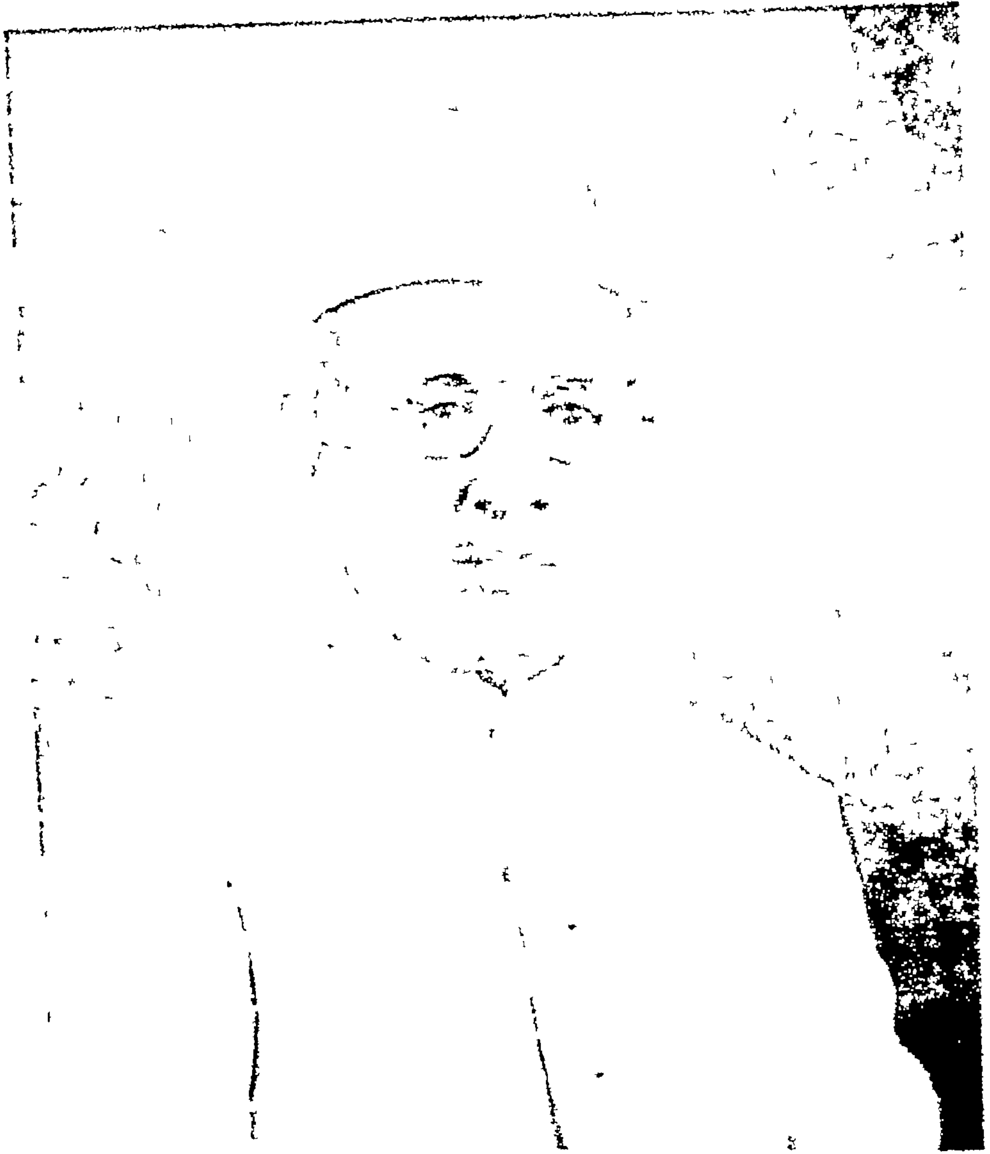
પ્રકાશક :
જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
[illegible]
રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી
માનદ્ મંત્રીઓ
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
ઑગસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ
મુંબઈ-૩૬

પહેલી આવૃત્તિ પહેલો ભાગ—સને ૧૯[illegible] બીજો ભાગ—સને [illegible], નકલ [illegible]
બીજી આવૃત્તિ . પહેલો ભાગ—સને ૧૯[illegible], બીજો ભાગ—સને (?) નકલ [illegible]
ત્રીજી આવૃત્તિ . બન્ને ભાગ—સને ૧૯[illegible] નકલ [illegible]
ચોથી આવૃત્તિ એક જ પુસ્તકરૂપે નકલ [illegible]

વીર નિ. સં. ૨૫૦૭, [illegible]

કિંમત : પંદર રૂપિયા

મુદ્રક :
પ્રાણલાલ બી. સોની
હરીશ પ્રિન્ટરી,
૧૩૨૦/૨, કીડીપાડાની પોળ,
કાળુપુર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

(જન્મ ભાવનગર, તા. ૭-૧૨-૧૮૭૯ • અવસાન મુંબઈ, તા ૨૭-૮-૧૯૫૧)

ચોથી આવૃત્તિ પ્રસંગે

(પ્રકાશકીય નિવેદન)

પરમ પૂજ્ય મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજે રચેલ "શ્રી શાંતસુધારસ" ગ્રંથ જેમ એક સુમધુર કાવ્યકૃતિ છે, તેમ એ ૧૬ ભાવનાઓનો મહિમા વર્ણવતુ મહાગીત પણ છે. આ કાવ્યગ્રંથમા અનિત્ય વગેરે બાર ભાવનાઓનુ અને મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓનુ ગેયાત્મક વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે, અને તે ખૂબ મનોહર, હૃદયસ્પર્શી અને આત્મભાવને જાગ્રત કરે એવુ છે અને શબ્દો અને ભાવોની મધુરતા તો જાણે એના અણુ અણુમા રેલાતી હોય એમ જ લાગે છે અને જ્યારે કોઈ સગીતરસિક વ્યક્તિ મધુર કંઠે એનુ ગાન કરે છે ત્યારે તો જાણે એ શ્રોતાના ચિત્ત ઉપર કામણ જ કરી જાય છે

આ કાવ્યકૃતિ ઉપર શાસ્ત્રાભ્યાસી, અનેક ગ્રથોના સર્જક અને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના ભૂતપૂર્વ માનદ મત્રી શ્રી મોતીચદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયાએ, પોતાના જેલવાસ દરમ્યાન, ખૂબ વિસ્તૃત વિવેચન લખ્યુ હતુ, અને તે પહેલી વાર ચારેક દાયકા પહેલા, બે ભાગમા, ભાવનગરની શ્રી જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા તરફથી, મૂળ સસ્કૃત કૃતિ સાથે પ્રકાશિત કરવામા આવ્યુ હતુ (પહેલો ભાગ સને ૧૯૩૬મા અને બીજો ભાગ સને ૧૯૩૮મા પ્રગટ થયો હતો) શ્રી મોતીચદભાઈના આ વિવેચનને લીધે શ્રીસઘે આ ગ્રથનો કેટલા મોટા પ્રમાણમા લાભ લીધો છે એ વાત અત્યાર સુધીમા આ ગ્રથની ત્રણ આવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ થવા છતા ઘણા વર્ષોથી એ અપ્રાપ્ય છે, એ બીના ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે

આ ગ્રથની બે આવૃત્તિઓ ભાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ પોતે જ પ્રગટ કરી હતી એની ત્રીજી આવૃત્તિ પરમ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયમગલપ્રભસૂરીશ્વર મહારાજના ઉપદેશથી અને પરમ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ક્ષમાસાગરજી મહારાજની પ્રેરણાથી, સને ૧૯૬૪ની સાલમા, રાજસ્થાન–શિવગજના શ્રી વર્ધમાન જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પ્રચારક વિદ્યાલય તરફથી, પ્રકાશિત થઈ હતી

ઉપર સૂચવવામા આવ્યુ છે તેમ, આ ગ્રથ ઘણા વર્ષોથી અપ્રાપ્ય હતો અને એની માગણી અવાર નવાર થતી જ રહેતી હતી તેથી વિદ્યાલયે આ ગ્રથની ચોથી આવૃત્તિ "શ્રી મોતીચદ કાપડિયા ગ્રથમાળા"ના ગ્રથાક ૬ તરીકે પ્રગટ કરવાનુ નક્કી કર્યું હતુ આ નિર્ણય મુજબ આ ગ્રથને પ્રકાશિત કરતા અમને આનદ થાય છે

આ ગ્રથની આ ચોથી આવૃત્તિ તૈયાર કરતી વખતે એમા આ પ્રમાણે બે મુખ્ય ફેરફાર કરવામા આવ્યા છે (૧) અત્યાર અગાઉ પ્રગટ થયેલી આ ગ્રથની ત્રણ આવૃત્તિઓના, નાની સાઈઝના પુસ્તકરૂપે, બે ભાગ કરવામા આવ્યા હતા તે આ વખતે શ્રી આનદઘન–ચોવીશી વગેરે શ્રી મોતીચદભાઈ દ્વારા વિવેચિત ગ્રથોની જેમ, મોટી સાઈઝના એક જ ગ્રથ તરીકે છપાવવામા આવ્યા છે અને (૨) ગ્રથ અને ગ્રથકારનો સવિસ્તર પરિચય આપતુ શ્રી મોતીચદભાઈનુ, ગ્રથના ઉપોદ્‌ઘાતરૂપ લખાણ બીજા ભાગને અતે આપવામા આવ્યુ હતુ તે, આ આવૃત્તિમા ગ્રથની શરૂઆતમા મૂકવામા આવ્યુ છે ઉપરાત, અનુક્રમણિકાના લખાણમા પણ ફેરફાર કરવામા આવ્યો છે

પરમ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ક્ષમાસાગરજી મહારાજના ઉપદેશથી મુંબઈના શેઠ મોતીશા રિલિજિયસ એન્ડ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટે ચારસો નકલ ખરીદવાનું નક્કી કરીને તેની કિંમતના રૂ. ૬૦૦૦) અગાઉથી આપ્યા છે. ઉપરાંત, તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી આ ગ્રંથના પ્રકાશન માટે વિદ્યાલયને નીચે મુજબ સહાય મળી છે—

૧૦૦૦–૦૦ શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંઘ, શિવ, મુંબઈ
૨૫૧–૦૦ શ્રી મિયાણી શાંતિનાથ જૈન મંદિર, ડોંગરી, મુંબઈ
૨૫૦–૦૦ શ્રી અગાસી જૈન દેરાસર એન્ડ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, અગાસી

આ માટે અમે પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ક્ષમાસાગરજી મહારાજનો તથા સહાય આપનાર સંસ્થાઓનો અંતઃકરણથી આભાર માનીએ છીએ.

શ્રી મોતીચંદભાઈના વિસ્તૃત વિવેચનવાળો એક ધર્મગ્રંથ "પ્રશમ-રતિ" પ્રકાશિત થવો હજી બાકી છે. આ ગ્રંથ પણ, એમના વિવેચનયુક્ત અન્ય ધર્મગ્રંથોની જેમ, ઘણો ઉપયોગી અને આવકારપાત્ર બની રહે એવો છે. આ ગ્રંથ બને તેટલો વહેલો પ્રગટ કરવાની અમારી ઉમેદ છે.

આ ગ્રંથમાળાના સંપાદન અને પ્રકાશનકાર્ય સાથે પ્રારંભથી ભાઈશ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ ગાઢ રીતે સંકળાયેલ છે. તેમણે 'શ્રી શાંતસુધારસ'નું પ્રકાશનકાર્ય બહુ પ્રેમપૂર્વક સ્વીકારી બહુ સારી રીતે પરિપૂર્ણ કરેલ છે, જે બદલ અમે તેઓશ્રીના ખૂબ આભારી છીએ.

આ પુસ્તકનું સ્વચ્છ અને સુઘડ મુદ્રણ અમદાવાદની હરીશ પ્રિન્ટરીએ કરી આપ્યું છે. એના પ્રૂફ રીડિંગની જવાબદારી અધ્યાપક શ્રી નીતીનભાઈ રતિલાલ દેસાઈએ સંભાળી છે અને આનું બાઈન્ડિંગ સાભારે એન્ડ બ્રધર્સે કરી આપ્યું છે. આ બધા પ્રત્યે અમે કૃતજ્ઞતા દર્શાવીએ છીએ.

ઑગસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ, મુંબઈ-૩૬
મહાવીર કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક પર્વ,
વિ. સં. ૨૦૩૨, તા. ૯-૫-૧૯૭૬

જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
બાલચંદ ગાડાલાલ દોશી
રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી
માનદ મંત્રીઓ
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

આ મુ ખ

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય વિક્રમની સત્તરમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીશીમા જન્મ્યા અને અઢારમી સદીમા પોતાની સાહિત્ય-પ્રમાદી જનતાને આપી એવી પ્રસાદીઓ પૈકીની આ **"શ્રી શાંતસુધારસ"** ગ્રથ એક વિભૂતિ છે એમા શાતરસ ગેયરૂપે છલોછલ ભરેલો છે અને પ્રત્યેક ભાવના સાથે ગૂજરાતમા સુપ્રસિદ્ધ દેશીના રાગોમા સાદી પણ માર્મિક સસ્કૃત ભાષામા સુદર ઢબે ગાઈ શકાય તેવુ એક એક અષ્ટક આપ્યુ છે આ પ્રથમ વિભાગમા નવ ભાવનાઓ આવે છે **અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિ, આશ્રવ, સવર અને નિર્જરા.** પ્રથમની પાચ ભાવના આત્માને ઉદ્દેશીને છે, છઠ્ઠી શરીરને ઉદ્દેશીને છે અને સાતમી, આઠમી અને નવમી ભાવનામા તત્ત્વચર્ચા ખાસ કરીને તત્ત્વદષ્ટિએ કરી છે આખો ગ્રથ અતિ મધુર ભાષામા અને સુદર રીતે લેખક-મહાત્માએ તૈયાર કર્યો છે

મારા જેલનિવાસ દરમ્યાન મને આ આકર્ષક ગ્રથ પર વિવેચન લખવાની અભિલાષા થઈ મને મળેલી શાતિનુ આ ગ્રથ પણ એક પરિણામ છે અત્ર પ્રથમ ભાગ રજૂ કર્યો છે બીજા વિભાગમા બાકીની ત્રણ અનુપ્રેક્ષા-ભાવના (**ધર્મસ્વાખ્યાતતા, લોકપદ્ધતિ અને બોધિદુર્લભતા**) આવશે અને ત્યાર પછી **મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય** ભાવનાઓ આવશે

આ ગ્રથના કર્તા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનુ ચરિત્ર અને વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત બીજા વિભાગમા આવશે બની શકશે તો શાતરસને રસ ગણવા સબધીની સાહિત્યવિષયક ચર્ચા પણ બીજા ભાગમા કરવાની તક હાથ ધરવામા આવશે 'શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ'મા એ ચર્ચા મૂકવાની હતી તે રહી ગઈ છે, તે વિચારનો અમલ આ પુસ્તકના બીજા ભાગમા કરવાની ઇચ્છા છે બીજો ભાગ પણ લગભગ આ પ્રથમ વિભાગ જેવડો જ થશે એમ લાગે છે

સર્વને ગાવાની અથવા અભ્યાસ કરવાની સગવડ થવા માટે ઉપયોગી લાગશે તો માત્ર મૂળ ગ્રથને બીજા ભાગમા પૃથક્ આપવાની પણ ઇચ્છા છે અને સમાન ભાવનાઓ (યશ સોમ અને સકળચદ્રજી ઉપાધ્યાયની) વચ્ચે મૂકી છે તે પૈકી બાકીની રજૂ કરવામા આવશે

કેટલાક ગ્રથો પચાવી હૃદયમા ઉતારવા યોગ્ય છે, આત્માને ઉદ્દેશીને એની પ્રગતિ અને સાધ્યસામીપ્યની નજરે જ રચાયેલા હોય છે અને શાતિના પ્રેરક અને સાધ્યને નજીક લાવનાર હોય છે તે પૈકીનો આ ગ્રથ હોઈ એને નવલકથાની પેઠે વાચી જવાનો નથી, એને તો જેટલી વાર બને તેટલી વાર વાચી હૃદયમા ઉતારવા યોગ્ય છે કેટલીક વાતો વ્યવહારુ નજરે ન બેસે તો વિચારવા યોગ્ય છે, પણ અતે આ ગ્રથમા બતાવેલ રસ્તે જ સિદ્ધિ છે, એ વિચારપૂર્વક જ આ ગ્રથ પચાવવાનો છે આવા પાચ ગ્રથો મે જૈન સાહિત્યમાંથી ધારી રાખ્યા છે, તે પૈકી 'શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ' પછી આ બીજો ગ્રથ છે જે હેતુથી ગ્રથકર્તાએ આ ગ્રથ રચ્યો છે તે મુદ્દો ધ્યાનમા રાખી તે પર વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે જ્યા અપૂર્વ ભાવ જણાય ત્યા બલિહારી મૂળ લેખકની છે, જ્યા ક્લિષ્ટતા જણાય ત્યા મારી જવાબદારી છે અભ્યાસક દષ્ટિએ આ વિચારણા કરી છે એ ધ્યાનમા રાખી એમા પ્રવેશ કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરુ છુ બીજા ભાગમા હજુ પણ વિશિષ્ટ ભાવો જણાશે એટલી ખાતરી આપી આ ગ્રથ અનેક વાર વાચવા અને વાચ્યા કરતા પણ વધારે વિચારવા

અને વિચારથી પણ વધારે ઉજવવા અતિમ પ્રાર્થના કરુ છુ અને આમા રસ પડે તો બીજા ભાગને પણ તેટલા જ રસથી વધાવવા વિનતિ કરુ છુ

આ ગ્રથની ગેયતામા કેવી મજા છે, એની રચનામા કેટલી નૂતનતા છે, એના ભાષાપ્રયોગમા શી ભવ્યતા છે, એના રસમાં કેવી જમાવટ છે, એ સુજ્ઞ વાચકે સ્વય સગ્રહવી, અનુભવવી અને એ વિચારણાને બીજા ભાગમા પ્રકટ થનાર ઉપોદ્‌ઘાત સાથે સરખાવવી ખૂબ મજા આવે અને ઊડા સસ્કારો જાગે એવી વિશિષ્ટતા અત્ર ભરેલી છે આ તો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વાત થઇ, પણ વ્યવહારની અનેક મૂઝવણનો તદ્દન જુદી ભાત પડે તેવી રીતે નિકાલ કરવાના આમા કોયડા આપ્યા છે, તે નોધવા જેવા છે આ ગ્રથ પર વિચાર કરતા અનનુભૂત અભિલાષાઓ જાગે તેમ છે અને અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસ થાય તેમ છે, એમા જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી માત્ર દૈનિક છાપાની નજરે એના પર નજર ફેરવી જનારને આ વાચન કશો લાભ કરે તેમ નથી એમા લેખક કે વિવેચકની શૈલી તરફ વિચાર કરવા કરતા અતર્ગત મકાણો પર ધ્યાન આપવાની વાતો છે અને તેને માટે યોગ્ય વાતાવરણ, એકાગ્રતા અને બને તેટલી એકાત જોઈએ માધ્યદૃષ્ટિ જાગૃત કરવાની એમા પ્રેરણા છે અને જાગૃત થયેલી હોય તો તેને વધારે ચેતનવતી બનાવવાના તેમાં વિશિષ્ટ પ્રયોગો છે આ દૃષ્ટિએ આ ગ્રથ પચાવવાનો છે સાહિત્યમા એનુ અનેરુ સ્થાન છે આ સર્વ હકીકત બીજા ભાગની ઉપોદ્‌ઘાતમા આપ વિસ્તારથી જોશો એકાતમા બેસી ચેતનરામ સાથે વિલાસ કરવાની વૃત્તિ થાય, અતર આત્માનદ ની ચીજ છે તેનો ખ્યાલ કરવા અભિલાષા થાય, અનાહત આતરનાદ સાભળવાની આકાક્ષા થાય અને પ્રવર્તમાન દુનિયાને થોડીવાર ભૂલી જઈ અનનુભૂત ઉન્નત દશા અનુભવવા લાલસા થાય ત્યારે આ ગ્રથ હાથમા લેવો, એને માણવો, એને અપનાવવો એને અપનાવતા અતરના પ્રદેશો ખુલી જશે અને પછી અપૂર્વ નાન અદરથી ઊઠશે એવા વખતના અનિર્વચનીય સુખની રમ્યતા અત્ર છે એમ મને લાગ્યુ છે અને એની પ્રાપ્તિ કોઈ કોઈને પણ આ ગ્રથ દ્વારા થઈ જાય તો તેટલે અશે મારો જ્ઞાનવિલાસ વધારે ફલવતો થાય એ ઇચ્છાથી આ અલ્પ પ્રયાસને જાહેરની સેવામા રજૂ કરુ છુ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મનહર બિલ્ડિંગ,
મુબઈ તા ૧૬ માર્ચ ૧૯૩૬,
સ ૧૯૯૨ના ફાલ્ગુન વદ અષ્ટમી

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

નોંધ—શ્રી મોતીચદભાઈએ આ ગ્રથના પહેલા ભાગના "આમુખ" તરીકે ઉપરનુ લખાણ લખ્યુ હતુ, એટલે એમા બીજો ભાગ પ્રગટ કરવાનો નિર્દેશ તેમ જ એને જોવાની ભલામણ એમણે કરી હતી પણ હવે બન્ને ભાગ એક જ ગ્રથરૂપે પ્રગટ થાય છે, એટલે શ્રી મોતીચદભાઈએ આ ગ્રથને અનુલક્ષીને લખેલી બધી જ સામગ્રી એક જ સ્થાને સુલભ થઈ શકશે

—પ્રકાશક

ગ્રંથ, ગ્રંથકાર, તેમના સમયના પરિચયરૂપ

ઉપોદ્ઘાતની અનુક્રમણિકા

[**સૂચના :** પ્રથમ આ ઉપોદ્ઘાતના પૃષ્ઠક્રમાંક અલગ આપ્યા છે, **પાનાને મથાળે મધ્યમાં** કૌંસ કરીને આપ્યા છે એટલે નવેસર આપેલા 'શાંતસુધારસ' ગ્રંથના પૃષ્ઠક્રમાંક અત્રે ધ્યાનમાં ન લેવા]

૧. 'શાંતસુધારસ' ગ્રંથ (પૃ. ૩ થી ૨૨)

૨. શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય (પૃ. ૨૩ થી ૪૧)

૩. ગ્રંથકર્તાની કૃતિઓ (પૃ. ૪૧ થી ૭૫)

ગુજરાતી પ્રકીર્ણ કૃતિઓ

૪. ગ્રંથકર્તાનો સમય (પૃ. ૭૬ થી ૮૯)

વિવેચનસહ 'શાંતસુધારસ' ગ્રંથની

અનુક્રમણિકા

[સૂચના : આના પૃષ્ઠક્રમાંક ઉપોદ્‌ઘાત પૂરો થયે પાનાને મથાળે જમણે-ડાબે છેડે નવેસરથી આપ્યા છે તે ધ્યાનમાં લેવા]

સુધારો : પૃ. ૬૫ થી ૮૮ વચ્ચે પૃષ્ઠક્રમાંક સાથે ત્યાં 'અનિત્યભાવના' – એમ મથાળું બાંધ્યું છે ત્યાં 'અશરણભાવના'–એમ સુધારો કરી લેવો.

ઉ. સકળચંદ્રજીકૃત 'એકત્વભાવના'

આ ગ્રંથના વિવેચક મહાનુભાવે બાર ભાવનાના વિવેચનની સાથે જે તે ભાવના સબંધી સજ્ઝાય આપી છે, પણ, કોણ જાણે કેમ, એકત્વભાવનાના વિવેચન સાથે એની સજ્ઝાય મૂકવી રહી ગઈ છે તેથી આ ભાવનાની સજ્ઝાય અહીં આપવામા આપી છે —પ્રકાશક

એ તૂહી આપકૂ તૂહી ધ્યાઓજી, ધ્યાનમાહિ એકેલા;
જિહાં તિહાં તૂ જાયા એકેલા, જાવેગા ભી એકેલા. એ૦—૧

હરિ હર પ્રમુખા સુર નર જાયા, તે ભી જગે એકેલા,
તે સંસાર વિવિધ પર ખેલી, ગયા તે ભી એકેલા. એ૦—૨

કો ભી લીણા સાથ ન તેણે, ઋદ્ધિ ગઈ નવિ સાથે,
નિજ નિજ કરણી લેઈ ગયા તે, ધન વિણુ ઠાલી હાથે. એ૦—૩

બહુ પરિવારે મ રાચો લોકા, મુધા મલ્યો સબ સાથો,
ઋદ્ધિ મુધા હોશે સબ ચિંતો, ગગન તણી જિમ બાથો. એ૦—૪

શાંતિ સુધારસ સરમા ઝીલો, વિષય વિષ પંચ નિવારો;
એકપણુ શુભ ભાવે ચિંતી, આપ આપકું તારો એ૦—૫

હિંસાદિક પાપે એ જીવો, પામે બહુવિધ રોગો,
જલ વિણુ જિમ માછો એકેલો, પામે દુઃખ પરલોગો. એ૦—૬

એકપણું ભાવિ **નમિરાજા**, મૂકી **મિથિલા** રાજે,
મૂકી નર નારી સવિ સંગતિ, *પ્રણમે તસ સુરરાજે. એ૦—૭

---

* પાઠાંતર પ્રણમે '**સકલ**' મુનિરાજે

ગ્રંથકર્તા

શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયનું

ચરિત્ર

તથા

તેમની કૃતિની નોંધ

અને તેમના

સમયના ઇતિહાસનું

અવલોકન

'શાંતસુધારસ' ગ્રંથ

આ ગ્રથને બરાબર સમજવા માટે એના લેખકનો બરાબર પરિચય કરાવવો, એમની અન્ય કૃતિઓનો ઝોક સમજી લેવો અને તે યુગને બરાબર ઓળખવો તે જરૂરી છે. તેટલા માટે નીચેની પદ્ધતિ સ્વીકારવામા આવી છે .

૧લા વિભાગમાં—આ ગ્રંથનો પરિચય કરાવવો.

(આમા ગ્રથની યોજના, ગેયતા, એવા ગ્રંથનો પરિચય અને આ કૃતિનો સમય વગેરે હકીકત આવશે.)

૨જા વિભાગમાં—ગ્રંથકર્તાનું સંક્ષિપ્ત ચારત્ર.

(અન્યાન્ય સાધનોદ્વારા ઐતિહાસિક દષ્ટિએ સંગ્રહિત કર્યું છે.)

૩જા વિભાગમાં—ગ્રંથકર્તાની સર્વ કૃતિઓનો સંગ્રહ.

(ઉપલબ્ધ સાધનોથી સગ્રહ કરી ગ્રથકર્તાની અનેકદેશીય વિદ્વત્તાનો પરિચય કરાવવાનો આમા પ્રયત્ન છે.)

૪થા વિભાગમાં—ગ્રંથકર્તાનો સમય.

(આ સમય પર ઇતિહાસની નજરે ઘણુ લખી શકાય તેમ છે. માત્ર સામાન્ય દિગ્દર્શન અત્ર કરાવ્યું છે)

: ૧ :

'શાંતસુધારસ' ગ્રંથ

ગ્રંથની યોજના—

આ ગ્રથની યોજના બહુ સરળ રીતે કરવામાં આવી છે એના બે વિભાગ પડી શકે છે. એના પ્રથમ વિભાગમા **બાર ભાવનાઓ** આપી છે **એને ધર્મનું અનુસંધાન કરાવનાર ભાવના** કહેવામા આવી છે ધર્મધ્યાનની હેતુભૂત એ ભાવનાઓ ભાવવાથી આત્મા આદર્શપ્રદેશમા વિહરી શકે, વિચરવા યોગ્ય વાતાવરણ જમાવી શકે એ સ્થિતિ ભાવનાઓમાથી જામે છે. અનત ગુણોથી યુક્ત ચેતન–આત્માની એ ગુણવત્તા અત્યારે દબાઇ ગયેલ છે, એનુ શુદ્ધ કાંચનત્વ અત્યારે ચીમળાઈ ગયુ છે, એના શુદ્ધ જ્ઞાન–પ્રકાશ પર અત્યારે આવરણો — આચ્છાદનો ચઢી ગયા છે, એને એના અસલ સ્વરૂપે પ્રકટ કરવા માટે તદ્યોગ્ય વાતાવરણ તૈયાર કરવુ ઘટે અને તેમ કરવાનો અતિ સુદર પ્રસગ વિચારવાતાવરણ જમાવવામા પ્રાપ્ત થાય છે માનસવિદ્યા (Psychology)–

નો એક નિયમ છે કે કોઈ પણ પરિણામ નિપજાવવુ હોય તો પ્રથમ તે માટે તેને અનુકૂળ વાતાવરણ નિપજાવવુ ઘટે. દાખલા તરીકે આપણે બહારગામ જવું હોય તો પ્રથમ જવુ છે એવી વાત શરૂ થાય, પછી તે મનમા જામે, પછી નિર્ણય થાય, પછી તેને યોગ્ય સામગ્રીની તૈયારી થાય, પછી સાધનો મેળવાય અને તેને પરિણામે બહારગામ જવાય. તે જ પ્રમાણે આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો આશય હોય તો તદ્યોગ્ય વાતાવરણ જમાવવા માટે પ્રથમ ભૂમિકા તૈયાર કરવી જોઇએ એ ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં પ્રબળ સાધન 'ધર્મધ્યાન' છે. ધર્મધ્યાનનુ સ્વરૂપ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. તે અન્યત્ર આલેખાઈ ગયું છે (જૈન દૃષ્ટિએ યોગ, પૃ ૧૪૪). એવા ધર્મધ્યાનમા પ્રવેશ કરવાના હેતુ તરીકે બાર ભાવનાની યોજના શ્રી વીતરાગદેવે બતાવી છે. એ બાર ભાવનાઓ નીચે પ્રમાણે છે·

પ્રથમ વિભાગ : બાર ભાવના—

અનિત્ય—સાસારિક પદાર્થો, સબધો અને સગપણો કાયમ રહેનાર નથી, આત્મિક વસ્તુથી પર સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ તે સ્વરૂપે અનિત્ય છે અને શરીર તથા સગપણ નાશવંત હોઇ આખો જીવનવ્યવહાર વિચારણા માગે છે.

અશરણ—આ જીવનમા અન્યના આધાર પર ટેકો દેવા જેવુ નથી જ્યા આધાર આપનારનુ જ સ્થાયીપણુ નથી ત્યા એ ટેકો કેવો અને કેટલો આપે? આત્મશ્રદ્ધા અને એની સિદ્ધિમા વિશ્વાસ રાખી આગળ ધપવામા જ અતે નિરંતરનો આરામ છે.

સંસાર—આખા સસારની રચના જોવા જેવી છે દુનિયાના પડદા પર આવી, એક રૂપ લઈ, પાઠ ભજવી, પાછા પડદા પાછળ ચાલ્યા જવુ, વળી નવુ રૂપ લેવુ વગેરે કર્મના પ્રકારો, મનોવિકારના આવિર્ભાવો, સ્વાર્થો, રાગદ્વેષની પરિણતિઓ વિચારવા યોગ્ય છે અને વિચારી એના મર્મમા ઊતરવાની આવશ્યકતા છે.

એકત્વ—આ જીવ એકલો આવ્યો છે, એકલો જવાનો છે, એના સ્નેહ—સબધ સર્વ વસ્તુત. ખોટા છે, અલ્પ સમય રહેનારા છે, પણ અતે એનો છેડો આવવાનો છે ચેતનનુ એકત્વ સ્થાયી છે, અને એનો સાક્ષાત્કાર થતાં એમાથી ખૂબ આત્મવિશ્વાસ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

અન્યત્વ—પોતાના આત્મતત્ત્વ સિવાયની સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ આત્માથી પર છે. સ્વ અને પરને બરાબર સમજવા યોગ્ય છે સ્વ અને પરનો યથાવત્ ખ્યાલ થતાં આખા ભવચક્રની ગૂચવણોનો નિકાલ થાય છે. પરમા રાચવુ એ અલ્પજ્ઞતા છે આખરે પર એ પર છે.

અશુચિ—જે શરીરને પોતાનુ માન્યુ છે તે અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલુ છે એમાં માસ, લોહી, ચરબી, હાડકા વગેરે ભરેલા છે એનુ રૂપ જોઇને લલચાવાનુ નથી, એમા રાચવા જેવુ કાઈ નથી, એની ચામડીને ઉથલાવી અદરનુ બહાર કાઢ્યુ હોય તો તે પર થૂકવું પણ ગમે તેમ નથી

આશ્રવ—કર્મ અને આત્માનો સંબંધ કેવી રીતે થાય છે, તેના હેતુ કયા કયા છે, એ કર્મ આવવાના માર્ગો કયા કયા છે, એ આવીને કેવી પરિસ્થિતિ નિપજાવે છે અને આત્માને શુદ્ધ દશામાંથી કયા ઘસડી જાય છે – એ આખો કર્મનો આયવિભાગ વિચારવા યોગ્ય છે.

સંવર—એ કર્મોને આવતાં અટકાવવાના રસ્તા છે એ રસ્તાઓને ઓળખવાની જરૂર છે. એને ઓળખી એ દ્વારા આવતા કર્મો બંધ થાય તો જ કર્મસરોવર ખાલી થવાનો સંભવ થાય

નિર્જરા—નવા કર્મો આવતા હોય તે સંવરથી અટકે, પણ અગાઉથી જે કર્મો લાગેલાં હોય તેને દૂર કરવાનો ઉપાય બાહ્ય–અભ્યંતર તપ છે એ તપથી સંયમ આવે છે, સંયમથી કર્મોનો નાશ થાય છે અને પરંપરાએ સર્વથા મુક્તિ થાય છે.

ધર્મભાવના—ધર્મ એ શું ચીજ છે, એનો આત્મા સાથે કેવો સંબંધ છે, એના વ્યવહારસ્વરૂપો કેવા છે, દાન, શીલ, તપ, ભાવનો આંતર આશય શો છે એનો વિચાર કરી એ વિચારદ્વારા ધર્મને અપનાવવો અને જીવનને ધર્મમય બનાવવું

લોકસ્વભાવ—આ દુનિયાની વ્યવસ્થા વિચારી, એના અનેક સ્થાનો સમજી ત્યાં આ પ્રાણી આવે જાય છે, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડે છે અને એ રીતે એનું ચક્રભ્રમણ ચાલ્યા કરે છે. એમાં અનિત્ય સુખ–દુ:ખો થાય છે એમાં સર્વ કાળની શાંતિનું સ્થાન પણ છે

બોધિદુર્લભ—સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યગ્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્રને સમજવા બહુ મુશ્કેલ છે, સમજ્યા પછી એની પ્રાપ્તિ મુશ્કેલ છે અને જ્યાંસુધી એની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી સંસારચક્રના ફેરા અનિવાર્ય છે બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ કરવા યોગ્ય છે.

ધર્મધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવા માટે આ બાર ભાવનાઓ હેતુ છે એમાંની એક એક ભાવનાને એના યથાતથ સ્વરૂપે દીર્ઘ કાળ સુધી નિરંતર ભાવવામાં આવે અને તે સિવાય સર્વ કાર્ય છોડી દેવામાં આવે તો આખા ભવચક્રના ફેરા હમેશને માટે દૂર થાય તેમ છે અને તેવી રીતે આ બારમાંની માત્ર એક જ ભાવના ભાવીને અનેક પ્રાણીઓ પોતાનું જીવનધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. ટૂંકામાં, શુદ્ધ ધર્મધ્યાનની સાથે આત્માને અનુસંધાન કરાવનાર એ બાર ભાવનાઓ છે

આવા પ્રકારના અવાંતર અને બાહ્ય સંયોગી વિચારો સંપૂર્ણ શાંતિથી કરવામાં આવે ત્યારે આ જીવનનું ખરું સ્થાન શું છે અને કયાં છે તે સમજાય તેમ છે એનું ખરું માપક યંત્ર મૂકવામાં ન આવે તો તો આ જીવન એક ઉપર ઉપરની રમત જેવું બની રહે છે અને સાધ્ય (હેતુ) વગરનું જીવન જીવી મરણ આવે ત્યારે ચાલ્યા જવાનું થાય છે. એવા જીવનમાં કાંઈ મજા નથી, મોજ નથી, વિકાસ નથી, ધ્યેયપ્રાપ્તિ નથી અને સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો એવું જીવન માત્ર એક ફેરા સમાન છે.

ભાવનાની આવશ્યકતા—

આ ભાવનાની આવશ્યકતા કેટલી છે અને ખાસ કરીને આ યુગમા એની કેટલી જરૂરિયાત છે તે પર સક્ષિપ્ત વિવેચન ગ્રથની શરૂઆતમા 'પ્રવેશક'મા આપ્યુ છે. વાત એ છે કે અત્યારે આપણુ જીવન એટલુ તો સકીર્ણ થઈ ગયુ છે કે એમાં આપણે ક્યા છીએ અને ઘસડાતા ક્યા જઈએ છીએ એનો વિચાર કરવાનો સમય પણ મેળવતા નથી અને વિચાર કરવાની સામગ્રી એકઠી પણ કરતા નથી ધર્મધ્યાનમા કારણભૂત, આત્માનુ એની પોતાની સાથે એની મૂળ સ્થિતિમા અનુસધાન કરાવનાર આ બાર ભાવનાઓ છે. એ આ શાતરસના ગ્રથનો મુખ્ય વિષય છે ભાવનાઓ આપણા આખા જીવનના પ્રકરણનુ પૃથક્કરણ કરે છે, આપણો પોતાનો પરવસ્તુ સાથે સબધ કેવો છે અને શા કારણે થયેલો છે અને કેટલો વખત ચાલે તેવો છે તેનુ સ્પષ્ટ ભાન કરાવે છે અને તે ધ્યેયપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તેના માર્ગો બતાવે છે. આપણે છેવટે ક્યા જવાનુ છે, શુ મેળવવાનુ છે અને આપણા પ્રયત્નોનુ અતિમ ધ્યેય શુ છે એ વાતની ચોખવટ ન હોય તો નકામા ફાંફા માર્યા કરીએ અને જેમ સુકાન વગરનુ વહાણુ દરિયામા અથડાયા-પછડાયા કરે તે પ્રમાણે અહીથી તહી અને તહીથી અહી એમ આટા માર્યા કરીએ. આ સ્થિતિનો છેડો લાવવાનુ ભાવનાઓ કરે છે, એને બરાબર હ્રુદય પર લીધી હોય તો તે આપણો આખો સસારપથ હેતુને અનુલક્ષીને સફળ બનાવે છે અને એક વાર સાધ્ય સમજાય, એ પ્રાપ્ત કરવાની બુદ્ધિ થાય અને એ પ્રાપ્ત કરવા તરફ નિર્ણય થાય એટલે પછી સંસારમા રહેવુ પડે તો પણ આપણા પ્રત્યેક કાર્યમા સરખાઈ, હેતુમત્તા અને નિયમાનુસારિતા આવી જાય છે જીવન એક વાર પદ્ધતિસરનુ અને સાધ્યસન્મુખ થઈ ગયુ તો પછી એના ઢગધડા વગરના તોફાનો, કાર્યો કે કાર્યવિહીનતાનો છેડો આવી જાય છે આ નજરે **ભાવનાને આપણા જીવનમાં અનુપમ સ્થાન** છે પોતાનુ શુ છે એ સમજવું, એમા નિત્યાનિત્યત્વનુ ભાન આવવું, સ્વના સ્વીકારનો નિર્ણય કરવો, પરને પર તરીકે જાણવા – એટલે આખા જીવનના પ્રશ્નોનો નિર્ણય આ ભાવનામા આવી જાય છે. 'સ્વ-પરનો નિર્ણય કરવો અને પરિણતિની નિર્મળતા કરવી' એટલા વાક્યમા જૈન દર્શનના આખા નીતિવિભાગનો સમાવેશ થઈ જાય છે એ વાત તો વિવિધ આકારમા અત્ર તેમ જ અન્યત્ર અનેક વાર કરી છે. વાત અતિ મહત્ત્વની છે અને અનેક વાર પુનરાવર્તન કરીને પણ મન પર ઠસાવવા યોગ્ય છે.

સાસારિક સર્વ પ્રવૃત્તિઓ હેતુ કે અર્થ વગરની છે, અનિત્ય છે, અલ્પ કાળ ચાલનારી છે એમ તો પ્રત્યેક વિચારકને ઘણી વાર લાગ્યા વગર રહેતુ નથી અનેક દોડાદોડી, ધમાલ કે પ્રયાસો કરવા છતા જ્યારે પ્રાણી પાછો પડે છે અથવા પોતાની પાસે દુનિયાની નજરે ધન, માલ-મિલ્કતથી મળેલ સ્થાન કે સત્તા ગુમાવી બેસે છે ત્યારે એને એ સર્વ પ્રવૃત્તિની પાછળ રહેલ અલ્પજ્ઞતા અને ચપળતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે પણ વળી પાછો એનો અનત-

કાળનો અધ્યાસ એને સંસાર તરફ ઘસડી જાય છે અને વળી કાંઈક પ્રાપ્તિ એની ટૂંકી નજરે થઈ જાય એટલે લાગેલા ધક્કાને વીસરી જઈ પાછો એ ઘરેડમા પડી જાય છે એક સગા, સ્નેહી, મિત્ર, પત્ની કે પુત્રનું મરણ થાય ત્યારે એને અનેક જાતના વિચારો આવે છે, એ સ્નેહસબધની અલ્પતા પર, એમા રાચવાની અધતા પર અને એની અસ્થિરતા પર થોડો વિચાર કરે છે, કાઈક ઉતાવળા પણ આછાપોચા અર્ધદગ્ધ નિર્ણયો પણ કરી નાખે છે, પણ થોડા દિવસમા એનુ પૃથક્કરણ કર્યા વિનાનુ દુખ વિસારે પડે છે. દુનિયાની ઘરેડમા ચઢી જઈ પાછો એ હતો તેવો ને તેવો થઈ જાય છે અને આ રીતે **પ્રાપ્ત કરેલ તકને એ ગુમાવી બેસે છે** આવી જ તકો એ પોતે **માંદો પડે ત્યારે** પણ કેટલીક વાર એને પ્રાપ્ત થાય છે એને જરા અકળામણ થાય છે એટલે એ જીવનની અસ્થિરતા સમજવા માડે છે, વધારે આકરા પ્રસગોમા એ પરભવમા શુ થશે એની કલ્પના કરવા લાગે છે અને વસિયતનામુ કરીને કે ધર્માદા કરીને કોઈ પણ રીતે અહી મળેલ કે મેળવેલ મિલ્કત કે એનો નાનો-મોટો ભાગ આગળના ભવમા પણ મળે એ હિસાબે એના ઉપરના તીવ્ર મોહને પરિણામે એ વૈરાગ્યના ઓઠા નીચે કાઈ આછા-પાતળા ગૂચવાડાભરેલા નિર્ણયો કરવા લાગે છે, પણ જ્યા વ્યાધિગ્રસ્ત સ્થિતિમા ફેરફાર થયો, હાલચાલ થવા માડી અને નબળાઈ દૂર થઈ કે પાછા '**એ ભગવાન એના એ**'-એવી એની દશા થઈ જાય છે.

આવી જ પરિસ્થિતિ કોઈ **સુંદર વ્યાખ્યાન** સાભળે, કોઈ મહાત્માની વાણીનુ શ્રવણ કરે, કોઈ સુદર આત્મજ્ઞાનની ચર્ચામા ભાગ લે અથવા કોઈ અધ્યાત્મ કે યોગના પુસ્તકનુ પોતે જરા શાત વાતાવરણમા વાચન કરે ત્યારે થાય છે. તે વખતે એને જરા વિરાગ — ઉપરઉપરનો ખાલી તરવરાટ થાય છે, એને આ જીવનના વિલાસો, પ્રયાસો કે ધમાલો પર જરા નિર્વેદ આવે છે, પણ એ વાચન કે શ્રવણની અસર છૂટી ગઇ કે પાછો એ સસારની ઘરેડમા પડી જાય છે અને કરેલ વિચારો કે ઘડેલા સ્વપ્નોને સ્થાને એ હતો તેવો ને તેવો અને કેટલીક વાર તો વધારે રસથી સસાર તરફ ચાલ્યો જાય છે આ સર્વ ગૂચવણવાળી પરિસ્થિતિઓ ખૂબ વિચારણા માગે છે, આવા અવ્યવસ્થિત જીવનપલટાઓ ખૂબ પૃથક્કરણ માગે છે અને આખા જીવનના સાધ્યનો નિર્ણય, સાધ્ય તરફ ગમનનો નિર્ણય અને એને ચોક્કસ વળગી રહેવાનો નિર્ણય ખૂબ વિચારણા માગે છે એ કાર્ય આ ભાવનાઓ કરે છે

આપણે ઘણીવાર વાંચીએ છીએ કે અમુક માણસે ખૂબ વિચારણા કર્યા પછી સસારનો ત્યાગ કર્યો અને પાછો નવીન વેશ છોડી સસાર તરફ ચાલ્યો ગયો. આપણે અનુભવીએ છીએ કે અમુક માણસે વૃદ્ધવય સુધી ત્યાગધર્મ સ્વીકાર્યા પછી ઘડપણમાં એણે અમુક સ્રીના હાવ-ભાવથી લલચાઈ સસાર આદર્યો, આપણે જોઈએ છીએ કે શુદ્ધ જીવન ગાળનાર પૈસાની લાલચમાં આબરૂ ગુમાવી બેઠા, સ્રીની લાલચમા વિષયી થઈ ગયા, આનદ મેળવવાની

જિજ્ઞાસામાં પ્રામાણિકપણાને લાત મારી, આખરૂ મેળવવાની લાલચમાં વિતંડાવાદમાં પડી ગયા – વગેરે વગેરે. આ સર્વનું મૂળ કારણ એક જ છે. એણે **સ્વ**ને કદી બરાબર ઓળખેલ નથી. એણે **પર**ને પરરૂપે જાણ્યા નથી અને જ્યારે જ્યારે એણે ત્યાગ કે વૈરાગ્યની વાત કરી છે ત્યારે એણે માત્ર ઉપર–ઉપરનો વાણીવિલાસ જ કર્યો છે. સ્વને અને પરને સમજનારની આ દશા ન હોય. એ સમજાવનાર ભાવનાઓ છે. એને સ્થિર કરનાર ભાવનાઓ છે, એની જમાવટ કરનાર ભાવનાઓ છે અને એટલા માટે પુનરાવર્તનના ભોગે એકની એક વાત સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ વિચારપથમા લેવા યોગ્ય છે

વર્તમાનયુગ અને ભાવનાઓ—

આ યુગમાં તેની જરૂરિયાત ખાસ વધારે છે. અત્યારે આપણા દેશમા બે પ્રકારની **વિચિત્ર ઘટના** ચાલી રહી છે એક તરફ પાશ્ચાત્ય આદર્શો અને ભાવનાઓ આપણા ઉપર ખૂબ જોરથી આક્રમણ કરી રહી છે. આપણા પરંપરાગત સંસ્કારો અને આ ભાવનાઓમા કેટલીક જગ્યાએ મૂળગત ભેદ છે, કેટલીક જગ્યાએ સ્થાનગત ભેદ છે અને બન્નેની સમાજ-રચના જુદા જ ધોરણ પર રચાયેલી હોઇને વિગતોમા ભેદ છે. આ સર્વની વિગતોમાં અત્રે ઊતરીએ તો વિષયલંબાણ પ્રમાણુની બહાર થઈ જાય તેમ છે. પણ મુદ્દાની હકીકત એ છે કે જ્યા સમાજરચનાના આદર્શો અને પાયાઓ જ જુદા હોય ત્યાં ખૂબ ધ્યાન રાખવાની જરૂર પડે છે. એમ ન થાય તો બન્ને આદર્શોનું સંઘર્ષણ થતાં કા તો વિરૂપ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય અથવા તો વિકૃત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય. આ એક વાત થઈ

વર્તમાનયુગને અંગે હકીકત એ છે કે અત્યારે **જીવનકલહ** ભારે આકરો થતો જાય છે એક તરફ અનેક રાજકીય કારણે દેશમા બેકારી વધતી જાય છે આર્થિક કારણે ઘણીખરી વ્યક્તિઓને બારે માસ કામ કરવાની ફરજ પડે છે અને પરિણામે આખો વખત વ્યાપાર, નોકરી કે ધંધાધાપામા આડાઅવળા ફાંફા મારવાં પડે છે. જેને કામ મળતુ નથી તેને કામ મેળવવાની ભારે ચિંતા થયા કરે છે અને કામ હોય તે ધમાધમમાથી ઊંચો આવી શકતો નથી જૂના વખતમા આપણા ભારતવર્ષમાં વર્ષના બારે માસ કામ કરવું પડતું નહોતું; વેપારી આઠ માસ કામ કરે – તેને ચોમાસામા શાતિ રહેતી, જ્યારે ખેડૂતવર્ગને ચોમાસા-શિયાળામા વધારે કામ હોઈ તેને ચારથી છ માસ નિરાત રહેતી આવા શાતિના વખતમા તેઓ આત્મારામનો વિચાર કરતા, એને શેની જરૂર છે તે સમજતા. સાભળતા અથવા વિચારતા. અત્યારે એ સ્થિતિમાં ભારે પલટો થઈ ગયો હોય એમ દેખાય છે ધંધો ન હોય તેને મેળવવા માટે દેશપરદેશ રખડપાટો કરવો પડે છે અને હોય તેને રાત્રે પણ ફુરસદ મળતી નથી અને રાત્રિના પણ બજારમા બેસી કે ટેલિફોનો દ્વારા વેપાર ને વેપારના ઓર્ડરો આપવા પડે છે. મતલબ : એને પરિણામે એને ઊંઘમા સ્વપ્નાં પણ વેપારના જ આવે છે અને ચેતનરામ સાથે વાત કરવાની ફુરસદ કે તક મળતી નથી અને તેથી કાં તો બેકારીના ખપ્પર

નીચે અથવા વ્યવસાયના મશગૂલપણામા એનુ વ્યક્તિત્વ દબાઇ, હણાઇ, કચરાઇ જાય છે. એને કદી પોતે કોણ છે, આ બધી ધમાલ કોને માટે અને કેટલા માટે કરે છે, એનું પરિણામ શુ આવશે તેનો વિચાર કરવાની કે તેમાં ઊંડા ઊતરવાની તક જ મળતી નથી. અસલ તો બપોરે રાસ સાભળવાદ્વારા, રાત્રિએ દેરાસરની બહાર ધર્મકથા દ્વારા, સવારે વ્યાખ્યાનશ્રવણદ્વારા, અન્યત્ર કથાશ્રવણદ્વારા અથવા બીજી અનેક રીતે એ કાઈક વખત મેળવી ચેતનની નજીક જતો, પણ હવે એ સર્વ વાત દૂર થતી જાય છે આવા યુગમાં આતરવિચારણા કરાવી આત્માની સાથે વાત કરાવે તેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરવાનુ સાધન ભાવના. ભાવનાનુ ભાન કરાવે તેવાં પુસ્તકો અને તેને લગતી વાતો દ્વારા જ શક્ય જણાય છે તેથી આ પ્રવર્તમાન યુગમા ભાવનાની વિચારણાની વિશેષ આવશ્યકતા છે એમ લાગ્યુ છે.

આપણો પૂર્વકાળનો આદર્શ સમષ્ટિગત હતો, એમા કોમ કોમની નજરે, વ્યાપારી મહાજનની નજરે અને કૌટુબિક કુટુબની નજરે જોતો હતો એમા પોતાના વ્યક્તિત્વની નજરે વિચાર જ નહોતો અત્યારે વ્યક્તિગત શક્તિના ફેરફારને પરિણામે, બાપદાદાના ધધા કરવા જ જોઈએ તે નિર્ણયમા મહાન્ પરિવર્તન થયેલ હોવાને લઈને અને વ્યક્તિત્વદર્શનના બોધપાઠ મળેલા હોઇને આખી સયુક્તકુટુબભાવના ખલાસ થતી જાય છે, જ્ઞાતિઓ ભાંગીને ભુક્કા થઈ જવાની અણી પર આવી ગઈ છે અને આરામ, શાતિ કે વિલાસના વિચારોએ તદ્દન નવીન ઝોક લીધો છે, તેવે વખતે પોતે કોણ છે, શા માટે આવેલ છે, શેને માટે પ્રયત્ન કરે છે વગેરે બાબતો એની સન્મુખ સ્પષ્ટપણે ન રહે તો આદર્શોના ગૂચવાડામાં એ સસ્કારી હોય તો પણ ગૂચવાઈ જાય તેમ છે, તેથી સ્વપરનુ વિવેચન કરી વસ્તુઓ અને સબંધોનુ યથાવત્ મૂલ્ય આકી આપનાર **ભાવનાઓનું આ યુગમાં અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન છે.**

બાર ભાવનાના વિભાગો—

બાર ભાવનાઓના નીચે પ્રમાણે વિભાગો પડે છે

(૩) સસારભાવના, (૧૧) લોકસ્વરૂપભાવના વિશાળ નજરે બાહ્ય અવલોકન કરાવે છે. (Objective)

(૧) અનિત્ય, (૨) અશરણ, (૪) એકત્વ, (૫) અન્યત્વ અને (૬) અશુચિ એ પાચ ભાવનાઓ આંતરગ્રાહી (Subjective) છે.

(૧૨) બોધિદુર્લભ અને (૧૦) ધર્મભાવના સ્વરૂપલક્ષી–સાધનધર્મલક્ષી (Instrumental) છે જ્યારે (૭) આશ્રવ, (૮) સવર અને (૯) નિર્જરા ભાવનાઓ આત્માના કર્મ સાથેના સબધ પરત્વે હોઈ એની વર્તમાન સ્થિતિને સમજાવે છે They show evolutionary stages of developments

આ રીતે જોતાં ભાવનાઓ આંતરલક્ષી અને અર્વાંતરલક્ષી છે.

આ બાર ભાવનાને 'અનુપ્રેક્ષા' કહેવામાં આવી છે. એની આત્મલક્ષિતા પર ગ્રંથની શરૂઆતમાં 'પ્રવેશક' લખી ત્યાં કેટલુંક વિવેચન કરવામા આવ્યું છે તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે

ચાર પરાભાવના : : દ્વિતીય વિભાગ—

આત્માને આત્મભાવસન્મુખ રાખનાર – આત્મા સાથે અનુસંધાન કરાવનાર એ બાર ઉપરાંત નીચેની ચાર ભાવનાઓને અતિ વિસ્તૃત આકારમા પરા ભાવનાને નામે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવી છે એનું સામાન્ય સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે :—

મૈત્રી—આ દુનિયાના સર્વ જીવો સાથે બંધુભાવ ધ્યાવવો કોઈ પણ જીવ પોતાનો વિરોધી કે દુશ્મન નથી એમ વિચારવું અને જીવનની અસ્થિરતા સમજી કોઈ પણ પ્રાણી સાથે પોતાને વેર નથી. એવું હૃદયમા માનવું એ અનુસંધાન ભાવનાનું મંગળાચરણ છે.

પ્રમોદ—કોઈ પ્રાણીમાં ગુણ જોઈ આનંદ માનવો. એ ગુણની હૃદયથી પ્રશંસા કરવી. ગુણવાન ધન્ય છે. એનું જીવન એટલા પૂરતું સફળ છે એમ માનવું. ગુણને ગુણ ખાતર માન આપવું અને જ્યાં હોય ત્યાંથી ગુણની શોધ કરી એના ઉપર વારી જવું.

કરુણા—દુનિયાના કોઈ પણ દીન-દુઃખી-પીડાર્તને જોઈ એના તરફ હૃદયથી દયા આવે, માનસિક. શારીરિક દુઃખો જોઈ અંતરથી દુઃખ થાય. આવા દુઃખમય સંસારમા પણ પ્રાણી કેમ રાચતા હશે એનો ખ્યાલ થાય અને બનતા ઉપાયો કરવા ઉપરાંત જીવનના કરુણભાવ તરફ વિચારણા દોરે.

માધ્યસ્થ્ય—જ્યાં પોતાના ઉપાય ન ચાલે. સલાહ. શિખામણ કે ભલામણ ન ચાલે તેવા હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો. વર્તનો અને ત્રાસ ઉપજાવે તેવા જીવનબનાવો તરફ કાં તો બેદરકારી (ઉપેક્ષા) અથવા શાંત વિચારણા દ્વારા એનું યોગ્ય સ્થાન સમજવાની ધીરજ. પાપી પાપ કરે તે માટે ક્રોધનો અભાવ. પણ સાથે તે તરફ સહાનુભૂતિનો પણ અભાવ.

પરાભાવનામાં આત્માનુસંધાન—

આ ચાર પરાભાવના ખરી. સાધ્યલક્ષી પ્રાણીને ઊંડા વિચારમાં નાખી દે તેવી છે પ્રાણી જ્યારે મહાન પર્વતની ઉચ્ચ શ્રેણી પર ચઢી ચોતરફ અવલોકન કરે છે ત્યારે એને શું દેખાય છે તે પરાભાવનામાં ખાસ વિચારવા જેવું છે પ્રથમ એને વિચારણા કરતા સર્વ જીવો તરફ મિત્રભાવ હોય તો જ એને એમાં મજા આવે છે. સર્વ પ્રાણીઓ એના શુદ્ધ સ્વરૂપે અનંત ગુણથી ભરેલા છે અને પોતપોતાની શક્તિ અને સંયોગો અનુસાર આત્મવિકાસ સાધી રહ્યા છે, પણ એમાં કોઈ પણ જીવ પોતાનો વિરોધી કે દુશ્મન નથી. સર્વ આત્મ-સ્વરૂપે ચેતનરૂપ છે આવા વિચારને પરિણામે એનું સર્વ જીવો તરફ મિત્રભાવનું લક્ષ્ય

રહે છે, એને મનુષ્ય તો શું, પણ કોઈ જનાવર, જતુ કે સ્થાવર પણ પોતાનો વિરોધી લાગતો નથી. આ સર્વ જીવો તરફના મિત્રભાવને પરિણામે ખૂબ વિશાળ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એક વાર વિશાળ બુદ્ધિપૂર્વક મિત્રભાવ બધાયો એટલે સ્વરૂપલક્ષી આત્માનુસધાન થતા વખત લાગતો નથી.

એક વખત સર્વ જીવો તરફ મિત્રતા આવી એટલે પછી ચારે તરફ પ્રેમભાવે જોવાનુ સૂઝે છે. પ્રેમભાવે જોતાં એમાં ગુણ જ દેખાય છે ગુણને જોઈને પ્રેમ થાય, ઉમળકા આવે, હૃદયપૂર્વક એને અભિનદન અપાઈ જવાય ત્યારે ગુણપક્ષપાત સાહજિક બને છે અને ગુણને ઓળખતા, એનુ ખરું મૂલ્યાકન કરતા, એના સબધી ચર્ચા કે વિચારણા કરતા પ્રાણી આખરે ગુણવાન્ થઈ જાય છે ગુણનો વિચાર કરનાર, ગુણ તરફ પ્રેમ બતાવનાર પોતાની આસપાસ ગુણનુ વાતાવરણ જમાવે છે અને એ રીતે આત્માનુસધાન અત્યત સરળ, સુદર અને સફળ બને છે.

આ સર્વ આત્મપ્રદેશમા ફરવાની ખરેખરી ચાવીઓ છે. એમ કરતા – આત્માવલોકન કરતા બાહ્ય પ્રદેશમા અનેક પ્રાણીઓ વ્યાધિ, વિયોગ, મારામારી અને નકામા તડફડાટમા પડેલા દેખાય છે એવા પ્રાણીઓના દુઃખો દૂર કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય એમા કરુણા— વિશાળ દયા છે એવી વૃત્તિથી પ્રાણી સ્વથી બહાર જોતા શીખે છે, સર્વ દુખો દૂર કરવાની ભાવના પાછળ એનો આત્મલક્ષી ભાવ રહે છે અને પ્રતિકારભાવનામા સર્વ જીવોના આત્મા તરફ વૃત્તિ દોરાતા સ્વાત્મભાવ સાથે અનુસધાન થાય છે. આ રીતે કરુણાભાવમાં પણ આત્માનુસધાન જરૂર થાય છે

માધ્યસ્થ્યવૃત્તિ તો આત્માનુસધાન જ છે. દોષ તરફ જ્યારે શાતવૃત્તિ થાય, કર્માધીના પ્રવૃત્તિનુ રહસ્ય સમજાય, આખી દુનિયાને સુધારવા પોતે કન્ટ્રાકટ લીધો નથી એવી સમજણ-પૂર્વકની બેદરકારી–વૃત્તિ થાય ત્યારે આત્માનુસધાન પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે દુનિયાદારીના માણસો તો પોતાને ન ગમે તેવી હકીકત બને એટલે તેના તરફ ઉઘાડો વિરોધ બતાવે છે, જાહેર ટીકા કરે છે, વ્યક્તિ તરફ અભાવ દાખવે છે અને પોતાનુ ચાલે ત્યા સુધી તેવા માણ-સનો તિરસ્કાર કરે છે પણ આત્માનુસધાન કરનારની રીતિ તો કાઈ અનોખી જ હોય છે. એ એના મૂળમા ઊતરી અસલ કારણનુ કારણ સમજે છે અને જરા પણ ગૂચવાયા વગર એ દોષ તરફ ઉપેક્ષા અથવા માધ્યસ્થ્યભાવ રાખે છે એ રીતે આ ચારે **પરાભાવના** આત્માનુસધાનરૂપ છે અથવા તેનુ પરિણામ છે.

ગ્રંથનું મૂલ્યાંકન—

આ ગ્રથમા એ રીતે આત્મપ્રદેશમા વિહરવાનુ છે કવિત્વદષ્ટિએ કલ્પનાશક્તિને જોમ આપે એવાં વર્ણનો એમા નથી, એમા કથાનુયોગની રસસ્વિતા નથી, એમાં નવલકથાના વિહારો

નથી, એમા ઇતિહાસના આંદોલનો નથી, એમા લડાઈનાં રસભર્યાં વર્ણનો નથી કે એમાં કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવા હૃદયદ્રાવક પ્રસગો નથી. નથી એમાં શૃંગાર, નથી એમા ભય કે નથી એમા હાસ્ય. એમા **શાંત** નામના દશમા રસની પોષણા છે. એમાં આત્મા સાથે વિહાર છે, એમાં હૃદયચક્ષુને ખોલવાના જુદા જુદા પ્રસગો છે સસાર–અટવીમા ભૂલા પડેલા, જ્યાં ત્યાં અર્થ કે પરિણામનો ખ્યાલ કે તેની તુલના કરવાની દરકાર કર્યા વગર દોડાદોડી કરનાર ક્યાં જાય છે અને શેની પછવાડે દોડે છે એ બતાવનાર આ ગ્રથ છે બાહ્ય વિષયને એના યથાર્થ સ્વરૂપે ઓળખી એનો અને ચેતનજીનો સબધ શા કારણે થયો છે તેના મૂળ તરફ લક્ષ્ય ખેંચી, એને એમાંથી હમેશને માટે કેવી રીતે દૂર રખાવવો એનુ માર્ગદર્શન કરાવનાર અને વધારે ઊડા ઊતરનારને એની ખરી ચાવીઓ સપડાવનાર આ ગ્રંથ છે. જીવનના અનેક ગૂંચવણભરેલા પ્રસગોમાં આ પ્રાણી અટવાઈ જઇ સંસારમા ધોરણ કે હેતુ, આદર્શ કે સાધ્યને જાણ્યા વગર ભટક્યા કરે છે. તેને માર્ગ પર લાવનાર, સામાને જોવાને બદલે પોતા તરફ જોવરાવનાર, દરેક બાબત કે બનાવના મૂળ તરફ લક્ષ્ય કરાવનાર અને આ હેતુ વગરના ચક્રભ્રમણનો છેડો લાવવાના માર્ગો બતાવનાર અથવા તે તરફ ધ્યાન ખેંચનાર આ ગ્રથ છે એનુ મૂલ્ય કેટલુ આંકવુ એ તો આકનારની આવડત પર છે. આત્મપ્રદેશમાં એની કિમત બહુ છે અને એની વાટિકામા પ્રવેશ થઇ જાય તો મુક્તિફળની પ્રસાદી અપાવે એવા એમા અનેક સાધનો હોવાથી એની કિમત અલૌકિક હોવા સાથે દુનિયાથી પર છે, સામાન્ય જનતાથી ન માપી કે આપી શકાય તેટલી મોટી છે અને વિચારમાર્ગમાં અનુપમેય છે.

ગ્રંથની ભાષા—

શ્રીશાતસુધારસ ગ્રથની ભાષામાં ખૂબ **મીઠાશ** છે, કોઈ કોઇ શ્લોકો તો અદ્ભુત શાતરસથી ભરેલા છે. એમાં આત્મા સાથે ભારે યુક્તિપૂર્વક વાતો કરી છે. કર્તાએ હૃદયને ઉદ્દેશીને સફળ વાતો કરવાની ભારે ધાટી જણાય છે. દરેક ભાવનાના વિષયને એમણે ખૂબ અપનાવવા યત્ન કર્યો છે એમનો ભાષા પરનો કાબૂ લગભગ દરેક ભાવનાના પરિચયમા ખૂબ જણાઈ આવે છે આપણે એમની હૃદયગમિતાના એકબે દાખલાઓ જોઇએ —

यावद्देहमिदं गदैर्न गदितं नो वा जराजर्जरं
यावत्त्वक्षकदम्बकं स्वविषयज्ञानावगाहक्षमम् ।
यावच्चायुरभङ्गुरं निजहिते तावद्बुधैर्यत्यतां,
कासारे स्फुटिते जले प्रचलिते पालिः कथं बध्यते ॥

(બોધિદુર્લભભાવના–૧૨, પરિચય શ્લો ૨ પૃ ૩૪૭)

એ ભાષામા ખૂબ મીઠાશ, હૃદયસ્પર્શિતા અને સરળતા છે એનુ ભાષાસૌષ્ઠવ લગભગ ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યશતકને મળતુ આવે છે.

શાત સ્થાનમા શાત ચિત્તે નીચેનો સ્રગ્ધરા ગાઇ જુઓ—

धन्यास्ते वीतरागाः क्षपकपथगतिक्षीणकर्मोपरागा-
स्त्रैलोक्ये गन्धनागाः सहजसमुदितज्ञानजाग्रद्विरागाः ।
अध्यारुह्यात्मशुद्ध्या सकलशशिकलानिर्मलध्यानधारा-
मारान्मुक्तेः प्रपन्नाः कृतसुकृतशतोपार्जितार्हन्त्यलक्ष्मीम् ॥

(પ્રમોદ, પરિચય શ્લો ૧, પૃ ૪૦૧)

આવો એક શ્લોક તીર્થંકરના મહત્ત્વને હૃદયસન્મુખ ખડું કરી દે છે. એની ભાષાના અક્ષરમા ચમત્કાર છે, એની સમસ્ત રચનામાં ગેયતા અને શબ્દરચનામા રસાત્મકતા છે

એનાં ગેયાષ્ટકો તો અદ્ભુત છે એ તો ગાતા જઈએ અને શાતરસનું પાન કરતા જઈએ એવા ભાષાસૌષ્ઠવથી ભરેલા છે જરા ગાઓ —

स्वजनजनो बहुधा हितकामं, प्रीतिरसैरभिरामम् ।
मरणदशावशमुपगतवन्तं, रक्षति कोऽपि न सन्तम् ॥
विनय ! विधीयतां रे, श्रीजिनधर्मः शरणम् ।
अनुसन्धीयतां रे, शुचितरचरणस्मरणम् ॥ १ ॥

(અશરણભાવના, ગેયાષ્ટક, પૃ ૬૬)

આ અષ્ટકની ભાષામા ખૂબ લહેર છે. એમા રસની જમાવટ વિષયને અનુસારે હોઈ ખૂબ હૃદયગમ છે અને પ્રત્યેક શબ્દની પસદગી ખૂબ સુદર છે. તમને દરેક શબ્દ માટે લાગશે કે એ શબ્દ જ ત્યા બંધબેસતો આવે છે અને બીજો સમાન અર્થવાળો શબ્દ નકામો છે **मरणदशामुपगतवन्त सन्तं न कोऽपि रक्षति** એમા **सन्तं** શબ્દ મૂકવામા ભારે મજા કરી છે. એનો અર્થ 'મરણદશાને પહોચેલા' એવો કરીએ ત્યારે **सन्तं**-ને વર્તમાન કૃદત લેવાય, પણ **सन्तं** ને ચાલુ અર્થમા લઈએ તો ગમે તેવો મોટો **સત** પુરુષ હોય, ભલે ખુદ ઇંદ્ર કે તીર્થંકર હોય, પણ તેને કોઈ બચાવી શકતુ નથી. આવો વિશિષ્ટ ભાષાપ્રયોગ લગભગ દરેક શબ્દની સાથે બતાવી શકાય તેવુ છે. કહેવાની બાબત એ છે કે ભાષારચનામા, શબ્દોની પસદગીમા અને વિચારદર્શનની પદ્ધતિમા લેખકમહાત્મા સફળ શબ્દચાતુર્ય દાખલ કરી શક્યા છે.

આ ઉપરાત જ્યા 'તુરગ' શબ્દ મૂક્યો છે ત્યા તે જ શબ્દ શોભે અને સાર્થ લાગે તેમ છે, તેને બદલે સમાન અર્થવાળો 'અશ્વ' શબ્દ ન જ લાગી શકે એવી વિગતો બતાવી શકાય તેમ છે **तुरग** શબ્દમા ગતિ (**तुर गमने**) નો ભાવ છે, જ્યારે **अश्व** શબ્દમા **अश्** ધાતુ આવે છે તે ઊડા ઊતરવાના અર્થમા આવે છે. ગમે તેવા જોરથી દોડનાર ઘોડા, રથ, હાથી કે માણસોની હારની હારથી વીટળાયલા હો—આ એનો આશય છે ત્યા **तुरग** શબ્દ બરાબર સાર્થ છે કહેવાની વાત એ છે કે લેખકે શબ્દની પસદગીમા પણ ભારે ઝીણવટ રાખી છે અને જ્યાં જેવો જોઈએ તેવો શબ્દ પસદ કર્યો છે

પોતે વૈયાકરણ હતા, વ્યાકરણની પ્રક્રિયા બનાવનાર હતા એટલે વ્યાકરણને લગતી સ્ખલના એનામા ન આવે એમ લખવુ એ તો માત્ર સોનાને ઓપ આપવા જેવુ છે. એની ભાષા માર્મિક, શુદ્ધ, સ્પષ્ટ અને હૃદયગમ હોવા છતા શૈલીમા જરા પણ આક્ષેપ કે તુચ્છતા કોઈ સ્થાને આવવા દીધા નથી અને યોગ્ય હોય ત્યા અલકાર લાવ્યા છે એટલો પણ અત્ર નિર્દેશ કરવો યોગ્ય જણાય છે ભાષાશુદ્ધિને અગે શ્રીશાતસુધારસ ગ્રથની ટીકાના પ્રકટ કરનાર (શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા) એની પ્રસ્તાવનામા લખે છે કે —

“ આ શાતસુધારસ ગ્રથમાં અનિત્યાદિક બાર અને મૈત્ર્યાદિ ચાર મળી ૧૬ ભાવનાના ૧૬ પ્રસ્તાવ છે, તે દરેક જુદી જુદી ઢાળમાં બનાવેલા છે. સસ્કૃત ભાષમા એવી ઢાળબધ રચના કરવી અને તેમા સધિ, વિભક્તિ, પ્રત્યય કે સમાસાદિકનો પણ દોષ આવવા ન દેવો એ તેમના સસ્કૃત ભાષાના પૂર્ણ પરિજ્ઞાનને બતાવી આપે છે. પરંતુ સસ્કૃત ભાષામાં વ્યાકરણ બનાવનારનો એ ભાષા ઉપર એવો પ્રબળ કાબૂ હોય તેમા નવાઈ જેવુ પણ શુ છે?” (પૃ. ૭)[૧]

અહી ભાષા ઉપરનો લેખકશ્રીનો કાબૂ બહુ સુદર રીતે રજૂ કર્યો છે અને તેના કારણમા જણાવે છે કે જે નવીન વ્યાકરણ બનાવનાર હોય તે આવુ સ્પષ્ટ ભાષાકૌશલ્ય બતાવે, એમના પ્રયોગમા વિભક્તિ, સધિ કે સમાસનો દોષ ન આવે એ સર્વ ઉચિત છે. આ ટાચણ-માંથી એક બીજી વાત પણ નીકળે છે, અને તે એ છે કે લેખકશ્રીએ અહી જે છદો વાપર્યા છે તે ગૂર્જર ભાષાને ઉચિત છે આ મુદ્દા પર આગળ વિવેચન થશે.

વિચારની સ્પષ્ટતા—

ગ્રથકર્તા પોતાનો આખો વિષય સારી રીતે સમજતા હતા એમના વિચારમા સ્પષ્ટતા હતી, સાધ્યસન્મુખતા હતી અને પોતાના વિષયને છણવાની તેમનામા આવડત હતી કાવ્ય કે ચરિત્ર લખનારને તો વાચનારને કે શ્રોતાને શૃગાર વગેરે રસોમા લઈ જવાનુ હોઇ પોતાના વિષયને ઝળકાવવાનુ કાર્ય પ્રમાણમા સહેલુ બને છે, પણ અનિત્યતા બતાવવાની કે એકત્વ, અન્યત્વ બતાવવાની વાતો કરવી જ અરુચિકર હોય છે અને સાંભળવી તે તેથી પણ વધારે અરુચિકર અને બહુધા અપ્રિય હોય છે. ગ્રથકર્તાએ પોતાના વિચારો ખૂબ નિર્મળ કર્યા છે અને પછી કલમ હાથમાં લઈને ખૂબ દીપાવ્યા છે તેમા તેમની વિચારસ્પષ્ટતા છે. ઘણી વાર લેખક પોતે શુ કહેવા માગે છે તેનો તેને પોતાને જ શરૂઆતથી પૃથક્કરણપૂર્વક

---

૧ મજકૂર પ્રસ્તાવના સસ્કૃત ભાષામા આપી છે તેમા એ જ હકીકત બહુ સારા શબ્દોમા મૂકવામા આવી છે એ અતિ માર્મિક લાગવાથી અત્ર ઉતારી લેવામા આવે છે ત્યા જણાવે છે કે —

किं चैतच्छान्तसुधारसग्रन्थप्रतिष्ठितमैत्र्यादिभावनाचतुष्टयोपेतानित्यादिभावनाद्वादशकाभिध-प्रस्तावषोडशकं गूर्जरभाषोचितविविधच्छन्दोभिरप्युपनिबद्धमपि सन्धिविभक्तिसमासादिदोषलेशवर्जि-तमिति चित्रीयन्ते चेतांसि चेतनवतां सुधियां संस्कृतवैषयिकतदपूर्ववैदुष्या, यद्वा किमाश्चर्यं नूतनव्याकरणव्याकर्तॄणां तादृशां गीर्वाणभाषासरसीसरभसक्रीडने । (पृ. १)

સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોતો નથી એમ થાય ત્યારે ભારે અસ્તવ્યસ્તતા અને અવ્યવસ્થિતતા આખા ગ્રથમા દેખાય છે. એવુ આ આખા ગ્રથમા નજરે પડે તેમ નથી.

વિષયનિરૂપણની સફળતા—

કેટલાક લેખકોમા વિચારો ઘણા હોય છે, પણ તેને બતાવવામાં કળાનો અભાવ હોય છે વિચારની સ્પષ્ટતા જેટલી જ અગત્યની બાબત વિચારદર્શનની છે. ગમે તેટલું જાણ્યા છતા એને જનતા સમક્ષ રજૂ કરવામા આવડત ન હોય તો કહેવાની વાત અદ્ભુત હોય તો પણ તે મારી જાય છે. તેમા પણ જ્યારે અનિત્યતા, કરુણા જેવા નીરસ વિષયોને જનતા સમક્ષ રજૂ કરવા હોય ત્યારે જો વિષયને રજૂ કરવામા કળા ન હોય તો વાત કથળી જાય છે. આ લેખક–મહાત્માનુ વિષયનિરૂપણ સુદર છે, એમાં તેમનુ ચાતુર્ય છે અને એના પ્રત્યેક શ્લોકમા કળા છે. આ વાત અનુભવવાથી સમજાય તેમ છે દા ત. અનિત્યભાવનાના ગેયાષ્ટકમા (શ્લોક ૫. પૃ ૩૫) કહે છે કે –

यैः समं क्रीडिता ये च भृशमीडिता, यैः समाकृष्महि प्रीतिवादम् ।
तान् जनान् वीक्ष्य वत भस्मभूय गतान् , निर्विशङ्काः स्म इति धिक् प्रमादम् ! ॥

"જેની સાથે રમ્યા, જેની સાથે આપણે પૂજાયા, જેની સાથે વિનોદવાર્તાઓ કરી તેવા માણસોને રાખમા રગદોળતા–રક્ષારૂપ થઈ જતા આપણી નજરે જોયા અને છતા આપણને કાઈ થવાનુ નથી એમ ધારી ફિકર વગરના થઈને આપણે મ્હાલ્યા કરીએ છીએ ! આવા આપણા પ્રમાદ પર ફિટકાર હો !'

આ વિષયનિરૂપણનો દાખલો છે એ વાચતા વિચારક વાચનારની સમક્ષ ચિત્રો એક પછી એક ખડા થાય તેવુ એમા ગાભીર્ય છે નાનપણમા શેરીમા પોતે કૂદતા, પોતાના લગોટિયા દોસ્તદારો અને પોતે અરધા ફરતા અને ધૂળમા રગદોળાતા દેખાય એ એક પછી એક એક પ્રકારની ચિત્રમાળા

પછી ઉમરલાયક થતા આપણને દરેકને અમુક માણસો મોટા લાગ્યા હોય, આપણા ગામના મુખીઓ, આપણા પિતાના મિત્રો, ધર્મના અધ્યક્ષો, સમાજના નેતાઓ, જેના શબ્દને આપણે માન આપીએ અને જે આપણી નજરે 'મોટા' માણસ લાગે તેવા પણ અનેક ગયા. જે આકાશને શોભાવે એવા આપણને લાગે, જેઓ સમાજમા, ઘરમાં કે વેપારમા થાભલા જેવા લાગ્યા હોય તેઓની બીજા પ્રકારની ચિત્રમાળા.

જેની સાથે હાણ્યા–માણ્યા, ફર્યા–હર્યા, નાચ્યા–કૂદ્યા એની ત્રીજી ચિત્રપરપરા

એવા અનેકને સ્મશાને મૂકી આવ્યા, એમની ચિતાઓ હાથે ખડકી અને એમના શરીરની રાખ થતી જોઈ આ ચોથી ચિત્રમાળા !

અને આટલુ જોયુ છતાં જાણે પોતાને તો કદી જવાનુ જ નથી, એમ ધારી ભાઈશ્રી અડગ ઊભા છે, છાતી કાઢીને ફરે છે, ન કરવાના કામો કરે છે અને ગમે તેવા ગોટાળા કરી ઘરના ઘર માની અહીં હાણેમાણે છે! તુ શુ સમજે છે? તારા પ્રમાદને ફિટકાર છે!! —આનુ નામ વિષયનિરૂપણની સફળ કળા કહેવાય. એમા ચિત્રદર્શન છે, આહ્વાન છે, વિષયનિરૂપણ છે અને તે પરથી લેવા યોગ્ય સાર-રહસ્ય છે.

ગ્રંથની ગેયતા—

કોઇ પણ પિંગળ સમજનાર અથવા આપણી દેશીઓ ગાનાર હોય, એના કંઠમા મધુરતા હોય અને એને સગીતની નજરે જમાવટ કરતા આવડતી હોય, તેની પાસે આ ગ્રંથનો કોઇ પણ ભાગ ગવરાવવો, એના દેશી રાગોની ગેયતા એક વાર સાભળી લેવી, પછી એમાં બહુ ભારે મજા આવે તેવી આખી કૃતિમા ખૂબી છે એમાં ખરી ખૂબી એ છે કે એક વાર કોઈ ભાવનાને વાંચવામા આવે તો પ્રથમ એના સ્રગ્ધરા કે શિખરિણી આદિ વૃત્તો વાચવા અને છેવટે ગેયાષ્ટક ગાવું. એનો રાગ એક વખત બેસી જશે તો એની કૃતિમાં એવી ખૂબી છે કે આખું ગાન મુખપાઠે થઈ જશે, એક વાર ગવાયા પછી બીજી વાર ગાવાનુ મન થશે અને એવી રીતે થોડી વખત પુનરાવર્તન થશે એટલે ક્ષયોપશમ પ્રમાણે મુખે થઈ જશે. પછી તો જ્યારે જ્યારે અવકાશ મળશે ત્યારે ત્યારે એનુ પરિશીલન થશે અને એ ગાવામા અતરના ઉમળકા આવશે. જેને સસ્કૃતમા 'ધ્વનિકાવ્ય' અથવા 'શબ્દાલકાર' કહે છે એની છાયા એમા ભરપૂર જણાય છે જ્યારે સુદર શબ્દચિત્ર કાનમા ગુજારવ કરે ત્યારે શબ્દાલકાર બરાબર જામે છે. અર્થાલકાર તો અર્થ આવડે, તેમા ચિત્ત પરોવાય અને તે મગજમા જામે ત્યારે મજા આપે છે. પણ શબ્દાલકાર તો અર્થ આવડે કે ન આવડે તો પણ શબ્દરચનામા જ મજા આપે છે આ જાતની ચમત્કૃતિ સોળે ભાવનામા બરાબર છે આનંદની વાત એ છે કે લેખકશ્રીની ભાષા ભાવવાહિની અને અલકારમય હોવા ઉપરાત શબ્દની પસદગી અને ગેયતાની ભવ્યતા તેઓશ્રી એવી સારી અને સાદી રીતે લાવી શક્યા છે કે એના મર્મમા ઊતર્યા વગર પણ એ ખૂબ આનદ આપે અને કાનમા ગુજારવ કર્યા જ કરે

દાખલા તરીકે બારમી ભાવનાનો પરિચયશ્લોક છઠ્ઠો લઈએ. (પૃ. ૩૪૭) એની ભાષા વિચારી છેવટે બોલીએ **कासारे स्फुटिते जले प्रचलिते पालिः कथं बध्यते.** એની શબ્દરચના અતિ આકર્ષક છે અને અર્થગાભીર્ય તો ચિત્રમય છે. પછી **बुध्यतां बुध्यतां बोधिरतिदुर्लभा** ગાઈએ ત્યારે શબ્દ અને અર્થના પ્રવાહમા પડી જવાય તેમ છે

કોઇ સુંદર રાગથી ગાનાર અને ખાસ કરીને સંસ્કૃતના અભ્યાસી, શુદ્ધ ભાષાના આગ્રહી પાસે દેશી રાગો અને સાથે છદના જ્ઞાનવાળા પાસે પરિચયશ્લોકો એકાદ વખત સાભળી લેવા યોગ્ય છે. પછી વધારે ભલામણ કરવાની જરૂર નહિ પડે.

સોળે ભાવના જુદી જુદી દેશીઓમાં ગાઈ શકાય છે. કેટલીકના દેશી રાગો કર્તા કવિએ પોતે લખ્યા છે, કેટલાક મને બેઠા તેવા જણાવ્યા છે, પણ એને બહુ સુંદર રીતે ગાઈ બતાવી શકે તેવા શ્રાવક બધુઓ જુદે જુદે સ્થળે વિદ્યમાન છે એમ મારા જાણવામા આવ્યુ છે શોધક વૃત્તિએ તપાસ કરી આવા આત્મસન્મુખ ગ્રંથનો લાભ લેવા સૂચના છે.

ગેયતાને અગે બીજી વાત એ છે કે દરેક અષ્ટક ગુજરાતી પ્રચલિત દેશીઓમાં ગાઈ શકાય છે તે ઉપરાંત અસલ રાગ અથવા રાગિણીમાં પણ ગાઈ શકાય છે .

પ્રથમ અષ્ટક—રામગિરિ
દ્વિતીય અષ્ટક—મારુણી
તૃતીય અષ્ટક—કેદારો
ચતુર્થ અષ્ટક—પરજિયો
પચમ અષ્ટક—શ્રી રાગ
ષષ્ઠ અષ્ટક—આશાવરી
સપ્તમ અષ્ટક—ધનાશ્રી
અષ્ટમ અષ્ટક—નટ રાગ

નવમ અષ્ટક—સારગ
દશમ અષ્ટક—વસંત
એકાદશ અષ્ટક—કાફી
દ્વાદશ અષ્ટક—ધનાશ્રી
ત્રયોદશ અષ્ટક—દેશાખ
ચતુર્દશ અષ્ટક—ટોડી
પંચદશ અષ્ટક—રામકુલી
ષોડશ અષ્ટક—પ્રભાતી

આ પ્રમાણે કવિ લેખક પોતે દેશીના રાગો બતાવે છે અને સાથે કોઈ કોઈ પ્રતિમા ઉપરના રાગોનાં નામો પણ આપ્યાં છે. એ રાગોમા ગાનાર ગવૈયાનો મને હજુ યોગ થયો નથી, પણ હુ એનો અર્થ એવો સમજુ છુ કે એ પ્રત્યેક રાગરાગિણીમા જે શબ્દમેળ હોય તે આમા છે. મતલબ, એ રાગમા પણ એ બરાબર ગાઇ શકાય તેવુ હશે.

ભાષાસૌષ્ઠવ, શબ્દપસદગીની વિશાળતા અને ભાષા પર અસાધારણ કાબૂ સાથે વ્યાકરણમા રમણુતા હોવાથી શબ્દની વિશુદ્ધિ, પસદગીમા વિશાળતા અને વિભક્તિ, જાતિ, સમાસ અને કૃદંત, કારક આદિની પસદગીમાં સુકરતા હોઇ કાવ્યની નજરે આ શબ્દચિત્રમા શબ્દાલંકાર અને અર્થાલકાર બને આવી શક્યા છે અને એ વસ્તુસ્થિતિનો કાવ્યરસિકોએ લાભ લેવા યોગ્ય છે

ગીતગોવિંદ (પડિત જયદેવ) —

સસ્કૃત ભાષામા આ ગ્રથ અજોડ છે એમ બતાવવાનો પ્રયાસ કરતા પહેલા એની કક્ષામા મૂકી શકાય તેવા ગ્રથસબંધી કેટલીક હકીકત જણાવવી ઉચિત છે. સસ્કૃતમા હોવા છતાં દેશી રાગોમાં ગાઇ શકાય તેવો બીજો એક પણ ગ્રથ જૈન સાહિત્યમા મારા જોવામાં આવ્યો નથી અને સમસ્ત સસ્કૃત સાહિત્યમા પંડિત જયદેવ કવિ વિરચિત

गीतगोविन्द नामनो काव्यग्रंथ जोवामां आव्यो छे. ए गीतगोविंद काव्य पर कुंभराजे 'रसिकप्रिया' नामनी अने महामहोपाध्याय श्री शंकरमिश्रे 'रसमंजरी' नामनी टीकाओ लखी छे ए ग्रंथने सने १८९९मा रा. रा. मंगेश रामकृष्ण तेलंगे निर्णयसागर प्रेस मारफत छपावी बहार पाड्यो छे.

गीतगोविंदना बार सर्ग छे ज्यारे शांतसुधारसना सोळ प्रस्ताव छे गीतगोविंदना रागो हिंदी भाषाने अनुकूळ छे ज्यारे शांतसुधारसना रागो गुजराती भाषाने अनुकूळ छे.

गीतगोविंदमा कृष्ण अने राधानो शृंगार अति आकर्षक भाषामा चीतर्यो छे एना आरंभमा ज ए ग्रंथने वासुदेवरतिकेलिकथासमेत कही वर्णवे छे अने विनयविजय उपाध्यायने नित्यमेकं चिदानन्दमयमात्मनो रूपम् (१-९) मा बनाववु हतुं एटले एनो मेळ खाय तेम नथी

गीतगोविंदनो शृंगार अद्भुत गणाय छे एना एक-एथी वधारे दाखला आवा शांतरसग्रंथमां मूकवा ते योग्य लागतु नथी जेने शृंगाररसमा मोज आवे तेने माटे गीतगोविंद बहु उच्च प्रकारनो काव्यग्रंथ छे

चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।
केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुगः स्मितशाली ।
हरिरिह मुग्धवधूनिकरे, विलासिनि विलसति केलिपरे ॥ २ ॥
पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥ हरिरिह० ॥ ३ ॥

(प्रथम सर्ग. प्र. ४)

एना सर्गना नामो जोता पण एनो शृंगार खूब ऊंडो जणाशे. प्रथम प्रस्ताव 'सामोददामोदर' छे बीजो अक्लेशकेशव छे एमा राधा पोतानी विरहवेदनानु वर्णन सखी पासे करे छे त्रीजा मुग्धमधुसूदन सर्गमा राधाने हृदयमा राखीने व्रजसुंदरीओनो कृष्ण त्याग करे छे तेनु वर्णन छे चोथा स्निग्धमधुसूदन नामना सर्गमा राधानी सखी कृष्ण पासे राधानी विरहदशानु वर्णन करे छे पांचमा साकाङ्क्षपुंडरीकाक्षः नामना सर्गमा कृष्ण राधाने प्रेमपूर्वक यमुनाना कुंजमां आववानो संदेशो कहेवरावे छे. छठ्ठा धृष्टवैकुंठ नामना सर्गमा लतागृहमा रहेली अनुरक्त राधा कृष्ण पासे आववा अशक्त बनेली छे तेनी स्थितिनु वर्णन करे छे सातमा नागरनारायण सर्गमा संकेत करेल समये कृष्ण राधाने मळता नथी एटले एनी दशा केवी थाय छे तेनु वर्णन छे. आठमा विलक्ष्यलक्ष्मीपति सर्गमां, नवमा मुग्धमुकुंद सर्गमा, दशमा चतुरचतुर्भुजः सर्गमा, अगियारमा सानन्ददामोदर सर्गमा, अने बारमा सुप्रीतदामोदर सर्गमा राधा अने कृष्णना रिसामणा-मनामणा चाले छे.

આ આખા ગ્રંથમાં શૃંગારરસની મુખ્યતા છે અને વચ્ચે વર્ણનમાં હાસ્ય, કરુણ વગેરે રસો જામે છે. એનું શબ્દચિત્ર અનુપમ છે અને ભાષા પરનો કાબૂ અસાધારણ છે. એમા શાતરસનો પ્રસંગ જ નથી એ આખો ગ્રથ ધ્વનિકાવ્યથી ભરેલો છે એની શાતસુધારસ ગ્રથ સાથે સરખામણી માત્ર ગેયતાની બાબતમા જ થઈ શકે તેમ છે.

સસ્કૃત સાહિત્યમા ગાઈ શકાય તેવા આ બે જ ગ્રથો છે રસિક જનોને ગીતગોવિંદ ગ્રથ ખૂબ પસદ પડે તેવો છે એની કાવ્યચમત્કૃતિ અતિ ઉચ્ચ પ્રકારની છે. સસારને સમજનાર, અને તેના સ્વરૂપને જાણી એનાથી દૂર ભાગનારને શાતસુધારસ ગ્રથ ખૂબ મજા આપે તેવો છે. બન્નેની સરખામણી કોઈ પણ રીતે કરી શકાય તેમ નથી એકમા જે વાતનું પોષણ છે તેનુ બીજામાં મૂળ ઉખેડી નાખવામા આવ્યુ છે ગીતગોવિદમા અધરસુધારસનુ પાન કરવામાં જીવનને ધન્ય માનવામાં આવશે (સ. ૧૨-૫), ત્યારે શાતસુધારસમા જીવનને ડાભના અગ્રભાગ પર રહેલ પાણીના ટીપા જેવુ અસ્થિર બતાવશે (૧૦-૧ અષ્ટક)

આટલું છતા બન્નેની ગેયતા ઘણી સુદર છે કવિ જયદેવનો અને વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો પ્રયત્ન કાવ્યની નજરે સફળ ગણાય એક રીતે જોઈએ તો કવિ જયદેવનો માર્ગ સરળ હતો. એને શૃંગાર પોષવો હતો, લોકરુચિને અનુસરવુ હતુ અને પૌદ્ગલિક વિલાસોનુ શબ્દચિત્ર આપવુ હતુ એમા કાઈ ઓછાશ રહે તો લોકો પોતાની કલ્પનાથી પુરવણી કરવા તૈયાર હતા. પણ ઉપાધ્યાયશ્રી વિનયવિજયનો માર્ગ વધારે મુશ્કેલ હતો એને વિષયકષાયની વિરૂપતા, સસારની અસારતા, જીવનની ક્ષણિકતા અને ત્યાગધર્મની શ્રેષ્ઠતા બતાવી જે સર્વ રાગની દૃષ્ટિએ ગમે છે તેને છોડાવી દેવાની વાત કરવાની હતી આવા ચાલુ નજરે ન ગમે તેવા ત્યાગના વિષયને તેઓ પોતાના પાડિત્યને યોગે ખૂબ ઝળકાવી શકયા છે

સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમા ગાઈ શકાય તેવા આ બે જ ગ્રથો હોવાથી તેનુ સામ્ય અત્ર રજૂ કરવુ જોઈએ, બાકી એકમા શૃગારને પોષવો છે અને બીજામા શૃંગારને તજવો છે, ત્યા સમાનતા તો કયાથી આવે? ત્યાગની બાબત વિષમ છે, કર્કશ છે, પ્રથમ દૃષ્ટિએ અનાદરણીય લાગે તેવી છે અને બહુધા શુષ્ક હોય છે તેવી બાબત શ્રી વિનયવિજયે રસમય કરી બતાવી એ તેમની વિશિષ્ટતા છે શાતસુધારસ ગ્રથમા કોઈ પણ સ્થળે એમણે કર્કશતા આવવા દીધી નથી ભાષાની નજરે જોઈએ અથવા કાવ્યની નજરે જોઈએ તો જયદેવનુ ગીતગોવિદ જરૂર વધારે ઉચ્ચ સ્થાન લે તેવુ છે જયદેવ શબ્દોની પસદગીમા વધારે સફળતા મેળવી શકયા છે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી, છતા આ શાતસુધારસ ગ્રથ સુદર ભાષામાં – ગેય ભાષામા – શ્રુતિપટુ સુદર શબ્દરચનામા રચી શકાયો છે એ અતિ વિશિષ્ટ હકીકત છે અત્યારે જેમ સ્ત્રીપાત્ર વગર નાટક કે શબ્દચિત્ર લખવુ અશકય મનાય છે, તેમ જ શૃગારની પોષણા વગર કાવ્ય કે ગેયરચના અશકય જ મનાય છે. એ અશકય વાતને શકય કરનાર ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજય જરૂર અભિનદનને પાત્ર છે.

ગ્રંથપદ્ધતિ —

આખા **શાંતસુધારસ** ગ્રથની ગાથાઓ ૨૩૪ નીચે પ્રમાણે છે

શરૂઆતમા ૮ ગાથા (શ્લોકો) પ્રસ્તાવના અને ઉપોદ્‌ઘાત જેવી છે. છેવટે પ્રશસ્તિના ૭ શ્લોકો છે.

બાકી સોળ ભાવનામાં અનુક્રમે ૩–૩–૫–૫–૫–૫–૫–૫–૭–૭–૭–૭–૮–૭–૭ અને ૫ મળીને ૯૧ શ્લોક છે આ શ્લોકો ખૂબ પ્રૌઢ ભાષામા છે અને તેમાં મદાક્રાન્તા, શાર્દૂલ-વિક્રીડિત, સ્રગ્ધરા, માલિની, શાલિની, શિખરિણી વગેરે વૃત્તો બહુ આકર્ષક રીતે વપરાયા છે.

તે ઉપરાંત દરેક ભાવના પર અષ્ટક લખેલ છે. તેના સોળ ભાવનાના ૧૨૮ શ્લોકો થાય છે. એ ગેય અષ્ટકો મૂળ રાગોમા ગાઈ શકાય છે તેમ જ ગુજરાતી દેશીઓમાં પણ ગાઈ શકાય છે તે ઉપર બતાવ્યુ છે.

એ રીતે ઉપોદ્‌ઘાતના ૮, સોળ ભાવનાની પર્યાલોચનના ૯૧, સોળ અષ્ટકના ૧૨૮ અને પ્રશસ્તિના ૭ મળી આખા ગ્રથના કુલ ૨૩૪ શ્લોકો અથવા ગાથાઓ છે

દરેક ભાવનાને લઈને તેનો પ્રથમ પરિચય કરાવવો અને પછી ગેય અષ્ટક લખવુ એ પદ્ધતિ ગ્રથકર્તાએ રાખી છે. દરેક ભાવના પર પરિમિત લખવાનો તેમનો વિચાર ચોક્કસ જણાય છે, કારણ કે આ સોળે ભાવનાઓ તો એવી છે કે એના પર જેટલું લખવુ હોય તેટલુ લખી શકાય. પણ ગ્રથકર્તા લોકોની ધીરજ, આયુષ્યની મર્યાદા અને ખાસ કરીને મનુષ્યસ્વભાવના અભ્યાસને પરિણામે સમજી ગયા હતા કે લોકોને લાબી લાબી વાતો ગમતી નથી, એટલે એમણે સૂત્ર જેવી વાતો ટૂકામા પણ મુદ્દામ રીતે રજૂ કરી છે એનુ એક એક વાક્ય કોઈ કોઈ સ્થાને તો એવું અર્થ અને ભાવગર્ભિત છે કે એના પર પુસ્તકો લખાય. ગ્રથકર્તાને ગ્રથ વિદ્વત્તા બતાવવા માટે બનાવવાનો નહોતો એમનો બોધ એમણે 'લોકપ્રકાશ'મા બતાવ્યો હતો. એમને આ ગ્રથ તો આત્મા સાથે વાતો કરવાનો બનાવવો હતો. એમા મનોવિકાર કે કલ્પનાને જોર આપવુ નહોતુ, પણ એને મર્યાદામા લાવી એના પર સયમ મેળવવાની ચાવીઓ–વિચારધારાઓ બતાવવાની હતી એ કામ ગ્રથકર્તા કવિએ સફળ રીતે કર્યું છે.

એના ગેયાષ્ટકો ઘડીભર ગાવા યોગ્ય છે. શાતિનો સમય હોય, ચેતનરામ જરા લહેરમાં હોય, ઉપાધિઓથી સહજ વિરમવાનુ થયુ હોય તેવે વખતે એકાદ ભાવના ઉપાડવી અને અંતરજલ્પ કરવો, ત્યારે એની ખરી મોજ આવશે એ ગાવામા મજા આપે તેવી જરૂર છે, પણ એનાથી પણ વધારે મોજ એકલા–એકાંતમા ચેતનરામ સાથે રમણ કરાવે એવી એની વાતોમા છે. એમા નવલની રસાત્મકતા ન હોય કે ગુપ્તચર (ડીટેક્ટીવ) કથાની પરિણામ–જિજ્ઞાસા-ઉત્પાદક શૈલી ન હોય, એમા કવિનાં નિરકુશ ઉડ્ડયનો ન હોય કે નાટકના શૃગાર, વીર કે

હાસ્યરસ ન હોય તો તેમા આશ્ચર્ય પામવાનુ નથી એ આખી કૃતિ વિશિષ્ટભાવે આતમરામને ઉદ્દેશીને ફતેહમદીથી રચવામા આવી છે આ ગ્રથપદ્ધતિ ધ્યાનમા રાખવાથી એની ભાષાનો પ્રવાહ કયા જાય છે અને શા માટે જાય છે તેનો આછો પણ ચોક્કસ ખ્યાલ જરૂર આવશે

ગ્રંથરચનાકાળ અને પ્રશસ્તિ—

આ ગ્રથની રચના સંવત્ ૧૭૨૩ મા **ગાંધાર** નગરમાં કરી એમ ગ્રથકર્તા પોતે જ જણાવે છે. (જુઓ પૃ. ૪૯૬.) ગધપુર નગર એ જબુસર નજીકનુ **ગાંધાર** જ સભવે છે તેમની અન્ય કૃતિઓ પણ ગુજરાતમા જ બની છે તે પરથી ગ્રથકર્તાનો વિહાર બહુધા ગુજરાતમાં જ થયો હોય એમ સભવે છે.

અકબરના સમયના જે ગાધારમા, સેકડો લખપતિ જૈનો હતા અને જ્યા શ્રી હીરવિજયસૂરિ વ્યાખ્યાન વાંચતા ત્યારે સ્થાન મેળવવાની મુસીબત પડતી હતી ત્યાં અત્યારે એક પણ જૈનની વસતી રહી નથી અને માત્ર એક દેરાસર જ બાકી રહ્યુ છે એ કાળબળની અને જૈન સમાજની વર્તમાન દશા બતાવે છે. આવી દશાના ઐતિહાસિક કારણોમા આ સ્થાને ઊતરીએ તો લખાણ થઈ જાય, પણ જૈનસમાજમા કુસપનો જે કીડો પેસી ગયો હતો અને દીર્ઘદ્રષ્ટાઓનો અભાવ થઇ ગયો હતો તેની દેખી શકાય તેવી પરિસ્થિતિ આ ગ્રથરચનાના કાળમા જ તરી આવી હતી, તે એ યુગનો ઇતિહાસ, સાધુવર્ગમા ન ઇચ્છવા યોગ્ય સ્પર્ધા અને વિજય–સાગરના ઝગડા વાંચી વિચારીએ છીએ ત્યારે ભારે ખેદ થાય તેવુ છે. સંતોષની વાત એ છે કે એવા સક્ષુબ્ધ વાતાવરણમા 'શાતસુધારસ' જેવા આત્મિક ગ્રથના લેખકો પણ હતા અને આવા ગ્રથો રચી શક્યા હતા, પોતાના જીવન અને વિશિષ્ટ કવનોથી શ્રોતાના કાનને પવિત્ર કરતા હતા અને જનતાની આત્મિક પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા દ્વારા આત્મવિકાસ સાધતા હતા

સવત્ ૧૭૨૩ એટલે ઈ. સ ૧૬૬૭ નો સમય થયો. એ વખતે શહેનશાહ ઔરગઝેબની આણ હિંદુસ્તાનમા પ્રવર્તતી હતી એ ઝનૂની શહેનશાહે ધર્માધતાને પરિણામે મુગલાઈના પાયાને હચમચાવી દીધા હતા, પણ તે યુગમા તે સમજાય તેવુ નહોતુ તે વખતે તો મુગલાઈ એની પૂર્ણ જાહોજલાલીમા પ્રસરતી હતી એવા વિકટ સમયમા આવા શાતરસના ગ્રથનુ પરિશીલન કરવુ કે વિલાસના કાવ્યો રચવા (વિનયવિલાસ) એ મન પર અને લેખનશક્તિ પર અસાધારણ કાબૂ બતાવે છે એ સમય પરત્વે ટૂક વિગતો આગળ લખી છે તે ઉપરથી જણાશે કે આવા વાતાવરણ અને ખટપટના સમયમા આવા ગ્રથની રચના થાય એ ઘણુ નવાઈભરેલુ લાગે, છતા એ યુગમા મહાન્ જૈન લેખકો થયા છે, આનદઘનજી જેવા યોગી થયા છે અને શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપ

તપગચ્છમાં જ બાવન જેટલા મહાન લેખકો, કવિઓ અને ચર્ચા કરનારાઓ થયા છે, એ બતાવે છે કે જે સમયે જેવી જરૂરિયાત હોય તે વખતે તેને યોગ્ય લેખકો નીકળી જ આવે છે એ યુગમા આવા વિશિષ્ટ લેખકો થઇ ગયા તેના કારણો તપાસવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇતિહાસવિદો આ પ્રશ્નને જરૂર ચર્ચશે એમ આપણે ઇચ્છીએ. આ ઉપોદ્ઘાતની આખરે આપણે પણ એ રસાત્મક ઇતિહાસવિભાગમા સહજ ચચુપ્રવેશ કરશુ.

આ ગ્રંથની રચના થઈ ત્યારે તપગચ્છ પર શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞા પ્રવર્તતી હતી, એટલે કે તેઓ ગચ્છાધિપતિ હતા એમ લેખકના પોતાના શબ્દોથી જણાય છે (જુઓ પૃ ૪૯૬) તેમના ગુરુ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય હતા, એટલે 'વિજયપ્રભસૂરિનો પ્રભાવ' આ ગ્રંથરચનાનુ કારણ હતુ એમ ત્યા જણાવ્યુ છે તે ગ્રંથકર્તાની નમ્રતા સૂચવે છે.

હકીકત એમ જણાય છે કે વિજયદેવસૂરિએ પોતાની પાટે પોતાની હયાતીમાં વિજય-સિહસૂરિની સ્થાપના કરી, પણ એ વિજયસિહસૂરિ તો વિજયદેવસૂરિની હયાતીમાં જ કાળ કરી ગયા જેથી વિજયદેવસૂરિએ વિજયપ્રભસૂરિને ૧૭૧૧ માં આચાર્યપદવી આપી અને પોતે ૧૭૧૩મા કાળ કરી ગયા. એટલે આ ગ્રંથની રચના સ ૧૭૨૩મા થઈ ત્યારે આચાર્ય-પદે વિજયપ્રભસૂરિ હતા આ વખત પહેલા પંન્યાસ સત્યવિજય ક્રિયાઉદ્ધાર કરી છૂટા પડી ગયા હતા એટલે જે પક્ષને ક્રિયાઉદ્ધાર માન્ય હતો તેમણે વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞા સ્વીકારી નહોતી આને લગતી કેટલીક હકીકત આ ઉપોદ્ઘાતના છેલ્લા વિભાગમાં ચર્ચશુ.

પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીકૃત ટીકા—

આ શાતસુધારસ ગ્રંથ પર પન્યાસ **શ્રી ગંભીરવિજય** ગણિએ ભાવનગર શહેરમા સં. ૧૯૬૮ મા સસ્કૃત ટીકા રચી છે અને તે ટીકાને શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ સ ૧૯૬૯ માં છપાવી બહાર પાડી છે ટીકાને છેડે પ્રશસ્તિમા લેખકશ્રી લખે છે—

श्रीवुद्धिविजयविनेयौ मुक्तिवृद्धिविजययुतगणधुर्यौ ।
मुनिपश्रीवृद्धिविजयशिष्याणुना बुधगंभीरविजयेन ॥
शान्तसुधारसपानश्रद्धामुग्धेन दृब्धेय टीका ।
वसुरसाहिकुलचन्द्रमितवर्षे (१९६८) निजपरोपकृते च भक्त्या ॥

આ ટીકામા શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ આપ્યા છે અને કેટલીક સરળતા અર્થને અગે કરી આપી છે ટીકાનુ પ્રમાણ લગભગ ૧૬૦૦ ગ્રથાગ્ર ગણાય અર્થ કરવામા મે આ ટીકાનો ઉપયોગ સર્વત્ર કર્યો છે

આ પ્રમાણે ગ્રથને અગે વિચારણા કરી હવે આપણે ગ્રથકર્તાને અગે મળી શકતી હકીકત પર દષ્ટિપાત કરી જઈએ.

: ૨ :

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય

શ્રી 'શાંતસુધારસ' જેવા અપ્રતિમ ગ્રંથની રચના કરનાર ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી અને તેમના સમયના સંબંધમાં કેટલીક હકીકત રજૂ કરવી પ્રસ્તુત છે. કોઇ-પણ પુસ્તક જે સમયમાં લખાયું હોય તે સમયના ઇતિહાસને જાણવાથી પુસ્તક સમજવામાં ઘણી સરળતા થાય છે, કારણ કે લેખક ગમે તેટલો પ્રતિભા અને પ્રજ્ઞાસંપન્ન હોય તો પણ તેના સમયની અને તેની આજુબાજુના વાતાવરણની તેના પર અસર થયા વગર રહેતી નથી. સર્વમાન્ય સત્યો રજૂ કરવાના હોય તેની ભાષામાં અને તેના દ્રષ્ટાંતોની રચનામાં પણ સમયની અસર જરૂર થાય છે. તેથી કોઇ પણ પુસ્તક વિવેચકદૃષ્ટિએ સમજવાની ઇચ્છા હોય તેણે પુસ્તકના લેખકનો અને તેના સમયનો પરિચય મેળવવો ઘટે.

સામાન્ય રીતે ઇતિહાસની બાબતમાં હિંદમાં બહુ અલ્પ સાધનો મળે છે એ તો આપણી જૂની ફરિયાદ છે. પ્રમાણમાં જૈનોએ થોડોઘણો ઇતિહાસ જાળવી રાખ્યો છે તે આનંદદાયક હકીકત ગણાય, છતાં ત્યાં પણ કોઇ પણ લેખકવ્યક્તિનો સિલસિલાબંધ ઇતિહાસ મળે એવું તો એકાદ બે અપવાદ બાદ કરતાં ભાગ્યે જ શક્ય છે. આવા સંયોગોમાં ઉપલબ્ધ સાધનોથી જેટલી હકીકત મળી શકે તેટલી એકઠી કરી તેમાંથી ઐતિહાસિક ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કરવો એટલું જ કર્તવ્ય શક્ય છે. આ ગ્રંથકર્તા અને તેમના સમયને માટે આપણને મળતા સાધનોનો સમુચ્ચય કરીએ.

માતાપિતા અને જ્ઞાતિ—

શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયના જન્મના સંબંધમાં ઘણી ઓછી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓનો જન્મ કઈ સાલના થયો, કયા શહેરમાં થયો, તેઓની કઈ ઉંમરે દીક્ષા થઈ વગેરે કાંઈ હકીકત પ્રાપ્ત થતી નથી. તેઓએ **શ્રી લોકપ્રકાશ** નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે જે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને ભૂગોળના જ્ઞાનને અંગે લગભગ મહાકોશ જેવો ગ્રંથ છે, એના પર વિશેષ વિસ્તાર ગ્રંથકર્તાની કૃતિવિચારણાના વિભાગમાં આગળ કરવામાં આવશે. એ ગ્રંથના ૩૬ પ્રકાશ (પ્રકરણ) પાડવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક પ્રકાશને અંતે ગ્રંથકર્તાએ પોતે એક શ્લોક મૂક્યો છે તેની મતલબ નીચે પ્રમાણે છે —

"જગતને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી જેઓશ્રીની કીર્તિ છે એવા શ્રી **કીર્તિવિજય** ઉપાધ્યાયના શિષ્ય અને **રાજશ્રી** તથા **તેજપાળના** પુત્ર શ્રી **વિનયવિજય** ઉપાધ્યાયે આ

કાવ્યરૂપ ગ્રંથ રચ્યો છે. નિશ્ચિત કરાયેલા જગતનાં તત્ત્વોને દેખાડવામાં દીપક સરખા આ ગ્રંથમાં પ્રકટ થતા અર્થોના સમૂહોથી મનોહર આ અગિયારમો સર્ગ સુખેથી સમાપ્ત થયો.”[1]

આ શ્લોક પરથી એમ જણાય છે કે સાંસારિકપણામાં વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના પિતાનું નામ 'તેજપાળ' હતું અને માતાનું નામ 'રાજશ્રી' હતું. આ બન્ને નામો વણિકકુળ બતાવે છે તેજપાળ નામ બહુધા જૈન વણિકોમાં સવિશેષ પ્રચલિત છે; કારણ કે તે નામનો સંબંધ વીરધવળના મંત્રીઓ વસ્તુપાળ–તેજપાળ સાથે છે. આટલા ઉપરથી સંસારીપણામાં તેઓ વણિક–વાણિયા જ્ઞાતિના હતા એમ અનુમાન થાય છે.

વણિકોમાં જૈન ધર્મ પાળતી જ્ઞાતિઓ ઓશવાળ, શ્રીમાળ અને પોરવાડ તથા તે યુગમાં અગ્રવાળ, મોઢ, કપોળ, નાગર જ્ઞાતિઓ પણ હતી એમ તે યુગના શિલાલેખો અને ગ્રંથો પરથી જણાય છે એ પૈકી ચરિત્રનાયક કઈ જ્ઞાતિના હતા તે જાણવાનું કાંઈ સાધન મળતું નથી

ગુરુ—

સદર ટાંચણ પરથી જણાય છે કે શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયના ગુરુ 'શ્રીકીર્તિવિજય વાચક' (ઉપાધ્યાય) હતા. લગભગ દરેક ઠેકાણે પોતાનું નામ લખતી વખતે લેખકશ્રીએ પોતાના ગુરુનું નામ 'કીર્તિ' એટલું તો જરૂર લખ્યું છે જે આપણે હવે પછી જોશુ; તેથી તેમના ગુરુ શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય હતા એમ ચોક્કસ થાય છે એ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયનો મૂળ પાટ સાથે સંબંધ કેવા પ્રકારનો હતો તેનુ આપણે જરા સંશોધન કરીએ. સદર લોકપ્રકાશ ગ્રંથની આખરે એ ગ્રંથના લેખક શ્રીવિનયવિજયે પોતાનુ વંશવૃક્ષ આપ્યું છે તે ઐતિહાસિક નજરે ખાસ ઉપયોગી હોઈ તેનું અવતરણ અત્ર રજૂ કરીએ.—

“શ્રી વર્ધમાનસ્વામી (મહાવીરસ્વામી)ની પાટે શ્રી ઇંદ્રભૂતિ ગણધરના નાના ભાઈ શ્રી 'સુધર્માસ્વામી' (૧) ગણધર થયા તેની પાટના દીપકરૂપ શ્રી જંબૂસ્વામી (૨) થયા. તેની પાટે સંસારસમુદ્રમાં નૌકા સમાન શ્રી 'પ્રભવસ્વામી' (૩) થયા તેમના ચરણકમળને વિકસ્વર કરવામા

---

૧ વિનયવિજયે ૧૧મા સર્ગનો છેલ્લો શ્લોક આપીએ ઉપર તેનુ અવતરણ આપ્યું છે.—

विश्वाश्चर्यदकीर्तिकीर्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिषद्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।
काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे, सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगः पूर्णोऽयमेकादशः ॥

કેટલાક દાખલા જોવા લાયક છે

પૂર્ણઃ સુખેનાદિમ: 'પ્રથમ સર્ગ સુખે પૂરો થયો'

પૂર્ણઃ દ્વિતીયઃ સુખમ્ 'બીજો સર્ગ સારી રીતે પૂરો થયો'

[illegible] सर्गो निसर्गोज्ज्वलः । 'સ્વાભાવિક ઉજ્જ્વળ એવો આ અઠ્ઠાવીશમો સર્ગ પૂરો થયો'

આવી રીતે દરેક પ્રકરણની નીચે ચોથી પંક્તિમા જરૂરી ફેરફાર કરીને શ્લોક પૂરો કર્યો છે

આમ દરેક અંતિમ શ્લોકની પ્રથમની ત્રણ પંક્તિઓ એકસરખી જ છે જ્યારે ચોથી પંક્તિમા ઉપર જણાવ્યું તેવો ફેરફાર કર્યો છે

સૂર્યસમાન શ્રી 'શય્યંભવસૂરિ' (૪) થયા તે મનકના પિતા હતા. તેમની પાટે ઐરાવતેંદ્ર જેવા અને લોકમા પ્રસિદ્ધ યશવાળા શ્રી 'યશોભદ્રસૂરિ' (૫) થયા. તેની પાટરૂપ ભારને વહન કરવામા વૃષભ સમાન અને ગણધરોના શ્રેષ્ઠ એવા 'શ્રી સંભૂતિવિજયસૂરિ' અને 'શ્રી ભદ્રબાહુસૂરિ' (૬) લક્ષ્મીને ધારણ કરનારા થયા. તે બન્નેની પાટે 'શ્રી સ્થૂલભદ્રસૂરિ' (૭) ઉદય પામ્યા. ત્યારપછી 'શ્રી મહાગિરિ' અને 'શ્રી સુહસ્તિ' (૮) નામના ગુરુ (સૂરિ) થયા. તે બન્નેની પાટે 'શ્રીસુસ્થિત' અને 'સુપ્રતિબદ્ધ' (૯) નામના બન્ને ગણપતિઓ જગતમાં લક્ષ્મીને ધારણ કરનારા થયા. તેમના પટ્ટરૂપી ભૂષણના મણિ સમાન 'શ્રી ઇંદ્રદિન્ન' (૧૦) નામના ગુરુ થયા. તેના પટ્ટના અધિકારી 'શ્રીદિન્ન' (૧૧) નામના સૂરિ થયા તેની પાટે 'શ્રી સિંહગિરિ' (૧૨) નામના ગુરુ શોભતા હતા તેની પાટે 'શ્રી વજ્રગુરુ' સ્વામી (૧૩) થયા. તેના પટ્ટને 'શ્રી વજ્રસેન' ગુરુ (૧૪) ધારણ કરતા હતા તેને સ્થાને 'શ્રી ચંદ્ર' (૧૫) ગુરુ થયા તેના પટ્ટ ઉપર 'શ્રી સમંતભદ્ર' (૧૬) ગુરુ ઉન્નતિ કરનારા થયા તેના પટ્ટને 'શ્રી દેવસૂરિ' (૧૭) નામના ગુરુ ભજતા હતા ત્યારપછી 'શ્રી પ્રદ્યોતનસૂરિ' (૧૮) થયા તેને સ્થાને 'શ્રી માનદેવસૂરિ' (૧૯) થયા. તેના પટ્ટને ધારણ કરનાર 'શ્રી માનતુંગ' (૨૦) નામના ગુરુ થયા ત્યારપછી 'શ્રી વીર' (૨૧) નામના સૂરિ થયા ત્યારપછી 'શ્રી જયદેવસૂરિ' (૨૨) થયા ત્યારપછી 'શ્રી દેવાનંદસૂરિ' (૨૩) અને ત્યારપછી પૃથ્વી પર 'શ્રી વિક્રમ' (૨૪) નામના સૂરિ થયા. ત્યારપછી 'શ્રી નરસિંહ' (૨૫) નામે પ્રસિદ્ધ સૂરિ થયા. તેના પટ્ટના સ્વામી 'શ્રી સમુદ્ર' (૨૬) નામના સૂરિ થયા. તેને સ્થાને 'શ્રી માનદેવસૂરિ' (૨૭) અને ત્યારપછી 'શ્રી વિબુધપ્રભ' (૨૮) સૂરિ થયા તેના પટ્ટ ઉપર 'શ્રી જયાનંદસૂરિ' (૨૯) સૂરિલક્ષ્મીનુ પોષણ કરતા હતા. તેની પાટે 'શ્રી રવિપ્રભસૂરિ' (૩૦) થયા, તેની પાટના સ્વામી 'શ્રી યશોદેવ' (૩૧) મુનિરાજ થયા. ત્યારપછી 'શ્રી પ્રદ્યુમ્ન' (૩૨) નામના ગુરુ ઉદય પામ્યા. ત્યારપછી 'શ્રી માનદેવસૂરિ' (૩૩) થયા. ત્યારપછી 'શ્રી વિમલચંદ્ર' (૩૪) ગુરુ થયા ત્યારપછી 'શ્રી ઉદ્યોતન' (૩૫) નામના ગુરુ થયા. ત્યારપછી 'શ્રી સર્વદેવ' (૩૬) નામના મુનીંદ્ર થયા. ત્યારપછી 'શ્રી દેવસૂરિ' (૩૭) અને ત્યારપછી ફરીથી 'શ્રી સર્વદેવ' (૩૮) નામના બીજા સૂરિ થયા. ત્યારપછી આ ભૂતળને વિષે પ્રસિદ્ધ, જાણે કે નિરંતર ઉદય પામેલા નવીન સૂર્યચંદ્ર હોય એમ ઘણા ગુણવાળા 'શ્રી યશોભદ્ર' અને 'શ્રી નેમિચંદ્ર' (૩૯) નામના સૂરિરાજ થયા ત્યારપછી અદ્ભુત એવા 'શ્રી મુનિચંદ્ર' (૪૦) નામના મુનિ થયા ત્યારપછી તેના શિષ્યોને વિષે શ્રેષ્ઠ એવા 'શ્રી અજિતદેવ' (૪૧) અને તેના મુખ્ય શિષ્ય 'શ્રી દેવસૂરિ' નામના વાદી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થયા તેઓમાના શ્રી અજિતદેવગુરુને સ્થાને પૃથ્વી પર પ્રસિદ્ધ 'શ્રી વિજયસિંહસૂરિ' (૪૨) થયા ત્યારપછી તેના પટ્ટને ધારણ કરનારા, ગચ્છના ભારને વહન કરવામા ધુરંધર એવા બે સૂરિ થયા. તેમાં પહેલા 'શ્રી સોમપ્રભસૂરિ' શતાર્થી (એક ગાથાના સો અર્થ કરનાર) હતા અને બીજા 'શ્રી મણિરત્નસૂરિ' (૪૩) સત્પુરુષોના મણિ સમાન હતા ત્યારપછી શ્રી મણિરત્નસૂરિના પટ્ટ ઉપર

૪

મહિમાવાન 'શ્રી જગચ્ચંદ્ર' (૪૪) નામના મોટા સૂરિ થયા. તેમના 'શ્રી દેવેંદ્રસૂરિ' (૪૫) અને શ્રી વિજયચંદ્રસૂરિ એ બે મુખ્ય શિષ્યો થયા ત્યારપછી શ્રી દેવેંદ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રી વિદ્યાનંદસૂરિ અને 'શ્રી ધર્મઘોષ' (૪૬) ગુરુ થયા. શ્રી ધર્મઘોષની પછી તેના શિષ્ય 'શ્રી સોમપ્રભસૂરિ' (૪૭) થયા તેને ચાર દિશામાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવા માટે યોદ્ધાઓની જેવા વિશુદ્ધ બોધ પામેલા ચાર શિષ્યો થયા: શ્રી વિમલપ્રભસૂરિ, પરમાનંદસૂરિ પદ્મતિલકસૂરીશ્વર અને 'શ્રી સોમતિલક' (૪૮) નામના ગુરુ થયા. એ ચારે શ્રી સોમપ્રભસૂરિના શિષ્ય હતા તે સોમતિલકસૂરિના ત્રણ શિષ્યો હતા. શ્રી ચંદ્રશેખરસૂરિ. શ્રી જયાનંદ નામના સૂરિરાજ અને પોતાના પટ્ટરૂપી સિંહાસન ઉપર રાજસમાન ત્રીજા શિષ્ય 'શ્રી દેવસુંદર' (૪૯) ગુરુ થયા ત્યારબાદ શ્રી દેવસુંદર ગુરુના પાંચ શિષ્યો થયા. શ્રી જ્ઞાનસાગર ગુરુ, દેદીપ્યમાન ગુણવાળા શ્રી કુલમંડનસૂરિ. મહાત્મા શ્રી ગુણરત્ન ગુરુ. શ્રી સોમસુંદર ગુરુ (૫૦) અને શ્રી સાધુરત્ન ગુરુ ત્યારબાદ શ્રી દેવસુંદર મુનીશ્વરની પાટે શ્રી સોમસુંદર ગુરુ હતા. તેને પણ પાંચ શિષ્યો હતા. તેમાં પોતાના પટ્ટરૂપી ગગનાંગણમાં સૂર્યસમાન મુખ્ય શિષ્ય 'શ્રી મુનિસુંદર' (૫૧) નામના ગણધર થયા બીજા શ્રી જયચંદ્રસૂરિ ત્રીજા શ્રી ભુવનસુંદર નામના. ચોથા શ્રી જિનસુંદરસૂરિ અને પાંચમા શ્રી જિનકીર્તિસૂરીંદ્ર થયા. ત્યારપછી શ્રી મુનિસુંદરસૂરિના પટ્ટ ઉપર સૂર્યસમાન શ્રી રત્નશેખર (૫૨) નામના ગુરુ થયા. તેમના પટ્ટને ધારણ કરનાર અને રાજાઓને પણ પૂજ્ય 'લક્ષ્મી' શબ્દ વડે યુક્ત 'સાગર' એટલે 'શ્રી લક્ષ્મીસાગર' (૫૩) સૂરિ થયા ત્યારપછી તેના પટ્ટને ધારણ કરનાર અને સાધુઓના ગુરુ 'શ્રી સુમતિ' (૫૪) નામના પ્રભુ પ્રભાને વહન કરતા હતા તેના પટ્ટને મોટા ગુણના ઉદયવાળા 'હેમ' શબ્દ સહિત 'વિમળ' એટલે 'શ્રી હેમવિમળસૂરિ (૫૫) દીપાવવા લાગ્યા તેની પાટે ઉગ્ર તપવાળા. વૈરાગ્યવ્રતમાં અગ્રેસર અને ભવ્યોનો ઉપકાર કરવામાં તત્પર એવા 'શ્રી આનંદવિમળ' (૫૬) નામના ગણધર થયા તેમણે સંવત્ ૧૫૮૨મે વર્ષે ક્રિયાઉદ્ધાર કરીને જિનશાસનના શિખર ઉપર પતાકાની જેમ કીર્તિને ફેલાવી હતી. પદ્મ એટલે કમળનો અને બીજા અર્થમાં પદ્મા એટલે જ્ઞાનાદિક લક્ષ્મીનો ઉલ્લાસ કરતા. નિર્મળ માર્ગવાળા અને પાપરૂપી પંકથી રહિત એવા એ આનંદવિમળ નામના ગુરુ ચંદ્રની જેમ મનોહર દીપતા હતા. શરદઋતુની જેમ મનોહર કાંતિવાળા તેમણે પ્રમાદરૂપ વાદળથી ઢંકાયેલા અને તેને લઈને મંદ કિરણવાળા ચારિત્રરૂપી સૂર્યને દેદીપ્યમાન કર્યો હતો ત્યારપછી તેમની પાટે તપગચ્છમાં અધિક ભાગ્યના નિધિ સમાન, શ્રુતના સાગર સમાન સારા વિધાનને વૃદ્ધિ પમાડનાર ચંદ્ર જેવા ઉજ્જ્વળ યશવાળા અને જૈનધર્મધુરંધર 'શ્રી વિજયદાનસૂરિ' (૫૭) નામના ગુરુ કાંતિને ધારણ કરતા હતા. તેમની પાટે વિજય વડે ઉલ્લાસ પામતા 'શ્રી હીરવિજય' (૫૮) નામના ગુરુ થયા. તેમનો મહિમા આ કલિયુગમાં પણ દેવોએ વિસ્તાર્યો હતો. તેમના વચનથી મ્લેચ્છના સ્વામી અકબર બાદશાહ પણ બોધ પામ્યા હતા, તથા દયા અને દાનમાં ઉદાર એવા તેઓએ આખી પૃથ્વીને અરિહંતના ધર્મમય કરી હતી ત્યારપછી તેમની પાટે ધીર એવા 'શ્રી વિજયસેન' (૫૯) સૂરિરાજે

તપગચ્છરૂપી રાજ્યની ધુરાને ધારણ કરી. તેમને અકબર બાદશાહની સમક્ષ મોટા વાદીઓના સમૂહે આપેલી જયલક્ષ્મી વરી હતી તેમની પાટે મુકુટના મણિની જેમ જેની કીર્તિરૂપી કાંતિનો પ્રતાપ દેદીપ્યમાન હતો, જેની મોટી તપલક્ષ્મી વિસ્તાર પામી હતી એવા અને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા ગૌતમ ગણધરની પ્રકૃતિરૂપ, અતિ દક્ષ અને જ ગમ કલ્પવૃક્ષ જેવા 'શ્રી વિજયદેવ' (૬૦) નામના સૂરિ થયા. તે વિજયદેવસૂરિએ પોતાની પાટે સ્થાપન કરેલા સૂરિ 'શ્રી વિજયસિંહ' (૬૧) નામના સુગુરુ દીપકની પેઠે પોતાના તેજ વડે જગતને દીપાવવા લાગ્યા તેઓ પૃથ્વી પર ભવ્યજનોના સમૂહને પ્રતિબોધ કરીને પોતાના ગુરુ વિદ્યમાન હોવા છતા દેવોને પ્રતિબોધ કરવા માટે અમારા પ્રેમનો ત્યાગ કરીરે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયા. ત્યારપછી હમણા શ્રી વિજયદેવ નામના તપગચ્છના સ્વામીએ પોતાની પાટના સ્વામી તરીકે સ્થાપન કરેલા, મોટા ગુણસમૂહને ધારણ કરનારા અને મોટા ભાગ્યના સ્થાનરૂપ 'શ્રી વિજયપ્રભ' (૬૨) નામના ગણધર વિજય પામે છે ”

આ લખાણ ટાંચણ આપણા ચારિત્રનાયક શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનુ પોતાનુ લખેલ છે સદર પ્રશસ્તિ લોકપ્રકાશ નામના ગ્રથને છેડે સવત્ ૧૭૦૮ના વૈશાખ શુદિ પાચમને રોજ જૂનાગઢમા લખી છે એમ લેખકશ્રી પોતે જ સદર પ્રશસ્તિને છેડે લખે છે. એટલે સવત્ ૧૭૦૮મા શ્રી તપગચ્છના નાયક શ્રી વિજયસિહસૂરિ હતા એમ નિશ્ચિત થાય છે. વિજયપ્રભસૂરિને આચાર્યપદ મળ્યુ નહોતુ તે આગળ જોવામા આવશે. તેઓ તપગચ્છની બાસઠમી પાટે થયા તે ઉપર જણાવેલા આકડાઓ પરથી જણાય છે. આ સબધમા થોડી ગેરસમજૂતી જણાય છે વિજયસિહસૂરિનુ સ્વર્ગગમન સ. ૧૭૦૯ના અષાડ શુદિ ૨ ને દિવસે છે, એમ છતા આ લોકપ્રકાશ ગ્રથ સ ૧૭૦૮મા વૈશાખ શુદિ ૫ ને રોજ પૂરો થયો છે, તેમાં વિજયપ્રભસૂરિનુ નામ કેવી રીતે આવી શકે તે સમજવુ મુશ્કેલ છે શ્રી વિજયપ્રભનુ આચાર્યપદ ગાંધારમા સં ૧૭૧૦માં થયુ છે. આ બાબત વધારે તપાસ કરવા યોગ્ય છે. શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો બાકીનો સમય વિજયપ્રભસૂરિના સમયમા પૂરો થાય છે તેથી અત્યારે આપણે જે સમયનો વિચાર કરીએ છીએ તે વિજયપ્રભસૂરિનો સમય છે તે ધ્યાનમા રાખવુ આ સબધી વધારે વિગત છેવટના વિભાગમા આપી છે

જીવનસમય—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો જન્મ કઈ સાલમાં થયો તેને માટે કોઈ પ્રકારની માહિતી મળી શકતી નથી. તેમના સ્વર્ગગમનનો સમય બરાબર મળી આવે છે, તે માટે આપણે શ્રી શ્રીપાળરાસની પ્રશસ્તિ જોઈએ ચોક્કસ તારીખ હજુ સુધી પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી આ પ્રશસ્તિને અગે થોડો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે સવત્ ૧૭૩૮મા 'રાંદેર' શહેરે (સૂરતની બાજુમા) શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે ચાતુર્માસ કર્યું હતુ. ત્યા તેમણે 'શ્રીપાળરાસ'ની શરૂઆત સંઘના આગ્રહથી કરી રાસના ત્રણ ખડ પૂરા કર્યા અને ચોથા ખડનો થોડો ભાગ

રચાયાં બાદ તેઓનું સ્વર્ગગમન થયુ. ત્યારપછીનું રાસરચનાનુ કામ શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે પૂર્ણ કર્યું. એ હકીકત સદર રાસની નીચેની 'પ્રશસ્તિ'માં ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્યશો-વિજયજીએ પોતાને હાથે લખી છે તેથી તે પુરાવા તરીકે ઘણી મહત્ત્વની વાત છે. પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે :—

'તપગચ્છ'નંદન સુરતરુ પ્રગટ્યા, 'હીરવિજય' ગુરુરાયા જી,
અકબરશાહે જસ ઉપદેશે, પડહ અમારિ વજાયા જી. ૧
હેમસૂરિ શાસન મુદ્રાએ, હેમ સમાન કહાયા જી,
જયો હીરો જે પ્રભુ હોતા, શાસન સોહ ચઢાયા જી. ૨
તાસ પટે પૂર્વાચલ ઉદયો, દિનકર તુલ્ય પ્રતાપી જી,
ગંગાજળ નિર્મળ જશની રતિ, સઘળે જગમાહી વ્યાપી જી. ૩
શાહ સભામાંહે વાદ કરીને, જિનમત થિરતા થાપી જી,
બહુ આદર જસ શાહે દીધો, બિરુદ સવાઈ આપીજી ૪
'શ્રી વિજયસેનસૂરિ' તસ પટધર. ઉદ્યા બહુ ગુણવંતા જી,
જાસ નામ દશદિશિ છે ચાવું, જે મહિમાએ મહતા જી ૫
'શ્રી વિજયપ્રભ' તસ પટધારી, સૂર પ્રતાપે છાજે જી,
એહ રાસની રચના કીધી, સુંદર તેહને રાજ્યે જી. ૬
સૂરિ હીરગુરુની કીરતી 'કીર્તિવિજય' ઉવજ્ઝાયા જી;
શિષ્ય તાસ શ્રી 'વિનયવિજય વર, વાચક' સુગુણ સોહાયા જી. ૭
વિદ્યા વિનય વિવેક વિચક્ષણ, લક્ષણ લક્ષિત દેહા જી,
સોભાગી ગીતારથ સારથ, સંગત સખર સનેહા જી. ૮
સંવત 'સત્તર અડત્રીશ વરષે, રહી 'રાદેર' ચોમાસે જી,
સંઘતણા આગ્રહથી માંડ્યો, રાસ અધિક ઉલ્લાસે જી. ૯
'સાર્ધસપ્તશત ગાથા' વિરચી, પહોતા તે સુરલોકે જી,
તેના ગુણ ગાવે છે ગોરી, મિલી મિલી થોકે થોકે જી ૧૦
તાસ વિશ્વાસભાજન તસ પૂરણ, પ્રેમ પવિત્ર કહાયા જી,
શ્રી 'નયવિજય' વિબુધપયસેવક, 'સુજસવિજય ઉવજ્ઝાયા'જી. ૧૧
ભાગ થાકતો પૂરણ કીધો, તાસ વચન સંકેતે જી,
તેણે વળી સમકિતદૃષ્ટિ જે નર, તેહ તણે હિતહેતે જી ૧૨
જે ભાવે એ ભણશે ગુણશે, તસ ઘર મંગળમાળા જી,
બંધુર સિંધુર સુંદર મંદિર, મણિમય ઝાકઝમાળજી. ૧૩
દેહ સબળ સસનેહ પરિચ્છદ, રંગ અભંગ રસાળા જી,
અનુક્રમે તેહ મહોદય પદવી. લહેશે જ્ઞાન વિશાળજી. ૧૪

આ પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે સવત્ ૧૭૩૮મા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે ‘રાંદેર’મા ચોમાસુ કર્યું હતું આ રાસની પ્રશસ્તિ પર વધારે વિવેચન આગળ જતાં થશે. અહી તે પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે તેઓ સવત્ ૧૭૩૮ના ચાતુર્માસ દરમ્યાન કાળધર્મ પામ્યા આ રીતે તેઓના સ્વર્ગગમનનો સમય નિર્ણીત થાય છે.

તેઓશ્રીનો જન્મસમય નક્કી થઇ શકે તેવુ કોઇ પણ સાધન મળી શકયુ નથી હવે પછી તેમની કૃતિઓ પર વિવેચન આવશે તે પરથી માલૂમ પડશે કે તેઓએ શ્રી કલ્પસૂત્ર પરની સુબોધિકા ટીકા સવત્ ૧૬૯૬ ની સાલમા જેઠ શુદ્દિ ૨, ગુરુવારે પૂરી કરી હતી સદર ટીકાની કૃતિ જોતાં તે વખતે તેમનુ વય ૩૫ વર્ષનું ઓછામા ઓછુ હોવું સભવે, તો તે રીતે વિચારતા તેઓશ્રીનો જન્મ સવત્ ૧૬૬૧ લગભગ ગણાય તેમની કૃતિઓ વગેરેનો વિચાર કરતા હું તેમનો સમય સવત્ ૧૬૬૦ થી ૧૭૩૮ સુધી મૂકુ છુ જન્મસમય માત્ર અનુમાનથી મૂક્યો છે, તેમાં પાચ–દશ વર્ષ વધારે–ઓછા બન્ને બાજુએ હોય. સ્વર્ગગમન–સમય તો નક્કી જ છે તારીખ મળી શકતી નથી આ ઉપરથી શ્રી વિનયવિજય મહારાજનો સમય આપણે વિક્રમની સત્તરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ ગણી શકીએ અગ્રેજી સાલ ઈ સ ૧૬૦૪ થી ૧૬૮૨ આવે એટલે આખી ઇસ્વીસનની સત્તરમી સદીનો ઇતિહાસ તેઓશ્રીને સ્પર્શે છે.

ગુરુપરપરા—

શ્રી વિનયવિજયજીએ તપગચ્છમા દીક્ષા લીધી તે વખતના અરસામા તેમની ગુરુપરપરા કેવા પ્રકારની હશે તે વિચારવુ પ્રાસગિક છે. વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દિમા જૈનધર્મને અપનાવનાર અનેક મહાપુરુષો થયા છે તેઓએ પોતાની પ્રતિભા અને સાહિત્યશક્તિથી જેમ જ્ઞાનના ક્ષેત્રમા સુદર કાર્ય કર્યું છે તેમ જ વિશુદ્ધ ચારિત્રથી અને મજબૂત સ્વાત્માકુશથી જૈનશાસનને દીપાવ્યુ છે આપણે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની ગુરુપરપરા જરા જોઇ જઇએ. એટલે આખી સત્તરમી સદીનો સહેજ ખ્યાલ આવે

સત્તરમી સદી પર શ્રી વિજયહીરસૂરિની છાયા જરૂર પડી હોય એમ જૈન સમાજનો તે કાળનો ઇતિહાસ વાંચતા લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી તેમનો જન્મ તો સોળમી સદીમા સવત્ ૧૫૮૩માં થયો અને તેમની દીક્ષા સવત્ ૧૫૯૬માં થઈ પણ તેમનો સર્વ વિકાસ સત્તરમી સદીમા થયો નાડુલાઇમા તેમને પડિતપદ ૧૬૦૭મા આપવામા આવ્યુ અને બીજે જ વર્ષે સંવત્ ૧૬૦૮મા ઉપાધ્યાયપદ મળ્યુ શિરોહીમા આચાર્યપદ ૧૬૧૦મા આપ્યુ એ હીર-વિજયસૂરિ તપગચ્છમા ૫૮મી પાટે થયા તે વાત ઉપર ટાકેલ લોકપ્રકાશ ગ્રથની પ્રશસ્તિમા જોઇ ગયા. શ્રી હીરવિજયસૂરિ ઉગ્ર પ્રારબ્ધી અને ક્રિયાપાત્ર તથા વિદ્વાન હતા શ્રી ‘હીરસૌભાગ્ય’ કાવ્ય તથા શ્રી ‘વિજયપ્રશસ્તિ’ કાવ્ય વગેરે જોતા તેઓની તપગચ્છમા આમ્નાય અચળ હતી

એમ જણાય છે અકબર પાદશાહના આમંત્રણથી ગાંધારથી વિહાર કરી તેઓ ફત્તેપુર સિકરીમાં પાદશાહને સં. ૧૬૩૯મા મળ્યા અને ત્યા તેમણે બાદશાહ સમક્ષ જૈન ધર્મના સ્વરૂપનુ પ્રતિપાદન કર્યું પાદશાહની તેમના તરફ પસંદગી સારી થઇ. તેમણે પાદશાહનો ચાહ પણ મેળવ્યો અને પાદશાહે તેમને 'જગદ્‌ગુરુ'નુ બિરુદ સં. ૧૬૪૦મા આપ્યુ. તેઓશ્રીનુ સ્વર્ગગમન સં. ૧૬૫૨મા 'ઉના' (સોરઠ) ગામે થયુ

આ પ્રતાપી આચાર્યની અસર આખી સદી પર થઇ છે. તેમણે સાધુઓના શિસ્ત માટે ખૂબ વિચાર કર્યા જણાય છે અને 'ધર્મસાગર' જેવી પ્રબળ વ્યક્તિને પણ પોતે અંકુશમાં રાખી શક્યા છે એ તેમનુ આત્મતેજ બતાવે છે

તેમના ગુરુ 'વિજયદાનસૂરિ' ૧૬૨૧મા સ્વર્ગે જતા તેમના પર તપગચ્છની સર્વ જવાબદારીઓ આવી. એ જવાબદારી તેઓએ કેટલી બાહોશીથી ઉપાડી લીધી તે શ્રી હીરસૌભાગ્યાદિ ગ્રંથોથી જોઇ શકાય છે તેમના શિષ્ય 'વિજયસેનસૂરિ'ને આચાર્યપદ સંવત્ ૧૬૨૮મા આપ્યું. શ્રી વિજયસેનસૂરિનુ સ્વર્ગગમન સંવત્ ૧૬૭૨મા થયુ એ તપગચ્છની ૫૯મી પાટે થયા આ બન્ને આચાર્યોનો શાસ્ત્રબોધ એટલો સારો હતો કે આજે પણ તેમના લખેલા 'હીરપ્રશ્ન' અને 'સેનપ્રશ્ન' ખૂબ આધારભૂત ગણાય છે એમા શિષ્યો કે શ્રાવકોએ જે શંકાઓ પૂછી તેના તે આચાર્યોએ જવાબ આપ્યા છે, પણ એ પ્રશ્નો વિચારતા તે યુગમા કેવા સવાલો થતા હતા, લોકોની તત્ત્વરુચિ અને ક્રિયારુચિ કેવી હતી, લોકો ક્રિયામાર્ગ તરફ કેટલુ વલણ ધરાવતા હતા વગેરે અનેક બાબતો પર અજવાળુ પડે તેમ છે.

શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય 'શાંતિચંદ્ર'ને ઉપાધ્યાયપદ સંવત્ ૧૬૪૦માં પ્રાપ્ત થયુ 'ભાનુચંદ્ર'ને ઉપાધ્યાયપદ સંવત્ ૧૬૪૮મા પ્રાપ્ત થયુ શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્રે 'કાદંબરી' ઉપર સરળ ટીકા રચી છે.

આ યુગમા સાહિત્યસેવા ઠીક થઈ જણાય છે, પણ શ્રી વિજયસેનસૂરિના સ્વર્ગગમન પછી તપગચ્છમા અંદર-અંદરની ખટપટ ખૂબ થઈ 'શ્રી વિજયસેનસૂરિ'ના શિષ્ય અને તે સમયના તપગચ્છનાયક શ્રી 'વિજયદેવસૂરિ'એ તે સમયમાં ઉદ્‌ભવેલા સાગરગચ્છનો શરૂઆતમા પક્ષ કર્યો. એ વાત તે સમયના બીજા સાધુઓને પસંદ ન પડી, એટલે શ્રી સોમવિજય, ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્રે મળી તપગચ્છના આચાર્યપદ પર રામવિજયની સ્થાપના કરી અને તેમનુ 'વિજયતિલકસૂરિ' નામાભિધાન કર્યું.

પણ બન્યુ એવુ કે વિજયતિલકસૂરિ તો આચાર્યપદ પર આવ્યા પછી તુરત જ કાળ કરી ગયા. એટલે તેમના સ્થાન પર તપગચ્છની પાટે 'વિજયઆનંદસૂરિ'ની સ્થાપના સં ૧૬૭૬મા કરવામા આવી આ રીતે તપગચ્છમા એકી વખતે બે આચાર્ય થયા 'વિજયદેવસૂરિ' અને 'વિજયઆનંદસૂરિ'

ત્યારપછી બન્ને આચાર્યો વચ્ચે મેળ ૧૬૮૧માં થયો, પણ અંતે વિષમ સ્થિતિ થઈ અને એક ગચ્છના બે ભાગલા પડી ગયા વિજયદેવસૂરિને અનુસરનારા 'દેવસૂર'ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા અને વિજયઆનંદસૂરિને અનુસરનારા 'આનંદસૂર' અથવા 'અણસૂર'ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. એક બાપના બન્ને દીકરા હોવા છતા મતભેદ રહ્યો અને મમત્વ થયો. એ અરસામા જે પરિસ્થિતિ થઈ, કચવાટ શરૂ થયા અને સઘમા ભિન્નતા થઈ તેની અસર અત્યાર સુધી ચાલે છે. અવિચ્છિન્ન ધારા તૂટી ગઈ અને સઘમા સમાજહિતના સવાલોની ચર્ચાને બદલે અંગત ગર્ચા, કરેલ કાર્યની ટીકા અને ઢગધડા વગરની વિચારોની કાપાકાપી શરૂ થઈ તપગચ્છની થયેલી આ દશાનો ત્યારપછી અનિષ્ટ ફેજ થયો. સમાજે યુદ્ધક્ષેત્રનુ રૂપ લીધુ અને વાડા-બધી વધતી જ ચાલી ને તે હજુ પણ વધતી જ જાય છે તે યુગનો ઇતિહાસ સમજવા માટે આ આખી પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે.

એ મહાપ્રભાવશાળી આચાર્ય શ્રી હીરવિજય પાસે 'શ્રી કીર્તિવિજય'ની દીક્ષા સ. ૧૬૩૧મા અમદાવાદમા થઈ તે વખતે કુલ ૧૮ જણને દીક્ષા આપવામા આવી શ્રી કીર્તિવિજય સાથેના દીક્ષિતમા એક ધનવિજયનુ નામ આવે છે તેમણે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિકૃત શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પર ટીકા રચી છે તે ઉપલબ્ધ છે. આ કીર્તિવિજય સાથે તે જ દિવસે સોમવિજયે દીક્ષા લીધી. તે સોમવિજય અને કીર્તિવિજય સંસારીપણે સગા ભાઈઓ હતા એમ શ્રી શાતસુધારસની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. (જુઓ પૃ. ૪૯૫) આ કીર્તિવિજયની પાસે આપણા ગ્રથના કર્તા શ્રી વિનયવિજયની દીક્ષા થઈ કઈ સાલમા અને કેટલી વયે દીક્ષા થઈ તેની કશી વિગત કોઇ પણ સ્થળેથી મળી શકી નથી

શ્રીવિજયદેવસૂરિ(૬૦)ની પાટે શ્રી વિજયસિહસૂરિ આવ્યા તેઓ ૬૧મા પટ્ટધર થયા, પણ ગુરુની હયાતીમા કાળ કરી ગયા (સ ૧૭૧૦) તેમની પાટે ૬૨મા પટ્ટધર શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ આવ્યા તેમના રાજ્યમા આ ગ્રથ થયો તે પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. કેટલાક વિજયપ્રભસૂરિને ૬૧મી પાટે પણ ગણે છે આ સમયનો ઇતિહાસ તથા સમકાલીનોની હકીકત આગળ ઉપર આવશે. અત્ર તો ગુરુપરપરા બતાવવા પૂરતો આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે

જીવનચર્યા—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની જીવનચર્યાના સબધમા કાઈ પણ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી તેમના કોઈ શિષ્યે તેમનો રાસ પણ લખ્યો નથી, એટલે એમના જીવન સબધી હકીકત માત્ર અનુમાન ઉપરથી અને તેમના લેખો ઉપરથી તારવવી પડે તેમ છે, તે સિવાય કાઈ પણ હકીકત મળી શકી નથી એમના સબધમા લોકવાતો ચાલે છે તે વાતોનો સક્ષિપ્ત નિર્દેશ કરી તેની શક્યાશક્યતા વિચારી જઈએ—

(૧)

એક લોકકથા નીચે પ્રમાણે છે—

શ્રી 'વિનયવિજય' અને 'યશોવિજય,' જેઓ આગળ જતાં બને 'ઉપાધ્યાય' થયા હતા તેમના સબધમા એક એવી વાર્તા ચાલે છે કે એ બને કાશીએ જઈ ગુપ્તવેશે રહ્યા. સાધુપણાના વસ્ત્રો દૂર કર્યા અને તેમણે 'વિનુલાલ' અને 'જસુલાલ'નાં નામ ધારણ કરી બ્રાહ્મણ પડિત પાસે રહી બાર વર્ષ સુધી ન્યાયનો અભ્યાસ કર્યો ગુરુ એમના અભ્યાસથી રાજી હતા, પણ એક ન્યાયનો વિશિષ્ટ ગ્રથ ગુરુ પોતાના કુળના પુત્રો સિવાય અન્ય કોઈને બતાવતા નહિ જસુલાલને આ હકીકતની ખબર પડી હતી. એક વખત ગુરુ તે ગ્રંથનો અભ્યાસ પોતાના પુત્રને કરાવતા હતા અમુક કોટિ લગાવતા હતા ત્યારે જસુલાલે એને બીજી રીતે બરાબર લગાવી ગુરુને એનાં જ્ઞાન અને બુદ્ધિની તીવ્રતા માટે માન થયુ. એણે જણાવ્યું કે સદર ગ્રથ તેઓ માત્ર એક વાર જસુલાલ અને વિનુલાલ પાસે વાંચી જશે જસુલાલને આનદ થયો એ ગ્રથ ૧૨૦૦ ગાથાનો હતો એણે વિનુલાલને કહ્યું કે–ગુરુ બીજે દિવસે આપણી પાસે એ ગ્રથ વાંચે ત્યારે તેના પ્રથમના ૭૦૦ શ્લોક પોતે મ્હોઢે રાખી લેશે અને છેવટના ૫૦૦ શ્લોકો વિનુલાલે યાદ રાખવા. એ પ્રમાણે થયુ. ગુરુએ બીજે દિવસે સદર ગ્રથ એક વાર બને શિષ્યો પાસે વાચ્યો જસુલાલે ૭૦૦ શ્લોકો યાદ રાખી લખી નાખ્યા અને બાકીના ૫૦૦ શ્લોક વિનુલાલે લખી નાખ્યા. ગુરુને લખેલી પ્રતિ બતાવી ત્યારે ગુરુમહારાજને પોતાના બન્ને શિષ્યોની યાદશક્તિ માટે સાનદાશ્ચર્ય થયુ ગુરુએ કહ્યુ 'તમે બ્રાહ્મણ ન હોઈ શકો ' તે વખતે વિનુલાલ અને જસુલાલે પોતાની મૂળ હકીકત અને પોતે બન્ને જૈન હોવાપણાની વાત ગુરુને જણાવી દીધી ગુરુ મહારાજને આનદ થયો શિષ્યોએ કહ્યું કે કોઇ વાર અડચણ આવે તો ગુજરાતમા પધારજો અને ત્યા યશોવિજય અને વિનયવિજયને પૃછશો તો ગુજરાતમા કોઇ ઠેકાણે તેમનો પત્તો લાગ્યા વગર નહિ રહે. ગુરુએ અભ્યાસ પૂર્ણ થયેલો જાહેર કરી બન્ને શિષ્યોને રજા આપી. શિષ્યો સાધુના કપડા પહેરી ગુજરાતમા આવ્યા.

આ હકીકતમા ક્વચિત્ એમ પણ સભળાય છે કે ગુરુએ એક રાત્રિ એ ગ્રથ વાંચવા આપ્યો. એક રાત્રિમાં ૭૦૦ શ્લોક અને ૫૦૦ શ્લોક અનુક્રમે જસુલાલ અને વિનુલાલે યાદ કરી લીધા

આ હકીકત કેટલે અશે બનવાજોગ છે તે પર વિચાર કરીએ. સદર હકીકતમા જસુલાલ અને વિનુલાલ બાર વર્ષ કાશીમાં રહ્યા અને તેમણે ત્યા બ્રાહ્મણ પડિત પાસે અભ્યાસ કર્યો એમ જણાવવામા આવે છે એ વાત બનવાજોગ લાગતી નથી તેના કારણો નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે કૃતિઓ કરી છે તેની તિથિઓ વિચારતા તેઓ બાર વર્ષ કાશીમા રહી શક્યા હોય તે વાત બનવાજોગ નથી.

(૨) શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના પોતાના કહેવા પ્રમાણે શ્રી લોકપ્રકાશ ગ્રંથ સંવત્ ૧૭૦૭મા પૂરો થયો એ ગ્રંથ સમગ્ર જૈન શાસ્ત્રના સાર જેવો હોઈ અને તેમા લગભગ બારસે ઉપરાત શહાદતો અનેક શાસ્ત્રગ્રંથોની હોઇ એની તૈયારીમા જે સમય જાય તે જોતા સંવત્ ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૭ સુધીમા તો શ્રી વિનયવિજય કાશી જઈ શકે તેવુ જણાતું નથી.

(૩) 'સુજશવેલીભાસ'મા જણાવ્યા પ્રમાણે યશોવિજય ઉપાધ્યાયના ગુરુ નયવિજય અમદાવાદમા સં. ૧૬૯૯ મા ચાતુર્માસ રહ્યા ત્યા શેઠ ધનજી સૂરાની વિજ્ઞપ્તિથી કાશી જવાનો નિર્ણય કર્યો. ગુરુ સાથે ગયા કાશીમા ત્રણ વર્ષ રહ્યા અને ચાર વર્ષ આગ્રે રહ્યા. એ હિસાબે સંવત્ ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૭ સુધી ઉપાધ્યાયજીનો અભ્યાસકાળ ગણાય. એ રીતે વિચારતા કાશીમા બાર વર્ષ અભ્યાસની વાત અસંગત બને છે

(૪) એમા યશોવિજયના ગુરુ શ્રી 'નયવિજય'ના નામને કોઇએ 'વિનયવિજય'ના નામ સાથે સેળભેળ કરી દીધુ જણાય છે નામમાં એટલુ બધુ સામ્ય છે કે એકવાર ગફલતી થઈ તો તે ચાલુ થઈ જાય તેવો પૂરતો સંભવ છે વર્તમાન કિસ્સામાં તેમ થયુ હોય એમ વધારે લાગે છે.

(૫) શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયની કૃતિઓ અને વિનયવિજયજીની કૃતિઓ જોતાં બન્નેના અભ્યાસના ક્ષેત્રો તદ્દન જુદા જણાય છે. યશોવિજયમા ન્યાય તરવરે છે ત્યારે વિનયવિજયમાં આગમજ્ઞાનની માત્રા વધારે પડતી દેખાય છે 'લોકપ્રકાશ'ના લખનારને એક બાજુ રાખીએ અને 'ન્યાયખંડખાદ્ય' જેવા તાર્કિક ગ્રંથને સામે રાખીએ ત્યારે અભ્યાસની વિવિધતા તરવરી આવ્યા વગર રહે તેમ નથી એકસરખા રસવાળાને સહાધ્યાયી તરીકેનો સંબંધ બને એકસાથે અભ્યાસ કરનારના રસાસ્વાદમા આટલો બધો ફરક ન સંભવે

આખો ઇતિહાસ વિચારતાં શ્રી વિનયવિજય અને યશોવિજય અભ્યાસ કરવા કાશી સાથે ગયા હોય એ વાત સંભવિત લાગતી નથી અને સુજસવેલીભાસ લબ્ધ થયા પછી તો એ સહયોગની સંભવિતતા લગભગ ન માનવાના નિર્ણય સુધી પહોચી ગઈ જણાય છે સુજસવેલીભાસ વગેરે બાબતો પર આગળ વિવેચન આવશે ત્યા પણ આ વાત સુસ્પષ્ટ થઈ જશે

(૨)

એક બીજી દંતકથા શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ 'નયકર્ણિકા'ના ઉપોદ્ઘાત-(પૃ. ૪૦-૧)માં નીચેના શબ્દોમાં રજૂ કરે છે.

"એક સમયે શ્રી વિનયવિજયજીનુ ચોમાસુ ખભાતમાં થયુ. ખંભાત બદર આ સમયમાં વ્યાપારની બાબતમાં અગ્રસ્થાન ધરાવતુ હતુ. શ્રાવકો પૈસેટકે બહુ સુખી હતા અને તેની સાથે જિનેશ્વર પ્રત્યે ભક્તિવાળા અને ગુરુ પ્રત્યે વિનયવાળા હતા આ વખતે ત્યાં બ્રાહ્મણ પડિતોનુ જોર હતુ શ્રી વિનયવિજયજી સવારના વ્યાખ્યાન આપવાનું શરૂ કરતા ત્યારે બ્રાહ્મણ પંડિતો હમેશા આવી શાસ્ત્રાર્થ અને વાદવિવાદ ચલાવતા. આથી ઉપાધ્યાય વ્યાખ્યાન કરી શકતા નહિ અને શ્રાવકો કઇ શ્રવણ કરી શકતા નહિ તેથી નિરાશ થતાં. શ્રી વિનયવિજયજીને લાગ્યુ કે બ્રાહ્મણો નિરર્થક કટાળો આપે છે અને પોતાનુ ઉપદેશનુ કાર્ય થઈ શકતુ નથી, તેથી તેમણે શ્રીમદ્ યશોવિજયજીને આનો પ્રતિકાર કરવા અર્થે બોલાવ્યા. શ્રીમદ્ આવ્યા અને એક સરસ યુક્તિ શોધી કાઢી તેઓશ્રીએ એક શ્લોક એવો રચ્યો કે તેમા ઓષ્ઠસ્થાની અક્ષરો પ. ફ, બ, ભ, મ લગભગ ચાલ્યા જ આવે આ શ્લોક ઉપાશ્રયના દ્વાર ઉપર ચોટાડયો અને તેની નીચે એ ભાવાર્થની સૂચના કરી કે 'જે કોઈ શાસ્ત્રાર્થ કે વાદવિવાદ કરવા ઇચ્છતો હોય તે જો ઉપરનો શ્લોક પોતાના બે હોઠો એક બીજાને અડાડયા વગર બોલી શકે તો જ ઉપાશ્રયના દ્વારની અદર આવી શકે અને શાસ્ત્રાર્થ કરી શકે. હોઠ એક-બીજા શ્લોક બોલતી વખતે અડયા નથી તેની પરીક્ષા એ જ કે નીચેના હોઠને સિદૂર લગાડી તે શ્લોક બોલવો અને તે બોલતા ઉપલા હોઠને સિંદૂર ન લાગવો જોઇએ' સવાર પડતા વ્યાખ્યાન શરૂ થયુ અને બ્રાહ્મણ પડિતો આવ્યા તેઓએ દ્વાર પરની સૂચના વાચતાં જોયુ કે પોતે શરત પ્રમાણે શ્લોક બોલી શકે તેમ નથી, તેથી ચાલ્યા ગયા. આ દિવસે વ્યાખ્યાન નિરાબાધ ચાલ્યુ અને શ્રાવકો આનદ પામ્યા ત્યારપછી શ્રી યશોવિજયજીને શરત પ્રમાણે શ્લોક બોલવાનુ કહેતા તેઓ પોતાને તેમ બોલવાનો અભ્યાસ હતો તેથી નીચેના હોઠને સિદૂર ચોપડી ઉપલા હોઠને સિદૂર ન લાગે તેવી રીતે કડકડાટ બોલી ગયા. આથી બ્રાહ્મણો ખિન્ન થઇ ગયા આટલેથી વાત અટકાવી શકાતી હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોને શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ યથાયોગ્ય શાસ્ત્રાર્થ કરવાનુ કહ્યુ બ્રાહ્મણોએ હા પાડી એટલે રાજસભામા તત્સબધે નિયમિત તામ્રલેખ થયો અને તેમા શ્રી યશોવિજયજીએ એવી શરત નાંખી કે પોતે હારે તો જૈન સાધુવેષ તજી દઈ બ્રાહ્મણધર્મ સ્વીકારે અને પોતે જીતે તો ૫૦૦ બ્રાહ્મણો જૈન ધર્મ અગીકાર કરે. શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો બ્રાહ્મણ પડિતોના કહેવાથી પૂર્વપક્ષ કરવાનુ શ્રી યશોવિજયને શિરે આવ્યુ તેમણે પૂર્વપક્ષ શરૂ કર્યો સસ્કૃત વાણીમા અવિચ્છિન્ન પ્રવાહે વાદ ચલાવ્યો, ન્યાયપૂર્વક એક પછી એક દલીલો ચાલી એક દિવસ થયો, બે દિવસ થયા ત્રણ દિવસ થયા, પરતુ પૂર્વપક્ષ પૂર્ણ થાય નહિ અને ટૂક સમયમા પૂર્ણ થવાની વકી પણ જણાય નહિ તેથી બ્રાહ્મણો હતાશ થયા જાણ્યુ કે આ કોઇ શાસ્ત્રપારગત સમર્થ જ્ઞાની છે અને તેને પહોચી શકાય તેમ નથી, તેથી તેઓએ શ્રીમદ્‌ને પોતાનો પૂર્વપક્ષ બધ રાખવાને વિનવ્યું, પોતાની હાર કબૂલ કરી અને શરત પ્રમાણે ૫૦૦ બ્રાહ્મણો જૈન થયા. (કહેવાય છે કે ઉક્ત તામ્રલેખ ખભાતમા કોઇ ઉપાશ્રય, મદિર કે ભંડારમા હજુ મોજૂદ છે.) આવી રીતની દતકથા છે"

આ દંતકથા અશક્ય લાગતી નથી, તેના કારણો નીચે પ્રમાણે છે—

૧ શ્રીમદ્ વિનયવિજય અને યશોવિજયજીનો મુખ્ય વિહાર ગુજરાતમાં હતો.

૨. તે યુગમાં શાસ્ત્રચર્ચા ઘણીવાર થતી

૩ શરતો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અથવા તેને મળતી થતી.

૪ સિંદૂર લગાડવા જેવી બાબતો જનતાના અભિમાનને વધારે પોષતી અને તેનુ મૂલ્ય પણ અંકાતું.

૫. જૈન અને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ વચ્ચે ચર્ચા કરવાના બહુ પ્રસંગો ઇતિહાસમા નોંધાયલા છે.

૬ તામ્રલેખની હસ્તી હોય તો પાકો પુરાવો મળે તેવી તે બાબત છે.

૭ યશોવિજયજીને 'ન્યાયવિશારદ' તથા 'ન્યાયાચાર્ય'ના બિરુદ મળ્યા હતા. તેઓએ ન્યાયના અનેક ગ્રંથો લખ્યા હતા અને તેથી દિવસો સુધી પૂર્વપક્ષ સંસ્કૃત ભાષામા કરવાની તેમનામાં શક્તિ હતી.

ન્યાયપુરઃસર ચર્ચામા ખંડનમંડન થવું ઘટે, દિવસો સુધી પૂર્વપક્ષ ચાલે તેવી ચર્ચા ઠીક ન પડે. તે જોતા કાંઈક અતિશયોક્તિ જેવુ પણ લાગે. ખરો પુરાવો તામ્રલેખનો ગણાય તે જો હોય અને મળી આવે તો વાતની સ્પષ્ટતા થાય ઇતિહાસપ્રેમી પુરાતત્ત્વગામી શોધકને ખંભાતના ભંડારના અધિપતિઓ સાથ આપે તો આ વાતની ચોખવટ થવી શક્ય ગણાય. એકંદરે આ હકીકત બનવા જોગ છે એમ વધારે લાગે છે શ્રીમદ્યશોવિજયજીની કૃતિઓ જોતા, તેમનો ન્યાય પરનો કાબૂ જોતાં, તેઓની અનેક કૃતિઓ નાશ પામી છે તે છતા જે લભ્ય છે તેમા તેઓએ તર્ક પર બતાવેલ અસાધારણ પ્રભુત્વ વિચારતા આ વાતની શક્યતા ઓછી લાગતી નથી

(૩)

એક દંતકથા એવી ચાલે છે કે ખંભાતમા 'શ્રીયશોવિજય' ઉપાધ્યાય અને શ્રીમદ્ 'વિનયવિજય' ઉપાધ્યાય ચાતુર્માસ રહ્યા હતા. દરમ્યાન જે વિદ્વાન ગુરુ પાસે તેમણે કાશીમા અભ્યાસ કર્યો હતો અને જેમને તેઓશ્રીએ જરૂર પડે તો ગુજરાત–કાઠિયાવાડમા આવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી હતી તેઓ એક દિવસ વખાના માર્યા નામ પૂછતા પૂછતા ચાતુર્માસ દરમ્યાન ખંભાત બંદરે આવી ચડ્યા પંડિત ઉપાશ્રયમા આવી પહોચ્યા ત્યારે શ્રી યશોવિજયજીનુ વ્યાખ્યાન ચાલતુ હતુ જેવા ગુરુ સભામા દાખલ થયા કે ઉપાધ્યાયજી વ્યાસપીઠ–વ્યાખ્યાનની પાટથી ઊતરી ગયા અને નીચે બેઠા આખો સંઘ વ્યાખ્યાન સાભળવા હાજર હતો.

ઉપાધ્યાયનું વ્યાખ્યાન અને ચોમાસાના દિવસો, એટલે લોકોની ઠઠનું તો પૂછવું જ શું ? ગુરુમહારાજ નીચે બેઠા એટલે આખા શ્રોતાવર્ગમાં એક જાતનો તરવરાટ થઇ ગયો. 'શું છે ?' એમ એક આગેવાન શ્રોતાએ વિનયપૂર્વક પૂછતા શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે જણાવ્યું કે–'જેના પ્રતાપે હું આજે તમારી સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરવા શક્તિમાન્ થયો છું, તે મારા વિદ્યાગુરુ આજે પોતે સ્વત. અત્રે પધાર્યા છે, તેમનો વિનય કરવા હું ઊંચા આસનથી નીચે ઊતર્યો છું '

શ્રી સંઘને આ હકીકતની ખૂબ અસર થઈ. એમણે તે વખતે ગુરુદક્ષિણા નિમિત્તે ખરડો કર્યો અને તે જ સભામાં ૭૦૦૦૦ (સિત્તેર હજાર) રૂપિયા ગુરુને રોકડા આપ્યા. આ સંબંધમાં કહેવાય છે કે કાશીથી આવેલ વિદ્યાગુરુ જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પણ પ્રવીણ હતા, તેઓ એક ચિઠ્ઠી લખી લાવેલા તે બતાવી, તેમાં '૭૦૦૦૦ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થશે' એમ લખેલું હતું.

આ હકીકત વિનયવિજયના ચરિત્રમાં એટલા માટે રજૂ કરી છે કે લૌકિક કિંવદંતી પ્રમાણે એ પ્રમાણે આવનાર ગુરુ બંનેના ગુરુ થતા હતા હકીકતની સ્પષ્ટતા વિચારતાં એ વિનયવિજયના ગુરુ હોય તે વાત બેસતી નથી છતા લોકોક્તિ એવી હોઇ એ વાત અત્ર રજૂ કરી છે.

વિદ્યાગુરુ બન્ને ઉપાધ્યાયોના હોય કે એકના હોય, પણ શ્રી ખંભાતના સંઘે આવી સુંદર રીતે ગુરુની પૂજા કરી એ વાત ખૂબ ગૌરવપ્રદ ગણાય. અસલના યુગમાં વિદ્યા વેચવાનો રિવાજ નહોતો – જો કે શ્રી યશોવિજયજીના વિદ્યાગુરુને દરરોજનો એક રૂપિયો આપવામાં આવતો હતો એવી વાત નોંધાયેલી છે અસલના પ્રચલિત સુભાષિત પ્રમાણે વિદ્યા મેળવવાના ત્રણ માર્ગો છે (૧) ગુરુની સેવા કરવાથી, (૨) પૈસા આપવાથી અને (૩) બદલામાં બીજી વિદ્યા આપવાથી. આ ઉપરાંત વિદ્યા મેળવવાનો ચોથો માર્ગ નથી. સામાન્ય માણસ તો કાશી જાય, ત્યાં ગુરુની સેવા કરે, તેમના ઘરનું કામકાજ કરે, રાત્રે ગુરુની પગચંપી કરે અને કેટલીક વાર સવારે ભિક્ષા લેવા પણ જાય અભ્યાસ પૂરો થાય ત્યારે ગુરુ દેશમાં જવાની રજા આપે ત્યારપછી અષાડ શુદિ ૧૫ ને રોજ દર વર્ષે બને તે રકમ પોતાની આવકમાંથી ગુરુને 'ગુરુદક્ષિણા' તરીકે મોકલી આપે, ભણતી વખત કોઇ જાતની ફી આપવાનો રિવાજ નહોતો. આ ઉપરથી સદર પૂનમને 'ગુરુપૂર્ણિમા' કહેવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી પ્રાચીન સંપ્રદાયમાં આ રિવાજ ચાલુ છે એમ તપાસ કરતા માલૂમ પડ્યું છે આ હકીકત કેવા આકારમાં અને કોને માટે બની હશે તે કહી શકાય નહિ, પણ ખંભાતના શ્રીસંઘે શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયજીના પંડિત ગુરુનો આટલો વિનય કર્યો હોય તે તદ્દન બનવાજોગ છે અને તે યુગની સભ્યતાના નિયમને બરાબર અનુસરતું છે

સુજશવેલીભાસ–

આ ભાસની પ્રાપ્તિથી શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના ચરિત્રને અ ગે ઘણી ચોખવટ થઇ જાય છે અને ચાલી આવતી વાતોમા તથ્યાશ કેટલો છે તેનો નિર્ણય કરવાનુ પ્રબળ સાધન મળે છે. તેથી આ સ્થળે આપણે એનો વિચાર કરી લઈએ આ કૃતિ ઉપાધ્યાય શ્રી કીર્તિ-વિજયના શિષ્ય કાંતિવિજયે લખી છે તેથી તે ઇતિહાસની નજરે ઘણી ચોક્કસ પુસ્તિકા ગણાય અને આપણા ચરિત્રનાયક વિનયવિજયના ગુરુભાઈની રચના હોઇ તત્કાલીન કૃતિ છે અને ઇતિહાસની નજરે ખૂબ આધારભૂત હકીકત પૂરી પાડે છે. એ 'ભાસ' પ્રમાણે 'જસવ ત' અને તેના ભાઈ પદ્મસિંહની દીક્ષા સ ૧૬૮૮મા અણુહિલ્લપુરમાં પ ડિત 'નયવિજયજી'ને હાથે થઈ શ્રી વિજયદેવસૂરિને હાથે વડી દીક્ષા થઈ. તેમનુ નામ 'યશોવિજય' રાખવામા આવ્યુ. સ. ૧૬૯૯મા રાજનગરમાં સંઘની સમક્ષ તેમણે આઠ અવધાન કર્યા. 'શેઠ ધનજી સૂરા'એ ગુરુને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે એ જસવિજય ખૂબ વિદ્વાન – બીજા હેમચંદ્ર થાય તેવા વિદ્યાપાત્ર – જણાય છે, તો તેમને કાશીએ મોકલી છ દર્શનનો અભ્યાસ કરાવ્યો હોય તો તેઓ પ્રસગ આવ્યે જૈન દર્શનને 'ઊજળુ' કરી શકે એવા લાગે છે. ગુરુએ કહ્યુ 'એ કામ ધનને આધીન છે.' એ વખતે ધનજી સૂરાએ બે હજાર દીનાર – ચાદીના સિક્કા પ ડિતને આપવા માટે ખરચવાની કબૂલાત આપી ગુરુએ શિષ્ય સાથે કાશીનો રસ્તો લીધો. કાશીમા તાર્કિકકુલમાર્તંડની પાસે શિષ્યને ભણવા મૂક્યા. એ ગુરુ સાતસો શિષ્યને ભણાવતા હતા. તેને દરરોજનો એક એક રૂપિયો આપી ત્રણ વરસ ત્યા અભ્યાસ કરાવ્યો ત્રણ વર્ષની આખરે જસવિજયે એક સ ન્યાસી સાથે વાદ કર્યો એમા એની જીત થઈ ન્યાયવિશારદની પદવી મળી. આવી રીતે ત્રણ વર્ષ કાશીમા રહી, તાર્કિક થઇને ગુરુ સાથે આગ્રા શહેરમા આવ્યા. ત્યા ન્યાયાચાર્યની પાસે ચાર વર્ષ રહી કર્કશ ન્યાયના સિદ્ધાંતનો અભ્યાસ કર્યો અનેક શાસ્ત્રોનુ અવગાહન કર્યું

* * *

આટલી હકીકત પરથી એમ જણાય છે કે સ ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૩ કાશીમાં અને ૧૭૦૩ થી ૧૭૦૭ આગ્રામાં શ્રી યશોવિજયજીનો અભ્યાસ થયો એમની સાથે વિનયવિજય અભ્યાસમા હતા એવુ આ ભાસમાથી નીકળતુ નથી, પણ એમના પોતાના ગુરુ 'નયવિજય' હતા એમ જણાય છે. ત્યારપછીના સમયમા નયવિજય અને વિનયવિજય નામ વચ્ચે ગૂચવાડો થઇ ગયો લાગે છે મતલબ કે કાશીમા વિનયવિજય અને જસવિજયે સાથે રહી બાર વર્ષ સ સ્કૃતભાષા(ન્યાયશાસ્ત્ર)નો અભ્યાસ કર્યો એવી જે દ તકથા છે તે બરાબર નથી એમ માલૂમ પડે છે ખુદ યશોવિજય ઉપાધ્યાય પણ કાશીમા તો માત્ર ત્રણ જ વર્ષ રહ્યા જણાય છે એ ઉપરાત વિનયવિજય મહારાજે ગ્રથરચનાઓ કરી તેનો સમય વિચારતા પણ એ વાત શક્ય હોય એમ લાગતુ નથી 'લોકપ્રકાશ' ગ્રથની રચના વિનયવિજયે સ. ૧૭૦૮ના

વૈશાખ શુદિ પાચમે પૂરી કરી છે એ ગ્રથની શહાદતમા ૧૦૨૫ આધારો અન્યાન્ય ગ્રંથોમાથી મૂકેલા છે એટલે કાશી સુધી એટલા બધા ગ્રથો સાથે લઈ જવામા આવે અને ત્યા અભ્યાસ સાથે ગ્રથરચના પણ થાય એ બનવાજોગ નથી અભ્યાસકાળમા ગ્રથરચના લગભગ અશક્ય ગણાય અને કદાચ અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવવાળા એવી અશક્ય વાતને શક્ય બનાવી શકે, તો પણ લોકપ્રકાશ જેવા ગ્રથની રચના તો અશક્ય જ ગણાય. એને માટે શાતિ અને સ્થિર-વાસ જોઈએ, નજરસન્મુખ પુસ્તકભડાર જોઈએ અને નવીન અભ્યાસ કરવાની બાબત ન જોઈએ એ સર્વ વિચારતા વિનયવિજય મહારાજનો કાશીનો અભ્યાસ અથવા તો તેમનો યશોવિજય મહારાજ સાથે રહી કાશીમા અભ્યાસ બનવાજોગ લાગતો નથી. શ્રી વિનયવિજય વૈયાકરણી અને આગમાભ્યાસી હતા, યશોવિજય મહારાજ તાર્કિક હતા તેથી પણ એ વાતનો બહુ મેળ ખાતો નથી.

આ સુજશવેલીભાસમાથી બીજી કેટલીક હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તેની વિચારણા તત્સમયના ઇતિહાસની વિચારણામા થશે અત્રે તો એનો વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયના ચરિત્ર પૂરતો ઉપયોગ કરી લીધો

લેખકમહાત્માનો જીવનપ્રવાહ—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો જીવનઇતિહાસ કાઇ પણ મળી શકતો નથી અથવા લગભગ નહિવત્ મળે છે એમ ઉપર જણાવ્યુ છે, છતા તેમણે જે કૃતિઓ કરી છે તેનો સમય વિચારતા તે પરથી તેમનો જીવનપ્રવાહ કેવા પ્રકારનો હશે તે તારવી શકાય તેમ છે કોઇ પણ લેખકની કૃતિઓ એના જીવનનો પડઘો બરાબર પાડે છે જે સમયે જે વિષય તરફ અમુક વ્યક્તિને પ્રેમ હોય તે તરફનુ તેમનુ વલણ પારખી શકાય છે, તે દૃષ્ટિએ વિચારતા હુ ઉપાધ્યાયજીની નીચે પ્રમાણે જીવનસરણી કલ્પુ છુ આ માત્ર અનુમાન છે અને એમા સુધારો–વધારો કરવાની કે સૂચના કરવાની છૂટ રહે છે, તેમ જ વધારે સ્પષ્ટ જીવનઉલ્લેખના સાધનો મળતા તેમા ફેરફારને જરૂર અવકાશ રહે છે

કર્તામહાત્માએ લેખક તરીકે શરૂઆત 'કલ્પસૂત્ર'ની સુબોધિકા ટીકા(સ. ૧૬૯૬)થી કરી. લોકપ્રિય ગ્રથની ટીકા લખવી એ શરૂઆતમા બહુ ઉપયોગી અને જરૂરી છે એથી લેખક તરીકે આબરૂ જામે છે. એ કૃતિની પ્રશસા થતા એમણે મોટા 'લોકપ્રકાશ' ગ્રંથ માટે તૈયારી કરી સેકડો શાસ્ત્ર–ગ્રથોમાંથી હકીકત તારવી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર કાળ, ભાવની સર્વ હકીકતોનો સગ્રહ કર્યો. હજારો શ્લોકની મૌલિક કૃતિ બનાવી અને તેમા ઠેકાણે ઠેકાણે મૂળ ગ્રથો–સૂત્રો આદિના ઉતારા કર્યા. આવી રીતે તેઓ સગ્રહકાર મૂળ લેખક થયા પણ એમનો મૂળ વિષય તો વ્યાકરણનો જ જણાય છે સં ૧૭૦૮મા લોકપ્રકાશ ગ્રથ પૂરો કરી એમણે વ્યાકરણશુદ્ધિ અને સરળતા પર ધ્યાન આપી સ. ૧૭૧૦માં 'હૈમલઘુપ્રક્રિયા' બનાવી અહી ગ્રથકાર

તરીકે તેઓ પૂરજોસથી ઝળકયા. યુવાવસ્થાનુ જોર પૂરું થયુ પછી સ સાર પર વૈરાગ્ય આવ્યો. સ. ૧૭૨૩મા 'શાતસુધારસ' ગ્ર થ બનાવ્યો આ રીતે મહાન લેખક તરીકે તેમનુ જીવન ચાલ્યુ. ટીકાકારથી શરૂઆત અને શાંતરસપાનમા પરિનિર્વાણ એ એમનો જીવનવિકાસ બતાવે છે 'પુણ્યપ્રકાશ'નુ સ્તવન સ ૧૭૨૯મા બનાવ્યુ એ એમનુ દિશાસૂચન છે ભગવતીસૂત્રની સજ્ઝાય સ ૧૭૩૧મા બનાવી એ વિદ્વત્તાદર્શક વ્યાખ્યાનની લાઈનમાં જનાર છે જીવનને છેડે તેઓ 'શ્રીપાળનો રાસ' બનાવવા તૈયાર થયા એ એમનામા સતત ચાલુ રહેલ રસાસ્વાદન-વૃત્તિ બતાવે છે એ રાસમા (સ ૧૭૩૮) તેઓ સર્વ રસ આણી શકયા છે તે બતાવે છે કે વૃદ્ધાવસ્થામા પણ તેઓ જીવનરસ માણી શકતા હતા – આપી શકતા હતા આ પ્રકારનુ તેઓનુ સાધુજીવન હતુ અને આ રીતનો તેમનો વિકાસ હતો જીવનરસ તેઓ અ તપર્ય ત જાળવી શકયા હતા એ ખાસ નોધવા લાયક બીના છે

એમની સર્વ કૃતિઓ રાંદેર, સુરત, ગાંધાર અને રાધણપુરમાં થયેલી નોધાયેલી છે, એ જોતાં એમનો વિહાર મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતમા હશે એમ જણાય છે અને લોકપ્રકાશ ગ્ર થ જૂનાગઢમા પૂરો કર્યો એટલે ગુજરાત–કાઠિયાવાડનો સમાવેશ થાય છે એમણે જાહેરમાં વ્યા-ખ્યાન વાચવામા ખૂબ રસ લીધો હશે એમ તેમણે વ્યાખ્યાનની લખેલી સજ્ઝાયો પરથી જણાય છે. શ્રી ભગવતીસૂત્રની સજ્ઝાય, પાચ સમવાયી કારણની સજ્ઝાય એ દિશા તેમનો ઝોક બતાવે છે

તેઓશ્રી સત્યવિજય પન્યાસ સાથે ક્રિયાઉદ્ધારમા જોડાઈ શકયા નહિ તેથી તેઓ મૂળ પાટને વળગી રહ્યા હશે એમ જણાય છે તેઓએ જે શબ્દોમા કલ્પકિરણાવલી ટીકાને અંગે ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય પર ટીકા કરી છે તે પરથી જણાય છે કે તેઓનુ વલણ એક અથવા બીજી રીતે તે વખતના તપગચ્છના ઝગડામા ઝુકાવવાનુ હતુ અત્રે એ ઝગડાની વિગતમાં ઊતરવાનુ સ્થળસ કોચના કારણે બને તેમ નથી માત્ર તેની આછી રેષા છેવટના ભાગમાં આપવામા આવશે ટૂ કમા કહીએ તો શ્રી કલ્પસૂત્ર પર ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયે કલ્પ-કિરણાવલી નામની ટીકા લખી હતી, શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે 'કલ્પસુબોધિકા' ટીકા લખી, તેમાં ઘણી જગ્યાએ ધર્મસાગરના કરેલા અર્થ પર ચર્ચા કરી છે કેટલીક વાર તો ધર્મસાગરના અર્થ માટે **इति चिन्त्यं** એટલે 'એ વિચારવાયોગ્ય છે' એમ લખ્યુ છે અને કોઇ કોઇ સ્થળે વધારે પડતી ટીકા જરા આકરા શબ્દોમા પણ કરી છે ત્યારપછી ધર્મસાગરના શિષ્યોએ 'વિનયભુજ ગમયૂરી' નામની પુસ્તિકા રચી, તેમા વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના કરેલા અર્થો પર ટીકા કરી છે આ ચર્ચા ગૃહસ્થાઈની મર્યાદામા રહી શકી હોત તો તેમા કાઇ વાધા જેવુ ગણી શકાત નહિ. એક વસ્તુના જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી અથવા વ્યાકરણના નિયમે જુદા જુદા અર્થ કરવા એ તો વિદ્વત્તાના વિલાસો છે, પણ એમાં અ ગત તત્ત્વ આવે એટલે ઘણીવાર સભ્યતા ચૂકી જવાય છે. 'વિનયભુજ ગમયૂરી' એ શબ્દ જ એવો ભયકર છે કે એમા પછી

વિવેકયુક્ત ચર્ચાને બહુ સ્થાન રહેતુ નથી. ભુજંગ એટલે સર્પ. એને મારી નાખનાર 'મયૂરી' એટલે ઢેલ (મોરની માદા–female peacock) જૈન જેવા અહિંસાપ્રિય સમાજમા પુસ્તકનું આવુ નામ રાખવામાં આવે ત્યા અંગત તત્ત્વ કેટલું વિપરીત થઇ જાય તે સમજી શકાય તેવુ છે. આ તકરારની જડ ઘણી ઊંડી ગયેલી જણાય છે અને એ લેખપરંપરા સાથે બીજા ઐતિહાસિક પ્રસંગો જોતા મનમા ખેદ થાય તેવી પરિસ્થિતિએ એ તકરાર પહોંચી ગયેલી જણાય છે. એટલા ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે વખતના જ્ઞાનયુગમા જૈનસમાજમા જે મહાન કોલાહલ ચાલ્યો હતો તેનાથી આપણા લેખકમહાત્મા તદ્દન અલિપ્ત રહી શક્યા નહિ હોય

લેખક તરીકે 'કલ્પસુબોધિકા' વાચતા તેઓનો સંસ્કૃત ભાષા પરનો કાબૂ ઘણો સુંદર દેખાય છે 'લોકપ્રકાશ' વાંચતાં તેઓનું આગમજ્ઞાન ઘણુ વિસ્તૃત દેખાય છે તેઓએ અનેક ગ્રંથોની શહાદતો જે સહેલાઈથી ટાંકી છે તે જોતાં તેમની યાદશક્તિ અસાધારણ હોવી જોઈએ એમ જણાય છે. વ્યાકરણગ્રંથ લખીને તેઓએ આખી વ્યાકરણના અભ્યાસની પદ્ધતિમા ઘણી સહેલાઇ કરી આપી છે અને તે રીતે તેઓએ મૌલિકતા બતાવી છે શાતસુધારસ, વિનયવિલાસ અને આરાધનાનુ સ્તવન બનાવીને પોતાની આત્મરસિકતા કેવી હતી એ બતાવ્યુ છે. શાંત-સુધારસ ગ્રંથમા વિદ્વત્તા બતાવવાનો જરા પણ પ્રયાસ નથી એ ગ્રંથ આત્માને ઉદ્દેશીને ભાવનામય બનાવવા માટે રચાયેલ છે એમ એ વાચતાં લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી એટલા ઉપરથી પોતાનું સાધ્ય તેઓ સન્મુખ રાખી શકતા હતા એમ જણાય છે. વૃદ્ધવયે શ્રીપાળનો રાસ લખવા બેસી જાય અને તેમા શૃંગારના, વીરરસના, અદ્ભુતરસના અનેક પ્રસંગો ચીતરી શકે એ તેમનુ વૈવિધ્ય બતાવે છે શ્રીપાળનો રાસ એ તેમની અધૂરી રહેલી છેલ્લી કળાકૃતિ છે. એવો સર્વરસમય રાસ બનાવવાનુ કામ જે હાથ ધરે તે અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવવાન્ હોવા સાથે માનસવિદ્યાના પ્રખર અભ્યાસી હોવા જ જોઈએ એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

સક્ષેપમા કહીએ તો તેઓએ કલ્પસૂત્રની ટીકા રચી ગ્રંથકર્તા તરીકે સ્થાન મેળવ્યું, પોતાનુ જ્ઞાન બને તેટલુ 'લોકપ્રકાશ' ગ્રંથમાં રેડ્યું, તેની પાછળ તેમણે લગભગ દશબાર વર્ષ ગાળ્યાં અને ત્યારપછી વ્યાકરણ–પ્રક્રિયા બનાવી તેઓ શાંતિના માર્ગ પર વળ્યા. ત્યાર-બાદ વ્યાખ્યાનો આપ્યા શાંતભાવની નાની કળાકૃતિઓ કરી, પણ ધર્મચિંતવનમાં બાકીનો સમય ગાળી જીવન વ્યતીત કર્યું સં. ૧૭૩૮મા રાંદેરના સંઘે શ્રીપાળનો રાસ બનાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી ત્યારે આ વિદ્વાન લેખકને વળી પાછાં મૂકી દીધેલ હથિયારો હાથ ધરવાનો સમય સાંપડ્યો અને તેમાં તેમણે ખૂબ રસથી ઝુકાવ્યુ અને ચાલતી કૃતિએ કાળધર્મ પામ્યા.

મને એમના જીવનમા ફેરફાર થયા હોય તેવુ દેખાય છે. સં ૧૬૯૬મા કલ્પસૂત્રની સુબોધિકા ટીકા રચી તે વખતે તેઓ સાગરપક્ષની વિરુદ્ધના હતા. જે શબ્દોમાં તેમણે

કલ્પકિરણાવલિ (કલ્પસૂત્રની ટીકા—રચયિતા ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય) ટીકા પર ટીકા કરી છે તેમાં ક્વચિત્ રોષ દેખાય છે ત્યારપછી સં ૧૬૯૭માં 'આનદલેખ' લખીને તેમા વિજયાનદસૂરિની ખૂબ પ્રશસા કરી. ત્યારપછી સં. ૧૭૦૫મા વિજયદેવસૂરિને લેખ લખ્યો અને સ. ૧૭૧૬માં જોધપુરથી ઇદુદૂત કાવ્ય લખીને વિજયપ્રભસૂરિને પાઠવ્યુ. એ જોતાં તેઓ અણસૂરમાંથી દેવ-સૂરમાં આવ્યા જણાય છે. વળી તેઓએ કોઇ જગ્યા પર સત્યવિજય પન્યાસના ક્રિયાઉદ્ધારનો તો ઉલ્લેખ પણ કર્યો નથી એટલે એ વાત એમને રુચિ હોય અથવા તેમા તેઓ ભળ્યા હોય એમ લાગતુ નથી આગળ જતા લેખકની કૃતિઓ જોતા જણાશે કે તેઓ સાગર અને વિજય વચ્ચેના કલેશમા અવ્યવસ્થિત રીતે વર્ત્યા છે. આ ઝગડો તેમની હયાતી પછી પણ ચાલ્યા કર્યો હોય એમ જણાય છે

એકદરે વિનયવિજય ઉપાધ્યાય સાહિત્યપ્રેમી, આગમઅભ્યાસી, આત્માર્થે યથાશક્તિ પ્રયાસ કરનાર અને બને તેટલા આત્મારામમા રમણ કરનાર તેમ જ વિલાસ કરનાર હોય એમ એમની કૃતિઓ પરથી જણાય છે. એમના સમયમા એમને માટે કોઇ ઉલ્લેખ કરનાર નીકળ્યુ નથી, એટલે જૈનસમાજમાં એમનુ સ્થાન બીજી હારમાં હોય એમ લાગે છે અને પોતે પોતાને માટે કાઇ લખ્યુ નથી તે પરથી તેઓને અહતા—મમતા હશે નહિ એવુ સહજ અનુમાન થાય છે. તેઓની કૃતિઓને વિચારતા તેમના જીવન પર સહજ દૃષ્ટિપાત અવાર-નવાર થઈ શકે તેમ છે. તેથી આપણે હવે તેમની સસ્કૃત તથા ગુજરાતી કૃતિઓ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીએ

: ૩ :

ગ્રંથકર્તાની કૃતિઓ

શ્રી શાંતસુધારસ ગ્રથના રચયિતા શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે અનેક કૃતિઓ સસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષામા રચી છે કેટલીક કૃતિઓ નાની છે અને કેટલીક મોટી છે પ્રથમ સસ્કૃત કૃતિઓને કૃતિની સાલની નજરે જોઇ જઇએ મને ઉપલબ્ધ થયેલી સર્વ કૃતિઓ ઇતિહાસ અને કળાની નજરે અવલોકન સાથે નીચે આપી છે. એમા વિશેષ શોધખોળ થતાં વધારાને જરૂર અવકાશ છે.

અ. સંસ્કૃત કૃતિઓ

(૧) કલ્પસૂત્ર પરની સુબોધિકા ટીકા —

પર્યુષણમાં કલ્પસૂત્ર આઠ વ્યાખ્યાને વંચાય છે; તે કલ્પસૂત્ર ઉપર સુબોધિકા ટીકા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૯૬ના જેઠ માસમાં પૂરી કરી એની વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે —

आसीद्वीरजिनेन्द्रपट्टपदवीकल्पद्रुमः कामदः
सौरभ्योपहृतप्रबुद्धमधुपः श्रीहीरसूरीश्वरः ।
शाखोत्कर्षमनोरमस्फुरदुरुच्छायः फलप्रापक-
श्चञ्चन्मूलगुणः सदाऽतिसुमनाः श्रीमान्मरुत्पूजितः ॥ १ ॥

यो जीवाऽभयदानडिण्डिममिषात् स्वीयं यशोडिण्डिमं,
षण्मासान् प्रतिवर्षमुच्चमखिले भूमण्डलेऽवीवदत् ।
भेजे धार्मिकनामधर्मरसिको म्लेच्छाग्रिमोऽकब्बरः,
श्रुत्वा यद्वदनादनाविलमतिर्धर्मोपदेशं शुभम् ॥ २ ॥

तत्पट्टोदयपूर्वपर्वतशिरःस्फूर्तिक्रियाहर्मणिः
सूरिः श्रीविजयादिसेनसुगुरुर्भव्येष्टचिन्तामणिः ।
शुभ्रैर्यस्य गुणैरिवानवरतैरावेष्टितः शोभते,
भूगोलः किल यस्य कीर्तिसुदृशः क्रीडाकृते कन्दुकः ॥ ३ ॥

येनाकब्बरपर्षदि प्रतिभटान्निर्जित्य वाग्वैभवैः,
शौर्याश्चर्यकृता वृता परिवृता लक्ष्म्या जयश्रीकृती ।
चित्रं मित्र ! किमत्र मित्रमहसस्तेनास्य वृद्धा सती,
कीर्तिः पत्न्यपमानशङ्कितमना याता दिगन्तानितः ॥ ४ ॥

विजयतिलकसूरिर्भूरिसूरिप्रशस्यः,
समजनि मुनिनेता तस्य पट्टेऽच्छचेताः ।
दरहसितहिमानीहंसहारोज्ज्वलश्री-
स्त्रिजगति वरवर्ति स्फूर्तियुग् यस्य कीर्तिः ॥ ५ ॥

तत्पट्टे जयति क्षितीश्वरततिस्तुत्यांघ्रिपङ्केरुहः
सूरिर्दूरितदुःखवृन्दविजयानन्दः क्षमाभृद्विभुः ।
यो गौरैर्गुरुभिर्गुणैर्गणिवरं श्रीगौतमं स्पर्द्धते,
लब्धीनामुदधिर्दधीयितयशाः शास्त्राब्धिपारं गतः ॥ ६ ॥

यच्चारित्रमखिन्नकिन्नरगणैर्जेगीयमानं जग-
ज्जाग्रज्जन्मजराविपत्तिहरणं श्रुत्वा जयन्तीपितुः ।
वाञ्छापूर्तिमियर्ति युग्ममथ तल्लेभे सहस्र स्पृहा-
वैयग्र्यं गुणरागिणोऽग्रिमगुणग्रामाभिरामात्मन. ॥ ७ ॥

"શ્રી વીરભગવાનની પટ્ટપરંપરામા કલ્પદ્રુમ સમાન શ્રી 'હીરસૂરીશ્વર' થયા. તેઓ ઇચ્છિતને આપનાર હતા, સુગધથી એમણે પડિતભ્રમરોને પોતા તરફ આકર્ષ્યા હતા, તેઓશ્રી શાસ્ત્રના ઉત્કર્ષથી સુદર અને સ્ફુરાયમાણ વિશાળ કાંતિવાળા હતા, ફળને અપાવનારા હતા, દેદીપ્યમાન મૂળગુણવાળા હતા અને સર્વદા સુદર મનવાળા હતા. ૧.

"એમણે છ માસ સુધી સર્વ જીવોને અભયદાન આપવા રૂપ ડાડી પીટાવીને તે બ્હાને આખી પૃથ્વી પર પોતાનો યશનો ડંકો વગડાવ્યો હતો. એમના શુભ મુખનો ધર્મોપદેશ સાભળીને અધર્મરસિક મ્લેચ્છોનો અગ્રેસર એવો 'અકબ્બર બાદશાહ' નિર્મળ બુદ્ધિવાળો થયો હતો ૨.

"તેમની પાટરૂપી ઉદયાચળપર્વતના શિખર પર સ્ફુરાયમાણ કિરણવાળા સૂર્ય સમાન અને ભવ્ય જીવોને ઈચ્છિત આપનાર ચિંતામણિરત્ન જેવા શ્રી 'વિજયસેનસૂરિ' થયા એમના શુભ્ર ગુણોથી જ જાણે સ્વચ્છ મેઘથી વીટાયેલો પૃથ્વીનો ગોળો તેમની કીર્તિશ્રીને રમવાનો દડો હોય તેમ શોભતો હતો. ૩.

"અકબર બાદશાહની સભામા પોતાની વાણીના વૈભવ વડે વાદીઓને જીતીને પોતાના શૌર્યથી આશ્ચર્ય પમાડાયેલી લક્ષ્મીથી પરિવરેલી (સહિત) એવી જયલક્ષ્મીને તેઓ વર્યા હતા. મિત્ર! તેજમય તેમની કીર્તિરૂપ પત્ની 'વૃદ્ધ' થતા પતિ તરફથી એ કારણે થનાર અપમાનની શંકાવાળી થઈને અહીંથી દિગન્ત સુધી ચાલી ગઈ તેમાં આશ્ચર્ય શુ છે? ૪.

"તેમની પાટે ઘણા સૂરિઓથી પ્રશસા પામેલા, મુનિઓના નેતા અને સ્વચ્છ મનવાળા 'વિજયતિલકસૂરિ' થયા શિવનુ હાસ્ય, બરફ, હંસ અને હારના જેવી ઉજ્જવળ તેમની વિસ્તરતી કીર્તિ ત્રણ જગતમા વર્તતી હતી. ૫.

"તેમની પાટે રાજાઓ વડે સ્તુતિ કરાયલા ચરણકમળવાળા અને દુખસમૂહનો નાશ કરનારા મુનિશ્રેષ્ઠ 'વિજયાનદસૂરિ' જયવતા વર્તે છે – જેઓ ઉજ્જવળ મોટા ગુણો વડે ગણિમા શ્રેષ્ઠ શ્રી ગૌતમસ્વામી સાથે સ્પર્ધા કરે છે, જેઓ લબ્ધિના સમુદ્ર છે, જેનો યશ દધિ (દહી) જેવો ઉજ્જવળ છે અને જેઓ શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામેલા છે ૬.

"કિન્નરસમૂહોથી ગાન કરાતુ અને જન્મજરામરણનો નાશ કરનારુ તે ગુરુનુ ચરિત્ર સાંભળીને જગતના જીવો યુગળિયાની જેમ વાચ્છાની પૂર્ણતાને પામે છે, તેથી કરીને તે જગતના

જીવો શ્રેષ્ઠ ગુણગણે કરીને સુંદર આત્માવાળા ગુણરાગીની હજારો ઇચ્છાની પરંપરાને પામે છે. ૭.

श्रीहीरसूरिसुगुरो. प्रवरौ विनेयौ, जातौ शुभौ सुरगुरोरिव पुष्पदन्तौ ।
श्रीसोमसोमविजयाभिधवाचकेन्द्रः सत्कीर्तिकीर्तिविजयाभिधवाचकश्च ॥ ८ ॥

सौभाग्यं यस्य भाग्यं कलयितुममल कः क्षमः सक्षमस्य,
नो चित्र यच्चरित्र जगति जनमन. कस्य चित्रीयते स्म ।
चक्राणा मूर्खमुख्यानपि विबुधमणीन् हस्तसिद्धिर्यदीया,
चिन्तारत्नेन मेदं शिथिलयति सदा यस्य पादप्रसादः ॥ ९ ॥

आबाल्यादपि यः प्रसिद्धमहिमा वैरङ्गिकग्रामणीः,
प्रष्ठः शाब्दिकपङ्क्तिषु प्रतिभटैर्जय्यो न यस्तार्किकैः ।
सिद्धान्तोदधिमन्दरः कविकलाकौशल्यकीर्त्युद्भवः,
शश्वत्सर्वपरोपकाररसिक संवेगवारानिधिः ॥ १० ॥

विचाररत्नाकरनामधेयप्रश्नोत्तराद्यद्भुतशास्त्रवेधाः ।
अनेकशास्त्रार्णवशोधकश्च, यः सर्वदेवाभवदप्रमत्तः ॥ ११ ॥

तस्य स्फुरदुरुकीर्तेर्वाचकवरकीर्तिविजयपूज्यस्य ।
विनयविजयो विनेयः सुबोधिका व्यरचयत्कल्पे ॥ १२ ॥
चतुर्भिः कलापकम् ।

समशोधयंस्तथैना पण्डितसंविग्नसहृदयवतंसाः ।
श्रीविमलहर्षवाचकवंशे मुक्तामणिसमानाः ॥ १३ ॥

धिषणानिर्जितधिषणाः सर्वत्र प्रसृतकीर्तिकर्पूराः ।
श्रीभावविजयवाचककोटीरा शास्त्रवसुनिकषा. ॥ १४ ॥ युग्मम्

रसनिधिरसशशिवर्षे, ज्येष्ठे मासे समुज्ज्वले पक्षे ।
गुरुपुष्ये यत्नोऽयं सफलो जज्ञे द्वितीयायाम् ॥ १५ ॥

श्रीरामविजयपण्डितशिष्यश्रीविजयविबुधमुख्यानाम् ।
अभ्यर्थनापि हेतुर्विज्ञेयोऽस्या. कृतौ विवृते. ॥ १६ ॥

"દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિને જેમ બે અનુચરો હતા તેમ શ્રી હીરવિજયસૂરિને બે પ્રધાન સારા શિષ્યો થયા એક સોમવિજય ઉપાધ્યાય અને બીજા કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય. ૮.

"એ ક્ષમાધારી(કીર્તિવિજય વાચક)નુ સદ્ભાગ્ય સમજવાને કોણ સમર્થ થાય? અને એમનુ અદ્ભુત ચરિત્ર જગતના ક્યા જનમનને આશ્ચર્ય ઉપજાવ્યા વગર રહી શકે? એમની હસ્તસિદ્ધિ[1] તદ્દન મૂર્ખ માણસને પણ વિદ્વાનશિરોમણિ બનાવે તેવી છે અને એમના પગલા ચિંતામણિરત્ન વડે ભેદને ઢીલો કરી નાખે છે ૯.

"જેઓ (કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય) લઘુવયથી જ સુપ્રસિદ્ધ મહિમાવાળા હતા, જેઓ વૈરાગીઓના નેતા (આગેવાન) હતા, શાબ્દિક(વૈયાકરણી)ની પંક્તિમા જેઓ અગ્રેસર હતા, તર્કચર્ચામાં જેઓ સામા પક્ષથી કદી ન જિતાય તેવા હતા, શાસ્ત્રસિદ્ધાતરૂપ સમુદ્રનુ મથન કરવામા મંદરાચળ પર્વત જેવા હતા, જેઓ કવિઓની કળાકુશળતાથી થતી કીર્તિના ઉત્પત્તિ-સ્થાન હતા, જેઓ હમેશા સર્વ પ્રકારના પરોપકાર કરવામા રસિક હતા અને જેઓ સવેગ-(વૈરાગ્ય)ના સમુદ્ર સમાન હતા, ૧૦.

"જેઓ 'વિચારરત્નાકર' નામના પ્રશ્નોત્તરગ્રથ વગેરે અદ્ભુત શાસ્ત્રગ્રંથોના બનાવનાર હતા, તેમ જ અનેક શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રનુ શોધન કરનારા હતા અને હમેશા અપ્રમત્ત (ઉદ્યોગી) હતા, ૧૧.

"એવા વિશાળ કીર્તિવાળા મહાન ઉપાધ્યાય પૂજ્યપાદ શ્રી કીર્તિવિજયના શિષ્ય વિનયવિજયે કલ્પસૂત્ર પર સુબોધિકા (ટીકા) રચી ૧૨. (ચાર શ્લોકોનો અર્થ સાથે કરવો)

"શ્રી વિમળહર્ષ ઉપાધ્યાયના વશમા મુક્તામણિ (મોતી) સમાન, બુદ્ધિના વિષયમા બૃહસ્પતિની બુદ્ધિને જીતનાર અને પંડિતો, સવિજ્ઞો (સાધુઓ) અને સહૃદયોમા ભૂષણભૂત થયેલા, શાસ્ત્રરૂપ સુવર્ણની કસોટી કરનારા વાચકવર ભાવવિજયે એ(ટીકા)ને શોધી (તપાસી દીધી) ૧૩-૧૪.

"સવત્ ૧૬૯૬મા વર્ષે, જેઠ માસના શુકલપક્ષની બીજને દિવસે, ગુરુવારના રોજ, પુષ્ય નક્ષત્રમા આ યત્ન સફળ (પૂર્ણ) થયો ૧૫.

"આ વિવૃતિ (ટીકા) રચવામા શ્રી રામવિજય પંડિતના શિષ્ય શ્રી વિબુધવિજય વગેરેની ચાલુ માગણી પણ હેતુભૂત જાણવી." ૧૬.

દર વર્ષે પર્યુષણમા કલ્પસૂત્ર વાચવાનો નિયમ થયો ત્યારથી તે પર વિવિધ ટીકાઓ તૈયાર થઈ કલ્પસૂત્રમા મુખ્યત્વે કરીને શ્રી મહાવીરચરિત્ર, સક્ષિપ્તમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ અને નેમિનાથ તથા આદીશ્વર ચરિત્ર, ત્યારપછી સ્થવિરોના ચરિત્ર અને અતે સાધુની સમાચારી-એટલી હકીકત આવે છે. એના વ્યાખ્યાનો પર્યુષણના ચોથે, પાચમે, છઠ્ઠે અને સાતમે દિવસે અર્થ સાથે થાય છે અને આઠમે દિવસે મૂળસૂત્રનુ વાચન થાય છે એ કલ્પસૂત્રની આ સુબોધિકા નામની ટીકા રચીને લેખકમહાત્માએ કુલ ૬૫૮૦ શ્લોક(ગ્રથાગ્ર)નો ગ્રંથ બનાવ્યો છે. આમા માત્ર ટીકા જ રચી છે એમ નથી, મૂળ ગ્રથમા અનેક પ્રસગે ઘણો નૂતન ઉમેરો

૧ માથે હાથ મૂકવો અથવા વાસક્ષેપ કરવો

ટીકાકારે કર્યો છે. સુપનપાઠક વખતે રેખાશાસ્ત્ર, સ્વપ્નનિમિત્તશાસ્ત્ર અને ભગવાનને કેવળ-જ્ઞાન થયા પહેલાંનો તેમનો વિહાર તથા ઉપસર્ગસહનશક્તિ અને કૈવલ્ય પછી ગણધરવાદ આખો ઉમેર્યો છે મૂળગ્રંથ (કલ્પસૂત્ર) લગભગ ૧૨૫૦ શ્લોકપ્રમાણ છે, તે પર આવા પ્રકારના વધારાથી ટીકા બહુ મોટી થઇ ગઈ છે. એના ઉપોદ્ઘાતમા 'કલ્પ' એટલે શું એની ચર્ચામાં તથા મૂળ લેખકની માહિતી આપવામા સારો ભાગ રોક્યો છે

વચ્ચે વચ્ચે 'કલ્પકિરણાવલી' નામની ટીકાના રચયિતા શ્રી ધર્મસાગર ઉપર કેટલેક ઠેકાણે ટીકા કરી છે અને તેમણે કહેલા અર્થો સમીચીન નથી કે તેઓ આ કલ્પસૂત્રનો આશય બરાબર સમજ્યા નથી એવી ગર્ભિત સૂચનાઓ કરી છે. તે યુગમાં વિજયપક્ષ અને સાગરપક્ષ વચ્ચે થયેલા ઝગડા ઐતિહાસિક છે તેની એમા પીઠિકા છે.

એકંદરે ટીકાની ભાષા સરળ છે, વાચવામા મજા આવે તેવી છે. લેખકનો ભાષા પર કાબૂ ઘણો સુંદર હોય એમ બતાવે તેવો એ ગ્રંથ છે. એમણે પોતે જ પ્રસ્તાવના કરતા જણાવ્યુ છે કે આ કલ્પસૂત્ર ગ્રંથ પર અનેક ટીકાઓ થયેલી છે છતાં પોતે સામાન્ય મનુષ્યો માટે આ ટીકા બનાવે છે. સૂર્ય હોય તો પણ ભોંયરામા પ્રકાશ માટે નાના દીવાની જરૂર પડે છે એ તેમનો આદર્શ છે.

આ ટીકા તેમણે સં. ૧૬૯૬ના જેઠ શુદિ બીજ, ગુરૂવારે પૂરી કરી એટલે એ તેમની કૃતિઓમા પહેલી હતી એમ જણાય છે.

પ્રશસ્તિ પરથી લેખકના હૃદયમા શ્રી હીરવિજયસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ પ્રત્યે કેટલુ માન હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. પોતાના ગુરુ શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય તરફ પણ તેમનું અત્યંત માન જણાય છે. લેખક તરીકે શ્રી કીર્તિવિજયે [1]'વિચારરત્નાકર' ગ્રંથ બનાવ્યો છે તેથી તેઓનો પણ શાસ્ત્રબોધ સારો હશે એમ માલૂમ પડે છે.

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય પોતાના ગ્રંથોની રચનામા ઉપયોગિતાના તત્ત્વ પર ખાસ ધ્યાન આપતા હશે એમ જણાય છે. એમણે બનાવેલ પુણ્યપ્રકાશ (આરાધના)નુ સ્તવન તથા દર વર્ષે વંચાતા પર્યુંષણના વ્યાખ્યાનો અને દર વર્ષે આયંબિલની ઓળીમા નવ નવ દિવસ સુધી વંચાતો શ્રીપાળનો રાસ જોતા તેમણે જનતાની તાત્કાલિક જરૂરિયાત પર, ગ્રંથપસંદગી કરતી વખતે, ખાસ લક્ષ્ય આપ્યુ હશે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી

મૂળ કલ્પસૂત્ર પર રચેલ 'સુબોધિકા' ટીકાને તેઓ 'વૃત્તિ' કહેતા નથી, પણ 'વિવૃતિ' કહે છે. એટલે વૃત્તિમા તો મૂળનો અર્થ કરવાનો હોય, પણ વિવૃતિમા વિશેષ આનુષંગિક હકીકત પણ જણાવી શકાય એવો આશય જણાય છે

---

૧ એ ગ્રંથ છપાયેલ છે ને લભ્ય છે તેમા શ્રી આચારાંગાદિ સૂત્રોમાથી અમુક સંખ્યામા જુદા જુદા અધિકારો ચૂંટીને દાખલ કરેલા છે ખાસ વાચવા યોગ્ય છે

તે વખતના સમાજમા નિમિત્તના સબધમાં જનતાની માન્યતા કેવી હશે, રાજદરબારમા પડિતો જાય ત્યારે કેવા પ્રકારની તૈયારી કરતા હશે, એક નેતા હોવાની જરૂરિયાત કેટલી જણાતી હશે, ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને અગે કેટલી સભાળ લેવામા આવતી હશે વગેરે ઘણી બાબતો પર પ્રકાશ પડે છે, તે ટીકા પરથી તારવી કાઢવા યોગ્ય છે. એ પ્રસગો પરથી શ્રી વીરપરમાત્માના સમયનુ ભાન થાય તેમ છે એમ ધારવા જેવુ નથી, એવી અનેક બાબત શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના સમયની સમાજરચના બતાવે છે એમ સમજી લેવાના અનેક પ્રસંગો ટીકા પરથી પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

વ્યાકરણની ચર્ચા કેટલેક સ્થળે આ ટીકામા આવે છે તે ટીકાના કર્તાનો વ્યાકરણ પરનો કાબૂ બતાવે છે. તાર્કિક કોટીઓ ચર્ચામા અવારનવાર આવે છે તે તેમનું અને શ્રીમદ્યશોવિજયનું ન્યાય વિષય પરનુ પ્રભુત્વ પુરવાર કરે છે અને સાથે તે બન્ને વચ્ચે કેટલો તફાવત હતો તે ચર્ચાની વિગત પરથી જણાઇ આવે છે

એકદરે આ સુબોધિકા ટીકા સરળ, બાળ તથા વિદ્વાન વર્ગ બંનેને ઉપયોગી અને કલ્પસૂત્ર સમજવા માટે અગત્યનું સાધન પૂરુ પાડે છે.

તે કાળમાં શ્રી હીરવિજય આચાર્યનુ તથા વિજયસેનસૂરિનું સમાજમા કેવુ માન હતું તે વિચારવા માટે પ્રશસ્તિ ખાસ આપી છે. તે યુગમા ધર્મના પ્રભાવકો બહુ સારા થયા છે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી આ સબધી તાત્કાલિક ઇતિહાસની વિચારણામાં કેટલીક હકીકત જોવામા આવશે આ ટીકા બનાવતી વખતે (૧૬૯૬મા) વિનયવિજય ઉપાધ્યાય વિજયતિલકસૂરિ અને તેમની પાટે વિજયાનદસૂરિના પક્ષમા હતા એમ પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. એમણે એમા વિજયદેવસૂરિનુ નામ આપ્યુ નથી એ ખાસ સૂચક છે ત્યારપછી એ વાત ફરી ગઈ એ આપણે જોઈ ગયા 'આનદલેખ' આ ટીકા રચતા પહેલાં લખાયેલો હતો તે આપણે આગળ જોશુ

લોકપ્રકાશ—

આ ગ્રથની પ્રશસ્તિ આ વિભાગની શરૂઆતમા ચરિત્રવિચારણાને અંગે આપી છે. ત્યા તેનુ આખુ ભાષાતર આપ્યું છે મૂળ વિભાગના જિજ્ઞાસુએ તે વાચી લેવુ. (જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, કાળલોક, પૃ ૭૨૧–૭) એ પ્રશસ્તિમા શ્રી સુધર્માસ્વામીથી માડીને ગ્રથરચનાના સમય સુધીના આચાર્યોની પરપરા આપેલી છે ગ્રંથરચના સ ૧૭૦૮ના વૈશાખ શુદિ પાચમે પૂરી થઈ તે વખતે તપગચ્છમાં આચાર્યપદે વિજયપ્રભસૂરિ હતા એમ એ પ્રશસ્તિમા લખ્યું છે આ બાબતમા કાઇ અવ્યવસ્થા જણાય છે. ૧૭૦૮મા વિજયસિહસૂરિ હયાત હતા. તેઓ ૧૭૦૯મા કાળધર્મ પામ્યા એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. પ્રશસ્તિ કાઇ મોડી લખાયેલી હોવી જોઇએ એમ મારુ અનુમાન છે.

સર્વ વિષયોનો સંગ્રહ આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે એમ એ ગ્રંથની આ નીચે આપેલી સંક્ષિપ્ત અનુક્રમણિકા પરથી જોવામાં આવશે એના મુખ્ય ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક, કાળલોક અને ભાવલોક તેના સર્ગ ૩૬ છે. ૩૭મો સર્ગ અનુક્રમણિકાનો જ છે તે નીચે પ્રમાણે—

(દ્રવ્યલોક)

પ્રથમ સર્ગમાં મંગળાચરણ, અભિધેય, પ્રયોજન, શિષ્ટપ્રસાદન. ઔદ્ધત્યત્યાગ, ગ્રંથનું નામ, અંગુળ–યોજન–રજ્જુ, પલ્યોપમ ને સાગરોપમનું સ્વરૂપ, ગુણાકાર, ભાગાકાર, સંખ્યેય, અસંખ્યેય ને અનંતના પ્રકારો વગેરે કહ્યું છે.

બીજા સર્ગમા દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક કાળલોક ને ભાવલોકનુ નામમાત્ર આખ્યાન અને ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય. આકાશાસ્તિકાય ને સિદ્ધનુ સ્વરૂપ બતાવેલું છે.

ત્રીજા સર્ગમા જે ૩૭ દ્વારો વડે સંસારી જીવોનુ સ્વરૂપ બતાવવાનુ છે તે ૩૭ દ્વારનો વિસ્તાર – તેનુ સ્વરૂપ બતાવેલુ છે.

ચોથા સર્ગમા પૃથ્વીકાયાદિ પાચ સૂક્ષ્મ સ્થાવરનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે. તેની ઉપર ૩૭ દ્વાર ઉતાર્યા છે.

પાચમા સર્ગમા પૃથ્વીકાયાદિ પાચ બાદર સ્થાવરનુ સ્વરૂપ ૩૭ દ્વાર વડે કહ્યું છે. આ પ્રમાણે દરેક જીવપ્રકાર માટે સમજવુ

છઠ્ઠા સર્ગમા દ્વીન્દ્રિયાદિ તિર્યંચોનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે.

સાતમા સર્ગમા મનુષ્યોનું સ્વરૂપ કહ્યુ છે.

આઠમા સર્ગમા દેવોનું સ્વરૂપ કહ્યુ છે.

નવમા સર્ગમા નારકોનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે

દશમા સર્ગમા સર્વ જીવોના ભવોનો સંવેધ કહ્યો છે, તેમ જ દશમા સર્ગમા મોટું અલ્પબહુત્વ અને કર્મપ્રકૃતિઓનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે.

અગિયારમા સર્ગમા પુદ્ગળાસ્તિકાયના સ્વરૂપનુ વર્ણન છે.

આ રીતે અગિયાર સર્ગમા દ્રવ્યલોક પૂર્ણ થાય છે.

(ક્ષેત્રલોક)

બારમા સર્ગમા સામાન્યથી ક્ષેત્રનુ નિરૂપણ, દિશાનું નિરૂપણ, લોકમા રજ્જુ અને ખંડુકનુ સ્વરૂપ, સંવર્તિત લોકનુ સ્વરૂપ અને તેની મહત્તા ને આયામ ઉપર દૃષ્ટાંત તથા રત્નપ્રભા વગેરે પૃથ્વીનુ નિરૂપણ, વ્યંતરોની નગરાદિ સમૃદ્ધિનુ પરિકીર્તન – આ સર્વે સવિશેષપણે નિરૂપિત કરે છે.

તેરમા સર્ગમા ભવનપતિનુ સ્વરૂપ તથા તેના ઇંદ્રોના નામ તથા તેના સામાનિક દેવો, અગ્રમહિષી વગેરેની સંપદા વિસ્તારથી કહી છે.

ચૌદમા સર્ગમા સાત નરકનુ નિરૂપણ, તેના પ્રસ્તટ, દરેક પ્રસ્તટે શરીરસ્થિતિ, લેશ્યા, આયુ અને વેદના વગેરેની સંપદા વિસ્તારથી કહી છે.

પંદરમા સર્ગમાં તિર્યક્લોકનુ સ્વરૂપ, અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રનું વર્ણન. જંબૂદ્વીપની જગતીનુ ને તેના દ્વારનું તેમ જ તેના સ્વામીનુ વર્ણન છે. આ સર્ગમા વિજયદેવની ઋદ્ધિનું બહુ વિસ્તારથી વર્ણન છે

સોળમા સર્ગમા ભરતક્ષેત્ર, વૈતાઢ્ય પર્વત, તેની ગુફાઓ તથા કૂટો, હિમવંત પર્વત, પદ્મદ્રહ, શ્રીદેવી, ગંગા વગેરે નદીઓ, લવણસમુદ્રમાં નીકળેલી બે પર્વતની આઠ દાઢાઓ, તેની ઉપર રહેલા ૫૬ અંતર્દ્વીપો, તેમા રહેલા યુગલિકો, હૈમવતક્ષેત્ર. તેમા રહેલ વૃત્તવૈતાઢ્ય, મહાહિમવંત પર્વત, તેના પર રહેલ દ્રહ. તે દ્રહમાથી નીકળતી બે નદીઓ અને તે પર્વત પર રહેલ કૂટો, હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, નિષધ પર્વત, શીતા શીતોદા નદી અને પાંચ પાચ દ્રહોનુ વર્ણન છે.

સત્તરમા સર્ગમા દેવકુરુ ને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર, પૂર્વ ને પશ્ચિમ મહાવિદેહ, આ પ્રમાણે સામાન્યથી ચાર વિભાગવાળા મહાવિદેહનુ વર્ણન, તેમાં રહેલી વિજયો, વક્ષસ્કાર પર્વતો, અંતર નદીઓ, વિજયમાં રહેલ વૈતાઢ્ય, વિજયના છ ખંડ અને મુખ્ય નગરીઓ, ગંધમાદન ને માલ્યવંતનુ ગજદંતોનું વર્ણન, ઉત્તરકુરુક્ષેત્રનુ વિસ્તારથી નિરૂપણ, યમકાદ્રિ, પાચ દ્રહો, ૧૦૦ કંચનગિરિઓ, જંબૂવૃક્ષનું તેના કૂટો સહિત વર્ણન, તેના અધિપતિનુ વર્ણન, સૌમનસ ને વિદ્યુત્પ્રભ ગજદંતોનુ વર્ણન, દેવકુરુ ક્ષેત્રનુ વર્ણન, તેમા રહેલા ચિત્ર ને વિચિત્ર પર્વતો, દ્રહો, કંચનગિરિઓ, શાલ્મલી વૃક્ષ વગેરેનુ વર્ણન છે.

અઢારમા સર્ગમાં મેરુપર્વતનુ વર્ણન, તેના ચાર વન, તેમા આવેલા કૂટો, મેરુની ત્રણ મેખળા, ઉપર આવેલી ચૂલિકા અને પાંડુકવનમા આવેલ તીર્થંકરોના જન્માભિષેકની શિલાઓ અને સિંહાસનોનું વર્ણન છે

ઓગણીશમા સર્ગમાં નીલવંત પર્વત, તેની ઉપર કૂટો, દ્રહ, તેની અધિષ્ઠાયક દેવી, દ્રહમાંથી નીકળતી શીતા ને નારીકાંતા નદીનુ નામમાત્ર વર્ણન, રમ્યક્ ક્ષેત્ર, રુકમી પર્વત, હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર, શિખરી પર્વત, ઐરવત ક્ષેત્ર, તેના છ ખંડ અને મધ્યની નગરી વગેરેનુ વર્ણન, ક્ષેત્ર ને પર્વતાદિનુ ઉત્તરદક્ષિણમા સામ્ય તેમ જ સર્વ પર્વતો, કૂટો, વિદ્યાધરની શ્રેણિઓ, તે પરના નગરો, કુલ નદીઓ, પ્રપાત કુંડો, દ્રહો, ચક્રવર્તી, તેના રત્નો, અરિહંતો તથા જંબૂદ્વીપવર્તી સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહાદિકની એકંદર સંખ્યા વગેરે સર્વ આપેલ છે.

વીશમા સર્ગમાં મંડલાદિક પાંચ દ્વાર વડે સૂર્ય–ચંદ્રની ગતિની રીત વિસ્તારથી બતાવી છે ને તેની સાથે નક્ષત્રના યોગનું, દિનવૃદ્ધિ ને ક્ષયાદિકનું. ધ્રુવરાહુનું ને પર્વરાહુનું, તિથિની ઉત્પત્તિનું અને પંદર દ્વારો વડે નક્ષત્રોનું નિરૂપણ કરેલું છે.

એકવીશમા સર્ગમા લવણસમુદ્રનું. તેની શિખાનું, પાતાળકળશાઓનું, એ સમુદ્રમા રહેલા દ્વીપોનું, સુસ્થિતાદિ દેવનું અને ચંદ્ર–સૂર્યાદિ જ્યોતિઓનું વર્ણન કરેલું છે.

બાવીશમા સર્ગમા જુદાં જુદા ક્ષેત્રાદિક કહેવા વડે ધાતકીખંડનું અને કાળોદધિનું પૂર્વવત્ વર્ણન બતાવવામા આવ્યું છે.

તેવીશમા સર્ગમા પુષ્કરાર્ધદ્વીપનું ને માનુષોત્તર પર્વતનું વર્ણન આપેલું છે અને નરક્ષેત્ર-(અઢીદ્વીપ)મા આવેલા સમસ્ત ક્ષેત્ર અને પર્વતાદિકનો સંગ્રહ કરેલો છે. તેમ જ સર્વ શાશ્વત ચૈત્યોની સંખ્યાનું વિસ્તાર સાથે નિરૂપણ કરેલું છે.

ચોવીશમા સર્ગમા મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર આવેલા સ્થિર જ્યોતિઓ પૈકી સૂર્ય–ચંદ્રની શ્રેણિનું વર્ણન કર્યું છે. તથા પુષ્કરવર સમુદ્ર, ક્ષીરવર દ્વીપ, ક્ષીરવર સમુદ્ર વગેરેનું વર્ણન અનુક્રમે આપતા નંદીશ્વર દ્વીપનું અને તે દ્વીપમા આવેલા શાશ્વતા ચૈત્યોનું વિસ્તારથી વર્ણન અને પ્રાંતે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીનું વર્ણન આપેલું છે

પચીશમા સર્ગમાં ચર અને સ્થિર એવા ચંદ્રાદિ જ્યોતિઓની વ્યવસ્થિતિનું સવિસ્તર વર્ણન છે.

છવીશમા સર્ગમાં ઊર્ધ્વલોકનું વર્ણન શરૂ થાય છે. તેમાં સૌધર્મ ને ઈશાન દેવલોકની હકીકત, તેના વિમાનોની શ્રેણિઓ. પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો, તેના નામ, તેમા આવેલા પ્રાસાદની અને સભાઓની પરિપાટી, નવો દેવ કેવી રીતે ઊપજે તેના અભિષેકની હકીકત, તેણે કરાતી સિદ્ધોની પૂજા, તેનાથી ભોગવાતા ભોગ, દેવોના સ્વરૂપનું વર્ણન, દેવો કેવી ભાષા બોલે છે તેનું તથા દેવીઓના રૂપનું વર્ણન, તેની સાથેના વિલાસનું (કામક્રીડાનું) વર્ણન, તેમનો જેવા પ્રકારનો આહાર છે તે અને તેઓ આહાર અને શ્વાસોચ્છ્વાસ કેટલે અંતરે લે છે તેનું વર્ણન, મનુષ્યલોકમા સ્નેહના આકર્ષણથી તેનું આવવું, પ્રેમના વશીકરણથી કેટલી નરકપૃથ્વી સુધી તેનું જવું, મહર્દ્ધિક દેવસ્વરૂપ તેમના અવધિજ્ઞાનનું પ્રમાણ તથા લોકપાળ, અગ્રમહિષી (ઇંદ્રાણી), સામાનિક વગેરે દેવોથી શોભતા એવા સૌધર્મેંદ્ર અને ઈશાનેંદ્રની શક્તિ અને સંપત્તિનું વર્ણન વગેરે આપેલું છે

સત્તાવીશમા સર્ગમા ત્રીજા ને ચોથા દેવલોકનું વર્ણન, પાંચમા બ્રહ્મ દેવલોકનું વર્ણન, તેને અંગે મૂળથી નીકળેલા તમસ્કાયનું, કૃષ્ણરાજીનું અને તેના (કૃષ્ણરાજીના) અંતરે રહેલા લોકાંતિકના વિમાનોનું વર્ણન, લાંતક દેવલોકનું વર્ણન, ત્રણ પ્રકારના કિલ્વિષિક દેવોનું વર્ણન, જમાલિનું ચરિત્ર શુક્ર સહસ્રારાદિ દેવલોકનું યાવત્ અચ્યુત દેવલોક સુધીનું વર્ણન. રામ-

સીતાનુ ચરિત્ર. ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનોનુ વર્ણન, ત્યારપછી સિદ્ધશિલાનુ અને લોકાંતે રહેલા સિદ્ધોનુ વર્ણન આપેલુ છે.

આ પ્રમાણે ૧૬ સર્ગમા (૧૨ થી ૨૭ સુધીમા) ક્ષેત્રલોક પૂર્ણ કરેલો છે.

(કાળલોક)

૨૮મા સર્ગમાં કાળને દ્રવ્ય તરીકે માનવા સબધી બે મતને આશ્રીને યુક્તિની સ્પષ્ટતા, છ ઋતુનું વર્ણન, કાળગોચર નિક્ષેપા, સમય, આવળી, ક્ષુલ્લક ભવનુ વર્ણન, ઘડી, મુહૂર્ત, દિવસ, પક્ષ, માસ વગેરેનું વર્ણન, સૂર્ય, ઋતુ, ચદ્ર, નક્ષત્ર ને અભિવર્દ્ધિત–એમ પાચ પ્રકારના માસ, વર્ષ અને તેની ઉપપત્તિનુ વર્ણન, યુગનો આદિ ક્યારે થાય તે, દરેક યુગમાં આવતા માસ, ઋતુ, અયનો ને દિવસોનુ પ્રમાણ, અધિક માસ, અવમ રાત્રિઓ ને વિષુવત્‌ની આવૃત્તિ, ઋતુ, અયન અને નક્ષત્રાદિ સાથે ચદ્રમાનો યોગ, તેના કરણો, સૂર્યના કરણો, બીજા બવાદિ કરણો, પૌરુષી વગેરેનું પરિમાણ, તેના વડે તિથિ આદિનો નિશ્ચય વગેરે બતાવેલ છે.

૨૯મા સર્ગમા યુગથી માંડીને સો–હજાર વગેરેના ક્રમથી શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના અંકોનુ નિરૂપણ, અવસર્પિણીના પહેલા ત્રણ આરાનુ વર્ણન તેમ જ કલ્પવૃક્ષ, યુગલિકાદિનુ વર્ણન આપેલુ છે.

૩૦મા સર્ગમા સામાન્યે જિનેશ્વરોના જન્મથી માડીને નિર્વાણ પર્યંતની સર્વ પરિસ્થિતિનુ વિસ્તારથી વર્ણન આપેલું છે.

૩૧મા સર્ગમા ચક્રવર્તીના દિગ્વિજયની હકીકત, તેની સંપત્તિનુ વર્ણન, નવ નિધિ ને ચૌદ રત્નોનુ વર્ણન તથા વાસુદેવ, બળદેવ ને પ્રતિવાસુદેવનુ સામાન્ય વર્ણન આપેલુ છે.

૩૨મા સર્ગમાં ઋષભાદિ જિનેશ્વરોનુ પૂર્વભવથી માંડીને સક્ષેપથી ચરિત્ર વર્ણવેલુ છે.

૩૩મા સર્ગમા આ અવસર્પિણીમા થયેલા ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બળદેવ વગેરે સત્પુરુષોનું ચરિત્ર વર્ણવેલુ છે.

૩૪મા સર્ગમા આ પાચમા આરાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ અને તેમા થનારા ઉદયો તથા આચાર્યોનુ વર્ણન, તેમના નામો અને એ મહાત્માઓની કુલ સંખ્યા બતાવી છે. ત્યારપછી છઠ્ઠા આરાના પ્રારંભમા થનારા ધર્મોચ્છેદાદિરૂપી સ્થિતિ, શત્રુજયગિરિની વૃદ્ધિ–હાનિ અને છઠ્ઠા આરામા બિલવાસી થનારા મનુષ્યાદિનુ વર્ણન આપ્યું છે તેમ જ ઉત્સર્પિણીમા ઉત્કૃષ્ટપણે થનારી બધી સ્થિતિ, પર્યાયવૃદ્ધિ વડે વધતી છએ આરાની સ્થિતિ, આવતી ઉત્સર્પિણીમા થનારા જિન તથા ચક્રી વગેરેનુ વર્ણન આપવામા આવ્યુ છે

૩૫મા સર્ગમા ચાર પ્રકારના પુદ્ગળપરાવર્તનનું સ્વરૂપ, ઔદારિકથી માંડીને કાર્મણ સુધીની આઠે વર્ગણાનુ સ્વરૂપ, કર્મના પરમાણુઓમા રહેલા અનુભાગના સ્પર્દ્ધકોનું સ્વરૂપ, અતીત, અનાગત કાળનુ માન ઇત્યાદિ પરિકીર્તન વડે દિષ્ટ (કાળ) લોક સપૂર્ણ કરેલો છે.

(ભાવલોક)

૩૬મા સર્ગમા 'ભાવલોક'નું સ્વરૂપ આપેલું છે તેમા છ ભાવોનું સમ્યક્ પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે અને ભાવલોક પૂર્ણ કર્યો છે.

આવી રીતે ચાર વિભાગમા આ સર્વસમુચ્ચય ગ્રથ (Encyclopaedia of Jainism) પૂરો કરવામા આવ્યો છે એના શ્લોકોની કુલ સખ્યા ૧૫૫૫૯ છે, જ્યારે ગદ્યવિભાગ સાથેનુ ગ્રથાગ્ર ૨૦૬૨૧ શ્લોકનુ છે. ગ્રંથાગ્ર ૩૨ અક્ષરે એક શ્લોકનુ ગણાય છે. લખેલ પ્રતમા પ્રાતે ગ્રથાગ્ર ૨૦૬૨૧ લખેલ છે.

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એ ચાર વિષયો લઇને આ ગ્રથમા જૈન ધર્મનો દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ સક્ષેપમા સમાવી દેવામા આવ્યો છે. આ ગ્રથમા ચરણકરણાનુયોગ શ્રાવકના બાર વ્રત તથા ૧૮૦૦૦ શીલાંગ વગેરે કહેવાને પ્રસગે ચર્ચ્યો છે. અને તીર્થંકરાદિ ચરિત્રોદ્વારા ધર્મકથાનુયોગ પણ ટૂકામા આપેલો છે.

તીર્થંકરો અને ચક્રવર્તીઓ તથા વાસુદેવોના ચરિત્રોનો વિષય કાળલોકમાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે. મારી ગણતરી પ્રમાણે દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગની તો કોઈ પણ વાત ઘણે ભાગે આ ગ્રથની બહાર રહેવા દેવામા આવતી નથી. કોઈને જૈન ધર્મના તત્ત્વવિભાગનો સામાન્ય ખ્યાલ કે અભ્યાસ કરવો હોય તો તેને આ ગ્રથ સારી રીતે બતાવી શકાય. જેના અભ્યાસ અને મનન માટે ભલામણ કરી શકાય તેવો ભવ્ય અને વિશાળ આ ગ્રથ છે અને છતા તેમા સંક્ષિપ્તતા આણવા માટે જેટલો બને તેટલો પ્રયાસ કરવામા આવ્યો છે.

એ ગ્રથનુ નામ 'લોકપ્રકાશ' રાખવામા આવ્યું છે लोक्यन्ते द्रव्याणि अस्मिन्निति लोक એવી 'લોક'શબ્દની વ્યાખ્યા કરવામા આવી છે. જેમા દ્રવ્યો દેખાય છે–જોવામા આવે છે તે 'લોક' દ્રવ્યના બે વિભાગ. જીવ અને અજીવ. અજીવના પાચ પ્રકાર. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગળાસ્તિકાય અને કાળ. એ છએ દ્રવ્યોનુ ખૂબ વિસ્તારથી, પણ અન્ય શાસ્ત્રોની અપેક્ષાએ અતિ સક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આ ગ્રથમા આગમાદિ ધર્મશાસ્ત્રોના દોહનરૂપે આપવામા આવ્યુ છે.

આ ગ્રંથને એનસાઈકલોપીડિઆ–સમુચ્ચયગ્રથ કહેવાનુ કારણુ એ છે કે ગ્રથકર્તાએ એના આલેખનમા ૧૦૨૫ સાક્ષીઓ – અન્ય મહાન આગમ આદિ ગ્રથોની–મૂકી છે કેટલીક જગ્યાએ આગમ–સૂત્રનો માત્ર નામનિર્દેશ છે, જ્યારે ઘણીખરી જગ્યાએ તો લેખકે પોતે મૂળપાઠોનો

ઉતારો પણ સાથે જ આપ્યો છે. મૂળ આગમ ને પંચાંગી મળી અડસઠમાંથી સાહદતો તેમાં આપી છે, જ્યારે ગ્રંથો અને પ્રકરણો, જેના આધાર ટાંકવામાં આવ્યા છે તેની સંખ્યા ૧૦૩ની થાય છે. આ આખું ૧૦૨૫ શહાદતોનું સ્થાન–લિસ્ટ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ પ્રગટ કરેલ ‘કાળલોકપ્રકાશ’ નામના ગ્રંથના પ્રારંભના ૩૬ થી ૪૭ પૃષ્ઠમાં ખૂબ પ્રયાસ કરીને આપવામાં આવ્યું છે. લોકોમાં વાત પ્રચલિત હતી કે આ ગ્રંથરચનામાં શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે ૭૦૦ ગ્રંથની સાક્ષીઓ આપી છે તેને સ્થાને બરાબર હકીકત શી છે તેનો આ ઉતારાથી ખ્યાલ આવે તેમ છે. વળી तथाहुः, तथोक्तं, इति वचनात्, वृद्धसम्प्रदायः, इति आम्नायः, इत्युक्त पूर्वसूरिभिः, पुरातनाः, त्रुटितपत्रे, त्रुटितगाथाया, इति जनप्रवाद' આવા શબ્દોથી સૂચવેલા આધારો ઉપરની સંખ્યામાં જણાવેલ નથી એવા આધારો પણ પુષ્કળ છે. ગ્રંથકર્તાનું જ્ઞાન કેટલું વિશાળ હશે, યાદશક્તિ કેટલી તીવ્ર હશે અને વાંચેલ વાતને શોધી કાઢવાની શક્તિ કેટલી મજબૂત હશે તેનો ખ્યાલ કરવા જેવું છે. અત્યારની જેમ તે વખતે ગ્રંથો મુદ્રિત થયેલા નહોતા, ગ્રંથની અનુક્રમણિકા તે વખતે તૈયાર કરવાનો રિવાજ નહોતો, આચારાંગમાં વાંચેલ હતું એમ યાદ કરતાં તેમાંથી પાઠ ન નીકળે તો ભગવતીસૂત્રમાંથી એ પાઠ કાઢતાં કલાકો થાય તેવો તે યુગ હતો. તેવા હજારો ઉતારા સાથેનો આધારભૂત ગ્રંથ તદ્દન શુષ્ક વિષય પરનો તૈયાર કરવો અને તેમાં સ્ખલના આવવા ન દેવાની ચીવટ રાખવી એ અતિ વિશાળ જ્ઞાન, યાદશક્તિ પરનો કાબૂ અને સમુચ્ચયીકરણશક્તિ(Synthetic power)નો મહાનમૂનો પૂરો પાડે છે.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની મોટી ટીકા કરનાર શ્રી ભાવવિજયે એ ગ્રંથ શોધી આપ્યો છે. એ ભાવવિજયનું આગમજ્ઞાન અતિ વિશાળ હતું. આ રીતે આ ગ્રંથ પર આગમજ્ઞની છાપ મારવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથમાં એક ખાસ વિશિષ્ટતા જોવામાં આવે છે. એમાં અનેક યંત્રો અને ચિત્રો મૂકવામાં આવ્યા છે. એ ચિત્રો અને યંત્રો પૈકી યંત્રો તો ગ્રંથકર્તાએ પોતે જ તૈયાર કરેલા છે; પણ ચિત્રો પોતે આલેખ્યા હશે કે અન્ય કળાકાર પાસે તૈયાર કરાવ્યા હશે તેની સ્પષ્ટતા કોઈ સ્થાનકે થઈ નથી. એ ગમે તેમ હોય પણ સત્તરમી સદીની આખરમાં જૈન ચિત્રકળાનાં વહેણ કઈ દિશાએ વહેતા હતા એ બતાવવા માટે એ ચિત્રો ઘણી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. મુસલમાન સમયની ઉત્તરાવસ્થાના અનેક ભાગો એ ચિત્રોમાંથી બરાબર માલૂમ પડી આવે છે.

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાના શાસ્ત્રી જેઠાલાલ ‘કાળલોક’ની પ્રસ્તાવનાને છેડે (પૃ ૧૨માં) લખે છે કે “આ આખા લોકપ્રકાશ ગ્રંથમાં જે જે હકીકત ગ્રંથકારે સ્વકૃતિ તરીકે લખી છે તે સર્વ ‘અનેક શાસ્ત્રાનુસાર’ જ લખી છે. ઉપરાંત વધારે આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે તેમણે આપેલી અનેક સૂત્રો, વૃત્તિઓ, ગ્રંથો અને પ્રકરણોની સાક્ષીઓ ઉપરથી તેમણે કેટલા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હશે, કેટલા શાસ્ત્રો તેમને કંઠસ્થ હશે, કેટલા શાસ્ત્રો પ્રસંગે

સ્મૃતિમા સાન્નિધ્યકારી હશે, વિષયોની પ્રરૂપણામા કયા કયાં શાસ્ત્રો, કયાં કયાં સ્થળે, કેવા કેવા અભિપ્રાયથી જુદા પડે છે – મતાતરવાળા થાય છે તે બતાવેલ હોવાથી તે સંબધી વિચાર કરતા તેઓ એક ધુરધર વિદ્વાન તરીકે માલૂમ પડે છે." બ્રાહ્મણ છતાં જૈન શાસ્ત્રના અનુભવી પડિતનો આ અભિપ્રાય અક્ષરશ ખરો છે. શ્રી લોકપ્રકાશ ગ્રંથ બનાવીને આપણા કવિરાજે ખરેખર કમાલ કરી છે. એમના આગમજ્ઞાન, યાદશક્તિ અને તર્કવિચારણાની પરાકાષ્ઠા એમા જણાય છે.

હૈમલઘુપ્રક્રિયા

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ કૃતિ સવત્ ૧૭૧૦મા કરી છે એમ સદર ગ્રંથની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે સદર પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે.—

स्फूर्जद्रूपार्थनिधेर्हैमव्याकरणरत्नकोशस्य ।
अर्गलभिद्वचनेयं कनीयसी कुञ्चिकाद्रियताम् ॥ १ ॥

श्रीहीरविजयसूरेः पट्टे श्रीविजयसेनसूरीशाः ।
तेषां पट्टे संप्रति विजयन्ते विजयदेवसूरींद्राः ॥ २ ॥

श्रीविजयसिंहसूरिर्जीयाज्जयवति गुरौ गते स्वर्गं ।
श्रीविजयप्रभसूरिर्युवराजो राजतेऽधुना विजयी ॥ ३ ॥

खेन्दुमुनीन्दुमितेऽब्दे विक्रमतो राजधन्यपुरनगरे ।
श्रीहीरविजयसूरे प्रभावतो गुरुगुरोर्विपुलात् ॥ ४ ॥

श्रीकीर्तिविजयवाचकशिष्योपाध्यायविनयविजयेन ।
हैमव्याकरणस्य प्रथितेयं प्रक्रिया जीयात् ॥ ५ ॥

"હેમચદ્રાચાર્યની કૃતિ, પ્રકાશમાન રૂપ અને અર્થના સમૂહરૂપ હૈમવ્યાકરણ તો રત્નનો ભડાર છે. એ ભડારની અર્ગલા (આગળિયો) તોડતી (ઉઘાડતી) આ રચના નાનકડી સરખી કુંચી છે તેનો તમે સ્વીકાર કરો ૧.

"શ્રી હીરવિજયસૂરિને પાટે શ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વર થયા. તેઓશ્રીની પાટ ઉપર હાલમા શ્રી વિજયદેવસૂરિ વિજયવતા વર્તે છે. ૨.

"જયવતા ગુરુ સ્વર્ગે જતા શ્રી વિજયસિંહસૂરિ જય પામો અત્યારે શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ યુવરાજ તરીકે વિજયી થઇને શોભે છે. ૩.

"વિક્રમથી ૧૭૧૦ વર્ષે 'રાંધણપુર' નગરે શ્રી હીરવિજયસૂરિના વિસ્તૃત પ્રભાવથી શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય ઉપાધ્યાય વિનયવિજયે હૈમવ્યાકરણની આ પ્રક્રિયા બનાવી તે જય પામો. ૪–૫."

આ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે આ ગ્રંથ સં. ૧૭૧૦માં શ્રી 'રાધણપુર' નગરમાં રચાયો. વિશેષ હકીકત એમ જણાય છે કે સંવત્ ૧૭૧૦મા જ્યારે આ ગ્રંથની રચના થઈ ત્યારે આચાર્ય વિજયસિંહસૂરિ સ્વર્ગગમન કરી ગયા હતા અને તે વખતે યુવરાજપદ ઉપર શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની સ્થાપના થયેલી હતી. એનો આશય એમ જણાય છે કે તે વખતે હજુ શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની આચાર્યપદ પર સ્થાપના થયેલી નહોતી.

અન્ય ગ્રંથો તથા ઐતિહાસિક પ્રમાણો જોતાં વિજયસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૦૯-ના અષાડ શુદિ બીજને રોજ જણાય છે સં. ૧૭૧૦મા તપગચ્છની જે શાખામાં શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય થયા તેમાં વિજયદેવસૂરિ ગચ્છાધિપતિ હતા તેમણે પોતાના સ્થાન માટે વિજયસિંહસૂરિની સ્થાપના કરેલી હતી. તે સં. ૧૭૦૯મા કાળધર્મ પામી ગયા. ત્યારબાદ ૧૭૧૧મા વિજયપ્રભસૂરિને ગણાજ્ઞા આપી હતી ઇતિહાસ પ્રમાણે તેમનો આ ગણાનુજ્ઞાનો મહોત્સવ અમદાવાદમા સં ૧૭૧૧માં થયો હતો.

આ 'હૈમલઘુપ્રક્રિયા' ગ્રંથ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યરચિત 'સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસન' નામના મહાવ્યાકરણ અનુસાર બનાવ્યો છે જૈનોમા વ્યાકરણની ખોટ પૂરી પાડવા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે મોટું વ્યાકરણ બનાવ્યું, તેના આઠ અધ્યાય બનાવ્યા, તે પર છ હજાર શ્લોકની લઘુવૃત્તિ બનાવી તથા અઢાર હજાર શ્લોકની બૃહદ્વૃત્તિ બનાવી. તેના ઉપર એંસી હજાર શ્લોકનો ન્યાસ પણ તેમણે જ બનાવ્યો. એ મૂળ વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ પણ સાથે જ તૈયાર કરેલું છે એ ઉપરાંત ધાતુપારાયણ અને ઊણાદિ ગણસૂત્રોનું વિવરણ કરી સંપૂર્ણ વ્યાકરણનો વિષય તદ્દન નવીન પદ્ધતિ પર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે મૂકી દીધો છે

વ્યાકરણની સરળતા તો એથી થઈ, પણ ક્રમે ક્રમે નાનીમોટી વૃત્તિ, ધાતુપારાયણ, ન્યાસ, ઢુંઢિકા ટીકા વગેરેથી એ વ્યાકરણ ઘણું મોટું થઇ ગયું એ ગૂંચવણ દૂર કરવા માટે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ નાની 'પ્રક્રિયા' રચી. એમણે પ્રથમ સંજ્ઞા–અધિકાર મૂળસૂત્રો સાથે કારિકાદ્વારા જ પ્રતિપાદિત કર્યો, સંધિના નિયમો સરળ અને સુગમ બનાવ્યા, ષડ્લિંગ પ્રકરણમા શબ્દોને અકારાદિ ક્રમમા ગોઠવી દીધા અને ખાસ કરીને તદ્ધિત અને ધાતુમાથી થયેલા નામોની રચના એટલી સરળ અને સુકર બનાવી દીધી કે તેને લઇને આખો વ્યાકરણનો વિષય સુખબોધી અને અલ્પ વિસ્તારવાળો થઇ ગયો.

આ વ્યાકરણની પ્રથમ આવૃત્તિ 'શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા'એ સં. ૧૯૪૯માં કરી ત્યારપછી એની માગણી થતા સં. ૧૯૭૪મા એ જ સંસ્થાએ એની બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડી આખો ગ્રંથ જોતા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો વ્યાકરણના વિષય પરનો કાબૂ ઘણો સુંદર દેખાય છે એમણે વ્યાકરણ શીખવવાની નવીન પણ સરળ રીતિ દાખલ કરી અને એ વ્યાકરણનો

ઉપયોગ અત્યારે પણ થાય છે, તેથી તેમની એ કૃતિ પણ સફળ ગણાય. જેમ શ્રીયુત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે સંસ્કૃત વ્યાકરણની અંગ્રેજીમાં રચના કરી અનેક રીતે એ વિષયને સહેલો કર્યો છે તેમ જ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સંસ્કૃત ભાષાદ્વારા જ વ્યાકરણને સરળ બનાવ્યું છે. આટલા પરની તેઓશ્રીની વિશિષ્ટતા અને મૌલિકતા ગણાય.

સ્વોપજ્ઞ ટીકા :

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ બહાર પાડેલા 'કાળ અને ભાવપ્રકાશ' (લોકપ્રકાશ) ગ્રંથની પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૪માં આ વિદ્વાન લેખકની કૃતિઓનું પત્રક આપવામાં આવ્યું છે તેમાં ઉપરના વ્યાકરણ ઉપર ગ્રંથકર્તાએ પોતે જ ૩૫૦૦૦ શ્લોકની ટીકા રચી છે એમ જણાવ્યું છે તેમાં બનાવવાનું સ્થળ રાધણપુર લખે છે

'જૈનગ્રંથાવલિ' (જૈન શ્વે કૉન્ફરન્સ)માં ભાષાસાહિત્યવિભાગમાં જૈનવ્યાકરણગ્રંથોનું પત્રક શોધિત ભંડારોને અંગેનું આપવામાં આવ્યું છે તેમાં આ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સંબંધી કાંઇ ઉલ્લેખ નથી પૃ. ૩૦૯માં વિનયવિજય રચિત હૈમલઘુપ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ છે. તેનું પ્ર૨ ૨૫૦૦ શ્લોકનું બતાવ્યું છે ત્યાં એનો રચનાકાળ સંવત્ ૧૭૩૭ લખ્યો છે અને નીચે નોટમાં લખે છે કે "આ સંવત્નો અંક પાટણની ટીપ ઉપરથી ઇહાં નોંધ્યો છે પણ ખંભાતની ટીપમાં સદરહુ પ્રક્રિયા સં ૧૭૦૧માં રચાઈ છે એમ જણાવ્યું છે" આ બંને સંવત્ ખોટા છે એની સ્પષ્ટતા તો ઉપરના ઉતારાથી થઇ જાય છે, કારણ કે સ્પષ્ટપણે કૃતિનો સંવત્ ૧૭૧૦ લેખકે પોતે જ જણાવી દીધો છે

સદર ટીકાની એક પ્રત શ્રી ભાવનગર સંઘના જ્ઞાનભંડારમાં છે હાલ તેને છપાવવાનો પ્રબંધ એક મુનિરાજ તરફથી થઈ ગયો છે અને ઘણો ભાગ છપાઇ જવા આવ્યો છે એવા સમાચાર સાંપડ્યા છે. વ્યાકરણને તદ્દન સરળ બનાવી દેવાનું સુંદર કામ ઉપાધ્યાય લેખકશ્રીએ કર્યું. તે પરથી તેમનો સંસ્કૃત ભાષા પર કેટલો પાકો કાબૂ હશે એ બાબત ધ્યાન ખેંચાયા વગર રહે તેમ નથી સદર ગ્રંથની લગભગ ૩૫૦૦૦ શ્લોકની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની શરૂઆતમાં લેખકશ્રી લખે છે કે –

इह हि श्रीसिद्धराजजयसिंहदेवप्रभृतिपरःशतक्षितिपालमौलिमाणिक्यमालोच्चैर्जितक्रमनखसहस्र-पादाः प्रत्यक्षसरस्वतीचक्रेश्वर्यादिदेवताचतुष्टयकृताह्लादा व्याकरणकाव्यालंकारच्छन्दस्तर्काद्यने-कशास्त्रनिर्माणकृतसकलकोविदप्रमोदाः श्रीहेमचन्द्रसूरिपादाः परपरिगृहीतपाणिनीयादिव्याकरणा-ध्ययने तेषां विनयादिविधाने च जैनयतयो मा स्म खिद्यन्तीति तेषां कृपया श्रीसिद्धराजप्रार्थनया च सकलव्याकरणोपनिषद्भूतमलौकिकसूत्ररचनाप्रधानं विविधविशेषार्थनिधानं श्रीहेमचन्द्राभिधानं महाव्याकरणं निरमासिषुः । तस्मिंश्च रत्नाकर इवातिगंभीरेऽनुवृत्त्याद्यानुकूल्येन सूत्ररचनांचिते शब्दव्युत्पत्तौ प्रमत्तप्रज्ञा विनेयास्य केचनाल्पमतयो ग्राम्य इवा माणिक्यपरिग्रहेऽलसायन्ते। तत-स्तेषामस्मिन्व्याकरणे प्रवेशोपायभूतां शब्दसाधनक्रमेण कतिपयहैमसूत्रसंघटनात्मिकां हैमलघुप्रक्रियां चिकीर्षुरस्मि ॥

વગેરે. આ શરૂઆત ઉપરથી જણાય છે કે આ હૈમલઘુપ્રક્રિયા ગ્રંથ તૈયાર કરવાનો ઉદ્દેશ શ્રી સિદ્ધહૈમવ્યાકરણમાં પ્રવેશ કરવામા સહાયક થવાનો જણાય છે. આખી વૃત્તિ બહુ સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં રચી છે.

સદર હૈમલઘુપ્રક્રિયા ઉપર શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સ. ૧૭૩૭મા ૩૪૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ટીકા રચી, તેને રતલામ નગરમા વિજયાદશમને દિવસે પૂરી કરી (ઋષિ-૭, વહ્નિ-૩, જલધિ-૭, શશિ-૧ અર્થાત્ ૧૭૩૭મે વર્ષે) એમ તેની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. એ ગ્રથની પ્રશસ્તિ ઘણી સુદર છે. તેમા પોતે જણાવે છે કે "અમે નવાં કાવ્યોમા પ્રવીણ છીએ, પાણિનિ અને હેમચદ્રના વિજ્ઞાનમા, વાસ્તુતત્ત્વમા, તર્કશાસ્ત્રમા નિષ્ણાત છીએ. સિદ્ધાતમા ધન્યબુદ્ધિ છીએ, નાટકોના જાણકાર છીએ, નીતિશાસ્ત્રમાં શકુનશાસ્ત્રમા, વૈદકમાં કાબેલ છીએ, અને નવા નવા છદોમાં રચના કરી શકીએ છીએ, નવ રસ અને અલકારની ગૂચવણોના માહિતગાર છીએ, છ ભાષાના પદ્યબધની રચના અમને હસ્તગત છે અને અધ્યાત્મવિદ્યામાં અમે ધુરધર છીએ. આવા અમને લોકમા જીતનાર કોણ છે?—આવા અભિમાનમા અમે મત્ત થયા હતા, એવામાં અકસ્માત્ અમારી નજર શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય વગેરે પર પડી એટલે તેમના પ્રબધો જોતા અમારો સર્વ ગર્વ ગળી ગયો. એના ગભીર અર્થોને વિચારતા એમની સાહિત્યલીલાના ધ્યાનમા અમે ગરકાવ થઈ ગયા."

સદર પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે તેમણે સૂત્રનો ક્રમ જ ફેરવ્યો છે, પણ સૂત્રો તો અસલ સિદ્ધહૈમના જ રાખ્યા છે. આ ટીકાની શ્લોકસખ્યા ૩૪૦૦૦ લખી છે તેમા પ્રક્રિયાના શ્લોકો સાથે ગણ્યા છે કે નહિ તે સ્પષ્ટ નથી.

આ વ્યાકરણની ટીકાનુ હાલમા ઉ. ક્ષમાવિજયજી મારફત મુદ્રણ થાય છે. એમણે એની બે-ત્રણ પ્રતો મેળવી છે શુદ્ધ કરવા માટે બનતો પ્રયાસ કર્યો છે. પૂર્વાર્ધ છપાઇ ગયેલ છે, આગળ છપાય છે. તેની પ્રશસ્તિ બધી પ્રતમા સરખી નથી છતા પ્રયાસ કરીને તેઓ સાહેબે ઠીક કરીને લખી મોકલી છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

प्रशस्तिः

नव्ये काव्येऽतिभव्याः प्रथितपृथुधिय पाणिनीये च हैमे,
विज्ञाने वास्तुतत्त्वेऽप्यतिविशददृश. कर्कशास्तर्कशास्त्रे ।
सिद्धान्ते बुद्धिधन्या गुणिगणकगणाग्रेसरा नाटकज्ञा,
निष्णाता नीतिशास्त्रे शकुननयविदो वैद्यके हृद्यविद्याः ॥ १ ॥

स्वच्छन्दं छन्दसामप्यधिगतरचना यावती भावनीया.,
प्राप्तालङ्कारसारा रुचिरनवरसग्रन्थग्रन्थे समर्थाः ।

पड्भाषापद्यबन्धोद्धुरमधुरगिरोऽध्यात्मविद्याधुरीणाः,
कोकेऽप्यस्तोकलोकप्रकटितयशसस्ते वय केन जय्याः? ॥ २ ॥

यावद्विद्याभिमानैरिति हृदि बहुधा मत्ततामाश्रयाम-
स्तावद्दैवादकस्मात् स्मृतिपथमगमन् हेमसूरीश्वराद्याः ।
गर्वं सर्वोऽपि खर्वं समजनि युगपत्तत्प्रणीतप्रबन्धात्,
ध्यायन्तोऽर्थैर्गभीरानथ परिचिनुमस्तत्त्वसौहित्यलीलाम् ॥ ३ ॥
त्रिभिर्विशेषकम् ॥

श्रीहेमचन्द्रादिसूरीश्वराणां, पुर. स्फुरेद्य. कवितामदोऽत्र ।
तार्क्ष्यस्य पक्षौ समुदीक्ष्य साक्षात्, स मक्षिकाणामिव पक्षगर्वः ॥ ४ ॥

हैमव्याकरणार्णवं निजधिया नावावगाह्याभितो,
मञ्जूषा समपूरि भूरिघृणिभिर्यैर्न्यायरत्नैरिह ।
ज्योतिस्तत्त्वविवर्तवार्तिककृतः श्रीहेमहसाह्वया,
जीयासुः सुमनोमनोरमगिरस्ते वाचकाधीश्वरा' ॥ ५ ॥

हैमव्याकरणाम्भोधिं, येऽवगाह्य महाधिय. ।
अभिज्ञानमिवाकार्षुः, क्रियारत्नसमुच्चयम् ॥ ६ ॥

वैयाकरणवर्यास्ते, श्रीगुणरत्नसूरय. ।
अन्येऽपि शाब्दिकप्रष्ठा विजेषीरन् महर्षयः ॥ ७ ॥ युग्मम् ॥

हैमव्याकरणार्णवस्य महतस्तुच्छा मदीया मति-
द्रोणी पारमविन्दतीयमसकृत्क्रोडेऽस्य विक्रीडयन् ।
यच्चामू मुदमुक्तिमौक्तिकशतैर्व्यक्तीकृतै' कोविदान्
तत्सर्वं सुगुरुप्रसादपवनप्रागल्भ्यमुज्जृम्भते ॥ ८ ॥

श्रीसूरिभिर्यानि निरूपितानि सूत्राणि तान्येव शताधिकानि ।
क्रमः परिवर्तित एष शब्द-व्युत्पत्तये मादृशबालिशानाम् ॥ ९ ॥

या श्रीहेमगुरोर्मुखाम्बुदभवा सा मे क्व वाक्चातुरी-
त्यालोच्यैव कृतो वचोभिरमलैस्तैरेव शब्दक्रम' ।
सर्वं प्राक्तनमेव नव्यमिह किं निर्दिष्टमित्यादिभि-
र्वाक्यैर्मामिह ये हसन्ति सुहृदस्तुष्यन्तु ते सज्जना ॥ १० ॥

हं हो' कोविदकुञ्जरा ' किमु गिरामर्थेषु संशय्यते ',
वीक्षध्वे किमु साधुशब्दघटनापृच्छाविलक्षा वियत् ।

सूत्राणां विविधप्रयोगसज्जुषामन्वेषणे कः श्रमो,
जागर्त्येष विशेषबोधकुशलो हैमप्रकाशो गुरुः ॥ ११ ॥

सन्तः प्रसीदन्तु सदोल्लसन्तो, गुणान् परेषां कृतिनो विभाव्य ।
क्रीडाशिशोरित्यपि कौतुकान्मे, प्रयत्नमेन स्वदृशा पुनन्तु ॥ १२ ॥

चित्रं रागद्वेषौ दोषादुपकारिणाविह कृतौ मे ।
यदि मा सन्तो रागाद्, द्वेषादपरे विलोकयिष्यन्ति ॥ १३ ॥

क्षुण्णं यदत्र लिखित, मया प्रमादादिचञ्चलचित्तेन ।
तच्छोधयन्तु सुधियो, मया प्रणामाञ्जलिर्घटितः ॥ १४ ॥

श्रीविजयप्रभगणपति-पट्टाधिपविजयरत्नसूरीणाम् ।
निर्देशादिह हर्षाद्, वर्षारात्र स्थितवतो मे ॥ १५ ॥

ऋषिवह्निजलधिशशि(१७३७)मित-वर्षे रतलामपुरे रम्ये ।
ग्रन्थोऽयं संपूर्णो, विजयदशम्यामिति श्रेयः ॥ १६ ॥

આ પ્રશસ્તિમાંથી પ્રથમના ત્રણ શ્લોકનો ભાવાર્થ ઉપર આપ્યો છે.

હવે સસ્કૃત ભાષાની નાની કૃતિઓ તપાસી જઈએ.

નયકર્ણિકા—

નય – દૃષ્ટિબિંદુઓના વિષય પર ૨૩ ગાથાની નાની પુસ્તિકા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે દીવબંદરમા રચી છે. બહુ સક્ષિપ્તમા મુદ્દામ રીતે 'નય' એટલે શુ એનો આછો ખ્યાલ એ ગ્રથમાં આપવામા આવ્યો છે. એ પ્રવેશક ગ્રંથ જેવો છે એની પ્રશસ્તિમા ગ્રંથકર્તા લખે છે –

इत्थं नयार्थकवचःकुसुमैर्जिनेन्दुर्वीरोऽर्चित सविनय विनयाभिधेन ।
श्रीदीवबन्दरवरे विजयादिदेवसूरीशितुर्विजयसिंहगुरोश्च तुष्ट्यै ॥

"આ પ્રકારે વિનયવિજયે વિજયદેવસૂરીશ્વર તથા વિજયસિંહગુરુની તુષ્ટિ માટે દીવ બંદરમા નયના અર્થને જણાવનારા વચનપુષ્પો વડે શ્રી જિનચદ્ર વર્ધમાનસ્વામીની પૂજા કરી." આ ગ્રથની રચનાનો સવત્ ગ્રથકર્તાએ આપ્યો નથી વિજયસિંહસૂરિનુ સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૦૯મા થયુ છે. વિજયદેવસૂરિએ પોતાની હયાતીમા ગચ્છભાર વિજયસિંહસૂરિને સોંપ્યો હતો એ સર્વ ઐતિહાસિક બાબતો વિચારતા આ ગ્રથ બને સદર આચાર્યોની હયાતીમા તૈયાર થયેલો હોઇ એમ અનુમાન થાય છે કે એ કૃતિ સં ૧૭૦૧માં લગભગ બની હશે.

એ કૃતિ ઉપર વિસ્તારથી ટીકા પન્યાસ શ્રી ગભીરવિજય ગણિએ રચી છે એ આખો

ગ્રંથ તથા ટીકા 'જૈનસ્તોત્રસંગ્રહ'(શ્રી યશોવિજય ગ્રંથમાળા)મા પ્રકટ થયેલ છે અને તેનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ વકીલે ઈ સ ૧૯૧૦મા વિસ્તારથી નોટ, ઉપોદ્ઘાત સાથે પ્રકટ કરેલ છે આ કૃતિ ન્યાયના અભ્યાસના આરંભ–પ્રવેશ માટે ઉપયોગી છે અને અનુવાદકારે નયના વિષયની સુદામ છણાવટથી એ નાના ઉલ્લેખને સારી રીતે ઝળકાવ્યો છે. શ્રીયુત મોહનલાલ દેશાઈનો એ પ્રયત્ન સફળ છે, નયના સામાન્ય ખ્યાલ માટે ઉપયોગી છે અને પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને માટે અનિવાર્ય છે.

ઇંદુદૂત (કાવ્યમાળા, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ચૌદમો ગુચ્છક)—

તેનો ટૂંક સાર 'વિજ્ઞપ્તિત્રિવેણિ'ના ઉપોદ્ઘાતમા (લેખક શ્રી જિનવિજય, પૃ. ૯–૧૮) આપેલ છે સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી એક સંઘ બીજા સંઘ પર ક્ષમાપનાના પત્ર લખતા, શિષ્ય પોતાના ગુરુ પર લખતા. અને કેટલીક વાર એવા પત્રો ૬૦ હાથ અને કોઈ વાર તો સો હાથ લાબા થતા. એની પહોળાઈ ૧૦–૧૨ ઇંચ અને કાગળો સાથે કાગળ ચોટાડી એમા મંદિરના દેખાવો વગેરેના ચિત્રો મૂકતા એનો આકાર જન્મપત્રિકા જેવો થતો રાજા–બાદશાહના મહેલ, નગર, બજાર, ભિન્નભિન્ન ધર્મોના દેવાલય અને ધર્મસ્થાનો, કૂવા, તળાવ, નદી, નટ–બાજીગરના ખેલ, ગણિકાના નૃત્ય વગેરે અનેક ભાતના દશ્યોનુ આ વિજ્ઞપ્તિપત્રોમા આલેખન થતુ હતુ. આ ચિત્રવિભાગ સાથે વર્ણનવિભાગ પણ બહુ સુંદર કાવ્યમય બનાવવામા આવતો હતો.

આ લેખ વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જોધપુર(મારવાડ)થી લખ્યો છે. તે વખતે આચાર્ય શ્રી વિનયપ્રભસૂરિ સૂરતમા ચાતુર્માસ હતા ભાદરવા શુદિ ૧૫ની રાત્રીએ ચંદ્રને જોતા તેને દૂત બનાવી તેની સાથે આચાર્યને વિજ્ઞપ્તિ મોકલી છે આખો લેખ સંસ્કૃત મંદાક્રાંતા છંદમા છે કાવ્યની ભાષા અતિ આકર્ષક અને વર્ણનો ભવ્ય છે ૨–૭ સુધીના કાવ્યોમા જોધપુરનુ વર્ણન છે, પછી ચંદ્રને દૂત ગણી કુશળપ્રશ્ન તેને પૂછે છે અને જોધપુરથી સૂરત જવાનુ છે એમ જણાવી તેના આખા રસ્તાનુ વર્ણન કરે છે કંચનગિરિ, ઝાલોર શિરોહી, આબૂના ભવ્ય શિખર વર્ણવ્યા છે. આબૂ પરના વિમળમંત્રી અને વસ્તુપાળના દેરાનુ વર્ણન અને અચલગઢ શિખર પર સ્વર્ણમિશ્રિત મૂર્તિઓનુ વર્ણન કરી ત્યાથી ઇંદુને સરસ્વતીના કાઠા પર આવેલા સિદ્ધપુરમા રોકાવાનુ કહે છે ત્યાથી સાબ્રમતીના કાઠા પર અહમદાવાદ જવાનુ કહે છે. ત્યાના લક્ષ્મીપતિઓના આવાસો તથા જિનચૈત્યો વર્ણવી વટપદ્ર(વડોદરા)ને વર્ણવ્યુ છે પછી ભરૂચ, તાપી નદીમા સેંકડો જહાજો અને છેવટે સૂરતનુ વર્ણન અતિ ભવ્ય ભાષામા કર્યુ છે ત્યાના ગોપીપુરાના શ્રાવકોપાશ્રયમા જઈ ભવ્ય મંડપમા વ્યાખ્યાતાના સિંહાસન પાસે ઇંદુને જવાનુ કહે છે પછી ગુરુના ગુણોનુ વર્ણન કરી એ મહાન તપગચ્છાધિપતિને નમજે અને પછી તેને મારો સંદેશો કહેજે એવી ભલામણ કરે છે છેલ્લા ૧૦ કાવ્યોમા સંદેશો છે. લેખક અવગુણથી ભરેલા છે અને ગચ્છપતિ વિશાળ હૃદયના છે વગેરે વાતો રજૂ કરે છે.

આ આખા લેખની પાછળ લાબો ઇતિહાસ છે. લેખની નજરે – કાવ્યની નજરે જોઈએ તો એ ખરેખર સુદર કાવ્ય છે. તે વખતનો સૂરતથી જોધપુરનો માર્ગ અત્યારનો લગભગ રેલ્વેનો જ માર્ગ છે ખાસ કરીને અતિ ભવ્ય ભાષામા શહેર, મદિરો અને કુદરતનુ વર્ણન કવિએ કર્યું છે તે ખાસ વાચવા જેવુ છે એમાં કુલ ૧૩૧ શ્લોક છે. એ આખો લેખ વિજયપ્રભસૂરિને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે. વિજયદેવસૂરિની હયાતીમા જ વિજયસિહસૂરિએ કાળ કર્યો (સ. ૧૭૧૦) એ જાણીતી વાત છે વિજયપ્રભસૂરિ સ. ૧૭૧૨મા, ગચ્છાધિપતિ થયા. તેમની પ્રકૃતિ આકરી હતી અને બીજા કેટલાક સુયોગ્ય સાધુને છોડીને તેમને આચાર્યપદ આપવામા આવ્યુ તેથી ગચ્છમાં તેમનો વિરોધ ચાલતો હતો. વિજયદેવસૂરિએ સં. ૧૭૧૨મા કાળ કર્યો ત્યારે વિજયપ્રભસૂરિની સામેના વિરોધમા વિનયવિજય ઉપાધ્યાય સામેલ થયા. ત્યારબાદ કેટલાંક વર્ષો પછી વિજયપ્રભસૂરિનો પ્રભાવ વધ્યો અને સઘમાં તેમનુ વિશેષ સન્માન થવા લાગ્યું ગચ્છમા વિરોધ વધી ન પડે તેટલા ખાતર આ વિજ્ઞપ્તિપત્ર વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે લખ્યો હતો એમ જણાય છે. એનુ અનુમાને વર્ષ સ ૧૭૧૮ લાગે છે. ત્યારથી એમણે શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો નમૂનાના થોડા શ્લોક જોઇ જઈએ, જેથી કાવ્યચમત્કૃતિનો ખ્યાલ આવે આરભશ્લોક –

स्वस्तिश्रीणां भवनमवनीकान्तपक्तिप्रणम्यं,
प्रौढप्रीत्या परमपुरुषं पार्श्वनाथं प्रणम्य ।
श्रीपूज्यानां गुरुगुणवतामिन्दुदूतप्रभूतो-
दन्त लेखं लिखति विनयो लेखलेखानतानाम् ॥ १ ॥

આબૂનાં વિમળ મત્રી ને વસ્તુપાળના મદિરો વર્ણવતા કહે છે —

रूप्यस्वच्छोपलदलमयौ चित्रदोत्कीर्णचित्रौ,
सञ्चच्चन्द्रोदयचयचितौ कल्पितानल्पशिल्पौ ।
जीयास्तां तौ विमलनृपतेर्वस्तुपालस्य चोच्चौ,
प्रासादौ तौ स्थिरतरयशोरूपदेहाविव द्वौ ॥ ५४ ॥

અમદાવાદની પોળ–પાડાઓનુ વર્ણન આનદ આપે તેવુ છે —

एकैकोऽस्य भुवमुडुपते ! पाटकोऽन्यैः पुराणां,
वृन्दैस्तुल्यो जनपदसमान्येच शाखापुराणि ।
वेश्मैकैकं पृथुतरमुरुग्रामतुल्य तदस्य,
माहात्म्य क. कथयितुमल प्राप्तवाग्वैभवोऽपि ॥ ७४ ॥

સુરત ગોપીપુરા ઉપાશ્રય, જ્યા આચાર્યશ્રી તે વખતે ચાતુર્માસ રહેલા હતા તેનુ વર્ણન વાચતા કવિની પ્રતિભાનો ખ્યાલ આવે છે —

मध्ये गोपीपुरमिह महान् श्रावकोपाश्रयोऽस्ति,
कैलासाद्रिप्रतिभट इव प्रौढलक्ष्मीनिधानम् ।
अन्तर्वर्त्यार्हतमतगुरुप्रौढतेजोभिरुच्च-
ज्ज्योतिर्मध्यस्थितमघवता ताविषेणोपमेयः ॥ १०१ ॥

આવા અદ્ભુત કળાકૃતિના ૧૩૧ શ્લોકો એ વખતની સમાજસ્થિતિ, શિલ્પકળા, ચિત્ર વગેરેનો ખ્યાલ આપે તેવા છે અને શ્રીપૂજ્યનો પ્રભાવ તપગચ્છ પર કેટલો પડતો હશે તેનો પણ એ કૃતિથી બરાબર ખ્યાલ આવે છે. આખી કૃતિ ઐતિહાસિક, કળા અને સ્થાપત્ય તથા ભૌગોલિક નજરે વિચારવા યોગ્ય છે અને કાવ્યની નજરે તો ખરેખર મહાન છે. અસલ કૃતિમા ચિત્રવિભાગ જરૂર હશે, તે પણ જાળવી રાખવો જરૂરી છે મુગલસમયના ઉત્તર કાળમાં આ ચિત્રરચના કેવી થતી હતી તેનો તેમા ખ્યાલ જરૂર સાપડશે એવુ અનુમાન સાહજિક છે.

શાંતસુધારસ—

આ ગ્રથની વિશિષ્ટતા પર અન્યત્ર વિવેચન થયેલ છે તે જોવુ એ ગ્રંથ સ ૧૭૨૩મા ગાધાર નગરમા પૂરો થયો છે. એમાં પૂર્વપરિચય અને પ્રશસ્તિના મળીને ૧૦૬ શ્લોક છે, જ્યારે સોળ ભાવનાના અષ્ટકના ૧૨૮ શ્લોક છે. એમ આખો ગ્રથ ૨૩૪ શ્લોકનો છે.

ગ્રથાગ્ર(૩૨ અક્ષર=એક ગ્રથાગ્ર)ને હિસાબે તેના ૩૫૭ શ્લોક થાય છે એમ પ્રતિઓમા જણાવ્યુ છે. સ. ૧૭૨૩મા શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ તપગચ્છની પાટે પટ્ટધર ગચ્છાધિપતિ હતા.

આ ગ્રથ પર પન્યાસ શ્રી ગભીરવિજય ગણિએ સસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે. ગ્રથ અદ્વિતીય છે, શાંતરસથી ભરેલો છે અને આત્માને ઉદ્દેશીને જે ઉપદેશાત્મક થોડા સુદર ગ્રથો યોજાયેલા છે તે પૈકીનો આ ગ્રથ છે. એવા ગ્રથોમાં વિદ્વત્તા બતાવવાનો કે ચર્ચા ઉપસ્થિત કરવાનો ઉદ્દેશ હોતો નથી ચેતનજી સાથે વાત કરવા માટે યોજાયેલ અપૂર્વ આંતર (Subjective) ગ્રંથ છે.

સસ્કૃત ભાષામા ગ્રથ હોય છતા દેશી રાગોમાં ગાઇ શકાય તેવો આ જૈન સાહિત્યમા એક જ અદ્વિતીય ગ્રથ છે અને સસ્કૃત સાહિત્યમા એની કક્ષામા મૂકી શકાય તેવુ 'ગીતગોવિદં' નામનુ પુસ્તક છે. એના પર વિસ્તૃત વિવેચન આ ઉપોદ્ઘાતની શરૂઆતમા કરેલ હોવાથી અત્ર તે પર પુનરાવર્તન કરવામા આવતુ નથી

ષટ્‌ત્રિંશત્-જલ્પ-સંગ્રહ—

ઉત્તરાધ્યયનની જાણીતી મોટી ટીકા રચનાર શ્રી ભાવવિજયે (વિજયદાનસૂરિના શિષ્યે) સ ૧૬૬૯મા ષટ્‌ત્રિશત્જલ્પ નામનો ગ્રથ સસ્કૃત પદ્યમાં રચ્યો, તેમાં તે સમયની પ્રચલિત શાસનની સ્થિતિ બતાવી છે આ ગ્રથનુ સક્ષિપ્ત રૂપ સસ્કૃત ગદ્યમા વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે બનાવ્યુ. આ ગ્રથ અપ્રસિદ્ધ છે (જૈ. સા ઇ, પૃ ૬૪૯)

અર્હન્નમસ્કાર સ્તોત્ર—

અપ્રસિદ્ધ. સસ્કૃત. (જૈ. સા. ઈ, પૃ ૬૪૯) (ઉદેપુર ભડારમા પ્રત છે.))

જિનસહસ્રનામ સ્તોત્ર—

છપાયેલ છે લભ્ય છે (ઉદેપુર ભડારમાં લખેલી પ્રત છે.)

આ સ્તોત્ર સવત્ ૧૯૮૧મા શ્રી વિજયદાનસૂરિએ વીર સમાજ—અમદાવાદ મારફત છપાવેલ છે. કિમત એક આનો રાખેલ છે. ૧૪૯ ઉપજાતિવૃત્તના સસ્કૃત શ્લોકો છે. એ સ્તોત્ર સ. ૧૭૩૧મા લેખકશ્રીએ ગધારમા ચાતુર્માસ રહેલા ત્યારે બનાવેલ છે. બૂકના પૃષ્ઠ ૩૮ છે.

એના નામનો અર્થ એ કરવાનો છે કે—'જે સ્તોત્રમાં એક હજાર વાર જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરેલ છે એવુ સ્તોત્ર'. આ સ્તોત્રના દરેક કાવ્યમાં ૭ વાર **नमस्ते** આવે છે. એવા ૧૪૩ કાવ્ય હોવાથી તેને સાતે ગુણુતા ૧૦૦૧ નમસ્કાર થાય છે. ૧૪૪ થી ૧૪૭ સુધીના ચાર શ્લોકો પૈકી એક માગધી ગાથા **इक्कोवि नमुक्कारो०** (સિદ્ધાણુ બુદ્ધાણુની) છે. એ ચારેનો ભાવાર્થ એ છે કે—જો એક નમસ્કાર પણ સસારસમુદ્રથી પ્રાણીને તારે છે તો પછી એક હજાર નમસ્કારથી કેટલો લાભ થાય ? એથી તો અનેક જન્માતરોમા કરેલા પાપો નાશ પામે. ઇત્યાદિ.

છેલ્લા બે કાવ્ય પ્રશસ્તિને લગતાં છે કાવ્ય દરરોજ પાઠ કરવા લાયક છે. કૃતિ વિદ્વત્તા—ભરેલી છે.

૨. ગુજરાતી નાની—મોટી કૃતિઓ

વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સસ્કૃત ભાષામાં ઉપર જણાવેલા ગ્રથો લખેલા મને લબ્ધ થયા છે. તે ઉપરાત તેઓશ્રીનો ગુજરાતી ભાષા પર પણ સારો કાબૂ હતો તેમનો લખેલ શ્રીપાળરાજાનો રાસ અધૂરો રહી ગયો અને તે શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે પૂરો કર્યો, તે પર ઉપર વિવેચન થઇ ગયુ ગુજરાતી ભાષાના કાવ્ય પર તેઓનું કેટલું પ્રભુત્વ હતું તે તેના પરથી વિદિત થાય છે. તે ઉપરાત તેઓની મોટી—નાની ગુજરાતી કૃતિ અહી—તહીથી પ્રાપ્ત થાય છે તેનો માત્ર નામનિર્દેશ અને તે પર સહજ ટીકા અને સાથે તેની પ્રશસ્તિ અથવા ઇતિહાસપરત્વે પ્રકાશ પાડનાર ઉલ્લેખની ઊડતી નોધ લઇએ. એ કૃતિ ક્યા પ્રસિદ્ધ—મુદ્રિત થયેલ છે તે પણ બનતા સુધી નોંધી લેવામા આવશે.

સૂર્યપૂરચૈત્યપરિપાટી (પ્રાચીનતીર્થમાળાસંગ્રહ, ભાગ ૧લો. સગ્રાહક વિજયધર્મસૂરિ, પૃ. ૧૮૯—૧૯૪)—

સં ૧૬૮૯માં સુરતના મદિરોની પરિપાટી કરી તેનુ વર્ણન કર્યું છે આ કૃતિમા દેરાસરોના મૂળનાયકોની સ્તુતિ નામનિર્દેશ સાથે કરી છે. કોઇ કોઇ જગાએ 'ઉબરવાડા'

વગેરે મહોલ્લા કે લત્તાના નામ આપ્યા છે. રાનેર(રાંદેર)માં નેમિનાથ, શામલાજી, આદિનાથ, વડસાલિ(વલસાડ)મા જીરાઉલા, ઘણદીવિ(ગણદેવી)મા ચિંતામણિ, નવસારીમા શ્રીપાસ અને હાંસોટમા ભગવતી દેવને યાદ કર્યા છે. છેવટે—

તપગચ્છ તપગચ્છ હીરપટોધરુ એ,
જેસિંગ જેસિંગ ગુરુ ગચ્છ સ્તંભકે,
રૂપાઇ સુત તસ પટઇ એ,
વિજય એ વિજયદેવસૂરિંદકે.
તપગચ્છ હીરપટોધરુ એ.

ત્રુટક

તપગચ્છિ હીરસમાન ગણધર, વિજયસિંહસુરીંદ એ,
તસ ગચ્છભૂષણ તિલક વાચક કીર્તિવિજય સુખકંદ એ,
તસ ચરણસેવક વિનય ભગતે થુણ્યા શ્રી જિનરાજ એ,
સસિકલા (૧૬) સંવતવર્ષ વસુ (૮) નિધિ (૯) ફળ્યા વંછિત કાજ એ.

કૃતિ સામાન્ય છે ઐતિહાસિક નજરે ઉપયોગી છે આમા ૧૪ કડી છે અને સુરતના અગિયાર દેરાસરના નામ આપ્યા છે તેમા અનુક્રમે આ પ્રમાણે મૂળનાયક છે—૧ ઋષભદેવ, ૨ શાતિનાથ, ૩ ધર્મનાથ, ૪ પાર્શ્વનાથ, ૫ સંભવનાથ, ૬ ધર્મનાથ ૭ અભિનંદન, ૮ પાર્શ્વનાથ, ૯ કુંથુનાથ, ૧૦ અજિતનાથ અને ૧૧ ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ

આવા પ્રકારની તીર્થમાળા લખવાનો અગાઉ ખૂબ રિવાજ હતો એમ જણાય છે. પ્રાચીન તીર્થમાળાસંગ્રહમા આવી પચ્ચીશ માળાઓ પ્રકટ કરવામા આવી છે બીજી નોધ લેવા જેવી ઐતિહાસિક હકીકત એ છે કે સં ૧૬૮૯મા વિજયદેવસુરિના રાજ્યમાં વિજયસિંહસૂરિને તપગચ્છના સ્તંભ તરીકે સ્વીકારી તેમની આજ્ઞામા પોતે અને પોતાના ગુરુ હતા એમ આ કૃતિમા જણાવ્યુ છે

આનંદલેખ—

સંસ્કૃત લેખ છે. આખો લેખ પ્રસિદ્ધ નથી તેનો સાર 'જૈનયુગ' પુ. ૫, પૃ. ૧૬૫–૬મા તેના વિદ્વાન તંત્રી શ્રી મોહનલાલ દેશાઈએ આપ્યો છે આ 'આનંદલેખ'ની કૃતિ સં. ૧૬૯૭મા બની છે એમા ૨૫૧ શ્લોક છે, જુદા જુદા છંદો છે અને તેમા કેટલાક ચિત્રકાવ્યો છે એના પાચ અધિકાર પાડયા છે પહેલા અધિકારમા ૫૧ શ્લોક છે એને તેનુ નામ 'પ્રથમાવયવવ્યાવર્ણનરૂપ ચિત્ત–ચમત્કાર' રાખ્યુ છે બીજામા ખંભાતનું વર્ણન છે ત્યા તે વખતે વિજયાનંદસૂરિ બિરાજતા હતા તે અધિકારમા ખંભાતનાં વપ્રવાળા જિન-ગૃહોનુ વર્ણન (૫૨ થી ૧૦૭ શ્લોક સુધીમા) છે. ત્રીજા અધિકારમા બારેજા (દ્વારપુર)–જે

ગામે લેખ પાઠવવામાં આવે છે તેનુ વર્ણન (૧૦૮–૧૫૧) છે. એ અધિકારનુ નામ ‘ઉદન્ત-વ્યાવર્ણનરૂપ’ આપેલ છે ચોથામા ગચ્છાધિપતિ વિજયાનદસૂરિનુ વર્ણન છે (૧૫૨–૨૧૨) એનુ નામ ‘ગુરુવર્ણનરૂપ’ રાખ્યુ છે. પાચમામા લેખપ્રશસા છે. તેનુ નામ ‘સુજનદુર્જનવ્યાવર્ણનરૂપ’ રાખ્યુ છે (૨૧૪ થી ૨૫૧)

ઇતિહાસ અને કાવ્યની નજરે આ લેખ ઉપયોગી છે, તેથી તેનો અતભાગ સદર ‘જૈનયુગ’ના લેખને આધારે તપાસીએ આ લેખમાં કાવ્યચમત્કાર ઘણો જણાય છે. એમા વિજયાનદસૂરિની ખૂબ પ્રશસા કરવામા આવી છે એનો છેલ્લો શ્લોક (૨૫૧મો) આ પ્રમાણે છે —

पूज्यार्हद्भक्तभट्टारकततितरुणीचन्द्रकान्भव्यलेखा-
राघ्यश्रीश्रीशसुश्रीनतवरविजयानन्दसूरीशपूज्यान् ।
ध्येयप्राधान्यधन्यांस्तपगणनृपतीन् व्यक्तविज्ञप्तिपत्र
नामस्मृत्यैकतान' शिशुरिति नगरे स्तंभतीर्थेऽद्वढौकत् ॥ २५ ॥

આ લેખ સ ૧૬૯૭માં લખાયેલ છે ઇતિહાસની નજરે એની અગત્ય છે. સ. ૧૬૯૭મા વિનયવિજય ઉપાધ્યાય આનદસૂરિ શાખાની આજ્ઞા માનતા હતા એમ આ લેખ બતાવે છે. આના પરથી એમ સાર નીકળે છે કે સૂરતની ચૈત્યપરિપાટિ સ. ૧૬૮૯માં કરી, ત્યારપછી તપગચ્છની બીજી આણુદસૂર શાખાની આજ્ઞા વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સ્વીકારી હતી આવો સમય લગભગ દશ વર્ષ ચાલ્યો હશે એમ હવે પછીના લેખ પરથી અનુમાન થાય છે

વિજયદેવસૂરિલેખ (ઐતિહાસિક સજ્ઝાયમાળા. પૃ ૭૮–૮૦)—

‘આનદલેખ અગાઉ વર્ણવ્યો તેની સાથે આ લેખ ઇતિહાસની નજરે સરખાવવા યોગ્ય છે. આ લેખ સ. ૧૭૦૫મા લખાયેલો છે. એ લેખ પરથી વિજયસેનસૂરિ લોકભાષામા ‘ગુરુ જેસગ’ના નામથી ઓળખાતા હશે એમ જણાય છે. સાગર તરફ વિજયદેવસૂરિનુ વલણ શરૂઆતમા હતુ અને તેને લઇને વિજયતિલકસૂરિ અને વિજયઆનદસૂરિની ગાદી જુદી પડી હતી આ લેખમાં વિજયદેવસૂરિને ‘જિનશાસનશણગાર’ કહે છે એમા જણાવે છે કે ‘ઇણિ કલિ તુમ્હ સમો કો નહિ, તે તો જગ સહુ જાણઇ રે, કર્મઇ નડીઆ બાપડા પણિ, મતિઆ નિજમત તાણઇ રે’ (૨૨). આવી ઉપમાઓ આપી છે ‘ખભાતમા હીરસૂરિના પટધરે તમને પાટ આપી અને અહીઆ ઘુવડ ઘૂ ઘૂ કરે છે તે આપ રૂપ સૂર્ય ઊગતાં અલોપ થઇ જશે’ – આવી વિજ્ઞપ્તિ આનદલેખ પછી ૧૭૦૫મા એટલે ૮ વર્ષ પછી કરી છે તે નોધવા જેવુ છે.

સવત સત્તર પચોત્તરે રે, એ તો ધનતેરસિ સુવિશેખ રે,
કીર્તિવિજય વાચક શિષ્યે, લિખિઓ ‘વિનયે’ લેખ રે. ૨૫
જય જેસિંગ પટોધરુ, શ્રી વિજયદેવસૂરિરાયો રે.

ઇતિહાસની નજરે આ નાનો લેખ ઉપયોગી લાગે છે. આ લેખ પછી શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞામા રહ્યા, એટલે તે વખતે વિજયસિંહસૂરિની આજ્ઞામાં રહ્યા અને ત્યારબાદ વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞામા રહ્યા

ઉપમિતિભવપ્રપંચનું સ્તવન(જૈનકથારત્નકોષ ભાગ ત્રીજો, પૃ. ૧૦૬-૧૩૮)—

શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા'નો ઊડતો ખ્યાલ આપવા આ સ્તવન સૂરત બંદરમા ચોમાસુ કર્યું તે દરમ્યાન સં. ૧૭૧૬મા રચ્યુ છે. એ ધર્મનાથજીની વિજ્ઞપ્તિરૂપ છે શરૂઆતમા પ્રસ્તાવનારૂપે ૯ દુહા આપ્યા પછી ચોપાઈમા સ્તવન છે. ચોપાઇ ૧૨૯ છે, કુલ ગાથા ૧૩૮ છે ભવચક્રનગરના ચાર પાડા છે, ત્યા કર્મપરિણામ રાજા વિધાતા જેવો છે એના આઠ ભાઇઓ છે. તેમાના ચાર વિકરાળ-ઘાતી છે. એ આઠે બાંધવોનુ સ્વરૂપ બતાવતા મોહનીયનુ અને તેના આખા પરિવારનુ સ્વરૂપ ખૂબ વિગતથી બતાવ્યુ છે. એના દીકરા રાગ-કેસરીના ત્રણ રૂપ (કામ, સ્નેહ, દૃષ્ટિરાગ) અને તેનો પરિવાર તથા દ્વેષગજેન્દ્ર બીજો દીકરો અને તેનો પરિવાર બતાવી મોહરાજાના ફોજદાર મદનરાયને વર્ણવ્યા છે. પછી એના મોટા લશ્કર-સેનાપતિઓને વર્ણવે છે. ત્યારપછી સાત્ત્વિક-માનસપુરના રાજા ધર્મનરેન્દ્રના પરિવારને વર્ણવ્યો છે આ મોહનીય અને ધર્મરાયનાં કટકો લડ્યા કરે છે આટલુ આ સ્તવનનુ વસ્તુ છે છેલ્લી બે ચોપાઈમા લખે છે કે,—

સત્તરશે સોલોત્તરે, સુરત રહી ચોમાસ,
સ્તવન રચ્યુ મે અલ્પમતિ, આતમ જ્ઞાન પ્રકાશ. ૧૩૭
શ્રી વિજયદેવસૂરિ પટે, શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ,
શ્રી કીર્તિવિજય વાચકતણો, વિનય વિનય રસપૂરિ. ૧૩૮

આ કૃતિની રચનામાં ખાસ કાવ્યચમત્કૃતિ દેખાતી નથી, પણ એકંદરે ભાષાકૃતિ હોઈ વાચવા જેવી છે કૃતિને છેડે પરમાનંદ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે બતાવવા કહે છે કે—

ધર્મનાથ આરાધતા, એ સવિ સીઝે કાજ,
અંતરંગ રિપુ જીતિયે, લહિયે અવિચળ રાજ ૧૩૪
ધર્મનાથ અવધારિયે, સેવકની અરદાસ,
દયા કરીને દીજિયે, મુક્તિ મહોદય વાસ ૧૩૫

એટલા પરતુ એ સ્તવન શ્રી ધર્મનાથની વિજ્ઞપ્તિ રૂપ છે ગ્રંથકર્તાએ તેનુ શીર્ષક એ રીતે (ધર્મનાથજીની વિનતિરૂપ) બાંધેલ છે તે અત્ર જણાવવુ પ્રાસંગિક છે.

પટ્ટાવલી-સજ્ઝાય(જૈનયુગ, પુ ૫, પૃ ૧૫૬-૧૬૧)—

આ સજ્ઝાયની કૃતિનો સંવત્ આપ્યો નથી એમા શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની ગચ્છપતિ તરીકે સ્થાપના સુધીની હકીકત આવે છે તે પરથી તે સં ૧૭૧૨ પછી બનાવવામા આવી

હશે એમ સહજ અનુમાન થાયછે એમાં કુલ ગાથા ૭૨ છે. સરસ્વતીની સ્તુતિ કરીને એમાં સુધર્માસ્વામીથી પટ્ટ પરંપરા વર્ણવી છે. પ્રથમ ઢાળમા સ્થૂલભદ્રે કામદેવનો નાદ ઉતાર્યો તેનુ વર્ણન ૧૨ ગાથામા બહુ સુંદર કર્યું છે. દરેક આચાર્યની વિશિષ્ટતા અને તેમની કેટલીક કૃતિઓનાં નામો સાથે આપ્યા છે. પોતાના ગુરુ કીર્તિવિજયનો ઉપાધ્યાય(વાચક)પદવીપ્રદાનનો મહોત્સવ સારો વર્ણવ્યો છે. હીરવિજયસૂરિએ ધર્મનો મહિમા કેટલો ફેલાવ્યો તેનુ પણ સારુ વર્ણન કર્યું છે. વિજયસેનસૂરિ પછી વિજયદેવસૂરિને એમણે યુગપ્રધાન અને ગૌતમાવતાર તરીકે વર્ણવ્યા છે (ગાથા ૬૫) એમના વિહાર, પ્રતિષ્ઠા વર્ણવી પટ્ટસ્થાપના વિજયસિંહસૂરિની કરી એમ બતાવ્યું છે (ગા. ૬૮) વિજયદેવની હયાતીમા વિજયસિંહ સ્વર્ગે ગયા એટલે પોતાની પાટે વિજયપ્રભની સ્થાપના ગચ્છનાયક તરીકે કરી. આમાં વિજયતિલકસૂરિ કે વિજયઆણંદસૂરિ સંબંધી કાંઈ પણ હકીકત આવતી નથી એ અર્થસૂચક છે. છેવટે લખે છે કે—

એ વીર જિનવર પટ્ટદીપક મોહજીવક ગણધરા,
કલ્યાણકારક દુખનિવારક વરણવ્યા જગિ જયકરા
હીરવિજયસૂરિ સીસ સુદર કીર્તિવિજય ઉવઝાય એ,
તસ સીસ ઇમ નિસદીસ ભાવે વિનય ગુરુ ગુણ ગાય એ. ૭૨

આ કૃતિ મધ્યમ પ્રકારની છે, પણ ઐતિહાસિક નજરે ઉપયોગી છે. 'ઇંદુદૂત' કૃતિ સાથે મેળ મેળવતા અને એમા આણંદસૂરિની કંઈ વાત નથી એ સર્વ વિચારતા એનો સંવત્ હું ૧૭૧૮ લગભગ ધારુ છું.

પાંચ સમવાય (કારણ) સ્તવન(સજ્જનસન્મિત્ર, પૃ. ૩૨૪–૩૨૯)—

ઢાળ છ. ગાથા કુલ ૫૮. એના કળશમા લખે છે કે—

ઇમ ધર્મનાયક મુક્તિદાયક, વીર જિણવર સંથુણ્યો;
સય સતર સંવત વહ્નિ લોચન, વર્ષ હર્ષ ધરી ઘણો,
શ્રી વિજયદેવ સુરિંદ પટધર, વિજયપ્રભ મુણીંદ એ,
શ્રી કીર્તિવિજય શિષ્ય ઇણિપરે, વિનય કહે આણંદ એ. ૯

આ સ્તવનમાં કાળમતવાદી, સ્વભાવવાદી, ભાવી સમવાયવાદી, કર્મવાદી અને ઉદ્યમવાદીનાં મતવ્યો વિસ્તારથી બતાવી પછી છઠ્ઠી ઢાળમા એ સર્વ જિનચરણે આવે છે, ત્યા છેવટનો ફેસલો થાય છે કે—

એ પાચે સમુદાય મળ્યા વિણ, કોઇ કાજ ન સીઝે,
અંગુલિયોગે કરતણી પરે, જે બૂઝે તે રીઝે

આ રીતે પાચે સમવાય કારણની જરૂર બતાવી છે આ રચના સંવત્ ૧૭૩૨મા થઈ છે. સંવત્મા ૧૭નો અંક સદી માટે છે, પછીના વહ્નિ એટલે ત્રણ અને લોચન એટલે બે. અહીં ક્રમ ઉલટાવવાની જરૂર જણાતી નથી કદાચ એનો સંવત્ ૧૭૨૩ પણ હોય, તો જે વર્ષમાં

શાંતસુધારસ ગ્રંથ બનાવ્યો તે જ વર્ષમા આ કૃતિ થઈ ગણાય પાચ કારણનો મુદ્દા સમજવા માટે સ્તવન ઉપયોગી અને સમજાય તેવી ભાષામા લખાયલું છે એમાં ખાસ કાવ્યચમત્કૃતિ નથી.

ચોવીશી સ્તવન (ચોવીશી-વીશી-સગ્રહ, અમદાવાદ, પૃ ૬૯-૮૩)—

ચોવીશ તીર્થંકરના સ્તવનો દરેક સ્તવન ત્રણ, ચાર અથવા પાચ ગાથાનુ છે કુલ ગાથા ૧૩૦ છે. તેમા નેમિનાથના ત્રણ સ્તવનો ૭, ૭ અને ૬ ગાથાના છે મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન સુપ્રસિદ્ધ છે 'સિદ્ધારથના રે નદન વિનવુ.' એની છેલ્લી ગાથામાં લખે છે કે :—

વાચક શેખર કીર્તિવિજય ગુરુ, પામી તાસ પસાય,
ધર્મતણે રસે જિન ચૌવીશના, વિનયવિજય ગુણ ગાય ૫

કુલ સ્તવનો ૨૬ છે. કૃતિ મધ્ય પ્રકારની છે. કોઇ કોઇ સ્તવનમા ભાવ બહુ ઊચા પ્રકારનો છે નમૂના તરીકે મુનિસુવ્રતસ્વામીનુ સ્તવન જોઈએ (પૃ. ૭૯) ·

મન મધુકર સુણ વાતડી, તજી અવર સવાદ,
જિન ગુણ કુસુમ સવાદથી, ટળે સવિ વિખવાદ. મન૦ ૧
વિષય ધતુરો મૂકીએ, એ માહિ નથી ગધ,
*નારી વિજયા પરિહરે, મમ થાઈશ તુ અધ મન૦ ૨
સોળ કષાય એ કેરડા, તેથી રહેજે દૂર,
તે કંટક છે આપડા, તુન્હે કરશે ચૂર. મન૦ ૩
વિસમો પથ તપ કેરડો, આદરીએ ગુણ જાણ,
જે પરિણામે રૂઅડો, તેહની મ કરીશ કાણ મન૦ ૪
મુનિસુવ્રત પદ પકજે, જો તુ પૂરે વાસ,
વિનય ભણે તો તાહરી, પહોચે સઘળી આસ મન૦ ૫

આ કૃતિનો સવત્ બતાવ્યો નથી અઢારમી શતાબ્દિની એ કૃતિ છે. જે રીતે કૃતિઓનો વિકાસ થયો છે તે જોતા સ. ૧૭૨૫ લગભગ એ કૃતિ બનાવી હોય એમ અનુમાન થાય છે

વીશી-સ્તવન (ચોવીશી-વીશી-સગ્રહ, સગ્રાહક સવાઈભાઈ રાયચદ, પૃ ૬૨૫-૬૩૯)—

વિહરમાન તીર્થંકરોના વીશ સ્તવન. દરેક સ્તવનની પાચ પાચ ગાથા છે, માત્ર ચાર સ્તવનની છ છ ગાથા છે. કળશ સાથે આખી વીશીની કુલ ગાથાઓ ૧૧૫ છે કૃતિના સવત્નો નિર્દેશ નથી આ કૃતિને છેડે કળશ પ્રશસ્તિરૂપે લખ્યો છે સ્તવનોમા વિહરમાન તીર્થંકરોની સામાન્ય બાબતો (શરીર આયુષ્ય વગેરે) બતાવેલ છે કળશમા જણાવે છે કે એ તીર્થંકરોના નામક્રમ વગેરે શીલદેવ પડિતના રચેલા 'એકવીશઠાણુ' નામના ગ્રથને આધારે આપ્યા છે. એમા ને બીજા ગ્રથોમા કેટલોક ફેરફાર છે તેની સાચી વાત તીર્થંકર કહી શકે એમ જણાવી છેવટે લખે છે :—

* ભાંગ (લીલાગર)

શ્રી કીર્તિવિજય ઉવઝાયનો એ, વિનય વદે કર જોડ,
શ્રી જિનના ગુણ ગાવતા એ, લહીએ મગળ કોડ. ૧૧

કૃતિ મધ્યમ પ્રકારની અને ઉપર જણાવેલ ચોવીશીની કૃતિને મળતી છે. અર્થ સુગમ છે

પુણ્યપ્રકાશ અથવા આરાધનાનું સ્તવન(જૈનપ્રબોધ, પૃ ૮૯–૧૦૦)—

સવત્ ૧૭૨૯મા ઉપાધ્યાયશ્રી રાદેરમા ચાતુર્માસ રહ્યા ત્યા તેઓએ આસો શુદિ દશમે સોમસૂરિએ બનાવેલા 'આરાધનાસૂત્ર' નામના પયન્નાને આધારે આ કૃતિ બનાવી છે. એ પયન્નો કઈ સાલમા બન્યો તેનો પત્તો મળતો નથી એની ગાથા ૭૦ છે તે અવચૂરિ સાથે છપાય છે. સદર આરાધના–સ્તવનની આઠ ઢાળો છે, પ્રવેશક અને પ્રશસ્તિ સાથે સદર આઠે ઢાળોની મળીને એ સ્તવનની કુલ ગાથા ૮૭ થાય છે એની પ્રશસ્તિ–(કળશ)મા કવિ પોતે લખે છે —

શ્રી વિજયદેવસુરીંદ પટધર, તીર્થ જગમ ઇણિ જગે,
તપગચ્છપતિ શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ, સૂરિ તેજે ઝગમગે ૨
શ્રી હીરવિજયસૂરિ શિષ્ય વાચક, કીર્તિવિજય સુરગુરુસમો,
તસ શિષ્ય વાચક વિનયવિજયે, થુણ્યો જિન ચોવીશમો. ૩
સય સત્તર સવત ઉગણત્રીશે, રહી રાદેર ચૌમાસ એ,
વિજયદશમી વિજય કારણ, કિયો ગુણ અભ્યાસ એ. ૪

આ કૃતિમા દશ પ્રકારે અંત્ય આરાધના બતાવી છે

૧ અતિચારની આલોચના (ઢાળ ૧–૨–૩)
૨. દેશ કે સર્વથી વ્રતગ્રહણ (ઢાળ ૪થી)
૩ સર્વ જીવો સાથે ખમતખામણાં (સદર)
૪ અઢાર પાપસ્થાન વોસિરાવવા (સદર)
૫ ચાર શરણનો અગીકાર (ઢાળ ૫મી)
૬ કરેલ પાપોની નિંદા (સદર)
૭. કરેલ શુભ કરણીની અનુમોદના (ઢાળ ૬ઠ્ઠી)
૮. શુભ ભાવનાનુ અનુભાવન (સદર)
૯ અણસણ–પચ્ચક્ખાણ—ચારે આહારનો ત્યાગ (ઢાળ ૭મી)
૧૦. નમસ્કારમત્રસ્મરણ (સદર)

આ ગુજરાતી કૃતિ બહુ સુદર છે, હૃદયંગમ છે અને બરાબર વાચતા આખોમાથી અશ્રુધારા વહેવરાવે તેવી છે માદાના ખાટલા પાસે હૃદયની ભાવનાથી એને ગાતા સાભળી હોય તો ખૂબ અસરકારક છાપ મન પર પડે તેવી તેની શબ્દરચના છે શુદ્ધ ખપી જીવ

અતરની લાગણીથી એને ગાય અને શ્રોતા ધર્મપ્રિય હોય તો શાતરસની જમાવટ અને વાતાવરણની વિશુદ્ધિ થતી મે એકથી વધારે વખત જોઈ છે મૂળ માગધી પયન્ના પરથી બનેલી આ કૃતિ સફળ છે, વાચીને વેદવા લાયક છે અને મુખપાઠ કરવા યોગ્ય છે. અસલ એ સ્તવનનો પાઠ કરવામા વહેમ હતો, કારણ કે એમા અંત્ય આરાધનાની વાત છે, અને આ પ્રાણીને મરવાની વાત કે એના વાતાવરણની ગધ પણ ગમતી નથી, પણ હવે એ વાત રહી નથી વહેલુ કે મોડુ મરવાનુ તો સર્વને છે જ એટલે આવી સફળ કૃતિનો લાભ લેવાનુ ચૂકવા જેવુ નથી. 'ધન ધન તે દિન માહરો' એની છઠ્ઠી ઢાળ વાચીએ ત્યાં મનમા ઉમળકા આવે તેવુ છે અને સાતમી ઢાળમાં અણુસણની વાત કરતા ધન્નાશાલિભદ્ર, મેઘકુમાર આખો સામે ખડા થાય છે. નમસ્કાર પર વિવેચન કરી છેવટે તો કવિએ કમાલ કરી છે. આ સફળ કૃતિ બહલાવવા યોગ્ય છે, પ્રસારવા યોગ્ય છે અને જીવવા–મરવા યોગ્ય છે.

વિનયવિલાસ(યશોવિજયાદિકૃતિ, પ્ર કર્તા શેઠ વીરચદ દીપચંદ સી આઈ ઈ.,ભાગ બીજો)—

વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સાડત્રીશ પદો બનાવ્યા છે. એ 'વિનયવિલાસ'ના નામથી જાણીતા છે 'યશોવિજયાદિકૃતિ'મા શેઠ વીરચદ દીપચદે 'જસવિલાસ', 'જ્ઞાનવિલાસ' સાથે એને છપાવેલ છે (વિભાગ રજો, પૃષ્ઠ ૧૮૧–૨૦૮) એ પદોમા કોઇ કોઇ પ્રસિદ્ધ છે આ સાડત્રીશે પદો ઉપાધ્યાય વિનયવિજયની કૃતિ છે તેમા શક નથી; કારણ કે છવ્વીશમા અને અઠ્ઠાવીશમા પદમા પોતાના ગુરુ કીર્તિવિજયનુ નામ તેમણે લખ્યુ છે. અઠ્ઠાવીશમા પદમા તો તે બરાબર સ્પષ્ટ રીતે આપ્યુ છે —

શ્રી કીર્તિવિજય ઉવઝાયકેરો, લહે એ પુણ્ય પસાય,
સાસતા જિન થુણી એણીપરે, વિનયવિજય ઉવઝાય. ૯

આ પદોની પદ્ધતિ એકદરે સારી છે એના નમૂના તરીકે એક સુપ્રસિદ્ધ પદ (૧૯મુ, પૃ ૧૯૪) અહી આપીએ. એનો રાગ 'કાફી' છે

કિસકે ચેલે કિસકે પૂત, આતમરામ અકિલા અવધૂત,
જિઉ જાનલે, અહો મેરે જ્ઞાનીકા ઘરસુત્ત,
જિઉ જાનલે, દિલ માનલે. ૧
આપ સવારથ મિલિયા અનેક, આયે ઇકેલા જાવેગા એક જિ૦ ૨
મટ્ટી ગિરદકી જૂઠે ગુમાન, આજ કે કાલ ગિરેગી નિદાન જિ૦ ૩
તીસના પાવડલી બર જોર, ખાણુ કાહેકુ સાચો ગોર જિ૦ ૪
આગિ અગિઠી નાવેગી સાથ, નાથ રમોગે ખાલી હાથ જિ૦ ૫
આશા ઓલી પત્તર લોભ, વિષય ભિક્ષા ભરી નાયો થોભ જિ૦ ૬
કરમકી કથા ડારો દૂર, વિનય વિરાજો સુખ ભરપૂર જિ૦ ૭

પદોનો સામાન્ય ઝોક આત્માને ઉદ્દેશીને છે. એમાં આનંદઘનજીનો યોગ કે ચિદાનંદજીની હૃદયસ્પર્શિતા આવી શક્યાં નથી. છતા એ પદો અવગાહવા લાયક છે. આ વિલાસનો આશય આત્મા સાથે એકાંતમાં વાતચીત કરવા જેવો જ લાગે છે. આત્માર્થી મનુષ્યો શાંત સમયમાં પોતાના ચેતનજીને ઉદ્દેશીને જે વાતો ધ્વનિરૂપે ઉચ્ચરે એનું નામ 'વિલાસ' કહેવાય. યોગીઓના વિલાસો એવા જ હોય છે. એ યુગના 'જસવિલાસ' કે 'જ્ઞાનવિલાસ' પણ વાંચવા જેવા છે, જીવવા જેવા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમા એને સ્થાન છે. દરેક પદ સરેરાશ પાંચથી દશ ગાથાનુ છે. આ કૃતિનો સંવત્ નોધાયેલ નથી, પણ અનુમાન ૧૭૩૦ આસપાસ લખાયેલી હોય એમ જણાય છે. દરેક પદ જુદે જુદે વખતે અંતરધ્વનિ તરીકે લખાયેલ હશે એમ કૃતિના વિષયો પરથી જણાય છે.

'ભગવતીસૂત્ર'ની સજ્ઝાય(યશો૦ આદિ કૃતિ, વિભાગ ૧, પૃ ૧૬૩)—

સંવત્ ૧૭૩૧મા વિ. ઉપાધ્યાય રાંદેરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા ત્યારે સંઘે તેમની પાસે 'ભગવતીસૂત્ર'નુ શ્રવણ કર્યું. તે વખતે આ એકવીશ ગાથાની સજ્ઝાય બનાવી છે. ભગવતીસૂત્રની વિશેષતા કેવી છે, એ વાંચે અને સાંભળે કોણ, એના શ્રવણથી લાભ શો થાય એ બતાવવા આ સ્વાધ્યાય રચેલ જણાય છે. કૃતિ સામાન્ય છે.

સંવત સત્તર એકત્રીશમે રે. રહ્યા રાનેર ચોમાસ,
સંઘે સૂત્ર એ સાંભળ્યુ રે, આણી મન ઉલ્લાસ. ૧૯

* * *

કીર્તિવિજય ઉવઝાયનો રે, સેવક કરે સઝાય,
એણિપરે ભગવતીસૂત્રનો રે, વિનયવિજય ઉવઝાય રે. ૨૦

આ સામાન્ય કૃતિ જણાય છે

ગુજરાતી પ્રકીર્ણ કૃતિઓ

સંવત્નો નિર્દેશ કર્યો વગરની નીચેની નાનીમોટી ગુજરાતી કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થઈ છે. વધારે તપાસ કરતા બીજી કૃતિઓ પણ નીકળી આવવા સંભવ છે. મળી આવેલી કૃતિઓનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન અને નામનિર્દેશમાત્ર નીચે કરેલા છે.

(૧) **આંબેલની સજ્ઝાય** (શેઠ વીરચંદ દીપચંદ, યશોવિજયાદિકૃતિસંગ્રહ, પ્રથમ વિભાગ, પૃ. ૧૨૮) ૧૧ ગાથાની સજ્ઝાય આબેલ તપમા શુ ખપે અને આબેલ તપનો મહિમા શો છે તે બતાવનાર સામાન્ય કૃતિ. સંવત્ આપેલ નથી. છેવટે લખે છે —

આંબિલ તપ ઉત્કૃષ્ટો કહ્યો, વિઘન વિદારણ કારણ લહ્યો,
વાચક કીર્તિવિજય સુપસાય, ભાખે વિનયવિજય ઉવઝાય ૧૧

(૨) **શ્રી આદિજિન-વિનતિ** (યશો કૃતિ, પૃ ૯૩, વિભાગ ૨જો) ગાથા ૫૭. આદીશ્વર ભગવાનની સામે ઊભા રહી શ્રી સિદ્ધાચળ ઉપર બોલવા લાયક આ પ્રસિદ્ધ કૃતિ

છે એમા ભગવાનને વિનવ્યા છે, ફોસલાવ્યા છે, મનાવ્યા છે, રાજી કર્યા છે, ઓળભ્યા છે, આખરે એનુ શરણુ લીધુ છે અને ભવે ભવે એની સેવા યાચી છે.

પામી સુગુરુ પસાય રે, શત્રુજય ધણી,
શ્રી રિસહેસર વિનવુ એ. ૧
જે મુજ સરિખો દીન રે, તેહને તારતા,
જગ વિસ્તરશે જસ ઘણો એ. ૧૦
આવી લાગ્યો પાય રે, તે કેમ છોડશે ?
મન મનાવ્યા વિણ હવે એ ૧૬
આડો માડી આજ રે, બેઠો બારણે
માવિત્ર તુમે મનાવશો એ ૩૩
વીતરાગ અરિહત રે, સમતાસાગરુ,
માહરા તાહરા શું કરો એ ? ૪૪
શ્રીકીર્તિવજય ઉવજ્ઝાય રે, સેવક એણીપરે,
વિનય વિનય કરી વિનવે એ. ૫૭

આ નાનકડી પ્રાર્થનામાં શબ્દચમત્કૃતિ અને ભાષાકૌશલ્ય સુદર છે અલકારો ધ્વન્ય છે અને હૃદયસ્પર્શી હોઇ આકર્ષક છે એની કૃતિનો સવત્ નોધાયલો નથી સાહિત્યરસિકે જરૂર વાંચી જવા યોગ્ય આ નાની પ્રાર્થના છે અને પ્રૌઢ હૃદયગમ ભાવભરી ભાષામા છે.

(૩) ષડાવશ્યક (પ્રતિક્રમણ) સ્તવન (સજ્જનસન્મિત્ર, પૃ ૨૧૫-૨૧૮)— દરેક જૈને દરરોજ છ આવશ્યક પ્રતિક્રમણરૂપ સવારે ને સાજે કરવાના છે ૧ સામાયિક, ૨ ચોવીશ તીર્થંકર આરાધના, ૩. ગુરુવદન, ૪ પ્રતિક્રમણ, ૫ કાઉસ્સગ્ગ અને ૬ પચ્ચખ્ખાણ —એના ભાવ પર છ ઢાળનુ સ્તવન એમાં પ્રવેશક પાંચ ગાથા છે પછી ૫, ૭, ૭ ૬, ૫ અને ૭ ગાથા છ ઢાળની છે. કુલ ગાથા ૪૨ છે. પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે કૃતિ સામાન્ય છે સવત્ સમય બતાવ્યો નથી.

તપગચ્છનાયક મુક્તિદાયક શ્રી વિજયદેવ સૂરીશ્વરો,
તસ પટ્ટ દીપક, મોહ જિપક, શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ ગણધરો ૧
શ્રી કીર્તિવિજય ઉવજ્ઝાય સેવક, વિનયવિજય વાચક કહે,
ષડાવશ્યક જેહ આરાધે, તેહ શિવ સંપદ લહે ૨

(૪) ચૈત્યવંદન – શ્રી સીમધર વીતરાગ. પ્રસિદ્ધ છે ત્રણ ગાથાનુ છે.

(૫) ઉપધાન સ્તવન (ઉપધાનવિધિ–કુવરજી આણંદજી, પૃ. ૩૧–૩૩)—આ સ્તવનમાં બે ઢાળ અને કળશની અનુક્રમે ૧૦–૧૧–૩ ગાથા મળી કુલ ૨૪ ગાથા છે. કૃતિનો સંવત્

લખ્યો નથી. વિજયપ્રભસૂરિનુ નામ છે એટલે સ. ૧૭૧૨ પછીની કૃતિ છે. છેલ્લી કળશની ગાથામાં લખે છે :—

તપગચ્છનાયક સુમતિદાયક. શ્રીવિજયપ્રભ સૂરીશ એ,
પુન્ય પ્રતાપે અધિક દિન દિન, જગત જાસ જગીશ એ,
શ્રીકીરતિવિજય ઉવઝાય સેવક, વિનય ઇણીપરે વિનવે,
દેવાધિદેવા ધર્મ હેવા, દેજો મુજને ભવોભવે.

ઉપધાનનો હેતુ શો તે શરૂઆતમા બતાવી માળ પહેરાવવાની બાબત પર ખૂબ વિવેચન કર્યું છે. કૃતિ સામાન્ય છે. ઉપધાન વહેનારમા સુપ્રસિદ્ધ છે અને 'ભાઈ હવે માળ પહેરાવો'-ની ઢાળ ઘણાખરાએ જરૂર સાભળી હશે (માળારોપણના વરઘોડા અને મહોત્સવમા)

(૬) શ્રી શ્રીપાળરાજાનો રાસ—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની ગુજરાતી કૃતિમાં આ રાસ અગત્યનુ સ્થાન ધરાવે છે આ સિદ્ધચક્રનો મહિમા બતાવનાર રાસ જૈનોમા અનેરુ સ્થાન ધરાવે છે દરેક ચૈત્ર માસની અને આસો માસની આંબિલની ઓળીમા શુદિ પૂર્ણિમા પહેલાના આઠ દિવસ સાથે મળી કુલ નવ દિવસ સુધી આ રાસ સારી રીતે ગવાય, સભળાય છે અને એ રાસની આખી કૃતિ ખૂબ લોકપ્રિય બનેલી છે. લેખકમહાત્માની આ અધૂરી રહેલી છેલ્લી ગુજરાતી કળાકૃતિ છે.

એ રાસમા નૂતનતા એ છે કે એ રાસ બે કર્તાએ તૈયાર કર્યો છે. ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીએ સ. ૧૭૩૮ના ચાતુર્માસમા રાદેર ગામમા એ રાસને રચવાની તૈયારી કરી. તેમણે પહેલો ખડ ૧૧ ઢાળનો બનાવ્યો અને તેમા કુલ ૨૮૨ ગાથાની રચના કરી, બીજો ખડ ૮ ઢાળનો બનાવ્યો અને તેમા કુલ ૨૭૬ ગાથાની રચના કરી ત્રીજા ખંડની પાંચમી ઢાળની રચના ચાલતી હતી તેની ૨૦મી ગાથા બનાવતાં તેના કર્તા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના દેહનુ અવસાન થયુ એ જ ઢાળની બાકીની ૧૧ ગાથા શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે પૂરી કરી એ ઢાળની પછવાડે છેલ્લી ગાથામા 'વિનય' અને 'સુજશ' એ બન્ને નામનો ઉલ્લેખ થયો છે.

એ ત્રીજા ખડની પાચમી ઢાળની ૨૦ ગાથા સુધીનો સરવાળો કરતા એ ખડની ગાથા ૧૯૦ થાય છે. અને શરૂઆતથી ત્યા સુધીની કૃતિ ગણુતા કુલ ગાથા ૭૪૮ થાય છે એની પ્રશસ્તિમા છેવટે યશોવિજય ઉપાધ્યાય જણાવે છે કે 'સાર્ધ સપ્તશત ગાથા વિરચી, પહોતા તે સુરલોકે જી' એટલે માર્ગમે ૭૫૦ ગાથા રચી આ વાતનો લગભગ મેળ મળી રહે છે

શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે ત્રીજા ખડની બાકીની ૧૧૮ ગાથા રચી એટલે ત્રીજા ખડની કુલ ૩૦૮ ગાથા થઈ.

અને ચોથા ખંડની કુલ ૩૮૪ ગાથા (ઢાળ ૧૩) શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે રચી

આખા રાસની કુલ ગાથા ૧૨૫૦ થાય તે પૈકી ૭૪૮ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે રચી અને ૫૦૨ શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે રચી

એ રાસમા ઢાળો કુલ ૪૦ આવે છે તે પૈકી ૨૪ની રચના વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે કરી અને ૧૬ની રચના શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે કરી.

રચનામા કવિત્વમા, વર્ણનમાં વિષય રજૂ કરવાની પદ્ધતિમા, ભાષાપ્રયોગમા અને પદલાલિત્યના બન્ને કવિઓ એકબીજાથી તદ્દન જુદા પડી જાય છે. શ્રી વિનયવિજયજી વર્ણન કરવામા શ્રોતાને પોતાના સાથે રાખી શકે છે. એમણે મયણાસુદરી અને સુરસુદરીના રાજસભામા આલાપ કરાવ્યા છે તે અથવા કમળપ્રભા પાસે ચરિત્ર રજૂ કરાવ્યુ છે તે કવિત્વને શોભાવે તેવુ છે તેમની સમુદ્રની સફર ટૂકી, પણ અસરકારક છે. એમણે ધવળ શેઠને આબેહૂબ ચીતર્યો છે શ્રી યશોવિજયની ભાષા વધારે તીક્ષ્ણ આકરી અને કોઇ કોઇ વાર સસ્કૃતમય છે એમનુ લડાઈનુ વર્ણન અતિ તાદૃશ છે પણ એમની મજા તો 'ત્રીજે ભવ વરથાનક તપ કરી' એમ શરૂઆત કરી નવપદનો જે મહિમા પાચ પાચ ગાથામા અર્થગર્ભિત ગાયો છે તેમાં છે તત્ત્વ કે યોગદૃષ્ટિએ એ તેમની મોટી ફતેહ ગણાય ઉજ્જયિનીની બહાર લશ્કરનો પડાવ કરી શ્રીપાળ ને મયણાનો મેળાપ કરાવે છે અને સસરા-જમાઈનો સહયોગ કરાવે છે તે વખતે સુરસુદરીને નાચતી અટકાવીને કવિત્વનુ પ્રભુત્વ દાખવે છે ચિત્રની પીછીમા જરા પણ પાછા ન પડનાર એ તત્ત્વજ્ઞાની કવિ તરીકે દીપે છે, પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનની મહત્તા કદી વીસરી શકતા નથી

એકદરે શ્રીપાળરાસની કૃતિ ઘણી સફળ ગણાય એમા સર્વ પ્રકારના રસોને સ્થાન મળ્યુ છે, પણ આખા રાસમા સિદ્ધચક્રના મહિમાનુ લક્ષ્યબિન્દુ ચુકાયેલ નથી.

એક નવો ગ્રથ બનાવવો એ જુદી વાત છે અને અધૂરા ગ્રથને પૂરો કરવો અને અસલ લેખકની લય જાળવી રાખવી એ તદ્દન જુદી વાત છે બાણભટ્ટના પુત્ર શોભનભટ્ટે 'કાદબરી' પૂરી કરી એ ઘણો વિદ્વાન હતો, છતા પણ બાણભટ્ટની કૃતિ અને એની કૃતિ જુદી તો જરૂર પડી આવે જ છે આ રાસની કૃતિ બે વિદ્વાનોએ કરી છે તેમા જરા પણ રસક્ષતિ થઈ નથી અને તત્ત્વજ્ઞાન ભારોભાર ઉતારી આપવામા શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે 'ભાગ થાકતો પૂરણ કીધો, તાસ વચન સકેતેજી' એમ કહી જણાવી દીધુ છે કે અધૂરો રહેલો ગ્રથ તેમણે પૂર્ણ કર્યો છે અને તેમ કરવામા તેમણે વચન આપ્યુ હતુ તે પૂરુ કર્યું છે

અનુમાન થાય છે કે રચનાના ચાલતે કામે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય માદા પડી ગયા હશે તેમને શુદ્ધિ સારી રહી હશે તે વખતે શ્રીમદ્યશોવિજયજી તેમને પડખે બેસી નિઝામણા કરતા હશે શ્રી વિનયવિજયે કહ્યુ હશે કે 'મારો રાસ તો અરધે રસ્તે રહી ગયો, તે તમે પૂરો કરજો.' શ્રી યશોવિજયયે તેમની સાથે સકેત કર્યો હશે (વચન આપ્યુ હશે) કે બાકીનો ભાગ પોતે પૂરો કરી આપશે

સંવત્ ૧૭૩૮ સુધીમા તો યશોવિજયના જ્ઞાનશક્તિ અને કવિત્વનો સમાજને સારી રીતે અનુભવ પણ થઇ ગયો હશે, એટલે વિનયવિજયના 'વિશ્વાસભાજન' અને તેમના 'પૂરણ

પ્રેમના ભાજન શ્રી યશોવિજયે આ કૃતિનો બાકીનો ભાગ ધર્મપ્રેમીઓના હિત ખાતર અને આપેલ વચનના સંકેત પ્રમાણે પૂરો કર્યો હશે.

આટલી સામાન્ય ટીકા કરી આ ગ્રંથમા (ગસમા) કવિ તરીકે શ્રી વિનયવિજયની વિશિષ્ટતા જરા વિચારી જઈએ —

શ્રીપાળરાજાનો રાસ લખવા બેઠા એટલે એમણે ખરી રીતે શ્રીપાળના ચરિત્રથી શરૂઆત કરવી જોઈએ, પણ તેમ ન કરતા એમણે મયણાસુંદરીના બાળપણ, અભ્યાસ અને રાજસભામા પરીક્ષાથી શરૂઆત કરી છે એ એમનુ ગ્રંથની ગોઠવણ કરવામા પાંડિત્ય બતાવે છે એમણે ધવળશેઠના પાત્રને ખૂબ સુંદર રીતે ચીતર્યું છે અને એને ખરા આકારમાં બતાવી કવિત્વ બતાવ્યું છે. સમુદ્રના કલ્લોલમા, અદ્ભુત રસ, રતનદ્વીપના સહસસાનુ પર્વતના મંદિરના વર્ણનમા અદ્ભુત રસ, ધવળશેઠના મરણમાં રૌદ્ર રસ, ચાર પત્નીઓના વર્ણનમાં શૃંગાર રસ, લડાઈમા વીરરસ અને પતિયાના સાતશે માણસોના વર્ણનમા હાસ્ય અને કરુણ રસ પોષ્યો છે રતનદ્વીપમા આખા લગ્નનો સમારંભ ખૂબ સરસ રીતે વર્ણવ્યો છે (ખંડ ૨, ઢાળ ૮ મી).

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો ભાષાપ્રયોગ બહુ હૃદયંગમ, વ્યવહારુ અને અર્થગર્ભિત છતા સાદો, સરળ અને પ્રેરક છે. ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્યશોવિજયનો ભાષાપ્રયોગ વિદ્વત્તા ભરેલો, મજબૂત છતા સમજવામા જરા પ્રયાસ કરવો પડે તેવો છે.

કવિનો ઉદ્દેશ શ્રી સિદ્ધચક્રનો યોગ જનતાને સમજાવવાનો હતો તે શ્રી વિનયવિજયે વ્યવહારની નજરે બતાવ્યો છે દુનિયા યોગ સમજી ન શકે, તેને તો ખૂબ સંપત્તિ સાંપડે, પૈસા અને સ્ત્રી મળે, રાજ્યઋદ્ધિ મળે અને લીલા લહેર થાય એમા મોજ પડે છે. એ કાર્ય શ્રી વિનયવિજયે સફળ રીતે કર્યું છે જ્યારે શ્રી યશોવિજયે સિદ્ધચક્રના યોગનુ તત્ત્વજ્ઞાન ખૂબ વિગતથી સમજાવ્યું છે એમણે ચોથા ખંડની અગિયારમી અને બારમી ઢાળમા આ યોગનુ તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવ્યુ છે તે વિચારતા ખૂબ મજા આપે તેવું છે. સામાન્ય વાચકને માટે શ્રી વિનયવિજયરચિત વિભાગ ખૂબ હૃદયંગમ થાય તેવો છે જનતાની સામાન્ય કક્ષાથી ઉપર આવેલા વિદ્વાનવર્ગને તો બન્ને કવિની રચના ખૂબ મજા આપે તેવી છે.

આ ગ્રંથની રચના શ્રી વિનયવિજયે સં ૧૭૩૮ના ચોમાસામા રાંદેર શહેરમા શરૂ કરી અને તે જ ચાતુર્માસમા તેઓનો દેહવિલય થયો. બાકીનો વિભાગ ઉપર જણાવ્યુ તેમ શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે પૂરો કર્યો, પણ તે તુરત જ પૂરો કર્યો કે વચ્ચે કાંઈ સમય જવા દીધો તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે યશોવિજય ઉપાધ્યાયે તેને માટે કાંઈ સૂચન સદર રાસની પ્રશસ્તિમાં કર્યું નથી

ઉપાધ્યાયનુ અવસાન સં. ૧૭૪૩ના ચોમાસામા ડભોઈ શહેરમા થયુ એટલે વચ્ચેનો ગાળો માત્ર પાંચ જ વર્ષનો રહ્યો ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયની વૃદ્ધ ઉમર જોતા, આપેલ વચન અથવા કરેલ સંકેતને પાર પાડવાની તેમની પોતાની ફરજના સ્પષ્ટ ખ્યાલનો તેમણે કરેલો ઉલ્લેખ વિચારતા તેમણે તુરત જ આ કાર્ય પાર પાડયુ હશે એમ ધારી શકાય અને તે રીતે જોતા આ રાસની બાકીની કૃતિ સં ૧૭૩૯ લગભગમા થઈ હશે એમ અનુમાન સલામતીથી કરી શકાય છે.

: ૪ :

ગ્રંથકર્તાનો સમય

રાજકીય—

ગ્રથકર્તાનો સમય આપણે સ ૧૬૯૬ પહેલાં પાચેક વર્ષથી ગણી શકીએ, કારણ કે તેઓશ્રીની પ્રથમ સસ્કૃત કૃતિ સ. ૧૬૯૬ના જેઠ માસમા પૂરી થઈ, એટલે ઈ સ ૧૬૪૦નો સમય થયો. અને પ્રથમ ગુજરાતી કૃતિ સ ૧૬૮૯મા બની એટલે ઈ. સ. ૧૬૩૩નો સમય થયો તે વખતે હિદ પર મુગલ શહેનશાહ શાહજહાનનો અમલ ચાલતો હતો (ઈ.સ. ૧૬૨૭–૧૬૫૮) મુગલ શહેનશાહતની સ્થાપના બાબરે ઈ. સ ૧૫૨૬મા કરી અને હુમાયુના વખતમા અનેક પ્રકારની અસ્તવ્યસ્તતા થયા પછી અકબરે એ શહેનશાહતને ખૂબ મજબૂત કરી એની વિશાળ રાજ્યનીતિ, વસુલાતીની રીતિમા સુધારા, ટોડરમલ્લ જેવા નિષ્ણાત પર વિશ્વાસ, હિંદુ–મુસલમાનને સમાન કક્ષા પર ગણવાની રીતિ, જઝિયાવેરો કાઢી નાખવાની દીર્ઘદર્શિતા આદિ અનેક કારણે પરદેશી મોગલોની સત્તા હિદ પર પગભર થતી ચાલી અકબરે વિંધ્યાચળની ઉપરનો પ્રદેશ લગભગ પોતાના કાબુ તળે લીધો હતો અને પૂર્વમા પણ ઠીક સત્તા જમાવી હતી. એના પુત્ર જહાગીરે બાપે મેળવેલુ જાળવી રાજ્યુ શહેનશાહ શાહજહાને અનેક લડાઈઓ કરી શહેનશાહતને વિશેષ મજબૂત કરી અને પોતે કળાનો ખાસ શોખીન હોવાથી તાજમહાલ જેવા અનેક ભવ્ય મહાલયો બધાવ્યા ઈસ ૧૬૩૩(સ. ૧૬૮૯)મા શાહજહાન શહેનશાહનો સૂર્ય એની મધ્ય રેખા પર તપતો હતો શાહજહાનાબાદ–નવા દિલ્હીની યોજના, મોતી મસ્જિદ, દિલ્હીની જુમામસ્જિદ આજે પણ જોનારને વિચારમા નાખી દે છે. એ સમયમા ગ્રથકર્તાનો ઉદય થયો

ઈ સ ૧૬૫૭(સ ૧૭૧૨)મા શાહજહાનના પુત્રો દાગ, મુરાદ, ઔરગજેબ અને સૂજા વચ્ચે લડાઈ થઈ, મહાન શહેનશાહ કેદમા પડચો, એના ત્રણ દીકરાઓ કમોતે મુઆ અને ઔરગજેબ શહેનશાહતનો માલિક બન્યો એણે જઝિયાવેરો શરૂ કર્યો, મુસલમાનોને મલ્હાવ્યા, હિદુઓ તરફ ઘૃણા બતાવી, પોતાના અગત માણસો તરફ પણ વહેમની નજરે જોવા માડયુ અને દક્ષિણ જીતવાને લોભે શહેનશાહતને ઢીલી કરી નાખી એ ઈસ ૧૬૫૭–(સ. ૧૭૧૩)મા ગાદીએ આવ્યો તે વખતે 'લોકપ્રકાશ' ગ્રથ અને 'હૈમલઘુપ્રક્રિયા' કૃતિઓ બની ચૂકી હતી ગ્રથકર્તાનો બાકીનો સમય એટલે ઔરગજેબના રાજ્યકાળનો સમય સમજવો. ઈ સ ૧૬૫૮–૧૭૦૭મા એટલે સ ૧૭૧૪–૧૭૬૩ દરમ્યાન ઔરગજેબે મુગલાઈને ઉપર ઉપરથી ખૂબ અપનાવી પણ અદરખાનેથી એને ઢીલી કરી દીધી. એની ધર્માભિમાનની ભાવનાએ અથવા ધર્માધ વલણે અકબર બાદશાહની જમાવેલી ભક્તિ, પ્રેમ અને ઐકય પર પાણી ફેરવ્યા અને દક્ષિણમા સત્તા જમાવવાના લોભમા દિલ્હી પાયતખ્ત પરનો કાબૂ ઘણો ઢીલો પાડી દીધો

ઔરંગઝેબના સમયમા મરાઠા સરદાર શિવાજી જાગ્યા એણે નવીન પદ્ધતિએ લડાઇ કરવાની શરૂઆત કરી એનો પ્રદેશ ડુંગરાળ હોઇને એ અનુકૂળ વખતે બહાર પડે અને પાછો ડુંગરમાં છુપાઇ જાય. એણે ઔરંગઝેબને ખૂબ ત્રાસ આપ્યો મુગલાઈને ઢીલી પાડવામા અને હિંદુત્વનું રક્ષણ કરવામા એણે મજબૂત ફાળો આપ્યો. એણે સિંહાદ્રિ અને ઘાટોમા ખૂબ જમાવટ કરી અને પરિણામે દક્ષિણ દેશ પર વિજય મેળવવાને બદલે ઔરંગઝેબને વર્ષો સુધી દક્ષિણમા જ સમય પસાર કરવો પડચો શિવાજીનો રાજ્યકાળ ઈ સ ૧૬૬૪ થી ૧૬૯૦ છે એટલે સં ૧૭૨૦ થી ૧૭૩૬ થાય, જે આપણા ગ્રંથનાયકનો ઉત્તર સમય લગભગ પૂરેપૂરો બને છે. આ આખો સમય અવ્યવસ્થાથી ભરપૂર હતો. રાજ્યમા શાંતિ ન હોય, સૂબા અને સેનાપતિઓ પોતાની સત્તા જમાવવાની ગડમથલમા પડી ગયા હોય અને ચારે તરફ લડાઈના પડઘા પડી રહ્યા હોય ત્યારે આત્મતત્ત્વનુ ચિંતવન થાય કે 'શાંતસુધારસ' જેવા ગ્રંથો લખાય કે તેના પર પરિશીલન થાય એ ભારે આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી બાબત લાગે છે. અધ્યાત્મ કે યોગ શાંતિનો વિષય છે, એ તો શાંત વાતાવરણમા જ સાધારણ રીતે જામે જ્યારે દોડાદોડ અને નાસભાગ હોય ત્યારે શાંતિના વિચાર સૂઝે નહિ આવા વાતાવરણમા ગ્રંથો લખાયા છે અને આત્મસન્મુખ ભાવનાઓ થઇ શકી છે તે ગ્રંથકર્તાની અધ્યાત્મરસિકતા બતાવે છે, એનો આત્મતત્ત્વ-શોધન માટે ખરો આંતરનાદ સૂચવે છે અને વાતાવરણને તાબે ન થઇ જવાની ઉલ્લાસવૃત્તિ બતાવે છે ખુદ સુરત શહેર ઉપર શિવાજી મહારાજે ઈ સ. ૧૬૬૪ (સં. ૧૭૨૦)-મા લૂટ ચલાવી, આખા શહેરમા નાસભાગ થઇ રહી અને લોકોના જાનમાલની સલામતી મોટા ભયમા આવી પડી, છતા આપણે ઉપર જોયુ છે કે રાંદેર, સુરત અને તેની આસપાસ ગુજરાતમા રહીને જ સર્વ કૃતિઓ ગ્રંથકર્તાએ કરી છે અને કેટલીક કૃતિઓ તો અસાધારણ એકાગ્રવૃત્તિ અને વિશિષ્ટ અભ્યાસને પરિણામે રચાયેલી છે એ સર્વ બતાવે છે કે લેખકના મનમાં આત્મારામ-રમણતા હતી, વાતાવરણને તાબે ન થઈ જતા તેની ઉપરવટ થવાની તાકાત હતી અને શાંતિના માર્ગની સાધ્યસ્પષ્ટતા નજરસન્મુખ રાખવાની વિશિષ્ટ આવડત તેમનામા હતી

સાંસારિક—

જનતા સામાન્ય રીતે અંધકારમાં હતી લશ્કરી વર્ગો લડાઈની વાતોમા પડેલા હતા, બાકીના વર્ગો અવ્યવસ્થાના સપાટામા હતા, આખો વખત ચારે બાજુ લડાઈના ભણકારા વાગ્યા જ કરતા હતા, લોકોમા વાતો જિંદગીની અસ્થિરતા, ભય અને અગવડની જ ચાલ્યા કરતી હતી, અમુક વિશિષ્ટ વર્ગને બાદ કરીએ તો અભ્યાસ બહુ સામાન્ય હતો, લોકોનો મોટો ભાગ અજ્ઞાનમાં સબડતો હતો અને ચારે તરફ અંધકાર અને અવ્યવસ્થાનુ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતુ હતુ જનતાને મુસલમાન વર્ગ તરફથી મોટો ભય હતો અને દિલ્લી એટલુ દૂર હતુ કે ત્યા સુધી રાવ પહોચાડવાની જોગવાઈ લગભગ નહિવત્ હતી માત્ર દેશનુ ધન દેશમા જ રહેતુ, એટલે વરસાદપાણી સારા થાય તો લોકોને ભૂખમરાને તાબે થવુ પડતુ નહિ,

પણ એ સિવાય જીવનની શાંતિ માટે કે આત્મસુધારણાને માટે એ સમયમા અતિ અલ્પ તકો મળતી હતી આવા સમયમાં લેખકો, કવિઓ, સાહિત્યકારો કે તાર્કિકો જન્મતા તે અપવાદરૂપે જ. લોકોનુ અભ્યાસનુ ધોરણ એટલુ તો ઓછુ હતુ કે શિષ્ટ, ભણેલા કહેવાતા વર્ગમા પણ વધારેમા વધારે લખતા-વાચતા, અને હિસાબ કરતા આવડે તે પાચમા પૂછવા લાયક ગણાતા, જ્યારે સામાન્ય જનતાના મોટા ભાગને તો અક્ષરજ્ઞાન પણ મળતું નહિ એટલુ છતા લોકો પોતપોતાના વ્યવહારમા કુશળ હતા, નાતજાતના રિવાજને માન આપતા અને સગપણ, સ્નેહસબધ ચીવટથી જાળવતા હતા દેશ-પરદેશ જવા-આવવાનાં સાધનો અતિ અલ્પ હોઈ પોતાના પ્રદેશમા લોકો હાલતા-મ્હાલતા અને દૂર જવાની વાત તો અતિ સાહસિક વેપારી કે વહાણવટી જ કરતા, પણ સાધારણ રીતે તો પાચ-પંદર ગાઉ દૂર જવુ હોય તો ભાના અને સથવારાની સગવડ કરવી પડતી હતી. જ્ઞાતિઓનુ બધારણ મજબૂત હતુ અને પ્રાતિકવાડાઓ પણ એટલા જ ચુસ્ત હતા લોકો કથા-વાર્તા સાભળીને, વ્યાખ્યાનોનુ શ્રવણ કરીને જ્ઞાન મેળવતા અને બાકી પોતાના નાનામોટા વ્યાપારમા રળી ખાતા હતા દેશ સમૃદ્ધ હતો, કુદરતની કૃપા હતી, ધરતીકપ કે જ્વાળામુખીનુ નામ નહોતુ અને દુકાળ જવલ્લે જ પડતા આવો સમય તે વિક્રમની સત્તરમી સદીની આખરનો અને અઢારમીની શરૂઆતનો હતો. હવે એ સમયે જૈન જનતાની. ખાસ પરિસ્થિતિ કેવી હતી તે જરા લક્ષ્યમા લઈ લઈએ.

ગુજરાત—

જૈન જનતાનો વિચાર કરતા પ્રથમ રાજદ્વારી બાબતને અગે ગુજરાતની સ્થિતિ વિચારવી પ્રસ્તુત થાય છે રાજપુતાનામા ઔરંગઝેબે કેર વર્તાવી દીધો હતો અને એના ધર્માધપણાને લઇને હિદુઓ તદ્દન વિરુદ્ધ થઈ ગયા હતા એ જાણીતી વાત છે. અકબરે જે પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો હતો એ રાજનીતિના ફેરફારથી અને ધર્મઝનૂની રાજકારણથી ઔરગજેબ ગુમાવી બેઠો એ વાત જગજાહેર છે પણ એ જ ઔરગજેબ એના પિતાના વખતમા ગુજરાતનો સૂબો નિમાયો હતો તે વખતે શેઠ શાતિદાસે અમદાવાદના સરસપુરમા સ. ૧૬૯૪મા બધાવેલ (મગનલાલ વખતચદ, અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૪૨-૩) બાવન જિનાલયવાળા ભવ્ય દેરાસરને ઔરગજેબે ઈ સ ૧૬૪૪(સ ૧૭૦૦)મા તોડી પાડયું અને તે જ દેરાની મસ્જિદ કરી દીધી આથી આખા ગુજરાતમા હિદુ અને મુસલમાનનુ મોટું બડ થયુ (જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા, ભાગ ૧ લો, પૃ ૮૦) ઇતિહાસકાર લખે છે કે તે વખતે ધર્મને અગે જુલમ ઘણો હતો એ વાત સમજીને શાતિદાસ શેઠે એ દેરાસરથી પોતાના મકાન સુધી સુરગ ખોદવી રાખી હતી સુરગમા ગાડા ઉતારી સદર દેરાની ચોમુખની ચાર પ્રતિમાઓ ગાડામાં બેસારી ઝવેરી-વાડામા લાવ્યા તેમાની ત્રણ મૂર્તિઓ આદીશ્વરના દેરાસરના ભોયરામા બેસારી અને ચોથી મૂર્તિ ઝવેરીવાડામા નીશાપોળમા જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથના દેરાના ભોયરામા બેસારી તથા

મૂળનાયકની મૂર્તિ નાની શામળી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની હતી તે લાવીને ઝવેરીવાડામાં સૂરજમલના દેરામાં પધરાવી તે મૂર્તિઓ હાલ પણ છે પછી તે મુસલમાનોએ દેરુ વટાળ્યુ, રંગમંડપ વગેરેના ઘુમ્મટની માહેલી તરફ ફરતી ઊંચા પથ્થરની પૂતળીઓ વગેરે છે તેને છૂંદી નાખી તથા ચૂનાથી લીપી દીધી. તે સિવાય મુસલમાનોએ ઘણી તોડફોડ કરી છતા પણ એ દેરાના ખંડેર પરથી માલૂમ પડી આવે છે કે એ દેરાનુ કામ બહુ મજબૂત હતુ હાલ તે દેરું ઉજ્જડ પડયું છે.

આટલા ઉપરથી ગુજરાતમા જાનમાલના રક્ષણની કેટલી ચિંતા હશે એનો ખ્યાલ આવશે. લોકોના જીવને ફડકો એટલો હતો કે આવતી કાલે શુ થશે તેની કલ્પના થાય નહિ. મોટા શહેરમા આવી સ્થિતિ હોય ત્યારે નાના શહેરો અને ગામડામા કેવી જાતની રંજાડો હશે એ કલ્પી લેવું મુશ્કેલ નથી ગુજરાતમાં સૂબા દિલ્હીથી નિમાઈને આવતા હતા અને તેની લાયકાત ઉપર ગુજરાતનો વહીવટ ચાલતો હતો. ગુજરાતનો તે સમયનો ઇતિહાસ જોતા કોઇ વિશિષ્ટ તત્ત્વ દેખાતુ નથી સૂબાનો મેળાપ થાય અથવા તે માન આપે તો શહેનશાહે પોતે માન આપ્યુ હોય એમ ગણવામા આવતું હતુ. આવા પ્રકારની ગુજરાતની તે સમયની સ્થિતિ હતી જાનમાલની ચિંતા લોકોને ખૂબ રહેતી હતી જ્ઞાતિબધનો સામાજિક કારણે મજબૂત હતા નાની નાની જ્ઞાતિઓ અને પ્રાંતિક ભેદો ખૂબ હતા અને દિવસાનુદિવસ વધતા જતા હતા. થોડા ગામોના ઘોળ બનતા હતાં, અને રાજનગરના માણસો સ્વાભાવિક રીતે પોતાની જાતને ઉત્તમ-વિશિષ્ટ માનતા હતા. સ્ત્રીઓને અભ્યાસ માટે કોઇ જાતની વ્યવસ્થા નોધાયેલી નથી તેઓને ઘર બહાર હરવા-ફરવામા ઘણો સંકોચ રહેતો હતો અને બાળલગ્નો પ્રચલિત હતા લોકોમા ધર્મભાવના સારી હતી.

સત્તરમી સદીનો જૈન ઇતિહાસ, પ્રભાવશાળી વિજયહીરસૂરીશ્વર, ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયની ચર્ચા–

અઢારમી સદીને બરાબર સમજવા માટે શ્રી હીરવિજયસૂરિથી માડીને શરૂ થતા યુગની અતિ સંક્ષેપમા વિચારણા કરવી જરૂરી છે પાલણપુરમા કુરા ઓશવાલ અને નાથીબાઇને ત્યાં હીરાનો જન્મ સં ૧૫૮૩મા થયો વિજયદાનસૂરિ(૫૭મી પાટ)ના ઉપદેશથી ૧૩ વર્ષની વયે એણે સં ૧૫૯૬મા માબાપની પરવાનગીથી પાટણ શહેરમા દીક્ષા લીધી દક્ષિણમા દેવગિરિ થઇ દક્ષિણી પંડિત પાસે ખૂબ અભ્યાસ કર્યો, ન્યાય અને જ્યોતિષમા ખાસ પ્રાવીણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું સં. ૧૬૦૮મા નાડલાઇમા તેમને પંડિતપદ પ્રાપ્ત થયુ, સં ૧૬૦૮માં ઉપાધ્યાયપદ પ્રાપ્ત થયુ અને સં.૧૬૧૦મા શિરોહીમા તેમને આચાર્યપદવીનુ પ્રદાન થયુ આચાર્ય વિજયદેવસૂરિનો સ્વર્ગવાસ સં ૧૬૨૧મા થતા તપગચ્છના વિજયહીરસૂરિ નાયક થયા. આ વખતે આખા તપગચ્છમા તેમની આજ્ઞા વર્તતી હતી અને તેઓ એકલા અદ્વિતીય નાયક

બન્યા હતા તેઓશ્રીનો વિહાર મુખ્યતયા ગુજરાતમા, યાત્રાનિમિત્તે કાઠિયાવાડમા અને ક્વચિત્ મેવાડમા હતો.

સ ૧૬૧૮મા આચાર્ય વિ હીરસૂરિજી ગાધાર(લાટદેશ)મા ચોમાસુ હતા તે વખતે અકબર બાદશાહને ધર્મજિજ્ઞાસા થઈ એણે અનેક વિદ્વાનોને એકઠા કરી તેમની પાસેથી ધર્મના રહસ્યો જાણી તે પરથી સર્વધર્મસ મત એકમત ચલાવવાની ભાવના કરી એટલે 'દીનેઈલાહી' નામના સર્વ ધર્મના રહસ્યભૂત એક ધર્મની સ્થાપના સ ૧૬૩૫મા કરી પણ દીધી હતી, એમા એનો રાજદ્વારી ઉદ્દેશ પણ હતો, સાથે સાથે એનામા ધર્મજિજ્ઞાસા પણ સાગી હતી. નિષ્પાપ ધર્મમાર્ગની શોધ કરતા એમની પાસે શ્રી હીરવિજયસૂરિના નામની પ્રાપ્તિ થઈ. શહેનશાહના આમ ત્રણથી આચાર્યશ્રી દિલ્લી આવ્યા ત્યા શહેનશાહ અને સૂરીશ્વરનો મેળાપ થયો. અકબર પાદશાહને જૈન ધર્મના કેટલાક મુદ્દા ખૂબ પસદ આવ્યા. આચાર્ય વિજયહીરસૂરિને એમણે સ ૧૬૪૦મા 'જગદ્ગુરુ'ની પદવી આપી વિજયહીરસૂરીશ્વરનો આ આખો પ્રસગ અતિ આકર્ષક છે અને 'વિજયપ્રશસ્તિ' કાવ્ય, 'હીરસૌભાગ્ય' કાવ્ય ઋષભદાસકૃત 'હીરવિજય-સૂરિરાસ' આદિ અનેક ગ્રથોમા ચિતરાયેલો છે આપણે આ પ્રસગે તેની વિગતમા ઊતરવાનુ નથી જૈન સમાજની સ્થિતિ સમજવા પૂરતુ આ સમયનુ વિહગાવલોકન કરી આપણે અઢારમી શતાબ્દિની શરૂઆત સુધી પહોચી જશુ, કારણ કે આ ઇતિહાસને અઢારમી સદીના ઇતિહાસ સાથે અતલગનો સબધ છે

વિજયહીરસૂરિએ અકબર પાસેથી અનેક ફરમાનો મેળવ્યા, જૈનધર્મની કીર્તિ વધારી સ ૧૬૪૦થી અકબરના દરબાર સાથે તપગચ્છનો સબધ અકબરના મરણ સુધી ચાલુ રહ્યો આચાર્ય વિજયહીરસૂરિએ સ ૧૬૫૨મા કાળ કર્યો ત્યારપછી પણ ભાનુચદ્ર ઉપાધ્યાય સ ૧૬૬૧મા અકબરના મરણ સુધી લગભગ દિલ્લીમા અથવા પાદશાહની નજીકમા રહ્યા અને આ રીતે અહિંસાના સદેશા રાજ્યદ્વારા પહોચાડવાની તક આચાર્યશ્રીએ હાથ ધરી એ જ સમયમા ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય થયા એમની દીક્ષા સ ૧૫૯૬મા અને વિજયહીરની સાથે ઉપાધ્યાયપદ તેમને ૧૬૦૮મા વિજયદાનસૂરિએ આપ્યુ. તેમણે તપગચ્છ જ સાચો છે એમ જણાવી 'તત્ત્વતરગિણી', 'પ્રવચનપરીક્ષા' આદિ ગ્રથો રચ્યા અને 'કુમતિકુદ્દાલ' ગ્રથ બહાર પાડ્યો. ચર્ચા ઘણી વધી પડી તેમના એક ગ્રથને વિજયહીરસૂરિએ જળશરણ કરાવ્યો તેથી તેમની વાત દબાઇ તો ગઇ, છતા તેની પાસે સઘ સમક્ષ સ. ૧૬૨૧ મા માફી મગાવી આ વખતથી મતભેદનો કીડો તપગચ્છમા દાખલ થયો. આ ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય મહાતાર્કિક અને અસાધારણ વિદ્વાન હતા, પણ આક્રમણરીતિએ આક્ષેપ કરનાર હોઈ અનેક વાર અથડામણમા આવી જતા હતા

મતભેદનો ઇતિહાસ—

વિજયસેનસૂરિને સ. ૧૬૨૦મા આચાર્યપદ આપવામાં આવ્યુ તેઓ વિજયહીરસૂરિની

પાટે આવ્યા. તેમનું સ્વર્ગગમન સ. ૧૬૭૧મા થયુ તેઓ ભારે વિદ્વાન હતા તેથી તેમના સમય સુધી તપગચ્છમા શાંતિ ચાલી વિજયસેનસૂરિ સંવત્ ૧૬૭૧મા કાળધર્મ પામ્યા. ત્યારપછી તપગચ્છમા મતભેદ વધ્યો. વિજયસેનસૂરિની પાટે વિજયદેવસૂરિ આવ્યા. આ વિજયદેવસૂરિએ સાગરવાળાનો પક્ષ લીધો. આથી તપગચ્છમા ભારે ખટપટ ઊભી થઈ ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્રે સોમવિજય સાથે મળી રામવિજયને આચાર્યપદ આપ્યુ અને એમનુ નામ 'વિજયતિલકસૂરિ' પાડવામાં આવ્યુ. આ વાતની ચર્ચા તો વિજયસેનસૂરિના સમયમાં શરૂ થઇ ગઇ હતી, પણ તેના પર તેમના સ્વર્ગગમન પછી સં. ૧૬૭૩માં અમલ થવા લાગ્યો સ. ૧૬૭૬મા વિજયતિલકસૂરિ કાળધર્મ પામ્યા. એમની પાટે વિજયઆનંદ-સૂરિની સ્થાપના કરવામા આવી. તે વખતે વિજયદેવસૂરિ અને વિજયઆનંદસૂરિ વચ્ચે મેળ થયો તો ખરો, પણ અંતે તપગચ્છના બે વિભાગ પડી ગયા વિજયદેવસૂરિના પક્ષે રહેનાર 'દેવસૂરિ' અથવા 'દેવસૂર' કહેવાયા અને વિજયઆનંદસૂરિના પક્ષે, રહેનારા 'આનંદસૂરિ' અથવા 'અણુસૂર' કહેવાણા એક બાપના બે દીકરા હોવા છતા અને ક્રિયા કે વ્રત. નિયમ, સમાચારી કે આજ્ઞામા જરા પણ મતફેર ન હોવા છતા આ રીતે તપગચ્છમા વિભાગ થયા અને પરિણામે એક છત્રે ચાલતાં તપગચ્છમાં ચર્ચા, તકરાર અને ભેદની શરૂઆત થઈ

તપગચ્છના ત્રણ વિભાગ—

આ ઉપરાત તપગચ્છમાં એક બીજો અગત્યનો બનાવ વિજયદેવસૂરિના સમયમા થયો. આ મહાતપસ્વી આચાર્યને જહાગીર પાદશાહે 'મહાતપા'નુ બિરુદ આપ્યું હતુ. એના સમયમા અમદાવાદમા સુપ્રસિદ્ધ શાતિદાસ શેઠ થયા. તેમના ઉપર તપગચ્છના રાજસાગરનો ઉપકાર હતો અમુક પ્રકારના જાપ કરીને શેઠને અનર્ગલ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરાવી દેવામા એ કારણભૂત થયા હતા શેઠ શાતિદાસની ઇચ્છા પોતાના ગુરુ રાજસાગરને ઉપાધ્યાયપદવી અપાવવાની હતી એમણે વિજયસેનસૂરિને વિજ્ઞપ્તિ કરી, પણ સૂરિમહારાજે જવાબમા જણાવ્યું કે 'એમ પદવી આપીએ તો સ્થળે સ્થળે ઉપાધ્યાય થઈ જાય, તેથી તેનુ માહાત્મ્ય ન રહે, માટે તમારી વિનંતિ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.' શ્રાવક જ્યારે અમુક સાધુનો પક્ષ કરે ત્યારે શાસનની જે દશા થાય છે તે ત્યારપછી બની શેઠે રાજસાગરને આચાર્ય બનાવવાનુ નક્કી કર્યું. ખંભાતના નગરશેઠ પોતાને ઘેર આવ્યા હતા તે તકનો લાભ લઇ તેને રોકી રાખ્યા. ખંભાતમા વિજયદેવસૂરિ બિરાજમાન હતા યુક્તિ–પ્રયુક્તિ કરી ખંભાતના નગરશેઠને ધમકાવી દબાવી વિજયદેવસૂરિ પાસેથી વાસક્ષેપ અને સૂરિમંત્ર મંગાવ્યો અને સં ૧૬૮૬ના જેઠ માસમાં રાજસાગરને આચાર્યપદવી શેઠ શાતિદાસે અમદાવાદમા અપાવરાવી આ રીતે તપગચ્છમા ત્રીજો વિભાગ પડ્યો અને સાગરની પરંપરા તે વખતથી શરૂ થઇ.

આ રીતે તપગચ્છમા સત્તરમી સદીની આખરે ખટપટો વધી પડી અને એક ચક્વે ગચ્છનિર્વાહ થતો હતો તેમા ભેદો થતા ચાલ્યા. વિજયદેવસૂરિના વખતમા તેમની અને વિજયાનદસૂરીશ્વરની વચ્ચે સ ૧૬૭૫ લગભગ ભેદ થયો, પાછો તેમની વચ્ચે ૧૬૮૧મા મેળ પણ થયો, પરતુ જ્યારથી વિજયદેવસૂરિએ સાગરવાળાનો પક્ષ ઉઘાડી રીતે લીધો ત્યારથી આનદસૂરિ સાથે વિરોધ વધી પડ્યો અને આ રીતે તપગચ્છમા મતભેદ, વિરોધ, ચર્ચાઓ અને અગત આક્ષેપોનો યુગ શરૂ થયો. આવી તકરારની વાત જહાગીર પાદશાહ સુધી પણ પહોચી અને તેમણે સ ૧૬૭૩મા વિજયદેવસૂરિ જ ખરા પટ્ટધર છે એમ મત બતાવ્યો ત્યારે વિરોધજ્વાળા ભભૂકી ઊઠી શિરોહીના જૈન દીવાને ગચ્છભેદ અટકાવવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ અતે મતભેદ ચાલુ જ રહ્યો અને એમા શ્રાવકોએ પક્ષ લઇ શાસનના હિતને બદલે અગત માનાપમાન પર વધારે ધ્યાન આપી શાસનની છિન્નભિન્ન સ્થિતિની શરૂઆત કરી.

અકબર બાદશાહના સમયમા અને ત્યારબાદ જહાગીર અને શાહજહાનના સમયમા જૈન ધર્મની પ્રગતિ સારી થઇ, સારા લેખકો પ્રાપ્ત થયા વિજયહીરસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ બન્ને ખૂબ અભ્યાસી હોઇ એમણે સાહિત્યસેવા સારી કરી અને એમના સમયમા ધર્મની જાહોજલાલી દર્શનવિકાસને અગે પણ ખૂબ થઈ. તેમના પછી વિજયદેવસૂરિ આવ્યા, તે વિદ્વાન ખરા, પણ વિજયસેનસૂરિ જેવા મક્કમ જણાતા નથી. એમના સમયમાં શાસનની અદર ક્ષીણતા આવવાની શરૂઆત થઈ, પણ ધર્મનુ બાહ્ય સ્વરૂપ તો ધામધૂમથી ભરપૂર જ ચાલ્યુ

આપણે હવે અઢારમી શતાબ્દી પર આવી જઈએ

વિજયદેવસૂરિના વખતમાં ક્રિયાઉદ્ધાર—

અઢારમી સદીની શરૂઆતમા ઉપર જણાવ્યુ તેમ તપગચ્છના ત્રણ વિભાગો પડી ગયા હતા વિજયદેવસૂરિ તપગચ્છની ૬૦મી પાટે શ્રી વિજયસેનસૂરિના પટ્ટધર થયા. તેમનો જન્મ સ ૧૬૪૩, પન્યાસપદ ૧૬૫૫, સૂરિપદ ૧૬૫૬ પોતાની હયાતીમા તેમણે વિજયસિહસૂરિને પટ્ટધર તરીકે નીમ્યા હતા આ વિજયસિહસૂરિનો જન્મ સ. ૧૬૪૪–મા (મેડતા) દીક્ષા સ. ૧૬૫૪મા, વાચકપદ સ ૧૬૭૩મા અને સૂરિપદ સ ૧૬૮૨મા થયુ તેમનુ સ્વર્ગગમન સ ૧૭૦૯મા અષાડ શુદિ ૨ને રોજ અમદાવાદમા થયુ.

વિજયદેવસૂરિનુ સ્વર્ગગમન સ. ૧૭૧૩ના અષાડ શુદિ ૧૧ને રોજ ઉનામા થયું, એટલે તેમની હયાતીમા જ તેમના પટ્ટધર વિજયસિહસૂરિનુ સ્વર્ગગમન થયુ છતાં વિજયસિહસૂરિ તપગચ્છની ૬૧મી પાટે ગણાય છે, કારણ કે એમણે ગુરુની હયાતીમા ગચ્છાધિપતિ તરીકે કામ કર્યું હતુ

મુનિ સત્યવિજયજી વિજયસિહસૂરિના શિષ્ય થયા તેઓ મહાત્યાગી–વૈરાગી અથવા ક્રિયાશીલ હોઇ એમને પ્રચલિત સાધુમાર્ગમા શિથિલતા લાગી એમણે પોતાના ગુરુ પાસે

ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની પરવાનગી માગી એમની ઇચ્છા ત્યાગધર્મને બરાબર બહલાવવાની, સવિશેષ તપ કરવાની અને તપગચ્છમા કેટલોક સડો અને ખટપટ દાખલ થઇ ગયા હતા તે દૂર કરવાની હતી એમ જણાય છે. વિજયસિંહસૂરિએ એમની યોગ્યતા જાણી એમને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની પરવાનગી આપી. તેઓ ગુરુની પરવાનગીથી જુદા પડ્યા, અપ્રમત્તપણે વિહાર કરવા લાગ્યા અને તેમણે તપત્યાગનો માર્ગ આદર્યો.

આ સત્યવિજય પન્યાસ અત્યત ક્રિયાશીલ અને સ્વતત્ર વિચારના, મક્કમ અને ઉદ્યોગી હતા એમણે સવિજ્ઞપક્ષ કાઢ્યો. પ્રચલિત પ્રવાહના સાધુઓથી જુદા પડવા સફેતને બદલે પીળા વસ્ત્રો કર્યાં અને વિહાર આદિના આકરા નિયમો કર્યા.

તેમનો જન્મ માળવાના લાડલુ ગામમા સ ૧૬૭૪મા થયો હતો. ૧૪ વર્ષની વયે તેમની દીક્ષા માબાપની પરવાનગીથી તેમના ગામમા થઈ સ ૧૭૨૯માં વિજયપ્રસૂરિએ તેમને પંન્યાસ-પદ સોજતમા આપ્યુ અને ૮૨ વર્ષની વયે સ. ૧૭૫૬મા તેમનો સ્વર્ગવાસ પાટણ મુકામે થયો. તેમણે ક્રિયાઉદ્ધાર વિજયસિંહસૂરિના જીવનસમયમાં કર્યો છે અને તેમની પટ્ટપરપરા વિજયસિંહસૂરિથી ગણાય છે, છતા ૧૭૨૯મા તેમને પંન્યાસપદ આપ્યુ છે તે પરથી જણાય છે કે તેમને મૂળપાટ સાથે સબંધ તો ચાલુ રહ્યા હશે. નોધવા જેવી વાત એ છે કે તેઓ આટલો લાબો વખત જીવ્યા અને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા જેટલી તેમણે તાકાત બતાવી, છતા તેઓને આચાર્યપદ મળ્યુ નહિ, અથવા તેઓએ તે લીધું નહિ. આ તેમની ત્યાગ-દશા સૂચવે છે

વિજયપ્રભસૂરિ—

વિજયદેવસૂરિની હયાતીમા વિજયસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન સ ૧૭૦૯માં થતા પાછી અગવડ ઊભી થઈ. તે વખતે તપગચ્છમા બે મોટા ભેદ તો પડી ગયેલા જ હતા વિજયદેવ-સૂરિ અને વિજયઆનદસૂરિના શાસન અલગ અલગ ચાલતા હતા અને સાગરગચ્છની પણ શરૂઆત થઈ હતી એ વખતે તે ઉપરાત સત્યવિજય મૂળ પાટથી જુદા પડી ગયા હતા ત્યા વિજયદેવસૂરિની હયાતીમા વિજયસિંહસૂરિએ કાળ કર્યો. એમની ૬૧મી પાટ ગણાય છે. વિજયપ્રભ કચ્છ મનોહરપુરના હતા જન્મ સ. ૧૬૭૭મા, દીક્ષા ૧૬૮૬મા અને પન્યાસપદ સ. ૧૭૦૧મા થયેલ તેમને સ ૧૭૧૦મા ગાધારમાં સૂરિપદ આપવામા આવ્યુ. આ વિજય-પ્રભસૂરિના વખતમાં તપગચ્છમા વધારે ને વધારે મતભેદ ચાલતા ગયા અને દેવસૂર, અણસૂર અને સાગરપક્ષ ઉપરાત સવિજ્ઞપક્ષ નીકળ્યો અને મૂળપાટમા મદતા આવતી ગઈ, એમાં રહેનાર 'શ્રીપૂજ્યો' થઈ ગયા અથવા કહેવાયા અને એના તરફ લોકોનુ માન થોડો વખત રહ્યું, પણ ધીમે ધીમે ચારિત્રમા પણ શિથિલતા આવતી ગઈ એટલે સવિજ્ઞપક્ષનુ જોર વધતુ ચાલ્યુ.

મૂળપાટનુ પ્રાબલ્ય—

એટલુ છતા અઢારમી સદીની શરૂઆતમા તો મૂળપાટનુ પ્રાબલ્ય ઘણુ જણાય છે. વિનયવિજય ઉપાધ્યાય જેવા પ્રખર વિદ્વાને 'ઇદુદૂત' કાવ્ય લખીને વિજયપ્રભસૂરિની પ્રશસા કરી છે એ સર્વ હકીકત જોતા અને શ્રીમદ્યશોવિજય જેવા મૂળપાટના પક્ષમા ઊભા રહ્યા છે એ વિચારતા એમનુ જોર ઘણુ હશે એમ લાગે છે પણ સત્યવિજય પન્યાસ તો જુદા પડી જ ગયા એમના ત્યાગ અને ક્રિયાતત્પરપણાને લઈને 'સૂરિ પાઠક રહે સન્મુખ ઊભા' એમ શ્રી વીરવિજય એમને માટે લખે છે. એટલે સત્યવિજય પન્યાસ પાસે મોટા વિજયપ્રભ જેવા આચાર્ય કે યશોવિજય ઉપાધ્યાય જેવા પાઠક પણ ખડા રહેતા હતા એ વાત ગમે તેમ હોય, પણ એ યુગમા આખા તપગચ્છમા મતભેદ, તકરાર, ચર્ચા ખૂબ ચાલ્યા જણાય છે અને મૂળ પાટ સામે ગમે તેટલો વિરોધ દેખાવા છતા એનુ જોર તે યુગમા ખૂબ રહ્યુ જણાય છે.

વિજયદેવસૂરિનુ સ્વર્ગગમન સ ૧૭૧૨મા ઉના શહેરમા થયુ અને ત્યારબાદ વિજય-પ્રભસૂરિની આણ પ્રવર્તી તેઓના શિષ્યોમા ૨૫ તો ઉપાધ્યાય હતા અને ૩૦૫ પડિતપદ ધરાવનાર હતા. એક રીતે તેમનો સમય ખૂબ ઉદ્યોતનો ગણાય, પણ અદરખાનેથી કુસપ અને અવ્યવસ્થિત ચર્ચા અને ઢગધડા વગરની ખટપટો તેમના સમયમા ખૂબ થઈ હોય એમ ઇતિહાસ વાચતા દેખાઈ આવે છે શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ ઉગ્ર હતા, કચ્છી હતા અને અમલનો દોર ચલાવનારા હતા એમના સમયમા યશોવિજય ઉપાધ્યાયને બે વખત તેમની લેખિત ક્ષમા માગવી પડી છે અસાધારણ તાર્કિક, તીવ્ર બુદ્ધિબળ બતાવનાર અને સેકડો વર્ષોના મતભેદોનો સમન્વય કરી શકનાર આ અસાધારણ પ્રતિભાવાન્ અને બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ એ સમયમા સૂરિપદ તો ન મેળવી શકી, પણ લેખિત ક્ષમા માગવાની સ્થિતિમા મૂકાણી ત્યારે સઘમા કેટલી દુર્વ્યવસ્થા અને ખટપટો ચાલી હશે એની કલ્પના થયા વગર રહે તેમ નથી

વિજયપ્રભસૂરિનુ સ્વર્ગગમન ૧૭૪૯મા ઉનામા થયુ સત્યવિજય પન્યાસ સ ૧૭૫૬મા કાળધર્મ પામ્યા મૂળ પાટ પણ ત્યાર પછી ચાલી છે સત્યવિજય પન્યાસે પીળા વસ્ત્ર કર્યા અને મૂળપાટે ધોળા વસ્ત્ર ચાલુ રહ્યા.

વિજયઆનંદસૂરિ—

વિજયદેવસૂરિના સમયમા એક અગત્યની ઘટના બની હકીકત એમ બની હતી કે વિજયહીરસૂરિના સમયમા ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય થયા એ અતિ વિદ્વાન હતા એમણે અનેક ગ્રથો રચ્યા. તેમના વખતમા અભ્યાસીઓ ઘણા હતા એમણે સ ૧૫૯૫મા દીક્ષા લીધી દેવગિરિ(દક્ષિણ)મા ન્યાયનો અભ્યાસ કર્યો તેમણે તપગચ્છ જ સાચો છે અને બીજા સર્વ ગચ્છો ખોટા છે એમ બતાવનારા ગ્રથો બહાર આણ્યા અથવા નવા રચ્યા કુમતિકુદ્દાલ,

તત્ત્વરંગિણી, પ્રવચનપરીક્ષા વગેરે એમણે ખરતરો વિરુદ્ધ ખૂબ લખ્યું છેવટે એમણે સ. ૧૬૧૭માં પાટણમા ખરતરો સાથે વાદવિવાદ કર્યો અને મહાન ટીકાકાર અભયદેવસૂરિ ખરતર નહોતા એમ સ્થાપના કરી તેમની ઉગ્ર ભાષાથી સમસ્ત જૈન શ્વેતાબર સમાજમા મોટો ખળભળાટ થયો તેમને સંઘબહાર પણ કર્યા. શ્રી વિજયદાનસૂરિ મજબૂત હતા તેથી તેઓ અને પછી ગચ્છપતિ શ્રી વિજયહીરસૂરિ પ્રબળ પ્રતાપી અને બહુ મક્કમ હતા એટલે એ બન્ને તો ધર્મસાગર પર પોતે પોતાના વખતમા કાબૂ રાખી શકયા અને સ ૧૬૪૬ માં 'બાર બોલ'ની આજ્ઞા શ્રી હીરસૂરિએ કાઢી ત્યારે તેમા ધર્મસાગરને સહી કરવી પડી પણ એ વખતથી તપગચ્છમા અંદર અદર મતભેદની શરૂઆત થઈ ગઈ વિજયસેનસૂરિના સમયમા એક ચકવે આચાર્યનુ રાજ્ય રહ્યુ, પણ ત્યાર પછી વિજયદેવસૂરિના વખતમા ઝઘડા વધતા ચાલ્યા. વિજયસેનસૂરિનો સ્વર્ગવાસ થતા તેમના પદ પર અમદાવાદમા સ. ૧૬૭૩મા વિજયતિલકસૂરિની આચાર્યપદે સ્થાપના કરવામાં આવી. તપગચ્છમા એક વિજયદેવસૂરિ તો આચાર્ય હતા અને આ બીજા આચાર્ય થયા વિજયતિલકસૂરિ સ. ૧૬૭૬માં કાળ કરી ગયા. તેમની ગાદી પર સ ૧૬૭૬મા વિજયઆનદસૂરિ આવ્યા.

આ વિજયઆનંદસૂરિએ વિજયદેવસૂરિ સાથે મેળ કર્યો, પણ વળી સ ૧૬૮૧મા વાધા પડયા. વિજયદેવસૂરિનુ વલણ સાગરપક્ષ તરફ હતુ અને ભાનુચદ્ર તથા સિદ્ધિચદ્ર વગેરે પ્રખર વિદ્વાનો એ વાતથી વિરુદ્ધ હતા એટલે સાગર–વિજયના ઝઘડા એક અથવા બીજા આકારમા ચાલતા જ રહ્યા

આપણા ચારિત્રનાયક વિનયવિજય ઉપાધ્યાય પણ આ ગૂચવણના ચકરાવામા પડી ગયા હોય તેમ જણાય છે એમણે આનદસૂરિ ઉપર વિજ્ઞપ્તિપત્ર સ. ૧૬૯૭મા લખ્યો છે (ઉપર જુઓ પૃ. ૬૪–૬૫). તેમ છતા તેઓ પાછા વિજયસિંહસૂરિ તરફ અને ઉત્તરાવસ્થામાં વિજયપ્રભસૂરિ તરફ વળ્યા તેમનુ ઇન્દુદૂત કાવ્ય તેમનો વિજયપ્રભસૂરિ તરફ પક્ષપાત બતાવે છે તેમણે પન્યાસ સત્યવિજય તરફ કાંઇ રુચિ બતાવી નથી એ સર્વ ઉપરથી તેમનુ વલણ કાંઈક અવ્યવસ્થિત અથવા તો થોડો વખત આનદસૂરિ તરફ રહ્યા પછી છેવટે વિજયદેવસૂરિની પરંપરા તરફ હોય તેમ જણાય છે.

વિજયાનદસૂરિથી અણસૂર અથવા આનદસૂર પરપરા ચાલી. તેઓ સ ૧૭૧૧મા સ્વર્ગે ગયા આ પાટ પર પણ વિદ્વાનો થયા છે.

રાજસાગર—

સ ૧૬૮૬મા વિજયદેવસૂરિના વાસક્ષેપથી શેઠ શાતિદાસે અમદાવાદમા આચાર્યપદ અપાવ્યુ આ રાજસાગરસૂરિની પરપરા ત્યાર બાદ ચાલ્યા કરી છે પોતે સ ૧૭૧૫મા કાળધર્મ પામ્યા.

ત્યારપછી આ સાગરસપ્રદાય ચાલ્યો છે. આ ઉપરાત સત્યવિજય પન્યાસે ક્રિયાઉદ્ધાર કરી સવિજ્ઞપક્ષ શરૂ કર્યો તેની પટ્ટપરપરા જુદી ચાલી છે આ રીતે તપગચ્છની તે વખતની સ્થિતિ હતી એમ જણાય છે

સાહિત્ય—

સત્તરમી સદીથી સાહિત્યરુચિ અને કૃતિની ખીલવણી ખૂબ થઈ જણાય છે. લગભગ દરેક વિષયના લેખકો તે યુગમા થયા છે. વિજયહીરસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ બન્ને ખૂબ અભ્યાસી હતા તેઓ સારા વ્યાખ્યાતા અને લેખક જણાય છે. તેમના બન્નેના સમયમા ખૂબ સારા લેખકો થયા. ત્યારપછી વિજયદેવસૂરિના સમયમા આવીએ છીએ ત્યારે લેખકોનો વધારો થયો જણાય છે એકલા તપગચ્છમા બાવન પડિતો હતા એમ લોકોક્તિ છે. અઢારમી સદીની શરૂઆતમા લેખકો સારી સખ્યામાં નીકળ્યા અને તેના ઉપર કળશ શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે ચડાવ્યો આ યુગની સાહિત્ય, કાવ્ય, વ્યાકરણ, ઇતિહાસ, રાસ આદિ કૃતિનું લિસ્ટ અહી આપવા બેસીએ તો લેખ ઘણો મોટો થઇ જાય તેને માટે શ્રી મોહનલાલ દેશાઇનો 'જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (વિભાગ ૭) જોઇ જવા ભલામણ કરવામા આવે છે. સત્તરમી સદીનો ઉત્તર ભાગ અને અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ એ જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ખાસ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એમા લગભગ દરેક વિષય પર બહુ ઉચ્ચ કોટિના લેખક થયા છે. સર્વથી શિરસ્થાને તો શ્રીમદ્યશોવિજય બિરાજે છે આપણા ચરિત્રનાયકની કૃતિઓ પણ વિવિધ અને ઉચ્ચ કોટિની છે. એ ઉપરાત તે વખતે એક મેઘવિજય ઉપાધ્યાય થયા છે. તેમની કૃતિઓ ભારે મજાની છે. એમનુ 'દેવાનદાભ્યુદય' કાવ્ય તથા 'સપ્તસધાન' કાવ્ય ભાષા, અલકાર અને કાવ્યની નજરે અતિ વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. અને તે ઉપરાત તેમણે જ્યોતિષ તથા વ્યાકરણ પર પણ બહુ સુદર ગ્રથો લખ્યા છે, 'પચતત્ર' જેવુ 'પચાખ્યાન' લખ્યા ઉપરાત શ્રી વિજયપ્રભસૂરિનુ જીવન બતાવનાર 'દિગ્વિજય' મહાકાવ્ય લખ્યુ છે અને અધ્યાત્મવિષયમા 'માતૃકાપ્રસાદ' ગ્રથ રચ્યો છે

આ યુગમા ગુજરાતી કવિઓ પણ ઘણા થયા છે એની વિશિષ્ટ કૃતિઓનુ વર્ણન 'જૈન ગુર્જર કવિઓ'ના બીજા ભાગમા શ્રી મોહનલાલ દ દેશાઇએ ખૂબ વિવેચનપૂર્વક કર્યું છે. એના ગ્રથકર્તાના નામો અને કૃતિઓનો વિસ્તાર જોતા એ જૈન સાહિત્યનો 'જ્ઞાનકાળ' ગણાય. એ યુગમા બહુ સારી ગુજરાતી કળાકૃતિઓ રચાઈ છે અને સસ્કૃત સાહિત્યનુ ખેડાણ પણ સારુ થયુ છે સાહિત્યની નજરે અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ જૈન સાહિત્યના એક પ્રશસ્ય યુગ તરીકે સર્વ દિશાઓમા ફરકી રહે છે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી

આ યુગના વિશિષ્ટ જૈન લેખક તરીકે તો શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાય જ રહેશે, કારણ કે એમનામા અતિ તીક્ષ્ણ ચર્ચા કરતી ન્યાયકૃતિઓ કરવાની શક્તિ હતી, તેમ જ 'જગજીવન

જગવાલ્હો' જેવાં ભાવવાહી અને સાદાં તથા અર્થગર્ભિત સ્તવન લખવાની પણ આવડત હતી. 'ખંડખાદ્ય' જેવા ન્યાયના ગ્રંથ લખનાર 'સન્મતિતર્ક' પર ટીકા લખે, 'જ્ઞાનસાર' જેવો અધ્યાત્મગ્રંથ લખે અને સીમંધરસ્વામીને વિજ્ઞપ્તિ ગુજરાતીમાં કરે, સાથે 'ગિરુઆ રે ગુણ તુમતણા' જેવા સ્તવન જેવી સાદી પણ પૂર્ણ ભાવવાહી કૃતિ બનાવી શકે એવા સર્વદેશીય લેખક તો જૈન કે જૈનેતરમાં ભાગ્યે જ જોવા-જાણવા મળે છે. પણ તે ઉપરાંત એ યુગમાં સાહિત્યના ખેડાણની વિવિધ દિશાઓ જોતા એકંદરે એ યુગ માટે સાહિત્યની નજરે માન થયા વગર રહે તેમ નથી આ યુગમાં ધર્મસાહિત્ય અને રાસસાહિત્ય, સ્તવનો અને સજ્ઝાયો પણ ખૂબ લખાયાં છે. એનો વિસ્તાર સદર ઐતિહાસિક કૃતિમાં જોઈ લેવા જેવો છે. આપણે તો અત્ર અઢારમી સદીનું વિહંગાવલોકન કરીએ છીએ એટલે એ સર્વનો નામ-નિર્દેશ કે કૃતિઓની વિશિષ્ટતા ચર્ચવાનું બની શકે નહિ, પણ એકંદરે આ સમય જૈન સાહિત્યની નજરે ખૂબ સફળ ગણાય. અઢારમી સદી પછી સાહિત્યને અંગે અને ખાસ કરીને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યને અંગે જૈન સમાજમાં જે મંદતા આવી ગઈ તેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે શ્રી હીરવિજયસૂરિથી શરૂ કરીને શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયનો સમય (એટલે સત્તરમી સદી આખી અને અઢારમીનો મોટો ભાગ) સાહિત્યની નજરે જ્ઞાનનો ઉદયકાળ ગણી શકાય

અધ્યાત્મ—

સત્તરમી સદીની આખરના ભાગમાં અને કદાચ અઢારમીની શરૂઆતમાં શ્રી આનંદઘનજી થયા એમનું નામ 'લાભાનંદ' હતું 'આનંદ' શબ્દમાં રહેલો ચમત્કાર તેમણે ખરેખરો જીવન જીવીને બતાવ્યો એ ખરા યોગી હતા. એમનો અને શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયનો મેળાપ થયો તે ઐતિહાસિક રસિક બનાવ શ્રી યશોવિજયવિરચિત 'અષ્ટપદી'થી જળવાઈ રહ્યો છે એમણે અસાધારણ ભાવગર્ભિત લગભગ ૧૦૮ પદો લખ્યા અને ચોવીશ તીર્થંકરની સ્તુતિગર્ભિત ચોવીશીનાં બાવીશ સ્તવનો રચ્યાં એ અદ્ભુત યોગી હતા, બંધનમુક્ત હતા, આત્માના વિકાસને ઓળખનાર હતા અને નિબદ્ધ વૈરાગી હતા એમણે વ્યવહાર-નિશ્ચયનો સમન્વય કરીને અનેક તત્ત્વદર્શી વાતો કરી નાખી છે તેમના અવધૂત જીવનની છાયા તદ્દયુગીય જીવન અને સાહિત્ય પર પડી જણાય છે દિગંબર સંપ્રદાયમાં બનારસીદાસ થયા, દક્ષિણમાં તુકારામ થયા, સાથે શિવાજીના ગુરુ રામદાસ થયા, ગુરુ ગોવિંદસિંહ પણ એ જ યુગમાં થયા એટલે એકંદરે અઢારમી સદીની શરૂઆત થાય તે પહેલાં આત્મજ્ઞાનની ભૂમિકા તૈયાર થઈ ગઈ હતી આ વિષય પર મેં 'આનંદઘનપદ્યાવલિ', પ્રથમ ભાગના ઉપોદ્ઘાતમાં ખૂબ વિસ્તાર કર્યો છે (સદર ગ્રંથનો ઉપોદ્ઘાત પૃ ૧૧૧થી આગળ), તે પરથી જણાશે કે એ યુગમાં આત્મરસિક મહાત્માઓ પણ સારી સંખ્યામાં જનતા પર પોતાના દૃષ્ટાંતથી અસર કરી રહ્યા હતા.

આ વિચારણા અને દાખલાઓની તે યુગના સાહિત્ય પર અસર થઈ જણાય છે. સત્યવિજય પન્યાસ જેવા મૂળ પાટ છોડી વિજયસિંહસૂરિના સમયમા બહાર નીકળી જઇ ક્રિયાઉદ્ધાર કરે કે આચાર્યપદ લેવાની આનાકાની કરે એમા ઊંડો યોગ કારણભૂત જણાય છે. શ્રીમાન આત્મારામજી મહારાજે 'જૈનતત્ત્વાદર્શ'મા પૃ. ૬–૮માં જણાવ્યુ છે કે "શ્રી સત્યવિજય ગણિજી ક્રિયાઉદ્ધાર કરી શ્રી આનંદઘનજી સાથે બહુ વર્ષ સુધી વનવાસમા રહ્યા, તથા મહાતપસ્યા, યોગાભ્યાસ પ્રમુખ કર્યું જ્યારે બહુ જ વૃદ્ધ થઇ ગયા અને પગમા ચાલવાની શક્તિ ન રહી ત્યારે અણહીલપુરપાટણમા આવીને રહ્યા" આટલા ઉપરથી યોગીમાર્ગને અંગે આનંદઘનજીની કેટલી અસર તે યુગ પર થઈ હતી તે જણાય છે. છતા આ બાબતમા દિગબરોના શુષ્ક અધ્યાત્મવાદની જે પ્રરૂપણા બનારસીદાસે કરી હતી અને જેને માટે જીવનના ઉત્તર ભાગમા તેમને પોતાને જ ખેદ થયો હતો તે સ્થિતિ શ્વેતાબર સમાજમા ન થઈ (જૈ. સા ઇતિહાસ, પૃ ૫૭૯) સત્યવિજય પંન્યાસ અત્યંત અધ્યાત્મી છતા અને વનવાસમા આનંદઘનજી સાથે રહેલ હોવા છતા ખૂબ ક્રિયાતત્પર હતા એમ એમના જીવનની અનેક વિભૂતિઓ જળવાઈ રહી છે તે પરથી જણાય છે એ સર્વ વાતનો સમન્વય શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનમા સીમંધરસ્વામીની વિજ્ઞપ્તિરૂપે કર્યો છે. એ એકાત ક્રિયાયોગ કે એકાત જ્ઞાનયોગમા સાર નથી એમ બતાવી જ્ઞાન–ક્રિયાનો સહકાર કરવા ભલામણ કરે છે (ઢાળ ૧૬ મી. ગાથા ૨૪) આ વિશિષ્ટતાના સ્વીકારથી જૈન શ્વેતાંબર સમાજ ટકી રહ્યો જણાય છે

આ જ્ઞાન–ક્રિયાનો સહકાર બતાવનાર તે કાળના ગ્રંથોમા 'જસવિલાસ', 'જ્ઞાનવિલાસ', 'વિનયવિલાસ' વગેરે કૃતિઓ છે આત્મિક વિચારો કરવા, આત્માને ઉદ્દેશીને તત્ત્વચિંતવન કરવુ, આત્માના ઉચ્ચ ઉદ્દયનો કરવા–એ યોગનું લાક્ષણિક અંગ છે પદોની કૃતિને 'વિલાસ' કહેવો એ પરિભાષામા જ ભારે ચમત્કાર છે. સંસારરસિકોનો વિલાસ શૃંગારમા હોય અધ્યાત્મરસિક 'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે'ના ગાનમા વિલાસ કરે એ ઉપરાત 'અધ્યાત્મસાર' કે 'જ્ઞાનસાર' જેવા ગ્રંથો જે યુગમા બને તેની અધ્યાત્મભાવના બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની હોય એમ કહેવામા જરા પણ સંકોચ થાય તેમ નથી અને ખૂબીની વાત એ છે કે એટલુ યોગઅધ્યાત્મ તરફ વલણ છતા એ યુગમા ક્રિયાના અનેક ગ્રંથો રચાયા છે, મોટા આડંબરથી પ્રતિષ્ઠા વગેરે મહોત્સવો થયા છે મતલબ આ યુગે જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સહકાર સાધવા અનેકવિધ પ્રયત્નો કર્યા હોય એમ તે યુગના સાહિત્ય પરથી જણાય છે

ક્રિયાયોગ—

અઢારમી સદીનો પ્રધાન સૂર ક્રિયાયોગ જણાય છે. એમા આનંદઘનજી જેવા યોગી શરૂઆતમા થયા અને ઉપર જણાવ્યા તેવા આત્મવિલાસોની રચના પણ થઈ. છતા એમા

મુખ્યતા તો ક્રિયાયોગની જ રહી હોય તેમ જણાય છે સત્યવિજય પન્યાસે ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો તેમા પણ મુખ્યતા તો ક્રિયાશિથિલતાની સામે તેમના વિરોધની હતી અને યશોવિજય ઉપાધ્યાયજીએ સીમધરસ્વામીને વિજ્ઞપ્તિઓ કરી છે તેમા જરા ઊડા ઊતરીને વિચારતા એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી કે એ વખતે ક્રિયાયોગ પર ખૂબ ભાર મૂકવામા આવતો હતો. એમણે ૧૨૫ અને ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનમા ખૂબ વરાળ કાઢી છે, એમણે જ્ઞાનની મહત્તા પર અરેરાટી કરી છે અને રહસ્ય સમજ્યા વગર માત્ર ક્રિયાની મુખ્યતા કરનાર, કરાવનાર અને તે માટે પ્રેરણા કરનાર સામે ખૂબ લખ્યુ છે. એ વિચારતા અને આખી અઢારમી સદીમા ચોવીશી, વીશી સ્તવનો, સજ્ઝાયો વગેરે કૃતિઓ બની છે, પૂજાઓ તથા રાસો બન્યા છે તે જોતાં એમા પ્રધાન સૂર ક્રિયાયોગનો જણાય છે અને જ્ઞાનની જાગૃતિ કરાવે તેવા મહાપ્રબળ લેખકો અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં થયા છતા એ સર્વ હકીકત ધીમે ધીમે ઓછી થતી ચાલી એનુ કારણ એ યુગનો પ્રધાન સૂર દર્શન-ઉદ્યોતનો હતો એમ વિચાર કરતા લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી માનવિજય, રામવિજય, ઉદયરત્ન, લાવણ્યસમય વગેરે અનેક મહાન ગૂર્જર લેખકો થયા છે તેમની કૃતિઓ અને તે યુગના રાસો વાચતા આ વાત સવિશેષપણે બહાર આવે છે આ યુગમા ગુજરાતી સાહિત્યનુ પણ ખૂબ ખેડાણ થયુ છે. અઢારમી સદીની વિલક્ષણતા એ છે કે એની શરૂઆતમા ન્યાય, આગમ અને કથાગ્રથો સસ્કૃત-પ્રાકૃતમા ખૂબ લખાયા, અનેક ટીકાઓ અને મૌલિક ગ્રથોની રચના થઈ તેના મધ્ય કાળમા સસ્કૃત અભ્યાસ ઘટતો ચાલ્યો અને ગુજરાતી રચનાઓ વધતી ચાલી છેવટે ઘણાખરા ગ્રથોનાં બાળાવબોધ અથવા ગુજરાતી ભાષાતરો થવા લાગ્યા. આ રીતે લખાયુ ઘણુ, છતા અદરખાનેથી ઉત્તરોત્તર અભ્યાસ ઘટતો ચાલ્યો, અને તે વાત જેમ આગળ વધતા જઈએ છીએ તેમ અઢારમી સદીની આખર સુધીમા સ્પષ્ટ રીતે જણાતી જાય છે. આમાની કેટલીક હકીકત 'શ્રી આનંદઘનપદ્યરત્નાવલી'ના ઉપોદ્ઘાતમા મે લખી છે તેથી અત્ર પુનરાવર્તનની જરૂર નથી. માત્ર આનદઘનજીનો યુગ હુ સત્તરમીની આખરમા મૂકુ છુ અને અત્યારે આપણે અઢારમી સદીની શરૂઆતના પૂર્વાર્ધનો ખાસ કરીને વિચાર કરી રહ્યા છીએ. આટલી વાત ધ્યાનમા રહે તો થોડા ફેરફાર સાથે સદર ઉપોદ્ઘાતનો અને અહી કહેલ વાતનો મેળ ખાઇ જશે

—×—

પદ અગિયારમુ

(રાગ—બિહાગડો)

સાઇ સલૂના કેસે પાઉ રી, મન થિર મેરા ન હોય;
દિન સારા બાતોમે ખોયા, રજની ગુમાઈ સોય. સાંઇ૦ ૧

બેર બેર વરજ્યા મે દિલકુ, વરજ્યા ન રહે સોય,
મન ઓર મદમતવાલા કુંજર, અટકે ન રહે દોય, સાઇ૦ ૨

છિન તાતા છિન શીતલ હોવે, છિનુક હસે છિનુ રોય,
છિનુ હરખે સુખ સંપત્તિ પેખી, છિનુ ઝૂરે સબ ખોય. સાઈ૦ ૩

વૃથા કરત હે કોરી કુરાફ્ત, ભાવિ ન મિટે કોય,
યા કીની મે યાહી કરૂંગી, યૌંહી નીર વિલોય. સાઇ૦ ૪

મન ધાગા પિઉગુનકો મોતી, હાર બનાવુ પોય,
વિનય કહે મેરે જિઉકે જીવન, નેક નજર મોહે જોય સાઇ૦ ૫

મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી

વિરચિત

શ્રી શાંતસુધારસ

(અર્થ તથા વિવેચન સાથે)

પ્ર વે શ ક

આ જીવન એ એક મહાન વિકટ પ્રશ્ન છે એનો ઉદ્દેશ શો અને એનું સાફલ્ય કઈ રીતે સાધી શકાય એ બન્ને બાબતનો નિકાલ કરવો એ ઘણો આકરો પ્રશ્ન છે. જીવનની સફળતા સાધવા માટે પ્રાણી અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરે છે, અનેક જાતની હીકમતો કરે છે, અનેક જાતની દોડાદોડી કરે છે અને અનેક પ્રકારના પછાડા મારે છે, પણ ઘણીખરી વાર તો તે શેને માટે એ સર્વ કરે છે એનો એના મનમા ખ્યાલ પણ હોતો નથી. જો માનસવિદ્યા દ્વારા એના મનનુ એ પૃથક્કરણ કરે તો એને માલૂમ પડે કે એની દોડાદોડી અને ધમપછાડામા કાઈ હેતુ નથી અને કોઈ સાધ્ય પણ નથી તદ્દન માનવામાં ન આવે એવી વાત છે, છતા તે તદ્દન સાચી વાત છે કે આ પ્રાણીની સર્વ પ્રવૃત્તિઓની પાછળ રહેલા હેતુને તપાસીએ તો તેમા તદ્દન અ ધકાર અથવા અવ્યવસ્થા માલૂમ પડશે આપણા અ તરાત્માને પૃછીએ કે આ સર્વ દોડાદોડી શાને માટે ? કોને માટે? ક્યા ભવ માટે? કેટલા વખત માટે? અને પરિણામે મેળવવાનુ શુ ? તો જવાબમા એવા ગોટા વળશે કે ન પૂછો વાત ! અને છતા દોડાદોડી તો ચાલ્યા જ કરે છે, રે ટનુ ચક્ર ફર્યા જ કરે છે, અથડાઅથડી થયા જ કરે છે અને છતા પાછો સવાલ અ તરાત્માને પૂછીએ કે ભાઈ ! આ બધુ ક્યા સુધી ? અને શા માટે ? તો પાછો જવાબ શૂન્યમા જ આવશે. અને હજુ એવી વિચારણા પૂરી નહિ થઈ હોય ત્યા તો મન દોડાદોડી કરવા મ ડી જશે એને શાંતિથી બેસવાની – સ્થિર રહેવાની ટેવ જ નથી એને એમા ખરી મજા જ આવતી નથી, એથી એ સાધ્ય કે હેતુનો વિચાર કર્યા વગર પાછું દોડાદોડીમા પડી જશે અને અનેક પ્રકારનાં નાટકોમા ભાગ લેશે કોઈ વખત વળી જરા વિચારમા પડી જશે ત્યારે એની દશા ચણા ખાતા ઘોડાના મુખમા કાકરો આવતા જેવી થાય તેવી થશે એ જરા ચોકશે અને પાછો વળી ચણા ખાવા મ ડી જશે

પણ આ વાત મૂર્ખ માણસની કહી કે સમજુ–ડાહ્યા–ભણેલા–પાચમા પુછાય તેવા માણસોને પણ એ વાત લાગુ પડે ? ઉપર કહ્યુ કે એની દોડાદોડીમા 'હેતુ કે સાધ્ય' નથી એ વાત મૂર્ખાઓને લાગુ પડે કે લગભગ સર્વને લાગુ પડે ? આવો પ્રશ્ન થાય તો તેનો જવાબ એક જ મળે તેમ છે અને તે એ કે સોમા નવાણુ અથવા હજારે નવ સો નવાણુ માણસો પોતે શેને માટે દોડાદોડી કરે છે તે જાણતા નથી, વિચારતા નથી, સમજતા નથી, સમજવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી આપણા આત્મગૌરવને આ વિચાર ખરેખર નીચો પાડનાર લાગે તેવો છે, પણ જે પ્રાણીઓ આત્માને જ ઓળખતા નથી, આત્મગૌરવ શુ અને કોનુ ? – તે જાણતા નથી અને ગૌરવ કેમ જળવાય કે પોતાનુ કેમ કરાય ? – તેના સ્પષ્ટ ખ્યાલ વગરના

છે તેઓને માટે આ તદ્દન સાચી વાત છે અને એ કક્ષામા સખ્યાબંધ માણસો આવે તેમ છે, તેથી તેઓને ઉદ્દેશીને આ હકીકત હોઈ સર્વ મનુષ્યોને એ લાગુ પડી શકે તેમ છે એમ કહેવુ એમા જરા પણ વાધો જણાતો નથી આત્માની ઓળખાણ એ બહુ જરૂરી પણ તેટલી જ મુશ્કેલ હકીકત છે અને તેને બરાબર ઓળખનાર તેમ જ ઓળખીને એને જ અપનાવનાર માટે અત્ર વક્તવ્ય નથી આપણી ચર્ચામા એવા જીવન્મુક્ત દશા ભોગવનાર, સંસારમા રહી સાક્ષીભાવે કાર્ય કરનાર અને વિવેકપૂર્વક સ્વ–પરનુ વિવેચન કરી સ્વને આદરનાર અને પરને તજનાર માટે સ્થાન નથી પણ એ કક્ષામા બહુ ઓછા જીવો હોવાથી આપણે તેનો વિચાર કરવાનો નથી આ વિચારણામાં જ્યા જ્યા વિચારણા કરી છે ત્યાં ત્યાં આપણા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને છે એમ સમજવુ અને સાથે એટલુ લક્ષમાં રાખવુ કે એ કક્ષામા લગભગ ઘણાખરા માનવોનો સમાવેશ થાય છે.

દરેક પ્રાણી કોઈક વસ્તુની ઇચ્છા તો જરૂર રાખે છે. એની ક્રિયાને સાધ્ય કે હેતુ હોતા નથી, છતા ઘણાખરા પ્રાણીઓને પૂછીએ તો એ વાત કબૂલ નહિ કરે. એ જરા ઊડી વિચારણાની હકીકત હોઈ એનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ રીતે દરેકને આવવો મુશ્કેલ જણાય છે અને સ્વીકાર તો લગભગ અશક્ય જ ગણાય ત્યારે આપણે ઉપર ઉપરનો ખ્યાલ લઈએ તો માલૂમ પડશે કે પ્રત્યેક પ્રાણીની વાછા 'સુખ' મેળવવાની હોય છે આ સુખનો ખ્યાલ ઘણીખરી વખત તદ્દન અવ્યવસ્થિત હોય છે કોઈ ખાવાપીવામા સુખ માને છે, કોઈ કૉલર નૅકટાઈ પહેરવામા સુખ માને છે, કોઈ ફ્રૉક કોટ અને ટોપહેટ પહેરવામા સુખ માને છે, કોઈ વાયલ અને રેશમી વસ્ત્રમા સુખ માને છે, કોઈ ભ્રમરની જેમ સ્ત્રીઓમા રમણ કરવામા સુખ માને છે, કોઈ રૂમાલમા સેન્ટ કે માથામા અત્તર લગાડવામા સુખ માને છે, કોઈ નાટક–સિનેમા જોવામાં સુખ માને છે, કોઈ હારમોનિયમ, પિયાનો સાભળવામા સુખ માને છે, કોઈ દિલરૂબા–સત્તાર સાભળવામા મજા લે છે, કોઈ ઉસ્તાદ ગાયકના ગાનમા મોજ માણે છે, કોઈ સુદરીના નાચમા મોજ માણે છે, કોઈ સુદરી સાથે નાચવામા આનદ માણે છે વગેરે વગેરે સુખના ખ્યાલો અનેક પ્રકારના હોય છે

કોઈ પણ 'સુખ' સ્થાયી રહેતુ નથી. સુખની મુદ્દત ઘણી ટૂકી હોય છે અને માનેલ સુખ પણ જ્યારે પૂરુ થાય ત્યારે પછવાડે કચવાટ મૂકી જાય છે દૂધપાકના સબડકા લેનારને માત્ર બેથી ચાર સેકડ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ પછી શું ? અને સુખને માટે બીજી વાત એ છે કે જ્યારે એ દિવસો વહી જાય છે અને તેનાથી ઊલટી સ્થિતિ આવે છે એટલે કે ખૂબ ખાનારને ભૂખમા દહાડા કાઢવા પડે છે ત્યારે આગળ ભોગવેલ સુખ તેને કાઈ કામ આવતું નથી, તેનુ સ્મરણ ઊલટુ દુઃખ આપે છે અને સુખનો વખત સર્વદા તો રહેતો જ નથી ત્યારે કોઈ પણ પૌદ્ગલિક સુખ કલ્પીએ, એની સ્થિતિ વિચારીએ અને એની ગેર-હાજરીમા થતી મનની દશા વિચારીએ તો એ માની લીધેલા સુખમા પણ કાઈ દમ જેવુ

રહેતુ નથી, કાઈ ઇચ્છવા જેવુ રહેતુ નથી, કાઈ એની પાછળ પડી મરવા જેવુ રહેતું નથી.

જે સુખ સ્થાયી ન હોય, જે સુખની પછવાડે દુખ આવવાની સભાવના હોય એને સુખ કેમ કહેવાય ? ત્યારે આ તો પાછી ફસામણી થઈ. બીજી રીતે જોઈએ તો શક્તિસપન્ન માણસ શક્તિનો ઉપયોગ કરી થોડી વસ્તુઓ કે ધન મેળવે, એ ધન કે વસ્તુના સાધનોથી મોજશોખ માણે, મોજશોખને પરિણામે અધપાત થાય. આ રીતે તો એક ખાડામાથી બીજામા અને બીજામાથી ત્રીજામા પડવાનુ જ થાય. એમાં કાઈ છેડો દેખાતો નથી, પાર આવતો નથી, કાઠો માલૂમ પડતો નથી. ત્યારે હવે કરવુ શુ ? જવુ ક્યા ? આમ ને આમ ચક્કરમાં ઉપર-નીચે આવ્યા કરીએ અને થોડો વખત મનમા સુખના સ્વપ્નમા વિચરીએ એ તે કાઈ વાજબી વાત છે ? કરવા જેવી વાત છે ? ત્યારે કોઈ એવુ 'સુખ' શોધીએ કે જે હમેશને માટે ટકી રહે અને એની પછવાડે ઉપર કચવાટ જેવી જે સ્થિતિ વર્ણવી છે તેવી કદી ન થાય હમેશને માટે 'સુખ' મળે તો એક ખાડામાથી બીજામા પડવાનો ભય મટી જાય અને પછી સ્થિતિસ્થાપકતા એવી જામી જાય કે નિરતરને માટે આપણે આનદમા મજા માણીએ.

આવી મોટી ગૂચવણમા પડતા વિચાર જરૂર આવે તેમ છે કે અત્યારની જે રચના છે અને જેમા પ્રાણી સાચુ-ખોટુ સુખ માની રહેલ છે તેનુ કારણ શુ હશે ? અને આ એક ખાડામાંથી બીજામા પડવાની સ્થિતિનો અત ક્યા અને કેમ આવે ? એ વિચાર-સવાલની સાથે જ ખ્યાલ આવે છે કે ઘણુખરુ પ્રાણી સુખ શુ છે અને ક્યા છે ? તથા સાચુ સ્થાયી સુખ ક્યા હોઈ શકે ? – તેનો ખ્યાલ જ કરતો નથી. સ્થૂળ કે માનસિક સુખ હમેશને માટે બની રહે તે માટે ખાસ વિચારણા જ કરતો નથી અને નાની નાની સગવડ મળે કે તેમા રાચી જઈ પોતાને 'સુખી' માની લે છે વળી તેનો છેડો આવતા પાછો વિષાદમાં પડી જાય છે અને ગૂચવણમા અટવાઈ જાય છે એને માથે મરણનો ભય તો ઊભો જ હોય છે અને ધનના સાધનથી જમાવેલી સૃષ્ટિ પાછી છોડી જવી પડશે એ ખ્યાલ તો તેના મગજમા કાયમ રહે છે. કેટલોક વખત આ ચીજ 'મારી', આ બગલો 'મારો', આ છૈયાછોકરા 'મારા', આ ફરનીચર 'મારુ' એવી એવી કલ્પના કરી એ સસારમા ખૂબ રસ લઈ દોડાદોડ કરે છે, પણ જરા માથુ દુખવા આવે છે કે ૧૦૪ ડીગ્રી તાવ આવે છે ત્યારે પાછો વળી એ વિચારમા પડી જાય છે

એના મનોવિકારો તો એટલા જબરા હોય છે કે એનુ વર્ણન કરવુ મુશ્કેલ છે. અભિમાન કરે ત્યારે એ ભિખારી હોય તો પણ પોતાની ભીખ માગવાની કુશળતાનુ એ વર્ણન કરશે, પાચ-પચાસ માણસોના મડળમા એને કાઈ હોદ્દો હશે તો ફુલાઈ જશે, મેળાવડામાં જશે તો આગળ ખુરશી મળતા એ મોટો થઈ જશે પોતાની તદ્દન નાનકડી દુનિયામા એ કેદ્ર થવા પ્રયત્ન કરશે, એનો દભ પાર વગરનો હશે, એની આત્મવચના એને ખોટો ધર્મી

બનાવશે, એનો લોભ એને અનેક પાપમાર્ગોમાં ફેંકી દેશે. એનો ક્રોધ એને રાતોપીળો બનાવશે, એની મમતા એને માલિક બનાવશે, એનો ભય એને રાંક-બાયલો બનાવશે, એની ઈર્ષા એને પર-ઉત્કર્ષ જોતા ઉદ્વિગ્ન બનાવશે, એની વિષયવાંછા એને ધૂળમાં રગદોળશે, એનો શોક એને મોટી પોક મુકાવશે અને આવી રીતે અનેક અંતરવિકારો એને પરભાવમાં રમણ કરાવશે.

ત્યારે આ સર્વ ન થાય એવી સ્થિતિ ક્યાં? આવા મનોવિકારોનો અને આવી દોડાદોડીનો હંમેશને માટે છેડો કેમ આવે? ક્યારે આવે? એને માટે એને કોઈ વાર વિચાર થાય છે, પણ પાછો એ રખડપટ્ટીમાં પડી જાય છે અને અગાઉની જેવી દોડાદોડી શરૂ કરી દે છે.

ત્યારે સ્થાયી સુખ મળે તો તે ઇચ્છવાજોગ છે અને પ્રાપ્તવ્ય તરીકે તેને માલૂમ તો કોઈ કોઈ વાર પડે છે એને માટે એણે ખરા 'સુખ'ને ઓળખવું ઘટે અને તે માટે એણે 'સુખ' કયું કહેવાય એ ઓળખવું જ રહ્યું. જ્યાં સુધી ખરા સુખને એ ન ઓળખે ત્યાં સુધી એની માની લીધેલા સુખ પાછળ દોડાદોડી તો કાયમ જ રહેવાની ત્યારે જો ખરું 'સુખ' મળી આવે અને તે શોધવાનો માર્ગ મળે તો પછી આ સર્વ ગૂંચવણનો અંત આવી જાય એ સુખ સાચું સુખ હોવું જોઈએ, એ નિરંતર રહે તેવું જોઈએ અને એ સુખની પાછળ કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ડોકિયાં કરતું હોવું ન જોઈએ.

એ 'સાચા સુખ'ના સંબંધમાં ખૂબ વિચાર કરી સુજ્ઞ પુરુષો નિર્ણયો કરી ગયા છે કે 'જે આત્મવશ (પોતાને તાબે) હોય તે સર્વ સુખ છે અને પરને તાબે હોય છે તે સર્વ દુઃખ છે' સુખ-દુઃખનું આ સિદ્ધ લક્ષણ છે આપણા જેવા વ્યવહારુ માણસને પણ તે અમુક અંશે તો સમજાય તેવું છે. આપણે દુનિયાદારીમાં કહીએ છીએ કે 'આપ સમાન બળ નહિ અને મેઘ સમાન જળ નહિ' આપણા પોતાના હાથમાં હોય તો તે વાતને આપણે આપણી જ માનીએ અથવા ગમે ત્યારે આપણી કરી શકીએ એટલે 'આત્મવશ હોય તે સર્વ સુખ છે' એ વાત તો ઠીક જણાય છે આપણા ઘરમાં અનાજ હોય તો તેનો ઉપયોગ કરી શકીએ અને ઘરેણા હોય તો કાળી રાત્રે હોંકારો આપે એટલે આપણે એ વાત વગર-સંકોચે સ્વીકારીએ આપણા નામ પર બેંકમાં રકમ હોય તો આપણે ચેક લખી ગમે ત્યારે જોઈતી રકમ મંગાવી શકીએ એટલે એને આપણે આપણા તાબાની રકમ માનીએ અને સુજ્ઞ પુરુષોએ 'આત્મવશ' વસ્તુમાં સુખ કહ્યું તે વાત કબૂલ રાખીએ

પણ રજાને દિવસે નાણાંની જરૂર પડે તો શું? સરકારે 'મોરીટોરિયમ' જાહેર કર્યું હોય અને આપણે ચાલુ ખરચ માટે નાની રકમ ખાતામાંથી લેવી હોય તો તેનું શું? ઘરેણું ઘરનું હોય, પણ સેફ કસ્ટડીમાં લેવા જવા જેટલી સલામતી ન હોય તો તેનું શું? અનાજના કોઠારની ચાવી રસોયા પાસે હોય અને તે આવી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હોય તો શું? ત્યારે તો પાછા ગૂંચવાયા.

'પારકાને વશ' એ સર્વ દુખ એ વાત તો એકદમ કેમ સ્વીકારાય? આપણી તો ઘણી ખરી વાત પારકાને અધીન છે રસોયો કે સ્ત્રી રસોઈ કરી આપે ત્યારે જમીએ, ઘરાક આવે ત્યારે વેપાર કરીએ, દરજી કપડા શીવી આપે ત્યારે પહેરીએ, પાણીનો નળ મ્યુનિસિપાલિટિ ઉઘાડી આપે ત્યારે પાણી મેળવીએ–વગેરે વગેરે. ત્યારે આ તો ગૂચવણ વધતી જાય છે અને વધારે વિચારીએ તો શરીર પણ પર છે—પારકુ છે, ચિરસ્થાયી નથી, આપણુ રહેવાનુ નથી, આપણી સાથે આવવાનુ નથી, આપણા હુકમમા નથી, આપણા તાબામા નથી. ત્યારે શુ સમજવુ? આત્મા અને શરીર જુદા છે, આત્મા અને શરીરનો સબંધ થોડા વખતનો છે. ત્યારે તો શરીર 'પર' થયુ. એ રીતે તો 'આત્માને વશ' હોય એ જ ચીજો સુખ આપી શકે અને આપણે તો બધી મદાર પુદ્ગળ અથવા શરીર પર બાંધી છે અને પુદ્ગળ (matter) યા શરીર પણ 'પર' હોઈ આપણને ખરેખરા સુખનુ કારણ કદી થતુ નથી. કદાચ તે દેખાવમાં થોડું સુખ આપતુ જણાય છે તો તે સુખ ટૂકુ હોય છે, વિનાશી હોય છે અને પોતાની પછવાડે ગ્લાનિ અથવા દુખ મૂકી જનાર હોય છે.

આ વાત ખાસ સમજવા યોગ્ય છે આત્માથી જેટલુ પર તેટલું પારકુ જ છે અને પારકાની આશા રાખવી એ સદા નિરાશા જ છે કદાચ મૅગેફોનથી આપણે વધારે સાભળી શકીએ અથવા ચશ્મા કે દૂરબીનથી આપણે વધારે જોઈ શકીએ પણ મૅગેફોન વીસરાઈ ગયું હોય અથવા ચશ્મા ફૂટી ગયા હોય તો આપણી શી દશા થાય? અને રસોયો રસોઈ ન કરે, રીસાઈ જાય અથવા વગર રજાએ ગેરહાજર રહે ત્યારે આપણે કયા જવુ? એટલે આત્માને વશ હોય તેટલુ જ ખરુ સુખ છે અને પારકા ઉપર–પર ઉપર આશા રાખી બેસવુ એ વસ્તુત દુખ છે, કદાચ જરા સુખ જેવુ લાગે તો પણ અતે એ દુખ જ છે, દુખમા જ પર્યવસાન પામે છે આ સાથે એ વાત ધ્યાનમા રાખવાની છે કે 'આત્મવશ' કઈ ચીજો કહેવાય અને 'પરવશ' કઈ ચીજો કહેવાય તેનો આપણે બરાબર ખ્યાલ કરવો જોઇએ, સ્પષ્ટ વિચાર કરવો જોઈએ અને ચોક્કસ નિર્ણય કરવો જોઈએ

આ નિર્ણય શા માટે કરવો? કારણ કે આપણને સર્વને 'સુખ' મેળવવુ ગમે છે પણ સુખ કયા છે અને કેમ મળે?—તે જાણતા નથી, એટલે પછી જે તે મળે તેમા સુખ માની લઈએ છીએ હમેશને માટે સુખ મળે એ વિચાર તો આપણને પ્રત્યેકને જરૂર ગમે છે, પણ આપણે ખરા સુખનો કદી વિચાર કરતા નથી, તેના માર્ગો આચરતા નથી, તેના સાધનો શોધતા નથી અને જરા જરા સુખમા રાચી જઈએ છીએ આત્મવશ સુખ ઉપર જ આપણે મદાર બાધીએ અને સર્વ પરભાવ છોડી દઈએ, પરવશ વસ્તુ કે ધન ઉપર કોઈ જાતનો આધાર ન રાખીએ તો સુખની જે વ્યાખ્યા સુજ્ઞ પુરુષોએ કરી છે તેની પ્રાપ્તિ તરફ આપણુ પ્રયાણ થાય આ તદ્દન સાદી લાગતી વાત કર્તવ્યમા–ક્રિયામા મૂકવી સહેલી નથી, તેનુ કારણ એ છે કે આપણે સુખનો ખરો ખ્યાલ કદી કરતા નથી, તે કયા અને કેમ મળે તે

વિચારતા નથી, તેના સાધનોનો અભ્યાસ કરતા નથી, એ સાધનો આચરતા નથી અને સાચા માર્ગની સન્મુખ પણ આવતા નથી.

ત્યારે વાત એ થઈ કે આપણે સાચા સુખને ઓળખવુ જોઈએ. એ ઓળખ્યા પછી એ ક્યા અને કેમ મળે તેનો રસ્તો શોધવો ઘટે એ વિચારણા માટે આપણે જેને આપણા માનીએ છીએ, આપણે જે ચીજોને આપણી માનીએ છીએ, આપણે જે શરીરને પોતાનુ માનીએ છીએ, આપણે જે ધન–ધાન્ય–પુત્ર–પુત્રાદિને પોતાના સમજીએ છીએ, આપણે જે થોડો વખત રહેનારા ઘરને ઘરનુ ઘર માનીએ છીએ–એ સર્વ વસ્તુત. શુ છે? એનો અને આપણો સબધ કેવો છે? અને આપણે જે 'સુખ' મેળવવા માગીએ છીએ તેની સાથે એનો સંબધ કેવા પ્રકારનો છે? એ સર્વ બાબતનો વિચાર કરવો ઘટે, એ દરેક વસ્તુ અને સબધને એના ખરા આકારમા પૃથક્કરણ કરીને ઓળખવા ઘટે અને તે માટે આપણા પ્રત્યેક સંબંધ એના વાસ્તવિક આકારમા કેવા છે તેને માટે ઉપર ઉપરનો ખ્યાલ કરી અટકી ન પડતા ખૂબ ઊડા ઊતરવુ ઘટે ટૂકામા કહીએ તો આપણે વિચાર કરી વસ્તુઓને ઓળખવી ઘટે અને આપણી ચારે બાજુ કેવુ નાટક ચાલી રહ્યુ છે તે બરાબર સમજવુ ઘટે અને તે નાટકમા આપણે કેવા પાઠ ભજવી રહ્યા છીએ તેની તુલના કરવી ઘટે.

આ પ્રકારની વિચારણા અથવા તુલનાને 'ભાવના' કહેવામા આવે છે ખરા સુખની પ્રાપ્તિને માર્ગે ચઢવા માટે આ આતરવિચારણાને બહુ અગત્યનુ સ્થાન મળે છે. જ્યા સુધી આપણે શુ મેળવવાનુ છે તે બરાબર ન જાણીએ અને અત્યારે જેમા રાચીમાચી રહ્યા છીએ તેનુ અનૌચિત્ય ન સમજીએ ત્યા સુધી આપણી પ્રગતિ અશક્ય છે કોઈ અસાધારણ પ્રસગોમા આતરપ્રકાશ થઈ જાય તે અપવાદયોગ્ય બનાવોને બાદ કરતા બાકી આપણા જેવા સામાન્ય પ્રાણીઓ માટે તો આ સાચી વિચારણા સિવાય બીજો માર્ગ નથી

આ વિચારણામા આત્મા છે, આત્મા શાશ્વત છે, એના પર કર્મના આવરણો આવી ગયાં છે, પ્રયત્નથી તે દૂર કરી શકાય તેમ છે, આત્માના આ પૌદ્ગલિક સબધો (કર્મો) દૂર થાય ત્યારે તે એના અસલ મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપે રજૂ થાય છે અને આ સ્થિતિમા ખરા સુખનો સાક્ષાત્કાર થાય છે – આ સર્વ બાબતો સ્વીકારીને ચાલવાનું છે એ સર્વ બાબતો અનુમાન પ્રમાણથી – દલીલથી સિદ્ધ કરી શકાય તેવી છે, પણ અત્ર તેની હયાતી સ્વીકારીને ચાલવાનુ છે. આપણો અત્યારનો વિષય તો આપણે કોણ છીએ? ક્યા છીએ? શા માટે છીએ? આપણુ મૂળ સ્વરૂપ કેટલુ વિકૃત થઈ ગયુ છે? – એ સર્વનો વિચાર કરવાનો છે અને એ વિચાર બરાબર થાય તો પછી આપણે આગળ વધવાના માર્ગો અને સાધનો તો બરાબર શોધી શકીએ તેમ છીએ, તેથી આપણી પ્રાથમિક ફરજ, આપણા સબધો અને આપણા પોતાનાં નાટકો અને આસપાસના નાટકોને ઓળખવાની છે અને એ કાર્ય 'ભાવના' કરે છે.

ભાવનાનુ 'ક્ષેત્ર' આપણા સર્વ સબધોનું પૃથક્કરણ કરવાનુ છે અને તે રીતે એ

ભૂમિકાની શુદ્ધિ કરે છે શુદ્ધ કરેલી ભૂમિકા ઉપર પછી સુદર ચિત્રામણ થાય છે અને તેના ઉપર જેવી છાપ પાડવી હોય તેવી પડી શકે છે ભૂમિકાની શુદ્ધિ માટે 'ભાવના' અદ્ભુત સાધન છે ઘણાખરા તો કાંઈ વિચાર જ કરતા નથી. થોડા વિચાર કરે છે તે મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં વિચાર કરી અટકી પડે છે એટલે આપણે અહી ક્યાથી આવ્યા? શા માટે આવ્યા? આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ શો? આ સર્વ ધમાલ અને દોડાદોડીનુ પર્યવસાન ક્યા? – એનો કદી સ્પષ્ટ વિચાર જ થતો નથી અને વિચારણા વગર તો પછી જેવો પવન આવે તેમ આપણે ઘસડાઈએ છીએ. નહિ તો આપણે સારા કપડામા રાચી જઈએ? દૂધપાક–પૂરી કે રસરોટલી મળે ત્યા ખૂબ રસ લઈ સબડકા લેવા મડી જઈએ? સભામાં બે માણસો ઊભા થઈ માન આપે ત્યા લેવાઈ જઈએ? છાપામા નામ વાચીએ એટલે રાજી–રાજી થઈ જઈએ? આપણુ વર્તન જાણે આપણને કાંઈ ભૂત વળગ્યુ હોય તેના જેવુ લાગતુ નથી? પણ એવો વિચાર જ ભાગ્યે આવતો હોય ત્યા આ વાત શી? કોની પાસે? અને શા માટે? આ ભાવનાનુ ક્ષેત્ર છે એ આપણા દરરોજના સબધને એના ખરા આકારમાં બતાવે છે અને આપણને ઊડા વિચારમા ઉતારી દે છે. એનુ ક્ષેત્ર આપણી નાની સરખી દુનિયા નથી, પણ આખુ વિશ્વ છે વિશ્વનો અને આપણો પોતાનો (આત્માનો) સબધ શો છે? કેટલો છે? અને કેટલા વખત માટેનો છે? તે અને આ ચારે તરફ નાટક ચાલે છે, આપણે પણ જેમાં ઊતરી પડ્યા છીએ એને બરાબર સમજવુ એ ભાવનાનો વિષય છે એક વાર આપણે ક્યાં છીએ? ક્યા દોડ્યા જઈએ છીએ? શા માટે દોડ્યા જઈએ છીએ? અને આપણને કોણ ઘસડે છે? એ સમજાયુ એટલે પછી તો સવાલ માત્ર આચરણમા મૂકવાનો જ રહે છે.

વસ્તુને યથાસ્વરૂપે ઓળખવી એ પ્રથમ જરૂરીઆતની બાબત છે વસ્તુને ઓળખ્યા પછી એની સાથે સબધ કેટલો રાખવો? ક્યા સુધી રાખવો? અથવા રાખવો જ નહિ – તેનો નિર્ણય થઈ શકે છે વસ્તુને યથાસ્વરૂપે ઓળખ્યા વગર તેને અંગે નિર્ણય થઈ શકે નહિ અને કરવામા આવે તો તે ટકી શકે નહિ વસ્તુઓને ઓળખીએ ત્યારે આપણે અત્યાર સુધી કેમ નાચ્યા? અને કોણે નચાવ્યા? એ બરાબર ઓળખી–જાણી–સમજી શકીએ, ત્યારે સમજાય કે જેને આપણે આપણા માન્યા, જે વસ્તુને આપણી માની, જે સબધો ખાતર લડ્યા, હસ્યા, પડી મર્યા અથવા અનેકની ખુશામતો કરી એ સર્વ વસ્તુગતે કેવા છે અને આપણે સબધ કરવા લાયક છે કે નહિ અને હોય તો તેની ખાતર લડવુ કે પડી મરવું પરવડે કે નહિ? આ જાતની વિચારણાને **'વિવેક'** કહેવામા આવે છે વિવેક એટલે સાચા અને ખોટા, સ્થાયી અને અસ્થાયી, આપણા અને પારકા, આનદદાયી કે વિષાદકારી વચ્ચેના તફાવતનુ બરાબર ભાન આવા પ્રકારના જ્ઞાન માટે ખૂબ ઊંડા ઊતરવાની જરૂર પડે છે

આ ઊડા ઊતરવાના – વિવેક પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યને 'આત્માવલોકન' (Self-examination) કહેવામા આવે છે. જ્યારે ઊડા ઊતરીએ, પોતાની જાત તરફ જોઈએ. પારકાની ચિકિત્સા

કરવાની રીત છોડી દઈએ. ઉપરછલ્લા ખ્યાલને તિલાજલિ આપીએ ત્યારે આપણે ન જાણ્યા કે ન કલ્પ્યા હોય તેવા પરિણામો તરફ દોરવાઈ જઈએ છીએ. પછી આપણને આપણી વસ્તુનુ, આપણા સ્થાનનુ, આપણી સ્થિતિનુ, આપણી ટૂંકી સમજણનું ભાન થાય છે. પણ એ સર્વ પરિસ્થિતિ નિપજાવવા માટે આપણે ખૂબ અદર ઊતરવું ઘટે છે. એને પરિણામે કઈ દશા પ્રાપ્ત થાય છે તે વિચારવાનુ ક્ષેત્ર ધ્યાન વિભાગમા આવે. આપણે અત્યારે તો વિવેક કરતા શીખીએ, અવલોકન કરતા શીખીએ, ઊંડા ઊતરતા શીખીએ અને તે દ્વારા જે વિચારો આવે અને જે નિર્ણયો થાય તેને મજબૂતી ગણીએ એ થશે એટલે આગળ વધવાના માર્ગો આપણને મળી આવશે, સૂઝી જશે અથવા તો આપણે શોધી શકીએ એવી સ્થિતિમા મુકાઈ જશુ

આવા પ્રકારનુ ભાવનાનુ ક્ષેત્ર છે એના પરિણામે આત્મા કઈ સ્થિતિમા મુકાય છે તે આપણે આગળ જોશુ અને છેવટે તેનો પણ વિચાર કરશુ અને સામાન્ય અવલોકન કરી જશું.

શાતરસને રસ કહી શકાય કે નહિ એ ખૂબ ચર્ચવા જેવું છે, પણ એની ચર્ચામા સાહિત્યના એક અગત્યના વિષયની અને વ્યાખ્યાઓની વૈજ્ઞાનિક નજરે ચર્ચા કરવાની હોઈ સર્વને તેમા રસ પડે કે નહિ એ જરા ગૂંચવણવાળી બાબત છે અને ગ્રથના પ્રવેશકમા બિનજરૂરી છે આ ગ્રથની છેવટે પરિશિષ્ટમા એ વિષય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ચર્ચેલો જોવામા આવશે

શ્રી 'શાતસુધારસ' ગ્રથમા બાર ભાવનાનો અવલોકનની દૃષ્ટિએ અને આત્માને ઉદ્દેશીને વિસ્તાર કર્યો છે એ ભાવનાઓ કઈ છે અને તેનુ ઊડુ રહસ્ય શુ છે તે પ્રત્યેક ભાવનામા કર્તાએ બતાવ્યુ છે દરેક ભાવનાને છેડે વિસ્તારથી અવલોકન અને વિચારણા કરવામા આવશે એ ભાવનાનો વિષય અવલોકન કરવાનો છે અને તે પણ જેવુ તેવુ ઉપરચોટિયુ અવલોકન નહિ, પણ ખરેખરુ અદર ઊડાણમા ઊતરીને કરવાનુ છે આ બાર ભાવનાને વિવેક અને આત્માવલોકન સાથે કેવો સબધ છે અને એ બન્ને વસ્તુ આત્મપ્રગતિ કરવા ઇચ્છનાર માટે કેટલી જરૂરી છે તે આપણે કઈક જોયુ બાકી પ્રત્યેક પ્રસગે એ વાત પર ધ્યાન ખેચવાની તક લેવામા આવશે

આ સર્વ બાબતમા મુદ્દો એક જ છે કે વસ્તુને વસ્તુ તરીકે ઓળખી, સ્વપરનો ખ્યાલ કરી સ્વનો સ્વીકાર અને પરનો ત્યાગ કરવો એ પ્રકારના આદર્શને ધ્યાનમા રાખી, તેને જેમ બને તેમ જલ્દીથી પહોચી વળવા પ્રયત્ન કરવો અનેક ઉપદેશનો, શાસ્ત્રગ્રથોનો અને શ્રવણ–વાચનનો સાર એ છે કે **સ્વપરનું વિવેચન કરવું, પરિણતિની નિર્મળતા કરવી, વિષયકષાય ઉપર બને તેટલો કાબૂ મેળવવો અને સર્વથા કાબૂ મેળવવાનો આદર્શ રાખી તે સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરવો.** આ ચાલુ બાબતને અગે એક હકીકત કહી આ વિષય પૂરો કરીએ ભાવના બે પ્રકારની છે શુભ અને અશુભ શુભ ભાવનાની

વાત આ ગ્રંથમાં આવવાની છે ત્યારે પ્રસ્તુત હકીકત કહેવાશે. **અશુભ ભાવનાઓને** પણ ઓળખવાની જરૂર છે તેના પાચ પ્રકાર છે —

(૧) **કાંદર્પી** ભાવના સ્ત્રી-વિષયભોગ માટે વિચારણા અને પ્રવૃત્તિઓ,

(૨) **કૈલ્બિષી** ભાવના ક્લેશ કરાવે તેવી, ખટપટ કરાવનારી, રાજનીતિ, ધમાલ-તોફાનની હકીકતો

(૩) **આભિયોગિકી** ભાવના યુદ્ધ–લડાઈ કરાવે તેવી ખટપટ, તૈયારી, ધમાધમ અને વાતાવરણ.

(૪) **દાનવી** ભાવના આસુરી ભાવના મોહ–મદ–મત્સરાદિ મનોવિકારોના ખ્યાલો

(૫) **સમ્મોહી** ભાવના રાગ–દ્વેષને વધારનારી, પોષનારી, કુટુબ–ધનમા મમત્વ કરાવનારી હકીકતો

આ પાચે પ્રકારની ભાવનાઓ તજવા યોગ્ય છે એ વાત પણ એટલી જ ઉપયોગી હોઈ ખાસ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે શુભ ભાવનાને સમજતા આ અશુભ ભાવનાઓ પણ સમજવી પડશે. વસ્તુવિવેક કરતા તે બરાબર સમજાઈ જશે.

આ ગ્રંથમા કહેલ બાર ભાવનાને 'અનુપ્રેક્ષા' (ભાવના) કહેવામા આવે છે એ 'અનુપ્રેક્ષા' શબ્દનો અર્થ જ આત્માવલોકન થાય છે 'ઈક્ષ્'નો અર્થ જોવુ એમ થાય છે અને તેની સાથે અનુ અને પ્ર ઉપસર્ગ મળી એને વધારે મજબૂત અને ચારે તરફ જોનાર બનાવે છે એ ઉપરાત એક બીજી હકીકત એ છે કે સર્વ ભાવનાઓ ધ્યાનના વિશાળ યૌગિક વિષયની પૂર્વગામિની અને ધ્યાનમા સ્થિર રાખનાર પણ છે ધ્યાનનો વિષય ઘણો વિશાળ છે અને તે યોગગ્રથોમા ખૂબ ચર્ચાયેલો છે. એ ધ્યાનના વિષયને આપણે અહી ચર્ચી ન શકીએ, કારણ કે તે વિષય વિસ્તીર્ણ છે અને અત્ર અપ્રસ્તુત છે એ ધ્યાનની હેતુભૂત ચાર ભાવનાઓ યોગી પુરુષોએ બતાવી છે. એ અનુક્રમે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય છે બાર અનુપ્રેક્ષા(ભાવના)ઓ પછી આ ચાર ભાવનાઓ પણ બતાવવામા આવશે અને યોગપ્રગતિમા તેમના સ્થાનનો પણ ખ્યાલ કરવામા આવશે

મતલબ આપણા વિચારોની સ્પષ્ટતા કરવા, આપણે ક્યા છીએ તે સમજવા, આપણા સબંધો અને આપણા ભાવોનુ પૃથક્કરણ કરવા આ અનુપ્રેક્ષા અને ધ્યાનહેતુભૂત ભાવનાઓને ઘણુ અગત્યનુ સ્થાન છે અને અત્યારના અતિ પ્રવૃત્તિમય જીવનમા તો ખાસ સ્થાન છે આપણે કોઈ જાતનો ઊડો વિચાર કર્યા વગર દોડ્યા જ કરીએ છીએ અને શુ કરીએ છીએ તેનો ખ્યાલ થાય છે પહેલાં તો પ્રમોદમા પડી જઈએ છીએ આપણને સ્વપ્નો પણ દોડાદોડીના જ આવે છે અને પાછા જાગીએ છીએ એટલે વળી દોડાદોડીમા પડી જઈએ છીએ પથારીમાથી નીચે પગ મૂકીએ ત્યાં દરરોજનુ છાપુ પડ્યુ હોય, ત્યા આત્મારામનો કે શાતિનો વિચાર ક્યાથી આવે ?

આ અસહ્ય સ્થિતિ કોઈ પણ રીતે ચલાવવા યોગ્ય નથી. સાધ્ય વગરનું જીવન નિરર્થક છે, આદર્શ વગરનુ જીવન સુકાન વગરના વહાણ જેવુ છે અને અર્થ વગરની દોડાદોડી તદ્દન હાંસી કરાવનાર છે.

આ રીતે આ ગ્રંથના વિષયનો અને તેની ઉપયુક્તતાનો પરિચય કરાવ્યા પછી હવે આપણે ગ્રંથકર્તાની સાથે ચાલીએ. પ્રત્યેક પ્રકાશને છેડે એ વિષય પર અન્ય વિચારકોના વિચારો પણ ગ્રહણ કરશુ અને સાથે સાથે બીજી અનેક પ્રાસંગિક વાતો પણ કરશું. શબ્દાર્થ જાણનારની સગવડ જળવાય, માત્ર મૂળ વાચનારની પણ સગવડ જળવાય એ પદ્ધતિએ આ વિવેચન–વિચારણા કરવામા આવશે. પરિશિષ્ટમા મહાબુદ્ધિશાળી ગ્રંથરચયિતાનુ ચરિત્ર ઉપલબ્ધ થશે તે બતાવવા પ્રયત્ન થશે. આટલો પ્રવેશક કરી હવે આપણે પ્રથમ ગ્રંથકર્તા સાથે વિહરીએ.

॥ ॐ परमात्मने नमः ॥

उपाध्याय श्रीविनयविजयविरचित

श्री शांतसुधारस

प्रस्तावना

शार्दूलविक्रीडित

नीरन्ध्रे भवकानने परिगलत्पञ्चाश्रवाम्भोधरे,
नानाकर्मलतावितानगहने मोहान्धकारोद्धुरे ।
भ्रान्तानामिह देहिनां स्थिरकृते कारुण्यपुण्यात्मभि-
स्तीर्थेशैः प्रथितास्सुधारसकिरो रम्या गिरः पान्तु वः ॥ १ ॥

द्रुतविलम्बित

स्फुरति चेतसि भावनया विना, न विदुपामपि शान्तसुधारसः ।
न च सुखं कृशमप्यमुना विना, जगति मोहविपादविपाकुले ॥ २ ॥
यदि भवभ्रमखेदपराङ्मुखं, यदि च चित्तमनन्तसुखोन्मुखम् ।
शृणुत तत्सुधियः शुभभावनाभृतरसं[1] मम शान्तसुधारसम् ॥ ३ ॥
सुमनसो मनसि श्रुतपावना, निदधतां द्व्यधिका दशभावनाः ।
यदिह रोहति मोहतिरोहिताऽद्भुतगतिर्विदिता समतालता ॥ ४ ॥

रथोद्धता

आर्त्तरौद्रपरिणामपावकप्लुष्टभावुकविवेकसौष्ठवे ।
मानसे विपयलोलुपात्मना, क्व प्ररोहतितमां समाङ्कुरः ॥ ५ ॥

वसततिलका

यस्याशयं श्रुतकृतातिशयं विवेकपीयूषवर्परमणीयरमं श्रयन्ते ।
सद्भावनासुरलता न हि तस्य दूरे, लोकोत्तरप्रशमसौख्यफलप्रसूतिः ॥ ६ ॥

अनुष्टुब्

अनित्यत्वाशरणते, भवमेकत्वमन्यताम् ।
अशौचमाश्रवं चात्मन्! संवरं परिभावय ॥ ७ ॥
कर्मणो निर्जरां धर्म—सूक्ततां लोकपद्धतिम् ।
बोधिदुर्लभतामेतां, भावयन्मुच्यसे भवात् ॥ ८ ॥

---

१. પાઠાંતર : भावनामृतरसं

પ્રસ્તાવનાનો સામાન્ય અર્થ

૧. જે સંસારરૂપ વન (જંગલ) બહાર નીકળવાના રસ્તા વગરનું છે, જે ચારે તરફથી વરસતા પાંચ પ્રકારના આશ્રવરૂપ[1] વાદળા-વરસાદવાળું છે, જે અનેક પ્રકારના કર્મોરૂપ લતાઓ(ડાળો)થી ખૂબ ગહન બનેલુ છે અને જે મોહરૂપી અંધકારથી વ્યાપ્ત છે તે જંગલમાં ભૂલા પડેલા પ્રાણીઓને સ્થિર કરવાને વાસ્તે કરુણાભાવથી પવિત્ર થયેલ આત્માવાળા તીર્થાધિરાજેએ સુધારસથી ભરપૂર અને અતિ આનંદને આપનાર વાણીનો વિસ્તાર કર્યો છે—તે વાણી તમારું સંરક્ષણ કરો

૨. ભાવના વગર વિદ્વાનોનાં મનમા પણ શાંતિરૂપ અમૃતનો રસ (શાંતસુધારસ) જાગતો નથી-પ્રગટતો નથી અને આ મોહ તેમ જ સંસારરૂપ ઝેરથી ભરેલા સંસારમા એ (રસ) વગર લગારમાત્ર પણ સુખ (જેવુ કાંઈ) નથી

૩. બુદ્ધિમાનો! વિચારકો! આ સંસારમા રખડપટ્ટી કરવાના થાકથી તમારુ મન ઊંચું થઈ ગયુ હોય અને જેનો કદી નાશ ન થાય એવુ (અનંત) અંત-છેડા વગરનુ (સ્થાયી) સુખ પ્રાપ્ત કરવા સન્મુખ તમારુ મન થયુ હોય તો સુંદર ભાવનાઓથી ભરેલ મારો **શાંતસુધારસ** ગ્રંથ (શાંત અમૃતરસ) સાભળો

૪. સુંદર ચિત્તમંદિરના માલિકો! વિદ્વાનો! તમારા કાનોને પવિત્ર કરનાર બાર ભાવનાઓને તમારાં મનમાં ધારણ કરો, જેને પરિણામે સારી રીતે જણાયેલી (સુપ્રસિદ્ધ) સમતારૂપી કલ્પવેલડી—જેનો પ્રસાર અત્યારે મોહરાજે ઢાકી દીધો છે અને વસ્તુત જેની અદ્‌ભુત શક્તિ (ગતિ) છે તે—તમારામા ઊગી આવે—મૂળ ઘાલીને વધતી જાય.

૫. ઇંદ્રિયના વિષયોમા ખૂબ લંપટ થયેલ પ્રાણીઓના મન જેમાથી આર્ત્ત અને રૌદ્ર[2] પરિણામરૂપ અગ્નિથી ભાવનારૂપ વિવેકનુ ચાતુર્ય બળી-ઝળી ગયેલુ હોય છે તેવા મનમા **સમતાનો અંકુર ક્યાંથી** મૂળ ઘાલે? કેમ ઊગી નીકળે?

૬. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને લઈને અતિ નિપુણ થયેલો જે પ્રાણીનો આશય વિવેકરૂપ અમૃતના વરસાદથી અતિ સુંદર થયેલ રમણીયતાનો આશ્રય કરે છે એટલે કે જે જ્ઞાનવાન

---

૧ **આશ્રવ**-કર્મને ગ્રહણ કરવાના માર્ગો પાંચ છે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય, યોગ એ દ્વારા કર્મ આત્મા સાથે જોડાય છે અથવા પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ રૂપ પાંચ આશ્રવો છે

૨ **આર્ત્ત**—ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ, રોગનિદાન અને આગામી ચિંતા **રૌદ્ર**-જીવનાશ, અસત્ય ચૌર્ય અને વસ્તુસંરક્ષણ

પ્રાણીના આશયમા વિવેક ભળેલો હોય છે તેવા પ્રાણીઓથી લોકોત્તર પ્રશમસુખનાં ફળને જન્મ આપનારી સુદર ભાવનારૂપ કલ્પલતાની વેલડી દૂર દૂર રહેતી નથી – તેની નજીક આવતી જાય છે.

૭–૮ આત્મન્ ! નીચેની ભાવનાઓને ભાવવાથી તું સસારમાથી મુક્ત થઈ શકીશ તે ભાવનાઓ આ પ્રમાણે —

(૧) **અનિત્યતા** (પદાર્થોના સયોગ–સબધ સર્વે થોડા વખત માટેના છે.)

(૨) **અશરણતા** (પુદ્ગળનો સબધ સકટ હરનાર, શરણ આપનાર કે શાતિ કરનાર નથી.)

(૩) **ભવ (સંસાર)** (ચાર ગતિરૂપ સસારનુ સ્વરૂપ વિચારવુ–ભવભ્રમણ સમજવુ.)

(૪) **એકત્વ** (આ પ્રાણી એકલો આવ્યો છે, એકલો જવાનો છે–એ વિચારવુ.)

(૫) **અન્યત્વ** (શરીર આદિ સર્વ આત્માથી પર છે–પારકુ છે એવી વિચારણા.)

(૬) **અશૌચ** (શરીર અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલુ છે તેનો સાચો ખ્યાલ)

(૭) **આશ્રવ** (કર્મબધનના સ્થાનો, તેની પ્રણાલિકા અને તે સબધી વિચારણા.)

(૮) **સંવર** (આવતા કર્મોને રોકી રાખવાના માર્ગોની વિચારણા)

(૯) **કર્મનિર્જરા** (બાધેલા કર્મોને ભોગવ્યા વગર ખપાવવાના માર્ગો)

(૧૦) **ધર્મભાવના** (પરસ્પર અવિરોધીપણે ધર્મસ્વરૂપનુ વિશિષ્ટ ચિતવન)

(૧૧) **લોકસ્વરૂપ** (આ વિશ્વની માડણી, રચના અને સ્થાનનો ખ્યાલ)

(૧૨) **બોધિદુર્લભતા** (ધર્મસામગ્રી–સમકિતની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી મુશ્કેલ છે તેની વિચારણા)

પ્રસ્તાવના

(પ્રથમના શ્લોકોનો વિસ્તરાર્થ)

૧. એક મહાન જગલ છે ગાઢ અરણ્ય છે. ભયકર વન છે એમા ઝાડીનો પાર નથી. નિરતર લીલોતરી ઊગતી જાય છે અને નાશ પામતી જાય છે. એ એટલુ વિશાળ છે કે એનો પાર આવતો નથી, એનો છેડો દેખાતો નથી, એમાથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો જડતો નથી. એમા વૃક્ષ, લતા અને છોડવાઓ એવા આડાઅવળા ચોતરફ વીટળાઈ અદર અદર ગૂંચવાઈ ગયા છે કે એ દરેક જગ્યાએ ઘણુ ગહન ઊડુ દેખાય છે જ્યા જોઈએ ત્યા ઊંડાણ, ઝાડી અને અચોક્કસ રીતે વધતી અને વધતી લીલોતરી દેખાય છે. માથે સખત વાદળા ચઢ્યા છે, મેઘાડબર ગાજી રહ્યો છે, પ્રકાશને અટકાવી રહ્યો છે અને વાદળામાથી અવારનવાર વરસાદ વરસી રહ્યો છે કોઈ કોઈ વાર છાટા પડે છે, કોઈ કોઈ વાર મુશળધાર વરસાદ પડે છે, કોઈ કોઈ વાર ઝડીનો વરસાદ પડે છે, આખા જગલમા ભયકર અધકાર વ્યાપી રહ્યો છે, રસ્તો પણ દેખાય નહિ એવુ તિમિર ચોતરફ પ્રસરી રહ્યુ છે અને અદરની દોડાદોડમા ક્યા જવુ અને કઈ બાજુએ ચાલવુ તેની કાઈ કળ પડતી નથી.

આવા ગાઢ જગલમા આ પ્રાણી ભૂલો પડ્યો છે તેના જેવા અનેક પ્રાણીઓ ચારે તરફ રખડે છે. એ ક્યાં જાય છે ? – એનુ એમને ભાન નથી એ શા માટે રખડે છે ? – એનો એને ખ્યાલ નથી. એ અધકારમા અહીંથી ત્યા અને ત્યાથી બીજે એમ રખડ્યા કરે છે, નવા નવા રૂપો ધારણ કરી નાટકો કરે છે અને સાચુ સુખ શુ છે અને ક્યા છે તેનો વિચાર કર્યા વગર કવચિત્ માન્યતાના સુખમા અને મોટે ભાગે રખડપટ્ટીના ત્રાસમા નવા નવા વેશ લઈ આટા માર્યા કરે છે. એને દિશાનુ ભાન નથી, એ ક્યા છે તે સમજતો નથી અને એને નીકળવાનો રસ્તો સૂઝતો નથી – જડતો નથી અને કવચિત્ કોઈ વિરલને એવો માર્ગ જડે તેને તેઓ ગાંડો કે બાવરો ગણી એની વાત તરફ ધ્યાન આપતા નથી.

આવા જગલમા ભૂલા પડેલા અને કોઈ જાતના ધોરણ વગર ચારે તરફ દોડાદોડ કરનારા પ્રાણીઓમે તેઓની દોડાદોડી મટાડનાર કોઈ પુણ્યાત્મા માર્ગદર્શક થાય છે એ એની અનુપમ વાણી વડે રખડપટ્ટી અટકાવવાના રસ્તા બતાવે છે એવા મહાપુરુષને પ્રથમ કરુણા આવે છે એમને મનમા એમ થાય છે કે આ બિચારા મહાજગલમા ખરેખર ભૂલા પડેલા છે અને હેતુ કે સાધ્ય વગર નકામા રખડ્યા કરે છે આવા પ્રાણીઓ ઉપર સાચી દયા લાવી એ કરુણારસના ભડાર મહાપુરુષો અમૃત જેવી વાણી વડે એ રખડપટ્ટી અટકે એવા ઉપાયો બહુ પ્રેમભાવે બતાવે છે અને તેમ કરવાનો તેમનો ઉદ્દેશ ભટકનારાની ભટકામણ અટકે અને તેઓનો અચળ સ્થાનમા સ્થિર વાસ થાય એ જ હોય છે.

ભવાટવીમા ભૂલા પડેલાને ખરેખર આનદ ઉપજાવે અને તેમને હંમેશને માટે સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનકે પહોચાડે તેવી સુદર પરિસ્થિતિ આ થઈ. આવી વાણી જો કોઈની હોય તો ખરેખર તે વદ્ય છે અને આનદપ્રદ છે. આવી વાણીનો પ્રસાદ જ એવો અપ્રતિહત છે કે એનું વર્ણન કરવુ મુશ્કેલ છે સર્વ રખડપટ્ટો અટકાવનાર આવી વાણી તમારુ રક્ષણ કરો!

આ સસાર એ ખરેખર અટવી છે. હિદમા ગાઢ જંગલો પૂર્વે ઘણા હતાં ને માઈલો સુધી એટલા લાબા હતા કે એક વાર જો મુસાફર એમા ભૂલો પડે તો એનો પત્તો લાગે નહિ એ અદર ને અદર રખડ્યા કરે–ભમ્યા કરે એની ગાઢ ઝાડી અને અદર રહેલા ભયકર પ્રાણીઓનો એ અનેક રીતે શિકાર બને અને હેરાન–હેરાન થઈ જાય. અત્યારે બહુ થોડા જગલો રહ્યા છે, તેમા પણ દરેકમા રસ્તા બનાવ્યા છે, છતા અટવીની ગાઢતા અત્યારે પણ મુઝવે તેવી હોય છે જર્મની અને અમેરિકામા ઘણા મોટા જગલો હાલ પણ મોજુદ છે.

આ સસારને અટવી સાથે બરાબર સરખાવી શકાય તેમ છે ગ્રથકર્તાએ ચાર વિશેષણો મૂક્યા છે તે સાર્થક છે અને સમજવા યોગ્ય છે આપણે તે સક્ષેપથી જોઈ લઈએ. 'નિરંધ્ર' · આ સસાર–અટવીમાથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ જડે તેમ નથી એ એવી મોટી વિશાળ અટવી છે કે અન્દર અદર આટા માર્યા જ કરે, પણ એમાંથી નીકળવાનો માર્ગ જ જડે નહિ. 'રંધ્ર' એટલે બહાર નીકળવાનો માર્ગ

'પરિગલત્ પચાશ્રવાભોધરે' વળી એ સસાર-અટવીને પાચ પાચ પ્રકારના આશ્રવરૂપ વાદળા નિરતર વરસ્યા કરે છે પાચ આશ્રવો એટલે આત્માની સાથે કર્મને ગ્રહણ કરવાનુ કાર્ય કરનાર પ્રસગો એ કર્મને આવવાના નળો છે અથવા પરનાળીઓ છે જેમ કૂવામાથી કાઢેલ જળ નીક અથવા પરનાળ કે નળ મારફત ખેતરમા આવે છે તેમ આત્મક્ષેત્રમાં આ આશ્રવોદ્વારા કર્મો આવે છે એ આશ્રવો બહુ આકરા અને સમજી રાખવા જેવા છે. એના મુખ્ય પાચ પ્રકાર છે અને ઉપભેદ ૪૨ છે. એનો વિસ્તાર સાતમી ભાવનામા આગળ ઉપર થશે ૪૨ ભેદ અત્ર ટૂકામા કહીએ તો (૧) પાચ **મિથ્યાત્વ**[1] એટલે અજ્ઞાન (૨) પાંચ **'અવિરતિ'** એટલે ત્યાગભાવનો અભાવ (૩) ચાર **'કષાય'** એટલે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ (૪) ત્રણ **'યોગ'** એટલે મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ અને (૫) ૨૫ **'ક્રિયા'** એટલે શારીરિક વગેરે પ્રવૃત્તિ કરતી વખત થતા દોષો આ પાચ પ્રકારના આશ્રવો સસારઅટવી માથે નિરતર લટકી રહેલા છે. એ ખરેખર વાદળાનુ કાર્ય જ કરે છે વાદળાના કાર્ય બે છે વરસવુ અને પ્રકાશને અટકાવવો આશ્રવો આખો વખત આ બે કાર્ય બરાબર બજાવે છે એ આત્મભૂમિકા ઉપર વરસ્યા જ કરે છે અને વરસીને ભવાટવીને લીલીછમ રાખે છે અને આત્માને કર્મવડે ભારે બનાવે છે. એ એના ભાવને બરાબર ભજવે છે અને આત્મજ્યોતિના પ્રકાશ ઉપર એ અધકારની છાયા નાખે છે એ એનુ કાર્ય કેવી રીતે કરે છે તે આપણે

૧. આશ્રવતત્ત્વમા પાચ પ્રકારના મિથ્યાત્વને બદલે પાચ ઇંદ્રિયો કહેલ છે અને કર્મબધના હેતુમા પાચ મિથ્યાત્વ લીધેલ છે

સાતમી ભાવનામા વિસ્તારથી જોશુ. અત્ર પ્રસ્તુત વાત એટલી છે કે ભવાટવી ઉપર પાચે આશ્રવો આખો વખત વરસ્યા જ કરે છે. 'પરિ' ઉપસર્ગ મૂકવામા ભારે ખૂબી કરી છે. 'પરિ' એટલે ચારે તરફ અથવા હમેશા એટલે એ પાચે આશ્રવરૂપ વાદળા કોઈ કોઈ વાર વરસે છે એમ નથી, પણ સદા વરસતા રહે છે અને ચારે તરફ—આખી ભવાટવીમા વરસ્યા કરે છે.

'નાનાકર્મલતાવિતાનગહને'—વળી એ ભવાટવીમા આશ્રવોનો વરસાદ વરસે છે એટલે તો નવા કર્મો આવે છે તેની વાત થઈ, પણ તે પહેલા તે અટવી અનેક પ્રકારનાં કર્મરૂપ લતાઓથી ખૂબ ગાઢ—ગહન થઈ રહેલી છે. એટલે કે એમા પ્રાણીઓની સાથે અનેક પ્રકારના કર્મો લાગી રહેલા છે. કર્મોના પ્રકાર અનેક છે અને એના વિપાક પાર વગરના છે એનુ આખું નાટક ચિતર્યુ હોય તો પુસ્તકો ભરાઈ જાય -તદ્વિષયક ગ્રથોથી એ જાણી લેવુ. અત્ર વાત એ છે કે—આ સસારઅટવી ખૂબ ગીચ—ગાઢી થઈ ગયેલી છે, કારણ કે એમા કર્મના જાળાઓ ખૂબ પથરાઈ ગયાં છે અને ચારે તરફ આડા—અવળા પડ્યા છે. એક વડના ઝાડની વડવાઈઓની વાત બાજુ ઉપર રાખીએ, પણ એની શાખાઓ જોઈએ અને એવા અનેક ઝાડો હોય અને એ પ્રત્યેકને શાખા—પ્રશાખા હોય ત્યારે જગલ કેવુ ઘનઘોર અને ગાઢ થઈ જાય તેનો ખ્યાલ જરૂર આવે. આ સસારઅટવી અનેક પ્રકારની કર્મરૂપ લતાઓથી ખૂબ ગાઢ બનેલી છે

'મોહાન્ધકારોદ્ધુરે—' વળી આટલેથી વાત પતે તેમ નથી આખી અટવીમા ભયકર અધકાર વ્યાપી રહ્યો છે. મોહરાજાનુ કાર્ય અધારુ ફેલાવવાનુ છે. એ રાગ—દ્વેષની મારફત કષાયો, નોકષાયો અને ઇદ્રિયોને એટલો અવકાશ આપે છે કે પ્રાણી એની નિદ્રામાં અથવા નશામા પડી પોતે કોણ છે અને ક્યા છે એ પણ વીસરી જાય છે અને એના વિવેકચક્ષુ નાશ પામી જાય છે. 'આખ વિના અધારુ' થાય તેવી એની દશા થાય છે અને એ અધકારમા ફાફા મારે છે એ શુ કરે છે અને શુ બોલે છે અને શો વિચાર કરે છે એનુ પણ એને કાઈ ભાન રહેતુ નથી અધારી ઘોર રાત્રિમા અચાનક જાગી જતા દરવાજો શોધવા માટે જે ફાફા મારવા પડે છે તેવી એની દશા થાય છે. મોહરાજાનો કરેલો અધકાર એવો પ્રગાઢ હોય છે કે એ અધકારમા પ્રકાશની આશા રાખવી એ ઘણી મુશ્કેલ બાબત છે.

એક ભયકર જગલ છે એમા ઝાડી, લતા, ઝાખરા, ડાળીઓનો પાર નથી, એમા ચારે તરફ અધકાર વ્યાપેલો છે, એમા માથે વાદળા ચઢી આવેલા છે અને નિરતર વરસ્યા કરે છે. એમાથી બહાર નીકળવાના રસ્તા દેખાતા નથી આવી જ સસારઅટવી છે એમા નાના પ્રકારના કર્મની ગીચ ઝાડી છે, એમા મોહરાજાએ વળી ખૂબ અધકાર ફેલાવ્યો છે, એની ઉપર આશ્રવરૂપ વાદળો વરસ્યા જ કરે છે અને એમાથી બહાર નીકળવાના રસ્તા દેખાતા નથી, જડતા નથી, પત્તો લાગે તેવી સ્થિતિમા સાધારણ રીતે નથી

આવી સંસારઅટવીમા આ પ્રાણી—અનેક પ્રાણીઓ રખડયા કરે છે. અંધકારમા ફાંફા મારે છે, આશ્રવોનો સંગ્રહ કરે છે, એના જાળથી કર્મનો વિસ્તાર વધારે છે અને બહાર જવાનો માર્ગ શોધતા નથી, કદાચ સાપડે તો તેને ઓળખતા નથી અને નિરંતર દોડાદોડ કરી રખડયા કરે છે. કોઈ વાર ઉપર જાય છે, કોઈ વાર નીચે જાય છે અને કોઈ વાર આડાઅવળા રખડે છે. એ સંસારઅટવી કેવી છે તેનુ સ્વરૂપ આપણે આગળ અગ્યારમી ભાવનામા વધારે જોશું

આખો વખત—અનાદિ કાળથી આવી ભવાટવીમા રખડતા ભૂલા પડેલા આપણે સર્વ છીએ આપણે ચારે તરફ વગર અર્થની દોડાદોડ કરી રહ્યા છીએ અને ચારે તરફ આખો વખત નાચતા ફરીએ છીએ. કોઈ પૂછે કે ક્યાં ચાલ્યા ? તો કાંઈ સમજતા નથી, સમજાય તેવો જવાબ આપી શકતા નથી, પણ પાછી દોડાદોડ ચાલુ રાખીએ છીએ

વાત એટલી હદ સુધી બને છે કે ઘણાખરા પ્રાણીઓ તો રખડીએ છીએ એ વાત પણ જાણતા નથી, જાણે તો માનતા નથી, સાચુ સુખ ઓળખતા નથી, જરા સુખ જેવો ભાસ થાય, કાંઈક સગવડ મળે કે તેને સુખ સમજી તેમા મોજ માણે છે અને ઉપર-નીચે આડાઅવળા ચક્કર ચક્કર ફર્યા જ કરે છે

કોઈ કરુણારસથી ભરેલા મહાપુરુષો એની એ સ્થિતિ જુએ છે તેઓએ પણ અનેક ભ્રમણપરંપરામાથી પસાર થવા બાદ ખૂબ પ્રયાસ કરી પોતાના આત્માને પવિત્ર બનાવેલો હોય છે. પોતે સાચુ સુખ ક્યારે અને કેમ મળે તે બરાબર સમજી ગયેલા હોય છે એવા મહાપુરુષોને 'તીર્થંકર' કહેવામા આવે છે જેની મદદ વડે આ સંસાર—સમુદ્ર તરી શકાય તેવાં ધર્મસાધન, સમુદ્રને અંગે **તીર્થ** કહેવાય અને એવા તીર્થનું સ્થાપન કરનાર **તીર્થંકર** કહેવાય છે એ મહાન્ શુદ્ધ સત્ત્વશાળી મહાત્માઓ કરુણારસથી ભરેલા હોય છે. એમની કરુણા કેવા પ્રકારની હોય છે તે આગળ પંદરમા પ્રકરણમા બતાવવામા આવશે અસાધારણ વીર્ય અને શક્તિને પ્રભાવે તેઓ વસ્તુસ્વરૂપ જાણી ગયેલા હોય છે અને વસ્તુને ઓળખ્યા પછી તે કરુણારસની પ્રસાદી તરીકે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી હકીકત પ્રાણીઓને ખરેખરી ભાવદયાથી બતાવે છે

એ જ્યારે વસ્તુસ્વરૂપનુ પ્રકાશન કરે છે ત્યારે શાતરસની ખરી જમાવટ થાય છે પ્રાણીઓ પોતાના કુદરતી વૈર પણ વીસરી જાય છે અને આખા વાતાવરણમા શાતિ જામે છે એ અતિ મધુર વાણી વડે જ્યારે પોતાને સમજાયેલું સ્વરૂપ જનસમાજ આગળ રજૂ કરે છે ત્યારે શાતિનો વરસાદ વરસતો હોય છે અને અતિશાત પરિસ્થિતિની વચ્ચે તેઓ અતિ મીઠા શબ્દોમા પ્રેમ ઉપજે તેવી રીતે વસ્તુસ્વરૂપ બતાવે છે.

એમની વસ્તુસ્વરૂપ બતાવવાની પદ્ધતિને અમૃતરસના પ્રસાર સાથે સરખાવી શકાય. જાણે પરમાત્માના મુખમાથી અમૃત ઝરતુ હોય એવી તદ્દન શાત વાણી માલકોશ રાગમા નીકળે છે અને એના પ્રત્યેક શબ્દ અને વાક્ય શ્રોતાને એ શાતરસમા ઝબોળી દે છે મહાત્મા

પુરુષોના સન્નિકર્ષનો પ્રસાદ જેણે અનુભવ્યો હોય એને જ એની વિશિષ્ટતા – ઉત્તમતા અને મહત્તા ખ્યાલમાં આવે તેમ છે. એવા મહાત્મા પાસે જઈએ ત્યારે આપણામાં ગમે તેટલો ઉકળાટ હોય તે દૂર થઈ જાય છે, કચવાટ નાશ પામી જાય છે અને ચિત્ત અનિર્વચનીય દશા અનુભવે છે સાધારણ મહાપુરુષો, જેને આપણે યોગી તરીકે ઓળખીએ છીએ તેમની પાસે જતા પણ કાંઈક આવો અનુભવ થાય છે તો ખુદ તીર્થાધિરાજના સાનિધ્યમા કેવી દશા થતી હશે ? કેવી અખંડ શાંતિ વ્યાપતી હશે ? કેવી અનન્ય સ્થિતિ અંદર અનુભવાતી હશે ? તેની વ્યાખ્યા કરવી અશક્ય છે.

આવી અમૃતરસને વરસાવનારી વાણીમા અસાધારણ બળ હોય છે એક સાધારણ સારો વક્તા પણ શ્રોતાસમાજને દોરવી શકે છે તો પછી જ્યા શમરસના ઘૂંટડા ભરાતા હોય, જ્યા શાંતિજળના ફુવારા ઊડતા હોય, જ્યા શાત જળના જળકણો ચારે તરફ ઊડી રહ્યા હોય અને ત્યા આખા વાતાવરણમા શાંતિ અને શમની વિભૂતિઓ જામી ગઈ હોય ત્યા શી સ્થિતિ થાય ? એ વાણીનુ બળ કેવુ હોય ? પાત્રીશગુણયુક્ત એ વાણી હૃદયની આરપાર ઊતરી જાય અને મનને હલાવી નાખી શાંતિમા તરબોળ કરે એમા જરા પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી વળી એ વાણી અતિ ‘રમ્ય’ છે, એ સાભળતા મનને અને કાનને આનંદ ઉપજાવે તેવી છે, મનને વશ કરી લે તેવી છે અને આખા જીવનને ઝણઝણાટ કરાવે તેવી હોઈ ખૂબ વિનોદ કરાવનારી છે. પ્રાણીને રમ્ય ભાષા સાભળવી ગમે છે, કર્કશતા હોય તો મજા આવતી નથી ભગવાન બોલે ત્યારે તુચ્છ ભાષાપ્રયોગ કદી કરતા નથી. એ ‘દેવાનુપ્રિય’, ‘ભવ્ય’ આદિ સુંદર શબ્દોનો પ્રયોગ કરી પ્રાણીને ઉપદેશ આપે છે. એમની ભાષા કેટલી પ્રિય–રમ્ય હોય છે તે તેમનો કોઈ પણ ભાષાપ્રયોગ વિચારવાથી બરાબર સમજાય તેવું છે વળી દરેક પ્રાણી પોતાને સમજાય તેવી ભાષામા ભગવાનનો ઉપદેશ સાભળે એટલે એને તેમા રસ પડે છે. પરમાત્માની વાણીના પાત્રીશ ગુણો આ સ્થળે વિચારવા યોગ્ય છે એ કારણે એ ભાષા ખૂબ ‘રમ્ય’, વિનોદકારી અને આનંદ આપનારી લાગે છે.

આવી અસાધારણ બળવાળી વાણી પ્રગટ કરવાનુ કારણ એક જ હોય છે ઉપર વર્ણન કર્યું તેવા ભયંકર વન–જંગલમા ભૂલા પડેલા–રખડપટ્ટે ચઢેલા પ્રાણીઓને સ્થિર કરવા, એમનો રખડપટ્ટો અટકાવવો અને એમને આ ભવપ્રપંચમાથી મુક્ત કરી નિરંતરની શાંતિ મળે એવી સ્થિતિ સમજાવવી.

આવી વાણી તમારુ રક્ષણ કરો ! ગ્રંથકર્તા કહેવા માગે છે કે અસાધારણ વીર્યવતી એવી ભગવાન શ્રી તીર્થંકરદેવની વાણી તમારુ રક્ષણ કરો. ભાવ એ છે કે–શ્રી તીર્થાધિરાજની એવી સુંદર શાત વાણી ભવાટવીમા ભટકવાથી દૂર રહેવાનુ તમને બળ આપો !

ગ્રંથના આરંભમા (૧) આશીર્વાદ, (૨) નમસ્કાર અથવા (૩) વસ્તુનિર્દેશ એ ત્રણ અથવા ત્રણમાની એક બાબત બતાવવાનો શિષ્ટ સંપ્રદાય છે आशिर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् એટલે ગ્રંથની શરૂઆતમા કાં તો કોઈ પ્રકારનો આશીર્વાદ અપાય છે અથવા કોઈ ઇષ્ટદેવને

નમસ્કાર કરવામા આવે છે અથવા ગ્રંથમા કયો વિષય છે તેનો પ્રસ્તાવ કરવામા આવે છે આ પ્રાચીન આર્ય પદ્ધતિ સર્વથા પૂર્વકાળના ગ્રંથોમા સ્વીકારાયેલી જોવામાં આવે છે

ગ્રંથકાર શ્રી **વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે** આ ત્રણે બાબતોનો સમાવેશ આ પ્રથમના શ્લોકમા કર્યો જણાય છે 'તમારુ રક્ષણ કરો' એમ કહીને તેઓશ્રીએ હૃદયપૂર્વક આશીર્વાદ મહાપુરુષ તીર્થાધિરાજને નામે આપ્યો છે. આ આશીર્વાદ થયો.

તીર્થાધિરાજને 'કારુણ્યપુણ્ય આત્મા' કરુણાભાવથી પવિત્ર થયેલ આત્માવાળા બતાવીને અને તેઓશ્રીએ કરેલો વાણીનો પ્રસાર રમ્ય છે, આનદ ઉત્પન્ન કરનાર છે, સાભળતા વિનોદ કરાવે તેવો છે અને કાન અને મનને રસમા તરબોળ કરે તેવો છે એ દ્વારા તીર્થાધિરાજને એમણે હૃદયપૂર્વક નમસ્કાર કર્યો છે અને વસ્તુનિર્દેશ તેમણે 'સુધારસકિર' શબ્દથી કર્યો જણાય છે. આ ગ્રંથમા શાતસુધા – શમઅમૃત ભર્યો છે. એનુ નામ શાતસુધારસ છે અને એ વિષય આ ગ્રંથમા આવનાર છે એનો અત્ર દિગ્દર્શન પૂરતો નિર્દેશ કર્યો છે. આ પ્રસ્તાવનામા એ હકીકત–વસ્તુનિર્દેશ હજુ વધારે કરવાનો છે, અત્ર તો માત્ર તેને સૂચવેલ જ હોય તેમ જણાય છે આવી સુદર રીતે ગ્રંથની શરૂઆત કરવામા આવી છે ભવાટવીની વિષમતા બરાબર લાગુ પડતા ચાર વિશેષણોથી બતાવી તેમા ભૂલા પડેલાને ઠેકાણે લાવનારનુ અદ્ભુત, ટૂકુ, મુદ્દાસરનુ વર્ણન કરી એમની અમૃતસરખી વાણીની પ્રશસા કરતા અને એનો પાલનસ્વભાવ બતાવતા એમણે વિષયનિર્દેશ કરી દીધો છે અને સાથે જણાવી દીધુ છે કે પોતે જે 'શાતસુધારસ' ગ્રંથની રચના કરે છે તે અસાધારણ આત્મબળવાળા અને કરુણારસના ભડાર શ્રી તીર્થરાજની અમૃત વાણીને અનુસરે છે અને જે વાણીનો પરમાત્માએ વિસ્તાર કર્યો છે એ જ વાણીને અનુસરી પોતે પણ એના ભાવને બતાવશે. એ સુધારસ–અમૃતરસ કેવી ભૂમિકા ઉપર જામે–જાગે તે હવે બતાવે છે

૨ આ ગ્રંથનુ નામ **'શાંતસુધારસ'** શાતરસનુ રસત્વ સાહિત્યમા મહાપ્રયાસે સિદ્ધ થયુ. એ રસ કાઈ સાધારણ રમતની ચીજ નથી, એ પ્રાપ્ત કરવો એ કાઈ બચ્ચાના ખેલ નથી, એ કાઈ હામજી–લામજીના કામ નથી. એ શાતરસ જાગે કેવી રીતે ? કોને જામે ? અને ક્યારે જામે ? એ વાત ગ્રંથકર્તા પોતે જ કહે છે. એને ગ્રંથનો વિષય પ્રતિપાદન કરવો છે એટલે એની સાથેનો સર્વ સબધ તેને બતાવવો જ રહ્યો. બહુ ભવ્ય રીતે એ પોતાની હકીકત રજૂ કરે છે. તેની પ્રતિપાદનશૈલી પણ ખરેખર વિચારવા યોગ્ય છે

આ આખો સસાર મોહ અને વિષાદે ઉત્પન્ન કરેલા ઝેરથી આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયેલો છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, શોક, કામભોગ વગેરે મનોવિકારોને પરિણામે પ્રાણીની નિર્ણયશક્તિમાં જે ઉલટભાવ આવે છે અથવા તો નિર્ણય–શક્તિ કુઠિત થઈ જાય છે તે મોહ–અજ્ઞાનજન્ય છે આ 'મોહ'નુ સામ્રાજ્ય આખા જગત પર ચાલે છે બુદ્ધિ અને નિર્ણય–શક્તિમાં ભેદ પાડવો એ મોહનું કાર્ય છે 'હુ અને મારુ' એ એનો મંત્ર છે 'વિષાદ' પણ મોહને પરિણામે જ આવે છે. માદા પડીએ ત્યારે ખૂબ વિષાદ થાય છે અને જાણે કોઈ

દિવસ જન્મ્યા જ ન હોઈએ તેવુ લાગે છે સગા–સ્નેહીના દુ ખથી કે મરણથી પણ વિષાદ થાય છે. આ મોહરાજા રાગ–દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે છે, તે બને મળીને ચાર કષાય ઉત્પન્ન કરે છે અને એને લઈને આખા જીવનમા ઝેર ભરાઈ જાય છે. ખારુ–ખાટુ થયેલુ જીવન બુદ્ધિનો વિપર્યાસ કરે છે અને વિષાદ–શોક જીવનને કડવુ બનાવે છે આ મોહ અને વિષાદનુ ઝેર આખા જગતમા ભરેલું છે. માત્ર એની જરા ઉપર જઈ અવલોકન કરીએ તો જ આ ઝેર સમજાય–ઓળખાય તેમ છે.

આવા ઝેરથી ભરેલા સસારમા **શાંતસુધારસ** પ્રાપ્ત કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે. એનાં સ્વપ્ન આવવા પણ મુશ્કેલ છે. અરે! ટૂકામા કહીએ તો એનો ઝબકારો થવો પણ અશક્ય છે. હવે શાતરસની પ્રાપ્તિ વગર તો આ દુનિયામા કાઈ ખરો રસ પડે તેવુ નથી બાકીના સર્વ રસો તો ક્ષણિક છે, આવીને–ઝબકીને ઊડી જનારા છે અને દુનિયાદારીમા કહેવત છે કે ‘રસના તો ચટકાં હોય, કાઈ કુંડાં ન હોય’, એ કહેવતને ખરી કરનારા છે ચટકા પણ ઉપર ઉપરના અને આવીને ખસી જનારા હોય છે શાતરસ જ ખરો, લાબા વખતનો અને ચિરસ્થાયી અસર મૂકી જનારો છે.

આવો શાતરસ અદર જાગે કેમ ? જામે કેમ ? અને ટકે કેમ ? દુનિયાની નજરે ડાહ્યા લાગતા માણસોને બરાબર જોઈએ તો તેઓમાના ઘણાખરા એક અથવા બીજા મનોવિકારને વશ હોય છે. કોઈ સલાહ લેવા લાયક લાગતા હોય છતા પોતાના ધન કે બુદ્ધિના મદમા પડેલા હોય છે, કોઈ લોભને વશ હોય છે, કોઈ સ્રીના પાશમા પડેલા હોય છે, કોઈ ‘મરી ગયા–મરી ગયા’ એવુ માની નિરતર કકળાટ કરતા હોય છે કોઈ ખોટા દભી હોય છે, કોઈ ધમાલીઆ હોય છે, કોઈ ક્રોધી હોય છે, કોઈ મશ્કરા હોય છે, કોઈ બીકણ હોય છે, કોઈ વાત વાતમા છીડી જનારા હોય છે અને કોઈ ઉપરથી સભ્ય જણાતા હોય પણ તેના જીવનનો અભ્યાસ કરતા અતિ ક્ષુદ્ર–તુચ્છ–પામર માલૂમ પડે છે આવા માણસોમા શાતરસ કેમ જામે ? એ ગમે તેટલુ ભણેલા હોય, ગમે તેવા ગ્રેજ્યુએટ થયેલા હોય, વિશ્વ-વિદ્યાલયની અનેક ઉપાધિઓ ધરાવતા હોય, ન્યાયાસન પાસે અક્કલને ચક્કરમા નાખી દે તેવી દલીલ કરનારા હોય, મુત્સદ્દીગીરીમા સામાને થાપ ખવરાવનારા હોય–પણ અતે એનામા શાતરસ જામતો નથી. જામવાની વાત શુ કરવી ? એનામા શાતરસ સ્ફુરતો પણ નથી, દેખાવ પણ દેતો નથી, ચમકારો પણ કરતો નથી.

વાસ્તવિક હકીકત એ છે કે – આ શાતરસ વગર આ જગતમા નામમાત્ર પણ સુખ નથી આપણે સર્વ સુખને ઇચ્છીએ છીએ અને સુખ પાછળ દોડીએ છીએ અને એને મેળવ-વાના વલખા મારીએ છીએ, પણ ખરુ સુખ ઓળખતા નથી અને ક્ષણિક સુખ માની તેમા રાચી જઈએ છીએ ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ વ્યાધિના પ્રતિકારને આપણે સુખ માની લઈએ છીએ. કદાચ ખાવામા દૂધપાક–પૂરી કે રસરોટલી મળે તો તેમા સુખ શુ ? અને હારમોનિયમ, દિલરુબા, નાચ સાથે ગાયન સાભળીએ તેમા સુખ શુ ? સ્રી સાથે વિષયાનદ

ભોગવીએ એમા પણ સુખ શુ ? અને ભ્રમરની જેમ ગમે ત્યા રખડીએ એવા ચોરીના ધંધામાં પણ આનદ શો ? આ પ્રાણી ખરા સુખને ઓળખતો નથી અને સમજ્યા વગર સુખના આભાસ પછવાડે દોડ્યા કરે છે. વાસ્તવિક સુખ તો આત્મિક આનદમા છે. એ ચિરસ્થાયી છે અને પછવાડે કચવાટ વગરનુ છે. એ સુખ શાતરસ વગર નામમાત્ર પણ મળતું નથી. આવુ ખરુ સુખ મેળવવાનો ઉપાય હવે વિચારીએ.

સુખ મેળવવા માટે કોઈ રાજમાર્ગ સાપડે તો મજા આવે એ સુખ **ભાવનાથી** સાપડે છે એમ જેને અતુલ્ય સુખ મળ્યુ છે તે અનુભવથી કહે છે. આપણે કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તેના મૂળો શોધવા પડે છે ત્યારે આ ભાવના તે શી ચીજ છે ? તે બરાબર સમજવુ ઘટે. **भाव्यते इति भावना** “સસાર ઉપરથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે મનમા વાગ્વાર જેનુ સ્મરણ કરવામા આવે અને તે દ્વારા આ સસારબંધનથી આત્માને મુક્ત કરવામાં આવે અથવા આત્માને મોક્ષ સન્મુખ કરવામા આવે તે **ભાવના**”

સમજણ અને જ્ઞાન વગર કોઈ પણ ક્રિયા એના વાસ્તવિક આકારમાં થઈ શકતી નથી. આપણે કોણ છીએ ? ક્યા છીએ ? અને શા માટે છીએ ? અને આ આખા નાટકનો ખરો અર્થ શો છે ? એ બરાબર વિચારવાનુ ક્ષેત્ર ભાવના છે. આપણે પ્રવેશકમા જે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા છે તેનો જવાબ ભાવના આપે છે એ ભાવનાને બરાબર વિચારવાનુ કારણ એ છે કે એ દ્વારા આપણે સામે જોવાને બદલે અદર જોતા શીખીએ છીએ અન્યથા આપણને કોઈ પીડા કરે તો આપણે તેના ઉપર ચીડાઇએ છીએ. એવી રીતે દરેક બાબતમા ઉપર ઉપરનો ખ્યાલ કરવાની જ આપણને ટેવ છે.

આ ટેવ ભાવનાથી મટે છે ભાવના આપણને અદર જોતા શીખવે છે. વસ્તુને બદલે વસ્તુના કારણ તરફ આપણને લઈ જાય છે. કૂતરાને લાકડી પડે એટલે એ લાકડીને કરડવા દોડે છે, એ તેનુ અજ્ઞાન છે લાકડી ક્યા ગુન્હાને બદલે પડી તે શોધવાનુ તેને મન જ થતુ નથી મોહરાજાએ પણ આ જગતમા એવુ અજ્ઞાન ફેલાવ્યુ છે કે આપણી દશા તેણે લાકડીને કરડવા દોડનાર કૂતરા જેવી જ કરી નાખી છે જ્યારે આ ગ્રથમા કહેવાની ભાવના ઉપર વાગ્વાર સ્મરણ–ચિતવન થશે અને વસ્તુ તેમ જ સબધ બરાબર ઓળખવા પ્રયત્ન થશે ત્યારે શ્વાનવૃત્તિ અટકશે શાતરસની જમાવટ બરાબર કરવા માટે આ વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરનાર અને આત્માને મોક્ષ પમાડનાર ભાવનાઓ ભાવવી ઘટે

ભાવના વગર વિદ્વાન માણસના મનમા પણ શાતરસ જાગતો નથી, ઊઠતો નથી અને જામતો નથી અને શાતરસ વગર જરા પણ સુખ નથી, તેથી જેને દુનિયાદારીના શૃગાર, હાસ્ય, વીરરસ કરતા પણ બહુ આગળ લઈ જનાર શાતરસનુ મહત્ત્વ સમજાયુ હોય તેને માટે ભાવના બહુ અગત્યની ચીજ છે એ ભાવનાઓ વગર વિદ્વાન પણ સસારમા રખડી પડે છે, એ વગર ભણેલા માણસો પણ સંસારમા આટા માર્યા કરે છે અને એના વગર શાતરસનો મહિમા એના મગજમા કે વિચારભૂમિકામા આવતો નથી.

'ભાવના' આ ગ્રંથનો વિષય છે, એની શક્તિ કેટલી છે તે અત્ર બતાવ્યુ. ભાવના વગર શાતરસ જામે નહિ અને શાતરસ વગર ખરુ સુખ મળે નહિ. ભાવનાની આ જીવનમા તેટલા માટે કેટલી જરૂર છે? સમજુ ભણેલા-ગણેલાને પણ એને માટે કેટલી ચીવટ રાખવી ઘટે એ બતાવવાની સાથે ગ્રંથકર્તાએ પ્રસ્તાવનામા 'વસ્તુનિર્દેશ' કર્યો છે.

૩. વિદ્વાન બુદ્ધિશાળીને ઉદ્દેશીને એ વાત તદ્દન જુદા આકારમા ગ્રથકર્તા કહે છે એમણે ગ્રથના વિષયની વિશિષ્ટતા બતાવી છે અને શાતરસ વિદ્વાનોમા પણ જામે એ એમની આતરેચ્છા છે

મારા વિચક્ષણ ભાઈઓ ! બુદ્ધિશાળી મહાનુભાવો ! તમે આ સસારમા રખડ્યા કરો છો, આટા માર્યા કરો છો અને હિસાબ વગરના ચક્કરે ચડો છો ઘડીકમા તમે અનેક રૂપે હાથી, ઘોડા, ગાય, બળદ, બકરીના વેશ ગ્રહણ કરો છો, વળી કોઈ વાર મગર કે માછલા થાઓ છો. કોઈ વખત કાગડા-પોપટ થાઓ છો, વળી કોઈ વાર વનસ્પતિમાં જાઓ છો, કોઈ વાર જળમા જાઓ છો, કોઈ વાર કીડી, માકડ, મચ્છર થાઓ છો, વળી કોઈ વાર મનુષ્ય થઈ જાઓ છો તમે આવી રીતે ચોરાશી લક્ષ યોનિમા આટા માર્યા કરો છો તમે આમ ચારે તરફ ચક્કર ચક્કર ફરો છો પણ તેથી તમને ફેર આવે છે—ચક્કર આવે છે ? અને તમને ત્રાસ થાય છે ? આવા ચક્કરથી તમે ખરેખર થાક્યા છો ? તમને કાઈ કટાળો આવ્યો છે ?

વળી આ સસારમા જરા વાર સુખ મળે, પાછો વિયોગ થાય, હેરાન હેરાન થઈ જાઓ, રડો, કકળો, મુઝાઓ, છાતીના પાટીઆ ભીસાઈ જાય એવા ત્રાસો થાય અને વળી જરા તમારી માનેલી સગવડ મળે એટલે એને તમે સુખ માનો છો, પણ જે સુખ પછવાડે દુખ હોય જ નહી એવુ અનત સુખ તમારે પ્રાપ્ત કરવુ છે કે અત્યારે જે મળે તેમા મ્હાલવુ છે અને આગળ જે થાય તે જોયુ જશે એમ ધારી વાત પડતી મૂકવી છે ? તમારા જેવા સમજુની આ ચક્રભ્રમણની દશા હોય ? દોડીદોડીને પાછા પડો છો અને વળી પાછા ત્યા જ આટા મારો છો ! તમારા જેવા વિદ્વાન, પાચ માણસમા પૂછવા લાયક માણસની આ દશા હોય ? તમારે ખરુ સુખ ખરેખર મેળવવુ છે ? છેડો કદી ન આવે અને સુખ, સુખ અને સુખ અનુભવો એ દશા પ્રાપ્ત કરવી છે ?

જો તમને આ રખડપટ્ટી પર ખરેખર ખેદ આવ્યો હોય અને તમારા મનમા સાચુ સુખ હમેશને માટે મળે એવી ઇચ્છા તીવ્ર સ્વરૂપે થઈ હોય તો હુ તમને તેનો રસ્તો બતાવુ. તમે ખરેખર આતુર હો તો મારી પાસે તેનો રસ્તો છે

ગ્રંથકર્તા કહે છે કે મે આ મારા **શાંતસુધારસ** ગ્રથમા શુભ ભાવનાઓનો રસ ઠાસી-ઠાસીને ભર્યો છે એ તમે બરાબર સાભળો. એમ કરશો એટલે તમારી જે ખેદ દૂર કરવાની અને અવિનાશી સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે એ સફળ થશે એ ભાવના કઈ કઈ છે અને તે ભાવવાનુ પરિણામ શુ આવશે તે આગળ આ પ્રસ્તાવનામા જ ગ્રથકર્તા કહેવાના છે

અહીં 'મારો આ ગ્રંથ સાંભળો' એમ કહેવાનો હેતુ જિજ્ઞાસા જાગૃત કરવાનો છે. મેં આ ગ્રંથમાં શાંતસુધાનો રસ ઠાંસીઠાંસીને ભર્યો છે અને એ જેવો મેં જાણ્યો કે અનુભવ્યો તે તમારે માટે અહીં સંગ્રહી રાખ્યો છે.'

આ વાક્યમાં કોઈ જાતનું અભિમાન નથી. જેવી ભાવના સિદ્ધર્ષિ ગણીને થઈ હતી કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર–વિમળાલોક અંજન, તત્ત્વપ્રીતિકર પાણી અને પરમાન્ન ખૂબ આપવું, પોતાને ભવિષ્યમાં મળ્યા કરે તે માટે આપવું. આપેલ મળે છે એ ન્યાયે વિશિષ્ટ સ્વાર્થ સાધવા આપવું, એ જ દશામાં વર્તી શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય કહે છે કે તમે આ મારો ગ્રંથ સાંભળો તમે એ બરાબર સાંભળશો તો તમારા સ્થૂળ સંતાપ નાશ પામી જશે અને તમને અજરામર સુખ અનંતકાળ માટે અવ્યાબાધપણે નિરંતરને માટે મળશે

ખરી રીતે તો આવા ગ્રંથ સાંભળવામાત્રથી પ્રાણીનો ઉદ્ધાર થઈ જતો નથી, પણ ઉદ્ધારની દિશાએ તેને દોરવાનો ઉપાય તો એ જ છે આ પ્રાણી જો આવું આવું સાંભળતો થાય અને જરા અંદર ઊંડો ઊતરે તો પછી એનો માર્ગ એને જડી આવે આ વાત માત્ર માર્ગ ઉપર લઈ આવવા ખાતર કહી છે પ્રાણી માર્ગ ઉપર આવે તો પછી એને અનેક રસ્તા ઉઘાડા છે અને એ એને શોધી લઈ શકે તેમ છે. ભાવનાઓનું બળ એવું છે કે એક વાર જાગી તો પછી અંદર ઊંડા ઉતારી દે અને પ્રાણી વિવેક પ્રાપ્ત કરી લે તો પછી સમજુ માટે જરા પણ ચિંતા રહે નહિ માત્ર એ 'હઉઆ' ધારી દૂર નાસતો ન ફરે તેટલા પૂરતી આ સાંભળવાની પ્રેરણા છે અને અંતર આશય એમાં રમણ કરાવવાનો છે

૪ ગ્રંથકર્તા હજુ પણ પોતાની પ્રાર્થના આગળ વધારે છે બહુ સારા શબ્દોમાં સુંદર રીતે પ્રેરણા કરે છે ઉપરના શ્લોકોમાં પ્રાણીને બુદ્ધિમાન કહ્યો બુદ્ધિથી પ્રાણીને વિવેક આવે છે, પણ તે તેનો સદુપયોગ કરે તો. અહીં એ સુંદર બુદ્ધિવાળાના મનના વિચારો પણ સુંદર હોય છે, તેને ઉદ્દેશીને કહે છે. પ્રાણીને સંબોધન કરતા તેને 'સુંદર ચિત્તવાળા–સુંદર ચિત્તમંદિરના માલિક !' એવા મધુર શબ્દે બોલાવે છે આ પ્રાણી અત્યારે તો સંસારમાં રખડતો ફરે છે અને બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કરે છે, છતાં ગ્રંથકર્તાનો આશય એને રસ્તે લાવવાનો છે, તેથી એ તુચ્છ શબ્દોમાં આમંત્રણ કરતા નથી, એ એને નરકાધિકારી કે ભ્રમિત ચિત્તવાળા કે વિષયવિષ્ટામાં રમનારા કીડા કહીને બોલાવતા નથી, પણ એને મધુર ભાષામાં કહે છે કે તમે સુંદર મનોમંદિરના માલિક છો, તમે સારાસાર સમજી શકો એટલી બુદ્ધિશક્તિના સ્વામી છો, તમે પરોપકાર–સદાચાર–નીતિમાર્ગે તમારા વિચારો દોરવી શકો એટલી તમારી બુદ્ધિ છે અને એવા વિચારો તમે કરી શકો તેમ છો તમે એવા નિર્મળ મનના માલિક છો અને ધારો તો બુદ્ધિનો સારો ઉપયોગ કરી શકો તેવા છો તેથી જ તમને આમંત્રણ કરી, વિજ્ઞપ્તિ કરી. પ્રાર્થના કરી આ અનુભવસિદ્ધ, સાચા સાદા અને તમારા પોતાના માર્ગ પર આવવા તમને પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે

પ્રાચીન મહાન લેખકો તુચ્છ ભાષામાં આમંત્રણ કરવાની રીત પસંદ કરતા નહોતા વાંચનાર કે સાંભળનાર પ્રથમ દૃષ્ટિએ વિરુદ્ધ પડી જાય અને ગ્રંથમાં આગળ ન વધે તો

લેખકનો પ્રયાસ નિષ્ફળ જાય છે સુદર લેખકો કદી લોકસમાજને અસાધ્યની કોટિમા ગણતા નથી, પોતાની પાસે સારી વાત હોય છે તે ઘણી મીઠી ભાષામા મુદ્દો ન ચુકાય તેવી રીતે સ્પષ્ટ આકારમા રજૂ કરે છે. ભાષાસૌષ્ઠવ કદી ચૂકતા નથી અને તેને માટે ખાસ ચીવટ રાખે છે

ભવ્ય વિચારકો ! સુદર મનોમદિરના માલિકો ! આ ગ્રથમા કહેવાની બાર ભાવનાઓ તમે તમારા મનમા ધારણ કરો જેમ ધનવાન માણસ પોતાના ગળામા અમૂલ્ય મોતીની માળા ધારણ કરે છે તેમ આ ભાવનારૂપ મૌક્તિકમાળા તમારા મનોમદિરમા ધારણ કરો હૃદય ઉપર ધારણ કરેલી મોતીની માળા અન્ય જોનારને સુદર લાગે છે અને પહેરનારની નજરમા આખો વખત રહે છે તેવી જ આ ભાવનારત્નમાલિકાની સ્થિતિ છે એ મનમા ધારણ કરનારને અનંત સુખ આપે છે અને એના વાતાવરણમા રહેનારને અદ્ભુત શાતિ આપે છે એટલા માટે એ ભાવનાવાળા તમારા મનોમદિરમા ધારણ કરો

એ ભાવનાઓ કેવી છે? એ 'શ્રુતપાવના' છે એમાથી ઘણા ભાવો પ્રાપ્ત થાય છે

(૧) એ સાભળવાથી કાનને પવિત્ર કરે તેવી છે ઘણી હકીકત એવી હોય છે કે એ સાભળતા કટાળો આવે, દુખ થાય અને એવી વાત ન સાભળી હોત તો સારુ એવી વૃત્તિ થાય છે આ ભાવનાઓ તો એવી છે કે એ સાભળતા અતિશય આનદ આપે છે

અહી એક વાત જરૂર કરવા જેવી છે. એ સબધી વિશેષ વિવેચન તો ઉપોદ્ઘાતમા થશે, કારણ કે એનુ સ્થાન ત્યા છે ગ્રથકર્તાએ આ બાર ભાવના તથા ધર્મધ્યાનને અનુસધાન કરાવનાર બીજી મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાઓ બહુ સુદર રીતે બતાવી છે એમણે પ્રત્યેક ભાવના પર આઠ અથવા નવ સુદર શ્લોકો ભિન્નભિન્ન પ્રચલિત છદોમા લખ્યા છે અને તેથી પાઠ કરવામા સુગમ છે એની ભાષા હૃદયસ્પર્શી અને વિચાર કરે તો અતકરણમાં આરપાર ઊતરે તેવી છે વિચાર ન કરે તો પણ કાનને પવિત્ર કરે તેવી તેની શબ્દરચના છે ત્યારપછી પ્રત્યેક ભાવના પર એમણે એક અષ્ટકગીત મૂક્યુ છે એ જો એના ચાલુ રાગમા ગવાય તો કાનને ખરેખર અપૂર્વ આહ્લાદ આપે તેવો તેનો રાગ છે એ સુદર રીતે ગવાય છે અને તાલ સુરની કેળવણી વિનાની પણ ચાલુ દેશીમા ગાઈ શકે તેવી તેની રચના છે આ હકીકત પર ચર્ચા તો ઘણી કરવાની છે, તે તેના સ્થાન પર થશે અત્ર કહેવાની વાત એ છે કે એ વિદ્વાનોની ચર્ચા બાજુએ ગખતાં પણ આ ભાવનાઓ કાનને ખૂબ મજા આપે તેવી છે, આનદ આપે તેવી છે, પવિત્ર કરે તેવી છે

એક વખત કોઈ દેશી રાગો જાણનાર પાસે તેના લય જાણી લઈ, તેમા ગાવામા આવે તો ખૂબ મજા આપે તેવી છે એ ગીતો અસલ ઉસ્તાદી રાગોમા પણ ગવાય તેવા છે અને એના છદો સાદા સરલ અને ચાલુ હોવા ઉપરાંત એની રચના એવી સરસ છે કે એક બે વખત

છ દોનું પુનરાવર્તન કરી ગયા પછી એ કાન સાથે અથડાયા જ કરશે, અંદર ગાન ઉત્પન્ન કરશે અને ભૂલવા પ્રયત્ન કરવા છતા પણ સ્મરણમાં ચોંટી જશે આનુ નામ 'શ્રુતપાવન' કહેવાય.

(૨) એમા બીજો પણ ભાવ છે એ શ્રુત એટલે સાભળી હોય તો સાંભળનારને પવિત્ર કરે છે. કાન અને કાનનો ધણી એક જ છે, છતા કાનને પવિત્ર કરવા એ જુદી વાત છે, સાભળનારને પવિત્ર કરવો એ જુદી વાત છે, તે વિચાર કરવાથી સમજી શકાશે.

(૩) શ્રુત એટલે જ્ઞાન તીર્થાધિરાજે કહેલુ અને ગણધરોએ ગૂથેલુ આખુ અનુયોગનુ શાસ્ત્ર જૈન શાસ્ત્રમાં એને 'શ્રુત' જ્ઞાન કહેવામા આવે છે ને શ્રુતજ્ઞાનથી આ બારે ભાવના પવિત્ર થયેલી છે. ટૂકામા કહીએ તો એ કોઈએ પોતાની કલ્પનાથી ઊભી કરેલી–જોડી કાઢેલી વાત નથી, પણ શ્રુતનો વિષય થયેલી છે અને સિદ્ધ વસ્તુઓમાંથી સિદ્ધહસ્તદ્વારા સાંભળીને નોંધાઈ ચૂકેલી છે

(૪) અથવા કોઈનુ જ્ઞાન બરાબર ન હોય તો તેને બરાબર કરી આપનાર, તેનામાં વિવેક ઉત્પન્ન કરનાર અને તેના ઉપરચોટીઆ શ્રુતજ્ઞાનને યથાર્થ શ્રુત કરી પવિત્ર કરનાર હોઈ એ જાતે પરમ પવિત્ર છે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો ફેર અહી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે આવા અનેક અર્થ નીકળી શકે એવો એ શબ્દ છે. ભાવ સમજાય તેવો છે

આવી શ્રુતને પવિત્ર કરનારી બાર ભાવનાઓ મનમાં ધારણ કરો એમ લેખક મહાત્મા કહે છે. ઉપરના (ત્રીજા) શ્લોકમા ભાવનાને સાંભળવાની સૂચના કરી, આ (ચોથા) શ્લોકમાં મનમાં ધારણ કરવાની વાત કરી વાત એ છે કે માત્ર સાભળવાથી લાભ તો થશે, પણ ખરો લાભ તો એને મનમાં ઊડી ઉતારી, એને જીરવવાથી થાય તેમ છે. ભાવના જીરવાય કેમ ? એની કળા પણ આ ગ્રથ વાચવાથી અને એમાં ઊડા ઊતરવાથી સાપડશે

આવી ભાવનાઓને મનમા ધારણ કરવાથી લાભ શો ? અને એનુ પરિણામ શુ ? એ વાત હવે લેખકશ્રી પોતે જ કહે છે

આ સસાર-અરણ્ય જેનુ વર્ણન પ્રથમ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યુ તેમાં અનેક જાળાં-ઝાખરા વગેરે છે, પરતુ એમા કલ્પવેલડીઓ પણ છે એ શોધવી પડે તેમ છે પણ શોધ-નારને જરૂર મળે તેમ છે અને સમતા કલ્પવેલડી તો એવી છે કે એક વખત શોધ કરવાથી એ મળી જાય તો પછી તેની પાસેથી સમતા–શમ–સવેગ વગેરે અનેક ફળો મળી શકે તેમ છે. કલ્પવૃક્ષનો એવો સ્વભાવ છે કે એ માગનારને માગ્યા ફળ આપે સમતાલતા પાસેથી તો ચારિત્રરાજના પરિવારના અનેક ફળો મળે તેમ છે એના ફળોનુ વર્ણન **ઉપમિતિ-ભવ-પ્રપંચા-કથા**ના પ્રસ્તાવમા વિસ્તારથી કર્યું છે એ સમતા-કલ્પવેલડીના ફળો પ્રાપ્ત કરવા માટે એ વેલડીને ઉગાડવી જોઈએ અને ઉગાડવા પહેલા એને ઓળખવી જોઈએ.

એ સમતાલતામા અસાધારણ શક્તિ છે. એ કહેવાય છે તો ઠડી–શાંત, કારણ કે સમતાના વાતાવરણમાં શાતિ હોય છે, પણ એની ગતિ અદ્‌ભુત છે એને અગ્રેજી ભાષામા

Driving power (વેગ-શક્તિ) કહે છે એ વેગ, એ બળ, એ યદ્દચ્છા જેને પ્રાપ્ત થાય એની આત્મિક પ્રગતિ ઘણી વધી જાય છે અને એ કર્મનો તો ચૂરો કરી નાખે છે. એ સમતાના પ્રતાપે પ્રાણી અરિહંત-અર્હંત થાય છે, એ કર્મરૂપ દુશ્મનોનો નાશ કરનાર-કાઢી નાખનાર બને છે અને એ શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરનાર થાય છે. આવી અદ્ભુત શક્તિ સમતાલતામાં છે અને તે સારી રીતે જાણીતી છે. કોઈ ખરા યોગીની સન્મુખ જતા એનો ખ્યાલ આવે છે, મહાત્મા પુરુષોમા એનો સાક્ષાત્કાર દેખાય છે અને ઋષિમુનિઓમા એનો પ્રભાવ એમના વર્તન અને વચનોથી જણાઈ આવે છે જ્યારે માન-અપમાન સરખા ગણવાની ટેવ પડે, જ્યારે પથ્થર અને સુવર્ણ ઉપર સમભાવ થાય, જ્યારે સ્તુતિ કે નિંદા ઉપર એક સરખી વૃત્તિ આવે, જ્યારે સગવડ-અગવડમા મનની એક સરખી વૃત્તિ ટકી રહે ત્યારે ખરી સમતા-શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે એનું આબેહૂબ વર્ણન યોગીરાજ આનંદઘનજીએ શાંતિનાથના સ્તવનમા કર્યું છે. એના પરિણામે કેવી મનોદશા થાય છે તે યોગશાસ્ત્રના પ્રણેતા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે વીતરાગસ્તોત્રમાં વર્ણવ્યુ છે.

આવી અદ્ભુત વીર્યવતી સુપ્રસિદ્ધ પરિણામ જણાવનારી સમતાલતા આ ભવ-કાનનમા પ્રાપ્ય છે, પણ અત્યારે એનો વેગ મોહરાજાએ દબાવી દીધો છે-છુપાવી દીધો છે-દાટી દીધો છે. મોહ કષાય વગેરે અનેક વિકારોને જન્મ આપે છે એ વિકારોને પરિણામે પ્રાણી રાગ-દ્વેષમાં પડી જાય છે અને રાગદ્વેષ એ સાચી નિર્ણયશક્તિની આડે આવે છે એટલે વાત એ થઈ કે સાધારણ ફળો આપનાર અને સુપ્રસિદ્ધ મહિમાવાળી સમતાલતા તમારા સંસાર -અરણ્યમાં-ભવકાનનમા છે, પણ તે તમારામાં મોહના જોરથી ઊગતી નથી-જામતી નથી-વધતી નથી. અને તે કેમ વધે? એના મૂળમા રાગ-દ્વેષ એવુ ઝેર રેડે છે કે એના મૂળો બળી જાય છે અથવા અરધાં-પરધા જળી જાય છે કોઈ લતાના મૂળ બળી જાય એટલે એનો પાયો જ નકામો થઈ જાય છે અને એ વધતી અટકી જાય છે.

જો તમારે આ સમતાલતાને ઉગાડવી હોય, જો તમારે એના ફળ ચાખવા હોય, જો તમારે અત્યારની સર્વ ગૂંચવણનો અંત હંમેશને માટે આણવો હોય તો મહાનુભાવો! તમે આ કહેવાશે તે બાર ભાવનાઓ મનમા બરાબર ભાવો, એને તમારા વિચારક્ષેત્રમાં બરાબર સ્થાન આપો અને એને વારંવાર જમાવો, વગર અટકયે જમાવો, એનો નિરંતર અભ્યાસ કરો અને એને મનોમંદિરમાં સ્થાન આપો વાતનો સાર એ છે કે આ બાર ભાવનાઓ તમે નિરંતર ભાવો

આ શ્લોકમા બાર ભાવનાની વાત કરી છે એ વાત વિચારવા જેવી છે. આ ગ્રંથની અસલ યોજના બાર ભાવના સંબંધી ઉલ્લેખ કરવાની હશે અને પછી ચાર ભાવના પછવાડે લખવાનો વિચાર થયો હશે એવુ અનુમાન થાય છે-તે સંબંધી ઉપોદ્ઘાત જુઓ

૫. એ સમતાલતા પ્રાપ્ત કરવા જેવી તો ખરી, પણ જ્યા ગામમા પેસવાના જ વાંધા હોય ત્યા એ કેમ બને! મોહરાજાએ એની શી સ્થિતિ કરી છે તે આપણે જોયું.

હવે એનો અંકુર–એનું બીજારોપણ થવામાં ઘણી બાધા છે તે બતાવે છે. બધી વાતનો સાર એ છે કે ગમે તેમ કરીને 'સમભાવ' પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ આ જ ગ્રંથના લેખક ઉપાધ્યાય **શ્રી વિનયવિજયજી** ઉપાધ્યાય પુણ્યપ્રકાશના સ્તવનમાં કહે છે કે —

સમતા વિણુ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્યના કામ;
છાર ઉપર તે લીપણું, ઝાંખર ચિત્રામ;
ધનધન તે દિન માહરો.

એમના સમકાલીન ઉપાધ્યાય **શ્રીમદ્યશોવિજયજી** મહારાજ ક્રોધની સજ્ઝાયમાં કહે છે કે —

"ઉપશમ સાર છે પ્રવચને, સુજસ વચન એ પ્રમાણો રે."

એ સમ અથવા શમ શું છે એનો ખુલાસો પણ સમાષ્ટકમાં શ્રીમદ્યશોવિજયજી આપે છે તેઓ કહે છે —

विकल्पविषयोत्तीर्णः, स्वभावालम्बनः सदा ।
ज्ञानस्य परिपाको यः, स शमः परिकीर्तितः ॥

"વિકલ્પના વિષયથી ઊતરી ગયેલ અને સ્વભાવના અવલંબનને ગ્રહણ કરનાર જે જ્ઞાનનો પરિપાક તે શમ કહેવાય છે'

મતલબ, સમભાવ વગર સર્વ ક્રિયા વસ્તુત નકામી થાય છે કચરા ઉપર લીપણ જેવી થાય છે શુદ્ધ કરેલી ન હોય તેવી ભીંત ઉપર ચિત્રામણ જેવી થાય છે, એ સમ છે એટલે એમાં કોઈ જાતના વિકલ્પો થતા નથી આત્મા એના મૂળ સ્વભાવનું અવલંબન કરે છે. ભણ્યાગણ્યાનું–સર્વ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું ફળ છે અને આખા જૈન શાસનનો સાર છે. કોઈ પણ પ્રકારના વિકારરહિત અને એકસરખા પરિણામ થાય તેને 'સમ' અથવા 'શમ' કહેવામાં આવે છે.

હવે મનનો વિચાર કરીએ તો સાંસારિક પ્રાણીઓના મનમાં આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન ચાલ્યા કરે છે બહુ સંક્ષેપમાં કહીએ તો તે બન્ને ધ્યાનો અપધ્યાન છે અને તે નીચે પ્રમાણે વ્યક્ત થાય છે. આર્ત્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર —

૧ ગમે તેવી વહાલી ચીજોનો નાશ થાય તે પછી અથવા પહેલા તેનું ચિંતવન–**ઇષ્ટનાશ**
૨. ન ગમે તેવી વસ્તુ કે માણસોના સંયોગ–ભૂત કે ભાવીના ચિંતવન–ચિંતા–**'અનિષ્ટસંયોગ'**
૩ વ્યાધિ થઈ ગયો હોય તેની ચિંતા, દવા, વ્યાધિ થવાની કલ્પના, મરણભય–'રોગપ્રતિકાર.'
૪. મારું શું થશે ? હું શેના ઉપર ગુજરો કરીશ ? દુઃખ આવશે તો શું થશે ? 'નિદાન-કરણ'–**આગામીચિંતા.**

રૌદ્રધ્યાનના ચાર પ્રકાર —

૧ અન્ય જીવને મારી નાખવાના, દુઃખ દેવાના, કદર્થના કરવા–કરાવવાના વિચાર–હિંસાનુબંધી.
૨ જૂઠું બોલવું, છેતરપિંડી કરવી, ખોટો આરોપ મૂકવો વગેરે વિચાર–મૃષાનુબંધી.

૩. પારકા ધન કે ચીજને ઉપાડવા, તેની રજા વગર ચોરી કરવી, ઘાટ ઘડવા–ચૌર્યાનુબંધી.
૪. લોભને તાબે થઈ તૃષ્ણા વધારવી, પરિગ્રહ આશા–તૃષ્ણાના વિચારો કરવા તે–પરિગ્રહાનુબંધી.

આ આર્ત્ત–રૌદ્ર ધ્યાનનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી 'જૈન દૃષ્ટિએ યોગ'માં (પૃ ૧૩૧માં) આપ્યું છે. આવાં આર્ત્ત–રૌદ્ર ધ્યાનના પરિણામો–વિચારઘટનાઓ–ચાલતી હોય તે ખરેખર અગ્નિ જેવી છે. એ ભાવનાશીલ (ભાવુક) વિવેક–સદસદ્વિચારણારૂપ સુંદર મંદિરને મૂળમાંથી બાળી નાખે છે. જ્યાં આર્ત્ત–રૌદ્ર ધ્યાન એના કોઈ પણ આકારમાં મનમાં વર્તતું હોય ત્યાં ભાવનાશીલ વિવેકરૂપ સૌંદર્યનો નાશ થઈ જાય છે.

જે મનમાં આર્ત્ત–રૌદ્ર ધ્યાન એના એક પણ પ્રકારમાં વર્તતું હોય છે ત્યાં વિવેકનો નાશ થાય છે.

આ પ્રાણી વિષયમાં લોલુપ છે. એને ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં ખૂબ આનંદ આવે છે. એનો અનંત ગુણવાળો આત્મા એટલો બધો વિભાવદશામાં પડી ગયો છે કે એને સ્ત્રીસંગ કે સુંદર ભોજન, નવનવા પદાર્થદર્શન કે સુંદર શ્રવણાદિકમાં રાગ થાય છે, તેમાં એ મસ્ત થઈ જાય છે, તેમાં એ એકરૂપ થઈ જાય છે આવા વિભાવદશામાં લપટી ગયેલા આત્માના મનનો વિચાર કરીએ તો એ આર્ત્ત–રૌદ્ર ધ્યાનમાં પડી જઈ એના બળતા અગ્નિમાં ભાન ભૂલી જાય છે, એનો વિવેક નાશ પામે છે અને એ એમાં એટલો લુબ્ધ થઈ જાય છે કે એનામાં સમતા આવતી નથી. અરે! વાત ત્યાં સુધી થાય છે કે એનામાં સમભાવના અંકુરો પણ ફૂટતા નથી. જ્યાં મૂળીઆને અંકુરો પણ ન ફૂટે ત્યાં ઝાડ ઊગવાની તો વાત શી કરવી? અને નાનો છોડ ઊગવાની પણ આશા કેમ રહે?

કોઈ પણ સાદો દાખલો લઈએ મનમાં કોઈ ઉપર વૈર થયું એટલે પછી શા શા વિચાર આવે? કેવા કારસ્થાનો સૂઝે? કેવી યોજનાઓ ઘડાય? કેટલા ગોટા વળે?

અથવા માન મેળવવાની આશા થઈ પછી કેટલા દંભો કરવા પડે? કેવા દેખાવો કરવા પડે? કેટલા ઢાંકપિછોડા કરવા પડે? કેટલા ગોટા વાળવા પડે?

દુનિયાદારીનો એક દાખલો લઈએ આત્માના વિભાવરમણની એક સ્થિતિ કલ્પીએ. પછી જુઓ તો એમાં ગૂંચવણ, ગોટાળા, દંભ, ધમાલનો પાર નહિ રહે વિષયમાં રમવાની લોલુપતા હોય અને મન વિકારથી ભરેલું હોય, વિવેક બળી ગયો હોય પછી એમાં સમતા ક્યાંથી આવે? કેમ આવે? કયે રસ્તે આવે?

ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ સર્વ વાત વિદ્વાનોને પણ એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે. એ ગમે તેટલું ભણેલ હોય, એણે દ્રવ્યાનુયોગ કે ગણિતાનુયોગના ગ્રંથો વાંચ્યા હોય, એણે જ્ઞાન–વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હોય, પણ જો તે વિષયમાં આસક્ત હોય અને એના મનમાં કોઈ પણ મનોવિકાર હોય તો એનામાં સમભાવનો અંકુર પણ ઊગતો નથી.

આ શમાંકુર ઉગાડવા માટે પ્રયત્ન કરવો, એની દિશા સમજાવવી–એ આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ છે. હવે એ શમાંકુર જગાડવા–ઉગાડવા માટે ભાવનાની જરૂર છે એ વાત તો ઉપર બતાવી દીધી

છે ભાવનાના ચાલુ અભ્યાસથી 'શમ' જાગે, એ વાત આ પ્રસ્તાવનામા કરવાની છે. એ ક્યારે થાય તે સક્ષેપમા હવે બતાવી, છેવટે આ ગ્રથમા કહેવાની ભાવનાનો નામ-નિર્દેશ કરશે. અહી વાત એ કરી કે દુર્ધ્યાન કરનાર વિષયાસક્તના મનમા અતિશય પ્રયત્ન હોવા છતાં સમભાવ મૂળીઆ પણ નાખતો નથી

૬. ઉપરના શ્લોકમા વિષયવાસનામા પડી રહેલાની વાત કરી. એથી ઊલટી રીતે જે જ્ઞાનીનો આશય વિવેકરૂપ અમૃતનો વરસાદ વર્ષાવનારો થઈ જાય છે તે પ્રાણીના સબધમા લોકોત્તર સુખરૂપ ફળને આપનાર સદ્‌ભાવનારૂપ કલ્પલતા દૂર રહેતી નથી. મતલબ, એવા પ્રાણીને લોકોત્તર સુખ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. બધી વાતનો આધાર અદરના આશય ઉપર છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ સમાન ક્રિયા કરનારને ફળમા ઘણો ફેર પડે છે. બે પ્રાણીઓ દૂધપાક-પૂરી ખાતા દેખાય છે જોનારની નજરે એ બન્ને એક જ ક્રિયા કરે છે છતા એક મહામલિન કર્મ બાધતો હોય છે અને બીજો કર્મનો નાશ કરતો હોય છે. એક આવી પડેલ વસ્તુ ખાતો હોય છે, પણ એ શરીરને ભાડુ આપતો હોય છે અને બીજો અદરથી રસ જમાવી, સ્વાદ કરી, ગૃદ્ધ થઈ, ગચીમાચીને ખાતો હોય છે. એટલા માટે અદરનો આશય શુ વર્તે છે? મન ક્યા છે? એ વાત પર ઘણો આધાર રહે છે

જે પ્રાણીનો આશય ખાસ કરીને જ્ઞાનમય થયેલો હોય, અને જ્ઞાને કરી અદરના સૂક્ષ્મ ભાવો ઓળખવા જેટલી જેનામા ચતુરાઈ આવી ગઈ હોય એવો પ્રાણી જો વિવેકામૃતના વરસાદરૂપ પતિનો આશ્રય કરે તો પછી તેનાથી અસાધારણ લોકોત્તર પ્રશમસુખરૂપ ફળને આપનાર સદ્‌ભાવનારૂપ કલ્પલતા દૂર રહેતી નથી. મતલબ, એને પ્રશમસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આમા ટૂકામા નીચે પ્રમાણે વાત થઈ

૧ અદરનો આશય જામવો-સ્થિર થવો જોઈએ
૨ એ આશયમા જ્ઞાનમય નિપુણતા ભળતી જોઈએ
૩ એવો નિપુણ આત્મા વિવેકને વરવો જોઈએ
૪ એવા વિવેકને વરેલા આત્માથી સદ્‌ભાવના દૂર જતી નથી
૫ પરિણામે લોકોત્તર પ્રશમસુખ એને જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ભાવાર્થ સમજાઈ જાય તેવો છે

આ શ્લોકનો ભાવ બીજી રીતે પણ બેસે તેમ છે સદ્‌ભાવનાસુરલતા હોય તો જે પ્રાણીનો આશય વિવેકામૃતના વરસાદરૂપ રમણીય પતિનો આશ્રય લે છે તેને લોકોત્તર પ્રશમસુખની ફળપ્રાપ્તિ દૂર નથી, એને એવાં ફળની પ્રાપ્તિ તુરત થાય છે આ અર્થ સમીચીન જણાય છે. ભાવનાથી વિવેક લાવવાનો જે ક્રમ આપણે સમજ્યા છીએ તે પ્રમાણે આ અર્થ ઠીક લાગે છે એ પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો નીચેનો ભાવ બેસે

૧. સદ્‌ભાવના હોય. ૨ શુદ્ધ આશય અતિશય જ્ઞાનથી વધેલો હોય, ૩ એવો પ્રાણી વિવેકામૃતનો આશ્રય કરે તો, ૪ એને પ્રશમસુખની પ્રાપ્તિ દૂર નથી

વાતનો સાર એ છે કે—પ્રશમસુખ લોકોત્તર છે, પૂર્વઅનનુભૂત છે અને આત્મિક પ્રગતિ વધારી દેનાર છે. એ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો આપણો આશય છે એ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે એવો નિર્ણય છે. એ નિર્ણય શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસ ઉપર રચાયેલો છે જ્ઞાન અને વિચારણા ઉપર રચાયેલા નિર્ણયો બરાબર ટકી શકે છે એવા સુદર મનમા વિવેક પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે એટલે સાચુ–ખોટુ શુ છે? તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે આવી સ્થિતિમા અસાધારણ વીર્યવાન્ લોકોત્તર પ્રશમસુખ પ્રાપ્ત થાય અને થયા પછી ટકી રહે એ તદ્દન સમજી શકાય તેવી વાત છે

વિષયલોલુપી પ્રાણીમા સમભાવના અકુરો ઊગતા–જામતા નથી. જ્યારે ભાવનાશાળી જ્ઞાની–વિવેકી પ્રાણીમાં પ્રશમરસ જામી જાય છે આ રીતે પાચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકમા બન્ને વાત કરી દીધી – શમના અકુરો ઊગે નહિ તો પ્રશમફળોના ઢગલા ક્યાથી થાય?

૭–૮. સદ્‌ભાવનાનુ સ્થાન શુ છે અને તે પ્રાપ્ત કરવાનુ ફળ શુ થાય તે બતાવ્યુ. હવે આ ગ્રથમા આપવાની બાર ભાવનાનો નિર્દેશ કરી દે છે અહી બાર ભાવનાનાં નામ આપશે તે વાત સૂચક છે એ ચર્ચા આપણે ઉપોદ્‌ઘાતમા કરશું. આ બન્ને શ્લોકોમાં બાર ભાવનાનાં નામો આપ્યા છે આ સસારની રખડપટ્ટીથી તુ છૂટી જા તે માટે નીચેની બાર ભાવનાઓ ભાવ. આત્માની સાથે લાગેલા કર્મોથી અને તેથી થતાં બધનોથી કટાળો ઉત્પન્ન થયો હોય તો આ સર્વ વિચારણાઓ કર અતિ સક્ષેપમા તે નીચે પ્રમાણે છે—

૧ તારો સબધ, તારા સયોગો, તારી ચીજો નિત્ય તારી પાસે રહેવાની નથી, તારુ શરીર પણ હમેશનુ તારુ નથી–**'અનિત્ય'**

૨. તને વ્યાધિ થાય તો પીડામા કોઈ ભાગ પડાવે તેમ નથી દુખમા કોઈ ટેકો આપી શકે તેમ નથી, તારે તારો જ આધાર છે–**'અશરણ'**

૩. આખા સસારમા કર્મરાજા જે નાટક કરાવી રહ્યા છે અને આખો આ ભવપ્રપંચ ચાલી રહ્યો છે તેની વિવેકપર્વતે ઊભા રહી વિચારણા કરવી તે–**'સંસાર'**

૪. આ પ્રાણી–એનો આત્મા એકલો જ છે, એનુ કોઈ નથી, એ કોઇનો નથી, એ એનો પોતાનો માલિક છે–**'એકત્વ'**

૫. આપણો આત્મા સર્વથી અન્ય છે–ભિન્ન છે, એનુ કોઈ સગુ નથી, એનુ શરીર પણ એનાથી અન્ય છે આ સ્વપરભાવવિચારણા–**'અન્યત્વ'**

૬. માંસ, રુધિર, મેદ, હાડકા, લોહી અને ચામડીનુ બનેલુ આ શરીર અપવિત્રતાની પોટલી છે, એના ઉપર મોહ કરવા જેવુ નથી, એનો ખરો ઉપયોગ કરી લેવા જેવુ છે–**'અશૌચ'**

૭ જીવ મિથ્યાત્વથી, અવ્રતીપણાથી, કષાયોથી અને મન–વચન–કાયાના યોગથી કર્મો બાધે છે, ભારે થાય છે અને સસારમા રખડે છે–**'આશ્રવ'**

૮ ક્ષમાદિ દશ યતિધર્મો, આઠ પ્રવચનમાતા, બાર ભાવનાઓ, બાવીશ પરિષહો વગેરે દ્વારા આવતા કર્મોને રોકી શકાય છે એ વિચારણા–**'સંવર'**

૯. વૃત્તિ પર અંકુશ, અનશનાદિ બાહ્ય તપસ્યા તથા વિનય, વૈયાવચ્ચ આદિ આંતર તપસ્યાથી લાગેલા કર્મોની મુક્તિ વગર ભોગવ્યે શક્ય છે તે વિચારણા–'**નિર્જરા**'

૧૦ આત્માનુ સ્વરૂપ, કર્મસ્વરૂપ, બન્નેનો સંબંધ, મુક્તિમાર્ગ, તેના ઉપાય અને તેનું ઉપાદેયપણું ધર્મમા બતાવ્યુ છે તેની પુષ્ટિરૂપ વિચારણા–'**ધર્મસૂક્તતા**'

૧૧ લોકાકાશનુ સ્વરૂપ, લોકનુ સ્વરૂપ તેમાં થતાં આત્માના જન્મ–મરણની સ્થિતિ અને તેના રખડપાટાના સ્થાનોની વિચારણા–'**લોકપદ્ધતિ**'

૧૨ સાચા માર્ગની ઓળખાણ, પ્રાપ્તિ અને સંરક્ષણ મુશ્કેલ છે. પણ એ રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ કરવી એ ખાસ કર્તવ્ય છે એની વિચારણા–'**બોધિદુર્લભ**'

આ બાર ભાવના આ ગ્રંથમા કહેવાની છે

આપણો ક્રમ નીચે પ્રમાણે રાખશુ:

પ્રત્યેક ભાવનાને પ્રકરણ કહેવામાં આવશે એટલે બાર ભાવનાનાં બાર પ્રકરણ અને મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાના ચાર પ્રકરણ એમ સોળ પ્રકરણ થશે.

—*—

પ્રકરણ પ્રથમ

પરિચય :: અનિત્યભાવના

पुष्पिताग्रा

वपुरवपुरिदं विदभ्रलीलापरिचितमप्यतिभङ्गुरं नराणाम् ।
तदतिभिदुरयौवनाविनीतं भवति कथं विदुषां महोदयाय ॥ क १ ॥

शार्दूलविक्रीडितम्

आयुर्वायुतरत्तरङ्गतरलं लग्नापदः सम्पदः,
सर्वेऽपीन्द्रियगोचराश्च चटुलाः सन्ध्याभ्ररागादिवत् ।
मित्रस्त्रीस्वजनादिसङ्गमसुखं स्वप्नेन्द्रजालोपमं,
तत्किं वस्तु भवे भवेदिह मुदामालम्बनं यत्सताम् ॥ ख २ ॥
प्रातर्भ्रातरिहावदातरुचयो ये चेतनाचेतना,
दृष्टा विश्वमनःप्रमोदविधुरा भावाः स्वतः सुन्दराः ।
तांस्तत्रैव दिने विपाकविरसान्हा नश्यतः पश्यत-
श्चतः प्रेतहतं जहाति न भवप्रेमानुबन्धं मम ॥ ग ३ ॥

१ वित् એટલે વિદ્વાન્, જાણકાર भिदुर એટલે વજ્ર अतिभिदुरयौवनातीत Insolent by highly impulsive youth

२ चटुल. ચચળ

३ विधुरा એટલે વ્યાપ્ત अवदातरुचय સુવિશુદ્ધ પ્રકાશવાળા–તેજવાળા विपाक પરિપાકદશા, અતિમ સ્થિતિ, પક્વદશા प्रेत યમ, નરક प्रेतहत એટલે જેનો વિવેક નાશ પામી ગયો છે એવુ જેને યમ હણે તેની એવી જ દશા થાય છે

क १. ભાઈ! આ શરીર આકાશની લીલાનો પરિચય કરાવનાર હોઈ ખરી રીતે શરીર જ નથી અને વળી મનુષ્યોના સબંધમા એનો એક ક્ષણવાર પણ ભરોસો ન કરી શકાય તેવુ છે વળી એ શરીર ભારે આકરા યૌવનથી છકી ગયેલુ છે. આવુ શરીર સમજુ વિદ્વાન માણસના મહોદયને માટે કઈ રીતે થઈ શકે?

ख २. (પ્રાણીનુ) આયુષ્ય પવનના ઊચા–નીચા થતા મોજા જેવુ ચચળ છે, સર્વ પ્રકારની સપત્તિઓની સાથે આપદાઓ વળગી રહેલી છે, પાચે ઇદ્રિયનો વિષય થઈ શકે તેવા સર્વે પદાર્થો સવાર–સાજની સંધ્યાના રગોની પેઠે ક્ષણવારમાં આવે ત્યા તો ઊડી જનારા–ચચળ છે, મિત્રો, પત્ની અને સગા–સંબધીઓનો મેળો સ્વપ્નાની સાથે અથવા ઇદ્રજાળની સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે – આ પ્રમાણે છે ત્યારે આ સસારમા કઈ વસ્તુ સજ્જન પ્રાણીને–સત પુરુષને ટેકો આપનારી અથવા ટેકો લેવા લાયક છે?

ग ३ ભાઈ! આ સસારમા અત્યત પવિત્ર રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર સ્થાવર અથવા જગમ ભાવો જાતે સુદર હોઈને સવારના પહોરમા આખી દુનિયાને મનમા આનદ કરાવનાર હોય છે તે જ ભાવો પરિપાકદશા પામતા વિરસ થઈ જઈને તે જ દિવસે (દિવસને અતે–સાજે) નાશ પામતા–ખલાસ થઈ જતા દેખાય છે, છતા પ્રેતથી હણાયેલુ આ મારુ મન સસારના પ્રેમની ગાંઠને છોડતુ નથી!

---

* પરિચય કરાવનાર એટલે એને યાદ કરાવનાર, એની રીતે વર્તનાર, એના જેવુ જેવા વાળા અચોક્કસ તેવુ આ શરીર

गेयाष्टक

अनित्यभावना

मूढ मुह्यसि मुधा मूढ मुह्यसि मुधा, विभवमनुचिन्त्य हृदि सपरिवारम् ।
कुशशिरसि नीरमिव गलदनिलकम्पितं, विनय जानीहि जीवितमसारम् ॥ मूढ० ॥ ध्रुवपद ॥

पश्य भङ्गुरमिदं विषयसुखसौहृदं, पश्यतामेव नश्यति सहासम् ।
एतदनुहरति संसाररूपं रयाज्ज्वलज्जलदबालिकारुचिविलासम् ॥ मूढ० ॥ १ ॥

हन्त हतयौवनं पुच्छमिव शौवनं, कुटिलमति तदपि लघुदृष्टनष्टम् ।
तेन बत परवशा परवशा हतधियः, कटुकमिह किं न कलयन्ति कष्टम् ? ॥ मूढ० ॥ २ ॥

यदपि पिण्याकतामङ्गमिदमुपगतं, भुवनदुर्जयजरापीतसारम् ।
तदपि गतलज्जमुज्झति मनो नाङ्गिना, वितथमतिकुथितमन्मथविकारम् ॥ मूढ० ॥ ३ ॥

सुखमनुत्तरसुरावधि यदतिमेदुरं, कालतस्तदपि कलयति विरामम् ।
कतरदितरत्तदा वस्तु सांसारिकं, स्थिरतरं भवति चिन्तय निकामम् ॥ मूढ० ॥ ४ ॥

यैः समं क्रीडिता ये च भृशमीडिता, यैः समाकृष्महि प्रीतिवादम् ।
तान् जनान् वीक्ष्य बत भस्मभूयं गतान्, निर्विशङ्काः स्म इति धिक् प्रमादम् ॥ मूढ० ॥ ५ ॥

असकृदुन्मिष्य निमिषन्ति सिन्धूर्मिवच्चेतनाचेतनाः सर्वभावाः ।
इन्द्रजालोपमाः स्वजनजनसङ्गमास्तेषु रज्यन्ति मूढस्वभावाः ॥ मूढ० ॥ ६ ॥

कवलयन्नविरतं जङ्गमाजङ्गमं, जगदहो नैव तृप्यति कृतान्तः ।
मुखगतान् खादतस्तस्य करतलगतैर्न कथमुपलप्स्यसेऽस्माभिरन्तः ॥ मूढ० ॥ ७ ॥

नित्यमेकं चिदानन्दमयमात्मनो, रूपमभिरूप्य सुखमनुभवेयम् ।
प्रशमरसनवसुधापानविनयोत्सवो, भवतु सततं सतामिह भवेऽयम् ॥ मूढ० ॥ ८ ॥

ગેયાષ્ટકનો અર્થ : અનિત્યભાવના

આ ગેય વિભાગ 'તાર હો તાર પ્રભુ મુજ સેવક ભણી' એ લયમાં બરાબર ગાઈ શકાય છે. એનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે —

ધ્રુવપદઃ–મૂઢ ચેતન ! તારા (સ્ત્રી, પુત્ર, સગા–સબંધી) પરિવારનો અને તારી દોલત, શેઠાઈ આદિ વૈભવનો વારંવાર વિચાર કરીને તુ ફોકટ મુઝાયા કરે છે. અરે મૂઢ ! તું ખરેખર ફોકટ ફિકર–ચિંતા કરે છે ! અરે વિનય ! પવનથી ફડફટાટ હાલતા દર્ભ (ઘાસ)ની અણી પર રહેલા પાણીના ટીપા જેવા (અસ્થિર) તારા જીવતરને તુ અસાર જાણ.

૧. તું જો ! ઇંદ્રિયજન્ય વિષયસુખની સાથે તારે જે દોસ્તીસંબધ છે તે તો ક્ષણવિનાશી છે અને જોતજોતામા હાથતાળી દઈને નાસી જાય તેવો છે, અને આ સંસારનાં સ્વરૂપો છે તે તો ઝબકારા મારતી વીજળીના ચમકારાનો બરોબર ખ્યાલ આપે છે–ચમકારાના વેગને અનુસરે છે.

૨. અરે ભાઈ ! આ જોબન (યુવાની) છે તે તો ખરેખર કૂતરાની પૂછડી જેવુ (વાંકુ) છે અને તેવુ છતા વળી જોતજોતામા ખલાસ થઈ જાય છે એવા જોબનીઆને જે પરવશ પડ્યા તે ખરેખર પારકાને આધીન પડી જઈ મદ બુદ્ધિવાળા થઈ જાય છે. (એવા પ્રાણીઓ) ક્યાં ક્યા કડવાં ફળ ન પામે ?

૩. ઘડપણ (જરા) જે ત્રણ ભુવનમાં ન જીતી શકાય–વશ ન કરી શકાય તેવુ છે તે શરીરનું સારસાર પી જાય છે અને તેથી આ શરીર તદ્દન રસ વિનાના ખોળ જેવુ થઈ જાય છે, તો પણ લાજ–શરમ વગરનું પ્રાણીનુ મન અડવા કે સૂઘવા ન ગમે એવા કામદેવના ચાળાચસકાને–એના વિકારોને છોડતું નથી !

૪ અનુત્તર વિમાનમા વસનાગ દેવ સુધીનુ સુખ સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય, તે પણ સમય પૂરો થાય–કાળ પ્રાપ્ત થાય–આયુ પૂર્ણ થાય ત્યારે પૂર્ણ વિરામ પામે છે, તેથી ભાઈ ! તુ ખૂબ વિચાર કરીને જો કે આ સસારમા રહેલી કઈ વસ્તુ એથી વધારે સ્થિર છે ? અથવા હોઈ શકે ?

૫ જેની સાથે આપણે રમ્યા–ખેલ્યા, જેની આપણે સારી રીતે પૂજા–સેવા કરી, જેની સાથે આપણે વિનોદ–વાર્તાઓ કરી તેવા તેવા માણસોને રાખમા રગદોળાતા આપણે નજરે જોયા અને છતાં આપણને જાણે કાંઈ થવાનું નથી એમ ધારી નિશ્ચિન્ત થઈને (છાતી કાઢીને) ઊભા રહીએ છીએ ! આવા પ્રમાદને–આવી મોટી ભૂલને ધિક્કાર છે !

૬. (આ દુનિયામા) ચેતન અને અચેતન સર્વ ભાવો સમુદ્રમાં આવતા મોજાંઓની પેઠે એક વાર ઊઠે છે–જામે છે અને પાછા તુરત જ શમી જાય છે. (અહીં) સગાસબંધી અને ધનનો સબધ ઇંદ્રજાળ જેવો છે. જે પ્રાણીઓ તદ્દન મૂઢ–મૂર્ખ હોય તે જ એમા રાચીમાચી જાય છે

૭. ત્રસ અને સ્થાવર જીવોથી ભરેલા આખા જગતને જમરાજા એક ક્ષણ પણ અટકચા વગર આખો વખત ગળી જતો જાય છે (ખાઈ જાય છે–કોળીઓ કરી જાય છે), પણ કદી ધરાતો નથી એ કાળ પોતાના મુખમા આવ્યા તેને હોઇયા કરી જાય છે ત્યારે તેની હથેળીમા રહેલા આપણો અ ત (છેડો) કેમ નહી આવે ?

૮. આત્માનુ ચિદાન દમય રૂપ જોઇને તુ એકલા નિત્યસુખનો અનુભવ કર. આ સ સારમા અહી પ્રશમરસરૂપ તાજા અમૃતરસનુ પાન કરવારૂપ ઉત્સવ સ તપુરુષોને વાર વાર હો.

નોટ:—

(પ્રવેપદ) गलन् એટલે પડતુ, પડુ પડુ થઈ રહેલુ

૧ अनिलकम्पित પવને હલાવેલુ પવન કુશને હલાવે છે, એ કુશના છેડા પર પાણીનુ ટીપુ છે તેને પડતા વાર શી ? विनय કર્તા પોતાને સ બોધે છે, મોક્ષાભિલાષી જીવને 'વિનય' કહેવાય વિનય એટલે વિનિવર્તન મોક્ષની અભિલાષા વર્તે તે

૧ सौहृद મિત્રભાવ, મૈત્રી, દોસ્તી विलास નખરા Freak
सहास હસીએ એટલી વારમા, જોતજોતામા, હાસ્ય કરતુ
ससारस्वं મોહરાજાનુ નાટક स्यात् જોસથી
जलदचालिका વાદળાની દીકરી–વીજળી रुचि એટલે કાતિ

૨ हतयौवन એટલે હણાયેલુ જોબનિયુ लघु એટલે શીઘ્ર, જલદી
कलयन्तिना બે અર્થ છે પ્રાપ્ત કરે છે અથવા જોઈ જાણી શકે છે

૩ पिण्याक લોચો, ખોળ – તલમાથી તેલ કાઢ્યા પછીનો કચરો – ઢોરને ખાવાનો ખોળ
सार સત્ત્વ જગ કેવી રીતે સત્ત્વ પી જાય છે તે લખવાની જરૂર નથી
वितथ ઊલટાને સુલટુ બતાવે, સુલટાને ઊલટુ બતાવે એવુ
कुथित થૂકવુ પણ ન ગમે તેવુ, ચીડ ઉપજાવે તેવુ

૪ अनुत्तर પાચ અનુત્તર વિમાની દેવોમા પણ છેલ્લા અનુત્તર વિમાનના દેવો એનુ તેત્રીશ સાગરોપમનુ આયુષ્ય હોય છે અને કલ્પી ન શકાય તેવુ ઊ ચામા ઊચુ સુખ હોય છે પલ ગ પર પોઢવાનુ અને જ્ઞાનાન દમા મગ્ન રહેવાનુ
काल એટલે છેડો, મરણ विराम એટલે પૂર્ણવિરામ – અલ્પ કે અર્ધ નહિ
निकामम् ખૂબ, સારી રીતે, અત્યત

૫ ईडिता પૂજિત, પૂજા સેવા કરેલ प्रीतिवाद ઠોળ, મશ્કરી, ચાળાચસકા
भस्मभूय સ્મશાનમા રાખોડી થયા निर्विशङ्का નફિકરા, ચિતા વગરના

૬ असकृत् અનેકવાર, વારવાર

૭ जगमाजगम જગમ એટલે ત્રસ જીવો બે, ત્રણ, ચાર, પાચ ઇન્દ્રિયવાળા અને અજગમ એટલે સ્થાવર જીવો – એકેન્દ્રિય પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ कवलयन् કોળિયો કરી જતો करतल હથેળી

૮ नित्य એ સુખનુ વિશેષણ છે चिदानदमय વિશેષાર્થ જુઓ
विनय લઈ આવવુ, પ્રાર્થના ઉત્સવમા નયન જરૂર હોય છે
इह અહી, આ ગ્રથમા, આ વિચારણામા

પરિચય

અનિત્યભાવના

(ક ૨) પ્રથમ આપણે લેખકમહાશયનો આશય વિચારી જશું. આ પ્રાણીને સર્વથી વધારે પ્રેમ અને પરિચય પોતાના શરીર સાથે છે. આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરીને જ આપણે ચાલીએ છીએ. જ્ઞેય અને જ્ઞાતા એક હોઈ શકતા નથી. આ શરીર છે એમ જાણનાર કોઈ અન્ય વસ્તુ છે અને તે આત્મા છે એના અસલ સ્વરૂપે આત્મા જ્ઞાનવાન છે, 'વિદ્વાન છે અને તેથી આ પ્રાણીને સમજુ–વિદ્વાન તરીકે ઉદ્દેશીને લેખકમહાત્મા કહે છે કે —

ભાઈ! તારા શરીર ઉપર ખૂબ મોહી રહ્યો છે અને એને જરા અગવડ પડતા ગાડો-ઘેલો થઈ જાય છે અને દોડાદોડ કરવા મંડી પડે છે કે બીજાને દોડાદોડ કરાવે છે. તે વસ્તુને ખરી રીતે જોઈશ તો તને લાગશે કે એ શરીર જ તારું નથી. તો તું કોને માટે આ સર્વ દોડાદોડ કરી રહ્યો છે? જરા જો! એ શરીર તો આકાશમાં ચઢી આવેલા વાદળાંની જેવી રમત કરનારુ છે.

તેં કદી વાદળાંનો અભ્યાસ કર્યો છે? એને વા(પવન)નુ દળ કહેવામા આવે છે એક નાનું વાદળું જોતજોતામાં આવે અને પવન સખત આવે તો કા તો તે વરસી પડે અને કાં તો [illegible] ચાલ્યું જાય. એનુ કાંઈ ઠેકાણું જ નહિ એના પર હિસાબ ગણી [illegible] પણ પાયમાલ થઈ ગયા છે. એનું કાંઈ ઠેકાણું જ નહિ વાત–વાતમા વાદળા ચઢી આવે અને જોતજોતામાં ચાલ્યાં જાય. લોકોક્તિમાં પણ કહેવાય છે કે —

આભ ગાભ ને વર્ષા તારા, સ્ત્રીચરિત્ર ને રોતા બાળા:
તેની કોઈ પરીક્ષા કરે, સહદેવ જોશી પાણી ભરે.

મતલબ કે વાદળાંનું કાંઈ ઠેકાણું નહિ. એવા વાદળાંની લીલા બતાવનાર અને એનો [illegible] આ શરીર છે. એ શરીરનુ કાંઈ ઠેકાણુ નહિ, ધોરણ નહિ એની [illegible] નહિ તેથી એના ઉપર આધાર રખાય નહિ.

[illegible] સાચી રીતે જોઈએ તો એ શરીર કોઈ પણ વખતે વાદળાની પેઠે વીખરાઈ જાય છે. [illegible] છિન્ન ભિન્ન ખલાસ થનાર છે. એના તે ભરોસા હોય? એના ઉપર [illegible]?

[illegible] એ શરીર એટલું બધુ ઠેકાણા વગરનું છે અને સાથે એ ક્ષણભંગુર પણ છે. [illegible] થઈ જાય. એ અટકી પડે અને પછી તને એકલો કરી મૂકી બેસી જાય!

વળી તુ વિચાર કર. એ શરીર યૌવનના જોરથી ઉદ્ધત થયેલુ છે. માતેલા સાંઢ કે મદઝરતા ગાડા હાથીનો ભરોસો શો ? જુવાની માણસને ગદ્ધાપચીશીમા નાખે છે ત્યારે ભાન, વિવેક, વિચાર, સૌજન્ય, લાજમર્યાદા કે સભ્યતા ભુલાવી દે છે. જુવાનીના જોરમા–કામદેવના સાન્નિધ્યમા પ્રાણી કેવા કેવા કામો – ચાળાઓ કરે છે તે તારે નવુ જાણવાનુ નથી કોઈ પણ નવલ લે, એટલે તને જણાઇ આવશે આવા શરીરને ભરોસે કેમ રહેવાય ? એ વાદળાની લીલા દર્શાવનાર ક્ષણભગુર છે અને ચાલે તેટલો વખત જુવાનીના ચસકામા નાથ વગરના બળદ જેવુ અવ્યવસ્થિત છે.

સમજુ માણસને એ શરીર લાભકર્તા કેમ નીવડે ? પ્રગતિ કરનાર કેમ થઈ શકે ? એને આત્મવિકાસ કરનાર કેમ બનાવી શકાય ? એ વાત શોધી કાઢવી એમા આ જીવનયાત્રાનુ સાફલ્ય છે. શરીર વસ્તુત: શરીર જ નથી, તારુ રહેવાનુ નથી, છે પણ નહિ અને જુવાનીની પેઠે અવિનીત છે. એમાથી સાર કેમ કઢાય ? કાઢવાનો રસ્તો શોધી કાઢે તેનો અવતાર ધન્ય છે. બાકી એવા વાદળીઆ રગ જેવા અવિનીતને આશરે પડી સબડ્યા કરે, એને પપાળ્યા કરે–તે ગમે તે હોય, પણ એને વિદ્વાન કે સમજુનુ ઉપનામ તો ન જ ઘટે

તને સર્વથી વધારે વહાલા શરીરની વાત થઈ. હવે તુ જરા આગળ ચાલ.

(ख २) પ્રાણીનુ જીવન પવનના અસ્થિર તરગ જેવુ ચચળ છે. કાળનો ઝપાટો ક્યારે આવશે ? કેટલો ટકશે અને ક્યારે ઊડી જશે ? એ કાઈ કહી શકાય નહિ આયુષ્યની દોરી તૂટતા વાર લાગતી નથી અત્યારે છીએ, કાલે સવારે શુ થશે તે કાઈ કહેવાતુ નથી **न जाने जानकीनाथ। प्रभाते किं भविष्यति?** એક આડી રાતમાં તો કઈક ચાલ્યા ગયા હસતા–રમતાને 'હાર્ટફેલ' થઈ જતાં જોયા.

સપત્તિની સાથે વિપત્તિઓ વળગેલી જ છે. આપણે તો દોડાદોડીના જમાનામા છીએ. જેની મોટરો દોડતી જોઈ એનો ટ્રામનો આનો મળતો નથી એવા જોયા કોટિધ્વજને નોકરી કરતા જોયા અને હૃષ્ટપુષ્ટ શરીરવાળાને ક્ષયની બીમારીમા રગદોળાતા જોયા ધનની, શરીરની કે કોઇ પણ પ્રકારની સપત્તિ સાથે વિપત્તિ લાગેલી જ છે ધનવાન શેઠોને ઇન્કમટેક્સનો ગોટાળો કરતા જેલની બીક લાગે છે અને વિશ્વાસઘાત ચોરી કરનારને જેલનો ભય માથે છે. સ્થાવરજગમ સર્વ વિભૂતિ ઉપર ભય રહેલ જ છે. એને મેળવતા ઉપાધિ, જાળવતા ઉપાધિ અને જાય ત્યારે કકળાટ એટલે સપત્તિ સાથે વિપત્તિઓ પ્રથમથી જ વળગેલી છે

પાચે ઇંદ્રિયના વિષયો સધ્યાસમયે જોવાતા આકાશના રગ જેવા છે આકાશમા સવાર –સાજ જુદા જુદા રગ થાય છે, તે થોડા વખતમા ખલાસ થઇ (ઊડી) જાય છે ખાધુ અને પેટમા ગયુ એટલે ખલાસ ! જોયુ અને ચાલી ગયુ એટલે ખલાસ ! એ સર્વ વિષયો દૂર કો વખત રહી ઊડી જનારા છે અને ગયા પછી હતા જ નહિ એવા થઈ જાય છે. સ્વપ્ન આવ્યુ . તેમા રાજ્ય મળ્યુ, શેઠાઈ કરી, આખ ઉઘાડી અને ખેલ ખલાસ ! ઇદ્રજાળથી નગરો બન્યા, બાજી ખેંચી લેવાણી એટલે સર્વ ખલાસ ! વીજળીનો ચમકારો થયો, ઝગઝગાટ થયો અને પછી

અંધારુ ઘોર ! મૃગતૃષ્ણાના ઝાંઝવા પાછળ દોડ્યા, સ્થાને જઈને જોયુ તો વાતમાં કાંઈ માલ નહિ ! ઇંદ્રિયના વિષયોની આ ખરી સ્થિતિ છે 'ચાર દહાડાનુ ચાદરડું અને ઘોર અંધારી રાત' એ લોકોક્તિવાળી વાત છે

પ્રિય મિત્ર, વહાલી સ્ત્રી, સગાસબંધીઓ વગેરે સાથેનો મેળાપ પણ સ્વપ્નસરખો છે, ટૂંકો છે, થોડા વખતનો છે અને ખસી જનારો છે. એ પણ ઇંદ્રજાળની કલ્પનાથી બનાવેલા નગર જેવો છે.

જ્યારે આ સસારમાં આયુષ્ય ઘણુ ચંચળ છે, સંપત્તિ સાથે આપત્તિ વળગેલી છે, ઇંદ્રિયના વિષયો ચપળ છે અને વહાલાનુ મિલનસુખ સ્વપ્ના જેવુ છે ત્યારે સમજુ માણસે આમા આનદ ક્યા માનવો ? આનદ માટે આપણે મહેનત કરી ધન મેળવીએ, પણ ત્યાં તો આપત્તિઓ સાથે જ આવે, છોકરાં કે સ્ત્રી વાસ્તે ઘર વસાવીએ ત્યા તો એ કે આપણે ચાલ્યા જઇએ અને છેવટે આ જીવન પણ ઠેકાણા વગરનુ અને ગમે ત્યારે રખડાવી પાડે એવું ! ત્યારે આ સ્થિતિમા આનદ ક્યાથી મેળવવો ? આનદ લેવા કોની પાસે જવુ ? અને ક્યા શોધવો ?

સુખ ક્યા છે ? તેની શોધમા આપણે નીકળ્યા છીએ સુખી થવુ એ આપણી મનઃકામના છે, પણ જેનાથી, જેની ખાતર, જેના વડે અને જ્યાથી સુખ મેળવવા માગીએ છીએ ત્યા તો દુખનો પાર નથી, આનદનુ નામ નથી, સગવડનુ ઠેકાણું નથી ત્યારે આ સર્વ થોડા વખત રહેનારા પદાર્થો અને સબધ ઉપર આનદ માટે આધાર રખાય ? આ સંસારમા કઈ વસ્તુ એવી છે કે જેમાથી અથવા જે દ્વારા પ્રાણી આનદ મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરે ?

શરીરની વાત કરી, સાસારિક પદાર્થો અને સબધોની વાત કરી. હવે સ્થૂળ ભાવોની વાત કરી તેનુ અલ્પસ્થાયિત્વ વિચારીએ.

(ગ ૨) સવારે જે કમળ આનદ આપે છે તે સાજે બિડાઈ જતા આનદ આપતું નથી યુવાન બળદ દોડતો હોય ત્યારે જે આનદ આપે છે તે ઘરડો થઈ જાય ત્યારે પાજરાપોળે મૂકવા યોગ્ય થાય છે સપત્તિવાન–ધનવાનના જે પુત્રોને મળવામાં કે તેની ઓળખાણમા આનદ કે માન મનાય તેની સપત્તિ જતાં તેના સામુ જોવું ગમતુ નથી નવી ખરીદેલી મોટરની સ્પીડની વાતો કરતા મલકાનાર બે–ત્રણ વરસે એમા કચડ કચડ થતુ સાંભળે છે ત્યારે એને બદલવાનો વિચાર કરે છે અથવા સ્ક્રેપ (કચરા)ને ભાવે વેચી નાખે છે યુવાનીનો રગ ઊતરી ગયેલ સ્ત્રી સામું જોવુ ગમતુ નથી. આ સર્વ દરરોજના અનુભવના વિષયો છે. પ્રભાત અને તે જ દિવસ અહી અલકારિક ભાષામા સમજવાના છે. આજે–કાલે, સવારે–સાંજે, ઓણ–પોર' એવા અર્થમાં એનો ઉપયોગ છે તે સુગ્રાહ્ય છે.

ચેતન પદાર્થોમાં સ્ત્રી, પુરુષ, અશ્વ વિગેરે સમજવાં અચેતન પદાર્થો તે મોટરગાડી, વસ્ત્ર, અલંકાર સમજવાં. આ ચેતન–અચેતન સ્થાવર–જગમ પદાર્થો એક વખત અત્યત આનદ આપે તેવા હોય, સુદર મનોહર હોય, કાંતિથી પ્રકાશમાન હોય તે જ પદાર્થો જ્યારે પરિણામે

વિરસ થઈ જાય છે, જ્યારે દૂધ ફાટીને લોચા વળે છે ત્યારે એનો નાશ થતો આપણે નજરે જોઇએ છીએ આવુ એક જ દિવસમા બને છે. કોઇપણ ચરાચર પ્રાણી કે વસ્તુને લઇએ તો આમ જ થાય છે, છતા આપણુ મન સસારને ચોંટ્યા જ કરે, છે એ એને વળગતુ જ જાય છે, એ એને ચાટતુ જ જાય છે ખરેખર, ચેતન તો કોઇ ભારે જબરુ છે! એના ઉપર પ્રેત (Devil)ની અસર ખરેખરી જામેલી દેખાય છે! એ નજરે આખો ખેલ જુએ છે, છતાં એના ઉપર કાંઈ અસર થતી નથી અને જાણે દુનિયામાં બીજાને ગમે તેમ થયુ પણ પોતાનો ગોટો તો જરૂર ચાલ્યો જ જશે – આવી તુચ્છ ખોટી ભ્રમણામાં પડી જાણી જોઇને સસારમા અટવાયા કરે છે, તેને વળગતુ જાય છે અને તેમાંથી સાર મળી આવશે એવા વલખામાં લાલચે એ ટગાઇ રહે છે એને સસારનો પ્રેમ છોડવો ગમતો નથી, છોડવાની એની વૃત્તિ નથી અને છોડવાના એના માર્ગો નથી એ અનિત્ય વસ્તુને ઓળખતું નથી, એના ઘરની ચીજોની કિમત જાણતુ નથી, એ આખ ઉઘાડીને જોતુ નથી અને સસાર સાથે લાગીવળગી રહી એના ઉપરનો રસ જરા પણ ઓછુ કરતુ નથી એની સસારની આસક્તિનો ચિતાર આપ્યો હોય તો એમ જ લાગે કે એને અહીથી કદી જવાનુ જ નથી અને એ તો જાણે અહી ઘરબાર કરીને બેસી ગયેલ છે. આવુ મારુ મનડુ છે. એ મનજીભાઈના તો ઘણા વખાણ કરવાના છે તે આગળ ઉપર યથાસ્થાનકે એકથી વધારે વખત થશે

હવે જે ગીત શરૂ થાય છે તે અને પછીના સર્વ ગીતો ઘણી દેશીઓમાં ગાઈ શકાય છે મુખ્યનો નિર્દેશ પ્રત્યેક ગીતની નીચે નોટમા થશે એને અસલ રાગ–રાગણીમાં પણ ગાઈ શકાય છે એની ગેયતા અદ્ભુત છે, રસમય છે અને ન બેસે તો જેને આવડે તેની પાસેથી યાદ કરી લેવા લાયક છે. પ્રત્યેક ગીત બહુ સારી રીતે ચાલુ દેશીમાં ગાઈ શકાય છે. એની સખ્યા ૧૨+૪=૧૬ ની છે અને દરેક અષ્ટક છે

અનિત્યભાવના : : ગેયાષ્ટકપરિચય

લેખક મહાશય આ આત્માને એના સર્વ સંબંધો, એના આનંદ ઉત્સવો કેવા છે? કેટલા વખતના છે? અને છેવટે કેવા પરિણામવાળા છે – તે બતાવવા ઇચ્છે છે. તેઓ એ સર્વ વસ્તુઓ અને ખુદ શરીર પણ અનિત્ય છે એમ બતાવી એને ઊંડો ઉતારી દે છે. તેઓ એ કાર્ય ખૂબ સરસ રીતે ગેયાષ્ટકમાં દર્શાવે છે તે આપણે જોઈએ.

ધ્રુવપદ—અરે ભાઈ! તું તારા સગાસંબંધીઓની ચિંતા કર્યા કરે છે, તેઓનું શું થયું હશે? શું થશે? તેનો વિચાર કરી મનમાં મૂંઝાયા કરે છે જેલમાં પડ્યો પડ્યો પણ છોકરાઓ, ભાઈઓ, વડીલો શું કરતા હશે એની ચિંતા કરે છે! અરે! તારી ચિંતાની તે વાત શી કરવી? જરા કોઈનું માથું દુખવા આવે ત્યાં તો દોડાદોડ કરી મૂકે છે અને ડૉક્ટરોને ઉપરાઉપરી ટેલીફોનો કરવા મંડી જાય છે. કોઈના લગ્નની, કોઈના સગપણની, કોઈની નોકરીની, કોઈના વ્યાપારની, કોઈના કંકાસની, કોઈની ખટપટની કોઈની નિંદાની, કોઈના ભવિષ્યની તું ચિંતા કરે છે અને મનમાં મૂંઝાયા કરે છે.

તારી દુનિયા ઘણી નાની છે. તેની પ્રશંસા–નિંદા માટે નિરંતર ગૂંચવાયા કરે છે. તેઓની ચિંતા કરી તું અટવાયા કરે છે અને જાણે તારા વગર દુનિયા ચાલવાની નથી એવો તું ખ્યાલ કર્યા કરે છે, પણ એ તારી મૂંઝવણ તદ્દન નકામી છે – ફોકટ છે. શા માટે ખોટી છે? – એ આપણે હમણા જ જોશું

એવી જ રીતે તારા વૈભવની તું ચિંતા કર્યા કરે છે અને તેની ખાતર પાતળો પડી જાય છે. વૈભવ જાણે ચાલ્યો જશે, લૂંટાઈ જશે કે વેડફાઈ જશે એવો તને ભય રહ્યા કરે છે. જાણે કે મોટર કે હવેલી ચાલી જશે અથવા તો વેપારમાં મોટી નુકસાની થશે એવી તારા મનમાં મૂંઝવણ થયા કરે છે.

વૈભવને માટે એવું છે કે રાજાને રાજ્યનો વૈભવ મીઠો લાગે તેટલો વેપારીને વેપારનો લાગે છે, અમલદારને અમલદારીનો લાગે છે, મુનીમને મુનીમગીરીનો લાગે છે અને જરા પણ અતિશયોક્તિ વગર કહી શકાય તેમ છે કે ભિખારીને તેના માગવાના ઠીકરાનો લાગે છે. આ વાત બારીક નિરીક્ષણથી બેસે તેવી છે, 'અપને અપને તાનમેં, ગદ્ધા ભી મસ્તાન' એ કહેવત સાવ સાચી છે. નિશાળનો માસ્તર, ઓફીસનો આખો દિવસ ઘસડબોળો કરનાર કારકુન, ચોકી કરનાર ભૈયો કે ચોરી કરનાર અઠંગબાજ સર્વ પોતાના તાનમાં મસ્ત રહે છે અને નાની ઓરડીમાં પણ વૈભવ માને છે અને એ એનો વૈભવ ચાલ્યો ન જાય તે માટે ફિકર–ચિંતા કર્યા જ કરે છે

પૈસાની મૂંઝવણની તો વાત શી કરવી? એને મેળવતાં પીડા, જાળવતાં પીડા, વાપરતાં પીડા, ખોતાં પીડા, જતાં પીડા અને સર્વ પ્રકારે એના સંબંધી પીડાનો પાર આવે તેમ નથી,

કારણ કે ધનની સ્થિતિ આ પ્રાણીએ કદી વિચારી નથી કદાચ જરા પણ ડહાપણ આવે છે તો તે પણ ઘણુખરુ વૈભવ ગયા પછી જ

ભાઈ! આ પરિવાર અને ધન માટે તુ ફોકટ મૂઝાય છે. તારુ વર્તન જોઈને તને 'મૂઢ' કહેવો પડે છે મૂઢ એટલે મૂર્ખ, અવિચારી પ્રાણી. તારા જેવો મહાન પ્રાણી થવા યોગ્ય આત્મા – તેને મૂઢ કહેતા ખેદ થાય છે પણ તુ નીચેની હકીકત વિચારીશ ત્યારે તને લાગશે કે એ ઉપનામ તારે માટે સર્વથા યોગ્ય છે અને તેથી તે તારા ઉપનામનુ પ્રત્યેક ગાથાને છેડે પુનરાવર્તન કરવુ પડ્યુ છે.

તુ સર્વને 'તારુ' પોતાનુ ' માનીને – તેને 'મારુ મારુ' ગણીને છાતી કૂટયા કરે છે પણ બીજાની વાત બાજુએ મૂક, તારા પોતાના જીવતરને જ તપાસ. તારુ શરીર કેટલુ તારુ' છે? ક્યા સુધી તારુ છે? જરા જો.

એક વન છે, એમા વનરાજી ફાલીફૂલી રહી છે, એમા દર્ભ (ડાભડો)નુ ઘાસ ઊગેલુ છે, ઝાકળ પડી છે, ઝાકળના જળનુ એક ટીપુ એ દર્ભની છેડે વળગેલુ છે. પ્રભાતનો પવન ફૂકાય છે–હવે ડાભના છેડા પર રહેલા પાણીના ટીપાને નીચે પડતા વાર કેટલી? એ ક્યારે પડશે એ કહેવુ તે કરતા એ કેટલો વખત ત્યા ટકશે એ વિચારવુ જ બાકી રહે છે એ ટીપા જેવુ' આ જીવતર છે એ ટીપાની જેટલી સ્થિતિ કાયમ ગણવાની ધૃષ્ટતા કરાય તેટલી આ જીવનની સ્થિતિ કાયમ ગણવાની ઉદ્ધતાઈ ગણાય પડુ પડુ થઈ રહેલુ એ ટીપુ ગમે ત્યારે પડી જાય એ તો સમજાય તેવી વાત છે, પણ એ ત્યા અમુક વખત જરૂર ટકશે એવી ગણતરી ગણીને હિસાબ થાય ખરો? એવા ધોરણ ઉપર કાઈ રચના થાય? અને એવી રચના જે કરે તે કેવો ગણાય? એને માટે આ પ્રાણીને 'મૂઢ' કહેવાની છૂટ લેખકે લીધી જણાય છે અથવા એ ડાભના છેડા પર પડુ પડુ થઈ રહેલુ જળબિદુ અસાર છે– સાર વગરનુ છે, નિરર્થક છે, દમ વગરનુ છે, એની વાતમાં કાઈ માલ નથી એવા ટીપાની કદાચ થોડો વખત ટકી રહે તો પણ, ઉપયોગિતા શી? આવશ્યકતા શી? એમા એને કે કોઈને લાભ શો? એ ક્યા પ્રકારના લાભની સભાવના પણ કરી શકે?

આગળ ચાલતા વિભવ અને પરિવારની ચિતામા રહેલી મૂઢતા વિશેષ પ્રકારે બતાવવાની છે લેખકશ્રીના લયમાં આગળ વધ્યા જઈએ અને તેમ કરતા પ્રત્યેક ગાથાની આખરે આ ધ્રુવપદ ફરીફરી બોલીએ.

આ ગ્રંથમા 'વિનય' શબ્દ ઘણીવાર આવશે વિનય એટલે વિનિવર્તન, કોઈ આડોઅવળો ગયો હોય તેને ઠેકાણે લઈ આવવો તે 'વિનય' કહેવાય મોક્ષની અભિલાષા પણ 'વિનય' કહેવાય, આબરૂવાળુ વિશિષ્ટ પદ્ધતિસરનુ વર્તન વિનય કહેવાય. આ ગ્રથના લેખકશ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે પોતાની સાથે વાતો કરી છે અને પોતાને ઉદ્દેશીને વિનય નામથી સંબોધે છે. એ સુદર શબ્દનો બહુ સારો ઉપયોગ લેખકશ્રીએ કર્યો છે, આપણે આપણી

જાતને વિનય કહીને સંબોધી શકીએ વિનય શબ્દ જ્યાં જ્યાં આવે ત્યાં ત્યાં આ અર્થ પ્રત્યેક સ્થાને સમજી લેવો

૧. તે અત્યારે પાંચે ઇંદ્રિયના વિષયો સાથે દોસ્તી બાંધી છે. તને સારું સારું ખાવાનું મળે ત્યારે તું સુખ માને છે, તું સુંદર સ્ત્રી સાથે વિષય સેવવવામાં લહેર માણે છે, તું ભ્રમરની પેઠે જે તે ફૂલ ઉપર બેસી તેનું મધ ચાટવામાં મજા માણે છે, તું દૂધપાક-પૂરી કે રસ-રોટલી મળે ત્યારે સબડકા લેતા અમૃત પીતો હોય એમ ગણે છે, સુંદર રૂપ જોવામાં તારી આંખોનું ફળ મળતું હોય એમ તને લાગે છે, ઓપેરા ચાલતા હોય કે વાજિંત્રના સૂર જામ્યા હોય ત્યારે તારા કાન તૃપ્તિ માને છે. આવી રીતે તે પાંચે ઇંદ્રિયનાં સુખની સાથે ગાઢ સંબંધ માન્યો છે, જો કે એ ઇંદ્રિયના વિષયની સેવનામાં વાસ્તવિક રીતે જરા પણ સુખ જેવું છે જ નહીં એ તને બતાવાય તેમ છે. તે વિચાર કર્યો હોત તો તને સમજાય તેમ પણ છે, પણ એ તો દૂધપાક ખાધા પછી કે સ્પર્શસુખ ભોગવ્યા પછી તુરત વિચાર કર્યો હોય તો જ સમજાય. તારે માટે હજુ એ વાત આગળ ઉપર હાથ ધરીએ. પણ જેને તે સુખ માન્યું છે, જે સુખ સાથે તે દોસ્તી બાંધી છે અને જે સુખ મેળવવા તું હાય-વરાળ કાઢે છે, ધમાધમ કરે છે અને જોખમ ખેડે છે તેને જરા થોડા વખત માટે સુખ માની લઈને ચાલીએ તો પણ તે સુખ કેવું છે? કેટલું છે? તે જરા વિચાર કરીને તું જો.

તે માનેલું કોઈપણ સુખ જો. જરા ઊંડો ઊતરીને-વિચાર કરીને બરાબર તપાસજે. એ સુખ કેટલા વખત સુધી ચાલે તેવું છે તે જ પ્રથમ તો વિચાર એમાં બે વાત છે. એક તો એ સુખ ઘણું જ થોડા વખતનું છે અને હાથને તાળી દઈએ એટલી વારમાં નાશ પામી જનારું છે એ બીજી વાત. દૂધપાક ખાધો, સબડકો લીધો, જીભને દૂધપાક અડ્યો, ગળ્યો લાગ્યો, પેટમાં ઊતરી ગયો-ખેલ ખલાસ! આમાં મજા શી? કેટલા વખતની? અને પેટમાં તો દૂધપાક હોય કે જેલનો જાડો રોટલો હોય એ સર્વ સરખું જ છે એનાથી પણ વધારે સ્ત્રીસેવનની વાત છે, પણ તેનો ચિતાર આપણે સભ્યતા ખાતર ન ચીતરીએ, પરંતુ એમાં સુખ જેવું કાંઈ નથી અને પછવાડેની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરીએ તો અતિ તુચ્છ હીણપતભરેલી સ્થિતિ લાગે તેવી વાત છે. અરે આ તે સમજુની દશા હોય? પાંચે ઇંદ્રિયના વિષયસુખો જેની સાથે તે અત્યારે જીવજાન દોસ્તી બાંધી છે અને જેની ખાતર આખો સંસાર રચ્યો છે તેમાં માલ શો છે?

ઘોર અંધારી રાત્રી છે, વાદળાં ચઢ્યાં છે, વીજળીના ચમકારા થઈ રહ્યા છે એ વીજળીના ચમકારાને જેટલો વખત લાગે તેટલો વખત તારું માનેલું સુખ ચાલે છે, લગભગ ક્ષણિક છે, આવ્યું ને લબકઝબક થઈ પર્યવસાન પામી જાય છે અને નટડી નાચે ને ચાળા ચસકા કરે તેમ વીજળીના વિલાસના બરાબર અનુકરણ જેવું તે છે. તેમાં તે તારો નિવાસ હોય? તેમાં તે તારી સ્થિતિ હોય? તેમાં તે ઘરડકા લેવાય? તું કોણ? ક્યાં આવી ચઢ્યો? અને કેવી ચીજમાં માથા મારે છે? એ શરીરની અંદરની વસ્તુઓ કઈ છે

અને કેવી છે ? તેનો ખ્યાલ તને આગળ છઠ્ઠી ભાવનામા લેખકશ્રી બરાબર આપશે, પણ તારા જેવા સમજુ આવા તુચ્છ ઇદ્રિયસુખની સાથે મૈત્રી કરે ત્યારે તો પછી તને 'મૂઢ' જ કહેવો પડે. તુ બરાબર વિચાર કરીને એ પાચે ઇદ્રિયના વિષયોને અને આખા સસારના નાટકને યથાસ્વરૂપે ઓળખજે અને પછી તેમા તને કાઈ સ્થાયી, કાઈ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય, કાઈ સંઘરવા યોગ્ય જણાય તો મારી સાથે વિચાર કરજે, બાકી અત્યારે આવા ઉપર ઉપરના ચમકારાને જોઈ તુ ફસાઈશ નહિ.

વીજળીના ચમકારા સાથે સરખામણીમા અત્યારના પફપાઉડર આદિ કૃત્રિમ સાધનોથી સુશોભિત (Butterfly or flapper) બનેલી 'ફેશનેબલ' ગણાતી સ્ત્રીઓ આવી શકે. કામદેવની પૂતળીઓ સસારનુ સત્યાનાશ કાઢે છે એ હકીકત હવે તો પાશ્ચિમનો વિચારક-વર્ગ પણ જોઈ શકે છે, પણ ઉપરચોટીઆ કહેવાતા સુધારાએ આખા ચારિત્રના પ્રદેશને કેટલો શીર્ણવિશીર્ણ કરી નાખ્યો છે તેનો ઇતિહાસ તો હવે પછી લખાશે હિદ એ માર્ગે જ ચાલવા લાગ્યુ હતું, પણ એને એનો ઇતિહાસ જુદો લખાય એવી સાદાઈ શીખવનાર હતા અને છે એથી નસીબે એ ઘસારાથી કદાચ બચી જશે એમ લાગે છે

આ વીજળીના ચમકારાની લાલચમા ભૂલેચૂકે કોઈ ભૂલ ન ખાઈ જાય, એ વાત પુનરાવર્તનના ભોગે પણ વારવાર ઠસાવવા યોગ્ય છે. વીજળીના વિલાસ અને નાચનારીના વિલાસ બરાબર સરખાવવા યોગ્ય છે. મૂળ લયમા હજુ આગળ વધીએ. ત્યા એ જ સૂરની વાતો હજુ કરવાની રહે છે

૨. આવી રીતે જીવન અનિત્ય સમજાવ્યુ, વિષયસુખની દોસ્તી અનિત્ય બતાવી, આખા સસારના પ્રપચને વીજળીના ઝબકારા સાથે સરખાવી ક્ષણસ્થાયી સ્થાપિત કર્યો, પણ આ ભાઈસાહેબને જુવાનીનો તોર છે, એને એ વાતમા હજુ તો 'હબગ' જેવુ લાગે છે એ અત્યારે જેને ગદ્દાપચીશી કહે છે તેમા છે અને વાકોચૂકો ચાલે છે, માથે વાકી ટોપી મૂકે છે અને જુવાનીના અનેક અત્યાચારો કરે છે. એના ચાળાના વર્ણન કર્યા હોય તો હસવુ આવે તેવી વાત છે એ સમાજમા કપડા પહેરી ડાહ્યો-ડમરો થઈને બેઠો હોય ત્યારની વાત જુદી છે, પણ એની જુવાનીના રંગ જ્યારે એ ઘરમા અથવા રાત્રે રખડીને બતાવે ત્યારે એની વાત, એનો મિજાજ, એનો દમામ ઓર થઈ જાય છે, અને એ સ્ત્રી સાથે એકાતમા હોય ત્યારે તો તદ્દન ઘેલો થઈ જાય છે ત્યારે એ જુવાની શી ચીજ છે એ વિચારીએ.

મોહરાજા 'વસત'ના મિત્ર તરીકે **યૌવન**ને મોકલે છે. એનો દેખાવ મોહક છે પણ એની પછવાડે આપત્તિઓ ભરેલી છે એ જુવાનીના જોશમા પ્રાણીને વિવેક, મર્યાદા કે વિચાર રહેતા નથી, એ પોતાની જાતને અમર માની મોજશોખ અને તોફાન કરે છે, જુવાનીના મદમા અનેક દુષ્કૃત્યો કરે છે, પાપો સેવે છે, સટ્ટા ખેલે છે, દારૂ પીએ છે અને પરસ્ત્રીમાં રમણ કરે છે એના ખાવાપીવામા ઠેકાણુ રહેતુ નથી, વખત-કવખતે ગમે ત્યા સુખને સ્વાદિષ્ટ લાગે તેવું ખાય છે અને જાણે શરીરની એ સ્થિતિ કાયમ રહેશે એમ માની તે દ્વારા પાર

વગરના અત્યાચારો કરે છે, પણ એ જુવાની ખરેખર કૂતરાની પૂછડી જેવી વાંકી જ છે. એના સપાટામા આવનાર પણ વાંકાટેડા થઈ જાય છે, પણ 'જોબનીઆંના લટકા દહાડા ચાર જો' એ વાત ખરેખરી બને છે એ જુવાની તો જોતજોતામા ચાલી જાય છે અને પછી આખે ચશમા આવવા માડે, દાત હાલવા માડે બાલ સફેદ થવા માડે ત્યારે આ જિદગીમા જુવાનીના જુસ્સામા કરેલા અત્યાચારોના ફળો ભોગવવાં પડે છે પછી અપચા થાય, દાતની દવા કરવી પડે, છાતી દુખે, ઘસારા થાય વગેરે. પણ આ ડહાપણ ઘણાખરાને બહુ મોડું આવે છે જુવાનીને 'દીવાની' એટલા માટે જ કહેવામા આવે છે, પણ એ આવેલી ચાલી જલ્દી જાય છે અને જરૂર જાય છે.

એ જુવાનીને વશ થઈ પ્રાણી તદ્દન પરવશ બની જાય છે પોતે કોણ છે?—એનું પણ એને ભાન રહેતુ નથી. પોતાનુ વિશિષ્ટ તત્ત્વ એ ભાળતો નથી અને એની બુદ્ધિમાં પણ એટલો ફેરફાર થઈ જાય છે કે એને સ્વપ્ના પણ ખોટા માર્ગના જ આવે છે, એનાં મનોરાજ્યમા ચારે બાજુએ યુવતીઓ રામડા લે છે અને એ સારુ સારુ ખાવાનુ. સ્ત્રીસેવનનુ, રખડવાનુ, નાટક-સિનેમા જોવાનુ અને ધમાલ કરી દરેક ઇંદ્રિયને તૃપ્ત કરવાનું જ ચિંતવન કરે છે આવી રીતે એ ઇંદ્રિયોને વશ કરવાને બદલે પોતાની કલ્પનાશક્તિના દુરુપયોગથી ઇંદ્રિયોને વશ બની જાય છે અને બધો વખત એની તૃપ્તિના વલખા માર્યા કરે છે. એની નજરની તુમાખી, એની વચનની બિનજવાબદારી, એના વર્તનની અચોક્કસતા એને 'પરવશ' બનાવે છે અને જાણે એનામા કોઈ જાતનુ ભૂત ભરાયુ હોય એમ વિચારશીલને જરૂર લાગે છે.

થોડા દિવસ રહેનારી દીવાની જુવાનીને વશ થઈ આવી રીતે વિચિત્ર વર્તન કરનાર કડવાં ફળ કેમ ન પામે? પરભવની વાત બાજુ ઉપર રાખીએ તો આ ભવમાં પણ એને અત્યાચારના ફળો કેમ મળ્યા વગર રહે? અને જુવાનીના શોખ ઘડપણમા કેવા નાચ નચાવે છે તે કાઈ આપણુ અજાણ્યુ નથી ખાઈ ન શકાય એટલે મનમા કચવાટ થાય, ખાય તો અપચો થાય અને પછી તો ગાઠીઆનો ભૂકો કરીને પણ ખાવો પડે અને રાબડી પીને દિવસો કાઢવા પડે! પરવશ પ્રાણી શુ શુ ન કરે? અને કરે એટલે પછી ફળ તો જરૂર પામે એમા કાઈ નવાઈ નથી અને રસપૂર્વક સેવેલા ઇંદ્રિયના વિષયો પોતાનુ વેર બરાબર લે છે કેટલાક તાત્કાલિક લે છે અને કેટલાક લાબે વખતે લે છે આટલા ઉપરથી જણાય છે કે ચાર દિવસના ચાદરડા જેવી જુવાની પણ દેખીતી રીતે અનિત્ય છે જોતજોતામા આવીને નાશ પામી જાય તેવી છે અને જાય ત્યારે પોતાની પાછળ ઘણો કચવાટ મૂકી જાય તેવી છે. એને પરિણામે ગમે તેવા આકરા દુખો અહી અને આગળ ખમવા પડે તેમ છે તે ચોક્કસ સમજાય તેવી વાત છે

કદાચ મહ્દ્ભાગ્યે કોઈ પ્રાણી જુવાનીમા પણ ભોજન કે સ્ત્રીના પાશમાં પડતો નથી અને સ્વત્વ જાળવી રાખે છે તેની પણ જુવાની અતે જરૂર જાય છે. અહી કહેવાની વાત એ છે કે જુવાની જેવી સ્થિતિ જેના ઉપર અનેક સ્ત્રી-પુરુષોનો મદાર બધાયલો હોય

છે તે પણ અનિત્ય છે, લાબો વખત ટકનારી નથી અને જાય ત્યારે પોતાની પછવાડે વધારે –ઓછો કચવાટ જરૂર મૂકી જાય છે.

જુવાની કેવો કચવાટ મૂકી જાય છે તે તો વૃદ્ધના–જરાવસ્થાના બારીક અવલોકનથી બરાબર ખ્યાલમાં આવે તેવુ છે. જુવાનીના લટકામટકાવાળી સ્ત્રીઓને બાલ સફેદ થવા માંડે ત્યારે કેવી દશામાં જોવાય છે અને ગુપ્ત વ્યાધિની વાત બાજુએ રાખતા તેમનાં મનનો પરિતાપ અસહ્ય થઈ પડે છે યુરોપની જનતામા એવી પ્રથા છે કે જ્યારે જ્યારે જે કોઈ સ્ત્રી પોતાના રૂપાતિશયના કારણે સર્વ કોઈનુ ધ્યાન ખેચે છે ત્યારે ત્યારે તેને તેનુ પદ આપવામા આવે છે ગામની, પ્રાંતની, દેશની અથવા તો આખા યુરોપની એક 'રાણી'નો બે વર્ષ મહિમા જોર હોય છે. એની છબીઓ, સરઘસો અને ધમાલો ચાલે છે, પણ પછી પાચેક વર્ષમાં અધારી રાત આવે છે ત્યારે કોઈ તેની સામુ પણ જોતુ નથી પફ પાવડરના લપેડા અંતે ખલાસ થાય છે આવા જોતજોતા ચાલ્યા જનારા અને માનસિક, શારીરિક ગ્લાનિ પછવાડે મૂકી જનારા 'જોબન' ઉપર આધાર રાખે તેને ઉપાધ્યાયશ્રી 'મૂઢ' કહે છે અને એની ખાતર પડી મરનારને બીજી વાર **મૂઢ** કહે છે.

૩. આ તો જુવાનીની વાત થઈ ચાર દહાડાનો ચટકો શું છે તે તમે જોયુ, પણ ખરી ખૂબીની વાત તો એ છે કે ઘડપણમા શરીર તદ્દન ખલાસ થઈ ગયુ હોય, માથા ઉપર બાળ સફેદ થઈ ગયા હોય, કપાળમાં કરચલીઓ પડી ગઈ હોય અને ટૂકામા કહીએ તો શરીર તદ્દન હાડપિજર જેવુ થઈ રહ્યુ હોય, મરવાને વાકે જીવાતુ હોય અને તલમાથી તેલ કાઢી લેવામા આવે અને પછી ઢોરને ખવરાવવા યોગ્ય રસકસ વગરના ખોળ જેવું શરીર થઈ ગયુ હોય ત્યારે પણ આ પ્રાણી કામદેવના વિકારોને છોડતો નથી એનુ શરીર ન ચાલે તો એ સ્ત્રીઓ સાથે ચાળાચેષ્ટા કરવામા રસ લે છે, સ્ત્રીઓની સામુ જોવામાં મજા માણે છે, કામની કથાઓ કરવામા આનદ ભોગવે છે અને જાણે કામદેવના વિકારોને કોઈ પણ પ્રકારે માર્ગ આપવામાં એને જીવનનુ સાર્થક્ય લાગે છે

ભર્તૃહરિ એક બહુ સુદર રૂપક રજૂ કરે છે. કૂતરો કાણો હોય, એને આખે શરીરે ખસ થઈ હોય શરીર પરના વાળ ઊડી ગયા હોય, પૃછડી પણ અરધીપરધી કપાઈ ગઈ હોય, કાને સાંભળી શકતો ન હોય. ઘરઘરના ટુકડા ઊઠાવતો હોય અને સર્વત્ર હડધૂત થતો હોય–આયો કૂતરો પણ કૂતરીને દેખી તેની પાછળ દોડે છે! ખરેખર! કામદેવ તો મરેલાને એક વધારે પાટુ મારે છે

તમે જુવાની ખોઈ બેઠેલા ઘરડાખખોની વાતો સાંભળી હોય તો તમને ખરેખર વિચારમા નાખી દે જેણે જુવાનીમા રખડવાનો ધધો કર્યો હોય તે ઘડપણમાં શુ કરે એ શિષ્ટ ભાષામા કહી શકાય તેમ નથી પણ એ સ્ત્રીની વાતો અને વિકારની દશાના કૂતરા જ રહે છે શરીર ન ચાલે ત્યારે મન વધારે ઉછાળા મારે છે. કામદેવનુ જોર તો એવુ છે કે એની ખાતર ૭૦ વર્ષના ડોસાને પણ ડોશી સાથે એકાંતમાં સૂવાની ના પાડવામા આવી છે.

એવા ડોસાઓના કેસ પણ કોરટમા આવ્યા કરે છે ઘડપણની અસર શરીર ઉપર થાય ત્યારે મનનો માર્ગ કેટલો વધારે મોકળો બને છે તેની ઉપર તો મોટા નાટકો લખાય તેમ છે.

એક પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. આપણે જુવાનીને 'ગદ્ધાપચીશી' ઉપર કહી પણ જિદગીમાં એથી પણ વધારે ભયનો સમય ચાળીશથી પચાસ વર્ષ લગભગમા આવે છે. જુવાન માણસ વિરહ સહશે, પરદેશ ખેડશે અને અગવડો ખમશે પણ આધેડ વયે માણસને સર્વ ચાલી જતુ–હાથમાથી સરી જતુ લાગે છે એને આ ભોગવી લઉ કે પેલુ ભોગવી લઉં એમ થનગનાટ થયા કરે છે અને તેથી જુવાની ઊતર્યા પછીની અને તદ્દન ઘડપણ આવી ગયા વચ્ચેની વય વધારે 'જોખમકારક' હોઈ ખાસ સભાળવા લાયક છે એવો મત હાલમા વધારે જોર પકડતો જાય છે

અહી આપણે વિચારવાની વાત એ છે કે વિષયો તો જરૂર જવાના છે, છોડી દેવા પડવાના છે પણ કામદેવ આ પ્રાણીને તદ્દન ખરખર બોરડી જેવી સ્થિતિએ પહોચ્યા છતા પણ નચાવે છે, ફસાવે છે અને તેની પાસે ચાળા કરાવે છે. અનિત્ય પદાર્થ પરની આ રુચિનુ વધારે વર્ણન પણ કરતા શરમ આવે તેમ છે વસ્તુસ્વરૂપ સમજવુ હોય તેણે આવી મૂર્ખતા-ભરેલી દશા પણ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે.

૪. એક બીજી યુક્તિ રજૂ કરી અનિત્યભાવ બહુ સુદર રીતે લેખકશ્રી રજૂ કરે છે. દેવતાઓને રળવા–કમાવાની ખટપટ નથી, અમૃતપાન કર્યા કરે છે નાટકો જુએ છે, લીલોતરીથી આખોને તૃપ્તિ આપે છે, અમૂલ્ય રત્નોથી પ્રકાશ પામે છે એકસરખુ સુખ દેવાગનાઓ સાથે ભોગવે છે અને આખો વખત ક્રીડા, આનદ અને રળવાની ફિકર વગરનુ સુખી જીવન ગાળે છે. દેવોને દુખનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી ત્યા જીવનકલહ નામનો પણ નથી વળી એમના આયુષ્ય ખૂબ મોટા હોય છે ભુવનપતિના દેવો પણ એક સાગરોપમ જીવે છે, બાર દેવલોકના દેવો તેથી વધારે સાગરોપમો અનુભવે છે અને અનુત્તરવિમાનમા સર્વાર્થસિદ્ધના દેવોનુ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમનુ હોય છે

એક સાગરોપમ શું તેનો ખ્યાલ કર્યો હોય તો કરોડો, અબજો, ખર્વ અને નિખર્વ વર્ષોએ પણ એનો પાર આવે તેમ નથી. આવુ સુખ દેવો આટલા લાબા વખત સુધી ચાલુ રીતે વગરસકોચે અને વગર સ્ખલનાએ ભોગવે છે પણ એમા મજાની વાત એ છે કે અતે તેનો છેડો આવે છે કરોડો વર્ષ સુખ ભોગવ્યા પછી અતે ત્યાથી બીજે મનુષ્ય કે તિર્યચમા જવુ પડે છે, ગર્ભમા ઉત્પન્ન થવુ પડે છે અને પછી તો એકડે એકથી નવી બાજી મંડાય છે

હવે તારી સાસારિક કોઈ ચીજ દેવતાના ઓછામા ઓછા આયુષ્ય સમય જેટલી પણ ચાલે તેમ છે? અરે! એવુ દેવતાનુ સુખ પણ અતે પૂરુ થઈ જાય છે ત્યારે તુ તે શેમા રાચ્યોમાચ્યો રહે છે? તુ જરા ઊંડો ઊતરીને વિચાર કર. આ એક નાનકડી ઓફીસ કે દુકાન મળી કે પાચ–પચીસ વીઘા જમીન મળી કે નાનુ–મોટુ રાજ્ય મળ્યુ તેમાં વળ્યુ શું? અને તે પણ કેટલા વર્ષ? પછી તો મૂકીને જવુ પડે અને પછવાડે લડાઈ, કકાસ કે કોર્ટના કિસ્સા

થાય. તેને ખાતર તુ પડી મરે છે, સુખે ખાતો નથી, ઊંઘતો નથી, ઠરીને ઠામ બેસતો નથી અને આખો વખત ઉપાધિ કર્યા કરે છે, પણ તે કોને માટે અને કેટલા વખત માટે?

જો તારું સુખ – માનેલું સુખ નિરંતર રહે તેવુ હોય, તારે એને કદી છોડવું પડે તેમ ન હોય અને તુ જ્યા જા ત્યા સાથે આવે તેવું હોય–તો તો તુ તેની ખાતર ગમે તેટલુ કર. બાકી યાદ રાખજે કે દેવતાઓ મોટા આયુષ્યવાળા હોય છે છતાં તેને પણ આયુષ્યના છ માસ બાકી રહે છે ત્યારે વૃથા જન્મ વ્યતીત કર્યા સંબધી માથા પછાડી પસ્તાવા કરવા પડે છે અને તને તો એના કરોડમા ભાગનું સુખ નથી અને કરોડમા ભાગ જેટલો વખત ચાલે તેવું પણ નથી–ત્યારે તુ તે શેના ઉપર મોહ્યો છે? આ પ્રશ્ન ખૂબ વિચારવા જેવો છે વળી તારે તો આગળ ગીત ગવાતા હોય, પડખે બિરુદાવળી બોલાતી હોય બે બાજુ ચામર વીંઝાતા હોય તો તો સંસારમા માણ, પણ આ તો વાતમા કાંઈ માલ નથી, મહાસીસુબતે જમે–ઉધારના ટાંટીઆ મેળવનાર તું શેના ઉપર આ સર્વ ધમાલ કરી રહ્યો છે? કંઈ સ્થિર વસ્તુ તને મળી છે અને તે કેટલી ચાલશે? જરા વિચાર, ખૂબ વિચાર, ઊંડો ઊતર. વાસ્તવિક રીતે તો તુ માને છે તે સુખ જ નથી, પણ હોય એમ માનીએ તો પણ એ કેટલુ અને ક્યાં સુધીનુ?

૫. હવે તારી આજુબાજુ જો, તો ત્યા પણ તને ક્ષણભંગુરપણુ–અનિત્યભાવ દેખાઈ આવશે જરા વિચાર, તારા સ્મરણો તાજા કર અને ખ્યાલમાં લે.

બાળપણમા જેની સાથે તે રમતો ખેલી, જેની સાથે તુ ગીલીદડા (મોઈદાંડીઆ) રમ્યો, જેની સાથે સાત ટાપલીઆ દા લીધા, જેની સાથે લખોટા કે છૂટદડીના છૂટા ઘા રમ્યો–તેમાના ઘણાએ સ્મશાનમા પોઢયા તે તેમને રાખ થતા જોયા તારા વડીલો, જેની તે પૂજા કરી, ભાવભક્તિથી સેવા કરી અથવા તારા ગુરુઓ, જેમણે તને કંઈક જ્ઞાન આપ્યુ અને તે જેમને ભાવથી પચાગ પ્રણામ કર્યા તે પણ ભસ્મ થઈ ગયા તેઓમાના કોઈ કોઈની ચિતા તો તેં તારે હાથે સળગાવી (ચેતાવી).

વળી તારા અનેક મિત્રો, દોસ્તો અને સબધીઓ જેની સાથે તે ચર્ચા–વાર્તાઓ કરી, વાતોના ગપ્પાં માર્યા, અલકમલકની કથાઓ કરી, જેમની સાથે તકરાર અને વાદવિવાદ કર્યા, જેમની સાથે ભાષણો કર્યા, જેમના ભાષણો સાભળ્યા, જેમની સાથે ડીબેટીંગ સોસાયટીના મેંબર (સભ્ય) થઈ પ્રીતિપૂર્વક પક્ષવાદ કર્યો–તેમાના પણ ઘણાખરાને તે તારે હાથે સ્મશાને પહોંચાડયાં અને એની બળતી ચિતાના ભડભડાટ અવાજ તે સાભળ્યા અને તેને બાળતી અગ્નિની જ્વાળાઓને રાતા–પીળા રંગના ભડકાઓ સાથે તે આકાશમા ચઢતી અને તને વ્યાકુળ કરતી અનુભવી

તારે જેના વગર ન ચાલે એવા તારા અનેક સંબધીઓ ગયા કંઈકની અતિ સુંદર આદર્શ પત્ની ગઈ હશે, કઈક પત્નીઓ વિધવા બની ઝૂરતી હશે, એકનો એક છોકરો ચાલ્યો

ગયો હશે, હૃદય ખાલી કરવાના સ્થળ જેવા વિશ્વાસુ મિત્રો ગયા હશે, રળીને રોટલા ખવરાવનાર દીકરા ચાલ્યા ગયા હશે, ઈંદ્રાણીને યાદ કરાવે તેવી પુત્રીઓ ગઈ હશે-કંઈક કંઈક ગયા હશે અને તેમને લાકડાની ગ્હે ઉપર જાતે મૂકી આવ્યા હશુ

પ્રત્યેક પ્રાણીને અનેક વહાલાનો વિયોગ થયો હશે અને કંઈકના સબધમા તો 'દિવસ ગણતા માસ ગયા, ને વરસે આતરીઆ; સૂરત ભૂલી સાહિબા, ને નામે વિસરીઆ' જેવું પણ બન્યુ હશે અત્યારે ગયેલાના ચહેરા પણ સભારતા યાદ આવતા નહિ હોય અને કેંકના નામ પણ ભુલાઈ ગયાં હશે.

આવા અત્યત વહાલા, દિલોજાન પ્રિય, પૂજ્ય કે પ્રતાપી ગયા, તેમને સ્મશાનમાં મૂકી આવ્યા. તેમની કાયા અગ્નિમા જળી અને તેની રાખોડી થતાં જોઈ અને છતા તુ હજુ છાતી કાઢીને, મૂછનો મોગરો લગાવીને, આખ પર ચશ્મા ચઢાવીને, કાનમા અત્તરના પૂભડા ઘાલીને ચમચમ અવાજ કરતા બૂટ પહેરીને. ટોપીને વાકી મૂકીને. હાથમા સીગારેટ લઈને ચાલે છે અને જાણે કદી મરવુ જ નથી, જાણે બીજા સર્વ ગયા પણ તુ તો અમરપટ્ટો લખાવી લાવ્યો છે એમ ધારે છે! તને શુ કહીએ? તારી ક્યા શબ્દોમાં વાત કરીએ? તારે માટે શો તોલ બાધીએ?

તું તો જાણે થોડા-ઘણા વૈભવને તારો માની બેઠો છે અને નાનકડી તારી દુનિયાને રમાડવાનો ઈજારો સદાકાળ માટે લઈને બેઠો છે અને તારાં આ સો-પચાસ વરસ માટેના ધર્મશાળા જેવા ઘરને 'ઘરનાં ઘર' માની બેઠો છે અને મનમા માને છે કે બીજા ભલે ગયા, પણ આપણો તો ગોટો ચાલ્યો જશે વીશ વર્ષનો થાય ત્યારે ચાળીશ સુધી જીવીશ એમ માને છે, પણ સાઠનો થાય ત્યારે સિત્તેર ઉપર ધ્યાન રહે છે અને સુખેથી જિદગીની અસ્થિરતાની વાત કરતો જાય છે, પણ ઊંડાણમા ખાતરી હોય છે કે પોતે હજુ દશ-વીશ વર્ષ તો જરૂર કાઢી નાખશે સિત્તેર-એશી વર્ષના પણ એવી જ આશામાં રહે છે કોઈ પણ વ્યક્તિનો કાર્યક્રમ જોશો તો તેમા પણ પાચ-દશ વર્ષની હયાતીનો હિસાબ જરૂર હોય છે. તાવ આવે ને ઉપડી જતા અન્યને જુએ, પ્લેગ-કોલેરાના કાળા કેર જુએ, ક્ષયના ધમાગ જુએ. લકવાના પક્ષ-આઘાત દેખે, હાર્ટફેલ થતા દેખે, પણ એ સર્વ **બીજા** માટે! એને અદરથી ખાતરી છે કે આપણને એ વાત સાથે લેવાદેવા નથી આપણું તો જરૂર આમ ને આમ ચાલ્યુ જશે. એ ભાવ વય વધવા સાથે વધતો જાય છે અને ઘડપણમા તો આખું શરીર ઘરડુ થાય છે, પણ **जीवनाशा धनाशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति** (જીવનની અને ધનની આશા તો ઘરડાને પણ ઘરડી થતી નથી.)

હવે આવી તારી વિચિત્ર માન્યતાને શુ કહીએ? આંખો ઉઘાડી રાખી હાથે કરી ખાડામાં પડે એવા પડિતમૂર્ખને શુ ઉપદેશ આપીએ? તેઓ માટે (ગ્રંથકર્તા કહે છે કે) એક જ શબ્દ છે-તેઓના આવા પ્રમાદને ધિક્કાર છે!

સમજુ માણસ આથી વિશેષ શું કહે ? તિરસ્કારનો ટૂંકો શબ્દ મૂકી દઈ લેખકે કમાલ કરી છે તેજી માણસને ટુંકારો હોય, પછી વધારે આકરા શબ્દો તો નકામા છે, બિનજરૂરી છે. કહેવત છે કે 'તેજી (ઘોડા)ને ટુંકારો અને ગધેડાને ડફણા.'

ચારે બાજુ અનિત્યપણુ જોઈ રહ્યો છે તે ઉપર પૂર્ણ વિચાર કર આ વાત ખૂબ વિચારવા જેવી છે અને વિચારતા જચી જાય તેવી છે.

૬. આ તો મિત્રો, વડીલો અને સ્નેહીઓની વાત કરી, પણ સર્વ ભાવો એવા જ પ્રકારના છે તે પણ તું જરા જોઈ લે.

એક પ્રાણી આજે રાજા થાય, હાઈકોર્ટનો જજ થાય, વ્યાસપીઠને ધ્રુજાવનાર વક્તા થાય, બજારોને ખળભળાવનાર મોટો વેપારી થાય કે ગમે તે થાય, પણ પછી છેવટે શુ ?

કોઈ પાચ ઇંદ્રિયવાળો થાય, કોઈ ચારવાળો થાય અને એ પ્રમાણે વધતી-ઓછી ઇંદ્રિયવાળા થાય. કોઈ રૂપવાન થાય, કોઈ કીર્તિશાળી થાય, કોઈ પ્રભાવશાળી થાય, કોઈ સિનેમાના 'સ્ટાર' થાય, કોઈ નાટકમા સાત વાર 'વન્સમોર' કરાવનાર થાય—આ સર્વ ચેતન-ભાવો છે હાલતાચાલતા ત્રસ જીવો અને સ્થિર રહેતા એકેંદ્રિયો સારા અથવા ખરાબ વિચિત્ર ભાવો પ્રદર્શિત કરે છે એ પણ સર્વ **ચેતનભાવો** છે.

સુદર રાજમહેલ, ભવ્ય હવેલી, મૂલ્યવાન ફરનીચર, સોનારૂપાના પાત્રો, આકર્ષક ક્રોકરી (રકાબી, પ્યાલા, પ્લેટ વગેરે), હીરામોતીના ઘરેણા, સોનાના અલકારો, ઝરૂખા, મહેલ કે મઢી, છત્રીપલગ કે હાડીઝુમર, છબીઓ કે ચિત્રો, પૂતળાંઓ કે રમકડાઓ—આ સર્વ **અચેતન** ભાવો છે

એ સર્વ ચેતન અને અચેતન ભાવો દરિયામા મોજાં આવે તેમ એક વખત ઊછળે છે અને પાછા પડી જાય છે, એમ અનેક વાર ઉછાળા મારે છે અને પાછા મહાસમુદ્રમા લય પામી જાય છે. જ્યારે ચઢે છે ત્યારે એ સપાટી ઉપર દેખાય છે અને વાસ વાસની ફલાગો ભરે છે, પણ અતે થોડા વખતમા શમી જાય છે અને શમે ત્યારે એનું નામનિશાન પણ રહેતુ નથી, એ મોજુ ઊછળ્યુ હતું એમ કોઈને યાદ પણ આવતુ નથી અનેક મોજાઓ તો એવા હોય છે કે એ ઊછળ્યા અને શમ્યાં એની વાત કોઈ જોતુ કે જાણતુ પણ નથી આ દુનિયામા ધમાલ કરતા અને દેખાવ કરતા ચેતન અને અચેતન સર્વ ભાવોની આ સ્થિતિ છે

પરમાણુઓના સ્કંધો અનેક રૂપ ધારણ કરે છે પ્રાણી અનેક જન્મો લે છે એ એના જુદાં જુદાં રૂપો છે એક રૂપ મૂકી બીજુ લે છે, બીજુ મૂકી ત્રીજુ લે છે, એમ અનેક વાર ઉપર આવે છે અને પાછા લય પામી જાય છે

સ્ત્રીઓ ટોળે મળીને કૂટે ત્યારે ચાર બાઈઓ ટોળા વચ્ચે આવી થોડી વાર ઘૂમે છે અને પાછી ટોળામા ભળી જાય છે, તેમ આ પ્રાણી પણ તારાની પેઠે જરા વખત ચમકારો

બતાવી, ચોકમાં થોડો પાઠ ભજવી પાછો અસ્ત થઈ જાય છે ઘણા તો ફૂટતા ન આવડતુ હોય તો વચ્ચે આવ્યા વગર પણ વિસરાળ થઈ જાય છે, એ વચ્ચે આવે કે ન આવે પણ એ વિસરાળ થઈ ગયા પછી દુનિયાને બીજી એટલી ખટપટ હોય છે કે એનું શુ થયુ અને ક્યા ગયો ? તેની વાત પણ કોઈ યાદ કરતુ નથી

એવી રીતે ભાગેલા ટેબલને કે સડીને પડી જતા ઝાડને કોઈ સભારતું નથી અને ભાગેલ ફરનીચર 'સગાર'ને ભાવે વેચાય છે કોઈ પણ જીવતા પ્રાણી કે અચેતન પદાર્થની આ સ્થિતિ છે. હવે એના ઉપર તે મોહ શો કરવો ? અને એની ખાતર બધુ હારી કા જવું ?

આપણા સગાસ્નેહી અને ધનનો સબંધ છે તે તો નાટક જેવો છે. કોઈ ચમત્કારથી રાજઋદ્ધિ કે નગરઉદ્યાન બતાવે તેને ઇંદ્રજાળ કહે છે આપણા નાટકો કે સિનેમા પણ એજ મિસાલના છે. સગાઓ સાથેનો સબધ પખીના મેળા જેવો છે જુદી જુદી દિશામાથી આવી રાત્રે એક ઝાડ પર બેઠા, સવાર પડી કે સૌ સૌને રસ્તે પડી જાય છે ધર્મશાળામાં વટે-માર્ગુઓ એકઠા મળે અને વખત થાય એટલે ચાલવા માડે—એવો આ સર્વ ખેલ છે એ ખેલ ચાલે તેટલો વખત તો ખોટો છે એ વાત બાજુએ રાખીએ છીએ, પણ કાયમ રહેવાનો નથી એ વાત તમારા ધ્યાન પર અત્ર ખાસ ઠસાવવાની જરૂર છે.

આવા ચેતન, અચેતન પદાર્થો પર કે સ્વજન–ધનના સમિલન પર જે રાચીમાચી જાય, જે એની ખાતર શુ શુ કરી નાખે, એને રડતા જોઈ મૂઝાઈ જાય, એને જતા જોઈ પોક મૂકી રડવા બેસે, એનો નાશ થતો જોઈ નિસાસા નાખે એ તો ખરેખર 'મૂઢ' ગણાય–મૂર્ખ ગણાય. એવા તદ્દન અસ્થિર–થોડા વખત રહેનારાના તે વળી ભરોસા હોય ? અને તેના ઉપર મુસ્તકીમ રહીને તે કોઈ ગણતરી કરાય ? ગીતની શરૂઆતમા 'મૂઢ' શબ્દ આ પ્રાણી માટે વાપર્યો છે તેનો અત્ર ખુલાસો થાય છે આ પ્રાણી બીજા મનુષ્ય માટે અથવા પદાર્થો માટે પાતળો થઈ જાય છે કે લાલચોળ થઈ જાય છે એ એનુ અજ્ઞાન છે ઓળખવા યોગ્ય વસ્તુને જે ન ઓળખે તેને મૂઢ કહેવામા આવે છે. આ પ્રાણી સમજવા ધારે તો સમજી શકે એવી તેની સ્થિતિ છે છતા પણ તે સમજવા માગતો જ નથી, અને તેથી એ પોતાનો મૂઢ સ્વભાવ વ્યક્ત કરે છે સમજુ પ્રાણી આવા અચોક્કસ ભાવો અને સંગમો પર મદાર બાધતો નથી

૭. જીવનની અસ્થિરતા ત્રણ પ્રકારે બતાવી (૧) શરૂઆતમા આયુષ્યને પવનના તરગ જેવુ ચપળ કહ્યુ, (૨) કુશના છેડા પર રહેલા પાણીના બિદુ સાથે જીવનને સરખાવ્યુ અને (૩) છઠ્ઠા ગેયપદ્યના મિત્રો અને સબંધીને રાખ થતા જોઈ તેમાથી અક્કલ લેવા કહ્યુ. હવે એ વાત સીધા શબ્દોમા છેવટની કહી દે છે—

મરણને જ્યારે પુરુષાકાર રૂપ આપવામા આવે છે ત્યારે તેને 'જમ' અથવા 'યમ' કહેવામા આવે છે સસ્કૃતમા એને 'કૃતાત' પણ કહે છે એટલે જે અંતને કરે તે કૃતાત

કહેવાય. એવો કોઈ દેવ કે દાનવ નથી કે જે આ પ્રાણીને મરતી વખતે આવીને, ખેચીને, દોરીને કાંઈ લઈ જતો હોય, પણ અલંકારની ભાષામાં જાણે કાંઈ તેવું જ બનતું હોય એવો ખ્યાલ આપવામાં આવે છે. મરણના પુરુષાકારવર્ણનનું અહીં ચિત્ર આપવામાં આવે છે તે વિચારો.

એ જમદેવ આખો વખત પ્રાણીઓનો કોળીઓ કર્યે જ જાય છે, અજંગમ પ્રાણીમાં સ્થાવરોનો સમાવેશ થાય છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજસ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ સર્વ અજંગમ ગણાય છે, જો કે અગ્નિ અને વાયુ ગતિએ કરીને જંગમ છે. જંગમમાં શંખ, જળો વગેરે બેઇંદ્રિયો, માકડ, જૂ વગેરે તેઇંદ્રિયો, વીંછી, ભમરી, તીડ વગેરે ચઉરિંદ્રિયો તથા છેવટે પંચેંદ્રિયોનો સમાવેશ થાય છે. પંચેંદ્રિય પ્રાણીમાં ચાર મોટા વિભાગ છે. તેમાં પ્રથમ વિભાગ તિર્યંચોનો આવે છે. એમાં માછલા, મગરમચ્છ વગેરે જળચર છે, હાથી, ઘોડા, ગાય વગેરે સ્થળચર છે અને પોપટ, કોયલ, કબૂતર વગેરે ખેચરો છે. એ ઉપરાંત તેમાં પેટથી ચાલનાર સર્પો (ઉરપરિસર્પ) અને હાથથી ચાલનાર નોળીઆ (ભુજપરિસર્પો)નો સમાવેશ થાય છે. આ પંચેંદ્રિય તિર્યંચો થયા. બીજો વિભાગ મનુષ્યનો આવે છે તે મૃત્યુ-લોકના માનવી આપણા જેવા છે. મનુષ્યભવમાં કે અન્યત્ર શુભ સામગ્રી એકઠી કરી સુખનો અનુભવ કરે તે ત્રીજા દેવોના વિભાગમાં આવે છે અને અશુભ કર્મબંધ કરી દુઃખનો અનુ-ભવ કરે તે નારકો કહેવાય છે. આ બેથી પાંચ ઇંદ્રિયવાળા સર્વ જંગમ અથવા ત્રસજીવો કહેવાય છે.

જમરાજા આખો વખત આરામ લીધા વગર એ સર્વ જંગમ અને અજંગમ પ્રાણી-ઓનો કોળીઓ કર્યા જ કરે છે એક સમયની પણ રાહ જોયા વગર સારો યે વખત પ્રાણીઓને હોઇઆ કરતો જ જાય છે અનાદિ કાળથી એને એવી લત લાગી છે કે એ પ્રાણીઓને ખાધા જ કરે છે, પણ કદી એ ધરાતો જ નથી, એને કદી સંતોષ થતો નથી અને કદી એ પેટ પર હાથ ફેરવી હાશ કરતો નથી, એનો સ્વભાવ જ એ છે

હવે એ જમરાજા પોતાના મ્હોંમાં આવે એ સર્વને ગળપ કર્યા કરે છે એ વાત તો આપણે દરરોજ જોઈએ છીએ મુંબઈ જેવા શહેરમાં તો એણે કેટલા માણસને ખાધા તેના આંકડા પણ દરરોજ છપાઈને બહાર પડે છે.

હવે એ તો એના મ્હોંમાં આવ્યા તેને જરૂર ખાય છે, પણ તું ક્યાં છે તેનો વિચાર કર્યો ? એના મુખમાં આવે એ તો વાત કરતા, બોલતા ચાલતા બંધ થઈ જાય છે, પણ તારો વારો ક્યારે આવશે તેની તને ખબર છે ? તું વિચાર કરીશ તો તને જણાશે કે તું પણ એની હથેલીમાં જ છે કાખ–બગલને અને મ્હોંને આંતરો કેટલો છે તે તો તને કહેવાની જરૂર નથી આ ચાર–છ ઇંચના આંતરે તું ઊભો છે. ક્યારે એના મ્હોંમાં પડીશ તેની તને ખબર નથી અને મ્હોંમાં પડ્યો કે ભુક્કા નીકળી જવાના છે એ વાતની જરા શંકા પણ નથી

તારો અંત એ કૃતાંત (અંત લાવનાર) નહિ લાવે એની કાંઈ તને ગેરંટી (ખાતરી) મળી છે ? તારે ને એને કાંઈ દોસ્તી-સંબંધ છે ? તારે એની સાથે કાંઈ સગપણ છે ? તારા

ઉપર એનો કાંઈ પ્રેમ છે ? આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે, જગતમાં જાણીતી છે, તારી પાસે પ્રકટ ખડી થઈને ઊભી છે અને તને આમત્રણ કરીને વિચાર માટે બોલાવે છે. જો તને કોઈ ઉપાય સૂઝ્યો હોય અથવા તને યમરાજે ખાતરી આપી હોય તો અમારી સર્વ વાર્તા ફોકટ છે, પણ નહિ તો એક દિવસ આ સર્વ છોડી ચોક્કસ જવાનુ છે અને અત્યારે માત્ર સવાલ એની હથેળીમાથી મુખમા પડવા પૂરતો જ બાકી રહે છે.

આવો અત ન આવે તેવો ઉપાય યોજ અને યમરાજના પાસમાંથી છૂટવાના દ્વાર શોધી રાખ પણ તે તો આખો જુદો રસ્તો છે. એના માર્ગો છે, પણ તે તારે શોધીને તૈયાર કરવાના છે. પરતુ અત્યારે જમરાજા આવે તો તુ જવા તૈયાર છે ? આમ જમરાજાનું નામ આવે ત્યા મ્હો શુ કામ બગાડી નાખે છે ? જે સ્થિતિ ચોક્કસ થવાની છે તેના નામથી પણ અમાંગળિક થતુ હોય એવા ઘેલા શુ કાઢે છે ? જ્યારે જરૂર જવુ જ છે અને એ વાત જીવવા જેટલી જ ચોક્કસ છે ત્યારે પછી આ ફફડાટ શા માટે કરી રહ્યો છે ?

એક વાત સમજીને સ્વીકારી લે અને તે એ છે કે યમરાજ કોઈને મૂકતા નથી, કોઈને એણે છોડ્યા નથી અને તુ કદાચ એમ માની લેતો હો કે તારા સબધમા એ અપવાદ કરશે તો તુ ભારે ગફલતીમા રહે છે મોટા માધાતાને પણ એણે છોડ્યા નથી અને આખી પૃથ્વીને ધણધણાવનાર પણ એની આગળ નમી એનો કોળીઓ થઈ ગયા છે કોઈ અમરપટ્ટો લખાવીને આવ્યુ નથી અને તુ ખાલી ગર્વ કર નહિ તારો પણ અતે એ જ માર્ગ છે એમ સમજી, ગણી, વિચારી તારા જીવનની અનિત્યતા સમજી લે અને તે વાત ધ્યાનમાં રાખી તારી બાજી ગોઠવ

૮. પોતાના વૈભવ અને પરિવારની ચિતા નકામી છે, જીવતર ક્ષણભગુર છે, વિષયસુખ ચાલી જનાર છે, જુવાનીના રંગ થોડા વખતના છે, ઘડપણના ચાળા હસવા જેવા છે, દેવોના સુખ પણ અતે પૂરા થવાના છે, સાથે રમનારા અને વિનોદ કરનારા પણ ચાલ્યા ગયા છે સર્વ ભાવો દરિયાના મોજા જેવાં છે અને સ્વજન–ધનનો સબધ ઇંદ્રજાળ જેવો છે અને જમરાજા તો ગળક કરતો જ જાય છે. ગસરાઈ ગયા, મૂઝાયા, ફસાઈ ગયા ! હવે શુ કરવુ ? ક્યા જવુ ? કોનો આશ્રય શોધવો ? લેખક મહાશય કહે છે —

ભાઈ ! તારુ પોતાનુ આત્મસ્વરૂપ જો, તુ ઊડો ઊતર એ સચ્ચિદાનંદમય છે આ શબ્દમા ત્રણ હકીકત છે ‘સત્’, ‘ચિત્’ અને ‘આનદ’. જગત્ સર્વ મિથ્યા છે, સબધ સર્વ ખોટા છે પણ આ પરમાત્મસ્વરૂપ આત્મા સત્ છે એ ત્રણ કાળ રહેવાનો છે–હતો, છે અને રહેશે ઉપર જે અનિત્ય ભાવો, સબધો અને સયોગો જોયા તેની બરાબર સામે મુકાય એવો નિત્ય–સત આત્મા એના મૂળ સ્વરૂપમા છે. માયા, ઇંદ્રજાળ કે સ્વપ્નવત્ જગત સામે આ ખરો ‘સત્’ છે

એ ત્રિકાળ સત્ નિત્ય છે એટલું જ નહિ પણ ‘ચિત્’ છે, જ્ઞાનમય છે, જ્ઞાનથી ભરેલો છે, પ્રકાશસ્વરૂપ છે, અને ભૂત, ભવત્ તથા ભાવી સર્વ ભાવને જાણનાર છે. એની જ્ઞાનશક્તિ

અત્યારે ઓછી થઈ ગઈ છે–અવગાઈ ગઈ છે પણ અંદર ભરેલી છે અને તે ત્યા બરાબર છે. આ પ્રકાશમય રૂપ અંદર છે તેને બહાર લાવવાનુ છે પણ તે ત્યા છે અને તેના અસલ સ્વરૂપમા અજ્ઞાનને–મૂઢતાને સ્થાન નથી એ બીજી વાત કરી

અને ત્યા નિરંતર 'આનંદ' વર્તે છે. પ્રથમ સાંસારિક સર્વ ભાવોને દરિયાના ઉછાળા સાથે સરખાવ્યા એવી વાત અહી નથી ત્યા દોડાદોડ નથી, ધમાલ નથી. દુખ નથી, સપૂર્ણ સાચો નિરવધિ આનંદ છે. મોજ છે, સુખના ઘરડકા છે. આ ત્રીજી વાત કરી. પરમાત્મ-સ્વરૂપે આત્મા ૧. 'સત્' ૨ 'ચિત્' અને ૩ 'આનદ'મય છે. એ એનું સાચું સ્વરૂપ છે. આ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ તારુ પોતાનુ જ છે, તારા ઘરનુ છે, એને પ્રાપ્ત કરવામા–પ્રકટ કરવામા તારે કોઈની પાસે યાચના કરવી પડે તેમ નથી, કોઈની પાસે વર માગવો પડે તેમ નથી, કોઈની પાસે હાથ જોડવા પડે તેમ નથી.

આ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનો બરાબર ખ્યાલ કરી તું હમેશને માટે એક અવ્યાબાધ–અપ્રતિહત–નિત્ય સુખ પ્રાપ્ત કર આ નાનકડા માની લીધેલા સુખમા મૂંઝાઈ જઈ એક ખાડામાથી બીજામા પડે છે અને વારવાર મૂંઝાય છે એ તારા જેવા સચ્ચિદાનદસ્વરૂપવાળાને ઘટે નહિ–શોભે નહિ–દીપે નહિ અનિત્ય વસ્તુઓ, સબધો અને શરીરો છોડી તારુ પોતાનુ શાશ્વત સુખ છે અને તારા ઘરમા જ છે, તારી પાસે જ છે તેનો અનુભવ કર, એ સુખમા પેસી જા, એનો આનદ ભોગવ અને હમેશને માટે સર્વ ઉપાધિનો ત્યાગ કરી ઘૂટડા ભરી ભરીને એ સાચા સુખને ભોગવી લે એને તુ ચાલુ ભોગવ્યા કરશે એ વાતની તને એ માર્ગે ચઢતા જ ખાતરી થશે 'સચ્ચિદાનદ' શબ્દ જ એવો સુદર છે કે એને સમજતા એનામા પ્રાણી આકર્ષણ પામી જાય છે તુ સચ્ચિદાનદમય છે, પ્રકટ થઈ જા. સત પુરુષોને ત્યા ઉત્સવ હો, અહી આ સસારમાં જ હો–એમ ગ્રથકર્તા મહાત્મા આશીર્વાદ આપે છે સત કોણ કહેવાય ? જે સાચે માર્ગે વર્તન કરી રહ્યા હોય તે સત–સજ્જન કહેવાય ખાલી વાતો કરનારા નહિ, પણ વાતોને ઝીલનારા વાતો કરે તે પ્રમાણે વર્તનારા આમા દંભને કે ઢોંગને સ્થાન ન હોય

ઉત્સવમા પાન વગર ચાલે નહિ, પીણુ તો જોઈએ અહી પ્રશમરસ–શાતસુધારસનું તાજું પીણુ (Drink) આ ઉત્સવમા મળવાનું છે એ અમૃતરસનુ પાન કરવા રૂપ ઉત્સવ સજ્જન પુરુષોને હો વિનય એટલે આકર્ષણ (ચિતવન)

આ છેલ્લા ઉદ્‌ગારમા ગ્રથકર્તાએ પોતાનુ નામ પણ જણાવી દીધુ અને 'સુધારસ' ગ્રથનો ઉત્સવ કેવો છે તેનુ દર્શન પણ કરાવી દીધુ છે પ્રશમરસ–શાતરસ કેવો છે તેનું વર્ણન પ્રવેશકમા થઈ ગયુ છે

× × ×

સસારની અસારતા જણાવવા સારુ લેખકશ્રીએ ઘણી અગત્યની હકીકતો કહી દીધી છે. તેમણે નાના–મોટા વૈભવ ખાતર ફસાવાની ના કહી, પરિવાર ખાતર મૂઝાઈ જવા સામે

ચેતવણી આપી, જીવનને અસ્થિર બતાવ્યુ, વિષયસુખ સાથેની દોસ્તી નિરર્થક બતાવી, સસાર-નાટક ક્ષણભગુર બતાવ્યુ, જુવાનીનો રગ અલ્પકાલીન બતાવ્યો, ઘડપણના ચાળા વર્ણવીને બતાવ્યા, સુખની સીમા બતાવી. સાથે રમનારા ગયા એમ બતાવ્યુ, સાસારિક ભાવો ઇંદ્રજાળ જેવા અસ્થિર બતાવ્યા અને યમદેવને સદાનો ભૂખ્યો બતાવ્યો. છેવટે નિત્ય સુખ અનુભવવા ભલામણ કરી.

આ પ્રત્યેક વાત નવીન છે, નવીન નજરે જોવા જેવી છે અને ખૂબ વિચારમા નાખી દે તેવી છે નીચેના ત્રણ દાખલાઓ વિચારીએ —

જુદી જુદી જગ્યાએ ચરી રાત્રી રહેવા માટે એક ઝાડ પર પખીઓ સાજે એકઠા થાય છે તેવી રીતે કુળરૂપ વૃક્ષમા આ જન્મમા પ્રાણી એકઠા થાય છે. સર્વ પક્ષીઓ સવાર થતા રસ્તે પડી જાય છે તેમ પ્રાણી આયુષ્ય પૂરુ થતા રસ્તે પડી જાય છે. આવો અત્રેનો મેળાપ છે સવાર ક્યારે પડશે એટલો જ સવાલ છે. આ દૃષ્ટિએ સંસારના મેળાને કદી વિચાર્યો છે ?

સવારે જે ઘરમા મગળગીત ગવાતા હોય અને નાસ્તા-ચા-પાણી ઊડતા હોય ત્યા બપોરે પ્રાણપોક મુકાય છે અને સુખ ને આનદને બદલે છાજીઆ ગવાય છે એવા અનેક દાખલા અનુભવ્યા છે પણ તેની અદરના રહસ્યને વિચાર્યું છે ?

જેનો સવારે રાજ્યાભિષેક થાય તે જ દિવસે સાજ પડતા ચિતામા પડતા અને એ જ ચિતામાથી એના ધુમાડા નીકળતા સાભળ્યા છે અને છતા આ જીવનનો મોહ છૂટતો નથી અને સંસાર સાથે વળગવાનુ મન થાય છે એમા કયો મનોભાવ વર્તે છે તેનો કદી વિચાર કર્યો છે ?

વિચાર કરો, સમજો, ખ્યાલ કરો-આપણે શેના ઉપર પડી મરીએ છીએ ? કઈ જાતની સ્થિરતા સમજીને આખી રમત માડી બેઠા છીએ ? એ માડેલી રમત ક્યારે બધ કરવી પડશે ? બધ થશે ત્યારે આપણને ભાન હશે કે પોઢી ગયા હશુ ? અને આ સર્વ શુ થાય છે ? કેમ થાય છે ? સમજુના લક્ષણ આ હોય નહિ, ચોક્કસ સમજ્યા વગર એ કામ કરે નહિ, દીર્ઘકાલીન લાભ જાણ્યા વગર એ પ્રવૃત્તિ કરે નહિ અને તારી તો આખી રમત ખોટી છે જેને તે **ઘરનું ઘર** ધાર્યું છે તે તારુ નથી જેને તે **તારાં** સબધી માન્યા છે, તે તારા નથી, જેને તેં તારાં સગાં માન્યા છે તે સ્થાયી રહેવાના નથી અને જેની ખાતર તુ પાપ સેવે છે; પ્રાણ પાથરે છે; શુનુ શુ કરી નાખું એમ ધારે છે તે તારા નથી તારુ શરીર પણ તારુ નથી તુ એને ગમે તેટલુ પોષે તો પણ તે તારુ રહેવાનુ નથી અને તારી સાથે આવવાનુ પણ નથી

આખી બાજી તે વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા વગર માડી છે તુ પૈસા અને સ્વજન ખાતર અનેક અગવડો અને પાપો સેવે છે, પણ તે તારી પાસે રહેવાના છે ? તારા રહેવામા છે ?

એમ ખાતરી મળી છે? મહાવિગ્રહ પછી ઘણાના એક ભવમા ત્રણ ભવ થતા તે જોયા, કઈકના મગજ ખસી ગયા અને કઈકના શરીર ઘસાઈ ગયા—એ તે નજરે જોયુ અને છતા હજુ તુ આંખો બધ રાખીને ઝૂકે જ જાય છે તે કોના ઉપર? અને શાને માટે? તને વિષયોમાં મજા આવે છે? તુ તેનું સ્વરૂપ વિચારી જો. એમા મજા જેવુ કાઈ નથી એ તો વસ્તુઓના ઢગલા અને માયાના પૂતળા છે. એમા તારા જેવો અનત સુખનો ઇચ્છક મજા માણે તે તારા ગૌરવને શોભતી વાત નથી. તુ એ પ્રશ્નને સાધારણ દુનિયાદારી નજરથી ન જો જરા ઊડો ઊતર. તારા જેવા ગૌરવશાળી આત્માને આ શોભતી વાત નથી. ક્યા હાથ નાખે છે? ક્યાં કાન માંડે છે? ક્યા નજર દોડાવે છે? એમા શુ સુખ છે? કેટલુ છે? ક્યા સુધી ચાલશે?

જો તને એ સુખ હમેશ માટે નહિ તો પણ ઘણો વખત ચાલે તેવુ લાગતું હોય તો તો તેમા મજા કરી લે, પણ વિષયના સુખ તો એક મિનિટ પણ ચાલે તેવા નથી ખાધું એટલે ખલાસ થયુ! ગળા નીચે ઊતર્યું એટલે પછી તે દૂધપાક હોય કે ઘેસ હોય—સર્વ સરખુ જ છે અને તારા જેવો સમર્થ આત્મા આવા કીચડમાં પગ નાખે છે એ તને શોભતી વાત થાય છે?

જો આવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં ચાલ્યો જઈશ—આગળ વધીશ તો શરીર છૂટશે ત્યા સુધી આશા તો છૂટવાની જ નથી અને આયુષ્ય પૂરુ થશે ત્યા સુધી પાપબુદ્ધિ જવાની નથી. ત્યારે શુ તુ આમ ને આમ ચલાવ્યે જ જઈશ? અને અતે ઘસડાઈ જવાની જ તારી ઇચ્છા છે? ક્ષણિક સુખ ખાતર તુ કેટલો ભોગ આપે છે તેનો વિચાર કર. આ મનુષ્યભવ તને મહામુશ્કેલીએ મળ્યો છે તેને અસ્થિર પૌદ્ગલિક પદાર્થો અને મનના માનેલા સબધો ખાતર ગુમાવી દેવો યોગ્ય ન ગણાય. કોઈ સ્થાયી ચીજ મળે તે ખાતર—તે માટે પ્રયત્ન કરવો ઘટે. પણ અત્યારે તુ શું કરી રહ્યો છે? જ્યા તારા જીવનનુ જ ઠેકાણુ નથી ત્યા તુ શેના ઉપર અને કોને માટે આ સર્વ રચના કરી રહ્યો છે? અતે આ સર્વને મૂકીને જવાનુ છે એ વાત ચોક્કસ છે ગમે કે ન ગમે પણ મરવુ તો પડશે જ, ત્યારે પછી આટલા ટૂકા સમયમા કાંઈ એવુ કરી લે કે જેથી આ સર્વ રખડપટ્ટીનો છેડો આવી જાય

આખા જીવનની ચાવી સમજવાની જરૂર છે, સમજીને છૂટી જવાની જરૂર છે, નહિ તો આ ચક્રવ્યૂહ એવો મડાણો છે કે એમાથી નીકળવાના પ્રયત્ન કરતા એમા તુ વધારે વધારે અટવાઈશ. ખૂબ વિચાર કરી સાચો માર્ગ પકડી લઈશ તો જ તને આ ચક્કરમાથી બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ સાપડશે

તેનો માર્ગ એ જ છે કે એ ચક્કરને બરાબર ઓળખી જવુ, એમા ઉપર ઉપરના સ્નેહ, ખોટા પ્રેમાલિંગનો, મોટે મોટેથી રુદન એ સર્વને ઓળખી જવુ, વસ્તુઓ સાથેનો સબધ બરાબર વિચારવો અને શરીર પણ ક્યા સુધી કામ આપશે તેની કિંમત કરી લેવી શરીરનો બને તેટલો લાભ લેવો, પણ એની ખાતર મુદ્દાનો ભોગ આપવો નહિ

આ સર્વ સબધો, વસ્તુઓ અને શરીર અનિત્ય છે, ક્ષણસ્થાયી છે એ ભાવ જો મનમા જામી જાય તો આખી ગૂચવણનો નિકાલ થઈ જાય તેમ છે. એને સમજવામાં મુશ્કેલી છે તેના કરતા પણ એની સાથે કામ લેતા એ વાત સતત લક્ષ્યમા રહેવી વધારે મુશ્કેલ છે. પણ એ રીતે જીવવામા આત્માનદ છે અને સાથે અમર્યાદિત લહેર છે, એ ભાવને અંતરથી વિચારી જોતા અનેક મુમુક્ષુઓને માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે ચિદાનદમય આત્મસ્વરૂપની ઓળખી કરાવનાર અને આત્માના શાશ્વત સુખને એના સાચા આકારમા બતાવનાર આ અનિત્ય ભાવના વારવાર વિચારવા–ભાવવા જેવી છે પુદ્ગળ સાથેનો સંબધ એવો તો જકડાઈ ગયો છે કે એનાથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવાનુ એને સૂઝતુ નથી અને સૂઝે તો અમલમા આવતુ નથી પણ અતે આ સર્વ સર્વ સબધ છૂટવાના છે, છોડવાના છે, ખસી જવાના છે. પરાધીનપણે થઈ ગયેલા ત્યાગની કિમત નથી, સમજી વિવેક વાપરીને કરેલા ત્યાગની કિમત છે એ ત્યાગ પ્રાપ્ત કરવા, એ જીવન જીવવા આતરવૃત્તિથી નિર્દભપણે આત્મસાક્ષીએ પ્રયાસ કરે એને આ વિચારણા અમૃતરસના પાન (પીણા) સમાન છે એ પીણાના નશામા ચકચૂર થવા આત્માર્થી મુમુક્ષુ યત્ન કરે એવો ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્વિનયવિજયજીનો ઉપદેશ છે

અનિત્યભાવનાનો વિષય 'જ્ઞાનાર્ણવ'મા સુદર રીતે ચર્ચ્યો છે. તેની બે ત્રણ પ્રસાદી જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે શુભચદ્રાચાર્ય સસાર–સમુદ્રના સર્વ સબધોને વિપત્તિના ઘર બતાવી પછી કહે છે કે —

वस्तुजातमिदं मूढ! प्रतिक्षणविनश्वरम्।
जानन्नपि न जानासि ग्रह. कोऽयमनौषधः ॥

તેઓ તો સામાન્ય રીતે જબરો ચાબખો લગાવે છે કે–હે મૂઢ પ્રાણી! ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ વસ્તુ પ્રતિક્ષણ નાશ પામ્યા જ કરે છે, આ વાત તુ જાણે છે છતા જાણે જાણતો જ નથી તને તે ઉપચાર ન થઈ શકે એવો (ઔષધ વિનાનો) કયો ગ્રહ (વ્યાધિ) લાગુ પડ્યો છે?

આ વાત તદ્દન સાચી છે આપણે જાણતા છતા પણ જાણતા નથી. આપણુ જાણ્યુ કામનુ શુ? વિનશ્વર જાણવા છતા સબધ, ધન અને વસ્તુને ચાટતા જઈએ એ જ્ઞાન શા કામનુ? ખરેખર આપણો વ્યાધિ આકરો છે, વળગાડ ચીકણો છે અને એનુ ઓસડ નજરે પડતુ નથી

એનો દાખલો આપતા તેઓ કહે છે કે —

वह्निं विशति शीतार्थं, जीवितार्थं पिबेद्विषम्।
विषयेष्वपि यः सौख्यमन्वेषयति मुग्धधीः॥

'જે મૂઢ બુદ્ધિવાળા પ્રાણી વિષયમાથી સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે તે ઠડક મેળવવા માટે અગ્નિમા પેસે છે અને જીવવા માટે ઝેર પીએ છે' અગ્નિમાથી ઠડક મળે ખરી? અને ઝેર પીને જીવાય ખરુ? છતા આપણે મોહઘેલા બરાબર તે પ્રમાણે જ આચરીએ છીએ.

તેઓશ્રી આખા અનિત્યભાવનાના વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં માલિનીવૃત્તમાં સુંદર ભાવ પ્રકાશિત કરે છે

गगननगरकल्पं सङ्गम वल्लभानाम्,
जलदपटलतुल्यं यौवनं वा धन वा।
सुजनसुतशरीरादीनि विद्युच्चलानि,
क्षणिकमिति समस्तं विद्धि संसारवृत्तम् ॥

"સ્ત્રીઓનો સંબંધ આકાશનગર (કલ્પિત) જેવો છે, યૌવન અને ધન વાદળાના રંગ જેવા છે, સગાં, છોકરા અને શરીર વીજળી જેવા ચંચળ છે અને ટૂંકામા કહીએ તો આ આખી દુનિયાની સર્વ ચીજો અને ભાવો ક્ષણિક છે" આવો તત્ત્વગવેષકનો મત છે આપણે ખરી નજરે જોઈએ તો આપણને એ જ આકારમા સર્વ સંબંધો અને વસ્તુઓ દેખાય છે વાત એ છે કે આ પ્રાણીને આંખ આડા કાન કરવા છે અને કાંઈ જણાઈ જાય તો જાણે પોતનો વારો આવશે ત્યારે ગોટો ચાલ્યો જશે એમ એ મનડાને મનાવી લે છે અને જ્યારે હાથ નીચા પડે છે અને શરીર અશક્ત બને છે ત્યારે એનો ઉપાય રહેતો નથી. પછી એ 'વિલ' કરીને આવતા ભવ માટે નાણાના રોકાણ કરવા મંડી જાય છે; એમા પણ એનો ધન પરનો પ્રબળ મોહ છે. એનુ ચાલે અને આવતા ભવમા રૂપીઆના ચાર આના રોકડા મળે તેમ હોય તો છોકરાને રખડાવીને એવી ચિઠ્ઠી પોતાની સાથે લેતો જાય, પણ તેવો ઉપાય ન હોવાથી નાણાનુ 'રોકાણ' આશાએ કરે છે અને આ આશા એ જ એનો નાશ કરનારી ચીજ છે.

છેવટે આ સર્વ છોડવાનુ જ છે, ગમે કે ન ગમે પણ અંતે સર્વ પારકું છે અને તેટલા માટે વિલથી આપેલા ધનની ખબર છાપામાં આવે છે ત્યા મથાળે લખેલુ હોય છે કે other people's money 'પારકાના પૈસા.' આ વાત ન ગમે તેવી છે, પણ ખરી છે. દલપતરામ ગાઈ ગયા છે કે—

'માખીઓએ મધ કીધું, ન ખાધું ન દાન દીધું;
લૂંટનારે લૂટી લીધું રે ! ઓ જીવ જોને.'

આ વાત ખૂબ વિચારવા જેવી છે એટલા માટે આ પ્રાણીને કહે છે કે જેની ખાતર તું મૂઝાય છે—ફિકર–ચિંતા કરે છે તે સર્વ ફોકટ છે વસ્તુ કે સંબંધ અલ્પ કાળના છે અને તારી મૂઝવણ અસ્થાને છે. આ રીતે સંસારના સર્વ સંબંધો અને પદાર્થોની અનિત્યતા વારંવાર વિચારવી. એમા ઊંડા ઊતરવુ અને વસ્તુના અને આત્માના પર્યાયધર્મો બરાબર ઓળખી તેની સાથે તેને યોગ્ય કામ લેવુ જેથી અત્યારે 'મૂઢ'મા ગણતરી થયેલી છે તે ફરી જઈ સમજુમા ગણાવાની તક મળે અને સાચી સમજણ–વિવેકને યોગ્ય સ્થાન મળે. અત્યારની દોડાદોડ, તાલાવેલી, ધમાલ અને લમણાઝીંક સર્વ ખોટી છે, થોડા વખત માટેની છે અને પરિણામે મોટી આપત્તિ વધારે તેવી છે, માટે ખોટો મૂઝા નહિ, ખોટો ફસા નહિ અને ખોટાની ખાતર રખડ નહિ.

સર્વને અનિત્ય કહેવામાં એક વાત ખ્યાલમા રાખવાની છે આત્મા પોતે નિત્ય છે તે તેના ગુણની દૃષ્ટિએ, પણ એના પર્યાયો સર્વ પલટાયા જ કરે છે આપણે જે શરીરો જોઈએ છીએ તે તેના પર્યાય છે તેવી જ રીતે સર્વ ચીજોના પરમાણુઓ નિત્ય છે પણ એનાઆકાર, એના સ્કધના રૂપો પલટાયા કરે છે અને તે નજરે સર્વ વસ્તુઓ અનિત્ય છે આપણે શરીર અને વસ્તુઓ, ભાવો અને આવિષ્કારો સાથે સબધ છે, તેની વિચારણા કરીએ છીએ અને તેમા જ મૂઝાઈ જઈએ છીએ, એ વાત ધ્યાનમા રાખવાની છે

પણ આ વાત કરતા ગભરાઈ જવાનુ નથી, અનિત્યતા જાણી રડી પડવાનુ નથી, અસ્થિરતા વિચારી ગાડાઘેલા થઈ જવાનુ નથી ક્ષણભગુરતા સમજી આપઘાત કરવાનો નથી, પણ એનો વિચાર કરી એમાથી નિત્ય–સ્થાયીભાવ સાપડે એવો માર્ગ શોધવાનો છે. એ માર્ગ શોધકને મળે છે ભાવનાનુ કાર્ય તો વસ્તુસ્વરૂપ પ્રગટ કરવાનુ છે, એ થયુ એટલે એનો પ્રદેશ પૂરો થાય છે પ્રગતિ માટે વસ્તુનુ બરાબર ઓળખાણ કરવુ એ જરૂરી છે. ગ્રંથકર્તાએ ઉપોદ્‌ઘાતમા જણાવ્યુ છે તેમ ભાવના વગર શાતસુધારસ જામતો નથી અને એ રસ વગર જરા પણ સુખ નથી આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમા રાખી ખૂબ વિચાર કરો, સારી રીતે ઊડા ઊતરો અને પ્રયાસ કરી સાચા સુખનો સાદો માર્ગ પકડી લો.

ચિદાનંદજી મહારાજે જગલો–કાફી રાગમા આ વાત બહુ અસરકારક રીતે બતાવી છે તેઓ કહે છે કે —

જૂઠી જૂઠી જગતકી માયા, જિને જાણી ભેદ તીને પાયા જૂઠી૦
તન ધન જોવન સુખ જેતા, સહુ જાણ અથિર સુખ તેતા;
નર જિમ બાદલકી છાયા, જૂઠી જૂઠી જગતકી માયા. ૧
જીને અનિત્ય ભાવ ચિત્ત આયા, લખ ગલિત વૃષભકી કાયા;
બૂઝે કરકંડુ રાયા, જૂઠી જૂઠી જગતકી માયા. ૨
ઇમ ચિદાનંદ મનમાંહી, કછુ કરીએ મમતા નાંહી;
સદ્‌ગુરુએ ભેદ લખાયા, જૂઠી જૂઠી જગતકી માયા. ૩

અર્થ સ્પષ્ટ છે એમા કરકડુ રાજાની વાત કરી છે તે મજાની છે એ પ્રત્યેકબુદ્ધ થયા જેઓ કોઈ વસ્તુ જોઈને બોધ પામી જાય છે તેને 'પ્રત્યેકબુદ્ધ' કહે છે એક વૃષભ–બળદ જુવાન હતો ત્યારે આખા શહેરમા ફરતો, મ્હાલતો અને કઈકને પાડી દેતો આખા શહેરમા એનો ત્રાસ હતો થોડા વર્ષ પછી એ ઘરડો થયો, દુર્બળ થયો, એના શરીર પર માખીઓ બણબણવા લાગી, એ ચાલતા લથડવા લાગ્યો અને એનો મદ દૂર નાસી ગયો એવા પ્રબળ ગોધાની આ દશા જોઈ કરકંડુ રાજાને શરીરની અસ્થિરતા, યુવાનીની છોળો અને મદની ભ્રામકતાનુ ભાન થયુ અને અનિત્ય પદાર્થ પરનો રાગ ચાલ્યો જતા રાજપાટ છોડી એણે અતરાત્માને શોધવા માર્ગ લીધો આ જુવાનીનો જેવો ચટકો છે એવી 'જ અસ્થિરતા' સાસારિક સર્વ પદાર્થો, સબધો અને ભાવોની છે.

સનત્ કુમાર ચક્રવર્તીને શરીરસૌંદર્ય પર ખૂબ મોહ હતો, પણ જોતજોતામા એ શરીર વિષમય થઈ ગયુ. મોટા ચક્રવર્તીઓ પણ ગયા અને કાકિણીરત્નથી ઋષભકૂટપર લખેલાં નામો પણ અંતે ભૂસાઈ ગયા તો પછી આપણા તે શા ગજા ! અને આવી તદ્દન ઉપેક્ષણીય વસ્તુ ખાતર જીવતર બગાડવુ અને પોતાનો આખો વિકાસક્રમ ઉથલાવી નાખવો એ મહા-મુશ્કેલીએ મળેલા મનુષ્યભવને ફેંકી દેવા જેવુ છે

સ્થૂળવાદમા મસ્ત થયેલા આ યુગમા અનિત્યતાની વાતો ઘણાને ગમશે નહિ એ ખરું છે, પણ વાત એ છે કે જેને જાણવું જ નથી તેને તો સર્વ સરખુ જ છે. બાકી સમજ્યા વગર અત્યારે જે મહારંભો અને મોટી ઉથલપાથલો થઈ રહી છે તેમા સાધારણ વ્યવહારકુશળ બુદ્ધિને પણ સ્થાન નથી. જાણવા છતા ઘણા જાણતા નથી અને જાણનારા અનુસરતા નથી–તેથી સાચી વાત બદલાય નહિ. એક તાજા સિવિલિયનને પૂછ્યુ કે–હવે શુ કરશો ? નોકરી પછી ? અમલદારી પછી ? ડેપ્યુટી કલેકટરી. પછી ? આસિસ્ટંટ કલેકટરી પછી ? કલેકટરી. પછી ? બૈરી છોકરા વગેરે. પછી ? કમિશ્નર પછી ? એકઝીક્યુટિવ કાઉંસિલના મેમ્બર. પછી ? હવે જવાબ આપતા તેનુ તદ્દન આવી રહ્યુ હતુ

જવાબમા બોલ્યા. 'પછી પછી શુ કરો છો ? પછી પેન્શન લેશુ '

પછી ? (હવે તે તદ્દન નરવસ થઈ ગયા) પછી શુ ? પછી મરશુ !

આમ બોલતા બોલાઈ તો ગયુ, પણ પછી માટો મૂઝાયો એને મનમા થયુ કે ત્યારે શુ આ સર્વની આખરે અંતે મરવાનુ તો ખરુ જ ! !

આ વાત તમને નરમ પાડવા માટે કરવાની નથી, મૂઝવવા માટે શોધી કાઢેલી નથી, નવા યુગને ન ગમે તેવુ કહેવા શોધી કાઢી નથી વસ્તુસ્થિતિ આ જ છે અને પૂર્ણદિવ્ય જ્ઞાન, અનુભવ અને વ્યવહારમા કુશળ માણસોએ જોઈ તેવી અને તેવા આકારમા કહી છે મૂકી જવાની અને ત્યાગ કરવાની વાત ન ગમે તે બનવાજોગ છે પણ તે ખાતર વસ્તુસત્ય ગોપવવુ અશક્ય છે આ સંસાર સાથે, ધન સાથે, પુત્રાદિ સાથે કામ લેવામા ઊંડી વિચારણા ન કરી હોય તો આવો વિચાર સ્વાભાવિક છે પણ તે ઉપરટપકેનો હોઈ કાર્યસાધક નથી

આપણે કોઈ પૂર્વકાળના સારા કે ખરાબ પ્રાણીને કે જૂના મકાનોને ઊભેલા જોતા નથી તે જ તેનો પુરાવો છે આપણો જીવનકલહ મૂર્ખતાભરેલો છે, આપણી સંબંધની ગણતરી તદ્દન ખોટી છે અને આપણી આખી રમત ખોટા પાયા ઉપર રચાયેલી છે કેફ ક્યાં પછી જે વિચારો આવે તેમા જેટલી વ્યવસ્થિતતા હોય તેથી વધારે સ્પષ્ટતા આપણી જાળબદ્ધ સ્થિતિની અવસ્થામા નથી દારૂ પીનારાના મત કેવા ? અને તેની કિંમત કેટલી ? બે દારૂડીઆ તાળી દઈ ગપ્પા મારે અને એકબીજાની ટાપસી પૂરે તેવી આપણી વાતો છે સર્વ અનિત્ય છે એ દેખાય તેવી વાત છે જોવુ હોય તે જોઈ શકે છે અને ન જોવુ હોય તે ઘેનમા પડી રહી શકે છે.

ભાવનામા પુનરાવર્તન થાય તો ગભરાવાનુ નથી. અનિત્યતાની વાર્તા સંસારભાવનામાં પણ આવે, એકત્વ બતાવતા સસાર જોવો જ પડે ઉપદેશના ગ્રથમા પુનરાવર્તન દોષ નથી. અતિશય ઉપયોગી છે અને અનિવાર્ય પ્રગતિવાળી પદ્ધતિ છે. વાત કહેવાની એક જ છે કે લેખન યા લેખકના ગુણદોષ જોવાને બદલે વસ્તુસ્વરૂપ વિચારવુ. નિત્ય વસ્તુ જે જણાય તેને જ નિત્ય માનવી અને અનિત્યની ખાતર ઉપાધિમાં પડી પરિણામ વગરના રાગ–દ્વેષો કરી પોતાનો વિકાસમાર્ગ બગાડી ન નાખવો લક્ષ્મી ચ ચળ, યૌવન ચ ચળ, આદર્શો તદ્દન સ્થૂળ, દાનત ગડપ કરવાની અને પછી છૂટવાની વાતો કરવી એ ચાલે તેમ નથી. હેતુ અને પરિણામ સમજીને જીવન જીવનારને ન ઘટે તેવી રીતે આખી ચકરાવામા નાખે તેવી રમત માંડીને બેઠો છે અને પછી એમાથી છૂટવાની આશા રાખે છે તે કેમ બનશે? જરા વિચાર.

પ્રશમરસને ઓળખ, પ્રશમરસના પાનને પિછાન, એ પાનની નવીનતા સમજ અને અનિત્યનો ત્યાગ કરી તારામાં આવ તારાને ઓળખ અને સચ્ચિદાનદમય – તારા અસલ મૂળ સ્વરૂપે તારામાં વિલય પામી જા જગતને ચકરાવે ચઢ્યો તો પછી 'મૂઢ' જેવાં વિશેષણો સાભળવા પડશે તારુ તારી પાસે જ છે, બાકીનુ ક્ષણવિનાશી છે – અ તે મૂકી જવાનુ છે અને स्वय त्यक्ता ह्येते शमसुखमनन्त विदधते। એનો પોતાથી સ્વત ત્યાગ કરવામા આવશે તો તે અનત સુખ આપે તેમ છે, છોડવા પડશે (પરાણે) ત્યારે ભારે કચવાટ–અકળાટ–ખેદ થશે, પરસેવાની ઝરીઓ વળી જશે, મગજ પર લોહી ચઢી જશે અને છતા એક થપ્પડ લાગતા મુઠ્ઠી છૂટી જશે.

નિત્યાનિત્યભાવ ખૂબ વિચારી પ્રશમરસના પાનમા લયલીન થા અને અત્યારની અર્થહીન, આદર્શવિહીન, પરિણામશૂન્ય સ્થૂળ ભાવનાઓ (Ideals)ને બાજુએ કરી તારા સ્વત્વને સમજ, સમજીને પિછાન અને પિછાનીને તન્મય બની જા

इति अनित्यभावना

૩. સકળચંદજીકૃત અનિત્યભાવના

(રાગ સામગ્રી)

મૂઝ મા મૂઝ મા મોહમા મૂઝ મા, શબ્દ વર રૂપ રસ ગધ દેખી,
અથિર તે, અથિર તુ, અથિર તનુજીવિત, સમજ મન ગગન હરિચાપ[1] પેખી
મૂઝ મા૦ ૧

લચ્છી સરિયગતિપરે[2] એક ઘર નવિ રહે, દેખતા જાય પ્રભુ જીવ લેતી,
અથિર સવિ વસ્તુને કાજ મૂઢો કરે, જીવડો પાપની કોડી કેતી
મૂઝ મા૦ ૨

ઉપની વસ્તુ સવિ કારિમી નવિ રહે, જ્ઞાનશુ ધ્યાનમા જો વિચારી,
ભાવ ઉત્તમ રહ્યા અધમ સબ ઉદ્ધર્યા, સહરે કાળ દિન રાતિ ચારી
મૂઝ મા૦ ૩

દેખ કલિ કૃતરો સર્વ જગને ભખે, સહરી ભૂપ નર કોટિ કોટિ,
અથિર સસારને થિરપણે જે ગણે, જાણુ તસ મૂઢની બુદ્ધિ ખોટી
મૂઝ મા૦ ૪

રાય મમ રાજની ઋદ્ધિશુ પરિવર્યો, અતે સબ ઋદ્ધિ વિસગળ હોશે,
ઋદ્ધિ સાથે સવિ વસ્તુ મૂકી જતે, દિવસ દો તીન પરિવાર રોશે
મૂઝ મા૦ ૫

કુસુમપરે યૌવન જળબિદુજીવિત, ચચલ નરસુખ દેવભોગો,
અવધિ મન કેવલી સુકવિ વિદ્યાધરા, કલિયુગે તેહનો પણ વિયોગો
મૂઝ મા૦ ૬

ધન્ય અનિકાસુતો ભાવના ભાવતો, કેવળ સુરનદીમાહી[3] લીધો,
ભાવના સુરલતા જેણે મન રોપવી, તેણે શિવનારીપરિવાર રુધ્યો
મૂઝ મા૦ ૭

---

૧. આકાશમા રહેલ ઇંદ્રધનુષ્ય ૨ સરિતા—નદીની ગતિની જેમ ૩ ગગા નદી ઊતરતા

પ્રકરણ બીજું

પરિચય :: અશરણભાવના

शार्दूलविक्रीडितम्

ये षट्खण्डमहीनतरसा निर्जित्य बभ्राजिरे,
ये च स्वर्गभुजो भुजोर्जितमदा मेदुर्मुदा मेदुराः ।
तेऽपि क्रूरकृतान्तवक्त्ररदनैर्निर्दल्यमाना हठा-
दत्राणाः शरणाय हा दश दिशः प्रैक्षन्त दीनाननाः ॥ क १ ॥

स्वागतावृत्तम्

तावदेव मदविभ्रममाली, तावदेव गुणगौरवशाली ।
यावदक्षमकृतान्तकटाक्षै-र्नेक्षितो विशरणो नरकीटः ॥ ख २ ॥

शिखरिणी

प्रतापैर्व्यापन्नं गलितमथ तेजोभिरुदितै-
र्गतं धैर्योद्योगैः श्लथितमथ पुष्टेन वपुषा ।
प्रवृत्तं तद्द्रव्यग्रहणविषये बान्धवजनै-
र्जने कीनाशेन प्रसभमुपनीते निजवशम् ॥ ग ३ ॥

क १ षट्खण्ड—છ ખંડ પૃથ્વી अहीन—હલકુ નહિ, ખૂબ तरस्—બળ અથવા શરીરશક્તિ स्वर्गभुज—દેવતાઓ, ઇન્દ્રો भुजोर्जितमदा—હાથના બળગર્વથી મદવાળા मेदुर—પ્રેમી मेदु—લહેર કરતા હતા रदनै—દાતો વડે हठात्—જોરથી प्रैक्षन्त—જુએ છે

ख २ मद—આઠ છે જાતિ, કુળ, બળ, રૂપ, ઐશ્વર્ય, વિદ્યા, તપ અને લાભ – એનુ અભિમાન माली—સંયુક્ત, વાળો गौरव—ભક્તિ, મોટાઈ शाली—વાળો नरकीट—મનુષ્યરૂપ કીડો विशरणो—શરણ વગરનો, ધણી વગરનો

ग ३ व्यापन्नं—વિનષ્ટ, ખલાસ થઈ ગયેલુ उदित—વધતા જતા धैर्य—ચિત્તની સ્થિરતા श्लथित—જેનો બંધ નરમ પડેલો હોય એવુ कीनाश—યમરાજ—મરણ प्रसभम्—જોરથી, ખૂબ છેલ્લી પંક્તિમા સતિસપ્તમીનો પ્રયોગ છે ।

(क १) પોતાના અસાધારણ બળથી જેઓ છ ખડ પૃથ્વીને જિતીને મ્હાલતા હતા—શોભતા હતા, જેઓ સ્વર્ગ(ના આનદ)નો ઉપભોગ કરનારા હતા, જેઓ પોતાના હાથના જોરથી થયેલા મદને સારી રીતે અવકાશ આપતા હતા, જેઓ આનદ—લહરીના વિલાસની મજામાં—પ્રેમની છોળોમાં રમતા હતા, તેવાઓને પણ જ્યારે મહાક્રૂર જમરાજા પોતાના દાતથી દળી નાખે છે – સખ્ત રીતે એનો ફૂટો કરી મૂકે છે ત્યારે તેઓ કોઈના આશરા વગરના અને રાકડા મુખવાળા થઈને શરણને માટે દશે દિશાએ ચકળવકળ જોયા કરે છે.

(ख २) માથે ધણી—ધોરી વગરનો આ મનુષ્યરૂપ કીડો, કોઈને ન સહન કરનાર જમરાજની વાકી આખોની નજર તળે જ્યાં સુધી આવતો નથી ત્યા સુધી જ તે અભિમાનના ભ્રમમાં ચાલે છે અને ત્યાં સુધી જ તે ગુણના ગૌરવમા મ્હાલતો દેખાય છે

(ग ३) મરણ (જમદેવ) જેવો આ પ્રાણીને પોતાના પાકા સપાટામા લે છે કે તે જ વખતે એ પ્રાણીનો પ્રભાવ ચારે તરફથી નાશ પામી જતો જાય છે, તે સર્વ ખલાસ થઈ જાય છે, એનુ વધતુ જતુ તેજ સર્વથા ગળી જાય છે, એના ચિત્તની સ્થિરતા અને ઉદ્યોગો પસાર થઈ જાય છે, એનુ સારી રીતે પોષેલુ શરીર શીર્ણવિશીર્ણ થઈ જાય છે અને તેના સગાવહાલાઓ એનુ ધન પોતાના ઘરભેગુ કરવાની બાબતમા પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે.

गेयाष्टक

(अशरणभावना)

स्वजनजनो बहुधा हितकामं, प्रीतिरसैरभिरामम् ।
मरणदशावशमुपगतवन्तं, रक्षति कोऽपि न सन्तम् ॥

विनय ! विधीयतां रे, श्रीजिनधर्मः शरणम् ।
अनुसन्धीयतां रे, शुचितरचरणस्मरणम् ॥ १ ॥

तुरगरथेभनरावृतिकलितं, दधतं बलमस्खलितम् ।
हरति यमो नरपतिमपि दीनं, मैनिक इव लघुमीनम् ॥ वि० ॥ २ ॥

प्रविशति वज्रमये यदि सदने, तृणमथ घटयति वदने ।
तदपि न मुञ्चति हतसमवर्ती, निर्दयपौरुषनर्ती ॥ वि० ॥ ३ ॥

विद्यामन्त्रमहौषधिसेवा, सृजतु वशीकृतदेवाम् ।
रसतु रसायनमुपचयकरणं, तदपि न मुञ्चति मरणम् ॥ वि० ॥ ४ ॥

वपुषि चिरं निरुणद्धि समीरं पतति जलधिपरतीरम् ।
शिरसि गिरेरधिरोहति तरसा, तदपि स जीर्यति जरसा ॥ वि० ॥ ५ ॥

सृजतीमसितशिरोरुहललितं, मनुजशिरः सितपलितम् ।
को विदधानां भूघनमरसं, प्रभवति रोद्धुं जरसम् ॥ वि० ॥ ६ ॥

उद्यत उग्ररुजा जनकायः, कः स्यात्तत्र सहायः ।
एकोऽनुभवति विधुरुपरागं, विभजति कोऽपि न भागम् ॥ वि० ॥ ७ ॥

शरणमेकमनुसर चतुरङ्गं, परिहर ममतासङ्गम् ।
विनय ! रचय शिवसौख्यनिधानं, शान्तसुधारसपानम् ॥ वि० ॥ ८ ॥

અષ્ટકનો અર્થ :—અશરણભાવના

૧. પોતાના સગાસંબંધી જનો અનેક પ્રકારે હિતની વાંછા કરે અને પ્રેમના રસમાં (તેને) તરબોળ કરી નાખે અને સુખના આપનાર પણ થાય, જ્યારે મરણદશાને વશ પ્રાણી પડી જાય છે ત્યારે કોઈ પણ તેનુ રક્ષણ કરતુ નથી, કરી શકતું નથી એટલા માટે હે મુમુક્ષુ! વિનય! તુ જિનધર્મનુ શરણ કરી લે અને મહાપવિત્ર ચરણયુગળના સ્મરણ સાથે તારુ અનુસંધાન કર.

૨. મોટા મહારાજાધિરાજ જે ચારે બાજુએ ઘોડા, રથ, હાથી અને મનુષ્યોથી વીંટાયેલ હોય અને જેની પાસે ન રોકી શકાય તેવુ લશ્કર હોય અથવા જેનુ પોતાનુ બળ સામે પડી ન શકાય તેવું (દુર્ધર્ષ) હોય તેવાને પણ જાણે તે તદ્દન રાંકડો (નમી પડેલો કેદી) હોય તેમ – જેવી રીતે **કલકલ નામનું પક્ષી** અથવા મૈનિક–મોટું માછલુ નાના માછલાને પકડી લે છે તેવી રીતે જમરાજા ઉપાડી જાય છે!

૩. (પ્રાણી) વજ્રના બનાવેલા ઘરમા પેસી જાય અથવા તો (પોતાના) મ્હોમા તરણુ ધારણ કરે, પણ દયા વગરનો પુરુષાતનમા નાચી રહેલો અને તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય સર્વને સરીખડા (એકસરખા) ગણનાર (એ યમદેવ કોઈને) છોડતો નથી.

૪. વિદ્યા, મંત્ર કે મહા ઔષધિઓથી દેવતાઓને વશ કરવાની વાત બનાવે કે બળવૃદ્ધિ કરે તેવા ગમે તેવા ભારે રસાયણનુ સેવન કરે–તો પણ મરણ છોડતુ નથી.

૫ લાંબા વખત સુધી શરીરમાં પવનને થંભાવી રાખે કે દરિયાપાર કોઈ કાંઠા પર જઈને પડાવ નાખે કે દોડાદોડ કરીને પર્વતના શિખર ઉપર ચઢી જાય–તો પણ એ ઘડપણ (જરા)થી જીર્ણ થઈ જાય છે.

૬. જે જરા (ઘડપણ) કાળા વાળથી સુંદર લાગતા મનુષ્યના માથાને સફેત બાલ (પળીઆ)-વાળું બનાવી દે છે તે જરા શરીરને તદ્દન રસકસ વગરનુ બનાવી દે છે, તેના તે કાર્યમા (તેને તેમ કરતી) અટકાવવાને કોણ શક્તિવાન થાય ?

૭. મનુષ્યનુ શરીર જ્યારે જોસથી આગળ વધતા આકરા વ્યાધિઓવાળુ થાય છે ત્યારે તેને સહાય કરનાર કોણ થાય છે? જુઓ! એકલો ચંદ્રમા ગ્રહણની પીડાને અનુભવે છે તે વખતે કોઈ તેના દુ:ખમા ભાગ પડાવતુ નથી

૮. ચાર અંગવાળા ધર્મનુ શરણ તુ સ્વીકારી લે, મમતાની સોબત છોડી દે અને શિવ-(મોક્ષ)સુખના ભંડારતુલ્ય આ શાંતસુધારસના પાનને હે વિનય! તુ કર. (તેનુ પાન કર–તે તુ પી.)

એટલા માટે હે મુમુક્ષુ! વિનય! તુ જિનધર્મનુ શરણ કરી લે અને મહાપવિત્ર-ચરણના સ્મરણ સાથે તારુ આત્માનુસંધાન કર.

આ ગેય અષ્ટક અનેક સુંદર રીતે ગવાય છે. 'મોહન મુજરો લેજો રાજ, તુમ સેવામા રહેશુ' એ લય આ પદ્યને અનુરૂપ ગોઠવાય તેવો છે દરેક ગાથાની આખરે વિનય૦ વાળી બન્ને પંક્તિ ફરી ફરી વાર બોલવાની છે એ ટેક છે

નોટ—

૧ स्वजनમા માતાપિતા, પુત્ર-પુત્રી, સ્ત્રી, ભાઈ-બ્હેન વગેરે સગાઓનો સમાવેશ થાય છે
सन्त-સુખ આપનાર, સુખદ चरण-પગ અથવા ચારિત્ર

૨ आवृति-વીંટળાઈને રહેવું તે कलित-સહિત बल-બળ અથવા લશ્કર अस्खलित Irresistible मैनिक Gull, દરિયાકાંઠે ઊડતા ધોળા પક્ષી જમીન નજીક આવે ત્યારે એ ધોળા પક્ષીઓ દરિયા પર દેખાય છે એનો ખોરાક માછલા છે हरति-ઉપાડીને લઈ જાય છે, છોડાવીને ખેંચી જાય છે

૩ सदन-ઘર એનો અર્થ પેટી-પટારો પણ થાય घस्यति-લે, ગ્રહણ કરે हतसमवर्ती (સારા-નરસા સર્વને) સરખા ગણનાર, પણ એના ખરાબ અર્થમા એટલે નાના-મોટાનો ભેદ ન રાખનાર, ગમે તેને ખાઈ જવા એ જ વૃત્તિવાળો એ દુષ્ટ સમાનતા છે निर्दयपौरुषनर्ती-આ યમનુ વિશેષણ છે દયા વગરના પુરુષાર્થમા નાચ-ખેલ-રમત કરનારો

૪ विद्या-વિદ્યાદેવીઓ સોળ છે, મોટી શાંતિમા તેમના નામો આવે છે मन्त्र મંત્રો, જેના ઉચ્ચારથી દેવતા પ્રાચીન કાળમા હાજર થતા હતા महौषधि મોટી મોટી ખાસ દવાઓ, હિરણ્યગર્ભ વગેરે सृजतु કરે वशीकृतदेवा એ सेवानु વિશેષણ છે દેવતાઓને વશ કરે તેની (સેવા) रसायन પારો, પ્રવાલ, અભ્રક વગેરે રસઔષધિઓ ગળવેલ, સોનુ, મોતી મારેલા એ સર્વ રસાયણ કહેવાય છે આયુર્વેદ જાણનાર એને બનાવવાની અને ખાવાની વિધિ જાણે છે
उपचयकरण (બળનો) વધારો, સંગ્રહ કરવો તે

૫ निरुणद्धि અટકાવે, રોકે, રોધ કરે पतति જાય पर દૂરના
तरसा શીઘ્રપણે, In haste.

૬ सृजती બનાવતી, जरसम्नु વિશેષણ છે असित-ધોળા નહિ-કાળા शिरोरुह વાળ, બાલ, ભવાળા सित સફેદ पलित પળિયાવાળુ सूघन શરીર अरस રમકસ-પુષ્ટિ વગરનુ

૭ उद्यत વધતા જતા, વ્યાપતા उग्ररुजा ભયંકર વ્યાધિવાળી विधु ચંદ્ર उपराग પીડા (ગ્રસનની)

૮ चतुरङ्ग ચાર અંગવાળુ, ચાર પ્રકારનુ એ ચાર અંગો પર વિવેચન પરિચયમા થશે તે જોવુ सौख्यनिधान સુખનો ભંડાર, સુખની ખાણ रचय બનાવ, કર

પરિચય

અશરણભાવના

(क १.) આ પ્રાણીને કોઈના ઉપર આધાર રાખવો ઉચિત નથી, એને વસ્તુત કોઈનો આધાર છે પણ નહી. એને આ વિશાળ ભવસમુદ્રમાં પોતાના બળ ઉપર જ ઝૂઝવાનુ છે. આ પ્રાણી નાની–મોટી બાબતમા પારકા સામે જુએ છે અને એમ કરતા એને મનમા આશા રહે છે કે ક્યાકથી ટેકો મળશે આ પારકી આશા હમેશા નિરાશ કરનારી છે. એનુ છે તે એની સાથે જ છે–એની પાસે જ છે એ અત્ર બતાવવાનુ છે પારકાની આશા તદ્દન ખોટી છે, મૃગતૃષ્ણા છે, હવાના બાચકા છે. એ કેવી રીતે છે? – તે આપણે પ્રથમ ગ્રથકર્તાની સાથે જોઈએ

આ દુનિયામા અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓ છે કોઈ સુખી છે, કોઈ દુખી છે, કોઈ સારા સયોગોમા વધતા જ જાય છે, કોઈ ગમે તેવા કુશળ હોય પણ સયોગને તાબે થઈ દરેક બાબતમા પાછા પડે છે આવા અનેક દ્વદ્વો ગણી શકાય. એ સર્વને એક દિવસ મરવુ તો જરૂર છે. બીજી સર્વ વાતો અચોક્કસ છે. ધન મળે યા ન મળે, છોકરા થાય કે ન પણ થાય, માન–આબરૂ–પ્રતિષ્ઠા જામે કે ન પણ જામે, પણ મરવુ એ તો ચોક્કસ વાત છે કોઈ મરવાથી બચ્યો હોય એવુ જાણવામા નથી, નામ તેનો નાશ જરૂર થાય છે. એમાં કઈ ડરવાનુ નથી પણ એ વસ્તુસ્થિતિ છે એના પર ધ્યાન આપીએ. બુદ્ધ ભગવાન પાસે ઘરડી ડોશી એકના એક છોકરાના શબને લઈ આવી તેને જીવતો કરવા માગણી કરવા લાગી, ત્યારે બુદ્ધદેવે એને એવા મનુષ્યના ઘરમાથી પાણીનો લોટો ભરી લાવવા કહ્યુ કે જેના ઘરમા કોઇ મરણ થયુ ન હોય સગર ચક્રવર્તીના સાઠ હજાર પુત્રના મરણની વાત ઇદ્રે કહી ત્યારે જેના ઘરમા કોઈ મરણ ન થયુ હોય તેના ચૂલાની રાખ મગાવી હતી, પણ એવુ એક પણ ઘર ન નીકળ્યુ–એ શુ બતાવે છે?

ત્યારે મરવુ જરૂર છે એમ જાણ્યા પછી એને અગે પ્રાણી કેવી રીતે વર્તે છે અને એ આવીનુ ઊભુ રહે છે ત્યારે એની શી દશા થાય છે એનો જરા અભ્યાસ કરીએ જે પ્રાણીઓ અહી કોઈ જાતનો આનદ ન ભોગવી શકતા હોય તેમને પણ મરવુ ગમતુ નથી વ્યાધિગ્રસ્ત, દીન, દુખી, અનાથ કે ભિખારી પણ ગમે તેમ કરીને જીવવા માગે છે એમને કયા સુખ ખાતર જીવવુ ગમતુ હશે તે એક આકરો કોયડો છે પણ તેને મરવુ ગમતુ નથી એ ચોક્કસ વાત છે આખા શરીરમા માત્ર હાડકાં રહ્યા હોય, કોઈ પાણી આપે તો પીએ તેટલી અશક્તિ હોય, ખાટલામાંથી નીચે પગ પણ મુકાતો ન હોય અને શરીરમાથી દુર્ગધ છૂટતી હોય પણ

મરવું ગમતુ નથી, મરવાનું નામ પણ ગમતું નથી અને મરવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી. આવા છેલ્લી પાયરીના દાખલાઓને પણ હાલમા એક બાજુએ રાખીએ

પણ મોટા ચક્રવર્તી હોય, છ ખડ પૃથ્વીના ધણી હોય, જેની ચાલે ધરા ધ્રૂજતી હોય, જેને ડોળે પર્વત ડોલતો હોય, જેના હોકારાએ ગાત્ર ગળી જતા હોય, જેના બળ આગળ મોટા ખડેજાવના માન ગળી જતા હોય અને જેની જય હાલતા–ચાલતા પોકારાતી હોય તેવાઓની નજીક જ્યારે મરણ આવે છે ત્યારે શી દશા થાય છે તેનો કદી ખ્યાલ કે અનુભવ કર્યો છે ? એ વાત નજરે જોયા વગર બરાબર ગ્રાહ્યમા આવે તેવી નથી

છ ખડ પૃથ્વી સાધનાર મોટા ચક્રવર્તીઓ પણ જ્યારે મરવા પડે છે ત્યારે ટાંટિઆ (પગ) ઘસે છે, ઓયવોય કરી મૂકે છે, દવાદારૂ માટે મોટા રાજવૈદ્યોને બોલાવે છે અને ગમે તેમ કરીને જીવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. મોટા ચક્રવર્તી મરવા પડે ત્યારે કેવી દોડાદોડ થતી હશે તે કલ્પવુ મુશ્કેલ નથી સાધારણ શેઠીઓ માદા પડે તો મોટી ફીવાળા ડૉકટરો બોલાવવામાં આવે, છેલ્લી ઘડી સુધી ઓક્સિજનની બરલો (સીલબધ કરેલી લોઢાની પેટીઓ) તેના મુખમા નળી વાટે ઠલવાય, અનેક પ્રકારના નાડી–પ્રવાહો (Injections) અપાય, હિરણ્યગર્ભ જેવી કે મૃત્યુંજય જેવી દવાઓ અપાય, તો મોટા ચક્રવર્તી માટે શુ શુ ન થાય ! ! પણ એ વખતે એને જરા પણ શુદ્ધિ (Consciousness) હોય તો તેના મનમા શુ ચાલતુ હશે એનો ખ્યાલ આવે. અરે ! એ તો માથા પછાડે, ઊંચો–નીચો થઈ જાય, પલગ પર પડ્યો પડ્યો ચીસો પાડે પણ તે વખતે એનુ બળ, તેજ કે સત્તા સર્વ વ્યર્થ છે, કિંમત વગરના છે, નિરર્થક છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવે છે

પોતાના બળથી છ ખડ પૃથ્વી સાધનાર અને મોટા મહારાજાઓને પણ નમાવનાર મોટા શહેનશાહો–સમ્રાટોની આ દશા થાય છે અને થઈ છે એમ ઇતિહાસે નોંધ્યુ છે ત્યારે શુ વિચારવુ ? એમાથી ધડો શો લેવો ? એનુ અઠીન–અધિકતર વિશિષ્ટ બળ ક્યા ગયુ ? એના વિલાસો કયા ચાલ્યા ગયાં ? એના જય પોકારો ક્યા સુકાઈ ગયા ? એનુ મોટું લશ્કર ક્યા ગયુ ? એનાં મોટા ધન્વતરીઓ ક્યા સૂઈ ગયા ? અને એ સર્વ હોય, એના હજુરીઆઓ, સચિવો, દાસો, રમણીઓ અને નોકરો હાજર હોય તો પણ એ દીનવદને–નિરાશ ચહેરે ચારે બાજુએ આખો ફાડીને જોઇ રહે છે અને અતે એની આખો ફાટેલી જ રહે છે એ ઋદ્ધિ, રત્નો કે લશ્કર કાઈ એની નજરમા આવતુ નથી, કોઈ એને એક ક્ષણ પણ વધારે જીવાડી શકતુ નથી અને તે વખતે એના મુખ પર નજર કરી હોય તો ત્યા નિરાશા, દીનતા અને વલોપાત સિવાય અન્ય કાઇ દેખાતુ નથી. એ વખતે એને કોઈ સહાય કરતુ નથી. કરી શકતુ નથી અને એની પીડામાથી જરા પણ અલ્પતા કરતુ નથી, પૃથ્વી પણ અહી જ રહે છે અને સાહ્યબી પણ નકામી થઈ પડે છે

એવી જ રીતે સ્વર્ગનો વૈભવ ભોગવનારા મોટા દેવો કે દેવોના ઇંદ્ર પણ જ્યારે મરણ નજીક આવે છે ત્યારે તદ્દન હતાશ થઈ રાકડા–ગરીબ–બિચારા–બાપડા બની જાય છે અને

એવા તો દીન બની જાય છે કે એના મોઢા સામે જોવુ પણ આકરુ અને કષ્ટકર થઈ પડે છે. એ વખતે એની અપ્સરાઓ કે વિમાનો, ઇંદ્રાણીઓ કે પરિવાર કોઈ એને ટેકો આપી શકતુ નથી.

આ દુનિયામા પોતાના હાથના બળ પર મુસ્તાક રહેનારા અને સ્વાયત્ત ધનથી મદ કરનારા તો અનેક જોયા છે થોડાઘણા પૈસા આવડત કે કુનેહથી મેળવ્યા એટલે જાણે પોતાના જેવો દુનિયામાં કોઈ નથી એમ ધારી મદમા મસ્ત રહે છે. એ બધી દુનિયાને નિર્માલ્ય ગણે છે. પણ એવા મદાધ માણસો મરવા પડે છે ત્યારે એની ભારે ખરાબ દશા થાય છે એ ગમે તેવા ચેડા કાઢે છે અને દુનિયામા જીવવાનો પોતાનો હક્ક એક દિવસ બધ થશે એમ ધારતા ન હોવાથી એ વખતે તે ઘેલા થઈ જાય છે મરણ વખતે એ જીવવા માટે ફાંફાં મારે છે. પણ સર્વ નકામુ નીવડે છે. એના ધન-વૈભવ અહી રહી જાય છે, એ પણ એને મદદ કરતા નથી. અને જે ભુજાઓના બળથી એણે સચય કર્યો હોય છે એ સચય પણ અહી જ રહી જાય છે, એ ભુજાઓ પણ એને કાઈ મદદ કરતી નથી.

આખી જિદગી લહેર કરનારા, રગભગના લોટા ભરનારા, ભ્રમરની જેમ ભટકનારા, અકરાતીઆ થઈને ખાનારા, ખાવામા જ જીવન-સમજનારા અને કોઈ પણ પ્રકારની ગાવાની, સાભળવાની, સૂઘવાની કે ખાવાની વાતમા મસ્ત બનનારાઓ પણ જ્યારે કાળભૈરવ તેની નજીક આવે છે ત્યારે પોતાના ચેનચાળા ચૂકી જાય છે અને તદ્દન અનાથ જેવા થઈ રાંકડા બની જાય છે

આ ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિ છે વસ્તુ કે સબધનુ ખરું સ્વરૂપ ન જાણનારને જરૂર શોક થાય તેવી આ સ્થિતિ છે અને જરા પણ અતિશયોક્તિ વગર ઉચ્ચ-નીચ સ્થાનમા આવી પડેલા લગભગ પ્રત્યેક પ્રાણીની થાય તેવી આ સ્થિતિ છે મરણ વખતે પ્રાણીના મનની જે દશા થાય છે તેનો આપણને અનુભવ ન હોય, પણ કલ્પના અશક્ય નથી. એ વખતે એ હારેલા જુગારી જેવો બની જાય છે એનુ સર્વસ્વ સરી જતુ એ નજરે જુએ છે એ સર્વના ભોગે પણ એ જીવવા ઇચ્છે છે. પણ એના ઉપર યમરાજનો દુર્દાત હાથ ઘણા જોરથી પડતો હોય તેમ તે જોઈ શકે છે એટલે એ તદ્દન નખાઈ જાય છે, હઠી જાય છે, પાછો પડી જાય છે, એને બોલવા-ચાલવામા વિવેક રહેતો નથી અને એને મૂઝવણમા કાઇ રસ્તો સૂઝતો નથી આ 'રસ્તો' સૂઝતો નથી એ **અશરણતા** છે અત્યાર સુધી જે જાતની લહેર કે જે જાતના હુકમમા જિદગી ગાળી હોય તેનો અત્યારે ઓડકાર આવે છે અને એ પથારીમા પડચો પડચો તરેહવાર પછાડા મારે છે એનું મુખ અને એનુ મન-એ બન્ને અત્યારે બરાબર અભ્યાસ કરવા લાયક બને છે.

'ક્રૂર યમરાજના દાત' માત્ર કલ્પવાના જ છે. મૃત્યુના સપાટામાં આવે તેનુ એ રૂપક છે. આવા મોટા શેઠ-શાહુકારો, લહેરીલાલાઓ અને ખુદ શહેનશાહો કે ઇન્દ્રોની મરણ-

સન્મુખતા વખતે આવી દશા થાય છે એને શરણુ કોનું ? એને આધાર કોનો ? એને ટેકો કોનો ? આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે

(ख २) અમે ઊંચા ! અમને કોઈ અડે તો અમે અભડાઈએ ! અમે બ્રહ્માના મુખમાંથી નીકળેલા ! (**જાતિમદ**)

અમે કુળવાન ! અમે પૂરતીઆ ! અમે [1]ચોસલાવાળા ! અમે અગ્રેસર ! (**કુળમદ**)

અમે જાતે રળ્યા ! ધન મેળવ્યું ! વેળુમા વહાણ ખેડયા ! લક્ષ્મીને પગે બાધી ! (**લાભમદ**)

અમારા મહેલ ! અમારું ફરનીચર ! અમારી ઋદ્ધિ ! અમારી ફોર ! અમારી આબરૂ ! (**ઐશ્વર્યમદ**)

અમારુ બળ ! અમારુ લશ્કર ! અમારા હથિયારો ! અમારો કાફલો ! અમારાં એરોપ્લેનો ! (**બળમદ**)

અમારુ તેજ ! અમારા નાકનો મોગે ! અમારી આખ ! અમારા બાલ ! અમારો પહેરવેશ ! (**રૂપમદ**)

અમારો અભ્યાસ ! અમારો તર્ક ! અમારી દલીલ ! અમારુ ગ્રેજ્યુએટત્વ ! અમારાં પદકો ! (**શ્રુતમદ**)

અમારા માસખમણુ ! અમારા ચૌવિહારા ઉપવાસ ! અમારા છઠ ઉપર છઠનાં પારણાં ! (**તપમદ**)

આ પ્રકારના અભિમાનો–મદો બહુ સામાન્ય છે વાચતા હસવુ આવે તેવા છે પણ પ્રત્યેક મનુષ્યમા ભરેલા છે તે બહુ બારીકાઈથી અભ્યાસ કરવા જેવા છે ભિખારીમાં પણ એની માગવાની કુશળતા માટે મદ જોયેલ છે મોટા માણસો તે સિફતથી કરે છે, પણ પોતાની નાની–મોટી વાતને એ મોટુ કે નાનુ રૂપ આપે અને તેની વાતને બીજા જાણી વખાણે એને માટે એને તાલાવેલી લાગેલી જ હોય છે અને બીજાની પાસેથી એ પ્રશસા સાભળે ત્યારે જરૂર રાજી થાય છે અને પોતાનો પ્રયાસ ઊગી નીકળ્યો એમ ઊંડાણુમા માને છે.

એક સાધારણ એકાસણુ કર્યું હશે તો તે પણ કહીં દેખાડે ત્યારે એને મજા આવશે અને ઘણી વાર તો 'આપણે તે કોણુ ? સાધારણ છીએ !' એમ દેખાડવાની ભીતરમા એને પ્રશંસા સાભળવાની રુચિ હોય છે. 'અરે ભાઈ ! અગ્રેજી ભણેલા તો ઘણા જોયા, પણ તમે ખરા ! તમે ભણ્યા પણ ધર્મસન્મુખ રહ્યા છો' – આવી વાત સાભળવાની એની તૃષ્ણા અને સાભળતાં થતો સતોષ વિચારતાં એને હજુ અદરથી માનની દશા ઓછી થઈ છે એમ એ માનતો હોય તો તે ખાલી મનમનામણા છે, મદનો વિભ્રમ છે, પણ એ ક્યા સુધી ?

---

૧ અમુક શહેરમા વ્યાખ્યાનશાળામા અમુક શેઠ માટે રીઝર્વ જગા રહે તેને 'ચોસલુ' કહે છે ત્યા અન્યથી બેસાય નહિ અને બેઠેલ હોય તો શેઠ આવે ત્યારે ઊઠવુ પડે.

એનામા કાઈ ગુણ હોય અને તેનુ કોઈ ગૌરવ કરે એટલે કે તેનો કોઈ આદર કરે અગર તેની પ્રશસા કરે ત્યારે આ પ્રાણી લેવાઈ જાય છે. એણે કાઈ સારુ દાન આપ્યુ, પછી તેને માટે કોઈ માનપત્ર આપે ત્યારે આ ભાઈ પોતાને ઘડીભર કર્ણ જેવો માને છે એ કોઈ મોટા જલસાને પાર ઉતારે અને પછી એને માનપત્ર મળે એટલે ભાઈસાહેબ ઉપર ઊછળીને ચાલે છે. પોતે કોઈ સસ્થા સ્થાપે અને એને અગે પોતાની જાહેર પત્રોમા પ્રશસા વાચે એટલે જાણે પોતે ભવસમુદ્ર તરી ગયા એમ માની લે છે પોતે જેલમા દેશસેવાનિમિત્તે ગયા પછી એનો વરઘોડો નીકળે ત્યારે એ મૃત્યુલોકમાથી દેવ થઈ ગયા માને છે. આવા અનેક પ્રસંગો છે. નાના ભાષણના મોટા રૂપકો છાપામા આવે એટલે ભાઈશ્રી હરખાઈ જાય છે લોકો તો કોઈ પણ કળા કે ચાતુર્ય દેખે ત્યા ભક્તિ કે આદર જરૂર બતાવે છે, પણ આ ભાઈ તેનો હાર્દ સમજતો નથી અને પોતાની જ મોટાઈ થઈ હોય, પોતાનુ ગૌરવ વધ્યુ હોય એમ માની ઊચો–નીચો થઈ જાય છે અને જાણે કે બારણામા ન સમાય તેટલો પહોળો થઈ ફરે છે. પણ આ ગૌરવ ક્યા સુધી ? કેટલુ ? કેટલા વખત માટેનુ ? અને એ ગૌરવશીલતા કેવી ?

આખરે એ ગમે તેવો મોટો હોય, પોતાની જાતને એ ગમે તેટલી મોટી માનતો હોય–પણ એ છેવટે 'નરકીટ' છે – મનુષ્યરૂપે નાનોસરખો કીડો છે, આખી દુનિયાની નજરે તદ્દન નાનુ પ્રાણી છે. એની પોતાની દુનિયા એટલી નાની છે કે એ નાની વાતમા પોતે જાણે કેવો મોટો હોય એમ માની લે છે. દરેક પ્રાણી કેન્દ્ર થવા મથે છે અને બહુ નાના વિભાગમા કદાચ સયોગોને લઈને તેનો સહજસાજ ભાવ પુછાતો પણ હોય, પરતુ આખરે તે ઘણો નાનો પ્રાણી છે, બિલકુલ હિસાબ વગરનો તુચ્છ પ્રાણી છે અને જેની અનત કાળની અપેક્ષાએ કાંઈ ગણના પણ ન થાય એવો એ તદ્દન ધ્યાન ન ખેચાય તેવો લઘુ છે. આવા મદના વિભ્રમમા પડેલા અને સાધારણ ગુણના ગૌરવે પોતાને મોટા માનનારા નરકીટની એ દશા ક્યા સુધી ચાલશે ? કેટલો વખત ચાલશે ?

યમરાજા એવો તો આકરો છે, એવો ભયકર છે અને એવો તો અક્ષમ છે કે એ કોઈને છોડતો નથી, જતા કરતો નથી, ગણતરી બહાર રહેવા દેતો નથી. જેવી એ દેવની એના તરફ વાકી આંખ થઈ, જેવુ એ દેવે એના ઉપર કટાક્ષ નાખ્યુ કે એ ભાઈ ખલાસ! એના મદો સર્વ પાણીમા ! એના માનપત્રો સર્વ દાબડામાં ! એને એના છાપાના નામો તો ક્યારના ખલાસ થઈ ગયા હોય ! એ પાકી ગણતરીવાળા જમરાજ કોઈને છોડે છે ? અને ન છોડે તો તે વખતે જાતિ, લાભ વગેરેના મદો આડા આવશે ? કે માનપત્રો રક્ષણ આપશે ? જવુ છે એ ચોક્કસ વાત છે અને તે વખતે આખી જિદગીના ચિત્રપટો સિનેમાની ફિલ્મની પેઠે દર્શન દેવાના છે તે ચોક્કસ છે ત્યારે જ્યારે જમ બાપો એક વાકી નજર ફેંકશે ત્યારે તમારું કુળવાનપણુ ક્યા જશે ? અને તમારા અભિમાનો ક્યા પોષાશે ? અને તમારા માનપત્રો

શું આડો હાથ દેશે? જ્યાં સુધી યમરાજ આવ્યો નથી અથવા તો એણે એક વાકી નજર ફેંકી નથી ત્યા સુધી જ આ અભિમાનો અને ગૌરવો છે. આંખો બધ થઈ એટલે 'આપ મુએ સારી ડૂબી ગઈ દુનિયા.' સમજો, વિચારો, ચિતવો એ વખતે આધાર કોનો? એ વખતે શરણુ કોનુ? એ વખતે ટેકો કોનો? અને ધ્યાનમા રાખવુ કે આપણુ ગમે તેવું સ્થાન આપણે માનતા હોઇએ, પણ યમરાજની નજરમા તો આપણે એક નાના કીડા છીએ અને એ વાકી નજરે જુએ તે ઘડીએ એ આપણને ચોળી ચગદી ફેંકી દે એવી સ્થિતિમા છે અને તે વખતે આપણો આધાર શો એ વિચારવાનુ આપણુ કામ છે.

(ग ૩) ઉપર બન્ને શ્લોકોમા જમદેવ આવવાના વાજા વાગે છે ત્યારે પ્રાણીની શી દશા થાય છે અને એ વખતે તેને કોઈ શરણુ આપતુ નથી, તે હાફ્ળોફાફ્ળો બની જાય છે અને મનના ઘોડા દોડાવે છે એ વાત કરી. જ્યારે મરણુ એને પોતાના સપાટામા લે છે ત્યારે એની સર્વ રાજધાનીમા શુ થાય છે અને તેની વસાવેલી દુનિયા કેવી શીર્ણવિશીર્ણ થઈ જાય છે અને તેનો કેવો ઓરકુટો નીકળી જાય છે તે આ શ્લોકમા બતાવી તેમાથી સાર એ બતાવે છે કે એની દુનિયાની કોઈ પણ સારી–માઠી ચીજનુ શરણુ રહેતુ નથી, તેને તે વખતે એ કાઈ કામમા આવતી નથી અને એના તરફથી કોઈ પ્રકારનો ટેકો મળતો નથી

એ ગમે તેવો મોટો પ્રતાપી હોય, એનો પ્રભાવ ગમે તેટલો પડતો હોય એના પડકારામા અનેકના ગાત્ર ગળી જતાં હોય પણ મરણને એ વશ પડયો એટલે એનુ મરણ થયુ કે એ સર્વ ખલાસ થઈ જાય છે મોટા અલેક્ઝાડર (સિકદર), પોપી સીઝર કે શાહજહાન જેવા શહેનશાહો મરણુ પામે છે એટલે એનો સર્વ પ્રતાપ નાશ પામી જાય છે, એના નામે ચાસકો પડતો હોય છે તે ખલાસ થઈ જાય છે અને એના પ્રભાવથી પૃથ્વી ધણધણતી હોય છે તે સર્વ બધ પડી જાય છે આખી બજારને નચાવનારના હાથ નીચા પડે છે એટલે એના નામનો ચમત્કાર પૂરો થઈ જાય છે બે કલાક ઊઘી જાય તો બજારમા ટકાઓના ફેરફાર થઈ જાય છે તે જ બજારો તેના મરણને દિવસે એક દિવસ બધ રહે છે, પણ પછી ઘોર અધારી રાત!

પ્રાણીની સપત્તિ, એના ધન, દોલત, ખજાના, એનુ યૌવન અને એનો પડછો એ સર્વનુ તેજ ગળી જાય છે એણે લાખો મેળવ્યા હોય તે નકામા થઈ જાય છે અને એના જુવાનીના ઝબકારા ઠડા થઈ જાય છે મરણુ પછી તેજોહાનિ એટલી મોટી થાય છે કે થોડા વર્ષ પછી એનું નામ યાદ કરતા પણ પ્રયાસ કરવો પડે છે અને બીજો યુગ આવે ત્યા તો એ લગભગ સર્વથા ભુલાઈ જ જાય છે મોટા શહેરના યુવકો કે ગામડાના છેલબટાઉ, તાલીમબાજ કે સેન્ડો જમીન ભેગા થયા કે એની સાથે તેજ કે ચમત્કારમાથી કાઈ રહેતુ નથી અને એ સર્વ ગળી જાય છે.

જે પ્રાણીમા કોઈ જાતનુ ધૈર્ય હોય જેણે ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી હોય કે એવા ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા હોય તે પણ મરણને વશ પડતા ખલાસ થઈ જઈ જાય છે. મરણુ વખતે પ્રાણી

ધીરજ ગુમાવી બેસે છે અને મર્યા પછી તો ધીરજ હતી કે નહિ એ સવાલ પણ નકામો થઈ પડે છે. એણે સારા કે ખરાબ ઉદ્યોગો આદર્યા હોય તો તેના પૂરતા તો તે સર્વ ખલાસ થઈ જાય છે. મોટા કારખાનાં શરૂ કરનાર, અનેક મિલો ચલાવનાર કે કોઇ વિશિષ્ટ કાર્ય આદરનાર સર્વ અહીં મૂકીને જાયને છે એની નજરે જોતા ઉદ્યોગો સર્વ ખલાસ થઈ જાય છે, દૂરે નાસી જાય છે અને પછી ચાલ્યા કરે તો પણ એને તો એ સર્વ ખલાસ જ છે. એને ઘેર એ આવે કે એના કારખાનામા આવે તો એને 'ભૂત' ગણીને મારી ધકેલી કાઢી મૂકે છે, એને મરચાના ધૂમાડા આપે છે અને કોરડાથી ફટકાવે છે.

અરે! બીજી વસ્તુની વાત શી કરવી? પણ એનું પોતાનુ શરીર, જેને એણે પંપાળ્યુ-પોષ્યુ હોય છે, જેની ખાતર એણે ઠડી, તાપ, અગવડો, ઉપાધિઓ સહ્યાં હોય છે, જેને માટે અનેક દવા-ઉપચાર કર્યા હોય છે, જેને હવા ખવરાવવા અનેક સ્થાનકોએ લઈ ગયેલ હોય છે અને જેને ચાંપી-ચ પાવીને, તેલના માલેસ કરાવીને, સાબુ લગાવીને, ન્હાઈ ધોઈ ને સાફ કરેલ - પોપેલ હોય છે તે શરીર પણ તદ્દન સામર્થ્ય વગરનુ થઈ જાય છે. એનામા ભીમ, સેન્ડો કે કે હરકયુલિસ જેટલુ બળ હોય તો પણ એ મરણને શરણ થાય છે ત્યારે એની સર્વ નાડીઓ તૂટી જાય છે અને એ શરીર કોઈ પણ પ્રકારનો જવાબ આપતુ નથી. એના શરીરમાથી વાયુ એક પછી એક નીકળી જાય છે અને અ તે હૃદય બ ધ થાય છે એટલે પ્રાણપોક મુકાય છે એની નાડીઓ તૂટે અને એને ડચકા આવે ત્યારે એના મજબૂત શરીરની અ દર શુ શુ થતું હશે તે જોનાર જોઈ શકે છે, પણ એનુ પ પાળેલુ-પુષ્ટ કરેલુ શરીર પણ એવા ખરી કટોકટીના સમયમા તેની બાજુએ ઊભુ રહેતુ નથી, એને કોઈ પ્રકારનો ટેકો આપતુ નથી અને એના સ બ ધમા એણે કરેલી ગણતરીમાની એક પણ એ સાચી પાડતુ નથી. આવી રીતે એના પોતાના શરીરનો પણ એને ટેકો મળતો નથી.

એક ઘણી વિચિત્ર વાત છે તે એ છે કે-આ પ્રાણીની આખી પ્રવૃત્તિ પૈસા મેળવવા, વધારવા અને રક્ષણ કરવામા ઘણુ ખરુ રોકાયેલી હોય છે. એને પૈસાની વાતોમા ઘણી મજા આવે છે એ પૈસા પણ એને કોઈ જાતનુ રક્ષણ આપતા નથી, કાળના પાશમાથી એને બચાવતા નથી અને એને કોઈ રીતે જીવાડતા નથી ઊલટુ, એના મરણ પછી એના પૈસા મેળવવાની એના બાંધવો ખટપટ કરે છે, દોડાદોડ કરે છે અને મરનારને યાદ કરવાને બદલે એણે કરેલા વિલની ટીકા કરવા માડે છે એમા જો એક છોકરાને વધારે અને બીજાને સહેજ ઓછુ આપ્યુ હોય તો જોઈ લો મજા! કોર્ટમા કેટલા એસ્ટેટો આવે છે, ત્યા મરનારને વિલ કરવાની શુદ્ધિ નહોતી, વિલ કરવાની શક્તિ નહોતી, એના ઉપર અન્ય સ બ ધીએ દબાણ કર્યું હતુ, એની મિલ્કત વડીલોપાર્જિત હોઈ એને વિલ કરવાની સત્તા નહોતી વગેરે ઝગડાઓ ચાલે છે અને જે દ્રવ્યની પાઇએ પાઇ અનેક કષ્ટ કરી, સાચા-ખોટા કરીને મેળવી હોય છે તે વેડફાઈ જાય છે મૃતક ઉપર ગીધો પડે તેમ અનેક માણસો એના ઉપર ટાપી બેઠા હોય છે અને તેને ખેદાનમેદાન કરવામાં મજા માને છે જે દ્રવ્ય મેળવવા કે જાળવવા ભગીરથ પ્રયાસ કર્યા હોય

કે ભૈયાની જેમ ચોકી કરી હોય એ પૈસા એને કોઈ પણ પ્રકારનો ટેકો આપતા નથી, યમદેવને એક ઘડી રોકી શકતા નથી અને બગડતા પરભવને સુધારી શકતા નથી.

અસલના વખતમા નિર્વંશ જાય ત્યારે સગાઓ માલિક થવા આવતા અથવા રાજા સર્વ ધન લૂટી લેતા અથવા જપ્ત કરતા. તે વખતે કોઈ મરનારના શુભનો વિચાર ભાગ્યે જ કરતુ અને અત્યારે કોર્ટ કે દરબારમા પૈસાનો જે ફેજ થાય છે તેની કર્મકથા જાણીતી છે એવા પૈસા માટે અર્થ કે પરિણામ વગરનો વીર્ય-વ્યય કોઈ સમજુ કરે નહિ, પણ એ તદ્દન જુદી બાબત છે. અહી પ્રસ્તુત વાત એ છે કે એ પૈસા લેવા ભાઈઓ, સગાઓ કે સ્વજનો દોડાદોડ કરે છે, પણ એ પૈસા આ ભાઈશ્રીને કોઈ જાતનુ શરણુ-આધાર કે ટેકો આપતા નથી. આ પરિચયમા ઘણી જરૂરી વાત થઈ ગઈ છે તેથી ગીતની વિચારણામા બહુ લંબાણ ન કરતા સક્ષેપમા પતાવશું.

અશરણભાવના :: ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. માતા પુત્રના દરરોજ ખબર પૂછે છે એનુ માથુ દુખે તો એ ઓસડ કરવા મડી જાય છે. માંદો પડે ત્યારે હાફળીફાફળી થઈ જાય છે, રાત્રે નિરાતે ઊંઘતી નથી પુત્ર ઉપર એકાત પ્રેમ–વાત્સલ્ય બતાવનાર માતા પુત્રના હિતનો જ વિચાર કરે છે પિતા બાળકો ખાતર રળે છે. ભાઈઓ ભાઈને મળે ત્યારે હિતની સલાહ આપે છે સ્ત્રીનુ હિત તો પતિ સાથે જ જોડાયેલુ હોય છે. પુત્રો પિતા ધન કેમ વધારે મેળવે તેનો ખ્યાલ કરી તેનું લાંબુ આયુષ્ય ઇચ્છે છે. સગાઓને પણ કુળમા કોઈ સારો હોય તો કામનો છે એ નજરે પણ એના હિતની આકાક્ષા રહે છે. આવી રીતે સર્વ સ્વજનો હિતની કામના કરે છે અને હિતના આદોલનો આપે છે. દુનિયાનો સારામા સારો અર્થ કરીને આ વિચાર ગ્રથકર્તાએ બતાવ્યો છે. સર્વથા એમ જ હોય છે એવુ નથી એમ આપણે જાણીએ–જોઈએ છીએ પણ એવું હોય ત્યા પણ અદરની વાસ્તવિક શી સ્થિતિ છે તે બતાવવા સારો અર્થ લીધો જણાય છે, અને એ સર્વ સ્વજનો આ ભાઈસાહેબ પર એકાંત પ્રીતિ રાખનારા હોય છે. માનો પ્રેમ તો અચૂક હોય છે છોકરો ખરાબ હોય તો પણ એ તો પ્રેમનો ઝરો કહેવાય છે અને ‘છોરુ કછોરુ થાય પણ માવતર કમાવતર કદી થતા નથી’ એ સર્વથા તો નહિ પણ બહુધા સાચી વાત છે. પિતા પુત્ર ઉપર પ્રીતિ રાખે જ. એણે તો હાથે પોષેલ એના મનનુ રત્ન છે સ્ત્રીની પ્રીતિ હોય તેમા નવાઈ નથી. આર્યકુળવધૂના સર્વ સુખનો આધાર તેના પતિની પ્રીતિ ઉપર જ છે અને એના સૌભાગ્યનો રક્ષક પણ એ જ છે બ્હેન તો ઠેશ વાગે તો યે ‘ખમા મારા ભાઈ ને’ કહે છે એની પ્રીતિ જરૂર હોય. બાકી પુત્રો, પુત્રીઓ તો એના સામુ જ જોનારા એટલે એમની પ્રીતિનો સવાલ શો હોય ? અને સગાઓ તો જરૂર સારામા જ રાજી થાય, એનો ઉત્કર્ષ દેખી પ્રીતિરસમા એકલા ન્હાય એમા નવાઈ નથી આ સર્વ તો જીવનની ઊજળી બાજુ વર્ણવી છે.

આવી રીતે આખી સારી સૃષ્ટિ જામી હોય, ચારે તરફથી હિતના આશીર્વાદો મળતા હોય, પ્રેમના ઓવારણા લેવાતા હોય, પરદેશ જાય તો પત્રો પાઠવાતા હોય, જેલમા હોય તો ઇન્ટરવ્યૂ લેવાતા હોય, પાચ દહાડા સમાચાર ન આવે તો તારથી સુખસમાચાર મગાવવાની ઉતાવળ થતી હોય–એવા પ્રાણીને પણ જ્યારે મરણ આવે છે ત્યારે એનુ કોઈ રક્ષણ કરી શકતુ નથી, એને કોઇનો ટેકો મળતો નથી અને કોઈ એને બદલે પથારીમા સૂતા નથી

એક વાત છે એક સાચા ઉપદેશક–સત સાધુને એક પ્રાણી મળ્યો ઘરનો સુખી હતો ગુરુની વાત સાભળી સહજ વૈરાગ્ય થયો પણ મોહ ન છૂટે. સતે ખરો સ્નેહ કેવો હોય છે તે બતાવવા તાકડો રચ્યો. મુમુક્ષુ (પ્રાણી) ઘરમા ઓઢીને સૂઈ ગયો અસહ્ય પેટની વેદનાના ઢોંગ કર્યા ગામના બાવા, ભૂવા, વૈદ્યો બોલાવ્યા ઉપચાર ચાલ્યા પણ ઢોંગીની પીડા વધતી જ ચાલી. વ્યાધિ હોય તો મટે ને ? અતે સત આવ્યા ભગવો વેશ અને ટીલાટપકાનો પાર

ન્હોતો એણે તબીઅત તપાસવાનો દેખાવ કરી કષ્ટસાધ્ય કેસ છે એમ જાહેર કર્યું. આખું મંડળ કાંઈક નિશ્ચિત થયું સંતે પાણીનો પ્યાલો લીધો. ત્રણ વાર તેના શરીર પર ફેરવ્યો અને કહ્યું કે આ પાણીમાં સર્વ વ્યાધિ ઊતરી ગયો છે. જે આ પાણી પીશે તે મરી જશે અને ભાઈશ્રી ઊઠશે. અત્યાર સુધી માતા, ભાઈ, પિતા, પુત્ર સર્વ પ્રાણ આપવા તૈયાર થવાની વાતો રડતા રડતા બોલતા હતા તે સર્વ ચૂપ થઈ ગયા સ્ત્રીએ પણ વિચાર્યું કે હું જઈશ તો નવી આવશે! સંત કહે–ઊઠ, ભાઈ! જોયું ?

આ તો તદ્દન સાદી વાત છે કોઈ શરણ આપી શકે તેમ નથી અને આપવાના પણ નથી. ગમે તે સ્વજન આવે તે ખાલી પ્રાણપોક મૂકનારા છે, બાકી મરણ કોઈને વશ થતું નથી અને એ આવે ત્યારે તેને કોઈ અટકાવી શકતું નથી એ પ્રાણી ગમે તેવો સંત–સુખ આપનારો હોય કે ગમે તેવો ભલો કે ભૂંડો, વહાલો કે દવલો, રળાઉ કે ઉડાઉ, ભણેલો કે અભણ હોય પણ કોઈપણ સ્વજન તેને રક્ષણ આપી શકતું નથી અને મરણને થોડી વાર થોભાવી પણ શકતું નથી આમાં નિરર્થક ટીકા કરનારા સગાઓ, બાપના મરવાની રાહ જોતા બેસી રહેલા ઉડાઉ પુત્રો, ધણીનો પ્રેમ હારી ગયેલી, શોકયના શલ્યવાળી ભાર્યા કે એવા કેસોનો સવાલ નથી, ત્યાં તો કોઈ આડો હાથ દેવાનો ખ્યાલ પણ ન કરે, પણ દુનિયાની નજરમાં સારામાં સારા પ્રેમને પાત્ર થવા સર્જાયેલ થોડા આદર્શ સુખીઓને પણ જ્યારે તેઓ મરણદશાની નજીક જાય છે ત્યારે તેમના આવા જ હાલ થાય છે એ આપણા દરરોજના અનુભવનો વિષય છે એક પણ સ્વજન મરણથી આ પ્રાણીનું રક્ષણ કરી શકતો નથી એ સિદ્ધ વાત છે.

સર્વ રીતે સુખી ગણાતાની આ સ્થિતિ છે, બાકીના માટે શું હોય તે સમજી લેવું.

(**ધ્રુવપદ**) ત્યારે આવી સ્થિતિમાં કરવું શું ? આ તો ભારે ફસાણા. આ તો ભરોસાની ભેંસે પાડો જણ્યા જેવી વાત થઈ! આપણા પોતાના સ્વજનો–ઘરના માણસો ઉપર આધાર ન રાખી શકીએ ત્યારે જવું ક્યાં? કરવું શું ? આના ઉપર એક ધ્રુવપદ કહે છે એ પ્રત્યેક ગાથા સાથે બોલવાનું છે તેનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે —

આખા ગીતમાં બતાવાશે અને ઉપર શ્લોકોમાં બતાવાઈ ગયું તેમ કોઈ વસ્તુનો, સંબંધીનો કે સગાનો ટેકો આ જીવને અણીને વખતે નથી, એ વાત તો સમજાણી, પણ એમાંથી કોઈ રસ્તો ખરો કે ખાલી મૂંઝાઈ મરવાનું જ છે? આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે આવે વખતે બીજું તે કોણ મદદ કરે? ત્યાં સગાવહાલા તો શું પણ શરીર પણ ઠંડું પડી જાય, નાડીઓ પણ તૂટી જાય ત્યાં બીજો કોણ પાસે આવે ?

ત્યારે **ધર્મ** એના ખરા આકારમાં ટેકો આપે છે જીવનમાં જેટલી અહિંસા વણી દીધી હોય, ન્યાયમાર્ગે પ્રવર્ત્યા હોઈએ, સાચી સલાહો આપી હોય, ગમે તેટલા જોખમે સત્ય માર્ગ આદર્યો હોય, ભયંકર પ્રસંગોમાં મન પર કાબૂ રાખ્યો હોય, પરસ્ત્રી તરફ નજર પણ ન કરી હોય, વગર હક્કનું લીધું ન હોય, દીન જનોને દાન દીધા હોય, બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હોય,

દભને દૂર રાખ્યો હોય, માનના પ્રસંગે આડા હાથ દીધા હોય, કપટજાળના ભોગ કોઈને ન કર્યા હોય, ખોટા આળ ન દીધા હોય, ચાડીચુગલી ન કરી હોય અને પ્રામાણિક જીવન જીવી જે કોઈ નૈતિક કે આંતરિક પ્રગતિ કરી હોય એ સર્વનો ખરો આધાર તેવે વખતે થાય છે એ વખતે એ સાચો ટેકો આપે છે અને એ એના ખરા સ્વરૂપમા તેવે આપત્તિને વખતે બરાબર યાદ પણ આવે છે એનુ શરણુ બરાબર થાય છે. કહેવત છે કે 'સુખે સોની ને દુખે રામ' રામ એટલે અહી પોતાના ઇષ્ટદેવ સમજવા

ધર્મમા બે વિભાગ હોય છે તત્ત્વજ્ઞાન અને નૈતિક વિભાગ. નૈતિક વિભાગમાં આંતર અને બાહ્ય વિભાગ આવે છે આંતરમનોરાજ્યમા સર્વ મનોવિકારોનો સમાવેશ થાય છે. એના પર વિજય મેળવવાની ચાવી આ Ethics નો વિભાગ આવે છે, બાહ્યમાં એને પ્રાપ્ત કરવાની ચાવીઓ –માર્ગો એટલે ક્રિયાઓ હોય છે એ સાધનધર્મોની ઉપયોગિતા પુષ્કળ છે, પણ ધર્મનો ખરો ઉપયોગી વિભાગ આંતરદશા પર કેટલી અસર થઈ તેમા આવે છે.

એ ધર્મને અગે પરીક્ષા કરીને સ્વીકાર કરવાની જરૂર છે. આંતરરાજ્યમા બહુધા મતભેદ પડતો નથી શુદ્ધ જીવન જીવવાનો, સત્ય વચનોચ્ચાર કરવાનો, અન્ય જીવની હિંસા ન કરવાનો ઉપદેશ લગભગ સર્વ ધર્મો જુદા જુદા આકારમા આપે છે મોહમમત્વ તજી આત્મારામને એના સ્વરૂપમા ઓળખવા પ્રરૂપણા થતી આવી છે એ ધર્મ આ પ્રાણીએ કોઈ કોઈ વાર જરૂર સ્વીકાર્યો પણ હોય છે, તે તેને શરણ આપે છે, તેને તે ટેકારૂપ થાય છે અને તેના ઉપર આધાર રાખવામા તે છેતરાતો નથી

એ ધર્મોનો દર્શનવિભાગ વિચારી જે ધર્મમા પરસ્પર વિરોધ ન આવતો હોય, જેમા આગળ–પાછળ સત્ય એકસરખુ ચાલ્યુ આવતુ હોય તેનો સ્વીકાર કરવો અને તેનુ શરણુ લેવુ.

પૃ વિનયવિજય ઉપાધ્યાય કહે છે કે અમે જૈન ધર્મને સારી રીતે તાવી જોયો છે સોનાની પરીક્ષા જેમ કપ, છેદ અને તાપથી થાય છે તેમ અમે તેની પરીક્ષા કરી છે તેના વિધિ અને નિષેધના માર્ગો ખૂબ ચકાસી જોયા છે અમે એના તત્ત્વમાર્ગમા પણ ખૂબ ઊડા ઊતર્યા છીએ અને અમે બારીકીમા ઊતરી એના નય અને પ્રમાણુ સત્યો સમજ્યા છીએ, અમને એમાં અપેક્ષાઓ સમજાણી છે અને આખા માર્ગમા અમે પૂર્વાપરવિરોધ જોયો નથી એના વિધિમાર્ગોમા ગમે તેટલા મતભેદો હશે, પણ એના દાર્શનિક વિભાગમા એક જ મત છે. એનો કર્મનો સિદ્ધાત અવિચળ છે, એની નિગોદની વ્યવસ્થા વિચારણીય છે અને એનુ સ્યાદ્વાદ–સ્વરૂપ અમને ખાસ આકર્ષક લાગ્યુ છે.

તમે એ જૈન ધર્મનો આશ્રય કરશો તો તે તમને જરૂર 'શરણુ' આપશે એમ અમે ખૂબ વિચારથી કહીએ છીએ તમે કોઇ પણ ધર્મનુ શરણુ કરો તે તમારી મરજીની વાત છે, પણ તમે જૈન ધર્મનુ શરણુ કરશો તો તેમા છેતરાશો નહિ એ અમે અમારા અભ્યાસ અને અનુભવથી કહીએ છીએ.

ટૂંકામા, ધર્મનુ શરણ લેવાનો તેમનો આદેશ છે. તેઓ કહે છે કે તું ધર્મનું શરણ કર, તેમા પણ પરીક્ષા કરીને જૈન ધર્મનુ શરણ કર .

ઉપરાત એક વાત ખાસ કરવાની છે વિશિષ્ટ પવિત્ર ચરણ–ચારિત્ર તેનું તુ સ્મરણ કર તેના ઉપર આધાર રાખ અને તેને તારા જીવન સાથે વણી દે ચારિત્રરાજના મંદિરમા જે ક્ષમા, આર્જવ, માર્દવ, મુક્તિ (લોભત્યાગ), તપ, સયમ, સત્ય, શૌચ, અકિંચનત્વ અને બ્રહ્મચર્યરૂપ ધર્મો છે તે અથવા શ્રાવકના બાર વ્રતો છે તે તને શરણ આપશે. એનુ સ્મરણ પણ તને ટેકો આપશે એનો નામોચ્ચાર પણ તને અકળામણથી દૂર રાખશે અને એની સાથે આત્માનુસધાન તને અદ્વિતીય ટેકો આપશે. ચારિત્રનો મહિમા વર્ણવવાનું આ સ્થાન નથી બાહ્ય સર્વ ક્રિયાઓની અસર વર્તન (ચારિત્ર) પર કેટલી થઈ છે તે જ અતે જોવાનુ છે અદર ભીનાશ–કુણાશ ન આવી હોય તો બાહ્ય ક્રિયા નકામી તો નથી, પણ તત્ફલાપેક્ષયા અતે આ આત્માને વધારે દૂર લઈ જતી નથી મેરુપર્વત જેવડો ઢગલો થાય તેટલા ઓઘા–મુહપત્તિ આ જીવે કર્યાની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે તે આ દૃષ્ટિએ છે માત્ર તુ ચારિત્રનુ સ્મરણ કર માત્ર ક્રિયાની અપેક્ષાઓ નહિ, પણ જીવવાની તીવ્ર ઇચ્છાથી એનુ સ્મરણ કર. એનુ સ્મરણમાત્ર તને ટેકો આપશે, તારો આધાર બનશે અને વિશાળ દરિયામા તારી પડખે ઊભુ રહેશે એ ચરણ–ચારિત્ર સાથે અનુસધાન કરી લે, એની સાથે તુ એકમેક થઈ જા અને તેનો તારી સાથે એકતાર કરી દે એ તને ટેકો છે, ખરો આધાર છે.

'ચરણ'નો અર્થ પગ. મહાપવિત્ર પુરુષોના ચરણયુગનુ સ્મરણ કર–એ અર્થ પણ શક્ય છે, પણ વિષયની ઘટના સાથે ચારિત્ર અર્થ વિશેષ અનુરૂપ જણાય છે પગનુ સ્મરણ થતુ નથી, પણ તેની પૂજા થાય છે આ ધ્રુવપદ દરેક ગાથાને અતે ખાસ બોલવા અને વિચારવા જેવુ છે નિરાશ થતા આત્માને એ મોટો ટેકો આપે તેમ છે અને એ ટેકાની એને એ વખતે ખાસ જરૂર છે

૨. નાના પ્રાણી કે મનુષ્યની તો શી વાત કરીએ પણ મોટો રાજા હોય, મોટો રાજાઓનો પણ રાજા હોય, એની ચારે બાજુએ ઘોડા, રથ, હાથી અને લશ્કરીઓ હોય, એનુ રક્ષણ કરવા એના ખાસ રક્ષકો (બોડીગાર્ડો) તૈયાર હોય, એનુ લશ્કર દુનિયામા અજેય ગણાતુ હોય, એની સેનાએ કદી હાર ખાધી ન હોય, એની વ્યૂહરચના ઘણી ગૂંચવણવાળી હોય, એનુ પોતાનુ બળ પણ અતિશય પ્રસિદ્ધિ પામેલુ હોય અને એવી રીતે એ મોટા કિલ્લાઓથી, શસ્ત્ર–અસ્ત્રોથી અને લડાઈની તથા બચવાની સર્વ સામગ્રીઓથી સુરક્ષિત હોય, એનુ એકલાનુ જોર સેંકડો સેનાનીઓને પૂરા પાડે તેવુ બતાવાયુ હોય–એવો મોટો છત્રપતિ હોય એને પણ એ યમરાજ એક ક્ષણવારમા ઊંચકી લે છે, એક ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમા જમીન પર રગદોળી નાખે છે અને એમ કરવામા એને જરા પણ શંકા કે વિચાર થતો નથી

દરિયાના કાંઠા નજીક એક ગલ અથવા એક કલકલ પક્ષી થાય છે એ તદ્દન સફેત છે. એનો ખોરાક માછલા હોય છે. એ જેમ માછલાને પોતાની ચાચમા ઉપાડી લે તેમ મોટા રાજા,

મહારાજા કે ચક્રવતીને યમરાજ ઉચકી લે છે. એ વખતે રાજાનુ મોટુ લશ્કર કે એના હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ, પલટન, એરોપ્લેનો કે મશીનગનો કાંઈ કામમાં આવતા નથી, કોઈ એની આડો હાથ દઈ શકતા નથી અને લશ્કરની વચ્ચેથી, વજ્ર કિલ્લાની અંદરથી અને સામગ્રીઓની ભીતરમાથી એ ચી અને ઉપાડીને યમરાજ એક ક્ષણમા ચાલ્યો જાય છે. (મૈનિક શબ્દ મોટા મસ્ત્યનો વાચક પણ છે. મોટા મત્સ્યો નાના મત્સ્યોને નિરંતર ખાધા કરે છે.)

આ વખતે એ મોટા મહારાજાને શરણુ કોનુ ? ટેકો કોનો ? આધાર શેનો ? રાણીઓ રડે, વૈદ્યો હાથ ખંખેરે, દાસીઓ છાજીઆ લે, અમાત્યવર્ગ હાય બળતરા કાઢે, પણ એ સર્વ નકામુ નીવડે છે અને એ બધાની વચ્ચેથી ઉપડી જાય છે વાત એ છે કે—

જાવું છે જી, જાવું છે જરૂર; કાયા તારી કામ ન આવે, ઝાંખાં થાશે નૂર,
ચક્રી સરખા વહી ગયા, આકડાનાં તૂર, જાવું છે જી.

વગેરે મોટા માધાતા જેવા રાજાઓ ગયા, વિક્રમાદિત્યો ગયા, સિદ્ધરાજ જેવા ગયા અને આખી મુગલાઈ પણ ઉપડી ગઈ. નેપોલિઅન સેંટ હેલીનામા ગયો શાહજહાન કેદમા મુઓ, ઔરંગઝેબ દક્ષિણમા ખલાસ થઈ ગયો અને ઋષભકૂટપર કાકિણી રત્નથી નામ લખનાર બ્રહ્મદત્ત, સુભૂમ જેવા ચક્રવતીઓ પણ ગયા ! એલેકઝાન્ડરને પૃથ્વી જીતવાની બાકીમા રહેલી ન જડી ત્યારે સમુદ્રને સાધવા ગયો, સુભૂમ બીજો ભરતખંડ સાધવા ગયો, પણ અંતે સર્વ ગયા ! એ દરેકે મરતી વખત પછાડા માર્યા છે અને માથા પછાડચા છે. ત્યારે તુ તે કોણ માત્ર! વિચાર કે એવો અવસર આવશે ત્યારે તું કોનો આધાર લઈશ ? તારી છાતી ઉપર હાથ મૂકી નિરાતનો શ્વાસ લઇ શકીશ ? આનંદથી જઈ શકીશ ? હજુ પણ સાભળ એ મુદ્દા ઉપર ઘણુ કહેવાનુ છે

૩ એવા રાજાઓ તો ઉઘાડી રીતે ગયા અથવા તેને યમરાજે ઉપાડી લીધા, પણ પ્રાણી કદાચ સખ્ત લોઢાના ઘરમા પેસે, તિજોરીમા ઢંકાઈ જાય, કપાટ બંધ કરીને બેસી જાય કે પટારામા પેસી જાય અથવા તો દીન–શરણાગતની પેઠે પોતાના મુખમા તરખલુ લઈ યમરાજને વિનંતી કરે કે–'હે દેવ! મને તો છોડો ! મને બચાવો ! હુ તમારે શરણે છુ !' (પ્રાચીન સમયમા રાજાઓ લડતા પણ દુશ્મન મ્હોમા તરખલુ લે એટલે છોડી દેતા. અત્યારે પણ સફેદ વાવટો બતાવો એટલે લડાઈ બંધ પડે છે અને સુલેહ થાય છે) પણ આ યમદેવને તો દયાનો છાંટો આવતો નથી એ તો દરેકના કોળીઆ કરવામા મજા માને છે એને વજ્રમય ઘરમાંથી પકડતા વાર લાગતી નથી કે એની પાસે મુખમા તરખલુ લઈ કરેલી પ્રાર્થના બર આવતી નથી જેમ પરમાધામી દેવોને નારકીના જીવોને ત્રાસ ઉપજાવવામા મજા આવે છે અને તેઓને રડતા–કકળતા જુએ ત્યારે એ નીરોની જેમ રાજી થાય છે તેમ નિર્દયતાના પુરુષાર્થમા નાચ કરી રહેલ યમદેવ કોઈ પણ પ્રાણીને છોડતો નથી

વળી એનામા એક વિશિષ્ટતા અથવા નાચતા એ છે કે બીજા પ્રાણીઓ સારા અર્થમાં સર્વને સરખા ગણે છે અને સર્વને સરખો લાભ આપે છે ત્યારે આ યમરાજ જીવ લેવાની બાબતમા સર્વને સરખા ગણે છે એને મન કોઈ મોટો નથી, કોઈ નાનો નથી. એ તો નીચતાની પરાકાષ્ઠાએ જઈ મોટા કે નાનાને–સર્વને શરીરથી છૂટા પાડી, એના સગાસબધીને રડાવી ખેચી જાય છે એના આવા સર્વને સરખા ગણવાના તુચ્છ ભાવ પર લ્યાનત હો! ધિક્કાર પડો! પણ એમ કહેવાથી કાઈ વળે તેમ નથી – તેને જરા પણ દયા આવે તેમ નથી.

જ્યારે રાજાનો પરિવાર કે તેનુ લશ્કર નકામુ થાય છે, છુપાઈ જવાના પ્રયોગો નિષ્ફળ જાય છે અને બતાવેલી લાચારીને કરેલી પ્રાર્થના ઉપયોગ વગરની બને છે ત્યારે એની પાસે શરણ કોનુ ? આમાથી બચવાના કોઈ ઉપાય કારગત લાગતા નથી

હજુ કાઈ બીજા ઉપાય હોય તો તપાસીએ આ તો સર્વ પ્રકારે નિરાશા મળે છે ચાલો, આગળ વધો, કાઈ કરતા કાઈ ઉપાય શોધ્યો મળે છે ?

૪ વિદ્યાઓ સિદ્ધ કરવાથી આકાશમા ઊડી શકાતું, સમુદ્ર તરી શકાતો અને એવા આશ્ચર્યો થતાં મત્ર (રસ) સિદ્ધ કરવાથી સોનુ થઈ શકતુ. સ્ત્રી–પુરુષને વશ કરી શકાતાં વગેરે મહા ઔષધિઓના ઉપયોગથી આકરા વ્યાધિઓ સુધરી શકતા આવા અનેક દાખલાઓ કથાનકોમા નોંધાયલા છે. વિદ્યા અને મત્રના પ્રભાવથી દેવતાઓ વશ થતા અને દેવતાઓ અનેક કામ કરી આપતા.

આ વાતની સત્યાસત્યતા તપાસવાનુ આ સ્થાન નથી શત્રુજયયાત્રા બધ થઈ ત્યારે આવા મત્ર કે વિદ્યાઓનો ઉપયોગ કેમ નહિ થયો હોય ? – એવો ઘણા પ્રશ્ન કરતા હતા. આપણે એ વિષયની ચર્ચામા ઊતરીએ તો મુદ્દો વીસરી જઈએ વાત એ છે કે મંત્રથી, વિદ્યાથી કે મહા ઔષધનુ આસેવન કરવામા આવે અને દેવતાઓને વશ કરી દે તેવુ તે આસેવન હોય તો તેથી પણ મરણ છોડતુ નથી ગમે તેવી સિદ્ધ ઔષધિઓ મોટા ધન્વંતરિ પોતે લાવી આપે અથવા મત્રોના ઉપરાઉપરી ઉચ્ચાર થયા કરે. વિદ્યાદેવીઓનો કદાચ સાક્ષાત્કાર થાય તો પણ મોત છોડતુ નથી, છોડે તેમ નથી

જ્યારે ડૉક્ટર કે વૈદ્યના મુખ પર નિરાશા દેખાય છે અથવા નજીકના સબધીઓને વ્યાધિ ગભીર અથવા 'હોપલેસ' જણાવવામાં આવે છે ત્યારે પછી ભૂવાના પ્રયોગો ઘણીવાર થાય છે, ડાકલા વાગે છે, શરીર પર ત્રાબાના પૈસા બધાય છે, નજરબધી થાય છે, ખાટલા ફરતા ખીલા ઠોકાય છે લીબુ માથા પરથી ઉતારાય છે, બાધાઓ રખાય છે, આખડીઓ લેવાય છે અને કૈક કૈંક તોફાનો થાય છે, પણ અતે પ્રાણપોક મૂકવામા એ સર્વનો અત આવે છે

દેવતાને પોતાને મરણ છોડતુ નથી તો તેઓ આપણા શાં દળદર ફીટાવવાના હતા ? એ તો માત્ર ડૂબતી વખતે બાચકા ભરવાની વાત છે મરણ કોઈ દેવને વશ નથી, કોઈ મત્રને વશ નથી, કોઈ વિદ્યાને તાબે નથી.

શરીરમા વૃદ્ધિ કરવા માટે ગમે તેવા રસાયણો ખાવામાં આવે, તામ્રભસ્મ, ગજવેલ, મારેલ પારો, સોનુ, રૂપુ, વસતમાલતી, પચામૃત પરપટી, અખરખ કે બીજી અનેક રસાયણી ચીજોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, પણ મરણ છોડતુ નથી મોટા દેવો, વૈદ્યો, ડૉકટરો કે સરજનો મરણને ફીટાડી શકતા નથી અને એલિકઝીર (Elixir) (મરણજયની દવા) શોધવા પાછળ હજારો વર્ષ નીકળી ગયા છે, પણ હજુ સુધી તેવી દવા મળી નથી અને અત્યાર સુધીના વિજ્ઞાનનો વિકાસ વિચારતા તેવી દવા શોધાવાની શક્યતા પણ જણાતી નથી.

શ્રી વિનયવિજયજીના વખતમાં વિદ્યા, મત્ર, મહૌષધિનો મહિમા મોટો મનાતો હશે અત્યારે સરજનના ચપ્પુ અને ડૉકટરના ઇન્જેકશનોનો મહિમા મનાય છે, પણ ગમે તે રીતે જોઈએ, પરતુ મરણ છોડતુ નથી હૃદય ચલાવવા હાઇપોડરમિક ઇન્જેકશન આપીએ કે હિરણ્યગર્ભનો ઘસારો આપીએ, પણ અતે રડવાનુ છે અને ખરખરો કરનાર બોલવાના છે કે – 'ભાઈ! ત્રુટી એની બુટ્ટી નથી'. આ સાદી કહેવતમા સેકડો વર્ષોનો અનુભવ સમાઈ જાય છે. જ્યા આયુષ્યદોરી તૂટી ત્યા દવા, ઉપચાર કે મત્ર કાંઈ ઉપયોગી નથી આપણી વાત એ છે કે આ સર્વ કોળાહળ, ધમાલ અને ધુમાડા પછી પણ ખરખરો તો ઊભો જ રહે છે એ તો જાણે પછવાડે રહેનારની વાત, પણ જનારને શુ? એને ટેકો કોનો? દવામાં ગમે તેટલા મોટા ખરચ કર્યા એ સર્વ પાણીમા અને છતા મરણ પામનારને કેવો ટેકો મળ્યો હશે તેવી સશયગ્રસ્ત સ્થિતિ! અહા! શી દશા!

મરણ વખતે તો કોઈનો ટેકો–કોઇનુ શરણ મળે તેમ નથી, મળ્યુ જાણ્યુ નથી અને નિત્યમિત્ર શરીર તો તદ્દન નકામુ જ જણાયુ છે માત્ર પ્રણામ–મિત્રરૂપ ધર્મ જ ટેકો આપે તેમ છે તે તો પ્રત્યેક ગાથાને અંતે યાદ કરીએ છીએ હવે જિદગીના બીજા ખ્યાલો તરફ વળીએ.

૫. મરણભય પછી માણસને સહેજ ઊતરતો (બીજે નંબરે) ઘડપણનો–જરાનો ભય લાગે છે. એને કોઈ ઘરડો (old) કહે તો પણ એને અપમામ લાગે છે એ જુવાની જાળવવા અને પછી જુવાન છે એમ દેખાવા અનેક દવા ખાય છે, કલપ લગાડી ધોળા વાળને કાળા કરે છે, આખમા સુરમા, અજન આજે છે અને કેટક ચેનચાળા કરે છે

વિલાયતની તો વાત ન પૂછો! ત્યા મોઢા ઉપરના પફ પાઉડરના થપેડા જોયા હોય તો ચીતરી ચઢી જાય! બસમા બેઠા બેઠા પણ [1]વેનીટી બેગ કાઢી હોઠ ઉપર લાલ રગ લગાડે, મુખ ઉપર રોઝ પાઉડર નાખવા લાગે અને નાના અરિસામા મુખ જોઈ લે આ સર્વ જુવાન દેખાવાના ફાંફા છે!

કેટક ત્રાબુ કે મારેલ પારો ખાય છે, કેટક ગજવેલ ખાય છે, કેટક અખાડામા કસરતો–કુસ્તીઓ કરે છે અને કેટક મગદળ ફેરવે છે અનેક પ્રયોગ કરી જુવાની ટકાવવા અને આધેડ

---

૧ સ્ત્રીઓ હાથમા રાખે છે તેવી નાની ચામડાની કોથળી

વયે જુવાન છે એમ બતાવવા અનેક ચાળા કરે છે. એનુ મોટું વર્ણન આપવાની જરૂર નથી. દરરોજ નજરે પડે એવો એ મામલો છે

ગ્રંથકાર કહે છે કે એ સર્વ ફાંફા છે, એમાં કાંઇ વળે તેમ નથી. તમે ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરો અને ગમે તે ખાઓ પણ આવતી જરાને તમે અટકાવી શકો તેમ નથી. તેની સામે તમને ટેકો મળે તેમ નથી અને તમારા સર્વ પ્રયત્ન નકામા છે–નિષ્ફળ છે–બે બદામના છે.

કેટલાક માણસો એમ માને છે કે શરીરમા પવન રોકયો હોય – સ્તંભન કર્યું હોય, એક પ્રકારનો પ્રાણાયામ કર્યો હોય તો તેથી આવતુ ઘડપણુ અટકે છે. ઉપાધ્યાયશ્રી કહે છે કે તમારે જોઇએ તેટલો પવનનો અટકાવ કરો પણ એમાં કાંઈ વળવાનુ નથી. પ્રાણાયામનો ઉપયોગ કાળજ્ઞાન અને શરીર–તંદુરસ્તી માટે ગમે તેટલો હોય, પણ એ આવતી જરાને અટકાવે તેમ નથી.

અરે! તમારે જોઈએ તો તમે દરિયાપાર બીજે તીરે જઈને બેસો કે કોઇ મોટા પર્વતના શિખર ઉપર ચઢી જાઓ, પણ દરિયાની ભરતીના જુવાળની જેમ આવતા ઘડપણને તમે રોકી શકશો નહિ તમે ગમે ત્યા નાસી જાઓ, તમારા ઘરબાર છોડી પાતાળમાં પેસો કે કોઈ મહાન પર્વતના શિખરને છેડે જઈને વાસ કરો, પણ અંતે ઘડપણની અસર લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી અને એ આવશે ત્યારે તમે ધીમે ધીમે ઘસાતા જ જશો. દાતો દુખવા માડે, પીડા થાય, પડી જાય અને ચાવવાની અગવડ પડે, કાનમા બહેરાપણુ આવતું જાય, આંખમા લોંગ સાઈટ (આંખ–બેતાળા) આવે, બાલ ધીમે ધીમે ફીકા પડતા જાય અને અંતે સફેદ થઈ જાય, શરીર શિથિલ પડતુ જાય, હાથ–પગ હુકમ માને નહિ એવા અનેક આક્રમણો ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસ થતા જાય છે. પછી તો –

"ઉંબર તો ડુંગર થયા, પાદર થયા પરદેશ;
ગોળી તો ગંગા થઈ, અંગે ઊજળા કેશ."

– એ સર્વ બને છે અને છેવટે હાથમા લાકડી લેવી પડે છે વસ્તુત ત્રણ પગે ચાલવું પડે છે. એ વાતને અટકાવનાર કોણ? એ વાતને આડે આવનાર કોણ? એ હકીકત બને ત્યારે આધાર કોનો?

૬ એ વાત વધારે સ્પષ્ટપણે કહેતા કવિ વર્ણવે છે કે – નાના બાળકના બાલ જોયા હોય તો તે એકદમ કાળા લાગે છે, જરા આખા માથાને પળિયાવાળુ બનાવી મૂકે છે, અને શરીરને તદ્દન રસ વગરનુ – દમ વગરનુ બનાવી દે છે તેમજ ધીમે ધીમે એને તદ્દન નિર્બળ, દુર્બળ અને અબળ બનાવી દે છે આ જરાને – ઘડપણને અટકાવવાને કોણ શક્તિવાન થાય છે? એને આવતી અટકાવવાનો કોઈ રસ્તો જડયો છે?

એક ઘણા પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ કહેતા હતા કે પ્રમાદ એ જ મરણ છે (प्रमादो हि मृत्यु।) જો પ્રમાદ ન કરવામા આવે તો માણુસ કદી મરે નહિ અને ઘરડો થાય નહિ. તેઓ પોતે

ખૂબ સંભાળ લઈને રહેતા હતા, પણ લગભગ પચાવન વર્ષની વયે લાકડી લઈને ચાલતા હતા અને છપ્પન વર્ષની ઉમ્મરે લાકડી મૂકીને આ દુનિયામાંથી ચાલ્યા પણ ગયા આ વાત એટલી સાદી, જાણીતી અને સ્પષ્ટ છે કે એના ઉપર વિવેચનની પણ જરૂર ન હોય. મુદ્દો એ છે કે આ પ્રમાણે ઘડપણ વગર નોતર્યું–માગ્યુ–બોલાવ્યું આવે ત્યારે આધાર કોનો? શુ પ્રાણીના નસીબમાં રાબ પીવાની જ સરજી હશે અને ગાઠીઆના ભૂકા કરીને ખાવાના ગોટા વાળવાનુ એનુ પ્રારબ્ધ જ હશે! 'મમ યષ્ટિકા' કહી ઠણુક ઠણુક કરતા, ટેકો આપીને ચાલતા, આંખનાં તેજ વગર બીજાથી દોરાતા આ એક વખતના ઇશ્કી યુવકોને જોતાં કેમ વિરાગ ન આવે? અને એમનો કોફ–ધમાલ–દમ અને વાતો વિચારતાં તેમની દયા કેમ ન આવે? તેઓ 'દયા' શબ્દ સામે જરૂર વાંધો લેશે, પણ તેઓ પ્રત્યેક પળે દયા માગી રહ્યા છે અને પોતાના ઘડપણને શાપ આપી જુવાનીને યાદ કરતા રહ્યા છે, એ તેમના અંતરને પૂછવામાં આવે તો જવાબ આપે તાત્પર્ય એ છે કે આવે વખતે આધાર કોનો? એ વખતે ક્યા ટેકો મળે? કઈ બાબતમાં જીવને શાતિ વળે?

કોઈ વૃદ્ધને પૂછશો તો જણાશે કે એ સર્વ વ્યવહાર કરતો હશે પણ એને કોઈ સ્થાને નિરાત વળશે નહિ એ આગેવાન હશે તો તેનો દમ નીકળી જતો હશે, એ ઘરનો વડીલ હશે તો એક રાત એને નિરાતે ઊંઘવાની મળતી નહિ હોય ઓછુ ખાવુ અને ઘણી ચિંતા કરવી એ ઘડપણની નિશાની છે, પણ જો એ ધર્મનુ શરણુ લે તો એને મજા આવે આવડત અને પ્રાથમિક તૈયારી પ્રમાણે એ ધર્મસ્થાનકમાં જઈ વાચન, મનન, ચિંતવન, ઉપાસના કે ધ્યાન કરશે તો તેને ઘડપણમાં કાંઈક ટેકો મળશે રાસ વાંચવા, ધર્મચર્ચા કરવી, સામાયિક, પૌષધ કરવા વગેરે સાદી વાતો છે, પણ એમા એને 'શરણુ' જમાવેલી સ્થિરતા પ્રમાણે મળે છે અને ટેકો એ વખતે ધર્મનો જ મળે છે, એ બરાબર અવલોકન કરવાથી માલૂમ પડે તેમ છે

૭. આપણે આ બાબત બીજી રીતે વિચારીએ મરણ અને ઘડપણને અનેક આકારમા આપણે તપાસી ગયા જ્યારે પ્રાણીને ઉગ્ર–આકરો વ્યાધિ આવી પડે છે અને વધતો જાય છે ત્યારે એને શરણુ કોનુ? આપણે ન્યુમોનીઆના કેસ જોયા છે શ્વાસ વધ્યે જાય અને બન્ને ફેફસા જવાબ ન આપતાં હોય, સનેપાતનો શોરબકોર ચાલતો હોય અને ઓશીકા અને ઓછાડ ખેચાતાં હોય ત્યારે ટેકો કોનો? ભગંદરની અસાધારણ પીડા થઈ હોય કે હડક્વા ઊછળ્યો હોય, કે પેટમા અસહ્ય દુખાવો ઉપડ્યો હોય કે છાતીના પાટિયા ભીસાઈ જતા હોય અગર શરીર બળી જવાની પીડા સહેતુ હોય તે વખતે ટેકો કોનો?

જે વખતે ૧૦૫ ડીગ્રી તાવ આવ્યો હોય, જે વખતે આખુ શરીર ગડગુમડથી તવાઈ ગયુ હોય, જે વખતે મુખમાંથી લાળો પાડતી હોય, જે વખતે માથાનો દુખાવો ઉપડ્યો હોય, જે વખતે કેન્સર જેવા વ્યાધિથી ગળુ અટકી પડ્યુ હોય તે વખતે આધાર માટે ચકળવકળ થતી આંખોને ટેકો કોનો?

એ દુ ખમા કોઈ ભાગ પડાવતુ નથી, કોઈ એનો અ શ પણ લઈ શકતું નથી, કોઈ એમાથી દુ ખ ઓછુ કરાવી શકતુ નથી—આ સિદ્ધ વાત છે. આકાશમા ચ દ્રગ્રહણ થાય છે ત્યારે પ્રાચીન માન્યતા પ્રમાણે રાહુ ચ દ્રને ગળવા લાગે છે એ વખતે કોઈ તારા, ગ્રહ કે નક્ષત્ર ચ દ્રની મદદે આવતા નથી, માત્ર ચ દ્ર જ પોતાની પીડા સહન કરે છે. તમે શુ એમ કહો કે એવા વ્યાધિ વખતે ડૉકટર કે વૈદ્યનુ શરણુ ? આ વાતમા ભૂલ થાય છે. ડૉકટરો કહે છે કે તેઓ કુદરતને સહાય કરે છે, પણ કુદરત ઊલટી ચાલે ત્યા તેઓના હાથ પણ હેઠા પડે છે. એ પીડામા કોઈ ભાગ પડાવતુ નથી અને કોઇ એવા આકરા કેસની જવાબદારી પણ લેતુ નથી ડૉકટર મોટા ડૉકટરને બોલાવવા સલાહ આપશે અને વૈદ્યો એકઠા થશે તો વિષમ-જ્વરના શ્લોકો બોલી પાંડિત્ય બતાવશે, પણ એ વખતે શરણ કોનુ ? એવા વ્યાધિગ્રસ્તના મનની સ્થિતિ જાણી હોય, તો તે વખતે તે પોતાની અશરણ સ્થિતિ બરાબર અનુભવે છે અને નહિ તો સર્વ લોકો 'એક અરિહ તમા ધ્યાન રાખજો' એમ કહે ત્યારે એ પોતાની અશરણ – નધણિયાતી સ્થિતિનો ખ્યાલ કરે છે. એ વખતે શરણ કોનુ ? ધર્મ સિવાય કોઈ એની બાજુએ ઊભુ રહેતું નથી. બીજા સર્વ હવાતીઆ છે. નિમિત્તવાસી પ્રાણી છે તેથી એ પ્રયાસ કરે છે, દવાદારૂ કરે છે અથવા અન્ય કરે તેનો લાભ લે છે, પણ તે વખતે તે સર્વ નિરર્થક છે એમ તે બરાબર સમજે છે અ તે વાત ચોક્કસ છે કે કરેલ કર્મ ભોગવવા જ પડે છે ગમે તેટલા યુગ પસાર થઇ જાય પણ ભોગવવા જ પડે છે અને તે પણ કરનારે જ ભોગવવા પડે છે એમા કોઈ ભાગ પડાવવા આવતુ નથી માત્ર એ વખતે શાતિ આપનાર હોય તો તે ધર્મ જ છે અને તેનુ શરણુ લીધા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી

૮. આવી જરાવસ્થામા કાઈ ટેકો નથી, મરણુ વખતે કોઇનો આધાર નથી અને ભય કર વ્યાધિઓ પોતે જ સહેવા પડે છે ત્યારે શુ કરવુ ? આને માટે કવિએ ત્રણ ઉપાય આ અષ્ટકને અ તે છેલ્લા પદ્યમા બતાવ્યા છે

(૧) પ્રથમ તો ચાર પ્રકારના અ ગવાળા ધર્મનુ શરણ લેવા ઉપદેશ આપ્યો છે જે ધર્મનુ શરણ લેવાની વાત કરી છે તે ચાર પ્રકારનો છે દાન, શીલ, તપ અને ભાવ. એ ચાર અ ગવાળા ધર્મનુ શરણુ કર

અથવા ચાર પ્રકારના શરણો છે તેને અનુસર તે ચાર આ પ્રમાણે છે —

अरिह तशरणं, सिद्धशरणं, साहुशरणं, केवलिपन्नतो धम्मो शरणम्।

એટલે તીર્થ કર મહારાજ, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવળીકથિત ધર્મનુ શરણુ કરવા ભલામણુ કરી.

પ્રાણી ગમે તે ધર્મને માનતો હોય, તેને શરણ અનુકૂળ ગોઠવી શકાય છે. ધર્મનુ શરણુ અનિવાર્ય, તે જ એક રસ્તો છે, એ માર્ગમા જ પ્રકાશ દેખાય છે, બાકી સર્વત્ર અ ધકાર, ગૂ ચવણુ અને અથડાઅથડી છે.

(૨) મમતા–મારાતારાપણાની વાત જ છોડી દે. જગતને અંધ કરનાર મોહરાજાએ ઉત્પન્ન કરેલી મમતાબુદ્ધિ પ્રાણીને ખૂબ રખડાવે છે અને શરણ લેવા પણ મમતાને લઈને જ દોડવું પડે છે, બાકી એને મરણ, જરા કે વ્યાધિ કોઈ ચીજ નથી મમતા રાગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછી એ રાગ બંધાવે છે. એ મમતા ઊડી ગઈ એટલે પછી શરણનો સવાલ નહિ રહે પ્રાણી મમતારહિત થાય પછી તેનામા કોઈ જુદી જ હિંમત આવે છે અને શરણના પ્રસંગોની સાથે એ રમે છે એ નિર્બળતાની સામે બાથ ભીડે છે અને પૂર્ણ જુસ્સાથી આગળ વધતો જાય છે એને મારું ધન, મારાં છોકરાં, મારા અસીલ, મારા ઘરાક એ દશા જ રહેતી નથી એટલે પછી એ તો નિષ્કંટક રાજ્યનો માલિક થઈ જાય છે અને એનો રસ્તો સીધો, સરળ અને સપાટ થઈ જાય છે.

(૩) તું આ શાંતસુધારસનું પાન કર. એ રસ એવો તો અભિનવ છે કે એની જોડી તને મળે તેમ નથી બીજા રસો તો ચટકા જેવા છે. અનુભવ્યા અને ઊડી ગયા, પણ આ રસ તો અખંડ નિરાબાધ શિવસુખનો મોટો ભંડાર છે એની શાંતિ ભોગવો તેમ એ વધતી જાય, એનું પાન કરો તેમ મન પ્રફુલ્લ બનતું જાય, એનો સંબંધ કરો તેમ આનંદ–ઊર્મિ ઊછળે. શૃંગાર, વીર કે હાસ્ય જેવા એના ચટકા નથી એ તો એક વાર એનું પાન કર્યું એટલે પછી ગાયા જ કરો કે 'અબ હમ **અમર** ભયે ન મરેંગે' એમા વીજળીના ઝબકારા અને પાછળ ઘોર અંધારી રાત નથી, ત્યાં તો મણિ–રત્નની ઝળહળતી જ્યોત છે સદૈવ ચેતતી રહે તેવી એ જ્યોત છે અને એની પછવાડે આનંદ, આનંદ અને આનંદ છે. એનું પાન કરતાં ધરાતા નથી, એને પીતાં પીતાં કંટાળો આવે તેમ નથી એ અલૌકિક શાંતરસનું પાન તમે રચો અને કરો તે મેળવવાના પ્રયાસમા, પાન કરવામા અને કર્યા પછીની સ્થિતિમા સર્વત્ર નિરવધિ આનંદ છે.

× × ×

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ અશરણભાવના ગાતા ખૂબ લહેર કરી છે. તેમણે મરણને એવું ચીતર્યું છે કે પ્રાણી એનો વિચાર કરતા ઊંડા વિચારમા પડી જાય એમણે મોટા ચક્રવર્તીને મરણ વખતે શું થતું હશે તેનાથી શરૂઆત કરી, મરણ પછી શું થાય છે તે બતાવી, છેવટે ગમે તે કરો પણ મરણ છોડતું નથી અને મરણ વખતે કોઈ ટેકો આપી શકતું નથી એ બતાવી, આત્મધર્મને ઓળખી, તેને અનુસરવા વિચારણા બતાવી ત્યારપછી તેમણે ઘડપણ — જરાને આગળ કરી, પ્રાણીને તેની પાસે તદ્દન પરાધીન બતાવ્યો અને છેવટે આકરા વ્યાધિઓને આગળ કરી તે વખતે પ્રાણીની મનોદશાનો–અનાથતાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપ્યો એના વિવેચનમા પ્રાસંગિક વાત ઘણી કરી નાખી છે આપણે પ્રથમ અશરણભાવનો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ વિચાર કરીએ.

આધાર અને આધેય તત્ત્વનો એવો નિયમ છે કે જેને આધારની જરૂર પડે તે ટેકો

આપે તેવી વસ્તુનો ટેકો તરત લઈ લે છે બાળકોમાં આ તત્ત્વ સહજપણે પ્રતીત થાય છે. એને કપડા પહેરવામા, ફરવા જવામાં કે કોઈ પણ કામ કરવામાં આધાર વગર ચાલતુ નથી. આવી રીતે સ્રી–પુરુષનો ઘણીવાર આધાર–આધેય સબધ બને છે

પણ માણસ જ્યારે મૂઝાય છે ત્યારે તો એને ટેકાની બહુ જરૂર પડે છે. એ વખતે એને ટેકો મળે, કોઈ સાચો દિલાસો આપે, કોઈ એના દુ ખમા ભાગ પડાવે તો તે તેનો સાચો મિત્ર કે સબા સમજવો કહેવત છે કે Prosperity brings friends and Adversity tries them — 'સપત્તિ મિત્રોને લાવી આપે છે, આપત્તિ તેની કસોટી કરે છે.' આ દૃષ્ટિએ આપણે આપણા સબધો વિચારીએ તો ખરી અણીને વખતે તેઓ તદ્દન કસોટીમાથી નિષ્ફળ નીવડે તેમ છે આપણે એક બે દાખલા લઈએ કહેવાય છે કે–નવ નદરાજાએ સોનાની નવ ડુંગરીઓ બનાવી હતી પણ એ જ્યારે મરવા પડચા ત્યારે એ ડુગરીઓ અહી જ રહી ગઈ અને કોઈ પ્રકારના ઉપયોગમા આવી નહિ મોટા રાજાઓની સ્મશાનયાત્રા નીકળે છે ત્યારે એની આખી રિયાસત પ્રથમ ચાલે છે એના હાથી, ઘોડેસ્વાર, ચોકીદાર, બદુકવાળાઓ, આરબો, કોતલના ઘોડા, મ્યાના, પાલખી, ડકા–નિશાન સર્વ દેખાય છે અને છેવટે એક પાલખીમા એનુ શબ દેખાય છે એના ઉપર કીનખાબના કપડા પહેરાવેલા હોય છે અને હાથ ઉઘાડા હોય છે. આ શુ બતાવે છે ? આ સર્વ રિયાસત હાજર હતી છતા પણ રાજા–મહારાજાને કોઈ ટેકો આપતુ નથી. એ સર્વ છતા એ ગયા અને કયા ગયા અને કોણ લઈ ગયુ ? — તેની પણ ખબર નથી એના ઉઘાડા હાથ બતાવે છે કે એ જન્મતી વખત બધ હાથે આવ્યા હતા અને મરતી વખત ખાલી હાથે–ઉઘાડે હાથે ગયા, ચાલ્યા ગયા અથવા કોઈ તેમને ઘસડી ગયુ

કોઈ શેઠીઆના મરણ વખતે જોયુ હોય તો બે લાબા વાસડા, વીશેક ખપાટીઆ અને ચાર અથવા એક નાળીએર અને ઉપર ઢાકેલ એકાદ રેશમી વસ્ત્ર, પણ એની સર્વ ઋદ્ધિ સપત્તિ અહી રહી જાય છે અને એને ચિતામા સુવાડે છે ત્યારે તો ઉપરનું ઢાકણનુ વસ્ત્ર પણ કાઢી લે છે એનુ શેરબજાર, એનુ સટ્ટાબજાર, એના લાખોના સરવાળા, એના લાબા સરવૈયા, એના નોકર–ચાકરો અને એની મોટરો, ટેલિફોનો અને ફેક્ટરીઓ સર્વ અહી રહી જાય છે. એની બૈરી પણ અહી જ રહે છે અને છોકરા–છોકરી હિસાબો કરવા અને વિલની શોધમા પડી જાય છે આ સર્વ શુ ? કેવાં તોફાન અને કેવા હાલહવાલ ? કાઈ ટેકો ? કાઈ આશરો ?

કોઈ સાધારણ માણસની વાત લઈએ તો ત્યા પણ એ જ વાત દેખાશે એને માટે કોઈ આડો હાથ દેતુ નથી અને એને કોઈની પર ગણતરી બાધવાનો હક્ક નથી. એટલે આવ્યો તેમ ચાલ્યો જાય છે, પણ મોટા કે નાનાને સર્વને જવાનુ તો ખરુ જ ! એ વાતમા મીન–મેખ નથી. એમા શકા નથી, એમા અપવાદ નથી.

એના સબધમા એક બહુ સુદર વિચાર સ્રગ્ધરાવૃત્તમા જ્ઞાનાર્ણવકારે બતાવ્યો છે, તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે

पाताले ब्रह्मलोके सुरपतिभवने सागरान्ते वनान्ते,
दिक्चक्रे शैलशृङ्गे दहनवनहिमध्वान्तवज्रासिदुर्गे ।
भूगर्भे सन्निविष्टं समदकरिघटासंकटे वा बलीयान्,
कालोऽयं क्रूरकर्मा कवलयति बलाज्जीवितं देहभाजाम् ॥

"પ્રાણી પાતાળમા પેસે, બ્રહ્મલોકમા જાય, ઇન્દ્રના ભુવનમાં આશરો લે, દરિયાને પાર જઈને બેસે, જગલને બીજે છેડે વાસ કરે, દિશાઓના છેડા પર જઈ અટકે, મોટા પર્વતના શિખર પર ચાલ્યો જાય, અગ્નિમા પેસે, વનમા છુપાઈ જાય. હિમમા ઢકાઈ જાય, અધકારમા લપાઈ જાય, વજ્રના ઘરમાં પેસે તલવારના પહેરામાં રહે કિલ્લામાં ભરાઈ જાય. પૃથ્વીના ગર્ભમાં (ખાડો ખોદીને) ઊતરી જાય, બળવાન હાથીઓની ઘટાની વચ્ચે ઘેરાઈને બેસે પણ ક્રૂર કર્મ કરવાવાળો કાળ પ્રાણીનો કોળીઓ એક ઝપાટામા અને પૂરા જોરથી કરી જાય છે."

આ ગણતરીમાં બાળ તેમ જ વૃદ્ધ, ધનવાન તેમ જ ગરીબ, બળવાન તેમ જ બીકણ, સમર્થ તેમ જ રાંક, વક્તા તેમ જ શ્રોતા. પાટ પર બેસનાર કે સામે બેસનાર, દાન આપનાર કે દાન લેનાર, કૃપણ કે ઉડાઉ – સર્વનો એક સરખી રીતે સમાવેશ થાય છે. કાળ તો સર્વને સરખા ગણે છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ છે અનેક આકારમાં બતાવાય તેમ છે, અનેક સયોગોમાં જુદા જુદા નામો લઈ તેના પર વિવેચન થાય તેમ છે, પણ વાતનો સાર એ છે કે – 'એક દિવસ એવો આવશે' જ્યારે આપણે જવાનુ છે, મરવાનુ છે, પ્રયાણ કરવાનુ છે

પણ તમે મરવાની વાત સાભળી ચોકચા કેમ? તમને એ શબ્દ અપશુકનભરેલો લાગ્યો એટલે? અરે! પણ કાઈ મરવાનુ નામ લેવાથી મરી જવાતુ નથી! જરા હિમત પકડી આ ચોક્કસ આવનાર મરણનો વિચાર કરો. એમા કાઈ ગભરાઈ જવાનુ નથી અને વિચાર કરવાની ના પાડવાથી પણ એ તમને છોડવાનુ નથી

મરવુ એ કર્માધીન વાત છે. પ્રાણી આ સસારમા આવે છે ત્યારે તેનું આયુષ્ય નિર્માણ થયેલુ હોય છે. આયુ પૂરુ થાય તે વખતે તેનુ કામ પૂરુ થયુ હોય કે ન થયું હોય પણ તેણે જવાનુ જ છે. અને કર્મનો સિદ્ધાત છે કે શુભ અશુભ કર્મો ભોગવ્યે જ છૂટકો છે, એટલે મરણની વાતથી ડરવામા ડહાપણ નથી મરવાને માટે ત્રણ વાત કરવા જેવી છે મરણ ઇચ્છવુ નહિ, મરણથી ડરવુ નહિ અને મરણ માટે હમેશા તૈયાર રહેવુ આ આખો અલગ વિષય છે આપણે મરવા તૈયાર છીએ? છાતી પર હાથ મૂકી જવાબ આપવો એ વાત બહુ જરૂરી હોવા છતાં અત્રે ખાસ મૂળ મુદ્દાની નથી પણ વિચારવા જેવી તો જરૂર છે જ.

મુદ્દો એ છે કે આપણે મરવા તૈયાર હોઈએ કે ન હોઇએ, મરણથી ડરતા હોઇએ કે ન હોઈએ, પણ જ્યારે તે આવશે ત્યારે આપણે આધાર કોનો લેવો ? ડૉક્ટરો તો હાથ ખખેરે, છોકરાઓ કે સ્ત્રી રડવા બેસે, નોકર-ચાકરો દુખી થાય અને મિત્રો-સ્નેહીઓ સહાનુભૂતિ બતાવે, પણ કોઇમાં મરણ વખતે શરણ આપવાની તાકાત છે ? મોટા રાજા, મહારાજા કે ચક્રવર્તી ગયા તો પછી આપણો તો શો હિસાબ છે ? '**જાય છે જગત ચાલ્યું રે એ જીવ ! જોને !**' એમા જ્યા '**છત્રે જેની છાયા થતી, રૂડી જેની હતી રતિ; ક્યાં ગયા કરોડપતિ રે, એ જીવ જોને !**' વાત કહે છે ત્યા હદ કરી નાખે છે, પણ એ સર્વ વાતની વચ્ચે એ વખતે આધાર કોનો ? ટેકો કોનો ? આપણે રાવ ખાવા, ફરિયાદ નોધાવવા, આશ્રય મેળવવા કોની પાસે જવુ ? ઘરના રડતાં હોય અને શરીરની નાડીઓ તૂટતી હોય ત્યા ધન્વતરિના માથા પણ અક્કલશૂન્ય થઈ જાય છે અને મોટી ફીવાળા ડૉકટરો દિલગીરી દર્શાવી. ટોપી માથે મૂકી, ફી ખીસામા મૂકી રસ્તે પડે છે ત્યારે તે વખતે આશરો કોનો ?

એકલા મરણની વાત શા માટે કરવી પડે છે ? આ જીવનમા અનેક પ્રસગો આશ્રય મેળવવાના આવે છે જેમણે ગરીબાઈમા જીવન ગાળ્યુ હોય તે ઓશિયાળાપણામાં રહેલ તુચ્છતાથી અને ધનવાનોના તિરસ્કારથી અજાણ્યા ન જ હોય અને આશા કરીને આવેલ યાચક માથા પર કે કપાળે હાથ મૂકીને જાય છે તે વગર સમજાવ્યો સમજે છે કે અતે પોતાના કિસ્મત પર આધાર રાખે છે અહી શરણ કોનુ હોઈ શકે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે છે. બીજા સર્વ નકામા પ્રયાસ છે એ વાતની કાંઈક ઝાખી થાય છે

જ્યાં ઘરના ઘર (માનેલા) છોડીને સદાને માટે જવાનુ હોય, જ્યા ખુદ પાળેલ પાષેલ શરીર પણ મૂકી જવાનુ હોય ત્યાં આધાર કોનો ? એ વખતે મોટરો કામ આવતી નથી, બલૂનો ઉપયોગમા આવતા નથી, ધમાલ સાથ આપતી નથી, બડાઈઓ રસ્તો દાખવતી નથી, ગોટાળા આડા આવતા નથી ખટપટો હાથ દેતી નથી, પ્રેમ માર્ગ આપતા નથી, એ વખતે શરણ માત્ર સાચો ધર્મ જ આપે છે આત્મવૃત્તિએ કરેલ ધર્મ એના ગમે તે આકારમા હોય પણ તેનો આધાર મળે છે બાકી આ દુનિયાની કોઇ પણ ચીજ, કોઈ પણ પ્રાણી કે કોઈ પણ સબધી એ વખતે ઉપયોગમા આવતા નથી, યમને અટકાવતા નથી, દિલાસારૂપ થતા નથી. બાકી મત્રવિદ્યા કે જાપની વાત શી કરવી ? ખુદ મહાવીર પરમાત્માને ઇન્દ્ર આયુષ્ય થોડુ વધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરી અને તેમા તેનો આશય શાસનના હિતનો હતો, પણ ભગવાને તેને એક જ ઉત્તર આપ્યો કે 'એ કાર્ય કરવાને દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી કે તીર્થંકર સમર્થ નથી' છતાં કાંઈ ભગવાન મરણથી ડર્યા નહિ એમને તો અનત સુખમા જવાનુ હતુ એટલે એમણે 'શરણ'નો સવાલ જ નહોતો, પણ એમા અશરણપણાનો જે મુદ્દો છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે

ન્યાયાધીશ કોઇને ફાસીની સજા ફરમાવે ત્યારે ગુન્હેગારના મનની શી દશા થતી હશે ? એ કઈક ફાંફા મારશે, વિલાયત અપીલ કરવા દોડશે, પણ એમાં કાંઈ વળે છે ? પ્રાણી પણ આવા બાચકા તો અનેક ભરે છે, પણ એમા સાર શો ?

એકઠા થયેલા સગાસબંધીઓ નવકાર આપે, શરણા આપે, દિલાસા આપે, પણ આ જીવની દશા શી વર્તતી હોય? દિલાસો આપવો સહેલો છે તેટલો લેવો સહેલો નથી, પણ એમાં શરણ જેવુ તો કાંઈ છે જ નહિ તે વખતે જીવન શાંત, પ્રામાણિક નિર્દંભ, સ્વચ્છ ગાળ્યુ હોય, સત્યને અહિંસાથી અપનાવ્યું હોય, મનોવિકારો પર કાબૂ મેળવ્યો હોય, વાસ્તવિક અસ્થિરતા સમજાણી હોય, આતરવૃત્તિથી ધર્મમાર્ગની આરાધના કરી હોય અને ટૂંકામાં ઉચ્ચ જીવનની અવસ્થા અનુભવી હોય તો એ વાત ટેકો આપે છે કરેલો અને કરવા ધારેલો સાચો ધર્મ તે વખતે ટેકો આપે છે, બાકી બીજી કોઈ વાતમા સાર નથી.

એવી જ રીતે ચાલી આવતી જરાને કોણ અટકાવી શકે? કલપ લગાડવાથી કાંઈ ઘડપણ અટકે? અને અતે કપાળે કરચલી અને ગાલમા ખાડા તો પડયા વગર ન જ રહે. એવી રીતે ભયકર વ્યાધિની વાત જાણીતી છે એ અને એવા અનેક જીવનપ્રસગોમા કોઈ ટેકો આપી શકે તેમ છે જ નહિ. કરેલો ધર્મ આડો આવે, બજાવેલી ફરજો માર્ગ સુઝાડે અને કર્તવ્યભાવના રસ્તા ઉપર રાખે કદી કદી કરેલો ધર્મ એ જ આવી આપત્તિ વખતે શરણ આપે છે.

ધર્મ શબ્દ સકુચિત અર્થમા અથવા માત્ર ક્રિયાકાડના અર્થમા સમજવાનો નથી. સાચો ધર્મ ઓળખવો જોઈએ, શોધવો જોઈએ અને બહાર આણવો જોઈએ આત્મધર્મ થવાને સર્વ ધર્મો સરજાયલા નથી હોતા, પણ જ્યા આત્મા એના સાચા આકારમા સાપડે અને એની પ્રગતિ જરૂર દેખાય ત્યા તેટલે અશે ધર્મ છે અને એવો આત્મધર્મ અણીને વખતે શરણ આપે છે. બાકી તો પખીનો મેળો છે, સવાર થતા સૌ પોતપોતાને માર્ગે જવાના છે અને સાથે હોય ત્યા સુધી અમુક દૃષ્ટિએ પોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી કામ કરનારા છે. એ ખરે વખતે ઊભા રહેનારા હોય, તારા ખાટલામા સૂઈ તારી આપત્તિમા ભાગ પડાવનારા હોય તો તો તુ તેમની ખાતર તારો આત્મા હારી જજે, પણ નહિ તો તને જ્યા શરણ મળે તેમ હોય તેવા તારા પોતાના આત્મધર્મમા સ્થિર થઈ જજે.

> ધન અરુ ધામ સહુ પડયો હિ રહેગો નર,
> ધાર કે ધરામે તુ તો ખાલી હાથ જાવેગો;
> દાન અરુ પુન્ય નિજ કરથી ન કર્યો કછુ,
> હોય કે જમાઇ કોઇ દુસરો હિ ખાવેગો.
> કૂડ અરુ કપટ કરી પાપબંધ કીનો તાતે,
> ઘોર નરકાદિ દુઃખ તેરો પ્રાણી પાવેગો;
> પુન્ય વિના દુસરો ન હોયેગો સખાઈ તબ,
> હાથ મલ મલ માખી જિમ પસતાવેગો.

ચિદાનદજીએ એક બે સવૈયા ખૂબ સુદર આ મુદ્દા પર ગાયા છે, તે વિચાર.

અહી 'જમાઇ' વિશાળ અર્થમા સમજવો. માખીઓ મધમાખી સમજવી.

> માખીઓએ મધ કીધું, ન ખાધુ ન દાન દીધુ,
> લૂંટનારે લૂંટી લીધુ રે! ઓ! જીવ જોને.

ત્યા જે ભાવ છે તે ભાવ અહી સમજવાનો છે. આ તો મરણ વખતની વાત કરી પણ અશરણભાવ બતાવતા તો હદ કરી છે વિચારો.—

આયકે અચાનક કૃતાત જયું ગહેગો તોહે,
તિહા તો સખાઈ કોઈ દૂસરો ન હોવેગો;
ધરમ વિના તો ઓર સકળ કુટુબ મિલી.
જાનકે પરેતા કોઈ સુપને ન જોવેગો.
લટકસલામકે સખાઈ વિના અત સમે,
નેણમાહી નીર ભરભર અતિ રોવેગો;
જાનકે જગત એસો જ્ઞાની ન મગન હોત;
અંબ ખાવા ચાહે તે તો બાઉલ ન બોવેગો.

અહી 'પરેતા' એટલે 'મરણ પામેલો' જાણીને એમ સમજવુ. લટકસલામમિત્ર **ધર્મ** છે કારણ કે એને તો કોઈ કોઈ વાર જીવનમા આ જીવ મળ્યો હશે નિત્યમિત્ર તો દેહ—શરીરને અને પર્વમિત્રમા સગાવહાલાઓને તે ગણ્યા છે જો જુહારમિત્ર નહિ હોય તો આખમાથી બોર બોર જેવડા આસુ તે વખતે પડશે જ્ઞાની આવા જગતમા મગ્ન ન થાય. આંબો (કેરી) ખાવાની ઇચ્છાવાળો કદી બાવળ વાવે નહિ

આમા આખા મુદ્દાનો સમાવેશ થઈ જાય છે

આ આખી ભાવના રડતા રડતા ભાવવાની નથી 'મારુ શુ થશે? મારો કોણ? એમ મૂઝાવાનુ કારણ નથી જેને મારા માન્યા છે તેને ઓળખ, તારા સાચાને શોધી કાઢ અને જેનાથી તને આધાર મળે તેને પકડી લે બાકી તુ જેને તારા માની બેઠો છે તેમાં તારો દહાડો વળે કે તે તને અડીભડીને વખતે ટેકો આપે એવા ખોટા ખ્યાલમા તુ રહીશ નહિ. વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો આત્માને કોઇના શરણની જરૂર નથી એ એનો પોતાનો સ્વાધીન સ્વામી છે, પણ વ્યવહારથી આ પ્રાણીને એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે ટેકા માટે આધાર રાખ્યા જ કરે. એને નોકરી કરવી હોય વ્યાપાર કરવો હોય કે કાઈ કામ કરવુ હોય તો તે ટેકા કેટલાના અને કોના મળશે એની ગણતરી કરશે આત્માને ઓળખાય, એની શક્તિનુ ભાન થાય, એ શક્તિ દબાયેલી હોવા છતા પોતાની જ છે એ વાત એને ગોચર થાય એટલે એનો પરાશ્રયભાવ જતો રહે છે અને જેવો તે પોતાની જાત પર ટેકો રાખતા શીખી ગયો અથવા તે માર્ગે ચટી ગયો એટલે એની સર્વ ગૂંચવણ નીકળી જાય છે. એ એકલો છતા સિહ છે, એ એકલો છતા મર્દ છે, એ એકલો છતા ધણીધોરી છે એ વાત આપણે ચોથી ભાવનામાં ખૂબ વિસ્તારથી જોશુ પણ એણે પરાવલબનવૃત્તિ ગ્રહણ કરી છે તે તદ્દન ખોટી છે, પરિણામ વગરની છે, સમજ્યા વગરની છે. એને કોઈ વસ્તુ કે પ્રાણી શરણ આપી શકે તેવી સ્થિતિમા છે જ નહિ, એ વાત સ્પષ્ટ કરવાનો અને તે દ્વારા તેની આત્મપ્રભુતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો અને એ વાત વારવાર યાદ કરી ભાવનારૂપે વારવાર વિચારમા લાવવાનો અત્ર ઉદ્દેશ છે પોતે કોણ છે એ સમજવુ અને જરા પણ મૂઝાવું નહિ, કોઈ બનાવથી કે કોઈ

ભવિષ્યમાં બનવાના બનાવની કલ્પનાથી દોરવાઈ જવું નહિ. તારુ તારી પાસે છે, પરની આશા સદા નિરાશા છે, એને કાઢી નાખવાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે અને તેમ કરી 'આપ સ્વભાવમા' 'સદા મગ્ન'માં રહેવાનો ઉપદેશ છે. ખરું તો પોતાની જાતને, પોતાના તેજને, પોતાના સામર્થ્યને અને પોતાના હક્કને સમજવા–ઓળખવા જેવુ છે એ થશે એટલે આ આશાના પાસો તૂટી જશે અને પોતાના નિરુપદ્રવ સ્થાને પહોચી જવાશે પણ અહી રહેવાનુ થાય ત્યાં સુધી પણ પરાશ્રય તજવો, સ્વાશ્રય કરવો અને સ્વને બરાબર ઓળખવો મરણથી, જરાથી કે બીજા કોઈ બનાવથી ડરવાનુ નથી. એનુ નિવારણ કરવુ તે તો હાથની બાજી છે. પ્રાણી અજર અમર થઈ શકે છે અને થવાના રસ્તા આવડે તો સહેલાઈ છે અને માર્ગ સરળ છે. તેને શોધો અને સ્વની શક્તિ પિછાનો, એને પ્રકટ કરો અને એના ઉપર આધાર રાખો.

આ વિષય પૂરો કરતા પુનરાવર્તનના ભોગે પણ છેવટે યાદ આપવાનુ છે કે આ ભાવના ભાવતાં ગભરાઈ જવાનું નથી, બિચારા–બાપડા થઈ જવાનું નથી, કોઇનો આધાર નથી એવી ચિંતાથી દુભાવાનુ નથી. જેનુ શરણ છે તે તારી પાસે જ છે. તુ પોતે જ છે અને તેને પ્રકટ કરી બતાવનાર અને ત્રણ લોકને તથા ત્રણ કાળને પ્રત્યક્ષ કરનાર મહા દિવ્ય પ્રકાશ તારામા જ છે તારું વર્તન અને જીવન સચ્ચારિત્રશીલ થાય એટલે આ તારી અશરણ દશાનો છેડો આવી જશે અમર થવાની ભાવનાવાળાને જે રમકડા જોઇએ તે શોધી તેની સાથે રમજે, અપૂર્વ શાતરસના વરસાદની ઝડીમાં ન્હાજે અને અવર્ણ્ય સ્વાદવાળા શાતસુધારસનું પાન કરજે. તને શરણ જડી આવશે અને પામરતા દૂર ચાલી જશે અનંત ઋદ્ધિના ધણીને પામરતા હોય? અને તુ! તુ કોણ? તારે તે એવા યમરાજ જેવાથી, જરાથી, વ્યાધિથી કે બીજા કોઈ નાના મોટા વિકારોથી ડરવાનું હોય? પણ જો તુ સંસાર–વ્યવહારમાં પડી રહેવા માગતો હો તો સમજજે કે એમાંનુ કોઈ પણ તને ટેકો આપનાર નથી અને અવસર આવશે એટલે તને તાણી ખેચીને ફેકી દેશે અથવા ઉપાડી જશે યમ જેવો કોઈ દેવ નથી, માત્ર આયુષકર્મનુ એ રૂપક છે એ વાત ધ્યાનમા રાખવી અને આત્મભાવ અસલ સ્વરૂપે વિચારવો. એ માર્ગે ખૂબ આનંદ છે. અનંત સુખસન્મુખતા છે અને સીધે રસ્તે પ્રયાણ છે

इति अशरणभावना २

૬. સકળચંદજીકૃત બીજી અશરણભાવના

(સાંભળજો મુનિ સંયમરાગી — એ દેશી રાગ ડાલહરો)

કો નવિ શરણ કો નવિ તારણ, મરતા કુણને પ્રાણી રે,
અમદત્ત મરતો નવિ રાખ્યો, જસ હય ગય બહુ રાણી રે કો નવિ૦ ૧
માતપિતાદિક ટગમગ જોતા, યમ લે જનને તાણી રે,
મરણથકી સુરપતિ નવિ છૂટે, નવિ છૂટે ઇંદ્રાણી રે કો નવિ૦ ૨
હય ગય પય રથ કોડે વીંટ્યા, રહે નિત રાણા રાય રે,
બહુ ઉપાય તે જીવન કાજે, કરતા અશરણ જાય રે કો નવિ૦ ૩
મરણભીતિથી કદાપિ જીવો, જો પેસે પાયાલે[1] રે,
ગિરિદરી[2] વન અંબુધિમાં[3] જાવે, તો ભી હરીએ કાળે રે કો નવિ૦ ૪
અષ્ટાપદ જેણે બળે ઉપાડ્યો, સો દશમુખ[4] મહરિયો રે,
કો જગ ધર્મ વિના નવિ તરિયો, પાપી કો નવિ તરિયો રે કો નવિ૦ ૫
અશરણ અનાથ જીવહુ[5] જીવન, શાંતિનાથ જગ જાણો રે,
પારેવો જેણે શરણે રાખ્યો, મુનિ તસ ચરિત વખાણો રે કો નવિ૦ ૬
મેઘકુમાર જીવ ગજરાજે, સસલો શરણે રાખ્યો રે,
વીર પાસે જેણે ભવ-ભય કચરો, તપસંયમ શું નાખ્યો રે કો નવિ૦ ૭
મત્સ્ય પરે રોગે તડફડતા, કોણે નવિ સુખ કરિયો રે,
અશરણ અનાથ ભાવના ભરિયો, અનાથી મુનિ નિસરિયો રે કો નવિ૦ ૮

---

૧ પાતાળમાં ૨ પર્વતની ગુફામાં ૩ સમુદ્રમાં ૪ રાવણ ૫ જીવનું

પ્રકરણ ૩જું

પરિચય :: સંસારભાવના

शिखरिणीवृत्त

इतो लोभः क्षोभं जनयति दुरन्तो दव इवो-
ल्लसंल्लाभाम्भोभिः कथमपि न शक्यः शमयितुम् ।
इतस्तृष्णाक्षाणा तुदति मृगतृष्णेव विफला,
कथं स्वस्थैः स्थेयं विविधभयभीमे भववने ॥ क १ ॥

गलत्येका चिन्ता भवति पुनरन्या तदधिका,
मनोवाक्कायेहाविकृतिरतिरोपात्तरजसः ।
विपद्गर्तावर्ते झटिति पतयालोः प्रतिपदं,
न जन्तोः संसारे भवति कथमप्यर्तिविरतिः ॥ ख २ ॥

सहित्वा सन्तापानशुचिजननीकुक्षिकुहरे,
ततो जन्म प्राप्य प्रचुरतरकष्टक्रमहतः ।
सुखाभासैर्यावत्स्पृशति कथमप्यर्तिविरतिं,
जरा तावत्कायं कवलयति मृत्योः सहचरी ॥ ग ३ ॥

क १ इत એક બાજુએ, આ બાજુએ दुरन्त જેનો અંત–છેડો ન પ્રાપ્ત થાય, દુખે પ્રાપ્ત થાય તેવો उल्लसन् વધતો જતો विफला નિષ્ફળ स्वस्थैः स्थेय (આ ખાસ યોગપ્રયોગ છે) નિરાત રાખીને કઈ રીતે રહી શકાય, સ્વસ્થપણે કેમ રહેવાય ?

ख २. गलति ગળી જાય છે, છેડો આવે છે ईहा ઈચ્છા, અભિલાષા, મનોરથ विकृति વિકારો–ફેરફાર रति (પાંચ ઇંદ્રિયોના) વિષયોમાં આનંદ रोप દ્વેષ आत्त પ્રાપ્ત કરેલ, Earned रजस् ધૂળ, કર્મરૂપ કચરો आवर्त ચક્ર—દરિયામાં થાય છે તેવા, Whirlpool पतयालो પડવાની ટેવ પડી છે જેને તેવાનો (છઠ્ઠી વિભક્તિ છે पत् ધાતુ ઉપરથી થયેલ છે) प्रतिपद દરેક પગલે, ડગલે ને પગલે अर्तिविरति 'અર્તિ' એટલે સંતાપ–તેનો છેડો, વિરતિ એટલે અટકાયત, વિરામ

ग ३ अशुचि અપવિત્ર, મળ, માંસ, મૂત્ર कुक्षि પેટ, પડખા कुहर ગુફા, નાનુ જેલખાનુ प्रचुरतर ખૂબ क्रम હાર, Series हत તેનાથી હણાયલો, Smitten सुखाभास સુખનો દેખાવ, મનમાં માની લીધેલા સુખ – દુન્યવી સુખો આભાસમાત્ર જ છે વિવેચન વિચારો अर्तिविरति ઉપરનો શ્લોક બીજો, પાદ ચોથુ જુઓ सहचरी દોસ્ત, મિત્ર (બહેનપણી શબ્દ ન વટે, કારણ કે મૃત્યુ નર છે) સ્ત્રીમિત્ર

उपजाति

विभ्रान्तचित्तो वत बम्भ्रमीति,
पक्षीव रुद्धस्तनुपञ्जरेऽङ्गी ।
नुन्नो नियत्याऽतनुकर्मतन्तु-
सन्दानितः सन्निहितान्तकौतुः ॥ घ ४ ॥

अनुष्टुप्

अनन्तान्पुद्गलावर्तानन्तानन्तरूपभृत् ।
अनन्तशो भ्रमत्येव जीवोऽनादिभवार्णवे ॥ ङ ५ ॥

घ ४ विभ्रान्त મૂંઝાઈ ગયેલો, ગૂંચવાઈ ગયેલો. बम्भ्रमीति રખડે છે. अङ्गी શરીરધારી, પ્રાણી. नुन्न પ્રેરિત. अतनु નાના નહિ, ભારે મોટા–આકરા. सन्दानित બંધાયેલો. सन्निहित બાજુમાં પડેલા છે. अन्तक યમદેવ, મરણ. ओतु બિલાડી, માર્જાર.

ङ ५ अनन्त બહુ મોટી સંખ્યા, વિગત માટે જુઓ કર્મગ્રંથ ૪ થો. पुद्गलावर्त અનંત વર્ષે એ થાય છે. વિસ્તારથી સ્વરૂપ 'ઉપમિતિ ભ. પ્ર.' પ્રથમ પ્રસ્તાવના પરિશિષ્ટ નં. ख, પા. ૨૪૭માં છે. ટૂંકામાં વિવેચન જુઓ. अनन्तानन्त અનંતને અનંતે ગુણતાં અનંતાનંત થાય છે. एव એના ઉપર ખાસ ભાર છે. આ વાત ચોક્કસ છે, એમાં અપવાદ નથી.

૧. મોટો ભયંકર દાવાનળ સળગ્યો હોય તેવો, હદ વગરનો લોભ એક બાજુએ સતાપ કરી રહ્યો છે અને એના ઉપર વધતા જતા લાભ (નફા) રૂપ ગમે તેટલુ પાણી પડે પણ તેનાથી તે કોઈ પણ રીતે ઠારી શકાય–બૂઝવી શકાય તેમ નથી. બીજી બાજુએ ઇંદ્રિયોની તૃષ્ણા નિષ્ફળ ઝાંઝવાના પાણીની પેઠે હેરાન–હેરાન કર્યા જ કરે છે આવા અનેક પ્રકારના ત્રાસથી ભયંકર બનેલા સંસારરૂપ વનમા આકુળવ્યાકુળ થયા વગર કઈ રીતે રહેવુ ? (એમાં ઠરીને ઠામ કઈ રીતે પડી શકાય ?)

૨ આ પ્રાણીને મન, વચન અને શરીરના નવા નવા અભિલાષો થાય છે એને વિકારો થાય છે, એને વિષયનો પ્રેમ થાય છે અને એને દ્વેષ થાય છે, તેનાથી એ કર્મરજને ખૂબ એકઠી કરે છે અને એ પ્રાણી આપત્તિના ઊંડા ખાડામાં પ્રત્યેક ક્ષણે ખૂબ જોરથી પડવાના સ્વભાવવાળો થયો છે આવા પ્રાણીને એક ચિંતા જરા ઓછી થાય છે ત્યા એ પૂરી થયેલી ચિંતા કરતા વળી વધારે મોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે એ પ્રાણીની આપત્તિનો છેડો આ સંસારમા કોઈ પણ પ્રકારે આવતો નથી.

૩. અશુચિ–અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલા માતાના પેટરૂપ ગુફામા અનેક પ્રકારના સંતાપો (પ્રાણી) સહન કરે છે, ત્યારપછી જન્મ પામે છે, ત્યારપછી મોટા મોટા અનેક ભારે કષ્ટોથી અનુક્રમે હેરાન–હેરાન થઈ જાય છે અને જ્યા ઉપર ઉપરના દેખાતા સુખમાં એ આપત્તિનો છેડો જેમ તેમ કરીને તે મેળવે છે ત્યાં તો મરણ (યમદેવ)ની સહચરી (દોસ્ત, મિત્ર) જરા (ઘડપણ) તેના શરીરનો કોળિયો કરવા માંડે છે.

૪ આ પ્રાણીને નિયતિ (ભવિતવ્યતા) ખેચ્યા કરે છે, મહાભારે–આકરા કર્મના તાંતણાથી એ જકડાઈ ગયેલો છે અને એની બાજુમા યમરાજરૂપ બિલાડો ગમે ત્યારે હાજરાહજૂર થઈ શકે તેમ છે આવો પ્રાણી પાંજરામા પડેલા પક્ષીની પેઠે શરીર–પિંજરમાં જકડાઈ જઈ, હાફળો–ફાફળો થઈને રવડ્યા કરે છે

૫ આ જીવ અનંત અનંત રૂપો ધારણ કરીને અનંત પુદ્દગળાવર્ત (કાળ) સુધી આ મહામોટા અનાદિ ભવસમુદ્રમા અનંત વખત ભ્રમણ કર્યા જ કરે છે

गेयाष्टक*

संसारभावना

कलय संसारमतिदारुणं, जन्ममरणादिभयभीत रे ।
मोहरिपुणेह सगलग्रहं, प्रतिपदं विपदमुपनीत रे ॥ कलय० ॥ १ ॥

स्वजनतनयादिपरिचयगुणैरिह मुधा बध्यसे मूढ रे ।
प्रतिपदं नवनवैरनुभवैः, परिभवैरसकृदुपगूढ रे ॥ कलय० ॥ २ ॥

घटयसि क्वचन मदमुन्नतेः, क्वचिदहो हीनतादीन रे ।
प्रतिभवं रूपमपरापरं, वहसि बत कर्मणाधीन रे ॥ कलय० ॥ ३ ॥

जातु शैशवदशापरवशो, जातु तारुण्यमदमत्त रे ।
जातु दुर्जयजराजर्जरो, जातु पितृपतिकरायत्त रे ॥ कलय० ॥ ४ ॥

व्रजति तनयोऽपि ननु जनकतां, तनयता व्रजति पुनरेष रे ।
भावयन्विकृतिमिति भवगतेस्त्यजतमां नृभवशुभशेष रे ॥ कलय० ॥ ५ ॥

यत्र दुःखार्तिगददवलवैरनुदिनं दह्यसे जीव रे ।
हन्त तत्रैव रज्यसि चिरं, मोहमदिरामदक्षीव रे ॥ कलय० ॥ ६ ॥

दर्शयन किमपि सुखवैभवं, संहरंस्तदथ सहसैव रे ।
विप्रलम्भयति शिशुमिव जनं, कालबटुकोऽयमत्रैव रे ॥ कलय० ॥ ७ ॥

सकलसंसारभयभेदकं, जिनवचो मनसि निवधान रे ।
विनय परिणमय निःश्रेयसं, विहितशमरससुधापान रे ॥ कलय० ॥ ८ ॥

---

* આ અષ્ટક ગાવામા આનદઘનજીના સોળમા સ્તવનનો લય 'શાતિજિન એક મુજ વિનતિ' ચાલશે એ લયમા અતગતમા નિરવધિ આનદ અનુભવશે અન્ય લય મુમુક્ષુ-જિજ્ઞાસુએ શોધી લેવા.

૧. જન્મ–મરણ વગેરે ભયોથી બ્હી ગયેલા પ્રાણી! તુ સસારને મહાભયકર સમજ. મોહરૂપ તારા ભયકર શત્રુએ તને બરાબર ગળેથી પકડી લઈને ડગલે અને પગલે આપત્તિમા ધકેલી દીધો છે.

૨ હે મૂઢ! સગાસબધી અને છોકરા–છોકરીના સબધોરૂપ દોરાઓ વડે તુ તદ્દન નકામો અહી બધાયા કરે છે. તુ ડગલે ને પગલે નવા નવા અનુભવોથી અને અનેક અપમાનોથી ઘેરાયેલો જ રહે છે. (એવા હે ચેતન! તુ જરા જો, વિચાર કર)

૩. તુ કોઈ વખત ઉન્નતિ (ચડતી)ના અભિમાનની ઘટના કરી બેસે છે, કોઈ વખત અધમતા–(ની પ્રાપ્તિના પરિણામ)થી તદ્દન રાક બની જાય છે અને કર્મને આધીન થઈને દરેક ભવમાં નવા નવા (જુદા જુદા) રૂપ ધારણ કરે છે.

૪. (આ ભવમાં પણ) બાળકની દશામા હો ત્યારે તદ્દન પરવશ બનેલો હોય છે, જ્યારે જુવાનીના જોરમા હો ત્યારે અભિમાનથી ઉન્મત્ત–મદોન્મત્ત બની જાય છે, જ્યારે ઘડ–પણ આવે છે ત્યારે દુખે કરીને જિતી શકાય તેવી જરાથી જર્જરિત થઈ જાય છે અને આખરે યમદેવના હાથમા પડી તેને અધીન થઈ જાય છે.

૫ ભાઈ! જો! દીકરો છે તે પિતાપણુ પામે છે અને વળી પાછો એ જ પુત્રપણુ પણુ પામે છે. સંસારની આવી (વિચિત્ર) પરિસ્થિતિ વિચારીને એને જરૂર છોડી દે. હજુ (તારો) મનુષ્યભવનો શુભ વિભાગ બાકી છે! (એનો લાભ લઈ લે)

૬. તે ખરેખર મોહરૂપ મદિરા પીધી છે અને તેના કેફમા તારી બુદ્ધિ નાશ પામી ગઈ છે તુ જો જે જગ્યાએ તું દુખ, ઉચાટ અને વ્યાધિના ભડકાની જ્વાળામાથી દરરોજ બળ્યા કરે છે ત્યા જ પાછો તુ લાબા વખત સુધી રજન પામી જાય છે. (આ દારૂડીઆનુ જ લક્ષણ છે.)

૭ કાળરૂપ બટુક (ચોર–ધાડપાડુ) અહીઆ જ થોડા ઘણા સુખનો વૈભવ બતાવીને પાછુ એકાએક સર્વ પાછુ લઈ લે છે અને એવી રીતે એ પ્રાણીને બચ્ચાની માફક લલચાવે છે – છેતરે છે.

૮. સસારના સર્વ ભયોને કાપી નાખનાર તીર્થંકર મહારાજનુ વચન તુ ધારણ કર, વિચાર અને હે વિનય! શાતરસનુ અમૃતપાન કરીને મોક્ષમય થઈ જા – એની સાથે એકતા કરી દે

નોટ—

૧ कल्य જો, અવલોક કર વણુ ખરુ અધમને મળોવવા આ અક્ષરનો પ્રયોગ થાય છે भवभीत સંબોધન છે. उपनीत પણ સંબોધન છે गलग्रह ગળાને પકડીને, ડોકીએથી પકડીને (adv)

૨ परिचयगुणैः સંબંધરૂપ દોરડાઓ વડે मुधा વ્યર્થ, નકામો परिभवै: અપમાનો વડે

આ ગાથામા मूढ અને उपगूढ બને સબોધન છે અર્થ કરવામા વાક્યરચના મેળવવા થોડી છૂટ લીધી છે

૩ घटयसि तु યોજે છે, વડે છે दीन ગરીબ, બિચારો, બાપડો

૪ जातु કોઈ વખત शैशव સ્તનપાન કરે તે વખતનો બાલ્યકાળ करायत्त હાથમા પડેલો, હસ્તને પામેલો (तु)

૫ एष તે જ (પિતા થયેલ પોતે) भावयन् ભાવતા–વિચારતા विकृति વિકારો, ગોટાળાઓ त्यजतमा જરૂર છોડી દે नृभवशुभशेष–જેને મનુષ્યભવનુ શુભ બાકી છે તેવો (तु) (સંબોધન છે)

૬ अर्ति સતાપ, પીડા, ઉચાટ दवलव દાવાનળના તણખા क्षीव નષ્ટબુદ્ધિ–એ સંબોધન છે, પણ પ્રથમાના અર્થમા વપરાયેલ છે

૭ सुखवैभव સુખનો વૈભવ અથવા સુખ અને વૈભવ संहरन् પાછુ ખેચી લેનો वट्टक જાહેર રસ્તા પર લૂટનાર Highway robber અથવા ભિખારી

૮ भेदक ભેદી નાખનાર–કાપી નાખનાર निवधान तु ધારણ કર, વિચાર परिणमय જમાવી દે, તદ્રૂપ થા नि श्रेयस કલ્યાણ, મોક્ષ, શિવ

પરિચય

સંસારભાવના

(ક૧) આ સંસાર તો એક મોટું નાટક છે, એમા પાત્રોનો પાર નથી, એમા અંકોનો પાર નથી, એમા પ્રવેશોનો પાર નથી એમા અભિનયો, નેપથ્યો. પડદા, સિનેરી, ગાન, સંભાષણ વગેરે સર્વ છે, પ્રચુર છે, જોતા કે સાભળતાં પાર ન આવે તેવડું મોટું તે નાટક છે. એમા રાજા, રાણી, નોકર, ચાકર, દાસ, દાસી, પુત્ર–પુત્રી વગેરે સર્વ પ્રકારનાં પાત્રો છે, એમા વિદૂષકો છે, એમા રાસડા–ગરબા લેવાય છે અને એમા આનંદવૈભવના દેખાવો જોવાય છે, એમા ભયંકર યાતનાના દેખાવો પણ દેખાય છે, એમા રાગ, રાગણી, પડદા, પાઠ આદિ આવે છે. એ ખાસ જોવા–સમજવા જેવું છે પ્રથમ આપણે ઉપાધ્યાયશ્રીના શબ્દો ઉપર લક્ષ રાખી તે વિચારીએ. એને લાક્ષણિક રીતે સર્વાંગસુંદર જોઈ સાભળી લેવું હોય તો તો એને પૂરો ન્યાય આપનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિના ઉપમિતિભવપ્રપંચ ગ્રંથમાં જવું પડશે. આપણે અત્ર તેનો સહજ ખ્યાલ કરી સંસારભાવનાને હૃદયમા ઉતારીએ

આ ગ્રંથના પ્રવેશકના પ્રથમ શ્લોકમા આ સંસારકાનનને ચાર વિશેષણ આપ્યા છે તેનો છેડો મળતો નથી, તેના ઉપર આશ્રવરૂપ વાદળા ચઢેલા જ રહે છે, એ કર્મોથી ગહન બનેલું છે અને એમા મોહનો કરેલો ભયંકર અંધકાર છે આવા ભયંકર ભવકાનનમા આ પ્રાણીને નિરાતે બેસવાનું કેમ થાય ? એ કેમ થતું નથી તે પ્રથમ તપાસીએ

આ સંસારમા અંતરંગમા રહેલા મનોવિકારો પ્રાણીને ખૂબ રખડાવે છે, તરફડાવે છે અને ગોટે ચઢાવે છે. એની અંદર રહેલ કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર વગેરે ભાવો એને ઠેકાણે પડવા દેતા નથી પ્રત્યેક આતર–વિકાર ભારે નુકસાન કરે છે અને ચેતનને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખી એનું પોતાનું ભાન ભુલાવી દે છે એની એટલી હદ સુધીની બેડોળ સ્થિતિ કરી મૂકે છે કે એ પોતાને પણ ઓળખી શકતો નથી, પોતાનાને પણ ઓળખી શકતો નથી અને પોતાનું ઘરનું સ્થાન કયું છે અને ક્યાં છે તેને પણ એના દૃષ્ટિપથ કે સ્મરણપથમા આવવા દઈ શકતો નથી. એ આખું ભાન ભૂલી પરવશ બની જાય છે અને પછી દારૂના ઘેનમા નાચે છે

એ અનેક મનોવિકારો પૈકી આપણે એકને તપાસીએ લોભ એ એવો તો ભયંકર આંતર મનોવિકાર છે કે એ સર્વ ગુણોનો નાશ કરે છે એના પાશમાં પ્રાણી આવી પડે છે ત્યારે પ્રાણીને વિવેક રહેતો નથી, મારા–તારાનું ભાન રહેતું નથી, સભ્યતાના નિયમોનો ખ્યાલ રહેતો નથી અને ગૃહસ્થાઈની કલ્પના પણ રહેતી નથી

એક મોટું વન–જંગલ કલ્પીએ. એવા વનમા, મોટો દાવાનળ ફાટી નીકળ્યો હોય અને મોટા મોટા ઝાડો ભસ્મીભૂત થઈને તડોતડ જમીન પર પડતા હોય તે વખતે પક્ષીઓ અને પશુઓ તે વનમા હોય તેને કેવો ક્ષોભ થતો હશે તેની કલ્પના કરો કોઈ ચીસ પાડે,

કોઈ રડે, કોઈ હાફળાફાફળા આમતેમ રક્ષણ માટે દોડે, કોઈ બચ્ચાઓ માતાની પાંખોમાં સતાય, કોઈ માતા બચ્ચાને નોધારાં મૂકી સ્વરક્ષણાર્થે નાસી જાય પશુ, પક્ષી અને મનુષ્ય વનમા હોય તે સર્વમા મોટી ગડમથલ થઈ જાય છે અને આખુ વાતાવરણ મોટા દરિયામા તોફાન થાય તે વખતે જે સ્થિતિ થાય તેવું ક્ષુભિત થઈ જાય છે

લોભ જ્યારે પ્રાણી ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવે છે ત્યારે તે તેનુ આખુ વાતાવરણ આવુ ક્ષુભિત કરી મૂકે છે અહીથી લઉ, આ રસ્તે કમાઉ, આ માર્ગે એકઠુ કરુ—એવા વિચારો એને આવ્યા જ કરે છે અને એ ચારે તરફ હાથ નાખ્યા કરે છે, મનસૂબા ઘડચા કરે છે અને યોજનાઓ રચ્યા કરે છે. એમાં સર્વથી મોટી દુખની વાત તો એ છે કે એને આજે જેટલા મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેટલા કોઈ પ્રયાસે મળી જાય તો જાણે તેના ઉપર તો પોતાનો હક્ક હતો એમ માની ત્યાથી આગળ વધવા એ ઇચ્છે છે. આપણી પોતાની જિંદગીની શરૂઆત તપાસો ત્યા જેટલેથી સતોષ ધાર્યો હતો એટલા મળ્યે આપણે બેસી ગયા ? કદી નહિ આજનુ સાધ્ય તે આવતી કાલનુ આરભબિંદુ થાય છે ગરીબ માણસ દશ હજાર મળે તો કૃતકૃત્યતા માને તેમ હોય, તેને દશની આસપાસ થવા આવે છે ત્યા એનુ લક્ષ્ય લાખ પર જાય છે અને એ રીતે લાખવાળાને દશલાખ અને એમ રાજ્ય કે ચક્રવર્તીપણામા પણ સતોષ થતો નથી અદર એની વૃત્તિ વધારે ને વધારે ઉત્તેજિત રહે છે અને એ કદી નિરાતે બેસી શકતો નથી.

એટલા માટે લોભની સરખામણી 'આકાશ' સાથે કરી છે આકાશનો છેડો જ આવતો નથી તેમ લોભને માર્ગ મળ્યો તો પછી એનો પણ છેડો આવતો નથી કવિરાજ તેટલા માટે એને 'દુરત' કહે છે મતલબ કે એ હદ—મર્યાદા વગરનો છે, માઝા—છેડા વગરનો છે અને અપરિમિત હોઈ દરરોજ વધતો જ જાય છે

એવા લોભના સપાટામા એક વખત પ્રાણી આવ્યો એટલે પછી એ ગોટા ગણવા માડે છે અને એના મનોરથો ચકાવે ચઢે છે, એ તો પછી રાતના બાર વાગ્યા ગણતો નથી, ભૂખ—તરસ ગણતો નથી, દેશ—પરદેશ ગણતો નથી, રાત—દિવસ જોતો નથી, સગાસબધીનો સ્નેહ વિચારતો નથી, પોતાની ગતિ વિચારતો નથી અને સર્વ પ્રકારનો વિવેક મૂકી દઈ ચક્રમા પડી જાય છે, મોટા મોટા આરભો કરે છે, ન બોલવાનુ બોલે છે, માયા—કપટ કરે છે, ઇચ્છિત વસ્તુ કે ધન મેળવવા અનેક ખટપટો કરે છે

આવો લોભ લાગ્યો હોય, આવો દુરંત લોભ પ્રાણીના અતરમા ક્ષોભ નિપજાવી રહ્યો હોય, તેને ગમે તેટલો લાભ મળે તો પણ તે ધરાતો નથી જગલમા દાવાનળ લાગે ત્યા પાચ-પચાસ પાણીના ઘડા ઢલવે તેથી કાઈ દાવાનળ ઓલવાય ? એવો લોભ એક વાર જામ્યો એટલે લાભના વધારા સાથે એ વધતો જ જાય છે અને લોભ એના અનેક આકારમા આ સસારમાં ઘર કરીને બેઠો છે એ તો અડ્ડો જમાવીને આ સસારમા પલાઠી મારીને બેઠો છે.

આવા મનોવિકાર અંદર જામ્યા હોય તેવા સંસારમાં આ પ્રાણીને શાંતિ ક્યાંથી વળે? એ મનમા ધારે કે થોડું મેળવી પછી અટકશું, પણ ત્યાં તો પરણે, પછી છોકરા થાય, પછી તેના સગપણ–લગ્ન કરવા પડે અને એમ સંસારનું ચક્ર વધતું જાય અને ધારણા ધૂળ મળે લાભ થાય તેમ લોભ વધે છે "जहा लाहो तहा लोहो लाहा लोहो पवड्ढइ" એ જાણીતી વાત છે લાભ થાય તેમ લોભ વધે બે વાલ સોનું લેવા આવનાર બ્રાહ્મણને વિચાર કરવા સમય મળ્યો તો આખા રાજ્યથી પણ સંતોષ ન મળ્યો. આવો લોભ જે સંસારવનમાં જામ્યો હોય ત્યાં સુખે કેમ રહેવાય? નિરાંતે કેમ જીવી શકાય? અને સુખના સ્વપ્ના પણ એમા કેમ આવે? દવ લાગે ત્યારે તેનો તાપ ચારે તરફ લાગે છે તેમ લોભ ચારે બાજુએ સંતાપ કર્યા જ કરે છે અને વધતો લાભ થાય, ધારેલો લાભ થાય તો પણ આ પ્રાણીને સંતોષ થતો જ નથી.

ઈંદ્રિયભોગોની 'તૃષ્ણા' તો વળી એથી પણ આઘા છોડે છે. જંગલમા પાણીની તરસ લાગે ત્યારે જેમ એ માઈલ છેટે પાણી – ઝાઝવાના જળ દેખાય છે, પણ ત્યા પહોચે ત્યા જળ તો એટલુ જ દૂર દેખાય છે વસ્તુત જળ છે નહિ ત્યા તે જળ ધારે છે અને પીવા દોડે છે, પણ એની તૃષા કદી છીપતી નથી અને એ તો હરણની માફક ફાંફા મારી દોડાદોડ કર્યા કરે છે એને મનમા સ્ત્રીભોગની ઇચ્છા થઈ, પછી તે રખડે છે, પ્રાર્થના કરે છે, કાવાદાવા કરે છે, પણ એની વિષયસેવનની ઇચ્છા પૂરી થતી જ નથી અને કદાચ કોઈ વાર વિષય સેવ્યો તો પણ તેમા તેને તૃપ્તિ થતી નથી એ તૃષ્ણા તો એવી વિચિત્ર છે કે એ દોડાવ્યા જ કરે, સહજ તૃપ્ત થાય તો વધે છે અને તૃપ્ત ન થાય તો ફાંફા મરાવે છે

આ સંસારમા અપ્રાપ્ત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે લોભ એક બાજુથી તરફડાવ્યા કરે છે અને બીજી બાજુ તૃષ્ણા જ્યા ત્યા ડોકીઆ કરાવી આશામા ને આશામા રખડપટ્ટો કરાવ્યા જ કરે છે આમા નિરાંત ક્યાથી થાય? લોભનો છેડો આવતો નથી, લાભ થાય તો તે વધે છે લાભ ન થાય તો કકરાવે છે અને તૃષ્ણા તો કદી ધરાતી જ નથી એ બન્નેનો છેડો નજરે દેખાતો નથી. એણે સુભૂમ ચક્રીને છ ખંડ મળ્યા તો બીજા છ સાધવા પ્રેરણા કરી, એણે ધવળશેઠને બાકીનાં (શ્રીપાળને આપેલા) અરધા વહાણ ઘરભેગા કરવા શ્રીપાળનું ખૂન કરવા લલચાવ્યો. એણે મમ્મણશેઠ પાસે કાળી રાત્રે નદીમાથી લાકડા ખેંચાવ્યા, એણે ધન્નાના બીજા ભાઈઓને અનેક વાર લક્ષ્મીની વહેંચણી કરવા પ્રેરણા કરી, એણે રાવણને સીતાને ઉપાડી લઈ જવાની બુદ્ધિ આપી, એણે માધવને મુસલમાનોને મદદ કરવા પ્રેર્યો, એણે અનેક રજપૂત રાજાઓ પાસે પોતાની દીકરી મુસલમાન શહેનશાહોને અપાવી, એણે સિદ્ધરાજ જયસિંહને પોતાના સગા ભત્રીજાને રાજ્ય ન આપવાની બુદ્ધિથી દેશાંતરમા રખડાવવા અને પરાશ્રયમા જોડવા દુર્બુદ્ધિ આપી, એણે અનેક રાજાઓને પ્રેરણા કરી આર્યભૂમિને પારકે હાથ જતી કરાવી, એણે અનેક પ્રધાનો–અમાત્યો–દીવાનો અને કારભારીઓ પાસે મહા રાજખટપટો કરાવી, એણે ભાઈ–ભાઈમા દ્વેષ કરાવ્યો, એણે પિતા–પુત્રનો સંબંધ

છોડાવ્યો, એણે કાંઈ કરવામા બાકી રાખી નથી. આ સર્વ લોભના ચાળા છે તે ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે અને આપણે પ્રત્યેક આપણા દરરોજના અનુભવમા જોઈએ છીએ.

તૃષ્ણાએ તો હદ કરી છે એ તો વિવેક-વિનય-સભ્યતા અને ભાનને ભુલાવી ગૃહસ્થાઈ પણ છોડાવી દે છે અને લાખોની ઉથલપાથલ કરનારને ગત્રે રખડતા જોયા હોય તો ચીતરી ચઢે તેવા કરતૂકો તેની પાસે કરાવે છે. આ તો એક મનોવિકારની વાત થઈ આવા અનેક મનોવિકારો છે અને તે આ સસારમા ભરેલા છે. હવે એવા સસારમા તે હાશ કરીને બેસવાનો વારો ક્યાથી આવે ? કઈ રીતે આવે ?

આ સસારવનમા લોભ-તૃષ્ણા ઉપરાત બીજા અનેક ભયો ભરેલા છે. જ્યાં વિચારીએ ત્યા અભિમાન, દેખાવ, માયા, દભ, મત્સર ક્રોધ, શોક વગેરે અનેક આતર વિકારો આપોઆપ જણાઈ આવે છે આમા કેવી રીતે સુખ મેળવવુ ? અને ક્યા ઠરીને બેસવું ? મોટો દાવાનળ સળગ્યો છે અને જ્યા જઈએ ત્યા સર્વ પોતપોતાની ગાયા કરે છે અને નાની વાતને મોટી માનવામા મગરૂબી લે છે આમા નિરાકુળતા કઈ રીતે આવે અને ક્યાથી આવે ? આ વિચારણા આખા સસારનો મહાન પ્રશ્ન ઊભો કરે છે એ સસારના થોડા ચિત્રો તપાસીએ

(ख२) સસારની રચના એવા પ્રકારની છે કે એક ચિતા પૂરી થાય ત્યા તેથી પણ વધારે આકરી ચિતા બાજુએ ખડી થઈ જાય છે ઘરમા બૈરી માદી પડી હોય અણઉતાર તાવ આવતો હોય આખુ ઘર સારવારમા પડી ગયુ હોય અને ડૉક્ટરો વીઝિટ આપતા હોય, એને જરા સારુ થવા લાગે ત્યા વ્યાપારમા મોટી ઉથલપાથલ થાય છે એની અગવડ જેમ તેમ કરી પૂરી કરે ત્યા તાર આવે છે કે દેશમા ભાઈને સખ્ત છાતીનો દુખાવો થયો છે. કેસ ગભીર છે હાય નાખતો ત્યા જાય ત્યા અહીં વેપારની કરેલી ગોઠવણો ભાગી પડે છે વગેરે વગેરે દરરોજના અનુભવની વાતો છે

વાત એ છે કે સસારમા વસનારા અને આ ભવને સર્વસ્વ માનનારા પ્રાણીના મન, વચન, કાયા – વિચાર, વચન અને પ્રવૃત્તિ, તેની નવી નવી અભિલાષાઓ, તેના વિકારો, તેના આનદો અને તેના રોષો એવા તો વિચિત્ર હોય છે કે એ પ્રાણીમા ભારે તુમુલ યુદ્ધ ઊભું કરે છે એના મન, વચન, કાયાના યોગોને પરસ્પર મિલન જ મળે નહિ; મન મોટા મોટા મનોરથ કરે તો શરીર મોજમજા માગે, એની અભિલાષાઓ એને સંસાર તરફ ખેચે ત્યારે એના વિકારો એને કોઈ પ્રકારની સરખાઈમા રહેવા ન દે, એને આનદ વિષયોમા આવે અને એનો રોષ વગર ધોરણે આડા આવનાર સામે થાય આવી રીતે ત્રણે યોગોના વિસંવાદ, મનોરથની અચોક્કસતા, વિકારની પરાધીનતા, રતિની કામેચ્છા અને રોષની નિરકુશતા એની પાસે ન કરવાનાં કામ કરાવી એને કર્મરજથી ભારે બનાવી દે છે

આવી રીતે અને આવા કારણોએ પ્રાણી પોતાને હાથે વિપત્તિનો ખાડો ખોદે છે અને તેને વધારે વધારે ઊડો બનાવતો જ જાય છે, એ પોતાના સર્વ વ્યવહારની રચના જ એવી

વિચિત્ર રીતે કરે છે કે જાણે એને વિપત્તિના ખાડામા પડવાનુ ચેટક લાગ્યુ છે એમ જ એને માટે ધારી શકાય

ડગલે ને પગલે આપત્તિમા પડવા તૈયાર થયેલા આ પ્રાણીનો ચિત્તનો ઉદ્વેગ કઈ રીતે મટે ? એની પીડાનો છેડો આ જન્મમા આવે તેવુ એક પણ કારણુ નથી એની વિચારણા, એની ઉચ્ચારણા અને એની કાર્યશૈલી એવી જ રીતે ગોઠવાઈ છે કે એમા એ વધારે ને વધારે આપત્તિઓને નોતરીને બોલાવે છે અને એ ઊંડા ખાડામા વધારે ને વધારે પડવાની તૈયારી જ કરતો હોય એમ એનો પ્રત્યેક યોગ સાક્ષી પૂરીને બતાવી આપે છે. એની ચિતા કદી ઘટતી નથી, એની આધિ કે ઉપાધિ ઓછી થતી નથી અને એના સંતાપોનો છેડો દેખાતો નથી

પ્રાણીના શરીરનો વિચાર કરીએ એના સ્ત્રી પુત્ર પુત્રીનો વિચાર કરીએ, એના વ્યાપાર-ધધાનો વિચાર કરીએ, એના સગાસબધીનો વિચાર કરીએ, એના મિત્રોનો વિચાર કરીએ એના તિજોરી ભરવાના મનોરથોનો વિચાર કરીએ, એના સુખના ખ્યાલો વિચારીએ, એના માનેલા સુખના સાધનો વિચારીએ, એની આગામી ચિતાઓ વિચારીએ અને ટૂકામા એનુ આખુ વાતાવરણુ તપાસીએ તો એક પણ રસ્તે એની આપત્તિનો છેડો આવે તેમ નથી ત્યારે પછી શાતિ શી રીતે મળે ?

પ્રથમ પ્રશ્ન તો એ છે કે સસારસબધી વિચાર કે યોજના કરવાની બાબતને તે અતિં-પીડા માનતો જ નથી એ તો જ્યારે પાછો પડે ત્યારે વળી જરા અચકાય છે બોરનો ઠળીઓ ગળે અટકે ત્યારે જરા ચોકે છે પણુ અતે પાછો જ્યાનો ત્યા સ્ત્રીને જ્યારે કસુવાવડ થાય ત્યારે જરા પીડાનો ખ્યાલ આવે છે અને તેલ ને ચોળા ખાય છે, પણુ પાછા ઘર દી ને ઘર દહાડા ! આમા ચિતામાથી મુક્તિ કેમ થાય અને આપત્તિનો છેડો ક્યાથી આવે ? આ પ્રાણીનો સુખનો ખ્યાલ જ એટલો અવ્યવસ્થિત અને અસ્થાને છે કે એની એ પ્રકારની સ્થિતિમા એની આપત્તિનો છેડો આવે તેમ નથી અને એને માટે એને સાચી ખેવના (ચીવટ) હોય એમ પણુ લાગે તેવુ નથી એ તો એક વાર પાસો નાખ્યો એટલે એ સસારમા ઘસ-ડાવાનો અને એક ખાડામાથી બીજામા અને એ રીતે નાના-મોટા ખાડાઓમા પડ્યા જ કરવાનો એની આ સ્થિતિ અનિવાર્ય છે.

ચિતા કેવી અને કેટલી થાય છે તેનો સાચો ખ્યાલ કરવો હોય તો કોઈ મોટા વ્યાપારવાળા અથવા મોટા કુટુબવાળા અને બહારથી સુખી દેખાતા ગૃહસ્થને પૂછવુ ત્યાથી બરાબર જવાબ મળશે અત્યાર સુધી એવા સુખી ગણાતા મનુષ્યોમા કોઈ પણ સાચો સુખી મળ્યો નથી કોઈ વાર બાર આનાની દાડી કરી સાજે ઘેર પાછા વળતા, ગીતો ગાતા મજૂર કે કામદાર વર્ગમા ઉપરટપકેનુ સુખ અથવા સતોષ દેખાશે, પણુ જેને ત્યા તમે પૂરા સુખી

માની છઠ્ઠિયુ લેવા જાઓ છો તેને તમે ખરા સુખી માનતા હો તો એ વાત ફરી તપાસી જવા યોગ્ય છે વાત પાછી ત્યા જ આવે છે આ પ્રાણીના ઉદ્વેગનો છેડો આ સસારમા કોઈ પણ રીતે આવતો નથી, આવી શકે તેવા સયોગો દેખાતા નથી અને એ બાબતમા બીજો કોઈ પણ નિર્ણય કરવાનુ બની શકે તેમ નથી.

આ આખા વિવેચનમા સુખ અને અર્તિ એના સાચા તેમજ ઊંડા અર્થમા સમજવાના છે

(ગ૩) આતર વિકારોમા લોભ, તૃષ્ણા અને મનનુ વલણ બતાવનાર ચિંતાની વાત કરી આ સર્વ આતરરાજ્યની વાત થઈ અંદરની પ્રવૃત્તિ જોતા કોઈ રીતે ઠેકાણું પડતું નથી હવે જરા સ્થૂળ દૃષ્ટિએ બાહ્ય સુખની વાતો કરીએ ત્યાં કાંઈ સુખ દેખાય છે? જગ અવલોકન કરીને જોઈએ

એક પ્રાણીનુ આ ભવનુ જીવન તપાસીએ માતાના પેટમા નવ માસ લગભગ દરેકને રહેવુ પડે છે તે સ્થળનો ખ્યાલ કદી કર્યો છે? ત્યા તદ્દન અધારુ છે ચારે તરફ લોહી, મળ, હાડકા, ચરબી, મૂત્ર, આતરડા પરુ વગેરે અપવિત્ર પદાર્થોની વચ્ચે નવ માસ દબાઈ-ચપાઈ આટા મારવા પડે છે પછી જન્મ થાય એટલે તો અનેક પ્રકારની ઉપાધિ શરૂ થાય છે પ્રથમ આખ પણ ન માડે, દાત ન હોય, પરાધીનતાનો પાર નહિ પછી બાળપણ, તો ત્યા પણ પરાધીનતા અને વડીલોની સત્તાની ત્રાડો પછી નિશાળમા માસ્તરોનો ત્રાસ પરણવાની ચિતા, આર્થિક સરખાઈ હોય તો માનસિક ચિતા અને તે સરખાઈ ન હોય તોય તો ઉપાધિનો પાર નહિ પછી વ્યાપાર-ધધો કે નોકરી-કમાવાની ચિતા, પરદેશના રખડપાટા

આવી આવી તો પાર વગરની વાત છે આમા કદાચ સોએ એકાદ ટકાને સરખાઈ મળી જાય, પૈસા, સ્ત્રી, પુત્ર, હવેલી વ્યાપાર સર્વ અનુકૂળ થઈ જાય અને જો કે એમાની કોઈ વસ્તુમા નામમાત્ર પણ સાચુ કે સ્થાયી સુખ નથી અને ઉપાધિનો પાર નથી, પણ સહજ સુખ-વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ, પ્રચલિત લોકમાન્યતા પ્રમાણે એવી સરખાઈવાળાને સુખી ગણીએ એવા માનેલા સુખમા એના બે-ચાર વર્ષ જાય ત્યા તો કાન દુખવા લાગે છે, આખે ચશ્મા આવે છે અને દાતની પીડાની તો વાત જ કરવી નહિ ચાળીશ વર્ષની આસપાસ નજળો ઊતરે છે એટલે દાતની જે પીડા થાય છે તેનુ વર્ણન કરવુ મુશ્કેલ છે અને પછી તો જે સ્થિતિ થાય છે તે આપણે અશરણભાવનાના એ શ્લોકો(ગેયાષ્ટક શ્લોક ૫-૬)મા જોઈ ગયા છીએ એ સુખાભાસને – ઉપર ઉપરના સુખના ખ્યાલને – ભુલાવી દે છે અને પ્રાણીના શરીરને સીધુ સપાટ કરી મૂકે છે સુકલકડી જેવા શરીરે એને જવાબદાર જિદગી મહા-ઉપાધિમા પૂરી કરવી પડે છે માથે ફરજો મોટી અને ખાવામા કાંઈ દમ નહિ મ્હોંમાંથી લાળ પડે, શરીર પરનો અંકુશ જાય અને ઘરના સર્વ અવગણના કરે આ જરાવસ્થા એ મોતની બ્હેનપણી છે-સખી છે, મિત્ર છે ઘણીવાર ઘરડા માણસને જિદગી એટલી બોજારૂપ

લાગે છે કે એ મરણને વધારે પસંદ કરે છે તે વખતે પરાધીનતા એટલી વધી જાય છે કે એક વખતના હુકમ કરનારા અને જોરથી ચાલનારાને એ ભારે આકરી થઈ પડે છે

આ પ્રમાણે માતાના પેટમા આવવાથી માડીને ઘડપણે છેડો (મરણ) આવે ત્યાસુધી સુખ જેવુ કાઈ થતુ નથી, ભોગવવાનુ નથી અને ભોગવવા જેવુ કોઈવાર લાગી જાય છે તો તે લાબો વખત ટકતુ નથી. ત્યારે આ નાટક કયા પ્રકારનુ ? અને આમા સુખના ધરડકા શા ? આ સર્વ પ્રપચ શેનો ? કઈ જાતના સુખની પછવાડે આપણે દોડયા જઈએ છીએ ? અને તે કેટલો વખત ચાલશે ? આ સુખનું–માનેલા સુખનુ–આખુ નાટક પણ જોવા જેવું છે, વિચારવા જેવુ છે, બરાબર ખ્યાલમાં રાખવા જેવું છે. આખા સંસાર-નાટકમા વાસ્તવિક સુખ જેવુ કાઈ લાગે તેમ નથી. કદાચ લાગી જાય તો તે આભાસમાત્ર સુખ છે અને તેની પછવાડે એ મહાન રાક્ષસી ઊભી છે જરા અને પછી મૃત્યુ આ આખા નાટકને ઓળખવુ, એને સમજવુ અને સમજીને તેને તે તરીકે વારવાર વિચારવુ એ જ એ નાટકની પરીક્ષાના પાઠો છે અને તે ભણાઈ જાય, તો પછી આગળનો રસ્તો જરૂર સૂઝી જાય તેમ છે.

'કોળીઓ કરી જાય છે' એમ જરા (ઘડપણ) માટે બરાબર કહેવામા આવ્યું છે. એ શરીરની જે સ્થિતિ કરી મૂકે છે તેને માટે એ તદ્દન યોગ્ય શબ્દ છે. એક એક કોળીએ એ શરીરને હોઈઆ કરતી જાય છે. ધીમે ધીમે આવતી નબળાઈ ઓળખી આખુ નાટક વિચારવુ નાટક સમજો એટલે રસ્તો જડશે

આમાં કોઈ વાર આપત્તિનો છેડો આવે ત્યા ભયકર જરા સામે ડોળા કાઢીને ઊભી રહે છે. મહામહેનતે પરદેશ ખેડી, પૈસા મેળવી માણસ ઘરબાર વસાવે છે કે પરણે છે ત્યા 'આદર્યા અધવચ રહે'—એમ થાય છે આ તો આખું નાટક છે માત્ર આગળ કયો પાઠ ભજવવાનો છે એનું અજ્ઞાન છે એટલે આશામા રમતો ચાલ્યા કરે છે, બાકી વાતમા કઈ માલ નથી પોતાની આખી પાછળની જિદગી અને તેના મનોરથો યાદ કરીએ તો મોટુ નાટક દેખાય તેમ છે, પણ તે જોવાની અને તેનુ રહસ્ય ઉકેલવાની મરજી હોય તેને માટે એ છે

(૬૪) પાજરામા પોપટ પડ્યો છે એનુ પાજરુ સોનાનુ હોય કે હીરાથી મઢેલુ હોય પણ વિશાળ આકાશમાં છૂટથી ફરવાના સ્વભાવવાળા પોપટને તો દુ ખનો પાર નથી એને તો એક ઝાડેથી બીજે ઝાડે ઊડવાનુ અને એના મૂળ વિલાસોમા રમણ કરવાનુ હોય કે પાજરે પુરાઈ રહેવાનુ હોય ?

ભવિતવ્યતા તેને એક ભવ ચાલે તેવી એક ગોળી આપે છે અને એ ગોળી લઈ એ પાજરામા પડે છે એ પાજરાની પાસે જમગજરૂપ બિલાડી બેસી રહે છે. એ એની પાસે-પડખે તૈયાર છે અને પાજરે પડેલ પખી જાણતો નથી કે એ ક્યારે ત્રાપ મારશે ? એને એ બિલાડીની ઝડપની બીક સદાકાળ રહે છે. નિયતિ-ભવિતવ્યતા આ પ્રાણીને કેવી રીતે

એક ભવસવેદ્ય ગોળી આપે છે અને પોતાના પતિ પાસે કેવા નાચો કરાવે છે એનો ચિતાર શ્રી સિદ્ધર્ષિગણીએ બહુ સારી રીતે 'ઉપમિતિભવપ્રપચ' ગ્રથમાં આપ્યો છે. (જુઓ વિભાગ ૧લો, પૃ ૨૫૬)

પાંજરે પડેલો આ જીવ સારી રીતે સસારમા રખડે છે અને એના ચિત્તની વૃત્તિ એટલી ભમી જાય છે કે એ પોતે પાજરે પડયો છે એ વાત પણ જાણતો નથી, અને જાણે એ પાજરામા પડવાની સ્થિતિ એની સ્વાભાવિક હોય અને પાજરુ ઘરનુ ઘર હોય એમ તે માની લે છે તેમ જ કોઈ કોઈ વાર તો પડખામા જમરાજ જાગતા બેઠા છે એ વાત પણ વીસરી જાય છે જ્યારે મન ભ્રમિત થઈ જાય ત્યારે પછી બીજુ શુ થાય? ઊધી આંખે જોવામા આવે ત્યારે સાચી વાત દેખાય જ ક્યાથી?

ભવિતવ્યતા (નિયતિ) એને કેવી રીતે બાધી રાખે છે તેનો ખ્યાલ કરવા માટે હાથીને એક નાનકડો તતુ (જળતતુ) પાણીમા પકડે છે ત્યારે એની કેવી દશા થાય છે તે દાખલો યોગ્ય જણાયો છે આવડો મોટો હાથી એક તાતણા જેવા તતુથી પાણીમા ખેચાઈ જાય છે અને હાથીનુ સ્વાભાવિક બળ (વીર્ય) તદ્દન ખલાસ થઈ જાય છે

આ સસારનાટકમા પડેલા અને ભાન-ભૂલેલા પ્રાણીની આ દશા થાય છે તે ખાસ ખ્યાલમા રાખી, તેની પજરગત સ્થિતિ અને તેના નિયતિને અધીનત્વ પર ખૂબ વિચાર કરવા યોગ્ય છે આ વિચારણા એ 'સસારભાવના' છે, એ પર વિચાર થશે એટલે આખા સસારનો ખ્યાલ આવશે અને ખ્યાલ આવશે એટલે એના ખરા સ્વરૂપની વિચારણા થશે એ વિચારણામા શરીરને 'પાજરુ' ગણવાની બાબત ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે, વારવાર ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, નિરતર લક્ષમા રાખવા યોગ્ય છે

(ઙ૫) હજુ એક બીજી પણ અગત્યની વાત વિચારવા યોગ્ય છે આ શરીર પાજરુ છે એટલુ જ નહિ પણ આ પ્રાણીએ આવા અનત રૂપો કર્યા છે એ પૃથ્વીમા ગયો છે, પાણી થયો છે, અગ્નિકાયમા ખૂબ રખડયો છે, વાયુ તરીકે ઊડયો છે, વનસ્પતિમા ટકાનો ત્રણ શેર વેચાયો છે અને ઉપર મફત પણ અપાયો છે, એ બે-ત્રણ-ચાર ઇદ્રિયવાળો થયો છે, જળચર, સ્થળચર ખેચરમા ખૂબ ભટકી આવ્યો છે, દેવ, નારક થઈ આવ્યો છે અને મનુષ્ય પણ થયો છે

એ ધનવાન ને નિર્ધન થયો છે, રૂપવાન ને કદ્રૂપો થયો છે, આબરૂદાર અને આબરૂ વગરનો થયો છે, સારા ને ખરાબ બાધાવાળો થયો છે, સદ્ભાગી ને દુર્ભાગી થયો છે, રાજા અને ભિખારી થયો છે, દાતા અને યાચક થયો છે-એણે અનેક પ્રકારના રૂપો અનતવાર લીધા છે. એ ચારે તરફ રખડયો છે, અનતવાર રખડયો છે, સાતમે પાતાળ જઈ આવ્યો છે અને ઉપર-નીચે, આડે-અવળે સર્વ સ્થળે આટા મારી આવ્યો છે. ત્યા નવા નવા રૂપો લીધા છે અને એ રીતે આ અનાદિ સસારમા એણે અનત પ્રકારના વેશો ધારણ કર્યા છે

પુદ્દગલપરાવર્ત એ પારિભાષિક શબ્દ છે એ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ આઠ પ્રકારનુ થાય છે. એની વિગત 'ઉપમિતિ ભ. પ્ર.' ભાષાતરના પ્રથમ પ્રસ્તાવની પછી પરિશિષ્ટ નં ખ મા આપી છે (જુઓ પૃ ૨૪૭). મતલબ એ છે કે અનત પુદ્દગલપરાવર્તનો એણે કર્યા, અનેક વેશો ધારણ કર્યા, અનેક ગતિમા રખડયો અને અનેક અભિધાનો એણે સ્વીકાર્યા આ મહાન્ ચક્રભ્રમણની સ્થિતિનો બરાબર ખ્યાલ કરી આખા સસારને સમુચ્ચય નજરે વિચારવો અને તેમા પોતાના ભ્રમણની કલ્પના કરવી એ સસારભાવના ભાવવાનો એક પ્રકાર છે

સસારનુ અનાદિત્વ સમજાય, પોતાનો રખડપટ્ટો સમજાય, પોતે ધારણ કરેલાં રૂપોનો ખ્યાલ આવે અને એવા રૂપો અનતવાર કર્યા છે એ સમજાય ત્યારે પ્રાણી પોતાનુ આ અનાદિ સસારસમુદ્રમાં કેવુ સ્થાન છે અને પોતે ક્યા ઘસડાય છે તે બરાબર સમજે. આવા ચક્રભ્રમણનો છેડો લાવવો એવી જો એને જિજ્ઞાસા પણ થાય તો તેને આ આખા સંસારને એના અનેક આકારમા જોઈ જવાનો પ્રબળ પ્રસગ બારા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે વિચારણા આખ ઉઘાડી આગળ–પાછળ, ઊચે અને નીચે જોવાથી બરાબર થઈ શકે તેમ છે.

હજુ આ સંસાર કેવો છે? કેવો વિચિત્ર છે? ત્યા આ પ્રાણીએ કેવા કેવા નાચ કર્યા છે? કેવા કેવા વેશો લીધા છે? અને એ કેવો ઘસડાતો જાય છે?–એ આગળ જોવાનુ છે એ જોઈને વિચારમા જરૂર પડવા જેવુ છે, પણ મૂઝાઈને દબાઈ જવા જેવુ કે આપઘાત કરવા જેવુ નથી એવા દારુણ ભવાર્ણવમાથી અને આ મહા રખડપટ્ટીમાથી હમેશને માટે છૂટી જવાના માર્ગો છે તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ પણ છે, પરતુ પ્રથમ તો આખો સસાર કેવો છે અને કેવી ઈમારત પર રચાયલો છે તેનો ખૂબ વિચાર કરવો. આખી વિચારણા ખૂબ મજા આપે તેવી, જોવા–સાભળવા જેવી, વિચારતા પોતાને ખૂબ શરમાવે તેવી અને આખો ઉઘાડી નાખે તેવી છે આપણે હવે ગ્રથકર્તાનુ ગેયાષ્ટક વિચારીએ એનો રાગ જ શાંત કરી દે તેવો છે એમાં એમણે મહાન યોગી આનદઘનજીના અતિ વિશાળ શાંતિનાથના સ્તવનના લયનુ અનુકરણ કર્યું છે ગાતા અદર ઊતરી જવાય તેવો તેનો લય છે અને ભૂમિકા સુદર છે. એ ગાનનો ભાવ વિચારીએ

સંસારભાવના :: ગેયાષ્ટકપરિચય

૧ સસારનુ નાટક બરાબર જોઈ લે પછી તને ખાતરી થશે કે આ સસાર અતિ દારુણ (ભયકર) છે તુ જન્મમરણાદિ ભયથી ડરી ગયો એમ જરા લાગે છે, પણ સસાર આખો ભયકર છે એમ તુ સમજ્યો નથી વાત એમ છે કે આ પ્રાણીએ સસારને એના ખરા આકારમા ઓળખ્યો જ નથી અને એ હજુ ચોક્કમ સ્થિતિમા ફર્યા જ કરે છે એનુ કારણ શુ છે તે તપાસીએ મોહરાજા એનો ખરો શત્રુ છે, એ એને ઊંધા પાટા બધાવી આખી ખોટી ગણતરી એની પાસે કરાવે છે પ્રાણી સમજે છે કે મારી અગવડ વખતે મારા સંબધીઓ હશે તે કામમા આવશે અને તેટલા ખાતર એ અનેક અગવડો ખમે છે, એની ખાતર એ પોતાના માન્ય સિદ્ધાન્તોનો અને કરેલ નિર્ણયોનો પણ ભોગ આપે છે અને ગાડા જેવો બની જ્યા સુખ નથી ત્યાથી સુખ શોધે છે.

મૂળ હકીકત એ છે કે આ મારા–તારાનો વ્યવહાર એ મોહરાજાએ જ કરાવ્યો છે. એ મોહરાજાને તુ તારો હિતસ્વી સમજે છે અને તે તને સાચો રસ્તો બતાવનાર છે એમ તુ જાણે છે, પણ ખરી રીતે તે મોહરાય જ તારો ખરો શત્રુ છે અને તને ફસાવવા તે તદ્દન ખોટા પાટા બધાવે છે કદાચ તુ એ મોહરાજાને ઓળખતો નહી હોય તેથી તને ટૂકામા એટલુ જ કહેવાનુ કે 'હુ અને મારુ'નો મત્ર ભણાવનાર એ મોહરાજા છે અને વધારેમાં વાત એ છે કે એ તારો શત્રુ છે આ વાતની જો તને ખબર ન હોય તો સમજી લે.

એને અગે બે વાત મુદ્દાની કરવાની છે. એક તો એ કે એ તારા શત્રુ મોહે તને બરાબર ગળેથી પકડ્યો છે, એણે તારી બોચી પકડી છે અને તને બરાબર પોતાના સપાટામા લીધો છે. તે મલ્લકુસ્તી જોઈ હોય તો તને માલૂમ હશે કે એક મલ્લ જ્યારે સામા મલ્લનુ ગળુ પકડે છે ત્યારે તેને છૂટવુ ભારે મુશ્કેલ પડે છે, તેનાથી છૂટવામા ભારે બળની (પુરુષાર્થની) અપેક્ષા રહે છે અને બીજી વાત એ છે કે અત્યારે તુ એક આપત્તિમાથી બીજીમાં અને બીજીમાથી ત્રીજીમા પડે છે અને એમ ચારે તરફ વિપત્તિથી ઘેરાઈ જાય છે. એ સર્વનો કરનાર એ મોહ છે તને વારવાર એ આપત્તિમા ઘસડી જાય છે અને અત્યારે તને જે આપત્તિઓ દેખાય છે એ સર્વ એ મોહરાજાની બનાવેલી છે અને તે તરફ લઈ જનાર પણ એ જ મહારાજા છે

આખા સસારની રચના સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે તો મહા અધકાર ચારે તરફ વ્યાપેલો દેખાશે અને જાણે આપણે માટે એક પછી એક જાળો–ફસામણીઓ (Traps) ગોઠવાયેલી હોય એમ લાગે છે. એક ગૂચવણમાથી ઉપર આવીએ ત્યાં બીજી ઊભી થાય છે અને એમ ને એમ ચાલ્યા જ કરે છે અતે જીવનનો અત આવે છે, પણ ગૂચવણોનો અત આવતો નથી સસારના ચકાવામા પડેલો કોઈ પણ પ્રાણી સર્વ ગૂચવણોનો નિકાલ કરીને જતો જ નથી.

સસારમા પડચા પડચા તો મોહરાજાનુ શત્રુપણુ અને ડગલે પગલે વિપત્તિ તરફ ઘસડાવાનુ વૈચિત્ર્ય સમજાય તેમ નથી અથવા સમજવુ મુશ્કેલ છે, કારણ કે એ તો અંદર રહીને ગૂઢપણે કામ કરે છે અને પ્રાણીને મોટા વમળમા નાખી તેની બુદ્ધિને પણ ફેરવી નાખે છે આખા સસારનો બરાબર ખ્યાલ કરવામાં આવે અને જરા તેના ઉપર જઈ નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિએ તેને જોવામાં આવે તો જ મોહરાજા બરાબર ઓળખાય તેમ છે. બાકી તો એના ચાળા અનેરા છે, એના માર્ગો અનેરા છે અને એનાં સાધનો અગમ્ય છે. એને સમજવા પણ મુશ્કેલ છે, સ્વીકારવા વધારે મુશ્કેલ છે અને તેને બરાબર સમજીને પોતાનો સ્વતત્ર માર્ગ કાઢવો સર્વથી વધારે મુશ્કેલ છે સસારમા તો ઘણુ જોવાનુ છે, એનો વિચાર કરતા તો મહિનાઓ અને વર્ષો થાય તેમ છે. પણ એને ઓળખવામા સર્વથી વધારે અગત્યનો ભાગ મોહરાજાનો હોઈ તેને ઓળખવો, તેની જીવ સાથેની ખાસ શત્રુતા સમજવી અને તેના કાર્યો અને પરિણામો ઓળખવા એ સસારભાવનાને અગે મુખ્ય જરૂરી બાબત છે. મોહને યથાસ્વરૂપે ઓળખ્યો એટલે આખા સસારને ઓળખ્યો એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ લાગતી નથી.

એ મોહરાજાનુ જ્યા શાસન વર્તતુ હોય, એ મોહરાજા તારો પાકો દુશ્મન હોય. એ દુશ્મનના રાજ્યમા તારે જીવવાનુ અને મરવાનું હોય–તેવા આ સસારને તુ શુ જોઈને વળગતો જાય છે? એ સસાર કેવો છે તે તુ જો, વિચાર, સમજ. એમાં મોહરાજા કેવો છે તે સમજ, એ મોહરાજાનુ ત્યા સામ્રાજ્ય છે એ ધ્યાનમા લે, એ રાજા તારો દુશ્મન છે તે વાત સ્વીકાર, એ રાજાએ તને ગળેથી પકડચો છે એ વાત ધ્યાનમા લે અને તારી સર્વ મુશ્કેલીઓ એણે ઉત્પન્ન કરી છે તે વાત સમજી લે એણે શું શુ કર્યું છે તે તુ જોતો જજે. સંસારભાવના એટલે મોહરાજાના વિલાસોની ઓળખાણ જ છે તે આ ભાવનાને અતે તારા સમજવામા આવશે તુ આગળ ચાલ

૨. પ્રથમ તો તુ આ સંસારમા કેવી રીતે બધાઈ જાય છે તેનો વિચાર કર એટલે તુ એ મોહરાજાની ગોઠવણોનો કાઈક ખ્યાલ કરી શકીશ તારે પોતાને ખાવા માટે જોઈએ તેટલી વસ્તુ અથવા રહેવા માટે જોઈએ તેટલી જગ્યા સારુ તુ આ બધા પ્રયાસ કરે છે? તને એમ લાગે છે કે તુ ભૂખ્યો રહી જઈશ કે તારે કોઈ ઝાડ નીચે સૂઈ રહેવું પડશે? પણ તને તારી ચિતા નથી તારી આવડતથી તુ એક દિવસમા એક વર્ષ ચાલે તેટલુ ખાવાનુ મેળવી શકે છે અને તારે સૂવાબેસવા જોઈએ તેટલી – વરસાદ, તડકો અને ઠંડીથી રક્ષણ આપે તેટલી – જગ્યા મળે તો તેથી તને સતોષ છે?

તારે તો તિજોરીઓ ભરવી છે, સાત પેઢી ચાલે તેટલુ દ્રવ્ય એકઠુ કરવુ છે, ઘરના એક ઘરથી તને સતોષ થવાનો નથી, તારે તો ગામગરાસ એકઠા કરવા છે, તારે આખા ગામનુ પાણી તારા ઘર તરફ વાળવુ છે અને લાખો થાય તો કરોડો કરવા છે અને કરોડો

થાય તો છપ્પન ઉપર ભેરી વગડાવવી છે !! અને એ સર્વ કોને માટે તે તુ કદી વિચારતો નથી વિચાર કર તો તો બધુ દીવા જેવુ લાગે તેમ છે પણ જ્યા સહજ સાચી વાતની ઝાંખી થશે એટલે તરત તુ ત્યાથી છટકી જઈશ, કારણ કે તને ઊધા પાટા બધાવનાર અખડ દિગ્વિજયી રાજા તારા હૃદયમા બેઠો છે તે તને કદી સાચો માર્ગ કે સાચો વિચાર આવવા દે તેમ નથી અને આવી જાય તો ટકવા દે તેમ નથી

ત્યારે તુ તારા છોકરાઓ માટે આ સસારમા બધાય છે ? તને તેનો પરિચય છે અને તારા મનમા એમ છે કે મારી સપત્તિ સર્વ એમને આપીશ, પણ તને ખાતરી છે કે તેઓમા કમાવાની શક્તિ નથી જ જો આવડત નહિ હોય તો તારી આપેલી સપત્તિઓ તેઓ પાસે ટકશે ? લડીને ગુમાવશે નહિ ? કે કોઈ તેને છેતરીને લઈ જશે નહી ? જો શક્તિ અને આવડતવાળા તે હશે તો તેમને સપત્તિ આપવી બિનજરૂરી છે આ રીતે તુ છોકરાઓ માટે સંસારમા બધાય છે તે તદ્દન નકામુ છે, બિનજરૂરી છે, સમજ્યા વગરની વાત છે

એવી જ રીતે તારા બીજા સબધીઓ માટે સમજી લે તુ બીજા ખાતર બધાઈને હેરાન થતો હો તો તેમા તારી મોટામા મોટી ભૂલ છે તેમના પરિચયથી અથવા પરિચયનાં પરિણામોથી સબધને અગે તારી ફરજોનો તારો ખ્યાલ જ ખોટો છે કર્મનુ સ્વરૂપ તુ જરા સમજ્યો હોત તો તને દીવા જેવુ લાગે તેમ છે કે એ સર્વ ફાંફા છે. એને ગ્રથકારે દોરડા (ગુણ) કહ્યા છે તે બરાબર છે એ મોહરાજાએ સ્વજન છોકરાના પરિચયરૂપ દોરડા ફેલાવ્યા છે, પાથરી દીધા છે અને તેનાથી જ તને બાધી લીધો છે તુ બધાઈ ગયો છે એમ તુ ધારે છે એ વાત સાચી છે, તને એ જાળમાથી છૂટવુ સૂઝતુ નથી—ગમતુ નથી એ સર્વ સાચુ છે, પણ એ આખું બધન અને તેને અગે તારી માન્યતા તદ્દન ખોટી છે એનો પાયો જ ખોટો છે અને તુ નકામો પડી મરે છે

એ જ મિસાલે સ્ત્રી, ભાઈ, પિતા આદિ સર્વ બધનોનુ સમજવુ ખરી વાત એ છે કે તારે કાંઈ છોડવુ નથી, તારે તો નદરાજાની પેઠે સોનાની ડુગરીઓ કરવી છે, કપનીઓમા નાણા રોકવા છે, મોરગેજ પર ધન આપવા છે અને જમે બાજુનો સરવાળો જોઈ રાજી થવુ છે એવી વાતમાં કાંઈ સાધ્ય નથી, હેતુ નથી ઉદ્દેશ નથી, સાર નથી

તને ડગલે અને પગલે કેટલાય અનુભવો થયા છે તુ જેની ખાતર પડી મરે છે તે તારા તરફ કેવી રીતે વર્તે છે તેનો વિચાર કર તને પરભવમા તો અનેક અનુભવ થયા છે પણ તે ઉપરાત આ ભવમા તે કેટલુ વાચ્યુ કેટલુ જોયુ, કેટલુ જાણ્યુ અને કેટલુ જાતે અનુભવ્યુ. એ તારા અનુભવો પછી પણ એ નો એ જ રહીશ ? રહી શકીશ ?

વળી તે અત્યાર સુધીમા ન ઇચ્છવાજોગ તિરસ્કારો—પરિભવો કેટલા સહ્યા છે તે તો વિચાર ગત કાળમાં તુ કેવી કેવી ગતિઓમા જઈ આવ્યો છે તે વિચાર ત્યા તારા શા હાલ થયા હતા તેનો ખ્યાલ કર તે ન કલ્પી શકયો હો તો આ ભવમા તારે માથે કેટલી અપમાન—તિરસ્કાર કરાવનારી પરિસ્થિતિઓ આવી ગઈ તે તુ સભારી જા,

(પ્રત્યેક પ્રાણી અહીં પોતાના જીવનને યાદ કરી જાય તો તેને શરમાવે તેવા અનેક પ્રસંગો – દરેક નાના–મોટા અનેક – બન્યા હશે!) આવા પ્રસંગો તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું ખાસ કારણ છે. દરેક પ્રાણી સંસારમાં ઘણો મસ્ત રહે છે તે માને છે કે એના જેવો માનયોગ્ય માણસ બીજો કોઈ નથી અથવા બહુ થોડા છે. આ જોશ પર તે દુનિયામાં ચાલે છે અને પ્રાણી પોતાના પગભવના પ્રસંગો વારંવાર ભૂલી જાય છે. આ સર્વ મોહરાજાના ચાળા છે આપણો આ ભવનો અનુભવ જ જો બરાબર જોઈ જવાય તો આપણી ઘણી ગરમી ઠંડી પડી જાય તેમ છે, માત્ર વિચારધારા પ્રામાણિક અને દીર્ઘકાલીન જોઈએ આવા અનુભવોના દૃષ્ટાન્તો અહીં નહિ આપીએ પ્રત્યેક પ્રાણીની પ્રામાણિક વિચારણા પર તે છોડીએ. આ સર્વ મોહરાજાના નાટક છે એ સમજી સંસારને એના ખરા આકારમાં સમજ

૩. હવે જરા તારી વિચારધારા આગળ ચલાવ આખરે તું કર્મને અધીન છે અને ને નચાવે તેમ તારે નાચવાનું છે તું કોઈ કોઈ ભવમાં ઉન્નતિના શિખર પર પણ બેઠો હોઈશ, ભારે ગૌરવથી ખડેજાવ ખડેજાવ થયો હોઈશ, તારી આગળ બિરુદાવળી બોલાણી હશે અને તને ખમા ખમા થયું હશે આ એક વાત વળી કોઈ ભવમાં તું તદ્દન હીન થયો હોઈશ કોઈ તને અડે તેમાં પણ પાપ મનાતું હશે તું જાતિચંડાળ થયો હોઈશ. તું નારકીમાં પરમાધામીથી કુટાયો હોઈશ તે શરણ માટે રાડો પાડી હશે. તું શાકને ભાવે વેચાયો હોઈશ, તું જંગલમાં પુષ્પપણે જન્મી કોઈ ન જાણે, ન સૂંઘે તેમ મરી ગયો હોઈશ અને તને કોઈએ પગે રગદોળ્યો હશે, કોઈએ ચાંપ્યો હશે અને કોઈએ સૂંઘીને ફેંકી દીધો હશે અનેક ભવોમાં પરિભવના સ્થાનો તો અપરપાર ગણાવી શકાય તેમ છે આ આખો ખેલ જોવા જેવો છે, જોઈને વિચારવા જેવો છે, વિચારીને ચિંતવવા જેવો છે.

ભાઈસાહેબ ઈસ્ત્રીટાઈટ થઈને ચાલતા હોય, કપડા પર ડાઘ પડવા દેતા ન હોય, મ્હો પર માખી બેસવા દેતા ન હોય અને સ્ટીફ કૉલર, નેકટાઈ અને બૂટ–મોજામાં, ખીસામાં રૂમાલ, રૂમાલમાં સેંટ અને સેંટની સુગંધમાં મ્હાલતા હોય ત્યારે એ કઈ કઈ સ્થિતિમાંથી પસાર થઈ અહીં આવેલ છે તેનો ભાગ્યે જ ખ્યાલ કરે છે એના મનુષ્ય તરીકેના રૂપો વિચારી જઈએ તો પણ એના અભિમાન ઉતારી નાખે એવી વાતો છે, અને આ ભવમાં પણ ચાર ચાર મોટર ફેરવનાર અને દરવાજા પર સિપાઈ ખડા રાખનારને ઘેર ઘેર ફરી ભીખ માગતા, તિરસ્કાર પામતા, હડધૂત થતા નજરે જોયા છે પછી આ નાટક શા? અને આ ઠણકો શેનો? અને એ કોના ઉપર?

અનેક વિકૃત, તિરસ્કૃત, ભયંકર રૂપ લેનાર, તિર્યંચોમાં પાટુ અને પરોણી ખાનાર, પારકા મલીદા ઉઘરાવનાર, વિષ્ટા ઉપર બેસનાર, ટુકડો રોટલો ખાનાર, જારના દાણા ચણનાર, ચાબખાના માર સહનાર, ડફણાના ઘા સહનાર–તું તે કઈ બાબતનું ગૌરવ કરે છે?

શેનુ અભિમાન કરે છે? અને કાચમા મુખડુ નીરખી શેના ઉપર મલકાય છે? તું તો કર્મને આધીન છે, કર્મપરિણામ—રાજાના રચેલા મોટા રાસનો એક નાટકીઓ છે અને કાળ-પરિણતિ દેવી સાથે બેસી એ રાજા નાટક જુએ છે તારે તો ઉત્તરોત્તર વેશ ભજવવાના જ છે. ભવિતવ્યતા દેવી ગોળી આપે તે લઈ તારે એક પાઠ તેના હુકમ પ્રમાણે ભજવવાનો છે. તે તો કૈક પાઠો ભજવ્યા છે, દરવખત નવા નવા રૂપ લીધા છે આમા તુ કોઈ વખત કદાચ તારા મનથી સારુ ઉન્નતિનુ સ્થાન પામ્યો તો તેમા પણ તારી હુશિયારી કાંઈ નથી. તને તે પાઠ ભજવાવનારા તો અન્ય છે, તેને તે ઓળખ્યા નથી. પણ તારે ઓળખવાની જરૂર છે અને એને ઓળખીશ એટલે તારુ આખુ નાટક તારા ધ્યાનમા આવી જશે

નવા નવા રૂપની ગોઠવણ કેવી રીતે થાય છે તેની આખી ઘટનાનુ દર્શન ઉપમિતિકારે આબાદ ચીતર્યું છે. તે ત્યાથી સમજવા યોગ્ય છે, પણ એમા મલકાવા જેવુ કાંઈ નથી નાટક વિચારતા આખા સસારનુ દર્શન થાય છે અને તે વિચારણા અત્ર કર્તવ્ય છે

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમા (ગાથા ૩–૪) કહ્યુ છે કે—

एगया देवलोएसु नरयेसु वि एगया,
एगया आसुरं कायं अहाकम्मेहि गच्छई ।
एगया खत्तियो होइ, तओ चंडालवुक्कसो,
तओ कीडपयंगो य, तओ कुंथुपिपीलिया ॥

"આ જીવ કોઈવાર દેવલોકમા ઊપજે છે, કોઈવાર નારકીમા ઊપજે છે, કોઈ વખત ભુવનપતિ આદિમા અસુર થાય છે એના કર્મ પ્રમાણે એ જાય છે કોઈવાર એ ક્ષત્રિય થાય છે, કોઈવાર ચડાળ અને વર્ણસકર (જુદી જુદી જાતિનાં માબાપવાળો) થાય છે, કોઈવાર કીડો થાય છે, કોઈવાર પતગ થાય છે, કોઈવાર કુથુઓ થાય છે, કોઈવાર કીડી થાય છે"

હવે કયા દેવ અને કયા કુથુઓ? કયા ભુવનપતિ અને કયાં પતગિયો? આ તે મોહ શો અને ચાળા શા? તેવી જ રીતે જ્ઞાનાર્ણવકાર કહે છે કે—

स्वर्गी पतति साक्रन्दं, श्वा स्वर्गमधिरोहति ।
श्रोत्रिय सारमेयः स्यात्क्रमिर्वा श्वपचोऽपि वा ॥

સ્વર્ગનો દેવ રવડતો રવડતો નીચે પડે છે અને કૂતરો મરીને ઊચે સ્વર્ગમાં જાય છે મોટો શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ (સ્પર્શાસ્પર્શમા ખૂબ માનનાર અને કૂતરાને કે અસ્પૃશ્ય જાતિને અડી જવાય તો ન્હાનાર) કૂતરો થાય છે, કરમિયો થાય છે અથવા ચડાળ થાય છે.' આ સર્વ બનવાજોગ છે, એમા નવાઈ જેવું કાંઈ નથી સસારનુ નાટક ચાલે છે અને તેના પાત્રો કર્મરાજા નચાવે તેમ નાચે છે અને તે ફરમાવે તેવા વેશ લે છે નવા નવાં રૂપ લેવા તે પણ કર્મને અધીન છે, તેની સત્તાનો વિષય છે અને તેમા તારે કાંઈ ઊચા–નીચા થઈ જવાનું નથી. બરાબર નાટક જો અને વિચાર.

૪. આવી રીતે પરભવમા તે અનેક રૂપો લીધાં છે તે વાત બાજુએ રાખીએ, તો આ ભવમા પણ તારી કેટલી દશાઓ થઈ છે તે તુ જોઈ લે. બાળક હો ત્યારે સર્વ બાબતમા 'પરવશ'–ખવરાવે કોઈ. ધવરાવે કોઈ, ન્હવરાવે કોઈ, કપડા પહેરાવે કોઈ અને પછી જરા ચાલતો થા ત્યારે તુ ધૂળમા રગદોળાયો, તે ન અડવા યોગ્ય વિષ્ટાઓ ચૂથી, તારા ગાલ પર મેસના થપેડા વળગ્યા, નાકમાં ગૂગા, આખોમા ચીપડા, નસકોરામા શેડા અને મ્હોંમાથી લાળ ચાલતી તેં અનુભવી અને માતાનુ દૂધ ધાવી–ધાવીને તુ ઊછર્યો. પછી તું જવાનીઓ થયો એટલે અભિમાનથી 'મત્ત' થયો. જાણે ધરણી ઉપર પગ મૂક્યા વગર અદ્ધર ને અદ્ધર ચાલતો હોય તેવો, રગરાગમા ઈસ્રીબધ કપડા પહેરીને ચાલે ત્યારે જાણે પૃથ્વીનુ રાજ્ય તારુ હોય એવો તે સ્વાગ ધારણ કર્યો. પછી આવ્યુ ઘડપણ એટલે લાકડી લીધી હાથમાં. ઉધરસ ખાતો, શ્વાસ લેતો, દમથી શેકાતો, ડગમગતી ડોકીએ પરાધીન દશામાં જીવતે મુવા જેવો, આંખમા પાણી અને મુખમાથી લાળ પડતી હોય ત્યારે પાછો પરાધીન થઈ ઘરના એક ખૂણામા બેસે છે. છેવટે તદ્દન પરાધીન થઈ જઈ યમદેવને તાબે થાય છે. સર્વને છોડી ચાલ્યો જાય છે આ તો આ ભવમા તારી દશા છે. તુ બાલ્યવયમા પરવશતાનો પાઠ ભજવે છે, પછી મદમસ્તનો પાઠ ભજવે છે, પછી ખરખર બોરડીનો પાઠ ભજવે છે અને છેવટે પાછો પરાધીનતાનો પાઠ ભજવે છે. આ હકીકત પણ તને વિચારમા નાખી દે તેવી–શરમાવે તેવી–મૂઝવે તેવી લાગતી નથી? શેના ઉપર તારો રોફ છે? આ સર્વ મસ્તી તુ શા કારણે કરે છે? તારો આ ભવનો તો વિચાર કર

આવી રીતે ગયા ભવોનો ઇતિહાસ વિચારવામા આવશે કે આ ભવમા થતી અનેક દશાઓ વિચારવામા આવશે તો તારા મનમાં કોઈ વાર છતી વસ્તુનુ અભિમાન આવશે અથવા તુ ઉન્નતિનો દભ કરતો હોઈશ તે વખત તને જરૂર વિચાર થશે.

આપણે તો આ નાટક જોવાનુ છે પ્રાણીઓ કેવા કેવા વેશ લે છે અને એક ભવમા પણ કેવી કેવી સ્થિતિએ કેવા કેવા પાઠ ભજવે છે તે વિચારી સંસારને સાચા સ્વરૂપમા સમજવા જેવો છે અને સમજીને તે પરથી ધડો લેવાનો છે.

૫. આ સસારની એક બીજી પણ વિચિત્રતા જોવા જેવી છે. આ સસારમા જે પિતા થયેલ હોય છે તે પુત્ર થાય છે અને પુત્ર પિતા થાય છે આવી રીતે સ્રી બ્હેન થાય છે, માતા થાય છે અને માતા સ્રી થાય છે જુદા જુદા ભવોમાં આ પ્રમાણે બને છે

અનત ભવોની વિચિત્રતા દિવ્ય જ્ઞાનથી જોઈને વિશિષ્ટ જ્ઞાની કહી ગયા છે કે આ જગતના સર્વ જીવો અરસપરસ માતાપણે, પિતાપણે, ભાઈપણે, બ્હેનપણે, સ્રીપણે, પુત્રપણે, પુત્રીપણે અને પુત્રની સ્રી તરીકે થયા છે અને તે પણ અનેક વખત થયા છે. એ જ રીતે એકબીજાના વહાલા અને દુશ્મન પણ થયા છે આખા સંસારની રચના જોવામા આવે તો આમા કાંઈ નવાઈ જેવુ લાગતુ નથી. **કુબેરસેના**એ વેશ્યાકૃત્ય કરી યુગલને જન્મ આપ્યો

માતાના આગ્રહથી બન્નેને પેટીમા મૂકી નદીમા છોડી દીધા. વેશ્યાએ બન્નેના હાથમાં વીટી પહેરાવી એક પર નામ લખ્યુ કુબેરદત્ત. બીજી પર કુબેરદત્તા નદીમાં ઘસડાતી પેટી દૂર ગઈ બીજે ગામે બે વાણીઆના હાથમા આવી એકે દીકરો લીધો, બીજાએ દીકરી લીધી બન્ને મોટા થયા બન્નેના માબાપે તે બ નેને જ પરણાવ્યા પતિ–પત્ની રમતા હતાં ત્યા એકની અ ગૂઠી નીકળી પડી. બન્નેએ સરખાવી જોઈ એક કારીગરની બનાવેલી જાણી વિચારમા પડ્યા. બાપાને પૂછ્યુ ભાઈ–બ્હેન છીએ એમ સમજાયુ. ખેદ થયો કુબેરદત્ત ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યો. દુર્ભાગ્યે કુબેરસેના–માતાને ગામે જ આવ્યો માતા તો હજુ વેશ્યા જ હતી. પૈસા કમાઈ કુબેરદત્ત વેશ્યા તરીકે તેની પાસે ગયો ફસાયો. તેનાથી એક છોકરો થયો. પરસ્પર એકબીજાને ઓળખતા નથી.

કુબેરદત્તાએ વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી તે જ ગામે આવી કુબેરસેનાને ઘેર ઊતરી. નાનો છોકરો રડવા લાગ્યો તેને તેણે છાનો રાખતાં નીચેના સગપણ બતાવ્યા –(પુત્રની સાથે સગપણ)

૧ તારી માતા ને મારી માતા એક છે એટલે તુ મારો 'ભાઈ'
૨ મારા પતિ કુબેરદત્તનો તુ પુત્ર છે તેથી તુ મારો 'પુત્ર
૩ મારા પતિ કુબેરદત્તનો નાનો ભાઈ એટલે મારો 'દિયર'
૪ મારા ભાઈ કુબેરદત્તનો પુત્ર એટલે મારો 'ભત્રીજો'
૫. કુબેરદત્ત મારી માનો પતિ–તેનો તુ ભાઈ એટલે મારો 'કાકો'
૬ કુબેરસેના મારી શોક્ય કુબેરસેનાનો દીકરો કુબેરદત્ત, તેનો તુ પુત્ર એટલે મારો અને કુબેરસેનાનો તુ 'પોતરો' (પૌત્ર)

(કુબેરદત્તની સાથેના સંબંધ) તેને ઉદ્દેશીને બોલી —

૭ આપણી બન્નેની માતા એક જ છે એટલે તુ મારો 'ભાઈ'
૮ મારી માતાનો તુ પતિ એટલે તુ મારો 'પિતા'
૯ આ બાળક મારો કાકો (ન ૫) તેનો તુ બાપ તેથી તુ મારો દાદો'
૧૦ આપણે પરણ્યા હતા તેથી તેટલા વખત માટે તુ મારો 'પતિ'
૧૧ કુબેરસેના મારી શોક્ય, તેનો તુ પુત્ર માટે મારો પણ 'પુત્ર'
૧૨ આ છોકરો મારો દિયર (ન ૩), તેનો તુ બાપ માટે મારો 'સસરો'

(કુબેરસેના સાથેનો સબંધ) તેને ઉદ્દેશીને બોલી —

૧૩ મને જન્મ આપનાર તુ, તેથી તુ મારી 'માતા'
૧૪ કુબેરદત્ત મારો પિતા (ન ૮), તેની તુ માતા માટે મારી 'દાદી'
૧૫ કુબેરદત્ત મારો ભાઈ, તેની તુ પત્ની, એટલે મારી 'ભાભી'
૧૬. મારી શોક્યના પુત્ર કુબેરદત્તની તુ પત્ની તેથી મારી 'પુત્રવધૂ'
૧૭ મારા પતિ કુબેરદત્તની તું માતા તેથી તુ મારી 'સાસુ'.
૧૮ મારા પતિ કુબેરદત્તની બીજી સ્ત્રી તેથી તું મારી 'શોક્ય'

ત્રણ દૃષ્ટિએ આ અઢાર સબધો[1] ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે, અને આ જીવે આવા સબધો ભવપ્રપચમા તો અનેક વખત કર્યા છે

સસારની આ વિચિત્રતા વિચારીને હજુ તારો મનુષ્યભવ બાકી છે ત્યા સુધીમા એ સર્વને તુ તજી દે તને આવી વિચિત્રતા જોઈ આ સમાર પર ચીતરી ચઢતી નથી? તું કયા મોહ કરી રહ્યો છે? કોના ઉપર મોહ પામ્યો છે? એ કોણ છે? એના પૂર્વ સબધો તારી સાથે શા છે? એ સર્વ જરા વિચાર અને હવે બાકી રહેલા આયુષ્યના ભાગમા એ સર્વ વિચિત્રતાઓ છોડી દે અથવા એવી વિચિત્રતાઓ વધે નહિ એવો માર્ગ શોધ

સસારની અનેક વિચિત્રતા તેં અત્ર (આ ભાવનામા) જોઈ, પણ તેમાં આ વિચિત્રતા તો શિખરે ચઢે એવી છે, એનો વિચાર કરતાં ત્રાસ આપે તેવી છે અને મગજને મૂઝવી નાખે તેવી છે, પણ સાચી હોઈ મગજને ઠેકાણે લાવે તેવી અને તે દ્વારા તને માર્ગ પર લઈ આવે તેવી પણ છે પુનરાવર્તનને ભોગે તને કહેવાની જરૂર છે કે સસારની આ મહા વિચિત્રતા ખૂબ વિચારજે અને વિચારીને નરભવના બાકીના ભાગને સારા ઉપયોગમા લેજે

અહી જે વાર્તા લખી છે તે જરા નવાઈ જેવી લાગે તેવી છે, પણ વિચિત્ર સસારચક્રમા બનવાજોગ છે, અને અનત સસારમા સર્વ વિચિત્ર સબધો થાય છે તેની દિવ્યજ્ઞાનવાળા સાક્ષી આપે છે ખૂબ વિચારવા જેવી આ વાત છે એની વિચારણામા સસાર પર જય છે અને ઉપેક્ષામા સસારનો તારા પર જય છે એ વાત તુ ખૂબ ધ્યાનમા રાખજે ન ગમે તેવુ સત્ય હોય પણ જ્યારે વિચારણા કરવા બેઠા ત્યારે એને એના નગ્ન આકારમા રજૂ કરવુ જ રહ્યુ, અને આ તો ન ગમે તેવી પણ બહુ મુદ્દાની વાત હોઈ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે

૬ મોહરાજાએ આ પ્રાણીની કેવી દશા કરી છે તે જોવા જેવુ છે એક માણસ દારૂ પીએ અને પછી બેવડા કેફમા લડથડીઆ ખાય, ગટરમા પડે, પોતાનાને પણ ન ઓળખે અને તદ્દન ગાડો થઇ ગમે તેમ વર્તે તેના જેવી આ પ્રાણીની દશા મોહરાજાએ કરી દીધી છે, એને તદ્દન મૂઝવી નાખ્યો છે અને એની વિચારણાશક્તિ, પૃથક્કરણશક્તિ અને સદસદ્વિવેક શક્તિ પર હડતાળ લગાવી છે આ પ્રાણીનુ વર્તન જોઇએ એટલે એના પર મોહની કરેલી કેફની અસર કેટલી થઈ છે અને તેથી એ 'ક્ષીબ'–તદ્દન પરાધીન, બુદ્ધિહીન, વિચારણાશૂન્ય કેવો થઈ ગયો છે તેનો ખ્યાલ આવશે

આ જીવનમા જોવામા આવશે તો ઉપાધિનો પાર નથી, દુખનો અત નથી અને અગવડોનો પાર નથી જીવનકલહ એટલો આકરો છે કે એની ખાતર પ્રાણી કઈક પાપો સેવે છે અને આઘાતો ખમે છે, પારાવાર મુશ્કેલીઓમાથી પસાર થાય છે એ ભૂખ સહે

---

૧ આ પ્રમાણે બીજા ત્રણને પણ ૧૮–૧૮ સબધ થયા છે, તેથી કુલ ૭૨ સબધો શ્રી પ્રશ્નચિંતામણિમા સવિસ્તર બતાવ્યા છે

છે, પરદેશ વેઠે છે, તર્કટો કરે છે સાચા-ખોટા કરે છે અને આખો વખત જાણે પેટ ભરવા જ જન્મ્યો હોય એમ વર્તે છે એને સગાના મરણોના દુઃખ, એને મિત્રો ખોઇ બેસવાના દુઃખ એના શેઠીઆઓના હોકારા, એના અમલદારોના ત્રાસ, બિલ ઉઘરાવનારાઓના દુર્વચનોનુ શ્રવણ વગેરે દુઃખો તો જાણે દરરોજના થઈ પડયા છે શરીરના ત્રાસો ઓછા નથી, એને ટાઢા કે ગરમ થતા વાર લાગતી નથી અને એ અનેક પ્રકારે બોજારૂપ થયા કરે છે આવા તો પાર વગરના 'દુઃખો' આ સંસારમા સામાન્ય રીતે ભરેલા છે અને તે ઉપરાત અંગત દુઃખોનો તો હિસાબ નથી

એની માનસિક 'અતિ'-ઉચાટોનો સરવાળો કરીએ તો તો પાર ન આવે તેવુ છે મનના સંતાપો અને ઉચાટોથી આ સંસાર ભરેલો છે, એક દિવસ ઉચાટ વગર જતો નથી કેટલાક સાચા, કેટલાક કલ્પિત અને કેટલાક ઊભા કરેલા ઉચાટો આ જીવને હેરાન કર્યા જ કરે છે અને તે દરરોજ જાણે આ પ્રસંગોમાથી નાસી છૂટી, જંગલમા ભાગી જવા ઇચ્છે છે.

વ્યાધિઓની ઉપાધિઓ કહી-કથી જાય તેમ નથી મહારોગો જોયા કે અનુભવ્યા હોય તો એનો સાચો ખ્યાલ થાય, પણ મોટા વ્યાધિની શી વાત કરવી? શરીરમા એક નાનુ સરખુ ગૂમડુ થયુ હોય તો આખુ મનનુ ધ્યાન તેના તરફ જ રહે છે અને જાણે આખુ શરીર એ એક જ જગ્યાએ આવી પડયુ હોય તેમ સણકા મારે છે. દાઢની પીડા, બગલમા બાબલાઈ કે નાકમા એક નાની સરખી ગૂમડી (માલણ) થઈ હોય તો ચેન પડવા દેતી નથી અને ક્ષય, અતિસાર, ભગંદર, કોઢ કે એવા મહાવ્યાધિ થયા હોય ત્યારે તો ઉપાધિનો પાર રહેતો નથી.

આખો સંસાર તપાસીએ તો તેમા ઉપરના અને બીજા અનેક (૧) દુઃખો, (૨) ઉચાટો અને (૩) વ્યાધિઓ ભરેલા છે. કોઈ માંદો પડે ત્યારે આપણે જોવા-ખબર પૂછવા જઈએ છીએ અને આપણો વારો આવે ત્યારે તે ખબર પૂછી વિદાય થાય છે. આવી ઉપાધિઓથી ભરેલા સંસાર સાથે આપણે કામ લેવાનુ છે દરરોજ આપણે દુઃખ, અતિ અને વ્યાધિમા સબડીએ છીએ, એનાથી બળી-જળી રહીએ છીએ અને એનાથી કંટાળી હેરાન-હેરાન થઈ જઈએ છીએ

છતા આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એ સંસારને આપણે ચાટતા જઈએ છીએ આપણને ગમે તેટલો કડવો અનુભવ થાય, આપણે ઠેકાણે ઠેકાણે પાછા પડીએ, આપણો કાંઇ પત્તો ન લાગે, આપણી કાંઈ ગણતરી ન થાય, આપણને અનેક વ્યાધિઓ વળગેલા હોય અને નિરાતે કદી ઊંઘતા ન હોઈએ ઊંઘમાથી સફાળા ઊઠી જતા હોઈએ, છતા પણ એ સંસારને આપણે વળગતા જઈએ છીએ. જ્યા પાર વગરની ઉપાધિ ખમી ત્યાથી જ આપણે સુખ મેળવવાના ફાંફા મારીએ છીએ અને ઉપરથી એકાદ મધનું ટીપુ પડી જશે એવી આશામાં પડુ પડું થઈ રહેલી ડાળને વળગતા જઇએ છીએ આ દશા દારૂડિયાની હોય કે કોઈ

સમજુ પ્રાણીની હોય ? જ્યા અપમાન, ઉચાટ અને સંતાપ મળતા હોય ત્યાં સમજુ પ્રાણી તો જાય નહિ દારૂના કેફમાં વિવેક ભૂલી એ સસારમાથી આનદ મેળવવાના ખોટા પ્રયાસો. છે. એમા જરા પણ માલ નથી અને જ્યા સાચુ ચિરસ્થાયી સુખ નથી ત્યાથી તે મેળવવાનાં વલખા છે. દારૂડીઆ વગર એ ધંધો કોઈ સમજુ તો કરે જ નહિ.

જીવને એ મદિરા પાનાર મોહરાજા છે એનુ આ સસાર પર સામ્રાજ્ય છે. એનો માર્ગ વિષમ છે, અતિ ઊડાણુમા છે અને ચિત્તવૃત્તિ–અટવીમા આવેલો છે એના એજન્ટો એટલા બધા છે કે એક યા બીજી રીતે પ્રાણીને કેફમા જ રાખે છે અને એની વિવેકબુદ્ધિને તદ્દન નિર્જીવ બનાવી દે છે આવો આ સસાર છે ! અને તેમા તારે રજન થવુ છે, તારે તેમાંથી કસ કાઢવો છે, તારે તેમાથી ઉપભોગ મેળવવા છે ! ધન્ય છે તારી વિવેકબુદ્ધિને ! વિચારણાને ! ! પરીક્ષક–શક્તિને ! ! !

સસારના આ ચિત્રમા જરા પણ વધારે પડતી વાત નથી. પોતાનો અનુભવ જ એ માટે પૂરતો છે માત્ર લાબી નજરે પોતાનો જીવનક્રમ વિચારી જવામા આવે તો એમાં સાર જેવુ કાઈ નીકળે તેમ નથી. વિચાર, જો, સમજ, અવલોકન કર, ઊડો ઊતર.

૭ આ ભવનુ એક ચિત્ર જરા વિચારી લે. કર્મપરિણામ–રાજા કાળપરિણતિ–રાણી સાથે બેસી ભવનાટક જુએ છે એ કાળપરિણતિ–રાણીને અત્ર બટુકનુ રૂપક આપ્યુ છે. બટુક એટલે લૂટારો અથવા ભિખારી આપણે "કાળ"નુ સ્વરૂપ વિચારીએ એ યથાયોગ્ય કાળે વસ્તુનો કે પ્રાણીઓનો આપણને સંયોગ કરાવે છે વખત પૂરો થાય ત્યારે તે વસ્તુનો વિયોગ કરાવે છે. વસ્તુ પોતે બગડે, પડે, સડે અને ગધાઈ જાય કે નકામી થઈ જાય તે પણ કાળ જ કરે છે, એનાથી અમુક વૃક્ષને અમુક કાળે ફળ આવે છે, વગેરે કાળને તેટલા માટે છ દ્રવ્યમાં એક દ્રવ્ય ગણવામા આવેલ છે

એ કાળરૂપ ચોર, ધાડપાડુ આ પ્રાણી સાથે કેવી રમત રમે છે તે જુઓ તે કોઈ વખત જરા સુખ દેખાડે, છોકરા ન હોય તેને છોકરાં આપે, ઘર ન હોય તેને ઘર વસાવી આપે, નોકરી ન મળતી હોય તેને ઠેકાણે પાડે અને પ્રાણી સમજે કે હું સુખી થયો. એવી જ રીતે ઘણા થોડાને એ વૈભવ મેળવી આપે, પોતે મોટો શેઠિયો કે માલિક બની જાય, પણ પાછો થોડો વખત થાય ત્યા એ નીચેની ઇટ ખેચી લે છે એકનો એક છોકરો ચાલ્યો જાય છે, પછવાડે વિધવાને મૂકતો જાય છે, ધન પગ કરીને ચાલ્યુ જાય છે અને બુધવારિયામા નામ નોધાવવાના દહાડા આવે છે, સગવડો સર્વ ખેચાઈ જાય છે અને ઉપરાઉપરી આફતો આવતી જાય છે સાંસારિક સર્વ સુખો – કલ્પનાથી માની લીધેલા સુખો અને વગર જરૂરીઆતે એકઠા થયેલ વૈભવોની આ સ્થિતિ થાય છે, અને છેલ્લા મહાવિગ્રહ પછી તો આપણે આ સર્વ વાત નજરે જોઇ છે.

કાળ–ચોરટો એવી સિફતથી કામ લે છે કે એ જરા જરા ઉપર ઉપરના સુખો આપી આ પ્રાણીને લલચાવે છે અને પછી ધકેલી મૂકે છે નાના બાળકને સેવ ને મમરા, ગોળનો લાડવો આપી તેની કડલી કાઢી લેવામા આવે તેવુ કાળબટુકનુ આ પ્રાણી સાથે વર્તન છે આ ભવમા પણ આ પ્રાણીની – આપણી પોતાની સાથે કાળબટુક આવી ચેષ્ટા કરે છે, અને અનેક પ્રકારના ચેડા કાઢે છે તે જાણે તદ્દન અણુસમજુ નાનો બાળક હોય તેમ તેની સાથે વર્તે છે, પછી અહીના કર્મથી ભરેલા પોટલાઓ ઉપડાવીને જીવને એ બીજે લઈ જશે ત્યા તો તેના કેવા સસ્કાર કરશે એ તો આખો જુદો જ વિષય છે.

વાત વિચારવાની એ છે કે કદાચ જરા માન્યતાના સુખ કે વૈભવ મળી જાય તો પણ તે ક્યારે સહરાઈ જશે અને તેની સાથેનો સબધ ક્યારે પૂરો થશે તે આપણે કદી પ્રથમથી જાણતા નથી, પણ કઈકના સુખ–વૈભવો થોડા વખતમા લેવાઈ જતા આપણે નજરે જોયા છે તેથી કદાચ તને વ્યવહારથી થોડા સુખ–સમૃદ્ધિ કે વૈભવ મળ્યા હોય તો પણ તેના ઉપર કેટલો વિશ્વાસ રાખવો તે તુ વિચારજે આખા સસારનો ખ્યાલ કરીશ તો તને એમા કાળબટુકની રમત જ દેખાશે આ રમત સમજવી એ સસારભાવના છે

૮. આવો સસાર છે! એના ગોટાળાનો પાર નથી, એમા મોહરાજા અથવા કર્મરાજા તથા કાળબટુકના વિચિત્ર પ્રયોગો થાય છે, એમા પ્રાણીને નિરાતે બેસવાની તક પણ મળતી નથી, અને એમા આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિ ભરેલા છે ટૂંકામા સસારને ઓળખવા ઘણી વાતો કરી દીધી એ પરથી તારે શુ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ તુ જોઈ લે એટલે આ વિચારણા નકામી તણાઈ ન જાય

આને અગે એ બાબત ખાસ ભલામણ કરવા યોગ્ય છે એક તો ઉપર જણાવ્યા તેવા પાર વગરના ભયોને કાપી નાખે, એનો સર્વથા નાશ કરે, એવા કોઈ આશ્રયનુ સ્થાન હોય તો તેનો આશ્રય કરવો આ પ્રાણીને મોહરાજાએ ગાડો બનાવી દીધો છે, કેફી બનાવી દીધો છે, અક્કલશૂન્ય બનાવી દીધો છે એને સતાપ, ઉપાધિ રખડપટ્ટી, અપમાન, નવા નવા રૂપો અને વિવિધ નાટકો ભજવીને જ્યા ત્યા કુટાવાનુ છે, પણ એને ઠરીને ઠામ બેસવાનો વારો આવતો જ નથી જરા ઠેકાણે પડે કે બાજુમા બગડે, નવ સાધે ત્યા તેર તૂટે એવી એની દશા છે અને હમેશા એનુ કોણ લઈ જશે અને એને પોતે ક્યારે ખોઈ બેસશે એની એને સદૈવ ચિતા રહે છે, કીર્તિનાશ ભય, રાજ્ય ઉપદ્રવ, અકસ્માત વગેરે અનેક ભયોથી ઘેરાયલો પડ્યો છે અને એની છાતી બેસી જાય એવી એની, વિચાર કરે તો, દશા છે

આ સર્વ ભયોને ભય તરીકે ઓળખાવનાર કોઈ હોય અને તેમાથી પ્રાણીને ઉપર આવવાનો માર્ગ બતાવનાર જો કોઈ આશ્રયસ્થાન હોય તો તેનો માર્ગ બતાવવાની ગ્રથ-કર્તાની ફરજ છે. માત્ર ભયના નામો ગણાવવાથી કોઈ દહાડો વળે તેમ નથી.

ગ્રંથકર્તા કહે છે કે – તીર્થંકર મહારાજે એ મોહને જિત્યો છે; એના ઉપર એમણે સામ્રાજ્ય મેળવ્યું છે અને એમણે એ રાજાને બરાબર પારખી લઈ ઉઘાડો પાડ્યો છે અને તેના તાબામાથી નીકળી જવાના, તેના અધિકારમાથી દૂર ખસી જવાના રસ્તા બતાવ્યા છે એમના ધ્યાનમા એવુ સ્થાન આવ્યુ છે કે જ્યા મોહ, કર્મ કે કાળ કોઇનુ આધિપત્ય ચાલતુ નથી. વળી ત્યાં જવાના માર્ગો પણ તેમણે જોઈ, જાણી, અનુભવી, બતાવી રાખ્યા છે અને એ માર્ગ લેવાથી ઉપર જણાવેલા સર્વ ભયોનો ભેદ થઈ જાય એવી આશા છે. એ આશા તે મોહરાજાની જાળ જેવી દંભી કે ગોટાવાળી નથી, પણ બરાબર અનુભવથી સિદ્ધ થયેલી એ વાત છે એ માર્ગ એમની વાણી અને એમની રચનામા છે. એમણે મોહરાજાનો બરાબર પત્તો મેળવ્યો છે અને એનો પીછો લીધો છે એમના વચનને તું બરાબર તારા મનમા ધારણ કર

મોહરાજાનું સ્થાન ક્યા આવ્યુ છે? તેની સસાર પર શી અસર છે? તેના પજામાથી નીકળવાના ક્યા રસ્તા છે? એ સર્વ બાબતની આખી શોધ એ જિનપ્રવચને કરી છે રાગ–દ્વેષને જિતનાર 'જિન' કહેવાય છે મોહના બે પુત્ર રાગ, દ્વેષ – તેમને જિતનાર હોવાથી 'વીતરાગ' કહેવાય છે, સસારમા રહી પુરુષાર્થ કરી મોક્ષ સાધનાર હોવાથી 'અર્હત્' કહેવાય છે, અને એ મોહરૂપ મોટા દુશ્મનને અને ખાસ કરીને કર્મોરૂપ દુશ્મનોને સામાન્ય રીતે હણનાર હોવાથી 'અરિહંત' કહેવાય છે એના વચનોને તુ મનમા ધારણ કર, ગોઠવ અને તે પર સારી રીતે વિચાર કર સસારનુ આખુ સ્વરૂપ તે તને બતાવી માર્ગે ચઢાવી આપશે.

બીજી કોઇ જગ્યાએથી તને સસારની બરાબર ઓળખાણ થતી હોય તો તે વચન સ્વીકારવાનો અત્ર નિષેધ નથી લેખકશ્રી કહે છે કે એમણે અનેક પ્રકારની પરીક્ષામાથી જિનવચનને તાવી–તપાસી–ચકાસી જોયુ છે અને તે સ્પષ્ટ અને સસારને ઓળખાવનાર હોઈ તારી આ પ્રકરણમા કહેલી સર્વ ગૂચવણોનો નિકાલ કરે તેવુ છે. ગમે તે રીતે તેને તુ ઓળખ એ મુદ્દો છે પણ ઉપરઉપરની વાતોથી વળવાનુ નથી. એને મનમા ધારણ કરી તે પર ખૂબ વિચાર કરવાનો છે.

બીજી વાત એ છે કે શમામૃતનુ પાન કરીને તુ મોક્ષ સાથે તન્મયભાવ કરી દે. તને સસાર અનેક ઉપાધિથી ભરપૂર, ચિંતાનુ સ્થાન લાગ્યો છે તો તારે મોક્ષ મેળવવો જ રહ્યો. સંસારથી છૂટવુ એનુ નામ જ **મોક્ષ** છે તને આખી વિચારણા – ભાવના વિચાર્યા પછી એમાંથી નાસી છૂટવુ જરૂરી લાગતુ હોય તો શાતરસનુ પાન કરવા મડી જા, લોટા ભરી ભરીને એને પી અને તે રીતે મુક્તિ સાથે તારી એકતા તુ સ્થાપ વિનય! તુ ખરો વિનીત હો, તારે સાચે માર્ગે ચઢવુ જ હોય અને આ સસારથી તુ ખરો કટાળી ગયો હો તો તારે આ બન્ને વાત કરવી ખાસ અગત્યની છે અને આ સસારભાવના ભાવવાનુ એ સાચુ ફળ છે.

વિનયને ઉદ્દેશીને કહેલી આ આખી વાર્તા, આ ચિત્રપટ વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે પોતાની જાતને ઉદ્દેશી લખ્યુ છે, પોતાને જ કહ્યું છે અને તે દ્વારા પોતાનુ નામ પણ જણાવી દીધુ છે.

સસાર આખાનુ સ્વરૂપ, એની પ્રત્યેક પરિસ્થિતિનુ સ્વરૂપ, એની અદરના આવિર્ભાવો, મનોવિકારો અને ભાવો સક્ષેપમા ચીતરવા બહુ મુશ્કેલ કાર્ય છે. સંસારનુ ચિત્ર ચીતરવામા તો ગ્રથ ભરાય તો પણ વાતો પૂરી થાય તેમ નથી. ગ્રથકર્તાએ તેટલા માટે ઘણી મુદ્દાની વાત કરી, બીજી સમજીને વિચારી લેવા શ્રોતાની બુદ્ધિ ઉપર રાખ્યુ હોય એમ જણાય છે. સક્ષેપમા તેમણે નીચાના મુદ્દાઓ નિર્દેશ્યા છે —

(૧) મનોવિકારો બહુ ક્ષોભ કરે છે લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત તરીકે લોભ અને તૃષ્ણા.
(૨) ચિતા વધતી જ જાય છે અને સસારમા પાત થાય છે ત્યારે પીડાનો છેડો આવતો નથી
(૩) પ્રાણી માતાની કૂખમા આવે ત્યારથી તે વૃદ્ધ થાય ત્યા સુધી કષ્ટ, કષ્ટ અને કષ્ટ જ પામે છે
(૪) આ પ્રાણી પાજરામા પડ્યો છે અને ભ્રમિતની પેઠે ભમ્યા કરે છે, એની સામે મરણ ખડુ છે
(૫) એણે અનેક રૂપો લીધા, અનત આકારો લીધા અને અતિ લાબા કાળથી એ ભમ્યા જ કરે છે.
(૬) મોહરાજાએ એને બરાબર ગળેથી પકડ્યો છે અને વિપત્તિ તરફ એને ઘસડી જાય છે
(૭) જે સ્વજન-સતતિ ખાતર એ સતાપ કરે છે, તે સમજ્યા વગરની વાત છે, ખોટી ફસામણ છે
(૮) કોઈ વાર ઉન્નતિને શિખરે ચઢે છે તો કોઈ વાર અધમાધમ થાય છે કર્મથી નવા નવા રૂપો લે છે
(૯) નાનપણુથી માડીને મૃત્યુ પામવા સુધી એ દરેક બાબતમા પરવશ છે. એના હાથમા કોઈ રમત નથી
(૧૦) સગપણની વિચિત્રતા મૂઝવે તેવી છે મા સ્રી થાય છે વગેરે વિચારી જવા જેવી વાત છે
(૧૧) સંસાર દુખ, સંતાપ અને રોગથી ભરેલો છે અને ત્યાથી સુખ મેળવવુ છે!
(૧૨) કાળ જરા સુખ બતાવી પાછો સહરી લે છે. એના ઉપર વિશ્વાસ શો?

આ મુખ્ય મુદ્દાઓ છે બાકી સંસાર-રચનાનો વિશાળ ખ્યાલ કરવો હોય તો શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપચાકથામા શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિએ **સંસારી** જીવનુ જે ચરિત્ર આપ્યુ છે તે આખુ વિચારવા યોગ્ય છે એમા પણ ચોથા પ્રસ્તાવમા વિમર્શ અને પ્રકર્ષ-મામાભાણેજ રસનાના મૂળની શોધ કરવા નીકળ્યા છે પછી ભવચક્રપુરમા જાય છે અને ત્યા જે જે દેખાવો જુએ છે તે સર્વ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ચિત્તવૃત્તિ-અટવીને છેડે મોહરાજાનો આખો મડપ ચીતરી અને વિપર્યાસ-સિહાસન ઉપર તેને બેસાડી જે કમાલ કરી છે તે આખા સાહિત્યમાં

અલંકારરૂપ હોવા સાથે લાક્ષણિક, મર્મસ્પર્શી અને વિચારણીય છે. મોહરાજાનો આખો પરિવાર વિચારવા યોગ્ય છે, એની શક્તિ, કાર્યપદ્ધતિ અને કામ લેવાની આવડત વિચારવા યોગ્ય છે એના રાગ-દ્વેષ-છોકરા અને સોળ નાના બાળકો ખૂબ સુંદર રીતે ચીતર્યાં છે એ જ પ્રસ્તાવમા વિવેકપર્વત પર ચારિત્રરાજનો આખો પરિવાર ચીતર્યો છે તે પણ એટલો જ આકર્ષક છે.

આ આખો સંસાર – જેની આસપાસ આપણે તાપણી તાપી બેસી રહ્યા છીએ અને જેમા અનેક વખત પાછા પડીએ છીએ, અપમાન ખમીએ છીએ, મૂઝાઈએ છીએ, છટકી જવાના સંકલ્પો કરીએ છીએ અને અંતે જે મળ્યુ હોય તેટલાથી ચલાવી વધારે મેળવવાની આશામાં ગૂંચવાઈએ છીએ–તેનો વિસ્તારથી ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે. જરા વિચારીએ. પ્રથમ આ શરીરમાં આપણે ગૂંચવાયા છીએ. એ શરીર કેટલાં વર્ષ ચાલશે ? એ આપણુ નથી, સદા સાથે રહેવાનુ નથી, તે તો આપણે અનેક પ્રસંગે જોઈ ગયા પછી આપણે સ્રી કે પતિમા ગૂંચવાઈએ છીએ. જેઓ સંસારમા એટલા પૂરતા ન પડ્યા હોય તેમને આ વાત લાગુ ન પડે, પણ બીજા સર્વને પ્રથમ પંક્તિએ પોતા પછી સ્રી બહુધા આવે છે. એની ખાતર સંસારમા પડી રહેવુ ઉચિત છે ? એમા નૈસર્ગિક પ્રેમ છે કે વિષયાન્ધતા છે એનો કદી વિચાર કર્યો છે ? એમા પરસ્પર સાચો રાગ છે કે ક્રીડાના સ્થાનો માત્ર છે એ વિચાર્યું છે ? બહુ ઊંડા ઊતર્યા વગર આ વાતનો ખ્યાલ નહિ આવે પછી પુત્ર-પુત્રીઓ આવે. તેઓ શક્તિ કે આવડત વગરના છે એમ ધારી તેમને અન્યાય સમજુ માણસ તો ન જ કરે અને એની ખાતર અનંત ભ્રમણનો સ્વીકાર તો સાદી બુદ્ધિવાળો પણ ન જ કરે આ ઉપરાંત સગાંસંબંધી કે માતા-પિતાના માની લીધેલા સ્નેહને પણ સમજુ માણસ વિવેકદૃષ્ટિએ વિચારે. એની ખાતર સંસારમાં કોઈ પણ પડતુ નથી અને પડવાની ભ્રમણા લાગે છે તે કલ્પિત હોઈ તદ્દન ખોટી છે માત્ર માન્યતામા છે તે બરાબર પૃથક્કરણ કરતા જરૂર સમજાય તેમ છે જો ઘરબાર કે પૈસાનો ચોથો ભાગ પણ પરભવમા સાથે લઈ જવાતો હોય તો કોઈ છોકરાઓને વારસો પણ ન આપે

આ પ્રાણીને ધન ઉપરનો સ્નેહ છે એ તો ભારે આકરો છે એને ધનના વિચારમા મજા આવે છે, ધનની વાતોમા ખૂબ રસ પડે છે, ધન કમાવા માડે ત્યારે તે એકરસ થઈ જાય છે તેમ જ ધન અને ધનની ઝંખનામા એ વિવેક પણ ભૂલી જાય છે પોતાની જરૂરીઆત કેટલી તેનો એ કદી સરવાળો કરતો નથી અને એના કૂટ ખ્યાલ પ્રમાણે એને સંતતિ માટે કેટલુ જુદુ રાખવુ ઘટે એ કદી વિચારતો નથી એ તો જમેના સરવાળા કરવામા અને સરવૈયા જોવામા એવો ઊંડો ઊતરી જાય છે અને પછી તેને અંગે એનો એવો પાત થાય છે કે એની વાત કરવી નહિ. ન્યાય કે અન્યાય, નીતિ કે ધર્મ, સર્વને બાજુએ મૂકી એ તો ધન પાછળ દોડે છે અને હેતુ કે અર્થ વગર સંસારને વધારી મૂકે છે.

આવો આ સંસાર છે. એમા બાહ્ય ઉપાધિઓનો પાર નથી. સર્વના મન જાળવવા અને કમીંમા ખપવુ એ એટલી મુશ્કેલ વાત છે કે એમાં ઘસડબોરાનો પાર નથી અને

છતાં વાસ્તવિક રીતે કોઈ આભાર માનતું પણ નથી. એકનો એક દીકરો બાપ પહેલાં ચાલ્યો જાય, સ્ત્રી હૃદયનો પ્રેમ રાખે નહિ અને મિત્રો દ્રોહ કરે, સગાઓ મેણાં દીધા કરે, પરોક્ષમાં નિંદા કરે–આ સર્વ દરરોજ દેખાય છે. એના સુખ માત્ર માન્યતામાં છે અને તે પણ સોએ નેવું ટકા તો સંસારની ચક્કી પર દળવાનું જ છે પ્રાણી મહાઆપત્તિમાં જીવન ઘસડે છે અને મરવાની ઈચ્છા કરતાં સંસારને વળગતો જાય છે. આમાં જીવન જેવું કશું નથી, હેતુ જેવું કાંઈ નથી, સાધ્ય કે સાધનનો છાંટો પણ નથી

આવી બાહ્ય ઉપાધિઓની વાત તો આપણે ઘણી કરી, પણ અંદરની ઉપાધિનો હિસાબ કરીએ તો મગજ ઠેકાણે રહે તેમ નથી વિચાર કરતાં કાંઠો હાથ લાગે તેમ નથી અને જાણે આપણે ભરદરિયે રખડી પડ્યા હોઈએ એવી ગંભીર સ્થિતિમાં આવી પડીએ છીએ આપણને અંદરના મનોવિકારો કેવી રીતે ત્રાસ આપે છે તેનો જરા વિચાર કરીએ તો એક એક વિકારના નાના આવિર્ભાવો આપણને મૂઝવવા માટે પૂરતા થાય તેમ છે એના લાક્ષણિક દષ્ટાંત તરીકે આપણે લોભને લઈએ લોભનો છેડો નથી. એ વધતો જ જાય છે જેમ જેમ લાભ મળે તેમ તેમ વધારેની આશા થાય છે અને મનોરથો કદી સંપૂર્ણ થતા જ નથી. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં એને ‘આકાશ’ સાથે સરખાવેલ છે. એનો પાર જ–છેડો જ આવતો નથી લોભ અનેક પાપનું મૂળ છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે લોભથી સર્વ ગુણોનો નાશ થાય છે. એ જ રીતે માયા–દંભ પણ અંદર રહીને ગોટા વાળે છે મનમાં કંઈ રમત હોય, બોલવું બીજું અને વર્તન વળી તદ્દન ત્રીજા પ્રકારનું ક્રોધ અને માન તો વ્યવહારથી પણ મહા અહિત કરનાર અને દેખીતા દુર્ગુણો છે.

એ ઉપરાંત બીજા આંતર વિકારોનો પાર નથી મત્સર કરી પારકાનું અહિત ચિંતવવું, હાસ્યમાં બીજાની મશ્કરી કરવી, ઇંદ્રિયના વિષયોમાં આનંદ માનવો, મોજશોખમાં સુખ માણવું, જરા ઓછું પડે ત્યાં અરતિ કરવી, નાની નાની નાની બાબતમાં કે કોઈના વિયોગ કે મરણે શોકથી તપી જવું, અનેક જાતના સાચા તેમ જ કલ્પિત ભયોથી ગભરાવું આંખને ન ગમે તેવી ચીજ કે માણસને જોઈ દુગંછા કરવી, ધૈર્ય ન રાખવું, પ્રામાણિકતા પર પાણી ફેરવવું, ફૂટ વ્યવહાર કરવો, મનની વિશાળતાનો ત્યાગ કરવો, પરસ્ત્રી તરફ પ્રેમ કરવો, કુછંદે ચઢી જવું, જુગટા ખેલવા, ખોટા આળ આપવા, અદેખાઈ–ઈર્ષ્યા કરવી, કલહ કરવો, નિંદા કરવી વગેરે અનેક મનોવિકારો છે અને તેનાથી આ સંસાર ભરેલો છે એમાંથી જાણે ક્યારે છૂટકી જવાય એવું થયા કરે છે છતાં છૂટકી જવાતું નથી એ સાચી વાત છે, કારણ કે સંસારને એના ખરા આકારમાં આ પ્રાણીએ કદી ઓળખ્યો નથી અને ઓળખવાનો વખત આવે ત્યારે આ પ્રાણી આંખો બંધ કરી દે છે એ વસ્તુતઃ સંસારને બરાબર ઓળખતો જ નથી અને નકામો તણાઈને હેરાન થયા કરે છે

આખા સંસારનો ખ્યાલ કરવો તો મુશ્કેલ છે આ ભાવનામાં એની રૂપરેખા સારી ચીતરી છે આપણે આખા સંસારનો વિચાર કરીએ ત્યારે તેનો છેડો દેખાતો નથી અને જાણે

આપણી આસપાસ શું બને છે તેનો કાંઈ ખુલાસો મળતો નથી જ્યાં નવ સાધીએ ત્યા તેર તૂટે છે અને જાણે આપણે તો આખો ભવ સાંધવાનો જ ધંધો માડ્યો હોય એમ અહી તહી મેળ મેળવવા દોડીએ છીએ, અને છતા કોઈ જગ્યાએ સરખાઈ આવતી નથી. પૈસા હોય તો છોકરાં ન હોય, છોકરા હોય તો સ્ત્રી ચાલી જાય, શરીરનો ભરોસો નહિ, નીરોગીપણાનું ઠેકાણુ નહી. વ્યાપાર કરનારા સર્વ લાભ લેવા ધારે પણ છોકરા—સ્ત્રીની સરખાઇ હોય તો વેપારનો પત્તો નહિ, દુશ્મનોની ઉપાધિ, સગાઓની ઈર્ષ્યા, પૈસા હોય તો ચાલી જવાનો ભય, વ્યાપારની અસ્થિરતા અને આવા આવા પાર વગરના ઉપાધિસ્થાનો સસારમા ભરેલા જ છે અમે કોઈ રીતે ઉપરઉપરની શાતિ પણ રહેવા દેતા નથી અને તે સર્વની ઉપર મરણનો ભય તો માથે ઊભેલો જ રહે છે. સૃષ્ટિ વસાવીએ ત્યાં તો બાજી સંકેલાઈ જાય છે અને વસાવેલુ સર્વ અત્ર પડ્યુ રહે છે.

આમ ચારે તરફથી જાણે ઘેરાઈ ગયા હોઈએ અને મૂઝાઈ ગયા હોઈએ એમ આપણે રખડીએ છીએ અને આપણી એક પણ રીતે થાપ લાગતી નથી. અને એ સર્વમાં નવાઈની વાત એ છે કે આપણે એ સર્વ હકીકત અનુભવીએ છીએ છતાં સસારને વળગતા જઈએ છીએ અને જાણે કોઈએ આપણને પકડી રાખ્યા હોય તેમ માનીએ છીએ. જ્યારે કાળનો સપાટો આવે ત્યારે સર્વ છોડીને ચાલ્યા જવાનુ છે એમ જાણવા છતા આપણે તો અમરપટ્ટા લખાવી આવ્યા હોઈએ એવી રીતે નિરકુશ વર્તન કરીએ છીએ અને એ સસારની ઉપર જવાનો ખરો વિચાર કદી કરતા નથી. આપણે સારામા સારો દાખલો લઈએ તો તેવા સુખી દેખાતા માણસને પણ ઉપાધિનો પાર હોતો નથી એ ઉઘાડી વાત છે. ખરો સુખી તો લાંખમાં એક ભાગ્યે જ દેખાય છે ત્યારે બાકીના પ્રાણીઓ શેની ખાતર સસારમા તરવરતા હશે એ એક મોટો પ્રશ્ન છે, જેનો નિકાલ થઈ શકે તેમ નથી.

સર્વ પ્રકારે સુખી મનુષ્યનો દાખલો મળવો મુશ્કેલ છે, છતા ધન, ઘરબાર, મોટર, પુત્ર, પુત્રી, પરિવાર, દાસ, દાસી, સ્ત્રી વગેરેની પ્રાપ્તિને સુખ માનવામા આવે છે પ્રથમ તો તેવી સર્વ સામગ્રીવાળા માણસો કેટલા? તેમને મળીને પૂછ્યુ હોય તો તેવા માણસો પોતાને ઉપાધિથી ભરપૂર બતાવશે અને છતા એવા એકાદ ટકાવાળાને બાદ કરીએ તો બાકીના ૯૯ ટકાને આ સસારમા સબડાવાનુ તો કાઈ કારણ નથી અને છતા દરેક હાયવોય તો કર્યા જ કરે છે એ આપણે જોઈએ છીએ ભર્તૃહરિ કહે છે કે આગળ ગીત ગવાતા હોય, પડખે ચામર વીઝાતા હોય, માથે છત્ર ધરાતા હોય તો તો કદાચ સસારમા પડ્યો રહે, નહિ તો હિમગિરિના શાત ઝરણાઓ વચ્ચે બેસી કોઈ નિર્વિકલ્પ સમાધિ સાધ આ પ્રાણીને તો 'ન મળ્યા રામ કે ન મળી માયા' જેવુ થાય છે.

ઉપર જે એક ટકાના સુખી લાગતા માણસો જણાવ્યા તેમની ઉપાધિનો પણ પાર નથી. માત્ર તેઓનાં હૃદય વાચી શકાતા હોય તો જ તેમના દુખનો ખ્યાલ આવે અને છતાં આ આખી રમત કેટલા વર્ષ માટે? સો યે સો વર્ષ પૂરા થાય તો પણ અતે તો ચાલ્યા

જવાનુ જ, અને અનતકાળથી ચાલી આવતી આ સૃષ્ટિમા સો વર્ષ શા હિસાબમા છે ? અતે તો ઘોર અધારી રાત્રી જ છે આપણા મનથી તો 'આપ મુએ સારી ડૂબ ગઈ દુનિયા' એ સાચી વાત છે. પણ આને તો અધારામા પણ ગોથા ખાવાનુ જ છે

આખા સસારનો ખ્યાલ કરો. ઘોડાની જિદગી જુઓ. એની પરાધીનતા વિચારો. આપણે થોડા માસ માટે જેલમા આવ્યા ત્યા વિચારમા પડી જઈએ છીએ, ઘોડાની શી દશા ? એની પરાધીનતા કેટલી ? એને અનેક તરગો થતા હશે, પણ એકે કામ એ સ્વાધીનતાથી નહિ કરી શકે મન ન હોય ત્યારે પણ જોડાવુ પડશે અને ફરવાનો શોખ થાય ત્યારે ખીલે બધાવુ પડશે એવી સર્વ તિર્યચોની દશા છે. અને ઇયળ, ડાંસ, માખી, માકડ એવા એવા પાર વગરના જીવોના જીવનો કેવાં છે ? એ સર્વમા તુ જઈને અહી કોઈ મહાપુણ્યયોગે આવ્યો છે તે નારકીમા પરમાધામીની વેદના સહી છે, ત્યા ક્ષેત્રના દુખો, ગરમી, ઠડી અને અગ્નિની ભયકર યાતનાઓ ખમી છે અત્યારે તુ એ સર્વ વીસરી ગયો છે, કારણ કે આ સસારનો તે કદી ખ્યાલ કર્યો નથી, વિચાર કર્યો નથી અને ખાલી માથાકૂટમા પડી તને પ્રાપ્ત થયેલી અનેક સગવડોનો તુ સદુપયોગ કરવાને બદલે એને વેડફી રહ્યા છે.

ખૂબ વિચાર કરવાનો આ સમય છે, આખા સસારને સ્પષ્ટ સમજી લેવાની આ તક છે. એમા જે સ્વાધીનતા તને મળી છે તેટલી પણ અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે તે વિચારી તેને બરાબર ઓળખ અને ઓળખીને તેના ઉપર ચાલ્યા જવાના માર્ગ શોધ આ ભવમા મોક્ષ નહિ જઈ શકીશ તો પણ તારા વિકાસ(Evolution)ને સરસ ઝોક તો જરૂર આપી શકીશ

સસારનો વિચાર કરતા તારે આ વિકાસમાર્ગ ખૂબ ધ્યાનમા રાખવાનો છે કાંઈ નહિ તો તેને સારો ઝોક આપવાથી પણ આ ફેરો સફળ થશે. પ્રત્યેક પ્રાણી કર્માધીન છે, પણ ઝોક આપવા પૂરતો પુરુષાર્થ પ્રત્યેક જરૂર કરી શકે તેમ છે અને તે ખાસ કર્તવ્ય છે

સમરાદિત્યના ભવો તે વિચાર્યા હશે ભુવનભાનુનું આખુ ચરિત્ર મનનપૂર્વક વિચારી જજે અનાથી મુનિએ પોતાને માથે કોઈ નાથ નથી એનુ જે આબેહૂબ ચિત્ર શ્રેણિકરાજાને બતાવી આપ્યું છે તે વિચારી જજે અને છતા તને સસાર પર રાગ થતો હોય તો ભલે કરજે, પણ વિચારજે કે આ ચોરાશી લક્ષ યોનિમા અનેક વાર ફરી, અનેક રૂપો લઈ, અનેક નાટકો કરી અત્યારે તુ અહી આવ્યો છે અને હજુ પણ એવા જ ચક્રભ્રમણનો તને શોખ હોય તો તુ તે કરી લેજે, કિન્તુ એટલુ ધ્યાનમા રાખજે કે દ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાળ–ભાવ અને ભવના કારણે આ આખો સંસાર દુખથી ભરેલો છે અને જો કે એનો આખો પ્રપચ સમજવો મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય નથી અને આવી તક અનત કાળે કોઈક વાર જ હાથમા આવે છે એ તક ગુમાવી બેસવી હોય તો કોઈ આડે આવનાર નથી અને આડે આવે તો તેનું તુ માનનાર પણ નથી પરતુ અવસર ગયા પછીનો પસ્તાવો નકામો થશે અને તને કચવાટ ઘણો થશે આવો અવસર ફરીને હાથ નહિ આવે એ ધ્યાન પર લેજે

આ સસારમા પરિભ્રમણ કરતા તારે માથે થવામા બાકી રહી નથી વેદના, ઉપાધિ, સતાપ, રખડપટ્ટી અને મૃગતૃષ્ણા વગેરે અનેક સ્થિતિઓમા તુ જઈ આવ્યો છે અને હજુ તે જ ગમતુ હોય તો તારી મુનસફીની વાત છે, પણ તારે એક વાત યાદ રાખવાની છે કે તારે બદલે કોઈ સુવાનુ નથી અને તને ફરવાનો ઉમગ હોય તો સ્થાનોનો પાર નથી. એને માટે જીવયોનિ ચોરાશી લાખ છે એ સર્વ બજારમા – નાટકના તખ્તા પર નવા નવા વેશ લેતો ફરજે અને ત્યા માન, મદ, પ્રતિષ્ઠા મૂકી દઈ ફેરા માર્યા કરજે કે જેથી એ સર્વ સ્થાનકે તું જઈ આવ્યો છે તેનો અનુભવ તાજો થશે

અહી થી નીકળી જવા ધારીશ તો પણ મોહરાજા એકદમ તને છોડે તેમ નથી તેના અનેક કામદારો અને પરિવારના માણસો છે તે એક અથવા બીજા આકારે તને સસારમાથી ખસવા દેશે નહિ ખસ્યો હોઈશ તો ખેંચીને તને સસારમા લઈ આવશે અને ઉપર–ઉપરનુ સુખ બતાવી તને ઊંડા પાતાળમા ફેંકી દેશે ચેત, સાવધ થા, હોશિયાર થા અને સસારને બરાબર ઓળખ

આ સસારનુ ચિત્રપટ તારી પાસે સકારણ રજૂ કર્યું છે **ભાવનાનુ** કાર્ય શુ છે તે અત્ર એક વાર ફરી વખત કહેવાની છૂટ લેવાની આવશ્યકતા છે. भाव्यते भववैराग्यादिसमुत्पादनाय पुन पुनर्मनसि स्मरणेनात्मा मोक्षाभिमुखीक्रियते यया सा भावना । ભાવનાનુ આ કાર્ય છે સસાર (ભવ) ઉપર વિરાગ ઉત્પન્ન કરવા માટે વારવાર મનમા જેનુ સ્મરણ કરવામા આવે અને તે દ્વારા જેનાથી આત્માને મોક્ષ–સન્મુખ કરવામા આવે તે **ભાવના** આ ભાવનાનુ વર્ણન ખૂબ વિચારવા જેવુ છે મોક્ષ–સન્મુખ થવુ હોય તો સસારને બરાબર ઓળખવા જેવો છે અને ઓળખીને એ વિચારણાને સન્મુખ રાખી વારવાર એનુ સ્મરણ કરવા જેવુ છે. એમા પુનરાવર્તનના દોષની ચિંતા રાખવા જેવુ નથી. એ સસાર ધાતુ પરથી આવે છે સૃ (To spread) 'પાથરવુ, વહેવુ' એ એનો આશય છે એ સસારને તમે મોકળો મૂકો તો તેલનુ ટીપુ પાણીમા પડતા જેમ ફેલાઈ જઈ અનેક લીલા–પીળા કુંડાળાં કરી નાખે એવો સસાર છે એને માર્ગ આપ્યો કે એ તો ચારે તરફ પથરાઈ જઈ લાખો ને લાખો થવા માગશે આપણે સસારને તપાસીએ તો આપણો એ જ અનુભવ થશે એમા શકા જેવુ નથી આ ભાવનામા આખા સસારનો, તેના જન્મમરણનો, તેની અદરની ઉપાધિઓ–આપત્તિઓ અને દુખોનો વિશાળ નજરે વિચાર કરવાનો છે, સબધની ઘેલછા અને સ્વાર્થના સબધો સમજવા યોગ્ય છે અને ખાસ કરીને આ પ્રાણીની અત્યાર સુધીની રખડપટ્ટીનો ખૂબ ખ્યાલ કરવા યોગ્ય છે, અને એની આખી ચાવી તરીકે મોહરાજાને એના પરિવાર સાથે ખૂબ ઓળખી લેવાનો છે બીજા કર્મો ગૌણ છે, સર્વ પોતાનો ભાવ ભજવે છે, પણ મોહરાજા ખરેખર સર્વનો રાજા છે એને ઓળખી વારવાર એના સબધી ચિતવન કરતા વૈરાગ્ય–વિરાગ થયા વગર રહે તેમ નથી આત્માને મોક્ષાભિમુખ કરવા માટે એ મહારાજાને ઓળખવાની બહુ જરૂર છે એને એના ખાસ આકારમા ઓળખી લીધો એટલે સર્વ અગવડો–રખડપટ્ટીઓ અને દુખ–પીડા તથા વ્યાધિઓનો નાશ સ્વત સિદ્ધ છે.

इति संसारभावना ३

૯. સકળચંદજીકૃત ત્રીજી સંસારભાવના

(રાગ-કેદારો તથા વિગતિએ સુમતિ ધરી આદરો)

સર્વ સંસારના ભાવ તું, સમ ધરી જીવ સંભાર રે,
તે સર્વે તેં પણ અનુભવ્યા, હૃદયમાં તેહ વિચાર રે સર્વ૦ ૧

સર્વ તનુમાં વળી નીસર્યો, તે લિયા સર્વ અધિકાર રે,
જાતિ ને યોનિ સબ અનુભવ્યા, અનુભવ્યા સર્વ આહાર રે સર્વ૦ ૨

સર્વ સંયોગ તે અનુભવ્યા, અનુભવ્યા રોગ ને સોગ રે,
અનુભવ્યો સુખ દુઃખ કાળ તે, પણ લિયો નવિ જિનયોગ રે સર્વ૦ ૩

સર્વ જન નાતરા અનુભવ્યા, પરિગ્રિયા સર્વ અણગાર રે,
પુદ્ગળા તે પરાવર્તિયા, નવિ નમ્યા જિન અણગાર રે સર્વ૦ ૪

પાપના શ્રુત પણ તે ભણ્યા, તે કર્યા મોહના ધ્યાન રે,
પાપના દાન પણ તે દિયા, નવિ દિયા પાત્રમે દાન રે સર્વ૦ ૫

વેદ પણ તીન તે અનુભવ્યા, તે ભણ્યા પરતણા વેદ રે,
સર્વ પાખંડ તે અનુભવ્યા, તિહાં ન સંવેગ નિર્વેદ રે સર્વ૦ ૬

રડવડ્યો જીવ મિથ્યામતિ, પશુ હણ્યા ધર્મને કાજ રે,
કાજ કીવા નવિ ધર્મના, હરખિયો પાપને કાજ રે સર્વ૦ ૭

કુગુરુની વાસના ડાકિણી, તેણે દમ્યા જીવ અનંત રે,
તિહાં નવિ મુક્તિ-પંથ ઓળખ્યો, તેણે હુવો નવિ ભવ અંત રે સર્વ૦ ૮

પ્રકરણ ૪ થું

એકત્વભાવના

स्वागता

एक एव भगवानयमात्मा ज्ञानदर्शनतरङ्गसरङ्गः ।
सर्वमन्यदुपकल्पितमेतद्व्याकुलीकरणमेव ममत्वम् ॥ क १ ॥

प्रबोधता

अबुधैः परभावलालसालसदज्ञानदशावशात्मभिः ।
परवस्तुषु हा स्वकीयता विषयावेशवशाद्धि कल्प्यते ॥ ख २ ॥
कृतिनां दयितेति चिन्तनं, परदारेषु यथा विपत्तये ।
विविधार्तिभयावहं तथा, परभावेषु ममत्वभावनम् ॥ ग ३ ॥
अधुना परभावसंवृतिं हर चेतः परितोऽवगुण्ठितम् ।
क्षणमात्मविचारचन्दनद्रुमवातोर्मिरसाः स्पृशन्तु माम् ॥ घ ४ ॥

अनुष्टुप्

एकतां समतोपेतामेनामात्मन् विभावय ।
लभस्व परमानन्दसम्पदं नमिराजवत् ॥ ङ ५ ॥

क १ सरङ्ग વિલાસી उपकल्पित ઉપજાવી કાઢેલુ, માનેલુ, ઊભુ કરેલુ

ख २ आलसत् લસી પડતા कल्प्यते કર્મણિ પ્રયોગ છે અબુધો વડે કલ્પાય છે એટલે અબુધો—અલ્પજ્ઞો—અપડિતો કલ્પે છે

ग ३ कृतिन् અમજુ, ડાહ્યો, આબરૂદાર दयिता સ્ત્રી, પત્ની आर्ति કદર્થના, પીડા आवह પ્રાપક, લઈ આવનાર, નોતરનાર

घ ४ संवृति ઢાંકણ परित ચારે તરફ क्षण ક્ષણવાર वातोर्मि પવનના તરંગ

ङ ५ समता સમપણુ, ઓછાવધતાથી રહિતપણુ उपेत સાથે, સહિત एनाम् એ, જેનુ વર્ણન કાંઈક થયુ છે અને અષ્ટકમા થવાનુ છે તે 'એકતા' नमिराज દષ્ટાંત છે, રાજાનુ નામ છે.

क ૧. આ આત્મા એક જ છે, પ્રભુ છે, જ્ઞાન-દર્શનના તરંગોમા વિલાસ કરનારો છે, એ સિવાય બીજુ છે તે સર્વ મમત્વમાત્ર છે, કલ્પનાથી ઊભું કરેલુ છે અથવા આગંતુક છે અને એને નકામુ મૂઝવનારુ જ છે.

ख ૨. અહાહા! પરાભવોની લાલસામા લસી પડવાને લીધે થયેલા અજ્ઞાન-મૂર્ખતાની દશાને વશ પડેલા અપંડિત પ્રાણીઓ ઇંદ્રિયના વિષયોએ કરેલા આવેશને તાબે થઇને પર-વસ્તુમાં પોતાપણાની કલ્પના કરી લે છે.

ग ૩. સમજુ માણસને માટે પારકી સ્રીના સબંધમા જાણે તે પોતાની પત્ની છે એવો વિચાર કરવો તે પણ જેમ (અનેક પ્રકારની) આપત્તિઓ (વહોરવાને) માટે થાય છે તેવી જ રીતે પરભાવોમા મારાપણાની બુદ્ધિ અનેક પ્રકારની પીડાઓ અને ભયને નોતરનાર છે.

घ ૪. ચારે તરફથી વીંટળાઈ રહેલા હે મન! પરભાવરૂપ આવરણને (પડદાને) દૂર છોડી દે, તુ છૂટુ થા! જેથી આત્મવિચારરૂપ ચંદનવૃક્ષના પવનની ઊર્મિમાળાઓનો રસ ક્ષણવાર મને સ્પર્શ કરે

ङ ૫. આત્મન્! સમાનપણાની બુદ્ધિ સાથે એ એકતાને તુ ભાવ. નક્કી કર અને નમિરાજાની પેઠે પરમાનંદપણાની સંપત્તિને પ્રાપ્ત કર.

गेयाष्टक*

एकत्वभावना

विनय चिन्तय वस्तुतत्त्वं जगति निजमिह कस्य किम् ।
भवति मतिरिति यस्य हृदये, दुरितमुदयति तस्य किम् ॥ विनय० १ ॥
एक उत्पद्यते तनुमानेक एव विपद्यते ।
एक एव हि कर्म चिनुते, स एककः फलमश्नुते ॥ विनय० २ ॥
यस्य यावान् परपरिग्रहो, विविधममतावीवधः ।
जलधिविनिहितपोतयुक्त्या, पतति तावदसावधः ॥ विनय० ३ ॥
स्वस्वभावं मद्यमुदितो, भुवि विलुप्य विचेष्टते ।
दृश्यतां परभावघटनात्, पतति विलुठति जृम्भते ॥ विनय० ४ ॥
पश्य काञ्चनमितरपुद्गलमिलितमञ्चति कां दशाम् ।
केवलस्य तु तस्य रूपं विदितमेव भवादृशाम् ॥ विनय० ५ ॥
एवमात्मनि कर्मवशतो, भवति रूपमनेकधा ।
कर्ममलरहिते तु भगवति भासते काञ्चनविधा ॥ विनय० ६ ॥
ज्ञानदर्शनचरणपर्यवपरिवृतः परमेश्वरः ।
एक एवानुभवसदने, स रमतामविनश्वरः ॥ विनय० ७ ॥
रुचिरसमतामृतरसं क्षणमुदितमास्वादय मुदा ।
विनय ! विषयातीतसुखरसरतिरुदञ्चतु ते सदा ॥ विनय० ८ ॥

---

* આ પદ્યનો રાગ બહુ પ્રચલિત છે 'હો સુણ આતમા! મત પડ મોહપિંજર માંહી માયાજાળ રે' એમ જગ ફેર કરવાથી બરાબર લય આવે છે 'રામ રાજા રામ પરજા, ગામ શેઠ શાહુકાર હે'—એ ચાલુ લય એને બરાબર બંધ બેસે છે

અષ્ટકનો અર્થ—એકત્વભાવના

૧. વિનય ! તુ વસ્તુઓના વાસ્તવિક સ્વરૂપ બરાબર ચિંતવ જો આ દુનિયામા કોઈ (પણ પ્રાણી)ની પોતાની કોઈ ચીજ છે? એનું પોતાનુ કાઈ છે? અને આવી બુદ્ધિ જેના હૃદયમા થઈ આવે તેને કોઈ જાતના દુઃખો કે પાપો પ્રકટ થાય ખરાં?

૨. આ સ સારી–શરીરધારી પ્રાણી એકલો (જ) ઉત્પન્ન થાય છે, એ એકલો જ મરણ પામે છે; એ એકલો જ કર્મને બાંધે છે–એકઠાં કરે છે (અને તેવી જ રીતે) તે એકલો જ (એના–કર્મોના) ફળોને પામે છે

૩. જુદા જુદા પ્રકારની મમતાઓથી–ભારે થયેલા પ્રાણીને જેટલો જેટલો પર (વસ્તુઓનો) પરિગ્રહ હોય છે તેટલો દરિયામા મૂકેલા વહાણની ઘટના પ્રમાણે તે નીચો જાય છે–નીચો પડે છે.

૪. દારૂના ઘેનની લહેરમા પડેલો માણસ પોતાનો કુદરતી સ્વભાવ છોડી દઈને–વીસરી જઈને જમીન પર આળોટીને વિચિત્ર ચેષ્ટા–ચાળાઓ કરે છે તે જુઓ એ પરભાવની ઘટનાથી પડે છે, લોટે છે અને બગાસાં ખાય છે. (પ્રાણી પણ પરભાવ – ઘટનાને લઈને પાતને પામે છે, રખડપાટે ચઢે છે અને તદ્દન શૂન્ય–મનનો–વિચાર વગરનો થઈ જાય છે.)

૫. જો ! બીજા પદાર્થો સાથે મેળવણી કરવામા આવેલ સોનાની કેવી દશા થાય છે? અને તે જ્યારે તદ્દન ચોખ્ખુ હોય ત્યારે તેનું રૂપ કેવુ હોય છે એ તો તમારા જોવાના જાણવામા છે જ.

૬. એ જ પ્રમાણે આત્મા જ્યારે કર્મને વશ પડે છે ત્યારે તેનાં અનેક પ્રકારનાં રૂપો થાય છે, પણ જ્યારે એ મહાપ્રભુ કર્મ–મળ–રહિત હોય છે–ત્યારે એ શુદ્ધ કાચન – સોના જેવો પ્રકાશ કરે છે

૭. તે પરમેશ્વર (પરમાત્મા) સદા શાશ્વત અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના પર્યાયથી પરિવૃત (ઘેરાયેલા) છે અને તે એક જ છે. એવા પરમાત્મા (મારા) અનુભવ–મ દિરમા રમો

૮. મનોહર સમતા–સુધાનો રસ જે તારામા અચાનક જાગી ઊઠ્યો છે તેને જરા ક્ષણેકવાર (થોડો વખત–થોડી મિનિટ) અત્યત આનદપૂર્વક ચાખી જો, (જેથી) હે વિનય ! વિષયથી અતિ આગળ વધી ગયેલ (વિષયાતીત) સુખના રસમા તને સદાને માટે આનદ–પ્રેમ જાગો અને વધો

નોટ—

૧ निजम् પોતાની, એ कस्य ને લાગે છે दुरित પાપ, દુઃખ उदयति ઊઠે, થાય, પ્રકટે

૨ तनुमान् શરીરધારી અપેક્ષિત વચન છે (વિવેચન જુઓ) एकक એકલો જ अनुते ખાય છે, ભોગવે છે

૩ यावान् જેટલો વીવધ ભારવાળો યુક્તિ ઘટના, પ્રમાણે तावद् તેટલો असौ અઘ. તે નીચે

૪ मद्यमुदित દારૂની લહેરમા રાજી થયેલો विलुप्य છુપાવીને, ગુમાવીને पतति શ્લેષ (૧) દારૂડીઓ પડે છે, (૨) પ્રાણીનો અધઃપાત થાય છે विलुठति શ્લેષ (૧) દારૂડીઓ લોટે છે, (૨) પ્રાણી ભવોભવમા લોટ્યો જાય છે

जृमति શ્લેષ (૧) દારૂડીઓ બગાસા ખાય છે, (૨) પ્રાણી શૂન્ય મનનો થઈ જાય છે

૫ मिलित ભેળસેળ કરેલુ- પ્રથમ માટી સાથે મળેલુ, પછી ત્રાબુ આદિ ધાતુ નાખેલુ दशां (અહી) વિરૂપ- પણુ કેવલ એના ચોખ્ખા રૂપમા

૬ कर्ममलरहिते આ સતિસપ્તમીનો પ્રયોગ છે

૭ पर्यव પર્યાય, પ્રકાર अविनश्वर શાશ્વત

૮ रुचिर મનોહર, मधुर अमृत (રોગને હરી લે તેવુ) અમૃતસુધા उदित આવિર્ભાવને પામેલ, જાગૃત થયેલ क्षणम् જરા વખત એનો સબધ 'आस्वादय' સાથે છે आस्वादय આ એટલે જરા ચાખ, જરા ચાટી જો

मुदा (નવીન પ્રાપ્તિનો) ઉત્સાહ–આનદપૂર્વક विषयातीत વિષયથી આગળ વધેલુ, વિષયસુખોથી વધારે એને ભૂલાવી દે તેવુ- रति પ્રીતિ उदश्वतु વૃદ્ધિ પામે, જાગે,

પરિચય

એકત્વભાવના

(ક ૧.) ભાવનાની વિચારણાને અગે એક હકીકત શરૂઆતમા ચોખ્ખી કરવી ઉચિત જણાય છે એમા પુનરાવર્તન જરૂર આવવાનુ જ છે. એનું કારણ એ છે કે એ પ્રત્યેક ભાવનાનો વિષય પરસ્પર ભિન્નાભિન્ન છે. અનિત્યભાવનાના વિચારો સંસારભાવનામાં જરૂર આવે, કારણ કે અનિત્યભાવનામા સાસારિક સબધો અને વસ્તુની જ અનિત્યતા બતાવવાની હોય છે. એ જ પ્રમાણે એકત્વ અને અન્યત્વભાવના આત્માને અગે એક જ જાતનો પણ સહજ તફાવતવાળો પ્રસગ વ્યક્ત કરનાર છે આ ભાવનામા આત્માની એકતા ભાવવાની છે, કારણ કે તેના સિવાય સર્વ સબધો અને વસ્તુઓ અન્ય છે. તે જ આત્માને પદાર્થોનું અનિત્યપણુ ચિતવવાનું છે. આ રીતે વિચાર અને વિષયોનુ પુનરાવર્તન અનિવાર્ય છે. બનતા સુધી તે દૂર કરવા પ્રયત્ન થયો છે, છતાં વૈરાગ્ય, ઉપદેશ અને આયુર્વેદ (દવા–ઉપચાર)મા પુનરાવર્તન દોષ ગણાતો નથી એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે. એકત્વભાવનામાં કેંદ્રસ્થ વિચાર એ છે કે આ પ્રાણી આત્માની નજરે એકલો જ છે, સ્વતત્ર છે, એકલો આવ્યો છે અને એકલો જવાનો છે અને પોતાના કૃત્યોનો સ્વતત્ર કર્તા, હર્તા અને ભોકતા છે. એ ભાવનાને અંગે પ્રાપ્ત થતી વિચારણામા હવે ઊતરી જઈએ

સોનુ જ્યારે ખાણમા હોય છે ત્યારે તે માટી સાથે મળેલું હોય છે, છતાં તે વખતે પણ એનામા શુદ્ધ કચનત્વ તો જરૂર રહેલું છે અને છતા એ સ્થિતિમા કોઈ એને જુએ તો એ સોનુ છે એમ માનવાની પણ ના પાડે.

આત્માની પણ એ જ દશા છે. એની શુદ્ધ કરેલી–થયેલી દશામા એ કચરા–મેલ વગરનો છે, જાતે તદ્દન શુદ્ધ છે અને અનેક વિશિષ્ટ ગુણોથી ભરેલો છે. જેમ સોનાનુ કચનત્વ ખાણમા હોય ત્યારે માટીથી ઘેરાઈ ગયેલુ હોય છે તેમ છતા તે તેનામા છે. તેવી જ રીતે આત્મા ગમે તેટલો ખરડાયલો હોય છતા તે વખતે પણ તેના અતરમા–તેનામાં શુદ્ધ આત્મભાવ જરૂર રહેલો છે તે ખાસ લક્ષ્યમા રાખવાની જરૂર છે

આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે તે તો સાબિત કરવાની જરૂર રહેતી નથી મૃત દેહમા પાચે ઇદ્રિયો હોય છતા તે તદ્દન હાલ્યાચાલ્યા વગર પડી રહે છે, એને જે અંદરથી ચલાવનાર હતો તે નીકળી ગયો છે 'આ મારુ શરીર છે' એમ કહેવાથી શરીર જ્ઞેય થાય છે અને જ્ઞેય કરતા જ્ઞાતા જુદો હોવો જ જોઈએ જ્ઞાતા અને જ્ઞેય કદી એક હોઈ શકતા નથી. આવો આત્મા સસારમા રહી સારા–ખરાબ કર્મો કરે છે, તેના સસ્કારો પોતાની આસપાસ એકઠા કરતો જાય છે. તેને કર્મ કહેવામા આવે છે એ કર્મથી આવૃત હોય ત્યારે સોના અને માટીના સંબધ જેવો તેનો સબધ થઈ જાય છે. અહી યાદ રાખવાની બે હકીકત છે સોનું અને

માટી જુદા હોવા છતા બન્ને સાથે હોય ત્યારે વિરૂપ આકાર સોનાને જરૂર મળે છે, એ એક વાત થઈ અને બીજી વાત એ છે કે તે વખતે પણ સત્તાગતે સોનામા સોનાપણું જરૂર છે, એ સોનાપણુ પ્રકટ કરવાના સર્વ પ્રયાસ છે. આત્મા માટે પણ તેમ જ છે. એ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય એટલે આત્માની મિથ્યા વાસનાઓ જાય છે, રખડપટ્ટો જાય છે, ઉપાધિઓ જાય છે અને એ સચ્ચિદાનદ સ્વરૂપે શુદ્ધ કાચન જેવો પ્રકટ થાય છે આ એકત્વભાવનામા આપણે આત્માને આ બન્ને પ્રકારની પરિસ્થિતિમા જોશુ અને તેનો સાચો આકાર કયો છે? તેનું સાચુ સ્થાન કયા છે? અને અત્યારે તેની કેવી વિકૃત દશા થઈ ગઈ છે?—એ વાત બતાવીને એની સાચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા તરફ પણ આડકતરી રીતે ધ્યાન આપશુ.

આત્મા કર્મથી ઘેરાઈ જાય છે ત્યારે એ બહુ વિચિત્ર પ્રકારના આકારો ધારણ કરે છે. સોનુ ખાણમાથી નીકળે ત્યારે જોયું હોય તો એ તદ્દન માટી જ લાગે, એને લોકભાષામા 'તેજમતુરી[1]' કહે છે. તે વખતે તો કોઈ ખરો પરીક્ષક હોય તે જ તેને સોનુ જાણે, બાકી અન્ય તો એને માટી જ કહે આત્માની પણ એ જ દશા વર્તે છે એ સસારમા ભટકતો હોય અને નવા નવા વેશ ધારણ કરતો હોય ત્યારે એ અનત ગુણોનો ધણી હશે એમ તો માત્ર પરીક્ષક હોય તે જ કહી શકે છે બાકી સામાન્ય રીતે તો તેની એવી દશા થઈ ગઈ હોય છે કે કેટલાક તો એના ગુણોની વાત તો શું, પણ એનુ 'આત્મત્વ' પણ સ્વીકારવા ના પાડે છે. હલકી વસ્તુનો સબધ જ આવો હોય છે એ એના સસર્ગમા આવનારને એવો તો ફેરવી નાખે છે કે એના મૂળ સ્વરૂપને પણ ભુલાવી દે છે અને એનુ વ્યક્તિત્વ લગભગ ખલાસ કરી નાખે છે. પૃથ્વી વગેરેમાં જોઈ લ્યો

પણ એ સર્વની વચ્ચે આત્મા અત્યારે આવી પડેલો છે એના અસલ સ્વરૂપે એનામા જે ગુણો હોય છે તે એનો મૂળ સ્વભાવ છે (સોનુ સો ટચનું હોય ત્યારે એનામાં સુવર્ણત્વ, પીળો રગ, મૃદુતા, સ્વચ્છતા, પ્રકાશમયતા, ચિક્કટતા વગેરે હોય છે) એ જ્યારે પરવસ્તુ સાથે મળેલો હોય ત્યારે એના અનેક વિકારી પ્રાદુર્ભાવો થાય છે, તેને 'વિભાવો' કહેવામા આવે છે આત્માના સહભાવી ધર્મો એની સાથે હમેશા રહેનારા હોય છે તેને 'ગુણ' કહેવામા આવે છે અને પરવસ્તુના સબધથી એના વિકારવાળા આવિર્ભાવો થાય છે તેને 'પર્યાય કહેવામાં આવે છે. ગુણ ફરતા નથી, પણ દબાઈ—આવરાઈ—કચરાઈ જાય છે, પરંતુ એનામા પ્રકટ થવાની ભારે સત્તા છે. પર્યાયો નિરતર ફર્યા જ કરે છે અને પ્રાદુર્ભાવને માટે પરવસ્તુઓ—બહારની વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખે છે

ગુણ અને પર્યાયની આ હકીકત ધ્યાનમા રહેશે તો આખા સસારનો ગૂચવાઈ જતો કોયડો એકદમ ખુલ્લો થઈ જશે. અનત શક્તિવાળા સિહથી વધારે સામર્થ્યવાળો આત્મા અત્યારે પાજરામા પડી ગયો છે અને તેથી તેની શક્તિ સર્વ કુઠિત થઈ ગઈ છે, પણ અદર શક્તિ ભરેલી છે એને એની શક્તિનુ ભાન થવુ જોઈએ અને એ શક્તિ પ્રકટ કરવાના રસ્તા

૧ તેજમતુરી એ એક જાતની માટી છે, તેનુ અમુક પ્રયોગ વડે સુવર્ણ બની શકે છે.

છે, એ એને જણાવવું જોઇએ. વિકૃત દશામા તો તે તદ્દન પરાધીન થઇ ગયો છે અને જન્મથી પાજરે પડેલો હોવાને કારણે એણે આકાશની સ્વતત્ર હવા પાંજરે પડેલા પખીની પેઠે ખાધી નથી. આ સર્વ બતાવવા માટે એકત્વભાવના છે. એ ભાવના વિચારતા એ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ઓળખી જાય તો પછી એને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો એ પોતે શોધી શકે તેમ છે. આપણે આ એકત્વભાવ વિચારીએ. વિચારનાર એ પોતે છે, પણ એની દશા ઘણે અશે પરાધીન થયેલી છે. એણે દારૂ પીધો છે અથવા એને કોઇએ દારૂ પાયો છે આવી ગૂચવણવાળી સ્થિતિમા એ મૂળ સ્વરૂપે કોણ છે અને આજુબાજુ નિંદણ (નકામા છોડવા) કેટલું વ્યાપી ગયુ છે અને એના પર કચરો કેટલો ચઢી ગયો છે તે સર્વનુ કાંઈક પૃથક્કરણ અને બનતુ પર્યાલોચન કરીએ.

મૂળ સ્વરૂપે જોઇએ તો પ્રત્યેક આત્મા એકસરખા છે એ તદ્દન સ્વતંત્ર સ્વાધીન વ્યક્તિ છે. અનુભવ કરવાથી, વિચાર કરવાથી, ચર્ચા કરવાથી અને એને બરાબર સમજવાથી એ તદ્દન સ્વતત્ર વ્યક્તિ છે એમ જણાઈ આવે તેમ છે.

પ્રત્યેક આત્માનુ વ્યક્તિત્વ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાનું છે એની મૂળ કે વિકારવાળી દશામા તેનુ વ્યક્તિત્વ કદી જતુ રહેતુ નથી અને મોક્ષમા સર્વ કર્મથી વિમુક્ત થઈ જાય ત્યા પણ એનુ વ્યક્તિત્વ રહે છે. તેથી આત્મા એક જ છે એમ ભાર મૂકીને અત્ર કહેવામાં આવ્યું છે અને તે પ્રત્યેક આત્માને લાગુ પડે છે આખા વિશ્વનો એક આત્મા છે એ વાત ન્યાયની કોઈ પણ કોટિથી બધબેસતી નથી, પરતુ એ બાબતમા ચર્ચા કરવા જતા વિષયાતર થઈ જાય તેથી વસ્તુસ્વરૂપ બતાવી આગળ વધીએ.

એ આત્મા પોતે જ ભગવાન્ છે—પ્રભુ છે—માલિક છે—સર્વસત્તાધિકારી છે અને તદ્દન સ્વાધીન છે એની વિકૃત દશામા એ પોતાનાં કર્મોનો કરનાર અને તેનો ભોક્તા હોઇને તે કુલ માલિક છે અને એની મૂળ દશામા અનત ગુણોનો અધિકારી હોઈ આદર્શની નજરે પ્રભુ છે. भग શબ્દના અનેક અર્થ છે પણ ટૂકામા કહીએ તો એ સર્વશક્તિમાન છે.

એ આત્મા જ્ઞાનદર્શનના તરગોમાં વિલાસ કરનાર છે જ્ઞાન એટલે વસ્તુનો વિશેષ બોધ દર્શન એટલે સામાન્ય બોધ આ માણસ છે એમ બોધ થાય—જણાય તે દર્શન[1] કહેવાય. તે દેવદત્ત છે, અમુક નગરનો રહેનાર છે વગેરે વિશેષ બોધ થાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે આ જ્ઞાન અને દર્શન આત્માના મૂળ ગુણો છે, એના સહભાવી ધર્મો છે માત્ર એના પર આવરણ આવી ગયેલ હોઈ એનો બોધ ઓછો થયેલ છે. દીવા ફરતુ કપડુ રાખીએ તો પ્રકાશ ઓછો થાય, પણ અંદર પ્રકાશ તો છે જ એ રીતે જ્ઞાન—દર્શન અદર મૂળ સ્વભાવે એનામા ભરેલા છે અને એના તરગોમાં વિલાસ કરવો એટલે કે દેખવુ અને જાણવુ એ એનો ખાસ ગુણ છે, એ એનુ લક્ષણ છે અને સર્વકાળે સર્વદા એ એની સાથે રહેનાર ધર્મ હોઈ એ એના તરગમા સર્વદા ઓછો—વધતો મ્હાલતો જ હોય છે.

---

૧ દર્શનમા આ કરતાં પણ અવ્યક્ત બોધ થાય છે

આવો આત્મા છે એ એકલો જ છે. (વ્યક્તિત્વવાળો છે.) એ પોતાની જાતનો માલિક છે અને એ જ્ઞાન–દર્શનના તરંગોમાં વિહાર કરનારો છે. એની અસલ સ્થિતિમા એ સર્વ વસ્તુ, સર્વ ભાવો અને સર્વ હકીકતને દેખનાર અને જાણનાર છે. આત્મા એના અસલ સ્વરૂપમા આવો છે ભગવાન એ પોતે છે, એ વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે એને પોતાની સાચી સ્થિતિ હજુ પ્રાપ્ત કરવાની છે, પણ એ એની પોતાની સ્થિતિ હોઈ જે જેનુ હોય અથવા પ્રયાસસિદ્ધ હોય તે તેનું જ કહેવાય એ અપેક્ષાએ એને પોતાને જ ભગવાન કહેવામા આવ્યો છે. એ એનુ ભગવાનપણુ એના ધ્યાનમા રહે તે ખાતર તે કોઈ ભગવાનને આદર્શ તરીકે નમતો હોય તો તેને આ એના પ્રયાસપ્રાપ્તવ્ય મૂળ ગુણ સાથે વિરોધ આવતો નથી વાત એ છે કે એ પોતે જ ભગવાન છે અને મહેનત કરે તો પૂજ્ય (ભગવાન) થઈ શકે તેમ છે.

ત્યારે અત્યારે તો એ રગદોળાય છે રખડે છે. ચક્કરમાં પડી ગયેલ છે અને ક્યાંનો ક્યાં ઊંડો ઊતરી ગયો છે એ સર્વ શુ ? અને એનો ખુલાસો શો ? એનો જવાબ આપતા સુજ્ઞ વિચારકો કહે છે કે જ્ઞાન–દર્શનના તરંગમાં વિલાસ કરનાર આત્માને તો જ્ઞાન–દર્શનની જ વાતો હોય, તેને બદલે અત્યારે શુ થઈ ગયુ છે ?

આપણે સંસારભાવનામા અનેક પ્રસંગો જોયા તે પ્રમાણે આ પ્રાણી અનેક નાટકો કર્યા જ કરે છે. જે જેલમા પરિચયના આ અક્ષરો લખાયા છે ત્યા આખા ઇલાકાના ભયંકર ગુન્હેગારોને રાખવામા આવે છે. ૨૫ વર્ષ તેમ જ ૧૮ વર્ષની કેદવાળા, પાંચ સાત વખત જેલમા આવેલા અનેક છે અને જો કે અમને તેમનાથી અલગ રાખવામાં આવેલ છે છતાં, તેમની જે વાતો સીધી કે આડકતરી રીતે પ્રસંગોપાત્ત જાણી તે પરથી મનુષ્યો કેટલા પાપમાં ઊતરી જાય છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો ખૂન, છેતરપિંડી, બળાત્કાર, વિશ્વાસઘાત, ચોરી અને તેવા બીજા અનેક ગુન્હાઓ કરાય છે અને તે કરનારને પણ આત્મા છે !

તેનો આત્મા – તે પ્રત્યેકનો આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપે ઉપર વર્ણવ્યો તેવો છે. ત્યારે આ સર્વ રમતો દેખાય છે તે શી ? આવી ક્યાથી ? એનો જવાબ એક જ છે અને તે ચોથી તથા પાંચમી ભાવનામાથી શોધી લેવાનો છે. આત્મા પોતે તો એકલો જ છે, એક જ છે, જ્ઞાન–દર્શનના તરંગમાં રમનાર છે અને જાતે પોતે પ્રભુ છે, મહાન્ છે, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે

તદુપરાત જે સર્વ દેખાય છે, જે આખી રમત મંડાયેલી છે અને જેના બંધનથી બંધાઈ આખી રમત માડેલી દેખાય છે તે ખાલી મમત્વ છે, ખોટી મમતા છે, વિના કારણ છાતી ઉપર વળગાડેલ પથ્થર જેવી એ વાત છે

સચેતન–અચેતન કુલ પદાર્થો અને ભાવો આત્મા સિવાયના હોઈ તે મમતામાથી જાગે છે એ સર્વની પાછળ મમતા બેઠેલી છે અને, એ સર્વને પ્રેરનારી એ જ રાક્ષસી છે. એ સર્વ મમત્વ ખાલી કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રાણીને પોતાને વશ કરી લે છે અને વશ કરીને

ન અટકતાં આત્માને આકુળવ્યાકુળ કરી મૂકે છે, ખ્હાવરો બનાવી દે છે, લગભગ ગાડા જેવો બનાવી દે છે

કલ્પના કેટલુ કામ કરે છે તે જાણવા જેવુ છે આપણા સ્નેહીઓનો પત્ર ન આવે ત્યાં કેટલી કલ્પના ઊભી કરી દઈએ છીએ ? કલ્પનાના ચિત્રોનો અનુભવ જેલમાં ખૂબ થાય છે, કારણ કે B કલાસમા એક મહિને એક પત્ર અહી મળે છે વાત એ છે કે આપણે કલ્પના કરી આખો સસાર ઊભો કરીએ છીએ અને પછી તેમા ગૂચવાઈ–અટવાઈ જઈએ છીએ અને એ જ મમતા આત્માને તદ્દન ખ્હાવરો બનાવી મૂકે છે એ (આત્મા) પછી શુ કરે છે અને શાને સારુ કરે છે એ સર્વ વીસરી જાય છે અને નકામા આટા મારે છે, અર્થ વગરની ખટપટો કરે છે, પરિણામ વગરની દૂર દેશીઓ કરે છે અને ઠેકાણા વગરની યોજનાઓ ઘડે છે, દુનિયામા વહેવાર કે ડહાપણવાળો ગણાવા માટે ખોટુ ડોળાણ કરે છે

એને મોહરાજા સાથે એવો તો સબધ બધાઈ ગયો છે કે તે પોતાનુ ન હોય તેને પોતાનું માની, અનિત્યમા નિત્યપણાની બુદ્ધિ કરી પાસા ખેલ્યો જાય છે. જીતે તો વધતો જાય છે અને હારે તો બેવડુ ખેલે છે અને એમ ને એમ તણાતો જ જાય છે. જેને વેદાતીઓ 'માયાવાદ' કહે છે તે માન્યતાથી ઊભી કરેલ સૃષ્ટિ છે એ માયા એ જ મમતા છે એમ એક રીતે કહી શકાય મમતા એ કર્મજન્ય, વિકૃત, અધપાત કરનારી આત્માની વિકારદશામા પરભાવ સાથેના સબધને લઈને થયેલી દશા છે અને એને બરાબર ઓળખતા આત્માની વિભાવદશા અને ત્યાના તેના દશ્યો બરાબર દેખાય તેમ છે. એ આવી મમતાને લઇને કલ્પનાઓ કરે છે અને નકામો આકુળવ્યાકુળ થઈ ભટકયા કરે છે, કદી ઠરીને ઠામ બેસતો નથી એ એની મૂળ દશા નથી, પણ ખાલી મમતા છે અને કર્મસબધથી થયેલી વિકારદશા છે. પરાધીન થયેલ, વ્યાકુળ થઈ ગયેલા આત્માને આ કલ્પનાથી ઊભી કરેલી પરિસ્થિતિ બધનમા પાડે છે, પણ એ એનો મૂળ સ્વભાવ નથી એ કર્મના સબધથી પોતાને ભૂલી ગયો છે અને ખોટા નામે ઓળખાય છે તે કેમ થાય છે તે જુઓ.

(ख २.) આત્મા ખરેખર અત્યારે કલ્પનાની જાળમા ગૂચવાઈ ગયો છે, એને મોહરાજાએ એવો તો નશો કરાવ્યો છે કે એ રાગને વશ પડી પાચે ઇંદ્રિયોના વિષયો તરફ ઢળી જાય છે, એ પોતાનુ પ્રભુત્વ વીસરી જાય છે અને પરભાવમાં પડી જઈ પોતાની જાતને ખોઈ બેસે છે અથવા ગૂચવી નાખે છે.

આત્માથી વ્યતિરિક્ત સર્વ પરભાવ છે, છતાં આ પ્રાણી શરીરને, ઘરને, પુત્ર–સ્ત્રી વગેરે સબધીને, કામધધાને પોતાના માને છે, ઇંદ્રિયના ભોગો ભોગવવા એ પોતાનો વિલાસ માને છે, પરિગ્રહ એકઠો કરવો એ પોતાની હકીકત માને છે, અભિમાન કરવામા સ્વમાન સમજે છે, ક્રોધ કરવામાં ગૃહસ્થાઈ ગણે છે, કપટ–દભ કરવામા ચાતુર્ય માને છે, ઠઠ્ઠા–મશ્કરી કરવામા આનદ માને છે અને એવી રીતે એ અનેક પ્રકારના પરભાવમા લલચાઈ જાય છે.

આ પરભાવની લાલસા–સ્પૃહા એટલી આકરી હોય છે કે એમાં પ્રાણી લપસી પડે છે અને તેને લઇને પોતાની વસ્તુ કઈ છે તેનુ જ્ઞાન વિસારી મહા અજ્ઞાનદશાને પામી ન કરવાનુ કરી બેસે છે, ન બોલવાનુ બોલે છે અને ન વિચારવાનુ વિચારે છે.

આવી સ્થિતિમાં અજ્ઞાનદશામા પડેલો તે જાણુકાર છતા અબુધ–મૂર્ખ બનેલો પરભાવ-દશામાં આથડતો આત્મા વિપયના આવેશમા પારકી વસ્તુમાં પોતાપણાનો – તે વસ્તુ આદિ પોતાની હોવાનો – આરોપ કરે છે અને પછી તેની સાથે એવો ઓતપ્રોત થઇ જાય છે કે જેથી તે પરસ્વતુમય જ હોય તેવો દેખાય છે. એનો શરીર સાથેનો સબધ અને એનાં સુખદુ ખ વખતે તેનાં મનમાં થતી સ્થિતિ, એ પરભાવમા કેટલો રમણ કરે છે તે બતાવી આપે છે. આ સર્વ બાબત પરવસ્તુમા પોતાપણાની કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એ મમત્વબુદ્ધિથી ઉત્પન્ન કરેલી કલ્પના સિવાય બીજુ કાંઈ નથી. આની આખી માન્યતા તદ્દન ખોટા પાયા પર –પરવશતાથી થયેલી છે અને તેવી કલ્પના તેને હોવાથી તે ખરેખર અબુધ જ છે એને આત્મભાન નથી તેથી તે ગમે તેટલુ જાણતો હોય તો પણ અજ્ઞ જ છે

(ग ३.) દુનિયાદારી સમજનાર સમજુ માણુસ પારકી સ્ત્રીને અગે તે પોતાની છે એવો વિચાર કરે તે પણ વિપત્તિ માટે થાય છે. પરસ્ત્રી સાથેનો સબધ તો અનેક ઉપાધિ લાવે છે, એના પતિ કે અન્ય સગાઓ સાથે વૈર થાય છે અને રાજ્યદંડ–સજા થાય છે. પણ આવા પ્રકારનો વિચાર કરવો એ પણ અનેક પ્રકારની આપત્તિઓનુ કારણ બને છે. પરસ્ત્રીના વિચારમા પડ્યો એટલે એને મનની શાંતિ રહેતી નથી, એને અનેક કાવાદાવા કરવા પડે છે અને પછી માનસિક પાપની હદ રહેતી નથી. પરદારાલપટ માણુસનુ મન સ્થિર રહેતું નથી, એની એક પણ યોજના સાગોપાંગ હોતી નથી અને પાર ઊતરવાના માર્ગોથી એ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે એક આપત્તિ અનેક ઉપાધિઓનો પ્રાદુર્ભાવ કરે છે અને પ્રાણીને એની ભૂમિકા પરથી નીચે ઉતારી મૂકી એને ભ્રષ્ટ કરે છે ગગા સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈ પછી કેટલી નીચે ઊતરી એનુ દષ્ટાત જાણીતુ છે (એ સબધમા ભર્તૃહરિનો શ્લોક જાણીતો છે.)

આવી રીતે પરભાવમા મમત્વ કરવુ–પરવસ્તુને પોતાની માનવી, પરભાવમા સ્વાત્મબુદ્ધિ કરવી એ અનેક પ્રકારની પીડા અને ભયને પ્રાપ્ત કરી આપે છે. જ્યા પોતાનુ કાંઈ નથી, રહેવાનુ નથી, સાથે આવવાનુ નથી, તેને પોતાના માની તેની ખાતર મમત્વબુદ્ધિએ અધપાત થાય ત્યારે પછી તેના પરિણામો જરૂર ચાખવા પડે તેમા કાંઈ નવાઈ જેવુ નથી. આ આખો સંસાર મમત્વ ઉપર મડાયો છે અને એ મમત્વ પરવસ્તુઓમા છે એટલે એ સબધ અનેક પ્રકારની પીડાનુ કારણ થાય તે તેનુ અનિવાર્ય પરિણામ છે અને ભયોને માટે તો પછી સવાલ જ શો રહે? એક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા પ્રાણી દરિયાપાર જાય છે, મૂર્ખની ખુશામત કરે છે, સાચુ–ખોટુ કરે છે અને પછી પરિણામે કેવા કેવા દુ ખો સહે છે તે હવે નવુ જણાવવાનુ રહેતું નથી. અને ભય તો પરભાવમા ભરેલો જ છે એક વસ્તુ લેવા જતા અને

પછી એને માટે યોજનાઓ ઘડતા અને તેનો અમલ કરતા પ્રાણી કેટલો પરવશ બની જાય છે અને કેવા જોખમો ખેડે છે તે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે

આવી રીતે મમત્વભાવ વિવિધ પ્રકારની પીડા અને દુ ખ કરનાર અને તેને વહોરનાર–લાવી આપનાર હોઈ પરભાવને બરાબર ઓળખવાની જરૂર છે આત્માને એના મૂળ સ્વરૂપે એની સાથે કાંઈ લેવા દેવા નથી એ તો પારકાને વશ પડી પોતાની જાતને ભૂલી જઈ નકામો ફસાય છે અને હાથે કરીને ઉપાધિ અને ભયને નોતરા આપે છે. પરભાવરમણતાની આ સ્થિતિ છે! અને આ પ્રાણી અત્યારે તો તેને આંગણે ઊભો છે અને તેમા એવો લુબ્ધ થઈ ગયો છે કે એ પોતાની જાતને ઓળખે છે કે નહિ એ પણ વિવાદગ્રસ્ત સવાલ થઈ પડેલ છે.

સમજુ હોવા છતા આવી રીતે પરભાવમાં રમણ કરવાની ટેવ પડી ગયેલા અને એ રીતે માર્ગભ્રષ્ટ થયેલા આત્માને હવે જરા પ્રેમપૂર્વક સમજાવે છે, તેની પાસે ખોળો પાથરી તેને માર્ગ પર આવવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. આ વિજ્ઞપ્તિ કરનાર કોણ? અને કોની પાસે કરે છે?–એ શોધી કાઢવામા આવે તો આત્માનો એકત્વભાવ સમજાય એ કાર્ય આપણે વિચારકની બુદ્ધિ–શક્તિ પર છોડશુ

(ઘ ૪.) અત્યારે હે ચેતન! તને ઘણી સગવડો મળી છે મનુષ્યભવ અત્યત મુશ્કેલીએ મળે છે તે તો જાણીતી વાત છે, પણ આત્મસન્મુખ બુદ્ધિ, સદ્વિચારસામગ્રી, શુદ્ધ–સાચા તત્ત્વની ઓળખાણ વગેરે સગવડો મળવી તે તો તેથી પણ વધારે મુશ્કેલ છે. નીરોગી શરીર, રીતસરની ધનસપત્તિ, વડીલવર્ગની શિરછત્રતા, પુત્રોની વિપુલતા, અભ્યાસની સગવડ, પૃથક્કરણ કરવાની સમુચિત આવડત વગેરે વગેરે અનેક સગવડો તને મળી છે. ખાસ કરીને વસ્તુસ્વરૂપને બતાવે તેવા તત્ત્વજ્ઞાનમા ચચુપ્રવેશ કરવાને સગવડ પણ તને મળી છે. તે 'ગુરુચરણ સેવ્યાં છે' તને વડીલો આત્મસાધન કરી લેવા સતત ઉપદેશ આપી રહ્યા છે આ સર્વ સગવડો મળી છે તો તેનો બરાબર લાભ લે આમ હતાશ થઈને ખોટા ડોળાણો શા માટે કરી રહ્યો છે? તારી વિચારણા અન્ય માટે છે કે તારે માટે છે? ઉપર ઉપરની વાતો છે કે હૃદયને સ્પર્શેલી કર્તવ્યપરાયણ માન્યતા છે? આનો વિચાર કર અને કાંઈક વ્યવહારુ પરિણામ બતાવ.

જો! તારી આસપાસ પરભાવરમણતાનો કાળો પડદો ફરી વળ્યો છે, એ પડદાએ તને ઘેરી લીધો છે અને તુ ખરેખર તેને વશ પડી ગયો છે આ પડદાને ચીરી નાખ, આ પરભાવ-રમણતાને ફેંકી દે, આ પરભાવરૂપ ઝભ્ભાને દૂર કર. અત્યારે તુ જેમા રાચી રહ્યો છે, જેમાં મોજ માણે છે. જેની ખાતર મૂઆય છે તે સર્વ પરભાવ છે તે સર્વને અત્યારે જરા છોડી દે. કૃપા કરીને એ બાહ્યભાવ, બહિરાત્મભાવને દૂર કર અને એ તારા નથી, એને તારી સાથે ચિરકાળ સબધ નથી, એનાથી તને કોઈ જાતનો લાભ નથી એમ બરાબર માન અને માન્યતા પ્રમાણે કામ કર અત્યારે કર્મપરિણામ–રાજા તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છે અને તને ખૂબ અનુકૂળ સયોગોમા મૂકયો છે તે તકનો પૂરતો લાભ લે અને આ પરભાવના વિલાસને છોડી દે.

છેવટે થોડા વખત માટે તો પરભાવરમણુતાને દૂર કર, જેથી આ મનુષ્યભવમા ચદનના વૃક્ષમાંથી નીકળતા શીતળ પવનની લહરીનો રસ તને જરા સ્પર્શે એ ચદનવૃક્ષ તે **આત્મ-વિચાર** છે આત્મવિચારમા પ્રાણી પડે ત્યારે એને એવી શાતિ થઈ જાય છે કે જેવી શાતિ સુખડના વૃક્ષોનો સ્પર્શ કરીને વહેતા પવનની શીતળ લહરીના સ્પર્શ વખતે થાય છે મમત્વ કે પરભાવની રમણુતા ગરમી લાવે છે. તમે ક્રોધ કે લોભ કરી જુઓ, આખ લાલ થઈ જશે, છાતી થડક થડક થશે જ્યારે આત્મવિચારણા થશે ત્યારે અદર અને બહાર સાચી શાતિ જામશે, ઉપર જણાવી તેવી શાતિ થશે.

હિમાલય પર્વત પર ચદનના ઝાડ પરથી પવનની જે શીતળ લહેર આવે છે એનુ વર્ણન કરવુ અશકય છે માથુ દુઃખે તો ચદનના જરા લેપથી શાતિ થાય છે તો પછી જ્યા ચદનના મોટા ઝાડોને સ્પર્શી પવનના તરગો આવે તેનો સ્પર્શ કેવો સુદર હોય? તેની સાધારણ કલ્પના કરવી હોય તો પારસીની અગિયારી નજીક સુખડની દુકાન પાસેથી જરા પસાર થઈ જવુ. આ ભવ્ય શાતિ તને જરા સ્પર્શી જાય—એક ક્ષણુવાર પણ તને મળી જાય એટલું એક વાર હાલ થવા દે

એક ક્ષણુવારની આ માગણી હેતુસરની છે એક વાર આ આત્મવિચારના રસનો શોખ આને લાગ્યો તો પછી એને કાઈ કહેવાની જરૂર પડે તેમ નથી. જેમ દારૂનો શોખીન પીઠુ શોધી કાઢે છે અને કીડી મીઠાઈ શોધી કાઢે છે તેમ એ ચદનની સુગધીમા રસ પડ્યા પછી જ્યાથી તે મળશે ત્યાથી શોધી કાઢશે, શોધવાના માર્ગો મેળવશે અને મેળવીને ગમે તે અગવડે ત્યા પહોચશે

આત્મવિચારણામા આત્માનુ અસગીપણુ, જ્ઞાન—દર્શન—ચારિત્રમયપણુ, એકત્વ, અવિનાશિત્વ વગેરે આત્મિક સર્વ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે અને આનુષગિક બાબત તરીકે અનાત્મ વસ્તુ—પરભાવોની વિચારણા થાય છે—પ્રથમની ઉપાદેયરૂપે અને બીજીની હેયરૂપે થાય છે. પણ એક વાર ચેતનને ભાવી જુઓ, એનામા ઊતરી જાઓ, એનામા તન્મય થઈ જાઓ, અદર ઊતરી જાઓ, એનુ જ ચિતવન કરો જાણે આપણે સર્વથી અસગ—અલિપ્ત હોઈ દૂર અથવા ઉપર ખડા છીએ અને આખો તમાસો જોઈએ છીએ એવો અનુભવ કરો, ખૂબ મજા આવશે, પૂર્વે કદી નહિ અનુભવેલ શાતિ થશે અને ચદનવાતની ઊર્મિઓ અદર ઊછળશે એ રસ ક્ષણુવાર અનુભવાશે, જરા સ્પર્શીને ચાલ્યો જશે તો પણ જીવન ધન્ય થઈ જશે અને પછી શુ કરવું તે અત્ર જણાવવાની જરૂર નથી તમારો ચેતનરામ તેને શોધી લેશે અને તેનો પ્રયાસ હશે તો તે તેને મળી આવશે એક વાત ધ્યાનમા રાખશો કે આવો અવસર ફરીફરીને વારવાર નહિ મળે. અત્યારે મળેલી અનુકૂળતાઓ બહુ ભારે છે અને મોઘેરા મૂલ્યની છે, એનુ એવુ મૂલ્ય આપવાની તમારી પાસે તાકાત સર્વદા હોતી નથી, રહેતી નથી, એ ખાસ ધ્યાનમા રાખશો.

(ङ ૫) એટલા માટે હે ચેતન! તું સર્વ આળપંપાળ મૂકી દે, તારા નિજસ્વભાવમાં મગ્ન થઈ જા અને તારી **એકતા**, જેનું વર્ણન નીચેના અષ્ટકમા કરવામા આવશે તેની ભાવના કર, તેનો વારવાર વિચાર કર અને તે વિચારણામાં તન્મય થઈ જા. એ એકતાનો વિચાર સમતા સાથે કર. સમતા વગરની એકતા તો તને મૂઝવી નાખશે, તને ગભરાવી મૂકશે, તને બાપડો–ભિખારી બનાવી દેશે સમતા એટલે સમભાવ, અખડ શાતિ, આત્મસ્વરૂપ સાથે એકરૂપતુલ્યતા વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આરાધનાના સ્તવનમા કહ્યુ છે કે—

સમતા વિણ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્યના કામ;
છાર ઉપર તે લીપણું, ઝાંખર ચિત્રામ.
ધન ધન તે દિન માહરો.

જમીન કચરાવાળી હોય તેને સાફ કર્યા વગર, ભૂમિકાની શુદ્ધિ કર્યા વગર ગાર કરવામાં આવે અથવા બાવા વળગેલ કાબરચીતરી ભીંતને સાફ કર્યા વગર તે પર ચિત્રામણ કરવામાં આવે તો તે સર્વ નકામુ થાય છે, તેમ સમતા વગર કરેલ સર્વ કરણી કે વિચારણા નિરર્થક થાય છે મનની શાતિ, વાતાવરણમા શાતિ, અતરની વિશુદ્ધિ એ એકત્વભાવનાની વિચારણાને અગે ખાસ જરૂરી છે.

એવી રીતે સમતાપૂર્વક એકત્વભાવના ભાવ એટલે તને પરમાનદપદની સપત્તિ જરૂર મળશે. તુ થોડા વખતની સપત્તિના કોડ હવે છોડી દે અને આ પરમાનદપદના આનદને મેળવ એ તો ઉત્કૃષ્ટ આનંદ છે, નિરવધિ આનદ છે, અનિર્વાચ્ય આનદ છે, અક્ષય આનદ છે, અમિશ્ર આનદ છે નીચેની વાર્તા વિચાર.

અઢળક લક્ષ્મીનો સ્વામી, સેકડો ગામનો રાજા **નમિ** આજે હેરાન થઈ ગયો છે એના શરીરમા દાહજ્વર ઉપડ્યા છે. આખા શરીરમાથી અગારા ઊઠે છે. જાણે મહાભયકર અગ્નિની વચ્ચે બેઠો હોય તેમ આખુ શરીર બળુ બળુ થઈ રહ્યુ છે એને પથારીમા ચેન પડતુ નથી. જમણેથી ડાબે પડખે અને ડાબેથી જમણે પડખે પછાડા મારે છે અને હાય–બળતરા કરે છે

તે રાજાને પાચસે સ્ત્રીઓ છે. રાજાના ઉગ્ર દાહજ્વરને શાત કરવા તત્પર છે. સર્વ સ્ત્રીઓ સુખડના કટકાઓ લઈ તેને ઘસવા લાગી ગઈ છે પાચસે સ્ત્રીઓના સૌભાગ્યનો આધાર આ એક જીવ પર હતો ખૂબ પ્રયત્ન કરી જોરથી સર્વ કામ કરવા લાગી ગઈ અને જેમ બને તેમ જલ્દી બાવનાચદનના કચોળા ભરી પતિના શરીર પર લગાડવાનીગો ઠવણ કરવા આતુર બની પણ રાજાની પીડા આકરી હતી, બાવનાચદનના વિલેપનથી તે શમી નહિ તેનો દાહ વધતો જ ચાલ્યો અને ગરમી વધતી જ ગઈ

માદા માણસને જરા અવાજ થાય તો પણ કટાળો આવે છે. પાચસે સ્ત્રીઓ એક સાથે બાવનાચંદન ઘસે ત્યારે તેના હાથનાં કકણો (બલોયા, ચૂડીઓ કે બગડીઓ) કેટલો અવાજ કરે? અને તેમા વળી મારવાડનો પ્રદેશ એટલે ચૂડા મોટા હોય, એનો અવાજ રાજાને અસહ્ય

થઈ પડયો. દાહની બળતરામા અવાજના ધમધમાટે વધારો કર્યો દાહની બફમમા નમિરાજાએ બૂમ મારી "આ અવાજ બંધ કરો મારુ માથુ ફરી જાય છે. આ સર્વ ઘોઘાટ શો ?"

સ્ત્રીઓ ચતુર હતી તેમણે વધારાના ચૂડા ઉતારી માત્ર એક સૌભાગ્ય-કંકણ રાખ્યું. પાછી ફરી ચંદન ઘસવા લાગી ગઈ નમિરાજા બે મિનિટમા પાછા બોલ્યા "અવાજ કેમ બંધ થયો ?" વૃદ્ધ વૈદ્યરાજે જવાબ આપ્યો "આપની પાંચસેં સ્ત્રીઓ આપને લેપ કરવા માટે બાવનાચંદન ઘસતી હતી તેનો એ અવાજ હતો."

નમિરાજા—"ત્યારે શુ ઘસતી બંધ પડી ગઈ ?"

વૈદ્યરાજ—"ના મહારાજ! તે ઘસે છે, પણ તેમણે કંકણો સર્વ કાઢી દૂર મૂકયા છે માત્ર **એક** સૌભાગ્યસૂચક કંકણુ જ દરેકે રાખ્યુ છે તેથી અવાજ થતો નથી"

નમિરાજા—"અહો! ત્યારે અનેકનો જ અવાજ છે, **એક**મા જ ખરી શાંતિ છે. મારા માથા ઉપરથી અત્યારે મોટો બોજો ઊતરતો જણાય છે, તે **એક** કંકણને જ આભારી છે. ત્યારે મજા તો ખરી '**એક**'મા જ છે. વધારે થાય ત્યા તો ખડખડાટ જણાય છે, ત્યારે આ **એક**માં તો આનંદ છે.

આમ બોલતા બોલતા એને **એકતાનુ** ભાન થયુ. થતાંની સાથે એ ઊભો થયો પોતે એકલો છે, એકલો આવ્યો છે અને એકલો જવાનો છે જે ખડખડાટમાં પોતે પડ્યો છે તે અનેકને લઇને જ છે.

આ વિચારમાં એનો દાહ ચાલ્યો ગયો એ વિચારની અંદર ઊતરી ગયો. સમજ્યા તેવા જ રાજેશ્રી ઊઠયા અને ઊઠીને મુનિપણુ ધારણુ કરી એકતાનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. રાજ્ય છોડયુ, વૈભવો છોડયા, અલંકારો છોડયા, સ્ત્રીઓ છોડી અને અને સર્વ છોડી એકતામા લીન થઈ અંતે પરમાનંદ-સંપદાને પામ્યા એ પ્રત્યેકબુદ્ધ થયા અને 'રાજર્ષિ' કહેવાયા. અનિત્યભાવનામા કરકંડુનુ દૃષ્ટાંત આપ્યુ હતુ તેવા આ બીજા પ્રત્યેકબુદ્ધ થયા વિચારકની આ દશા હોય. એ રાજ્ય ભોગવે, પાંચસે સ્ત્રીઓ સાથે વિલાસ કરે, પણ સાચી વાત સમજે એટલે ચાલી નીકળે. પછી ધન્નાની જેમ ખેળભરેલુ શરીર હોય તો પણ શુ ? અને ચિલાતીપુત્રની પેઠે હાથમાં મનુષ્યના માથાની ખોપરી હોય તો યે શું ? એ તો તજવી ત્યારે એક એક શુ તજવી ? શાલિભદ્રને ધન્નો કહે કે 'ચાલ! આમ વાતો કર્યે કાંઈ દહાડો વળે ?' આ દશા વિચારકની હોય. હાથમા માથાની ખોપરી હોય પણ 'ઉપશમ, વિવેક, સંવર' એટલા શબ્દો સાંભળે ત્યાં સ્થિતિ બદલાઈ જાય છે અને ખૂની માણુસ એ જ ભવમા મોક્ષ સાધે છે એ દશા વિચારકની હોય તેટલા માટે જો એક વાર સમતાપૂર્વક ખરો એકત્વભાવ સમજાય તો પછી દશા ફરતા અને પરમાનંદપદ પ્રાપ્ત કરતા વખત લાગતો નથી. ત્યારે એ એકત્વભાવના કેમ ભાવવી તેનુ સ્વરૂપ હવે ઘણા સંક્ષેપમા વિચારી જઈએ ઉપોદ્ઘાતમા ઘણી વાત થઈ ગઈ છે તેથી અષ્ટકમા સંક્ષેપ કરી બાકીની વિચારણા વાચકની વિચારશક્તિ પર છોડવી ઠીક લાગે છે

એકત્વભાવના : : ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. ખૂબ શાતિથી પૂર્ણ શાત વાતાવરણમા ગાવા યોગ્ય આ અષ્ટક છે. એની ઢળક બહુ સુદર છે. વિનય! ચેતન! તુ વસ્તુસ્વરૂપનો બરાબર વિચાર કર. ઉપર ઉપરના ખ્યાલ પડતા મૂકી વસ્તુની આતરરચનાના મૂળ સુધી પહોચી જા તને માલૂમ પડશે કે એ વિચારણામા તેં કદી નહિ કલ્પેલ ભવ્ય સત્યો પડેલા છે, જેનો સ્પર્શ પણ તને શાત કરી દેશે અને તારી આસપાસ શાતિનુ સામ્રાજ્ય જમાવી દેશે

આ દુનિયામા તારુ પોતાનુ શુ છે? આ સીધો સવાલ છે. તેનો તું વિચાર કર. જો તુ તારા શરીરને તારુ માનતો હો તો તે તારુ નથી તે આપણે જોઈ ગયા. નથી તારું ઘર, નથી તારા વાડીવજીફા, નથી તારી સ્રી, નથી તારા છોકરા, નથી તારો ધંધો નથી તારા મિત્રો, નથી તારા સગા. કોઈ તારુ છે? હોય તો કહે અનેક જીવો છે તેમાં તારા કોણ? અનેક ચીજો છે તેમા તારી કઈ? અને કોણ કોનુ? આ સવાલનો જવાબ આપીશ એટલે જણાશે કે આ તો ફોકટના ફસાઈ મર્યા!

આટલો વિચાર આવે એટલે પછી એને કોઈ જાતનું દુ:ખ થાય ખરુ? અથવા એનાથી કોઈ પાપાચરણ બને ખરુ? દુ ખ કોને લાગે? જ્યાં કિં નિજ'–પોતાનુ શું?–એ સવાલ થયો એટલે દુ ખ શેનુ, કોનુ અને કોને લાગે?

આવો સવાલ જેના મનમા હૃદયસ્પર્શી થાય તેને પાપ કરવાની બુદ્ધિ કદી પણ થાય ખરી? એવા પ્રાણીને રાજમહેલ કે જગલ સરખુ જ લાગે એને મન જેલ કે મહેલ સરખા જ દેખાય. એને ધનિક કે નિર્ધન અવસ્થા સરખી લાગે. એને માન–અપમાન સર્વ પાર્થિવ લાગે. એને અભિમાન બચ્ચાના ખેલ લાગે. એને આવી ભાવચેષ્ટા બાળકના કરેલા ધૂળના ઘર જેવી લાગે. ટૂકમા, એને દુ ખ કે ખેદ લાગે નહિ અને કદાચ દુ ખ બાહ્ય નજરે દેખાય તો તેને તે મોજમા ભોગવી લે. તેને પણ એ માણે, તેમા પણ આનદ પામે એને પાર્થિવ કોઈ ચીજ અસર ન કરે એ તો 'નિજ કિં'નો જ વિચાર કરે અને એ વિચારણા દુરિતના ઉદયને દૂર કરવા માટે પૂરતી છે એવો સવાલ જેના મનમા ઊઠે તેની વિચારણા કેવી હોય તે જુઓ:—

૨. આ પ્રાણી એકલો ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ્યારે જન્મે છે ત્યારે તદ્દન એકલો જ હોય છે. તેને જેના પર મોહ હોય તેવા તેના સ્રી–પુત્રાદિ તેની સાથે જન્મતા નથી.

અને જ્યારે યમરાજ એને ઉપાડી જાય છે ત્યારે એ એકલો જ જાય છે. કોઈ એની સાથે મરતુ નથી અને એની ચિતામા એને બદલે અન્ય કોઈ સૂતુ નથી નાનપણમાં કરેલી એક સજ્ઝાયમાથી નીચેનુ પદ યાદ રહ્યુ છે તેમા લખ્યુ હતુ કે—

"ડેહલી લગે સગી અંગના, શેરીએ લગી સગી માય;
સીમ લગે સાજન ભલો, પછે હંસ એકીલો જાય.
જીવ! તારું છુ મોરા વાલમા."

તે વખતે હ સ એકલો કેમ જતો હશે તેની જે કલ્પના કરેલી તે અત્યારે યાદ આવે છે. શેરી સુધી મા વળાવવા આવે, સ્મશાન સુધી સગાઓ આવે–પણ પછી? અરે! હવે તો સમજ્યા કે એમા પછીનો સવાલ જ નથી હ સ તો ક્યારનો ઊડી ગયો છે! શુ ભવ્ય કલ્પના છે! પણ વાત એ છે કે હંસ અ તે એકલો ઊડી જાય છે અને જવાના વાર, તારીખ કે મુહૂર્તને જોતો નથી. એક બીજી સજ્ઝાય **'એક રે દિવસ એવો આવશે'** એમા કરેલું કલ્પનાસ્પર્શી વર્ણન પણ બાળનજરે ખરુ થાય છે એમાની **'ખોખરી હાંડલી એના કર્મની'** એ વાક્ય હજુ પણ કરુણારસ ઉત્પન્ન કરે છે. કાંઈક વિષયાંતર થાય છે વાત એ છે કે આ પ્રાણી એકલો જાય છે આપણે એકલાને સ્મશાનમા પોઢતા જોઈ આવ્યા છીએ. 'એકલા' જવાનુ છે એ વાતમા જરા પણ શક પડતો નથી, છતા અ દર ખાતરી તો છે ને? કદાચ આપણા માટે દુનિયાનો ક્રમ–સિદ્ધ નિયમ ફરી જશે એમ તો નથી લાગતુ ને?

આ પ્રાણી એકલો કર્મ કરે છે અને એના ફળ પોતે જ ભોગવે છે તે પોતાની ખાતર કર્મ કરતો હોય કે ગમે તેની ખાતર કરતો હોય, પણ સારા કે માઠા આચરણના ફળો તેણે એકલાએ જ ભોગવવાના છે. ધનમા ભાગ પડાવવા ઘણા આવશે, ઉજાણી જમવા સેંકડો આવશે, વરઘોડામા સાજનમાજનની શોભામા વધારો કરવા ઘણા આવશે, પણ વરરાજા તો તુ એકલો જ છે અને ઘરસસાર તો તારે જ ચલાવવાનો છે તુ માનતો હો કે તારી રમતમા ભાગ પડાવનારા તારા પાપના કે પુણ્યના ભાગીદાર થવાનુ કબૂલ કરશે તો તુ ભૂલ ખાય છે. એ તો જેના પગ પર કોશ પડે તેને જ તેની પીડા ભોગવવાની છે. તેમા બીજા કોઈ ભાગ પડાવવાના નથી, એને અ ગે તારે ખૂબ વિચાર કરવાની જરૂર છે એક વિશિષ્ટ લેખક કહે છે કે 'જેમ વનને દાવાનળ લાગે ત્યારે પક્ષીઓ ઊડી જાય છે તેમ ધનની વહેચણી વખતે તારા આશ્રયમાં રહેનાર તારા છત્રની પ્રશ સા કરનાર પણ, જ્યારે તારે જવાબ આપવા પડશે ત્યારે પક્ષીઓની જેમ નાસી જશે અને પછી તુ કોઈની આશા રાખતો નહિ' યાદ રાખજે કે નાના–મોટા, સારા ખરાબ તારાં સર્વ કૃત્યોનો જવાબ તારે જ આપવો પડશે, માથુ નીચુ કરીને આપવો પડશે અને ગમે કે ન ગમે પણ બરાબર આપવો પડશે, તેમ જ તે તારે એકલાએ જ આપવો પડશે. વળી બીજુ પણ યાદ રાખજે કે કર્મપરિણામ–રાજાને મ દિરે સો મણ તેલના દીવા બળે છે. ત્યા જરા પણ પોલ ચાલી જાય કે ગોટા વળાય તેવું નથી ત્યા તારે એકલાએ હાજર થઈ સર્વ કર્મોનો બદલો લેવાનો છે, ભોગવવાનો છે અને સરવૈયા ત્યા નીકળવાના છે તારા ખાતાની અત્યારે ખતવણી ચાલે છે. ગભરાઈશ નહિ, પણ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખજે. ત્યા તારુ ખાતુ અલગ છે અને જમે તથા ઉધાર સર્વના ફળ તારે એકલાને જ ભોગવવાના છે એમા એક બાજુમાથી બીજી બાજુ બાદબાકી થતી નથી (ખાતાનો આ આખો હિસાબ કર્મસામ્રાજ્યની પદ્ધતિને અલ કારિક ભાષામા બતાવે છે તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે) એ સર્વ ફળો તારે એકલાએ જ ભોગવવાના છે એ વાત અત્ર ખાસ પ્રસ્તુત છે. આ વિચારણા વિચારવાની છે.

૩. આ પ્રાણી અનેક પ્રકારની મમતાઓને તાબે થઈ ને જેટલો પરિગ્રહ વધારે છે, જેટલો માલદાર બનતો જાય છે તેટલો તે ભારે થતો જાય છે અને વહાણ કે સ્ટીમર જેટલો ભાર ભરે તેટલી તે પાણીમા ઊડી ઊતરતી જાય છે તે પ્રમાણે પરિગ્રહના ભારથી તે જેટલો લદાય છે તેટલો તે ઊંડો ઊતરતો જાય છે આમા યાદ રાખવાનુ એ છે કે એની પોતાની સ્ટીમર જ તેટલી ઊડી ઊતરે છે બીજાના વહાણને એની અસર નથી. જેમા ભાર ભરવામા આવે તે સ્ટીમર જ ભારના પ્રમાણમા તેટલી પાણીમા ઊતરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

મમતાની વિવિધતા હવે વિચારવાની બાકી રહે છે તે તો આપણે પ્રથમથી જોતા જ આવ્યા છીએ આ પ્રાણીને સસારનો એવો મોહ લાગ્યો છે કે એ ચેટકનો કાંઈ છેડો દેખાતો નથી ધનની પુત્રની, સ્ત્રીની, માબાપની મમતા તો જાણીતી છે. પણ એ ઉપરાત એના બીજા ઉછાળા પણ જોવા જેવા છે એને દુનિયામાં નામ કાઢવાની ચીવટ ઓછી નથી, નામમા કાઈ માલ નથી એમ એ સમજે તો પણ એને એનો મોહ ઓછો થતો નથી એને મારુ મારુ કરીને આખી દુનિયાનુ પાણી પોતાના ઘરબાગ તરફ વાળવુ છે એને કપડાની મમતા છે ખાવાની મમતા છે, મોટરમા ફરવાની મમતા છે છત્રી પલંગમા સૂવાના કોડ છે. સસ્થાઓમા જોડાઈને નામ કાઢવુ છે. ગમે તેમ કરીને પોતાનુ વ્યક્તિત્વ પ્રકટ કરવું છે અને પછી એના આચકા આવે ત્યારે પોક મૂકીને રડવુ છે ત્યા પરભવમા રમણતા થઈ અને તેને અગે આત્મવિચારણા દૂર થઈ ગઈ તો પછી મમત્વ બધાય છે અને એનો ચક્કરમા ચડ્યો એટલે એ ભારે થતો જ જાય છે અને ખાસ કરીને લોકપ્રશસામાં આત્મભાવ વીસર્યો તો એની સ્ટીમર જરૂર ભારે થઈ જવાની એ નક્કી વાત છે વિચારપરવશતા, અસ્પષ્ટ વિચાર, ધ્યેયની અસ્પષ્ટતા અને કર્તવ્યનિષ્ઠાનો અભાવ એ જાહેર સેવાને અગે પણ પરભાવમા રમણતા કરાવે છે અને સાપેક્ષ દૃષ્ટિ ધ્યાનમા ન હોય તો સ્ટીમરને જરૂર ભારે બનાવે છે જાહેર સેવા કરનારે આ વાત ખૂબ ધ્યાનમા રાખવાની છે પ્રામાણિક કર્તવ્યબુદ્ધિ હોય અને લોકપ્રશંસા તરફ ઉપેક્ષા હોય અથવા તેની સ્પૃહા ન હોય તો આ નાના જીવનમા ઘણા કાર્ય થઈ શકે છે પણ આવડત અને આત્મલક્ષ ન હોય તો સ્ટીમરને ખૂબ ભારે કરી દેવાનો અને અધપાત મોટો થઈ જવાનો ત્યા પણ ભય છે એ વાત ધ્યાનમા રાખવી ખાસ લક્ષ્યમા રાખવાનું કે 'જિસ ઘર બહોત વધામણાં. ઉસ ઘર મોટી પોક'

વહાણનુ દૃષ્ટાત ખૂબ વિચારવાનુ છે અને તેમા ખાસ મુદ્દો એ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે કે જેના વહાણમા માલ ભરાય તે જ વહાણ ભારે થાય છે અને ભારના પ્રમાણમા તે જ માત્ર નીચું બેસે છે મમતાની વિવિધતા વિચારી લેવી અને આપણુ વહાણ આ ભવમા વધારે ડુબાડીએ છીએ કે તેને કાઈ ઉપર લઈ આવીએ છીએ તેની માપણી, માપકયંત્ર (થરમોમીટર) દ્વારા જાતે ખૂબ વિચાર કરીને કરી લેવી

૪. દારૂડીઆને તો જરૂર જોયા હશે રાત્રે દસ-બાર વાગે એમાનો કોઈ બહાર ફરવા નીકળશે તો ગમે તેમ લવારો કરતો જશે એ પોતાનો અસલ સ્વભાવ તદ્દન મૂકી દઈને એવી

એવી ચેષ્ટાઓ કરશે કે તે જોઇ-જાણી હોય તો હસવુ આવે એ પોતાની જાત ઉપરનો કાબૂ ખોઈ બેસશે અને પછી ગમે તેમ વર્તશે, એની જાત પર એને કાબૂ નહિ રહે એ ગટરમા પડશે, ગોથા ખાશે, બગાસા ખાશે અને એવુ વર્તન કરશે કે જાણે એ માણુસ જ ફરી ગયો. તમે એને દારૂના ઘેનમા તદ્દન જુદો જ જોશો એનુ કારણ દારૂનુ ઘેન છે અને દારૂ એને પીવા યોગ્ય ચીજ ન હોઈ પેય પદાર્થને અગે એને માટે એ પરવસ્તુ છે.

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો ધણી પણ જ્યારે પરભાવમા પડી જાય છે ત્યારે એ પોતાનુ મૂળ રૂપ તજી દઈ અત્યત વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ કરે છે. દારૂ પીનારો જેમ ગાવા, નાચવા, હસવા મડી જાય છે તેમ આ પ્રાણી સસારના નાટકો ભજવવામા પડી જાય છે. એ મારુ મારુ કરી નાટકો કરે છે અને દારૂડીઆની પેઠે પોતાની પર કાબૂ ખોઈ બેસી અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે પછી એ પરભાવને વશ થઈ અનેક કષ્ટોમા પડે છે, એક ખાડામાથી બીજામાં અને એક ભવમાથી બીજામા ગબડે છે અને સસાર પર પ્રેમ કરી ઇષ્ટવિયોગાદિ પ્રસગે તદ્દન શૂન્ય ચિત્તવાળો થઈ બગાસા ખાય છે.

પરભાવરમણતાને લઇને એ પોતાનો સ્વભાવ વીસરી જાય છે અને મોહમમત્વમા પડી જઈ અનેક ન કરવા યોગ્ય કાર્યો કરી બેસે છે અને ભારે ગોટાળામાં પડી જાય છે. એ દારૂની અસર તળે એને જોયો હોય તો કોઇ માને પણ નહિ કે એ જ્ઞાન-દર્શનાદિ અનત ગુણોનો ધણી હશે અને એના મૂળ સ્વભાવમા એ તદ્દન નિર્લેપ, એકલો ફરનારો અને અનત સુખનો ભોક્તા હશે દારૂની અસર આવી છે! પરભાવરમણતાના લ્હાવા આવા છે!

દારૂડીઆના પતન સાથે સસારમા અધપાત સરખાવો.

દારૂડીઆના લોટવા સાથે ભવોભવની રખડપટ્ટી સરખાવવી.

દારૂડીઆના બગાસાં સાથે દુખપ્રસગે થતી હૃદયશૂન્યતા સરખાવવી.

ચેતન **એકલો** છે, છતા **પારકાની અસર તળે** એના કેવા હાલ થાય છે તે વિચાર્યા

૫. સોનામા અન્ય ધાતુ મેળવી હોય ત્યારે તે કેવુ લાગે અને જ્યારે એ તદ્દન ચોખ્ખુ સો ટચનુ સોનુ હોય ત્યારે તે કેવુ લાગે તે તો તમારા જેવા દુનિયાદારીના માણસો-(Worldly man)ને જણાવવાની જરૂર ન જ હોય સોનુ ચોખ્ખુ હોય ત્યારે એનો પ્રકાશ, એનો રગ, એનુ સ્નિગ્ધત્વ, એનો દેખાવ, એનો ભાર (ગુરુત્વ) ખરેખર ચિત્તાકર્ષક તમને લાગ્યો જ હશે પછી તેમાં જ્યારે અન્ય ધાતુની ભેળસેળ કરવામા આવે ત્યારે તેનો રગ જાય, રૂપ જાય, અને તેમા જો વધારે પડતો ભેગ થઈ જાય તો કોઈ તેને સોનુ માનવાની પણ ના પાડે સોનામા જેટલો ભેગ થાય તેટલુ તેનું સુવર્ણત્વ ઓછુ થાય છે

૬. આત્મા-ચેતનની જ્યારે કર્મ સાથે મેળવણી થાય છે ત્યારે એના પણ અનેક રૂપ થાય છે, એનો મૂળ સ્વભાવ દબાઈ જાય છે અને પછી તો એ અનેક નાટકો કરે છે એ ચારે ગતિમા ભટકતો ફરે છે અને નવા નવા રૂપો ધારણ કરી કોઈ વાર ઉત્તમ અને કોઈ

વાર જોવો પણ ન ગમે તેવો અધમ પાઠ ભજવે છે. એ ભિખારી થઈ ભીખ માગે છે, એ રાજા થાય છે, એ હાથીના હોદ્દા પર બેસે છે, એ ગધેડા પર બેસે છે, એ હુકમ કરનાર થાય છે, એ હુકમ ઉઠાવનાર થાય છે એ વક્તા થાય છે, શ્રોતા થાય છે, લૂલો–લગડો થાય છે, આધળો–બહેરો થાય છે. રોગી થાય છે, દીન થાય છે, પ્રતાપી થાય છે, લશ્કરનો સરદાર થાય છે, વેપારી થાય છે, દલાલ થાય છે અને ટકાનો ત્રણ શેર વેચાય તેવો પણ થાય છે. સસારભાવનામા જોઈ ગયા તેવા અનેક રૂપો તે લે છે, પણ એ સર્વ એના ભેળનાં રૂપો છે, એના શુદ્ધ કાચનત્વમા એબ લગાડનારાં રૂપો છે જેટલો ભેળ એનામા કર્મનો ભળે છે તેટલો તે અસલ સ્વરૂપમાંથી દૂર ને દૂર ખસતો જાય છે. એ મૂર્ખ દેખાય તો તેમાં પણ ભેગ છે અને દુ:ખી દેખાય તો તેમા પણ ભેગ છે. એને સસારમા ગમે તે સ્થિતિમાં જોવામાં આવે તે સર્વમાં ઓછો–વધતો ભેગ જરૂર છે.

પણ જ્યારે એનુ શુદ્ધ કાચનમય સ્વરૂપ હોય, જ્યારે એ પ્રાપ્ત કરે, પ્રકટાવે અને કર્મનો ભેગ દૂર કરે ત્યારે એ **ભગવાન** થાય છે, સચ્ચિદાનદસ્વરૂપ થાય છે, પરબ્રહ્મ થાય છે, સિદ્ધ થાય છે, અજરામર થાય છે, શાશ્વત સુખનો ભોક્તા થાય છે, અનંત જ્ઞાન–દર્શનમય થાય છે, અનત ગુણોમાં વિહરનાર થાય છે, વિશિષ્ટ ગુણાપન્ન સિદ્ધ–બુદ્ધ–મુક્ત થઈ આત્મધર્મમાં અનત કાળ સુધી વિલાસ કરનારો થાય છે અને પરમાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે.

એકલો આવનાર અને એકલો જનાર આત્મા કર્મના સધાનના ભેગથી કેવો થઈ જાય છે, એ ન હોય ત્યારે એની કેવી સુદર દશા હોય છે અને એ કેવો સ્વભાવગુણમા લીન હોય છે તેનો ખ્યાલ કરી એનું એકત્વ ખૂબ વિચારવાની જરૂર છે. એ એકત્વભાવવાળો આત્મા પરભાવરૂપ દારૂના કેફમા કેવો કથોરે ચઢી ગયો છે તેનો બરાબર ખ્યાલ કરવાનો છે.

૭. આ શુદ્ધ કાચનસ્વરૂપ ભગવાન કેવો છે તે જગ જોઈ લે અનંત જ્ઞાન–દર્શન–ચરણના પર્યાયોથી વ્યાપ્ત છે

આ દુનિયા, એની અદરના સર્વ પદાર્થો, સર્વ ભાવોને એના ભૂત, ભવત્ અને ભાવી આકારમાં જે બતાવી આપે, તેનો બોધ કરાવી આપે તે 'જ્ઞાન'

સર્વ પદાર્થોનો સામાન્ય બોધ આપે તે 'દર્શન' જ્ઞાનમા વિશેષ બોધ થાય છે, દર્શનમાં સામાન્ય બોધ થાય છે અથવા થયેલા બોધમા દૃઢ શ્રદ્ધા થવી તે દર્શન અથવા સમ્યક્ત્વ.

આત્મપ્રદેશની સ્થિરવૃત્તિ અને ગુણમા રમણતા એ 'ચારિત્ર' ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્યશોવિજયજી કહે છે કે चारित्र स्थिरताप्यमत सिद्धेष्वपीष्यते એટલે સિદ્ધમા–મુક્ત જીવોમા પણ સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર હોય છે. નિજ ગુણમા સ્થિર રહેવુ, અચળ આત્મપ્રદેશ રહેવા એ સર્વ અનત ચારિત્રના વિભાગમા આવે છે

આત્મા આવા અનત ગુણોથી એના મૂળ સ્વભાવમા વ્યાપ્ત છે એનામા આ સર્વ ગુણો ઠાસી ઠાસીને ભરેલા છે અને એ એના સહભાવી ધર્મો છે.

સહજાનંદવિલાસી આત્મા મહોદયને પ્રાપ્ત કરી એના શુદ્ધ સ્વરૂપે પરમાત્મા થાય છે અને ત્યા પણ એનુ વ્યક્તિત્વ રહે છે. ગુણની નજરે સિદ્ધના સર્વ જીવો એક સરખા હોવાથી તેમા 'અભેદ'પણુ શકય છે પણ પ્રત્યેક આત્માનુ વ્યક્તિત્વ જતુ નથી, કોઈમાં તે ભળી જતુ નથી, કોઈ–મય તે થઈ જતું નથી આ રીતે ભેદાભેદને સમજવો બહુ જરૂરી છે.

આવો આત્મા ખરેખર પરમેશ્વર છે, પૂજ્ય છે, ધ્યેય છે, વિશિષ્ટ છે અને વંદન, નમન, સેવનને યોગ્ય છે આત્મા મૂળ સ્વરૂપે આવો છે, ભગવાન છે, પરમેશ્વર છે, જ્યોતિસ્વરૂપી છે, અનંત જ્ઞાનનો ધણી છે અને નિરંતર નિશ્ચળ રહી, સર્વ રખડપટ્ટીઓથી રહિત થઇ એક સ્થાને વસનાર છે. બહિરાત્મભાવ મૂકી, અંતરાત્મભાવ પ્રકટ કરી, એનુ એકત્વ સમજી આ વિચારણા કરવામા આવે તો પરમાત્મભાવ પ્રકટ છે, સિદ્ધ છે, પ્રાપ્તવ્ય છે અને પોતાની પાસે જ છે.

ચેતનજી! તમારા અનુભવમંદિરમા આ એક આત્માને બેસાડો. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે આવો એક પરમાત્મા જે જાતે અવિનશ્વર–શાશ્વત છે તે તમારા અનુભવમંદિરમા વસો.

આપણે જરા આગળ જઇને એમ કહીએ કે તમારો પોતાનો જ આત્મા, તમે પોતે જ આ અનંત જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રમય પરમેશ્વર છો તમારા મંદિરમા બીજા બહારના આત્માને લઈ આવવો પડે કે બેસાડવો પડે તેમ પણ નથી, માત્ર આદર્શ તરીકે તમારી પાસે પરમેશ્વર અને ભગવાનની વાત કરી છે, બાકી તમે પોતે જ તે છો અને તે તમને બેસાડતા આવડે અને અંદરથી દશા પલટાય તો તમને તે મહાસિંહાસન પર બેઠેલ દેખાશે હાલ તુરત તમારા અનુભવમંદિરમાં એ પરમેશ્વરને સ્થાપન કરો અને એના જેવા બનવા ભાવના કરો.

અનુભવ–મંદિર એ કાંઈ જેવી તેવી વસ્તુ નથી. એ જ્ઞાનસ્વભાવ–ભુવન છે, અનેક ભવના વિકાસને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ આત્માની શુદ્ધ દશા છે અને એ મહામંદિરમા જેને તેને સ્થાન ન જ હોય ખૂબ વિચારણાને પરિણામે અનુભવ થાય છે અને એ અનુભવ આખા ભવના કરેલ આંતર નિદિધ્યાસનનુ અમૃતતત્ત્વ છે એ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા યોગીઓ મથ્યા છે અને એની ખાતર એમણે જંગલો સેવ્યા છે એ અનુભવમંદિરમા મહારાજ્યસ્થાન પર આ અચળ-મૂર્તિ અવિનશ્વર પરમેશ્વરને સ્થાપો પછી જે આનંદ થશે તે વચનથી અકથ્ય છે જેમ [1]સાકરનો સ્વાદ કેવો લાગે તેનુ વર્ણન ન કરી શકાય, પણ ખાવાથી સમજાય તેવો આ અનુભવ છે. એના મંદિરમા એક વખત પરમાત્માસ્વરૂપને બરાબર સ્થાન મળ્યુ અને એમાં કોઈ જાતનો ભેળસેળ ન રહ્યો તો પછી રસ્તો સીધો અને સરળ છે

આવા અનંત જ્ઞાનાદિ–ગુણ–યુક્ત પરમેશ્વરને તમારા અનુભવમંદિરમાં બરાબર સ્થાન આપો, પછી એની સાથે વાત કરો અને તેની સાથે તમારી એકતા ભાવો યાદ રાખો કે એ પરમેશ્વર એક જ છે, એક સ્વરૂપે જ છે અને તમે પોતે એક રીતે તેનાથી જુદા નથી, તે–મય

---

૧ સાકર કરતા ઘૃતનો સ્વાદ ન કહી શકાય એ વધારે ઠીક લાગે છે

થઈ શકો છો, માત્ર એક જ શરતે કે અંદર જે કચરો પેસી ગયો છે તેને દૂર કરી નાખો ઘણા પ્રયત્ન કરવાની કે જ્યાં ત્યાં દોડાદોડ કરવાની જરૂર નથી અનુભવ જ્યારે નાથને જગાડશે ત્યારે સર્વ આવી મળશે, માટે અનુભવમંદિર વાળી ઝાડીને સાફ કરો અને ત્યાં મોટા સિંહાસન પર પરમેશ્વરને ગોઠવી દ્યો ત્યાથી તમને સર્વ મળશે, તમારા ઇચ્છિત સિદ્ધ થશે અને આખા રખડપટ્ટાનો છેડો આવી જશે.

આ તો ગ્રંથકર્તા કહે છે કે તમે પરમેશ્વરને હૃદયમંદિરમા સ્થાન આપો બાકી તેને સ્થાન આપવાનુ તમારા હાથમા છે સો ટચના સોનાના શોખ હોય તો તો આ એક જ રસ્તો છે અને ભેળસેળ ગમતી હોય, ગોટા વાળવા હોય તો તમારી મરજીની વાત છે. તમે પોતે એ જ સ્થાને બેસી શકશો તે સમજવા જેવી વાત છે

૮. છેવટે એક વાત કરવાની છે. ભાઈ વિનય! ચેતન! અત્યારે અમૃતરસ તારામા જાગ્યું છે. સંયોગવશ ચેતન છે તે અત્યારે જે વાચ્યુ કે વિચાર્યું તેથી અથવા અત્યારે તુ જે સંયોગોમા શાંતિસ્થાનમા આવી અમુક અંશે ઉપાધિમુક્ત થયો છે તેથી તારામા સમતાનો અમૃતરસ કાંઈક જાગી ગયો છે.

એ ઉપરાંત અનેક પ્રાણીઓ આ મનુષ્યભવની પ્રસિદ્ધ સગવડો મેળવી સમતાને જરૂર ઓળખી શકે છે એ સર્વ શમરસના ચટકા છે એને સંઘરીને ઉગાડવામા આવે તો એમા ખૂબ વધારો થઈ શકે એવો આ નરભવ છે.

વળી એ શમરસ બહુ મનોહર છે, પ્રીતિને જમાવનાર છે અને જે એની અસર તળે આવે તેના પર આશીર્વાદ વરસાવનાર છે.

ભાઈ ચેતન! જરા ચેત! અને એ સમતારસનો સ્વાદ અત્યંત પ્રેમપૂર્વક એક ક્ષણવાર જરૂર કરી લે ઉપર આ જ ભાવનાના ઉપોદ્ઘાતના ચોથા શ્લોકમા કહ્યુ છે તેમ અરે એક ક્ષણવાર પણ ચાખી જો, એની લહેજત જરા તપાસી લે, એનો ઘૂંટડો પી જા અરે ઘૂંટડો પૂરો ભરીને પીવાનુ ન મળે તો એના થોડા ટીપાનો પણ સ્વાદ લઈ લે તને આગ્રહ કરીને કહેવામા આવે છે કે એ રસને જરા આસ્વાદી લે

તુ એનો ખૂબ પ્રેમથી સ્વાદ લેજે, અંતરંગના હર્ષથી એને જરા ચાખી લેજે અને પછી એની તારા પર કેવી અસર થાય છે તે તુ જોજે.

શાંત વાતાવરણ, શુભ સંયોગો, જ્યોત્સ્નાવાળી રાત્રિ, ઢળક સાથે ગાન કરેલ લય અને સદ્‌ગુરુનુ સાન્નિધ્ય એ સર્વ હવાને ચોખ્ખી કરી નાખશે અને આખુ વિશ્વ નવા આકારમા નૂતન સ્વાગમા દેખાશે પછી તને અંદર પેસવાનુ, આંતરવિચારણા કરવાનુ મન થશે માત્ર સહાનુભૂતિથી પ્રેમભાવે, આદરભાવે, શિષ્યભાવે, ખરી જીવને શોભે તેવી રીતે આ શમામૃત એક વાર ચાખવામાં આવે તો પછી તને એની લગની લાગશે અને તારુ જીવતર સફળ થશે

તુ એક વાર એને ચાખ, પછી ગ્રંથકર્તા તને આશીર્વાદ આપે છે કે 'તારામા સુખરસનો આનદ વૃદ્ધિ પામો' તારામા સુખરસનો આનદ તો છે, પણ અત્યારે તને ઇંદ્રિયોના સુખમા લયલીનતા છે, તેમા રતિ-પ્રીતિ છે. તને હવે માલૂમ પડ્યુ છે કે એ રસ તો અલ્પ-સ્થાયી અને પરિણામે દુ ખ કરનાર છે. હવે તને જે સુખમા રત થવાનો કર્તા આશીર્વાદ આપે છે તે સુખ વિષયાતીત છે, વિષયથી દૂર છે, અકલ્પનીય છે, અનનુભૂત છે અને મહા અદ્ભુત હોઈ અપૂર્વ છે તુ એ રસનો સ્વાદ કર અને એ વિષયાતીત સુખરસમા તારી પ્રીતિ દિવસાનુદિવસ ક્રમે ક્રમે વધતી જાઓ

શમામૃત તે ભાવના છે એ શરૂઆતથી આપણે જોતા આવ્યા છીએ. ભાવના ભાવવી, ઊડા ઊતરીને તન્મય થવુ અને તન્મય થઈ તેને જીરવવાનો નિશ્ચય કરવો એ શમામૃતનો આસ્વાદ છે એ ચાખતા આતરચક્ષુઓ ઊઘડી જશે અને એક વખત અતરગાત્મભાવનો સ્પર્શ પણ થયો તો ગાડુ રસ્તે જરૂર ચઢી જશે

ચેતનની – તારી પોતાની, પ્રત્યેક આત્માની – એકતા તેટલા માટે વિચાર અને વિચારીને તેને જીરવવા પ્રયત્ન કર તેના છાટા મળે તો વધારે મેળવ અને તે રસમા તરબોળ થઈ જઈ આ સત્ય-વિચારણાને વ્યવહારુ રીતે સફળ કર

એવી રીતે એકત્વભાવની વિચારણા શ્રીમદ્વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે પ્રખર શબ્દોમાં ગાઈ સંથારાપોરિસીમા દરરોજ રાત્રે સૂતા પહેલા આપણે વિચારીએ છીએ કે—

एगोऽहं नत्थि मे कोइ, नाहमन्नस्स कस्स इ ।
एव अदीणमनसो, अप्पाणमणुसासइ ॥

અને

एगो मे सासओ अप्पा, नाणदंसणसंजुओ ।
सेसा मे बाहिरा भावा, सव्वे संजोगलक्खणा ॥ વગેરે.

એનો અક્ષરાર્થ કરીએ તો–"હુ એકલો છુ. મારુ કોઈ નથી. હુ કોઈ બીજાનો નથી–આવી રીતે દીનતારહિત મનવાળો થઈને આત્માને અનુશાસન કરે (પછી વિચારે કે—) મારો આત્મા એક છે, શાશ્વત છે, જ્ઞાન-દર્શનથી સયુક્ત છે બાકીના સર્વ બાહ્ય ભાવો છે અને તે સયોગોથી ઊભા થયેલા છે."

પછી એ વિચારે કે–'સંયોગમા જેનુ મૂળ શોધી શકાય છે એવી અનેક દુ ખોની હારોની હારો આ પ્રાણીએ પ્રાપ્ત કરી છે, તેથી એ સર્વ સયોગોને હું વોસિરાવી દઉ છુ–તેનો સર્વથા પરિહાર કરુ છું'

આ દરરોજ વિચારવાની વાત છે, રાત્રે સૂતી વખત ચિંતવવાનો અભેદ્ય ઉત્કટ શાત-વાહિતાનો અમૃતરસ છે. એમા આત્મા પોતે પોતાને અનુશાસન કરે છે, પોતાની જાતને ઉપદેશ આપે છે, પોતાની સાથે વાત કરે છે પણ એ વાત કરતા દબાઈ જતો નથી, ગભરાઈ

જતો નથી, ગરીબ, બાપડો, બિચારો બની જતો નથી એ સ્પષ્ટ શબ્દોમા ત્રણ વાત કરે છે (૧) હુ એકલો છું, (૨) મારુ કોઈ નથી, (૩) હુ બીજા કોઈનો નથી — આ ત્રણ વાત થઈ. ઘણી ટૂંકી વાત છે, પણ એ વાત કરતા એને મનમા ઓછુ આવી જતું નથી, એ લેવાઈ જતો નથી, એ રડવા બેસતો નથી. મોટા જગલમા સિંહ એકલો હોય, પણ એની ફાળ જબરી અને એની ત્રાડ પણ જબરી જ હોય છે. એને કદી એમ થતુ નથી કે અરેરે! આવડા મોટા ભયકર જગલમા મારુ કોણ? આ સવાલ જ સિંહને ન હોય. એમ આત્મા પોતાને અનુશાસન કરે ત્યારે એનામા–એના મનમા–જરા પણ દીનતા આવતી નથી એ એના મનોરાજ્યમા મ્હાલ્યા જ કરે છે આવુ અનુશાસન કરીને પછી વિચાર કરે છે કે —

મારો આત્મા એક જ છે એનુ વ્યક્તિત્વ સ્વતત્ર છે. એ જ્ઞાનદર્શનથી યુક્ત છે બાકીના સર્વ ભાવો સયોગથી થયેલા છે અને આ સયોગો જ પ્રાણીને સસારમાં રખડાવે છે. પણ તે તેના મૂળ ગુણના નથી, પરતુ આવી પડેલા છે, પરભાવમાં રમણતા કરીને એણે મેળવેલા છે અને એનો સર્વથા ત્યાગ કરવો એ એનુ કર્તવ્ય છે,

સથારાપોરિસીમા સ્પષ્ટ કરેલી આ વાત એકત્વભાવનાની છે અને તેને જો અદીનપણે, પૂર્ણ ઉત્સાહથી, સાધ્યને લક્ષીને વિચારવામા આવે તો શમામૃતનુ પાન જરૂર થાય અને પરભાવરમણતાનો ત્રાસ છૂટી જાય આમાં કોઈ જાતની દીનતા ન હોવી જોઈએ એ વાત ફરી ફરીને લક્ષમા લાવવા જેવી છે

સયોગને વશ પડી પોતાનો ચેતનભાવ વીસરી જઈ પ્રાણી કેટલો પરભવમા રમણ કરી રહ્યો છે તે ઉપર વિશેષ વિવેચન કરવુ બિનજરૂરી છે એ પર એક ઘણુ સુદર પદ્ય શ્રીમચ્ચિદાનદજીએ લખ્યુ છે તે અત્ર નોધી લઈ એ વિષય પર સહજ આલોચના કરીએ તેઓશ્રી ગાય છે—

(રાગ—જગલો કાફી)

જગમે ન તેરા કોઈ, નર દેખહુ નિહચે જોઈ. ટેક૦
સુત માત તાતા અરુ નારી, સહુ સ્વારથકે હિતકારી;
બિનસ્વારથ શત્રુ સોઈ, જગમે ન તેરા કોઈ. ૧
તું ફિરતા મહા મદ–માતા, વિષયન સગ મૂરખ રાતા;
નિજ અંગકી સુધ બુધ ખોઈ, જગમે ન તેરા કોઈ. ૨
ઘટ જ્ઞાનકલા નવ જાકું, પર નિજ માનત સુન તાકું;
આખર પછતાવા હોઇ, જગમે ન તેરા કોઈ. ૩
નવિ અનુપમ નરભવ હારો, નિજ શુદ્ધ સ્વરૂપ નિહારો;
અતર મમતા મલ ધોઈ, જગમેં ન તેરા કોઈ. ૪
પ્રભુ ચિદાનંદકી વાણી, ધાર તુ નિહચે જગપ્રાણી;
જિમ સફલ હોત ભવ દોઈ, જગમે ન તેરા કોઇ. ૫

અર્થ સ્પષ્ટ છે' એમા કેદ્રસ્થભાવ '**જગમેં ન તેરા કોઈ**' એ છે. અને આવો અનુપમ નરભવ મળ્યો છે તેને તુ એવી રીતે આકાર આપ કે અંતે તારે પસ્તાવુ ન પડે, અને તેટલા સારુ સગપણુ–સબધનુ આતર રહસ્ય વિચાર અને પારકાંને પોતાના માનવાની તારી ટેવ છોડી દે આ સમજવાનો ભાવ છે જેના અતરમા જ્ઞાનકળા જાગી છે તે એવા ઊધા રસ્તાઓ કરતા જ નથી અને એ સાચો માર્ગ નથી એમ ધારવામા વિલબ કરીશ તો ઘણો મોડો મોડો પસ્તાવો થશે, પણ પછી આ તક ચાલી જશે. આવી રીતે પરભાવ-રમણતા દૂર કરી, આવો સુંદર અવસર મળ્યો છે તેનો લાભ લઈ લેવાની આવશ્યકતા અત્ર બતાવી છે.

એ કેમ મળે? એનો એક રાજમાર્ગ છે, આપણે તેને સાધવા પ્રયત્ન કરીએ તો તે મળે તેમ છે, એની ચાવી ઉપર બતાવવામાં આવી છે ત્યાથી શોધવાની છે આ પ્રાણીને જે જે કાઈ ઉપાધિઓ લાગી છે તે સર્વ આગતુક છે જો એ સર્વ સજોગો ઉપર જય મેળવે અને આજુબાજુના વાતવરણને ભૂલી જાય, તેને અધીન – તેમા આસક્ત ન થાય તો એનો રસ્તો થાય તેમ છે અનત ગુણવાળો આત્મા કેવો થઈ ગયો છે તે ચિદાનદજીએ બતાવ્યુ છે તુ મદમાતો થઇને ફરે છે, ચાલતી વખત ધરણી પર પગ મૂકતો નથી અને વિષયનો કીડો થઈને 'મૂરખ'નુ સબોધન મેળવે છે છતા હજુ તારે એ જ વિષયો ચાટવા છે? એમાં જ રસ લેવો છે? અને આજુબાજુના જે સંયોગો તે એકઠા કર્યા છે તેના ઉપર વિજય મેળ-વવાની તારી તાકાત છે? તુ એને ભૂલી શકીશ? તુ એનાથી ઉપરવટ થઇ શકીશ? પ્રથમ એના જવાબ નકારમા અને છેલ્લા ત્રણના હકારમાં હોય તો રસ્તો પ્રાપ્ય, સીધો–સુતરો અને ભુલાવો ન ખવરાવે તેવો છે.

આ આખી ભાવનાનુ રહસ્ય 'અદર' જોવામાં છે. એકત્વભાવના અદર જોવા માટે છે એકત્વભાવના એટલે Introspection – આત્મનિરીક્ષણ, તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ આતર–વિચારણા અન્યત્વભાવના હવે પછી આવશે, તે બહારની વિચારણા છે તે Circumspection કહેવાય. એકત્વભાવના આતર ચક્ષુને માટે છે, અન્યત્વભાવના બાહ્ય ચક્ષુ માટે છે પ્રથમની Subjective છે, બીજી Objective છે

આત્મનિરીક્ષણ કેમ થાય? તે સમજવાની બહુ જરૂર છે શાત સ્થાનમા, નીરવ વાતા-વરણમા, શાત સમયે જરા સારો વખત લઈ ચેતનની સાથે વાતો કર તુ કોણ? ક્યાથી આવ્યો? કોની સાથે આવ્યો? તારુ કોણ? ક્યા જઈશ? આ સર્વ ધમાલ શેની માડી બેઠા છે? કોના સારુ આ સર્વ પ્રપચજાળમાં ફસાયો છે? આ સર્વ ક્યા સુધી ચાલશે? અને એ સર્વને તુ ક્યા સુધી ચલાવ્યા કરીશ? તારે તારા વાતાવરણમા જ ભમવુ છે કે કોઈ નવુ વાતાવરણ ઊભુ કરી ચિરતન શાતિ મેળવવી છે? તને જરા થાક પણ લાગતો નથી? તુ કેટલો ઘસડાઈ ગયો તેનો તો વિચાર કર અને આ સયોગો તે જ

ઊભા કર્યા છે તેનો વિચાર કર. આવી આવી વિચારણા કરી સંયોગોને બરાબર ઓળખી લઈ તેના પર વિજય મેળવવા પ્રયત્ન કરવાની આ ચાવી છે. આત્મ-નિરીક્ષણ કરો અને ચેતનને એના મૂળ સ્વરૂપમાં શોધી કાઢી એને બહલાવો–અને આદર્શ તરીકે તમારા હૃદય-મંદિરમા એવા વિશુદ્ધ આત્માને મૂળ સિંહાસને સ્થાપો અને પછી વિચારો કે તમે પણ એ જ છો, એવા જ છો, એવા થવાની તમારામા શક્તિ છે માત્ર તમારે પરભાવના વિલાસ છોડી દેવાના છે.

જો! વિચાર કર. તે જુગારીને રમતા જોયા છે, ખેલતા જોયા છે. તે જ્યારે દાવ માંડે છે ત્યારે તો ખૂબ ઉત્સાહમા હોય છે. એને એમ જ હોય છે કે સર્વ રમત પોતે જિતશે. પછી એ ખૂબ જુસ્સાથી દાણા નાખે છે અને પૈસા પહોંચે ત્યાં સુધી ખેલે જાય છે. પછી એ હારી જાય તે વખતે એનુ મ્હોઢું જોયું હોય તો ખરેખર ખેદ થાય. એના હોશ-કોશ ઊડી જશે, એના બારે બૂડી જશે, એ અર્ધમરેલ જેવો જણાશે. ઘોડાની શરતને દિવસે મહાલક્ષ્મીના સ્ટેશનેથી સાંજના કોઈ તમારા ડબામાં બેસે અને તે રેસમાં ગુમાવીને આવ્યો હોય (અને ઘણાખરા હારીને જ આવે છે) તે વખતે તેનું મુખ જોયુ હોય તો ખ્યાલ આવે આવી રીતે આવે મ્હોઢે છેડો છોડીને હારેલ જુગારીની જેમ તારે જવુ છે કે હસતે ચહેરે? “અબ હમ ચલતે હૈ ઔર સબકી પાસ ક્ષમા મંગતે હૈ” એવા આનંદ-ધ્વનિ સાથે ખમતખામણા કરતા આનંદથી જવુ છે? ખૂબ મજાની વાત છે. મોટા મોટા રાજ્ય છોડીને જનાર હારેલ જુગારીની જેમ જ ગયા છે અને મોટા બજારોની ઉથલપાથલ કરનાર અંતે ખાલી હાથે જ ગયા છે. આંતર દૃષ્ટિએ ઊંડા ઊતરીને ખૂબ વિચાર કરીને બોલજે. ન બોલ તો કાંઈ નહિ, પણ વિચાર તો જરૂર કરજે. અંતે છાતી પર હાથ મૂકી, બે હાથ જોડી હૃદયમા અષ્ટદળ કમળની સ્થાપના કરી બ્રહ્મરંધ્રમાંથી અનંત આકાશમા ઉડ્ડયન થાય એવી તારી વિચારણા, વાચા અને ક્રિયા છે? જો હોય તો તને આનંદ છે અને નહિ તો આ ભવ માત્ર ફેરો થયો એમ ગણજે, અને હજુ પણ જે કાંઈ સમય બાકી રહ્યો છે તેમા સુધારવાનો અવકાશ છે. આ રસ તો એવો છે કે એક વાર એક ક્ષણ પણ ચખાઈ જાય તો જમાવટ કરી દે અને કાંઈ નહિ તો વિકાસક્રમ (ઉત્ક્રાન્તિ) તો જરૂર સુધારી દે.

બાકી તારી એકતાના સંબંધમા તો વારવારે શું કહેવું? શુભચંદ્રાચાર્ય ‘જ્ઞાનાર્ણવ’મા એકત્વભાવનાનો ઉપસંહાર કરતા કહે છે કે:—

एकः स्वर्गी भवति विबुधः स्त्रीमुखाम्भोजभृङ्गः,
एकः श्वभ्रं पिबति सलिलं छिद्यमानः कृपाणैः।
एकः क्रोधाद्यनलकलितं कर्म बध्नाति विद्वान्,
एकः सर्वावरणविगमे ज्ञानराज्यं भुनक्ति ॥

"આ આત્મા **એકલો** જ સ્વર્ગમાં જાય છે અને ત્યાં જઈ દેવાંગનાના મુખકમળ ઉપર ભ્રમરરૂપ થઈ ભોગ ભોગવે છે. એ **એકલો** જ અધોલોક–નરકમાં જાય છે અને લોહી પીએ છે અને તરવારોથી કપાય છે એ અંદરથી ક્રોધથી સળગી ઊઠીને **એકલો** જ કર્મ બાંધે છે. એ જ્ઞાની–પંડિત થઈ જ્યારે સર્વ આવરણનો નાશ કરે ત્યારે **એકલો** જ જ્ઞાન-સામ્રાજ્યનો ઉપભોગ કરે છે" મતલબ કહેવાની એ છે કે સારાં ફળ પણ તેને એકલાને જ ભોગવવાનાં છે અને મહાયાતના પણ તેણે એકલાએ જ સહેવાની છે. મુદ્દાની વાત એ છે કે એ સર્વ બાબતમાં **એકલો** છે અને મોક્ષે પણ એ **એકલો** જ જાય છે. ત્યારે હવે તે શું ધાર્યું છે? તે નમિરાજર્ષિ જેવા પ્રત્યેકબુદ્ધની વાત સાંભળી, વાંચી તે જોયું કે મોટા અલેક્ઝાંડર જેવા શહેનશાહો પણ હાથ ઘસતા ચાલ્યા ગયા તેં જોયું કે મોટા શાહ-સોદાગરો રૂબજાર, ચાંદી–બજાર, શેર–બજાર મૂકી ચાલ્યા ગયા. અને તે જોયું કે અનેક ખટપટ કરનાર પણ અંતે તદ્દન નાગા પોઢ્યા! ત્યારે તારો વિચાર શો છે? કાંઈ વિચાર કર. જો તારા વિચાર માટે ચિદાનંદજી લખી ગયા છે કે —

ભૂલ્યો ફિરે ફૂલ્યો મોહ મદિરાકી છાક માંહિ
ધાર્યો નહિ આતમ અધ્યાતમ વિચારકું,
પંડિત કહાયો ગ્રંથ પઢી આયો નાહિ
સાચો ભેદ પાયો અરુ ધાયો દેહકે વિકારકું;
પ્રભુતાઈ ધારે નવિ પ્રભુકું સંભારે મુખ
જ્ઞાન તો ઉચ્ચારે નવિ મારે મન જારકું,
ખોટો ઉપદેશ દેવે અતિ અતિચાર સેવે
તે તો નવિ પાવે ભવ ઉદધિકે પારકું.

તું પંડિત કહેવાયો. તું ગ્રંથો પઢ્યો, પણ તું સાચો ભેદ પામ્યો નથી અને ભણી-ગણીને અંતે વિકારો તરફ દોડ્યો જાય છે. આ તે કાંઈ રીત છે? ભણવાગણવાનું પ્રયોજન શું? અંતરમાં ઊતર, આત્માનો વિચાર કર અને તારી જાતને ઓળખ મન માર્યા વગર અને અંદરની હકીકત સમજ્યા વગર કાંઈ છેડો આવે તેમ નથી ખૂબ આત્મ–વિચારણા કર, બને તેટલો વિચાર કર અને જે પ્રશ્નોનો નિકાલ ન થઈ શકતો હોય તે પર ખૂબ ચિંતવન કર, વારંવાર વિચાર કર તું ખાસ ધ્યાનમાં રાખજે કે તારે અંતે એક દિવસ આ સર્વ છોડીને ચાલ્યા જવાનું છે તેની તને પ્રથમથી નોટિસ મળવાની નથી, તે વખતે તું શુદ્ધિમાં હોઈશ કે નહિ તે પણ કહી શકાય નહિ, તો પછી આ સર્વ ઘડભાંજ કરીને અંતે શું કરીશ? અને કદાચ શુદ્ધિ હશે તો પણ તારે માથાં પછાડવાં પડશે, 'આખર પછતાવા હોઈ' એ વાતને તું સિદ્ધ કરીશ

એટલા માટે મળેલ સામગ્રીનો લાભ લઈ આત્માને ઓળખી લે એનું એકત્વ સમજી લે અને એને ખૂબ બહલાવ. એ એટલે તું અને પોતાની જાતને તે કાંઈ વારંવાર ભલામણ

કરવાની હોય? ગમે તેમ કરીને આ ભવોદધિનો તો પાર પામવો જ ઘટે આવે ભરદરિયે ઝોલા ખાતા રહેવામા મજા શી આવે? એક વાર પ્રયત્ન કરીને ચેતનરામને સાધી લે અને આગળ ધપે જા આ મનુષ્યદેહમા પ્રયત્ન કરીશ તો તને દીવાદાંડી સાંપડશે, નહિ સાપડે તો તેનો માર્ગ તો મળશે અને અત્યારે જેવુ મોજુ આવે તેવું ઘસડાવાનુ અને તક્ડાવાનુ તો બધ થઈ જશે. એક વાર દીવાદાંડી દૂરથી દેખાય તો કાઠો હાથ જરૂર લાગશે તારી જાતને, તારા ગુણોને ઓળખી તુ જ્યા ત્યા કચરામા હાથ નાખવાનુ હવે મૂકી દે અને સાચા સોનાને પકાવ તુ ટંકશાળમા જઈ સોનાને શોધાવે છે તેવુ કાચનમય આત્મતત્ત્વ આ મનુષ્યભવમા જ તને લક્ષ્ય છે અને આવો વખત ફરી ફરીને નહિ મળે. તુ વાર વાર યાદ રાખજે કે 'एगोऽहं' 'હુ એકલો છુ' અને તેની સાથે એ પણ યાદ કરી લેજે કે 'नत्थि मे कोइ' 'મારુ કોઈ નથી.' આટલુ સમજ્યો તો તારો બેડો પાર છે, પણ સમજ્યો ક્યારે કહેવાઈશ તે સાથે સમજી લેજે પુસ્તકમાં કે વ્યાખ્યાનપીઠ પર કે મીઠી વાતોમાં એ વાત કરી પરવારવાનુ નથી એ તો જીવન જીવવાનુ છે, એ મિસાલે જીવનક્રમ ઘડવાનો છે અને ઉપર્યુક્ત દીવાદાંડીના દીવા દેખવા છે. એ દેખ્યા વગર તારો આરો નથી અને આરો ન મળે તો દરિયાને ધક્કે ચઢવાનુ છે સમજુ પ્રાણી પોતાની જાતને બરાબર બરાબર ઓળખે અને ઓળખીને ચેતનરામને સારી રીતે વિકસાવે વિકાસશીલ આત્મા એક વાર સાચે રસ્તે ચઢયો એટલે એને દિશા સૂઝી જાય છે અને પછી ધીમે ધીમે એને કાઠો પણ દેખાતો જાય છે તુ છેવટે યાદ રાખજે કે આ સર્વ રમતનો વરરાજા તુ છે અને તે તુ એકલો છે તારે તારા પોતાના વિકાસની સર્વ યોજના કરવાની છે અને અ તે તે સર્વના પરિણામ તારે એકલાએ જ ભોગવવાના છે. આ પ્રમાણે તારા ચેતનરામને અનુશાસન કર.

इति एकत्वभावना

પ્રકરણ પાંચમું

અન્યત્વભાવના

उपजातिः

परः प्रविष्टः कुरुते विनाशं, लोकोक्तिरेषा न मृषेति मन्ये ।
निर्विश्य कर्माणुभिरस्य किं किं, ज्ञानात्मनो नो समपादि कष्टम् ॥ क १ ॥

स्वागता

खिद्यसे ननु किमन्यकथार्तः, सर्वदैव ममतापरतन्त्रः ।
चिन्तयस्यनुपमान्कथमात्मन्नात्मनो गुणमणीन्न कदापि ॥ ख २ ॥

शार्दूलविक्रीडितम्

यस्मै त्वं यतसे बिभेषि च यतो यत्रानिशं मोदसे,
यद्यच्छोचसि यद्यदिच्छसि हृदा यत्प्राप्य पेप्रीयसे ।
स्निग्धो येषु निजस्वभावममलं निर्लोठ्य लालप्यसे,
तत्सर्वं परकीयमेव भगवन्नात्मन्न किञ्चित्तव ॥ ग ३ ॥

दुष्टाः कष्टकदर्थनाः कति न ताः सोढास्त्वया संसृतौ,
तिर्यङ्नारकयोनिषु प्रतिहतच्छिन्नो विभिन्नो मुहुः ।
सर्वं तत्परकीयदुर्विलसितं विस्मृत्य तेष्वेव हा,
रज्यन्मुह्यसि मूढ ! तानुपचरन्नात्मन्न किं लज्जसे ॥ घ ४ ॥

अनुष्टुप्

ज्ञानदर्शनचारित्रकेतनां चेतनां विना ।
सर्वमन्यद्विनिश्चित्य यतस्व स्वहि[illegible] ॥ ङ ५ ॥

क १ पर પારકો, બહારનો लोकोक्ति જનવાયકા, અનુભવનાં સૂક્ષ્મ સૂત્રો समवादि પ્રાપ્ત કર્યું

ख २ कथा વાર્તા, સબંધી ચર્ચા परतन्त्र પરવશ आत्मन તારા પોતાના गुणमणीन् ગુણરૂપી મણિઓ–રત્નો

ग ३. यत् નો ઉપયોગ સુંદર છે यद् यद् शोचसि જેને જેને (માટે) શોક કરે છે. प्रेप्रीयसे પ્રેમવાળો થઈ જાય છે, રંજન પામે છે स्निग्ध પાતળો, પ્રેમાધીન निर्लोठ्य કચરી નાખીને लालप्यसे ગમે તેવું એલફેલ બોલે છે

घ ४ दुष्या ભયંકર દુઃખરૂપ અને દુઃખફળ આપનારી कष्टकदर्थना મહાપીડા, ભયંકર યાતના ससृतौ સંસારમાં प्रतिहत માર ખાધો विभिन्नो ભેદાયો तेषु તેમાં–પરકીય વિલાસોમાં रज्यन् આસક્તિ કરતા उपचरन् આચરતા

ङ ५ केतन ચિહ્ન, ત્રિરંગી વાવટો स्वहिताप्तये પોતાના હિતની પ્રાપ્તિને માટે

क १. પારકાને ઘરમાં દાખલ કર્યો હોય તો તે વિનાશને કરે છે–એવી જે લોકવાયકા છે તે મને લાગે છે કે ખોટી નથી આ જ્ઞાનથી ભરેલા આત્મામાં કર્મના પરમાણુઓએ દાખલ થઈને એને કયા કયા કષ્ટો નથી આપ્યા?

ख २. હે ચેતન! મમતાને આધીન પડી જઈને બીજાઓની વાતો–બાબતોની ઉપાધિ કરી તું શા માટે નકામો ખેદ પામે છે? અને તારા પોતાના અનુપમ ગુણરત્નોનો કદી વિચાર પણ તું કેમ કરતો નથી?

ग ३. હે ચેતન? જેને માટે તું હાલા હલાવી રહ્યો છે (પ્રયત્નો કરી રહ્યો છે), જેનાથી તું ભય પામ્યા કરે છે અથવા જેની ખાતર તને ભય લાગે છે, જ્યાં તું નિરંતર આનંદ પામે છે, જેની પછવાડે અથવા જેને માટે તું શોક કરે છે, જે જે તું હૃદયપૂર્વક ઇચ્છી રહ્યો છે, જેને પ્રાપ્ત કરીને તું ખૂબ લહેરમાં આવી જાય છે અને તારા મહાનિર્મળ આત્મસ્વભાવને કચરી નાખી જે વસ્તુ ઉપર પ્રેમરાગથી રંગાઈ જઈ તું ગાંડાઘેલા ચેડાં કાઢે છે, એ સર્વ પારકા છે–અનેરા છે અને હે ભાગ્યવાન આત્મા! એમાંનું એક પણ તારું નથી–કાંઈ પણ તારું નથી–જરા પણ તારું નથી

घ ४. ચેતનજી! આ સંસારમાં મહાદુઃખ ઉપજાવે તેવી કઈ પીડાઓ–વિડંબનાઓ તેં સહન નથી કરી? તું તિર્યંચ ગતિમાં અને નારકીની ગતિમાં ગયો ત્યારે તેં માર ખાધા છે, તું છેદાયો છે, તું ભેદાયો છે અને તે પણ (એક વાર નહિ પણ) વારંવાર. એ સર્વ પારકી વસ્તુઓનો જ દુર્વિલાસ છે એ સર્વ ભૂલી જઈને પાછો તે જ પરવસ્તુઓ ઉપર આસક્તિ રાખે છે અને તે જ કર્યા કરે છે! અહાહા! મૂર્ખ! (આવી મૂર્ખાઈ કરતા) તને કોઈ જાતની શરમ પણ નથી આવતી?

ङ ५ જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રના ત્રિરંગી ચિહ્નવાળી ચેતના વગરની સર્વ વસ્તુઓ પર છે–પારકી છે–અન્ય છે, એમ મનમાં નિરધાર કરીને પોતાના હિતની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ કર.

गेयाष्टक*

विनय! निभालय निजभवनं (२)

तनुधनसुतसदनस्वजनादिषु, किं निजमिह कुगतेरवनम्? ॥ विनय० ॥ १ ॥

येन सहाश्रयसेऽतिविमोहादिदमहमित्यविभेदम् ।

तदपि शरीरं नियतमधीरं त्यजति भवन्तं धृतखेदम् ॥ विनय० ॥ २ ॥

जन्मनि जन्मनि विविधपरिग्रहमुपचिनुषे च कुटुम्बम् ।

तेषु भवन्तं परभवगमने, नानुसरति कृशमपि सुम्बम् ॥ विनय० ॥ ३ ॥

त्यज ममतापरितापनिदानं, परपरिचयपरिणामम् ।

भज निःसङ्गतया विशदीकृतमनुभवसुखरसमभिरामम् ॥ विनय० ॥ ४ ॥

पथि पथि विविधपथैः पथिकैः सह कुरुते कः प्रतिबन्धम्?

निजनिजकर्मवशैः स्वजनैः सह, किं कुरुषे ममताबन्धम्? ॥ विनय० ॥ ५ ॥

प्रणयविहीने दधदभिष्वङ्गं, सहते बहुसन्तापम् ।

त्वयि निःप्रणये पुद्गलनिचये, वहसि मुधा ममतातापम् ॥ विनय० ॥ ६ ॥

त्यज संयोगं नियतवियोगं, कुरु निर्मलमवधानम् ।

न हि विदधानः कथमपि तृप्यसि, मृगतृष्णाधनरसपानम् ॥ विनय० ॥ ७ ॥

भज जिनपतिमसहायसहायं, शिवगतिसुगमोपायम् ।

पिब गदशमनं परिहृतवमनं, शान्तसुधारसमनपायम् ॥ विनय० ॥ ८ ॥

---

* રાગ: મારવાડી લોકો શત્રુંજય પર બોલે છે તે 'ભલી મોરડીઆ રે સારી સોરઠીઆ'ના લયમાં મૃદંગ સાથે ગાવામાં આવે તો મસ્ત રાગ ચાલે છે 'વિનય નિભાલય નિજ ભવન' એ પદ દરેક ગાથાને અંતે એ વખત બોલવાનું છે બાકી સુંદર લય ગોઠવી લેવો પ્રતમાં શ્રીરાગ જણાવે છે દેશી માટે 'તુજ ગુણ પાર નહિ સુઅણો' એમ જણાવ્યું છે

અષ્ટકનો અર્થ — અન્યત્વભાવના

૧ વિનય! તારા પોતાના ઘરની સારી રીતે ભાળ કાઢ–શોધ કર (અને વિચાર કે–) આ ભવમા તારુ શરીર, તારુ ધન, તારા છોકરા, તારા ઘર અને તારા સબધીઓ પૈકી દુર્ગતિમા જતા તારુ કોઈએ રક્ષણ કર્યું? કોણ તને રક્ષણ આપે તેવુ છે તે શોધી કાઢ

૨. આ (શરીર) તો હુ પોતે જ છુ એટલો બધો જેની સાથે અભેદ–એકતા માનીને તું જેનો આશ્રય કરે છે તે શરીર તો ચોક્કસ ચચળ છે અને તને ખેદ ઉપજાવીને છોડી દે છે અથવા જ્યારે તારામા શિથિલતા આવે છે ત્યારે તને તજી દે છે.

૩ તુ દરેક ભવમા અનેક પ્રકારની ચીજો ધન આદિનો સગ્રહ (પરિગ્રહ) કરે છે, વધારે છે અને કુટુબ જમાવે છે, પણ જ્યારે તુ પરભવમા ગમન કરે છે ત્યારે તેઓમાનો એક તલનો તેરમો ભાગ પણ તારી પછવાડે આવતો નથી.

૪ મમતા અને દ્વેષમા જેનુ મૂળ છે એવા પારકી વસ્તુ સાથેના પરિચયના પરિણામને તુ તજી દે અને જાતે અસગ થઈને અત્યત નિર્મળ થયેલ મનોહર અનુભવસુખના રસને ભજ – સેવ.

૫ જુદા જુદા અનેક પથોમા વચ્ચે વચ્ચે જે જે વટેમાર્ગુઓ મળે તે દરેકની સાથે પ્રતિબધ (દોસ્તી–સબધ) કોણ કરે? દરેક સગાસબધી પોતપોતાના કર્મને વશ છે તે દરેકની સાથે તુ મમતાનુ બધન શા માટે કરે છે?

૬ જેનો આપણી તરફ પ્રેમ ન હોય તેને વળગતા જવામા આવે તો તેવો પ્રેમ કરનાર અનેક સતાપો સહન કરે છે આ પુદ્ગળનો સમૂહ (જેના ઉપર તું પ્રેમ કરી રહ્યો છે તે) તારા તરફ બિલકુલ પ્રેમ–આકર્ષણ વગરનો છે અને તુ તદ્દન નકામો મમતાની ગરમી ધારણ કરી રહ્યો છે

૭ જેનો અતે વિયોગ જરૂર થવાનો છે એવા સયોગ–સબધને (પ્રથમથી જ) તજી દે અને તુ મેલ વગરની એકાગ્રતા કર. મૃગતૃષ્ણાના જળનુ–ઝાઝવાના નીરનુ તુ ગમે તેટલુ પાન કરીશ પણ તેનાથી તને કોઈ પણ પ્રકારે તૃપ્તિ થવાની નથી, તુ તેથી કદી ધરાવાનો નથી

૮ જેને કોઈનો આધાર કે ટેકો ન હોય તેને સહાય કરનાર જિનપતિ–તીર્થંકરદેવને તુ ભજ. મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરવાનો એ સહેલો ઇલાજ છે અને તુ **શાંતસુધારસ** (અમૃતપાન)ને પી, કારણ કે એ રસ વ્યાધિઓને શમાવનાર છે, વમન (વૉમિટ)ને દૂર કરનાર છે અને વિનાશ વગરનો છે.

નોટ:—

૧ विनय ચેતન निभालय સારી રીતે શોધ, જો, ભાળી લે अवन રક્ષણ

૨ आश्रयसे માને છે, આશ્રય કરે છે अविभेदम् અભેદભાવે એકતારૂપે नियतम् ચોક્કસ (અવ્યય) अवीर ચચળ, અલ્પકાળ રહેનાર धृतखेद શોક કરાવીને, એ भवन्त નુ વિશેષણ છે

૩ जन्मनि जन्मनि પ્રત્યેક જન્મમા–ભવમા उपचिनुषे તુ એકઠુ કરે છે, વસાવે છે कृशम् નાનામા નાનો ભાગ सुम्नम् રૂનુ પૂમડુ

૪ निदानम् મૂળ હેતુ परिणामम् એનુ છેવટ निसङ्गतया અસગપણાપૂર્વક अभिरामम् મનોહારી, હૃદયને વશ કરે તેવુ

૫ पथि पथि રસ્તે રસ્તે, માર્ગમા प्रतिबन्धम् અટકાયત, પ્રેમસબધ, મહકારિત્વ ममताबन्धम् માગ તરીકેનો સબધ

૬ प्रणयप्रीति Love-making अभिष्वङ्ग ભેટવુ તે, વળગવુ તે, Embracing नि प्रणये પ્રેમ વગરનામા

૭ नियत ચોક્કસ, જરૂર अवधानम् એકાગ્રતા, Concentration कथमपि કોઈપણ પ્રકારે घन ખૂબ, પ્રચુર विदधान કરતો

૮ असहायसहाय ગરીબનો–નિરાધારનો એલી गद વ્યાધિ वमन વૉમિટ, ઊલટી अनपायम् અપાય–પીડા–વિનાશથી રહિત

પરિચય

અન્યત્વભાવના

(क १.) આગલી ચોથી ભાવનામા અંદર જોવાનું હતુ, આત્મનિરીક્ષણ કરવાનુ હતુ; આ ભાવનામા બહાર જોવાનુ છે, અવલોકન કરવાનુ છે એ સર્વનો આધાર અને એનું લક્ષ્ય તો અંદર જ જવામા છે, પણ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુ છે બંનેનુ પરમ ધ્યેય આત્માની પ્રગતિ, તેનો વિકાસ છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે એનો બહારનો સબંધ તપાસવા યોગ્ય છે.

અહી જરા પીઠિકા કરવાની આવશ્યકતા જણાય છે જ્યા સુધી આત્મસ્વરૂપ જાણવામા ન આવે ત્યાં સુધી પરમાત્મતત્ત્વનો સાચો ખ્યાલ કદી થતો નથી, કારણ કે આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણનાર આત્મામા અવસ્થિતિ કરી શકતો નથી જ્યા સુધી દેહ, દેહી–આત્મા અને પરને સમજવામા ન આવે ત્યા સુધી એને મૂઝવણનો પાર રહેતો નથી અને અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં એનો વિકાસ અટકી પડે છે આટલા માટે આત્મા કોણ અને પર શુ તેનો નિરધાર કરવા માટે આત્માના ત્રણ પ્રકાર પાડવામા આવ્યા છે તે ત્રણ પ્રકાર તે **બહિરાત્મા, અંતરાત્મા** અને **પરમાત્મા** આ ત્રણની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા 'જ્ઞાનાર્ણવ'માં શુભચંદ્રાચાર્યે કરી છે (પ્રકરણ ૩૨) તે તપાસી જઈએ.

શરીર વગેરેમાં ભ્રમ થવાને પરિણામે આત્મબુદ્ધિ થાય અને મોહરાજાએ ઉત્પન્ન કરેલી પ્રમાદરૂપ નિદ્રાથી અંદર ચેતના ઊંઘી જાય તે બહિરાત્મભાવ આ દશામા શરીરને પોતાનુ માનવામા આવે છે અને 'વગેરે' શબ્દમા સ્ત્રી, ઘર, છોકરા, માલ, મિલ્કત સગા વગેરે જેને પોતાના માનવામા આવે છે તેનો સમાવેશ થાય છે બહિરાત્માની આ દશા હોય છે

ઉપર જે બાહ્યભાવ બતાવ્યો તેને કુદાવી જઈ માત્ર આત્મામા જ આત્મત્વનો નિશ્ચય કરવો તેને જ્ઞાની પુરુષો **અંતરાત્મભાવ** કહે છે અહી આત્મા સિવાય સર્વને અન્ય સમજવાની વાર્તા છે અને એમા બાહ્યભાવનો સર્વથા નિષેધ થાય છે.

જે કર્મના લેપ વગરનો હોય, જેને શરીરનો સબંધ ન હોય, જે જાતે તદ્દન શુદ્ધ હોય, જે ગુણનિષ્પન્ન હોય, જે સર્વથા નિવૃત્ત હોય અને જે વિકલ્પરહિત હોય એવા શુદ્ધ આત્માને પરમાત્મા કહેવામા આવે છે એ દશા **પરમાત્મભાવ** છે

આ અન્યત્વભાવનામા બહિરાત્મભાવ કેવો વર્તે છે?–તે બતાવવામા આવશે અને તેનુ અંતિમ ધ્યેય અંતરાત્મભાવમા ઊતરી પરમાત્મભાવ પ્રકટ કરવાનુ રહેશે આ આત્માના ત્રણ પ્રકાર ખૂબ ધ્યાન રાખીને સમજવા યોગ્ય છે. એ સમજતા જે મોટી ધમાલ આ પ્રાણી

માંડી બેઠો છે તેનો તે ગ્રાહ જરૂર છૂટી જાય તેમ છે આ ભાવનાની વિચારણામા પ્રથમ આપણે ગ્રંથકર્તા સાથે આગળ વધીએ.

બાહ્યભાવ–બહિરાત્માભાવ શુ છે તેનુ સ્વરૂપ આ ભાવનામાં વિચારવાનુ છે. આ પ્રાણી બહિરાત્મભાવમા એટલો બધો એકરસ જામી ગયો છે કે એમા તેને કાંઈ નવાઈ જેવુ લાગતુ નથી અને એ ખેલો ખેલે જ જાય છે. એને તો કેંક શોધો કરવી છે, આકાશના તારાઓના હિસાબ કરવા છે, ચંદ્ર અને મગળના ગૃહે પહોચવુ છે અને નાના જીવનમા કેંક કેંક કરી નાખવુ છે એને એક ઘડી શાતિથી વિચાર કરવો નથી, આરામ લેવો નથી અને મળે તો માણવો નથી. સ્ત્રી, ધન અને બીજી અનેક દુન્યવી ખટપટોમાથી એને નિરાતે બહિરાત્મા કોણ અને અંતરાત્મા કોણ ?–એનો વિચાર કરવાનો સમય પણ મળતો નથી. એને નથી ખાવાનુ ભાન, નથી બોલવાનુ ભાન, નથી વિચાર કરવાની તાલીમ અને મોડી રાત્રે પણ એની ખટપટ એટલી ચાલતી હોય છે કે એ ઊંઘે ત્યારે પણ અડધી કલાક તો એના ચાલતાં યંત્રોને ઠંડા પાડવામા જાય. આ જાતની ધમાલ માડી બેઠો હોય તેને બહિર અને અતર્ આત્માની વાતો કેમ સૂઝે ? ક્યારે સૂઝે ?

પણ આ બધી રમત મડાણી કેમ ? આત્મા એના અસલ સ્વરૂપે તો જ્ઞાનમય છે, જાતે જ ચૈતન્ય છે અને અનત ગુણથી ભરેલો છે. એ અત્યારે ધન માટે રખડે, સ્ત્રીની પાસે કાલાવાલા કરે, ખાવા માટે ભીખ માગે, વ્યાધિઓ માટે ઉપાચાર કરે, અનેક વખત નિસાસા મૂકે, વારવાર પાછો પડે, એનું વ્યક્તિત્વ દબાઈ–કચરાઈ જાય અને એ જાણે ગાડાની હોસ્પિટલમા પડી અસ્તવ્યસ્ત લવારો કરતો જણાય અને જ્યા ત્યા માથા માર્યા કરે–એવી એની બૂરી દશા શા કારણે થઈ ?

દુનિયાદારીમાં કહેવત છે કે 'અજાણ્યા માણસને રોટલો આપીએ, પણ ઓટલો ન આપીએ' આ વાત યોગ્ય છે કે નહિ ? તેના ગુણ–દોષની વિચારણા અત્ર કરવાની નથી, પણ એવી એક કિંવદન્તિ છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે.

માણસો નોકર રાખે છે તો ત્યા તે પણ જાણે છે કે ઘરના તે ઘરનાં અને પર તે પર. પારકી માનો દીકરો રળી ન આપે અતે એનો જમણો હાથ એના મ્હો તરફ જ વળે. ટૂંકામા વાત એ છે કે પારકા — અજાણ્યાને ઘરમા દાખલ કર્યો તો તે જરૂર નુકસાન કરે છે–વિનાશ કરે છે–સત્યાનાશ કાઢે છે.

આટલા માટે માણસો નોકરને રાખવામા, રસોયા — ચાકરને રાખવામા ખૂબ સભાળ રાખે છે. અને હરામી માણસો કેટલુ નુકસાન કરે છે તે વાત નવી જાણવાની નથી આત્મામાં એવી રીતે 'પર' (બહારના) કર્માણુઓ ઘૂસી ગયા છે. સારામા સારુ દૂધ હોય પણ તેમા ખટાશ કે ફટકડી પડે તો તુરત ફાટી જાય છે તેમ આત્મા જેવી મહાસુદર ચૈતન્યઘનમૂર્તિ

અનંત જ્ઞાનપ્રકાશવાન હોવા છતાં એનામાં કર્મપરમાણુઓ ઘૂસી ગયાં છે અને એ પરમાણુ પર છે, બહારના છે, એને આત્મા બરાબર પરપણે ઓળખતો નથી.

એ કર્મપરમાણુઓએ આત્મામાં પ્રવેશ કરી એની ખરાબી કરી છે, એની પાસે અનેક નાચો કરાવ્યા છે, એની પાસે નવા નવા નાટકો કરાવ્યા છે, એનો જ્ઞાનગુણ ઢાંકી દીધો છે એને મોહમદિરા પાઇને ઘેનમાં નાખી દીધો છે, એને સદ્‌ગુણના ધામને બદલે કષાયનું પૂતળું બનાવી દીધેલ છે, એને વ્યાધિનો પિંડ બનાવી દીધો છે અને એને એ ચારે ગતિમાં રખડાવે છે, એને લૂલો, લંગડો, આંધળો, ખોડ — ખાપણવાળો બનાવે છે, એની પાસે ભીષણ આકૃતિ ધરાવે છે, એને શ્રુતિકટુ સ્વરવાળો કરે છે. એને કાળો કે લાલ બનાવે છે, એને વામનજી —કૂબડો બનાવે છે. એને નાગો રખડાવે છે, એને ભૂખ્યો રખાવે છે, એને તરસ્યો રાખી મૂંઝવી દે છે, એને પેટ ખાતર વેઠ કરાવે છે, એને ચોર, લબાડ, ઉઠાવગીર, વિશ્વાસઘાતી, ખૂની બનાવે છે, એને રાજા બનાવે છે, અમાત્ય બનાવે છે, પ્રમુખ બનાવે છે, એનાં ભાષણો પર તાળીઓ પડાવે છે અને એને હાસ્યસ્થાન પણ ઠરાવે છે, એને શોકથી પોક મૂકતો કરે છે, એને સ્ત્રીના શૃંગારમાં ભાનભૂલો બનાવે છે અને એને વિષયનો કીડો બનાવે છે.

દુનિયામાં જે કાંઈ વિરૂપ, સારું કે સાધારણ દેખાય છે તે સર્વ આ પારકા–અંદર ઘૂસી ગયેલા અથવા ઘૂસવા દીધેલા કર્મપરિણામ–મહારાજાનો પ્રતાપ છે. જ્ઞાનવાન આત્માની આ બહારના ઘૂસી ગયેલા મહારાજાએ શી દશા કરી છે ? કેદી જેવી કફોડી દશામાં એને મૂકી દીધો છે અજાણ્યાનો પરિચય કરવાનું અને તેને અવકાશ આપવાનું આ પરિણામ છે

આઠ કર્મો, તેની ઉત્તરપ્રકૃતિ ૧૫૮, તેનો સ્વભાવ અને તેમાંની પુણ્ય તથા પાપ પ્રકૃતિઓનું સ્વરૂપ અહીં વિચારવું. એ કર્મોનો ચમત્કાર સમજવો તેનો આત્મા સાથે અત્યારે તો એવો તાદાત્મ્યસંબંધ થઈ ગયો છે કે એ જ જાણે તેનો સ્વભાવ હોય એવું લાગે છે આવા પ્રકારનું આવરણ કરનાર પણ એ જ કર્મમહારાજા છે. એનું સ્વરૂપ સમજી એને બરાબર ઓળખવા જેવા એ રાજા છે. એને સમજી બરાબર ઓળખવાથી સંસારની સર્વ વિડંબનાઓનું મૂળ કારણ હાથમાં આવી જશે જ્ઞાનવાન આત્માની આ દશા હોય ? પણ કર્મનું જોર અત્યારે તો તેના પોતાના જોગ કરતાં વધી ગયું છે ચારે બાજુએ જુઓ, બહાર જુઓ, ચરિત્રો વાંચો, નોવેલો (કથાઓ) વાંચો, નાટકો જુઓ, સિનેમા જુઓ – જ્યાં જશે ત્યાં કર્મ–મહારાજાની જમાવટ માથે જડેલી જણાશે અને એણે આત્માને એટલો બધો દબાવી દીધેલો જણાશે કે એ છે કે નહિ ? અને હોય તો એની કાંઈ શક્તિ હશે કે નહિ ? તે બાબતમાં પણ શંકા પડી જાય એવું ઉપલક નજરે પ્રથમત જરૂર લાગશે. આ અનંત જ્ઞાનના ધણી આત્માની એક કથા થઈ.

(ख २) ચેતન ! કર્મરાજાના મુખ્ય સેનાપતિ મોહરાજાએ મૂકેલી મમતાને પરાધીન થઈને તું પારકી પંચાત કેટલી કરે છે તેનો વિચાર કર. તું એમ સમજે છે કે આખા

ગામના કજીઆ તારે પતાવવાના છે અને તુ ત્યાં દાખલ થઈ જાય છે. કોઈની વાતો, કોઇની ચિંતા, કોઈની નિંદા, કોઈ પર ગુસ્સો એ સર્વ અન્યને માટેજ જાણે તે જાળવી રાખ્યા છે. તને યુરોપમા શુ થયુ તે વિચાર કરવા અને તેની વાતો કરવા સમય મળે છે, તારે રાજા કર્ણની વાતો કરવી છે, સગાઓના મ્હો જાળવવા છે, કોઈ દૂરનુ મરી જાય તો એક કલાક પછી લૌકિકે જઈ ખોટી રીતે ઓ ઓ કરવુ છે, તને લાગેવળગે નહિ તેવાની વાતોમા કલાકો કાઢવા છે, તારા ઘરનાની ચિતામા અરધા થઈ જવું છે, તારે અન્ય કોઈની નોકરી ગઈ તેની વાતો કરવી છે, તારે અમલદારોના ગુણ–દોષ પર વગર આધારે ગપ્પાં મારવા છે, તારે વિના કારણે આજે 'ફીચર' કેટલા આવ્યા તેની વાતો કરવી છે, તારે ફોજદારી કોર્ટમાં અતિ તુચ્છ મનુષ્યોના કે ખાસ કરીને નટી જેવી સ્રીઓના કેસો ચાલતા હોય તે સાભળવા કે વાંચવા છે અને આવી આવી તદ્દન નકામી અથવા તારી નજરે કોઈવાર કામની લાગતી વાતો કરવી છે અને 'काजी दुबले क्यू, के सारे शहेरकी फिकर' જેવો વેશ કરવો છે.

મમતાની પરતત્રતા, સાપેક્ષ દૃષ્ટિનો અભાવ, આદર્શની ગેરહાજરી, વ્યવસ્થિત સંકળનાની ખામી અને અતિ કેફ (મોહની મસ્તી)ની અસર તળે તારા આવા હાલહવાલ થયા છે, તુ વિના કારણુ પરની ચિતા કરે છે, પરની વાતો કરે છે, પર સબધી ઘાટો ઘડે છે અને ઘાટ જામે નહિ ત્યારે વિમાસણ કરે છે નિદા, કુથળી, આત્મશ્લાઘા અને ભોજનાદિની કથામા તું કેટલો વખત કાઢે છે અને સ્રી સબધી વાત નીકળી તો તો જોઈ લેજો ચમત્કાર. અનત જ્ઞાનના ધણીની આ દશા હોય ? અને તારા જેવા અનત ગુણના સાગરને આવી નિર્માલ્ય બાબતોમા હાથ ઘાલવો ઘટે ? તુ આખો દિવસ કેવી કેવી વાતો, ચિતાઓ અને ઉપાધિઓ કરે છે તેનો વિચાર કર, તેની તુલના કર, તેનો સરવાળો કર અને તું કોણ ? અનુપમ ગુણોનો ધણી, જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રમય, સચ્ચિદાનદ સ્વરૂપ, શાશ્વત સુખનો અધિકારી – તે આવી દશાએ ઊતરી ગયો ! તારામા અનુપમ ગુણરત્નો છે તેની ચિતા કર, તેને ઓળખ અને તેને પ્રકટ કરવાનો વિચાર કર, તે–મય થઈ જા. તારે આવી કુથળી અને પારકાની કથા કરવાની તે હોય ? તારે તારુ પોતાનુ કરવાનુ ક્યા ઓછુ છે કે પારકી ચિતાથી હેરાન થાય છે–દૂબળો થાય છે ? અસલ ચિતામણિ રત્ન કે જેથી ઇચ્છે તેવા પદાર્થો મેળવી શકાતા, કામઘટ–ઘડો ઇચ્છિત વસ્તુ આપતો અને કલ્પવૃક્ષોની નીચે ઊભા રહેતા ઉપરથી માગેલી વસ્તુઓ પડતી, એ સર્વને ટપી જાય તેવા ગુણરત્નો તારામા ભરેલા છે, તુ તે–મય છે અને તે પ્રયત્નસાધ્ય છે

ત્યારે આવાં ગુણરત્નોનો વિચાર કરતો નથી અને પારકી વાતો શા માટે કરે છે ? જે મનુષ્યો તારા નથી, જે સબધીઓ તારી સાથે આવવાના નથી તેની ચિતા કરવી છોડી દઈ, તારો પોતાનો જ વિચાર કર અને તારા ગુણોને ઓળખ પારકી વાતોમા તારુ કાંઈ વળવાનુ નથી અને કોઈ અહીં બેસી રહેવાના નથી થોડો વખત તાળીઓ પડી તો પણ શુ અને ન પડી તો પણ શુ ? અને તાળી પાડનારા પણ જવાના છે

અને તુ પણ જવાનો છો ત્યારે એવી નકામી લપ્પનછપ્પન મૂકી દે અને તારા ગુણરત્નોની ચિંતા કર. તારે જે જોઈએ છે તે તારી પાસે છે, તારામાં છે, તેને શોધી કાઢી પ્રકટ કરવુ એટલુ જ બાકી છે. ખેદની વાત છે કે ઘરની વસ્તુની કિંમત ન કરતાં તું પર વાતોમા દોડયો જ જાય છે અને અંદર જોતો નથી, પોતાના ગુણોને પિછાનતો નથી અને પિછાનાઈ જાય તો તેનુ બરાબર મૂલ્ય કરતો નથી નકામો ખેદ મમતાવશ થઈને જે કરે છે તે છોડી દે અને અનુપમ આત્મગુણોની ચિંતા કર.

અન્યની ચિંતા ન કર તેનો વાંધો નથી, પણ માત્ર દિશા ફેરવવાનો ઉપદેશ છે. અત્યારે તુ પરની–બહારની–બહારનાંની ચિંતા પોતાનુ માનીને કરે છે તેને બદલે સ્વની–અંદરની–અંદરના ગુણોની ચિંતા કર પ્રશ્ન એ છે કે એની ચિંતા તુ કદાપિ કેમ કરતો નથી? તુ અત્યારે શુ કરી રહ્યો છે તે હવે જો. આ તો એક ચિંતવનની વાત થઈ, પણ તારા સર્વ પ્રયત્નો–કાર્યો કઈ દિશાએ વહે છે, તુ શેમા જોડાઈ ગયો છે અને કેવો ફસાઈ પડયો છે તે બરાબર સમજ. જો! જરા આગળ વધ

(ગ૩.) તે અત્યારે જે મોટી ધમાલ આદરી છે તે કોના માટે છે? તારે પોતાને તો સાડાત્રણ હાથ જમીન સૂવા જોઈએ અને ખાવા માટે થોડો ખોરાક જોઈએ. પાણીની તો કુદરતે વિપુલતા પૂરી પાડેલ છે. ત્યારે આ સર્વ પંચાત શેની?

તે મોટા કારખાના, કારસ્થાનો કે વેપારો માંડયા છે તે કોને માટે? એનાથી ભંડારો કે તિજોરીઓ ભરીશ તે કોના?

તું ચોરથી, પશુથી, દુશ્મનથી ડર્યા કરે છે તે શેની ખાતર? જીવવા માટે કે તારા પોતાની ચિંતા માટે? અગર છોકરા–છોકરી માટે?

તારો આનંદ શેમા છે? ઘરના મળે ત્યારે આનંદ, ખાવાપીવામાં આનંદ, પૈસા રળ ત્યારે આનંદ? પણ એ કઇ વસ્તુઓમા? સર્વ પારકુ, પારકામા અને પરથી.

તુ શોક કરે છે–રડવા બેસે છે તે કોને? કોઈ સગા કે મિત્રને? તે પણ પારકા જ છે. તારી ઇચ્છા શુ મેળવવાની રહે છે? જે હશે તે સર્વ તારાથી પર, પરને માટે, અપર દ્વારા પ્રાપ્ય, વળી કોઇ વસ્તુ તને મળી જાય ત્યારે તુ રાજી રાજી થઈ જાય છે તે શુ છે? તને નોકરી મળે, ધન મળે, પ્રમાણપત્ર મળે, પ્રશંસા મળે એટલે તુ કૂદવા મંડે છે, પણ એ સર્વ પર છે, તારાથી અલગ છે, અનોખા છે, બાહ્ય છે.

તારો પોતાનો નિર્મળ સ્વભાવ છે તેના ઉપર પગ મૂકીને તુ અનેક વસ્તુઓ ઉપર રાગ ધારણ કરે છે સારુ ફરનિચર, સારો ડ્રોઇંગરૂમ, સારા વસ્ત્ર, સારા અલંકાર, સારું ઘડિયાળ આ સર્વ પર છે, તારાથી અપર છે–અવર છે.

ભાઈ! આ સર્વમાં તારુ કાંઈ નથી. તું જેટલા હવાતીઆં મારે છે, તોફાન કરે છે, દરિયા ડોળે છે અને તારી નાની દુનિયાને માથે લે છે તે સર્વ પારકુ છે, પારકા માટે છે, પડી રહેવાનુ છે, થોડા વખત માટેનુ છે અને મેળવતાં, જાળવતા તેમજ સંયોગનો વિયોગ થતાં અનેક ઉપાધિ કરાવે એ ઉપરાત તારી સાથે અતિ અલ્પ–સબંધવાળું છે અને કર્મપરમાણુજન્ય તેમ જ જાતે પૌદ્ગલિક હોઈ તારા કામનું નથી. જે આત્મિક છે તે પૌદ્ગલિક ન હોય અને જે પૌદ્ગલિક હોય તે પર છે, તારાથી અવર છે અને તારી સાથે કદી મેળ ન ખાય તેવુ છે. તારા જેવો પરવસ્તુ–પરભાવ–પારકાની ચીજોમાં–પરવસ્તુમા રખડે એ તે સારી વાત કહેવાય? અને જે પરમાણુની એ ચીજો બનેલી છે તે તારાં નથી, જેની ખાતર તુ ધમપછાડા કરે છે તે તારા નથી અને જ્યા તારુ પૌદ્ગલિક મન અત્યારે મોહ પામે છે તે પણ તારુ નથી. આવી રીતે તુ પરવસ્તુ–પરકીય ભાવમા ફસાઈ ગયો છે. અને તે ઉપર જોયુ છે કે જ્યા પારકો પેઠો ત્યાં સત્યાનાશની પાટી બેઠી, મહા આપત્તિના ગણેશ મંડાયા, ઊતરતા દિવસની ધાત શરૂ થઈ

(ઘ૪.) વળી આ સસારમા તે કઇ પીડાઓ સહન નથી કરી? તું કપાયો છે, દળાયો છે, વેરાયો છે, ચિરાયો છે–તારે માથે થવામા બાકી રહી નથી. નારકીના જીવોનાં દુખનુ વર્ણન વાચતા તો કાળજા તૂટી જાય તેવું છે ત્યાંની ઠડી અને ગરમી એવી હોય છે કે અહીનો સહરાના રણનો તાપ કે હિમાલયની ઠડી કાઈ ગણુતરીમાં નહિ મનુષ્યપણામા વ્યાધિઓ પાર વગરના છે અને તિર્યચોને ખમવો પડતો મૂગો માર તો અકથ્ય છે.

આવી રીતે તુ અનેક વાર છેદાયો, ભેદાયો અને હણાયો તેનું કારણ એક જ પારકામા વિલાસ, પરમા આનદ

બહુ નવાઇની વાત તો એ છે કે આટલું તત્ત્વજ્ઞાન તારા જાણવામાં આવ્યા છતાં હજુ પણ તને એમા જ આનદ આવે છે. સુદર વિચારમાં મગ્ન હોય ત્યાં દાદરે કોઈના પડવાનો અવાજ સાંભળી ચમકી જાય છે પણ એ તો છોકરુ નહી, કોઈ ભિખારી માગવા આવ્યો હતો તેનો પગ લપસ્યો જાણી હાશ કરી બેસે છે! મારાં–તારાંનો કેવો ભાવ! તને આનંદ ખાવા–પીવામા આવે, તને મજા નાટક–સિનેમા જોવામા આવે, તને લહેર નાચપાર્ટીના જલસામા આવે, તને વૈભવ સ્ત્રીઓની આખોમાં દેખાય, તને મજા વેપારની વાતોમા આવે, તને એકાગ્રતા કૌભાંડ રચવામા, કારસ્થાનો કરવામા, અન્યને છેતરવામાં થાય ત્યારે તને તે શું કહેવું? જે કારણે તું કદર્થના સહેતો આવ્યો છે તે જાણ્યા છતા પાછો તેમાં જ રસ પામે છે ત્યારે તે ધાર્યું છે શુ? તને જરા લાજ પણ આવતી નથી? તુ પીડા થાય ત્યારે પોક મૂકીને રડવા બેસે છે અને વળી પાછો તેના તરફ જ દોડતો જાય છે ત્યારે આને તારી અક્કલ કહેવાય કે તારી હુશિયારી ગણાય કે મૂર્ખાઈ ગણાય?

તને જો ભયંકર યાતનાઓ સહન કરવી ગમતી હોય તો ખુશીથી પરભાવમા રમણ કર, પણ લેખક–મહાશય તારુ મન જાણે છે. તેઓને ખબર છે કે તને કષ્ટ કે કદર્થના જરા પણ ગમતા નથી ત્યારે જે કારણે એ પીડા થાય છે તે જાણ્યા છતા તે જ કારણો ફરી ફરીને સેવી રહ્યો છે ત્યારે તારી ઇચ્છા અને તારા કાર્યને કેટલો વિરોધ છે તેનો તુ વિચાર કર, આ પરભાવની બાળરમત ક્યા સુધી રમ્યા કરીશ ? અને છતા તેના પરિણામ દૂર કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા છોડી શકતો નથી તુ યાદ રાખજે કે તારે દરેક નાના–મોટા કાર્યના હિસાબ આપવાના છે હજુ પણ વિચાર અને તારી પરભાવરમણતાથી શરમા તારા જેવા મુમુક્ષુને આ પરભાવરમણતા ન શોભે. જો, હજુ આટલુ નાચે છે ત્યા તારુ મન ક્યા દોડી જાય છે તે તપાસી જોજે અને જરા ઊડો ઊતરજે આવુ શરમભરેલુ–પોતાની જાતને હલકા પાડે તેવુ વર્તન કેટલો વખત ચલાવી લઈશ ? અજ્ઞાન અને મોહદશાને પરિણામે તારી શરમ ઊડી ગઈ છે, પણ એ સર્વ પરભાવમા વિલાસ છે અને તારા જેવા મહત્ત્વાકાક્ષીને શરમાવનાર છે

(ङ ૫.) પારકાને ઘરમા પેસાડયો તે વિનાશ કરે છે, આ પ્રાણી પારકી ચિંતા કરે છે, એના સર્વ પ્રયાસ ઇચ્છા અને આદર્શો પરકીય છે અને એને જે અનેક પીડા–ઉપાધિ થાય છે તેનુ મૂળ પરકીય વિલાસ છે. આ ચાર મુદ્દા સ્પષ્ટ થયા.

હવે બહુ મુદ્દાની વાત છેવટે કહી દે છે. પરભાવમા રમણ. પરમા વિલાસ પરનો ઉપભોગ અને પરમા વૃદ્ધિ એ તો ખૂબ થઈ. પણ તુ કોણ ? તારુ શુ ? એ વાત સમજી લે એટલે એ જ્યા ન હોય તે સર્વ પારકુ છે એટલુ પૃથક્કરણ થઈ જાય આખા શાસ્ત્રનો સાર કાઢીને બધી વાતનુ રહસ્ય બહુ ટૂંકામા કહી દે છે કે—

"જ્ઞાન ૧, દર્શન ૨ અને ચારિત્ર ૩ એ ત્રિરંગી ચિહ્નવાળી ચેતના વગરની સર્વ વસ્તુઓ પર છે–અન્ય છે."

જ્યાં આ ત્રિરંગી વાવટો ન હોય ત્યા ચેતનજી ! તુ નથી એ ત્રણ સિવાયની સર્વ ચીજો અન્ય છે આ વાત તુ સમજી લે **જ્ઞાનમાં** પણ જેને હરિભદ્રસૂરિ વિષયપ્રતિભાસ-જ્ઞાન અથવા આત્મપરિણતિમત્ જ્ઞાન કહે છે તે નહિ પણ જેને તેઓશ્રી **તત્ત્વસંવેદન–જ્ઞાન** કહે છે એ એનુ પ્રથમ ચિહ્ન છે.[1] જેને શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ **વિમળાલોક અંજન** કલ્પ્યુ છે.

---

૧ હારિભદ્રી અષ્ટકમા આઠમુ અષ્ટક જ્ઞાનાષ્ટક છે તેમા એ ત્રણે પ્રકારના જ્ઞાનની સમજણ આપી છે આત્મપરિણતિમત્ જ્ઞાન સમકિતદૃષ્ટિને હોય છે, પણ તેમા હેયોપાદેય પ્રત્યે પ્રવૃત્તિ–નિવૃત્તિ ન હોવાથી તેને પણ સ્વીકારયોગ્ય ગણ્યુ નથી તત્ત્વસંવેદન–જ્ઞાનમા હેયોપાદેયની સમજણ સાથે પ્રવૃત્તિ–નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર હોય છે તેથી તે જ્ઞાન જ અનંતર કે પરંપરયા મોક્ષને આપનાર છે તત્ત્વપરિણતિમત્ જ્ઞાન પરંપરાથી મોક્ષદાતા થાય તેમ છે

દર્શનમાં શુદ્ધ માર્ગનો સાચો ખ્યાલ અને તે ધોરણે જે માર્ગ ન પહોચે તેને છોડી દેવાનો દૃઢ સંકલ્પ.

ચારિત્રમાં વિશિષ્ટ વર્તન, સદ્‌ગુણોનુ ગમે તે ભોગે આસેવન અને ભવચેષ્ટાનો ત્યાગ.

દર્શનને શ્રી સિદ્ધર્ષિએ **'તત્ત્વપ્રીતિકર જળ'** નામ આપ્યુ છે અને ચારિત્રને **'મહાકલ્યાણ (ક્ષીર) ભોજન'**નુ નામ આપ્યુ છે

આ ત્રણ ચીજ જ્યાં હોય ત્યા ચેતન! તુ છે, એ ત્રણ–મય તુ જ છે. એ સિવાય સર્વ અન્ય છે, પર છે, તારાથી જુદુ છે, પારકુ છે, દૂરનુ છે પારકાએ તારા ઘરમા પેસીને તારા કેવા હાલહવાલ કર્યા છે તે તે જોયુ

પારકાને સમજુ માણસ ઘરવાસ કરાવે નહિ. તેમાં પણ જે ચોર હોય, ભરાડી હોય, ઘર ફાડનાર હોય, દગાખાજ હોય, ઘરધણીને ઊંઘતો વેચનાર હોય તેનો તો કદી વિશ્વાસ થાય જ નહિ અને તુ જાણે છે કે 'પારકી આશ સદા નિરાશ.' ઘરના મૂલ્યવાન રત્નો છોડી પારકા રોટલાને બચકા ભરવા જવુ એ તો શ્વાનવૃત્તિ કહેવાય મહામૂલ્યવાન રત્નોના માલિકને એ શોભે નહિ, છાજે નહિ, ઘટે નહિ

ત્યારે તારુ શુ છે અને પારકુ શુ છે તે તારા સમજવામા આવ્યુ. તુ ખાલી ભરમાઈ જઇ કેફ કરી મૂઝાઈ ગયો છે, છતા મહાતિમિરમાં પણ તારી આખે સાચી વાત દેખાણી છે, સાચી વાત સમજાણી છે, તારાં પોતાનાંની તને પિછાન થઈ છે અને પર તે પર છે તે સમજાણુ છે.

હવે તારુ હિત થાય તેને માટે પ્રયત્ન કર જે રસ્તે તને પ્રગતિ લાગે તે માર્ગ પકડી લે અને તારા પોતાના હોય તેને તારા કરી લે અને તારી આસપાસ અત્યારે જે કચરો જામ્યો છે તેને બરાબર દૂર કરી નાખ અને તારી પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિ જ્યા તને જણાય ત્યા તુ પ્રયત્ન કર પસદગીનો તને અવકાશ છે અને તે માટેનુ સાહિત્ય તને સાપડયુ છે. ઊઠ, જાગ્રત થા અને સાચે માર્ગે લાગી જા

---

૧. ઉપોદ્‌ઘાત કરી દીધો. વિગતવાર મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા. હવે ચેતનજી! તુ તારું ઘર તપાસ. તારી પાસે માલપૂજી કેટલી છે તેના સરવૈયા કાઢ. તું બરાબર સાચા સરવાળા કરજે અને બાદબાકી મૂકવામા પણ જરા યે પાછો પડીશ નહિ કે સકોચ કરીશ નહિ ઘણા પારકી પચાત કરનારા માટે કહેવાય છે કે 'પચાતીઆનાં છોકરા ભૂખે મરે.' તું એવો ડાહ્યો, દોઢ ડાહ્યો થઇશ નહિ સમજુ માણુસ પોતાનુ ઘર સભાળી બેસે છે અને એ આખી દુનિયા દીવાની થાય તો સર્વની સાથે સામાનની ફેકાફેક કરે છે પણ એની ફેકાફેકમાં દક્ષતા હોય છે બીજા ઘરમાથી માલ બહાર ફેકે ત્યારે એ બહારનો સામાન ઘરમા ફેકે છે તારામા આવુ ડહાપણ આવશે ત્યારે તુ તારુ ઘર સાજુ કરી શકીશ, તેથી તારુ ઘર શોધ, એની સભાળ લે એના ખૂણા–ખાચરાઓમાથી પણ કચરો કાઢી નાખ અને તારા પોતાના સામાનની યાદી કર ઘરનો વીમો ઉતરાવવો હોય ત્યારે જેટલી વિગત તૈયાર કરે છે તેટલી બારીકીથી તારુ ઘર જોઈ જજે

જો! પ્રથમ તો તપાસ કર કે તારું શરીર, તારા પૈસા, તારા છોકરા, તારા ઘર, તારાં સગા, તારી સ્ત્રી, તારા મિત્રો અને તારા સબધીઓ કે જેની ખાતર તુ અનેક ઉન્માદ કરી રહ્યો છે તેમાથી કોણ તારુ છે? એની કસોટી એક બતાવીએ જ્યારે તું અહીથી ઉચાળા ભરીને મોટા ગામતરે જઈશ, જ્યારે તુ મહાપથે પડી જઈશ, જ્યારે તુ મહાનિદ્રામાં પડીશ, જ્યારે તુ મહાયાત્રાએ નીકળીશ ત્યારે તને કુગતિમા પડતાં એમાનાં કોણ રક્ષણ આપશે? તે વખતે તારા જમે બાજુએ કરેલા સરવાળાની રકમો કે તારી તિજોરીમાં પડેલા ઘરેણાંઓ કે તારા સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવારમાથી કોઇ આડો હાથ આપશે?

અરે! પરભવની વાત જરા થોડો વખત બાજુએ મૂકીએ તો અહી પણ એ સ્નેહ સ્વાર્થ સુધીનો જ છે એ વાતમા શકા રહે તેમ નથી. ઘરડા માબાપ તરફ પુત્રો કે પુત્ર-વધૂઓ કઈ નજરે જુએ છે તે ઉપર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર ન હોય સાત–સાત દીકરે ડોસા-ઓને અકળાઈ જવુ પડે છે અને એને જમવાના 'વારા' કરવા પડે છે એ અજાણી વાત નથી. આ કદાચ આકરી વાત હોય તો નોધાયલા દાખલાઓનો પણ પાર નથી, પરતુ એક વાત તો સિદ્ધ છે કે એમાના કોઈ પણ પરભવમા સાથે આવનાર નથી અને દુર્ગતિમા પડતા રક્ષણ કરનાર નથી

જો! તેઓ ખાતર તે ઉજાગરા કર્યા, ચિતાઓ કરી, આત્મત્યાગ કર્યો, ભોગો આપ્યા અને તેની ખાતર રચ્યો, એનો ભાગ વહેચવા સર્વ આવશે, પણ અતે તારી મહાયાત્રા નીકળશે ત્યારે તારી સાથે કોઈ આવનાર છે? તારી કરણી કેવી છે તે તો તુ જાણે છે અને તેને પરિણામે તારી ગતિ કેવી થવી જોઈએ તે તુ કલ્પી શકે તેવી બાબત છે તો ત્યા તને કોઈ બચાવી શકશે? કોઈ તને રક્ષણ આપશે? આ રીતે તારુ ઘર તપાસ અને તારી

ચીજોનો હિસાબ મુદ્દામ આંકડાસર મૂક. સ્ત્રી, પુત્ર, ભાઈ, દીકરા વગેરેનો સ્નેહ કેવો છે તે સબંધે નોંધાયલા દાખલાઓ અતિમ અવલોકનમાં નોધવામા આવશે ત્યારે તને વિચાર થઈ પડશે કે પરભવમા તો કોઈ રક્ષણ આપે તેમ નથી, પરતુ આ ભવમાં પણ તે માની લીધેલા સ્નેહીમા માત્ર સ્વાર્થ સિવાય બીજુ કાઈ નથી તે વાત પણ હવે પછી થશે. અત્યારે લાંબી નજરે જોતા તારાં કર્મ તારે જ ભોગવવાના છે અને કોઈ તારી વતી આડું સૂનાર નથી તે તું યાદ રાખજે.

૨. તુ કોણ? તુ **દેવચંદ**! તારા હાથ, પગ, મ્હોં એમાનુ કોઈ દેવચદ છે? ત્યારે તુ કોણ? જે શરીર અત્યારે હાલેચાલે છે, ખાય–પીએ છે તે થોડા વખત માટે છે અને તે તુ નથી જો અમુક પરમાણુઓના સચયને 'દેવચંદ' નામ અપાયુ હોય તો જે દિવસે એ ઠંડુ પડી જશે તે દિવસે એને જેમ બને તેમ જલ્દી ઠેકાણે પાડવાની–એને બાળી મૂકવાની કે ભૂદાહ કરવાની ત્વરા થશે એ તું છે? અત્યારે તુ એને પંપાળે છે, ચોળે છે, ચાંપે છે, મર્દન કરે છે, સાબુથી ન્હવરાવે છે, મૂલ્યવાન મસાલા અને વસાણા ખવરાવી પુષ્ટ કરે છે તે તારુ નથી, તારી સાથે આવવાનુ નથી, તારા નિરતર વિશ્વાસમા રહેવાનુ પણ નથી ત્યારે તું એ શરીરને તારુ પોતાનુ માનીને આ સર્વ શુ કરી રહ્યો છે? એને જરા તાવ આવે તો ડૉકટરોને ટેલિફોન ઉપર ટેલિફોન કરી મૂકે છે અને જરા શરદી થાય તો ગળે રૂમાલ લપેટે છે અને જરા હાથ–પગ દુખે ત્યાં–પછાડા મારવા મંડી જાય છે! આ સર્વ હકીકત ઉચિત થાય છે કે કેમ? તે તું વિચાર

સર્વથી વધારે નજીક તારુ શરીર છે. એને તો તુ જરૂર તારુ પોતાનુ માને છે. પણ એને પોતાનુ માનવાની ભૂલ કરીને તું નકામો હેરાન થાય છે. જો! જ્યારે તારામા માદગી આવશે, તારા સાધાઓ તૂટવા માંડશે ત્યારે એ તને છોડી જશે આવા શરીરનો વિશ્વાસ કેટલો કરવાનો હોય? એને પોતાનું માનવાની ભૂલ તો ભારે જબરી સ્ખલના ગણાય તારી આખી માન્યતા કેટલી ખોટી છે તે તને આ ઉપરથી જણાશે તારુ શરીર જ તારુ નથી, પછી આગળ તે કેટલી વાત કરવાની હોય? પહેલે કોળીએ જ માખી આવે છે ત્યા વાત ક્યા સુધી જશે તે તુ સમજી જા.

આનુ નામ પરભાવરમણતા, પરને પોતાના માનવાની ભૂલ અને અને પરિણામે ઊભુ કરેલુ કલ્પનાજાળનુ તોફાન. અન્યત્વભાવના ક્યાથી શરૂ થાય છે તે અત્ર બરાબર વિચારવુ

૩. હવે જરા આગળ ચાલો ઘર વસાવ્યા, સુદર ફરનિચર લીધુ, ઠામ–વાસણ વસાવ્યા, બસો–પાંચસો માણસને જમાડવા જેટલા તપેલાઓ લીધા, ક્રેચપોલિસ કરાવ્યા, પલગો મડાવ્યા, મચ્છરદાનીઓ ચઢાવી, ઈલેકટ્રીક ફીટીગ્ઝ કરાવ્યાં, બાથરૂમોમાં ટાઈલ્સ જડાવ્યા, કઈક કઈક સગવડો કરી કપડા કરાવ્યા, કપાટો ભર્યા, નાની નાની સગવડો ગોઠવી, થોડો વખત ઝૂકવા માટે ઝરૂખા કર્યા, નાની–મોટી લાઈબ્રેરી કરી, બેસવા માટે સગવડો કરી, ખાવા-પીવા માટે સામાન વસાવ્યો, સ્ટોરરૂમ અલગ કર્યો, દાણા ભરવાના ઠામો વસાવ્યા.

ઉપરાત વ્યાપાર, પૈસા, વ્યાપારની ચીજો, નાણાની કોથળીઓ, તિજોરી વગેરે અનેક ચીજો વસાવી, પણ એ સર્વ મૂકીને અતે ચાલ્યા જવુ પડશે. **'જે જહાંની તે તહાં રહી રે, કોઈ ન આવી સાથ તો.'** જે જ્યાં હતુ તે ત્યા રહી ગયુ આ સર્વ પરભાવની રમણુતા, પરને પોતાના માનવાની ભૂલોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત, અવિશ્વાસ્ય ઉપર વિશ્વાસ કરવાના દારૂણ પરિણામ

કોઈના દીકરા થયા, કોઈના ભાઈ થયા, કોઈના પિતા કહેવાયા, કોઈના ભત્રીજા થયા, કોઈના ભાયાત થયા, કોઈના જ્ઞાતિજન થયા અને અતે એ આખા કુટુબને છોડી **'છેડો છોડી રે ચાલ્યા એકલા, હાર્યો જેમ જુગારી રે'** એવી વાત થશે. જે પોતાનાં નથી, જેમા સ્વ જેવુ કાઈ નથી, તેને પોતાના માન્યા, તેને ઘરના ગણ્યા એનાં એ સર્વ વિપાક છે.

એનો સાર એ છે કે એવી રીતે એકઠો કરેલો પરિગ્રહ કે કુટુબ કોઈ પછવાડે આવતાં નથી એ તો જ્યા હોય ત્યા પડચા જ રહે છે. કોઈ પણ પ્રકારનુ અનુસરણ એનું થતું નથી એ આપણે અહી પણ જોઈએ છીએ. જેઓ મોટી મિલ્કત મૂકી જાય છે તેને પણ ચાર કે એક જ નાળીએર બધાવે છે અને એનુ આખુ કુટુબ અહી જ રહી જાય છે. તુ એવી જ રીતે પછવાડે અનેક કુટુબને રડાવીને અહી આવ્યો છે આ સર્વ જાળ છે, રમત છે, વિલાસ છે આવી અતિ ધૃણાસ્પદ રમતનો તુ એક પ્યાદો થઈ પડચો છે ઘર માડે છે, છોડે છે અને વચ્ચે ઊઠી જા ત્યારે બાજીમાંથી નીકળી જાય છે. આ તે તારી દશા હોય? તું કોના જેવી રમત રમી રહ્યો છે? અને કેવો પરભાવમા રમી રહ્યો છે તેનો વિચાર કર.

આવી રીતે શરીર પણ પર છે, ધનમાલ–ખજાના પણ પર છે અને કુટુબના સર્વ માણસો પર છે એટલી હદ સુધી આપણે આવ્યા એમાં જે રમણુતા તે પરભાવરમણુતા કહેવાય. એ એક વાર સાચી સમજ્યા એટલે બેડો પાર છે!

૪. આ ઉપર કહેલી વાત બરાબર સમજી જઈને તુ પારકાના પરિચયરૂપ પરિણામને છોડી દે. પરિણામ એટલે પરિણુતિ અથવા છેવટ અત્યારે તારુ સર્વ લક્ષ્યબિન્દુ પર ઉપર છે તુ વિચાર કરે છે ધનના, તુ વાત કરે છે નોકરી કે વ્યાપારની, તુ ચર્ચા કરે છે રાજ્યની, તુ ઘાટ ઘડે છે દુનિયામા યશ મેળવનાના, તુ વાચે છે, વિચારે છે, બોલે છે સર્વ પરને માટે પરમા તારા શરીરનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે તે વાત આ ભાવનામા ખૂબ યાદ રાખજે તને મોહ–મદારીએ દારૂ પાઈને એવો મસ્ત બનાવી દીધો છે તારુ આખુ બકધ્યાન પરમાં છે, પર માટે છે, પર પરત્વે છે

આવી રીતે પર–પરિચયની પરિણુતિમા અથવા પર–પરિચયના પરિણામોમાં તુ આખો વખત રમ્યા કરે છે અને એ પર–પરિચયનો મૂળ હેતુ મમતામા તેમ જ પરિતાપમા છે. તને પર ઉપર એવી તો મમતા લાગી છે કે તુ તારા કુટુબ, તારા વ્યાપાર અને તારા ઘરબારને તારા માનીને, એટલી નાની તારી દુનિયાને આખી દુનિયા ગણી બધાયા કરે છે અને એ જાળને ઉકેલવા જતા નવ જગ્યાએથી જરા છૂટે છે ત્યા તેર

જગ્યાએ ખ ધાય છે. આ આખો **પરનો પરિગ્રહ** મમતામાથી ઊભો થાય છે અને એ અંદરનો સતાપ છે. જેમ તાવ આવે ત્યારે માણુસને શુદ્ધિ ઓછી થાય છે તેમ મમતા–માયાથી તને અદર તાવ આવ્યો છે અને એ સતાપમા પર–પરિચયનુ નિદાન છે. મમતા અને અતર–તાપ એ નિદાન છે.

વૈદ્ય દવા કરે ત્યારે પ્રથમ વ્યાધિનુ નિદાન કરે છે. નિદાન એટલે વ્યાધિના મૂળની શોધ પછી દવા કરે તેને ચિકિત્સા કહે છે મમતા અને પરિતાપ એ આત્માને વળગેલા વ્યાધિ છે અને એનુ નિદાન થાય ત્યારે સમજાય છે કે એનુ પરિણામ પરિચયમા જ આવે છે. વ્યાધિના ચિહ્નો(Symptoms)મા પરિચય છે એનુ નિદાન કરતા એનો મૂળ હેતુ જડ્યો. એ નિદાન મમતા અને પરિતાપ છે.

આ પરપરિચયને તુ છોડી દે તારી સર્વ ઉપાધિઓ આ પરપરિચયથી થઈ છે અને તેનુ મૂળ મમતા અને પરિતાપ છે એને તુ છોડી દે. તારે તારાપણુ પ્રકટ કરવુ હોય તો આ કચરાનો ત્યાગ કર વ્યાધિની દવા કરવી હોય તો કરી (Diet) તો જરૂર પાળવી પડશે અને એ કરીમા પરપરિચયનો ત્યાગ પ્રથમ સ્થાને આવે છે અને એક બીજી વાત પણુ એ કરીમાં આવે છે તે પણુ સમજી લે

એ કરવાનુ કહે છે તજવાનુ શું તે ઉપર કહ્યુ પરતુ વૈદ્ય અમુક ચીજો ન ખાવાનુ કહે તેની સાથે અમુક ખાવુ એમ પણુ કહે છે તે પ્રમાણે અનુભવરસના સુખને ભજ. અનુભવ એટલ આત્મસ્વરૂપરમણુતા જરા શાતિ મેળવીને અનુભવરસનો આસ્વાદ કરી લે. એ નિસગતાથી નિર્મળ થાય છે નિસગતા એટલે પરવસ્તુના સસર્ગથી રહિત દશા જ્યારે પરભાવ-દશાથી રહિત દશા એ અનુભવને નિર્મળ કરે છે ત્યારે તે બહુ મનોહર થાય છે, ખૂબ હૃદયગમ થાય છે આવા અનુભવસુખના રસને સેવવો, વ્યાધિ દૂર કરવા માટે પરપરિચયની પરિણુતિ છોડવી અને ઉક્ત સ્વરૂપવાળો અનુભવરસ પીવો, આ ચિકિત્સા બતાવી.

અનુભવ એ મહાવસ્તુ છે. અનુભવ એટલે આત્મસ્વરૂપનુ પ્રત્યક્ષીકરણુ આત્મસ્વરૂપમા રમણુતા થાય, આત્માનો–વિચાર કરાય, આત્મજ્યોતિ જગાવાય, આત્માનુ અસખ્યપ્રદેશત્વ સમજાય, એનુ અમરત્વ જણાય, એનુ નિરજન–નિરાકારત્વ ગ્રાહ્યમા આવે એ સર્વનુ સક્ષિપ્ત નામ **અનુભવ** છે આ અનુભવને આનદઘનજીએ ખૂબ ગાયો છે, ચિદાનદજીએ એને ખૂબ બહલાવ્યો છે, યોગીઓ એની સાથે રમ્યા છે અને એને પ્રકટ કરવા માટે અનેકે જગલ સેવ્યા છે, અનેકે આતાપનાઓ લીધી છે, અનેકે અનશન કર્યા છે અને એનેકે એવા દિવ્ય પાન પીધાં છે એ વસ્તુ સમજાવી શકાય તેવી નથી આનદઘનજી કહે છે કે **'આતમ અનુભવરસિક કો, અજબ સુન્યો વિરતંત'** આવો અનુભવ છે એક વખત આ અનુભવ કરવા વિચાર થાય તો તદ્દન જુદા જ પ્રકારની સ્થિતિ થઈ જાય છે. **'તુ જાણે જગ બ્હાવરો, તુ જાણે જગ અંધ.'** દુનિયા એવા માણુસને બાવરો–ગાડો કહે છે અને

એ દુનિયાને આધળી જાણે છે જ્યા માર્ગો જ ફરી જાય ત્યા પછી એકવાક્યતા ક્યા થાય? મેળ ક્યાં મળે? દુનિયા ગાડો કહે–ભગડભૂત કહે તેના ઉપર યોગીનુ લક્ષ્ય જ હોતુ નથી. એને દુનિયાની પરવા હોતી નથી. એ દુનિયાને પરભાવમા લેખે છે, છતા એને કરુણા ખૂબ હોય છે, તે આપણે આગળ જોશુ અત્ર કરુણાની વાત અપ્રસ્તુત છે. આત્મરમણતાના અનુભવની પરભાવત્યાગ એ બીજી બાજુ છે.

એ અનુભવરસ ખૂબ મજાનો છે એમા રસ પડે ત્યારપછી દુનિયાદારી ચાલી જાય છે, એના અનાદના વિષયો, સ્થાનો, પ્રવાહો સર્વ અલગ થઈ જાય છે અને એની જમાવટ તદ્દન જુદા જ પ્રકારની બની જાય છે. નિસગપણાથી જ્યારે એ અનુભવજ્ઞાન નિર્મળ થાય ત્યારે એની ખરી મોજ આવે છે અને ત્યારે એ ખરો અભિરામ–મનોહર રસ થાય છે. એ રસનો જેને સાચે પ્રેમ લાગે તે પ્રાણી અદર જ રમણ કરે છે. એના વિલાસમા વિકાર હોતો નથી, એના આનદમા આત્મસાક્ષાત્કાર હોય છે અને એના મહોદયમા પવિત્ર શુદ્ધ શાત વાતાવરણ હોય છે કોઈ ખરા નિસગ મહાત્માનો પરિચય થાય છે ત્યારે એના વાતાવરણમા રહેલ શાતિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે આવા અનુભવરસને તુ ભજ, એને પ્રત્યક્ષ કર, તારા આત્મામા નિમજ્જન કરે, તે–મય થઈ જા, તેને માટે વિચાર કર

સાચા અનુભવજ્ઞાનમા પરભાવત્યાગ સહજ છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. વ્યાધિનુ નિદાન અને ચિકિત્સા અત્ર રજૂ કરી હવે એક–બે પ્રાસ્તાવિક વાત કહી, છેવટે સત્યમાર્ગનુ પ્રકાશન બતાવી, આ ભવ્ય ભાવનાનો વ્યવહારુ આકાર બતાવશે

૫. રેલવેમા બેઠા, બે–ચાર અજાણ્યા માણસો મળ્યા, વાતો કરી, સાથે ખાધુ, પણ પછી એ ઓળખાણ લાબો વખત ટકતી નથી. મુસાફરીના અનુભવવાળાને આ નવુ નથી. ઘણા રસથી વાતો કરે, પણ પોતાનુ સ્ટેશન આવે એટલે સૌ પોતાને રસ્તે પડે છે રસ્તે મળનાર દરેકની સાથે કાઈ સહચાર થતો નથી અને તેનામા કાઈ પ્રતિબધ પણ થતો નથી પથે મળ્યા, વાતો થઈ અને માર્ગ જુદા પડ્યા એટલે સૌ પોતાને રસ્તે પડી જાય છે

એવી રીતે મુસાફરખાના જેવા ઘરમા આપણે સગાસબધી એકઠા થયા જેને તેડુ આવે તે રસ્તે પડી જાય છે અને એના કર્મ એને જ્યા લઈ જાય ત્યા એ જાય છે એમા મમતા શી કરવી? એમા રડવુ કોને? અને રડનારા પણ ક્યાં બેસી રહેનાર છે? અત્યારે જે બધન માનીને મુસાફરો સાથે પ્રતિબંધ કરવામા આવે છે અને તેના ઉપર રાગ કે આકર્ષણ થાય છે તે મોહજન્ય છે, મમતામય છે અને સ્વાર્થજન્ય છે ઘરડા માણસ જાય ત્યારે તેનામા સ્વાર્થ ઓછો હોવાથી કોઈ રડતુ નથી. ત્યારે આમા સ્વાર્થ સિવાય બીજું કાઈ નથી.

મુસાફરખાના–ધર્મશાળામાથી બે વટેમાર્ગુએ સાથે ઘણી ગમ્મત કરી હોય પણ જ્યારે એ પથે પડે ત્યારે કોઈ રડવા બેસતુ નથી, 'આવજો, આવજો' કરે છે. એ મિસાલે કુટુબનો

પરિચય સમજાવો. એ સર્વ પોતપોતાના કર્મને વશ છે અને એમાં બંધન કરવા યોગ્ય તત્ત્વ નથી એ સર્વ પરભાવ છે, બાહ્ય ભાવ છે, સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

૬. એક બીજો દાખલો વિચારવા યોગ્ય છે પરસ્પરનો જ્યાં પૂરો પ્રેમ હોય ત્યાં પરસ્પરનો ઉન્માદ સમજી શકાય તેમ છે 'એકને જરા પણ ઊર્મિ ન હોય અને બીજો પ્રેમ પાછળ પ્રાણ આપતો હોય ત્યારે શી દશા થાય છે તે વિચારો–કલ્પો પ્રેમનો જ્યારે જવાબ મળતો નથી ત્યારે એકતરફી પ્રેમ કરનારને માત્ર સંતાપ જ થાય છે. પતંગીઆ પેઠે પ્રણયની જ્વાળામા ભસ્મ થનારના દાખલા પણ થોડા નથી. આ વાત પર વિવેચનની કે ચિત્રની જરૂર ભાગ્યે જ હોય.

હવે તને ઘર, ઘરેણા, માલ, વ્યાપારની ચીજો, ચોપડા વગેરે પર પ્રેમ થાય છે પણ તે એકતરફી છે, તારા પૂરતો જ છે અને સામેના જવાબ વગરનો છે. એ લક્ષ્મી કે એ પરમાણુના થપ્પા તે કોઈનાં કોઈ દિવસ થયા છે કે તે તારાં થાય? લક્ષ્મી તો વેશ્યા જેવી છે આજ તારે ત્યા બેઠી હોય, કાલે બીજાનુ ઘર માંડે આ સર્વ બાબતો દુનિયામા દરરોજ જોઈએ છીએ અને ઘરના ઘર એ શુ? કોનુ ઘર? અને કોના ઘરનુ ઘર? આ સર્વ ફાંફા છે અને એ જ રીતે શરીર પણ પુદ્ગળનો સમૂહ છે અને તેના ઉપરનો પ્રેમ પણ એકતરફી છે એની સાથે મમતા કરવી એ નિષ્પ્રણયી ઉપર પ્રેમ કરવા બરાબર છે, તદ્દન એકતરફી છે અને ખાલી સંતાપ કરનાર છે આ બાબતમા જરા પણ શંકા હોય તો આ સર્વ બહારની વસ્તુઓ અને ખુદ શરીર વારવાર કેટલી તસ્દી આપે છે અને એ તમામ અનેક વાર કેવા વાંકા થઈ બેસે છે તેનો ખ્યાલ કરી લે

જે પ્રણય વગરના હોય, જેનો સામો જવાબ મળતો ન હોય ત્યા વળગતા જવુ એ ડહાપણવાળા પ્રાણીનુ કાર્ય ન જ ગણાય એથી મનનો ઉકળાટ, નકામી ચિંતા અને અંદરનો કલેશ જ થાય છે અને પરિણામે હાથમા કાંઈ આવતુ નથી સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુ જેમા તારા શરીરનો પણ સમાવેશ થાય છે તેના ઉપરનો તારો સ્નેહ આ પ્રકારનો છે હવે તને યોગ્ય લાગે તો તે કર અને નકામો સંતાપ વહોરી લે

દુનિયાદારીમા કહેવાય છે કે **'જર જમીન ને જોરુ, એ કજિયાનાં છોરું.'** કજિયો એટલે સંતાપ અને એ જર (લક્ષ્મી), એ જમીન (ખેતર, ઘરબાર) અને એ જોરુ એટલે સ્રી અને સર્વ કુટુંબ એ સર્વ પર છે, તારાથી અવર છે અને મહાસંતાપ કરાવનાર છે અને પ્રેમનો પ્રતિધ્વનિ કરનાર નથી એ તુ સમજી લેજે

આ બંને શ્લોકના વ્યવહારુ દાખલાઓ ખાસ વિચારણીય છે અને પરભાવને બરાબર સમજાવે તેવા અને તને ખાસ લાગુ પડનારા છે.

૭. તેટલા માટે કર્તા સર્વ વાતને ટૂંકામા કહી દે છે કે ભાઈ! અત્યારે ઊભા કરેલા સંયોગોને તુ તજી દે તે અગાઉ જોયુ છે કે સંજોગરૂપ મૂળથી જ આ પ્રાણીએ દુઃખની

પરપરા પ્રાપ્ત કરી છે. જે સબધોની ખાતર તુ સર્વ હારી બેસે છે અને જેની ખાતર તું તારો પોતાનો વિચાર પણ કરતો નથી એ સર્વ સયોગોને તજી દે. એ સબધો પર છે, પરની સાથેના છે અને વળી તેનો વિયોગ નિશ્ચિત છે જે વસ્તુ સાથેનો વિયોગ જરૂર થવાનો હોય તેની ખાતર પડી મરવુ ઘટે નહિ, શોભે નહિ, વાસ્તવિક ગણાય નહિ. સથારાપોરસિમા કહ્યુ છે કે सजोगमूला जीवेण, पत्ता दुक्खपरम्परा। तम्हा सजोगसबध, सव्व तिविहेण वोसिरे ॥ એની આગળની બે ગાથા આપણે એકત્વભાવનામા વિચારી હતી (જુઓ પૃ ૧૫૧) 'આ પ્રાણીએ સયોગને કારણે અનેક દુ:ખની પરપરા પ્રાપ્ત કરી છે તેટલા માટે સર્વ સયોગ–સબધને મન–વચન–કાયાથી વોસિરાવુ છુ–તેની સાથેનો સબધ અત્ર પૂરો કરુ છુ.' આ ખરી આતર–આત્મદશા છે

સયોગ શબ્દ જ વિયોગને સૂચવે છે એ અકુદરતી છે, ઊભો કરેલ છે અને જે સ્વાભાવિક ન હોઈ ઊભુ કરેલુ હોય તેનો વિયોગ કોઈ કાળે તો જરૂર થાય જ. અને થાય ત્યારે મૂઝવે, માટે તારે હાથે સ્વેચ્છાથી જ તેનો ત્યાગ કરી દે स्वय त्यक्ता ह्येते शमसुखमनन्त विदधते। એનો સ્વય–જાતે ત્યાગ કર્યો હોય તો ખૂબ આનદ–શાતિ આપે છે. અતે છોડવાના જ છે, ન ગમે તો પણ આખરે છૂટી જવાના છે ત્યારે શા માટે એના ત્યાગનો આનદ માણતો નથી? શમરસની મજા માણી લે સયોગ–સબધને સ્વય ત્યજવાની આ પ્રથમ વાત કરી

એક બીજી વાત ચેતન! તુ એકાગ્રતા કર અત્યારે અનેક કાર્ય કરવાને કારણે તારી શક્તિઓ વેડફાય છે અને તુ એક બાબત ઉપર શાતિથી વિચાર પણ એકધારો કરી શકતો નથી ચપળ ચિત્ત જ્યા ત્યા ભ્રમે છે અને વાત એવી વિચિત્ર બને છે કે તારામા કોઈ પ્રકારની શાતિ આવતી નથી પછી અહીથી રળુ કે અહીથી લઈ લઉ કે આને ત્યાં જઉ કે પણે ભાષણ કરુ–એવા એવા વિચારો થાય છે, પણ એકે બાબતમા ચિત્ત લાગતુ નથી એકે વિષયના ગુણ–દોષ પર કદી પૂરતો વિચાર થતો નથી અને એના લાભાલાભ કદી તપાસાતા નથી એકાગ્રતાને અભાવે પ્રાણી જ્યા ત્યા અવ્યવસ્થિતપણે ભટકયા કરે છે, પણ જ્યારે એકાગ્રતા થાય છે ત્યારે મનમા શાતિ અને સ્થિરતા થાય છે એમા પણ એ એકાગ્રતા જ્યારે નિર્મળ હોય ત્યારે ઓર આનદ આવે છે

જ્યારે લોકૈષણા જાય, જ્યારે કીર્તિની ચાહના ન હોય, જ્યારે ફરજનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોય અને જ્યારે આત્મપ્રગતિ કરવાનુ સ્પષ્ટ ધ્યેય હોય ત્યારે જે એકાગ્રતા થાય છે તે નિર્મળ દોષ વગરની કહેવાય છે આ એકાગ્રતા ધ્યાનનો વિષય છે અને તે ભાવનાને પરિણામે પ્રાપ્ત થાય છે. પણ અહી તેને પ્રાપ્ત કરવાની ભલામણ કરવાનો હેતુ એ છે કે જ્યા સુધી પ્રાણી ચિત્તની સ્થિરતા કરી વસ્તુસ્વરૂપ અને તેનો સબધ વિચારતો નથી ત્યા સુધી એ અન્યત્વભાવ બરાબર જમાવી શકતો નથી અથવા જાણેલ વાત તુરત ખસી જાય છે. એટલા

માટે નિર્મળ અવધાન કરી, વસ્તુને ઓળખવાની અને તેનો આત્મા સાથેનો સબંધ વિચારવાની ખૂબ જરૂર છે અને તેને પરિણામે પ્રગતિ ચોક્કસ છે

આ બન્ને હકીકત ન બને તો યાદ રાખજે કે સખ્ત ગ્રીષ્મકાળમા તુ ફાળ મારીને ગમે તેટલુ મૃગતૃષ્ણાનુ પાણી પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરીશ તો પણુ તને કદી તૃપ્તિ થવાની નથી. ઝાંઝવામા પાણી છે જ નહિ, છતા દોડાદોડી કરી તુ કોઈ જગ્યાએથી જરા જળ મળ્યુ છે એમ માનીશ તો પણુ તારી તરસ છીપશે નહિ અને તારી દોડાદોડી તો જરૂર ઊભી જ રહેશે. તુ આમ ને આમ ક્યા સુધી દોડયા કરીશ? તને હજુ દોડાદોડીનો થાક લાગ્યો નથી? એ મૃગતૃષ્ણા કેવી છે તેનુ વર્ણન કરવુ પડે તેમ નથી. હરણીઆ એની શોધમા હેરાન હેરાન થઇ દોટ મૂક્યા જ કરે છે તારી ધનાદિ માટેની દોડાદોડી એવા જ પ્રકારની છે ધન ગમે તેટલુ મળશે તો પણુ સતોષ થશે નહિ અને નહિ મળે તો વિષાદનો પાર રહેશે નહિ, માટે એને પ્રેરનાર સયોગ–સબધને તજી દે અને નિર્મળ એકાગ્રતા કર. આ ભાવનાનુ આ અતિ વિશિષ્ટ પરિણામ છે ખૂબ વિચાર કરીને એને વ્યવહારુ આકાર આપજે અને પરભાવરમણુતા છોડી દેવા યત્ન કરજે.

૮. છેવટે ભલામણ કરે છે કે જેને કોઈ જાતનો આશરો ન હોય તેને ટેકો આપનાર, નિરાશ્રિતના આશ્રિત, અનાથના બેલી શ્રી તીર્થંકરદેવને આશરે જા તે શરૂઆતમા જ જોયુ છે કે શરીર, ધન, પુત્રો, ઘર કે સ્વજનમાથી કોઈ તને દુર્ગતિમા પડતા રક્ષણુ આપી શકે તેમ નથી આવી રીતે ચારે તરફ઼ ઘોર ઘનઘટા છવાઇ હોય છે ત્યારે પણુ તને તીર્થંકર મહારાજ સહાય કરનાર છે એટલો એક જ તારે આશરો છે, કારણુ કે એ તીર્થંકરદેવ સાચા ધર્મની પ્રાપ્તિ કરી આપીને તને સદ્‌ગતિએ જવા યોગ્ય સર્વ રસ્તા બતાવે છે, અને તુ વધારે પ્રયત્ન કર તો તને સર્વ ઉપાધિથી સર્વથા મુક્તિ મેળવી આપી તારો આ ચક્રભ્રમણનો છેડો લાવી આપે તેમ છે એવો એ સુદર આશ્રય છે, કાળા વાદળામા રૂપેરી દોરી છે અને તને અખડ શાતિનુ સ્થાન છે મતલબ તુ એ તીર્થંકર મહારાજે બતાવેલા ધર્મનો આશ્રય કર અને તે દ્વારા તારી પ્રગતિ સાધ એનો હેતુ એ છે કે મોક્ષગતિએ જવાનો એ સહેલો ઉપાય છે, એ અનાયાસે સિદ્ધ છે અને પરિણામ ચોક્કસ નિપજાવનાર છે

તુ શાંતસુધારસનું ખૂબ પાન કર એનાથી તારુ આખુ શરીર ભરી દે અને એ–મય થઈ જા. એ અમૃતપાનમા ત્રણુ ગુણો છે —

(૧) એ વ્યાધિને શમાવનાર છે અમૃત હોય છે ત્યા વ્યાધિનો સદ્‌ભાવ ન જ હોય એ સર્વ વ્યાધિને હરનાર એક દવા છે. भवरोगार्तजनूनामगदकारदर्शन ભવરોગથી પીડાયલા પ્રાણીને અગે એ વૈદ્યનુ કામ કરે છે. શાતરસ ભવવ્યાધિને શમાવી દે છે અગદકાર એટલે વૈદ્ય — સંસારરૂપ વ્યાધિના વૈદ્ય — તીર્થંકર પરમાત્મા છે.

(૨) વમન–વાંતિ (ઊલટી)ને દૂર કરનાર છે આ પ્રાણીને અંતર–વિકારો થયા જ કરે છે પણ શાતસુધાનુ પાન કરે તો એવા વિકારો દૂર થઈ જાય છે, એ સ્વપરને ઓળખે છે અને એવા વિકારો શમી જાય છે,

(૩) વળી એ રસ વિનાશરહિત છે અપાય એટલે પીડા કે વિનાશ એ જ્યાં ન હોય ત્યા ભારે મજા આવે છે માથે વિનાશનો ભય લટકતો હોય ત્યા સુધી કામ કરવામા મજા આવતી નથી શાતરસ અને વિનાશને ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ જેવો સબધ છે.

આવો શાત અમૃતરસ જે સર્વ વ્યાધિને શમાવનાર છે, વાતિને દૂર કરનાર છે અને વિનાશરહિત છે તેને પી

આ ગાથામા શિવગતિનો સરળ ઉપાય બતાવ્યો અને શાતવાહિતામા સ્નાન કરવાની ભલામણ કરી આ રીતે પાચમી અન્યત્વભાવના લેખકશ્રીએ પૂરી કરી વિનય નામનુ રટણ આપણે પણ પ્રત્યેક ગાથાને અતે અષ્ટકમા કર્યું

* * *

એ રીતે અન્યત્વભાવનાની હકીકત રજૂ કરી. અન્યત્વભાવનામાં બહાર જોવાનુ છે અને બહારનો–પરનો સબધ આત્મા સાથે કેવો છે તેનો બરાબર ખ્યાલ કરવાનો છે જગ (Jung) નામના તત્ત્વજ્ઞાનીએ મનુષ્યજાતિના બે વિભાગ પાડ્યા છે એકને તે Introvert કહે છે, બીજાને તે Extrovert કહે છે. એક્સટ્રોવર્ટ (બાહ્યદૃષ્ટિ)નુ માનસિક બધારણ બાહ્ય વસ્તુ તરફ હોય છે અને તે તેનુ સર્વ ધ્યાન અને લાગણી રોકે છે. ઈન્ટ્રોવર્ટ (આતરદૃષ્ટિ) પોતાની અદર જુએ છે, દુનિયામાથી એ લગભગ દૂર જાય છે અને તે દુનિયાને પોતાની વિરોધી ગણે છે.

'આતરદર્શી' વસ્તુઓ કરતા પોતાના વિચાર, કલ્પના અને લાગણીને વધારે પ્રાધાન્ય આપે છે જ્યારે બાહ્યદર્શી વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપે છે. જ્યા જ્યા ધર્મનુ પ્રાધાન્ય હોય છે ત્યા બહુધા આતરદર્શી તત્ત્વજ્ઞાનીઓની વિપુલતા હોય છે જ્યા સ્થૂળવાદ–ભૌતિકવાદ (Materialism) પર વધારે ભાર હોય છે ત્યા બાહ્યદર્શી તત્ત્વજ્ઞાનીનુ સામ્રાજ્ય હોય છે.

હિંદના લગભગ સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આતરદર્શીની કોટિમા આવે, છતા ચોથી અને પાચમી ભાવનાને અંગે જોવામા આવ્યુ હશે કે આતરદર્શી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ આત્મનિરીક્ષણ ચોથી ભાવનામા કર્યું છે તો પાચમીમા પદાર્થનો અંતર–આત્મભાવ સાથેનો સંબંધ કદી વીસરી ગયા નથી

મારા મતે સ્યાદ્વાદપ્રરૂપક જૈન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આતરદર્શી અને બાહ્યસ્પર્શી બરાબર રહી શકે છે. સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે હાલની બને બાજુ તેઓ રજૂ કરવામા સફળ થયા

છે છતા તેઓમાં વિપુલતા તો આંતરદર્શિત્વની જ છે અને આત્માની હયાતી સ્વીકારનાર આ સિવાય બીજો તત્ત્વવિચારણાનો માર્ગ લઈ શકે એ અશકય છે. મારુ મંતવ્ય એ છે કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એકાત માયાવાદ (Illusion)મા માનનાર ન હોવાથી તેઓ વસ્તુ સાથેનો આત્માનો સબધ બરાબર ઝળકાવી શકયા છે. તેઓની ગણના તો બહુધા ઇન્ટ્રોવર્ટ (આતરદર્શી)ની કક્ષામા જ આવે.

(આને અગે એ. હક્સલીની 'પ્રોપર સ્ટડીઝ' [Proper Studies by Aldous Huxley] માથી Varieties of Intelligence નો નિબધ જરૂર જોવા અને સરખાવવા યોગ્ય છે.)

આજથી ૨૪૬૨ વર્ષ પહેલાં આસો વદિ અમાવાસ્યાની સવારે મહાવીર ભગવાને પોતાના મુખ્ય શિષ્ય ઇંદ્રભૂતિ **ગૌતમને** બાજુના ગામમાં દેવશર્મા નામનો બ્રાહ્મણ રહે છે તેને ઉપદેશ આપવા માટે જવા કહ્યુ. અજ્ઞાંકિત શિષ્ય તુરત ત્યાં ગયા ઉપદેશ આપ્યો. રાતના બાર વાગવાનો સમય થયો હશે ત્યા આકાશમાં દેવતાઓને અમુક દિશા તરફ જતા જોયા શું છે ? એમ પ્રશ્ન થયો તપાસ કરતાં જણાયુ કે મહાવીરસ્વામી મોક્ષે ગયા અને ભાવઉદ્યોતનો નાશ થતા દેવો દ્રવ્યઉદ્યોત કરી રહ્યા છે અને ભગવાનનો દેહ અપાપાપુરીમા પડ્યો છે ત્યા નમન કરવા જાય છે

ગૌતમસ્વામી વિહ્વળ થઈ ગયા એને વિચાર થયો કે દુનિયાનો ક્રમ છે કે એવા વખતે માણસા છોકરાઓને પાસે બોલાવે, બહારગામ હોય તો તેડાવી મગાવે અને ભગવાને તો મને ઊલટો દૂર કર્યો ! મારા ઉપર શુ તેમનો સ્નેહ જ નહિ હોય ? આવુ તે હોય ? આ પ્રમાણે ખૂબ ખેદ કર્યો. પછી વિચાર્યું કે ખરેખર એ વીતરાગ હતા ! હુ કોનો ? અને તેમને ને મારે શો સબંધ ? ભગવાન તો નિઃસ્પૃહ જ હોય. એને પોતાના તેમજ પારકા ન હોય. હું ભૂલ્યો એમ અન્યત્વભાવનો વિચાર કરતાં ખૂબ આત્મનિમજ્જન કરી કૈવલ્ય ઉપજાવ્યુ, સપૂર્ણ જ્ઞાન થયુ અને લોકાલોકના ભૂત–ભવિષ્ય–સાપ્રત ભાવો જ્ઞાનનજરે જોયા આ અન્યત્વભાવના

રડી રડીને માતા મરુદેવાએ આખો ખોઈ મારો 'ઋષભ' શુ કરતો હશે? એ કયા પોઢતો હશે? એને અડચણ પડે તો કોણ એનુ નિવારણ કરતુ હશે ? આખી રાત જપ નહિ. ભરત બાહુબળ પગ ચાપવા બેસે ત્યારે પણ એ જ ઝખના – 'મારો ઋષભ શુ કરતો હશે ? તમે એની સભાળ જ લેતા નથી' એ પ્રમાણે બોલતા આખમાંના આસુ વર્ષો ગયા પણ સુકાયાં નહિ માતાનો પ્રેમ તદ્દન નિર્મળ અને આ માતામા તો જુગળીઆની ભદ્રિકતા હતી, ત્રીજા આરાની સરળતા હતી, અસાધારણ વાત્સલ્યની પરાકાષ્ઠા હતી એ તો દરરોજ રડે, રાત્રે રડે અને હાલતા–ચાલતા પણ નિસાસા મૂકે, જેથી આખ ઉપર પડળ વળી ગયા પણ એનુ રડવુ અટકયુ નહિ.

ભરત મહારાજ માતાને ગમે તેટલુ આશ્વાસન આપે, બાહુબળી એના પગ ચાપે પણ માતાનો સ્નેહ તો એના ઋષભને જ ઝખે એવી રીતે ૧૦૦૦ વર્ષ વ્યતીત થયા એક દિવસ પ્રભાતે સમાચાર આવ્યા કે 'શ્રી ઋષભદેવને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ છે અને નગર બહાર

દેવોએ સમવસરણ રચેલ છે.' તુરત જ બીજા સમાચાર આવ્યા કે 'આયુધશાળામા ચક્રરત્ન ઉત્પન્ન થયુ છે' બને સમાચાર લગભગ એક સાથે આવ્યા. ક્ષણવાર ભરત મહારાજ વિચારમા પડ્યા–'**તાત ચક્ર ધૂર પૂજ્ય, ચિંતા એહ હુઈરી**' પિતાની પ્રથમ ઉપાસના કરુ કે ચક્રરત્નની ? બીજી જ ક્ષણે નિરધાર કર્યો કે તાતની જ પૂજા પ્રથમ ઘટે. ચક્ર તો આ ભવનુ સાધન છે, અ તે પર છે. તાત જગત્પૂજ્ય છે, સસારથી મુકાવનાર દેવાધિદેવ છે.

મરુદેવા માતાને હાથી પર બેસાડ્યા, પોતે મ્હાવતને સ્થાને બેઠા. દૂરથી દેવદુદુભિનો અવાજ સાભળ્યો 'માતા ! તમારા પુત્રની ઋદ્ધિ જુઓ ! આ દેવતાઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે, ત્રણ ગઢવાળુ સુદર સમવસરણ છે, અશોકવૃક્ષ ડોલી રહ્યુ છે, ચામર વીજાય છે, ભામડળ ઝળકે છે,' વગેરે.

માતા તો સાભળીને ડઘાઈ ગયા. 'અરેરે ! હુ તો વર્ષોથી 'ઋષભ, ઋષભ' કરતી હતી અને આ તો મજામા પડેલ છે. આ તે કોના છોકરા ને કોની માતા ?' હર્ષના આંસુ આવ્યા પડળ દૂર થઈ ગયા. સમવસરણાદિ જોયુ તેથી મનમા અન્યત્વભાવના જાગી તે રગે–રગે પ્રસરી ગઈ અત્યત હળુકર્મી ભદ્રિક જીવ હતો. હાથીના હોદ્દા પર કૈવલ્યજ્ઞાન થયુ આ અન્યત્વભાવના

એકત્વભાવનાને અને અન્યત્વભાવનાને ખૂબ નજીકનો સબધ છે એકમા અદર જોવાનુ છે અને બીજામા અદરની અપેક્ષાએ બાહ્યને તોળવાનુ છે આ તુલના કરવાનો આ ખરેખરો પ્રસગ છે અને એનો બનતો ઉપયોગ થાય તો આ ભાવના ભાવવાનુ સાર્થક્ય છે

પ્રથમ સર્વથી અગત્યની બાબત આ **શરીર** છે. એની ખાતર અનેક અગવડો સહેવામા આવે છે, એને પોષણ આપવામા આવે છે અને એનુ જતન કરવામા પૂરતુ ધ્યાન આપવામા આવે છે, છતા એ કોઈ પણ વખત સગ્ગો જવાબ આપતુ નથી એને શરદી–ગરમી લાગતા વાર લાગતી નથી અને જ્યારે એની ખૂબ સભાળ લેવામા આવે છે ત્યારે ઊલટુ વધારે ત્રાસ આપતુ જાય છે. એને ખવરાવવાની ચિતા, એને ખવરાવેલુ બહાર કાઢવાની ચિતા, એને સાફ રાખવાની ચિતા અને એને સરખાઈમા રાખવાની ઉપાધિનો પાર નહિ.' એ સર્વની નિત્ય નોધ રાખી હોય તો એનુ લિસ્ટ ભારે જબરુ થાય અને છતા એ તો પરાયાની જેમ જ વર્તે છે એનામા શુ ભર્યું છે એ વાત તો હવે પછી વિચારવાની છે (છઠ્ઠી ભાવનામા), પણ જેવુ છે તેવુ એ પર જ છે અને પરાયાની જેમ જ તે પ્રાણી સાથે વર્તે છે પરત્વ–અન્યત્વ એનાથી શરૂ થાય છે

આ પ્રમાણે છતા શરીરને પરાયુ માનવાની વાત સમજવી બહુ મુશ્કેલ છે અને મુશ્કેલ છે માટે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. એના સબંધમા ઘણું લખાઈ ગયુ છે. અત્યારે કોઈ છાપુ હાથમાં લેશો તેમા ૭૫ ટકા જાહેરખબર દવાની હશે સ્વર્ગમાથી કોઈ તે વાચે તો મનુષ્ય-લોકમા કોઈ વ્યાધિનો ઉપાય શોધવો હવે રહ્યો નહિ હોય તેવી તેમા જાહેરાતો હોય છે,

અને છતા આપણે શારીરિક બાબતમા સુધર્યા છીએ એમ તો લાગતુ જ નથી આ સર્વ શરીરનો મોહ છે, અસ્થાને મૂકેલા વિશ્વાસનુ પરિણામ છે અને પરભાવરમણતાનો પ્રતિધ્વનિ છે. શરીરને અ તે મૂકી જવુ પડે છે એ તો સ દેહ વગરની વાત છે

સગાઓનો સ્નેહ એ પણ પરભાવમા રમણતા છે એમા કશો સ દેહ નથી. એ સગાઓ પરભવમા સાથે આવતા નથી કે ત્યા કોઈ પ્રકારની સહાય કરી શકતા નથી એ વાત તો આપણે વિગતથી જોઈ ગયા સ્વાર્થ પૂરતો જ સ્નેહ છે એના અનેક દષ્ટાન્તો નોધાયલાં છે. તેનુ સ ક્ષિપ્ત અવલોકન કરી જોઈ એ

સુરકાન્તા, એ સ્રીના પ્રેમનુ દષ્ટાત પૂરુ પાડે છે. એ પરદેશી રાજાની મહારાણી થાય. રાજા સાથે એણે ખૂબ વિલાસ કર્યો રાણી વિષયાસક્ત હતી અને તે પૂરતો તેનો રાજા પર સ્નેહ હતો. એક વખત રાજાને કેશીગણધરનો મેળાપ થયો. તેમના ઉપદેશથી એની નાસ્તિકતા દૂર થઈ એ ધર્મ સમજ્યો દુનિયાની અસ્થિરતા તેના ધ્યાનમા આવી એ રાણી તરફ શિથિલ પ્રેમવાળો થયો. રાણીને એ ન ગમ્યુ એની ઇચ્છા તૃપ્ત ન થતા એ પિ ગળાની જેમ પરપુરુપ સાથે સહચાર કરવા લાગી રાજાનો ભય લાગ્યો અને અ તે પ્રેમીના લેબાસમા રાજાને વિષ દઈ, ગળે નખ મારી રાણીએ એના પ્રાણ લીધા આ સ્રીનો પ્રેમ !

બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીની માતા, વિધવાવસ્થામાં પરપુરુપ(દીર્ઘરાજા)લ પટ થઈ પ્રથમાવસ્થામા જે પુત્ર ગર્ભે આવ્યો ત્યારે પોતે ચૌદ સ્વપ્ન જોયા હતાં તેવા ચક્રવતી થનાર પુત્રને મારી નાખવા તે જ માતાએ લાખનુ ઘર બનાવ્યુ અને ત્યા પુત્રને સૂવા મોકલ્યો માતાએ પોતે જ એ ઘરને આગ લગાડી. એ ચક્રવર્તી થનાર પુત્ર એના મિત્ર પ્રધાનપુત્રની કુશળતાથી બચ્યો, પણ સ્વાર્થસ ઘટ્ટન વખતે માતા પણ કેટલી હદ સુધી જાય છે તે ખાસ વિચારવા જેવુ છે

કનકકેતુ રાજાને રાજ્યનો એટલો બધો લોભ હતો કે એ પોતાના પુત્રોને કાણા, લૂલા, પાગળા, આધળા અને બીજી ખોડખાપણવાળા કરી રાજ્યને અયોગ્ય કરતો હતો નિયમ પ્રમાણે એવા પુત્રને રાજ્ય મળતુ નથી પિતા કેટલી હદ સુધી સ્વાર્થ વખતે પુત્ર સાથે પણ ક્રૂર થાય છે તે આ દાખલામા વિચારવા જેવુ છે

પુત્રના સ્નેહમા **કોણિકનુ** દષ્ટાત સુપ્રસિદ્ધ છે એ શ્રેણિક રાજાનો પુત્ર થાય એનુ નામ કૂણિક પણ કહેવાય છે એણે રાજ્યલોભે પિતાને કેદમા પૂર્યા, પાજરામા નાખ્યા અને રાજ્ય પોતાને તાબે કર્યુ એણે પાજરામા પણ પિતાને ચાબખા મરાવ્યા તે પુત્ર બાલક હતો ત્યારે તેનો અ ગૂઠો પાકચો હતો પિતા પરુથી ખરડાયલા એ અ ગૂઠાને સ્નેહવશ થઈ ને પોતાના મુખમા રાખતા હતા તે પુત્રે પિતાના સ્નેહનો બદલો આપ્યો ! ઇતિહાસમા ઔરગઝેબે એના પિતા શાહજહાનને અને ભાઈ દારાને કેદમા નાખ્યાના દાખલા સારી રીતે

જાણીતા છે સ્વાર્થ એ એવી જ ચીજ છે. સગા ભાઈઓને લડવાના કેસો કોરટમા ઘણા જાણીતા છે.

સ્નેહની સ્વાર્થપરતા કેટલી છે તે માટે બહુ દાખલાઓ આપવાની જરૂર પડે તેમ નથી આપણા દરરોજના અનુભવનો તે વિષય છે. ભાઈઓ લડે ત્યારે એક-બીજાના ગોળાના પાણી હરામ થાય છે આ સસારમા તો સર્વ પ્રકારનાં દષ્ટાન્તો મળી આવે છે, પણ એ સર્વમાથી એક વાત બરાબર સિદ્ધ થાય છે કે આ દુનિયામાં ખરા સ્નેહ જેવી એક પણ ચીજ નથી જો ખરો સ્નેહ હોય તો સ્નેહીના વગર જીવી શકાય નહિ, છતા જેના વગર એક દિવસ ન જાય તેના વગર વર્ષો વહી જાય છે તે આપણે વારંવાર અનુભવીએ છીએ અને છતાં સ્નેહ પાછળ ઘસડાઈએ છીએ આ સ્થિતિ વિચારશીલ દીર્ઘદષ્ટિની તો ન હોય

પ્રેમ-સ્નેહ એ એવી ચીકટ વસ્તુ છે કે એક વાર એને અવકાશ આપ્યા પછી એમા વિવેક, સભ્યતા કે મર્યાદાને સ્થાન રહેતુ નથી. પછી આખા ગામમા રૂપાળામા રૂપાળો છોકરો શોધવા મોકલવામા આવે તો ગામના કનૈયા કુવરો પર નજર ઠરતી નથી, પણ પોતાના હબસી જેવા છોકરા તરફ જ આખો ઠરે છે આ સભ્યતાનો નમૂનો છે સ્નેહ કેટલો પક્ષપાત કરાવે છે તે વિચારવાનુ આ સ્થાન છે.

સ્ત્રી, પુત્ર કે અન્ય સગા પર સ્નેહ કેટલો વખત ટકે છે તેનો ખ્યાલ ઘરડા માણસને થાય છે. એનામા સ્વાર્થ ન રહેતા એનુ જીવન ઘણીવાર બહુ આકરુ-અકારુ થઈ પડે છે. એના દાખલા પણ નજરે જોયા છે પરભવમા એ સ્નેહીમાનો કોઈ જરા પણ કામમા આવતો નથી એ વાત તો બરાબર સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે.

પરવસ્તુઓના સ્નેહમા ધન ઉપરની ગાઠ સર્વથી આકરી છે એના પાશમા જુદી જુદી કક્ષાએ સર્વ આવી પડેલા છે એની ચીકાશ એટલી આકરી છે કે એ મરતા સુધી છૂટતી નથી મરતી વખત પણ એમા વાસના રહી જાય છે. એમા કાઈ ધ્યેય પણ હોતુ નથી એમાં મર્યાદા રહેતી નથી એમા સગપણ-સ્નેહ-સબધ કાઈ જોવામા આવતુ નથી સિત્તેર વર્ષની વયના માણસોને પુત્ર-પુત્રી ન હોય નો પણ ધનની પાછળ ગાડા થતા આપણે નજરે જોયા છે એ શેની ખાતર અજપો અને ઉજાગરા કરતા હશે તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે, પણ છતા તેઓ તો પોતાની ધન પાછળની ચોકી, સાચા-જૂઠા કરવાની પદ્ધતિ અને અનેક ગોટાળા વૃદ્ધ વયે પણ કર્યા જ કરે છે ધનનો મોહ અજબ છે અને પૃથક્કરણને માટે અશક્ય છે, ન સમજાય તેવો છે અને ઠેઠ સુધી હેરાન કરનાર છે, સમજ્યા છતા પણ એ છૂટતો જ નથી

ધન તો પર વસ્તુ છે એ સિદ્ધ કરવાની કાઈ જરૂર નથી એ શરીર જેટલુ નજીક પણ નથી અને સગા જેટલુ સમીપ પણ નથી, પરતુ એને કેટલાક વ્યવહારના અનુભવીઓ 'અગિયારમો પ્રાણ' કહે છે પ્રાણીને પાચ ઇદ્રિય, મન,

વચન, કાયાના યોગો, શ્વાસોશ્વાસ ને આયુ એ દશ પ્રાણ હોય છે, પણ ધન એ અગિયારમો પ્રાણ બની જાય છે અને ઘણીવાર તો એનો ગ્રાહ એવો આકરો બને છે કે એ દશ પ્રાણને મુકાવે છે મહાવિગ્રહ પછી વ્યાપારની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ થતા, કેટલાએ વ્યાપારીને નુકસાન થતા, શરીરે તારાજ થતા જોયા છે, કેકને ગાડા થઈ જતા જોયા છે અને કેટલાઓને અતે ઘસાઈને મરણ પામતા જોયા છે ધનનો અપરપાર મહિમા છે. એના પરની આસક્તિ પ્રાણીને કેટલી હદ સુધી લઈ જાય છે તે પર વધારે વિવેચનની ભાગ્યે જ જરૂર હોય પરભાવમાં રમણ કરવાની ટેવનુ એ અનિવાર્ય પરિણામ છે

ધન સિવાય અન્ય વસ્તુઓ પરનો પ્રેમ પણ ઓછો–વધતો બદલો જરૂર આપે છે આપણા ફરનિચર પર આપણને કેટલો રાગ હોય છે! નાતમા જમવા ગયા હોઇએ અને એક કળશો જો બદલાઈ જાય ત્યા કેટલા ચિડાઈ જઈએ છીએ! અને એક સારુ આલ્બમ બનાવ્યુ હોય તો કેટલાને બતાવીએ છીએ! કોઈને પિક્ચરનો શોખ, કોઇને ઘડિયાળો પર મોહ, કોઈને કપડા પર આદર, કોઇને જોડા પર આસક્તિ, આવા અનેક નામો લઇ શકાય, પણ તે બિનજરૂરી છે. પાર્થિવ કોઈ પણ ચીજ પર આસક્તિ નિરર્થક છે, કચવાટ કરાવનાર છે અને અતે સર્વને છોડવાની છે એમાં શક નથી. જેલમાં એક થાળી, બે વાટકા અને બે ધોતર, બે બડી અને એક ઓછાડ (ચાદર) તથા બે બ્લેકેટથી ચલાવી શકાય છે અને ઘેર કપાટ ભરીને કપડા હોય અને પેટી ભરીને ઠામવાસણો હોય તો પણ ઓછા પડે છે આપણી જરૂરીઆત આપણે વધારીએ છીએ અને પછી નકામા મૂઝવણમા પડી અધારામા ગોથા ખાઈએ છીએ

વિચારવાનુ એ છે કે આ ચીજોમાથી કોઈ સ્થાયી નથી, કોઈ આપણી નથી, આપણી સાથે આવવાની નથી, એને છોડતા અદરથી જીવાત્મા અમળાઈ જવાનો છે અને એને જ રાજીખુશીથી છોડતા શાતિની ધારા ચાલે તેમ છે, અખડ વિનોદ થાય તેમ છે અને ફરજ બજાવવાના ખ્યાલમા મસ્તતા આવે તેમ છે

આવી રીતે આપણે આત્મિક વિચાર કર્યો પ્રથમ ભાવનામા સસારની અનિત્યતા, પદાર્થોની અનિત્યતા આત્માની નજરે વિચારી બીજી ભાવનામા આ પ્રાણીને–આત્માને કોઈનુ શરણ નથી એ જોયુ, ત્રીજી ભાવનામા સસારનુ આખુ ચિત્ર રજૂ કર્યું, ચોથી ભાવનામા આત્મા એકલો જ છે, એકલો આવ્યો છે અને એકલો જનારો છે એ વિચાર્યું અને આ છેલ્લી પાચમી ભાવનામા આત્મા સિવાય સર્વ પદાર્થો અન્ય છે અને અન્ય હોઈ તેની ખાતર પડી મરવુ એ અજ્ઞાન છે એ બતાવતા ખાસ કરીને પોતાનુ શરીર પણ અન્ય છે એ બાબત પર ભાર મૂક્યો · પ્રથમની પાચ ભાવનાઓ આત્માને અગે છે. હવે પછી આવનારી છઠ્ઠી ભાવના શરીરને અગે છે સાત, આઠ, નવ એ ત્રણ ભાવના કર્મનો સબંધ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી ચર્ચનાર છે, દશમી ભાવના ધર્મની આવશ્યકતા સમજાવે છે, અગ્યારમી ભૌગોલિક છે અને બારમી સમ્યક્ત્વની દુર્લભતા બતાવનાર છે. એના વિભાગો નીચે પ્રમાણે પાડી શકાય

૧ થી ૫ ભાવના આત્મિક. આત્માનો સબધ બતાવનાર.

૬ઠ્ઠી ભાવના શારીરિક. શરીરની અદર શુ છે તે બતાવનાર

૭ થી ૯ ભાવના કાર્મિક. કર્મનો સબધ બતાવનાર

૧૦ થી ૧૨ ભાવના પ્રકીર્ણવિષયક, જુદા જુદા ધર્માદિ વિષય પ્રકટ કરનાર.

એટલે હવે અહીથી આપણી લાઈન બદલાય છે અતે તો સર્વ ભાવનાનો આત્મા સાથે સબધ છે એ વાત સાચી છે, પણ આ પ્રથમની પાચ ભાવનામા આત્મા કેંદ્રસ્થાને છે એક આત્માને બરાબર ઓળખ્યો તો સર્વ ઓળખી લીધુ એ વાત ધ્યાનમા રાખવાની છે આત્માને માટે આ સર્વ રમત છે, એને પ્રકટ કરવો અને એના મૂળ સ્વરૂપમા લઈ આવવો એને માટે આ સર્વ ઉપદેશ છે અને એ સબધમા કદાચ કોઈ વિચાર બેવડાયા હોય, કોઈ વાતનુ પુનરાવર્તન થયુ હોય તો તેને ક્ષતવ્ય ગણી આત્માને ઓળખવો એ આપણુ પ્રધાન કર્તવ્ય છે

અનતશક્તિનો ધણી અનતગુણનો નાયક, ભૂતભાવીદ્રષ્ટા અને અનત સુખમા રમણ કરનાર એ આત્મા અત્યારે કઈ સ્થિતિએ ઊતરી ગયો છે એ વિચાર કરતા ખેદ થાય તેમ છે એની ઉપાધિઓ પાર વગરની છે અને એની ગૂચવણો પણ મૂઝવે તેવી છે, છતા એ સર્વની ઉપર આવવાનુ તેનામા વીર્ય છે અને તે પ્રકટ કરવા આ ભવમા જે સામગ્રીઓ મળી છે તે વિપુલ છે એનો લાભ ન લેવામા આવે તો પાછુ એનુ એ જ ચક્રભ્રમણ ચાલુ રહેવાનુ છે એમા જીવનની અસ્થિરતા આદિ વિચારી નાસીપાસ થઈ લમણે હાથ મૂકીને રડવાનુ નથી, પણ કમર કસીને લડવાનુ છે અને લડતા માર્ગ મળી જાય તેવુ છે વિકાસક્રમમા મરુદેવા જેવા સુસાધ્ય જીવો તો થોડા જ આવે, પણ કષ્ટસાધ્ય જીવોએ પણ ગભરાવાનુ કાંઈ કારણ નથી આપણો મોક્ષ આપણા હાથમા છે અને તે માટે સીધો માર્ગ પકડી લેવાનો આ અવસર છે. પોતાનુ હોય તે ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવો, માનસિક ઉચ્ચ ઉડ્ડયન કરવા અને પરનો ત્યાગ કરવો એટલુ થાય તો રસ્તો હાથ લાગી જશે અને વધારે પ્રગતિ થાય તો બહુ સારી વાત છે, પણ તેમ ન બને તો સાચે રસ્તે અવાય તો પણ વિકાસક્રમના રસ્તા પર તો જરૂર આવી જવાશે.

આ ભાવનાઓ વિચારી સત્યસ્વરૂપ સમજવાનુ છે, આદરવાનુ છે, ગતિમા મૂકવાનું છે. એ વિચારી જરા પણ ગભરાઈ જવાનું કારણ નથી, એ વાત વારવાર લક્ષ્ય પર લેવાની છે. આપણો મોક્ષ આપણે કરી શકીએ તેમ છીએ અને તે માટે જ આ વિચારણા છે. પરમાત્મા આ **શાંતસુધાનુ** પાન એના સાચા આકારમા કરવાની સર્વને સદ્બુદ્ધિ આપો.

ઇતિ અન્યત્વભાવના. ૫.

૩. સકળચંદ્રજીકૃત અન્યત્વભાવના

(રાગ–કેદારો–ગોડી)

ચેતના જાગી મહચારિણી, આળસ ગોદડું નાખી નાંખી રે;
હૃદય ઘરે જ્ઞાન દીવો કરો, સુમતિ ઉઘાડી આંખી રે. ચે૦

એક શતા અધિક અઠાવના, મોહ રણિયા ઘરમાહિ રે;
હું સદા તેણે વીંટ્યો રહું, તુજ ન ચિંતા કેસી નારી રે. ચે૦

જઇ[1] મુઝ તે અળગા કરે, તો રમું હું તુઝ સાથે રે;
તેહથી હું અળગો રહું, જો રહે તું મુઝ સાથે રે. ચે૦

મન વચન તનુ સર્વે ઇંદ્રિયો, જીવથી જૂજુઆ હોય રે;
અપર પરિવાર સબ જીવથી, તું સદા ચેતના જોય રે. ચે૦

તનુ વચન સવે ઇંદ્રિયા, જીવથી જૂજુઆ જોય રે;
જો રમે તુ ઇણ ભાવના, તો તુઝ કેવળ હોય રે. ચે૦

સર્વ જગ જીવ ગણુ જૂજુઆ, કોઇ કુણનો નવિ હોય રે;
કર્મવશે નિજ નિજતણે, કર્મથી નવિ તર્યો કોય રે. ચે૦

દેવ ગુરુ જીવ પણ જૂજુઆ, જૂજુઆ જગતના જીવ રે;
કર્મવશ સર્વ નિજ નિજતણે, ઉદ્યમ કરે નહી કલીવ[2] રે. ચે૦

સર્વ શુભ વસ્તુ મહિમા હરે, કલિયુગો દુષ્ટ ભૂપાળ રે;
તિમ દુકાલોપિ જનને હરે, અંબરની આશ મન વાળ રે. ચે૦

ચિંત કરે આપ તું આપણી, મમ કર પારકી આશ રે;
આપણું આચર્યું અનુભવ્યું, વિચારી પરવસ્તુ ઉદાસ રે. ચે૦

કો કિણે જગ નવિ ઉદ્ધર્યો, ઉદ્ધરે આપણો જીવ રે;
ધન્ય જે ધર્મ આદર કરે, તે વસે ઇંદ્ર સમીવ રે. ચે૦

જૂજુવે જૂજુવા આતમા, દેહ ધન જનથકી ધ્યાન રે;
તે ગઇ[3] દુ:ખ નવિ ઉપજે, જેહને મને જિન જ્ઞાન રે. ચે૦

---

૧ યદિ, ૨ નપુસક. ૩ તે જાય તો

પ્રકરણ છઠ્ઠું

અશુચિભાવના

शार्दूलविक्रीडितम्

सच्छिद्रो मदिराघटः परिगलत्तल्लेशसंगाशुचिः,
शुच्यामृद्य मृदा बहिः स बहुशो धौतोऽपि गङ्गोदकैः ।
नाधत्ते शुचितां यथा तनुभृतां कायो निकायो महा-
बीभत्सास्थिपुरीषमूत्ररजसां नायं तथा शुद्ध्यति ॥ क १ ॥

मन्दाक्रान्ता

स्नायं स्नायं पुनरपि पुनः स्नान्ति शुद्धाभिरद्भि-
र्वारंवारं बत मलतनुं चन्दनैरर्चयन्ते ।
मूढात्मानो वयमपमलाः प्रीतिमित्याश्रयन्ते,
नो शुध्यन्ते कथमवकरः शक्यते शोद्धुमेवम् ॥ ख २ ॥

शार्दूलविक्रीडितम्

कर्पूरादिभिरर्चितोऽपि लशुनो नो गाहते सौरभं,
नाजन्मोपकृतोऽपि हन्त पिशुनः सौजन्यमालम्बते ।
देहोऽप्येष तथा जहाति न नृणां स्वाभाविकीं विस्रतां,
नाभ्यक्तोऽपि विभूषितोऽपि बहुधा पुष्टोऽपि विश्वस्यते ॥ ग ३ ॥

क १ सच्छिद्रो નાના કાણાવાળો परिगलन् ગળતા, ઢળતા तल्लेश તેના અવયવો, ટીપા सगाशुचि મળથી અપવિત્ર शुच्या પવિત્ર, સારી मृदा आमृद्य માટી વડે મર્દન કરીને तनुभृता માણસોના निकाय ઢગલો पुरीष વિષ્ટા रजस् રુધિર, લોહી

ख २ स्नाय स्नाय ન્હાઈ ન્હાઈને मलतनु મળથી ભરેલુ શરીર अपमला મેલ વગરના, પવિત્ર अवकर ઉકરડો (જ્યા આખા મહોલ્લાનો કચરો એકઠો થાય છે તે જગ્યા) एवम् એ પ્રમાણે

ग ३ कर्पूरादि કપૂર વગેરે, 'વગેરે'મા અગર, કસ્તૂરી, અંબર આદિ સુગંધી ચીજો लशुन લસણ, ઘણુ દુર્ગંધી હોય છે. એ કંદમૂળ છે गाहते વ્યાપ્ત થાય છે न आजन्मा उपकृतो આખો જન્મ—આખો ભવ ઉપકાર

उपेन्द्रवज्रा

यदीयसंसर्गमवाप्य सद्यो, भवेच्छुचीनामशुचित्वमुच्चैः ।
अमेध्ययोनेर्वपुषोऽस्य शौचसंकल्पमोहोऽयमहो महीयान् ॥ घ ४ ॥

स्वागता

इत्यवेत्य शुचिवादमतथ्यं पथ्यमेव जगदेकपवित्रम् ।
शोधनं सकलदोषमलानां धर्ममेव हृदये निदधीथाः ॥ ङ ५ ॥

કર્યો હોય તો પણ નહિ पिशुन ખળ, લુચ્ચો માણસ विस्रता દુર્ગંધીપણું अभ्यक्तो Besmeared, વિલેપન કરેલો (સુગંધી અત્તર તેલ વગેરેથી) विभूषित શણગારેલો पुष्ट પોષેલો, ખાઈ ખાઈને જાડો બનાવેલો विश्वस्यते વિશ્વાસ કરાય

घ ४ सद्य એકદમ उच्चै ખૂબ अमेध्ययोने યોનિ એટલે ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન, અપવિત્ર વસ્તુઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન. महीयान् મોટો

ङ ५ अवेत्य સમજીને अतथ्य અસત્ય, ખોટો. शुचिवाद નોટ જુઓ ન્હાવા વગેરેથી પવિત્ર થવાય છે એવો ઉપદેશ पथ्य હિતકારક निदधीथा તું ધારણ કર

क १ કાણુ પડેલો દારૂનો ઘડો ગળતો હોય અને ચારે તરફ ઢળતા મદિરાના ટીપાઓથી અપવિત્ર થયો હોય તેને બહારના ભાગમા સારી મજાની માટીથી મર્દન કરવામા આવે અને ગગાના પાણીથી અનેક વાર ધોવામા આવે પણ તે (ઘડો) જેમ પવિત્રપણુ ધારણ કરતો નથી તે જ પ્રમાણે અતિ અળખામણા હાડ, મળ, મૂત્ર અને લોહીના ઢગલા જેવુ આ મનુષ્યનુ શરીર પવિત્ર થતુ નથી

ख २ મૂઢ પ્રાણીઓ વારવાર ન્હાઈ ન્હાઈને આ મળથી ભરેલા શરીરને ચોખ્ખા પાણીથી પણ સાફ કરે છે અને પછી એના ઉપર ચદન–સુખડનાં વિલેપન કરે છે અને પછી પોતે જાણે મેલ વગરના થઈ ગયા છે એમ મનમા માની રાજી થાય છે, પણ તેઓ કદી શુદ્ધ થતા નથી. ઉકરડાને તે કેવી રીતે શોધ્યો જાય? એને કેમ શુદ્ધ કરી શકાય?

ग ३ લસણને કર્પૂર, બરાસ આદિ સુગંધી પદાર્થોની વાસ આપી હોય તો પણ તે સુગધી થતુ નથી નાદાન હલકા માણસ ઉપર આખા જન્મ સુધી ઉપકારો કર્યા હોય તો પણ તેનામા સજ્જનતા આવતી નથી તે જ પ્રમાણે મનુષ્યોનો દેહ પણ એની સ્વાભાવિક દુર્ગંધીને છોડતો નથી. એ (દેહ)ને ગમે તેટલા તેલો ચોળવામા આવે, એના પર ગમે તેટલા ઘરેણા ઘાલવામા આવે અને એને ગમે તે પ્રકારે પુષ્ટ કરવામાં આવે તો પણ એનો ભરોસો કરાય નહિ.

घ ४ જે શરીરનો સંબધ થવાથી પવિત્ર વસ્તુઓ પણ તુરત જ મહા અપવિત્ર થઈ જાય છે અને જે શરીર અમેધ્યયોનિ (અપવિત્ર વસ્તુનુ ઉત્પત્તિસ્થાન) છે તેના સબંધમા શૌચ (પવિત્રતા)ની કલ્પના કરવી એ પણ મોટો મોહ છે–મહાઅજ્ઞાન છે।

ङ ५ આ પ્રમાણે સમજીને 'શુચિવાદ' અયથાર્થ છે અને સકળ દોષોને શોધનાર અને આખા જગતમા માત્ર પવિત્ર 'ધર્મ' પ્રાણીને હિત કરનાર છે એમ સમજી એ ધર્મને તારા હૃદયમા ધારણ કર.

गेयाष्टक*

भावय रे वपुरिदमतिमलिनं, विनय विबोधयमान सनलिनम् ।
पावनमनुचिन्तय विभुमेकं, परममहोमयमुदितविवेकम् ॥ भावय० ॥ १ ॥

दम्पतिरेतोरुधिरविवर्ते, किं शुभमिह मलकश्मलगर्ते ।
भृशमपि पिहितं स्रवति विरूपं, को बहु मनुतेऽवस्करकूपम् ॥ भावय० ॥ २ ॥

भजति सचन्द्रं शुचिताम्बूलं, कर्तुं मुखमारुतमनुकूलम् ।
तिष्ठति सुरभि कियन्तं कालं, मुखमसुगन्धि जुगुप्सितलालम् ॥ भावय० ॥ ३ ॥

असुरभिगन्धवहोऽन्तरचारी, आवरितुं शक्यो न विकारी ।
वपुरुपजिघ्रसि वारंवारं, हसति बुधस्तव शौचाचारम् ॥ भावय० ॥ ४ ॥

द्वादश नव रन्ध्राणि निकामं, गलदशुचीनि न यान्ति विरामम् ।
यत्र वपुषि तत्कलयसि पूतं, मन्ये तव नूतनमाकूतम् ॥ भावय० ॥ ५ ॥

अशितमुपस्करसंस्कृतमन्नं, जगति जुगुप्सा जनयति हन्नम् ।
पुंसवनं धैनवमपि लीढं, भवति विगर्हितमति जनमीढम् ॥ भावय० ॥ ६ ॥

केवलमलमयपुद्गलनिचये, अशुचीकृतशुचिभोजनसिचये ।
वपुषि विचिन्तय परमिह सारं, शिवसाधनसामर्थ्यमुदारम् ॥ भावय० ॥ ७ ॥

येन विराजितमिदमतिपुण्यं, तच्चिन्तय चेतन नैपुण्यम् ।
विशदागममधिगम्य निपानं, विरचय शान्तसुधारसपानम् ॥ भावय० ॥ ८ ॥

---

* આ અષ્ટકનો રાગ બહુ સુન્દર છે સ્ત્રીઓ ગહુલી ગાય છે ત્યારે 'પાટે બેઠા રે સૂરીશ્વર ગચ્છરાયા' એ રાગને જરા ઢાળ આપવાથી આખુ અષ્ટક સારી રીતે ગવાશે ચારે પદો એક સરખા બોલવાના છે અને તેની આખરે 'ભાવય રે વપુરિદમતિમલિન' ને ઝોક આપવાનો છે 'રે' ઉપર જરા વધારે ભાર મૂકવાથી રાગ આવી જશે પ્રતમા 'આસાવરી' રાગ જણાવે છે ત્યા દેશી 'કાગા રે તનુ ચુનિ ચુનિ ખાવે' જણાવેલ છે

ગેયાષ્ટકનો અર્થ

૧. આ શરીર અતિ મેલવાળું–મલિન છે એમ હે ચેતન! ભાવ–વિચાર તારા મનોમય કમળને ઉઘાડ અને સમજ. ત્યા જે સર્વવ્યાપી એક પ્રકાશવાન, વિવેકવાન, મહાપવિત્ર (અંતર્યામી–આત્મતત્ત્વ) છે તેનો વિચાર કર, તેનુ ધ્યાન કર.

૨. સ્ત્રી–પુરુષના વીર્ય અને શુક્રના ચક્રમા પડેલા એ મળ અને કચરાના ખાડામા તે સારાં વાના શું હોય? એને વારવાર ખૂબ ઢાકી દેવામા આવે તો પણ તેમાથી અત્યંત ખરાબ બીભત્સ પદાર્થો ઝર્યા જ કરે છે! કયો ડાહ્યો માણસ કચરાથી ભરેલા કૂવાને સારો ગણે?

૩. મ્હોમાથી (સામાને) અનુકૂળ પવન બહાર નીકળે તેટલા માટે એ સુંદર પાનમાં સુગંધી બરાસ વગેરે નાખીને ખાય છે, પણ મુખડું પોતે સુગંધી–રહિત છે અને કંટાળો આપે તેવી લાળથી ભરેલુ છે. તેનામા પેલી કૃત્રિમ સુગંધી કેટલો કાળ રહે?

૪. તારા શરીરની અંદર વ્યાપી રહેલો વિકારવાળો દુર્ગંધી પવન (ઉચ્છ્વાસ) ઢાકી શકાય તેવો નથી (અન્ય પદાર્થથી મઢી શકાય તેવો નથી) અને તુ તો તારા શરીરને વારવાર સૂધ્યા કરે છે–ચાટ્યા કરે છે. તારા શરીરને પવિત્ર બનાવવાની આ તારી રીતિ જોઈને ડાહ્યા માણુસ હસે છે, તારી એ રીતિ તરફ મશ્કરી કરે છે.

૫ જે શરીરમાથી બાર (સ્ત્રીનાં) અને નવ (પુરુષનાં) દ્વારો આખો વખત અપવિત્ર વસ્તુઓને બહાર કાઢ્યા જ કરે છે અને જરા વખત પણ વિરામ લેતા નથી તે શરીરને તુ પવિત્ર માને છે! ખરેખર! આ તો તારો તદ્દન નવો જ બુટ્ટો છે–અભિનવ તર્ક છે એમ મને લાગે છે.

૬. અનેક સુંદર ચીજો વડે સંસ્કાર પામીને તૈયાર કરેલુ અન્ન ખાવાથી હન્ન (વિષ્ટા) થઈને આ દુનિયામા નકામી ગ્લાનિ કરે છે, દુગંછા ઉપજાવે છે અને ગાયનુ સુંદર દૂધ મૂત્રરૂપ થઈને અતિ નિંદાને પાત્ર બને છે.

૭ આ શરીર માત્ર મળથી ભરેલા અણુઓનો ઢગલો છે અને સુંદર રસદાર ભોજન અને સારા કપડાને અપવિત્ર બનાવનાર છે, પણ એ શરીરમા અતિ વિશિષ્ટ સર્વદુ ખક્ષયરૂપ ‘શિવ’–મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનુ સામર્થ્ય છે અને તે તેનો પ્રધાનભાવ છે તેનો તુ વિચાર કર, તેની પર્યાલોચના કર

૮ આવા (શરીર)ને મહાપુણ્યવાન તરીકે બિરાજમાન કરી શકાય તેવી નિપુણતા–કુશળતાનો તુ વિચાર કર–તેનુ તુ ચિંતવન કર મહાપવિત્ર આગમરૂપ જળાશયને પ્રાપ્ત કરીને તુ **શાન્તસુધારસ**નુ પાન કર, એ ઓવારેથી પાણી પી તારી તરસને તુ છિપાવ

નોટ—

૧ भावय-વિચાર, ચિંતવ (આજ્ઞાર્થ) विवोधय-ઉઘાડ, ખુલ્લુ કર मानसनलिन-મનમય કમળ, હૃદયકમળ पावन પવિત્ર विभु-સર્વવ્યાપી एक-એક, Individuality જેને છે તેવો એક महोमय-પ્રકાશવાન, તેજસ્વી उदितविवेक-જેનામા માયા-ખોટાનુ ભાન જાગૃત થયુ છે તેવો

૨ दम्पति-સ્ત્રી-પુરુષ रेतस्-વીર્ય विवर्त-ઉદ્ભવ किं शुभ એમા સારુ શુ હોય? कश्मल-કચરો गर्त-ખાડો विल्म-ખગળ, બીભત્સ बहुमनुते-મોટુ, સારુ માને अवस्कर-કચરો कूपम्-પાણી વગરનો કચરો નાખવાનો કૂવો

૩ सचन्द्र-કર્પૂર જેવા સુગંધી દ્રવ્યો સાથે शुचिताबुल-પવિત્ર પાનપટ્ટી मुखमारुत-મ્હોના શ્વાસ जुगुप्सितलालम्-જેની લાળ તદ્દન જુગુપ્સા ઉપજાવે તેવી છે તેવુ (મુખ) तिष्ठति-ટકે, રહે

૪ गन्धवहो-પવન (-એ હમેશા ગંધને લઈ જનાર છે તેથી) अन्तर-અંદર विकारी-સારાને વિરૂપ-ખરાબ કરનાર, બગાડનાર उपजिघ्रसि-ચાટે છે, સૂંઘે છે शौचाचारम्-શૌચનો આચાર, પવિત્ર કરવાની રીતિ કેટલાક એ આચારને ધર્મ માને છે તેનો પારિભાષિક શબ્દ છે

૫ रन्ध्राणि-કાણા, દ્વારો (નોટ જુઓ) निकाम-વારવાર, અટક્યા વગર गलत्-ઝરતા नूतन-નવો, અભિનવ आकूत-અભિપ્રાય, બુદ્ધિ

૬ अशित-ખાધેલુ, उपस्कर-સામગ્રી (ઘી મસાલા આદિ) सस्कृत-સસ્કાર કરેલુ, પકાવેલુ हन्नम्-વિષ્ટા पुसवन-દૂધ पैनव-ગાયનુ लीढ-ચાટેલુ, ખાધેલુ मीढ-મૂત્ર

૭ मल-વિષ્ટા अशुचीकृत-જે પવિત્રને અપવિત્ર કરે તેવુ सिचय-સુંદર કપડા उदारम्-શ્રેષ્ઠ

૮ विराजितम्-ગોઠવ્યું, ચઢાવ્યું अतिपुण्य-મહાપુણ્યશાળી, ઈપ્સિત नैपुण्य-હુશિયારી निपान-જળાશય, ઓવારો

અશુચિભાવના : પરિચય

(ક ૧) શરીર અને આત્મા જુદા છે એ વાતનો વિચાર ખૂબ થઈ ગયો. એ બન્નેનો ભિન્નભાવ હવે દર્શાવવાની જરૂર રહે તેમ નથી. છતાં કર્મ–જજીરમા પડી આ જીવ–આત્મા શરીરમાં એટલો ગૃથાઈ ગયો છે કે આત્મા અને શરીર જાણે એક જ હોય એમ માની એ (આત્મા) શરીરને ખૂબ પપાળે છે, એની આળપપાળ હદ બહાર કરે છે અને એ જરા દુબળુ પડે તો પોતે પણ દુબળો પડી જય છે જેલમા દર પખવાડિયે તોલ લેવાય છે ત્યા પણ એ બે–પાચ રતલ ઓછા થાય તો અનેક પ્રકારની ફરિયાદ કરે છે અને વધારે દૂધ વગેરે મેળવવા યત્ન કરે છે. એ શરીર ખાતર અનેક દવા ખાય છે અને ઘણીવાર તો જે વસ્તુને અડતા પણ પાપ લાગે અને જેના નામો બોલતા ઊલટી આવે એવી તુચ્છ હિંસા-પ્રાપ્ય દવાઓ ખાય છે કેટલાક ભસ્મો–રસાયણો ખાય છે અને શરીરની ખાતર કે કે કરી મૂકે છે એને હવા ખવરાવવા બહારગામ લઈ જાય છે અને એની ભક્તિ કરવામા કાંઈ મણા રાખતો નથી એ ડૉક્ટર પાસે જાય તો અનેક વાર છાતી તપાવે છે અને ઘણીવાર ઘેલા–ઘેલા પ્રશ્નો પૂછી ડૉક્ટરને પણ કટાળો આપે છે

શરીર માટે એને ભય પણ અદરખાનેથી બહુ હોય છે. એ ઉપર ઉપરથી બેદરકારી બતાવે છે, પણ સાથે જાણે છે કે એ કાચની કાયા છે, એને ભાગી જતા વાર લાગતી નથી. માત્ર એ એક જ વાત ભૂલી જાય છે કે '**કાચની કાયા રે છેવટ છારની.**' શરીર માટે આમાની કેટલીક વાતો અનિત્ય, એકત્વ અને અન્યત્વ ભાવનામા આવી ગઈ છે એટલે હાલ વધારે વિચારણા છેવટના ઉપસહાર પર રાખી એ શરીર પોતે કેવુ છે તે પર વિચાર કરીએ એ શરીરમા શુ ભરેલુ છે? એ સારા પદાર્થોને પણ કેવું ખરાબ રૂપાતર કરી આપે છે અને એની ગમે તેટલી શુશ્રૂષા કરવામા આવે તો પણ એની નૈસર્ગિક અપવિત્રતા જઈ શકતી નથી એ મુદ્દા પર ખાસ ધ્યાન ખેચવાનુ છે આ વિચારણા કરતા શરીરમા કઈ કઈ વસ્તુઓ છે તે વિચારી જવુ એમા ખાસ કરીને માસ, લોહી, હાડકા, મેદ, વીર્ય, ચામડી આદિ ભરેલા છે એને નખ, બાલ ઊગે છે એ વાત ધ્યાનમા રાખવી. અને એમા એવી વસ્તુઓ ભરેલી છે કે જો ઉપર મઢેલી ચામડી કાઢી નાખી હોય અથવા અદરની કોથળીમાં ભરેલી ચીજોનુ બહાર પ્રદર્શન કર્યું હોય તો આ પ્રાણી તેની સામે જુએ નહિ, એટલુ જ નહિ પણ એ પ્રત્યેક ચીજ જોઈ એને સૂગ ચઢે, ઊલટી આવે અને એ મુખમાથી થૂકે આવી ઘૃણા ઉપજાવે તેવી ચીજો શરીરમા ભરેલી છે

આ ભાવના શરીરને એના ખરા આકારમાં બતાવનાર–રજૂ કરનાર છે. તેમાં ન ગમે તેવી વાતો પણ આવશે, પણ વસ્તુસ્થિતિ બતાવવાની હોય ત્યા સકોચ કર્યો પાલવે નહિ. શરીરને જ્યા સુધી સાચા આકારમા સમજવામા ન આવે ત્યાં સુધી એને પંપાળવામા પ્રાણી પાછો પડે તેમ નથી. તેથી એને ખરા સ્વરૂપે ચીતરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

આ ભાવના બીજી સર્વ ભાવનાથી જુદી પડી જાય છે. એ દેહાશ્રિત છે અને દેહને ચીતરનાર છે એ વાત ધ્યાનમા રાખવી. આત્માને અનિત્યતા બતાવતા કે એકત્વ અગર અન્યત્વભાવ બતાવતા જે વિચાર થાય તેમા અધિકારી આત્મા છે અને આ ભાવનામા અધિકારી દેહ છે એ વાત ખાસ લક્ષ્યમા રાખવી. હવે આપણે ગ્રથકર્તા સાથે ચાલીએ.

એક માટીનો ઘડો હોય, તેમા દારૂ ભર્યો હોય, તે ઘડામા નાના-મોટા કાણુ હોય અને એમાંથી દારૂ આગળ-પાછળ ઝમ્યા કરતો હોય આવા ઘડાની કલ્પના કરો હવે એ ઘડાને શુદ્ધ કરવો હોય-સાફ કરવો હોય તો કેમ થાય? એને બહાર માટી લગાડવામા આવે પણ માટીના ઘડામા તો નાના-મોટા છિદ્રો પાર વગરના હોય છે આખો ઘડો જ છિદ્રવાળો (Porous) હોય છે એને બહાર માટી લગાડવામા આવે અને અદરનો ભાગ શુદ્ધ ગગાજળથી સાફ કરવામાં આવે તો પણ દારૂનો ઘડો સાફ થાય ખરો?

એવી જ રીતે આ શરીરમા અતિ બીભત્સ હાડ, વિષ્ટા, મૂત્ર અને લોહી ભરેલા છે. તેને ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવામા આવે તો પણ તે શુદ્ધ થઈ શકે નહિ. એને સાફ કરવા માટે બહારથી ગમે તેટલા પદાર્થો લગાડવામા આવે અથવા અદરથી સાફ કરવા રેચ લેવામાં આવે તો પણ એ એવા-એવા પદાર્થથી ભરેલ છે કે દારૂના ઘડાની પેઠે એને સાફ કરવાના-એને પવિત્ર બનાવવાના સર્વ પ્રયત્ન તદ્દન નકામા નીવડે છે. શરીરની અદર કેટલાક પદાર્થો તો એવા ભરેલા છે કે જે બહાર નીકળી શકે તેમ પણ નથી. દારૂના ઘડામાનો દારૂ તો કદાચ ફેકી દઇ શકાય, પણ હાડકા કે લોહી, ચરબી કે નસો કાઈ દૂર કરી શકાય તેમ પણ નથી. આથી એ શરીરને પવિત્ર કરવાનુ કાર્ય વધારે મુશ્કેલ બને છે દારૂનો ઘડો સાફ થઈ શકતો નથી, પવિત્ર બનાવી શકાતો નથી, તો પછી આ શરીરની અદર તો સૂઘવી કે જોવી ન ગમે તેવી વસ્તુઓ ભરેલી છે તેને કઈ રીતે શુચિ (પવિત્ર) બનાવી શકાય?

શરીરમા કઈ કઈ ધાતુઓ ભરેલી છે તેનો પૂરો વિચાર કરવાથી એને પવિત્ર બનાવવાના કાર્યની અશક્યતા ધ્યાન પર આવશે મુબઈની ગટરો સાફ કઈ રીતે થઈ શકે? અને સાફ કરવા માડે ત્યા તો બીજો કચરો પડતો જતો હોય ત્યા સાફ થવાનો સવાલ ક્યાથી આવે? અને કચરામાનો અમુક ભાગ જ્યારે કાઢી શકાય તેવુ ન જ હોય ત્યારે તો પછી સાફ કરવાનો પ્રશ્ન ભારે અગવડમા આવે છે તાત્પર્ય એ છે કે - શારીરિક દૃષ્ટિએ આ શરીર શુદ્ધ થઈ શકે તેવુ નથી.

(ख २) ઉપર પ્રમાણે હકીકત હોવા છતા આ પ્રાણી પોતાના શરીર સાથે કેવા ચેડા કાઢે છે તે ખરેખર જોવા જેવુ છે. આ પ્રાણી વારવાર ન્હાય છે, ચોખ્ખા પાણીથી વળી ફરી વાર ન્હાય છે દિવસમાં એક વાર અથવા એકથી વધારે વખત સ્નાન કરે છે અને સ્નાન કરવા પવિત્ર પાણી-મીઠુ જળ વાપરે છે. ખારુ પાણી કે ગંદુ પાણી એ શરીરને સાફ કરવામા વાપરતો નથી એને શરીરને સાફ કરવા માટે ખૂબ તજવીજ રાખવી પડે છે.

વળી સ્નાન કરે ત્યારે નવયુગનો હોય તો સાબુ વાપરે છે, પુરાણકાળમા ખારો – ભુતડો વાપરતા હતા. કોઈ વખત એ માથાના બાલ સાફ કરવા કકોડી વાપરે છે, શરીરે પીઠી ચોળી ન્હાય છે, કોઈ વખત કેસૂડાના જળથી ન્હાય છે આવી રીતે ન્હાવાના અનેક પ્રકારના પ્રયોગ કરીને શરીરને સાફ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, છતા એ આખો વખત તેના મનમાં ખાતરી હોય છે કે આ શરીર મળથી ભરેલું છે. મળ શબ્દમા ખાસ કરીને વિષ્ટા અને ઉપચારથી મૂત્ર વગેરે અનેક અપવિત્ર પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે. શરીરમાં પસીનો (પ્રસ્વેદ) એટલો થાય છે કે ઉનાળાના દિવસોમા ન્હાયા પછી બે ઘડી પછી, ન્હાયા ન ન્હાયા જેવું જ થઈ રહે છે

વળી શરીરે સ્નાન કરીને પછી તેના ઉપર ચદન લગાડવામાં આવે છે. અગાઉ શરીર ઉપર ચદન લગાડવાનો રિવાજ હશે એમ જણાય છે હાલ તો ન્હાયા પછી બાલ સાફ કરવા માથામા તેલ નાખવાનો રિવાજ જાણીતો છે વળી તે પહેલા ટુવાલથી શરીરને ખૂબ ઘસવામા આવે છે એટલે ઉપરનો કચરો નીકળી જાય અને લાગેલ પાણી સાફ થઈ જાય એ એમા અપેક્ષા હોય છે

આવી રીતે ન્હાઈ, ધોઈ, સાફ થઈ, શરીર પર દેશાચાર પ્રમાણે અથવા વ્યક્તિગત પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉપચારદ્રવ્યો લગાડવામા આવે છે અને પછી આ ભલો–ભોળો પ્રાણી એમ માને છે કે આપણો મેલ દૂર થઈ ગયો અને પછી એને શરીર તરફ પ્રેમ થાય છે. પછી એ પોતાનુ મુખડુ કાચમા જુએ છે અને કાચમા જોતી વખતે જો અન્ય કોઈ એને જોતુ નથી એમ એની ખાતરી હોય તો તે મુખડા સાથે એવા ચેડા કાઢે છે કે જરૂર હસવુ આવે ગમે તેવો ડાહ્યો માણુસ કાચમા જુએ અને કાંઈ ચાળા ન કરે એ બનવું મુશ્કેલ છે એ જીભ બહાર કાઢશે, ભવાં ચડાવશે અને કૈંક નખરા કરશે આ સર્વ ખાલી ભ્રમ છે, ખોટો ઉન્માદ છે, મૂઢતાનુ ખાલી પ્રદર્શન છે, મશ્કરી કરવા યોગ્ય બાળચેષ્ટા છે

જ્યા આખા મહોલ્લાનો કચરો નખાય તે જગ્યાને 'ઉકરડો' કહે છે એ ઉકરડો અભ્યાસ કરવા જેવી ચીજ છે એમા ટોપલા ભરીને કચરો પડયે જ જાય છે અને કચરો વિધવિધ વસ્તુઓનો બનેલો હોય છે કોઈ એ ઉકરડાને સાફ કરવા માગે તો તેને ધોવાથી તે સાફ થતો નથી એને તો હજાર સાબુએ ધુવે તો પણ તે ઉકરડો તે ઉકરડો જ રહેવાનો છે. એને સાફ કરતા જાઓ તો વધારે કચરો જ નીકળે ઉકરડો ધોવાથી કે એના ઉપર સુગધી દ્રવ્ય નાખવાથી એ કદી સાફ થઈ શકતો નથી ઉકરડાને પવિત્ર કરવાનો રસ્તો પાણીથી સાફ કરવાનો નથી કે એના ઉપર સુગધી દ્રવ્ય નાખવાનો નથી એ જ રીતે શરીરને ગમે તેટલી વાર સાફ કરવામા આવે કે એના ઉપર ગમે તેટલા સુગંધી દ્રવ્યો લગાડવામા આવે, એને ચંદનથી લેપવામા આવે કે એને બરાસ લગાડવામા આવે, પણ કોલસાને લગાડેલ સાબુની જેમ એ સર્વ નિષ્ફળ પ્રયાસ છે. એ પ્રયાસમા કાર્યસિદ્ધિ અશક્ય છે. એનામા અદર અને બહાર એટલો મળ ભરેલો છે કે એને સાફ કરવાની તજવીજ અજ્ઞાનતામૂલક છે અને એના તરફ પ્રીતિ કરનારને 'મૂઢ'ની સજ્ઞા મળે છે

(ગ ૩.) 'લસણુ' નામનુ એક કંદ આવે છે. તેનામાં એટલી દુર્ગંધી હોય છે કે એ ખાધા પછી કલાકો સુધી એની વાસ શ્વાસદ્વારા પણ બહાર પડે છે એ ખાનાર જાહેરમા–સભ્યસમાજમા કલાકો સુધી ભળી શક્તો નથી. આવા લસણુને કપૂર સાથે રાખવામા આવે કે એને બરાસમા રાખવામા આવે કે તેના પર કસ્તૂરી લગાડવામા આવે પણ એની વાસ જતી નથી અને એ કસ્તૂરી, કપૂર, બરાસ કે એવા બીજા કોઈ પણ સુગધી પદાર્થની વાસ લેતુ નથી. સાધારણ વસ્તુ આવા તીવ્ર સુગધી પદાર્થોની વાસ ગ્રહણ કરે છે, પણ લસણુ તો કદી સુગધીથી વ્યાપ્ત થતુ જ નથી. એ બીજા અનેક પદાર્થને બગાડે ખરુ પણ પોતાની તીવ્ર દુર્ગંધ કદી છોડતું નથી અને બીજા તીવ્ર સુગધી દ્રવ્યની વાસ લેતુ નથી. આ એક વાત થઈ

ખળ–લુચ્ચા માણુસ ઉપર ગમે તેટલો ઉપકાર કરવામાં આવે પણુ તે સુજનતાને ધારણુ કરતો નથી ઘણુા પ્રાણીઓ એટલા ઊતરી ગયેલા હોય છે કે એને ગમે તેટલો લાભ કરો, એની મુશ્કેલીમા એને મદદ કરો, એને ખાવા–પીવાની સગવડ કરી આપો કે એને ધધે વળગાડી આપો, પણુ એ પોતાનુ પોત પ્રકાશ્યા વગર રહેતા નથી. જીવતરનુ દાન કર્યું હોય, આબરૂ જતી બચાવી હોય અને પૈસાની મદદ કરી હોય છતાં એ સર્વ ભૂલી જઈ અણીને વખતે ઉપકાર કરનાર ઉપર જ એ નૈસર્ગિક ખળ પુરુષ આઘાત (અપકાર) જ કરે છે ધવળશેઠને રાજદડથી ઉગારનાર, દાણુચોરીના ગુન્હામાથી બચાવનાર અને એના અટકેલા વહાણુ તરાવી આપનાર શ્રીપાળનો અતે એણે જીવ લેવા પણુ પ્રયત્ન કર્યો અન્યની લાગ-વગથી અમલના સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર ઉપરી–અધિકારી ઉપકાર કરનારને કેવા બદલા આપે છે તેના દાખલા અજાણ્યા નથી જે પ્રાણી સ્વભાવથી હલકો હોય છે તેના પર આખો જન્મ ઉપકાર કરવામા આવે તો પણુ તે સૌજન્ય બતાવતો નથી. પોતાને મદદ કરી ભણુાવનાર સસ્થાને વીસરી જનાર અને તેની અણુઘટતી ટીકા કરનારના અનેક દાખલા મોજૂદ છે મતલબ એ છે કે જેમ સજ્જન પોતાનો સ્વભાવ છોડતો નથી તેમ દુર્જન પણુ પોતાનો સ્વભાવ છોડતો નથી.

એવી જ રીતે આ શરીર ઉપર ગમે તેટલા ઉપકાર કરવામા આવે તો પણુ તે પોતાની સ્વાભાવિક દુર્ગંધતા છોડે તેમ નથી એને ગમે તેટલા સુગધી દ્રવ્યોથી સુગધિત કરવામા આવે, એને ઘરેણુા અને ઝવેરાતથી શોભાવવામા આવે કે એને ન ખાવા યોગ્ય પદાર્થો ખાઈને અથવા ઘૃતાદિ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરીને પુષ્ટ કરવામા આવે તો પણુ એનામા સ્વાભાવિક દુર્ગંધી એટલી બધી ભરી છે કે એ સર્વ વિલેપનો, અલકારો અને પૌષ્ટિક પદાર્થોની દરકાર ન કરતા એ તો દુર્ગંધી જ રહે છે, પોતાની દુર્ગંધ કદી તજતુ નથી

શરીરની પુષ્ટિ માટે માણુસો કેવા કેવા પદાર્થો ખાય છે અને કેટલી જાતના પ્રયત્નો કરે છે! વસતમાલતી, અભ્રક, લોહ આદિની વાત તો અન્ય સ્થાને કરી છે, પણુ ન ખાવા યોગ્ય દવાઓ પણુ શરીરપુષ્ટિ માટે અનેક મનુષ્યો લે છે તે વખતે શરીરની આખર સ્થિતિ

જરા પણ ધ્યાનમાં રહેતી નથી એ ઉપરાંત એને શરીરપુષ્ટિ માટે નિરંતર ચિંતા રહ્યા કરે છે અને છતા શરીરની વક્રતા તો એ દરરોજ અનુભવે છે.

આવી જાતનુ શરીર છે! એમા વાયુઓ પણ એવા પ્રકારના ભરેલા છે કે એને ઓડકાર આવશે તો તેમા પણ ખરાબ ગંધ આવશે અને અપાન વાયુ નીકળશે તો તેમા પણ દુર્ગંધ આવશે અને પરસેવો પણ ગંધવાળો થશે. એની આખમાથી ચીપડા (પીઆ) નીકળશે તો તે પણ દુર્ગંધી જ હશે. નાકનો શ્લેષ્મ પણ દુર્ગંધી અને એના મળ-મૂત્ર સર્વ દુર્ગંધી નીકળશે. આવી રીતે સ્વાભાવિક દુર્ગંધ એનામા એટલી બધી ભરેલી છે કે એના પર ગમે તેટલા સસ્કાર કરવામા આવે પણ તે પોતાની દુર્ગંધ છોડે તેમ નથી, કારણ કે એ દુર્ગંધ સ્વાભાવિક છે અને જેમ લસણ સુગંધી થતું નથી કે દુર્જન કદી સજ્જન થતો નથી તેવી એની સ્થિતિ છે.

(ઘ ૪.) જે વસ્તુ છ આને શેર મળતી હોય અને મીઠાઈ વેચનારની દુકાન શોભાવતી હોય તેને ઘેર લાવી ખાધા પછી તેની કિંમત શી થાય? એના શેરના કોઈ છ આના તો ન જ આપે, પણ એને દૂર ફેકાવાના પણ દામ આપવા પડે. દરેક મ્યુનિસિપાલિટી હલાલખોર કર લે છે તે સારા પદાર્થોને ખરાબ કર્યાનો બદલો જ છે અને તે તેની કિંમત છે

આ શરીર એવુ છે કે એના સંબધમા ગમે તેવી પવિત્ર વસ્તુ આવે તે થોડા કલાકમા અપવિત્ર બની જાય છે બત્રીશ શાક અને તેત્રીશ ભોજન મળે પણ તે પેટમાં ગયા પછી શુ બને છે? દૂધપાક કે ઢોકળા કે જેને જે ગમે તેવી ચીજ ખાય તેવી ચાર-છ કલાક પછી શી દશા થાય છે! એ સર્વ વસ્તુઓ અદર્શનીય, અસ્પર્શનીય અને અનિચ્છનીય બને છે.

એનુ કારણ એ છે કે આ શરીર અમેધ્યયોનિ છે યોનિ એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન. અમેધ્ય એટલે અપવિત્ર એ શરીર અપવિત્ર વસ્તુઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને એનુ આખુ યંત્ર એવી જ રીતે ગોઠવાયલુ છે કે એ ગમે તેવી પવિત્ર તેમ જ સુદર વસ્તુ હોય તેને પણ અપવિત્ર બનાવી દે જેમ કાપડ બનાવવાના સાચાકામમાથી કાપડ બને તેમ અપવિત્ર વસ્તુ ઉત્પન્ન કરનાર સાચાકામમાથી અપવિત્ર વસ્તુઓ જ બનીને નીકળે. એમા તમે દૂધ ભરો, ઘી ભરો, સાકરથી એને ગળ્યુ કરો, પણ એ અમેધ્યયોનિ છે એટલે એ સરસ વસ્તુઓ પણ અતિ અપવિત્ર થઈ એમાથી એવી જાતની થઇને બહાર પડશે કે એના સામુ જોવુ પણ નહિ ગમે એના સ્પર્શમાત્રથી સરસ વસ્તુ કેવી વિરૂપ થઈ જાય છે તેનું દૃષ્ટાત દૂધ પૂરું પાડે છે દૂધને પીધા પછી તુરત જ વમન થાય તો તે વખતે જે દૂધ બહાર નીકળશે તે ફોદા ફોદાવાળુ અને સ્પર્શને નાલાયક બની જશે દૂધ જેવા સુદર પદાર્થને એક ક્ષણવાર શરીરનો સબધ થાય ત્યા એ કેવુ બની જાય છે તે ખાસ વિચારવા જેવુ છે

આવા શરીરને માટે 'શૌચ'નો સકલ્પ કરવો એ મૂઢતા છે એને ન્હવરાવવાથી કે એના પર સુગધી દ્રવ્યો લગાડવાથી એ પવિત્ર થઈ જાય છે એમ માનવુ એ તો સરિયામ અજ્ઞાન છે એને ગમે તેટલુ ન્હવરાવો અને ગમે તેટલી વાર એને પખાળો પણ એ તો

ગટર સાફ થાય તો તે સાફ થઈ શકે જ્યાં આખુ વાતાવરણ જ અપવિત્ર હોય ત્યા પવિત્રતાનો દાવો કરવો એ તો મહામોહ સિવાય બીજાનું કાર્ય ન હોય !

શૌચવાદ કોઈ મતવાળાને માન્ય પણ હોય છે એ અન્ય સાધ્યની અપેક્ષા વગર બને તેટલી વખત ન્હાવામા—સ્નાન કરવામા જ પુણ્ય માને છે આ અજ્ઞાન છે. કોઈ વિશિષ્ટ હેતુને અવલબીને સ્નાન કરવાની બાબત જુદી છે, પણ માત્ર ન્હાવાથી શૌચધર્મ પળાય છે એ અજ્ઞતા છે. આતરશૌચનો આખો પ્રશ્ન તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો છે. એનો સમાવેશ દશ યતિધર્મમા છે તેને અત્ર સ્થાન નથી અત્ર તો બાહ્ય સ્થૂળ શૌચના પ્રશ્નનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ એ વાત ધ્યાનમા રાખવી. કેટલીક વાર ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિ સાટે અને વિકારોની શાતિ માટે આવા ખ્યાલો થાય છે તે મોહ—અજ્ઞાનજન્ય હોઈ નિરર્થક છે અને અંતે આત્માનો અધપાત કરાવનાર છે.

(ઙ. ૫.) ઉપર જણાવેલી વાત સમજીને એટલુ મનમા બરાબર વિચારી લેવુ કે શૌચવાદ – સ્થૂળ શારીરિક પાવિત્ર્યનો ઉપદેશ યથાર્થ નથી જે શરીર સ્થૂળ નજરે કદી પવિત્ર થઈ શકતુ નથી તેને પવિત્ર કરવાના ઉપદેશદ્વારા એને વગર સાધ્યે ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવાની માન્યતા કરાવવી એ અજ્ઞાન છે અને મોહજન્ય અવિવેક છે.

આ જગતમા જો કોઈ ચીજ પવિત્ર હોય તો તે ધર્મ છે, એ આત્મધર્મ છે. આત્મસન્મુખના એ કર્તવ્ય છે, કારણ કે એ સર્વ મળને શોધનાર છે આ શરીરમા અતર્ગત રાગ—દ્વેષ જેવા મહામોહો પેસી ગયા છે એ આત્માને અનેક પ્રકારે દૂષિત કરનારા છે અને ધર્મ એને શોધી શોધી—વીણી વીણી છૂટા પાડે છે અને એને એના ખરા આકારમા સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે અનેક પ્રકારના દોષોને શોધનાર—અતરથી શૌચ કરી આપનાર તો ધર્મ જ છે સ્નાન કરવાથી કાંઈ શુચિ (પવિત્ર) થવાય તેમ નથી

તેટલા માટે જો તારે અદરથી પવિત્ર થવુ હોય તો મળનુ શોધન કરનાર ધર્મને તારા મનમા ધારણ કર, તારા હૃદયમા એને સ્થાન આપ. તારામાં જે મળો અદર ઘૂસી જઈ તને હેરાન કરે છે તેને શોધી તે તને સાફ કરી આપશે ગમે તેટલી વાર સ્નાન કરીશ એથી તો બાહ્ય મળ પણ જનાર નથી, પણ જો તારે તારા અતરનો મળ કાઢવો હોય તો ધર્મને હૃદયમા કોરી દે, એને અદર ચોટાડી દે અને એના ઉપર આધાર રાખ. તે તારુ કર્મમાલિન્ય કાપી નાખશે અને તને મળ વગરનો કરશે એ જગતમા મહાપવિત્ર છે અને અંદરના દોષોને શોધનાર છે બાકી શૌચવાદ જેવા ભુલાવો ખવરાવનારા ઉન્માદમા પડી નકામો હેરાન થવાનુ છોડી દે અતે એ ધર્મ તને ટેકો આપશે. એનુ સ્વરૂપ દશમી ભાવનામા વિચારવાનુ છે તેથી અત્ર ધર્મપરત્વે નામનિર્દેશથી જ સતોષ ધરીએ એ અજબ વિભૂતિ છે

—x—

અશુચિભાવના : અષ્ટકપરિચય

૧. બહુ સક્ષેપમા ગેયની ભાવના કરી જઈએ એ અષ્ટક બહુ સુદર ભાવથી ભરેલું છે. આ **શરીર**ને અતિ મલિન તરીકે ચિતવ એને મલિન ગણવાનાં કારણો છે તેમાંના કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે

(૧) એ મળમાથી ઉત્પન્ન થાય છે

(૨) એ ચારે તરફ રહેલા મળમા ઊછરે છે

(૩) એનામા મળમૂત્ર ભરેલા છે.

(૪) એના સર્વ ભાગો અતિ દુગછા ઉત્પન્ન કરાવનાર છે.

(૫) એ પવિત્ર પદાર્થોને અપવિત્ર કરનાર છે.

(૬) એના સસર્ગમાત્રથી સુદર પદાર્થો ફેંકવા યોગ્ય થાય છે.

(૭) એની કોઈ પણ પ્રકારે શુદ્ધિ થવી શક્ય નથી.

(૮) એમાથી અનેક સ્થાનકેથી અપવિત્ર પદાર્થો વહ્યા કરે છે.

(૯) એના ઉપરની ચામડી ઉતારી હોય તો અદરનો ભાગ બીભત્સ દેખાય છે.

—વગેરે કારણો, જેનુ વિવેચન આ ભાવનામા થયુ છે અને થશે તે ખ્યાલમાં રાખી, એને મલિન—અતિ મલિન તરીકે વિચાર

અને છતા તેનો કાઈ લાભ લેવો હોય તો તારુ મનરૂપ કમળ ઉઘાડ અને તેની અદર ઊડો ઊતરીને જો. તુ ઉપર ઉપરનો વિચાર છોડી દઈને અદર ઊતર. તને ઘણુ જાણુવા—સમજવા જેવુ ત્યા મળશે

આ તારા શરીરને પ્રેરનાર, મનકમળને વિકસાવનાર અદર એક મહાપવિત્ર વિભૂતિ બેઠી છે. એ કેવી છે તેનો ખ્યાલ કર. એ પવિત્ર છે, એ વિભુ છે, એ એક છે, એ મહાતેજોમય છે અને એ જાગૃતવિવેક છે એ તુ પોતેજ છે, પણ તુ એવી ગડબડમા પડી ગયેલ છે કે તારા પોતાના સ્વરૂપને તુ ભૂલી ગયેલ છે જો તે આ પ્રકારે છે:—

તારુ અંતરાત્મસ્વરૂપ પ્રકાશે ત્યારે તુ મહા**પવિત્ર** છે. તારામાં પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની સત્તા છે. માત્ર તારી પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાથી તે પ્રાપ્ય છે તુ ખરેખર શુદ્ધ—નિર્મળ છે, મહાપવિત્ર છે અને તારામા અનત જ્ઞાન ભરેલુ છે અનત જ્ઞાનથી તુ સર્વ પદાર્થને જોઈ શકે તેટલી તારામા શક્તિ છે એ દૃષ્ટિએ તુ સર્વવ્યાપી છે અને તેથી કરીને તુ **વિભુ** છે વિભુ એટલે સર્વવ્યાપી જ્ઞાનદૃષ્ટિએ તુ ખરેખર વિભુ છે જ્ઞાન સર્વ જ્ઞેય વસ્તુને જાણી શકે છે અને તેથી જ્ઞાનની નજરે તુ સર્વત્ર છે. તુ પોતે એક છે તારુ વ્યક્તિત્વ બરાબર સ્પષ્ટ છે તારા અસંખ્ય પ્રદેશો છે તેને એક તરીકે બતાવનાર ,છે જ્ઞાયક તરીકે તારા સર્વ અસખ્ય પ્રદેશમા તું ફરી વળેલ (પરિણુત) છે તારુ વ્યક્તિત્વ સર્વદા સિદ્ધ છે.

વળી સર્વ વસ્તુનુ તને અંતરદર્શન થાય છે–તારે માટે તે શક્ય છે તેથી તુ મહા-તેજોમય છે. એ કેવળદર્શન મહાપ્રકાશમય છે, તેજસ્વી છે, ઉજ્જવળ છે અને તને ભેદજ્ઞાન શક્ય છે. તારામા અત્યારે પણ તારુ શુ છે અને પર શુ છે તે વિચારવાની શક્તિ છે એ વિવેક જ્યા જાગે ત્યા ખરો રસ્તો પ્રાય હાથ લાગી જાય છે. વર્તન પહેલા વિવેક થાય ત્યારે વર્તનમા આનદ આવે છે. આથી તુ **જાગૃતવિવેક** છે

આવા આવા અનેક રત્નો તારામા ભરેલા છે અને તું તેથી તન્મય છે તુ તારા શરીરનો વિચાર કરે છે, પણ તે તો મળથી ભરેલુ છે અને મહાપ્રયત્ને પણ શુદ્ધ થઈ શકે તેવુ નથી તુ તેટલા માટે તારો પોતાનો જ વિચાર કર અને તુ કેવો છે તેની ચિતવના કર જે અતે પોતાનું નથી, મહાદગાબાજ છે અને હોય ત્યાં સુધી જે અનેક નકામી ઉપાધિઓ ઊભી કરે છે તેનો વિચાર તુ છોડી દે અને તારો વિચાર કર, તારો **પોતાનો** વિચાર કર

તુ શરીરનો મોહ છોડી શકતો ન હોય તો તુ નીચેની હકીકત વિચાર અને તેટલુ છતા પણ તને શરીર પર મોહ થાય તો તુ જાણુ, પણ જો તુ જરા પણ વિવેકપૂર્વક વિચાર કરીશ તો બીજુ પરિણામ નહિ આવે જો તારા શરીર સબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિચારો છે તે તપાસી જો બરાબર ઊડો ઊતરજે અને પછી નિર્ણય કરજે.

૨. પ્રથમ તુ તપાસ કરીને જોઈશ તો સમજાશે કે શરીરની ઉત્પત્તિ જ એવી રીતે થાય છે કે એમાંથી તુ કાઈ સારી આશા રાખ એ સર્વથા ફોકટ જ છે પુરુષનુ વીર્ય અને સ્ત્રીનુ રુધિર એ બન્ને ભેગા થાય ત્યા એ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે પછી એ સ્થાનમાં–માતાના પેટમાં શુ ભરેલુ હોય છે તે તું જો. એના ઉત્પત્તિસ્થાનની બાજુમાં મૂત્રાશય, આતરડા, માસ, મેદ, વિષ્ટા, હાડકા વગેરે ભરેલાં હોય છે આવુ એનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને ત્યા એ લગભગ નવ માસ પર્યત રહે છે એની આસપાસ મળ હોય છે અને એ મળથી વીટાયેલ હોય છે. વળી એ શરીર પોતે મળ અને કચરાનો જ પિડ છે. શરીરમા મળનો તો પાર નથી એમા મૂત્ર, વિષ્ટા, શ્લેષ્મ, કફ, પિત્ત, પસીનો આદિ ભરેલા છે એટલે એ મળનો તો ખાડો છે તેમજ કચરાનો પણ ખાડો છે, કારણ કે એ ખરાબ પુદ્ગળોનો સમૂહ છે. એમા એ સિવાય બીજુ કાઈ પણ નથી

એવા ઉત્પત્તિસ્થાનવાળા અને એવા મળ–કચરાથી ભરેલા શરીરમા તે સારી વાત શી હોય ? તેમાથી તું કઈ વસ્તુની અપેક્ષા રાખે છે ? જેના જેવા મૂળ તેવી તેમાથી ઉત્પત્તિ થાય છે આકડો વાવીને આંબાની ઉત્પત્તિની આશા રાખવી એ કેવળ મૂઢતા છે. વીર્ય અને રુધિરમા વિવર્ત થાય, તેમાથી જે શરીર ઊપજે એમા પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે એવી શી ચીજ હોય ? અને કેમ હોઈ શકે ?

એને ગમે તેટલુ ઢાંકવામા આવે, એના ઉપર ગમે તેવા લૂગડા કે ઘરેણાં પહેરાવવામા આવે પણ એમાંથી અતિ બીભત્સ વસ્તુ વારવાર ઝર્યા કરે છે. કપાળ ઉપર દામણી બાધી

હોય કે હાથ બંગડીઓથી, વીટીઓથી, ઝવેરાતથી ભરી દીધા હોય અને ગળામા નવસર મોતીની કે હીલમની માળા પહેરી હોય અને ઉપર મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેર્યાં હોય તો પણ સૂઘવી કે જોવી ન ગમે તેવી વસ્તુઓ તે શરીરમાથી ઝમ્યા જ કરે છે. હવે આવાને માટે તે દાખલો પણ શો આપવો?

તુ જો! કોઈ કૂવા કચરાના હોય છે દેશમા એને ખાળકૂવા કહે છે. એમા મળ અને મૂત્ર એકઠા થાય છે. એ કૂવાને સારો કોણ માને? જેની વાત કરતા ભવા ચઢી આવે અને નજીક જતા નાક આડો રૂમાલ રાખવો પડે તેને સારો કોણ ગણે? એની વાત પણ કોણ વિચારે? અને એના સબધમા માનપૂર્વક વિચાર તો કોણ જ કરે?

આવો દેહ છે! જેને માટે પ્રાણી કંક કંક કરી નાખે છે તે દેહ આવો છે, તેના મૂળ આવા છે અને તેના પરિણામ આવા છે માત્ર એ બાબત તરફ આખમીંચામણા કરીને એ વાતને રળીટાળી નાખવામા આવે તો તો કાઈ કહેવા જેવુ નથી, બાકી એમા એક પણ ભલી વાત હોય એમ જણાતું નથી

૩. પોતાની પાસે આવનારા પદાર્થોને શરીર કેવા બનાવી દે છે તેનો એક દાખલો જુઓ પોતાનુ મુખ સુંદર લાગે અને અદરનો પવન સુગંધી જણાય તેટલા માટે પ્રાણી પાન (તાબૂલ) ખાય છે પાનના બીડામા તે એલચી, લવિંગ, બરાસ વગેરે અનેક સુગંધી પદાર્થો નાખે છે અને પછી તે પાનને કાથા–ચૂના સાથે ખાય છે આવા માણસની પાસેથી નીકળો તો તેના મુખમાથી સુગધી નીકળતી જણાશે, પણ સવાલ એ છે કે એ સુગંધી કેટલો વખત ટકશે? પાન ચવાઈ રહ્યુ અને એક–બે પિચકારી મારી કે પાછુ એ ભગવાન એના એ આ સ્થિતિ શુ બતાવે છે? વાત એ છે કે મુખ પોતે અસુગંધી છે અદર જ્યારે પવન જાય છે ત્યારે તો તે શુદ્ધ હોય છે, પણ અદરથી દુર્ગંધ (Carbon) નીકળે છે. બહાર નીકળતો પવન એ દુર્ગંધ લઈને નીકળે છે. અરે! એની લાળ પણ કેવી હોય છે! કોઈ એને (લાળને) અડી જાય કે એ કોઈ વસ્તુને અડી જાય તો તે વસ્તુ અભડાય છે મનુષ્ય બનતા સુધી કોઈનુ બોટેલું પાણી પીતો નથી, કોઈએ ચાખેલ અન્ન ખાતો નથી, કારણ કે લાળમાં અનેક જાતિના પુદ્ગલો ભરેલ હોય છે અને તે ચેપથી રોગોને પણ મોકલી આપે છે. એ લાળનો આકાર અને રંગ પણ સૂગ લાવે તેવા હોય છે કોઈએ મ્હોં અણાવ્યુ હોય તો તેની પાસે ઊભા રહેવુ પણ ગમે નહિ એવી લાળ દિવસો સુધી નીકળે છે

શરીરની આ સ્થિતિ છે! એક મુખની વાત કરી ત્યા આટલી ઘૃણા આવે છે તો એના પ્રત્યેક વિભાગની વાત કરવામા આવે તો તો શુ શુ થાય? વાત એ છે કે તાંબૂલવાળા મુખની સુગંધી પૂરી પાચ–પદર મિનિટ પણ ટકતી નથી અને અતે અસલ સ્થિતિ આવી જાય છે બહારના ઉપચારથી કરેલ સારો દેખાવ તે કેટલો ટકે?

૪. ખરી વાત એ છે કે શરીરમા જે પવન જાય છે તે ત્યાં એવા પદાર્થોના સંબંધમા આવે છે કે એ અસુગંધી થઈ જાય છે, વિકારવાળો થઈ જાય છે અને સુગધી પદાર્થોને મુખમાં રાખીને એ દુર્ગંધને છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવે તે નિરર્થક થાય છે.

આવા તો અનેક નિષ્ફળ પ્રયત્ન પ્રાણી વારવાર કરે છે એ શરીરની અંદરની દુર્ગંધી છુપાવવા માટે કંઇક કંઇક પ્રયત્ન કરે છે. એના ખોરાકમા, એના સ્નાનમા, એના પીણામાં, એના કપડામા, એના ઘરેણામા એ પ્રયત્ન વારવાર દેખાય છે, પણ છતા એ એક પણ પ્રયત્નમાં લાખો વખત સફળ થતો નથી અને સફળ ન થવા છતા એ નવા નવા પ્રયોગો કર્યા જ કરે છે

અત્યારે તમે કોઈ પણ ચિત્રવાળા છાપાં વાંચશો તો તેમા સૌંદર્યશાળી કેમ દેખાવું તેના અનેક પ્રયોગો જોશો. ત્યા તમે જાહેરખબરના થોકડા વાચશો એક બાલ કેમ સાફ રાખવા એને માટે સેંકડો વાતો જોશો. મુખ પર લગાડવાના પફ પાઉડર, ક્રીમ, ઓઈન્ટમેન્ટ. સ્નો અને તેના ડાઘા દૂર કરવાની જાહેરાતોની હારની હાર જોશો અંદરનો કચરો દૂર કરવાની પદ્ધતિ અને પ્રયોગો પર ઉલ્લેખ કરવામા આવે તો પૃષ્ઠો ભરાય તેમ છે. આ સર્વ નિષ્ફળ પ્રયત્ન છે, અયોગ્યને વધારે પડતી અપાતી અગત્ય છે અને સમજણ વગરની બાળચેષ્ટા છે આ નવયુગની વાત પ્રસંગોપાત્ત થઈ ગઈ, પણ જે વખતે આ મૂળ પુસ્તક લખાયુ ત્યારે પણ શરીરનો મળ દૂર કરવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો અનેક પ્રકારના થતા હતા યુગે યુગે પદ્ધતિ ફરે છે, પણ મુદ્દો તો એકનો એક જ રહે છે.

આવા શરીરને તુ વારવાર ચાટ્યા કરે છે અને એને સૂંઘ્યા કરે છે! તારી આવી ચેષ્ટાઓ જોઈને સમજુ–વિચારક માણસો મનમા હસે છે તેઓને એમ થાય છે કે આ માણસ આખો વખત શરીરને ઘસ્યા કરે છે અને પવિત્ર કે સુંદર બનાવવા મથે છે એ તે કાંઈ ડહાપણની વાત ગણાય કે?

અનેક વાર ન્હાવાથી શૌચધર્મ પળાય છે એ માન્યતામા વિચાર ઘટે છે જે શરીર અપવિત્ર વસ્તુથી જ ભરેલુ છે તેને બાહ્યશૌચ કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ છે વિશિષ્ટ હેતુ-પૂર્વક સ્નાનાદિની વાતને અત્ર સ્થાન નથી, પણ માત્ર બાહ્ય શુદ્ધિ(શૌચ)માં જ પર્યવસાન સમજનાર શરીરનો ધર્મ સમજે, એની અંદરની વસ્તુઓને વિચારે, એ વસ્તુઓની અપવિત્રતા ખ્યાલમા લે અને એ વસ્તુ દૂર કરવા જતા શરીર જેવુ કાંઈ બાકી રહી શકે તેમ નથી એ વાત જો એક વાર લક્ષ્યમા લે તો આ નકામા પ્રયત્નને બાજુએ મૂકી પોતાના પ્રયત્નો બીજે માર્ગે લગાડે. આ મહામૂલ્યે મળેલ જીવન મોંઘેરુ છે, સાધ્ય સધાવી શકનાર છે, એને બહારથી પવિત્ર રાખવાના પ્રયાસમા વેડફી નાખવા જેવુ એ નથી આ બાબત સ્પષ્ટ સમજવા આ સર્વ હકીકત વિચારવા જેવી છે.

૫. વળી એક બાબત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે પુરુષના નવ અંગોમાથી આખો વખત શું નીકળે છે તે વિચારી જુઓ —

—બે કાનમાંથી કચરો, કેટલાકને પરુ નીકળ્યા કરે છે.

–એ આંખોમાથી જેટલી વાર પટપટાવીએ તેટલી વાર પાણી, કોઈવાર ચીપડા અને અનેક મળ નીકળ્યા કરે છે

–બે નાકના દ્વારમાથી શ્લેષ્મ (શેડા), ગૂગા વગેરે નીકળ્યા કરે છે નાક છીકે ત્યારે ખાસ સભાળ લેવી પડે છે

–મુખમાથી લાળ નીકળે છે ઉપર તેનુ વર્ણન થઈ ગયુ છે. દુર્ગંધી પવન અને ઊલટી થાય ત્યારે કાચુ અન્ન અને પિત્ત નીકળે છે.

–પુરુષચિહ્નમાથી પેશાબ એનુ વર્ણન કરવાની જરૂર ન હોય.

–ગુદામાથી વિષ્ટા, વર્ણન અશક્ય અને બિનજરૂરી છે.

આવી રીતે પુરુષના સદરહુ નવ દ્વારોમાથી અપવિત્ર પદાર્થો બહાર નીકળ્યા જ કરે છે અને તે કદી વિરામ પામતા નથી એમા અલ્પવિરામ કે અર્ધવિરામ આવે, પણ પૂર્ણ-વિરામ કદી આવતુ નથી એ સર્વમાથી જે પદાર્થો નીકળે છે તે સર્વ દુર્ગંધી, ખરાબ વર્ણ, રસ અને સ્પર્શવાળા જ હોય છે, ભારે કટાળો આવે તેવા હોય છે અને દૂર નાસી જવુ પડે એવા હોય છે

સ્ત્રી–શરીરમા ઉપર્યુક્ત નવ દ્વારોમાથી એટલા જ ખગાબ પદાર્થો નીકળે છે એ ઉપરાત સ્ત્રીઓને બે સ્તનો અને યોનિ[1] એ ત્રણ અગોમાથી પણ અપવિત્ર પદાર્થો નીકળે છે

આવા નવ અને બાર દ્વારો અનુક્રમે પુરુષ અને સ્ત્રીના વહેતા હોય એ શરીરને તુ જો પવિત્ર માનતો હોય, ધારતો હોય, કલ્પતો હોય તો અમારે તો એ તારી માન્યતા, ધારણા કે કલ્પના માટે માત્ર એટલી જ ટીકા કરવી પડશે કે એ તારો વિચાર ખરેખર ‘નવો’ છે, અભિનવ છે અને વિચિત્ર છે કોઈપણ નવો વિચાર બતાવે તેમા અમારે વાંધો નથી, પણ સમજુ માણસો એની કસોટી કરે તો જ ગ્રાહ્ય થાય તેમ છે. તું કોઈ સમજુ માણસને પૂછ કે જે શરીરમાથી આખો વખત નવ અથવા બાર દ્વારે મલિન પદાર્થો નીકળતા હોય તેને તેઓ કદી ‘પવિત્ર’ ગણી શકશે ?

અમને લાગે છે કે આ તારો નવો વિચાર ભૂલભરેલો છે, મોહજન્ય છે અને તને ફસાવનાર છે જે શહેરની ગટરમા કચરો ચાલ્યા કરતો હોય અને જેમા નવો કચરો પડચા કરતો હોય તેને પવિત્ર કહેવા જેવી તારી આ વિચિત્રતા છે કફ, મળ, મૂત્રના ભડારરૂપ આ શરીરમાથી એક પણ સારી ચીજ નીકળતી નથી તેવા શરીરને તુ પવિત્ર કહે તો પછી તારા એ નૂતન વિચારને વિવેકી પ્રાણી ‘દેવાનાં પ્રિય’ (મૂર્ખ–મૂઢ)ના અભિપ્રાય તરીકે લેખે છે, માટે તારો જે વિચાર જણાવ તે સમજી–વિચારીને જણાવ આવા ખોટા બુટ્ટા ઉઠાવીને તારી કિમત કરાવ નહિ

૬. વળી તુ વિચારીશ તો જણાશે કે તુ ભોજન કરવા માટે તૈયારી કરે છે. એક શાક બનાવવુ હોય તો તેમા ધાણા, જીરુ, મીઠુ, મરચા, તેલ આદિ અનેક પદાર્થો નાખે

૧ ત્યા બે દ્વાર જુદા જુદા હોય છે તેથી ફરીને ગણેલ છે

છે મીઠાઈ બનાવવી હોય તો મોટી ખટપટ કરી મૂકે છે. સાકરની ચાસણી, પદાર્થોની વિપુલતા અને તૈયાર કરવાના તથા ઉપર ચઢાવવાના અનેક સામાન લાવે છે. ઉપર વળી ઘી તથા બદામ, પિસ્તા, ચારોળી વગેરે નાખે છે.

અનેક સામગ્રીઓથી તૈયાર કરેલુ અન્ન ખાધા પછી પેટમા જાય છે ત્યાં ચાર કલાક બાદ એ સર્વનું શુ થાય છે? એની વિષ્ટા થાય છે, તેને જોઈ તુ થૂકે છે, તેને કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે અને તેના તરફ સૂગ લાવે છે એક સુદર થાળમા અનેક સુંદર રસોઈની ચીજો, મીઠાઈઓ, શાકાદિ હોય તે પેટમા ગયા પછી આ દશા પામે છે.

તેં ગાયનું દૂધ વાપર્યું હોય અને તેના ઉપર સાકરાદિના પ્રયોગ કર્યા હોય તેનુ અતે મૂત્ર થાય છે અને તેનો ક્ષેપ કરતા પણ તારે વિવેક રાખવો પડે છે અને નહિ તો તારો દંડ થાય છે ગાયના મૂત્રનો તો ઉપયોગ પણ થાય છે, પણ એના દૂધનો તે ઉપયોગ કર્યો તો પછી તેનુ જે મૂત્ર તારા શરીરમા થાય છે તે તો અતિ નિદનીય બને છે. તારા મૂત્રની કિમત ગાયના મૂત્ર જેટલી પણ નથી એ ધ્યાનમા રાખજે.

આ સર્વ દાખલા ઉપરથી તાગ સમજવામા આવ્યુ હશે કે તારુ શરીર તો સારામા સારા પદાર્થોને ખરાબ કરનાર છે અને તારા શરીરમાથી કચરો જ બહાર નીકળે છે. આવી શરીરની બાહ્ય સ્થિતિ છે એ સારાને બગાડે છે, સુદરને વિરૂપ કરે છે, સ્પૃશ્યને અસ્પૃશ્ય કરે છે, સબધમા આવનારને વિકારી બનાવે છે અને એ જે શરીર કહેવાય છે તેને તુ પવિત્ર માને છે તારે તારા વિચારને ફરી વાર તપાસી જવાની જવાની જરૂર છે અને એમ કરીને તારી વિચારણામા વિવેકને સ્થાન આપવાની ખાસ જરૂર છે. હવે તુ વગર લગામે ક્યા સુધી ચાલ્યા કરીશ તેનો ખ્યાલ કર

૭. આ શરીરને માટે નીચેની બાબતો વિચારી જો ·

(ક) એ પુદ્ગળનો સમૂહ છે.

(ખ) એ મળથી ભરેલુ છે.

(ગ) એમા માત્ર કચરો છે અને કોઈ સારી વસ્તુ નથી.

(ઘ) એ સારા પદાર્થોને ખરાબ કરનાર છે.

(ઙ) એ સુદર કપડાને દુર્ગંધી બનાવનાર છે

આમાની કોઈ પણ બાબતને માટે ખુલાસાની ખાસ જરૂર હવે રહેતી નથી શરીર પુદ્ગળનો ઢગલો છે એમા કાઈ સદેહ જેવુ નથી એની અદરની સર્વ વસ્તુઓ સ્થૂળ છે એમા કોઈ જાતની શકાને સ્થાન નથી અને એ સારી વસ્તુને બગાડી મૂકે છે તે તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

ત્યારે શુ એ શરીરને ફેકી દેવુ? એનો ઉપયોગ કાંઈ કરવો કે એને ફગોળી દેવુ? એ વિચારવા જેવી વાત છે કેટલાક એને મોજશોખનુ સાધન માને છે, કેટલાક એનાથી

ખાવાનો શોખ પૂરો કરે છે, કેટલાક એને સુગંધી લેવાનું સ્થાન માને છે, કેટલાક એનાથી સારા રૂપો, સ્ત્રીઓ, ચિત્રો જોવામા સાર્થક્ય માને છે, કેટલાક એમાથી સારા ગાન સાભળવામા લાભ માને છે, કોઈ એને ચુંબન કરવાનુ અથવા તો આલિંગન દેવાનુ સાધન માને છે, કોઈ એને પુષ્ટ કરવામા જીવન ધન્ય માને છે–આ સર્વ નકામુ છે જે પુદ્ગળનો ઢગલો હોય, જે મળથી ભરેલ હોય અને સારા ખોરાક કે કપડાને તુચ્છ બનાવનાર હોય, જે અંતે છોડી દેવાનુ હોય તેને માટે આવા લાડપાડ શોભે નહિ

પણ તેનાથી એક કામ થાય તેમ છે આ સર્વ ઉપાધિ છોડી હંમેશને માટે કલ્યાણ કરવુ હોય તો તેની તૈયારી કરવાનુ સામર્થ્ય ત્યા છે અને તે મહાઉદાર કાર્ય છે, પરમ શ્રેષ્ઠ કાર્ય છે અને તે જો થાય તો તારા આ ચોરાશી લાખના ફેરા અને આ તારી રખડપટ્ટી દૂર થઈ શકે તેવુ છે

ત્યારે આ તો બહુ મજાની વાત થઈ એને થોડુ થોડુ ભાતું–પોતું આપી તેની દ્વારા જો શિવસાધન થઈ શકતું હોય તો તે કામ પાર પાડવા પ્રયત્ન કરવા જેવો છે હમેશની આ લમણાઝીંક મટી જાય, નિરંતરનુ સુખ થઇ જાય એવો રસ્તો જો એનાથી થાય તો તે કરવાજોગ છે ત્યારે આવા શરીરમા અનેક અવગુણ છે પણ શિવસાધનનુ સામર્થ્ય પણ તેનામા છે એ વાત વિચારી, તેની ચિંતવના કર અને તારા સાચા ઉદ્ધારના માર્ગે લાગી જા.

૮. શરીર કેવુ છે? શેનુ બનેલુ છે? તેમા શુ ભર્યું છે? અને તેનો ક્યા સુધી વિશ્વાસ કરી શકાય તે તો તે જાણ્યુ પણ હવે કાઈ એવી હુશિયારી કરી બતાવ કે જેથી આવા શરીરનો પણ તુ પૂરતો લાભ લઈ શકે અને એ ઇચ્છનીય પુણ્યશાળી અને અભીષ્ટ બને. અત્યારે જે શરીરનુ વર્ણન કર્યું તેવુ શરીર તો કોઈ મેળવવા ઇચ્છે નહિ આ તો ઉઘાડી વાત છે

પણ તારે તો શરીર સાથે પાના પડ્યા છે, ત્યારે હવે કાઈ એવુ કર કે અત્યારે તને જે ખરાબ લાગે તેવુ પ્રાપ્ત થયુ છે, તેમાંથી પણ તુ લાભ મેળવી તેવા શરીરને પણ તુ દુગછનીયને બદલે શ્રેષ્ઠ બનાવી શકે તાગ હાથમા રસ્તો છે. તારામા ખરી હુશિયારી હોય તો તુ તેવો રસ્તો લઈ શકે તેમ છે એ શરીરની અંદરની અપવિત્રતા તો તું દૂર કરી શકે તેમ નથી, પણ તારી પાસે એક બીજો કીમિયો છે તે અજમાવ આ તારા શરીરને શિવસાધનમા જોડી દે, કારણ કે એના દ્વારા એ લાભ તુ લઈ શકે તેટલુ સામર્થ્ય તારા દ્વારા તેનામા છે તે ઉપર જોયુ તુ ગણતરીબાજ સમજુ પ્રાણી છે, તુ વ્યાપારી છે તો તારે છેવટે ભાગ્યાના વટાવ તો જરૂર કરવા ઘટે અને આ તો અણધાર્યો લાભ છે તારો વિકાસ તુ એટલો બધો વધારી શકે તેમ છે કે તુ એ શરીરથી પૂરતો લાભ મેળવી શકશે અને તું એવુ કાર્ય કરી શકીશ કે ત્રિદિવેશ્વર જેવા પણ તારા શરીરની – મનુષ્યભવની ઇચ્છા કરશે આ દાખલો ખરેખર તારે બેસાડવા જેવો છે નહિ તો પછી

આવ્યો તેવો ચાલ્યો જઈશ અને અંતે એ શરીરને પૈસા ખરચીને બાળવું પડશે કે જમીનમાં દાટવું પડશે.

'ચેતન ચાર ગતિમેં નિશ્ચે, મોક્ષદ્વાર એ કાયા રે;
કરત કામના સુરપતિ યાકી, જિસકું અનર્ગલ માયા રે.'

આવી તારી કાયા છે, માટે ગભરાવાનું કારણ નથી, પણ તું મલકાઈ ન જતો એ કાયાની કિંમત એટલા માટે જ છે કે એ મોક્ષદ્વાર છે, પણ જો તેને તું વેડફી નાખ તો નરકદ્વાર પણ એ જ છે તારો વિકાસક્રમ સુધારવાનો આ અવસર છે, માટે નિપુણતા દાખવીને, સ્વસ્વરૂપ નિષ્પાદન કરીને એને તું અતિ પવિત્ર બનાવી દે

પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તને સુંદર જળાશય મળ્યું છે. તળાવે જઈને તરસ્યો આવે તે તો નિપુણ ન જ ગણાય તને પવિત્ર આગમરૂપ જળાશય મળ્યું છે. તેના કાંઠા ઉપર બેસીને તું કોણ છે, તારું સ્થાન શું હોઈ શકે, તું ક્યાં આવી ચઢ્યો છે અને શા માટે આ હેરાફેરા કરી રહ્યો છે તે સર્વ વિચાર એ જળાશયમાં તારી સર્વ જિજ્ઞાસાને તૃપ્તિ મળે એટલું પાણી ભરેલું છે તું વિના સંકોચે એ પાણીનું પાન કર, તારી જાતને ઓળખ અને તારું પોતાનું સ્થાન સમજી લઈને તે પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો શોધી લે અને તારી ઘણા વખતની તૃષા છે તેને તું છિપાવી લે

ખાસ કરીને એ જળાશયમાં **શાંતસુધારસ** ભરેલું છે તે અમૃતનું પેટ ભરી ભરીને પાન કરી લે આવો અવસર ફરી ફરીને મળશે નહિ માટે **'અવસર પાય ન ચૂક ચિદાનંદ'** એ વાત ધ્યાનમાં રાખ શાંતરસ – અમૂલ્ય અમૃતનો દરિયો – તને મળી ગયો છે તેનો તું બને તેટલો લાભ લે અને પેટ ભરી ભરીને એ રસને પી લે આ તકનો લાભ લે આવા જળાશય જ્યાં ત્યાં મળતા નથી અને મળે ત્યારે ઓળખાતા નથી તે અત્યારે જળાશય જોયું છે અને તારા પર દયા કરીને પાણી પાનાર પણ મળી ગયા છે તો હવે તેનો બને તેટલો લાભ લે

આ ભાવનામાં શરીરની સ્થૂળ રચનાની કિલષ્ટ બાજુ બતાવવા સાથે આ કાયાને મોક્ષદ્વાર પણ બનાવી શકાય છે, એ વાત કરીને શરીરના બન્ને ઉપયોગ બતાવવામાં કર્તાએ બહુ કુશળતા બતાવી છે તદ્દન સામાન્ય વસ્તુનો ઉપયોગ કરતાં આવડે તો નુકસાનમાંથી પણ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને સાચી આવડત હોય તો દીર્ઘ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે આ 'શાંતવાહિતા'માં એ અમૃતનું પાન કરવાનું છે પ્રથમ કડવો ઘૂંટડો પાઈને વિવેકી મહાશયે કેવી યુક્તિથી શાંતસુધાનું પાન છેવટની દોઢ ગાથામાં કરાવ્યું છે તે ખાસ વિચારણીય છે સુજ્ઞ એ અમૃતપાન જરૂર કરે

× × ×

મલ્લિકુંવરીનું રૂપ અદ્ભુત હતું એના રૂપ–લાવણ્યની વાતથી આકર્ષાઈ સાકેતપુર (કોશલદેશ)ના પ્રતિબુદ્ધ રાજાએ, ચંપાનગરી (અંગ)ના ચંદ્રચ્છાય રાજાએ, સાવથ્થી નગરી–

(કુણાલદેશ)ના રૂપી રાજાએ, વાણારસીનગરી (કાશીદેશ)ના શ ખ રાજાએ, હસ્તિનાપુર (કુરુદેશ)ના અદીનશત્રુ રાજાએ અને કપિલપુર (પાચાલદેશ)ના જિતશત્રુ રાજાએ એ કુવરી સાથે લગ્ન કરવા માગણી મોકલી. વિદેહાધિપતિ કુભરાજાએ પોતાની રાજધાની મિથિલામા એ માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો છએ રાજાઓ લડવા આવ્યા. લડાઈ ચાલવાની હતી ત્યારે અમોઘવીર્યશાળી મલ્લિકુવરીએ આધ્યાત્મિક માર્ગે લડાઈ જીતવા નક્કી કર્યું. એણે અશોકવાડીમા પોતાના શરીરપ્રમાણ સુવર્ણની પૂતળી બનાવી તેના મધ્ય ભાગમા પોલાણ રાખ્યુ જમ્યા પછી એક કોળીઓ અનાજ તેમા દરરોજ નાખવા લાગી એ વાડીમા પ્રવેશ કરવાના છ રસ્તા કરાવ્યા. છએ રાજાને બોલાવ્યા જુદા જુદા બેસાડ્યા. દરેકને મલ્લિકુવરીને મેળવવાની આશા હતી. વચ્ચે પ્રતિકૃતિ જેવી પૂતળી જોઈને રાજાઓ છક થઈ ગયા. છ યે રાજા છ સ્થાને બેઠા હતા. મલ્લિકુવરીએ જાતે આવી પૂતળીનુ દ્વાર (ઉપરનુ ઢાકણુ) ઉઘાડ્યુ ગ ધથી મહેલ ભરાઈ ગયો રાજાઓ તો નાક પર રૂમાલ ધરવા મ ડી ગયા. પછી યોગિની દેવીએ સમજાવ્યુ કે– 'હુ જે ખાતી હતી તેનો માત્ર એક કોળીઓ દરરોજ આમા નાખતી હતી. તેની આવી ગ ધ છે અને આ શરીરમા એ વસ્તુઓ જ ભરેલી છે એના ઉપર તે મોહ ઘટે? આ તો એક કવળનુ પરિણામ છે અને હુ તો ઘણા કવળો ખાઉ છુ–' વગેરે. પછી પૂર્વભવની મિત્રતા યાદ કરી રાજાઓ ચેત્યા લડાઈ બ ધ થઈ અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસર્યું વિચારણા થઈ રાજાઓ રાજ્ય છોડી મલ્લિકુવરી પાસે દીક્ષિત થયા સ સાર છોડી કૃતકૃત્ય થયા અને શરીરનો પૂરતો લાભ લીધો.

આ શરીર કેવા અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરપૂર છે તે સ બ ધી લેખકશ્રીએ ખૂબ લખ્યુ છે. એના પર વિશેષ વિવેચનની અપેક્ષા નથી એના સ્રવતા દ્વારો અને એના વર્ણનો વાચીને પણ જો પ્રાણીની આખો ન ઊઘડે તો તો પછી નસીબની વાત છે.

એક–બે બાબત પર ખાસ ધ્યાન આપીએ. આ શરીર અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલ છે એ વાત તો થઈ એની ઉત્પત્તિ વિચારતા જ ખેદ થાય તેવુ છે. ગર્ભવાસમા નવ માસ સુધી ચારે તરફ રહેલા મળની વચ્ચે ઊ ધે માથે લટકવુ પડે છે એવુ નિકૃષ્ટ જેનુ ઉત્પત્તિસ્થાન હોય ત્યા સુગ ધીની આશા રાખવી એ તો વેળુમાથી તેલની અપેક્ષા રાખવા બરાબર છે આવા શરીરની પુષ્ટિ કરવી એ સુજ્ઞને શોભે તેવી વાત નથી. પણ એ ઉપરાત એક ઘણી ધ્યાન આપવા જેવી વાત છે એ શરીરમા લાખો વ્યાધિઓ ભરેલા છે. ચામડીના વ્યાધિઓ, પેટના વ્યાધિઓ, ગર્ભાશયના વ્યાધિઓ, આંતરડાના વ્યાધિઓ, છાતીના વ્યાધિઓ, હૃદયના વ્યાધિઓ, નાકના, ગળાના, મ્હોના, આંખના, કાનના, માથાના વગેરે વ્યાધિઓનો પાર નથી એ પાતળુ પડે તો ક્ષયરોગની ચિ તા થાય છે, એ જાડુ થઈ જાય તો પક્ષાઘાત કે હૃદયના વ્યાધિની ચિ તા થાય છે, એને હાલતાચાલતા શરદી લાગી જાય છે, એને અનેક જાતના શસ્ત્રપ્રયોગો (Operations) કરાવવા પડે છે, એની અ દરની ય ત્રવ્યવસ્થા એટલી ગૂ ચવણવાળી છે કે સે કડો વ્યાધિઓનુ એ ઘર છે અને એને અટકી જતા, તરડાઈ જતા અને

ખલાસ થઈ જતા વાર લાગતી નથી. કોઈ દમવાળાની પીડા જોઈ હોય તો ધમણ ચાલતી લાગે અને ઉધરસ ખાતા કે બડખા પાડતા જોયા હોય તો ચીતરી ચઢે. આ વાત લંબાવીએ તો કયા અટકવુ તે સૂઝે તેમ નથી. આવી રીતે અનેક વ્યાધિનુ ઘર એ શરીર છે અને તેને માટે અનેક ગ્રંથો લખાયા છે – જે વૈદકીય ગ્રથો કહેવાય છે, કોઈ એને આયુર્વેદ પણ કહે છે શરીરના વ્યાધિઓ પર ગ્રથો, એનો અભ્યાસ, એનો ધંધો અને એ સબધી આટલી વિચારણાઓ!

ઉપરની ચામડી ન હોય તો આ શરીરની અદર એક પણ વસ્તુ એવી નથી કે જેના ઉપર મોહ થાય એના કયા વિભાગને ઉઘાડયો હોય તો પ્રાણી થૂથૂ ન કરે? – એ જ એકલો પ્રશ્ન રહે છે અને છતા મોહરાજાએ આને એવો તો દારૂ પાયો છે કે એ એને ચુબનો ભરવા મડી જાય છે! એ એના સ્પર્શમાં સુખ માને છે. એના અભિષ્વગમા લીલા કરે છે. એ જ ઘડીએ જો ઉપરની ચામડી ખરી પડે તો આ ભાઈશ્રી ત્યા એક મિનિટ પણ ઊભો રહે ખરો? અને એનુ નામ જ કેફ, એ જ મોહની મદિરા, એ જ વિવેકબુદ્ધિનો નાશ! કોઈ વખત માદા માણસ પાસે જવાનુ થાય અને તેને ઉધરસ આવતી હોય, પાસે બડખા નાખવાનુ વાસણ પડયુ હોય, આ વખતે મનમા શો વિચાર આવે છે? દુર્ભાગ્યે એવા વખતના વિચારો કાયમ રહેતા નથી એટલે આ પ્રાણી પાછો ધધે વળગી જાય છે અને પોતાને જાણે એવા શરીર સાથે સબધ જ નથી એવી બેદરકારીમા દોડયો જાય છે

આખા શરીરની રચના જુઓ! એની અદર નાડીઓ, લોહીનુ વહન, શિરાઓ વગેરેનો વિચાર કરો આતરડાના મળનો ખ્યાલ કરો અને સારામાં સારાં અન્ન, દૂધ અને પાણીની થતી અવદશા વિચારપૂર્વક ધ્યાન પર લો તો ઘણો મોહ ઓસરી જાય તેમ છે શરીરના પ્રત્યેક ભાગનો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો બહુ જાણવા જેવુ મળે તેમ છે એમા કશો સદેહ નથી

એક બીજી વાત આપણા કપડા દરરોજ શા માટે ધોવા પડે છે? શુ એને બહારની રજ લાગે છે એટલા માટે જ? ના શરીરમા સાડાત્રણ કરોડ દ્વાર (રોમરાજી) છે, તે પ્રત્યેકમાથી દુર્ગધ અને અપવિત્ર રજ–પરસેવો વગેરે નીકળે છે એ સારામા સારા કપડાને પણ અપવિત્ર બનાવે છે એવા શરીરની આસનાવાસના કરવી કેમ પાલવે? અને એને ચાટવું તે વાત શોભાસ્પદ ગણાય ખરી? જે ખાધેલ ખોરાકને તુચ્છ બનાવે, વસ્ત્રોને મેલવાળા બનાવે, લગાડેલ પદાર્થને દુર્ગંધવાળા બનાવે અને જરા પડે તો બડી જાય, હાડકા ભાગે તો દિવસો સુધી પથારી કરાવે અને દરરોજ અનેક પ્રકારની ચાકરી માગે તેવા શરીરની સાથે કેમ કામ લેવુ તે સમજણથી વિચાર કરવા જેવુ છે

આવી રીતે અનેક કારણે શરીર અપવિત્ર પદાર્થોથી ઊપજ્યુ છે, અપવિત્ર પદાર્થો વચ્ચે વધ્યુ છે, અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલુ છે અને સારામા સારા પદાર્થોને ખરાબ કરનારુ છે એ વાત વિચારી શરીરની અપવિત્રતા ધ્યાવવી.

પણ આપણો પનારો એની સાથે પડચો છે તો એનાથી કાંઈ લાભ લેવાય તો લઈ લેવો એ આપણુ કર્તવ્ય છે માટે હવે લેખક મહાશય કહે છે તેમ માનસનલિન–હૃદયકમળને ઉઘાડો અને ત્યા અભેદ્ય મૂર્તિને સ્થાપી એને અપનાવો **એ એટલે તમે પોતે.** શરીર તમારુ નથી, તમે શરીર નથી શરીર તમારી સાથે આવનાર નથી પણ **ત્રણુ કાળે તમે પોતે તો તમે જ રહેવાના છો.** એનુ એટલે તમારુ પોતાનુ કાંઈ સુધરે, કાંઈ માર્ગે ચઢવાનુ થાય એવો રસ્તો કરો અને તે માટે અ તરથી સાચો વિચાર કરો અત્યાર સુધી ઉપર ઉપરથી તો ઘણી વાતો કરી છે અને કોઈવાર ચેતન ચેતન કરી સ્વને અને પરને ઠગ્યા છે, એમા કાંઈ વળે નહિ. આ માર્ગે કાંઈ જયવારો થાય નહિ હવે તો હૃદયકમળને ઉઘાડી ત્યા જે અત્યારે મોહરાજા પેસી ગયો છે તેનો આખો મંડપ તોડી પાડો અને ત્યા વિભુ પવિત્ર મહોમય ચેતનરાજને બેસાડો એ રીતે એ શરીરનો પૂરેપૂરો લાભ લો જે પદ્ધતિએ મલ્લિકુંવરીએ અધ્યાત્મવાદની સ્થાપના કરી લડાઈ અટકાવી અને પરણવા આવનાર છ રાજાઓને પ્રતિબોધ્યા, અનેકનો સ હાર અટકાવ્યો તે રીતે આ અપવિત્ર વસ્તુના પોટલાને એના સાચા આકારમા ઓળખી ખૂબ આન દ માણો અને જે કાયા અપવિત્ર–દુગ છનીય પદાર્થોથી ભરેલી છે અને જે તમને વાર વાર ચિંતા કરાવી વૈદ્ય ડૉકટરના બિલ ભરાવે છે તેને જ મોક્ષદ્વાર બનાવો આ મનુષ્યદેહ મોક્ષદ્વાર છે જ. પણ એને એ તરીકે અપનાવીએ તો નહિ તો અનેક ભવ કર્યા છે તેમા એકનો વધારો કરી તણાઈ જવાશે અને કચા જવાનુ થશે તે તો પ્રત્યેકે વિચારી લેવાનુ છે ત્યા આ શરીર આવવાનુ નથી એ પણ ચોક્કસ છે અને અહી કરેલા સારા–ખરાબ કૃત્યો, વિચારો કે ભાષાપ્રયોગો કાંઈ અહી ને અહી અટકી જાય એવી આશા રાખવી એ તો ફોકટ છે

માટે કોઈ રીતે વિકાસ વધે પ્રગતિ થાય રસ્તો પ્રાપ્ત થાય તેવા માર્ગો આદરી. આ શરીરનો લાભ લ્યો વિકાસક્રમનો એવો મહિમા છે કે એક વખત જો ગાડુ રસ્તે ચડી જાય તો પ્રત્યેક પગલે આગળ ધપાય છે અને તે રસ્તો પ્રાપ્ત કરવા જેટલુ સામર્થ્ય આવડત, અનુકૂળતાઓ, સગવડો એ સર્વ અત્ર લભ્ય છે મલ્લિકુ વરીના મિત્રો વિચારશીલ હતા, રાજા હતા, વળી ગયા ભવમા આત્મવિકાસ કરીને આવ્યા હતા તેમણે શરીરનો ધર્મ સમજાતા સાચો રસ્તો જોયો અને જોવાની સાથે જ ચેતી ગયા આનુ નામ વિકાસક્રમની પ્રાપ્તિનો લાભ કહેવાય

સનત્કુમાર મહાન ચક્રવર્તી રાજા હતા. એને શરીર પર ખૂબ મોહ હતો એનો ગર્વ પણ ખરો ! પણ જ્યારે એણે દેવતા પાસેથી શરીરમાં વિકારો થયેલા જાણ્યા ત્યારે એ રડવા ન બેઠા એણે છ ખ ડ પૃથ્વી છોડી દીધી સ યમ લઈ આરાધના કરી ઔષધ કરવા આવનાર દેવવૈદ્યો પાસે અ તરના વ્યાધિની વાત કહી પણ બહારના વ્યાધિની દરકાર ન કરી અ તે એક માસની સ લેખના કરી ત્રીજે દેવલોકે ગયા આનુ નામ તે વિકાસદશા કહેવાય ! કાંઈ શરીરનુ અપવિત્રપણુ વિચારી ગભરાઈ જવાનુ નથી સનત્કુમાર જેવુ સામર્થ્ય વાપરી રસ્તે

ચડી જવા માટે આ ભાવના છે. એના જેટલુ બળ ન હોય તો જેટલો બને તેટલો વિકાસ તો સાધવો એ ખાસ જરૂરી ગણાય.

આવી રીતે શરીરની અશુચિ સબધી વિચાર કરવા સાથે એનાથી શિવસાધન પ્રાપ્ત થાય છે એ પણ ધ્યાનમા રાખવુ. એના મોહમા ન પડી જવુ, એની ખાતર પડી ન મરવુ અને એનો બનતો લાભ લેવો.

વિકાસક્રમ (Evolution)નો એક મુખ્ય નિયમ એ છે કે એને માર્ગે પડી જવાય તો કામ સુલભ થઈ જાય. અત્યારે તો અમદાવાદ જવુ છે અને જી. આઈ પી.ને માર્ગે ચાલ્યા જઇએ છીએ એમા માત્ર ગતિ થાય, પણ પ્રગતિ ન થાય. ધ્યાનમા રાખવુ કે સર્વ ગતિ એ કાઈ પ્રગતિ નથી. વિચારપૂર્વક વિકાસનો માર્ગ હાથ કરવામા આવે તો જરૂર પ્રગતિ થાય તેથી વાત એ છે કે આ ભવમા શિવ સુધી પહોચી ન શકાય, તો પણ એને રસ્તે તો ચડી શકાય. અને વિકાસક્રમ સુતરો કરવો એ તો શરીરપ્રાપ્તિનો ખરો ઉપયોગ છે એ માર્ગ-પ્રાપ્તિમા તરતમતા તો ઘણી છે, પણ જેટલુ આગળ વધાય તેટલુ લાભકારક છે છેવટે પાછા ન હઠાય તો પણ લાભમા ગણવુ

માટે શરીરની ખોટી લાલનાપાલના ન કરવી, એની અશુચિતા અને ક્ષણભગુરતા, એમા અવિશ્વાસ્યત્વ તથા વ્યાધિગ્રસ્તત્વ વગેરે વિચારવાં અને એની સાથે જ એનો લાભ લેવાના પ્રસગને જરા પણ જતા ન કરવા. અશુચિ–વિચારણા હકીકતરૂપે તદ્દન સત્ય અને તથ્ય છે. એનો ઉદ્દેશ બાહ્યભાવમા ગૃદ્ધિ ઓછી કરાવી અતરાત્મ–દશામાં દાખલ થવાના સૂચનરૂપે છે. આ ભાવનાના આ બન્ને પ્રકાર વારવાર ભાવવા જળાશય મળ્યુ છે, પાન કરતા આવડે તો પી લેવુ. આવો અવસર ફરી–ફરીને મળશે નહિ, મળવો ઘણો મુશ્કેલ છે, માટે તેનો લાભ લેવો.

ઇતિ અશુચિભાવના. ૬.

—×—

શ્રીસકળચંદ્રજી ઉપાધ્યાય વિરચિત છઠ્ઠી અશુચિભાવના

(રાગ–કેદારો–ગોડી)

મંસ મળ મૂત્ર રુધિરે ભર્યા, અશુચિ નરનારી દેહ રે;
વારુણીકુંભપરે ભાવિયે, અંત દિયે જીવને છેહ રે. મં૦ ૧
અશુભ બહુ રોગ કફ નિતુ વહે, એ ભખે ભક્ષ્ય અભક્ષ્ય રે;
દેહને જાણુ જોખમ ઘણા, દેહ બહુ જીવનો ભક્ષ્ય રે. મં૦ ૨

ભાવાર્થ—હે આત્મા ! સર્વ સ્રી–પુરુષોના શરીરો માંસ, મળ, મૂત્ર અને રુધિર કે લોહી તદ્રૂપ અશુચિથી–અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલા છે. તે દેહને મદિરાના ઘડા જેવો અપવિત્ર માન – સમજ, વળી એવો અપવિત્ર હોવા ઉપરાંત અંતે તે જીવને છેહ આપે છે અર્થાત્ તેનાથી જુદો પડી જાય છે. તેનું ગમે તેટલું લાલનપાલન કર્યા છતાં તે તો આયુસ્થિતિ પૂર્ણ થયે જીવને કહે છે કે–'તું મને છોડીને ચાલ્યો જા' એવો એ કૃતઘ્ન છે.

વળી તે દેહ અશુભ છે, બહુ પ્રકારના રોગોથી ભરેલો છે અને તેમાંથી કફ વગેરે અશુચિ પદાર્થો નિરંતર વહ્યા જ કરે છે એમ છતાં આ જીવ તે દેહને પ્રસન્ન કરવા ભક્ષ્ય, અભક્ષ્ય – ખાવા યોગ્ય કે ન ખાવા યોગ્ય અનેક પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે, તેમાં વિવેક જાળવતો નથી. પરંતુ તું સમજજે કે આ દેહને માથે અનેક પ્રકારના જોખમો રહેલા છે અને તે દેહ અનેક જીવોનું ભક્ષ્ય બનવાનો છે ૧–૨

આશ્રવભાવના

પૂર્વપરિચય

અહીં જરા ક્રમ ફેરવીને પ્રાથમિક વિવેચન કરવુ આવશ્યક જણાય છે. પ્રથમની છ ભાવનામા આપણે જીવ અને અજીવનો પોતાનો અને પરસ્પરનો સબંધ વિચાર્યો તેને અંગે અનિત્યતા અને અશુચિભાવનામા લગભગ અજીવનો જીવના સંબધી તરીકે વિચાર કર્યો. સંસારમાં જીવ–અજીવના વિવર્તો જોયા, જ્યારે અશરણ, એકત્વ અને અન્યત્વમાં ચેતનાના આવિર્ભાવો વિચાર્યા અને એનાં પૃથક્ પૃથક્ ચિત્રો જુદા જુદાં દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસ્યા.

હવે પછીની ત્રણ ભાવનામા આપણે કર્મના પ્રદેશમાં જઈએ છીએ. એ ભાવના ભાવતા પહેલા આપણે પ્રત્યેકનુ સ્વરૂપ યથાસ્થાને વિચારીએ. હેતુઓને પ્રાપ્ત કરીને જીવથી જે કરાય તે 'કર્મ'–किरइ जीएण हेउहिं जेण तो भन्नए कम्म ॥ કર્મબંધનના હેતુઓને પ્રાપ્ત કરીને જીવ કર્મ બાધે છે એ પરિણામ છે. એના કારણ 'હેતુ' છે એ હેતુ જ્યા હોય ત્યા આત્મા તેટલા પૂરતા કર્મો એકઠા કરે છે એ કર્મ પરમાણુઓના સ્કધરૂપ છે, તે આત્મા સાથે ચોંટી જાય છે. એ ચોટે તે વખતે એની ચાર બાબતો મુકરર થાય છે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ 'પ્રકૃતિ' એટલે એનો સ્વભાવ, એનુ કાર્ય શુ વગેરે 'સ્થિતિ' એટલે એ કેટલા વખત માટે છે તે. 'રસ' એટલે એનામાં ગાઢતા કેટલી છે તે, અને 'પ્રદેશ' એટલે એ કર્મ કેટલી કર્મવર્ગણાનુ–કર્મના પ્રદેશોનુ બનેલ છે તે

આવી રીતે જે કર્મબધ થાય છે તે બધહેતુઓથી થાય છે. એ બધહેતુઓ એટલે કર્મબધનના કારણો. એના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ

મિથ્યાત્વ — એટલે વસ્તુઓનુ વિપરીત દર્શન શુદ્ધ દેવ–ગુરુ–ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાનનો અભાવ અને અન્ય તરફ આદર સશય, અભિનિવેશ અને વિપર્યય એ સર્વનો સમાવેશ મિથ્યાત્વમાં થાય છે એ અજ્ઞાન છે અને વિવેક વગરના જ્ઞાનીને પણ શક્ય છે.

અવિરતિ — ત્યાગભાવનો કે દોષોથી પાછા હઠવાના નિશ્ચયનો અભાવ. પચ્ચક્ખાણ-રહિત દશા.

કષાય — ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, દુગછા, સ્રીવેદ, પુવેદ, નપુસકવેદ.

યોગ — મન–વચન–કાયાનુ પ્રવર્તન

આના અનેક ભેદ–ઉપભેદ છે એ કર્મબંધનના હેતુઓ છે

હવે આપણે આશ્રવની વાત કરીએ. જે માર્ગોએ કર્મો આવે, કર્મનુ આશ્રવણુ થાય તે રસ્તાઓને 'આશ્રવ' કહે છે એક મોટા સરોવર–તળાવમાં પાણી આવવાના ગરનાળાને આશ્રવ કહેવાય એક મોટા મહેલમાં હવા આવવાનાં બારીબારણા હોય તે આશ્રવ કહેવાય એક પાણીનો અવાડો હોય અને તેમાં જે નળદ્વારા જળ આવે છે તે નળને

આશ્રવ કહેવાય એક કોઠારમાં અનાજ ભરાતુ હોય અને બીજી બાજુ નીકળતું હોય તો એ ભરાવાના માર્ગોને આશ્રવ કહેવાય. કર્મ આવવાના માર્ગોના નીચે પ્રમાણે વિભાગ પાડી શકાય છે, સક્ષેપ વર્ણન જ અત્ર કરાય છે

૧. **ઇંદ્રિય**—એના પાચ પ્રકાર છે જિહ્વા, નાસિકા, ચક્ષુ અને કર્ણ. આ ઇંદ્રિયની રાગદ્વેષયુક્ત પ્રવૃત્તિ એ આશ્રવ છે. ઇદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ રાગદ્વેષપૂર્વક હોય તો જ આશ્રવ થાય છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રહે. એની પ્રવૃત્તિ રાગ–દ્વેષ વગરની હોય તો એ ગરનાળું બધ થાય છે.

૨. **કષાય**—સસારનો લાભ (વૃદ્ધિ) જેનાથી થાય તેવા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, આ ચાર એના મુખ્ય ભેદ છે.

એની ગાઢતા પ્રમાણે એના વિભેદો પણ થાય છે અને તેમના પેટામાં હાસ્યાદિ નોકષાયોનો સમાવેશ થાય છે. કર્મનો રસ અને સ્થિતિ મુકરર કરવામા આ કષાયો ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

૩. **અવ્રત**—અવિરતિપણુ એના પાચ વિભાગ છે

(ક) પ્રમાદથી થતો પ્રાણવધ તે **પ્રણાતિપાત**

(ખ) અસત્ય ભાષણ તે **મૃષાવાદ**

(ગ) વગર દીધેલ વસ્તુ લેવી તે **અદત્તાદાન**

(ઘ) જાતીય સબધ, કામરાગથી સ્ત્રી–પુરુષનો શરીરસબંધ તે **મૈથુન**

(ઙ) સ્વામિત્વસ્થાપન, પદાર્થો ઉપર મૂર્ચ્છાવૃત્તિ એ **પરિગ્રહ**

આ પાચને અગે ઘણો વિસ્તાર છે અને તે સમજવાની જરૂર છે અવિરતિને કારણે પ્રાણી અનેક પાપો સમજણ વગર વહોરી લે છે.

૪. **યોગ**—મન, વચન, કાયા, એની પ્રવૃત્તિ શુભ અથવા અશુભ. એ પ્રવૃત્તિથી કર્મોનુ આગમન થાય છે જેવી પ્રવૃત્તિ તેવા કર્મ. રસબધ અને સ્થિતિબધમા કષાય સાથે આ યોગો પણ એટલા જ ઉપયોગી ભાવ ભજવે છે

આવી રીતે ૫ ઇદ્રિયો, ૪ કષાયો, ૫ અવિરતિઓ અને ૩ યોગ એમ ૧૭ ભેદ થયા. અને નીચે ૨૫ ક્રિયાઓ બતાવીએ છીએ તે મળીને કર્મ આવવાના ૪૨ માર્ગો–રસ્તાઓ–ગરનાળાઓ છે એના ઉપવિભાગો તો પાર વગરના થાય અને વળી દરેકમા તરતમતા પણ ઘણી હોય હવે આપણે ૨૫ ક્રિયાઓને સમજી લઈએ.

૨૫ ક્રિયાઓ—(બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ સમજવા યોગ્ય છે)

૧ દુષ્ટભાવયુક્ત થઈ કામવાસના વગેરે માટે પ્રયત્ન કરવો–શરીરને અયતનાપૂર્વક પ્રવર્તાવવુ તે '**કાયિકી ક્રિયા.**'

૨ હિસાના સાધનોને ગ્રહણ કરવા–તલવાર, બદૂક, બોમ્બ, ટોરપિડો વગેરે તૈયાર કરવા, વાપરવા અને એની યોજના કરવી તે '**અધિકરણકી ક્રિયા**'

૩ જે ક્રિયામાં દ્વેષ–ક્રોધને વિશેષ સ્થાન મળતુ હોય તે '**પ્રાદોષિકી** ક્રિયા.'

૪. અન્યને હેરાન કરવાની–ત્રાસ આપવાની ક્રિયા તે **પારિતાપનિકી** ક્રિયા.'

૫ જીવને મારી નાખવાની–તેના પ્રાણો જુદા કરવાની ક્રિયા તે '**પ્રાણાતિપાતિકી** ક્રિયા' મરણ એટલે પાચ ઇદ્રિય, મન, વચન, કાયબળ, આયુ અને શ્વાસોશ્વાસ–તેનો આત્માને વિયોગ કરાવવો તે. આત્મા મરતો નથી પણ પ્રાણથી જુદો પડે છે તે ધ્યાનમા રાખવું.

૬ નાના–મોટા આરભ કરવા, ભાગફોડ કરવી, છકાય જીવનો વધ થાય તેવી ઉત્પત્તિ કરવી–કરાવવી એ '**આરંભિકી** ક્રિયા.'

૭. ધનધાન્યાદિ પરિગ્રહ મેળવવો, રક્ષણ કરવુ, તેના ઉપરની મૂર્ચ્છાને અગે જે જે ક્રિયાઓ–આચરણો કરવામા આવે તે '**પારિગ્રહિકી** ક્રિયા.'

૮. અન્યને ઠગવા માટે જે ક્રિયા કરવામા આવે, જેમાં કપટ–માયાને મુખ્ય સ્થાન હોય તે '**માયાપ્રત્યયિકી** ક્રિયા.'

૯. મિથ્યાદર્શનમાં સવિશેષ સ્થિર થવાની ક્રિયા; કુદેવ, કુગુરુ, કુધર્મમા દૃઢ થાય તેવી ક્રિયા, સર્વ ધર્મ સરખા છે એવા અભિનિવેશ આદિથી જે ક્રિયા કરવામા આવે તે '**મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી** ક્રિયા'

૧૦. અવિરતિને કારણે ત્યાગ–પચ્ચખ્ખાણ કર્યા વગર ચલાવ્યા કરવાથી જે ક્રિયા લાગે, વિના કારણે દોષના ભાગી થવાય, સયમવિઘાતક કર્મના ઉદયથી પાપવ્યાપારથી નિવૃત્ત ન થતા જે ક્રિયા લાગે તે '**અપ્રત્યાખ્યાનિકી** ક્રિયા.'

૧૧ રાગપૂર્વક અશ્વ, સ્ત્રી કે અજીવ પદાર્થોને જોવા તે '**દ્રષ્ટિકી** ક્રિયા'

૧૨. રાગપૂર્વક અન્ય વસ્તુનો સ્પર્શ કરવો, સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરવો, બાળકના ગાલનો સ્પર્શ કરવો, ઘોડાને પપાળવો વગેરે '**સ્પૃષ્ટિકી** ક્રિયા.'

૧૩. જીવ–અજીવ પર રાગ–દ્વેષ થાય અથવા અન્યનું ઐશ્વર્ય જોઈ અસૂયા થાય અથવા સ્વીકૃત અધિકરણને લઈને ક્રિયા થાય તે '**પ્રાતિત્યકી** ક્રિયા.'

૧૪ '**સામંતોપનિપાતિકી**' ક્રિયાના બે અર્થ સભવે છે

સર્વ દિશાઓએથી આવનાર જનારને ઉપતાપન થાય તેવી ક્રિયા દાખલા તરીકે જાહેર રસ્તા પર મળમૂત્રાદિ કરવા અથવા ઘી–તેલના ભાજન ઉઘાડા મૂકી દેવા, તેમા જીવો પડે તેથી દોષ લાગે Public nuisance નો અહી સમાવેશ થાય છે.

૧૫ પાપી પ્રવૃત્તિ માટે અનુમોદના આપવી, રાજાના હુકમથી શસ્ત્ર ઘડાવવા, તળાવો ખોદાવવા એ '**નૈસૃષ્ટિકી**–અથવા **નિસર્ગિકી** ક્રિયા'

૧૬ બીજાને કરવાનુ કામ હોમ હોય તે ક્રોધ કે અભિમાનથી પોતાને હાથે કરવુ, નોકરનુ કામ કરવા લાગવુ એ '**સ્વહસ્તકી** ક્રિયા'

૧૭. જીવ–અજીવને હુકમ કરી કાંઈ મગાવવુ અથવા તીર્થંકરદેવની આજ્ઞાની વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરવી તે '**આજ્ઞાપનિકી** અથવા **આનયનિકી** ક્રિયા'

૧૮. જીવને વિદારવા અથવા અન્યના પાપને જાહેરાત આપવી, અન્યની પૂજાનો નાશ કરવો તે 'વિદારણિકી ક્રિયા.'

૧૯ ઉપયોગરહિતપણુ તે અનાભોગ. શૂન્યચિત્તે વસ્તુ લેવી–મૂકવી, જોયા સાફ કર્યા વગરની જગ્યાએ શરીરને રાખવુ તે 'અનાભોગિકી ક્રિયા'

૨૦ શાસ્ત્રમા કહેલી વિધિનો અનાદર કરવો અથવા ધૂર્તતાનો આશ્રય લઈ આ લોક–પરલોક વિરુદ્ધ આચરણ કરવુ તે 'અનવકાંક્ષાપ્રત્યયિકી ક્રિયા'

૨૧. મન–વચન કાયાના યોગોની સકષાય પ્રવૃત્તિ કરવી–દ્રોહ, ઈર્ષા, અભિમાન આદિ મનોવ્યાપાર, હિંસાપ્રેરક જૂઠો વાગ્વ્યાપાર, ચાલવુ દોડવુ તે કાયવ્યાપાર – તેથી થતી ક્રિયા તે 'પ્રાયોગિકી ક્રિયા'

૨૨. ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ એવા જોસપૂર્વક કરે કે જેથી આઠે કર્મો એક સાથે તીવ્રપણે બધાય તે 'સામુદાનિકી ક્રિયા.'

૨૩ માયા અને લોભથી પ્રેરાઈ રાગવચન બોલે, રાગની વૃદ્ધિ કરે તે 'પ્રૈમિકી ક્રિયા'

૨૪ ક્રોધ અને માનથી ગર્વવચન બોલી દ્વેષ ઉપજાવે તે 'દ્વૈષિકી ક્રિયા,'

૨૫ માત્ર કાયાના હલનચલન વગેરે પ્રવૃત્તિથી જે ક્રિયા લાગે તે 'ઈર્યાપથિકી ક્રિયા' આ ક્રિયા અપ્રમત્ત સાધુ તથા કેવળીને પણ લાગે

આ પ્રમાણે આશ્રવની હકીકતનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરવા કહ્યુ. એ કર્મને લાવવાના ધોરી માર્ગો છે, મોટાં ગરનાળા છે અને તે દ્વારા શુભ તથા અશુભ બને પ્રકારના કર્મો આવી, તેલ ચોળેલા શરીર પર જેમ રજ લાગે છે તેમ આત્મા સાથે ચોટી જાય છે. શુભ કર્મો પણ ભોગવ્યા વગર ચાલતુ નથી એના ઉદય–વિપાકને પુણ્ય કહેવામા આવે છે એ સોનાની બેડી જેવા છે પણ એનુ સુવર્ણત્વ વિચારમા રાખવાનુ નથી, એનુ બેડીત્વ–શૃંખલાત્વ લક્ષ્યમા રાખવા જેવુ છે પચીશે ક્રિયાઓનો સૂક્ષ્મ નજરે વિચાર કરવામા આવશે તો તે દરેકમા મન–વચન–કાયાના યોગો અને કષાયો ખૂબ કામ કરતા દેખાશે અને એક રીતે વિચારીએ તો એ નાના ગરનાળાઓ અને યોગ અને કષાયના મોટા ગરનાળામા થઈને સરોવરમા કર્મપ્રવાહની ભરતી કરે છે. આ આશ્રવોને ખૂબ સમજવાની જરૂર છે. એનો બાહ્ય અને આંતર વ્યાપાર બરાબર ખ્યાલમા લીધા વગર આ ભાવના ભાવી શકાય તેમ નથી આ પ્રાણી આ આશ્રવમા રાચ્યોમાચ્યો રહે છે અને એની પ્રત્યેક ક્રિયા પ્રાય આશ્રવરૂપ થઈ જાય છે. તેનાથી કેવી રીતે ચેતવુ તે એની ભાવના છે. અહી તો આશ્રવ સમજવા પૂરતી હકીકત ઉપોદ્‌ઘાતરૂપે લખી છે એની ભાવના માટે લેખકશ્રી સાથે ચાલીએ અને સહજ વક્તવ્ય આ પ્રકરણની આખરે કરવા ઇચ્છા રાખી, હવે ગ્રંથકર્તા સાથે પૂર્વ પદ્ધતિએ આગળ વધીએ.

પ્રકરણ સાતમું

આશ્રવભાવના

भुजंगप्रयातम्

यथा सर्वतो निर्झरैरापतद्भिः, प्रपूर्येत सद्यः पयोभिस्तटाकः ।
तथैवाश्रवैः कर्मभिः सम्भृतोऽङ्गी, भवेद्व्याकुलश्चञ्चलः पङ्किलश्च ॥ क १ ॥

शार्दूलविक्रीडितम्

यावत्किञ्चिदिवानुभूय तरसा कर्मेह निर्जीर्यते,
तावच्चाश्रवशत्रवोऽनुसमयं सिञ्चन्ति भूयोऽपि तत् ।
हा कष्टं कथमाश्रवप्रतिभटाः शक्या निरोद्धुं मया,
संसारादतिभीषणान्मम हहा मुक्तिः कथं भाविनी ॥ ख २ ॥

प्रहर्षणी

मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगसंज्ञाश्चत्वारः सुकृतिभिराश्रवाः प्रदिष्टाः ।
कर्माणि प्रतिसमयं स्फुटैरमीभिर्बध्नन्तो भ्रमवशतो भ्रमन्ति जीवाः ॥ ग ३ ॥

रथोद्धता

इन्द्रियाव्रतकषाययोगजाः पञ्च पञ्च चतुरन्वितास्त्रयः ।
पञ्चविंशतिरसत्क्रिया इति नेत्रवेदपरिसंख्ययाप्यमी ॥ घ ४ ॥

इन्द्रवज्रा

इत्याश्रवाणामधिगम्य तत्त्वं निश्चित्य सत्त्वं श्रुतिसन्निधानात् ।
एषां निरोधे विगलद्विरोधे सर्वात्मना द्राग्यतितव्यमात्मन् ! ॥ ङ ५ ॥*

* આ શ્લોકોના કઠણ શબ્દની નોટ ગેયાષ્ટક પછી આપેલી છે

क १. જેવી રીતે ચારે તરફથી આવતાં નિઝરણાંઓ દ્વારા એક સરોવર પાણીથી તુરત ભરાઈ જાય છે તેમ જ આ પ્રાણી આશ્રવો દ્વારા કર્મોથી ભરાઈ જાય છે અને પછી તે આકુળવ્યાકુળ થાય છે, અસ્થિર થાય છે અને મેલવાળો થાય છે.

ख २. જ્યા જેમ તેમ ઉતાવળ કરીને જરા જરા થોડાં કર્મોને ભોગવીને અહી એને છૂટા કરીએ છીએ ત્યા તો આશ્રવરૂપ શત્રુઓ પ્રત્યેક સમયે બીજા કર્મોથી ફરીવાર સિચીને (મને) ભરી મૂકે છે આ તો ભારે આપત્તિ થઈ ! મારે તે આશ્રવ–શત્રુઓનો વિરોધ કેવી રીતે કરવો ? અને આ ભયકર સસારમાથી મારો છૂટકો–મારી મુક્તિ કઈ રીતે થવાની ?

ग ३. પ્રવર પુણ્યશાળી મહાપુરુષોએ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ નામના ચાર આશ્રવો કહ્યા છે, બતાવ્યા છે. એ સુપ્રસિદ્ધ આશ્રવોદ્વારા દરેક સમયે કર્મોને બાધીને પ્રાણીઓ ખોટા ભુલાવાને વશ થઈ (સસારમા) રખડે છે

घ ४. (એ આશ્રવો) ઇંદ્રિય, અવ્રત, કષાય અને યોગમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રત્યેકની સખ્યા અનુક્રમે પાચ, પાચ, ચાર અને ત્રણ છે અને પચીશ અસત્ક્રિયા સાથે મેળવતાં એની કુલ સખ્યા બેતાળીશની થાય છે

ङ ५. એ પ્રમાણે આશ્રવોનુ તત્ત્વ જાણીને અને શાસ્ત્રાભ્યાસથી તત્ત્વનો (શક્તિનો) નિરધાર કરીને હે આત્મન્ ! એમના (આશ્રવોના) વિરોધ વગરના નિરોધ માટે સર્વ પ્રકારનો ઉદ્યમ કરીને જલદી સખ્ત પ્રયાસ કરવો.

गेयाष्टक*

परिहरणीया रे, सुकृतिभिराश्रवा, हृदि समतामवधाय ।
प्रभवन्त्येते रे, भृशमुच्छृङ्खला, विभुगुणविभववधाय ॥ परि० ॥ १ ॥

कुगुरुनियुक्ता रे, कुमतिपरिप्लुताः शिवपुरपथमपहाय ।
प्रयतन्तेऽमी रे क्रियया दुष्टया, प्रत्युत शिवविरहाय ॥ परि० ॥ २ ॥

अविरतचित्ता रे, विषयवशीकृता, विषहन्ते विततानि ।
इहपरलोके रे, कर्मविपाकजान्यविरलदुःखशतानि ॥ परि० ॥ ३ ॥

करिझषमधुपा रे, शलभमृगादयो, विषयविनोदरसेन ।
हन्त लभन्ते रे, विविधा वेदना, बत परिणतिविरसेन ॥ परि० ॥ ४ ॥

उदितकषाया रे, विषयवशीकृता, यान्ति महानरकेषु ।
परिवर्तन्ते रे, नियतमनन्तशो, जन्मजरामरणेषु ॥ परि० ॥ ५ ॥

मनसा वाचा रे, वपुषा चञ्चला, दुर्जयदुरितभरेण ।
उपलिप्यन्ते रे, तत आश्रवजये, यततां कृतमपरेण ॥ परि० ॥ ६ ॥

शुद्धा योगा रे, यदपि यतात्मनां, स्रवन्ते शुभकर्माणि ।
काञ्चननिगडांस्तान्यपि जानीयात्, हतनिर्वृतिशर्माणि ॥ परि० ॥ ७ ॥

मोदस्त्वैवं रे, साश्रवपाप्मनां, रोधे धियमाधाय ।
शान्तसुधारसपानमनारतं, विनय विधाय विधाय ॥ परि० ॥ ८ ॥

---

* એનો ભારૂ રાગ છે 'ત્રીજી ભાવના એણી પરે ભાવીએ રે'—એ રાગમા જરા લ્હેકો ફેરવવો પડશે 'ત્રીજી ભાવના રે' એમ બોલીએ તો આ અષ્ટકનો રાગ આવી જશે

૧. પોતાનું શ્રેય ઇચ્છનાર સમજુ પ્રાણીઓએ કર્મબંધનના હેતુભૂત આશ્રવોને હૃદયમાં સમતા ધારણ કરીને છોડી દેવા જોઈએ–તજી દેવા જોઈએ એને જો મોકળા મૂકી દીધા હોય તો તે સર્વવ્યાપી ગુણરૂપ મહાન્ વૈભવનો સારી રીતે–તદ્દન નાશ કરનાર થાય છે.

૨. (મિથ્યાત્વ.) કુગુરુઓએ પ્રવર્તાવેલા–યોજેલા પ્રાણીઓ અથવા પોતાની કુમતિથી ચંચળ થયેલા પ્રાણીઓ મોક્ષનો સાચો માર્ગ છોડી દઇને અશુદ્ધ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે અને ઊલટા મોક્ષનો વિરહ વધારનારા બને છે

૩. (અવિરતિ.) ત્યાગ તરફ જેનું ચિત્ત લાગેલું નથી તેવા (અવિરત) પ્રાણીઓ (ઇંદ્રિયના) વિષયોને વશ પડીને આ લોકમાં અને પરલોકમાં કર્મના વિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલા મહાન્ સેંકડો દુઃખો નિરંતર સહન કરે છે

૪. (ઇંદ્રિય:) હાથી માછલું, ભમરો, પતંગિયું અને હરણ વગેરે વિષયવિલાસના પ્રેમને લીધે અહાહા! અનેક પ્રકારની વેદનાઓ સહન કરે છે અને એ વિનોદરસ પરિણામે ભારે આકરો થઈ પડે છે

૫ (કષાય:) જેનામાં કષાયોની જાગૃતિ થઈ જાય છે તેવા પ્રાણીઓ કોઈપણ વિષયને વશ પડી જઈને મહાનરકમાં જાય છે અને કોઈપણ જાતના અપવાદ વગર અનંત જન્મ–જરા–મરણમાં રખડપાટીએ ચઢે છે

૬. (યોગ.) મનથી, વાણીથી અને શરીરથી ચપળ પ્રાણીઓ મહા આકરા પાપના ભારથી ભારે થઈને કર્મરૂપ કાદવથી ચારે તરફ ખરડાઈ જાય છે તેટલા માટે આશ્રવ ઉપર જય મેળવવાનો પ્રયત્ન કર બીજા કામથી સર્યું.

૭. સંયમવાન્ વિશુદ્ધ આત્માઓના શુદ્ધ યોગો (મન–વચન–કાયા) સારા (શુભ) કર્મોને સ્રવાવે છે–મોકલી આપે છે તેને પણ સોનાની બેડીઓ જાણવી એ શુભ કર્મો પણ મોક્ષના સુખનો પ્રતિબંધ કરે છે

૮. હે વિનય! આશ્રવરૂપ પાપાત્માનો રોધ કરવામાં બુદ્ધિને રોકીને અને વારંવાર અનેક વખત **શાંતસુધારસનું** પાન કરી કરીને (એ પ્રકારે) આનંદ પામ–લહેર કર.

પ્રારંભના પાંચ શ્લોકના કઠણ શબ્દના અર્થ

क १ सर्वत સર્વ બાજુઓથી, દિગવિદિશા આદિથી निर्झर નિઝરણા, પર્વતમાંથી વહેતા પાણી, ધોધો, નીકો વગેરે સર્વ सम्भृत ભરાયેલો, બંધાયેલો व्याकुल (૧) પીડાથી મૂઝાયલો પ્રાણી (૨) પાણીથી સક્ષુબ્ધ સરોવર चञ्चल (૧) અસ્થિર પ્રાણી (૨) સરોવર પક્ષે હાલતુ ચાલતુ पङ्किल (૧) કર્મમળથી લેપાયેલો પ્રાણી (૨) કચરા-કાદવવાળુ સરોવર આ ત્રણે શબ્દોમા શ્લેષ છે, પ્રાણી અને સરોવર બન્નેને લાગુ પડે છે

ख २ किञ्चिदिव કાઈ કાઈ જેવુ, સહજ तरसा ઉતાવળથી निर्जीर्यते ભોગવીને દૂર કરાય છે समय કાળનો સૂક્ષ્મ વિભાગ निरोद्धु સામા થવાને मुक्ति છુટકારો-મોક્ષ भाविनी થવાની

ग ३ सुकृति નસીબદાર, પુણ્યશાળી, ભાગ્યવાન प्रदिष्टा કહ્યા, બતાવ્યા स्फुट પ્રસિદ્ધ- भ्रम ભ્રાતિ

घ ४ अव्रत અવિરતિ असत्क्रिया ૨૫ ક્રિયા (ઉપર જુઓ) नेत्र આખ, એની સખ્યા वेद ચાર વેદ, ચારની સખ્યા સખ્યા ઊલટી લેવી; એટલે ૪૨ થશે

ङ ५ तत्त्व પરમાર્થ सत्त्व સામર્થ્ય-શક્તિ श्रुति શાસ્ત્રાભ્યાસ विगलत्विरोधे જે કાર્યમા વિરોધ resistance ન રહે, ગળી જાય તે રીતે सर्वात्मना સર્વ ઉદ્યમે, સર્વ રીતે

ગેયાષ્ટકની નોટ—

૧. परिहरणीया–તજી દેવા યોગ્ય, હેય વર્ગના सुकृति–નસીબદાર, પડિત, સમજુ भृश–ખૂબ, સારી રીતે उच्छृखला–બેડી વગરના, છોડી દીધેલા, છૂટા કરેલા विभु–સર્વવ્યાપી (જ્ઞાન-દર્શનાદિ) वध–નાશ, વિનાશ

૨. नियुक्ता–યોજાયલા-પ્રવર્તેલા परिलुप्त–ચચળ થયેલા दुष्य्या–દોષવાળી-અશુદ્ધ प्रत्युत–ઊલટા

૩. अविरत–વિરતિ-પચ્ચખ્ખાણ-ત્યાગમા મન વગરના, પચ્ચખ્ખાણ વગરના विषहन्ते–સહે છે, ખમે છે विततानि–વિસ્તીર્ણ विपाक–પરિપાક, પરિણામ, પાકી જવુ તે अविरल–આતરા વગર, નિરતર शतानि–સેકડો, અનેક.

૪. झष–માછલુ, Fish वेदना –દ્વિતીયાનુ બહુવચન છે परिणतिविरसेन–એ विनोदरसनु વિશેષણ છે પરિણામે ભારે, આકરા પડી જાય તેવા

૫. उदित–જાગૃત, માર્ગ આપેલ विषय–ક્રોધ, ઇંદ્રિયોના વિષય, Subject-matter नियत–ચોક્કસ

૬. चञ्चल–ચપળ दुरितभर–પાપનો બોજો उपलिप्यते–ચારે તરફ ખરડી નાખે છે कृतमपरेण–બીજી વાતથી સર્યું, બીજુ કામ રહેવા દે

૭. यतात्मना–જે પોતાના આત્માને રોકી રહેલ હોય તેને-સયત પુરુષને स्रवन्ते–Percolates, મોકલે निगड–પગે બાધેલી બેડી निवृत्ति–મોક્ષ हत–આનુ વિશેષ્ય शुभकर्माणि છે

૮. मोदस्व–પ્રમોદ કર, આનદ ભોગવ, મજા કર आश्रवपापमन्–આશ્રવરૂપ પાપાત્માઓ, આશ્રવો धिय–બુદ્ધિને विधाय विधाय–કરી કરીને, વારવાર કરીને अनारत–આતરા વગર (નૈરતર્ય-યોગના અર્થમા)

આશ્રવભાવના : પરિચય

(ક ૧.) આશ્રવનુ પૂર્વપરિચયમાં આપણે સ્વરૂપ વિચાર્યું એ કર્મને આવવાની પ્રણાલિકા છે, મોટા નળો છે, વિસ્તીર્ણ ગરનાળા છે એક મોટા સરોવરની કલ્પના કરીએ તાનસા જેવુ અથવા બોળતળાવ જેવું સરોવર હોય, એની ચારે બાજુએ પર્વતો હોય, મોટો વરસાદ પડતો હોય અને ઢોળાવ એવી જાતનો હોય કે સર્વ જળ સરોવરમા આવતુ હોય. મારમાર વરસાદ પડતો હોય ત્યારે એ સરોવર થોડા વખતમાં ભરાઈ જાય એમા કાઈ નવાઈ નથી. કોઈ વાર છલકાઈ પણ જાય

એવી જ રીતે આશ્રવો–ઇંદ્રિય, કષાય, અવિરતિ, યોગો અને અસત્ક્રિયાઓને કોઈ જાતના પ્રતિબંધ વગર મોકળા મૂક્યા હોય તો તે કર્મોથી પ્રાણીને ભરી દે છે. પ્રત્યેક આશ્રવ એવા ભયકર છે કે એનુ ગરનાળુ ઉઘાડુ મૂકયુ હોય તો ધડાધડ પાણીથી ભરચક્ક કરી મૂકે છે. એ ગરનાળાને બારણા હોય છે અને તે બધ કરી શકાય છે. તેની હકીકત આગળ આઠમી ભાવનામા વિચારવાની છે અત્ર તો એ ગરનાળાને ખુલ્લા મૂકયાં હોય ત્યારે પ્રાણીની કેવી દશા કરે છે તે પ્રસ્તુત હકીકત છે એને માટે ત્રણ વિશેષણો લેખકશ્રીએ બતાવ્યાં છે, તે ત્રણે ખૂબ વિચારવા જેવા છે. એનાથી પ્રાણી વ્યાકુળ, ચચળ અને પકિલ થાય છે. આપણે વિચારીએ. એ શબ્દો શ્લેષવાળા (દ્વિઅર્થી) હોઈ સરોવરને પણ લાગુ પડે છે તે ધ્યાનમા રાખવુ.

'વ્યાકુલ' કર્મો જ્યારે ખૂબ મોટી સંખ્યામા આવી પડે છે ત્યારે પ્રાણી અત્યત વિહ્વળ થઈ જાય છે, એ હાવરોબાવરો બની જાય છે, કર્મના ભારથી ભારે થાય છે અને આગામી પીડાની નજરે અત્યત વિહ્વળ થાય છે એ એની આકુળતા છે સરોવરમા પાણી ભરાય ત્યારે તે પણ ખૂબ હાલતુચાલતુ કલ્લોલવાળુ થઈ જાય છે આશ્રવો પ્રાણી અને સરોવરને વ્યાકુળ બનાવે છે.

આશ્રવના જોરથી પ્રાણી 'ચંચળ' થાય છે. સ્થિરતાનો અભાવ એ ચંચળપણુ છે અને આશ્રવો એને એક ઠેકાણે સ્થિર રહેવા દેતા નથી ભવોભવમા ભ્રમણ કરાવનાર એ કર્મો અસ્થિરતાને ખાસ પોષે છે નવા જળના આગમનથી સરોવર કેટલુ ચચળ થાય છે, તે તો આપણી દૃષ્ટિનો વિષય છે. પાણી હાલકલોલ થઈ જાય છે

વળી આશ્રવોના જોરથી પાણી 'પકિલ'–મળવાળુ થાય છે. કર્મ મેલ જ છે. એ શુદ્ધ સ્ફટિક આત્માને મેલો બનાવે છે અને એનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ બગાડી નાખે છે. સરોવરમા નવુ પાણી આવે ત્યારે રગડો થાય છે, ધૂળ–માટી સાથે મળેલ પાણી સરોવરને કાદવકચરાવાળુ કરે છે નવુ પાણી રગડાવાળુ જ આવે છે, એ અષાઢ માસમા નળના પાણીના જોનારને સમજાવવુ પડે તેવુ નથી.

આવી રીતે આશ્રવોને મોકળા મૂકી દીધા હોય ત્યારે તે આ ચેતનને ચારે બાજુએથી ભરી મૂકી એની મૂળ સ્થિતિમાં મહાવિપર્યાસ કરી મૂકે છે ખ્યાલમા રાખવુ કે કર્મ શુભ કે

અશુભ ગમે તેવા હોય તો પણ તે પૌદ્ગલિક છે અને આત્મા અરૂપી, નિરંજન, નિરાકાર એના મૂળ સ્વરૂપે છે આશ્રવો આ પ્રકારે ચેતનજી ઉપર અસર કરે છે. સારા કે ખરાબ સર્વ કર્મો ભોગવવા જ પડે છે.

(લ્ર૨.) આપણા પ્રત્યેક કાર્યમા કોઈ ને કોઈ અસત્ક્રિયા લાગે છે, યોગો પ્રવૃત્તિ કર્યા જ કરે છે, કષાય-નોકષાયની ધમાલ ચાલ્યા જ કરે છે અને અનેક બાબતમા અવિરતિપણુ હોય જ છે.

આખ મીચીને ઉઘાડીએ તેમાં અસખ્ય સમય થાય છે પ્રકાશ (Light) એક સેકન્ડમા ૧૮૦૦૦૦ માઈલ ચાલે છે. વીજળી એક સેકન્ડમા ૨૮૨૦૦૦ માઈલ ચાલે છે. પ્રત્યેક પ્રદેશ પર તે પસાર થઈ જાય છે એટલે સમય કેટલો નાનો હોઈ શકે તે આ વિજ્ઞાનના યુગમા સમજવું મુશ્કેલ નથી એવા પ્રત્યેક સમયે પ્રાણી જે ક્રિયા કરે છે તે અનુસાર તે શુભ અથવા અશુભ કર્મ બાંધે છે.

પ્રાણીનો આખો વખત વિચારીએ. તેનું મન વિચાર કર્યા કરે છે, મુખ બોલ્યા કરે છે, શરીર કામ કર્યા કરે છે, કષાયો-મનોવિકારો અદરથી ઊછળ્યા જ કરે છે આવી રીતે એ અનેક કારણે કર્મોને એકઠા કર્યા જ કરે છે અને તેને આત્મા સાથે જોડયા જ કરે છે.

મોટી વિચારવા જેવી વાત છે ગ્રથકર્તા પોતે જ આ મુશ્કેલી બતાવે છે. તેઓ કહે છે કે મહામુશીબતે કર્મનાં ફળનો અનુભવ કરીને થોડાં કર્મો ખેરવી નાખુ છુ ત્યા તો આશ્રવશત્રુઓ પ્રત્યેક સમયે આ પ્રાણીને કર્મથી સિચી દે છે, એને ભરી મૂકે છે એક દાખલો લઈએ કર્મના જોરથી પ્રાણીને તાવ આવે, એ તાવ ભોગવે અને તેમ કરીને તાવ આવવાના કર્મોને જીર્ણ કરીને (ભોગવીને) દૂર કરે, પણ એ દરમ્યાન તો અસખ્ય સમયો થઈ જાય અને પ્રત્યેક સમયે શુભાશુભ કર્મો બધાયા જ કરે ત્યારે આ તો જરા હળવા થવાનું બની આવે ત્યા તો પાછુ એક બીજી બાજુનુ ગરનાળુ ઊઘડી જાય છે. તળાવમા આવક તો ચાલુ જ રહે છે ઘણીખરી વખત જાવક કરતા આવક વધારે થાય છે. આ તો ભારે આપત્તિની વાત થઈ. સારા-ખરાબ કર્મો તો વધ્યા જ કરે છે અને આત્મા ભારે થતો જાય છે

એમા મોટી ગૂચવણની વાત એ છે કે આ આશ્રવો-ગરનાળાઓને કેવી રીતે બધ કરવા? એ આશ્રવ-શત્રુઓ સામે કઈ રીતે થવુ? અને આ પ્રમાણે ચાલે તો મુક્તિ કેવી રીતે થાય? એક બાજુએથી ઘટાડો અલ્પ થાય અને નવી આવક ચાલુ રહે તો તેમાથી છુટકારો ક્યારે થાય? અને આ આવક શી રીતે અટકે?

આવી મોટી ગૂચવણવાળો પ્રશ્ન છે અને એ એટલો આકરો છે કે એનો જવાબ આપતા કોઈ પણ સસારી જીવ મૂઝાઈ જાય તેમ છે. એશઆરામમાં જીવન ગાળનાર, ઉપરચોટીઆ ધર્માનુષ્ઠાન કરનાર, સસારને વિલાસનુ સ્થાન માનનાર, વ્યાપર અને ધનને જિંદગીનો છેડો

માનનાર, નાની દુનિયાની પ્રશસામા રાચી જનાર, આખો વખત ઉશ્કેરાયેલી સ્થિતિમા જીવન ગાળનાર, આત્માની સાથે બે–ચાર ઘડી વાત પણ ન કરનાર, બહિરાત્મભાવમાં રમણ કરનાર આપણામાના ઘણાખરાને આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો મુશ્કેલ છે, મૂઝવી નાખે તેવો છે આશ્રવોના દ્વારો ખુલ્લા મૂકયા હોય તો તો કોઈ રીતે આરો આવે અને આ કર્મની ઝડપ-માથી મુક્તિ મળી શકે તેવુ જણાતુ નથી આશ્રવો આ પ્રાણીની સાથે એવી રીતે લાગી ગયા છે કે એનુ થાળુ ભરાયા જ કરે છે

આ ગૂચવણવાળા પ્રશ્નનો ઉત્તર શકય છે. આવતી બે ભાવનામા એનો જવાબ આપશુ. પણ આશ્રવનો વિચાર કરતા તો આ પ્રાણી મૂઝાઈ જાય તેમ છે. જ્યારે શુભ–અશુભ સર્વ કર્મોનો નાશ થાય ત્યારે મુક્તિ–મોક્ષ થાય, પણ અહી તો થોડા દૂર કરીએ તેટલા વખતમા તો પાછા ભરતા જઈએ છીએ ટાકી ખાલી કરવા માડી તેની સાથે આવકનો નળ પણ ઉઘાડો હોય ત્યા પત્તો કયા ખાય ?

વસ્તુસ્વરૂપે આશ્રવોનો વિસ્તારથી વિચાર કરતા પ્રાણીને મૂઝવી નાખે એવી સ્થિતિ દેખાય છે ચેતન ! તુ આમ ને આમ કયા સુધી ચલાવ્યા કરીશ ? વેપારી નજરે તારે ત્યા (કર્મની) આવક વધારે છે, નિકાસ ઓછો છે તો તારી પેઢી કર્મધનમા તો માલદાર રહેવાની, પણ તુ એમાથી ઊચો ક્યારે આવીશ ? તે માટે ખૂબ વિચાર

(ગ ૩) તુ વિચાર કરી જો મહાપુણ્યશાળી પુરુષોએ કહ્યુ છે કે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગો આ ચાર આશ્રવો છે તેમણે પોતાના સર્વગ્રાહી જ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકીને સમજાવ્યુ છે કે એ ચારે મોટા આવકના ચીલાઓ છે, પરદેશી માલ ઉતારવાના મોટા ડક્કાઓ છે, માલ ભરવાના મોટા ગોડાઉનો છે, કર્મોને ખેચી લાવવાના મહાન આકર્ષકો છે, નાણા જમે કરવાની મોટી બેકો છે.

દરેક સમયે એ આશ્રવદ્વારા કર્મો બાધતા પ્રાણીઓ ખોટા ભ્રમમા પડીને સસારમા રખડયા કરે છે એ વિચિત્ર વિચારણાને વશ થઈ મનને રખડાવ્યા કરે છે, ગમે તેવુ બોલે છે, શરીરનો ઉપયોગ કામ કરવામા કર્યા કરે છે અને તે જ પ્રકારે મિથ્યાત્વને વશ પડી સાચા દેવ–ગુરુ–ધર્મને ઓળખતા નથી, ત્યાગ કરતા નથી અને ક્રોધ, માન, માયા, લોભમા રમ્યા કરે છે.

કર્મબધનના આ ચાર હેતુઓ છે, એના વિભાગો ૫૭ છે, એ અત્ર જરા ધ્યાનમા લઈ લઈએ

પાંચ મિથ્યાત્વ :

(૧) અભિગ્રહિક–ખોટી વાતનો દુરાગ્રહ

(૨) અનભિગ્રહિક–અસત્યને સત્યની કોટિમા મૂકવુ તે (બધા ધર્મને સરખા ગણવા)

(૩) અભિનિવેશ–સાચા અર્થને ગોપવી કુયુક્તિની સ્થાપના.

(૪) સાશયિક—લાજભયથી જાણકાર (Expert)ને ન પૂછતા શકાશીલ રહેવુ

(૫) અણાભોગ—કેફી માણસની પેઠે સારાસારનુ અજ્ઞાન.

બાર અવિરતિ :

૫ ઇન્દ્રિયોના વિષયથી પાછા ન હઠવુ

૧. મનને બાહ્ય ભાવમાં રખડાવવું.

૬. છકાય – પૃથ્વ્યાદિ પાચ તથા ત્રસકાય – જીવોને રક્ષણ ન આપવું

પચ્ચીસ કષાય :

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ તે દરેકના ચાર ચાર ભેદ છે.

પ્રત્યેક અનતાનુબ ધી યાવજ્જીવ રહે, અપ્રત્યાખ્યાની એક વર્ષ રહે, પ્રત્યાખ્યાની ચાર માસ રહે, સજ્વલન પદર દિવસ રહે—એટલે ૧૬ કષાય

હાસ્ય—હસવુ તે. રતિ—સુખમા આસક્તિ. **અરતિ**—દુખમા કટાળો **શોક**—દિલગીરી ભય—બીક દુગંછા—અન્યની જુગુપ્સા **સ્ત્રીવેદ—પુરુષવેદ—નપુંસકવેદ** એ ૯ નોકષાય.

પંદર યોગ : મન—વચન—કાયાના યોગોના જુદા જુદા ભેદો

આ સત્તાવન બધહેતુઓને લઇને પ્રાણી કર્મબંધ કરે છે અને સાચા માર્ગની પ્રાપ્તિને અભાવે ભ્રમમા પડી જઈ મસારમા રખડ્યા કરે છે અનાદિ કાળથી એને રખડવાની ટેવ પડી ગઈ છે અને હમેશા સસારમા રખડ્યા કરે છે છતા થાકતો નથી.

આ સત્તાવન બધહેતુઓ ખાસ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે કર્મબધન થાય તે વખતે એના પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ પણ મુકરર થઈ જાય છે એમા રસ અને સ્થિતિને અગે કષાય, અને પ્રકૃતિ તથા પ્રદેશને અગે યોગો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે

(વ૪.) આશ્રવો પૈકી ઇન્દ્રિયો પાંચ છે—સ્પર્શેન્દ્રિય વગેરે **અવ્રતો** પાચ છે—પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ. **કષાય** ચાર છે – ક્રોધ, માન, માયા, લોભ **યોગ** ત્રણ છે – મન, વચન, કાયા, અને **ક્રિયાઓ** પચીસ છે એનુ વર્ણન ઉપર સક્ષેપથી થઈ ગયુ છે.

એટલે આશ્રવના ૪૨ ભેદ થયા

નેત્ર એટલે બે (૨) અને વેદ એટલે ચાર(૪)ની સખ્યા સજ્ઞાથી સખ્યા બતાવવી હોય ત્યાર ઊલટો ક્રમ લેવો, એટલે નેત્ર વેદ એમ સૂચવ્યુ હોય ત્યારે બે અને ચાર એમ નહિ, પણ ચાર અને બે એટલે ૪૨ (બેતાળીશ) ભેદ આશ્રવના થયા.

બધહેતુઓ અને આશ્રવો એક રીતે એક જ છે બધહેતુને લઈને પ્રાણી કર્મો બાંધે છે અને આશ્રવો કર્મ આવવાના માર્ગો છે, છતા બધહેતુઓનો સબધ કર્મબધ સાથે છે અને આશ્રવો ગરનાળા છે એ વાત ધ્યાનમા રાખવી બન્ને તત્ત્વો જુદા છે, પણ પરિણામે હેતુ એ જ માર્ગ થઈ જાય છે બધ વખતે એની કારણ તરીકે ગણના થાય છે અને આશ્રવ વખતે એની માર્ગમા—ગરનાળામા—પ્રણાલિકામા ગણના થાય છે દૃષ્ટિભેદ નયાપેક્ષિત છે, પણ વ્યવહારુ રીતે તેનુ પરિણામ આત્માને ભારે કરવામા આવે છે એ ધ્યાનમાં રાખવુ

(ક્ષ ૫) આ આશ્રવોનુ તત્ત્વ બરાબર સમજીને એનો ભાવ હૃદયમા ઉતારવો. એને બરાબર ઓળખવા. એ હેય – ત્યાગ કરવા યોગ્યની કક્ષામા આવે છે અને તેટલા માટે તે ખૂબ સમજવા જેવા છે. અને સમજીને ગભરાઈ જવા જેવુ નથી. એના ઉપર વિજય મેળવવાનુ સામર્થ્ય ચેતનમા છે તે જ્ઞાનીનાં પાસા સેવીને સમજી લેવુ. મનમા નિશ્ચય કરવો કે એના ઉપર વિજય મેળવવાની શક્તિ તારામા છે.

આવી રીતે આશ્રવતત્ત્વને સમજીને સર્વ પ્રકારે એનો નિરોધ કરવાને પૂરતા જોસથી પ્રયાસ કરવો તારામા તો અનત શક્તિ છે એ આશ્રવોને જગાડનાર તુ છે, પણ તેને દાબી દેવાની શક્તિ પણ તારામા જ છે. માટે જરા પણ વિરોધની ગૂચવણ રાખ્યા વગર એના પર વિજય મેળવવા માટે પ્રયત્ન કર અનત શક્તિનો ધણી તુ એની પાછળ પડીશ અને તેનો નિરોધ કરવાનો સાચો રસ્તો તને જડી આવશે તો તુ રસ્તે આવી જઈશ. અને ઉપર તને મોક્ષ કેમ મળે –એવો પ્રશ્ન થયો હતો તેનો જવાબ પણ મળી જશે.

માટે ઊઠ, જાગૃત થા તને તારુ ભવિષ્ય સુધાર. એ સુધારવુ તારા હાથમાં છે, અને તારામા એ મોટા આકરા દુશ્મનોને જીતવા જેટલુ અપરપાર બળ છે. તૈયાર થઈ જા. ખૂબ વિચાર, સમજ અને અત્યારની તકનો સારો ઉપયોગ કર અત્યારે પ્રાપ્ત કર્તવ્ય આશ્રવોને ઓળખવાનુ છે. તે તુ બરાબર વિચાર કોઈ પણ શત્રુ પર વિજય મેળવવાની ચાવી એ છે કે એને સર્વાગ ઓળખવા જોઈએ. એના ભેદ, ઉપભેદ, એના સહાયકો અને એનુ બળ બરાબર સમજાય ત્યારે એની સામે થવાનુ બળ પ્રાપ્ત કરવાની સકલના કરી શકાય આપણે તેને કાંઈક ઓળખ્યા. હવે એનો વધારે પરિચય કરીએ

ગેયાષ્ટક :: પરિચય

૧. જે પ્રાણી સમજુ હોય, દીર્ઘ વિચારવાન હોય, દક્ષ હોય, કુશળ હોય તેણે આશ્રવોને તજવા જોઈએ સાત તત્ત્વોમા કેટલાંક જ્ઞેય (જાણવા લાયક) છે, કેટલાક હેય (તજવા યોગ્ય) છે અને કેટલાંક ઉપાદેય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) છે પ્રથમ કક્ષામાં જીવ અને અજીવ આવે છે, હેય કક્ષામા આશ્રવ અને બંધ તત્ત્વો આવે છે, ઉપાદેયમા સવર, નિર્જરા અને મોક્ષ આવે છે આપણે જેનો હાલ વિચાર કરીએ છીએ તે હેય છે. એ પ્રાણીને હેરાન-હેરાન કરી અને ભારે બનાવે છે માટે અને તજવાની જરૂર છે. સારા (શુભ કર્મના) આશ્રવો પણ તજવા યોગ્ય છે તે આગળ બતાવવામા આવશે.

તેને તજવાનુ કામ મનમા સમતા ધારણ કરીને કરવાનુ છે ખાલી 'તજો તજો' એમ બૂમો પાડવાથી કાઈ વળે તેમ નથી. મનની સ્થિતિસ્થાપકતા રાખી, એનો બરાબર અભ્યાસ કરી એને ઓળખવા ઘટે. મન અસ્થિર હોય તો એ કાઈ સરખો વિચાર કરતુ નથી અને ઉશ્કેરાયેલી સ્થિતિમાં કરેલા વિચારો ટકતા નથી, માટે સર્વ સયોગોમા મનને સ્થિર રાખવુ, એની ચચળતા દૂર કરવી અને અને એકાગ્ર કરવુ. એનો મુખ્ય ઉપાય મૈત્રી આદિ ભાવના છે તે ગ્રથને અતે વિચારવામા આવશે.

જો એનો ત્યાગ – પરિહાર – કરવામા ન આવે, જો એને રોકવામા ન આવે, તો એ તારા પોતાના અપાર ગુણવૈભવનો નાશ કરનાર થાય છે આત્મામા જ્ઞાન-દર્શનની નજરે સર્વવ્યાપી શક્તિ છે એ સર્વ જ્ઞેય વસ્તુભાવો અને અવસ્થાઓને જાણી-દેખી શકે છે અને જે એનો સર્વવ્યાપી ગુણ છે તે એનો સાચો વૈભવ છે, અમૂલ્ય અને અપરિમિત છે અને એ એનો સાચો ખજાનો છે, એવી સ્વમાલિકીની મિલ્કત છે

આવા અમૂલ્ય વૈભવનો આશ્રવો નાશ કરે છે આશ્રવોથી પ્રાણી કર્મથી ખરડાઈ જાય છે એટલે એનામા જે અનત જ્ઞાનની શક્તિ છે તેના ઉપર આવરણ આવી જાય છે. આશ્રવોને જો મોકળા મૂક્યા હોય, એનો પરનો અકુશ છોડી દીધો હોય, તો એ મોટા ખજાનાનો નાશ કરે છે, એને વેડફી નાખે છે. પ્રાણીને દીન, અજ્ઞ, અવાક્ અને મૂઢ બનાવી દે છે, માટે આશ્રવોને તજી દેવા ઘટે એ આશ્રવો બહુળતાએ કેવા છે તે જરા જોઈ લઈએ વિગતથી વિભાગવાર તુ તેને તપાસજે

૨. પ્રથમ **મિથ્યાત્વની** વાત વિચારીએ પ્રાણીને સાચો માર્ગ મળવો મુશ્કેલ છે ઘણાખરા તો અનાદિ વાસનાથી સસારના રગરાગમા મોહી જાય છે એવા પ્રાણીઓમા વિચાર નથી, શ્રદ્ધાન નથી, વિવેક નથી એ અનભિગ્રહિક છે વળી કેટલાકને સાચો ઉપદેશ ન મળે તેથી અથવા અશ્રદ્ધાથી જેમને ખોટો માર્ગ મળે છે તેઓ અભિગ્રહિક છે. પ્રથમમા વિચાર નથી, બીજામા

શુદ્ધ શ્રદ્ધાન નથી કોઈક વળી સાચુ સમજે છતા અભિનિવેશ કરી પોતાની માન્યતામા ચુસ્ત રહે છે અને કસોટીમાથી પસાર થવા સાફ ના પાડે છે.

શુદ્ધ દેવને ઓળખવા, અને એને ઓળખાવે એવા સુગુરુનો યોગ મેળવવો. એવા ગુરુ સાચો ધર્મ બતાવે ત્યારે જ આ અજ્ઞાનદશા–મિથ્યાત્વ દૂર થાય છે. ત્યા સુધી પ્રાણીઓ કુગુરુના ઉપદેશથી અથવા પોતાની બુદ્ધિશક્તિ ઉપર ખોટો આધાર રાખી, આખી દુનિયાના ડહાપણના દાવ નીચે મોક્ષનો માર્ગ છોડી, પોતાના આત્માને કર્મભારથી ભારે કરનારી મિથ્યાક્રિયામા પડી જાય છે અને ઊલટા આત્મકલ્યાણને દૂર કરે છે. ઘણા તો સાચું સમજતા જ નથી અને જ્યા ત્યા માથા માર્યા કરે છે ઘણા એ તરફ બેદરકાર રહે છે અને ઘણા પોતાની રસવૃત્તિમા એટલા આસક્ત બની જાય છે કે એને 'ધર્મ' હબગ લાગે છે કેટલાક તો સાસારિક ક્રિયામા નિમગ્ન થઈ ભારે થાય છે અને કેટલાક હિંસામા ધર્મ માની નિરર્થક ક્રિયા કરે છે

જ્યા સુધી વસ્તુસ્વરૂપનો યથાસ્થિત બોધ ન થાય ત્યા સુધી મોક્ષનો રસ્તો છાડીને પ્રાણી સસારને માર્ગે આગળ વધે છે યોગ્ય ક્રિયા ન કરનાર પણ સાધ્યને રસ્તેથી પાછો પડે છે અને અયોગ્ય ક્રિયા કરનાર પણ એ માર્ગેથી દૂર ભાગે છે આ સ્થિતિમા વસ્તુધર્મનુ અજ્ઞાન રહે છે અને એવા મલિન કર્મો દઢપણે બધાય છે કે એનો વિચાર કરતા પણ ત્રાસ થાય. કર્મસબધ અજ્ઞાન–મિથ્યાત્વ દશામા સર્વથી વધારે થાય છે. કર્મબધન હેતુમા 'મિથ્યાત્વ'-ને તેટલા જ માટે અગ્ર સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે મિથ્યાત્વ કા તો બુદ્ધિને ચાલવા જ દેતું નથી અથવા તેનો વિપર્યાસ કરી નાખે છે જ્યા પડળ જ ઊલટા થઈ જાય ત્યા પછી સાચુ દર્શન જ ન થાય અને મોક્ષયોગ્ય સાચા વર્તનને ત્યા સ્થાન જ રહેતુ નથી કર્મબધનો આ મહાન હેતુ મિથ્યાત્વ એના સર્વ પ્રકારોમા ખાસ સમજવા યોગ્ય છે

ક્રિયામા અજ્ઞાન હોય છે ત્યારે તો તદ્દન નકામી અને પાછા પાડનારી ક્રિયાઓ થાય છે. એવી ક્રિયાઓને વિષક્રિયા અને ગરલક્રિયા કહે છે વિષ તુરત મારે છે, ગરલ ધીમુ ઝેર છે એ ઉપરાત કુગુરુ ખોટે રસ્તે ચઢાવી દે તો પણ દુષ્ટ ક્રિયા થાય છે જ્યારે નિષ્કામ વૃત્તિએ આતર–ભાવથી આત્મસાક્ષાત્કાર કરવા સારુ પ્રેમભાવપૂર્વક 'અમૃતક્રિયા' કરવામા આવે ત્યારે જ આશ્રવો આવતા અટકે છે મયણાસુદરી સાસુને સાજે વાત કરે છે ત્યારે પણ એને પૂજામાં થયેલો આનદ ઉભરાય છે એવી આતરભાવની ક્રિયા કરવા તરફ આદર રાખવો યોગ્ય છે. અહી તો અજ્ઞાન–મિથ્યાત્વયોગે કુમતિની પ્રેરણાથી ગમે તેવી ક્રિયા કરવાથી શિવપુરનો રસ્તો છોડી ઊધે રસ્તે જવાય છે અને ગરનાળા ઉઘાડા રહે છે, તેટલી વાત પર ધ્યાન ખેચી ભાવના રજૂ કરી છે

૩. સમજણ–જ્ઞાનનુ ફળ ત્યાગ છે नाणस्स फल विरइ । અને તે ત્યાગ પણ નિશ્ચયપૂર્વકનો હોવો જોઈએ. કરેલ નિર્ણયનો ગમે તે ભોગે નિર્વાહ કરવો એ ત્યાગ છે. એનાથી ઊલટી

દશા એ **અવિરતિ,** ત્યાગનો અભાવ જ્યારે આ પ્રાણી પોતાની જાતને મોકળી મૂકી દે છે ત્યાર પછી એને કોઈ જાતનો વિવેક રહેતો નથી ગમે ત્યારે ગમે તે ખાવુ, ગમે તે પીવુ, ગમે ત્યા રખડવુ, ગમે તેવુ બોલવુ અને અવ્યવસ્થિત ચર્યા કરવી એ સાધ્ય વગરનુ જીવન છે. એવા જીવનને જેમ પવન લાગે તેમ તે દોરવાય છે

વિષયને વશ પડેલો આ પ્રાણી કેવા ચાળા કરે છે તેના ચિત્રો ઘણા અપાઈ ગયા. વાત એ છે કે એ જ્યારે એ માર્ગે એક વાર ચાલવા માડે છે ત્યાર પછી એને કાઈ અકુશ રહેતો નથી. એ સર્વના પરિણામો અતે ભોગવવા પડશે એ પણ એ ભૂલી જાય છે. એ તો ગાડા હાથીની પેઠે ઝૂલ્યા જ કરે છે અને ભૂખ્યા જનાવરની પેઠે જ્યા ત્યા ત્રાપ મારે છે. આવાં પ્રાણીને કર્મબધ પાર વગરનો થાય છે અને પછી એ કર્મો જ્યારે પરિપાક–દશાને પામે છે ત્યારે એણે સેકડો દુખો ખમવા તૈયાર રહેવુ પડે છે.

આ ભવમા જીવોને દુ:ખો કેટલા પ્રાપ્ત થાય છે તે આપણે જોઇએ છીએ જુવાનીના અત્યાચારો ઘડપણને કેટલુ વિરસ બનાવી દે છે અને દુરાચારીઓ જેના નામો પણ આ પુસ્તકમા લખવા ન ઘટે તેવા ભયકર વ્યાધિઓ ખમે છે તે પર ઉલ્લેખની જરૂર ન હોય અને પરભવમા આવા પ્રાણીઓ ક્યાના ક્યા તણાઈ જાય છે અને ત્યા જે અપરપાર દુખો પામે છે તે કલ્પનાતીત છે

અહી પ્રસગોપાત્ત પચ્ચક્ખાણની–ત્યાગની એક વાત જરૂર સૂચવવા યોગ્ય છે સાચા ઉપદેશની અસર તળે અથવા શાત એકાગ્રતામા સારા નિશ્ચયો થાય તે વખતે સુદર જીવન-ધોરણ મુકરર કરી નાખવુ, અને તેને ગમે તેટલી અગવડે કે ભોગે વળગી રહેવુ એનુ નામ 'પચ્ચક્ખાણ' કહેવાય છે

સુદર ક્ષણો જીવનમા બહુ વાર સાપડતી નથી ખૂબ વિચાર કરી એવા પ્રસગે જે ધોરણ નિર્ણીત થાય તેને વળગી રહેવાથી જીવન એકધારુ અને લાભપ્રદ થાય છે

ત્યાગ ન કરવાને કારણે આ જીવ નકામો પાપસચય પણ બહુ કરે છે એને ઓસ્ટ્રેલિયાના ફળ કે અમેરિકાના શાકો અહી મળવાના નથી, પણ સમજણપૂર્વક એનો ત્યાગ ન કરે ત્યા સુધી એ તો ખુલ્લો રહે છે, વિના કારણે અપ્રાપ્યનો ત્યાગ કરતો નથી અને તેના પુણ્યથી વચિત રહે છે એ ઉપરાત કેટલાક ત્યાગો તો એને ઐહિક લાભ કરનારા પણ હોય છે એ પરવશપણે માદો થાય ત્યારે ઘણુ છોડી દે છે, પણ એવા જ ત્યાગ જો સમજણપૂર્વક સ્વેચ્છાથી થાય તો એથી એને ખૂબ લાભ મળે સમજણનો ઉપયોગ ત્યાગમા પરિપૂર્ણપણે થાય તો જ્ઞાન શોભે છે, નહિ તો એનો કાઈ લાભ મળતો નથી

માટે સમજુ પ્રાણીએ અવિરતિ–અત્યાગદશામા ન રહેતા જેમ બને તેમ ત્યાગ કરવા નિશ્ચય કરવો ઘટે, પણ જો પાપકર્મના ગરનાળા ખુલ્લા મૂકવા હોય તો વિપાકદશા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પછી હાય–વોય કરવી ન ઘટે પસદગી કરવાનો અત્ર અવકાશ છે સાથે એ પણ

ધ્યાનમા રહે કે ત્યાગમા ઘસારો કદી પડવાનો નથી. આ શરીરને તો મોકળુ મૂકવામા આવે તો એ અનેક ઘસારાને તાબે થાય છે. ત્યાગની મજા શી છે એનો ખ્યાલ જેલ-જીવનમાં કાંઈક થાય છે. સ્વવશ હોય ત્યારે આવી જ રીતે રહેવાતુ હોય તો આ ચેતનની કેટલી પ્રગતિ થાય તે અન્ય પ્રસગે વિચારવાની તક લેવાશે. વાત એ છે કે પરવશતાથી ત્યાગ થાય તે વિરતિની કક્ષામા ન આવે આપણે તો સમજણુપૂર્વક ઘસારો ખાઈ ત્યાગની ખાતર ત્યાગ કરવો ઘટે અને પ્રાણાત કષ્ટે એ નિયમ-નિશ્ચયથી પાછા હઠવુ ન ઘટે.

અવિરતિનુ દ્વાર ખુલ્લુ મૂક્યુ હોય તો પાર વગરની આપત્તિ કરાવે તેવા કર્મો આ પ્રાણી એકઠા કરે છે અને તેમા વધારો કરતો જાય છે

૪. આશ્રવો-કર્મગ્રહણના માર્ગોનો એક મોટો વિભાગ ઇંદ્રિયોદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. એ પણ ભારે વિષમ છે આપણે ઇન્દ્રિયોને તો એટલી મોકળી મૂકી દઈએ છીએ કે 'એશ-આરામ' એ જ આ યુગનુ સાધ્ય બનતુ જોવામાં આવે છે આપણુ ફરનિચર પણ એવુ જ થતુ જાય છે. આપણા ખાવાના કોડ એવા જ, આપણી આખોનો ઉપયોગ કટાક્ષ કરવામાં, રૂપ જોવામા, નાટક-સિનેમા જોવામા, આપણા કાન ગાન સાભળવામા, અને સ્પર્શની તો વાત જ શી કરવી?

અનત જ્ઞાનનો ધણી ક્યા રમી રહ્યો છે! કેવા કીચડમા એ ભરાઈ બેઠો છે! એને શેમાથી માની લીધેલુ સુખ મળે છે!

હાથીને કેવી રીતે પકડે છે? એક મોટો ખાડો બનાવવામાં આવે છે, તેને ઘાસથી ઢાકવામા આવે છે અને ઢાકણુ ઉપર હાથીને લોભાવવા માટે કાગળની હાથણી મૂકવામા આવે છે મસ્ત હાથી ગાડો થઈ હાથણીનો સ્પર્શ કરવા જતા ખાડામા પડે છે સ્પર્શસુખની લાલસામા એને ભાન રહેતુ નથી તેથી બાકીની આખી જિદગી પરાધીનતા વેઠે છે સ્પર્શેન્દ્રિયને વશ પડવાનુ આ પરિણામ!

લોઢાના વાકા કાટાને છેડે મીઠી ગોળી બાંધી પાણીમા નાખે છે માછલુ તેને ખાવાને લોભે દોડી આવે છે ખાવાનુ મળે છે પણ હૂક ગળામા પરોવાઈ જાય છે તેથી મરણ પામે છે એક રસેન્દ્રિયને વશ પડવાનુ આ પરિણામ!

કમળની ગધથી આકર્ષાઈ ભ્રમર તેના પર બેસે છે. સાજ થાય ત્યાં કમળ બધ થઈ જાય છે અદર રહેલો ભ્રમર ગૂગળાઈ મરે છે નાસિકા-ઘ્રાણને વશ પડી એ પ્રાણ આપે છે!

દીવાની જ્યોતથી આકર્ષાઈ પતગિયુ દીવામા પડે છે. દીવાની શગમા બળી મરે છે અથવા તેલમા ડૂબી મરે છે અને પ્રાણ ખુએ છે ચક્ષુને વશ પડી પ્રાણની આહુતિ આપે છે

સુદર અવાજ સાભળવા લલચાઈ આવેલુ હરણ પારધિની જાળમા ફસાઈ, પકડાઈ જાય છે અને કર્ણેન્દ્રિયને વશ પડી પ્રાણ ગુમાવે છે

આવી રીતે એક એક ઇન્દ્રિયને વશ પડીને જનાવરો તેમ જ જીવડાઓ પ્રાણ આપે છે વિષય-વિનોદનો રસ પરિણામે કેવો આકરો પડી જાય છે તેના આ જ્વલત દાખલાઓ છે

એની વેદનાઓનો ખ્યાલ તો આખી જિંદગી કેદમા રહેવુ પડે (હાથી પેઠે) કે ગળામા હૂક ભિડાય (માછલા પેઠે) અગર હરણની જેમ ચિરાઈ જવાય ત્યારે આવે પણ મનુષ્યોને ઇંદ્રિય પરનો રાગ અને એની તૃપ્તિના તુચ્છ સાધનોનો વિચાર કરીએ તો કંપ થઈ જાય તેમ છે આ ઇંદ્રિયો દ્વારા એટલા બધા કર્મો આવી પડે છે કે એનો સરવાળો ભારે મોટો થઇ જાય છે. આ મોટુ ગરનાળુ છે અને એને એના સાદા સ્વરૂપમા, સાચા આકારમા સમજવાની ખૂબ જરૂર છે આપણને સગવડ ન પડે ત્યારે આખ આડા કાન કરી નાખીએ છીએ એ વાત આ વિશુદ્ધ વિચારણામા ન ઘટે અહી તો ચોખ્ખો હિસાબ છે જોઈએ તો ગરનાળા ખુલ્લા મૂકો અને હાથી વગેરેની પેઠે પરવશતા કે મરણ જેવા દુખો સહન કરવા તૈયાર થાઓ અથવા એના પર નિયત્રણ મૂકો. બન્ને વાત એક સાથે અશકચ છે.

આ નોટ અહી પૂરી કરી નવા શ્લોક પર લખવા જતો હતો ત્યા ચિદાનદજીનુ ૪૧મુ પદ વાચ્યુ. ખૂબ રસથી એને મારી કોટડીમા બેઠા બેઠા ગાયુ. બહુ આનદ થયો. પદ સુપ્રસિદ્ધ છે

વિષયવાસના ત્યાગો ચેતન, સાચે મારગ લાગે રે. એ ટેક.
તપ જપ સજમ દાનાદિક સહુ, ગિણતી એક ન આવે રે;
ઇંદ્રિય સુખમે [1]જ્યૌ લૌ એ મન, [2]વક તુરગ જિમ ધાવે રે વિ૦ ૧

એક એકકે કારણ ચેતન, બહુત બહુત દુઃખ પાવે રે;
દેખો પ્રકટપણે જગદીશ્વર, ઇણવિધ [3]ભાવ લખાવે રે. વિ૦ ૨

[4]મન્મથ વશ [5]માતગ જગતમે, પરવશતા દુ:ખ પાવે રે,
રસના વશ હોય [6]ઝખ મૂરખ, જાળ પડ્યો પિછતાવે રે. વિ૦ ૩

[7]ઘ્રાણ શુવાસ કાજ સુન ભમરા, [8]સપુટમાહે બંધાવે રે;
તે સરોજસંપુટ સયુત ફુન, [9]કરટીકે મુખ જાવે રે. વિ૦ ૪

રૂપ મનોહર દેખ પતગા, પડતા દીપમા જાઈ રે;
દેખો [10]યાકું દુઃખકારનમેં નયન ભયે હૈ [11]સહાઈ રે. વિ૦ ૫

શ્રોત્રેંદ્રિય આસક્ત [12]મિરગલા, [13]છિનમે શીશ કટાવે રે;
એક [14]એક આસક્ત જીવ એમ, નાનાવિધ દુઃખ પાવે રે. વિ૦ ૬

પચ પ્રબળ વર્તે નિત્ય જાકુ, તાકુ કહા જ્યું કહીએ રે;
ચિદાનંદ એ વચન સુણીને, નિજ સ્વભાવમે રહીએ રે. વિ૦ ૭

લગભગ એ પદનો ભાવ ઉપર આવી ગયો છે, પણ પદ ઘણુ માર્મિક હોવાથી ખાસ ઉતારી લેવુ યોગ્ય ધાર્યું છે. એ ઇંદ્રિયોને સાચા આકારમા દેખાડે છે

---

૧ જ્યા સુધી ૨ અવળી ચાલનો ઘોડો ૩ સમજાવે ૪ સ્પર્શેન્દ્રિય ૫ હાથી ૬ માછલુ ૭ નાક ૮ ભિડાયલુ કમળ ૯ હાથીના ૧૦ એને ૧૧ મદદગાર ૧૨ હરણ ૧૩ ક્ષણમા ૧૪ ઇન્દ્રિય-અધ્યાહાર

૫. આટલેથી આશ્રવો પૂરા થતા નથી હજુ પણ બળવાન આશ્રવોનો વિચાર કરવાનુ બાકી છે **કષાયો** તો કર્મની ઉપર ભાત પાડે છે. ક્રોધના આવેશમા, માનના ચઢાણ પર, માયાની ગદી વૃત્તિમા, લોભના તાબામા આ પ્રાણી ભારે કર્મો બાંધે છે અને તેના ઉપર વજ્રલેપ કરે છે. કષાયના ઉદયથી દુનિયા પર મોટા સહાર થયા છે. લોહીની નદીઓ ચાલી છે, માયાને અગે અનેક પાપો છૂપી રીતે કરે છે અને લોભથી રાતદિવસ દેશ-પરદેશ રખડે છે તે પ્રત્યેકના લક્ષણો વિચારીએ

ક્રોધ આત્મજ્ઞાનને અટકાવે છે, સંયમનો ઘાત કરનાર છે, નરકનુ દ્વાર છે, પાપનો પક્ષપાત કરનાર છે, ઉપશમનો વૈરી છે અહી ચડકોશિયા સર્પનુ દૃષ્ટાત વિચારવુ.

માનને પર્વત સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે એ નિર્મળ જ્ઞાનને રોકે છે વિનય, શ્રુત, તપ, શીલ અને ત્રિવર્ગને હણનાર છે, વિવેકનો નાશ કરનાર છે અહી સ્થૂલભદ્રનુ દૃષ્ટાત વિચારવુ.

માયા અતિ નીચ છે ખોટો દેખાવ કરવાની વૃત્તિ દૂર કરવી વધારે મુશ્કેલ છે નિષ્કપટી થવાનો ઉપદેશ એકાતે ભગવતે કહ્યો છે અહી કુસુમપુરે રહેલા બે સાધુનુ દૃષ્ટાંત વિચારવુ.

લોભ ભયકર દોષ છે, સર્વ ગુણોનો નાશ કરનાર છે, વૃદ્ધિ પામતો ભયકર દુર્ગુણ છે, છેડો ન આવે તેવો પાતકી દોષ છે. અહી બ્રહ્મદત્ત, સુભૂમ ચક્રવર્તી આદિ પાર વગરના દાખલા છે

કષાયનો ઉદય થાય છે ત્યારે કોઈ પણ હેતુ મનમા રાખીને પ્રાણી ખૂબ ખરડાય છે અને પછી નારકીમા જઈ પડે છે અને જન્મમરણના એવા મોટા ચક્કરમા પડી જાય છે કે એ જલ્દી ઊચે આવી શકતો નથી આવો પ્રાણી જરૂર અનત ભવપરિપાટીમા પડી જઈ ત્રાસ પામે છે, હેરાન થાય છે અને પોતાની પ્રગતિ ગુમાવી બેસે છે.

એવી જ રીતે હાસ્યાદિ નોકષાયો પણ સસારમા પ્રાણીને ખૂબ રખડાવે છે કર્મબધન વખતે જે રસ પડે છે તેમા મુખ્ય ભાગ કષાયો ભજવે છે સમાન ક્રિયા કરનારની કર્મ-સપત્તિમાં જે મોટો ભેદ પડે છે તેની ગાઢતા કષાયો પર આધાર રાખે છે જેમ કષાયોનુ જોર વધારે તેમ કર્મો વધારે ચીકણા બધાય છે આ કષાયો આતરરાજ્યમા પ્રવર્તે છે અને એ પ્રત્યેક ખૂબ સમજવા જેવા છે. કષાય ઉપર સસારનો એટલો બધો આધાર છે કે એનો અર્થ 'કષ' એટલે સસારનો 'આય' એટલે લાભ એમ કરવામા આવે છે એ જેટલા વધારે તેટલો સસાર લાબો થાય છે. એને સમજવા માટે આતરસૃષ્ટિમા ઊતરવુ પડે તેમ છે એ ધ્યાનમા રહે.

૬. મન-વચન-કાયાના **યોગો** પણ આશ્રવો છે મનના વ્યાપારથી, વાણીના પ્રયોગથી અને કાયાની પ્રવૃત્તિથી પ્રાણી કર્મો બાધે છે અને તેથી તેઓ પણ ગરનાળા છે મન-વચન-કાયા જો ચચળ હોય તો ભયકર પાપના ભારથી ચેતન ખરડાઈ જાય છે. શરીરની પ્રવૃત્તિ કેવી કેવી ક્રિયાઓ કરાવે છે તેનુ વર્ણન આગળ થઈ ગયુ છે વિચાર વગર, કારણ વગર બોલવાનુ કામ કરનાર મહા ઉપાધિઓ વહોરી લે છે અને મન તો ખરેખર મર્કટ જ છે.

એ તો જ્યાં ત્યાં દોડયા કરે છે સામાયિકમા બેઠા હોઇએ ત્યા એ અમેરિકા દોડી જાય છે અને જેલમા હોઈએ ત્યા વિનાકારણુ હાઈકોર્ટમા આટા મારે છે એને ઠેકાણે લઈ આવવુ વધારે મુશ્કેલ છે આનદઘનજી જેવા યોગીઓ ફરિયાદ કરે છે કે **'મનડુ કિમહી ન બાઝે હો કુંથુજિન !'** અને પછી કહે છે કે **'જેમ જેમ જતન કરીને રાખું, તેમ તેમ અળગું ભાજે.'** આવુ મન છે અને એની સાથે–એની મારફત કામ લેવાનુ છે

આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી આશ્રવો પર વિજય મેળવવા પ્રયત્ન કર. કોઈ પણ પ્રકારે મિથ્યાત્વ હોય તો દૂર થાય તેમ કર, વિરતિ–ભાવ આદર, ઇદ્રિયોનો સયમ કર, કષાયો પર **વિજય** મેળવ, યોગોને કબજામા લાવ, ગરનાળાં બધ કર, નહિ તો વાત મારી જશે અને તુ ખરેખર રખડી પડીશ નકામી આળપપાળ છોડી દે અને અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર, એનો લાભ લે અને આશ્રવોને બરાબર ઓળખી લે.

૭. એક બાબત ગેરસમજૂતી થાય તેવી છે તે પણ કહી દેવાની જરૂર છે યોગોનો શુદ્ધ ઉપયોગ થાય તો તેથી શુભ કર્મોનો બધ થાય છે સારી ક્રિયા કરવાથી શુભ કર્મબધ થાય છે અને તેથી સાતાવેદનીય, દેવગતિ, દીર્ઘ આયુષ્ય, સુદર શરીરાદિ મળે છે, પણ વિશેષ ઊડી નજરે જોતાં એ પણ બધન છે. સોનાની બેડી પણ આખરે બેડી છે અને મોટા મહેલમા કેદ રાખે તો પણ તે આખરે જેલ જ છે એમા કાઈ રાચવા જેવુ નથી.

વ્યવહારુ નજરે પુણ્ય ઠીક છે, પણ તે માત્ર પાપની અપેક્ષાએ જ તેમ ગણી શકાય. વસ્તુત શુભકર્મો પણ ભોગવ્યા વગર છુટકારો થતો નથી અને કેટલીક વાર તેની ખાતર સંસારમા અટકવુ પડે છે. મોક્ષના અવ્યાબાધ સુખની નજરે એ પણ બધન જ છે અને સમજુઓ તો તેને પણ એ જ નજરે જુએ છે એ નિર્વૃતિ (મોક્ષ)ના સુખની આડે આવનાર છે અને ઉચ્ચ ભૂમિકાએથી જોતા એવા સુખો પણ સત્ત્વ વગરના છે

વાત એક જ છે કે ગમે તેમ કરીને અત્ર વર્ણવ્યા છે તે સર્વ ગરનાળા બધ કરવાની જરૂર છે અને તેમા વગર સકોચે આગળ વધવાની આવશ્યકતા છે. આશ્રવો સારા અને ખરાબ બને પ્રકારના કર્મો લઈ આવે છે આત્મપ્રગતિ ઇચ્છનારે કોઈ પણ પ્રકારના કર્મોની ઇચ્છા કરવા જેવુ નથી

૮. એટલા માટે આશ્રવરૂપ પાપોનો રોધ કરવા નિશ્ચય કર અને **શાંતસુધારસ**નુ વારવાર પાન કરીને પ્રમોદ કર, મજા માણ. આશ્રવો તારે ન જોઈએ અને એ સર્વ ગરનાળા પ્રયત્ન કરીને બધ કરવા જ જોઈએ અને તેમ કરીને વધારે થતો ભાર અટકાવવો જોઈએ. જો ગરનાળાં બધ થશે તો આવક અટકી જશે પછી તળાવમા જેટલો કચરો છે તેટલાનો જ સવાલ રહેશે તેના માર્ગો છે તે તુ અન્યત્ર તુરતમા જ જોઈશ. અત્યારે તો તુ આશ્રવોને ઓળખી લે અને ઓળખીને એની આત્મા ઉપર જે ભયકર અસર થાય છે તેને તુ સમજી લે અને તેટલો વખત એ આશ્રવોને ...ા કાઢ અને એને બરાબર ઓળખી

લે. શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય પોતાના આત્માને વારવાર સુધાપાન કરવા અને તેમાં આનંદ માનવા કહે છે તેવુ જ તુ તારા ચેતનને સમજાવી-સમજાવીને કહે અને વારવાર કહ્યા કરીશ તો એ ચેતનજી સમજતા થઈ જશે. ઉપર ઉપરની ભાવના ભાવવામા કાઈ વળશે નહિ. સેથીએ સેથીએ તેલ ઘાલે તેમ એને વારવાર કહ્યા કરજે અને એમા ખરો રસ લેજે, જીવનનો માવો માણજે અને ભવિષ્યના ઉત્કર્ષના પાયા રોપી દેજે

* * *

કેવી રીતે આશ્રવભાવના ભાવવી? ચેતનજીની સાથે નીચેની મતલબની વાતો કરવાથી એ ભાવના ભાવી શકાશે

હે ચેતન! તારે ખોટા અભિનિવેશ ક્યા સુધી કરવા છે? તુ સાચા દેવ-ગુરુ-ધર્મને બરાબર ઓળખ તારે કોઈ જાતની શકાઓ હોય તો વગરસકોચે સદ્ગુરુને પૂછ. સશય ચલાવી લઈશ નહિ અને સશયમા ઘસડાઈ જઈશ નહિ સોનાની પરીક્ષા કરજે, પણ પરીક્ષા કરીને સાચાને આદરજે પરીક્ષામાથી પાર ન ઊતરે તેવુ સોનુ તારે કામનુ નથી. તાપથી, કષથી, છેદથી તુ તપાસી જો અને પછી આદર. તુ જરા વિચાર કર. તને અત્યારે સમજવાની શક્તિ મળી છે, સારા ક્ષેત્રમા તારો જન્મ થયો છે, તને શરીરની સગવડ મળી છે, પૃથક્કરણશક્તિ, ગ્રહણશક્તિ, સ્મરણશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો તુ ઉપયોગ કર સત્યને શોધ અને શોધીને વગર સકોચે તેમા તન્મય થઈ જા ડામાડોળપણામા તે બહુ ખોયુ છે તુ ખાસ કરીને વિચાર તને આ સસારમાં કોણ રખડાવે છે? તારી જેવો આ મહાબળવાન આત્મા આવી રીતે ઢગધડા વગર રખડે અને પવન આવે તેમ ઘસડાઈ જાય અથવા ટેનિસના બોલની જેમ સામસામી બાજુએ ધકેલાય એ સ્થિતિ તને ગમે છે? એ સ્થિતિ કરનાર કોણ? તને ભારે કરનાર આશ્રવો છે તેને તુ બરાબર ઓળખી લે કર્મોને ગ્રહણ કરીને એ તારામા નકામો કચરો વધારે છે અને તને જ્યા ત્યા તરફડાવે છે. એને બરાબર ઓળખી લે

એક મિનિટમા કરેલાં વર્તનો કર્મફળ લઈ આવે છે ત્યારે તે વરસો સુધી ભોગવવાં પડે છે પાંચ મિનિટ અત્યાચાર (Rape) કરનારને પાચ વર્ષની સખ્ત મજૂરી સાથે જેલયાત્રા થાય છે. દશ આનાની ચોરી કરનારને ત્રણ વર્ષની જેલ મળે છે ગરનાળા ઉઘાડા મૂકવાનુ આવુ પરિણામ આવે છે. મન-વચન-કાયાના યોગો અને કષાયોની જેવી તરતમતા હોય છે તેવી રસાળતા કર્મની થાય છે સારા અને ખરાબ કર્મો કેટલીક વાર હજારોગણો, લાખોગણો ફલાસ્વાદ આપે છે

આ રીતે વિચાર કરતાં હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ ખૂબ કર્મોને લઈ આવે છે અને ચેતનને ભારે કરે છે પ્રાણી હાલતાચાલતા જૂઠુ બોલે છે કે મૈથુનની ઇચ્છા કરે છે અને પરિગ્રહ એકઠો કરવામા તો એને કદી સતોષ થતો જ નથી. કષાયો, યોગો, અવિરતિભાવ

અને ઇંદ્રિયોના વિષયોથી આ પ્રાણી ખૂબ રખડે છે. અને મનોવિકારોમા ખૂબ મજા આવે છે. એ કષાયાધીન થાય છે ત્યારે એને કોઈ જાતનો અકુશ રહી શકતો નથી અને હાસ્યાદિમા પડી જાય છે ત્યારે પણ એ પોતાનુ મહાન સ્થાન વીસરી જાય છે

વસ્તુત સર્વજ્ઞ–સર્વદર્શી થવાની તાકાત ધરાવનાર આ ચેતન કેવી બાબતોમા રસ લે છે તે તો વિચારો એના જેવા વિષયોમા મજા લે એ તો શોભતી વાત પણ ન ગણાય. એ રીતે તો એના સર્વ આદર્શો ખલાસ થઈ જાય. એ કષાયમા પડી જાય છે ત્યારે કેવો લાગે છે એ તો તપાસો. એ ક્રોધમા આવી જાય કે અભિમાનમા આવી જાય કે શોક કે ભયમા પડી જાય ત્યારે એનો ફોટોગ્રાફ પાડ્યો હોય તો કેવો લાગે? આ દશા પ્રગતિ–ઇચ્છુકની કદી ન હોય મર્વ ભાવના અને આદર્શોને બાજુએ મૂકનાર આ આશ્રવોને બરાબર સમજવા જેવા છે, પરંતુ સમજીને અટકવાનુ નથી સમજીને શુ કરવાનુ છે? તે આવતી ભાવનામા વિચારશુ, પણ તે વિચારતા પહેલા આપણે કેવા વિભાવો સાથે કામ લેવાનુ છે તે બરાબર ખ્યાલ કરી લેવો.

પ્રત્યેક આશ્રવ મહાભયકર છે એને અવકાશ આપતા એ સરોવરને ભરી નાખે છે પચીશ ક્રિયાઓ પણ એટલી જ આકરી છે. એને એના ખરા આકારમા બરાબર ઓળખવાની ખાસ જરૂર છે, જેથી જેની સામે થવાનુ હોય તેને યોગ્ય તૈયારી કરી શકાય. દુઃખ અને દુર્ગતિ આપનાર, સસારમા રખડાવનાર, સમતા અને શાતિનો નાશ કરનાર, મહાસત્ત્વવત ચેતનને લગભગ નિર્વીર્ય કરનાર આ આશ્રવો છે અને એને વશ પડનાર જ્ઞાની હોય તો જ્ઞાન ભૂલી જાય છે અને અજ્ઞાની હોય તો તદ્દન છેલ્લે પગડે બેસી જાય છે. સમજુ હોય તો ગાડો થઈ જાય છે અને હલકો હોય તો ભારે સલ્લ થઈ જાય છે. ચેતનજીને ચેતવણી આપો કે આ આશ્રવોને ઓળખો અને વિગતવાર સમજો. એના અગ, પ્રત્યગ, વિભાગ, પેટાવિભાગ દરેકને વિચારો, એને બરાબર ઓળખશો એટલે રસ્તો સૂઝશે

ઇતિ આશ્રવભાવના. ૭.

—x—

શ્રી સકળચંદજી ઉપાધ્યાય વિરચિત સાતમી આશ્રવભાવના

(રાગ–મધુમાદ)

જગે શુભાશુભ જેણે કર્મતતિ મેળીએ,
શુભ – અશુભાશ્રવ તે વખાણો;
જળધરો જેમ નદીવર સરોવર ભરે,
તિમ ભરે જીવ બહુ કર્મ જાણો. જગ૦ ૧

મમ કર જીવ તુ અશુભ કર્માશ્રવા,
વાસવા પણ સકર્મા ન છૂટે;
જેણે જગ દાનવર પુન્ય નવિ આદર્યા,
તે કૃપણ નિર્ધના પેટ કૂટે. જગ૦ ૨

મન વચન કાય વિષયા કષાયા તથા,
અવિરતિ અશુભ ધ્યાન પ્રમાદો;
મૂકી મિથ્યામતિ વર ઉપાસક યતિ,
જગ શુભાશ્રવ થકી ને વિપાદો. જગ૦ ૩

રાચ મ જીવ તું કુટુંબ આડંબરે.
જળ વિના મેઘ જિમ ફોક ગાજે;
ધર્મના કાજ વિણુ મ કર આરંભ તુ,
તેણે તુઝ કર્મની ભીડ ભાંજે. જગ૦ ૪

તે અશુભ આશ્રવા રૂંધતા જીવને,
સંવરો સંવરે કર્મજાલં;
નાવના છિદ્ર રૂંધ્યા યથા નીરને,
તેણે કરી જિત સવગ વિશાલં. જગ૦ ૫

પ્રકરણ આઠમું

પૂર્વપરિચય : સંવરભાવના

આશ્રવભાવનામા કર્મને આવવાના માર્ગો આપણે વિચાર્યા. કુદરતી રીતે આપણે ચારે તરફમા ગરનાળા જોઈ ગભરાઈ જઈએ એમ લાગ્યુ. હવે ગરનાળાનાં દ્વારો બંધ કેમ કરી શકાય તેને માટે 'સવર'ભાવના કહે છે. આશ્રવો જે બારણાં ઉઘાડા મૂકે છે તેને બધ કરવા તે 'સવર' કહેવાય છે–आश्रवनिरोध संवरः(तत्त्वार्थ) આશ્રવનો વિચાર કરતા એને હેય – તજવા યોગ્ય તત્ત્વ ગણ્યુ હતુ. સવરો સર્વ ઉપાદેય વિભાગમા આવે છે. એ પ્રત્યેકનો વિચાર કરતા મનમા શાતિ થતી જશે જાણે આપણે મહાન સાધ્ય સાધવાના સાચા ખ્યાલમાં આપણી જવાબદારી સમજીને સ્વોત્કર્ષ સાધવા ત્યાગ કરી રહ્યા છીએ, અને બાહ્ય ભાવ તજી અદર ઊતરી ગયા છીએ એવો ખ્યાલ આ આખી ભાવનામાં જરૂર આવશે એમા કોઈ સ્થાનકે ઘસારો બાહ્ય નજરે લાગશે તો તેમા પણ દિવ્યતા, ભવ્યતા, સાધન-સાપેક્ષત્વ જણાશે. એની વિચારણા કરતા જાણે આપણે કોઈ ખરા મહાન કાર્ય સાધવા માટે અતરનાદથી લાગી ગયા છીએ એવો ભવ્ય ખ્યાલ થશે. આ આખી ભાવના બહુ સુદર હકીકત પૂરી પાડે છે તે આપણે જોશુ અહી પૂર્વપરિચયમા સવરોને ઓળખી લઈએ. પછી એક ચિત્રપટ રજૂ કરી પ્રત્યેક આશ્રવનુ દ્વાર ક્યા સવરથી બધ થઈ શકે તેમ છે તેનો સમુચ્ચય ખ્યાલ કરશુ.

નવા કર્મના રોકાણને 'દ્રવ્યસંવર' કહેવાય છે અને સમિતિ વગેરેથી શુદ્ધ ઉપયોગ થાય, તે દ્વારા ભાવકર્મોનુ રોકાણ થાય અને આત્મપરિણામ જાગૃત થાય એ 'ભાવસંવર' કહેવાય છે

આશ્રવના ગરનાળા બધ કરનાર સવરો છ પ્રકારના છે —

૧ સમિતિ ૨ ગુપ્તિ ૩ યતિધર્મો ૪ ભાવના (અનુપ્રેક્ષા) ૫ પરિષહજય ૬ ચારિત્ર આ પ્રત્યેકને વિસ્તારથી સમજવાની ખાસ જરૂર છે

૧. સમિતિ : વિવેકયુક્ત પ્રવૃત્તિને સમિતિ કહેવામા આવે છે એમા સત્ક્રિયાનું પ્રવર્તન હોય છે સમ્યક્ પ્રકારની ચેષ્ટા એટલે સમિતિ. આમા એક તો ક્રિયા પોતે નિર્દોષ હોવી જોઈએ અને બીજુ તેમા પ્રવર્તન વિવેકપૂર્વકનુ હોવુ જોઈએ તેના પાંચ વિભાગ છે

(૧) સાડાત્રણ હાથ આગળ જમીન જોઈ કોઈ જીવને ક્લેશ ન થાય તેમ સભાળપૂર્વક ચાલવુ તે '**ઇર્યાસમિતિ**'.

(૨) સત્ય, પ્રિય, હિત, જરૂરી (મિત) અને તથ્ય વચન બોલવુ અથવા નિરવદ્ય વચન બોલવુ તે '**ભાષાસમિતિ**'. સાચુ બોલો, પૂરેપુરુ સાચુ બોલો અને સાચા સિવાય કાંઈ ન બોલો. એમાના પ્રથમના બેને સમિતિમા સ્થાન છે અને ત્રીજાને ગુપ્તિમા સ્થાન છે

(૭) '**સત્ય**'–સત્ય વચન બોલવું. બોલવાના નિયમોનુ પાલન કરવુ

(૮) '**શૌચ**'–દોષરહિત આહાર લેવો તે દ્રવ્યશૌચ અને શુભ અધ્યવસાયની અભિવૃદ્ધિ તે ભાવશૌચ એપા અદત્તત્યાગભાવ છે.

(૯) '**અકિંચનત્વ**'–કોઈ વસ્તુ પર મૂર્ચ્છા કરી તેને પોતાની કરવી, પરિગ્રહ વધારવો, સંઘરવો, રક્ષવો, એનો ત્યાગ.

(૧૦) '**બ્રહ્મચર્ય**'–સ્ત્રી–પુરુષ સંબંધનો ત્યાગ નવવાડસંયુક્ત બ્રહ્મચર્યનુ પાલન

એ દશે ધર્મો સર્વેએ પાળવાના છે, સાધુએ વિશેષે પાળવાના છે.

૪. અનુપ્રેક્ષા–ભાવના (ચિંતવન)—

ભાવના બાર છે આ ગ્રંથનો વિષય પણ તે જ છે. ઉપોદ્ઘાતમાં તે સંબંધી વિસ્તારથી લખાઈ ગયેલ છે, તેથી અહીં નામ માત્ર લખી આગળ વધીએ:

(૧) અનિત્ય (૨) અશરણ (૩) સંસાર (૪) એકત્વ (૫) અન્યત્વ (૬) અશુચિ (૭) આશ્રવ (૮) સંવર (૯) નિર્જરા (૧૦) ધર્મ (૧૧) લોકસ્વભાવ (૧૨) બોધિદુર્લભતા

૫. પરિષહ–સહન કરવાના પ્રસંગો એ અનેક છે એના મુખ્ય ભેદ ૨૨ છે તે ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે

(૧) '**ક્ષુધા**'–ભૂખ શાસ્ત્રમા પિંડવિશુદ્ધિ બતાવી છે તેને ધ્યાનમા રાખી વિશુદ્ધ આહાર મળે ૪૨ દોષરહિત મળે તો જ લે, નહિ તો ભૂખ સહન કરે

(૨) '**પિપાસા**'–તૃષા સાધુપુરુષ જીવરહિત–પ્રાસુક અને એષણીય જળ લે એના અભાવે ગમે ૭૪૨ દોષરહિત મળે તેટલી તૃષા લાગી હોય તે સહન કરે

(૩) '**શીત**'–ઠંડી શિયાળામાં ગમે તેટલી ઠંડી લાગે તો પણ શાસ્ત્રમર્યાદાથી વધારે વસ્ત્ર ન રાખે, ઠંડીના પ્રહાર સહન કરે, અગ્નિ વડે તાપે નહિ

(૪) '**ઉષ્ણ**'–ગરમી ઉન્હાળામા ગરમી લાગે તો પવન નાખે નહિ, વીંજણો ચલાવે નહિ, વીજળીના પંખાનો ઉપયોગ કરે નહિ ગરમી સહે સ્નાન, વિલેપન કે છત્રીનો આશ્રય ન લે

(૫) '**દંશ**'–ડાસ, મચ્છર, જૂ, માકડના પરિષહ થાય તો સમભાવે સહન કરે, મનમા જરા પણ ખેદ ન કરે તેમ જ તે જીવો પર દ્વેષ ન કરે

(૬) '**અચેલક**'–જીર્ણપ્રાય વસ્ત્રો શાસ્ત્રના ફરમાન મુજબ મૂર્ચ્છાભાવરહિત રાખે, તેના ઉપર આસક્તિ ન રાખે, વધારે વસ્ત્રો મેળવવાની કે સંગ્રહવાની ઇચ્છા ન કરે.

(૭) '**અરતિ**'–કંટાળો સંયમપાલન કરતા અનેક પ્રસંગે કંટાળો ઊપજે તેવા બનાવો બને તેને વશ ન થાય. એ પ્રસંગે એ ધૈર્ય ધરે, યતિધર્મોને ધ્યાવે અને 'દશવૈકાલિક'મા બતાવેલ અઢાર વસ્તુનુ ચિંતવન કરે જરા પણ કંટાળો લાવે નહિ

(૮) '**સ્ત્રી**'–સ્ત્રીના અંગો પ્રેમથી જુએ નહિ, તેની પ્રાર્થના તરફ ધ્યાન આપે નહિ, કામબુદ્ધિ કરે નહિ સાધ્વીએ આ હકીકત પુરુષ માટે સમજવી.

(૯) **'ચર્યા'**–વિહાર. અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરે, એક સ્થાને વધારે વખત રહે નહિ. રાગાદિ કારણે તુરત અન્યત્ર ચાલ્યા જાય વિહારથી થાકે નહિ

(૧૦) **'નૈષેધિકી'**–(નિષદ્યા) સ્થિર આસન કરી ધ્યાન, કાયોત્સર્ગાદિ કરતા હોય ત્યારે ગમે તેવા ઉપદ્રવ થાય તો પણ આસનનો ત્યાગ ન કરે, ભયથી ડરે નહિ, ગભરાઈ જાય નહિ અને અડોલપણુ તજે નહિ

(૧૧) **'શય્યા'**–સૂવાની જગ્યા ઊચી–નીચી હોય, હવા વગરની હોય, સુકોમળ ન હોય તો તેથી ઉદ્વેગ ન પામે, સૂવાની સર્વ અગવડો ખમે

(૧૨) **'આક્રોશ'**–કોઈ અપમાન કરે, ઉશ્કેરે, કડવા વચન કહે એ સર્વ પ્રસગે મનમા ક્રોધ આણે નહિ શાતિ ધારણ કરે

(૧૩) **'વધ'**–કોઈ લાકડી વગેરે મારે, ચાબખા મારે અને યાવત્ વધ કરવા સુધી જાય પણ એના પેટમાથી પાણી હલે નહિ શરીરના દુ ખને એ ગણે નહિ

(૧૪) **'યાચના'** (ભિક્ષા)–સ યમનિર્વાહ માટે વસ્ત્ર કે વસતિ માગતા મનમા ખેદ પામે નહિ, પોતે કેમ ભીખ માગે એવો ખ્યાલ પણ ન કરે એનામા દીનતા કે અભિમાન બન્ને ન હોય.

(૧૫) **'અલાભ'**–જરૂરી વસ્તુ ન મળે, હોય છતા આપે નહિ તો તેથી મૂઝાય નહિ, ઉદ્વેગ કે વિષાદ ન કરે. અલાભને એ સાચો તપ ગણે

(૧૬) **'રોગ'**–વ્યાધિ થઈ આવે તો જરા પણ વ્યાકુળ ન થાય, કર્મનો દોષ વિચારી તેની પીડા શાતિથી ખમે, હાયવોય કદી કરે નહિ

(૧૭) **'તૃણસ્પર્શ'**–શય્યા પર તરખલા–તરણા હોય કે તૃણ પર શય્યા કરી હોય તો તરણાની અણીઓ વાગે તે સહે મનમા પણ કલેશ ન કરે

(૧૮) **'મળ'**–શરીર પર મેલ થાય તો પણ સ્નાનસ સ્કાર ઇચ્છે નહિ, કરે નહિ, મેલને સહન કરે.

(૧૯) **'સત્કાર'**–કોઈ મોટા સામૈયા કરે કે પ્રધાન પુરુષો પાસે આવે તેથી ફુલાય નહિ, ન સત્કાર થાય તો તેથી વિષાદ પામે નહિ

(૨૦) **'પ્રજ્ઞા'**–અસાધારણ બુદ્ધિબળ હોય તો તેનો મદ ન કરે મૂર્ખ, અલ્પજ્ઞ હોય તો તેનો ખેદ ન કરે જ્ઞાનને પચાવે, અજ્ઞાનને સહે, આવડનો ઉદ્રેક ન કરે, બિનઆવડતનો ખેદ ન ધરે

(૨૧) **'અજ્ઞાન'**–જ્ઞાનના અભાવે આત્માવમાન ન કરે. પ્રજ્ઞાપરિષહ અન્ય પ્રશ્ન કરે ત્યારે થાય છે અજ્ઞાનપરિષહ પોતાના અલ્પજ્ઞાનથી થાય છે,

(૨૨) **'સમ્યક્ત્વ'**–સૂક્ષ્મ વિચાર વાચી–જાણી તેની અસદ્દહણા ન કરે, અન્ય ધર્મની પ્રસિદ્ધિ જોઈ મૂઢદૃષ્ટિ ન થાય અને વિશિષ્ટ કર્મોને નજરે જોતાં જ્ઞાનને અભાવે ત્યાગને નિરર્થક ન ગણે

દર્શનમોહનીયના ઉદયથી ૨૨ મો સમ્યક્ત્વપરિષહ થાય છે.

જ્ઞાનાવરણીયથી ૨૦ મો પ્રજ્ઞા અને ૨૧ મો અજ્ઞાન પરિષહ થાય છે અંતરાયકર્મના ઉદયથી ૧૫ મો અલાભપરિષહ થાય છે

ચારિત્રમોહનીય પૈકી ક્રોધમોહનીયથી ૧૨ મો આક્રોશ, અરતિમોહનીયથી ૭ મો અરતિ, પુરુષવેદના ઉદયથી ૮ મો સ્ત્રી, ભયમોહનીયના ઉદયથી ૧૦ મો નૈષેધિકી, જુગુપ્સામોહનીયના ઉદયથી ૬ ઠ્ઠો અચેલક, માનમોહનીયના ઉદયથી ૧૪ મો યાચના, લોભમોહનીયના ઉદયથી ૧૯ મો સત્કાર – કુલ સાત.

વેદનીય કર્મના ઉદયથી બાકીના ૧૧ પરિષહ થાય છે—ક્ષુધા (૧), પિપાસા (૨), શીત (૩), ઉષ્ણ (૪), દંશ (૫), ચર્યા (૯), શય્યા (૧૧), વધ (૧૩), રોગ (૧૬), તૃણ-સ્પર્શ (૧૭) અને મળ (૧૮)

એ સિવાયનાં બાકીના કર્મો સાથે પરિષહના સબંધ નથી

નવ ગુણસ્થાનક સુધી ૨૨ પરિષહો સંભવે છે દશમે ગુણસ્થાનકે દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયના આઠ પરિષહો જાય બાકીના ૧૪ રહે અને તેરમા ચૌદમા ગુણસ્થાનકે ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશ, ચર્યા, વધ મલ, શય્યા, રોગ અને તૃણસ્પર્શ એ ૧૧ રહે. એ બાવીશ પકી શીત અને ઉષ્ણ સાથે સંભવે નહિ, ચર્યા અને નિષદ્યા સાથે સંભવે નહિ. ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ નો ઉદય સમકાળે સંભવે

એમા સ્ત્રી, પ્રજ્ઞા અને સત્કાર અનુકૂળ પરિષહો છે બાકીના ૧૯ પરિષહો પ્રતિકૂળ છે

૬. **ચારિત્ર :** આત્મદશામા સ્થિર રહેવાનો પ્રયત્ન એના પાચ વિભાગ પરિણામની વિશુદ્ધિની વિશેષતા–અલ્પતા બતાવે છે.

(૧) **'સામાયિક ચારિત્ર'** સમપણાનો લાભ, સાવદ્ય યોગનો ત્યાગ નિરવદ્ય યોગનુ આસેવન અમુક સમય માટે (ઈત્વરિક) અને જીવનપર્યંત (જાવજ્જીવ) એ બે અને દેશવિરતિ–સર્વવિરતિરૂપ બે વિભાગો છે

(૨) અમુક શ્રુતનો અભ્યાસ કર્યા પછી પાકી (વડી) દીક્ષા આપવામા આવે તે **'છેદોપસ્થા-પન'** ચારિત્ર. તેના પણ બે પ્રકાર છે (સાતિચાર અને નિરતિચાર)

(૩) **'પારહારવિશુદ્ધિ'** નવસાધુ ગચ્છમાથી બહાર નીકળી આકરો તપ યથાવિધિ કરે તે છઠ્ઠે–સાતમે ગુણઠાણે હોય

(૪) **'સૂક્ષ્મસંપરાય'** ક્રોધ, માન, માયા, સર્વથા જાય, લોભનો અલ્પ અંશ રહે તે ચારિત્ર દશમે ગુણઠાણે હોય.

(૫) **'યથાખ્યાત'** કષાયો સર્વથા નાશ પામે ત્યારે એ વીતરાગચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે અગ્યારમે–બારમે–તેરમે અને ચૌદમે ગુણસ્થાનકે હોય.

આ રીતે સમિતિના ૫, ગુપ્તિના ૩, યતિધર્મોના ૧૦, ભાવનાના ૧૨, પરિષહોના ૨૨ અને ચારિત્રના ૫ મળીને સંવરના ૫૭ પ્રકાર છે.

આ પ્રત્યેક પ્રકાર પર ખૂબ વિવેચન કરી શકાય તેમ છે એનુ વિસ્પષ્ટ વિવેચન શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ કર્યું છે ત્યા વિવેકપર્વત ઉપર ચારિત્રરાજનો જે આખો પરિવાર વર્ણવી બતાવ્યો છે તે સવર છે.

એની સમિતિ, ગુપ્તિ કેવી સુદર છે? એને 'પ્રવચનમાતા' કહેવામાં આવે છે. એની ભાવના પૈકી પ્રત્યેક શાતિનુ વાતાવરણ ફેલાવે છે. એના યતિધર્મો અદ્ભુત છે, એના પરિષહો દુર્ગમ છે અને સર્વના શિખર ઉપર ચારિત્રરાજ બિરાજે છે એક વખત બે ઘડીનુ સામાયિક કરતા આનદ થઈ જાય છે અને આખો દિવસ એની લહેજત મનમાથી જતી નથી તો પછી આખી જિદગીના ચારિત્રનુ શુ કહેવુ? એ પ્રત્યેક સવરમા ખૂબી એ છે કે એ આશ્રવના ગરનાળા બધ કરે છે. પરિણામે સરોવરમા નવુ પાણી આવતુ અટકે છે આપણે સ્થિર માનસે સામાયિકમા બેઠા હોઈએ અથવા એકાદ ભાવનામા ચિત્તને પરોવ્યુ હોય કે આવી પડતા પરિષહો સામે વિજય મેળવવા આતરવીર્ય સ્ફુરાવતા હોઈએ ત્યારે નવા કર્મો કયે માર્ગે આવે?

આ આખો ઉપાદેય વિભાગ ખૂબ મનન કરવા યોગ્ય છે જેટલો વખત એની વિચારણા ચાલશે તેટલો વખત મનમા અદ્ભુત શાતિનો સાક્ષાત્કાર થશે અને અપૂર્વ અનુભવ જાગશે આખો વખત ન બને તો જ્યારે બને ત્યારે અથવા કોઈ વાર પણ આ ચેતનજીએ ધ્યાવવા જેવો છે એ વખતે જે નિરવધિ આનદ થશે તેનો મહિમા વર્ણવી શકાય તેમ નથી પ્રત્યેક આશ્રવ સામે કયા સવરને મૂકી તેનુ દ્વાર બધ કરી શકાય તેમ છે તે આપણે ભાવનાને અતે વિચારશુ આશ્રવોથી ગભરાવુ નહિ પણ ઓળખીને શુ કરવુ તેનો જવાબ આ ભાવનામા મળશે એને શોધો

સંવરભાવના

स्वागता

येन येन य इहाश्रवरोधः सम्भवेन्नियतमौपयिकेन ।
आद्रियस्व विनयोद्यतचेतास्तत्तदान्तरदृशा परिभाव्य ॥ क १ ॥

स्वागता

संयमेन विषयाविरतत्वे दर्शनेन वितथाभिनिवेशम् ।
ध्यानमार्तमथ रौद्रमजस्रं चेतसः स्थिरतया च निरुन्ध्याः ॥ ख २ ॥

शालिनी

क्रोधः क्षान्त्या मार्दवेनाभिमानं हन्या मायामार्जवेनोज्ज्वलेन ।
लोभं वारांराशिरौद्रं निरुन्ध्याः सन्तोषेण प्रांशुना सेतुनेव ॥ ग ३ ॥

स्वागता

गुप्तिभिस्तिसृभिरेवमजय्यान् त्रीन् विजित्य तरसाधमयोगान् ।
साधुसंवरपथे प्रयतेथा लप्स्यसे हितमनाहतमिद्धम् ॥ घ ४ ॥

मंदाक्रान्ता

एवं रुद्धेष्वमलहृदयैराश्रवेष्वाप्तवाक्य-
श्रद्धाचञ्चत्सितपटपटुः सुप्रतिष्ठानशाली ।
शुद्धैर्योगैर्जवनपवनैः प्रेरितो जीवपोतः
स्रोतस्तीर्त्वा भवजलनिधेर्याति निर्वाणपुरीम् ॥ ङ ५ ॥

क१ આનો અર્થ કરવામાં ત્વ અધ્યાહાર લેવું પડે તેમ છે રોધ· અટકાયત, અભાવ નિયત જરૂર ઔપયિક ઉપાયભૂત, ઉપાયપણાને પ્રાપ્ત વિનય નિવૃત્તિ, મોક્ષ અથવા હે વિનય-વિનેય-શિષ્ય પરિભાવ્ય શોધીને, સમાલોચના કરીને

क ૧. નિવૃત્તિ મેળવવાને જેના મનમા ઉદ્યમ જાગ્યો હોય અથવા જેની ચેતના તત્પર થઈ હોય તેવા પ્રાણી જે જે ઉપાયોનો ઉપયોગ કરીને અહી આશ્રવોનો અટકાવ કરી શકે તેવુ ચોક્કસ હોય તે સર્વની આતરદૃષ્ટિએ બરાબર સમાલોચના કરીને (તે તે ઉપાયોનો બરાબર પ્રયોગ કરે તે વાસ્તવિક છે,) તુ (તેવા ઉપાયોને) આદર, તેનો પ્રયોગ કર

અથવા હે વિનય! જે જે ઉપાયો વડે આ સસારમા આશ્રવનો જરૂર રોધ કરી શકાય અથવા તેવુ સભવતુ હોય તેનો આંતરદૃષ્ટિથી વિચાર કરીને, ઉદ્યમી ચિત્તવાળો થઈને તે ઉપાયોને તુ આદર.

ख ૨. ઈંદ્રિયના વિષયોને અને અવિરતિપણા(ત્યાગભાવરહિતપણા)ને 'સયમ'થી દબાવી દે, ખોટા આગ્રહ (મિથ્યા અભિનિવેશ)ને સમ્યક્ત્વે કરીને રોધી દે, અને આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનને વારવાર ચિત્તની સ્થિરતાથી રૂધી દે—દાબી દે.

ग ૩. ક્રોધને ક્ષમા—ક્ષાંતિથી રોધી દેવો, અભિમાનને નમ્રતા—મૃદુતાથી રોધી દેવું, માયાને અતિ નિર્મળ સરળ સ્વભાવ (આર્જવ) વડે રોધી દેવી અને પાણીના ભડાર—સાગર જેવા ભયકર લોભને ઘણી ઊચી પાળવાળો જાણે બધ જ ન હોય તેવા સતોષ વડે દાબી દેવો

घ ૪ એવી જ રીતે દુખે કરીને મુશ્કેલીથી જીતી શકાય તેવા તારા મન—વચન—કાયાના અશુભ યોગોને ત્રણ ગુપ્તિઓ વડે જલદી જીતી લઈને તુ સુદર સવરના માર્ગમા પ્રવૃત્ત થઈ જા, જેથી કરીને તને અત્યત શુદ્ધ સનાતન સ્વાભાવિક મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત થઈ જાય

ङ ૫ આવી રીતે તદ્દન નિર્મળ હૃદય વડે આશ્રવોના દ્વારો રોકી દઈને પછી સારી રીતે સુદર સ્થાન પામેલ આ જીવરૂપ વહાણ આપ્તપુરુષોના વાક્યોમા શ્રદ્ધારૂપ અતિ ચળકાટ મારતા સફેત સઢથી સન્નદ્ધબદ્ધ થઈને શુદ્ધ યોગોરૂપી વેગવર્ધક પવનથી પ્રેરણા પામે છે અને આ સસારસમુદ્રના પાણીને તરી જઈને નિર્વાણપુરીએ પહોચી જાય છે

ख२ विषय ઇંદ્રિયવિષયો अविरतत्व અવિરતપણુ, પચ્ચક્ખાણરહિતપણુ वितथ અસત્ય अजस्र સતત निरुन्ध्या રોક, રૂધી દે સર્વત્ર યોજવાનુ છે

ग३ मार्दव નમ્રતા आर्जव સરળતા उज्ज्वल નિર્મળ, निर्दोष वाराराशि દરિયો प्राशुना ઘણી ઊચી, સમુન્નત सेतु બધ

घ४ गुप्ति મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ अजय्य બહુ મુશ્કેલીથી જીતી શકાય તેવા तरसा शीघ्र अधम અપ્રશસ્ત साधु સારા, સુદર हित મોક્ષસુખ अनाहत સનાતન इद्ध સ્વાભાવિક

ङ५ अमल નિર્મળ आप्त સર્વજ્ઞ चञ्चत् શુદ્ધ પ્રકાશ, સુદર, ચળકતો सितपट સફેત વસ્ત્ર, સઢ (વહાણનો) सुप्रतिष्ठानशाली વહાણનો અર્ધો ભાગ સારી રીતે ગોઠવાઈ ગયેલો, સુવ્યવસ્થિત जवन વેગવાન जीवपोत પ્રાણીરૂપ વહાણ निर्वाणपुरी મોક્ષનગરી

गेयपद्याष्टक

शृणु शिवसुखसाधनसदुपायम्, शृणु शिवसुखसाधनसदुपायम् ।
ज्ञानादिकपावनरत्नत्रयपरमाराधनमनपायम् ॥ शृणु० ॥ १ ॥

विषयविपाकमपाकुरु दूरं, क्रोधं मानं सहमायम् ।
लोभं रिपुं च विजित्य सहेलं, भज संयमगुणमकषायम् ॥ शृणु० ॥ २ ॥

उपशमरसमनुशीलय मनसा, रोषदहनजलदप्रायम् ।
कलय विरागं धृतपरभागं, हृदि विनयं नायं नायम् ॥ शृणु० ॥ ३ ॥

आर्तं रौद्रं ध्यानं मार्जय, दह विकल्परचनानायम् ।
यदियमरुद्धा मानसवीथी, तत्त्वविदः पन्था नायम् ॥ शृणु० ॥ ४ ॥

संयमयोगैरवहितमानसशुद्धया चरितार्थय कायम् ।
नानामतरुचिगहने भुवने, निश्चिनु शुद्धपथं नायम् ॥ शृणु० ॥ ५ ॥

ब्रह्मव्रतमङ्गीकुरु विमलं, बिभ्राणं गुणसमवायम् ।
उदितं गुरुवदनादुपदेशं, संगृहाण शुचिमिव रायम् ॥ शृणु० ॥ ६ ॥

संयमवाङ्मयकुसुमरसैरतिसुरभय निजमध्यवसायम् ।
चेतनमुपलक्षय कृतलक्षणज्ञानचरणगुणपर्यायम् ॥ शृणु० ॥ ७ ॥

वदनमलंकुरु पावनरसनं, जिनचरितं गायं गायम् ।
सविनय शान्तसुधारसमेनं, चिरं नन्द पायं पायम् ॥ शृणु० ॥ ८ ॥

૧. શિવસુખ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો સુંદર ઉપાય છે તેને તુ સાભળ. ચેતન! મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો સફળ ઉપાય છે તેને તુ બરાબર શ્રવણ કર. એ જ્ઞાન વગેરે ત્રણ રત્નો (જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર)ની ઉત્કૃષ્ટ આરાધનારૂપ છે અને જરા પણ શંકા વગર ચોક્કસ ફળ આપનાર છે માટે એ સદુપાયને સાંભળ સાભળ

૨. વિષયોના વિકારોને દૂર કર, ક્રોધને દૂર કર, માનને મૂકી દે, માયાને છોડી દે અને લોભરૂપ શત્રુ ઉપર રમતમાત્રમા વિજય મેળવીને, કષાયરહિત થઈને સત્વર સંયમગુણને સેવ અને શિવસુખના સાધનને બરાબર શ્રવણગોચર કર

૩. તારા મનથી ઉપશમરસનુ અનુશીલન કર એને જમાવ એ ક્રોધરૂપ અગ્નિને બુઝાવવા માટે લગભગ મેઘાડંબર જેવો છે અને તારા મનમાં વિનય (મોક્ષનયનભાવ) આણી આણીને પરમ ઉત્કર્ષ દશાને ધારણ કરનાર વિરાગ (વૈરાગ્ય)ને બરાબર ઓળખી લે અને હે ચેતન! આ શિવસુખના સાધન સાચા ઉપાયને બરાબર સમજીને સાંભળી લે

૪ આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનને વાળી–ઝૂડીને સાફ કર કલ્પનાની રચનાનું મોટુ જાળું છે તેને બાળી નાખ, કારણ કે માનસિક દ્વારો ખુલ્લા રાખવાનો માર્ગ તત્ત્વવેત્તાઓનો ન હોય આ શિવસુખના સાચા ઉપાયને તુ બરાબર સમજી સભાળી લે

૫ સાવધાન માનસિક શુદ્ધિપૂર્વક સયમયોગ વડે તારી કાયા(શરીર)ને સફળ કર આ જગત અનેક પ્રકારના મત–મતાતરોની શ્રદ્ધારુચિથી ગીચ ભરેલું છે તેમા તુ નીતિયુક્ત શુદ્ધ માર્ગ હોય તેનો (તપાસ કરીને) નિશ્ચય કર.

૬. અનેક ગુણોના સ્થાનરૂપ, પવિત્ર, નિર્મળ બ્રહ્મચર્યને તુ ધારણ કર અને અત્યંત પવિત્ર રત્નના નિધાનરૂપ ગુરુમહારાજના શ્રીમુખેથી બહાર પડેલ–નીકળેલ સુંદર ઉપદેશને તુ ગ્રહણ કર અને આ શિવસુખ પ્રાપ્ત કરવાના સાચા ઉપાયને બરાબર સાભળ.

૭ (સત્તર પ્રકારના) સયમ અને વાઙ્મય (શાસ્ત્રો) રૂપ ફૂલોથી તારા પોતાના અધ્યવસાયોને (આતરપરિણતિને) ખૂબ સુગધિત કર સુપ્રસિદ્ધ લક્ષણવાળા જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપ ગુણો અને પર્યાયોવાળા ચેતન (જીવનસ્વરૂપ)ને બરાબર ઓળખી લે અને આ મોક્ષસુખ-પ્રાપ્તિના સદુપાયને બરાબર સાભળ.

૮ તીર્થંકર મહારાજના ચરિત્રનુ વારવાર ગાન કરી કરીને તારી જીભનો રસ લે અને મુખને પવિત્ર કર. અને હે ભાઈ! વિનયપૂર્વક તુ આ શાત–અમૃત–રસનુ વારવાર પાન કરી કરીને દીર્ઘકાળ આનદ કર–લહેર કર આ પ્રમાણે શિવસુખ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોનો સુદર ઉપાય છે તેને તુ સાભળ

નોટ—

રાગ : આ શાંતસુધારસની પાંચમી અન્યત્વભાવનાના અષ્ટકનો જે લય છે તે જ લયમાં આ અષ્ટક પણ ગાઈ શકાશે 'ભલા મોગીઆ'ને લગતો મારવાડપ્રસિદ્ધ રાગ છે

૧ सदुपाय સુંદર ઉપાય, અસરકારક ઉપાય पावन પવિત્ર रत्नत्रय જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર अनपायम् અગવડ વગરનું, અપાયરહિત

૨ अकपाय કષાયરહિત થઈને अपाकुरु દૂર કર मङ्क्षु एव સહેલ રમતમાત્રમાં

૩ उपशम શાંતિ, ક્ષમા अनुशीलय પાળ, અંગીકાર કર जलद वरसाद कलय समज विराग वैराग्य, रागरहितपणुं धृत धारण कर्युं छे परमार्ग परम उत्कर्ष विनय निवृत्तिनयन नाय नाय लावी लावीने

૪ मार्जय સાફ કર (કચરા પેઠે), અથવા मा अर्जय મેળવ નહિ, ઉપાર્જન કર નહિ नायम् જાળ अरुद्ध બંધ કર્યા વગરની, ઉઘાડી (પોળના દરવાજા ઉઘાડા) तत्त्वविद् तत्त्वज्ञ

૫ सयमयोग ચરણકરણમાં પ્રવૃત્તિ (નોટ જુઓ) अवहित સાવધાન, Concentrated चरितार्थय ચરિતાર્થ કર, સફળ કર नाना જુદા જુદા गहन ગીચોગીચ भवने દુનિયામાં निश्चिनु તું નિશ્ચય કર नायम् નીતિયુક્ત, લાભકારક

૬ ब्रह्मव्रत બ્રહ્મચર્ય, સ્ત્રી–પુરુષ–સંયોગત્યાગ (માનસિકાદિ સર્વ) समवाय સમૂહ उदित કથિત, વિનિર્ગત रायम् રત્નનિધાન, ભંડાર

૭ सयम ૧૭ પ્રકારે (નોટ જુઓ) वाङ्मय શાસ્ત્રગ્રંથ अध्यवसाय આત્મપરિણતિ उपलक्षय ઓળખ कृत પ્રસિદ્ધ गुण સહભાવી ધર્મો पर्याय ક્રમભાવી ધર્મો

૮ अलकुरु શોભાવ पावनरसन જે કાર્યમાં રસના પાવન થાય છે તે सविनय વિનયયુક્ત (એવો તું) पाय पाय પી પીને ・

—x—

સંવરભાવના : પરિચય

(ક ૧.) આશ્રવોની હકીકતથી ગભરાઈ જવાય તેવુ છે એ સર્વ દરવાજા ખુલ્લા રહે તો આ જીવનો આરો ક્યારે આવે તે વાત કાઈ બધબેસતી નથી. ત્યારે હવે કરવુ શું? આશ્રવોનુ ખેતર એટલુ વિશાળ છે કે એનો કાઈ પાર દેખાતો નથી, અને આ તો મૂઝવી મારે એવી વાત છે એટલે હવે રસ્તો કેવી રીતે કાઢવો?

તેથી ગ્રથકર્તા કહે છે કે જે જે રસ્તે એ આશ્રવોનો અટકાવ થાય તે તે ઉપાયોને શોધી કાઢીને તેને અમલમા મૂકી દેવા જોઈએ આપણે જરા માદા પડ્યા હોઈએ તો ડૉકટરો કહે તેવા પ્રયોગો કરીએ છીએ, ડૉકટર કહે કે શસ્ત્રપ્રયોગ (ઑપરેશન) કરાવવા મુંબઈ કે મીરજ જાઓ તો ત્યા જઈએ છીએ અને એવી શારીરિક કે બીજી કોઈ પણ અગવડ હોય તો તેને દૂર કરવાનો ઉપાય આપણે શોધીએ છીએ.

આપણે અગવડ દૂર કરવાના ઉપાયો શોધીએ છીએ એટલુ જ નહિ પણ એને અગે અતરમા ખૂબ વિચાર કરીએ છીએ, એ ઉપાયોને અજમાવવા ઉદ્યમ કરીએ છીએ અને છેવટે કાંઈ નહિ તો અગવડ મટવાની માત્ર સભાવના જ હોય તો પણ તે અજમાવવાનું ચૂકતા નથી આપણે શરીર કે ધનને અગે છેવટ તક (ચાન્સ) પણ લઈએ છીએ એ જ મિસાલે આ આત્મતત્ત્વને ચારે બાજુએ ઘેરી બેઠેલા અને એનામાં વધારો કરનારા, એને ભારે કરનારા, એને રખડાવનારા આશ્રવોને આપણે જો બરાબર ઓળખ્યા હોય અને એ હેરાન કરનારા છે એની આપણને ખરેખર ખાતરી થઈ ગઈ હોય તો આપણે એના સબધમા નિશ્ચિત રહી ન જ શકીએ

એ આશ્રવોને અટકાવવાના જે જે માર્ગો હોય તેને આપણે શોધીએ, જ્યા એને રૂધવાનો સભવ હોય તેવા ઉપાયોને પણ શોધીએ, એ શોધનના કાર્યમા ખૂબ આતરદૃષ્ટિએ વિચારણા કરીએ અને એ ઉપાયોનો ઉપયોગ કરવામા અતરગ જુસ્સાથી ઉદ્યોગ આદરી દઈએ. ચેતનજીને એ ઉપાયોનો આદર કરવાનો અત્ર આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ છે 'આશ્રવનો નિરોધ' એ જ સવર છે. જે ગરનાળા ઉઘાડા પડ્યા છે તેની સામે બારણા બધ કરે તે 'સવર.' જે રસ્તે કર્મોનો પ્રવાહ ધોધબંધ ચાલ્યો આવે છે તેની સામે બારણા બધ કરી દે તેવા માર્ગો તે 'સવર' પાણીના ગરનાળા બધ કરવા માટે જે બારણા હોય છે તે લોઢાના અથવા મજબૂત લાકડાના હોય છે. ક્યા પ્રાણીને ક્યા માર્ગોથી એ દ્વાર પ્રાપ્ત થશે તે ચોક્કસ કહી શકાય નહિ તેથી અનેક જાતિના દ્વારો આ પ્રકરણમા બતાવશે, તેમાથી જે અને જેટલા દ્વારો અનુકૂળ જણાય તે સર્વનો ઉપયોગ કરવો એકાદ દ્વારથી સતોષાઈ જવાનુ કારણ નથી આકરા કેસમા આપણે ઑક્સિજનના સિલિન્ડરો લઈ આવીએ, ઇન્જેકશનો મૂકીએ, માથે બરફ મૂકીએ, છાતી પર પોટીસો મૂકીએ અને બીજા અનેક પ્રયોગો એક સાથે કરીએ તેમ જેટલા બને તેટલા સવરના દ્વારો સમજી, તેની ઉપયુક્તતા સમજી તેને

આદરી લેવાની અને તેનો ઉતાવળે અમલ કરવાની જરૂર છે આશ્રવો આકરા છે તેથી પ્રયોગ પણ આકરા કરવા પડશે, પણ રીતસર કામ લેવાશે તો કષ્ટસાધ્ય કેસ હશે તો અતે યશ મળશે. આ દ્વારો આપણે તપાસીએ

(સ્ત્ર ૨.) હવે સંવરને કઈ કઈ બાબતમા લાગુ પાડવા તેના થોડા દાખલાઓ આપે છે.

આશ્રવભાવનાનો વિચાર કરતા આપણે અવિરતિ – ત્યાગભાવના અભાવથી થતા આશ્રવો જોયા હતા. પ્રત્યાખ્યાન–પચ્ચક્ખાણની આવશ્યકતા કેટલી છે તે પર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે અવિરતિનો ઉપાય સયમ છે ઘસારા વગર ચળકાટ કદી આવતો નથી અને સયમ કર્યા વગર અવિરતિભાવનો ત્યાગ થતો નથી સમજણપૂર્વક ત્યાગ કરવામા આવે અને એ ત્યાગને ગમે તેટલી અગવડે પણ વળગી રહેવામાં આવે ત્યારે અવિરતિનુ દ્વાર બધ થાય છે. આ સયમને આપણે ઓળખીએ

સયમ એટલે નિયમન–અંકુશ એના ૧૭ પ્રકાર છે—

૫ સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર–એ પાચ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ

૫ પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ–એ પાંચ અવ્રતનો ત્યાગ

૪ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ–એ ચાર કષાયોનો વિજય.

૩ મન, વચન, કાયાના યોગોનુ નિયમન

એ સત્તર પ્રકાર.

અથવા—

પૃથ્વી, અપ્ તેજસ્, વાયુ, વનસ્પતિ—એ પાચકાય સ્થાવર અને બે, ત્રણ, ચાર, પાચ ઇંદ્રિયોવાળા જીવના સબધમા સંયમ. એ મળીને નવ પ્રકાર અને પ્રેક્ષ્યસંયમ (દૃશ્ય પદાર્થો વિષે સયમ), ઉપેક્ષ્યસયમ (ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય બાબતોમાં સયમ), અપહૃત્યસયમ (લેવા-મૂકવામા સયમ), પ્રમૃજ્યસયમ (વસ્તુને પ્રમર્જવાની બાબતમા સયમ), કાયસયમ, વાક્સયમ, મનઃસયમ અને ઉપકરણસયમ (વસ્તુપરિગ્રહના સબધમા નિયમન) એ આઠ મળીને સત્તર પ્રકાર સયમમા વિચાર, વાણી અને ક્રિયામા નિયમન–અકુશની બાબત મુખ્ય હોય છે. અવિરતિમા જે દરવાજા ખુલ્લા હોય છે તે સયમમા બધ થાય છે. વિષયોને અગે અવિરતિ-ભાવ હોય છે ત્યારે એના અભિલાષોને અગે રાગ–દ્વેષ એટલા થાય છે કે એ અનેક કર્મોને લઈ આવે છે.

આ 'સયમ'થી ઇંદ્રિયના આશ્રવો પર સવર થાય છે અને અવિરતિભાવ ઉપર પણ સવર થાય છે. આ એક વાત થઈ

ખોટા અભિનિવેશ જ્યા દેવત્વ ન હોય ત્યા દેવત્વ માનવુ, ગુરુત્વ ન હોય ત્યા ગુરુત્વ અને ધર્મત્વ ન હોય ત્યા ધર્મારોપ એ અભિનિવેશ છે એનો વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાન–સમ્યક્ત્વથી સંવર કરવો. શુદ્ધ દેવ–ગુરુ–ધર્મની પરીક્ષા કરી, ઓળખી તેને આદરવા તે સમ્યક્ત્વ એ મિથ્યાત્વભાવથી થતી મહા આકરી કર્મબધની સ્થિતિ સામે સવર મૂકે છે. કર્મોની સ્થિતિ

કેટલી મોટી હોય છે અને મિથ્યાત્વનો નાશ થતાં તે કેટલી ટૂંકી થઈ જાય છે અને તેના અપૂર્વકરણાદિ થાય ત્યારે કેવી અલ્પ સ્થિતિ થાય છે તે ખૂબ વિસ્તારથી સમજવા જેવું છે. અહીં પ્રસ્તુત વાત એ છે કે કર્મનો મોટો પ્રવાહ સમ્યક્ત્વ અટકાવે છે તેથી એ સંવરને આદર. આ બીજી વાત થઈ

આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનની હકીકત આ ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાતમા ગ્રંથકર્તાએ પાંચમી ગાથામાં આપી છે

આ આર્ત અને રૌદ્રધ્યાનો મનોયોગના દુરુપયોગથી થાય છે મનરૂપ ઘોડા પર અંકુશ ન હોય ત્યારે મન જ્યા ત્યા રખડે છે, ખટપટ કરે છે, દોડા-દોડ કરે છે અને આગળ-પાછળની, વ્યાધિ વગેરેની ચિંતાના જાળા ઊભા કરે છે.

મનની સ્થિરતાથી એ આર્ત-રૌદ્રધ્યાનો પર વિજય મેળવવો એ સ્થિરતા એટલે શુ ? મનને નિશ્ચળ રાખવુ-એકાગ્ર રાખવુ. એ વાત ઘણી મુશ્કેલ છે, એ વિષય રાજયોગનો છે ઘર બળી જતુ હોય તો તે ઘરની સામે ઊભો ઊભો બળી ન જાય, એકનો એક છોકરો ચાલ્યો જતો હોય તો તે રડવા-કૂટવા મડી ન જાય, પૈસા ગયા હોય તો દીન ન થઈ જાય, માંદો પડયો હોય તો એ હાયવોય ન કરે - સર્વ સયોગોમા મનને નિશ્ચળ રાખે, મનની દોડા-દોડી અટકાવી દે ધ્યાનના પુસ્તકોમા એના ઉપાયો બતાવ્યા છે તેવા પ્રયોગો કરવા જે રસ્તે બને તે માર્ગે મનની સ્થિરતા રાખવી એ મહાન કાર્ય છે, મુશ્કેલ છે પણ બહુ જરૂરી છે. અને અંતે આપણી કરેલી ચિંતા શા કામની છે? આપણે ચિંતા કરીએ કે ન કરીએ, પણ જે નિર્માણ હોય તે જરૂર થાય છે અથવા થઈ ગયુ હોય છે, પરંતુ એવો તાત્ત્વિક ભાવ રાખવો અને મનને સ્થિર રાખવુ એ ખરેખરો સંવર ઉપાય છે, સિદ્ધ માર્ગ છે અને જરૂર આદરણીય છે આ રીતે આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન દ્વારા જે મહાન કર્મભાર વધતો જાય છે તે અટકાવવાના ઉપાયનો પ્રયોગ આંતરદશાથી વિચારીને આદરવો.

(ग ૩) 'ક્રોધ' નામનો આશ્રવ આપણે જાણ્યો છે ક્રોધ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે 'ક્ષમા' રાખવી નોકર-ચાકર ઉપર કદી ગુસ્સે થવુ નહિ, અન્યાય કરનાર ઉપર ગુસ્સો કરવો નહિ, સહનશીલતાને કેળવવી અને સર્વ વાત ગળી જતા શીખવુ ક્રોધ એ ભુજંગ (સર્પ) છે, એને ઉતારનાર જાંગુલી મંત્ર ખંતિ (ક્ષમા) છે એમ શ્રીમદ્યશોવિજયજી ક્રોધના સ્વાધ્યાયમા કહે છે

'અભિમાન' નામનો બીજો કષાય-આશ્રવ છે આપણે તેને ઓળખ્યો છે તેને માર્દવ-નમ્ર સ્વભાવે જીતવો આપણે ગમે તેવા હોઈએ તો પણ આખરે આપણે કોણ? આપણું સ્થાન શુ ? 'વીરા મારા ગજથકી ઊતરો' એમ સુપ્રસિદ્ધ કથનનુ રહસ્ય ખાસ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. નમ્રતા તો મહાન સદ્ગુણ છે અને વિચારશીલને સહજ સુગ્રાહ્ય છે

'માયા' નામનો આશ્રવ આપણે જોઈ ગયા છીએ. કપટ, દંભ, ગોટાળા એ આપણુને ન શોભે. મનમાં કાંઈ હોય અને ઉપરથી કાંઈ બોલવું એ કેટલા ભવ માટે? સરળતાથી એના પર વિજય મેળવવો. મન–વચન–કાયાની એકતા વગર ઘણી સત્ક્રિયા નિરર્થક થાય છે. અહીં ઘણુ બેસી રહેવાનુ નથી એટલુ સ્પષ્ટ જણાય તો સરળતા આવી શકે તેમ છે.

'લોભ' આશ્રવ વધારે આકરો છે એ ઘણા આકારમાં વ્યક્ત થાય છે અને સર્વ ગુણોનો નાશ કરે છે. સંતોષથી એના પર વિજય મળે છે, નહિતર તો આખી દુનિયાનુ રાજ્ય મળે તો પણ ઓછુ પડે છે. એ ભયંકર દુર્ગુણ અતિ મીઠો હોઈ પ્રાણીને ખૂબ કર્મોથી ભારે બનાવે છે. ધન કમાવા બેસે ત્યારે એને હેતુ કે સાધ્યનુ ભાન રહેતુ નથી અને આજનુ સાધ્ય તે કાલનુ શરૂ કરવાનુ સ્થાન બને છે. સંતોષ થઈ જાય તો બધી તરખટ મટી જાય છે

આવી રીતે ચારે કષાયો, જેઓ મહાભયંકર છે અને જે પ્રાણી તરફ અનેક કર્મો આણી એને ભારે બનાવી મૂકે છે, તેના પર વિજય મેળવવાની બહુ જરૂર છે એના ચારે ઉપાયો તે ચાર યતિધર્મમાં ઉપર આવી ગયા છે કર્મોના બંધ વખતે એ કષાય સ્થિતિબંધ અને રસબંધમાં ખાસ કાર્ય ભજવે છે તેથી એનાથી વધારે ચેતવાની ખાસ આવશ્યકતા છે એના સંવર ધર્મો ખરા ઉપાયભૂત છે, અમલમાં મૂકવા યોગ્ય છે અને આત્મવિકાસમાં બહુ સુંદર કાર્ય કરનાર છે.

(ઘ ૪.) મન–વચન–કાયાના યોગો આપણી પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. મનથી વિચારીને વાણીથી અથવા શરીરથી અથવા બન્નેથી સર્વ પ્રવૃત્તિ થાય છે આ યોગો પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એ પ્રકારના છે સંવરમા મનોગુપ્તિ, વચોગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ બતાવી છે એનો અર્થ અપ્રશસ્ત યોગપ્રવૃત્તિ પર અંકુશ થાય છે શુભ યોગોમા અમુક હદ સુધી પ્રવૃત્તિ કરવાની આવશ્યકતા છે. ગુપ્તિ એટલે મનાદિને દાબી દેવાના નથી પણ એની અશુભ પ્રવૃત્તિઓ પર અંકુશ લાવવાનો છે એ અપ્રશસ્ત મન–વચન–કાયાના યોગોને સદરહુ ત્રણ ગુપ્તિઓથી જીતવા એ સંવર છે

મન–વચન–કાયાના અપ્રશસ્ત યોગોને 'અજય્ય' કહ્યા છે એના પર વિજય મેળવવો ઘણો મુશ્કેલ છે. પણ વિજય મેળવ્યા વગર આશ્રવના મોટાં ગરનાળા બંધ થાય તેમ નથી. મન જ્યાં ત્યાં દોડ્યા કરે તો તો પછી પાર કેમ આવે? અને એવી જ રીતે વાણી પર સંયમ ન હોય તો આ પ્રાણી તો ગમે તેવુ બોલ્યા જ કરે. એને પોતાની વિદ્વત્તા બતાવવાની, ઠઠ્ઠા–મશ્કરી કરવાની, અસત્ય–અસભ્ય બોલવાની અને પ્રણયના ગાનો ગાવાની એટલી ટેવો હોય છે કે એના પર અંકુશ ન હોય તો પોતાનુ ભાષણ ચલાવ્યા જ કરે. અને શરીરની વાત શી કરવી? પચીશે અસત્ક્રિયામા એનો ભાગ મોટો છે કર્મોનો મોટો જથ્થો એ ખેંચી લાવે છે. ખાસ કરીને મનોગુપ્તિ સર્વથી વધારે આકરી છે, પણ તેટલી જ તે જરૂરી છે. આવી રીતે યોગો પર વિજય મેળવવો. આ મહાન યોગ છે. એના પ્રસંગો,

સાધનો અને રસ્તાઓ શોધવાં. યોગગ્રંથોમા યમ, નિયમ, આસનાદિ માર્ગો બતાવ્યા છે તે ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે 'મન સાધ્યુ તેણે સઘળુ સાધ્યુ' એ સાચી અને ખાસ જરૂરી વાત છે અને તેથી જ યોગોને અજય્ય કહ્યા છે, એટલે કે એના પર જય મેળવવો મુશ્કેલ છે પણ સાથે જ ધ્યાનમા રાખવુ કે એ જય અશક્ય નથી.

આ સવરમાર્ગે પ્રવર્તન કરવાથી ઇષ્ટ મોક્ષસુખ જરૂર મળે તેમ છે. માટે યોગો પર વિજય મેળવવો. આ સવરમાર્ગ મહા રાજયોગ હોઈ ખૂબ વિચારવા જેવો અને ભાવવા જેવો છે, ખરેખર જીવવા જેવો છે. એના વિકાસમા જીવનયાત્રાની સફળતા સમાયેલી છે અને આશ્રવો સામે દ્વારો બધ કરવાનુ એ પ્રબળ સાધન છે, માટે એમાં પ્રયત્ન જરૂર કરવો.

(ઙ ૫) ટૂકામા વાત કરતા, ઉપર જણાવેલી રીત પ્રમાણે જ્યારે તદ્દન નિર્મળ હૃદયપૂર્વક આશ્રવોને રોકવામા આવે ત્યારે એક ઘણુ સુદર અતિ વિશિષ્ટ પરિણામ નિપજાવી શકાય છે અને તે ઇષ્ટ તથા પ્રાપ્તવ્ય છે અહી આ જીવને—આત્માને વહાણનુ રૂપક આપી વાત ચલાવે છે

પ્રથમ તો આશ્રવોના રોધનો અમલ હૃદયથી કરવાનો છે એથી કર્મોનો બધ અને મળની ઉત્પત્તિ અટકી જાય છે. મળનો વધારો ન થાય એ જ કાર્ય સવરનુ છે અને તે આશ્રવનો રોધ થયે પ્રાપ્તવ્ય છે.

વહાણને ઇષ્ટ સ્થાને પહોચવા માટે ત્રણ વસ્તુની જરૂર છે. વહાણ પોતે દરિયાને યોગ્ય હોવું જોઈએ, એના સઢ બરાબર હોવા જોઈએ અને એને પવન બરાબર લાગવો જોઈએ. એમ થાય તો એ દરિયાના ભયોને ઓળગી ધારેલ બદરે પહોચે છે.

આ આત્મનૌકાને નિર્વાણપુરીએ—મોક્ષનગરીએ પહોચાડવી છે એને ઉપરની ત્રણે બાબતો બરાબર લાગુ પડે છે

પ્રથમ તો એ સુપ્રતિષ્ઠાનશાળી હોવો જોઈએ વહાણનો મધ્ય ભાગ બરાબર દરિયાને લાયક હોવો ઘટે એ પ્રમાણે એણે સુદર વ્રત ધૈર્યાદિ ગુણ કેળવી પોતાના વહાણને દરિયાની—સસારસમુદ્રની મુસાફરીને યોગ્ય બનાવવુ જોઈએ આ પ્રથમ શરત થઈ.

બીજી વાત એ કે આપ્ત પુરુષોના વાક્ય પર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. દરેક બાબતમા કાઈ પોતે પ્રયોગ કે ચર્ચા કરી શકતો નથી. આપ્તની આપ્તતા કસોટીથી નક્કી કરી તેના વાક્યમા શ્રદ્ધા રાખવી એ જ એને માટે માર્ગ છે જેમનામા રાગ-દ્વેષ ન હોય તે આપ્ત. તેમના વચનો શોધી તેમા શ્રદ્ધા રાખવી. આ ખરેખરો સઢ છે આપ્તવાક્યાતર્ગત અનેક બાબતો અત્ર પ્રસ્તુત થાય તે વિચારી લેવી અત્ર તે લખવા માડીએ તો ઘણો વધારો થઈ જાય. આવા સઢનો આશ્રય કર્યા વગર કદી ભવસમુદ્રનો પાર પમાય તેમ નથી એ આશા વ્યર્થ છે.

અને ત્રીજી વાત તે અનુકૂળ પવન છે શુદ્ધ યોગો એ પવન છે. એમાથી જ્યારે આ જીવને પોતાને પ્રેરણા મળે, એના મન–વચન–કાયાના યોગોમા એકતા આવી જાય, એની અશુભ યોગપ્રવૃત્તિ અટકી જાય એટલે એનુ વહાણ સડસડાટ આગળ વધવા લાગે છે.

આવી રીતે જીવવહાણ–આત્મજહાજ મજબૂત હોય, સઢ સુદર દઢ હોય અને પવન અનુકૂળ વાય તો એ સપાટાબધ ભવસમુદ્રના જળને તરી જઈને નિર્વાણપુરીએ પહોચી જાય છે. જો તારે ભવસમુદ્રનો પાર પામવો હોય તો આશ્રવને રોકવાનો અમલ હૃદયથી કરી તેનો રોધ કર, તારા વહાણને સન્નદ્ધબદ્ધ કર, પાકા મજબૂત સઢ ચઢાવ અને સુદર યોગના વાયુને બહલાવી વહાણને છોડી મૂક. નવો ભાર એ વહાણમા લદાતો બધ થઈ જશે અને વહાણનું સુકાન હાથમા આવી જશે એટલે તારા ઇષ્ટ બદરે જરૂર પહોચી જઈશ સર્વ આશ્રવનો રોધ કરનાર અને શુદ્ધ શ્રદ્ધા તથા શુભ યોગરૂપ સવરવાળો આત્મા જરૂર મોક્ષગામી થાય છે.

ગેયાષ્ટકપરિચય : સંવરભાવના

૧. સવરભાવના આપણે ભાવીએ. હે ચેતન! આખો જૈન માર્ગ એ આત્મવિકાસનો માર્ગ છે. ચેતનને એ સર્વ દુ ખથી મુક્તિ અપાવી, નિરતરને માટે એનામા સ્થાયી વીતરાગભાવ પ્રગટ કરી, એના જન્મ–જરા–મરણના દુ ખોને દૂર કરે છે. એ અનત સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો સાચો ઉપાય તારે શોધવો છે? શોધવો હોય તો એ ઉપાયોના સમૂહને તુ બરાબર સાભળી–સમજી લે તને વારવાર આગ્રહ કરીને કહેવામા આવે છે કે એ સાચા ઉપાયોને તુ સાભળ, સાભળ જો, પ્રથમ વાત તો એ છે કે સમ્યગ્ જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર એ ત્રણે મળીને મોક્ષનુ સાધન છે આ ત્રણે સાધનો મહાપવિત્ર છે, પણ એ ત્રણે એક સાથે હોવા જોઈએ. જ્ઞાનથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજાય છે દર્શનથી હેય–ઉપાદેયનો વિવેક થાય છે અને ચારિત્રથી આત્મસ્વરૂપમા રમણતા થાય છે એ સર્વ સાથે 'સમ્યક્' શબ્દ લાગેલ છે તે ધ્યાનમા રાખવાનુ છે એ સાધનો અને સાધ્યની અંતે એકતા થઈ જાય છે ક્રમિક વિકાસથી એ પ્રાપ્ય છે અને પછી મોક્ષમા તો સ્વરૂપરમણતા અને સ્થિરતા છે ત્યાર પછી સસારની રખડપટ્ટી મટી જાય છે

આ જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય છે ... ઉત્કૃષ્ટ આરાધન કરવુ એ શિવસુખસાધનનો પરમ ઉપાય છે અને તે ઉપાય ચોક્કસ ... ગરનો છે અને ફળવિયોગથી રહિત છે.

તેથી સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અપેક્ષાઓ સમજી તેને આદર હેય-ઉપાદેયનો સાચો વિભાગ કરી તજવા યોગ્યને તજ અને આદરવા યોગ્યને આદર, તેમ જ રાગદ્વેષ તજી યોગો પર વિજય મેળવી તારા ગુણમા રમણ કર આવુ દોષરહિત આચરણ કરવાથી તને હંમેશને માટે શિવસુખ પ્રાપ્ત થશે અને અત્યારની તારી સર્વ જંજાળોનો છેડો આવી જશે

આ આખી ભાવનામા શિવસુખ પ્રાપ્ત કરવાનુ સાધ્ય લક્ષમા રાખી પ્રથમ નવા આવતા કર્મોને રોકવાના માર્ગો બતાવ્યા છે. એટલું થાય એટલે નવી આવક બંધ થાય છે પછી જૂની પડતર બાબતોનો (કર્મોનો) અને લાગેલા કચરાનો રસ્તો શો કરવો તે નિર્જરાભાવનામા બતાવવામા આવશે પ્રથમ આવકને તો બધ કર, પછી જૂના હિસાબો ઉખેળી તેની પતાવટ કઈ રીતે કરવી તેના માર્ગો બતાવવાની તક લેવાશે.

અહી જે ઉપાયો બતાવ્યા છે તે સિદ્ધ માર્ગો છે, શુભ પરિણામની બાબતમાં જરાપણ શકા વગરના છે અને તને ફાવી જાય તેવા છે તેથી તેને તુ બરાબર વિચારી લેજે. તારે પ્રત્યેક બાબત સાભળીને સમજી રાખવાની છે અને સાભળ્યા સમજ્યા પછી બેસી રહેવાનું નથી. માત્ર સાભળવાથી વળે તેમ નથી, પણ સાચા ઉપાય બતાવ્યા હોય તેને આદરવાનુ તારુ કામ છે

૨ પાચે ઇન્દ્રિયના વિષયોને તુ દૂર કર તને અનેક વખત જણાવ્યુ છે કે વિષયો બહુ આકરા છે અને મોહરાજાના મોટા પુત્ર રાગના મત્રી વિષયાભિલાષના એ પાચ પુત્રો છે એ જ્યા સુધી હોય છે ત્યા સુધી એક પણ વાતની એકાગ્રતા તારામા થવા દેશે નહિ એ તો જેમ બને તેમ જલ્દીથી તદ્દન દૂર કરવા યોગ્ય છે એ વિભાવદશા છે, તારા પોતાના સ્વભાવથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે અને તને સસારમા રખડાવનાર છે એને તજવા માટે તૈયાર થઈ જા

પછી ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ ચાર તારા મોટા દુશ્મનો છે તેના પર વિજય મેળવ. તારે જો સયમ રાખતા શીખવુ હોય તો આ કષાયો પર વિજય મેળવવાની પ્રથમ જરૂર છે વાતવાતમા તુ લાલપીળો થઈ જા કે તારી નાની વાતોને મોટા રૂપકો આપી દે કે માયાકપટ કર કે મૂર્છા કર એમા તને તારી જાત પર જરા પણ સયમ લાગે છે? તારા અતરગના એ આકરા દુશ્મનો છે, રાગદ્વેષના મૂળ છે અને તને સસારમા રખડાવનાર છે

એ કષાયો બહુ ગુપ્તપણે કામ કરે છે ઘણીવાર સૂક્ષ્મ રૂપમા હોય છે ત્યારે શોધ્યા પણ જડતા નથી અને તેના સબધમા ઘણીવાર આપણે આપણી જાતને છેતરીએ છીએ એ કષાયો પર વિજય મેળવવાની મુશ્કેલી તો છે, પણ મુશ્કેલી વગર શાશ્વત સુખ કાઇ બજારમા પડ્યુ નથી સભાળી–સભાળીને એ શત્રુઓને શોધવા પડશે અને વીણી–વીણીને તે પર વિજય મેળવવો પડશે અકષાયી થઈ સયમગુણને બરાબર કેળવ, સેવ અને પછી મજા જોજે ખૂબ હલકો–હળવો થઇ જઇશ એટલે મજા આવશે

અહી 'રમતમાત્રમા' (સહેલાઈથી) વિજય મેળવવાની વાત કરી છે તે કાંઈ તમારી નજર ચુકાવવા નથી કરી જ્યારે આ ચેતન એના ખરા સ્વરૂપે ઊઠી જોર કરે છે ત્યારે એને કષાયો

પર વિજય કરવો એ રમતમાત્ર છે. એ તો જ્યાંસુધી અટકી બેઠા છે ત્યાસુધી જ બાપડા—બિચારા—પરવશ લાગે છે, બાકી એના અનંતવીર્ય પાસે કષાયો કાંઈ ગણતરીમા નથી.

ચેતન ! આ સર્વ સાચા ઉપાયોને સાભળ અને અકષાયી થઈ તારા સયમગુણને કેળવ એ છઠ્ઠો સયમ નામનો યતિધર્મ છે, બીજી રીતે એ આખા સવરના ક્ષેત્રને રોકી શકે છે અને ચેતનનો વિકાસ ખૂબ કરી શકે છે આ શિવસાધન સાભળ–સમજ.

૩ એ કષાયો પૈકી એકની વાત તને કરીએ અને તેના ઉપાયને બતાવીએ બીજાઓનુ સ્વરૂપ તુ પછી વિચારી લેજે.

ક્રોધરૂપ અગ્નિને બુઝાવવા માટે વરસાદ લાવવો પડે તેમ છે. વનમા મોટો દાહ લાગ્યો હોય તો તે વરસાદથી જ અટકે, તેથી ક્રોધરૂપ અગ્નિને બુઝાવવા માટે તુ ઉપશમરસનો વરસાદ વરસાવ. આખા શાસ્ત્રનો સાર આ એક શબ્દમા આવી જાય છે ઉપાધ્યાયજી ક્રોધના સ્વાધ્યાયમાં કહે છે કે 'ઉપશમ સાર છે પ્રવચને, સુજસ વચન એ પ્રમાણો રે' ઉપશમ એટલે શાતિ–ક્ષમા એ વીરનું ભૂષણ છે મનમાથી ક્રોધ દૂર કરવો અને ગમે તેવા આકરા પ્રસગમા પણ સ્થિરતા રાખવી એ તો ભારે વાત છે સમતા વગરની ક્રિયા સર્વ નિરર્થક છે એ વાત અનેક વાર આપણે જોઈ છે

આ ઉપશમભાવ લાવવાનો છે તે દેખાવમાત્ર નહિ પણ 'મનસા' – હૃદયપૂર્વક લાવવાનો છે આ આતરરાજ્યની સૃષ્ટિમા ઉપર ઉપરના દેખાવને સ્થાન જ નથી એ ધ્યાનમા રાખજે અતકરણપૂર્વક ઉપશમભાવને ધારણ કર. ઉપશમમા ક્રોધની ખાસ અને એકદરે સર્વ કષાયોની શાતિ થાય છે.

વળી હૃદયમાં વિનય લાવી લાવીને વિરાગને ધારણ કર સાસારિક સબધ પરથી રાગ જાય એટલે ઘણી ગૂચવણનો અત આવી જાય છે એ વિરાગને પરિણામે વિષયોમાંથી આસક્તિ ઓછી થઈ જાય છે અને છેવટે તદ્દન જાય છે વિરાગ એટલે વૈરાગ્ય છે એ થતા સસારમા ખેચી રાખનાર મહા આકર્ષક વિભાવનુ જોર નષ્ટપ્રાય થઈ જાય છે

આ ગાથામા જે ઉપશમ અને વિરાગ બતાવ્યા છે તે સમ્યક્ત્વના લિગો પૈકી બે છે (શમ, સવેગ, નિર્વેદ, અનુકપા અને આસ્તિક્ય એ પાચ લિગ છે) અને સમ્યગ્દર્શનની પિછાન કરાવનાર છે વિરાગને માટે 'નિર્વેદ' શબ્દ એ સમ્યક્ત્વના લિગના નામોમા યોજવામા આવ્યો છે આ વિરાગ અથવા નિર્વેદ ખરેખર પરમ ઉત્કર્ષભાવને ધારણ કરનાર છે, કારણ કે એ આત્મવિકાસને સારી રીતે વધારી દે છે કર્મોને આવવાના દ્વારો એ બન્ને સારી રીતે બધ કરી દે છે.

૪. તુ આખો વખત કેટલી કલ્પનાઓ કર્યા કરે છે તારે ખાવાની ચિતા, પહેરવાની ચિતા, ભરણપોષણની ચિતા, નોકરીની ચિતા, પૈસા થઈ ગયા હોય તો જાળવવાની ચિતા, ન મળ્યા હોય તો ગરીબ રહી ગયાની ચિતા, રોગોની ચિતા – એમ અનેક ચિતાઓ,

કલ્પનાજાળો તારે માટે ઊભા છે. તારી જાતને તપાસી જા તને એક સ્થાનકે નિરાતે બેસવાનુ મળશે નહિ ચારે તરફ ધમાલ, તોફાન, ગડબડ અને ગૃચવણ જણાશે એક ચિંતા પૂરી થશે ત્યા અનેક નવી ઊભી થશે. તેમ જ હિંસા, અનૃત, ચોરી, પરસ્ત્રી અને ધનસંરક્ષણ નિમિત્ત દુર્ધ્યાનો તને થયા જ કરે છે. આ ધ્યાનોને તુ ન કર. એને અટકાવવાનો ઉપાય ઉપર પરિચયગાથા લમા બતાવ્યો છે

તારી માનસિક શેરી છે, પોળ છે, તેના દરવાજા ઉઘાડા પડ્યા છે તેનો તું ખ્યાલ કર સમજુ તત્ત્વજ્ઞાની પોતાની માનસપોળ ઉઘાડી મૂકે નહિ, એ તો એના દરવાજા બધ કરે અને પાછો તપાસી પણ આવે કે દરવાજા બરાબર બધ થયા છે કે નહિ ઉઘાડા દરવાજામા તો ચોર તરત પેસી જાય, માટે સમજુનુ કામ એ જ છે કે એણે માનસ–વીથીના દરવાજા બધ કરવા આશ્રવો ચોર છે, ઉઘાડા દરવાજા જોઈ જરૂર અદર ઘૂસી જાય તેવા છે અને તને ભારે બનાવે તેવા છે, માટે આ દરવાજાઓ બધ કરી તારા અદરના ઘરબાર અને વૈભવને બરાબર જાળવી રાખ તું સમજુ હોઈશ તો આશ્રવના માર્ગો જરૂર બધ કરીશ

આ આખો મનોગુપ્તિનો વિષય છે એમા નકામા સકલ્પોનો ત્યાગ ખાસ સૂચવ્યો છે, તે બહુ જ વિચારવા યોગ્ય છે.

૫. હવે તારી કાયાનો અત્યારે તુ શુ ઉપયોગ કરે છે તે વિચાર. આ શરીર મજૂરી કરવા કે નામા લખવા કે વેપાર–નોકરી કરવા માટે ન જ હોય એ તો સમજી શકાય તેવી વાત છે સમજેલી વાતનો તુ અમલ કરતો હો કે ન હો તે વાત બાજુ પર રાખ, પણ તારે જો એ શરીરને સફળ કરવુ હોય તો એને છૂટું મૂકવાની વાત છોડી દે એ શરીર કેવુ છે તે તો તે અનિત્યભાવનામા જોયુ છે અને એના સ્વરૂપનો ખ્યાલ અશુચિભાવનામા તને આવ્યો છે પણ હવે એનો બરાબર લાભ લે

તારા મનને બરાબર એકાગ્ર કરી એની અત્યત શુદ્ધિપૂર્વક તુ સયમયોગમા પ્રવૃત્તિ કર એક સ્થળે કહ્યુ છે કે सयमयोगैरात्मा निरतरं व्यापृत कार्य—આત્માને સયમયોગોમા આખો વખત ઉદ્યમી રાખવો વૈરાગ્યની વાતો કરે છે તે આળસુના મનોરથો નથી કે વૈરાગ પામી બેસી રહેવાનુ નથી આખો વખત આતરા વગર સયમયોગમા આત્માને પરોવાયેલો રાખવાનો છે અને તેને માટે શરીરને ખૂબ ઉદ્યમી રાખવુ પડે તેમ છે.

અહીં પ્રસગોપાત્ત એક વાત કરવા જેવી છે. સાધુધર્મમા આખો વખત એટલી ક્રિયા કરવાની હોય છે કે સવારના ચાર વાગ્યેથી શરૂ કરીને એને આવશ્યક પડિલેહણ, ચૈત્યવદન દેવવદનાદિ કરવાના હોય છે, એ ઉપરાત ગોચરી વગેરેમા ખૂબ ઉપયોગ રાખવો પડે છે. એ સર્વમા સાધ્ય સયમનુ છે પણ એને જરા પણ આળસમા પડવા દેવાની વાત નથી આ પ્રાણીને મોટો સવાલ જ સવારની સાજ પાડવાનો છે એ નવરો પડે તો અનેક તોફાનો કરે. કલેશો પણ નવરા માણસો જ કરે છે. ઉદ્યોગી શહેરમા કુટુબ–કલહ આ જ કારણે ઓછા

દેખાય છે મતલબ એ છે કે આ શરીરનો જો ખરો લાભ લેવો હોય તો તેના દ્વારા સંયમ-યોગની સિદ્ધિ કરવાની જરૂર છે. આવી રીતે શરીરનો જો ખરેખરો લાભ લેવાય તો આવતા અનેક કર્મો અટકી જાય છે આ સવરને કાયગુપ્તિ કહેવામા આવે છે. યાદ રાખવાનુ છે કે એમા સયમયોગની પ્રવૃત્તિનો નિષેધ નથી, પણ સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ – સંસાર વધારનારી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર જ અકુશ મૂકવાનો છે,

અહી જે 'સયમયોગ'ની વાત કહી છે તેમાં ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીના સિત્તેર સિત્તેર ભેદનો સમાવેશ થાય છે તેના વિવેચન માટે જુઓ 'અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ' પૃષ્ઠ ૩૯૬થી પૃષ્ઠ ૩૯૯ સુધી. એ સર્વ ભેદો વિચારતા આખો વખત શરીરને ઉપયોગમા લેવાની અને ઉદ્યમી રાખવાની વાત આવી જશે અને એ જ શરીરની ચરિતાર્થતા છે એમ સમજવાની જરૂર છે.

એક બીજી ઘણી ઉપયોગી વાત તારે જરૂર નક્કી કરવાની છે. આ દુનિયામાં પાર વગરના મતમતાંતરો છે તારે અમુક જ મત આદરવો એમ કોઈ કહે તો તારે માની લેવાનુ નથી, પણ એ સર્વમા જે શુદ્ધ માર્ગ હોય, જેમા આત્મવિકાસનુ તત્ત્વ બરાબર બતાવ્યુ હોય, જેમા પરસ્પરવિરોધ ન હોય અને જેથી તારો આત્મસ્વભાવ બરાબર પ્રકટ થાય તેમ હોય એવો વિશુદ્ધ માર્ગ તુ શોધી લે પરીક્ષા કરવામા તુ જરાપણ નરમ પડીશ નહિ. અનેક રીતે એને ચકાસજે અને પછી સત્યનો સ્વીકાર કરજે અનેક મત અને માર્ગોની ભુલભુલામણીમા ભૂલો પડી ન જતો સાચો ન્યાયમાર્ગ તને વિચારવાથી મળી શકે તેમ છે, પરીક્ષા કરવાથી પ્રાપ્ય છે અને તેમ કરવાની જરૂર એટલા માટે છે કે એક વખત સાચો માર્ગ તને મળી જશે તો પછી તારો સાધ્યને માર્ગે પ્રવાસ બરાબર થશે બધા ધર્મો સારા છે એમ કહેવુ એ પરીક્ષકોને ઘટમાન નથી, અને પરીક્ષા કરવામા જરા પણ વાધો નથી. તુ તપાસ કરી ન્યાયમાર્ગ ગ્રહણ કર તારી પરીક્ષા ઉપર તારી પ્રગતિનો આધાર છે તેથી જો તારે આશ્રવોને બરાબર અટકાવવા હોય તો તારે શુદ્ધ પંથ શોધવો જ પડશે.

૬ અનેક ગુણોનો જ્યા સમન્વય થાય છે તેવા બ્રહ્મચર્યવ્રતને તુ ધારણ કર ગુણો અનેક છે, વ્રત-નિયમો અનેક છે, તેમાથી આ બ્રહ્મચર્યને ખાસ તારવી તે પર વિવેચન કરવાનુ ખાસ કારણ છે તે પણ અહીયાં વિચારવુ ઘટે

બ્રહ્મચર્ય–સ્રીસસર્ગનો ત્યાગ એનો મહિમા અદ્ભુત છે શરીરઆરોગ્ય માટે એની જરૂર છે આત્મવિકાસમા યોગ પર અકુશની જરૂર છે. બ્રહ્મચર્ય વગર યોગ પર અકુશ લગભગ અશક્ય છે આત્મસાધક માટે બદ્ધકચ્છ હોવાની પરમ આવશ્યકતા છે. એનાથી શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનથી વિવેક પ્રાપ્ય છે અને વિવેકથી સદસત્‌ની વિવેચના થઈ શકે છે. બહુ સભાળ રાખીને બ્રહ્મચર્યને સમજવાની–આદરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે એના વગર યોગમા કે આત્મપ્રગતિમા વધારો થવાની આશા નિરર્થક છે. એનો ખ્યાલ સ્રીસભોગ અથવા તેની અભિલાષા મનને કેટલુ બધુ લુબ્ધ–અસ્થિર બનાવી મૂકે છે તેના અનુભવ ઉપરથી આવે

તેમ છે. મોટા મોટા ઋષિમુનિઓ પણ એ સબધમા બેદરકાર થઈ જાય તો મહાપાત પામે છે એ બ્રહ્મવ્રતની નવે વાડો પણ ખૂબ ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે. એ શિયળક્ષેત્રની રક્ષા કરનાર છે સસારમા રખડવાનુ પ્રબળ સાધન એના સબધમા નિરપેક્ષ રહેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મપ્રગતિ ઇચ્છનાર માટે બ્રહ્મચર્ય અનિવાર્ય છે.

જો અનેક કર્મોને આવવાનો માર્ગ બધ કરવો હોય તો બ્રહ્મચર્ય આત્મવિકાસની બારાક્ષરી છે એમ સમજવુ. ઘર એ ઘર નથી, સ્ત્રી એ ઘર છે પુરુષની દૃષ્ટિએ સ્ત્રી એ સસાર છે સ્ત્રીની દૃષ્ટિએ પુરુષ એ સસાર છે. સર્વથા સયમ ગ્રહણ કરવો તે અત્યુત્તમ વાત છે, પરતુ તે ન બને તો સસારમા રહીને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી ઘણો સવર થઈ શકે છે.

બ્રહ્મચર્યમા કામ-ઇચ્છા, કામ-કલ્પના, કામવિષયક મનોરથો, હસ્તક્રિયા. સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કૃત્યાદિ સર્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવુ માનસિક ભોગ પણ બ્રહ્મચારીને ન ઘટે, મન દ્વારા આ બાબતને અગે બહુ કર્મ બધાય છે તેથી ખાસ ધ્યાન ખેચવાની જરૂરિયાત ધારવામા આવી છે

આ સવરના વિષયમા ગુરુમહારાજ જે ઉપદેશ આપે તે પવિત્ર નિધાનની જેમ સઘરી લે સવરના અનેક વિભાગોમા તારી પોતાની બુદ્ધિ કામ કરી ન શકે ગુરુમહારાજ પાસે સપ્રદાયજ્ઞાનનો અને અનુભવનો ભંડાર હોય છે તેઓ તને સુદર રસ્તાઓ બતાવશે અને તે દ્વારા તારા અનેક આશ્રવદ્વારો બધ થઈ જશે સવરને અગે આ અતિ મહત્ત્વની બાબતમા ધ્યાન ખેચીને શ્રીવિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે બહુ જરૂરી સૂચના કરી છે

૭. અતે સર્વ વાતનો આધાર તારી પરિણુતિ ઉપર છે એ પરિણુતિ જેટલી નિર્મળ થશે તેટલો આત્મવિકાસ થશે એને ખૂબ સુદર કરવા માટે તારે સયમયોગોમા યત્ન કરવાનો છે અને આગમ — શાસ્ત્રગ્રથોનો વારવાર અભ્યાસ કરવાનો છે સયમના સત્તર પ્રકાર આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ ચરણુસિત્તરી તેમજ કરણુસિત્તરીના પ્રકારો પણ એટલા જ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે એમા પ્રવૃત્તિ કરવાથી અધ્યવસાય ખૂબ નિર્મળ થશે. એને ઓળખાવનાર શાસ્ત્રગ્રથો છે સયમનુ ઉત્પાદન, વર્ધન, પાલન અને ફલપ્રાપણુ એ સર્વ તદ્વિષયક ગ્રથોમાં છે જ્ઞાન વગર સયમને ઓળખવો મુશ્કેલ છે અને માત્ર જ્ઞાનથી કાંઈ વિકાસ શક્ય નથી જ્ઞાન –ક્રિયા બન્નેની એક સાથે આવશ્યકતા છે પરિણુતિની નિર્મળતા ઉપર આશ્રવના નિરોધનો ખાસ આધાર છે અને એ જ સવર છે અધ્યવસાયોને જેમ બને તેમ નિર્મળ કરવાની અત્યત આવશ્યકતા એટલા માટે છે કે છેવટે કર્મબધનો કુલ આધાર અધ્યવસાય ઉપર નિર્ભર રહે છે

હવે છેવટે તારા પોતાના સ્વરૂપને ઓળખ તારા જે સહભાવી ધર્મો છે તે 'ગુણુ' કહેવાય છે. તારામા અનત જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર–ઉપયોગ અને વીર્ય આદિ અનેક ગુણો છે. એ નિરતર સાથે રહેનાર છે અને વારવાર ફરનારા રૂપો તે પર્યાયો છે જીવ પચેદ્રિય

થાય, મનુષ્ય થાય, ઔદારિક કે વૈક્રિય શરીરવાળો થાય, સુસ્વરયુક્ત થાય, સારા રૂપવાળો દેખાવડો થાય એ વગેરે પરિવર્તન પામનાર ધર્મો 'પર્યાયો' કહેવાય છે ગુણ નિરંતર સાથે રહે છે, પર્યાયો ફરતા જાય છે. બોધસ્વભાવ જ્ઞાન છે, પરભાવનિવૃત્તિસ્વભાવ એ ચારિત્ર છે. આત્માને–ચેતનને બરાબર ઓળખવો, એના મૂળ ગુણો સમજવા, એના વિભાગો અને પર્યાયોને પારખી લેવા, એના ઉપયોગલક્ષણને સમજવુ અને એની કર્મ પર સામ્રાજ્ય મેળવવાની સત્તાગત શક્તિને સમજવી એ જીવનની ધન્ય ભાવના છે, પરમ કર્તવ્ય છે, ઇષ્ટ ફળ આપનાર સિદ્ધયોગ છે. આ ચેતનને તુ બરાબર ઓળખ.

ચેતનને તુ ઓળખીશ એટલે તારી જાતને તું ઓળખીશ તુ કોણ છે અને ક્યા આવી ભરાણો છે તે બરાબર સમજ. તારે આશ્રવદ્વારો બધ કરી સવર કરવો હોય તો તારી જાતને ઓળખ અને એના ખરા સ્વરૂપમાં એને બહાર લાવ

૮. તીર્થંકર મહારાજે તારે માટે સદુપદેશ ભરી–ભરીને અનેક ગ્રથો શિષ્ય–પ્રશિષ્યો દ્વારા પ્રકટ કરીને મહાન ઉપકાર કર્યો છે. તેનાથી તુ તારી જાતને ઓળખતો થયો છે તારો ઉદ્ધાર તારા હાથમા છે એ તને સમજાયુ છે અને આ સર્વ ફસામણી ત્યજવા યોગ્ય છે એ વાત તેમણે તારે ગળે ઉતારી છે. એમનાં ભવ્ય આદર્શ ચરિત્રોનુ તુ વારવાર ગાન કર. એનાથી તારી જીભનો લ્હાવો લે.

આ શાંતરસને વારવાર પી–પીને ખૂબ મજા માણ. અત્યારે તને ખરો અવસર મળ્યો છે તેનો સારી રીતે લાભ લે અને મહાન આભ્યતર રાજ્યમા પ્રવેશ કર શિવસુખસાધનના આ પરમ ઉપાયોને તુ વારવાર સાંભળ અને તેનો સદુપયોગ પ્રેમથી, હૃદયથી, આનદથી કર

* * *

સંવરભાવના ભાવતા ખૂબ લહેર થાય તેમ છે. ગ્રથકર્તાએ સવરને અગે નીચેના વિષયો પર ધ્યાન ખેચ્યુ છે —

અવ્રતપણા પર જય કરવો – સંયમ વડે.
મિથ્યા અભિનિવેશ પર જય કરવો – સમ્યગ્દર્શન વડે.
આર્તરૌદ્ર ધ્યાન પર જય કરવો – ચિત્તની સ્થિરતા વડે
ક્રોધ પર વિજય મેળવવો – ક્ષમા – ક્ષાંતિ વડે
અભિમાન પર વિજય મેળવવો – માર્દવ – નમ્રતા વડે
માયા પર વિજય મેળવવો – આર્જવ – સરળતા વડે.
લોભ પર વિજય મેળવવો–સતોષ વડે
મન–વચન–કાયાના અધમ યોગ પર વિજય મેળવવો—ત્રણ ગુપ્તિ વડે.

સંવરનો પથ મોક્ષપ્રાપ્તિનો સદુપાય છે. ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છે.—

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ રત્નત્રયની પરમ આરાધના કરવી.
વિષયના વિકારોને દૂર કરવા.
અકષાયી ભાવ ધારણ કરવો.
ઉપશમરસનું અનુશીલન કરવું.
સંસાર પર વિરાગ-વૈરાગ્ય ધારણ કરવો
કોઈપણ પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પો ન કરવા.
માનસિક ભ્રમણાનો વિરોધ કરવો.
સંયમયોગોમા નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરવી.
કાયાનો-શરીરનો બને તેટલો સારા કાર્યમા લાભ લેવો
વિવિધ પંથોમાથી સત્ય માર્ગ શોધીને સ્વીકારવો
બ્રહ્મચર્યવ્રતને સર્વાંશે આદરવું.
ગુરુમહારાજ પાસેથી સદુપદેશ ગ્રહણ કરવો
અધ્યવસાયની નિર્મળતા સંયમથી અને આગમના જ્ઞાનથી કરવી
ચેતનના ગુણ તથા પર્યાયને બરાબર ઓળખવા
તીર્થંકરમહારાજના ચરિત્રના ગાન ગાવા.

આ મુખ્ય મુદ્દાઓ તરફ લેખકશ્રીએ ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને ભાવનાનો રસ જમાવ્યો છે આપણે તેનો સમુચ્ચયે ખ્યાલ કરી જઈએ

આશ્રવોના ગરનાળા ઇંદ્રિય, કષાય. અવ્રત, યોગો અને પચીશ ક્રિયાઓરૂપ છે.

તેને અટકાવવાના દ્વારો સમિતિ, ગુપ્તિ, યતિધર્મો, ભાવના, ચારિત્ર અને પરિષહો છે

ઇંદ્રિયો પર વિજય મેળવવા માટે યતિધર્મ પૈકી સંયમનો ખાસ ઉપયોગ છે અને ગુપ્તિનો તથા પરિષહોનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય છે

કષાય પર વિજય મેળવવા માટે મનોગુપ્તિનો ઉપયોગ અને ભાવનાઓનો ઉપયોગ છે તથા યતિધર્મોનો પણ એમા તેટલો જ ઉપયોગી ભાગ છે.

અવિરતિના વિજય માટે યતિધર્મો અને ચારિત્ર આવશ્યક છે તેના પેટામા બાવીશ પરિષહોને ખાસ સ્થાન છે

યોગો પર વિજય મેળવવા માટે સમિતિ-ગુપ્તિને મુખ્ય સ્થાન છે અને યતિધર્મો તથા ચારિત્રને આનુષંગિક તરીકે એટલુ જ ઉપયોગી સ્થાન છે

મિથ્યાત્વ કર્મબંધમા જે ભાગ ભજવે છે તેનુ નિવારણ ચારિત્ર, યતિધર્મો અને અંતર્ગત પરિષહોથી શક્ય છે.

આ આખા વિશાળ ક્ષેત્રમા ફરવા માટે બાર ભાવનાને મુખ્ય સ્થાન એવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે કે એના પ્રકારની અનુપ્રેક્ષા વગર ખરી વસ્તુસ્થિતિ કદી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

બાકી એકંદરે જોઈએ તો પ્રત્યેક આશ્રવને બંધ કરવા માટે સંવરમાંથી ઘણાખરાનો જુદી જુદી રીતે ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. એ વગર આપણી સ્થિતિ ખરેખરી સુધરી શકે તેમ નથી.

એક બાજુએ કર્મની આવક જોઈને ગભરાઈ જવાય તેવું છે, પણ બીજી બાજુએ એની સામે લશ્કર પણ એવું જ જબરું તૈયાર કરી શકાય તેમ છે. આશ્રવના ૪૨ ભેદ છે તો સંવરના ૫૭ છે સાંસારિક જીવોને જેમ પૈસા, સ્ત્રી, પુત્ર અને વ્યાપારની લાલસા લાગે છે તેવી જ તીવ્રતાથી જો એને યતિધર્મો કે ચારિત્ર વગેરે સંવરો તરફ લગની લાગે તો મોહ-રાજાનું જોર તૂટી જાય તેમ છે અને પ્રાણી કર્મોના આવતા પ્રવાહ સામે પાળ બાંધી શકે છે. સાંસારિક કાર્યોમાં જે ઉદ્વેગ, મૂંઝવણ અને આંતરવિકાર છે તેનું અસ્તિત્વ સંવરના એક પણ વિભાગમાં દેખાશે નહિ. સામાયિક લઈને બેઠા હોઈએ ત્યારે જે શાંતિનો અનુભવ થાય છે, ચારિત્ર પાળનારને જે આંતરરાજ્ય મળે છે અથવા ભાવના ભાવતી વખતે મન જે આધિદૈવિક સુખ અનુભવે છે તે સંસારમાં મળવું અશક્ય છે એ આખી દશા જ અનોખી છે, એની ભવ્ય કલ્પના પણ વચનાતીત છે.

સદ્ભાવનાશાળી શ્રાવક વિચાર કરે કે–'મારો ક્યારે ઉદય થશે અને હું આ સંસારની સર્વ ઉપાધિ છોડી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી આત્મારામમાં ક્યારે રમણ કરીશ?' આવી ભાવના ભાવે, અંતરથી એના પર પ્રેમ રાખે અને એ આદર્શે પહોંચવા અંતરથી ઇચ્છા રાખે. એને નિર્જન સ્થાનમાં ધ્યાન કરવાના કોડ થાય, એ આત્માના અમરત્વને ચિંતવે, એ ચારિત્રની આરાધ્યતા વિચારે અને એની તીવ્ર ભાવના કર્મનો છેદ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની હોય. એને સંસારના રગડા–ઝગડામાં કદી આનંદ આવે જ નહિ એનામાં અપૂર્વ શાંતિ હોય અને આવેશને પ્રસંગે એના પેટમાંથી પાણી પણ હાલે નહિ.

યતિધર્મની વાત તો શી કરવી? એના નામથી પણ આનંદ થાય તેમ છે. માત્ર ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ અને સંતોષ એ નામોમાં જ એવો ચમત્કાર છે કે એનામાં અખંડ શાંતિ હોય એ પ્રત્યક્ષ દેખાય તેવી વાત છે. એની અંતર્ગત જે ચારિત્ર છે તે પરમ આનંદનું સ્થાન છે અને સમિતિ–ગુપ્તિની વાત તો આત્માને શાંત કરી દે તેવી છે. એક એક સંવરની ભાવના કરતાં મનમાં જે અનિર્વાચ્ય આનંદ થાય છે તે ખરેખર અનુભવવા યોગ્ય છે.

પરિષહોની વાત ખાસ સમજવા જેવી છે એમાં અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિષહો જ્યારે સ્વવશપણે આનંદથી અનુભવીએ છીએ ત્યારે કેવો આનંદ થાય છે? કકડીને ભૂખ લાગી હોય છતાં નિરવદ્ય આહાર પ્રેમપૂર્વક મળે તો જ લેવાય અને નહિ તો અંદરની શાંતિથી ચલાવી લેવાય એવો ત્યાગભાવ આવે ત્યારે શી મણા રહે? શ્રી વીરપરમાત્માને પાર વગરના ઉપસર્ગો થયા, એની વિગત વાંચતાં પણ રોમાંચ ખડા થાય છે. શૂળપાણિ અને સંગમદેવે ઉપસર્ગો કર્યા અને પ્રભુના કાનમાં ખીલા ઠોકાણા પણ એની શાંતિ તો જુઓ! છ માસ

ઉપસર્ગો કરી સંગમદેવતા ગયો ત્યારે પ્રભુની આંખમાં પાણી આવી ગયાં, પણ તે ઉપસર્ગના દુ:ખથી નહિ કિન્તુ એ સંગમ પોતાના આત્માનું કેટલું અહિત કરી ગયો એ જાતની ઉત્તમ કરુણાબુદ્ધિથી!

આ તો ભૂતદયાનું અપ્રતિમ દૃષ્ટાંત છે. ચંડકોશિયાનો ઉપદ્રવ પણ એવો જ ભયંકર હતો. ગમે તેવા ઉપસર્ગ થાય, લાલચો થાય કે પ્રાણાંત કષ્ટ આવે પણ લીધેલ નિયમથી ચલિત ન જ થવાય એવી દૃઢતા પ્રાપ્ત થાય તો મોક્ષ હાથમાં જ છે.

સંવરની આખી ભાવનામાં ત્યાગભાવને મુખ્ય સ્થાન છે. એમાં જે વસ્તુ કે સંબંધને ખોટી માન્યતાથી પોતાના માન્યા છે તેનો ત્યાગ કરવાના જુદા જુદા રસ્તા બતાવ્યા છે. મનનો આખો ઝોક ફેરવવો પડે તેમ છે, પણ વિચારણાને પરિણામે એને ફેરવ્યા પછી ખૂબ આનંદ આવે તેમ છે. એ આનંદનો સાચો ખ્યાલ સાંસારિક પ્રાણીને આવવો મુશ્કેલ છે લાભ–અલાભમાં મનને એકસરખું રાખવું, શત્રુ–મિત્રને એક કક્ષામાં મૂકવા, નિંદા–સ્તુતિ કરનાર ઉપર જરાપણ રોષ કે તોષનો અંશ અંદરથી પણ થવા દેવો નહિ. એ સર્વસામાન્ય જનપ્રવાહથી એટલી ઉચ્ચ ભૂમિકા છે કે કદાચ થોડો વખત એ ભૂમિકાએ પહોંચવામાં મુશ્કેલી જણાશે; પણ વધારે વિચારણાએ એ ખાસ પ્રાપ્ય લાગશે. પ્રયત્ને એ સાધ્ય છે–શક્ય છે. ત્યાં પહોંચનાર આપણા જેવા જ આત્માઓ હતા એ વાત ખાસ લક્ષમાં રહેવી જોઈએ.

વિશેષ વિચારણા માટે સંવરના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે 'દ્રવ્યસંવર' અને 'ભાવસંવર' કર્મગ્રહણ કરવાનો જેથી વિચ્છેદ થાય તેને દ્રવ્યસંવર કહેવામાં આવે છે. સંસારનિમિત્ત ક્રિયાથી વિરતિ–અભાવ થાય તેને ભાવસંવર કહેવામાં આવે છે. ખૂબ વિચારવા જેવું છે. કર્મને આવતા અટકાવવા માટે આપણે આટલો બધો વિચાર કર્યો તે સર્વ દ્રવ્ય-સંવર છે મતલબ સમિતિ, ગુપ્તિ, પરિષહો કે યતિધર્મો એ સર્વ દ્રવ્યસંવર છે. એથી કર્મ આવતા અટકે છે ભાવસંવર તો સંસાર વધારનાર ક્રિયાથી જ બરાબર અટકી જવાય તે છે મતલબ, ભાવસંવર કરનાર તો સંસારસંબંધી ક્રિયાનો જ ત્યાગ કરી દે છે. જો ખરેખરો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવો હોય અને સાધ્યે પહોંચવું હોય તો આ સંસારનિમિત્ત ક્રિયાઓથી વિરતિભાવ પ્રાપ્ત કર્યા વગર છૂટકો જ નથી

પ્રાણીના–ચેતનના વિકાસમાં સંવરને અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન છે. એમાં માનસિક ઘણાં દ્વારો બંધ કરવાનાં હોય છે અને તેની ચાવીઓ ત્યાંથી જ મળી શકે તેમ છે. ચાલ્યા આવતા કર્મોને અટકાવવાના એ સિદ્ધ ઉપાયો છે પોતાને કઈ જાતના કર્મો સાથે વધારે સંબંધ છે અને કયા ઉપાયો વધારે ઉપયોગી નીવડી શકશે એ પ્રત્યેક વ્યક્તિએ શોધી લેવાનું છે, પણ એ સર્વમાં ત્યાગભાવ, સંસાર પર વિરાગ, ઉપશમભાવનો આદર, અકષાયી વૃત્તિ, આશ્રવના માર્ગો પર વિજય અને શુદ્ધ દેવ–ગુરુ–ધર્મનું શ્રદ્ધાન અથવા સમ્યક્ત્વ એ

તો સાર્વત્રિક હોવા ઘટે. ચર્ચા નાની નાની વિગતોમા શકય છે, પણ મૂળ મુદ્દાઓ તો સર્વને બરાબર લાગુ પડે તેમ છે. સંસાર પર સાચો હૃદયનો નિર્વેદ આવે અને હૃદયપૂર્વક ત્યાગ પર પ્રીતિ થાય તો આશ્રવો ગમે તેવા જબરા હોય અને મોહરાજા ગમે તેવો બળવાન હોય તો પણ આખરે એને બાંધી શકાય તેમ છે સંવરના પ્રત્યેક માર્ગ પર અનુપ્રેક્ષા કરવાથી આવતાં કર્મોને તો અટકાવી શકાય છે હવે પ્રથમના લાગેલા કર્મોનો ભાર પણ આકરો તો છે તેનો રસ્તો શો કરવો તે પણ તુરતમાં વિચારવામાં આવશે હાલ તો વાર વાર વિચાર કરીને ઉઘાડા દરવાજાઓને બંધ કરી ચેતનજીને ભારે થતો અટકાવ અને અત્ર વર્ણવેલા આદર્શ ઉપાયોને ખૂબ ભાવી ભાવીને – વિચારીને અજમાવ વ્યવહારની ઉક્તિ છે કે **'પપ્પા પાપ ન કીજીએ, તો પુણ્ય કીધું સો વાર.'** બીજુ કાંઈ ન બને તો પણ નવા કર્મ વધારીએ નહિ તો પણ રસ્તો સરળ થાય તેમ છે, ભાર ઓછો થાય તેમ છે અને સાધ્યનું સામીપ્ય થાય તેમ છે.

——*——

શ્રી જયસોમમુનિવિરચિત સંવરભાવના

[ઉ૦ સકળચંદજી મહારાજે સંવરભાવનાનો સાતમી ભાવનાને છેડે એક ગાથામાં જ સમાવેશ કરી દીધેલો હોવાથી સ્થાન શૂન્ય ન રહે તે માટે શ્રી જયસોમમુનિની કરેલી સંવરભાવના મૂકી છે]

દુહા

શુભ માનસ માનસ કરી, ધ્યાન અમૃત રસ રેલી;
નવદલ શ્રી નવકાર પદ, કરી કમલાસન કેલી. ૧
પાતકપંક પખાળીને, કરી સંવરની પાળ;
પરમહંસ પદવી ભજો, છોડી સકળ જંજાળ. ૨

(ઉલૂની દેશી)

આઠમી સંવર-ભાવના જી, ધરી ચિત્તશું એક તાર;
સમિતિ ગુપ્તિ સુધી ધરો જી, આપોઆપ વિચાર.
સલૂણા ! શાંતિ સુધારસ ચાખ.—એ આંકણી
વિરસ વિષય ફળ ફૂલડે જી, અટતો મન અલિ રાખ. સ૦ ૧
લાભ અલાભે સુખ દુ:ખે જી, જીવિત મરણ સમાન;
શત્રુ મિત્ર સમ ભાવતો જી, માન અને અપમાન. સ૦ ૨
કદી એ પરિગ્રહ છાંડશું જી, લેશું સંયમ ભાર;
શ્રાવક ચિંતે હું કદા જી, કરીશ સંથારો સાર. સ૦ ૩
સાધુ આશંસા ઇમ કરે જી, સૂત્ર ભણીશ ગુરુ પાસ;
એકલમલ્લ પ્રતિમા રહી જી, કરીશ સંલેખણ ખાસ. સ૦ ૪
સવ જીવ હિત ચિંતવો જી, વયર મ કર જગ મિત્ત;
સત્યવચન મુખ ભાખીએ જી, પરિહર પરતું વિત્ત. સ૦ ૫
કામકટક ભેદણ ભણી જી, ધર તું શીલ સન્નાહ;
નવવિધ પરિગ્રહ મૂકતા જી, લહીએ સુખ અથાહ. સ૦ ૬
દેવ મણુઅ ઉપસર્ગશું જી, નિશ્ચલ હોય સધીર;
બાવીશ પરિષહ જીતીએ જી, જિમ જીત્યા શ્રીવીર. સ૦ ૭

—— × ——

પ્રકરણ નવમું

નિર્જરાભાવના :: પૂર્વપરિચય

આત્માની સાથે જે કર્મોના થર લાગેલા હોય તેનુ શુ કરવુ ? કર્મોના ત્રણ પ્રકાર વેદાતમા બતાવ્યા છે ક્રિયમાણ, સચિત અને પ્રારબ્ધ જે કર્મનો બધ થાય તે બધાતાં કર્મો તે ક્રિયમાણ. એના માર્ગો આપણે આશ્રવભાવનામાં જોઈ ગયા અને એની સામેનો અટકાવ આપણે આઠમી સંવરભાવનામા જોઈ ગયા જે કર્મો ઉદયમાં આવે, એટલે જે પરિપાકદશાને પામે તે પ્રારબ્ધ ઉદયમા આવે તેને ભોગવી લેવા, પણ જેમ જમીનમા બી વાવ્યુ હોય તેને ઊગતા વખત લાગે એવી રીતે કેટલાયે કર્મો અદર પડયા રહે તેને સચિત કર્મ કહેવામા આવે છે જૈનપરિભાષામા એને 'સત્તાગત' કર્મો કહે છે. એનો સમય ન આવે ત્યાં સુધી એ અંદર પડયા રહે છે. આ કર્મોનો નાશ નિર્જરાદ્વારા થાય છે

નિર્જરા એટલે કર્મોનુ સાડવુ (ખખેરવુ) જેમ વસ્ત્રને ખખેરવાથી તેમાં રહેલ પાણી તેમ જ કચરો ખરી પડે છે તેમ સત્તામા પડેલાં કર્મોને ઉદીરણાદ્વારા ખેચી લાવી, તેને નીરસ બનાવી દૂર કરવા એનુ નામ નિર્જરા કહેવાય છે એમા આત્મા સાથે લાગેલા કર્મોનું સાટન થાય છે, નિર્જરા દ્વારા એ તદ્દન પાતળા પડી જઈ ચીકાશ ગુમાવી આત્માપરથી ખરી પડે છે.

નિર્જરા બે પ્રકારની છે 'અકામા' અને 'સકામા'. ઇચ્છાશક્તિના ઉપયોગથી ઇરાદાપૂર્વક કર્મનો જેથી ક્ષય થાય તેને સકામા અથવા સકામ નિર્જરા કહેવામા આવે છે. આગળ જે તપના ભેદો કહેવામા આવશે તેથી જે કર્મો ખરી પડે તે સકામની કક્ષામા આવે છે. આપણે ઇરાદાપૂર્વક ત્યાગ કરીએ, સમજીને વસ્તુના લાભ સુલભ હોય છતા મન-વચન-કાયાના યોગ પર અકુશ રાખીએ તેથી સકામ નિર્જરા થાય છે દરરોજ નિયમ ધારીએ અથવા ત્યાગબુદ્ધિએ ખાનપાનની વસ્તુ તથા વસ્ત્રાદિનો ત્યાગ કરીએ ત્યારે સકામ નિર્જરા થાય છે એથી ઊલટુ, સમજ્યા વગર - ઇચ્છા વગર સહન કરીએ ત્યારે અકામનિર્જરા થાય છે. ઘોડાને ખાવાનુ ન મળે કે વનસ્પતિનુ છેદન-ભેદન થાય ત્યારે તે જીવાત્માઓ કાંઈ ત્યાગવૃત્તિએ મનપર અકુશ રાખતા નથી કે ભૂખ-તરસની પીડા કે છેદન-ભેદનનો ત્રાસ જાણીબૂઝીને સહન કરતા નથી તેમને જે કર્મક્ષય થાય તે અકામનિર્જરા કહેવાય છે.

અહી જે 'કામ' શબ્દ છે તે ક્રિયા પાછળ રહેલા આશય પરત્વે છે, સમજપૂર્વકના અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો છે એ ધ્યાનમા રાખવુ આપણી પાસે વસ્તુનો સદ્ભાવ હોય છતાં તે વસ્તુને ત્યાગભાવે છોડવાની અહી વાત છે કોઈ કાર્ય ફળની અપેક્ષાએ કરવુ કે નિર્મમત્વભાવે કરવુ એની તેમા વાત નથી, પણ 'કામ' શબ્દથી ક્રિયા કઈ રીતે થઈ છે - સમજપૂર્વક થઈ છે કે માત્ર સહેજે થઈ ગઈ છે, એ હકીકત પર ધ્યાન આપવાનુ છે. આ કારણે

સકામનિર્જરા પ્રયત્નજન્ય છે, અકામનિર્જરા તો માત્ર આગંતુક હોઈ સહેજે બની આવે છે સમ્યગ્જ્ઞાનસહિત વિવેકપૂર્વક કરેલ ક્રિયાને ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્તવ્ય હોય જ એ વાત અત્ર સમજવાની છે.

નિર્જરા અનેક કારણોથી થાય છે સવરના પ્રત્યેક માર્ગમા પણ તે જ કારણોનો સદ્ભાવ હોય છે, પણ જ્યારે તપના પ્રકારો વિચારવામા આવશે ત્યારે જણાશે કે એસ-વરોનો તપમા સમાવેશ થઈ જાય છે. કર્મ અટકાવનાર તરીકે જે સંવરોનુ પાછળ વિવેચન કર્યું તે જ સવરોનો સચિત કર્મો દૂર કરવામાં ઉપયોગ થાય છે અને ત્યારે તેનો બાહ્ય-આભ્યન્તર તપમા સમાવેશ થાય છે અને તે અપેક્ષાથી તે નિર્જરામા સમાઈ જાય છે આ વાત તપના પ્રકારોમા ખૂબ વિચાર કરતા જણાઈ આવશે. નિર્જરા તપથી સિદ્ધ થાય છે જૈનશાસ્ત્રમા અહિંસા, સયમ અને તપનો મહિમા સર્વોત્કૃષ્ટ બતાવ્યો છે ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મગળ છે અને તે અહિસા, સયમ અને તપની ત્રિપુટીરૂપ છે આ વાત આપણે હમણા જ જોશુ. નિર્જરા કરનાર તપને આપણે વિચારીએ.

તપના બે મુખ્ય વિભાગો છે બાહ્ય અને આભ્યતર બાહ્ય તપ બાહ્ય પદાર્થોની અપેક્ષા રાખે છે માનસિક તપને આભ્યતર તપ કહેવામા આવે છે. બાહ્યતપ આભ્યતરતપને ખૂબ અવકાશ અને પોષણ આપે છે તેથી તેનુ મહત્ત્વ તો છે જ, પણ આભ્યતરતપની વિશિષ્ટતા સ્પષ્ટ છે. એ તપના ભેદો વિચારતા વિચારતા અને તેનુ સૂક્ષ્મ નજરે પૃથક્કરણ કરતા એમાં સર્વ ધાર્મિક નિયમોનો સારી રીતે સપૂર્ણ પ્રસાર થતો દેખાઈ આવશે

પ્રથમ આપણે **બાહ્ય** તપોનો વિચાર કરીએ એના છ વિભાગ છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

૧. **અનશન**—'અશન' એટલે ખાવુ તે 'અનશન' એટલે ન ખાવું તે. અમુક વખત માટે ખાવાનો ત્યાગ તે 'ઇત્વર' અને મરણ સુધી ન ખાવું તે 'યાવત્કથિક' યાવત્કથિકમા નિહારિમ વિભાગમા ફરવા-હરવાનો પ્રતિબધ નથી. અનિહારિમમા જ્યા અનશન કર્યું હોય ત્યા જ રહેવાનું થાય છે.

૨. **ઊણોદરિકા**—ક્ષુધાના પ્રમાણ કરતાં ઓછો આહાર કરવો આમા અનશનની ન્યૂનતા થાય છે આમાં ઉપકરણની ન્યૂનતાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે

૩. **વૃત્તિસંક્ષેપ**—વૃત્તિ એટલે આજીવિકા એને અગે દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, ભાવથી મર્યાદા કરવી. નિયમ ને અભિગ્રહોનો આમા સમાવેશ થાય છે

૪. **રસત્યાગ**—દૂધ, દહી, ઘી, ગોળ, તેલ ને મીઠાઈ વગેરે પૌષ્ટિક વસ્તુનો અશથી કે સર્વથી ત્યાગ કરવો તે વિગઈત્યાગ આયબિલાદિ તપનો અહી સમાવેશ થાય છે

૫. **કાયક્લેશ**—આસન કરીને, સ્થિર રહીને, ઠડીમા કે તાપમા બેસીને શરીરને કષ્ટ આપવુ, કસવુ, કાયોત્સર્ગ કરવો તે

૬. **સંલીનતા**—અંગોપાંગને સંવરવાં, એકાંત સ્થાનમાં બેસવું. તે ચાર પ્રકારે થાય છે ઇંદ્રિયસંલીનતા, કષાયસંલીનતા, યોગસંલીનતા, વિવિક્તચર્યાસંલીનતા (એકાંત વસતિમાં રહેવું તે.)

બાહ્યતપને લોકો જાણી શકે છે. એ બાહ્ય શરીરને તપાવે છે તેથી બાહ્યતપ કહેવાય છે. હવે આપણે **આભ્યંતર તપ** વિચારીએ. તેના છ પ્રકાર છે—

૧ **પ્રાયશ્ચિત્ત**—પોતે જે વ્રત-પચ્ચક્ખાણ લીધું હોય તેમાં સ્ખલના થઈ જાય ત્યારે તે તે અપરાધની શુદ્ધિ કરવી-ગુરુ પાસે આલોચના કરવી તે. એના દશ પ્રકાર છે—

(ક) કરેલ અપરાધનું ગુરુ સમક્ષ કથન તે **'આલોચન'**.
(ખ) કોઈ પણ દોષ વિષે મિથ્યાદુષ્કૃત દેવો તે **'પ્રતિક્રમણ'**.
(ગ) આલોચન અને પ્રતિક્રમણ બન્ને કરવા તે **'મિશ્ર'**
(ઘ) અશુદ્ધ અન્ન-પાણીનો ત્યાગ કરવો તે **'વિવેક'**.
(ઙ) શરીર અને વચનના વ્યાપારો તજી દેવા તે **'કાયોત્સર્ગ'**
(ચ) દોષ લાગવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તે નીવી, ઉપવાસ આદિ કરવા તે **'તપ.'**
(છ) દોષ પ્રમાણે દીક્ષાપર્યાય ઘટાડે અને આકરા તપ કરવા પડે તે **'છેદ'**.
(જ) ભયંકર પાપ થયું હોય તો ફરી દીક્ષા લેવી પડે તે **'મૂળ'**.
(ઝ) જીવઘાતાદિ થઈ જાય તો તપ કરી ફરી દીક્ષા લેવી પડે તે **'અનવસ્થાપ્ય'**
(ઞ) કોઈ મહાપાપ થઈ જાય તો આચાર્યને બાર વર્ષ જુદા રહી શાસનની પ્રભાવના કરી ફરી દીક્ષા લેવી પડે તે **'પારાંચિત'**.

૨. **વિનય**—ગુણવંતની ભક્તિ કરવી તે. ગુણની દૃષ્ટિએ એના સાત વિભાગ થાય છે એમાં આશાતના દૂર કરવાની બાબત પણ સાથે જ આવે છે

(ક) **'જ્ઞાન'** : જ્ઞાનના સાહિત્ય તેમજ જ્ઞાની પુરુષોના સંબંધમાં ભક્તિ, બહુમાન, ભાવના, ગ્રહણ અને અભ્યાસ
(ખ) **'દર્શન'** : શુશ્રૂષા અને અનાશાતના અધિકગુણીની સેવાભક્તિ કરવી, સન્માન આપવું, આસન આપવું, પ્રણામ કરવા આ સર્વ શુશ્રૂષામાં આવે છે અને અનાશાતનામાં વડીલ આદિનું બહુમાન કરવું અને તેમના વાસ્તવિક ગુણો વર્ણવીને એમની કીર્તિ વધારવી તે આવે છે.
(ગ) **'ચારિત્ર'** : સામાયિકાદિ ચારિત્ર સમજવું, એનો પ્રયોગ કરવો, આદરવું
(ઘ-ઙ-ચ) **'ત્રણ યોગ'** : મન-વચન-કાયાના યોગને આચાર્યાદિ વડીલની ભક્તિરૂપ શુભ પ્રવૃત્તિમાં જોડવા.
(છ) **'લોકોપચાર'** : ગુરુ આદિ શ્રેષ્ઠની પાસે વસવું, આરાધ્યની ઇચ્છાએ પ્રવર્તવું, ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કરવો, માંદાની સેવા કરવી, અવસરોચિત કાર્ય કરવું, સદ્‌ગુણીને યોગ્ય માન આપવું.

૩. **વૈયાવચ્ચ**—જરૂરી સાધનો પૂરા પાડી ગુરુ વગેરેની શુશ્રષા કરવી તે. વિનય માનસિક છે, વૈયાવચ્ચ શારીરિક છે. (૧) આચાર્ય (૨) ઉપાધ્યાય (૩) તપસ્વી (૪) ગ્લાન–રોગી (૫) શૈક્ષ–તાજી દીક્ષા લેનાર (૬) સાધર્મી–સમાનધર્મી–સમાન કુળવાળા (૭) સમાન ગુણવાળા (૮) સમાન સઘ સમુદાયવાળા (૯) સાધુ (૧૦) સમનોજ્ઞ–જ્ઞાનાદિ ગુણે સમાન–એ દશની વૈયાવચ્ચ કરવી

૪. **સ્વાધ્યાય**—અભ્યાસ, એના પાચ પ્રકાર છે

(ક) **'વાચના'** . ભણવુ કે ભણાવવુ મૂળ અને અર્થ

(ખ) **'પૃચ્છના'** : સમજવા માટે, સ્પષ્ટ કરવા માટે, શકાસમાધાન માટે પૂછવુ તે

(ગ) **'અનુપ્રેક્ષા'** : મૂળ કે અર્થની વારવાર વિચારણા કરવી તે

(ઘ) **'પરાવર્તન'** : શીખેલ મૂળ કે અર્થનુ શુદ્ધિપૂર્વક પુનરાવર્તન કરવુ

(ઙ) **'ધર્મકથન'** . અભ્યાસ કરેલી બાબત અન્યને સમજાવવી

૫. **ધ્યાન**—આ સમજવા માટે ચાર પ્રકારના ધ્યાન સમજવાં જોઈએ પ્રથમના બે દુર્ધ્યાન છે, પછીના બે સદ્ધ્યાન છે એકાગ્રતાથી એક વિષયમા મનને સ્થાપન કરવુ તે ધ્યાન કહેવાય છે

(ક) **આર્તધ્યાન**—એ દુખ (અર્તિ)માંથી ઉદ્ભવે છે એના ચાર પેટા વિભાગો છે દુખ થવાના એ ચારે કારણો છે—

(૧) **અનિષ્ટસયોગ**—ન ગમે તેવા સબધી કે તેવી વસ્તુઓનો સબધ થાય ત્યારે પીડા થવી અને તે ક્યારે જાય તે ચિતા કરવી

(૨) **ઇષ્ટવિયોગ**—વહાલી સ્રી, પ્રેમાળ પુત્ર આદિનો વિયોગ. તે વખતે થતો શોક, ગ્લાનિ, આક્રદ વગેરે

(૩) **રોગચિંતા**—વ્યાધિ થાય ત્યારે તેની ચિતા, વ્યાધિ દૂર કરવામા સર્વ ધ્યાન દેવુ અને હાયવોય કરવી એમા મનની વ્યથાનો પણ સમાવેશ છે

(૪) **નિદાન**—ભવિષ્યના કાર્યક્રમો, ગોઠવણો, ધમાધમો

(ખ) **રૌદ્રધ્યાન**—આ ધ્યાન દ્વેષથી જન્મે છે. એમા રૌદ્ર ચિત્ત થાય છે તેના પ્રકાર ચાર છે—

(૧) **હિંસાનુબંધી**—જીવોના વધ–બધનની વિચારણા

(૨) **અનૃતાનુબંધી**—અસત્ય વચન, છળ, તેને નિભાવવા માટે ગોટાળા કરવા.

(૩) **ચૌર્યાનુબંધી**—અન્યનુ દ્રવ્ય, તેની ચીજો પડાવી લેવાની ઇચ્છા.

(૪) **સંરક્ષણાનુબંધી**—વસ્તુને જાળવી રાખવી ચોકી કરવી વગેરે

(ગ) **ધર્મધ્યાન**—તેના ચાર પ્રકાર છે—

(૧) **આજ્ઞાવિચય**—તીર્થકરની આજ્ઞા શોધવી, તેને સ્વીકારવી અને તેને માટે ખૂબ ચિતવન કરવુ તે

(૨) **અપાયવિચય**—આશ્રવોને દુખરૂપ જાણી તેનો વિચાર કરવો અને તેમાથી છૂટવાના રસ્તા શોધવા.

(૩) **વિપાકવિચય**—કર્મો કેવાં કેવાં ફળ આપે છે તેની વિચારણા અને સુખદુખ વચ્ચે સમાન ભાવ, કર્મની વિચારણા ને પરિણામ

(૪) **સસ્થાનવિચય**–લોકસ્વરૂપની વિચારણા.

(ઘ) **શુક્લધ્યાન**—એના ચાર પ્રકાર છે'—

(૧) **પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર**—આમાં દરેક પદાર્થનુ પૃથક્ત્વ (Analysis) કરે વિતર્ક એટલે શ્રુતજ્ઞાન. એ દ્રવ્યગુણપર્યાયને વિચારે, ઉત્પાદ–વ્યય–ધ્રુવતાને વિચારે અને એ રીતે દ્રવ્યથી પર્યાયાદિ પર જાય. આ ભેદજ્ઞાન છે.

(૨) **એકત્વવિતર્કનિર્વિચાર**—આ અભેદપ્રધાન ધ્યાન છે. આ ધ્યાનમા મન–વચન–કાયા પૈકીના એક જ યોગનુ અવલબન હોય છે

(૩) **સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી**—અહી સૂક્ષ્મ શરીરયોગનો આશ્રય હોય છે. અહી શ્વાસોશ્વાસની સૂક્ષ્મ ક્રિયા જ રહે છે.

(૪) **વ્યુચ્છિન્નક્રિયાઅપ્રતિપાતી**-શ્વાસોશ્વાસ પણ અટકી જાય અને તુરત મોક્ષ થાય તે

છેલ્લા બે પ્રકાર કેવળીને જ હોય છે આમા પ્રથમના બે—આર્ત અને રૌદ્ર ત્યાજ્ય છે તે ધ્યાનમા રાખવુ ધર્મ તથા શુક્લની ભાવના નિર્જરા કરે છે તે અત્ર વક્તવ્ય છે

૬. **ઉત્સર્ગ**—કાઉસ્સગ્ગ. ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ બાહ્ય અને આભ્યતર સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ બાહ્યમા ગણનો ત્યાગ, શરીરનો ત્યાગ, ઉપધિત્યાગ અને અશુદ્ધ ભાતપાણીનો ત્યાગ અને આભ્યતરમા કષાય, મિથ્યાત્વ, સસારનો ત્યાગ.

આ રીતે છ પ્રકારનુ આભ્યતર તપ છે.

આ બાહ્ય—આભ્યતર તપથી આત્મા સાથે લાગેલા કર્મો દૂર થઇ જાય છે. સામાન્ય રીતે તપમા માત્ર ઉપવાસ, આયબિલાદિને સમજવામાં આવે છે, એનો મહિમા પણ ઘણો મોટો છે, પણ તપ શબ્દ ઘણા વિશાળ અર્થમા વપરાયેલ છે એ વાત ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે. જો આભ્યતર તપને પૃથક્કરણ કરીને વિસ્તારથી સમજવામા આવે તો તેમા સવરના સર્વ પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે. ત્યાગની શરૂઆત અને તેનુ પર્યવસાન તપમા જ આવે છે અને દશવૈકાલિક સૂત્રની પ્રથમ ગાથામા **'धम्मो मंगलमुक्किट्ठं'** એટલે કે ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મગળ કહ્યુ છે તેની સાથે જ ધર્મના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે અહિંસા, સજમ અને તપ આ મુદ્દા પર વિવેચન આગળ કરવાનુ રાખી અત્ર તો એક જ વાત કરવાની છે કે તપ એ આત્મધર્મ છે, આત્માના વિકાસ માટે અતિ ઉપયોગી તત્ત્વ છે અને એની વિચારણામા બાહ્ય અને આભ્યતર બન્ને પ્રકારને ખૂબ ધ્યાનમા રાખવાના છે તેમા પણ બાહ્ય કરતા આભ્યતરતપની જરૂર વિશેષતા છે, છતા બાહ્ય તપો આભ્યતર માટે પ્રબળ નિમિત્તકારણો છે આટલો પરિચય નિર્જરાનો કરી આપણે ભાવનામા પ્રવેશ કરીએ ખૂબ આનદથી આ ભાવના આત્મવિકાસ માટે ભાવવા યોગ્ય છે

—x—

નિર્જરાભાવના

इन्द्रवज्रा

यन्निर्जरा द्वादशधा निरुक्ता, तद् द्वादशानां तपसां विभेदात् ।
हेतुप्रभेदादिह कार्यभेदः, स्वातन्त्र्यतस्त्वेकविधैव सा स्यात् ॥ क १ ॥

अनुष्टुप्

काष्ठोपलादिरूपाणां, निदानानां विभेदतः ।
वह्निर्यथैकरूपोऽपि, पृथग्रूपो विवक्ष्यते ॥ ख २ ॥

निर्जरापि द्वादशधा, तपोभेदैस्तथोदिता ।
कर्मनिर्जरणात्मा तु, सैकरूपैव वस्तुतः ॥ ग ३ ॥

उपेन्द्रवज्रा

निकाचितानामपि कर्मणां यद्, गरीयसां भूधरदुर्धराणाम् ।
विभेदने वज्रमिवातितीव्रं, नमोऽस्तु तस्मै तपसेऽद्भुताय ॥ घ ४ ॥

उपजाति

किमुच्यते सत्तपसःप्रभावः, कठोरकर्मार्जितकिल्बिषोऽपि ।
दृढप्रहारीव निहत्य पापं, यतोऽपवर्गं लभतेऽचिरेण ॥ ङ ५ ॥

यथा सुवर्णस्य शुचिस्वरूपं, दीप्तः कृशानुः प्रकटीकरोति ।
तथात्मनः कर्मरजो निहत्य, ज्योतिस्तपस्तद्विशदीकरोति ॥ च ६ ॥

स्रग्धरा

बाह्येनाभ्यन्तरेण प्रथितबहुभिदा जीयते येन शत्रु-
श्रेणी बाह्यान्तरङ्गा भरतनृपतिवद् भावलब्धद्रढिम्ना ।
यस्मात्प्रादुर्भवेयुः प्रकटितविभवा लब्धयः सिद्धयश्च,
वन्दे स्वर्गापवर्गार्पणपटु सततं तत्तपो विश्ववन्द्यम् ॥ छ ७ ॥

क १ निरुक्ता કહી, બતાવી द्वादश બાર (પૂર્વપરિચય જુઓ) हेतु કારણ, કારણત્વ, विशेष प्रभेदात् પૃથક્ હોવાને કારણે कार्यभेद ભિન્નતા स्वातत्र्यत પોતે, જાતે, વિશેષરહિતપણે

ख २ उपल પથ્થર, ચકમક, એને લોઢા સાથે ઘસવાથી અગ્નિ થાય છે निदान ઉત્પાદક કારણ विवक्ष्यते વર્ણવવામા આવે છે

ग ३ उदिता કહેવામા આવી છે निर्जरण દેહથી કર્મનુ ક્ષપણ आत्मा રૂપ वस्तुत વસ્તુસ્વરૂપે, પરમાર્થદૃષ્ટિએ

क १. નિર્જરાને બાર પ્રકારની કહેવામા આવી છે તે બાર પ્રકારના તપના ભેદોને લઈને છે. કારણમા વિશિષ્ટતા હોવાથી અહી ભિન્નતા દેખાય છે, પણ સ્વતંત્ર નજરે જોઇએ (કારણોની અપેક્ષા ધ્યાનમા લીધા સિવાય) તો તે નિર્જરા એક જ પ્રકારની છે

ख २. જેવી રીતે અગ્નિ એક જ પ્રકારનો છે છતા તેને ઉત્પન્ન કરનાર લાકડા, ચકમક (પથ્થર) વગેરેનો જુદો જુદો પ્રકાર હોવાને કારણે તે(અગ્નિ)ની જુદા જુદા પ્રકારે વિવક્ષા (વિવેચન) કરવામા આવે છે,

ग ३. તેવી જ રીતે તપના બાર પ્રકાર હોવાથી નિર્જરાને પણ બાર પ્રકારની કહેવામા આવી છે, બાકી કર્મનો અંશથી નાશ કરવાની દૃષ્ટિથી તેને જોઈએ તો વસ્તુસ્વરૂપે તે માત્ર એક જ પ્રકારની છે.

घ ४. ભારે મોટા, ઉત્તુંગ શિખરવાળા વિકટ પર્વતોને તોડવાને જેમ ઇંદ્રનું વજ્ર અતિ તીવ્રપણે કામ આપે છે તેમ અત્યંત ચીકણાં (નિકાચિત) કર્મોને કાપી નાખવાને માટે જે તપ અતિ તીક્ષ્ણ બારીકાઈથી કામ આપે છે તે અદ્‌ભુત તપગુણને નમસ્કાર હો !

ङ ५. સમીચીન તપના પ્રભાવ(મહાત્મ્ય)ની તે વાત શી કરવી ? દૃઢપ્રહારીની પેઠે કોઈ પ્રાણીએ અત્યંત ભયંકર મહાપાપી કામો કરીને અત્યંત પાપ એકઠું કર્યું હોય તેવો જીવ પણ એ પાપનો નાશ કરીને થોડા વખતમા મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

च ६. જેવી રીતે પ્રકટાવેલો અગ્નિ સોનાનુ નિર્મળ સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે, તેવી રીતે 'તપ' આત્માની કર્મરૂપી રજ(કચરા)ને દૂર કરીને તેના (આત્માના) શુદ્ધ સ્વરૂપ(ચૈતન્ય)ને દીપ્તિવંત બનાવે છે.

छ ७. જે તપના બાહ્ય અને આભ્યંતર અનેક પ્રકારો બાવવામા આવ્યા છે, જે તપ બાહ્ય અને અંતરંગ શત્રુઓની શ્રેણીઓને ભરત ચક્રવર્તીની પેઠે ભાવનાપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલી દૃઢતાથી જીતી લે છે અને જેનાથી લોકો જોઈ શકે તેવા વૈભવો, લબ્ધિઓ અને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેવો સ્વર્ગ અને અને મોક્ષને અપાવવાને–મેળવી આપવાને સમર્થ 'તપ' આખી દુનિયાને પૂજ્ય છે હુ તેને વંદન કરુ છુ.

घ ४ निकाचित ગાઢ, આકરા, ચીકણા, ચિક્કટપણે વળગી રહેલા गरीयसा બહુ મોટા, મોટા શિખરવાળા, ઊંચા भूधर પર્વત दुर्धर વિકટ, Irresistible विभेदन (૧) ચૂરો કરવો (પર્વતપક્ષે) (૨) કાપી નાખવુ, ખેંચી નાખવુ (કર્મપક્ષે)

ङ ५ किमुच्यते શુ કહેવુ ? सत्तप સમીચીન તપ, સમ્યક્ તપ प्रभाव મહિમા, સામર્થ્ય कठोर મહાનીચ, અતિભયંકર किल्विष પાપ दृढप्रहारी નામ છે, હકીકત માટે નોટ જુઓ अचिरेण થોડા વખતમા अपवर्ग અપ–નષ્ટ છે રાગાદિ વર્ગ, જ્યા તે, મોક્ષ

च ६ शुचि પવિત્ર, મૂળભૂત, જાતવાન્ दीप्त સળગાવેલો, પ્રકટાવેલો कृशानु અગ્નિ निहत्य દૂર કરીને, નાશ કરીને विशद શુદ્ધ

छ ७ प्रथित બતાવેલા, પ્રાપ્ત થતા बहुभिदा જેના અનેક ભેદ છે बाह्य બહારના દુશ્મનો, વૈરીઓ अन्तरगा અંદરના શત્રુઓ, રાગ-દ્વેષાદિ दृढिम्ना દૃઢતાથી अर्पण પ્રાપણ पटु સામર્થ્યયુક્ત.

गेयाष्टक*

(ध्रुवपद)

विभावय विनय तपोमहिमानं, बहुभवसञ्चितदुष्कृतममुना,
लभते लघु लघिमानम्, विभावय विनय तपोमहिमानं ॥ १ ॥

याति घनापि घनाघनपटली, खरपवनेन विरामम् ।
भजति तथा तपसा दुरिताली, क्षणभङ्गुरपरिणामम् ॥ वि० ॥ २ ॥

वाञ्छितमाकर्षति दूरादपि, रिपुमपि व्रजति वयस्यम् ।
तप इदमाश्रय निर्मलभावादागमपरमरहस्यम् ॥ वि० ॥ ३ ॥

अनशनमूनोदरतां वृत्तिह्रासं रसपरिहारम् ।
भज सालीन्यं कायक्लेशं, तप इति बाह्यमुदारम् ॥ वि० ॥ ४ ॥

प्रायश्चित्तं वैयावृत्त्यं, स्वाध्याय विनयं च ।
कायोत्सर्गं शुभध्यानं, आभ्यन्तरमिदमं च ॥ वि० ॥ ५ ॥

शमयति तापं गमयति पापं, रमयति मानसहंसम् ।
हरति विमोहं दूरारोहं, तप इति विगताशंसम् ॥ वि० ॥ ६ ॥

संयमकमलाकार्मणमुज्ज्वलशिवसुखसत्यंकारम् ।
चिन्तितचिन्तामणिमाराधय, तप इह वारंवारम् ॥ वि० ॥ ७ ॥

कर्मगदौषधमिदमिदमस्य च, जिनपतिमतमनुपानम् ।
विनय समाचार सौख्यनिधानं, शान्तसुधारसपानम् ॥ वि० ॥ ८ ॥

---

* આ પાચમી અન્યત્વભાવનાના ગેય અષ્ટકનો જે લય છે તેમા જ આ અષ્ટક પણ ગાઈ શકાય છે મસ્ત રાગ છે અને ઠેકા સાથે ગાવા યોગ્ય છે

૧. હે વિનય! તું તપના મહિમાને સારી રીતે ભાવ. એનાથી (તપથી) અનેક ભવોમાં એકઠું કરેલું પાપ એકદમ અત્યંત ઓછું થઈ જાય છે અને અલ્પભાવને ધારણ કરે છે

૨. આકરો મેઘાડંબર ગમે તેટલો નિબિડ દેખાતો હોય તે પણ જેમ આકરા જોરદાર પવનથી વીખાઈ જઈ નાશ પામી જાય છે, તેવી રીતે પાપોની શ્રેણી હોય તે પણ તપસ્યા વડે તદ્દન વિનાશની સ્થિતિએ પહોંચી જાય છે.

૩. તપ કોઈ વસ્તુ દૂર હોય તો ત્યાંથી પણ તેને ખેંચીને નજીક લાવે છે, તપ દુશ્મનને પણ મિત્ર બનાવે છે, તપ જૈન શ્રુત–સિદ્ધાન્તનું પરમ રહસ્ય–સારરૂપ છે એ તપને નિર્મળ ભાવથી આચર (સ્વીકાર) અને એ રીતે હે વિનય! તપના મહિમાને ભાવ.

૪. (૧) અનશન, (૨) ઊણોદરિકા, (૩) વૃત્તિસંક્ષેપ, (૪) રસત્યાગ, (૫) સંલીનતા અને (૬) કાયક્લેશ એ વિશાળ બાહ્યતપો છે.

૫. (૧) પ્રાયશ્ચિત્ત, (૨) વૈયાવચ્ચ, (૩) સ્વાધ્યાય, (૪) વિનય, (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) શુભ ધ્યાન – આ આભ્યંતરતપ છે.

૬. કોઈ પણ પ્રકારના ફળની ઇચ્છા વગર કરેલું તપ હોય તો તે તાપને શમાવે છે, પાપનો વિનાશ કરે છે, મનહંસને ક્રીડા કરાવે છે અને દુઃખે કરીને જીતી શકાય તેવા આકરા મોહને પણ હરી લે છે હે વિનય! તપના મહિમાને સારી રીતે ભાવ.

૭. તપ સંયમ–લક્ષ્મીનું સાચું વશીકરણ છે, નિર્મળ મોક્ષ–સુખનો કોલ છે, ઇચ્છિત પૂરનાર ચિંતામણિરત્ન છે એ તપને વારંવાર આરાધ–એનું સારી રીતે આચરણ કર.

૮ એ તપ કર્મોરૂપ વ્યાધિઓનું ઔષધ છે અને જિનપતિનો મત એ ઔષધને લગતું અનુપાન છે. હે વિનય! સર્વ સુખોના ભંડારરૂપ આ **શાંતસુધારસનું** પાન તું કર

—×—

નોટ :—

૧ विभावय સારી રીતે ભાવ, વિચાર–પથમાં આણ दुष्कृत પાપનો ભાર लघु જલદી, એકદમ लघिमान અલ્પભાવ, અસત્ત્વ

૨ घना નિબિડ, આકરી घनाघन વાદળ पटली મંડળી खर કર્કશ, આકરો परिणाम સ્વભાવ

૩ वाञ्छित ઇષ્ટ, ઇચ્છિત व्रजति પ્રાપ્ત કરે છે निर्मल મેલ વગરના, આશાપાશ વગરના आगम જિનપ્રવચન

૪ ऊनोदरतां ઊનઉદરતા, ઉદર એટલે પેટ, ઊન–ઓછું, ઊણું सालीन्य સંવરણ उदार વિશાળ, સુપ્રસિદ્ધ

૫ આ પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ અને તે પર વિવેચન પૂર્વપરિચયમાં થઈ ગયું છે તે જુઓ

૬ शमयति ઠંડો પાડી દે છે, શમાવે છે गमयति નાશ પામે છે रमयति ક્રીડા કરાવે છે मानसहंसम् મનરૂપ હંસને दुरारोह જેના ઉપર વિજય મેળવવો મુશ્કેલ પડે તેવો, unsurmountable आशंसा ઇચ્છા, ફળાકાંક્ષા

૭ संयम ઇંદ્રિય–મનનો રોધ कमला લક્ષ્મી कार्मण કામણ, વશીકરણ सत्यकार વેપાર કરતી વખત–સોદો કરતાં હાથો ઠોકવો–કોલ આપવો તે

૮ गद વ્યાધિ, રોગ अनुपान 'ઓસડની સાથે આરોગ્યવર્ધક વસ્તુ મેળવવી તે समाचर આચર'

નિર્જરાભાવના :: પરિચય

(ક ૧.) આશ્રવ અને સવર તત્ત્વનો જો બરાબર ખ્યાલ આવ્યો હોય તો નિર્જરાતત્ત્વમા બહુ વિવેચનની જરૂર નહિ રહે એનો મુખ્ય આશય પૂર્વપરિચયમા જણાવી દીધો છે. આત્માની સાથે લાગેલા કર્મોને દૂર કરવામા મહા આકરો પ્રયાસ કરવો પડે છે નવા આવતા કર્મોને અટકાવવા જેમ અતિ ઉપયોગી બાબત છે તેટલી જ મહત્ત્વની બાબત અગાઉના કર્મોને ખપાવવા તેને લગતી છે, અને એ કર્મોનો રાશિ પણ સાધારણ રીતે બહુ મોટો હોય છે દરેક સમયે સાત કર્મ બધાય છે અને ઉદયમાં આઠ કર્મ હોય છે, પરતુ ઉદય કરતા બંધ વધારે થતો હોવાથી જમે પાસુ ઘણુ મોટુ થાય છે. તેનો જો બારોબાર રસ્તો ન થાય તો ભાર ઓછો કેમ થાય ? આ ગૂચવણવાળા સવાલનો નિકાલ હવે વિચાર કરીને લાવવાનો છે અને તેની યોગ્ય વિચારણા એ આ નવમી ભાવના છે કર્મનો બધ આત્મા સાથે થાય છે તે વખતે તેની સ્થિતિ પણ મુકરર થાય છે એ સ્થિતિ એટલે ઉદયકાળ. કર્મવિપાક – ફળ ઉદયમા ક્યારે આવશે તેનો નિર્ણય સ્થિતિબધ કરે છે. એ સમય પ્રાપ્ત થવા પહેલા કર્મ પડયુ રહે, કાંઈ પણ ફળ ન આપે તે વચગાળાના સમયને 'અબાધાકાળ' કહેવામા આવે છે

આવી રીતે અનેક કર્મો આત્માને લાગી રહેલા હોય છે એને ઉદયકાળ પહેલા ઉદીરણા કરીને ખેચી લાવી, ઉદય–સન્મુખ કરી પ્રદેશઉદય વડે એને ખેરવી નાખવા એ નિર્જરા કહેવાય છે કર્મને નિર્જરવા એટલે એની શક્તિ મંદ પાડી દેવી અથવા એને ખેરવી નાખવા એને 'પરિશાટન' પણ કહેવામા આવે છે નિર્જરા બે પ્રકારનુ કાર્ય કરે છે એ કર્મની સ્થિતિ ઓછી કરે છે અને કર્મનો રસ મદ કરી નાખે છે મહા આકરા કર્મ હોય એને નિર્જરા તદ્દન નિર્માલ્ય જેવા કરી નાખે છે આ રીતે સ્થિતિબધ અને રસબધ ઉપર નિર્જરાની મોટી અસર છે

કેટલાંક કર્મોને વિપાકમા ભોગવ્યા સિવાય પ્રદેશોદયથી ખેરવી નાખે છે આ રીતે આત્માને હળવો કરવાનુ કાર્ય નિર્જરા કરે છે સચિત કર્મોના ક્ષયને નિર્જરા કહેવામા આવે છે અને સર્વ કર્મોનો સર્વથા નાશ થાય તેને મોક્ષ – અપવર્ગ કહેવામાં આવે છે.

આ નિર્જરા તપથી થાય છે ઘસારા વગર ચળકાટ થતો નથી અને મોક્ષ મેળવવો એ બાળકનો ખેલ નથી ત્યાગ વગર, સયમ વગર, ઇંદ્રિયદમન વગર, નિસ્પૃહ વૃત્તિ વગર, નિરાકાક્ષા વગર, સન્મુખભાવ વગર આત્મા અનાદિ કાળના પરિચયો છોડી દે એ આશા વ્યર્થ છે એને સંસાર સ્વભાવ થઈ ગયો છે, ચિરપરિચયથી વિભાવ એ સ્વભાવ થઈ ગયો છે. એમાથી છૂટવા માટે દેહ ઉપર અસાધારણ અકુશ અને મન ઉપર સયમ અનિવાર્ય છે.

બાહ્ય અને આભ્યતર તપની ગોઠવણુ એવી સુઘટ્ટ રીતે કરવામા આવી છે કે એમા દેહ, વાણી અને મન એ ત્રણે યોગ પર અસાધારણ કાબૂ આવી જાય 'તપ' એટલો વિશાળ શબ્દ છે કે એમાં સંવરના સર્વપ્રકારો આવી જાય છે અને તે ઉપરાત દેહ, વાણી અને મન પર સંયમ કરવાના અનેક વિધાનોનો પણ એમા સમાવેશ થાય છે આ નિર્જરાને બાર પ્રકારની કહેવામા આવી છે તે તપના બાર ભેદને લઇને છે છ બાહ્ય અને છ આભ્યંતર મળીને બાર પ્રકાર થાય છે. જેનુ વિવેચન પૂર્વપરિચયમા થઈ ગયુ છે આ જે પ્રકારો પાડવામા આવ્યા છે તે કારણને લઈ ને છે કોઈ પ્રાણીને અનશનથી લાભ થાય તો તેની નિર્જરા અનશનદ્વારા થઈ કહેવાય. એમા સકામ અને અકામ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. બાહ્ય તપમાં એ બન્નેને અવકાશ છે. આભ્યતર તપથી તો સકામ નિર્જરાનો જ સભવ છે.

વસ્તુત. જોઈએ તો નિર્જરા એક જ પ્રકારની છે, દેશથી કર્મનો ક્ષય તે નિર્જરા કહેવાય છે. હેતુભેદથી એના બાર ભેદ થાય છે. નિર્જરાને કયા દૃષ્ટિબિન્દુથી જોવામા આવે છે તે ઉપર આધાર રહે છે

(ख २.) જેવી રીતે અગ્નિ તો એક જ છે પણ તેને પ્રકટાવનાર વસ્તુના ભેદથી અગ્નિના ભેદ પાડવામા આવે છે. જેમકે, લાકડાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો હોય તો તેને આપણે કાષ્ઠાગ્નિ કહીએ, ચકમકના પથ્થરને લોઢા સાથે ઘસી અગ્નિ પાડયો હોય તો તેને આપણે પાષાણ-અગ્નિ અથવા ઉપલાગ્નિ કહીએ, તેવી જ રીતે ઘાસને સળગાવ્યુ હોય તો તેને તૃણાગ્નિ કહીએ, છાણા સળગાવ્યા હોય તો તેને ગોમયઅગ્નિ કહીએ, કોલસાનો અગ્નિ, ગેસનો અગ્નિ વગેરે અનેક નામો આપીએ, પણ એ પ્રત્યેક અગ્નિનો સ્વભાવ તો ગરમ કરવાનો, બાળવાનો, પ્રકાશ કરવાનો છે તે જ રહેવાનો છે. નિદાન, કારણ (ઉત્પાદનકારણ)ના ભેદને લઇને આપણે અગ્નિના જુદા જુદા નામો આપીએ છીએ.

(ग ३.) તેવી રીતે તપના જુદા જુદા પ્રકાર હોવાથી નિર્જરાના બાર પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે જેટલા તપના ભેદ તેટલા નિર્જરાના ભેદ ગણ્યા છે વસ્તુત માત્ર કર્મનુ પરિશાટન એટલે દેશથી કર્મોના ક્ષયની નજરે જોઈએ તો નિર્જરાનો એક જ પ્રકાર છે.

આ કારણમા કાર્યનો આરોપ કરીને પાડેલ ભેદ છે, વસ્તુત પરિણામ એક જ છે

(घ ४.) આ પ્રાણી જ્યારે કર્મ બાંધવા માડે છે ત્યારે તે એમ જ સમજે છે કે એને કદી મરવું નથી કે એ કદી વૃદ્ધ થનાર નથી અને બાંધેલાં કર્મ ભોગવવા પડવાના નથી એના ધંધાના ગોટાળા જોયા હોય તો એના મનડાના આમલાઓનો પાર પમાશે નહિ એને ઓસબધી ઝગડામાં જોયો હોય તો ખટપટ અને કાવાદાવામા એટલો ઊતરી જશે કે એ ખૂન કરવા સુધી ઊતરી જતો માલૂમ પડશે રાજદ્વારી ખટપટો તો મનને એટલી હદ સુધી ઉતારી નાખે છે કે રાતદિવસ એની ઊઘ પણ ઊડી જાય છે કર્મબધમા અતરગ સ્થિતિ ઉપર ઘણો આધાર છે. મનમા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે જેટલે અશે વર્તતા હોય છે તેટલે અશે તેની ગાઢતા વધતી જાય છે. એટલી જ અસર હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય

જાણી લેવો. એ નિકાચિત કર્મો તો ઉપક્રમ વગેરે માટે પણ અયોગ્ય હોય છે અને તીવ્ર વિપાક આપવાને તૈયાર હોય છે.

એવાં કર્મોને કાપી નાખવા માટે વજ્ર જેવુ કાર્ય કરનાર તપગુણુને નમસ્કાર થાઓ. તપના ભેદોને ખૂબ વિચારીએ, એના ગૌરવનો સાક્ષાત્કાર કરીએ, એના ધ્યાન, વૈયાવચ્ચ વગેરે ભેદોનો અનુભવ કરીએ, એમા રહેલ સેવાભાવ, આકાક્ષારહિતત્વ અને આત્મવિકાસને જીવનમા પ્રગટાવીએ ત્યારે તેની અદ્દ્ભુતતા જચે અને જચે એટલે મન એને નમે. જો આત્મ-વિકાસના ડંકા જોરથી વગાડવા હોય તો આ અદ્દ્ભુત તપને નમો નમો એટલે શુ એ જણાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. નમીને માત્ર **नमो तपसे** કે **ॐ ह्री नमो तपसे** એવો ઉચ્ચાર કે જાપ કરવાથી ખરો આત્મવિકાસ થઈ જાય એવી ભ્રમણામા પડવાનુ નથી. ડકા વગાડવા એટલે તદ્રૂપ જીવન કરી દેવુ. એ તપને નમસ્કાર.

(**ङ ५.**) તપનો મહિમા વર્ણવી શકાય તેમ નથી. તેને માટે જેટલુ વર્ણન કરીએ તેટલું ઓછુ છે. અતિ ભયકર કર્મો કરીને પાપ એકઠુ કર્યું હોય તેને પણ એ તપ દૂર કરીને મોક્ષ આપવો છે. મતલબ દેશથી કર્મક્ષય (નિર્જરા) થતા આખરે એ તપ સર્વ કર્મક્ષય કરી મોક્ષ આપે છે.

બાળહત્યા, સ્ત્રીહત્યા, ગૌહત્યા અને વ્રતી(મુનિ)હત્યા એ ચાર મહાહત્યા કહેવાય છે એમાની એક પણ હત્યા પ્રાણીને જરૂર નરકે લઈ જવા યોગ્ય કર્મો એકઠા કરી આપે છે. આવી હત્યા કરતી વખતે કેટલા ક્લિષ્ટ પરિણામ મનમા થતા હશે તે કલ્પવુ મુશ્કેલ નથી. નાનુ બાળક, સ્રી કે ગાય (જનાવર સર્વ) અને અશસ્રધારી મુનિ બચાવના સાધન વગરનાં હોય છે ચારે ઘણુખરુ બચવાની શક્તિ ધરાવનાર પણ હોતા નથી. એમનો ઘાત કરવો એ તીવ્ર દુષ્ટ અધ્યવસાય વગર બને નહિ. એ પ્રસંગે સ્થિતિ અને રસનો આકરો કર્મબધ જરૂર થાય છે.

તપ એ એક જ વસ્તુ છે કે જે આવી રીતે બાધેલ ભયકર વિપાક આપનાર કર્મોને દૂર કરે છે એવા ભયકર કાર્યોનુ પ્રાયશ્ચિત્ત તપ કરી આપે છે અને તે માટે તે અસાધારણ કામ કરે છે આયબિલ ઉપવાસાદિ બાહ્ય તપો અને ધ્યાન પ્રાયશ્ચિત્તાદિ આભ્યતર તપો એવા કર્મોને કાપી શકે છે

'દૃઢપ્રહારી' મહાભયકર ઘાત કરનાર હતો. એના નામ પ્રમાણે એ કારમો ઘા કરનાર હતો એણે ઉક્ત ચાર પ્રકારની હત્યાઓ કરી હતી, પણ પછી એને શ્રી વીરપરમાત્માનો યોગ થઈ ગયો, અને બોધ થયો અને ઉપદેશની અસર બરાબર લાગી જે નગરમાં એણે હિંસાઓ કરી ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો તેને દરવાજે જ ઊભા રહીને એણે ધ્યાન આદર્યું, કાઉસ્સગ્ગ કરી આત્મારામને જગાડ્યો, ખાવા-પીવાનો ત્યાગ કર્યો નગરના લોકો તો વૈરથી ઉશ્કેરાયેલા હતા તેઓ એના પૂર્વના દુરાચારો ભૂલ્યા નહોતા કેટલાક એને ન સહન થાય તેવા વચનના પ્રહારો કરવા લાગ્યા કેટલાક એને લાકડીથી, હાથથી, પથ્થરથી મારવા લાગી

ગયા, પણ એનું ચિત્ત ડગ્યુ નહિ છ માસ સુધી એણે સર્વ ઉપદ્રવો, વચનો અને માર સહન કર્યા. એણે એ જ સ્થાને રહી સર્વ પાપોનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું, આત્મારામને જગાડયો અને કોઈના ઉપર સકલ્પથી પણ દ્વેષ કે ક્રોધ ન કર્યો. અતે ચેતનરામને ધ્યાવતા કર્મોને બાળી એ જ સ્થાનકે એણે કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું આ નિર્જરા કહેવાય આ તપનો પ્રભાવ છે એમાં બાહ્ય અને આભ્યતર તપનો સુદર સહયોગ છે તે લક્ષમાં રાખવુ.

સમ્યક્પ્રકારે તપ કરવામા આવે, ક્રોધરૂપ અજીર્ણ વગર તપ કરવામા આવે, કોઈ જાતના આશીર્ભાવ વગર તપ કરવામા આવે ત્યારે અતિ નીચ આચરણોને લીધે એકઠા કરેલ કર્મોનો પણ આવી રીતે પ્રથમ અલ્પભાવ થાય છે અને તેના ઉપર દઢતા રાખી ચીવટથી વળગી રહેવામા આવે તો અતે તે સર્વ કર્મોનો આત્યતિક અભાવ પ્રાપ્ત કરાવી અપવર્ગ—મોક્ષ અપાવી શકે છે. યાદ રાખવાનુ છે કે દઢપ્રહારીનુ તપ માત્ર છ માસનુ હતુ. એટલા થોડા વખતમા પણ તપ આવુ કાર્ય કરે છે, તેથી અચિરેણુ—થોડા વખતમા એ કર્મોનો નાશ કરી અપવર્ગ અપાવે છે એમ વાત કરી છે.

(च ६.) એ કેવી રીતે થાય એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. સોનુ ખાણમાંથી નીકળે ત્યારે તદ્દન માટી જેવુ હોય છે એના ઉપર અનેક જાતનો કચરો વળી ગયેલો હોય છે, પણ તેને ભઠ્ઠીમા અગ્નિ ચેતાવી તેમા મૂકવામા આવે ત્યારે તેનો સર્વ કચરો બળી જાય છે અને સોનુ સો ટચનુ થઈને બહાર પડે છે

તપ અગ્નિ જેવો છે. આત્માને ગમે તેટલાં કર્મો લાગેલા હોય, પણ જો તેના પર તપનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો એ કર્મમળને દૂર કરવાની ક્રિયા કરે છે અને આત્માની જ્યોતિ પ્રકટાવે છે

કર્મનુ સ્વરૂપ આપણે જો સમજ્યા હોઈએ તો આ ક્રિયા કેમ થતી હશે એનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ નથી જ્યારે પ્રાણી તપ કરે, જ્યારે એના મન—વચન—કાયાના યોગો અકુશમા આવી જાય અથવા આવતા જાય, જ્યારે એ વિનય વૈયાવચ્ચમા ફરજના ખ્યાલથી સેવા—ભાવે જોડાઈ જાય, જ્યારે એ ધ્યાનધારાએ ચઢી જાય, જ્યારે એ કાયોત્સર્ગમા સ્થિર થઈ જાય ત્યારે કર્મોને શોધી બાળી મૂકતો જાય છે અને એના ઉપર જે મળ લાગેલો હોય છે તે ધીમે ધીમે ઓછો થતો જાય છે અગ્નિ—સુવર્ણનો સયોગ બરાબર વિચારવામા આવશે તો તપ અને ચેતનનો કર્મમળને અગે સબધ અને પ્રક્રિયા બરાબર ખ્યાલમાં આવી જશે.

(छ ७.) તપને અગે ભાવ – શુદ્ધ માનસિક પરિણામ – ને ખૂબ અગત્યનુ સ્થાન છે તપને સારામા સારા આકારમા આવવાનુ કારણ ભાવ – આતર પરિણામ – ઉપર રહે છે. અને ભાવની સાથે દઢતાને બહુ ગાઢ સબધ છે ખૂબ ભૂખ લાગી હોય, ઉપવાસ કર્યો હોય, સામે ખાવાની વસ્તુઓ પડી હોય તે વખતે દઢતા રાખવી એ મુશ્કેલ છે. એથી પણ વધારે મુશ્કેલી ધ્યાન કે કાઉસ્સગ્ગમા ઉપસર્ગાદિ પ્રસગે સ્થિરતા રાખવામા છે એવે પ્રસગે અતરથી દઢતા રહે ત્યારે ખરો તપ થાય છે અને એ તપ અત્ર કહેવામા આવનાર પરિણામ નિપજાવી શકે છે

ભરત ચક્રવર્તી જેવા છ ખંડના સ્વામી ! એણે રાજ્યપ્રાપ્તિ માટે લોહીની નદીઓ ચલાવી. છ ખંડ તાબે કર્યા. પણ તે પુત્ર ઋષભદેવના હતા. એને કદી પણ છ ખંડના રાજ્ય સાથે તાદાત્મ્યભાવ થયેલો જ નહિ એનું આખું જીવન સાક્ષીભાવનું અનુપમ દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે. ચક્રરત્ન ઉત્પન્ન થયું તેની વધામણી અને પિતાને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની વધામણી બન્ને સમાચાર સાથે આવ્યા ત્યારે એણે પિતા પાસે જવાનો વિચાર કર્યો. એ નિર્ણય જે મહાનુભાવ કરે તે સાક્ષીભાવ સમજી શકે આપણને પાચ–પચીસ રૂપિયાની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો ધર્મને વીસરી જઈએ છીએ આ વિશિષ્ટતા જે વ્યક્તિમા હતી તે છ ખંડ સાધ્યા પછી એક વખત આરિસાભુવનમા બેઠા હતા ત્યા આગળીમાથી એક વીટી નીકળી ગઈ. આંગળી અડવી લાગી. આટલા નાના બનાવથી એ ધ્યાનધારાએ ચઢ્યા અને ધ્યાન એ કેવું કાર્ય કરે છે તેનો દાખલો પૂરો પાડ્યો. પાચમી અન્યત્વભાવના ભાવતાં ગૃહસ્થપણામાં એણે તીવ્ર નિકાચિત કર્મોને કાપી નાખ્યા અને આરિસાભુવનમા જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ભાવનાનુ આ અનુપમ દૃષ્ટાન્ત છે, ભાવ – આતરમાનસિક પરિણામ – કઈ હદ સુધી વિકાસ વધારે છે તેનું એ આદર્શ ચિત્ર છે, ધ્યાનતપોગ્નિનો મહિમા બતાવનાર એ અતિ વિશિષ્ટ દાખલો છે.

તપના પ્રભાવથી અનેક લબ્ધિ તથા સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે આ બન્ને અચિંત્ય શક્તિઓ છે રૂપમા નાના–મોટા થવાની, અદૃશ્ય થવાની વગેરે અનેક પ્રકારની શક્તિઓને 'લબ્ધિ' કહેવામા આવે છે રોગ ને ઉપદ્રવના વિનાશ વગેરેને કરનાર 'સિદ્ધિઓ' છે. સામાન્ય જ્ઞાનથી એનો ખુલાસો ન થાય તપના અચિંત્ય પ્રભાવથી અદર અનેક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, આત્મામા અનત શક્તિઓ છે આત્મિક શક્તિનો વિકાસ અનેક રીતે જોઈ કે કલ્પી શકાય છે આ શક્તિ પ્રકટ કરનાર તપ છે

(લબ્ધિ–સિદ્ધિનો ઉપયોગ યોગી કે તપસ્વી અસાધારણ કારણ વગર કરે નહિ. એનો ઉપયોગ 'પ્રમાદજન્ય' છે. અને યોગદૃષ્ટિએ 'प्रमादो हि मृत्यु', એટલે તેટલા પૂરતુ યોગની નજરે મરણ–પાત છે આપણો અગત્યનો વિષય અત્ર અપ્રસ્તુત છે. અહી વાત એ છે કે અચિંત્ય આત્મશક્તિઓ તપથી પ્રાપ્ત થાય છે.)

તપનો ખરો પ્રભાવ તો કોઈ તપસ્વી મુનિની બાજુમા જવાનુ થાય ત્યારે તેના વાતાવરણમા જે શાતિ જોવામાં આવે ત્યા થાય તેમ છે. સમ્યક્ તપ કરનાર પોતે તો પવિત્ર, શાંત તથા દાત હોય, પણ એનુ વાતાવરણ પણ અકલ્પ્ય શાંતિમય હોય છે.

આવુ બાહ્ય અને આભ્યતર તપ જો ભાવનાપૂર્વક દૃઢતાથી આદરવામા આવે તો તે બાહ્ય અને આભ્યતર શત્રુ પર વિજય મેળવે છે બાહ્ય શત્રુ તો દુનિયાદારીના હોય છે અને તે પર વિજય મેળવવો તે તો સામાન્ય વાત છે, પણ અદરના શત્રુ મોહરાજાના લશ્કરીઓ પર વિજય મળે તો ભારે વાત થાય તપ એ સર્વ કરે છે, લબ્ધિ–સિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત કરી આપે છે અને સ્વર્ગ કે મોક્ષ પણ અપાવે છે આવુ તપ ખરેખર વિશ્વવદ્ય છે.

ધર્મની શરૂઆત દાનધર્મથી થાય છે અને સર્વત્યાગમા તે પર્યવસાન પામે છે સર્વત્યાગમા છેવટે એને શરીર ઉપર પણ મમત્વ રહેતુ નથી અને આગળ દાખલા કહેવામા આવશે એવી નિસ્પૃહ વૃત્તિ એ જમાવે છે આવા વિશ્વવદ્ય તપને નમસ્કાર કરુ છુ.

નિર્જરાભાવના :: ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. વિનય ! તારે જો સાધ્યે પહોચવાની ચોક્કસ મરજી હોય તો તુ તપના મહિમાનુ ખૂબ ચિતવન કર તપનો મહિમા તારે શા માટે ગાવો તેના કારણો આ અષ્ટકમાં અનેક બતાવ્યા છે તે વિચારવા પહેલા તને એક વાત કહેવાની છે તે પુનરાવર્તનને ભોગે ફરી વાર કહેવાની જરૂર છે તપમા આપણે જે ઉપવાસ, અનશન, વૃત્તિસક્ષેપ કરીએ છીએ એની કારણરૂપે જરૂર આવશ્યકતા છે, પણ જ્યા જ્યા તપની વિશિષ્ટતા બતાવી હોય ત્યા ત્યા આભ્યતર તપને પ્રાધાન્ય આપવુ અને ઉક્ત બાહ્ય તપોને નિમિત્તકારણ તરીકે સાથે રાખવાં. શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાય 'જ્ઞાનસાર–તપોષ્ટક' (૩૧મા) મા કહે છે કે–

> ज्ञानमेव बुधाः प्राहुः, कर्मणां तापनात्तपः ।
> तदाभ्यन्तरमेवेष्टं, बाह्य तदुपबृंहकम् ॥

તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કર્મને બાળનાર હોવાથી જ્ઞાનને જ તપ કહે છે અને તે આભ્યતર તપ છે બાહ્ય તપ તેને વધારનાર છે આ વાત ખૂબ સમજવા જેવી છે. આભ્યતર તપ જ્ઞાનમય છે અને એની મુખ્યતા સદૈવ આતરચક્ષુ સન્મુખ રાખવાની છે. વસ્તુત: ઉપાધ્યાયજીના કહેવાનો આશય એ જ છે કે **જ્ઞાન એ જ તપ છે.** બાહ્ય તપ આભ્યતર તપને જરૂર પોષણ આપે છે, પણ જ્ઞાનાત્મક તપની વિશિષ્ટતા છે તત્ત્વગ્રથોનો અભ્યાસ કરવો, એની ચર્ચા કરવી, એનુ પુનરાવર્તન કરવુ, સદસદ્વિવેકબુદ્ધિને ખૂબ ખીલવવી, સમજણપૂર્વક વડીલોનો વિનય કરવો, વૃદ્ધ–ગ્લાન–તપસ્વી–દીન–દુખીની સેવા કરવી, સદ્ધ્યાન કરવુ એ સર્વ આભ્યતર તપ છે આભ્યતર તપના જે પ્રકારો પૂર્વપરિચયમા બતાવ્યા છે તેમા ખૂબ વધારો શક્ય છે. મતલબ વિવેકપૂર્વક આ આભ્યતર તપને ખીલવ્યો હોય અને તેને જ્ઞાન સાથે જોડી દીધો હોય તો તે કર્મનિર્જરાનુ કામ કરે છે. આ હકીકતથી બાહ્ય તપની કિમત જરા પણ ઘટાડવાની નથી, પણ આભ્યતર તપને અને ખાસ કરીને જ્ઞાનને એવુ યોગ્ય સ્થાન આપવાની અગત્ય સમજવાની છે તપનો મહિમા ભાવીને, તેને મુદ્દાસર સમજીને તે આદરવાના કારણો હવે વિચારીએ

પ્રથમ કારણ એ છે કે અનેક ભવોમા એકઠા કરેલા અનિષ્ટ કર્મોના સમૂહને મોળાં પાડી દે છે અથવા હળવા કરી દે છે મહાઆરભ, મહાપરિગ્રહ વગેરેથી અથવા મોહનીય કર્મના જોરથી, કષાયોની પરિણતિથી આ પ્રાણીએ અનેક દુષ્કૃતો–પાપો એકઠા કરેલા હોય છે અને એનો સગ્વાળો પ્રાય ઘણો મોટો હોય છે એ કર્મોને એ નિસત્વ કરી નાખે છે અને એ લાભ કાઈ જેવો તેવો નથી આ દેશથી થતી કર્મની પરિશાટના તપનો મહાન્ લાભ છે

તપથી કર્મો અલ્પ થઈ જાય છે, એની ચીકાશ ઊડી જાય છે અને એ તદ્દન પાતળા પડી જાય છે એટલે કે એ તદ્દન રસકસ વગરના થઈ જાય છે એ પ્રથમ મુદ્દો છે એનો એક દાખલો લઈએ અપણી પાસે એક આકણી (રુલર) પડેલ છે એના ઉપર કાળો રગ છે. આપણે તે રગને દૂર કરવો છે તેના ઉપર કાગળ ઘસીએ તો કદાચ તેનો રગ તદ્દન ન જાય

તો ઓછો થતાં થતા નહિવત્ થઈ જાય. એવી કર્મની સ્થિતિ તપ કરી મૂકે છે. એ ખરી ન પડે તો પડુ-પડુ થઈ જાય અને એની અદર જે તીવ્ર રસઘટ્ટતા હોય છે તે અતિ અલ્પ થઈ જાય છે.

૨ હવે બીજી વાત તપનો મહિમા ભાવવાને અગે કહે છે. આકાશમા સખ્ત વાદળાં ચઢી આવ્યા છે, આકાશ ચારે તરફ એકરસ થઈ ગયુ છે, વાદળાથી ભરચક થઈ ગયું છે અને જાણે વરસાદથી પૃથ્વીને જળમય કરી દેશે એવો દેખાવ થઈ ગયો હોય છે ત્યા જબ્બર પવનનો સપાટો આવે છે અને તેના જોરથી વાદળા વીખરાઈ જાય છે અને વરસાદ આવતો અટકી જાય છે 'ખર' પવન એટલે ખૂબ ગતિમાન પવન સમજવો, સુરીઆ (પશ્ચિમ-ઉત્તરના) પવનથી વરસાદ આવે છે અને ખર અથવા ભૂખર પવનથી વાદળાં વીખેરાઈ જાય છે એવી લોકમાન્યતા છે. ચોમાસામા આ દેખાવ અનેક વાર અનુભવાય છે એવી જ રીતે પાપની શ્રેણી આત્મા સાથે લાગેલી હોય અને ઉદયકાળની રાહ જોઈને બેઠી હોય તેની સામે જો તપ આવે તો તે વાદળની સામે પવન જેવુ કામ કરે છે અને આખી દુરિત-પાપની શ્રેણીને ક્ષણભગુર કરી નાખે છે. ક્ષણભગુર થાય છે એટલે વિનશનશીલ બને છે, પરિણામે એ તદ્દન ખલાસ થઈ જાય છે. તપ જો યથાવિધિ કરવામા આવ્યો હોય, એટલે કે સદ્જ્ઞાનપૂર્વક સમજીને, અતરના ભાવથી, પૂર્ણ વીર્યોલ્લાસપૂર્વક તપની આચરણા કરવામા આવી હોય તો એ કર્મોને ક્ષણભગુર બનાવી દે છે અનેક કર્મોને એ વિપાક ઉદયમા લાવ્યા વગર પ્રદેશોદયથી જ બારોબાર ખલાસ કરી દે છે. તપનો આ બીજો મોટો લાભ સમજવો. કર્મને નિર્માલ્ય કરે એ પ્રથમ લાભ અને કર્મને ક્ષણભગુર કરી નાખે તે બીજો લાભ આ બન્ને મોટા લાભો આત્મિક દૃષ્ટિએ બરાબર ચિન્તવવા યોગ્ય છે

૩ તપના બીજા પણ અનેક લાભો છે જે મનોવાછિત દૂર હોય તેને તે ખેચીને નજીક લાવે છે. આ હકીકતનો વ્યવહારુ અર્થ એવો પણ થાય કે જે વસ્તુ-ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, પ્રતિષ્ઠા આદિ ઇષ્ટ હોય તેને તપ દૂરથી નજીક લાવે છે અને તે વાત શક્ય જણાય છે. પણ તેવા સાંસારિક ઉપયોગ માટે તપનો ઉપયોગ અઘટિત છે એ તો જે કદી ન થવું જોઈએ તે થવાની વાત થઇ ત્યાગને બદલે સસાર તરફ ઘસડાવાનો એ માર્ગ છે આપણે જે મહાન્ ત્યાગની ભાવના કરીએ છીએ તેમા આવા વ્યવહારુ ઇષ્ટ ફળની વિચારણાને અવકાશ નથી. એ તો આપત્તિમા આવી પડેલ તેના નિવારણ માટે અઠ્ઠમ કરે છે એવુ સાભળીએ છીએ તેના જેવી વાત થઈ એ વાતની સાથે નિર્જરાને માર્ગે ચઢનારને લેવાદેવા ન હોય તેવા પરિણામની શક્યતા સબધી ઊહાપોહને અત્ર સ્થાન નથી એવા અજ્ઞાનતપને – સાસારિક ફળાપેક્ષયા કરેલા તપને – નિર્જરાભાવનાને અગે બાદ કરી આપણે વિશુદ્ધ વિચારણાને અગે જોઈએ તો સ્વર્ગ, મોક્ષ આદિ વાછિત ફળને તપ નજીક ખેચી લાવે છે એ વાત કરવાની છે નિરાશીભાવે તપ કરનાર કાઇ માગતો નથી, પણ આત્મસાધક કર્મવિદારણ એની નજીક આકર્ષાઇને આવે છે એમ અત્ર કહેવાનો આશય છે. તપની કાર્યશક્તિ દર્શાવનાર આ ત્રીજુ કારણ છે.

તપના આગંતુક લાભ તરીકે શત્રુ હોય તે પણ મિત્ર બની જાય છે. ચંડકૌશિક જેવો ભયંકર સર્પ પણ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીને વશ થઇ ગયો એ એનુ જ્વલંત દ્દષ્ટાંત છે માર-માર કરતો દુશ્મન ઉઘાડી તલવારે સામેથી ધસી આવતો હોય તો ખરા તપસ્વી પાસે તલવાર મૂકી એના પગમા પડી પગ ચાપવા બેસી જાય છે. તપનો પ્રભાવ એવો છે કે એની સામે શત્રુતા કદી ટકી શકતી નથી, નભી શકતી નથી, રહી શકતી નથી અને અંતે જીરવાઈ શકાતી નથી પાતંજલ યોગ-સૂત્રમા કહ્યુ છે કે–तत्र खलु–अहिंसाप्रतिष्ठाया तत्सनिधौ वैरत्याग , એટલે એક પ્રાણીમા અહિંસા બરાબર સિદ્ધ થઈ ગઈ હોય – જામી ગઈ હોય તો તેની આજુબાજુમાં જાતિવૈરનો ત્યાગ થઈ જાય છે એવા અહિંસક મહાપુરુષોને તો કોઈ વૈરી હોતુ નથી, પણ કોઈ પ્રાણી એની ઉગ્રતા સહન કરી વૈર ધારણ કરતો હોય તે પણ એની નજીક આવે ત્યારે પોતાનુ વૈર ભૂલી જાય છે અને જે મારવા આવ્યા હોય તે પ્રાર્થના કરવા બેસી જાય છે. આ તપનો વિશિષ્ટ મહિમા છે પ્રાણીઓ પરસ્પરના જાતિવૈર પણ તેની પાસે તજી દે છે

આવાં ચાર કારણોને લઈને તપનો આશ્રય કર તપના હજુ બીજા અનેક લાભો આગળ જણાવવાના છે તે વિચારી, એવા પ્રકારના તપનો તુ આશ્રય કર, એટલે તપને તુ કર. એ તપ આગમનુ પરમ રહસ્ય છે. તીર્થંકર મહારાજે પોતે જાતે એનો ઉપયોગ કરી પોતાના દ્દષ્ટાંતથી બતાવી આપ્યુ છે કે તપ એ શાસ્ત્રનુ રહસ્ય છે અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ત્રણ ધર્મનો સાર છે, ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે અને પ્રાણીને મોક્ષે પહોચાડનાર છે શ્રી વીરપરમાત્માએ બાહ્ય અને આભ્યંતર તપને ખૂબ અપનાવ્યા છે અને ત્યાગધર્મની શરૂઆત તપથી થાય છે એ પોતાના ચરિત્રથી સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આગમગ્રંથોના રહસ્યભૂત આ તપને નિર્મળ ભાવથી કરવાનો છે, એટલે કે એને કરવામાં કોઈ જાતની ઇચ્છા-આશા રાખવાની નથી. આ ભવમાં ધન, સ્ત્રી, પુત્ર કે કીર્તિની પ્રાપ્તિ કે પરલોકમા દેવ, દેવેંદ્ર, ચક્રવર્તી કે અન્ય પદ-પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી તપ કર્યો હોય તો તેને નિર્મળ ભાવનો તપ કહેવાતો નથી

તપના લાભો હજુ વધારે ગણાવવામા આવશે, દરમ્યાન તપના ભેદો રજૂ કરી તેનુ પ્રતિપાદન કરવાની આ તક ગ્રંથકર્ત્તા હાથ ધરે છે.

૪. તપના મુખ્ય બે ભેદ બાહ્ય અને આભ્યંતર બાહ્ય તપને બાહ્ય એટલા માટે કહેવામા આવે છે કે એ આપણા ચક્ષુથી જોઇ શકાય છે. એના છ પ્રકાર પૂર્વપરિચયમા બતાવ્યા છે તે છે. તેનુ સંક્ષેપ સ્વરૂપ નીચે બતાવ્યુ છે.

(૧) **અનશન**–મા અશન, પાન ખાદિમ, સ્વાદિમ ભોજનનો ત્યાગ એમા એક ઉપવાસથી માંડીને છ માસ સુધીના ઉપવાસનો સમાવેશ થાય છે.

(૨) **ઊનોદર**–બત્રીશ કોળીઆ પૂરા ભરેલાને પેટ ભરીને ખાવાનુ ગણવામા આવે છે. કોળીઓ એટલે કૂકડીના ઇંડા પ્રમાણ અહાર એકથી એકત્રીશ કવળ આહાર કરવો એ ઊનોદરતા. (સ્રીને ૨૮ કવળનો આહાર ગણાય છે.)

(૩) **વૃત્તિહ્રાસ**—વૃત્તિ એટલે આજીવિકા—ભોગોપભોગની વસ્તુનો સંક્ષેપ-ઓછી કરવી-ઘટાડવી તે.

(૪) **રસપરિહાર**—વિગયનો ત્યાગ. એકથી માડીને છએ વિગઈનો ત્યાગ કરવો તે.

(૫) **સંલીનતા**—શરીરનાં અંગોને કારણ વગર હલાવવા નહિ તેનું સંવરણ કરવું તે.

(૬) **કાયક્લેશ**—વાળનો લોચ, આસનાદિનો યોગ, શરીરસ્થૈર્ય.

આ સર્વ બાહ્ય તપ કહેવાય છે એ પૈકી 'ઉદાર' બાહ્ય તપ હોય એટલે જેમા કોઈ જાતની આશંસા ન હોય તે સમ્યક્તપ કહેવાય છે

૫ આભ્યંતર તપ છ પ્રકારના છે પ્રાયશ્ચિત્ત, વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, વિનય, કાયોત્સર્ગ, શુભ ધ્યાન. આ છનું વિસ્તારથી વર્ણન પ્રત્યેકના ભેદોપભેદ સાથે પૂર્વવિવેચનમાં થઈ ગયું છે આ આભ્યંતર તપ જ્ઞાનમય હોય છે એને વધારનાર બાહ્ય તપ છે કર્મની નિર્જરા કરવામા આભ્યંતર તપને પ્રધાન સ્થાન છે. આ તપ કરતા એને કંટાળો આવતો નથી, એના શરીરને અગવડ પડશે કે પડી છે એમ લાગતું જ નથી. એ સેવાધર્મ સદ્જ્ઞાનપૂર્વકનો હોઈ એથી કદી એને તોષ થતો નથી, એની વધારે સેવા કરવાની અને કષ્ટ સહન કરવાની ભાવના વૃદ્ધિ પામતી જ રહે છે. એને ઉપેયની મધુરતા છે, એટલે કે ઉપાયો કરીને જે ચીજ એને પ્રાપ્ત કરવી છે તેમા એનો અંતરનો રસ છે શ્રીમદ્યશોવિજયજી કહે છે કે દિન-પ્રતિદિન એના આનંદમા વૃદ્ધિ જ થયા કરે છે અને એ ખૂબ લહેરમા હોય છે. વીર્યોલ્લાસ વધતો જાય, કર્મ ક્ષય પામતાં જાય અને આત્મવિકાસ થતો જાય એ જ્ઞાનની બલિહારી છે, સેવાભાવની પરિસીમા છે અને ત્યાગનો નિર્ભર આનંદ છે.

૬. કોઈપણ પ્રકારની આકાક્ષા, અપેક્ષા કે ફળની ઈચ્છા વગર કરેલ તપ ઉપર ગણાવેલા ચાર લાભો ઉપરાંત નીચેના વિશેષ લાભો કરે છે એ પ્રાણીના તાપને શમાવી દે છે આપણે સંસારનો ઉકળાટ જોયો હોય તો એ પ્રાણીને ઊભા જ રાખે છે એની ગરમી એટલી તીવ્ર હોય છે કે જેમ વીજળીનો પ્રવાહ (સ્વિચ) બંધ કર્યા પછી પણ કેટલોયે વખત પંખો ચાલ્યા કરે છે, એમ મનની ઘંટી ચાલ્યા કરે છે એને અનુભવે—ધ્યાન આપે—તો જ આ તાપને પ્રાણી ઓળખી શકે. આવા તાપને તપ શમાવી દે છે અહી ધ્યાનમા રાખવાની વાત એ છે કે તપસ્વી તે જ કહેવાય કે જેનો તાપ શમતો હોય તપ સાથે ક્રોધને વશ પડી જતા હોય તે તપસ્વી ન કહેવાય. તપનું અજીર્ણ ક્રોધ છે તપનો એને જરા પણ ખરો લાભ થયો નથી એમ સમજવાનું છે તપનું મુખ્ય ફળ શાંતિનું સામ્રાજ્ય છે અને બાહ્યતપથી શરીર પર અને આભ્યંતર તપથી શરીર, વાચા અને મન પર એટલો સંયમ આવી જવો જોઈએ કે એની પાસે ઉકળાટ, ઉશ્કેરણી, મિજાસ, કડવાશ, તુચ્છ ભાષાપ્રયોગ કે માનસિક તુચ્છ વિચારણા સંભવે જ નહિ. જ્ઞાની તપસ્વીની આ મહાન્ સામ્રાજ્યલક્ષ્મી છે. તપનો આ મહિમા

ખૂબ વિચારણા–ધ્યાવવા–ભાવવા યોગ્ય છે. ગજસુકુમાળને તેના સાસરા સોમિલે માથા ઉપર ખેરના અગારની ભઠ્ઠી કરી ત્યારે ઊકળી જવાનો – તાપ કરવાનો – પ્રસગ હતો છતાં ત્યાં શમનુ રાજ્ય હતુ અને શાંતિની ફોરો ઊડતી હતી. એનુ ચિત્ત જરા ઊચું–નીચું પણ ન થયુ જ્ઞાની તપસ્વીની એ દશા હોય.

તપ પાપનો નાશ કરે છે. અગાઉ જે પાપો બાધેલા હોય તેનો વિનાશ કરે છે. આનો અર્થ નિર્જરા એમ જ સમજવાનો છે. આ પણ તપનો લાભ છે.

વળી માનસ–હંસને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ કમળવનમા રમાડે છે, ક્રીડા કરાવે છે. મન જ્યા ત્યાં રખડતુ હોય છે એ પ્રાણીનો દરરોજનો અનુભવ છે તપસ્વીની જરૂરીઆતો એટલી મર્યાદિત થઈ જાય છે કે એનુ મન અસ્તવ્યસ્તપણે ન રખડતાં આત્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે આ શુદ્ધ ધ્યાનની ભાવના છે દુર્ધ્યાનના કારણ તપ કરનારને માટે દૂર થઈ જાય છે અથવા અલ્પ થઈ જાય છે એનુ મન આત્મારામમા રમણ કરે છે. એની ભાવના–વિચારણામા ઓજસ્ દેખાય છે અને એને આત્મભાન વધારે વધારે થતુ જાય છે ત્યાગમૂર્તિમા આત્મ–રમણતા હોય એ સહજ બાબત છે માનસરોવરના હસો ઉકરડામા કદી ચારો ચરતા નથી એ ધ્યાનમા રહે એના મનની ઉદાત્તતા જ એટલી ભવ્ય હોય છે કે એના રમણ જ જુદા–અનોખા હોય સામાન્ય રીતે મોહરાજા દુર્ધર્ષ છે એના પર વિજય મેળવવો વધારે આકરો છે આવા આકરા મોહ ઉપર તપ સામ્રાજ્ય મેળવે છે. મહા આકારા મોહનીય કર્મને એ દૂર ફેંકી દે છે. સર્વ કર્મમા સાર્વભૌમ સ્થાન ભોગવનાર મોહનીય કર્મને જીતવાનો સ્પષ્ટ માર્ગ તપ છે જ્યા દેહ અને મન પર કાબૂ આવતો ગયો ત્યા મોહરાય ટકી શકતો નથી આ તપનો મહાન્ લાભ છે.

અહી તપના બીજા ચાર વધારે લાભો બતાવ્યા ' એ તાપને શમાવે છે, પાપનો વિનાશ કરે છે, મનને આત્મારામમા રમણ કરાવે છે અને મોહરાજાને બાળી મૂકે છે. આ ચારે લાભો મેળવવાની શરત એ છે કે તપ કરતી વખતે કોઇ પણ પ્રકારની અભિલાષા ન હોવી જોઈએ રાજ્ય, ઋદ્ધિ, પુત્ર, સતતિ, કીર્તિ ધન આદિ કારણે અથવા પરભવમા લાભ મેળવવા માટે તપ કર્યો હોય તો તે આ કોટિમા આવતો નથી ચેતન! આવા તપના મહિમાને ભાવ

૭. તપનો મહિમા ગાવા–એની ભાવનાને સ્પષ્ટ કરવા માટે ત્રણ બાબતો આલકારિક ભાષામા કહે છે ખૂબ વિચારવા જેવી એ બાબતો છે એનો બરાબર ખ્યાલ કરો.

'તપસંયમ લક્ષ્મીવશીકરણ છે.' ઇંદ્રિય અને મન પર કાબૂ આવે તેને સયમ કહેવાય છે. એ સાચી લક્ષ્મી છે. એ જેના ઘરમાં હોય તેને માંગલિકમાળા વિસ્તરે છે. કોઈ સ્રી વશ થતી ન હોય તો તેને વશ કરવાના ઉપાયને વશીકરણ કહે છે પૂર્વકાળમા સ્રીને વશ કરવા દોરા–ધાગા કરવામા આવતા, માદળિયા મંત્રાવતા, લીબુના પ્રયોગ થતા–વગેરે

સર્વ વશીકરણ કહેવાય. સંયમલક્ષ્મીને વશ કરવા તપ વશીકરણ મંત્રનું કામ કરે છે. મતલબ તપથી સાચો સંયમ સિદ્ધ થાય છે.

'તપ ઉજ્જવળ મોક્ષસુખનું બ્હાનું છે.' જ્યારે કોઈ સોદો કરવો હોય ત્યારે તે પાકો કરવા નાની રકમ આપવાની હોય છે તેને સત્યકાર(બ્હાનું) કહેવામાં આવે છે. મોચીને જોડાનું માપ આપી ચાર, આઠ આના બ્હાનાના આપવામાં આવે છે અથવા સ્થાવર મિલકત ખરીદવાનો સોદો કરતી વખત ખરીદનાર સોદાની રકમનો લગભગ દશમો ભાગ Earnest money (બ્હાના) તરીકે આપે છે તે સોદો પૂરો કરવાની તેની વૃત્તિ બતાવે છે. મોક્ષનો સોદો કરવાનો હાથો ઠોકનાર આ તપ છે થયેલા સોદાનો નિર્વાહ કરવાની તેમાં શક્યતા પ્રાપ્ત થાય છે અને આ તો મોક્ષસુખના સોદા છે એ ધ્યાનમાં રહે 'તપ ઇચ્છિત પૂરનાર ચિંતામણિ–રત્ન છે ચિંતામણિ–રત્ન ચિંતવેલ–ઇચ્છેલ વસ્તુને પૂરી પાડે છે. એ દેવાધિષ્ઠિત હોય છે. લબ્ધિ–સિદ્ધિ તો એને સાધારણ વાત છે, પણ અનેક ઇષ્ટનો યોગ અને પરમ ધ્યેયનો યોગ મેળવી આપનાર એ ચિંતામણિ–રત્ન છે.

આવા તપની વારંવાર આરાધના કર આરાધના એટલે પાલના. પાલના એટલે ક્રિયમાણ અવસ્થામાં પ્રાકટ્ય. મતલબ, તપ કર બાહ્યાભ્યંતર તપ કર. તેનો આશ્રય સ્વીકાર અને તેમાં પરમ કર્તવ્યતા વ્યવહારરૂપે સ્વીકાર.

૮. કર્મરૂપ વ્યાધિનું ઔષધ તપ છે વ્યાધિ દૂર કરવા જેમ ઔષધ લેવામાં આવે છે તેમ કર્મરૂપ વ્યાધિનો ઉપાય તપ છે. તપથી વ્યાધિનો નાશ થાય છે, એની અસર નરમ પડે છે અને એનાથી શરીરને નીરોગીપણું પ્રાપ્ત થાય છે કર્મવ્યાધિનું ઔષધ તપ છે ઔષધ કઈ ચીજ સાથે લેવું તેને 'અનુપાન' કહેવામાં આવે છે અહીં જે અનુપાન બતાવવામાં આવ્યું છે તે મહા ઉપકારી જિનપતિને સંમત છે અને તે અનુપાન પણ તપ જ છે વ્યાધિનું ઔષધ પણ તપ અને અનુપાન પણ તપ તપના પ્રકાર અનેક હોવાથી અનેક અનુપાન તરીકે સ્વીકારી લેવા દાખલા તરીકે ઔષધમાં અંતરંગ (આભ્યંતર) તપમાંથી ધ્યાન કે કાયોત્સર્ગ લીધો હોય તો અનુપાન તરીકે ઉપવાસાદિ બાહ્ય તપને લેવો.

આ હકીકતની વિશિષ્ટ મહત્તા બતાવવા માટે કહે છે કે એ તપને અંગે જે અનુપાન છે તે જિનપતિને સંમત છે મનુષ્યને પરમાત્મા થવાનો માર્ગ બતાવનાર અને તે માર્ગ પોતે સ્વીકારનાર શ્રી જિનપતિ જેવી મહાન્ વિભૂતિ–જે વીતરાગ હોઈ સાર્વત્રિક પૂજ્ય છે–તેના આધારથી અને તેમની સંમતિથી જે હકીકત આવે તે સર્વમાન્ય બને તેથી તપની પુષ્ટિમાં આ મહાન્ આધાર બતાવ્યો છે

સર્વ સુખના ભંડારતુલ્ય શાતસુધારસનું પાન તું કર હે વિનય! શાતસુધારસનું પાન કરવા દ્વારા સુખની મોટી તિજોરી તને મળે છે. આ તપને તું આદર તપનો આવો મહિમા તું ભાવ, વારંવાર ભાવ, નિરંતર ભાવ, ભાવવાનો ચાલુ અભ્યાસ કર અને બાહ્ય તપનું નિમિત્ત લઈને આભ્યંતર તપમાં નિમગ્ન થઈ જા

× × ×

નિર્જરાભાવનાનાં દષ્ટાંતોનો પાર નથી. સર્વથી મહા આકર્ષક દષ્ટાત **શ્રી વીર-પરમાત્માનુ** છે. તેઓશ્રીનુ આત્મસાધન અને મનોબળ તથા ઉપસર્ગ સહન કરવાની શક્તિ વિચારતા અમાપ ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતો નથી સાડાબાર વર્ષમા પ્રમાદકાળ નામનો (અહોરાત્ર જેટલો), બાકી આખો વખત અપ્રમત્ત અવસ્થામા ગયો. જેનો આત્મા સદૈવ જાગતો હોય તેને અભેદ્ય કર્મો પણ અ તે શુ કરી શકે ?

ગજસુકુમાળને માથા પર તેનો સસરો સોમિલ ખેરના અ ગારા ભરે ત્યારે તેનુ 'રૂવાડુ' પણ ફરકે નહી અને ચેતન ધ્યાનધારાથી ખસે નહી કે સસરા પર ક્રોધ લાવે નહી એ નિર્જરાનો અદ્ભુત દાખલો પૂરો પાડે છે. અનેક કર્મોનો ચૂરો આવા ધીર–વીર પુરુષો જ કરી શકે.

મેતાર્યમુનિ સોનીને ત્યા વહોરવા જાય છે. તેના સોનાના જવ ક્રૌચપક્ષી ચરી જાય છે. મુનિ જાણે પણ બોલે નહિ પક્ષીને બચાવવા મહા આકરી પીડા ખમે છે. લીલી વાધર તેના માથે વી ટાળવામા આવી અને મુનિને તડકામા ઊભા રાખવામાં આવ્યા વાધર સુકાતા મુનિની નસો તૂટવા લાગી, પણ મુનિ ચળ્યા નહિ કર્મોનો એક સાથે ચૂરો કરી અ ંતકૃત્ કેવળી થઈ અજરામર સ્થાને પહોચ્યા.

ખ ંધકમુનિની ચામડી ઉતારવાનો રાજા હુકમ કરે છે ત્યારે એને પોતાની પીડાનો વિચાર આવતો નથી, પણ ચામડી ઉતારનારને અગવડ ન પડે તેમ ઊભા રહેવા ।સવાલ કરે છે શમ–શાતિની આ પરાકાષ્ઠા કહેવાય ! અને આવા ધીરોદાત્ત મહાન્ વીરો કર્મોને તડતડ કાપી નાખે એમા નવાઇ નથી.

ધન્ના જેવો મોટો સુખી શેઠીઓ અને **શાળિભદ્ર** જેવા સુખી વૈભારગિરિ પર જઈને શિલા પર અનશન કરે અને ધ્યાનની ધારાએ ચઢે ત્યારે ગમે તેવા કર્મો હોય તો તે શરમાઈને નાસી જાય એમા આશ્ચર્ય શુ ? એ વાત આ ભાવનાને મજબૂત કરે છે. આવા તો અનેક દષ્ટાત છે, એને વિચારતા રસ્તો સૂઝી જાય તેમ છે

પરવશપણે આ પ્રાણી ભૂખ, તરસ, વિયોગ સહન કરે છે, અપમાનો ખમે છે, નોકરી કરે છે, હુકમો ઉઠાવે છે, ઉજાગરા કરે છે, ટાઢ–તડકા ખમે છે, હજારો માઇલની મુસાફરીઓ કરે છે અને અનેક પ્રકારની યાતનાઓ ખમે છે, પણ એમા આશય ઐહિક–દુન્યવી અને સાધ્ય સ સારવૃદ્ધિનુ હોઈ એનુ કાંઈ વળતુ નથી, વળતુ નથી એટલે કે એની આત્મપ્રગતિ જરા પણ થતી નથી દુનિયાદારીનો સહજ લાભ મળે તેની કાઈ ગણતરી નથી, કારણ કે એ અલ્પકાળનો છે.

આ આખી નિર્જરાભાવનામા કર્મને બરાબર ઓળખવાના છે એની ચીકાશ અને એની ફળાવાપ્તિનો સમય થાય ત્યારે થતી એની પરાધીન દશા વિચારવામા આવે તો કોઈ રીતે એનો નિકાલ લાવવાનુ મન જરૂર થાય તેમ છે ઘણાખરા પ્રાણીઓ ચાલે તેમ ચલાવ્યા કરે છે અને કર્મો ઉદયમાં આવે ત્યારે મૂઝાય છે, રડવા બેસે છે અથવા દુર્ધ્યાન

કરે છે, પણ એમ કરવાથી કાંઈ કર્મ ઓછાં થતાં નથી, ઊલટા એ રીતે તો કર્મ વધે છે. સમતાથી કર્મ ભોગવાય નહિ તો સરવાળે ભાર વધતો જ જાય છે, કેમ કે નવા વધારે બંધાય છે. ત્યારે એમા સરવાળે કાંઈ રહેતુ નથી

એકંદરે વિચાર કરતા 'ત્યાગ' વગર બીજો માર્ગ રહેતો નથી, સૂઝે તેમ નથી અને તે સિવાય પત્તો ખાય તેમ નથી.

ત્યાગની શરૂઆત 'દાન'–ધર્મથી થાય છે 'ત્યાગ' અને 'દાન' પર્યાયવાચી શબ્દો છે સાસારિક પ્રાણીએ ત્યાગ કેળવવા માટે દાનથી શરૂઆત કરવી. એ રીતે એને ધનસપત્તિ પર વિરાગ થાય અને પછી વિરતિભાવ આદરે. સર્વત્યાગ બને તો જરૂર કરે, ન બને તો તેની ભાવના રાખે અને દરમ્યાન ઉત્તમ વ્યવહાર, સત્યપાલન, અણુહક્કનુ ધન નહિ લેવાનો નિશ્ચય, ઉદાર આશય, નિર્દંભ વૃત્તિ, સરળતા, શાતિ, નમ્રતા, દયાળુતા, ધીરજ, ક્ષમા, ઔદાર્ય, કામવાસના ઉપર સયમ, સ્વદારાસતોષ, વ્યાપારમા પ્રામાણિકતા, માનત્યાગ, ધન–સગ્રહની મર્યાદા, નિરર્થક કથાઓનો ત્યાગ, સમભાવની ભાવના, બ્રહ્મચર્ય, સત્યવચન આદિ સદાચારોની સેવના કરે, ગુણ ઉપર રાગ ધરે, ગુણીને પૂજે, માનનો કદી આશ્રય ન કરે, ઠઠ્ઠા–મશ્કરીનો ત્યાગ કરે, અભય, અદ્વેષ અને અખેદને કેળવે અને ગુણનો દેખાવ ન કરતા ગુણી થવાની તીવ્ર ઇચ્છા રાખે અને તે માટે બનતો અમલ કરે આવી રીતે રસ્તે ચઢી ગયા પછી તપના અનેક પ્રકારો તે વિચારે. તપ કરવામા એ શરીરને હાનિ ન ધારે. તપ એ ધર્મનો પાયો છે એમ સમજે એને માટે એ દરરોજ નિયમ ધારે, વૃત્તિનો સક્ષેપ કરે, જમવા બેસે તો અનેકમાથી થોડી વસ્તુઓ જ લે અને અભક્ષ્ય અનતકાયને અડે પણ નહિ. એ પેટ ભરીને ખાય નહિ, ઇરાદાપૂર્વક ઊણો રહે, રસનો ત્યાગ કરે, શરીર–નિર્વાહ માટે જ ખાય, ખાવા માટે જીવે નહિ, જીવવા માટે જરૂર હોય તેટલુ–શરીર ધારણ કરવા પૂરતુ અન્ન ગ્રહણ કરે અને શરીરની આળપપાળ ન કરે એને નાટક–ચેટક ગમે નહિ, એ પાપોપદેશ આપે નહિ, ગપ્પાંસપ્પા મારે નહિ અને બને તેટલાં બાહ્ય તપ કરે એને એકાસણાં ઉપવાસાદિ કરતા આનદ આવે. એને ખાવાનુ ઉપાધિરૂપ લાગે.

આ રીતે શરીરને કેળવવાની સાથે મનમાં એને જ્ઞાન પર અગાધ રુચિ હોય એ ક્ષયોપશમ પ્રમાણે જાણે, વસ્તુના હાર્દમા ઊતરે, વૈયાવચ્ચ વિનયમાં તત્પર રહે, સેવાભાવે માદાની માવજત કરે, વૃદ્ધની સેવા કરે, થયેલ પાપની આલોચના કરે અને જેટલો સમય મળે તેમાં સ્વાધ્યાય કરે બાકીના વખતમા સદ્ધ્યાનની ભાવના કરે, કાયોત્સર્ગ કરે. આ રીતે મન–વચન–કાયાના યોગો ઉપર અકુશ મેળવે અને આત્મપ્રગતિ કરતો એ આગળ વધ્યે જાય. એમા એને કોઈ વખત કર્મના ઉદયથી અશાતા થાય તો એ મૂઝાય નહિ, એ પરિષહમાં રાજી રહે, પ્રતિકૂળ પરિષહો ખમે અને અનુકૂળ પરિષહોમા સપડાય નહિ. એને સમિતિ–ગુપ્તિમા રસ પડે અને ભાવનાઓ નિરતર ભાવ્યા કરે, ચેતનરામને અજવાળે અને યતિધર્મોની સતત

ઉપાસનામા ઉદ્યુક્ત રહે એની સમતા જોઈને એની પાસેથી ખસવુ ન ગમે અને એ કોઈને પોતાના કે પારકા ગણે નહિ. ઉપાધ્યાયજીએ એક વાત કહી છે તે નરમ પાડવા માટે નથી પણ લાક્ષણિક પદ્ધતિએ ધ્યાન ખેંચવા કહી છે. તેઓશ્રી કહે છે કે—

तदेव हि तपः कार्यं, दुर्ध्यानं यत्र नो भवेत् ।
येन योगा न हीयन्ते, क्षीयन्ते नेन्द्रियाणि च ॥

એટલે તે જ તપ કરવો કે જેમા દુર્ધ્યાન ન થાય, યોગો નરમ ન પડે અને ઇંદ્રિયો ક્ષય ન પામે. આ સૂચના જ્ઞાનીને લક્ષ્ય રાખવા માટે કરી છે આટલી વાત ધ્યાનમા રાખી આભ્યંતર તપ તરફ ધ્યાન સવિશેષ રાખવુ અને તેના કારણ (ઉપબૃહક–વધારનાર) તરીકે બાહ્ય તપનો આદર કરી કર્મોનો નાશ કરવા દૃઢ નિશ્ચય કરવો એના પરિણામે મગળમાળા વિસ્તરે છે. **"देवा वि तं नमंसंति"** – એવા તપ કરનારને દેવો પણ નમે છે. તપ કરનાર દેવોને નમાવવા તપ ન કરે, પણ તપનુ એ સહજ પરિણામ છે આત્માને ઉજ્જવળ કરનાર, તાપને દૂર કરનાર, પાપને શમાવનાર આ ભાવનાને ખૂબ ભાવવી અને ભાવીને તેનો અમલ કરવો.

ઇતિ નવમી નિર્જરાભાવના.

ઉ. સકળચંદજીની કરેલી સજ્ઝાય અપૂર્ણ જણાવાથી
શ્રી જયસોમમુનિની કરેલી સજ્ઝાય આપી છે.

નવમી નિર્જરાભાવનાની સજ્ઝાય

દુહા.

દઢપ્રહારી દઢ ધ્યાન ધરી, ગુણનિધિ ગજસુકુમાળ;
મેતારજ મદનભ્રમો, સુકોશલ સુકુમાલ. ૧
ઇમ અનેક મુનિવર તર્યા, ઉપશમ સંવર ભાવ
કઠિન કર્મ સવિ નિર્જર્યા, તેણે નિર્જર પ્રસ્તાવ. ૨

ઢાળ નવમી.

(રાગ ગોડી–મન ભમરા રે–એ દેશી.)

નવમી નિર્જર ભાવના, ચિત્ત ચેતો રે,
આદરો વ્રત પચ્ચખ્ખાણ, ચતુર ચિત્ત ચેતો રે;
પાપ આલોચો ગુરુ કન્હે, ચિ૦ ધરિયે વિનય સુજાણ. ચ૦ ૧
વૈયાવચ્ચ બહુવિધ કરો, ચિ૦ દુર્બળ બાળ ગિલાન; ચ૦
આચારજ વાચક તણો, ચિ૦ શિષ્ય સાધર્મિક જાણ. ચ૦ ૨
તપસી કુલ ગણ સંઘના, ચિ૦ થિવિર પ્રવર્તક વૃદ્ધ; ચ૦
ચૈત્યભક્તિ બહુ નિર્જરા, ચિ૦ દશમે અંગ પ્રસિદ્ધ. ચ૦ ૩
ઉભય ટંક આવશ્યક કરો, ચિ૦ સુંદર કરી સજ્ઝાય; ચ૦
પોસહ સામાયિક કરો, ચિ૦ નિત્ય પ્રત્યે નિયમ નભાય. ચ૦ ૪
કર્મસૂદન કનકાવળી, ચિ૦ સિંહનિક્રીડિત હોય; ચ૦
શ્રી ગુણરયણ સંવત્સરુ, ચિ૦ સાધુ–પડિમ દશહોય, ચ૦ ૫
શત આરાધના સાચવો, ચિ૦ યોગવહન ઉપધાન; ચ૦
શુકલ ધ્યાન સુધુ ધરો, ચિ૦ શ્રી આંબિલવર્ધમાન. ચ૦ ૬
ચૌદ સહસ અણગારમા, ચિ૦ ધન ધન્નો અણગાર; ચ૦
સ્વયંમુખ વીર પ્રશંસીઓ, ચિ૦ ખંધક મેઘકુમાર. ચ૦ ૭

પ્રકરણ દશમું

ધર્મભાવના

उपजाति

दानं च शीलं च तपश्च भावो, धर्मश्चतुर्धा जिनवान्धवेन ।
निरूपितो यो जगतां हिताय, स मानसे मे रमतामजस्रम् ॥ क ॥ १ ॥

इन्द्रवज्रा

सत्यक्षमामार्दवशौचसङ्गत्यागार्जवब्रह्मविमुक्तियुक्तः ।
यः संयमः किं च तपोऽवगूढश्चारित्रधर्मो दशधायमुक्तः ॥ ख ॥ २ ॥
यस्य प्रभावादिह पुष्पदन्तौ, विश्वोपकाराय सदोदयेते ।
ग्रीष्मोष्मभीष्मामुदितस्तडित्वान्, काले समाश्वासयति क्षितिं च ॥ ग ॥ ३ ॥
उल्लोलकल्लोलकलाविलासैर्नोप्लावयत्यम्बुनिधिः क्षितिं यत् ।
न घ्नन्ति यद्व्याघ्रमरुद्दवाद्याः, धर्मस्य सर्वोऽप्यनुभाव एषः ॥ घ ॥ ४ ॥

शार्दूलविक्रीडितम्

यस्मिन्नैव पिता हिताय यतते भ्राता च माता सुतः,
सैन्यं दैन्यमुपैति चापचपलं यत्राफलं दोर्बलम् ।
तस्मिन् कष्टदशाविपाकसमये धर्मस्तु संवर्मितः,
सज्जः सज्जन एष सर्वजगतस्त्राणाय बद्धोद्यमः ॥ ङ ॥ ५ ॥
त्रैलोक्यं सचराचरं विजयते यस्य प्रसादादिदं,
योऽत्रामुत्र हितावहस्तनुभृतां सर्वार्थसिद्धिप्रदः ।
येनानर्थकदर्थना निजमहः सामर्थ्यतो व्यर्थिता,
तस्मै कारुणिकाय धर्मविभवे भक्तिप्रणामोऽस्तु मे ॥ च ॥ ६ ॥

मंदाक्रान्ता

प्राज्यं राज्यं सुभगदयिता नन्दना नन्दनानां,
रम्यं रूपं सरसकविताचातुरी सुस्वरत्वम् ।
नीरोगत्वं गुणपरिचयः सज्जनत्वं सुबुद्धिं,
किं नु ब्रूमः फलपरिणतिं धर्मकल्पद्रुमस्य ? ॥ छ ॥ ७ ॥

ક૧ शील બ્રહ્મચર્ય, जिनवान्धव જિન એટલે તીર્થંકર, બાન્ધવ એટલે બંધુ, તીર્થંકરરૂપ બંધુઓએ (સમુચ્ચયે એકવચન) निरूपित બતાવ્યો अजस्र હંમેશ, અહર્નિશ

ખ૨ આ સર્વ શબ્દો માટે જુઓ 'સંવરભાવના' પૂર્વપરિચય, ધર્મો શીર્ષક નીચે, પૃ ૨૩૬ अवगूढ સંયુક્ત

ગ૩ पुष्पदंत ચંદ્ર સૂર્ય उदयेते ઉદય પામે છે, ઉપર આવે છે ग्रीष्म ઉનાળો, ગરમીની ઋતુ उष्मा ગરમી, સંતાપ, તાપ भीष्म ત્રાસ પામી ગયેલ तडित्वान् વીજળી સાથે ગર્જારવ કરતો મેઘ समाश्वासयति આશ્વાસન આપે છે, ઠંડી કરે છે क्षिति પૃથ્વી

ઘ૪ उल्लोल ઉછાળા મારતા, જોરથી અફળાતા कल्लोल મોજા कलासामर्थ्य विलास છોળ अम्बुनिधि સમુદ્ર, દરિયો प्लावयति પાણીમય કરે છે, ઝબોળે છે व्याघ्र સિંહ (હિંસક પ્રાણીઓ) मरुत् પવનનુ તોફાન, વાવાઝોડું दव દાવાનળ, જંગલની આગ अनुभाव સામર્થ્ય, મહિમા

ङ५. यस्मिन् જે સમયે दैन्य દીનભાવ, નરમ થઈ જવું તે चापचपल ધનુષ્ય જેવું ચપળ दोर्बल ભુજાનું બળ कष्टदशा આપત્તિની દશા सवर्मित સારી રીતે કવચ–બખ્તર ધારણ કરેલો सज्ज તૈયાર

ચ૬ त्रैलोक्य ત્રણ લોક सचराचर સ્થાવર અને જંગમ अनर्थ વેરવિરોધ मह પ્રતાપ, પ્રભાવ व्यर्थिता વ્યર્થ બનાવ્યા कारुणिकाय કરુણામય સ્વભાવવાળા भक्तिप्रणाम ભક્તિ અને પ્રણામ

છ૭ प्राज्य પ્રૌઢ, એકછત્ર, મહાન્ सुभग સુંદર, નસીબવાળી, સૌભાગ્યવાન चातुरी ચતુરાઈ सुस्वरत्व સારો સ્વર હોવાપણું, સુંદર વક્તૃત્વશક્તિ सज्जनत्व સૌજન્ય किं શું શું? ब्रूम કહીએ फलपरिणति ફળપરિપાક, ફળપ્રાપ્તિ कल्पद्रुम–ઇચ્છિત ફળ આપનાર કલ્પવૃક્ષ

क १. તીર્થંકર બંધુઓએ દાન, શીલ (બ્રહ્મચર્ય), તપ અને ભાવરૂપ ચાર પ્રકારનો ધર્મ જગતના હિતને માટે કહ્યો છે તે મારા મનમાં નિરંતર રમણ કરો–સ્થાન પામો.

ख २. (૧) સત્ય, (૨) ક્ષમા (ક્રોધત્યાગ), (૩) માર્દવ (માનત્યાગ), (૪) શૌચ (પવિત્રતા–અદત્તત્યાગ), (૫) સંગત્યાગ (પરિગ્રહત્યાગ), (૬) આર્જવ (માયાત્યાગ–સરલતા), (૭) બ્રહ્મ (શીલવ્રત–બ્રહ્મચર્ય), (૮) મુક્તિ (લોભત્યાગ–સંતોષ), (૯) સંયમ (ઇંદ્રિયો ને મન ઉપર અંકુશ) અને (૧૦) તપની સાથે મળીને ચારિત્રધર્મ દશ પ્રકારનો કહેવામા આવ્યો છે

ग ३. એ(ધર્મ)ના પ્રભાવથી આ દુનિયામા સૂર્ય અને ચંદ્ર વિશ્વ ઉપર ઉપકાર કરવા માટે દરરોજ ઉદય પામે છે અને અતિ આકરા ઉન્હાળાના સંતાપથી ત્રાસ પામી ગયેલ પૃથ્વીને એનો સમય પ્રાપ્ત થતા વીજળીથી ચમકારા કરતો મેઘ આવીને આશ્વાસન આપે છે—ઠંડી પાડે છે—શાંત કરે છે

घ ४. ઉછાળા મારતા મોજાઓની સામર્થ્યભરેલી છોળોથી સમુદ્ર આખી પૃથ્વીને પાણીથી ડુબાવી દેતો નથી અને વાઘ સિંહ વાવાઝોડા અને દાવાનળ (મનુષ્યોનો) સંહાર કરતા નથી એ ધર્મનો મહિમા છે

ङ ५. જ્યારે મહાભયંકર દશા પોતાનુ ફળ આપવા તૈયાર થાય–તેવો વખત આવી પડે, જ્યારે પિતા, ભાઈ, માતા કે પુત્ર પણ નુકસાન કરવા તૈયાર થઈ જાય–સામા થઈ બેસે, જ્યારે આખુ લશ્કર પણ ગરીબ–રાંકડું બની જાય, જ્યારે ધનુષ્ય ધારણ કરવાવાળુ ભુજાનુ બળ પણ દગો દે–નિષ્ફળ થઈ જાય, તેવા આકરા કસોટીના વખતે એ સારી રીતે બખ્તર ધારણ કરેલ સજ્જન ધર્મ આખી દુનિયાનુ રક્ષણ કરવા સન્નદ્ધબદ્ધ થઈ જાય છે – બનતો ઉદ્યમ કરવા તૈયાર રહે છે.

च ६. જે (ધર્મ)ના પ્રસાદથી સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓથી યુક્ત ત્રણે લોક (સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળ) વિજયવંત વર્તે છે, જે પ્રાણીઓને આ ભવ, પરભવમા હિત કરનાર હોઈ સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિને આપનાર થાય છે અને જે ધર્મે પોતાના પ્રભાવની શક્તિથી અનેક અનર્થોની પીડાઓને નિષ્ફળ બનાવેલ છે, તે મહાકરુણામય ધર્મવૈભવને મારો ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર હો

छ ७. ધર્મકલ્પવૃક્ષની ફળશ્રેણિ–વિશિષ્ટ પરિપાક (સાભળો) એકછત્ર મહાન રાજ્ય, અતિ સૌભાગ્યશીલ પ્રેમાળ પત્ની, દીકરાના દીકરા (પૌત્રો), જનપ્રિય રૂપ, સુંદર કાવ્ય કરવાનુ ચાતુર્ય, અસાધારણ સુંદર સ્વર (વક્તૃત્વ), નીરોગીપણુ, ગુણની પિછાન, સજ્જનત્વ સુંદર મતિ આવા આવા કેટલા કેટલા કહીએ, કોને કોને ગણાવીએ ?

गेयाष्टक*

(ध्रुवपद)

पालय पालय रे पालय मां जिनधर्म !
मंगलकमलाकेलिनिकेतन, करुणाकेतन धीर ।
शिवसुखसाधन भवभयबाधन जगदाधार गंभीर ॥
पालय पालय रे०

सिञ्चति पयसा जलधरपटली, भूतलममृतमयेन ।
सूर्याचन्द्रमसावुदयेते, तव महिमातिशयेन ॥ पालय० १

निरालम्बमियमसदाधारा, तिष्ठति वसुधा येन ।
तं विश्वस्थितिमूलस्तम्भं, तं सेवे विनयेन ॥ पालय० २

दानशीलशुभभावतपोमुख–चरितार्थीकृतलोकः ।
शरणस्मरणकृतामिह भविनां, दूरीकृतभयशोकः ॥ पालय० ३

क्षमासत्यसन्तोषदयादिक–सुभगसकलपरिवारः ।
देवासुरनरपूजितशासन–कृतबहुभवपरिहारः ॥ पालय० ४

बन्धुरबन्धुजनस्य दिवानिश–मसहायस्य सहायः ।
भ्राम्यति भीमे भवगहनेऽङ्गी, त्वां बान्धवमपहाय ॥ पालय० ५

द्रङ्गति गहनं जलति कृशानुः, स्थलति जलधिरचिरेण ।
तव कृपयाखिलकामितसिद्धि–र्बहुना किं तु परेण ? ॥ पालय० ६

इह यच्छसि सुखमुदितदशाङ्गं, प्रेत्येन्द्रादिपदानि ।
क्रमतो ज्ञानादीनि च वितरसि, निःश्रेयससुखदानि ॥ पालय० ७

सर्वतन्त्रनवनीत सनातन, सिद्धिसदनसोपान ।
जय जय विनयवता प्रतिलम्भित–शान्तसुधारसपान ॥ पालय० ८

---

* રાગ : આ ભાવનાનો લય બહુ સુંદર છે. 'મોહન મુજરો લેજો રાજ, તુમ સેવામાં રહીશું', એ સ્તવનનો રાગ બરાબર ચાલશે માત્ર 'पालय पालय रे' એ પદ બોલતા જરા ઝોક ફેરવવો પડશે બહુ મજા આવે એવો લય છે

(ધ્રુવપદ) અહો તીર્થંકર મહારાજે બતાવેલ ધર્મ ! તુ અનેક મંગલલક્ષ્મીનું ક્રીડા-સ્થાન છે તુ કરુણાલક્ષણ(સ્વરૂપ) છે તુ મહાધીરજવાન-સ્થિરસ્વરૂપી છે, તું મોક્ષસુખનુ સાધન કરી આપનાર છે, તુ સસારના અનેક ભયોનુ નિવારણ કરનાર છે, તુ જગતનો આધાર છે, તુ મહાગભીર-અગાધ સાગર છે. એવા હે જૈનધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર ! મારો ઉદ્ધાર કર ! મને બચાવ ! મને બચાવ !

૧ હે ધર્મ ! તારા મહિમાના પ્રભાવથી આકાશમા ચડેલા વાદળા પૃથ્વીતળને અમૃતમય જળથી સિચી દે છે અને સૂર્ય-ચદ્ર ઊગે છે.

૨ (તારા મહિમાથી) કોઈપણ પ્રકારના આધાર વગરની આ પૃથ્વી ટેકા વગર ટકી રહી છે-આવો વિશ્વની સ્થિતિનો મૂળસ્થભ જે ધર્મ, તેને વિનય(નમસ્કાર)પૂર્વક હુ સેવુ છુ.

૩ જે ભવ્ય પ્રાણીઓ એનુ શરણ કરે અથવા સ્મરણ કરે તે ભવ્ય પ્રાણીઓને દાન, શીલ, શુભભાવ અને તપ એ ચાર સુખ વડે જેણે કૃતાર્થ કર્યા છે અને જેણે ભય અને શોકને દૂર કરી નાખ્યા છે (એવો તે ધર્મ છે)

૪ એ ધર્મનો ક્ષમા, સત્ય, સતોષ, દયા વગેરે આખો પરિવાર નસીબદાર છે હે ધર્મ ! તારુ **શાસન** દેવતાઓ, અસુરો અને મનુષ્યોથી પૂજિત છે. એ ધર્મ અનેક ભવપરપરાનો નાશ કરે છે. એવા હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર

૫ (હે ધર્મ !) તુ સગાસબધી-પરિવાર વગરનાનો ખરો બાંધવ છે અને સહાય વગરના-આશરા વગરનાનો રાતદિવસ આશરો છે (નોધારાનો આધાર છે) તારી સરખા બધુને તજી દઈને પ્રાણી ભયકર સસારવનમા ભૂલા પડી ભટકે છે.

૬. હે ધર્મ ! તારી કૃપાથી મહાભયકર જગલો હોય છે તે નગર થઈ જાય છે, અગ્નિ હોય છે તે પાણી થઈ જાય છે, મોટો દરિયો હોય ત્યા એક સપાટામાં જમીન થઈ જાય છે અને (તારી કૃપાથી) સર્વ મનકામનાની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી બીજા ઘણાઓનુ મારે શુ કામ છે ? હે ધર્મ ! તુ એકજ મારું રક્ષણ કર-રક્ષણ કર.

૭ આ ભવમા તુ દશે પ્રકારનુ વૃદ્ધિ પામતુ સુખ આપે છે, પરભવમા ઇન્દ્ર વગેરે મહાન્ પદો આપે છે અને અનુક્રમે મોક્ષના સુખને આપનાર જ્ઞાનાદિકને પણ આપે છે.

૮ (હે ધર્મ !) સર્વ તત્રોનુ નવનીત-માખણ ! શુદ્ધ સનાતન ! મુક્તિમદિરે ચઢવાના દાદર ! વિનયવાન પુરુષોને પ્રાપ્ત થતા શાત અમૃતના પાન ! હે ધર્મ ! તારો જય હો, જય હો ! હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર-મને પાળ, પાળ !

નોટ : —

ધ્રુવપદ : બને પંક્તિમાં કુલ સાત સંબોધનો છે મગલ મહોત્સવ, માંગલિક कमला લક્ષ્મી केलि સુખ, વિલાસ निकेतन ઘર, સ્થાન केतन લક્ષણ, સ્વરૂપ, धीर સ્થિરભાવી वाचन નિર્વાણ

१ जलधर વાદળાં पटली મંડળી भूतल પૃથ્વીમંડળ अतिशय પ્રભાવ
२ असदाधारा આધાર વગરની निरालब ટેકા વગર (क्रि वि) विनय નમન, પ્રણતિ
३ चरितार्थीकृत કૃતાર્થીકૃત शरण રક્ષણ स्मरण યાદ, સંભારવું તે
४ सुमग સારો, નસીબદાર, ભાગ્યશાળી शासन આ સંબોધન છે भव ચક્રભ્રમણ, ફેરો परिहार અભાવ, નાશ
५ बन्धु ભાઈ, સગો, સ્નેહી भ्राम्यति રખડે છે, ભટકે છે अङ्गी પ્રાણી
६ द्रङ्गति–नगरायते નગર થઈ જાય છે जलति પાણી થઈ જાય છે कृशानु અગ્નિ स्थलति સ્થળ થઈ જાય છે, જમીન થઈ જાય છે कामित ઇચ્છિત, ઇચ્છેલ વસ્તુઓની, बहुना બીજા ઘણા (જરા આક્ષેપથી કહેવાનું છે તેથી) परेण પારકાઓ વડે (સમુચ્ચયાર્થે એકવચન)
७ उदित વધતા જતા, વધારે વધારે મળતા दशाग સુખનાં દશ અંગો છે ધન, આરોગ્ય, ઇંદ્રિયોની અવિકળતા વગેરે प्रेत्य પરભવે, જન્માંતરે क्रमत આગળ જતાં, in due course वितरसि તું આપે છે सुखद સુખ આપનાર
८ तत्र વ્યવહારશાસ્ત્ર, ગોઠવણ नवनीत માખણ, સાર सनातन ત્રણ કાળ સ્થાયી, અવિનાશી सदन મંદિર सोपान પગથિયું, દાદરો प्रतिलम्भित પ્રાપ્ત થતો, પ્રાપ્ત કરેલો

———

ધર્મભાવના : પરિચય

क १. આ ભાવનામા આપણે બહુ સુદર પ્રદેશમા પ્રવેશ કરીએ છીએ આ પ્રાણીનાં સર્વ કૃત્યોને નિયમિત રાખનાર, મર્યાદામાં રાખનાર અને સયમિત રાખનાર ધર્મ છે. એ વિષય એટલો વિશાળ છે કે એના ઉપર ગમે તેટલુ લખવામા આવે તે ઓછુ જ પડે. 'ધર્મ' શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. તે પર વિશેષ વિવેચન આગળ થશે

આ જીવનમા ચાર પુરુષાર્થ પ્રાણીએ સાધવાના છે અને તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ છે 'ધર્મ'મા સામાન્ય વ્યવહારદષ્ટિએ ક્રિયાકલાપનો સમાવેશ થાય છે અને પરમાર્થ-દૃષ્ટિએ આત્મસન્મુખતાનો સમાવેશ થાય છે 'અર્થ' એટલે ધન, પૈસાની પ્રાપ્તિ. 'કામ' એટલે ઇંદ્રિયના ભોગોપભોગની સેવના અને 'મોક્ષ' એટલે અજરામર સ્થાનની પ્રાપ્તિ એમા મોક્ષ તો સાધ્યભાવના આદર્શમાં રાખવાનુ છે અને અર્થ તથા કામ એવી રીતે સાધવા ઘટે કે તેનો ધર્મ સાથે વિરોધ ન થાય આ જરા મુશ્કેલ છે પણ જરૂરી કર્તવ્યસૂચન છે, એની ચાવીઓ આ ભાવનામા પ્રાપ્તવ્ય છે આનો વિચાર ભાવનાને અતે કરવાનું રાખીએ, અને લેખકશ્રીનો ભાવનાનો વિચાર કરતાં એ સાપેક્ષ નજર ધ્યાનમા રાખીએ

સર્વ જીવો તરફ બધુભાવ રાખનાર શ્રી તીર્થંકરદેવે ધર્મ ચાર પ્રકારનો બતાવ્યો છે. સર્વ જીવને સસારપર્યટનની ઉપાધિમાથી મુકાવવાની તીવ્ર ભાવના થાય ત્યારે જ પ્રાણી તીર્થંકર થવા યોગ્ય કર્મ ઉપાર્જન કરે છે. એટલે એની જગત્બધુભાવવૃત્તિ સમજી શકાય તેવી અને સુવિખ્યાત છે એમણે જે ચાર પ્રકારનો ધર્મ બતાવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છે –

(૧) દાન : પોતાની વસ્તુઓ, પોતાનુ ધન બીજાને આપવુ, આપવામા પૂર્ણ પ્રેમભાવ રાખવો પોતાની શક્તિ જોઇને આપવુ અને જે વ્યક્તિને કે સસ્થાને આપવાનુ હોય તેની યોગ્યતા જોઈને આપવુ ચિત્ત, વિત્ત અને પાત્ર આ ત્રણે બાબતો દાનને અગે વિચારવાની હોય છે દાનમા મૂર્છાનો ત્યાગ રહેલો છે અને ત્યાગધર્મની શરૂઆત દાનથી થાય છે. દેશ-ત્યાગ અને સર્વત્યાગની પ્રથમ ભૂમિકા દાનથી શરૂ થાય છે દાન આપનારનો પ્રેમ કેવો છે, એના હૃદયમા કઈ ભાવના વર્તે છે અને તેનો ધનાદિ પર મૂર્છાભાવ કેટલો ઓછો થયો છે તેના પ્રમાણમા તેને ફળ બેસે છે દાનની રકમ સ્વસપત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે કરોડાધિપતિ લાખો આપી શકે અને સામાન્ય સ્થિતિનો માણસ બે આના આપે આપતી વખતે તેના માનસિક પરિણામ કેવા વર્તે છે તે પર દાનની વિશિષ્ટતા અકાય છે દાન શબ્દની સાથે ધનસપત્તિ પ્રથમ યાદ આવે છે. છતા એના દાન કરતા પણ અભયદાનની કિમત વધારે છે કોઈ જીવને બચાવવો, છોડાવવો, મૃત્યુમાથી ઉગારવો એ વધારે મહત્ત્વનુ દાન છે પ્રાણી ધન કરતા પણ જીવને સ્વભાવિક રીતે જ વધારે અગત્ય આપે છે. કેટલાક કીર્તિ ખાતર પૈસા આપે છે તેને કીર્તિદાન કહેવામા આવે છે. એના બદલામા કીર્તિ મળે છે, પણ

ત્યા પૂર્ણવિરામ થઈ જાય છે નિઃસ્વાર્થભાવે, પ્રેમપૂર્વક, પોતાની ફરજ સમજી, વિવેકને આગળ કરી જે દાન અપાય તેનો મહિમા વિશેષ છે

દાનના અનેક પ્રકારનો વિચાર અનેક ગ્રંથોમા બતાવ્યો છે તે સર્વ આદરણીય છે. એમાં જેટલે અંશે પોતાની જાતને ભુલાય, ફરજના ખ્યાલથી ગુપ્ત દાન દેવાય અથવા પ્રસિદ્ધિનો મોહ ઓછો થાય તેટલે અંશે લાભ વધારે છે. દાન આપવાની ભાવના તો સર્વ પ્રકારે ઇષ્ટ છે.

(૨) **શીલ (બ્રહ્મચર્ય)**. દેશથી અથવા સર્વથી. દેશથી એટલે સ્વદારાસંતોષ. સામાન્ય કર્તવ્યપરાયણ માણસ પણ પરસ્ત્રી તરફ રાગથી જુએ નહિ પરસ્ત્રી એટલે પારકાની સ્ત્રી એટલુ જ નહિ પણ તેમા કુમારિકા, વિધવા, વેશ્યા, ગુણિકા આદિ સર્વનો સમાવેશ થાય છે એમા તિર્યંચ સાથેના વિષયનો પણ સમાવેશ થાય છે પરણેલો માણસ અન્ય સ્ત્રીનો વિચાર કરે તો તે પોતાની સ્ત્રીને અન્યાય જ આપે છે. આખા વ્યવહારને અનુરૂપ સ્વદારાસંતોષ વૃત્તિ જરૂર કેળવવા યોગ્ય છે. અપરિણીત કે વિધુરને સર્વથા બ્રહ્મચર્ય રાખવાનું છે.

બ્રહ્મચર્ય પાળવા માટે કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ અનુભવીઓએ કરી છે, તેને શિયળની નવ વાડો કહેવામા આવે છે ૧. સ્ત્રી, પશુ ને નપુંસકવાળી વસ્તીમા વાસ ન કરવો. ૨. સ્ત્રી-સંબધી કથા ન કરવી ૩. સ્ત્રી જે આસન પર બેઠી હોય ત્યા બે ઘડી સુધી બેસવું નહિ. ૪. સ્ત્રીઓના અંગોપાંગ નીરખી નીરખીને જોવાં નહિ ૫ જ્યા બાજુના ઓરડામા વિલાસ થતો હોય ત્યાં સૂવુ–રહેવુ નહિ ૬. પૂર્વે ભોગવેલ ભોગો કે કરેલ ક્રીડાઓ સંભારવાં નહિ ૭. અતિવીર્યવર્ધક (પૌષ્ટિક) ખોરાક લેવો નહિ ૮ પેટ ભરીને–ચાંપીને જમવું નહિ. ૯. શરીરની શોભા–વિભૂષા કરવી નહિ આ સૂચનાઓ બ્રહ્મચર્ય–રક્ષા માટે છે પોતાની સ્ત્રી સાથે વિષયસેવનમા પણ બનતો સંયમ રાખવો બ્રહ્મચર્યવ્રત ઉપર યોગની પ્રગતિનો આધાર છે અને આત્મવિકાસમા એ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ લક્ષ્યમા રાખવુ સ્ત્રી એટલે સંસાર એ ખ્યાલમાં રાખવુ. આત્મિક પ્રગતિ ઇચ્છનારે બ્રહ્મચર્યને–શિયળને અતિ મહત્ત્વનુ અંગ ગણવાનુ છે

સ્ત્રીઓએ આ સર્વ હકીકત પુરુષોને અંગે ઘટતા ફેરફાર સાથે સમજી લેવાની છે સ્ત્રીનું ધૈર્ય વિશેષ બળવાન ગણાય છે એ ધારે તો પોતાની જાત ઉપર પુરુષ કરતા વધારે કાબૂ રાખી શકે સતી સ્ત્રીઓનાં નામો પ્રભાતમા લેવાય છે તે તેમના સતીત્વને અંગે, એકનિષ્ઠા-યુક્ત પતિસેવાને અંગે અને શિયળવ્રત તથા સદાચારને અંગે છે, એ ધ્યાનમા રાખવુ. કલાવતી, મયણાસુંદરી, સીતા, અંજનાસુંદરી આદિ સતીના સુવિખ્યાત ચારિત્રોમાં શિયળનો જ મહિમા ભર્યો છે આ ધર્મનો બીજો પાયો છે

(૩) **તપ :** ધર્મનો ત્રીજો પ્રકાર તપ છે નવમી નિર્જરાભાવનામાં આપણે એના બાહ્ય તેમ જ આભ્યંતરભેદો વિચારી ગયા છીએ પ્રત્યેકના છ છ ભેદો સમજ્યા અને તેના પર વિસ્તારથી વિચારણા કરી (જુઓ પ્રથમ ભાગનો પૂર્વપરિચય) અત્ર ફરી તે પર ચર્ચા

કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. દાનથી ધર્મની શરૂઆત થાય, ધન વસ્તુ પરની મૂર્છા છૂટતી જાય, પછી શિયળથી શરીર પર અંકુશ આવતો જાય, ધીમે ધીમે ખૂબ પ્રગતિ થતી જાય. તપથી ઈષ્ટ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને જેમ જેમ આત્મસ્વરૂપનું સાચું ભાન થતું જાય તેમ તેમ પરવસ્તુ પર રાગ ઘટતો જાય છે. એની શરૂઆત સામાન્ય બાહ્ય ત્યાગથી થાય છે, મર્યાદાથી શરૂ થાય છે અને એવી રીતે નિયમિતપણું આવતા ધીમે ધીમે શરીર પર અને મન પર કાબૂ વધતો જાય છે છેવટે સર્વત્યાગ કરતા શરીર પરની માયા પણ છૂટી જાય છે. તપ કર્મને તપાવનાર હોઈ ધર્મમાર્ગમા બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

અનેક મહાપુરુષો રાજ્ય છોડી જંગલ સેવે છે અને શરીરને દમે છે તે કાંઈ મનસ્વી કે તરંગીપણાનું પરિણામ નથી, પણ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી કરેલા અવલોકનને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ વિશાળ દૃષ્ટિ છે તપનો આશ્રય કરવાથી એ ગુણનો ખ્યાલ આવે તેમ છે તપનો મહિમા સવિસ્તર અગાઉ વર્ણવ્યો છે ત્યાથી સમજી લેવો.

(૪) **ભાવ :** ધર્મનો ચોથો પ્રકાર ભાવ છે. આમા આંતરવૃત્તિઓનો–શુભ અધ્યવસાયનો સમાવેશ થાય છે દાનની શોભા, શિયળની મહત્તા, તપની આકર્ષકતા ભાવ પર ખૂબ આધાર રાખે છે ભોજનમા જે સ્થાન મીઠાનું–લવણ (નીમક)નુ છે તે સ્થાન ધર્મસામ્રાજ્યમા ભાવનું છે. મીઠા વગર ગમે તેટલી મોઘી કે પ્રચુર દ્રવ્યવાળી ચીજો મીઠાશ આપતી નથી તેમ ભાવ વગર સર્વ ધર્મવ્યવહાર ઉપર ઉપરનો ક્ષણિક અને બાહ્ય રહે છે. નાના બાળકને અંતરના ઉમળકાથી બોલાવાય તો જ તેને આકર્ષણ થાય છે. ભાવ હૃદયનો પ્રેમ.અંતરની ઊર્મિ એ બહુ ઉપયોગી બાબત છે ભાવની નિર્મળતા ઉપર કર્મબંધન ને કર્મક્ષયનો તેમ જ પ્રગતિ આદિનો આધાર રહે છે

આ દાન, શીલ તપ ભાવ પર વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરતા પુસ્તકો ભરાય તેમ છે. પ્રત્યેકના દૃષ્ટાંતો પણ અનેક છે અહી મને એ સર્વનો સંચય કરનાર એક સજ્ઝાય યાદ આવે છે તે લખી આ અતિ ઉપયોગી આકર્ષક વિષય છોડી દઈએ તે સ્વાધ્યાય નીચે પ્રમાણે છે·

રે જીવ ! જિન ધર્મ કીજિયે. ધર્મના ચાર પ્રકાર;
દાન શિયળ તપ ભાવના, જગમા એટલુ સાર. રે જીવ ! ૧.
વરસ દિવસને પારણે, આદીશ્વર સુખકાર;
શેલડી રસ વહોરાવીઓ, શ્રી શ્રેયાંસકુમાર. રે જીવ ! ૨.
ચંપાદ્વાર ઉઘાડવા, ચારણીએ કાઢયાં નીર;
સતી સુભદ્રાએ જસ લહ્યો, શિયળે સુરનર ધીર. રે જીવ ! ૩.
તપ કરી કાયા શોષવી, સરસ વિરસ આહાર;
વીર જિણંદ વખાણીઓ, ધન ધન્નો અણગાર. રે જીવ ! ૪.
અનિત્યભાવના ભાવતાં, ધરતાં ધરમનુ ધ્યાન;
ભરત આરિસાભુવનમા, પામ્યા કેવળજ્ઞાન. રે જીવ ! ૫.
ધર્મવૃક્ષ સુરતરુ સમો, જેહની શીતળ છાય;
સમયસુંદર કહે સેવતા, મનવાંછિત ફળ થાય. રે જીવ ! ૬.

(મારા સ્મરણમા છે તે પ્રમાણે આ લખેલ છે) એમાનુ પ્રત્યેક ઉદાહરણ વિચારી દાન, શિયળ, તપ અને ભાવને ઓળખવાની આવશ્યકતા છે. એ સર્વનુ વિવેચન અત્રે કરવુ સ્થળની નજરે શક્ય નથી સર્વ કોઈએ આ ચારે પ્રકારને ખૂબ સમજવા–વિચારવા યોગ્ય છે અને માત્ર વિચારીને ન અટકતા તેનો સત્વર અમલ કર્તવ્ય છે.

આવી રીતે ચાર પ્રકારનો ધર્મ શ્રી વીતરાગ દેવે જગતના જીવોના હિતને માટે બતાવ્યો છે એ ચાર પ્રકારમા વિશિષ્ટતા એ છે કે એ ધનવાન કે ગરીબ, બાળ કે વૃદ્ધ, સશક્ત કે અશક્ત, ભણેલ કે અભણ સર્વ કોઈ આચરી શકે છે અને પોતાની શક્તિ, સ્ફુર્તિ અને વિવેકશક્તિ અનુસાર ફળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે એ ચારે પ્રકારોમા બાહ્ય અને આતરભાવ છે તે સમજવા યોગ્ય છે

આવા પ્રકારનો ધર્મ મારા મનમા નિરતર રમો. આ ધર્મભાવના છે 'નિરતર' કહેવાનો હેતુ એ છે કે ધર્મભાવનાનો અભ્યાસ સતત કરવાની આવશ્યકતા છે એમા આંતરો કદી પણ પડવો ન જોઈએ અભ્યાસ એ રીતે જ થાય છે પાતજલયોગસૂત્ર (૧–૧૪)મા કહ્યુ છે કે દીર્ઘકાળ સુધી આતરા વગર અને સત્કારપૂર્વક એને સેવ્યો હોય તો **અભ્યાસ** પાકો જામી જાય છે, ભૂમિ દૃઢ થાય છે એમા સત્કારને અગે તપ, બ્રહ્મચર્ય, વિદ્યા અને શ્રદ્ધા એ ચારેની ઉપયુક્તતા બતાવી છે આવી રીતે નિરતર અભ્યાસ પાડવાથી એની જમાવટ પાકી થાય છે હવે આવી રીતે ભૂમિકાને દૃઢ કરીને તેમા શ્રદ્ધા અને પ્રેમપૂર્વક દાન, શિયળ, તપ અને ભાવને સ્થાપન કરીને ભાવનામા આગળ વધીએ

અહી જે ધર્મના ચાર પ્રકાર બતાવવામા આવ્યા છે તે અતિ સુદર છે હવે પછી જે વિશિષ્ટ ધર્મો જોઈશુ તેનુ મૂળ આમા હોવાથી અતિ આવશ્યક છે એની ખૂબી એ છે કે એ સર્વ ભૂમિકામા રહેલ પ્રાણીને ઉપકારી થઈ શકે છે આપણે ધર્મનો અનેક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે તે પૈકી આ એક દિશા થઈ

આની સાથે આપણે માર્ગાનુસારીના ગુણો વિચારી શકીએ, દેશવિરતિ શ્રાવકના ગુણો વિચારી શકીએ, એને માટે આપણે યોગશાસ્ત્ર (શ્રીમાન્ હેમચદ્રાચાર્યપ્રણીત)નો હવાલો આપીએ એ પણ અતિ ઉપયોગી ધર્મગ્રથ છે. તેમા પ્રથમના ચાર પ્રકાશો તો પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ ખાસ વિચારવા–આદરવા યોગ્ય છે.

શ્રાવકના ગુણને સમજવા માટે 'ધર્મરત્ન' ગ્રથ પણ એટલો જ સુંદર છે અને એની કથાઓ પણ હૃદયગમ છે તે મુદ્રિત હોઈ સુલભ છે આ અતિ આવશ્યક વિભાગ પરથી આગળ ચાલીએ

ख २ લોકોત્તર ધર્મના બે પ્રકાર છે શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ દશવૈકાલિક સૂત્રની ટીકામા આ૦ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી ધર્મના આવા બે પ્રકાર પાડીને કહે છે કે દ્વાદશાગી–મૂળ આગમ એ શ્રુતધર્મ છે સ્વાધ્યાય, વાચના વગેરે તત્ત્વચિતવના કરવી એ ધર્મનુ કારણ હોવાથી એ

પ્રથમ લોકોત્તર ધર્મ છે અને બીજો પ્રકાર ચારિત્રધર્મ છે. કર્મક્ષય માટે જે આચરણ કરવું તે ચારિત્રધર્મ. એ શ્રમણધર્મ છે. શ્રમણ ન હોય તેને પણ સમજવા યોગ્ય તેમ જ આચરવા યોગ્ય છે એના પર વિવેચન સંવરભાવના (આઠમું પ્રકરણ)ના પૂર્વપરિચયમાં કર્યું છે. અત્ર તેના નામો બતાવ્યા છે તે ફરી વાર વિચારી જઈએ ખૂબ મનન કરવા યોગ્ય એ ધર્મો છે, અને એની વિશિષ્ટતા એ છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મની દશ આજ્ઞા એ ધર્મમાં જે પ્રમાણે અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે તે પ્રમાણે લોકોત્તર ધર્મમાં દશ ધર્મોનું અતિ અગત્યનું સ્થાન છે. સંક્ષેપમાં તે નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) **સત્ય**—સાચું બોલવું એ સાતમો સત્યધર્મ છે.

(૨) **ક્ષમા**—ક્રોધત્યાગ તે પ્રથમ ક્ષાંતિ-ક્ષમાધર્મ છે

(૩) **માર્દવ**—અભિમાન-ત્યાગ એ બીજો માર્દવધર્મ છે

(૪) **શૌચ**—બાહ્ય, આભ્યંતર પવિત્રતા, જીવઅદત્ત સ્વામીઅદત્ત, ગુરુઅદત્ત, તીર્થંકર-અદત્તનો ત્યાગ એ આઠમો શૌચધર્મ છે

(૫) **સંગત્યાગ**—સર્વ ધનાદિક સંચય સંયોગત્યાગ. એ નવમો અકિંચનત્વધર્મ છે

(૬) **આર્જવ**—માયાત્યાગ, દંભત્યાગ. એ ત્રીજો આર્જવધર્મ છે

(૭) **બ્રહ્મ**—શીલવ્રત બ્રહ્મચર્ય એ દશમો બ્રહ્મધર્મ છે

(૮) **વિમુક્તિ**—લોભત્યાગ, સંતોષધારણ એ ચોથો મુક્તિધર્મ છે

(૯) **સંયમ**—ષડ્જીવનિકાયસંરક્ષણવ્યાપાર. એ છઠ્ઠો સંયમધર્મ છે.

(૧૦) **તપ**—બાહ્ય આભ્યંતર તપ એ પાંચમો તપ-ધર્મ છે

એનો અનુક્રમ સંવરભાવનામાં બતાવ્યો છે તે જ છે અહીં કવિતાનો અનુપ્રાસ મેળવવા એના સંખ્યાસ્થાનમાં ફેરફાર કર્યો જણાય છે એને યાદ રાખવા નવતત્ત્વની ૨૯મી ગાથા ઉપયોગી છે **खंती मद्दव अज्जव, मुत्ती तव संजमे अ बोधव्वे। सच्चं सोअं अकिंचणं च, बंभं च जइधम्मो ॥** એને દશ આજ્ઞામાં નીચે પ્રમાણે રૂપક અપાય .

૧ ગમે તેટલા ઉશ્કેરવાના પ્રસંગમાં પણ તારે ક્ષમા રાખવી.
૨ માન કોઈના રહેવાના નથી, તારે પણ નમ્રતા રાખવી
૩ માયા-કપટ-દંભ છોડી તારે નિરંતર સરળતા રાખવી
૪ વસ્તુ, ધન કે સંબંધ પર મૂર્છા ન રાખતાં સંતોષ રાખવો
૫. શરીર અને મનને કસી, તેની પાસે કસરત કરાવવી અને તેના પર અંકુશ કેળવવો.
૬ સર્વ જીવોને અભય આપવાનો વ્યાપાર કરવો અને કાયા પર અંકુશ રાખવો
૭ સત્ય, પ્રિય, હિત, મિત અને તથ્ય બોલવું અથવા મૌન રહેવું.
૮ બહારથી ને અંદરથી પવિત્ર રહી પારકી ચીજને પારકી જાણવી.

૯ મારાપણાની–સ્વામિત્વની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો.

૧૦. વિષયવાસનામા ન પડતા યોગશક્તિ ખીલવવી.

આ દશે ધર્મોને ખૂબ વિગતથી અનેક પ્રકારે સમજવા, વિચારવા યોગ્ય છે. એના સામાન્ય–વિશેષ રૂપમા ખૂબી એ છે કે એમા પાચે વ્રતોનો તથા કષાયનો અને યોગના સવરનો સમાવેશ થઈ જાય છે એનો સર્વથા સ્વીકાર થાય તો અતિ ઇષ્ટ છે, દેશથી–અશથી પણ અમલરૂપે સ્વીકાર ઇષ્ટ છે એ શ્રમણ એટલે સાધુના ધર્મો છે એમ ધારીને સાધુ ન થયા હોય તેમણે તેને છોડી દેવાના નથી વેશ કરતા પણ વધારે અગત્ય વર્તનરૂપ ચારિત્રને આપવાની હોઇને એનો યથાશક્તિ સ્વીકાર સર્વ અવસ્થામાં ખાસ કર્તવ્ય છે અને એમા પ્રગતિ સાધ્યને માર્ગે લઈ જઈ અતે સાધ્યે પહોચાડનાર છે એ વાત લક્ષ્યમાં રાખવી.

ग ૨ ધર્મનો એક પ્રકાર દાન, શીલ, તપ, ભાવરૂપ પ્રથમ ગાથામાં જોયો, બીજી ગાથામાં એનો 'ચારિત્ર' વિભાગ જોયો. હવે ધર્મ એટલે વસ્તુસ્વભાવ वत्थुसहावो धम्मो । કોઈ પણ વસ્તુનો સ્વભાવ તે તેનો ધર્મ કહેવાય છે બરફ ઠડી આપે તે તેનો ધર્મ છે, પાણી તૃષાને છિપાવે તે પાણીનો ધર્મ છે, વસ્તુને ગતિ આપવાનુ કામ ધર્માસ્તિકાય કરે છે તે તેનો ધર્મ છે. આવી રીતે પ્રત્યેક વસ્તુ પોતાના મૂળ સ્વભાવમા વર્તે તે તેનો ધર્મ છે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આત્મા પોતાના સ્વભાવમા વર્તે તે તેનો ધર્મ છે અને સ્વભાવમા ન વર્તતા વિભાવમા પડી જાય તો તેટલે અશે તેની ધર્મચ્યુતિ થાય છે ચેતનનો સ્વભાવ શો છે અને વિભાવો કયા છે તે પર અત્ર વિવેચન કરવુ અસ્થાને છે. અત્ર ધર્મ કેમ થાય તેની વિચારણામા એના સ્વભાવને સ્થાન છે તે ધ્યાનમા રાખીએ

મુદ્દાની વાત એ છે કે દરેક ચેતન કે અચેતન પદાર્થ પોતાના સ્વભાવમા રહે તે તેનો ધર્મ છે. સ્વભાવ એ જ ધર્મ છે, અને સ્વભાવવિરુદ્ધ વર્તન થાય તો ધર્મનો નાશ તેટલા પ્રમાણમા થાય છે. આ હકીકત આપણે કુદરતમા જોઇએ તો ત્યાથી પણ તેને અગે અનેક દૃષ્ટાતો મળી આવશે

દાખલા તરીકે સૂર્યનો સ્વભાવ લોકોને પ્રકાશ આપવાનો છે ચદ્રનો સ્વભાવ પ્રકાશ સાથે શાતિ આપવાનો છે સૂર્ય એના નિયમ મુજબ દક્ષિણાયન, ઉત્તરાયણના ક્રમે નિરતર ઊગે છે અને પ્રકાશ આપવાનુ કાર્ય કરે છે. તેવી જ રીતે ચાદ્રમાસની ગણતરી પ્રમાણે ચદ્ર ઊગે છે અને પોતાની જ્યોત્સ્નાથી જગતને શાતિ આપે છે એનો સ્વભાવ વિશ્વ ઉપર ઉપકાર કરવાનો છે અને એ ઉપકારકાર્ય સૂર્ય અને ચદ્ર પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર કરે છે

વરસાદના અનેક સ્વભાવમાનો એક સ્વભાવ જગતને શાતિ આપવાનો છે સખ્ત ઉન્હાળાના તડકાથી લોકો અને આખી પૃથ્વી બળુ બળુ થઈ ગ્હી હોય છે જ્યારે ૧૧૦, ૧૧૨ કે તેથી વધારે ડીગ્રી ગરમી પડતી હોય અને શરીર પર પાતળુ ખાદીનુ પહેરણ પણ આકરુ લાગતુ હોય, ત્યારે કાળક્રમે પૃથ્વી ગગનમડળવ્યાપી વરસાદ વરસીને શાંતિ આપે

છે, ગરમી દૂર કરે છે અને પૃથ્વીને ઠંડી બનાવે છે. આ પ્રમાણે કરવું તે વરસાદનો ધર્મ છે ગરમ થયેલ પદાર્થોને અથવા લોકોને સમાશ્વાસન આપવું તે તેનો સ્વભાવ છે અને તે તેના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તીને તેવી રીતે પોતાની ફરજ બજાવે છે[1]

ગ ૪ ધર્મનો પ્રભાવ વધારે વિચારવા જેવો છે. દરિયાના ઉછાળા, એના તરંગો, એના મોજાઓ જ્યારે જુન-જુલાઈ માસમા આવે છે ત્યારે જોયા હોય તો મોટી સ્ટીમરોને એ વીશ-પચીશ ફીટ ઊંચે ચઢાવી પછાડે છે. કાંઠા ઉપર એની ગર્જના સાભળી હોય કે ઉછાળા જોયા હોય તો પ્રાણી વિચારમાં પડી જાય છે, છતા એવો મહાન સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા મૂકતો નથી અને આખી પૃથ્વી ઉપર પાણી ફેરવી સ્થળને બદલે જળ કરી મૂકતો નથી એ એનો સ્વભાવ છે સમુદ્ર પોતાની મર્યાદામા રહી કલ્લોલના વિલાસ કરે છે, પણ એનો સ્વભાવ મૂકીને એ જરા પણ આગળ વધતો નથી એ એનો સ્વભાવ છે, એ એનો ધર્મ છે. એ પોતાનો સ્વભાવ છોડી વિભાવમા આવતો નથી

સિંહ પ્રાણીને મારતો નથી, પવનનુ વાવાઝોડુ પ્રાણીને ઉડાડી મૂકતું નથી, દવ પ્રાણીને બાળી મૂકતો નથી તેમ જ બીજા અનેક ઉપદ્રવો – ધરતીકંપ, પાણીના (નદીનાં) પૂર વગેરે પ્રાણીને ખલાસ કરી મૂકતા નથી એ સર્વ ધર્મનો મહિમા છે. આ છેલ્લી હકીકતમા પ્રાણીના આયુષ્યબળને પ્રાધાન્ય આપવામા આવ્યુ હોય તો ધર્મના પ્રભાવ બરાબર સમજાય છે. જ્યા સુધી આયુષ્ય બળવાન હોય છે ત્યા સુધી કુદરતના કોપો કાંઈ કરી શકતા નથી. આ વ્યક્તિગત ધર્મનો પ્રભાવ ગણાય એમા અને સૂર્ય-ચંદ્રની હકીકતમા ઘણો તફાવત છે. એમા સમુચ્ચયકર્મનો સવાલ ઊભો થાય છે તે સિંહ વગેરેમા ઊઠતો નથી અને વ્યાઘ્રનો સ્વભાવ મારવાનો છે તેથી તેમા 'વસ્તુસ્વભાવ' ધર્મનો અર્થ લાગુ પડે તેમ નથી.

---

૧ બીજી રીતે જોઈએ તો સૂર્ય-ચંદ્ર આ પૃથ્વી પર જ ઊગે છે અને વરસાદનો ક્રમ ઋતુ અનુસાર થાય છે તે પણ વસ્તુસ્વભાવે બને છે એ ઉપરાત સૂર્ય ઊગે કે વરસાદ વરસે તેમા એના સ્વભાવ ઉપરાત કોઈ પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય કલ્પવો અશક્ય છે એવુ સમુદાયકર્મ કોઈ નથી કે જેના પ્રભાવથી સૂર્યચંદ્ર ઊગતા હોય આ ખુલાસો વિચારવા યોગ્ય છે સમુદાયકર્મ જેવી કોઈ ચીજ હોય તો પણ કર્મપ્રકૃતિની કોઈ દશામા હુ તેને મૂકી શકતો નથી વસ્તુસ્વભાવ તરીકે ધર્મની વ્યાખ્યા કરતા આ કુદરતી બનાવોનો ખુલાસો મને શક્ય લાગ્યો છે જે નિયમ સૂર્ય-ચંદ્રને લાગુ પડે છે તે જ વરસાદને લાગુ પડે છે

વ્યવહારમા આપણે કહીએ છીએ કે 'ધર્મના પ્રભાવથી સર્વ સારા વાના થશે, વરસાદ-પાણી સારા થશે,' એવુ પ્રચલિત વાક્ય બોલાતુ હોય તો તેને તે તરીકે સમજવુ વસ્તુસ્વભાવ મને વધારે બંધબેસતો લાગે છે આ મુદ્દા ઉપર બે શ્લોકો 'પરિચય'મા છે અને બે 'અષ્ટક'મા છે તે વિચારવા યોગ્ય છે ધર્મનો અર્થ વસ્તુસ્વભાવ કરીએ તો ખુલાસો શક્ય છે, પણ આગળના શ્લોકમા સિંહ ને દવની વાત આવશે ત્યા તે અર્થ બંધ બેસતો થતો નથી આ ચર્ચવા યોગ્ય વિષય છે તેથી વ્યવહારુ વચન તરીકે ચલાવી લેવા યોગ્ય ગણાય

સર્વ વાતની મતલબ એ જણાય છે કે ધર્મના પ્રભાવથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને આનંદ-લહેર વર્તે છે. જેણે પૂર્વભવમા ધર્મારાધન કર્યું હોય તેને એ સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતાઓ રહે છે અને કુદરત પણ તેને અનેક પ્રકારની અનુકૂળતાઓ કરી આપે છે. એ રીતે સર્વ ધર્મનો મહિમા છે.

ङ ५ હવે ધર્મનો બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરીએ. ધર્મનો એક અર્થ પુણ્ય-સુકૃત્યનો પરિપાક. સારા કાર્ય કરવાથી સારાં કર્મ બધાય છે અને તેનુ ફળ મળે છે. એ અર્થમા 'ધર્મ' શબ્દ વપરાય છે. અને બીજી રીતે જોઈએ તો ધર્મ કરવાની ભાવના અથવા સચ્ચારિત્રશીલ વર્તન કરવુ તે પણ 'ધર્મ' તરીકે ઓળખાય છે.

જીવનમાં એવા પ્રસગો પણ આવે છે કે જ્યારે ચારે તરફ દિશા સૂઝતી નથી, આપત્તિનાં વાદળ વરસે છે, પૈસા હોય તે ચાલ્યા જાય છે, સગા—સબધીઓમાથી મુદ્દાસરના માણસો ઊડી જાય છે, ચારે તરફથી આફતના સમાચાર આવે છે અને પ્રાણી હતાશ થઈ ઊંચે આભ, નીચે ધરતી તરફ જોઈ રહે છે. એવે વખતે એની અપકીર્તિ થાય છે, ખાવા-પીવાનાં સાસા પડે છે, અક્કલ બહેર મારી જાય છે આ સર્વ માઠા દિવસના લક્ષણો છે.

આવા દુઃખના દહાડામા માતા—પિતા, ભાઈ કે દીકરા સહાય કરવાને બદલે સામા થઈ બેસે છે નજીવા બનાવો યાદ કરી મ્હેણાં મારે છે. કેટલી વાર બને તેટલુ નુકસાન કરવા પ્રયત્ન કરે છે પોતે રાજા હોય તો આખુ લશ્કર દીન બની જાય છે, ઉત્સાહહીન થઈ જાય છે અને પોતે ગમે તેવો બળવાન હોય અને ભુજાના બળ પર ઝઝૂમતો હોય તે સર્વ નિષ્ફળ બની જાય છે.

આવે વખતે મિત્ર રહેતા નથી, સગા યાદ કરતા નથી, પુત્રો પરાઙમુખ થઈ બેસે છે, છે, જેના ઉપર ગણતરી મૂકી હોય ત્યાથી ખાલી હાથે પાછા આવવાનું બને છે અને આખી દુનિયા જાણે ઘોર અધકારમય થઈ ગઈ હોય એવુ લાગે છે.

વિપત્તિ–સમયનું ચિત્ર ઘણુ કરુણામય દોરી શકાય, પણ તે જરૂરી નથી. વાત એ છે કે એવા કષ્ટસમયમાં સગાસબધી, સ્નેહી અને ખુદ છોકરા કે ભાઇઓ તજી જાય છે તેવે વખંતે ખરી મદદ ધર્મ કરે છે જો પૂર્વભવમા શુભ કર્મ કરેલ હોય તો તે આડા આવીને મદદ કરે છે આ ધર્મનો એક પ્રકાર જાણવો

અથવા બીજી રીતે જોઈએ તો એવા અતિ આપત્તિના વખતમા ક્ષમા, સરળતા, નિર્દંભતા, સતોષ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય આદિ ધર્મો ખરો ટેકો આપે છે એનો જે આશ્રય લે તેને આપઘાત કરવો પડતો નથી. એને એ આપત્તિ સામે લડવાનુ અતર્બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને વગર ગભરાયે એ ધર્મકવચથી સન્નદ્ધબદ્ધ થઇને શાતિથી આપત્તિ સહન કરે છે અને એના પૂરબહારમાં પ્રકાશી ધૈર્ય ધારણ કરી શકે છે.

અન્ય દેશમા આપઘાતના બનાવો ઘણા બને છે તેવા બનાવો આર્યદેશમાં બહુ ઓછા બને છે એ એની ધર્મભાવનાને આભારી છે. આપત્તિના વખતમા ખરો દિલાસો આપનાર મિત્ર હોય તો તે ધર્મ જ છે પ્રાણી એવે પ્રસગે હતાશ ન થઈ જતા આપત્તિઓને તરી જાય છે અને આતરિક બળમા વધારે મજબૂત થાય છે

સર્વ ઊંધતા હોય ત્યારે ધર્મ (પૂર્વ પુણ્ય) જાગૃત રહે છે અને પ્રાણીનુ રક્ષણ કરે છે આપત્તિમા એ ધૈર્ય આપી પ્રાણીને વધારે મજબૂત બનાવે છે.

આ શ્લોકમા બન્ને પ્રકારનો ધર્મ કામ આપે છે તે બતાવ્યુ છે. પૂર્વકાળમાં કરેલ શુભ કર્મો કષ્ટ સમયે પડખે આવીને ઊભા રહે છે અને કષ્ટમાંથી પાર ઉતારે છે, એ એક ભાવ અને બીજો ભાવ એવા આપત્તિના સમયમા દિલાસો ધર્મથી જ મળે છે, આધાર-ટેકો ધર્મનો જ થાય છે અને તે વખતે જે સચ્ચારિત્ર–વર્તન થાય તે પ્રાણીને ખરા ભાઈની ગરજ સારે છે આવે વખતે મદદ કરે તે ખરો સજ્જન, તે સાચો મિત્ર. દરરોજ વાતો કરનાર, સાથે અમનચમન કરનાર અને ખિસ્સામા કે ખભા પર હાથ રાખી સાથે ફરનાર સ્નેહીઓ જ્યારે છોડી જાય છે ત્યારે ધર્મ પડખે ઊભો રહે છે. આ બીજો અર્થ પણ એટલો જ વિચારવા યોગ્ય છે.

જ્યારે પૈસાની, તબિયતની, કુટુબની, વ્યાપારની અનુકૂળતા હોય ત્યારે તો સર્વ સગા અને સ્નેહી થવા આવે છે આપત્તિ, કષ્ટસમય સર્વની કસોટી કરે છે એ વખતે બીજા સહાય કરે કે ન કરે, પણ ધર્મ તો જાગૃત થઈ ચોકી કર્યા જ કરે છે. એક શ્લોકમા વાચેલુ યાદ આવે છે કે–વનમા, રણમા, શત્રુના સઘટમા, પાણીમા, અગ્નિમા, મોટા સમુદ્રમા, પર્વત ઉપર આપણે સૂઈ ગયા હોઈએ, આળસમા હોઇએ કે મૂઝાયા હોઈએ ત્યારે—એ સર્વ સમયે પૂર્વપુણ્ય આપણુ રક્ષણ કરે છે આ પૂર્વપુણ્ય તે 'ધર્મ' છે. જ્યા જઈએ ત્યા એના પ્રતાપથી લીલાલહેર થઈ જાય છે, અને આપણે ગાડીમા બેસીએ તો એ એન્જીનમા બેસે છે, આવો ધર્મનો પ્રભાવ છે અહી 'સવર્મિત'–સારા બખ્તરવાળા ધર્મની વાત કરી છે ધર્મને બખ્તર શેનુ હોય ? એ કઈ લોઢાનુ બખ્તર—કવચ પહેરે નહી. એના બખ્તરમાં ધૈર્ય, ધૃતિ, અભય, અહિસા વગેરે સદ્ગુણો હોય છે એ મરતાં શીખેલ હોય, એને મારવાની વાત હોયજ નહી, એ મૂઝાય નહી, શાતિ–ધીરજ રાખે, એ અભિમાન ન રાખે, નમ્ર થઇ જાય વગેરે ભૂખે મરવાનુ પસદ કરે, પણ અન્યાયથી કે અપ્રામણિકપણાથી પૈસો ન જ લે એ પ્રાણીનો અતે વિજય કેમ ન થાય ? કદાચ ધીરજ રાખવી પડે, પણ અતે ધર્મના જ ડકા જરૂર વાગે

એ ધર્મ આખા જગતનુ રક્ષણ કરવા તૈયાર રહે છે એને જ્ઞાતિ, જાતિ, ગોત્ર, કુળ કે ચામડીના રગ સાથે સબધ નથી એના વિશાળ ક્ષેત્રમા આખા જગતનો સમાવેશ થાય છે. આ મુદ્દા પર આ પુસ્તકમા મૈત્રીભાવના(૧૩મી)માં વિશેષ વિચારણા થશે.

માતા-પિતા, પુત્ર, ભાઈ વગેરે અહિત માટે પણ કોઇ વખતે પ્રયત્ન કરે છે, એમ આ શ્લોકમા કહ્યુ છે ત્યા 'સ્વહિતાય' અર્થ પણ શક્ય છે. એમા પણ જ્યારે સ્વાર્થવૃત્તિ આવી જાય છે ત્યારે પ્રાણી સબંધ ભૂલી જાય છે સ્વાર્થ અંધ છે અને કોઈ વાર અહિત માટે-નુકસાન કરવા માટે પણ આપત્તિના વખતમા કામ કરે છે, એ પણ અનુભવની વાત છે. ભાઇઓ લડે ત્યારે ગોળાનાં પાણી હરામ થાય છે. ન્યાયમંદિરમા એવા અનેક ઝગડા આવે છે. કહેવાની મતલબ અહી એ છે કે ચારે તરફ આફતના વાદળા અનેક પ્રકારે ચઢી આવ્યા હોય તેવે વખતે ધર્મ જ સહાય કરે છે.

ચ દ ધર્મના પ્રભાવથી શું શું મળે છે તે પર લખાણુપત્રક આવતા શ્લોકમા આવવાનુ છે. ત્યા ધર્મનો અર્થ પૂર્વપુણ્ય - પાછળના વખતમા કરેલી સારી કમાણી સમજાય છે અને ધર્મનો એ વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ ખ્યાલ છે.

જ્યારે આપણે ઘેર લીલાલહેર હોય છે, ખાવાપીવાની વિપુળતા હોય છે, પૈસાની કમાણી સારી હોય છે ત્યારે આપણને આખી દુનિયા સુદર લાગે છે જ્યારે માખી બૂડવા લાગે છે ત્યારે વાતાવરણ ઊંડ ઊંડ લાગે છે એ સર્વ વ્યક્તિગત દૃષ્ટિ છે

જ્યારે પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય હોય છે અને પાસા સવળા પડતા હોય છે ત્યારે આખી દુનિયા આપણી સાથે હસે છે. આપણને પક્ષીના ગાન, વનરાજીની શોભા, પર્વતની લીલાશ, નીઝરણાના વહન, સમુદ્રના તરંગ ચદ્રની જ્યોત્સ્ના વગેરે સર્વમાં આનદ આવે છે ચરાચર જગત આપણી સાથે હસતુ હોય અને આપણને સર્વ પ્રકારે આનદ આપવા તૈયાર થઈ રહ્યુ હોય એમ આપણને લાગે છે ત્રણ લોકમા જાણે આપણો વિજય પ્રસરતો હોય અને પ્રાણી-પદાર્થો સર્વ આપણને આવકાર આપવા, આનંદ અર્પવા ઉદ્યુક્ત થઈ રહ્યા હોય અને આપણે એના સર્વ વિલાસનૃત્યના કેદ્ર હોઈએ એવો આપણને ખ્યાલ થાય છે. આ સર્વ પુણ્યકર્મનો-ધર્મનો પ્રભાવ છે

(વ્યક્તિગત પ્રાણીના પુણ્ય તેને આનંદ આપે છે પણ એમા અચર-સ્થાવર પૌદ્ગલિક જગતને સ્થાન નથી તેથી ઉપરનો જ અર્થ શક્ય લાગે છે)

ધર્મ પ્રાણીનુ હિત કરનાર છે અને એના સર્વ ઇષ્ટ પદાર્થોની સિદ્ધિ કરી આપનાર છે આ પ્રાણીને જે માગે તે મળે અને એની ઉત્તરોત્તર સગવડ વધારે ને વધારે જળવાતી જાય તેનું કારણ એની પુણ્યપ્રકૃતિ છે એણે કરેલી ધર્મની આસેવના એને અત્યારે ફળ આપતી રહે છે એનુ આ ભવમા જે કાંઇ હિત થાય તેનુ મૂળ કારણ ધર્મ છે સામાન્ય સમજણવાળા સુખી હોય છે અને વર્ષો સુધી અભ્યાસ કરનાર અને લાબી નજર પહોચાડનાર જમે-ઉધારના પાસા સરખા પણ કરી શકતા નથી એવુ ઘણીવાર જેવામા આવે છે, તે અગાઉ ઉત્પન્ન કરી રાખેલ શુભ સચયના ખુલાસાને જ માગી રહેલ છે.

ધર્મ સર્વ પ્રકારના હિત માટે પ્રયત્ન કરનાર છે તેટલુ જ નહિ પણ એ સર્વ અર્થ-ઇચ્છિત વસ્તુ અને સિદ્ધિને આપનાર છે અહી જે વસ્તુની ઇચ્છા થાય તે મળી આવે તે

કાંઈ આકસ્મિક નથી. ઘણા પ્રાણીને મોદક ખાવાનુ મન થાય પણ લોટ હોય તો ઘી હોતુ નથી અને બન્ને હોય તો ગોળ કે સાકરનો જોગ ખાતો નથી. ઇષ્ટ ઋદ્ધિ–સિદ્ધિ એ ધર્મના પ્રતાપે જ પ્રાપ્ય છે પોતાની શક્તિ ઉપર જ ગણતરી કરનાર અનેક વખતે ખોટા પડતા આપણે દરરોજ જોઇએ છીએ

એવી જ રીતે આ ભવમા અને પરભવમા ઇષ્ટ સ્વર્ગને આપનાર પણ ધર્મ જ છે વૈભવ, વિલાસ, આનંદ ઇચ્છનાર સ્વર્ગ ઇચ્છે છે, ત્યાગી મોક્ષ ઇચ્છે છે પરપરાએ મોક્ષ અપાવનાર ધર્મ જ છે ત્યા પુણ્યપ્રકૃતિનો નાશ કરવો પડે છે, પરતુ તે રસ્તાની પ્રાપ્તિ માટે અનુકૂળતા કરી આપનાર તરીકે આપણે ધર્મને ગણી શકીએ

ન ઇચ્છવાજોગ આપત્તિનો–ઉપાધિથી ભરેલા વિકટ અને અનિષ્ટ પ્રસંગોનો આ સંસારમા પાર નથી. પૈસા ખોઇ બેસવા, પુત્ર–સ્ત્રીના મરણ, શરીરને વ્યાધિ, કોઈ સાથે અણબનાવ, અપકીર્તિ વગેરે અનર્થના અનેક પ્રસગો વારવાર બની રહેતા જોવામા આવે છે. ધર્મ આવા અનર્થના પ્રસગોને દૂર રાખે છે, એવી પીડા આવવા દેતો નથી અને અધારી રાત્રે બચાવ કરે છે પુત્રી કે પુત્રવધૂનું વૈધવ્ય, માનસિક મૂઝવણો વગેરે અનાર્થોને એ અટકાવી દે છે. કદાચ કોઇ પાપકર્મના યોગથી એવી કદર્થના આવી પડે તો તેને સહન કરવાનુ ધર્મ સામર્થ્ય આપે છે.

આવી રીતે સચરાચર જગતને ધર્મ ઉજ્જવળ બનાવે છે, આ ભવ. પરભવમા હિત કરીને અર્થસિદ્ધિ કરી આપે છે અને અનર્થની કદર્થનાને તદ્દન નકામી બનાવી દે છે તેવા મહાદયાવાળા–કારુણિક ધર્મને આપણા અનેકવાર પ્રણામ હો!

ધર્મ વૈભવ અને મહામાગલિકમાળા વિસ્તારી આનદ પૂરે છે ધર્મ આચરનારની આવડત, વિવેક અને વીર્યોલ્લાસ પ્રમાણે તેની પ્રગતિ કરી આપે છે. એ પુણ્યપ્રાગ્ભારને દર્શાવનાર ધર્મરાજને નમસ્કાર છે! એને નમસ્કાર છે એટલે એનુ મૂલ્ય સમજી એને એ સ્વરૂપે ઓળખવાનુ છે અને એની જમે પૂજી ખવાઈ ન જાય એ ધ્યાનમા રાખી, એમા પ્રતિદિન વધારો કરવાનો નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે ખાલી મસ્તક નમાવવાથી વાસ્તવિક પ્રણામ ન થાય, માટે આદર–સ્વીકાર–આચરણયુક્ત પ્રણામ કરવો તેથી જ સાદો પ્રણામ ન લખતા ઉપાધ્યાયશ્રીએ 'ભક્તિપ્રણામ' શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે 'ભક્તિ'મા આતર પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને ઉમળકાનો સમાવેશ થઈ જાય છે

ꝏ ૭. ધર્મ એટલે સારુ ચારિત્ર – ઉત્તમ વર્તન. એનાથી બાધેલ શુભ કર્મ આ દુનિયામા અનેક પ્રકારના લાભો આપે છે અને વ્યવહારુ પ્રાણીને આનદ આપે છે એ ધર્મ કલ્પવૃક્ષ છે ધર્મકલ્પવૃક્ષથી કેવી કેવી વસ્તુઓ મળે છે તેની થોડી વાનગીઓ બતાવીએ ધર્મના પ્રભાવથી નીચેની વસ્તુઓ મળે છે, તેથી તેમાની કોઈપણ વસ્તુ મળે ત્યારે એને પૂર્વ શુભ કર્મનો ઉદય – પૂર્વે આચરેલ ધર્મનુ ફળ સમજવું. સમાન અભ્યાસ તેમ જ આવડતવાળાની

સુખસગવડોમાં આ પુણ્યપ્રાગભારના ફેરફારથી તફાવત પડે છે. બાકી, કરેલ ક્રિયાનો નાશ થતો નથી અને ન કરેલ કાંઈ આવી પડતુ નથી

ધર્મથી એકછત્ર રાજ્ય મળે છે, ચક્રવર્તીની પદવી પ્રાપ્ત થાય છે, સાર્વભૌમત્વ ધર્મ-(પુણ્ય)ની પ્રબળતાથી મળે છે.

ધર્મથી રૂપવતી, સુશીલ, પ્રેમાળ પત્નીનો યોગ થાય છે એ આજીવન પતિસેવા કરે છે અને પતિપરાયણા રહે છે. પતિની સગવડ જાળવવામા એને જીવનસાર્થક્ય જણાય છે અને પોતાના ક્ષેત્રમા એ ગૃહસામ્રાજ્ઞી બની રહે છે. સુકુલીન નારી પ્રાપ્ત થવી એ પુણ્યરાશિની વિપુલતા સૂચવે છે.

ધર્મથી દીકરાને ઘેર દીકરા થાય છે અને દીકરાઓ પણ પિતાના નામને સાર્થક કરનાર, પિતાની આબરૂમા વધારો કરનાર અને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય તેમજ વિનયી થાય છે. વ્યવહારુ નજરે દીકરાને ત્યા દીકરા થવા એ ભાગ્યની નિશાની ગણાય છે

ધર્મથી અન્યને રુચે-ગમે તેવુ રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે સારુ રૂપ એ ખાસ લાભ છે માણસો અ તરના ગુણ તો પરિચયે જાણે, પણ આકર્ષક આકૃતિ દુનિયામા ઘણીવાર બહુ કાર્યસાધક નીવડે છે

સુ દર કાવ્ય કરવાનુ ચાતુર્ય ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે કવિ બનાવી શકાતા નથી, એ જન્મે જ છે, સુ દર કવિની સર્જકશક્તિ નૈસર્ગિક જ હોય છે. એ ‘નૈસર્ગિક’ શબ્દ જ પૂર્વનુ સુકૃત્ય સૂચવે છે મહામહેનતે નિપજાવેલ કાવ્ય ઉપર કોઈ નજરસરખી પણ નાખતુ નથી, જ્યારે ચાલતાં ચાલતા બનાવેલ કાવ્યો લોકપ્રિય થાય છે અને વર્ષો સુધી લોકરુચિને પોષે છે. એ શક્તિ ક્ષયોપશમ વગર આવતી નથી અને એ ક્ષયોપશમ તે જ પુણ્ય, તે જ ધર્મ

સુસ્વર પ્રાપ્ત થવો એ પણ ધર્મનો પ્રભાવ છે. ક ઠમાધુર્ય, સભાને રીઝવવાની વ્યાખ્યાન-શક્તિ, મોટી પરિષદ્‌મા-મેળાવડામા આકર્ષક ભાષણ કરવાની શૈલી અને લોકરુચિ જગાડે તેવો સ્વર પ્રાપ્ત થવો એ સુસ્વર નામકર્મના ઉદયથી બને છે તાલ, સુરસહિત મધુર ગાયન-શક્તિ પણ આ જ વિભાગમા આવે છે એ ૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિ પૈકીની એક પ્રકૃતિ છે. એ ધર્મ-કલ્પવૃક્ષની ફળપરિણતિ છે.

શરીરે નીરોગી થવુ એ ધર્મનુ ફળ છે સાતાવેદનીય કર્મનો ઉદય હોય તો જ એની પ્રાપ્તિ થાય છે ‘ પહેલુ સુખ તે જાતે નર્યા.’ આ દુનિયામા શરીરવૈભવ, નીરોગી શરીર, સરખા અ ગોપાગો અને ઘાટવાળું શરીર મળવુ એમા નિર્માણ નામકર્મનો મહિમા પણ છે તજ્જનક પુણ્યકર્મબ ધન પૂર્વે કર્યું હતુ, એનો એ વિપાક છે

ગુણનો પરિચય . સદ્‌ગુણની ઓળખાણ એટલે કે ઉદારતા, ગ ભીરતા, નમ્રતા, વત્સલતા આદિ જોઈ તેને સમજવા અને તેનાથી રાજી થવુ આ વિષય પર ચૌદમી પ્રમોદભાવના આવવાની છે તેથી અત્ર વધારે વિવેચન ન કરીએ, પણ એ સ્થિતિ ધર્મના પ્રતાપે જ પ્રાપ્ત થાય છે તે સમજીએ

સૌજન્ય . સજ્જનતા જેને ‘જેન્ટલમેન’ કહે છે તેના ગુણોનો નૈસર્ગિક પ્રવાહ અથવા

સારા માણુસ સાથે પરિચય આ મૈત્રીભાવનાનો વિષય છે. એ પર તેરમી ભાવનામા વિવેચન થશે એ પુણ્યફળપરિણુતિ છે. સજ્જન થવુ, સજ્જન–સગતિ થવી એ સર્વ ધર્મકલ્પદ્રુમના ફળો છે.

સુબુદ્ધિ : સન્મતિ, સત્યાસત્ય, હિતાહિત પારખવાની શક્તિ, વિવેક. આ સદ્બુદ્ધિ એ મતિજ્ઞાનનો વિષય છે અને ખૂબ આહ્લાદ ઉપજાવે તેવા પરિણામો નિપજાવી સાચો રસ્તો બતાવનાર છે सदेहे सताम् अतःकरणस्य प्रवृत्तय प्रमाणम्। સદેહવાળી વસ્તુઓમા સતપુરુષોના અતઃકરણની પ્રવૃત્તિઓ પ્રમાણભૂત મનાય છે, પણ એવુ પ્રમાણત્વ લાવવા માટે અતઃકરણ શુદ્ધ જોઈએ અને વિચારક સત હોવો જોઈએ એ ક્યારે થાય ? તે અન્યત્ર વિચારવામાં આવ્યુ છે. (જુઓ મારો સૌજન્ય પરનો લેખ) અત્ર એની સદ્બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ એ ધર્મકલ્પવૃક્ષનુ ફળ છે એ નિર્દિષ્ટ કરવાનુ છે આ શ્લોકમા દશ વસ્તુઓ ગણાવી છે તે ગણી લેવી.

આવી રીતે ધર્મના પ્રભાવથી અનેક સગવડો, સુખો, વૈભવો, આનદો, વિલાસો મળે છે સારા કુળમા જન્મ થવો, સર્વ ઇન્દ્રિય અનુકૂળ હોવી, શરીરવૈભવ સારો હોવો, બુદ્ધિશક્તિ, ગ્રહણશક્તિ, તુલનાશક્તિ સારી હોવી, મગજ ચોખ્ખુ હોવુ, કૌટુબિક જનોની અનુકૂળતા હોવી, ખાવાપીવાના પદાર્થોની વિપુળતા હોવી, સારા શહેરમા વાસ હોવો, સત્સગતિ હોવી, ચર્ચા–વાર્તા ઉન્નત જ થતી હોય તેવા પ્રસગમા રહેવાનુ થવુ, આદેયવચન થવુ, કીર્તિ થવી, યશ થવો વગેરે અનેક અનુકૂળતાઓ ધર્મના પ્રભાવથી મળે છે આ પત્રકમા બીજી સેકડો બાબતો ઉમેરી શકાય તેમ છે તે સર્વ સમુચ્ચયે અને વ્યક્તિગત સમજી લેવી

અત્યારે આપણને અનેક અનુકૂળતાઓ મળી છે, પરતુ જરૂરી વસ્તુઓ કે અનુકૂળતાઓ મળી હોય ત્યારે તેની વાસ્તવિક કિમત બહુ ઓછાને થાય છે. એ વાતને બાજુ પર રાખીએ તો પણ જે ધર્મના પ્રભાવથી મળ્યુ છે તેનાથી ઘણુ કરી શકાય તેમ છે ધર્મનો મહિમા બતાવતા આવુ આવુ અનેક ધર્મથી મળે છે તે બતાવવાનો અત્ર આશય છે એ વસ્તુઓમા રાચી જવુ અને તેથી વધારે થતો આત્મવિકાસ અટકાવવો એ ઉચિત છે કે નહિ તે અત્ર પ્રસ્તુત નથી. જો પુણ્યાનુબધી પુણ્ય હોય તો તેનો ઉદય ભોગવતા વિશેષ પુણ્યબધ કરાવે છે અને પાપાનુબધી પુણ્ય હોય તો તે ભોગવતા પાપ બધાવીને ઘોર પરિણામ નિપજાવે છે પુણ્ય લઈને આવેલા ચક્રવર્તીઓ સાતમી નરકે પણ ગયા છે તે ધ્યાનમા રાખવુ એ સર્વ આ ભાવનાનો વિષય નથી આ ભાવના તો એક જ વાત બતાવે છે, કે જુઓ ! ધર્મથી વ્યવહારુ માણસો પસદ કરે તેવી પણ અનેક સગવડો મળે છે મતલબ એ સગવડમા રાચી જવુ એ કહેવાનો અત્ર આશય નથી, પણ ધર્મની આદેયતા બતાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે.

એક વાત યાદ રાખવી જરૂરની છે અને તે એ છે કે ધર્મ સ્વર્ગ પણ આપે છે અને ધર્મ પરપરાએ મોક્ષ પણ આપે છે સ્વર્ગના સુખ અનુપમ છે અને દીર્ઘકાળનાં છે, પણ અતે પુણ્યરાશિ પૂરો થતા ત્યાથી પતન થાય છે મોક્ષના સુખ અનત છે અને નિરવધિ છે. ધર્મકલ્પદ્રુમના આવા આવા ઉત્તમ ફળો છે તેમાના કેટલા બતાવી શકાય ? આ દશ પ્રકાર ઉપરાત ધર્મ શુ શુ આપે છે તે અષ્ટકના સાતમા શ્લોકથી વિચારી લેવુ ત્યાં અતિમ સાધ્ય બતાવ્યુ છે તે ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે.

ધર્મભાવના :: ગેયાષ્ટકપરિચય

ધ્રુવપદ : ધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ કહે છે કે दुर्गतिपतनात् धारयतीति धर्म એટલે દુર્ગતિમા પડતા પ્રાણીને ધારી રાખે તે ધર્મ. તેઓ ધર્મની જે વ્યાખ્યા કરે છે તે શુભ અનુષ્ઠાન અને સયમમા આવી જાય છે અહિસા,સયમ અને તપ એ ત્રણ શબ્દમા ધર્મની કુલ બાબતો આવી જાય છે એ ઉત્કૃષ્ટ મગળ છે, જાતે મગળમય છે અને પ્રાણીને મંગળમય બનાવે છે. પ્રાતે મનુષ્યને દેવ બનાવી પરમાત્માપદ પ્રાપ્ત કરાવનાર પણ ધર્મ છે આવા ધર્મ ઉપર જેનું મન નિરતર રહે છે તેને દેવતાઓ પણ નમે છે. દેવતાઓ નમે એમા કાંઈ નવાઈ નથી. કારણ કે અહિસા, સયમ અને તપ એમા જ ધર્મનુ સર્વ તત્ત્વ સમાયેલુ હોવાથી તે સર્વ ઇષ્ટસિદ્ધિપ્રદ છે.

આવા ધર્મને શ્રી વીતરાગદેવે પ્રકાશ્યો છે, ઉદ્બોધ્યો છે અને ગણધરોએ સૂત્રોમા ગૂથ્યો છે એમા પરસ્પર વિરોધ નથી, એમા આત્માનુ સ્થાન અપૂર્વ છે એમા અપેક્ષાવાદ સર્વ મતમતાતરોને અશસત્યનુ મહાસ્થાન અપાવે છે એમાનો પ્રમાણવાદ સત્યોને કેદ્રસ્થ કરે છે, એનો સ્યાદ્વાદ અનેક દૃષ્ટિબિદુઓને સ્થાન આપે છે, એનો કર્મવાદ, ગુણસ્થાનક્રમારોહ, નિગોદનો સિદ્ધાન્ત અને વિકાસવાદના સૂત્રો અપ્રતિહત છે ધર્મની પરીક્ષા સુવર્ણની પેઠે ચાર પ્રકારે કરવાની છે સોનાને કસોટી પર ઘસવામા આવે એ પ્રથમ પરીક્ષા (નિઘર્ષણ), એના પર કાપ મૂકવામા આવે તે બીજી પરીક્ષા (છેદ), એને અગ્નિમા ગરમ કરવામા આવે તે ત્રીજી પરીક્ષા (તાપ), એને હથોડીથી ટીપવામા આવે તે ચોથી પરીક્ષા (તાડન). સોનાની પરીક્ષા આ ચાર રીતે થાય છે તેમ ધર્મની પરીક્ષામા પણ ચાર બાબતો જોવાની હોય છે (૧) એનો ઉપદેશક વર્ગ કેવો છે? એનુ વર્તન–ચારિત્ર કેવુ છે? એ પ્રથમ (૨) એનુ જ્ઞાન કેવુ છે? એમા પરસ્પર વિરોધ છે કે નહિ? તે દ્વિતીય (૩) એ ધર્મમા આચાર કેવો બતાવ્યો છે? તે તૃતીય (૪) અને તેનો યોગ સમાધિમાર્ગ કેવો છે? તે ચતુર્થ ચાર પ્રકારની પરીક્ષા પર આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિના અષ્ટકની પ્રથમ શ્લોકની ટીકામા ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન છે તે વિચારવા યોગ્ય છે આ સબધી પ્રચલિત કાવ્ય યાદ કરવા જેવુ છે

यथा चतुर्भिः कनकं परिक्ष्यते, निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ।
तथा च धर्मो विशदोपदेशकैः श्रुतेन शीलेन समाधिभावतः ॥

આનો આશય ઉપર સ્પષ્ટ કહેવાઈ ગયો છે. એના ઉપદેશકો ભવભીરુ છે, એના પ્રણેતાઓ ત્યાગી છે, એનો ઇતિહાસ ઝળકતો છે અને એમા મોટા વિભાગના ભેદો તદ્દન સામાન્ય અને બુદ્ધિગમ્ય હોવા છતા કાળબળે ઉગ્ર રૂપ ધરી રહ્યા છે, પણ એના મૂળ મુદ્દામો તફાવત જરા પણ નથી સાધનધર્મોના તફાવતોને વચગાળાના વખતમા અઘટિત મહત્ત્વ

અપાયુ છે એ દુર્ભાગ્યનો વિષય છે, પણ એના મૂળ મુદ્દાઓ તો આખા ઐતિહાસિક કાળમા અવિચ્છિન્ન પ્રવાહરૂપે વગર તકરારે એક રૂપે જ ચાલુ રહ્યા છે. આવા ધર્મને – આત્મસ્વરૂપ પ્રકાશનાર ધર્મને – સર્વ ધર્મોને સમજનાર ધર્મને ઉદ્દેશીને ઉપાધ્યાયશ્રી કહે છે કે 'હે ધર્મ ! મારુ રક્ષણ કર, રક્ષણ કર મારો ઉદ્ધાર કર, ઉદ્ધાર કર. મને આ સસારના ચક્રાવામાંથી ખસેડી મોક્ષમદિરમા લઈ જા અને હમેશને માટે મને આનદ થાય તેમ કર.' એ ધર્મ કેવો છે ? તેને માટે આ ધ્રુવપદમાં સાત વિશેષણો વાપર્યા છે તે પ્રત્યેક બહુ સુદર છે. આગળ પણ બીજા સબોધનો આવવાના છે કુલ બાર વિશેષણો ને સબોધનો છે આપણે આ મહાન ધર્મને ઉદ્દેશીને કહેલાં સબોધનરૂપ વિશેષણો વિચારી જઈએ —

(क) '**मगंलकमलाकेलिनिकेतन**' દરેક સબોધન ધર્મને ઉદ્દેશીને છે. હે મગળકમળાકેલિનિકેતન ! એ પ્રથમ સબોધન છે. મંગળ એટલે આનદમહોત્સવ, ઇષ્ટપ્રાપ્તિના હેતુઓ. આ મગળ શબ્દની વ્યાખ્યા પર શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રની ટીકામા તથા શ્રી વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમા અને આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કરેલી વૃત્તિમાં એના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ એ પ્રમાણે ચાર વિભાગ પાડી ખૂબ વિવેચન કર્યું છે. આપણે સ્થળસકોચને કારણે એ વિવેચનમા ન ઊતરી શકીએ ધર્મ સદા માગલિક છે, ઇચ્છિત વસ્તુને આપવાનો હેતુ છે અને તારણહાર છે.

ધર્મ મગળરૂપ એ કમળા–લક્ષ્મીને ક્રીડા કરવાનુ મદિર છે મતલબ ધર્મ મગળલક્ષ્મીનુ ક્રીડાસ્થાન છે. ધર્મ સદા માગલિક હોઈ એ જ્યા હોય ત્યા મગળલક્ષ્મી ક્રીડા કરે છે, ત્યા લીલાલ્હેર થાય છે અને સદા આનદ વર્તે છે એવા એ મગળકમલાના ક્રીડામદિર ધર્મ ! તુ મારો ઉદ્ધાર કર આ યોજના સર્વ સબોધનોમા કરવી

(ख) '**करुणाकेतन**' ધર્મનો વાવટો કરુણાનો છે સર્વ જીવો પર દયાભાવ, અભયભાવના એ ધર્મ છે ધર્મના મદિર ઉપર કરુણાનો સફેદ ઝડો નિરંતર ઊડે છે એના મંદિરમાં જે આવે તે નિર્ભય થઈ જાય છે તીર્થંકરના ચાર મોટા ઉપનામોમા એક 'મહામાહણ' ઉપનામ છે એના ધર્મચક્રમા કરુણાનો ઉલ્લેખ વ્યક્ત થાય છે હે કરુણાકેતન ધર્મ ! મને પાળ, મને પાળ

(ग) '**धीर**' અવિચલિત, મજબૂત સમુદ્રને 'ધીર'નુ ઉપનામ અપાય છે વિશિષ્ટ નાયક ધીર અને વીર હોય છે પરોપકારપરાયણ એકચિત્તવાળાને 'ધીર' કહેવામા આવે છે. ધર્મમા વિશિષ્ટ વિવેક અને વિચક્ષણતા હોય છે એ સર્વ 'ધીર' શબ્દથી અનુદર્શિત છે. હે વીર ધર્મ ! મારું રક્ષણ કર, રક્ષણ કર

(घ) '**शिवसुखसाधन**' મોક્ષરૂપ મહાઆનદ આપવામા પ્રવીણ ધર્મ બરાબર સાધ્યો હોય તો તે પરપરાએ મોક્ષ આપવાનુ સાધન બને છે. આ દૃષ્ટિએ ધર્મ પર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયુ છે

(ङ) 'भवभयवाधन' સંસારમાં અહીંથી તહીં કુટાવું, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવું અને એમ ઉત્તરોત્તર ચલાવવું જન્મમરણની જંજાળોમાં પડવું, ઘર માંડવા અને ઉપાડવાં, સંયોગ-વિયોગના દુઃખ ખમવા, ઘડપણની આપત્તિઓ સહવી — આ સર્વ ભયોને અટકાવનાર ધર્મ છે. એ ચક્રભ્રમણનો છેડો આણનાર છે અને ભયથી મુકાવનાર છે. આવા ભયને અટકાવનાર ધર્મની વિનય (ગ્રંથકર્તા) પ્રાર્થના કરે છે.

(च) 'जगदाधार' હે જગતના આધાર! ત્રણ ભુવનના જે પ્રાણીઓ તારો આશરો લે તેને ટેકો આપનાર! આશ્રયે આવનારને ધર્મ કદી લાત મારતો નથી કે નિરાશ કરતો નથી એ શરણાગતનો વત્સલ છે, માત-પિતાની પેઠે પ્રેમથી આશ્રય આપનાર છે અને જ્યારે સર્વ દિશાઓ શૂન્ય દેખાય ત્યારે ધર્મ કાળી રાતનો હોકારો છે. હે જગતના આધાર ધર્મ! મને આશરો આપ, મને તારી હૂંફમાં લે અને મને બચાવ!

(छ) 'गंभीर' સમુદ્ર જેવો વિશાળ. સર્વનો રક્ષક, પાલક, પોષક અને સર્વગ્રાહી ધર્મ છે. એવા હે ધર્મ! તું મને તાર.

આ સાતે વિશેષણોમાં વિલક્ષણ ચમત્કાર છે પ્રત્યેકમાં એક એક વિશિષ્ટતા તો ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે क ધર્મનું મંગળ સ્વરૂપ રજૂ કરે છે, ख એનું કરુણાસ્વરૂપ ચર્ચે છે, ग અવિચળ સ્વરૂપ બતાવે છે, घ એનું સાધ્ય (લક્ષ્ય) બતાવે છે, ङ એનું નકારાત્મક સ્વરૂપ બતાવે છે च એનો આધારરૂપ પ્રકાર દર્શાવે છે અને छ એની વિશાળતા સૂચવે છે

આવો મહાન વિશાળ ધર્મ છે. એ પ્રાણીને સર્વથા જાગૃત રહી સહાય કરે છે અને એનાથી સદા મંગળિકમાળા વિસ્તરે છે જે ધર્મ આવો હોય, જે ધર્મના પ્રણેતા રાગદ્વેષથી મુક્ત હોય, જેને ઇહલોકની પ્રશંસા ઇષ્ટ ન હોય, જે ધર્મના સ્વરૂપલેખનમાં પરસ્પર વિરોધ ન હોય એ ધર્મનો આશ્રય કરવો, એ ધર્મને તારણહાર સમજવો અને એને જીવન અર્પવું. એમાં અમુક વેશનો આગ્રહ ન હોય, અમુક ક્રિયાનો આગ્રહ ન હોય, અમુક પદ્ધતિનો પરાણે સ્વીકાર ન હોય, પણ કેવળ જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘાડા રાખવાનો આગ્રહ હોય, વિવેક-ચાતુર્ય દર્શાવવા વિજ્ઞપ્તિ હોય, પરીક્ષા કરવાની આમંત્રણા હોય ઉપરના સાતે ગુણો જે ધર્મ ધરાવતો હોય તેની પાસે શિર ઝુકાવવું, એને શરણે જવું અને એની દ્વારા સાધ્યે પહોંચવું હે ધર્મ! તું મારો ઉદ્ધાર કર અને આ ભવ-જંજાળમાંથી મને છોડાવ! આ આખું ધ્રુવ-પદ પ્રત્યેક ગાથાની પછવાડે જરૂર બોલવું. રાગ જાણીતો અને મસ્ત છે વિવેચન વિશેષ કરવાની આવશ્યકતા હવે નહિ રહે ઉદ્દેશ અત્યાર સુધીમાં બનતી રીતે સ્પષ્ટ થઈ ગયો છે

૧. વરસાદનું મંડળ પૃથ્વી ઉપર અમૃત જેવું જળસિંચન કરી પૃથ્વીને નવપલ્લવિત કરે છે સૂર્ય, ચંદ્ર ઉદય પામી પોતાનો ધર્મ બજાવે છે આ ધર્મનો પ્રભાવ છે. વસ્તુસ્વભાવ એ ધર્મ છે વરસાદનો ધર્મ વરસવાનો છે સૂર્ય-ચંદ્રનો ધર્મ ઊગવાનો અને ગરમી આપવાનો તથા શાંતિ આપવાનો છે આ બાબત પર વિવેચન ग શ્લોકમાં થઈ ગયું છે આ

ગ્રંથના ટીકાકાર સ્વર્ગસ્થ પં૦ ગંભીરવિજયજી કહે છે કે ગ શ્લોકમાં ઉપદેશ છે અને અહીં સ્તુતિ છે તેથી પુનરુક્તિદોષ થતો નથી. વૈરાગ્યમાં પુનરુક્તિદોષ લાગતો નથી એવો શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકનો પ્રશમરતિમાં અભિપ્રાય છે (જુઓ સદરહુ ગ્રંથનો શ્લોક ૧૩-૧૪મો), જેથી પુનરુક્તિ જેવું લાગે તો મારી માન્યતાનુસાર તેમાં વાંધો હોઈ શકે નહિ. અર્થ સ્પષ્ટ છે, વિવેચન અનાવશ્યક છે

૨. આ પૃથ્વી કોઈના પણ ટેકા વગર અદ્ધર રહેલી છે, એવી જે વિશ્વસ્થિતિ છે તે તેનો સ્વભાવ છે આ વસ્તુસ્વભાવમાં અનેક કારણો છે તેની અત્ર ચર્ચા અસ્થાને છે. જે સ્થિતિ છે તે સમજવી અને તેનો તે સ્વભાવ સ્વીકારવો એમાં આનંદ છે. આવા ધર્મને વિનયપૂર્વક-આદરપૂર્વક સેવવો એટલે સમજવો વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાની આવશ્યકતા અત્ર ખાસ બતાવી છે એના સાધનો ઉપસ્થિત કરી અભ્યાસ કરવો અને વસ્તુસ્વભાવને ઓળખવો એ અતિ આહ્‌લાદનો વિષય છે આ રીતે વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાની ભલામણ કરી એક પ્રકારના અર્થનો ઉપયોગ બતાવ્યો હવે ધર્મને બીજા આકારમાં બતાવે છે.

૩. દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારણ કરી રાખે-ટેકો આપે તે ધર્મ. આ 'ધર્મ' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ છે. આવા ધર્મનું જે પ્રાણીઓ શરણ કરે એટલે તેને આશ્રયે જાય અને જે એનું સ્મરણ કરે એટલે એનું અનુશીલન કરે તેને આ ભવમાં શું થાય તે આગળ કહે છે. શરણ હંમેશા રાજાનું અથવા મોટા સ્થાનવાળાનું થાય છે. સ્મરણ સદા પ્રિય વસ્તુનું થાય છે અહીં ભાવ એ જણાય છે કે જે પ્રાણી ધર્મનું સામ્રાજ્ય પોતા પર સ્વીકારે છે અને વારંવાર એને પ્રિય વસ્તુ તરીકે યાદ કરે છે, તેને જે પ્રાપ્ત થાય તે હવે કહેશે

એ ધર્મના ચાર મુખ છે દાન શીલ, તપ અને ભાવ. એ ચારે વિભાગ પર પ્રથમ શ્લોક (પરિચય, ક)માં વિવેચન થઈ ગયું છે આ ચારે મુખથી અથવા ચાર પૈકીના એક અથવા વધારે મુખથી જે ધર્મ પ્રાણીને કૃતાર્થ કરે છે તે શું કરે છે તે હવે કહેવાનું છે. પ્રાણી દાનપરાયણ અથવા તો ત્યાગશીલ હોય, શિયળ-બ્રહ્મચર્ય પાળનાર હોય, તપ કરનાર હોય અને ભાવનાશીલ હોય, અથવા એ પૈકી બને તેટલા ધર્મના પ્રકારનું શરણ અથવા સ્મરણ કરતો હોય—મતલબ કે, દાની, બ્રહ્મચારી, તપસ્વી અને ભાવિતાત્મા હોય તેને અનેક લાભો પરભવમાં મળે છે અને એને થતા લાભોની પરંપરાનો પાર નથી

એ ઉપરાંત આ ભવમાં પ્રાણીના ભય અને શોકને ધર્મ દૂર કરી નાખે છે ભયવાન્ પ્રાણીને હાલતા-ચાલતા ભય, ચિંતા રહે છે, એથી એને આત્મવિશ્વાસ કદી આવતો નથી અને ભયવાળા માણસો અસ્થિર મને સંતાતા ફરે છે આજીવિકાભય, ચોરભય, કીર્તિનાશ ભય વગેરે પાર વગરના ભયો પ્રાણીને નિર્માલ્ય-હીનસત્ત્વ બનાવે છે અને એ અકિંચિત્કર થઈ અંતે કાંઈ કર્યા વગર ચાલ્યો જાય છે પ્રગતિ કરનારે નિર્ભય વૃત્તિ ખાસ કેળવવી પડે છે અને ધર્મ એ વૃત્તિને જરૂર ઉત્પન્ન કરે છે શોક તો પ્રાણીને કાંઈ સૂઝવા જ દેતો નથી.

આખો વખત મન પર વિષાદ, ચિંતા અને પરિતાપ થાય, પરિણામે નિસાસા મુકાય અને રડવુ આવે. આ અતિ વિચિત્ર જીવનક્રમ કદી પસંદ ન આવે તેમાં નવાઈ નથી.

ધર્મમા એવી શક્તિ છે કે એનુ શરણુ, સ્મરણુ કરે તેને આ ભવમા શોક અને ભયથી મુક્ત કરે છે. પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી ધર્મ કરનારને તમે જોશો તો એનો આત્મવિશ્વાસ ઘણો ભારે હશે અને એ કદી ગભરાશે કે ડરી જશે નહિ અને શોકથી વિહ્વળ પણ થશે નહિ.

ભવિ એટલે ભવ્યપ્રાણી, યોગ્ય સામગ્રી મળી જાય તો મોક્ષમા જવાની યોગ્યતાવાળો જીવ જે ભવ્ય પ્રાણીઓ ઉપર પ્રમાણે વર્તન કરે છે તેના શોક, ભય આ ભવમા ચાલ્યા જાય છે અને તે દૂર કરનાર ધર્મ છે સર્વ ભવ્ય પ્રાણીઓ મોક્ષે જવાના જ છે એવુ નથી, સામગ્રી મળે તો યોગ્યતા તેનામાં છે એટલી જ વાત છે એટલે ભવ્યત્વનો નિર્ણય હોય તો પણ કોઈ પણ પ્રકારનો ધર્મ આદરી પ્રગતિ સાધવાની તો જરૂર રહે જ છે ધર્મનુ શરણુ, સ્મરણુ કરવાથી કૃતાર્થતા થાય છે એ વાત અત્ર કરી આવો ધર્મ છે એમ જણાવી તેને સબોધી કહે છે કે હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર, મારો રસ્તો સાફ કર

૪. ધર્મના દશ પ્રકાર આપણે બીજી (ख) ગાથામાં સવિસ્તર જોઈ ગયા. એમાનાં ચારનાં નામ અહી આપે છે, ક્ષમા, સત્ય, સંતોષ, દયા વગેરે. એ ધર્મનો અતિ અગત્યનો પરિવાર છે. એ ચાર નામો પૈકી દયા એ સયમના પેટામા આવે છે આ દશે યતિધર્મોનો ઘણો વિશાળ પરિવાર છે એનુ અતિ સુદર વિવેચન શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ 'ઉપમિતિભવપ્રપચાકથા'ના ચોથા પ્રસ્તાવમાં વિસ્તારથી કર્યું છે વિવેક-પર્વત ઉપર ચારિત્ર-ધર્મરાજ અપ્રમત્તશિખર પર વિવેકસિહાસન પર બેસે છે ત્યારે એનો પરિવાર જોઈ હર્ષાશ્રુ આવે છે. આવો શાંત, દાંત, સ્થિર અને શંસિતવૃત્ત (પ્રશસા કરવાયોગ્ય આચરણવાળો) પરિવાર જોઈને મનમા એમ જરૂર થઈ આવે છે કે આવો પરિવાર આપણને પ્રાપ્ત થઈ જાય તો કામ થઈ જાય.

એમા વધારે મજાની વાત એ છે કે એ દશ પ્રકારના યતિધર્મોના સગાવહાલા બહુ છે અને સર્વ હળીમળીને રહેનાર છે ચિત્તવૃત્તિના નાકા પર આવેલ પ્રમત્તતા-નદીના પુલિનમા (કિનારા પર) મોહરાજાનો મોટો મડપ બાધેલો છે, તેને આ આખા પરિવાર સાથે ચાલુ શત્રુતા છે આ બન્ને પરિવારો સમજવા યોગ્ય છે, પણ એમાં ધર્મરાજ-ચારિત્રરાજનો પરિવાર જોતા ચિત્ત ઠરી જાય તેમ છે આવા સુદર પરિવારવાળો ધર્મ અનેક ભવોનો નાશ કરે છે, પરિહાર કરે છે, અભાવ કરે છે આવા ધર્મનુ પાલન-રક્ષણ કરવા અત્ર વિજ્ઞપ્તિ છે

ધ્રુવપદમા સાત સબોધન ધર્મના કહ્યા તેમા અત્ર એકનો વધારો કરવામા આવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે

(ज) 'देवासुरनरपूजितशासन' આ ધર્મનો હુકમ દેવો – બાર દેવલોકના દેવો તથા બીજા ગ્રૈવેયક, લોકાતિક, અનુત્તરના દેવો માને છે ભુવનપતિ, વ્યતર, વાણવ્યતર વગેરે અસુરો

એના શાસનને સ્વીકારે છે, મનુષ્યો એને પૂજે છે. આ સંબોધન પૂજ્યભાવ બતાવે છે. આવા ધર્મને સંબોધી કહે છે કે હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર.

૫. 'ધર્મ બંધુહીનનો બંધુ છે.' એટલે જેને સગાસંબંધી પરિવાર ન હોય તેને એ બંધુ–ભાઈ તરીકે પડખે ઊભો રહી આપત્તિના વખતમાં ટેકો આપે છે. ઉત્સવમાં, વ્યસન–(દુઃખ)માં, દુકાળમાં, યુદ્ધમાં રાજ્યદ્વારમાં અને સ્મશાનમાં જે પડખે ઊભો રહે તે બંધુ કહેવાય

उत्सवे व्यसने चैव, दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे ।
राज्यद्वारे स्मशाने च, यस्तिष्ठति स बांधवः ॥

આ જાણીતો નીતિનો શ્લોક પણ એ જ વાત જણાવે છે.

જેને કોઈનો આશરો ન હોય તેને એ આશરો, ટેકો, સહાય આપે છે. ધર્મના પ્રતાપથી અણધારી જગ્યાએથી અને ખરે અણીને વખતે સહાય મળી આવે છે. જ્યારે સર્વ દિશાઓ શૂન્ય જણાય ત્યારે ભયંકર વાદળની અંદરના ભાગમાં એક રૂપેરી પાતળી આશાના કિરણવાળી રેશની દેખાય છે તે ધર્મ છે એના આશ્વાસનથી પ્રાણી ટકે છે, જીવે છે, અને જીવતો નર અનેક ભદ્રો (કલ્યાણો) પ્રાપ્ત કરે છે આવી રીતે એ અસહાયની સહાય કરનાર છે

જે એનો ત્યાગ કરે છે તે આ અતિ જટિલ ભવાટવીમાં રખડી પડે છે અને માર્ગ ન મળવાથી ભૂલો પડી ચારે તરફ ગાડાની માફક આંટા માર્યા કરે છે. પછી એ તિર્યંચોમાં જાય, જનાવર બને, એકેંદ્રિયમાં ચાલ્યો જાય અને એમ ઉપર–નીચે આંટા માર્યા જ કરે છે.

અત્યારના જીવનમાં ધર્મને તજનારનું અવ્યવસ્થિત, સાધ્યવિહીન જીવન વિચારવામાં આવે તો એનો પત્તો ક્યાં લાગશે એ જાણતાં કમકમાટી આવે તેમ છે જ્યાં ધર્મનું હાસ્ય કરવામાં રસ પડતો હોય, ધર્માનુષ્ઠાનો નબળા મગજના અવિષ્કારો મનાતા હોય. આત્મવિચારણાને આળસ માનવામાં આવતી હોય અને ત્યાગને નિર્બળતા ગણવામાં આવતી હોય ત્યાં દૃષ્ટિબિન્દુ જ ફરી જાય છે આ કોટિની વ્યક્તિઓને ઉદ્દેશીને આ વિચારણા છે જો સંસારમાં રઝળી પડવામાં જરા પણ સંકોચ કે ભવિષ્યચિંતા હોય તો ધર્મનું શરણ અતિ આવશ્યક છે

૬. વ્યક્તિગત સુકૃત્યના પરિણામો જુઓ એને ભયંકર જંગલ નગર બની જાય છે જ્યાં સૂર્યપ્રકાશ પડતો ન હોય ત્યાં એનો ઝળહળાટ થઈ જાય છે, અને અગ્નિ જળ બની જાય છે જળ હોય ત્યાં સ્થળ થઈ જાય છે ઘણી વાતો શી કરવી ? સર્વ ઇચ્છિત સિદ્ધિઓ ધર્મના પ્રતાપથી મળે છે આવા ધર્મને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર.

આ શ્લોકમાં કહેલી બાબતમાં કોઈને અતિશયોક્તિ લાગશે એમાં વધારે વિચારણાને અવકાશ જરૂર છે આલંકારિક ભાષાને એના હેતુપૂર્વક સમજાવવી ઘટે પરંતુ પુણ્યવાન

પ્રાણીનો બરાબર અભ્યાસ કર્યા વગર આ વાત સમજાશે નહિ. ધર્મી નાના ગામડામા જાય તો ત્યાં પણ અનેક સ્થળેથી એને ઇષ્ટ પદાર્થ મળી આવે છે અને કલ્પેલી અગવડો પણ વગર પ્રયાસે દૂર થઇ જાય છે. આ મુદ્દાને વધારે આગળ વધારવામા આવે તો આખી કુદરત ધર્મી માણસને અનુકૂળ થતી દેખાશે. 'જ્યા રામ ત્યા અયોધ્યા' એ કિવદન્તીમા રામ જ્યા જાય ત્યાં અયોધ્યા તેની પછવાડે જતી નથી પણ અયોધ્યાના ભાવો એ જ્યા જાય ત્યા હાજરાહજૂર થઈ જાય છે. આ હકીકતમા સત્યાશ લાગે તો સર્વ હકીકત મનમાં તુરત બેસે તેમ છે. ધર્મના પ્રતાપે એને દંડકારણ્યમા અયોધ્યા થઈ હતી અને આ લેખ પણ એ જ ભૂમિ-(નાશિક જેલ)મા લખતા ધર્મનો પ્રભાવ અનેક રીતે અનુભવાય છે

એક મજાનુ વચન પ્રચલિત છે કે, 'पदे पदे निधानानि, योजने रसकुपिका । भाग्यहीना न पश्यन्ति, बहुरत्ना वसुंधरा ॥' 'પગલે પગલે નિધાનો ભરેલા છે અને યોજને યોજને રસકુપિકાઓ છે, ભાગ્યહીન જનો એને ન જોઈ શકે, બાકી વસુધરા (પૃથ્વી) તો બહુ રત્નોને ધરનારી છે' ભાગ્યશાળી ધૂળમાથી પણ લાખો મેળવે છે અને હાથ પણ હલાવ્યા વિના ભડાર ભરી દે છે. આપણા અનુભવમા આવા અનેક દાખલાઓ આવ્યા છે. ધર્મના પ્રભાવથી આનદ થઈ રહે છે, દુ:ખ દૂર જાય છે અને ઉપાધિઓ ટળે છે ધર્મને ઓળખવો જરૂરી છે, સમજીને કરવો આવશ્યક છે અને એની સેવા ઇષ્ટફળદાયી છે ધર્મમાં વિવેક, સમજણ, દેશકાળજ્ઞતા અને અતરના ભાવો છે એમા બાહ્ય ઉપાધિને સ્થાન નથી, ધાધલ–ધમાલને સ્થાન નથી, મનના મનામણાંને સ્થાન નથી, ગોટાળાને સ્થાન નથી, ત્યાં નગદ ધર્મને જ સ્થાન છે આવો ધર્મ આત્મધર્મ છે. એવો ધર્મ જગલમા મગલ વર્તાવે તેમા શી નવાઈ?

આજે મને એક ભાઈ પૂછે છે કે 'ધર્મ તો ધર્મ આપી શકે, એનાથી પૈસા, વૈભવ, સુખ જેવા સ્થૂળ લાભ મળે એ વાત બધ બેસતી નથી' પરતુ ધર્મનો શો અર્થ કરવામા આવે છે તે પર તેનો આધાર છે. માત્ર ત્યાગ એ જ ધર્મ નથી. ધર્મ તો અનેક પ્રકારે થાય છે, અનેક આકારે થાય છે અને અનેક દૃષ્ટિએ થાય છે બાહ્ય સુખમા પર્યવસાન માનનારને તેવાં ફળ મળે અને આત્મપ્રગતિના ઇચ્છુકને તે મળે દૃષ્ટિની વિશાળતા, સાધ્યની ચોખવટ અને પુરુષાર્થની જાગૃતિ પર એના ફળભેદનો આધાર રહે છે. વ્યક્તિગત નજરે આ આ શ્લોકમા કહેલ સર્વ હકીકત બનવી શક્ય છે દુનિયામા બનતા બનાવો ઉઘાડી આખે નિહાળે તે બરાબર જોઇ શકે મોટા ભયકર વનમા રામને અયોધ્યા દેખાતી હતી, સીતાને અગ્નિ જળ સમાન થયો હતો શ્રીપાળને સમુદ્ર ઘરની જેવો બન્યો હતો અને જે બનાવથી એની સર્વ ઋદ્ધિ અને પત્નીઓ નાશ પામવી જોઇએ તેને બદલે ધર્મના પ્રભાવથી એને મહાન ઋદ્ધિ અને વધારે પત્નીઓ સાપડી હતી ધર્મના પ્રતાપથી ઇષ્ટસિદ્ધિ મળે છે તેના દાખલા

તો પાર વગરના છે ધન્નો, શાલિભદ્ર, સુદર્શન અને કોઈ પણ તીર્થંકરનુ ચરિત્ર આ બાબતમા પૂરતો અનુભવ આપે છે ધર્મના પ્રભાવની આથી તે વધારે શી વાત કરવી ?

૭. હે ધર્મ ! તુ આ ભવમા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા દશ પ્રકારના સુખો આપે છે. ધન મળવુ તેનો આધાર પૂર્વે કરેલ ધર્મ પર છે, શરીરનુ આરોગ્ય જળવાવુ તેનો આધાર ધર્મ પર છે, સર્વ ઇન્દ્રિયો સરખી મળવી તે પણ ધર્મ પર આધાર રાખે છે ઘરે સતતિ થવી તે પણ ધર્મ પર આધાર રાખે છે એવી રીતે ઉપર ૭ શ્લોકમા બતાવેલા દશે પ્રકારના વૈભવો[1] ધર્મના પ્રતાપથી મળે છે. કોઈ એમા પોતાની બહાદુરી સમજતા હોય તો તે માત્ર એટલી જ ગણાય, કે એણે પોતે કરેલા સુકૃત્યના પ્રતાપથી આ સર્વ અનુકૂળતાઓ તેને મળી છે. અહીં ધર્મ એટલે દાન, શીલ, તપ ને ભાવરૂપ સુકૃત્યો સમજવા

સાથે યાદ રહેવુ જોઈએ કે એ દશવિધ સુખમા લોલુપતા થઈ જાય તો પ્રગતિ અટકી પડે છે સગવડોનો લાભ સવિશેષ ધર્મ કરવામા લેવો ઘટે

ધર્મ પરભવમા ઇન્દ્રાદિ પદવી આપે છે ધર્મના પ્રભાવથી પ્રાણી દેવ. દેવેન્દ્ર. વિદ્યાધર, ચક્રવર્તી વગેરે પદ પામે છે પ્રાણી મોટો શ્રેષ્ઠી કે સત્તાધીશ થાય એ પણ પૂર્વભવના ધર્મનો—સુકૃત્યનો પ્રભાવ છે એમા જો પાપાનુબધી પુણ્ય હોય તો એનો લાભ ભોગવાઈ જાય એટલે પછી ભયકર પતન થાય છે આ સર્વ સ્થૂળ સુખોની વાત થઈ

વળી ધર્મ અનુક્રમે જ્ઞાન વગેરે આત્મિક લાભો પ્રાપ્ત કરી આપી અવ્યાબાધ મોક્ષ-સુખ પણ આપે છે. ધર્મના પ્રભાવથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો નાશ થાય છે અને એ રીતે ઉત્તરોત્તર ઘાતીકર્મોનો ક્ષય કરતાં આખરે કૈવલ્યજ્ઞાન પામી, અઘાતી કર્મોને પણ ખપાવી, પ્રાણી અનતકાળને માટે મોક્ષસુખ પામે છે હે ધર્મ ! તું આ પ્રકારે સ્થૂળ અને આત્મિક સુખ આપનાર છે એવા હે ધર્મ ! તુ મારો ઉદ્ધાર કર, મને માર્ગ—સન્મુખ રાખ અને મારો આ ભવભ્રમણનો ફેરો હમેશાને માટે મટી જાય એમ કર

૮. ઉપસહાર ધર્મના સાત વિશેષણો—સબોધનો ધ્રુવપદમા આપ્યા એક ચોથી ગાથામાં આપ્યુ. હવે એ આખા વિષયનો ઉપસહાર કરતા ચાર વધારે સબોધનો આપે છે

(અહી સબોધનની સખ્યા મૂકી છે તે ધ્રુવપદ અને ચોથા શ્લોક સાથે ચાલુ છે)

(झ) 'सर्वतंत्रनवनीत' તત્ર એટલે ઉપાય અથવા ધર્મશાસ્ત્ર એ સર્વનો સરવાળો કરી એમાથી સાર કાઢતા જે નીકળે તે નવનીત (માખણ) કહેવાય છે ધર્મમા તો અનેક પ્રકારના ક્રિયાકાડો બતાવ્યા હોય છે, તે સર્વનો સાર કાઢી મુદ્દાની હકીકતો આત્મિક દૃષ્ટિએ

---

૧ આ દશ પ્રકાર કેમા છે ? તેની શોધ કરતા તે ઉત્તરાધ્યયનના ત્રીજા અધ્યયનમા મળ્યા છે આ આખા અધ્યયનનુ ભાષાતર બારમી ભાવનાના પરિચય, ક શ્લોકમા આગળ આપ્યુ છે ત્યાથી જોઈ લેવુ

જેમા કહી હોય તેવો ધર્મ તે સર્વતત્રનુ નવનીત છે આ સબોધન જૈન ધર્મના નવનીત-પણાનુ–પ્રાધાન્યતું સૂચક છે.

(ञ) 'सनातन' ત્રિકાલાબાધિત ધર્મને સનાતન કહેવામાં આવે છે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળમા એ સદા જયવતો વર્તે છે 'સનાતન' શબ્દ ઉપર ઘણી ચર્ચા શક્ય છે. ધર્મના સ્વરૂપને બરાબર સમજ્યા હોઈએ તો આ શબ્દ એનુ યથાયોગ્ય સ્વરૂપ રજૂ કરે છે 'સનાતન' શબ્દ કોઈ એક મતનો વ્યાપક નથી જે ધર્મ ત્રિકાલાબાધિત હોય તેને તે યોગ્ય રીતે લાગુ થાય છે આ સબોધન ધર્મનુ ત્રિકાલવર્તિત્વ બતાવે છે.

(ट) 'सिद्धिसदनसोपान' મુક્તિ–મદિરે પહોચવાનો દાદરો દાદરાને ચઢવાને જેમ પગથિયા હોય છે તેમ આ ધમ–મદિરમા ગુણસ્થાનક્રમારોહ છે પ્રાણીની પ્રગતિ થવા માંડે ત્યારે એ પાછલી ચાર દૃષ્ટિમાં આવી, તેની આખરે વેદ્ય–સવેદ્ય પદનો અનુભવ કરે છે ત્યા એનો ગ્રથિભેદ થાય છે. એ અપૂર્વકરણ કરી, સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી, દેશવિરતિ તેમ જ સર્વ-વિરતિરૂપ ગુણ મેળવતો ક્રમસર આગળ વધતો જાય છે. ત્યા કોઈ વાર ઉપશમશ્રેણી માંડે તો પડી જાય છે આખરે ક્ષપકશ્રેણી માડી, કષાયો પાતળા પાડી, છેવટે તેનો વિજય કરી શુક્લધ્યાન ધ્યાવતો સયોગી ને અયોગી પદ પ્રાપ્ત કરે છે. આ મોક્ષમદિરે પહોચવાનો આખો ક્રમ સમજવા યોગ્ય છે ખ્યાલમા રહે કે આ મદિરનુ પ્રત્યેક પગથિયુ ખૂબ સમજવાની જરૂર છે. અત્ર તો તેનો નિર્દેશમાત્ર જ કર્યો છે

ઉપર જે ચોથુ વિશેષણ **शिवसुखसाधन** (घ) આપ્યુ છે તેનાથી આ તદ્દન જુદુ જ વિશેષણ છે એમા સાધન ધર્મની મુખ્યતા છે, અહી એના ક્રમારોહત્વનુ પ્રાધાન્ય છે. બન્નેનુ સાધ્ય એક જ છે, પણ આશય–નિર્દેશ તદ્દન પૃથક્ છે.

(ठ) '**प्रतिलंभितशांतसुधारसपान**' વિનયનમ્ર પુરુષને પ્રાપ્ત થતુ શાતસુધારસનુ પાન કરાવનાર! ધર્મ ખરેખર એના ખપી જીવને શાત અમૃતરસના ઘૂટડા પાનાર છે. શાંતરસના ઘૂટડાની પ્રશસા શી કરવી? આખા ગ્રથમા શાતરસ ભરેલો છે અને તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર સદ્ધર્મરુચિ છે એના ઘૂટડા ભરી ભરીને પીઓ એ જ ઉપસહાર આ ભાવનાનો હોય. આવાં સુદર બાર વિશેષણોથી યુક્ત, પરમ પ્રશ્નથી સબોધિત ધર્મ અનેક પ્રકારની શીતળ છાયા બતાવનાર, પ્રાપ્ત કરાવનાર અને પોષણ કરનાર છે એવો ધર્મ છે તેને અનેક રીતે સબોધી, ચેતનરામ કહે છે હે મગલકમલાકેલિનિકેતન વગેરે! મને પાળ, મારો ઉદ્ધાર કર, મને રસ્તે ચઢાવી આપ

× × × ×

ધર્મભાવના ભાવતાં ઊર્મિ ઊછળી પડે તેમ છે ધર્મભાવના ભાવવાનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે રાખવો ઠીક લાગે છે પ્રથમ ધર્મનુ સામાન્ય સ્વરૂપ લેવુ. વ્યવહારમા ધર્મ મનાય છે તેને સમજવો એમાં બાહ્ય ક્રિયાઓને પ્રાધાન્ય મળે છે તેનો પણ ઉપયોગ છે બાહ્ય ક્રિયાઓ

વિશિષ્ટ આત્મધર્મનુ પ્રબળ નિમિત્તકારણ હોઈ તે વીસરવા કે ઉપેક્ષવા યોગ્ય નથી. માત્ર એના જ્ઞાનનો સહયોગ કરવો અને માત્ર ક્રિયામા પરિપૂર્ણતા માની ન લેવી. જ્યા સુધી સાધન-ધર્મો સાધનની મર્યાદામા રહે છે ત્યા સુધી એની ઉપયુક્તતા છે અને જરૂર છે જ્યારે એ સાધન મટીને સાધ્ય બની જાય છે ત્યારે ઘણી વખત એ મમત્વ અથવા આગ્રહનું રૂપ લે છે. આટલી બાબત ધ્યાનમા રહે તો નાનામા નાની ક્રિયાની પણ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી એમ જણાશે, પણ એને માટે ઝગડા ન હોય. સાધનધર્મોના ઝગડા થાય ત્યારે સાધ્યધર્મનું વસ્તુત સ્વરૂપ સમજવામા આવ્યુ નથી એમ લાગે મોક્ષના અનેક માર્ગો છે, યોગના અસખ્ય પ્રકારો છે. જે પ્રાણીને જે રસ્તે પોતાનો યોગ સાધવાનુ હિતકર જણાય તે રસ્તે તે સાધે. એના રાજમાર્ગો હોય, પણ તેથી બીજા આડાઅવળા રસ્તા ન હોય એમ ધારી લેવું, એ વસ્તુસ્વરૂપનો ભ્રમ છે ધર્મને નામે ઝગડા થાય એ તો વદતોવ્યાઘાત છે જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સહયોગ થાય એટલે એવા ઝગડા ટકે નહી. વિવેકની જાગૃતિ થતા અને સાધનનુ યોગ્ય મૂલ્ય આંકવાની શક્તિ આવતા સાધનધર્મોનો કચવાટ મટી જશે એમ ધર્મરહસ્ય સમજનારનુ મતવ્ય છે અને તે આ સ્થાને જરૂર વિચારણીય છે

ત્યારે સવાલ એ થાય છે કે **ધર્મ** એટલે શુ ?

ધર્મ શબ્દ ઘણા જુદા જુદા અર્થમા વપરાય છે. **वत्थुसहावो धम्मो** વસ્તુનો સ્વભાવ એ એનો ધર્મ છે અગ્નિનો સ્વભાવ બાળવાનો કે ગરમ કરવાનો છે, એ એનો ધર્મ કહેવાય. પ્રત્યેક ચીજોના એક અથવા તેથી વધારે ધર્મો (Properties) હોય છે અને તે તેનો ધર્મ કહેવાય. આ દૃષ્ટિએ દરેક વસ્તુનો ધર્મ વિચારવામા આવે એટલે અતે આત્માનો ધર્મ વિચારવાનો રહ્યો એના જે અસલ ગુણો એની સાથે નિરતર રહેવાના હોય તેમા જ્યારે એ વર્તે ત્યારે એ સ્વભાવમા વર્ત્યો કહેવાય જ્યારે એ પોતાના ધર્મથી દૂર જાય ત્યારે એ વિભાવમા–પરધર્મમા ગયો કહેવાય અને પરધર્મ નિરતર ભયાવહ છે આત્મધર્મ શુ છે એની શોધ કરવી એ મુખ્ય બાબત આ લક્ષણમા પ્રાપ્ત થાય છે એના ઉપર જુગજૂના થર ચઢી ગયા છે તે દૂર કરી, એનું શુદ્ધ કાચનત્વ પ્રકટ કરવુ એ પ્રત્યેક આત્માનો પ્રયાસ હોવો ઘટે, અને તે માટે એ જ્યારે જ્યારે પ્રયાસ કરે ત્યારે ત્યારે એ સ્વધર્મમાં વર્તે છે અને તેથી ઊલટુ, જ્યારે જ્યારે પૌદ્ગલિક ભાવમા રમણ કરે, જ્યારે એને ઇન્દ્રિયના વિષયોમા રસ પડે, જ્યારે એ કષાયમા આનદ માને, જ્યારે એને સ્થૂળ સુખમા ચેન જણાય, જ્યારે એને ધનના ઢગલા જોઈ શાતિ લાગે ત્યારે એ વિભાવમા પડ્યો છે એમ સમજવુ આત્મધર્મ એટલે સ્વ-ધર્મ અને સ્વધર્મ એટલે ધર્મ આ વ્યાખ્યા સર્વ સયોગોમા બરાબર બધબેસતી છે અને પૂર્ણરીત્યા સર્વ અશે વિચારવા તેમજ આદરવા યોગ્ય છે

આત્મધર્મનો વિચાર કરતા પ્રાણીનો અધિકાર અને પ્રગતિમા એનુ સ્થાન જરૂર ખ્યાલમા રાખવુ ઘટે. સામાન્ય પ્રગતિવાળો એકદમ શુક્લધ્યાન ધ્યાવા મડી જાય તો તેની ધૃષ્ટતા

ગણાય. ક્રમિક વિકાસમાં એનાં સર્વ પગથિયાં એણે ઓળગવા પડે અને એકેક પગથિયે સ્થિર થઈને આગળ ચાલવુ ઘટે ધર્મની આ મૂળ વ્યાખ્યા ધ્યાનમા રહેવાથી એની વિશિષ્ટ ભાવના–વિચારણા થઈ શકવા સભવ રહે છે.

આત્મધર્મનો વિચાર કરતા સાધનધર્મોનો વિચાર કરવો જ પડે, કારણ કે પ્રાણી ક્રમસર વધે ત્યારે તેણે ક્રમસર વિકાસ કરવો પડે અને તે માટે બાહ્ય વસ્તુઓની સહાય લેવી પડે. આને પરિણામે એને શુભ કર્મ પણ બધાય છે. શરૂઆતમા માર્ગપ્રાપ્તિ આ રીતે બહુધા શક્ય છે એ બાહ્ય દશામા જે સુકૃત્યો – શુભ અનુષ્ઠાનો થાય અને તેના પરિણામે જે શુભ કર્મબંધ થાય તેને પણ માર્ગપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ – વ્યવહારુ નજરે **ધર્મ** ગણી શકાય. આ માર્ગપ્રાપ્તિ અને ક્રમિક વિકાસમાં આપણે દાન, શીલ, તપ અને ભાવને મૂકીએ એમા ભાવ તો બહુ આગળ વધેલાને પણ ખાસ ઇષ્ટ છે અને દાન એ તદ્દન પ્રાથમિક હોવા છતા ત્યાગની શરૂઆત કરનાર હોઈ એ પણ ખાસ સ્થાનને યોગ્ય છે શીલથી વિષયો પર કાબૂ આવે છે અને તપથી આખા શરીર પર અને મન પર કાબૃ આવે છે. આ પ્રત્યેકમા પ્રાણી પ્રવર્તતો હોય ત્યારે એને શુભ કર્મોનો બધ થાય છે અને તે તેની પ્રગતિ કરાવી શકે છે. અહી જો બાહ્ય પ્રશસા કે બીજી લૌકિક એષણા ન હોય તો પ્રાણી જરૂર આગળ વધતો જાય છે

ત્યાર પછી એનામાં માર્ગાનુસારીના ગુણો આવે છે વ્યવહારમા આપણે જેને 'ગૃહસ્થ' કહીએ તેનામા જે સદ્દગુણો હોય તેની તે આસેવના કરે છે એની સત્યપ્રિયતા, ન્યાયશીલતા આદર્શરૂપ થાય છે અને એનો વ્યવહાર આદર્શમય થતો જાય છે. આ રીતે અત્યાર સુધી તેનો રસ્તો ઊલટો હતો તે હવે મોક્ષ–સન્મુખ થતો જાય છે પછી એ સમજણપૂર્વક ઇચ્છા પર નિયંત્રણ (brake) મૂકતો જાય છે, ત્યાગ કરતો જાય છે અને જ્ઞાનના ફળ વિરતિને ઓળખી એને યથાશક્તિ આદરે છે કેટલાક જીવો ખૂબ પ્રગતિ કરી સર્વસન્યાસ ગ્રહણ કરે છે અને તેમ ન બને તો ઓછો–વધતો ત્યાગભાવ ધારણ કરે છે.

શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ અને શુદ્ધ ધર્મ પર રુચિ થતા આ પ્રાણીને સમ્યગ જ્ઞાન થાય છે અને ત્યાર પછી જે વિરતિ–ત્યાગ થાય છે તે તેને પ્રગતિમા ખૂબ મદદ કરે છે ત્યાર પછી એનો ક્રમસર વિકાસ થતો જાય છે. ધર્મનો આ મહિમા છે, આ એનુ ક્ષેત્ર છે અને આ એનો વિષય છે આત્મધર્મને ઓળખી તેના ઉપર લય લગાવવી અને પરભાવને છોડાવી મોક્ષને સાધ્ય તરીકે રાખી તેને અનુકૂળ યોજનાઓ કરવી, એનુ ટૂકુ નામ ધર્મ છે

આવી સાદી વાત હોવા છતા મહાન યોગી **આનદઘનજી** ધર્મનાથ પ્રભુના સ્તવનમા કહે છે કે 'ધરમ ધરમ કરતો જગ સહુ ફિરે, ધરમ ન જાણે હો મર્મ'—આ શી વાત ? આખી દુનિયા 'ધરમ ધરમ' કરે છે અને ધર્મનો મર્મ જાણતી નથી એ કેવી વાત કહેવાય ? વાત એમ બની છે કે ધર્મના ક્ષેત્રમા ઘણા નકામા વેલાઓ ઊગી ગયા છે અને સ્વાર્થી લોકોએ ધર્મને નામે લોકોના ભોળપણનો ખૂબ લાભ લીધો છે ધર્મયુદ્ધને નામે યૂરોપમા

લડાઈઓ ચાલી છે અને લોહીની નદીઓ વહી છે. હિંદમાં પણ ધર્મના ઓઠા નીચે અનેક તોફાનો થયા છે આજીવિકા ચલાવવા, ધનસંચય કરવા, માનમરતબો વધારવા અને ભોળપણનો લાભ લેવા એવું એવું કેટલું ય ચાલ્યું છે કે તે પર તો મોટા ઇતિહાસો લખાય. આ સર્વ ધર્મ નથી, જુદા જુદા આકારમાં દુકાનદારીઓ છે આપણે એ બાજુએ નહિ ઊતરીએ ધર્મની શુદ્ધ વિચારણામાં એને સ્થાન ન હોય. શ્રી આનંદઘનજી કહે છે કે ધર્મની શોધમાં એ 'દોડત દોડત દોડીઓ' એ દોડ્યો જ જાય છે, પણ ધર્મ એ તો પ્રેમ છે, આત્મધર્મ છે, ધર્મ એ અંદરથી જગાડવાનો છે, પ્રગટ કરવાનો છે એને સમજવો અને એનો મર્મ પામવો કાંઈક મુશ્કેલ છે, પણ યોગ્ય સદ્‌ગુરુનો યોગ થાય તો સમજતા વાર લાગતી નથી.

આ સર્વ વિચારણામાં આત્મધર્મની જ વાત આવે છે. એમાં સાધનધર્મોની જરૂરીઆત એક જ શરતે સ્વીકાર્ય છે અને તે એ કે એને સાધનની કક્ષામાં રાખવા, અન્ય ઉપર ઠસાવવા કદી પ્રયત્ન ન કરવો અને પ્રામાણિક મતભેદ શાંતિથી સમજતા અને તેના રહસ્યનો પાર પામતા થવું એવી જાતની વિશાળતા આવવી મુશ્કેલ છે અને તેથી ધર્મનો 'મર્મ' જાણવો આકરો છે એમ યોગીરાજ કહે છે તે યોગ્ય છે આ આત્મધર્મને સમજી પોતાને જે માર્ગે એ પ્રાપ્ત થાય તે રસ્તે પ્રયાણ કરવું.

કોઈ પ્રાણીને તપમાં મજા આવે તો તે કરે, કોઈને સામાયિક કરવામાં મજા આવે તો તે કરે, કોઈને વિષય પર કાબૂ મેળવવામાં મજા આવે તો તે કરે જે રીતે પોતાની પ્રગતિ થાય તે કરે અને જ્યાં જ્યાં ગુણ દેખે ત્યાં ત્યાં એ રાજી રાજી થઈ જાય એને ક્રિયામાં જ્ઞાનપૂર્વક-સમજણપૂર્વક આનંદ આવે, પણ સાધનની અધિકારને અંગે મર્યાદા બરાબર સમજે અને સમજીને તેનો સ્વીકાર કરે જ્યાં સુધી માત્ર બાહ્યવૃત્તિ હોય ત્યાંસુધી ધર્મના રહસ્ય પામવા દુર્લભ છે.

સાધનધર્મોનો ઉપયોગ કરતાં શુભ કર્મબંધ થાય છે, તેથી આ ભવમાં ને પરભવમાં ઐહિક લાભો મળે છે, ધન, સ્ત્રી, મિત્ર, પરિવાર આદિ મળે તેને ધર્મનું ફળ આ સાદા વ્યાવહારિક અર્થમાં સમજવાનું છે ધર્મનો આદર આવા લાભ માટે ન જ હોય, પણ પ્રાથમિક દશામાં પ્રાણી પાસે મોટી વાતો અને મહાન ત્યાગના આદર્શો રજૂ કરવામાં આવે તો પ્રાણી કદાચ મૂંઝાઈ જાય. શ્રી 'ઉપમિતિ'ના પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં પોતાનું ચરિત્ર લખતા નિષ્પુણ્યકની એવી દશા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ બતાવી છે ધર્મના પ્રભાવથી સર્વ ભોગો મળે છે, આ ભવમાં રાજ્ય, સ્ત્રી, ધન, પુત્ર આદિ મળે છે આવી અનેક વાતો ઉપાધ્યાયજીએ બતાવી છે અને પરભવમાં ઇંદ્રાદિ પદવીની પ્રાપ્તિ ધર્મના પ્રતાપે બતાવી છે તે તો શુભ કરણીનું શુભ ફળ છે એ મળે એમાં નવાઈ નથી ધર્મથી સિદ્ધિઓ મળે તે પણ બનવાજોગ છે, પણ એ આદર્શ નથી, એ આત્મધર્મ નથી એ માત્ર માર્ગે આવવાને ઉપયોગી ગણી શકાય એવો વ્યવહારધર્મ છે

આ વ્યવહારની વાત કરતાં એક વાત સક્ષેપમા કહી નાખીએ માર્ગે ચઢાવનાર એવો વ્યવહારધર્મ ઉપયોગી છે તે આપણે ઉપર જોયુ છે, પણ એને અગે એક ખાસ ચેતવણી શાસ્ત્રકારે આપી છે તે જોઈ લઈએ તે આ છે—'धर्माद्धिगतैश्वर्यो धर्ममेव निहन्ति यः। कथं शुभायतिर्भावी स स्वामिद्रोहपातकी ॥' પ્રાણીને ઐશ્વર્ય, મોટાઈ, ઋદ્ધિ, સપત્તિ, વૈભવ ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે હવે એ જ ઐશ્વર્યથી જો એ ધર્મને હણે તો એ સ્વામિદ્રોહનો પાતકી બને છે અને એવા સ્વામિદ્રોહીનુ સારુ કેમ થાય? આ વાત જરા સ્પષ્ટ કરીએ. ધર્મથી કોઈને બે–પાચ લાખ રૂપીઆ મળે. એ ધનનો ઉપભોગ કરતા એ વેશ્યાઓમા રખડે, અભક્ષ્ય ખાવાના પાશમા પડી જાય, અન્ય પાપકાર્યો કરે તો તેથી ધર્મનો નાશ થાય એટલે જે ધર્મથી એને ઐશ્વર્ય મળ્યુ એ જ ઐશ્વર્યથી ધર્મનો ઘાત થયો. ઐશ્વર્યનો સ્વામી ધર્મ એ ધર્મનો નાશ કરનાર–સ્વામિદ્રોહ કરનાર થયો. એવુ કરે એનુ કેમ સારુ થાય? એની પ્રગતિ કેમ થઈ શકે? મતલબ કે, ધર્મના પ્રતાપે જે પ્રાપ્તિ થાય તેનો ઉપયોગ પ્રગતિ-વર્ધક માર્ગે થવો ઇષ્ટ છે આ તો આડકતરી વાત થઈ

મુખ્ય નજરે ધર્મથી જે કાઈ મળે તે ધર્મસવર્ધક તરીકે ઉપયોગમાં લેવુ યોગ્ય ગણાય. ઘણી વાર નિર્બળતાને કારણે પ્રાણી ધર્મ આદરે છે, તે પણ પૂર્ણ લાભ ન આપે પૂરતા ઉત્સાહથી પ્રેમથી, આત્મવીર્યના ઉલ્લાસથી ધર્મની આસેવના કરવી અને આત્મધર્મ ઉપર સતત નજર રાખવી એ કેમ વધે, એમાં કેમ પ્રગતિમાન થવાય એની સતત ચિતા રાખવી અને તત્પ્રાયોગ્ય સાધનોનો પૂરતો લાભ લેવો પૂર્વસચિતથી પોતાને ધનસપત્તિ કે જ્ઞાનલાભ મળ્યાં હોય તેનો ઉપયોગ ધર્મપ્રગતિમા જ કરવો નિરંતર યાદ રાખવુ કે અત્યારે જે લાભ મળ્યો છે તેનો ઉપયોગ પ્રગતિ–વિકાસ કરવામાં કરવાનો છે, અને આવો અવસર વારવાર મળતો નથી

આ જીવનમા ચાર પુરુષાર્થો સાધવાના છે ધર્મ, અર્થ. કામ અને મોક્ષ. તેમા પણ અર્થ અને કામ ધર્મને વિરોધ ન આવે તે રીતે સાધવાનો છે. એ વાત મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય નથી પૈસા પેદા કરવામા જ્યા અન્યાય થાય ત્યા ધર્મભાવિત આત્મા ખસી જાય. કામપુરુષાર્થ સાધવા એ પરસ્ત્રી તરફ નજર ન કરે, સ્વદારામાં પણ નિયમિત થઈ જાય અને કાળે અકાળે કામવિવશ ન થાય 'કામ' શબ્દમા સર્વ ઇંદ્રિયના ભોગોનો સમાવેશ થાય છે અર્થ તેમજ કામને ગાણ રાખી ધર્મપુરુષાર્થ સાધનાર પરપરાએ મોક્ષપુરુષાર્થ સાધે છે, એ તાત્પર્ય ધ્યાનમા રાખવાની બહુ જ જરૂર છે મનુષ્યભવનુ સાફલ્ય પુરુષાર્થસિદ્ધિમા છે. આ વાત વારવાર લક્ષ્ય પર રાખવાની આવશ્યકતા છે

ધર્મવિચારણામા દાન, શીલ, તપ અને ભાવની વિચારણા પૂર્વપરિચયમા કરી છે તે ત્યાંથી જાણી લેવી માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણો 'યોગશાસ્ત્ર'માથી જોઈ લેવા; દ્રવ્ય, ભાવ, શ્રાવકના ગુણો 'ધર્મરત્નપ્રકરણ'થી જાણવા અને ખાસ કરીને ક્ષમાદિ દશ ધર્મોને મહાઆજ્ઞા તરીકે

આદરવા એ આજ્ઞાઓને બહુ પ્રકારે સમજવાની જરૂર છે. સ્થળસંકોચથી અત્ર તે પર વધારે લખવુ અશક્ય છે મુદ્દો પૂર્વપરિચયમા બતાવી દીધો છે. (જુઓ ગાથા ૠ.) એ ધર્મો સર્વ પ્રાણીઓ માટે છે અનુકૂળતા પ્રમાણે તેનો આદર કરવો

એના ટૂંકા વાક્યો નીચે પ્રમાણે થાય—

૧ તુ ક્ષમા રાખ	૪ તુ લોભને છોડ.	૭ તુ સાચુ બોલ.
૨ તુ નિરભિમાની થા.	૫ તુ તપ કર	૮ તુ પવિત્ર રહે.
૩ તુ સરળ થા	૬ તુ સયમ રાખ	૯. તુ મૂર્છા છાંડ
		૧૦. તુ બ્રહ્મચર્ય પાળ.

આમા અનેક આકારોને અવકાશ છે જૈનોના એ મુદ્રાલેખો છે. હૃદયમા નોધી રાખવા યોગ્ય છે

આ ભાવનામા ધર્મના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થતી વસ્તુનુ પત્રક આપ્યુ છે તે ધર્મની આદેયતા બતાવવા માટે છે એ આદર્શથી ધર્મ આદરવાની સૂચના નથી, પણ એવાં ફળ તો આગતુક છે અને તે જરૂર મળે જ છે એ બતાવવા પૂરતો એનો ઉપયોગ છે અષ્ટકમા બાર સબોધનો ધર્મના કહ્યાં છે તે ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે અને ચિત્તવૃત્તિસન્મુખ રાખવા યોગ્ય છે. ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્વિનયવિજયજીએ અષ્ટકની સાતમી ગાથામા क्रमत ('અનુક્રમે') શબ્દ વાપરી આખા લેખને અસાધારણ ઝોક આપ્યો છે અનુક્રમે જ્ઞાનાદિ આપી – પ્રાપ્ત કરાવી છેવટે નિઃશ્રેયસ–મોક્ષ અપાવે છે એ આખી ભાવનાનો ખાસ મુદ્દો છે.

આ ભાવના પર દૃષ્ટાન્તો પાર વગરના છે, પણ ખાસ આકર્ષક દૃષ્ટાન્ત શ્રી ગૌતમસ્વામીના ૧૫૦૩ શિષ્યોનુ મને લાગ્યુ છે. એ તપ કરનાર ઋષિઓ હતા અને પ્રગતિમા ત્રણ કક્ષાએ વહેચાઈ ગયેલા હતા કોઈ પ્રથમ, કોઈ દ્વિતીય અને કોઈ તૃતીય ભૂમિકા પર હતા. દરેક ભૂમિકામા ૫૦૧ હતા ત્યાગરુચિવાળા હતા, પણ માર્ગ બતાવનારા કોઈ મળ્યા નહોતા. એમનુ સાધ્ય આઠ ભૂમિકા પર ચડવાનુ હતુ, પણ એના માર્ગથી અજાણ્યા હતા શ્રી વીરપરમાત્માના તત્ત્વરહસ્યને સમજનાર શ્રી ગૌતમસ્વામીને એની ચાવીઓ જણાયેલી હતી અને એમણે જેવુ માર્ગજ્ઞાન કરાવ્યુ કે એ સર્વ શિષ્યો ભૂમિકા ચડવા લાગ્યા ત્યાગ હતો પણ માર્ગજ્ઞાન નહોતુ, એ સત્–સગતિથી પ્રાપ્ત થઈ ગયુ અને પછી તો રસ્તો સીધો હતો એમને માર્ગ સાપડચો અને પ્રભુચરણસેવીએ એવા રસ્તા બતાવી દીવા કે પ્રભુ સુધી પહોચતા માર્ગમા જ સર્વ કેવળી થઇ ગયા ભૂમિકા–પ્રાપ્તિનુ આ લાક્ષણિક દૃષ્ટાન્ત ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અષ્ટાપદ શું ? એની ભૂમિકા કેટલી ? કેવી રીતે ભૂમિકા ઉચ્ચ, ઉચ્ચતર પ્રાપ્ત થાય ? કિરણના અવલબન એટલે શુ ? તાપસને પારણુ શેનુ ? પારણામા પાયસ શું ? એ પાયસ સાથે અક્ષીણ-મહાનસલબ્ધિ શુ ? અને શ્રી ગૌતમસ્વામી અને તાપસો વચ્ચે થયેલી વાર્તાનુ આંતરરહસ્ય

શુ ?—એ સર્વ આધ્યાત્મિક નજરે વિચારવામા આવે તો ધર્મનુ આખું રહસ્ય પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે.

આવો ધર્મ* પ્રાણીનો ક્રમસર વિકાસ કરાવી આખરે એને અક્ષયસ્થિતિ સુધી પહોંચાડે છે એવો ધર્મ ખરેખર 'મ ગળકમલાકેલિનિકેતન' છે અને ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે એમ જે શ્રી દશવૈકાલિકસૂત્રની પ્રથમ ગાથામા કહ્યુ છે, તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એ ધર્મના રહસ્યને સમજવા યત્ન કરવો એમા દભ કે દેખાવને સ્થાન નથી, એમા અ તરથી લગની લાગવી જોઇએ અને અંદરના ચેતનરામને જાગૃત થવા પ્રબળ અ કુરો ઊઠવા જોઇએ દૃઢ ભાવના અને પ્રબળ પુરુષાર્થ હોય તો સર્વ સાધન આવી મળે છે ધર્મથી વિજય જરૂર છે, શાશ્વત છે, અપ્રતિહત છે આવા હે ધર્મ! મને પાળ!

इति धर्मभावना-१०

* ધર્મના વિષય પર ઘણુ લખવા જેવુ છે એનો તત્ત્વવિભાગ અને નીતિવિભાગ, એનો દર્શનવિભાગ અને ચરિત્રવિભાગ, ધર્મ અને મત વચ્ચે તફાવત, ધર્મ અને દર્શનની વિશિષ્ટતા, બાહ્ય ક્રિયામા પૂર્ણતા માનવાની રૂઢિ, જૈન ધર્મમા બાહ્ય કરતા આતરની જ પોષણા વધારે છે તેના લાક્ષણિક દાખલાઓ, એનુ મૂળ સ્વરૂપ ક્યારથી અને શા માટે વીસરાઈ ગયુ છે? વર્તમાન દશાએ ધર્મ ટકી શકે ખરો? ઉપાધ્યાયજીએ શ્રી સીમધરસ્વામીને અપીલ કરી છે કે 'ધામધૂમે ધમાધમ ચલી, જ્ઞાનમાર્ગ રહ્યો દૂર રે,' એનુ રહસ્ય શુ? એવા સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ માટે એમને કેટલુ ખમવુ પડ્યુ હતુ? તત્ત્વજ્ઞાન અને મતમા તફાવત કેટલો છે?' વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઘણા આકર્ષક છે, પણ આ ગ્રથના મે નિર્ણીત કરેલા વિસ્તારમા આવી શકતા નથી અત્યાર સુધીમા ઘણુ વધારે લખાયુ છે અન્ય પ્રસગે આ દરેક મુદ્દા વિચારવાની તક લેવા ધારણા છે ઉપસહારમા બાર સબોધનો તથા બીજી અનેક શ્લોકાતર્ગત બાબતો પર વિવેચન આ જ કારણે શક્ય નથી બનતા સુધી પ્રત્યેક શ્લોકના પરિચયમા બનતી સ્પષ્ટતા કરી છે ધર્મનો વિષય ઘણો વિશાળ છે અને અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી ચર્ચવા યોગ્ય છે.

ઉપાધ્યાયજી શ્રી સકળચંદજીવિરચિત

ધર્મદુર્લભભાવના

દુહા

પરિહર [1]હરિહર દેવ સવિ, સેવ સદા અરિહંત;
દોષ રહિત ગુરુ ગણધરા, સુવિહિત સાધુ મહંત. ૧
કુમતિ કદાગ્રહ મૂક તું, શ્રુત ચારિત્ર વિચાર;
ભવજળ તારણ પોત[2] સમ, ધર્મ હિયામાં ધાર. ૨

(ડુંગરિયાની દેશી)

ધન્ય ધન્ય ધર્મ જગહિતકરુ, ભાખીઓ ભલો જિનદેવ રે;
ઇહ પરભવ સુખદાયકો, જીવડા જનમ લગે સેવ રે. ૧
ભાવના સરલ સુરવેલડી, રોપ તું હૃદય [3]આરામ રે,
સુકૃતતરુ લહિય બહુ પસરતી, સફળ ફરશે અભિરામ રે. ભા૦ ૨
ખેત્રશુદ્ધિ કરિય કરુણા રસે, કાઢી મિથ્યાદિક [4]સાલ રે;
ગુપ્તિ ત્રિહું [5]ગુપ્તિ રૂડી કરે નીક તું સુમતિની વાળ રે. ભા૦ ૩
સીંચજે સુગુરુ વચનામૃતે, કુમતિ કથેર તજી સંગ રે:
ક્રોધ માનાદિક [6]સુકરા, વાનરા વાર અનંગ રે. ભા૦ ૪
સેવતાં એહને કેવળી, પન્નર સય તીન અણગાર રે;
ગૌતમશિષ્ય શિવપુર ગયા, ભાવતા દેવ ગુરુ સાર રે. ભા૦ ૫
શુક પરિવ્રાજક [7]સીધલો, અર્જુનમાળી શિવવાસ રે;
રાય પરદેશી અપનાવીઓ, કાપીઓ તાસ દુઃખ પાસ રે. ભા૦ ૬
દુસમ સમય દુપ્પસહ લગે, અવિચળ શાસન એહ રે;
ભાવશું ભવિયણ જે ભજે, તેહ શુભમતિ ગુણગેહ રે ભા૦ ૭

---

૧ કૃષ્ણ ને શંકર ૨ વહાણ સમાન ૩ હૃદયરૂપ બગીચામાં ૪ શલ્ય ૫ વાડ ૬ ભુંડ ૭ સિદ્ધિપદ પામ્યા

પ્રકરણ અગિયારમું

લોકસ્વરૂપભાવના

શાલિની

सप्ताधोऽधो विस्तृता याः पृथिव्यश्छत्राकाराः सन्ति रत्नप्रभाद्याः ।
ताभिः पूर्णो योऽस्त्यधोलोक एतौ, पादौ यस्य व्यायतौ सप्तरज्जू ॥ क ॥ १ ॥

तिर्यग्लोको विस्तृतो रज्जुमेकां, पूर्णो द्वीपैरर्णवान्तैरसङ्ख्यैः ।
यस्य ज्योतिश्चक्रकाञ्चीकलापं, मध्ये कार्श्यं श्रीविचित्रं कटित्रम् ॥ ख ॥ २ ॥

लोकोऽथोर्ध्वे ब्रह्मलोके द्युलोके, यस्य व्याप्तौ कूर्परौ पञ्चरज्जू ।
लोकस्यान्तो विस्तृतो रज्जुमेकां, सिद्धज्योतिश्चित्रको यस्य मौलिः ॥ ग ॥ ३ ॥

यो वैशाखस्थानकस्थायिपादः, श्रोणीदेशे न्यस्तहस्तद्वयश्च ।
कालेऽनादौ शश्वदूर्ध्वंदमत्वाद्बिभ्राणोऽपि श्रान्तमुद्रामखिन्नः ॥ घ ॥ ४ ॥

सोऽयं ज्ञेयः पूरुषो लोकनामा, षड्द्रव्यात्माकृत्रिमोऽनाद्यनन्तः ।
धर्माधर्माकाशकालात्मसंज्ञैर्द्रव्यैः पूर्णः सर्वतः पुद्गलैश्च ॥ ङ ॥ ५ ॥

रङ्गस्थानं पुद्गलानां नटानां, नानारूपैर्नृत्यतामात्मनां च ।
कालोद्योगस्वस्वभावादिभावैः, कर्मातोद्यैर्नर्तितानां नियत्या ॥ च ॥ ६ ॥

एवं लोको भाव्यमानो विविक्त्या, विज्ञानां स्यान्मानसस्थैर्यहेतुः ।
स्थैर्यं प्राप्ते मानसे चात्मनीना, सुप्राप्यैवाध्यात्मसौख्यप्रसूतिः ॥ छ ॥ ७ ॥

क १. अधोऽध એક એકથી નીચે પૃથિવી ભૂમિ छत्राकारा છત્રનો આકાર ધારણ કરનાર, એક છત્રમા બીજુ છત્ર મૂકયુ હોય તેવો આકાર, મોટુ છત્ર સર્વની નીચે મૂકવાનુ છે रत्नप्रभा પહેલી નરકનુ નામ છે (નોટ જુઓ) व्यायतौ પહોળા કરેલા रज्जु માપ છે (નોટ જુઓ)

ख २ तिर्यग्लोके મધ્યલોક–મર્ત્યલોક पूर्ण વ્યાપ્ત अर्णवान्त સમુદ્રના છેડા असंख्य સખ્યાતીત ज्योतिश्चक्र સૂર્ય, ચદ્ર, નક્ષત્ર, ગ્રહ અને તારામડળ काञ्चीकलाप કદોરાથી સુશોભિત कार्श्य પાતળાપણુ श्रीविचित्र શોભાથી સુશોભિત कटित्रम् કેડ ઉપર ધારણ કરેલ

ग ३ ब्रह्मलोक બાર દેવલોક પૈકી પાચમો દેવલોક द्युलोक દેવલોક, ઊર્ધ્વલોક, कूर्पर કોણી, હાથના જ્યા બે વિભાગ વચ્ચે થાય છે તેનો નીચેનો ભાગ लोकस्यान्तो લોકને અતે સિદ્ધોનુ સ્થાન चित्रक શોભિત मौलि મુગટ

घ ४. वैशाख પગ પહોળા કરીને ઊભા રહેવાના સ્થાનનુ સૂચક છે श्रोणी કેડ शश्वत् હમેશા, અનાગત ऊर्ध्व ટટાર दमत्व (self-command) એનો સબધ अखिन्न સાથે છે

ङ ५ षड्-द्रव्य નીચે લખેલા છ દ્રવ્યો अकृत्रिम સ્વાભાવિક, કોઈનો બનાવેલ નહિ अनाद्यनन्त આદિ–અત વગરનો सर्वत આખો, સર્વત્ર पूर्ण ભરેલો

क १. એક બીજાથી નીચે નીચે આવેલી અત્યંત વિસ્તારવાળી, છત્રનો આકાર ધારણ કરનારી જે રત્નપ્રભા વગેરે ભૂમિ (પૃથ્વી)ઓ છે તેનાથી ભરેલો અધોલોક છે. એ (લોક-પુરુષ)ના બે પગ પહોળા કરેલા છે તે સાત રજ્જુપ્રમાણ જગ્યા રોકે છે (પ્રથમના પાચ શ્લોક સાથે વાચવાના છે)

ख २. તિર્યગ્ (મધ્યલોક-મર્ત્યલોક) વિસ્તારમા એક રજ્જુના માપવાળો છે અને અસખ્ય દ્વીપ સમુદ્રથી વ્યાપ્ત છે, એમા જ્યોતિષીઓનુ ચક્ર (સમૂહ) સુદર કદોરાનુ સ્થાન લે છે અને તે (લોકપુરુષના) કટિપ્રદેશને અત્યત પાતળો અને શોભાથી વિભૂષિત કરે છે.

ग ३. એની ઉપરનો ભાગ (ઊર્ધ્વલોક) દેવલોકો પૈકી બ્રહ્મદેવલોક આવે છે ત્યાં (લોકપુરુષની) બન્ને કોણીઓ પાસે પહોળાઈમાં પાચ રજ્જુપ્રમાણ થાય છે. (એની ઉપર) વિસ્તારમા એ રજ્જુપ્રમાણ લોકાન્તે થાય છે, જેના મુકુટસ્થાને સિદ્ધ પરમાત્માની જ્યોતિ (બિરાજે) છે.

घ ४. જેણે (લોકપુરુષે) પોતાના બે પગ પહોળા કરીને સ્થાન ઉપર દૃઢ રાખ્યા છે, જેણે પોતાની કેડ ઉપર બન્ને હાથો સ્થાપિત કર્યા છે અને જે અનાદિ કાળથી એકસરખી રીતે તદ્દન સીધો ઊભો રહેલ હોઈને શ્રાન્ત મુદ્રાને ધારણ કરવા છતા પોતાની જાત પર કાબૂ હોવાથી જરાપણ ખિન્નતા દર્શાવતો નથી,

ङ ५. આને 'લોક' નામનો પુરુષ જાણવો એ 'લોકપુરુષ' કહેવાય. એ છ-દ્રવ્ય-સ્વરૂપ છે, અકૃત્રિમ છે, આદિ અને અત વગરનો છે એ આખો (ચારે તરફથી) ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, આત્મા (જીવો) નામના દ્રવ્યોથી અને પુદ્ગલ દ્રવ્યથી પૂરેપૂરો ભરેલો છે.

च ६. પોતાના જુદા જુદા રૂપો લઈને કાળ, ઉદ્યોગ, સ્વભાવ, નિયતિ અને કર્મરૂપ વાજિત્રો વડે નાચ કરનારા પુદ્ગળો અને નાટક કરનારા જીવોનુ એ રગસ્થાન છે-એ નાટ્ય-મડપ (થીએટર) છે.

छ ७ આવી રીતે વિવેચનપૂર્વક લોક(પુરુષ)નો વિચાર કરવામાં આવે – એને ભાવનાનો વિષય બનાવવામા આવે તો એ જ્ઞાનવાન્ પ્રાણીને મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવવાનો હેતુ થાય છે અને મનની સ્થિરતા જો (એકવાર) પ્રાપ્ત થાય તો પછી આત્માને હિત કરનારી અધ્યાત્મ સુખસ્વભાવની ઉત્પત્તિ સુખે કરીને-સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

च ६ रगस्थान રગમડપ, નાટ્યભૂમિ, થીએટર नृत्यतां નાચતા काल-उद्योग-स्वस्वभाव-नियति-कर्म એ પાચ સમવાયી કારણો છે (નોટ જુઓ) आतोद्य વાજિત્ર

छ ७ विविक्ति વિવેચન विज्ञ વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળો आत्मनीना આત્મહિતજનની-કરનાર प्रसूति ઉત્પત્તિ

गेयाष्टक*

विनय! विभावय शाश्वतं, हृदि लोकाकाशम् ।
सकलचराचरधारणे, परिणमदवकाशम् ॥ विनय! ॥ १ ॥
लसदलोकपरिवेष्टितं गणनातिगमानम् ।
पञ्चभिरपि धर्मादिभिः, सुघटितसीमानम् ॥ विनय! ॥ २ ॥
समवघातसमये जिनैः, परिपूरितदेहम् ।
असुमदणुकविविधक्रिया–गुणगौरवगेहम् ॥ ॥ विनय! ॥ ३ ॥
एकरूपमपि पुद्गलैः, कृतविविधविवर्तम् ।
काञ्चनशैलशिखरोन्नतं, क्वचिदवनतगर्तम् ॥ विनय! ॥ ४ ॥
क्वचन तविषमणिमन्दिरै–रुदितोदितरूपम् ।
घोरतिमिरनरकादिभिः, क्वचनातिविरूपम् ॥ विनय! ॥ ५ ॥
क्वचिदुत्सवमयमुज्ज्वलं, जयमङ्गलनादम् ।
क्वचिदमन्दहाहारवं, पृथुशोकविषादम् ॥ विनय! ॥ ६ ॥
वहुपरिचितमनन्तशो, निखिलैरपि सत्त्वैः ।
जन्ममरणपरिवर्तिभिः, कृतमुक्तममत्वैः ॥ विनय! ॥ ७ ॥
इह पर्यटनपराङ्मुखाः, प्रणमत भगवन्तम् ।
शान्तसुधारसपानतो, धृतविनयमवन्तम् ॥ विनय! ॥ ८ ॥

---

* રાગ :—આ અષ્ટક 'ઢઢ્યા ફળ છે ક્રોધના' એ સજ્ઝાયના લયમા બરાબર ચાલશે એનો રાગ કાફી છે એને મથાળે જણાવે છે કે 'આજ સખી મનમોહના' એ એની દેશી છે રાગ સરળ પણ મસ્ત છે

નોટ :—

૧ शाश्वत સનાતન, ત્રણ-કાળ-અવિનાશી चर જંગમ, સ્થાનાંતર પ્રાપ્ત કરનાર अचर સ્થિર, चर ચાલતા परिणमद् તે તે દ્રવ્યના આકારને પામનાર અથવા આશ્રય આપનાર अवकाश space, જગ્યા
૨ लसत् દીપતો अलोक પારિભાષિક શબ્દ (નોટ જુઓ) अतिग ઓળંગી જાય છે. मान પરિણામ, measurement धर्मादि ધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, કાળ અને જીવો सीमानम् મર્યાદા, હદ
૩ समवधात સમુદ્ઘાત-પારિભાષિક શબ્દ (નોટ જુઓ) जिन કેવળજ્ઞાની, એમાં તીર્થંકરોનો સમાવેશ થઈ જાય છે परिपूरित પૂરેપૂરો ભરેલો असुमत् પ્રાણ ધારણ કરનાર, પ્રાણી-જીવ अणुक પરમાણુ गुण धर्मो (પારિભાષિક) गौरव હાનિવૃદ્ધિ, પ્રચુરતા.
૪ एकरूप એક આકાર ધારણ કરનાર, એકસરખો विवर्त આકાર, ભેદ उन्नत ઊંચો (સુંદરપણાનો ભાવ છે) अवनत નીચો (તુચ્છતાનો ભાવ છે) गर्त ખાડો
૫ क्वचन કોઈ સ્થાને, કોઈ જગાએ तविष દેવલોક उदितोदित વૃદ્ધિ પામતું સુંદર રૂપ
૬ उज्ज्वल લહેરમાં આવેલું, રોનકદાર पृथु વિસ્તૃત विषाद ખેદ
૭ कृतमुक्त કરીને છોડી દીધેલો
૮ पर्यटन રખડપાટો, પરિભ્રમણ पराङ्मुख ઊંચા મનવાળા, કંટાળાવાળા अवन्त (ભવભ્રમણથી) રક્ષણ કરનાર (એવા ભગવંતને) धृतविनय નમ્રભાવને ધારણ કરનાર પ્રાણી

---

૧ હે વિનીત ચેતન ! તારા હૃદયમાં અવિનશ્વર (શાશ્વત) લોકાકાશને તું ચિંતવ-ભાવ. એ (લોકાકાશ) સર્વ સ્થાવર-જંગમ દ્રવ્યોને ધારણ કરવામાં આશ્રય આપનાર હોઈ તે તે દ્રવ્ય તરીકે પરિણામ પામી આશ્રય આપે છે.

૨. એ (લોકાકાશ) દીપતો છે, ચારે તરફ અલોકથી વીંટાયેલો છે અને એટલો વિસ્તૃત છે કે એની ગણતરી થઈ શકે તેમ નથી, તેમજ ધર્માસ્તિકાય વગેરે પાંચ દ્રવ્યો વડે એની હદ સારી રીતે મુકરર થયેલી છે.

૩ જ્યારે જિનો (તીર્થંકર અથવા સામાન્ય કેવળી) સમુદ્ઘાત કરે છે ત્યારે એ(લોકાકાશ)ના આખા શરીરને પરિપૂર્ણ રીતે ભરી દે છે અને પ્રાણ ધારણ કરનાર જીવો તથા પરમાણુઓની અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ અને એના ગુણોની પ્રચુરતાનું એ મંદિર છે.

૪. એ (લોકાકાશ) જાતે એકરૂપ છે છતાં પુદ્ગળો એના અનેક આકારભેદો કરે છે. એ કોઈ જગ્યાએ મેરુપર્વતના શિખરોથી ઉન્નત થયેલ છે તો કોઈ જગ્યાએ અનેક ખાડાઓથી નીચો ગયેલો હોય છે.

૫. એ કોઈ સ્થાનકોએ દેવતાઓનાં મણિમંદિરોથી અત્યંત સૌંદર્ય ધારણ કરનાર સ્વરૂપવંત છે અને કોઈ સ્થાનકોએ અત્યંત ભયંકર અંધકારવાળાં નરક વગેરેથી અતિ બીભત્સ–ભયાનક છે.

૬. કોઈ પ્રદેશોમાં એ અનેક ઉત્સવમય હોઈને ખૂબ રંગમાં હોય છે, કોઈ પ્રદેશમાં જયમંગળના નાદથી ગાજતો હોય છે, એના કોઈ પ્રદેશો અત્યંત મોટા અવાજથી હાય હાયના અવાજો અને નિસાસાઓથી ભરેલ હોય છે અને ભારે મોટા શોક તથા ખેદમાં ગૂંચવાઈ ગયેલ હોય છે.

૭. જન્મમરણના ચક્કરમાં પડેલા સર્વ પ્રાણીઓ, જેઓએ અનેક પ્રકારનાં મમત્વો કર્યાં હોય છે અને ફરી ફરીને છોડી દેવા પડેલા હોય છે તેઓએ તેનો અનંત વખત ખૂબ સારી રીતે લાંબા કાળ સુધી પરિચય–સંબંધ કરેલો હોય છે.

૮. તમે જો આ પરિભ્રમણથી થાકી ગયા હો તો જે ભગવાને શાંતસુધારસના પાન દ્વારા વિનયને ધારણ કરનારનું રક્ષણ કર્યું છે તે મહાપુરુષને નમો–પ્રણામ કરો.

લોકસ્વરૂપભાવના : પરિચય

ક ૧. આ ભાવનામા આપણે વિશ્વરચનાના સ્વરૂપમા દાખલ થઈએ છીએ. એ વિશ્વ-રચના અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલી છે. એને કોઈએ બનાવેલ નથી, બનાવવાનુ શક્ય કે સભવિત પણ નથી, અને બનાવનાર શેમાથી બનાવે ? શા માટે બનાવે ? અને બનાવે તો આવી સૃષ્ટિ બનાવે એ વાત કોઈ પણ રીતે ગળે ઊતરે તેમ નથી જે ભૂતદયા સ્રષ્ટામા હોવી જોઈએ તે પૃથ્વી કે વિશ્વ બનાવે તો આવુ દુખમય, ત્રાસ આપનાર વિશ્વ શા માટે બનાવે એ કલ્પનામા ઊતરે તેમ નથી. આ સૃષ્ટિકર્તૃત્વનો પ્રશ્ન ઘણો વિશાળ છે ન્યાયની કોટિ પાસે તે કોઈ રીતે ટકી શકે તેમ નથી એટલી પ્રાસગિક ટીકા સાથે એ અતિ મહત્ત્વના આદિ પ્રશ્નને આપણે સકેલી લેવો જ પડે આ ભાવનામા એને સ્થાન નથી

ભૂગોળ–વિશ્વ સબધી જૈન શાસ્ત્રકારોનો કેવો ખ્યાલ છે તે આપણે આ સ્થળે વિચારી જઈએ એના સબધમાં ઘણા શાસ્ત્રગ્રથો છે ક્ષેત્રસમાસ, સગ્રહણી, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ વગેરે એ વિષયના ખાસ ગ્રથો ઉપરાત મૂળસૂત્રોમા, જબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ વગેરેમાં લોકનું વર્ણન છૂટુછવાયુ અનેક સ્થાનકે કરવામા આવ્યુ છે તે અનુસાર કેટલીક વિચારણા અત્ર કરી એનુ સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ એની સમજણ થયા પછી, એને અંગે ભાવના કેવી રીતે ભાવવી તેનો પણ વિચાર કરશુ. અહી તો વિશ્વનો સાદો ખ્યાલ આપી શકાય તેમ છે, કારણ કે આ ગ્રથનો ઉદ્દેશ ભાવનાનો છે. વસ્તુસ્વરૂપ સક્ષેપમા બતાવ્યા પછી ભાવનાના વિશાળ માર્ગ પર ઊતરી, આપણે આ શાંતસુધારસનો આસ્વાદ લેવા યત્ન કરશું

આ વિશ્વના પ્રથમ ત્રણ વિભાગ કરવામા આવ્યા છે અધોલોક, તિર્યક્ અથવા મર્ત્ય-લોક અને ઊર્ધ્વલોક એના આકારનો ખ્યાલ આપવા માટે એક લોકપુરુષની કલ્પના કરી છે. જાણે એક પુરુષ બન્ને પગ ખૂબ પહોળા કરી, બન્ને હાથો કેડ પર લગાવી ઊભો છે આ લોકપુરુષની કેડ બહુ પાતળી છે એ કેડ–કમરની નીચેના ભાગમા અધોલોક આવ્યો છે, જેનો આકાર છત્ર ઉપર છત્ર મૂકયુ હોય તેવો છે કેડ પાસે તિર્યગ્ લોક આવે છે, કેડની ઉપરના ભાગમા ઊર્ધ્વ લોક આવે છે

એ લોકનુ માપ રજ્જુથી કરવામા આવે છે. એક રજ્જુનુ માપ નીચેની રીતે કરવાનુ છે. જબૂદ્વીપ મધ્યદ્વીપ છે. તે એક લાખ યોજન પ્રમાણ છે, એટલે તેની મધ્યરેષા તેટલી છે. તેની ફરતો ચારે તરફ લવણસમુદ્ર છે. તેની લબાઈ–પહોળાઈ બે લાખ યોજનની છે. તેની ફરતો ધાતકીખડ છે તે ચાર લાખ જોજન લાંબો–પહોળો છે તેની ફરતો કાલોદધિ સમુદ્ર છે તે આઠ લાખ જોજન લાંબો–પહોળો છે ત્યારપછી પુષ્કરવર દ્વીપ છે તે સોળ લાખ જોજન લાંબો–પહોળો છે ત્યારપછી એક સમુદ્ર અને એક દ્વીપ એમ અસખ્ય દ્વીપ–સમુદ્રો છે. છેલ્લો સ્વયભૂરમણ સમુદ્ર છે. આ અસખ્ય દ્વીપ–સમુદ્રનુ જે એકદર માપ થાય તેને એક રજ્જુનું માપ ગણ્યુ છે.

એ હિસાબે અધોલોક જે સભૂતળા પૃથ્વી નીચે ૯૦૦ જોજન પછી શરૂ થાય છે તેનુ ઊંચાઈનુ માપ સાત રજ્જુ—પ્રમાણ છે. તિર્યગ્લોક પહોળાઈમાં એક રજ્જુપ્રમાણ છે. ઊંચાઈ ૧૮૦૦ યોજનની છે. એ એક રજ્જુનો અતિ અલ્પ ભાગ ઊંચાઈમા રોકે છે ઊર્ધ્વલોક સાત રજ્જુમા કંઈક ઓછો છે. કુલ ત્રણે લોક મળીને ચૌદ રજ્જુપ્રમાણ ઊંચાઈ છે

અધોલોકનો વિચાર પ્રથમ ગાથામા કર્યો છે. ઉપર જણાવ્યુ તેમ સભૂતળા પૃથ્વી નીચે નવસો જોજન મૂક્યા પછી એ શરૂ થાય છે. એના સાત વિભાગ છે. એને નરકભૂમિ કહે છે. એમા રહેનાર જીવો 'નારકો' કહેવાય છે

પ્રથમ નરકભૂમિ રત્નપ્રભા નામની છે. તેનો પૃથ્વીપિંડ એક લાખ એશી હજાર જોજન છે. એના ત્રણ કાંડ (વિભાગ) છે. પ્રથમ વિભાગ રત્ન–ભરપૂર છે તેથી તેનુ નામ રત્નપ્રભા પડેલ છે. જો કે તેની જાડાઈ ૧૬ હજાર યોજનની છે. બીજા કાંડમા કાદવ છે, તેની જાડાઈ ૮૪૦૦૦ યોજન છે. ત્રીજો ભાગ પાણીથી ભરેલો છે. તેની જાડાઈ ૮૦ હજાર યોજન છે એની નીચે ઘનોદધિ, તેની નીચે ઘનવાત. તેની નીચે તનુવાત અને પછી આકાશ છે. ત્યાર પછી બીજી નરકભૂમિ આવે છે

આ પ્રથમ નરકભૂમિનુ નામ 'ઘર્મા' કહેવાય છે. એની ઊંચાઈ એક રાજની છે બીજી નરકભૂમિનુ નામ શર્કરાપ્રભા છે. એમા કાંકરા વિશેષ છે એની ઊંચાઈ પણ એક રાજની છે ત્રીજી નરકભૂમિ વાલુકાપ્રભા છે એમા વેળુ એટલે રેતી વિશેષ છે એની ઊંચાઈ પણ એક રજ્જુપ્રમાણ છે. આ ત્રણે નરકમા ક્ષેત્રવેદના ભયંકર, શીત–ઉષ્ણ વગેરે દશ પ્રકારની અસહ્ય હોય છે સ્થાનકો રહેવાના ખરછી જેવાં અને શરીર પારા જેવા હોય છે. બીજી અન્યોન્યકૃત વેદના છે. નારકો પરસ્પર લડે છે, કાપે છે, ત્રાસ આપે છે અને મારામારી કર્યા જ કરે છે એક ક્ષણ પણ સુખ નથી ત્રીજી પરમાધામીકૃત વેદના છે. એ અધમ દેવો નારકોને ત્રાસ આપવામાં આનદ લેનારા તેમજ ક્રૂર સ્વભાવવાળા છે આવી ત્રણે પ્રકારની વેદના અતિ આકરી હોય છે.

ચોથી નારકીનું નામ પંકપ્રભા, એમા કાદવ વિશેષ છે.

પાચમી નારકીનુ નામ ધૂમપ્રભા, એમા ધુમાડો વિશેષ છે

છઠ્ઠી નારકી તમ પ્રભા, એમા અંધકાર છે

સાતમી નારકી તમસ્તમ પ્રભા, એમાં ઘોર અધકાર છે.

પછવાડેની ચાર નારકીઓમા અન્યોન્યકૃત અને ક્ષેત્રવેદનાઓ હોય છે. પરધામીકૃત વેદના હોતી નથી.

સાતે નારકોના નામ અનુક્રમે ૧ ઘર્મા, ૨ વંશા, ૩. શૈલા, ૪ અંજના, ૫. રિષ્ટા, ૬. મેઘા અને ૭ માઘવતી છે.

આયુષ્યપ્રમાણુ જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ ઉત્કૃષ્ટ પ્રથમ નરકના નારકોનુ એક સાગરોપમ, બીજીનુ ત્રણ સાગરોપમ, ત્રીજીનુ સાત સાગરોપમ, ચોથીનુ દશ સાગરોપમ, પાંચમીનુ સત્તર સાગરોપમ, છઠ્ઠીનુ બાવીશ સાગરોપમ અને સાતમીનુ તેત્રીશ સાગરોપમ છે. પ્રથમનુ ઉત્કૃષ્ટ તે દ્વિતીયનુ જઘન્ય એમ ઉત્તરોત્તર સમજી લેવુ

સાતમી નારકીની પહોળાઈ સાત રજ્જુપ્રમાણુ છે પ્રથમ નરકથી તે સાતમી નરક સુધી ઉત્તરોત્તર લબાઈ–પહોળાઈ વધતી આવે છે અને છેવટ લોકપુરુષના પગ આગળ ખૂબ લાબી –પહોળી થાય છે. સાતમી નારકીની નીચે પણ ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાત આવે છે અને છેવટે આકાશ આવે છે ત્યા લોકનો છેડો આવે છે.

એ નારકી છત્રાકારે છે. એક ઊધા છત્ર ઉપર બીજુ નાનુ છત્ર મૂકયુ હોય એ રીતે છે. એમા મોટામા મોટુ છત્ર નીચે છે. ઉપર નાનુ નાનુ થતુ આવે છે. અથવા રામપાત્ર–શરાવલાને ઊધુ મૂક્યુ હોય તેવો આ અધોલોકનો આકાર છે,

સાતે નરકમા નરકાવાસ છે તેની કુલ સંખ્યા ૮૪ લાખની છે.

નારકોનાં દુખોનું વર્ણન કરવું અશકય છે, વાચતા ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય તેવુ છે. એના રહેવાના સ્થાનો અને કલહો એવા હોય છે, એની ભૂમિકા એવી શીત ને ઉષ્ણ હોય છે અને એના વર્ણન એવા આકરા છે કે વાચતા અરેરાટી ઉદ્ભવે. આવો અધોલોક છે.

આ અધોલોકમા પ્રથમ નારકીનો પૃથ્વીપિડ ૧૮૦૦૦૦ જોજન છે. તેમા ઉપર–નીચે એક–એક હજાર જોજન મૂકતા બાકીના ૧૭૮૦૦૦ યોજનમા તેર પ્રતર છે અને ૧૨ આંતરા છે. એમાંથી વચ્ચેના દશ આતરામા ભુવનપતિ દેવોના સ્થાનો છે. એના દશ પ્રકાર છે એના વીશ ઇંદ્રો છે. આ એક જાતિના દેવો છે પણ એમના સ્થાન અધોલોકમા છે,

ઉપર જે એક હજાર જોજન મૂકયા તેમાથી ઉપર–નીચે સો–સો જોજન મૂકતાં વચ્ચેના ૮૦૦ જોજનમા વ્યતર દેવોના નિવાસસ્થાન છે અને ઉપરના સો જોજન મૂક્યા તેમા ઉપર–નીચે દશ–દશ જોજન મૂકી દેતા બાકીના ૮૦ જોજનમા વાણુવ્યતર દેવોના નિવાસસ્થાન છે. વ્યતરો તિર્ચ્છાલોકમા પણ અનેક સ્થાને રહે છે

ख २. અધોલોકની ઉપર **તિર્યગ્લોક** આવે છે એનો વિસ્તાર એક રજ્જુપ્રમાણુ છે. એમા અસખ્ય દ્વીપસમુદ્ર છે એના ઉપરના ભાગમા જ્યોતિષ્ચક્ર છે. લોકપુરુષની પાતળી કમરને જાણે કંદોરો પહેરાવ્યો હોય તેવુ સૌન્દર્ય તિર્ચ્છાલોક આપે છે

અધોલોક ખૂબ પહોળો અને ઊચો છે, ત્યારે આ તિર્યગ્લોક ઊચાઇમા ૧૮૦૦ યોજન છે. જંબૂદ્વીપની વચ્ચે મેરુપર્વત છે તે જમીનમાં એક હજાર જોજન છે. બહાર ૯૯૦૦૦ જોજન છે. એની સભૂતળા પૃથ્વી પરની શરૂઆતમા ચારે દિશાએ મળી ચાર અને એની ઉપર બીજા ચાર એમ આઠ રુચકપ્રદેશ છે ત્યાથી ૯૦૦ જોજન ઉપર અને નવશે જોજન નીચે તિર્યગ્લોક છે.

જબૂદ્વીપ થાળીને આકારે છે. ત્યારપછી એક સમુદ્ર અને એક દ્વીપ એમ ઉત્તરોત્તર આવે છે. તે વલય–ચૂડીને આકારે ફરતા છે અને પ્રત્યેક ઉત્તરોત્તર બમણા બમણા પ્રમાણવાળા છે. છેલ્લો સ્વયભૂરમણ સમુદ્ર આવે છે આ અસખ્ય દ્વીપસમુદ્રનુ માપ બરાબર એક 'રજ્જુ'પ્રમાણ છે.

જબૂદ્વીપમા ભરત, ઐરવત, મહાવિદેહ નામના ત્રણ કર્મભૂમિ–ક્ષેત્રો છે. મહાવિદેહમા સર્વ કાળ તીર્થંકર અને કેવળી હોય છે. ભરત, ઐરવતમાં ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા–ચોથા આરામાં[1] અને અવસર્પિણીના પણ ત્રીજા–ચોથા આરામા[2] તીર્થંકરો હોય છે. ધાતકીખડમા બે મેરુ છે અને પુષ્કરવર દ્વીપમાં બે મેરુ છે. આ અર્ધો દ્વીપ મનુષ્યોથી વસેલો છે. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ આ અઢીદ્વીપમાં જ છે વિદ્યાબળે આઠમા નંદીશ્વર દ્વીપ સુધી મનુષ્યો જઈ શકે છે મનુષ્યનુ આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમનુ હોય છે. સર્વ દ્વીપસમુદ્રોમાં તિર્યંચોની ઉત્પત્તિ છે.

આ તિર્યગ્લોકમાં પૃથ્વી ઉપર ૭૮૦ જોજન મૂકયા પછી ૧૨૦ જોજનમાં જ્યોતિષ્ચક્ર આવે છે. જેમા સૂર્ય, ચદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા હોય છે. અઢી દ્વીપમા એ ચર હોય છે, અન્યત્ર સ્થિર હોય છે

આ ઉપરથી જોવામા આવશે કે મેરુપર્વતનો સો યોજન જેટલો ભાગ અધોલોકમા છે, તિર્યગ્લોકના ૧૮૦૦ યોજનને સર્વત્ર વ્યાપે છે અને ઊર્ધ્વલોકમા તેનો મોટો ભાગ એટલે કે ૯૮૧૦૦ યોજન છે. પુષ્કરવર દ્વીપના પ્રથમના અર્ધા ભાગને છેડે માનુષોત્તર પર્વત છે. ત્યાં મનુષ્યઉત્પત્તિ પૂરી થાય છે. મનુષ્યઉત્પત્તિસ્થાન અઢીદ્વીપ છે અને લવણસમુદ્રમા ૫૬ અંતર્દ્વીપો છે તેમાં યુગલિક મનુષ્યો છે. આ તિર્યગ્લોકમા કર્મભૂમિ પાચ ભરત, પાંચ ઐરવત, પાચ મહાવિદેહ મળી કુલ ૧૫ છે. યુગલિક ક્ષેત્રો ૩૦ છે તેને 'અકર્મભૂમિ' કહેવામા આવે છે. લવણસમુદ્રમા ૫૬ અતરદ્વીપ છે. તે પણ અકર્મભૂમિ છે. મનુષ્યલોકમા અનેક નગરો, ઉપવનો, પર્વતો, નદીઓ, દ્રહો વગેરે છે એમા એટલી વિચિત્રતાઓ અને વૈભવ ભરેલા છે કે એને ઉપાધ્યાયશ્રીએ 'શ્રીવિચિત્ર'નુ યોગ્ય જ ઉપનામ આપ્યુ છે

ધ્યાનમા રાખવુ કે લોકપુરુષની પહોળાઈ અસખ્ય દ્વીપસમુદ્રો આ તિર્યગ્ લોકમા હોવા છતા ઓછામા ઓછી છે અને ઊચાઈ તો તદ્દન થોડી છે. હવે આપણે ઊર્ધ્વલોકને સમજીએ.

ગ ૩ ઊર્ધ્વલોકની યોજના આ પ્રમાણે છે—તિર્યગ્લોક પૂરો થયા પછી અસખ્ય યોજન ઉપર જતાં એક સાથે પ્રથમ અને દ્વિતીય દેવલોક આવે છે. તેના ઉપર અસંખ્ય યોજન ગયા પછી એક સાથે ત્રીજું અને ચોથુ દેવલોક આવે છે. તેની ઉપર અસખ્ય યોજને પાચમુ, તેજ પ્રમાણે તેની ઉપર છઠ્ઠું, પછી સાતમુ અને તેની ઉપર આઠમુ ત્યારપછી અસખ્ય યોજન ઉપર ગયા પછી નવમુ, દશમુ એક સાથે છે તેની ઉપર અસખ્ય યોજન મૂક્યા પછી અગિયારમુ, બારમુ દેવલોક એક સાથે છે.

---

૧ ત્રીજામા ૨૩ ને ચોથામા ૧.

૨ ત્રીજામા ૧ ને ચોથામા ૨૩ તીર્થંકર

પાચમા દેવલોકે કલ્પિત લોકપુરુષની બે કોણીઓનો ભાગ આવે છે. ત્યા પહોળાઈ પાંચ રજ્જુની છે બાર દેવલોક થઇ રહ્યા પછી ગ્રીવા(ડોક)સ્થાને નવ ગ્રૈવેયક આવે છે. ત્યાના દેવો કલ્પાતીત છે મુખસ્થાને અનુત્તર દેવો આવે છે. ત્યા ચાર દિશાએ ચાર વિમાનો છે અને વચ્ચે સવાર્થસિદ્ધ વિમાન છે આ વૈમાનિકો અલ્પભવી અને કલ્પાતીત છે. કપાળના સ્થાને બાર જોજનનો અ તર મૂકીને સ્ફટિકમય સિદ્ધશિલા આવે છે. એની ઉપર એક યોજને લોકની મર્યાદા (હદ) પૂરી થાય છે દેવતાઓને સુખનો જ અનુભવ થાય છે ત્રીજા દેવલોક પછી સર્વા ગ સ્પર્શસુખથી વિષયવાસના પૂરી કરતા નથી ઉત્તરોત્તર વાસના માત્ર શરીરસ્પર્શથી, પછી દેવીના શબ્દશ્રવણથી, પછી રૂપના નિરીક્ષણથી અને પછી ચિ તનમાત્રથી જ તૃપ્ત થાય છે. આ વિકાસ ખાસ સમજવા જેવો છે. કામવાસનાની તૃપ્તિ કરતા તેના ઉપર વિજય મેળવવામા વધારે આહ્‌લાદ ઉદ્‌ભવે છે ગ્રૈવેયક ને અનુત્તર વિમાનના દેવોને તો પાંચે ઇંદ્રિયના ભોગની ઇચ્છા પણ થતી નથી.

ઘ ૪ ઉપરના ત્રણ શ્લોકોમા ત્રણ લોકનુ દિગ્દર્શન કર્યું. એનો આપણા માનસ-ચક્ષુ સમક્ષ ખ્યાલ કરવા માટે કલ્પના કરવાની છે જાણે કે એક પુરુષ ઊભો છે, તેના બન્ને પગો પહોળા કરેલા છે અને તેણે પોતાના ડાબા, જમણા બન્ને હાથ કેડે લગાવ્યા છે એ લોક-પુરુષનુ વર્ણન આ ઘ અને ઙ શ્લોકોમા કર્યું છે.

વૈશાખસ્થાનસ્થાયી બન્ને પગો તે પુરુષના બતાવ્યા છે તેનો ભાવ બન્ને પગ પહોળા કરીને ઊભા રહેવાનો છે. એને વૈશાખ માસ કે વિશાખા નક્ષત્ર સાથે સ બ ધ નથી. પગ પહોળા કરીને વલોણુ કરનાર સ્ત્રીનુ એ સ સ્થાન છે એમ કોષમા કહેલ છે.

આવી રીતે પહોળા પગને સ્થાનકે નારકો છે સાતમી નારકીનુ થાળુ અતિ વિસ્તીર્ણ છે તે સાત રજ્જુ જગ્યા રોકે છે. એક રજ્જુપ્રમાણ લ બાઈ-પહોળાઈના ટુકડા કલ્પીએ તો અધોલોકના ૧૯૬ ટુકડા થાય એ સરાવળાને ઊ ધુ મૂક્યુ હોય તે આકારે છે.

કેડના ભાગમા પહોળાઈ ઓછી છે, માત્ર એક રજ્જુ છે ત્યાં તિર્યગ્‌લોક આવે છે ઊર્ધ્વલોકનુ વર્ણન ग શ્લોકમા કર્યું છે તેમા કોણી આગળ પાચમુ દેવલોક છે ગળા આગળ ગ્રૈવેયક દેવો છે અને મુખ ઉપર પાચ અનુત્તર વિમાનો છે સર્વની ઉપર સિદ્ધજીવો છે આ ઊર્ધ્વલોકના ટુકડા રજ્જુના માપે કરીએ તો ૧૪૭ થાય

તિર્યગ્‌લોકનો સમાવેશ એમા થઇ જાય છે કુલ રજ્જુ ૩૪૩ થાય એ ૭ નુ ઘન છે, એટલે સાતને સાતે ગુણતા ૪૯ થાય, તેને સાતે ગુણતા ૩૪૩ રજ્જુ થાય એટલે આખા લોકપ્રદેશને સ મિલિત કર્યો હોય તો ૭ ઘનરજ્જુ થાય

આવો લોક અથવા કલ્પિત લોકપુરુષ અનાદિ કાળથી ઊભો છે. એ અનાદિ અન ત છે એનો કોઇ કર્તા નથી એ શ્રાન્ત-થાકેલ મુદ્રાવાળો છે છતા જરા પણ ખેદ પામેલો નથી મતલબ એ કે, એ ત્રણે કાળ ઊભો છે એ કદી બેસી જવાનો કે થાકી જવાનો નથી. હજુ સુધી થાક્યો નથી અને ભવિષ્યમા કદી થાકવાનો નથી

વિશ્વના અનાદિત્વ સબધી મોટી ચર્ચા છે. એનો આદિ કોઇએ જોયો નથી; એનો કાંઈ ઇતિહાસ નથી અને એની શક્યતા પણ નથી. મરઘી પહેલી કે ઈંડુ પહેલુ ? એ સવાલનો નિર્ણય કરતા છેવટે અનવસ્થા જ પ્રાપ્ત થાય છે બીજ વગર વૃક્ષ ન થાય અને બીજ વૃક્ષના ફળમાં જ હોય છે, એમ ચર્ચા કરીએ તો પણ અતે અનાદિમા જ પર્યવસાન પામે છે.

☞ ૫. આવો **લોકપુરુષ** છે એમાં છ દ્રવ્યો ભરેલા છે. લોકમાં જીવો, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ અને પુદ્ગળો છે.

આ છ દ્રવ્યો નિત્ય છે અને પોતપોતાના ધર્મોમા સ્થિર રહે છે અસ્તિકાય એટલે સમૂહરૂપ સમજવુ. એમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવ અરૂપી છે, જ્યારે પુદ્ગલ દ્રવ્ય રૂપી છે. દરેક દ્રવ્ય સ્વતત્ર છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય નિષ્ક્રિય છે, જીવ અને પુદ્ગળ સક્રિય છે. આકાશ આધાર છે અને ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગળ અને જીવ સક્રિય છે આકાશ આધાર છે અને ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગળ અને જીવ આધેય છે આકાશનો સ્વભાવ અવકાશ આપવાનો છે. ધર્માસ્તિકાય ગતિનિમિત્ત છે અને અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિનિમિત્ત છે શબ્દ, અધકાર, ઉદ્યોત, પ્રભા, છાયા, તડકો, વર્ણ, ગધ, રસ, સ્પર્શ એ પુદ્ગલનુ લક્ષણ છે કાળ વસ્તુને નવીન તેમ જ પુરાણુ બનાવે છે અને એના સમય, આવલિકા વગેરે વિભાગો છે સેકન્ડ, મિનિટ, કલાક એ પણ કાળદ્રવ્યના જ વિભાગો છે

આત્મા કર્તા, ભોક્તા, જ્ઞાતા છે, ચેતનરૂપ છે, યોગ્ય પુરુપાર્થથી તે સિદ્ધ થઈ શકે છે અને એના મૂળ અસલ સ્વરૂપે પહોચી શકે છે. એના ગુણપર્યાય પર અગાઉ વિસ્તારથી વિવેચન થઈ ગયુ છે

લોકમાં આ છ દ્રવ્યો છે એ પૂરા થાય ત્યારે અલોક આવે છે એ અનત છે. એમાં માત્ર આકાશ છે ત્યાં બાકીનાં દ્રવ્યોને સ્થાન નથી લોક અને અલોકનો તફાવત એ જ છે કે લોકમાં ષડ્દ્રવ્ય છે, અલોકમા માત્ર આકાશ જ છે સમય અને આકાશ (Time and Space)-ના પ્રશ્નો જૈન દર્શનમા ખૂબ વિસ્તારથી ચર્ચાયા છે

☞ ૬ આ લોકપુરુપમા જીવો છે એ જીવો અને પુદ્ગળો અનેક પ્રકારના નાટકો કરી રહ્યા છે પુદ્ગળો સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગધને લઈને નાના પ્રકારના વેષો કાઢે છે જીવોની વિવિધતાનો પાર નથી એ પોતપોતાના પાઠો રગભૂમિ ઉપર ભજવે છે અને પર્યાય પલટ કરી નવાનવા રૂપો ધારણ કરે છે એને નાટક કરવામાં પાચ કારણો સહાય કરે છે, એને સમવાયી કારણ કહેવામા આવે છે તે કાળ, સ્વભાવ, ઉદ્યમ, કર્મ અને નિયતિ છે. કાળ એટલે એ પ્રમાણે વસ્તુ બનવાનો સમય પાકવો જોઈએ, જેમ કે આંબા ગરમીમાં જ ફળે છે, પ્રસૂતિ લગભગ નવમાસે જ થાય છે વગેરે કાળ પાકચા છતા ઉદ્યમ–પ્રયત્ન કરવો જ પડે બેસી રહેવાથી કાઈ વળે નહિ, અને ત્રીજી વાત એ છે કે વસ્તુસ્વભાવ તેવો હોવો જોઈએ. ઘઉં વાવી બાજરાની આશા વ્યર્થ છે વળી કર્મ એટલે પૂર્વે બાધેલા કર્માનુસાર જ ફળપ્રાપ્તિ

થાય છે અને નિયતિ એ અનાદિ લોકસ્થિતિ છે, અર્થાત્ સર્વજ્ઞોએ જે પ્રમાણે જ્ઞાનમાં દીઠું હોય તેમ જ બને છે—તેમા ફેરફાર થતો નથી. આ પાચે સમવાયી કારણો એકઠાં થયા ત્યારે કાર્ય બને છે. લોકમાં પ્રત્યેક કાર્ય આ પાચ કારણોને આધીન રહે છે. એમાં પ્રાધાન્ય કોઈ પણ વખતે એક કારણનુ હોય છે, બીજા કારણ ગૌણ હોય છે, પરતુ પાંચે એકી વખતે હોવા જ જોઈએ.

આ સસારમા કર્માવૃત પ્રાણી જે નાટકો ભજવે છે તેનુ વર્ણન શુ કરીએ ? એના વિવિધ નાચો એટલે આખી દુનિયાનો ઇતિહાસ દુનિયામાં બનતો કોઈ પણ બનાવ લઈએ કે ઐતિહાસિક કોઈ ચરિત્ર વાચીએ તો તેમાં નાટક સિવાય કાંઈ દેખાશે નહિ. આ આખી દુનિયા રગભૂમિ છે અને પ્રાણીઓ તેના પાત્રો છે. એમા વિચિત્ર શરીરો, આકૃતિઓ, સ્વરો, રૂપો, આકારો, ભાષણો, સુખ, દુ:ખ, અભિમાન, અભિનિવેશ, કપટ, ચાતુર્ય, ખેદ, મોહ, પ્રેમ, આક્રમણ, આતાપના, કીર્તિ, અપયશ વગેરે સર્વ બાહ્ય અને આતરિક ભાવો, દેખાવો અને આવિષ્કરણો થાય છે તે સર્વ નાટકો છે. ભવપ્રપચ એટલે સસારનું નાટક. એને ભજવનારા જીવો અને પુદ્ગળો. પુદ્ગળ પરમાણુમા ચેતનાશક્તિ ન હોવા છતાં અચિંત્ય શક્તિ હોય છે અને તેમા તરતમતા પણ હોય છે. આપણી આસપાસ જે રમતો ચાલી રહી છે તે નાટક જ છે. આપણે પોતે પણ નાટકના પાત્રો જ છીએ અને આ આખું વિશ્વ એ રગમડપ—નાટ્યભૂમિ છે. એમા પડદા પડે છે, ઊપડે છે અને નાટક પ્રત્યેક જીવ આશ્રયીને અને સમુચ્ચયે નિરતર ચાલ્યા જ કરે છે. આ નાટકનો તાદૃશ ખ્યાલ શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ પોતાના અદ્ભુત ચાતુર્યથી શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપચાકથા ગ્રથમાં આપ્યો છે.

છ ૭. આવી રીતે લોકસ્વરૂપ વિચારતા એમા આત્મ, અનાત્મ વસ્તુનો ખ્યાલ થાય છે. જીવ, અજીવનો વિવેક થાય છે, સ્વર્ગ, મર્ત્ય, પાતાળનો ખ્યાલ થાય છે અને આ અનંત વિશ્વમા આપણુ સ્થાન શુ છે, અને આ જીવ ક્યા ક્યા જઈ આવ્યો છે અને કોના કોના કેવા કેવા સબધમા આવ્યો છે તેનો ઊડો વિચાર થાય છે અસખ્યાત યોજનો, નિગોદથી ભરપૂર લોક, તેમા પાર વગરની વનસ્પતિઓ, મર્ત્યલોકનુ નાનકડુ સ્થાન, તેમાં પણ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ તો અઢીદ્વીપમા જ નારકોના દુખોનો ત્રાસ, સ્વર્ગનાં સુખોનો આખરે થતો અત અને અનત કાળથી ચાલી રહેલી ઘટના—એ સર્વ વિચારતા એના અનાદિત્વનો અને પોતાના ચારે ગતિમા ફેરા અને ગમનાગમનનો ખૂબ ખ્યાલ આવશે, અનેક તરગો ઊઠશે વિશ્વની વિશાળતા કેવી ? કેટલી ? અને આપણે કોણ ? ક્યા ? ક્યા ખૂણામા ભરાઈ પડ્યા છીએ ? — તે સમજાશે.

આવી ભાવના ભાવતા મનની સ્થિરતા થઈ જશે. જો ભાવનાર જ્ઞાની હશે—વિદ્વાન્ હશે તો એને આ આખી ઘટના તરફ નિર્વેદ થઈ આવશે અને પોતાના મનના ઘોડાની લગામ એ ખેચશે. વિશાળ વિશ્વમા એ તારાઓ જોશે, નિરભ્ર આકાશમાં એ ચદ્ર જોશે અને એની

સાથે એનામા જે કાઈ મદ હશે તે ગળી જશે. એ અ દર ઊતરી પોતાની લઘુતા અને કર્મનું જોર વિચારશે અને છતા પુરુષાર્થનું પ્રાબલ્ય પણ સમજશે. એને ઇચ્છા થશે તો આવા વિશાળ વિશ્વમાથી પણ તેને અગ્ર ભાગે જવાનો પોતાનો માર્ગ એ શોધી શકશે

આટલુ માનસિક સ્થૈર્ય એને પ્રાપ્ત થાય એટલે એને અધ્યાત્મસુખની પ્રસૂતિ સાહજિક છે. મનની અસ્થિરતા દૂર થઈ એટલે આત્મા સ્થાને આવી જાય છે, બાહ્ય ભાવ તજી એ અ તરમાં ઊતરે, અને ત્યા એની સ્થિરતા થઇ એટલે એને તત્ત્વાનુસ ધાન થતા વખત લાગતો નથી. લોકસ્વરૂપમાં શુ વિચારવાનુ છે તે હજુ ગેયાષ્ટકમાં કહેવાનુ છે. એ રીતે વિચારતાં વિકાસ સત્વર અને સ્પષ્ટ છે. અ દર ઊતરી જવા અત્ર આમ ત્રણ છે. વિજ્ઞ–સમજુ પ્રાણી આ નોતરુ જરૂર સ્વીકારે

અહીં 'વિવિક્તિ' શબ્દ વાપર્યો છે તે ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે. પૃથક્કરણ–વિવેચન વિવેકપૂર્વક કરવુ એ એનો આશય છે લોકસ્વરૂપ સ બ ધી અનેક મતભેદ છે. પૃથ્વીના આકાર સ બ ધી તકરારો છે આ ગૂ ચવણમા ઊતરવાની અહી જરૂર નથી એ માટે સાધનો અને અભ્યાસ સુલભ પણ નથી, પણ પૃથ્વી અને આકાશ ઘણા વિશાળ છે અને આપણું સ્થાન એમા તદ્દન નાનુ છે એ આપણે વિચારવાનુ છે આ વાતમા બે મત પડે તેમ નથી. સદાચારી જીવન, ઉચ્ચ ભાવના, માનસ–સ્થૈર્ય, અધ્યાત્મભૂમિમા પ્રવેશ અને પ્રવાસ એ સર્વ સુવિદિત વાત છે અને સર્વ કાળમા આદરણીય છે. આપણે ગમે તેવા મોટા હોઈએ તો પણ અનંત વિશ્વમા કેવળ અણુમાત્ર છીએ અને આપણો મોક્ષ આપણે આપણા પ્રયત્ન વડે જ સાધી શકીએ છીએ. આ સર્વ બિનતકરારી મુદ્દા પકડી લઈ, આપણો વિકાસ જે માર્ગે થાય તે આદરી લેવો સર્વ દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. આપણે આ દૃષ્ટિએ એ મુદ્દો પકડી લઈએ. એમાં કોઈ કોઈ મુદ્દા ખૂબ ભવ્ય છે અને ખાસ અ દર ઊતરી જાય તેવા છે.

———

લોકસ્વરૂપભાવના : ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. ઉપરના પરિચયમાં જે લોકનુ વર્ણન સક્ષેપમાં કર્યું છે તે લોક શાશ્વત છે; ભૂત, વર્તમાન ને ભવિષ્યમા એકસ્વરૂપે વર્તનાર છે. એ શાશ્વત ન હોય તો એનો આદિ હોવો ઘટે, તેનુ કોઈ પ્રમાણ લભ્ય નથી અને એને બનાવવા પરમાણુ જોઈએ તે ચેતન પદાર્થમાથી નીકળે તેમ નથી જો પરમાણુને અનાદિ માનીએ તો વાત અંતે અનાદિ ઉપર જ આવે છે

જે **લોકનું** ઉપર વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે તે ચર અને અચર, જગમ અને સ્થાવર સર્વને ધારણ કરવા સમર્થ છે અને આકારાતર તથા અવસ્થાતર ધારણ કરે છે. પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના ધર્મો બજાવે છે અને અન્યથી જુદુ રહી એક સાથે કામ કરે છે આકાશ સર્વને અવકાશ આપે છે. આ લોકસ્વરૂપને તુ ખૂબ વિચાર. ચર અને અચર સર્વને ઓળખવા અને પ્રત્યેકના ગુણો અને પર્યાયોને વિચારવા એ અત્ર મુદ્દો છે. આ સર્વ તત્ત્વોમા આકાશને બરાબર સમજ્યા પછી ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયને ખાસ સમજવા જરૂરી છે, કારણ કે એનુ દ્રવ્ય તરીકે કોઇ દર્શનમાં નિરૂપણ નથી. વિચારવાનુ એ છે કે આકાશ તો અવ કાશ આપે, જીવ અને પુદ્ગળો ચાલે, પણ એની ગતિ અને સ્થિરતાને નિયત્રિત કરનાર કોઈ ન હોય તો સર્વત્ર અવ્યવસ્થા ઊભી થાય એને ચોક્કસ સ્થાને રાખનાર અને ગતિ તથા સ્થિતિ વખતે એને સહાય કરનાર ઉપરના બન્ને દ્રવ્યો (ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય) ન હોય તો દેખાતા વિશ્વની વ્યવસ્થા કે સ્વરૂપ ન રહે આ રીતે દલીલથી પણ એ દ્રવ્યો સમજી શકાય તેવા છે જૈનનો પરિણામિનિત્યત્વવાદ ન્યાયના ગ્રથોથી ખાસ સમજવા લાયક છે.

૨. ઉપર જે લોકની હકીકત રજૂ કરી તે લોક ચારે તરફ અલોકથી વીટાયેલો છે ચૌદ રજ્જુ ઊચો અને સાત ઘન રજ્જુ પ્રમાણ પિડવાળો લોક પૂરો થાય ત્યારે તેની પછી ફરતો અલોક આવે છે. અલોક એટલે જ્યા જીવ, ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગળ કે કાળનો પ્રવેશ નથી પણ જ્યા માત્ર આકાશ છે તેવો પ્રદેશ અલોકમા કોઈ જીવ જઈ શકતો નથી, કારણ કે ગતિસહાયક ધર્માસ્તિકાય ત્યા છે જ નહી માત્ર આકાશ (Space) ત્યા છે અને તે અનત છે ત્યા પુદ્ગળ–પરમાણુ પણ નથી

એ 'લોક' દીપતો છે, કારણ કે એમા ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો છે અને ખાસ કરીને એમા ચેતનશક્તિવાળા જીવો છે વળી એ એટલો વિસ્તારવાળો છે કે એની ગણતરી કરતાં અક્કલ છક્કડ ખાઈ જાય. અસખ્ય યોજનોની વાત એને ગણનાતીત બનાવે છે. નાનકડા મનુષ્યલોકમા પણ અસખ્ય દ્વીપ–સમુદ્રો છે, ત્યા આખા લોકના માપની ગણતરી કેવી રીતે થાય ? આવો વિસ્તારવાળો આ **લોક** છે

લોકની હદ–મર્યાદા પાચ દ્રવ્યથી થાય છે લોકમા પાચે દ્રવ્યો જરૂર હોય છે. અલોકમાં માત્ર આકાશ છે તે ઉપર જણાવ્યુ છે. પાંચમા એક પણ દ્રવ્ય ઓછુ હોતુ નથી.

આ ગાથામાં પાચ દ્રવ્યની હકીકત કહી અને ઉપર ક્ર. ૧ શ્લોકમાં છ દ્રવ્ય બતાવ્યાં છે તેમાં અપેક્ષા સમજવાની છે કેટલાક આચાર્યો કાળને દ્રવ્ય તરીકે માનતા નથી. કાળના પર્યાયો સર્વ કબૂલ કરે છે. દ્રવ્યને ગુણ અને પર્યાય બન્ને હોવા ઘટે અતીત, અનાગત અનત સમયો એના પર્યાય છે આ મોટો ચર્ચાનો વિષય છે કાળનુ સ્વરૂપ ને વર્તના સર્વ સ્વીકારે છે એને જુદા દ્રવ્ય તરીકે માનવામાં આવે કે નહિ તે પ્રશ્નમા આપણે નહિ ઊતરીએ. લોકમા કાળ વર્તે છે. અલોકમા કાળ વર્તતો નથી. આ સબધમા બે મત નથી. સમજવાની વાત એ છે કે એ લોકનુ માન ગણતરીથી અતિક્રાન્ત હોવા છતા એની સીમા–મર્યાદા સુઘટિત છે આવા અપાર, અદ્ભુત લોકરૂપ વિશ્વનો વિચાર કરવો અનત આકાશ સામે જોઈ તારા, ગ્રહ, ચદ્ર વગેરેનો વિચાર કરી વિશ્વની વિશાળતા વિચારવી અને એના વિસ્તારનો ખ્યાલ કરવો.

૩. ચૌદ રજ્જુ લાંબો લોક આકાશમાં રહેલો છે એ આકાશના અસખ્ય પ્રદેશ છે જેનાથી નાનો ભાગ ન થઈ શકે તેવા વિભાગને પ્રદેશ કહે છે આકાશપ્રદેશની સખ્યા 'અસંખ્ય' છે અસખ્યનો ખ્યાલ ચોથા કર્મગ્રથમા વિસ્તારથી શ્રીદેવેદ્રસૂરિએ ચાર પાલાની કલ્પના કરીને આપ્યો છે

તીર્થકર કે સામાન્ય કેવળી (જિનેશ્વર અથવા જિન) કેટલીક વાર મોક્ષ જવા પહેલા કેવળી–સમુદ્દઘાત કરે છે એમા આઠ સમય લાગે છે એથી ઘણા કર્મો ખરી જાય છે. પ્રત્યેક આત્માના પ્રદેશ અસખ્ય છે અને તેની કુલ સખ્યા લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલી છે. કેવળી ઉપર જણાવ્યો તેવો સમુદ્દઘાત કરે ત્યારે લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશ પર પોતાનો એક એક આત્મપ્રદેશ સ્થાપન કરે છે. પહેલે સમયે એ દડ કરે છે, બીજે સમયે કપાટ કરે છે, ત્રીજે સમયે મથાન કરે છે અને ચોથે સમયે આતરા પૂરે છે ચોથા સમયે તે સર્વ લોક-પ્રદેશને સ્પર્શે છે અને તે વખતે આત્મા મહાસમુદ્દઘાત કરી અનેક કર્મને ખેરવી નાખે છે આ અતિ અગત્યના સમયે પ્રત્યેક આકાશપ્રદેશને જિનનો આત્મા સ્પર્શે છે પછી તુરત એ ક્રિયા સહારી લે છે. સમુદ્દઘાત–પ્રકરણ શ્રી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર(૩૬મા પદ)માંથી વાચવા યોગ્ય છે એ આત્માની અદ્ભુત વીર્યશક્તિ બતાવે છે

પ્રાણીઓ–જીવોની અનેક ક્રિયાનુ એ લોકમદિર છે. બે અણુ ભેગા થાય ત્યારે દ્વયણુક, ત્રણ અણુ ભેગા મળે ત્યારે ત્ર્યણુક, એમ અનત અણુ મળે ત્યારે અનતાણુક સ્કધ થાય છે પ્રત્યેક અણુ છૂટો હોય ત્યારે અણુ કહેવાય, સ્કધને લાગેલો હોય ત્યારે પ્રદેશ કહેવાય. પ્રત્યેક અણુમા વર્ણ, ગધ, રસ અને સ્પર્શ હોય છે અણુની શક્તિ પણ અનત છે એ અધોલોકને છેડેથી ઉપર સિદ્ધસ્થાન સુધી એક સમયમા જઈ શકે છે એને પર્યાયો–પલટ ભાવ હોય છે. એ સર્વ ફેરફારો અને ચમત્કારો લોકમાં થાય છે અને તેથી એ સર્વ વિવિધ ક્રિયાનુ મદિર લોક કહેવાય છે,

જીવના પર્યાયોની વાત તો શી કરવી? જેટલા રૂપો દેખાય છે, જેટલા આકારો દેખાય છે તે સર્વ પર્યાયો છે અને પુદ્ગળના પર્યાયો પણ પાર વગરના છે જીવ–પુદ્ગળ–સંયોગજન્ય પર્યાયોનો પાર નથી આખી વિશ્વરચના, તેના ફેરફારો, તેમા પ્રત્યેક પ્રાણી અને પરમાણુમાં થતી હાનિવૃદ્ધિ – એને લઇને મહાન નાચ ચાલી રહ્યો છે, તેનુ મહામાયામંદિર આ **લોક** છે.

૪. 'લોક' એ રીતે પાચ અસ્તિકાય (ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય. પુદ્ગલાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય) રૂપ છે એટલે એના આખા નિરવશેષ ભાગમા સર્વત્ર પાચ અસ્તિકાય છે અને એ સામાન્ય નજરે જોઇએ તો એકરૂપ છે, એકસરખો છે, છતા પુદ્ગળોએ એમા અનેક વિવર્તો કર્યા છે પુદ્ગળ અને જીવો બન્નેએ મળીને એના અનેક ફેરફારો–વિભાગો બનાવ્યા છે પુદ્ગળ–પરમાણુના સ્કધો એને અનેક રૂપો આપે છે.

વિવર્તવાદ દર્શનશાસ્ત્રનો અગત્યનો વિભાગ છે વેદાતીઓનુ કહેવુ એમ છે કે જગત્ બ્રહ્મમય છે અને એના જે જુદા જુદા રૂપો દેખાય છે તે અવિદ્યાના પરિણામે દેખાય છે. એ માયા છે અને અજ્ઞાનજનિત ભ્રમ છે વસ્તુત બ્રહ્મ સિવાય કોઈ સત્ નથી વિદ્યાથી એ અજ્ઞાન(અવિદ્યા)નો નાશ થાય ત્યારે એક બ્રહ્મનુ જ્ઞાન થાય છે

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન જીવ અને જડનો ભેદ સ્વીકારે છે વૈરાગ્ય માટે એ પૌદ્ગલિક પદાર્થોની અસ્થિરતા જરૂર કહે, એના વિવર્તો પર એ નિર્વેદની પરિપાટીઓ રચે, છતા મૂળ દ્રવ્ય તરીકે આત્મા અને પુદ્ગળને પૃથક્ સમજે છે આ શાસ્ત્રીય વિષય ખૂબ ચર્ચીને સમજવા યોગ્ય છે પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ સમજવા પ્રયત્ન કરવો આપણે આ દાર્શનિક ચર્ચામા નહિ ઊતરીએ પુદ્ગળસંયોગે કેવા કેવા વિવર્તો–ફેરફારો દેખાય છે તે સમજી, તેનો લાભ સંસાર પરની વાસના ઓછી કરવામા લઈએ

આખા વિશ્વની નજરે જોતા એ લોક કોઈ જગ્યાએ સોનાના શિખરોથી ઉન્નત થયેલો દેખાય છે અને કોઈ જગ્યાએ ઊંડા ભયકર ખાડાવાળો દેખાય છે. મોટા પર્વતને દૂરથી જોવામા આવે તો પ્રભાતે જાણે તેનાં શિખરો સોનાના હોય તેવુ દેખાય છે પીળી માટીને લઈને કેટલાક પર્વત સુવર્ણરંગના દેખાય છે દતકથામા અનેક પર્વતો સોનાના કહેવાય છે કોઈ સ્થાનકે લોક ઊંડા ખાડાવાળો હોય છે મર્ત્યલોકમા ખાડાવાળા અનેક પ્રદેશો છે અધોલોકમા તો પાર વગરના ખાડાઓ છે

મતલબ લોકના સ્થાનકો કોઈ જગ્યાએ આકર્ષક હોય છે અને કોઈ જગ્યાએ અતિ બીભત્સ અને કોઈ જગ્યાએ ભયાનક હોય છે.

૫. એ લોક કોઈ જગ્યાએ દેવતાઓના મણિમદિરોથી વિભૂષિત હોય છે ભુવનપતિનાં ભવનો, વ્યતરના નગરો અને વૈમાનિક દેવોના વિમાનોના વર્ણનો વાચતાં આનદ થાય તેવુ છે એમા રત્નની ભીતો અને નીલરત્નમય ભૂમિઓ, ભૂમિનો સ્વય પ્રકાશ અને ક્રીડાસ્થાનો એટલા સુદર શબ્દોમા વર્ણવેલા છે કે વાચતા એક જાતનુ સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. મર્ત્યલોકમા

પણ મોટા રાજભુવનો વૈભવ અને સપદાથી ભરપૂર હોય છે મોટા રાજ્યમહેલો, બકિંગહામ પેલેસ કે કૈઅરનાં વિલાસસ્થાનો અનેક પ્રકારના સાજ સાથે ગોઠવાયલા હોય છે આગ્રા અને દિલ્હીના ઐતિહાસિક સ્થાનો કે વર્તમાન રાજધાનીના શહેરોનાં બગલા, વાડી, ઉપવનો એને ઉદિત ઉદિત રૂપવાન બનાવે છે

કોઈ સ્થાનકે એ ભયકર નરકસ્થાનરૂપ હોય છે એના વજ્રમય કાટા, એની લોહીની નદીઓ, એની ભયકર ભૂમિઓ, એની શીત જગ્યાઓ, એની ઉષ્ણ જગ્યાઓ–વર્ણન વાંચતા કમકમાટી છૂટે એવા અનેક સ્થાનો અધોલોકમા ઠેકાણે ઠેકાણે છે આ પૃથ્વી પર પણ ભયકર સ્થાનો અનેક હોય છે. એ જોતા મનમાં ગ્લાનિ અને કેટલીક વાર ભય જરૂર થાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, આ લોકના સ્થાનો અનેક પ્રકારના છે અને અનેક પ્રકારની શુભ–અશુભ લાગણી ઊભી કરનારા છે આનદ, પ્રશસા, શોક, વિષાદ, ભય સ્થાનપરત્વે થાય છે એ સહજ સમજાય તેવી હકીકત છે

૬. એ લોકમા કોઈ જગ્યાએ ઉત્સવ ચાલી રહેલા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ વાજા વાગતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ નાચરગ ઊડતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ નાટક–સિનેમા જામ્યા હોય છે, કોઈ સ્થાનકે સુદર પકવાન્ન પીરસાતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ 'હુરે હુરે'ના પોકાર ચાલતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ ઉજાણી–જ્યાફતો મચી રહી હોય છે, કોઈ જગ્યાએ 'સમય વરતે સમયો' બોલતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ તાળીઓના ગડગડાટ ઊઠતા હોય છે એવી રીતે અનેક આનદ જયમગળ ઉચ્ચારના ચિત્રો રજૂ કરી શકાય એવા પ્રસગોથી લોક ગાજી રહ્યો હોય છે.

કોઈ જગ્યાએ છાતી પર અસહ્ય છાજિયા લેવાતાં હોય છે, કોઈ જગ્યાએ રડાપીટ ચાલતી હોય છે, કોઈ જગ્યાએ નિસાસા નખાતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ ફાસીઓ દેવાતી હોય છે, કોઈ જગ્યાએ મારામારીમા લોહીના રેલા કે નદીઓ ચાલતી હોય છે, કોઈ જગ્યાએ ખાટકીઓ જીવોના ગળા પર છરી ચલાવતા હોય છે, કોઈ રોગની પીડાથી કકળાટ કરતા હોય છે, કોઈ વિયોગની જ્વાલામા અતઃશોકથી બળી–ઝળી જતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ જીવો પર કરવત સાલતી હોય છે, કોઈ સ્થાને હાડકા ભાગી જતા હોય છે, કોઈ સ્થાને ચાબખા–પરોણી પડતા હોય છે અને આવાં અપરપાર દુખ, ગ્લાનિ, શોક, સતાપ તેમ જ વિષાદથી ભરપૂર સ્થાનકો હોય છે

મુબઈ જેવા શહેરમા મરણની ઠાઠડીની પડખે મોટા વરઘોડા જોવામા આવે છે અને એક જ માળામા મરણના છાજીઆ ગવાતા હોય ત્યા થોડી ઓરડી પછી લગ્નના ગીત ગવાતા સભળાય છે ભર્તૃહરિ કહે છે કે 'કોઈ જગ્યાએ વીણાના અવાજ અને કોઈ જગ્યાએ હાહાકાર રુદન, કોઈ જગ્યાએ વિદ્વાનોની ચર્ચા અને કોઇ જગ્યાએ દારૂના પીઠાનો મસ્ત કલહ, તો કોઈ જગ્યાએ રમ્ય સ્ત્રી અને કોઈ સ્થાને અતિ કદરૂપી સ્ત્રી–આવુ આવુ જોતા સમજ પડતી

નથી કે આ સસાર તે વિષમય છે કે અમૃતમય છે !' આ સર્વ ભાવો લોકમા દેખાય છે એમા નારકોના ત્રાસ ઉમેરીએ એટલે વર્ણન વધારે ગભીર બને છે. આવો અનેક પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાવોથી ભરપૂર આ લોક છે

૭. ઉપરની હકીકતમા કાઈ નવીન નથી સર્વ પ્રાણીઓને આવા અનેક ભાવોનો અને અનેક સ્થાનોનો અનેકવાર પરિચય થયેલો છે અનાદિકાળથી આ જીવ – પ્રત્યેક સસારી જીવ રખડચા કરે છે એ એક સ્થાનકે ઉત્પન્ન થઈ ત્યા ઘરબાર વસાવે છે, શરીરને પોતાનુ માને છે, મનુષ્ય હોય તો છોકરા, છૈયા, કુટુબ-કબીલાવાળો થાય છે અને પાછો મમત્વ છોડીને (ખુશીથી અને ઘણુખરુ પરાણે) વળી બીજે ઘરબાર જમાવે છે શરીરને તો એ પોતાનુ જ ગણે છે શાસ્ત્રવિદો કહે છે કે "એવી કોઈ જાતિ નથી, એવી કોઈ યોનિ નથી, એવુ કોઈ સ્થાન નથી કે એવુ કોઇ કુળ નથી જ્યા આ જીવ અનેકવાર જન્મ્યો ન હોય કે અનતવાર મરણ પામ્યો ન હોય" આવી રીતે જન્મ-મરણના ચક્કરે ચઢેલા સસારમા ફરતા સર્વ પ્રાણીઓને આ લોકનો, તેના સ્થાનોનો, તેના ભાવોનો અને તેના હર્ષ-વિષાદોનો ચિર-કાળથી અનેક વખત પરિચય થયેલો છે. એણે સર્વ સ્થાનોમા આટા માર્યા છે, એણે સર્વ નદીના પાણી પીધા છે, એ પર્વતે પર્વત અને જગલે જગલ રખડચો છે, એણે પાર વગરના ભોગો ભોગવ્યા છે, એણે ઠડી-ગરમીના અપાર દુખો સહન કર્યા છે, એણે પરાધીનતાએ ભૂખતરસ સહી છે, એણે માણવામા બાકી રાખી નથી અને રડવામા પણ બાકી રાખી નથી

૮. હવે જો આ આટાઓ મારવાથી થાકચા હો. હવે તમને એ આટા મારવામા દુખ જણાતુ હોય, જો તમને એ ચક્રપરિભ્રમણનો કટાળો આવ્યો હોય તો તમારા રસ્તા બદલો, તમે તમારા આદર્શો ફેરવી નાખો અને તમારી ચર્યાની આખી દિશા બદલી નાખો તમે અત્યાર સુધી ભૂલ્યા, પરને પોતાનુ માન્યુ, થોડા વખતના વાસને ઘરના ઘર માન્યા અને પખીના મેળાને કુટુબ માન્યુ. તમારે જવુ છે કલકત્તે અને તમે રસ્તો લીધો છે મદ્રાસનો આ વાત નભે નહિ આમા કાઈ તમારા આટા બધ થાય નહિ અને આમા કાઈ સાચો માર્ગ સાપડે નહિ

જો તમારે એ પરિભ્રમણનો છેડો લાવવો હોય તો તમારા આદર્શ તરીકે જિનેશ્વર દેવનુ સ્થાપન કરો એમને નમો એટલે એને તમારા હૃદયચક્ષુ સન્મુખ રાખો એમણે માર્ગ પર ચડી પોતાનો રસ્તો શોધ્યો છે અને તે આદર્શે તમે ચાલશો તો તમારા રસ્તા સુધરી જશે પ્રણામ કરવામા બે વાત છે એક આદર્શ તરીકે તેમનો સ્વીકાર, અને બીજુ તેમના બતાવેલા માર્ગે વહન

એ ભગવતે શાતસુધારસના પાનનુ દાન કરીને અનેક પ્રાણીઓને રક્ષણ આપ્યુ છે જે પ્રાણીઓ શાતસુધારસના પાનનુ દાન ઝીલે છે, જે ભગવાનના એ અતિ શાત ઝરણાને ઝીલવાનો વિનય કરે છે તે પ્રાણી આ રખડપટ્ટીથી બચી ગયા છે એવા અનેક પ્રાણીના

દાખલાઓ નોંધાઇ ગયેલા છે. તમને પણ એ ઇચ્છા થઈ હોય અને તમે ઉપરનીચે અને આડાઅવળા આટા મારવાથી થાકયા હો તો આદર્શ બદલી નાખો અને શાતરસના પાનનો વિનય કરી આનદ કરો. આખા લોકનો વિચાર કરશો તો જરૂરી વિનય પ્રાપ્ત થઈ અને એક વાર એ માર્ગે ચડી ગયા તો પછી કાર્યસિદ્ધિ થઈ જશે

'લોકસ્વરૂપ'ભાવના એટલી વિશાળ છે કે એના અતરમા બાકીની સર્વ ભાવનાનો સમાવેશ થઈ જાય આ જીવનમાં જે અનિત્યતાદિ ભાવો વિચારવા યોગ્ય છે તે સર્વ લોકમા જ બને છે. એ રીતે આ ભાવના સર્વતો વિશાળ છે

લોક અને અલોકનું સ્વરૂપ વિચારીને પછી લોકની અદર ઊતરી જવાથી આ ભાવનાનુ રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય એ રીતે લોકનુ સ્વરૂપ 'પરિચય'મા વર્ણવવા પ્રયત્ન થયો છે સામાન્ય રીતે આ ગણિતાનુયોગનો વિષય છે એને માટે ખાસ લોકનાલિદ્વાત્રિશિકાપ્રકરણ છે તદુપરાત બૃહત્સગ્રહણિ, ક્ષેત્રસમાસ આદિ પ્રકરણો અને સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ આદિ સૂત્રગ્રથો છે. એ ઉપરાંત અનેક ગ્રથોમા લોકાલોકનુ સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે એ સ્વરૂપ એ ગ્રંથોથી સમજી લેવુ. આ યુગમા ભૌગોલિક બાબતોનો મેળ ખાતો નથી. તેમા આપણો અલ્પ અભ્યાસ, સાધનોની અલ્પતા અને એ વિષયની શોધખોળની અલ્પેચ્છા મુખ્ય કારણ છે. એ વિષયની ચર્ચામા આપણે નહિ ઊતરીએ એ ઘણો વિશાળ વિષય છે એક ખગ્રાસસૂર્યગ્રહણ જોવા જે દેશો લાખો રૂપિયા ખરચી શકે અને જેને ત્યા અનેક સાધનસપન્ન મહાન વેધશાળાઓ હોય તે એવા વિષય પર વિચાર કરવા યોગ્ય ગણાય આપણે તો હજુ એ વિષયની બારાક્ષરી શીખવામા છીએ આપણે તો અહી જે સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે તે સમજવા પૂરતો પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. એનો મેળ મેળવવા અભ્યાસીઓ જરૂર પ્રયાસ કરશે એવી આશા રાખી, આપણે તો એની ભાવના કેવી રીતે ભાવવી અને તે દ્વારા આપણો વિકાસ કેવી રીતે સાધવો તે પ્રાસગિક વિષય વિચારીએ આ ગ્રથનો ઉદ્દેશ શાતરસની રેલછેલ કરવાનો છે તે આપણે કદી ન વીસરીએ અન્ય ચર્ચાને આ ગ્રથમા સ્થાન નથી.

લોકની વિશાળતા, એમાં રહેલા અનત જીવો, તેમા તિર્યગ્લોકનુ તદ્દન નાનુ સ્થાન, એવા નાના તિર્યગ્(મર્ત્ય)લોકમા અસખ્ય દ્વીપસમુદ્ર, એમા સર્વથી નાનો જબૂદ્વીપ, એના ૧૯૦મે ભાગે ભરતક્ષેત્ર, તેમા છ ખડ, તેનો પણ નાનો ભાગ અને તેના એક વિભાગમા આપણી પાસે સો, બસો કે ચાર હજાર વાર જમીન હોય એની ખાતર આપણે શુ શુ કરીએ છીએ? એના ઝગડા, એના હક્કોના સવાલ, એની હદની તકરારો અને એની માલિકીની પચાતો—આ સર્વ શોભતી વાત છે? એ ઘટે છે? અને એ કોને માટે? કેટલા વર્ષને માટે? અને છતા ચારે તરફ જોઈએ તો નાનામા નાની માલિકીની ભાજગડો અને ગૂચવણોનો પાર નથી અને મારુ તારુ કરવામા આપણી નાની જિદગી પૂરી થઈ જાય છે અને છેવટે ઉઘાડે—ખાલી હાથે ચાલ્યા જવુ પડે છે, ત્યારે એ સર્વ માલિકી, હક્કો, કબજાઓ

અને વેરઝેર અહીં રહી જાય છે એ રીતે અનેકને મૂકી જતા જોયા અને આપણે પણ જરૂર જવુ છે, છતા અધ્યાસ છૂટતો નથી અને પ્રસ ગ આવે ત્યારે આપણે પણ બાય ચઢાવી ટટ્ટાર થઈ જઈએ છીએ, એ વાતની ના પડાય તેમ નથી આ સર્વ રમત કઈ જાતની છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

ઉપાધ્યાયશ્રીએ આખી ભાવનાનુ રહસ્ય બહુ યુક્તિસર બતાવ્યુ છે. એના બે સ્થાન મુખ્ય છે પરિચયમા છ (૭) શ્લોક અને અષ્ટકની છેલ્લી પાંચ ગાથાઓ. પ્રથમ મુદ્દો એ છે કે સમજુ માણસ–વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળો પ્રાણી આ લોકભાવના ભાવે તો એને માનસસ્થૈર્ય પ્રાપ્ત થાય છે આ કેમ બને ? લોકપુરુષ એ કાઈ ચિત્ર નથી, એ તો ખ્યાલ આપવા માટે તૈયાર કરેલ ચિત્ર છે, પુરુષાકાર છે પણ એ લોક નાનો નથી. એની લબાઈ પહોળાઇનો ખ્યાલ બરાબર કરવામા આવે અને એની ઊચાઈ વિચારવામા આવે તો અક્કલ છક્કડ ખાઈ જાય તેમ છે એ લોક, એના સ્થાનો, એમાના જીવો, એના જ ગલો, એના શીત પ્રદેશો, એના ઉષ્ણ પ્રદેશો, એના વૈભવો, એના દુ ખો, એના કારાવાસો, એના રાજભુવનો, એના માર્ગો, એની નદીઓ, એના સરોવરો, એના પર્વતો, એના જળચરો, એના સ્થળચરો, એના ખેચરો, એના સર્પો, એની વનસ્પતિ ઇત્યાદિ સર્વનો વિચાર કરતા અક્કલ હાથમા રહે તેમ નથી એની વિચારણા કરવામા ખાસ નિગોદનુ સ્વરૂપ અને તેમા રહેતા જીવની અન તતાનો ખ્યાલ આવે ત્યારે આકાશની અન તતા અને જીવસ ખ્યાની અન તતાનો ક્યાસ કરી શકાય છે અસ ખ્ય આકાશપ્રદેશને અવગાહી એક ગોળો રહે અને એવા અસ ખ્ય ગોળા પૈકી એકેક ગોળામા અસ ખ્ય નિગોદ રહે અને એકેક નિગોદમા અન ત જીવો રહે એનો ખ્યાલ કરતાં એવે કોઇ સ્થાનકે આપણે ભરાઇ પડ્યા હોઇએ તો આપણી શી દશા થાય તે વિચારવા જેવુ છે આ અનેક સ્થાનોનો વિચાર કરતાં મનમા જે અસ્થિરતા હોય છે અને થોડા વખતમા આ મેળવુ કે આ ખાઉ, પણે જઉ કે આમ દોડુ—એવા એવા અવ્યવસ્થિત વિચારો આવતા હોય તે ફૂગ થઈ જાય છે અને મનમા એક પ્રકારની સ્થિરતા આવતી જાય છે અતિ વિશાળ ચૌદ રાજલોકમાં પોતાના સ્થાનની અલ્પતા મોટા માધાતાને પણ મૂ ઝવી નાખે તેમ છે, તો તું તે કોણ ? તારી ગણુતરી શી ? તારુ સ્થાન કેટલુ નાનુ ? અને વિશ્વના ક્યા ખૂણામા આવ્યુ છે ? આવી વિચારસ્થિરતા થતા અધ્યાત્મસુખની પ્રસૂતિ થાય છે અને એ સુખનો આન દ અજબ છે. એ મનોરાજ્ય અનોખા છે, એની વૈભવસ પત્તિ અલૌકિક છે ઉપાધ્યાયજીનો આ ભાવનારસ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ અતિ આકર્ષક છે, તન્મય કરી દે તેવો છે અને અતિ પ્રૌઢ ભાષામા ચિતરાયો છે

એમનો બીજો પ્રવાહ જીવ અને પુદ્ગળના સ બ ધથી થતા વિવર્તોનો છે. એ પ્રસ ગ અતિ પ્રાસાદિક છે. આ લોકના વિવિધ આકારો બતાવી, તેની રમણીયતા અને તેની બીભત્સતા બન્ને બરાબર બતાવેલ છે ત્યારપછી એના અનેક સ્થાનકોએ દેખાતી વિચિત્રતા હૃદયને દ્રવિત કરી દે તેવી છે આપણે સ સારમા ફરનારા છીએ અને અહીં મનુષ્યલોકમા જે

વૈવિધ્ય જોઇએ છીએ તે આપણને નમાવી દે અને વિચારમા નાખી દે તેવુ છે. માત્ર યુવાનીની મસ્તીમા તણાઇ ન જઈએ અને વસ્તુસ્વરૂપ જોવાનો અભ્યાસ પાડીએ તો અહી પાર વગરના પ્રસંગો નજરે પડે તેમ છે જો એવા પ્રસગોના પત્રક ભરીએ તો આવા અનેક ગ્રથો ભરાઇ જાય પણ એ બિનજરૂરી છે, કારણ કે આપણા દરરોજના અનુભવનો એ વિષય છે.

જીવને કદાચ દેવસુખ લલચાવનારા લાગે, પણ અતે એનો છેડો આવે ત્યારે માથાં પછાડવા પડે છે એ સમજ્યા બાદ જો સુજ્ઞ હોય તો તેને પણ વાછે નહિ મનુષ્યના સુખો કેવા છે, તે તો આપણે જોઈએ છીએ વાસ્તવિક સુખી માણસ શોધ્યો જડે તેમ નથી અને બહારથી સુખી દેખાતાને સુખી માનવો એના જેવી બીજી કોઈ ભૂલ નથી કદાચ સહજ વૈભવ મળી ગયો હોય તો તે પણ એટલા થોડા વર્ષ માટે છે કે અનત કાળની ગણનામા તેને તો તદ્દન બાજુએ મૂકી દેવાય નારકીનાં દુખોનુ વર્ણન કરતા ત્રાસ ઊપજે છે એ પર વિવેચનની પણ હવે જરૂર નથી તિર્યંચ પચેદ્રિયની પરાધીનતા અને બાકીની ચારે ઇદ્રિય-વાળા જીવોનુ અજ્ઞાન વિચારતા એક પણ સ્થાન જડે તેવુ નથી કે જ્યા પ્રાણી ઇચ્છા ધરી, હોંશ રાખી રહેવા મન કરે આવો આ લોક છે!

એની ભાવના ભાવવા માટે પ્રથમ એનુ સસ્થાન વિચારવુ આકાશને આધારે તનુવાત રહે છે, તેને આધારે ઘનવાત રહે છે, ઘનવાતને આધારે ઘનોદધિ છે અને તેને આધારે પૃથ્વી રહે છે. પૃથ્વીને આધારે ત્રસ–સ્થાવર જીવો અને જીવને આધારે શરીર શરીર પૈકી એક કાર્મણ શરીર, કાર્મણ શરીર એટલે કર્મોનો સમૂહ લોકની આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે એની પહોળાઈની દૃષ્ટિએ એ નીચેથી ઉપર ચડતા એક એક આકાશપ્રદેશ ઓછો થતો આવે છે એના પૃથ્વી પરના યુગલિક ક્ષેત્રો ને અતરદ્વીપો સુંદર હોય છે એની કર્મભૂમિ તથા અકર્મભૂમિઓ વિવક્ષિત છે. એના અસખ્ય દ્વીપ સમુદ્ર પૈકી આઠમા નદીશ્વર દ્વીપના મહોત્સવો જોવા મન થઈ જાય તેવુ છે અને એનો છેલ્લો સ્વયભૂરમણ સમુદ્ર અર્ધો રાજને રોકીને રહેલો છે

ઉપર જ્યોતિષ્ચક્ર આવે છે. બાર દેવલોકના વૈભવો, સામાનિક દેવોની ઋદ્ધિ, દેવભૂમિની વિશાળતા, ગ્રૈવેયકના સુખી દેવો, લોકાતિકના દેવો અહી આવી તીર્થાધિરાજને તીર્થ પ્રવર્તાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે તે અને વૈમાનિક દેવોનો માનસિક આનદ, સર્વાર્થસિદ્ધના દેવોની સુખશય્યા, કેવળી ભગવાનને તેઓનાથી ઘતી મન વડે પૃચ્છા – એ સર્વનો વિચાર કરવાનો છે

એ સર્વના મૌલિસ્થાને રહેલા સિદ્ધના અનત, અવ્યાબાધ સુખનુ તથા સિદ્ધશિલાનુ વિભાવન કરતા ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય તેમ છે, આત્મા અનુપમ દશા અનુભવે તેમ છે અને પરમ અધ્યાત્મશાંતિનો અહી સાક્ષાત્કાર થાય છે આ રીતે સ્થાનનુ વિભાવન કરવુ

તે તે સ્થાનોમા વર્તતા ભાવોનો વિચાર કરતા લોકની વિશાળતા બરાબર મનોમદિરમા જામી જાય છે એમા હાસ્ય ને શૃગાર રસ વધારે છે કે એમા કરુણ, બીભત્સ અને રૌદ્ર રસ વધારે છે તેનો અત્ર વિભાગ પાડવો એ વિવેચન કરતાં જો સસાર ઉપર કાઈ પણ

આસક્તિ ઓછી થાય તો પછી વિચાર આવશે કે આ રખડપાટો ક્યાં સુધી ચલાવ્યા કરવો છે ? આ રખડપાટાનુ સ્વરૂપ જ્યાંસુધી સમજવામા ન આવ્યુ ત્યાંસુધી તો ગમે તેમ ચલાવ્યું, પણ હજુયે એમ ને એમ ચલાવવુ છે કે રસ્તો ફેરવવો છે – એ આ ભાવનાનો કેંદ્રસ્થ વિચાર છે જો ચક્રભ્રમણનો કંટાળો આવ્યો હોય. જો નિગોદની સ્થિતિથી ત્રાસ થયો હોય. અનત ભવોમા બહારના કોઈએ જાણ્યા કે ભોગવ્યા કે સૂણ્યા નથી એવા અનતા અપ્રસિદ્ધ ભવો કર્યા છે એ વાત હૃદયમા બેઠી હોય તો હવે કાંઈક ચેતો. અને ચેતીને કાંઈક એવુ કરો કે જેથી તમારો માર્ગ સીધો અને સાધ્યસન્મુખ થઈ જાય હજુ આંટા મારવા જ કરવા હોય તો તો સવાલ રહેતો જ નથી, બાકી દશા ફરી હોય અથવા ફેરવવા યોગ્ય છે એમ લાગ્યુ હોય તો અત્યારની હાયવરાળનો હવે છેડો લાવો કર્મથી ઘેરાયેલા આત્માને પણ પુરુષાર્થ શક્ય છે. એ અનત શક્તિનો ધણી છે અને જ્યારે ને જાગે ત્યારે તે કર્મના ભુક્કા કરી નાખે એવી અમોઘ શક્તિ નૈસર્ગિક રીતે એનામા ભરેલી છે એ વાત અદર બરાબર જામવી જોઈએ અને જામ્યા પછી નિર્બળ થઈ બેસી રહેવુ ન જોઈએ. એ તો તજવી ત્યારે એક એક શુ તજવી ?—આ ભાવ મનમા હોય અને ચેતનજી ઊઠે ત્યારે એ ખેળથી ભરેલો દેહ જોતો નથી કે સ્નાન પૂરું કરવાની ગડ જોતો નથી. એ બડવીર છે, લોકાગ્રે પહોંચવાની શક્તિથી સપન્ન છે અને અને અનત તેજનો ધણી છે એ જાગ્યો એટલે પુણ્યપ્રભાવ જાગ્યો, એ ઊઠ્યો એટલે રસ્તો સાંપડ્યો. એ ચાલ્યો એટલે વિકાસ. વિકાસ ને વિકાસ જ થાય માત્ર એની દોરવણી સમ્યગ્ પ્રકારની હોવી જોઈએ અને એનો પ્રયોગ રાગદ્વેષ પર વિજય મેળવવાની ભાવનાથી થયેલો હોવો જોઈએ. આંતરવૃત્તિએ જ્યારે એને સાચો અંતરત્યાગ સૂઝશે ત્યારે આ આંટા મારવા એને ગમશે નહિ એને પુદ્ગળભાવ પર પ્રેમ થશે નહિ. એને કષાય કરવામા હીણપત લાગશે, એને સદ્ગુણોનુ વ્યસન થશે અને એ વિશ્વૈક્ય સમજી જેટલાને બને તેટલાને સાથે લઈ સાધ્ય તરફ પ્રયાણ કરી જશે

આ રીતે લોકભાવના અતિ વિશાળ છે એના અંતરમા સર્વ ભાવનાનો સમાવેશ કરી શકાય છે. એના અંતરમા સૃષ્ટિકર્તૃત્વની ચર્ચા શાંતભાવે થાય છે એનાં પાંચ સમવાયી કારણો સમજાય, જૈન ધર્મ–દર્શન કર્મપ્રધાન છે કે પુરુષાર્થપ્રધાન છે એની વિવેચના થાય. પડ્–દ્રવ્યનું સ્વરૂપ અનેક દૃષ્ટિએ વિચારાય અને વિશ્વવિશાળતા વિચારી માનસસ્થૈર્યના પ્રસંગો એનાથી મેળવાય તો અધ્યાત્મશાંતિમા એનુ પર્યવસાન થાય. આ વિચારણા–ભાવના એ શાંતસુધારસપાન છે. એ અમૃત વિરલ છે, પણ મળે ત્યારે અપ્રતિમ આત્મોત્કર્ષ દેનાર છે. એમાં અંતરઆત્મા પ્રસન્ન થઇ પ્રવેશે એ આપણી પ્રેરણા, ઇચ્છા અને ભાવના હોય લોકભાવના અનેક પ્રકારે ભાવવી શક્ય છે જે માર્ગે પોતાનો વિકાસ થાય તે રસ્તે તેનો ઉપયોગ કરવો સુધાપાન કરવાની આ તક બરાબર લેવી અને લઇને સાધ્ય તરફ પ્રયાણ કરવુ એવો શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો ઉપદેશ પોતાના આત્મા તરફ છે તે આપણે આપણા ચેતનજી સમક્ષ ધરવો અને આદર્શ સ્પષ્ટ કરી પ્રગતિને માર્ગે ચડી જવુ.

इति लोकस्वरूपभावना

ઉપાધ્યાયશ્રી સકલચંદજીવિરચિત

લોકસ્વરૂપભાવના

(રાગ–પરજિયો)

જ્ઞાન નયનમાંહે ત્રિભુવનરૂપે, જેણે જિન દીઠો લોગો,
નિધણિયાતો ષટ્દ્રવ્યરૂપો, પ્રણમો તસ જિન યોગો ૧
મુનિવર ! ધ્યાવો અઢિય દ્વીપ નર લોગો. એ આંકણી
જિહાં જિન મુનિવર સિદ્ધ અનંતા, જિહાં નહીં જ્ઞાન વિયોગો. મુનિ૦ ૨
આપે સિદ્ધો કેણે ન કીધો, જસ નહિ આદિ અંતો,
લીધો કેણ ન જાયે ભુજબળે, ભરિયો જંતુ અનંતો મુનિ૦ ૩
અનેક દ્રવ્ય પર્યાય પરિવર્તન, અનંત પરમાણુ સ્કંધે,
જેમ દિસે તેમ અકળ અરૂપી, પંચદ્રવ્ય અનુસંધે મુનિ૦ ૪
અચળપણે ચલન પ્રતિ કારણ, ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશો,
સ્થિરહેતુ અધર્માસ્તિકાયથી, લોકાકાશ અતિ દેશો મુનિ૦ ૫
મધ્યે એક રજ્જુ ત્રસનાડી, ચઉદસ રજ્જુ પ્રમાણો,
અનંત અલોકી ગોટે વીંટ્યો, મસ્તકે સિદ્ધ અહિઠાણો. મુનિ૦ ૬
અધોલોક છત્રાસન સમવડ, તિર્છો ઝલ્લરી જાણો,
ઊર્ધ્વલોક મૃદંગ સમાણો, ધ્યાન સકળ મુનિ આણો મુનિ૦ ૭

કટિ પર સ્થાપિત હસ્ત, પ્રસારિતપાદ પુરુષના જેવો જેહ,
ષડ્ દ્રવ્યાત્મક લોક અનાદિ અનન્ત સ્થિતિ ધરનારો તેહ,
ઉત્પત્તિવ્યયધ્રૌવ્યયુક્ત તે ઊર્ધ્વ અધો ને મધ્ય ગણાય,
લોકસ્વરૂપ વિચાર કરંતા ઉત્તમજનને કેવળ થાય

પં. અમૃતવિજયજી

પ્રકરણ બારમું

બોધિદુર્લભભાવના

मन्दाक्रान्ता

यस्माद्विस्मापयितसुमनःस्वर्गसम्पद्विलास-
प्राप्तोल्लासाःपुनरपि जनिः सत्कुले भूरिभोगे ।
ब्रह्माद्वैतप्रगुणपदवीप्रापकं निःसपत्नं,
तद्दुष्प्रापं भृशमुरुधियः सेव्यतां बोधिरत्नम् ॥ क ॥ १ ॥

भुजङ्गप्रयातम्

अनादौ निगोदान्धकूपे स्थितानामजस्रं जनुर्मृत्युदुःखार्दितानाम् ।
परिणामशुद्धिः कुतस्तादृशी स्याद्यया हन्त तस्माद्विनिर्यान्ति जीवाः ॥ ख ॥ २ ॥

ततो निर्गतानामपि स्थावरत्वं, त्रसत्वं पुनर्दुर्लभं देहभाजाम् ।
त्रसत्वेऽपि पञ्चाक्षपर्याप्तसंज्ञिस्थिरायुष्यवद्दुर्लभं मानुषत्वम् ॥ ग ॥ ३ ॥

तदेतन्मनुष्यत्वमाप्यापि मूढो, महामोहमिथ्यात्वमायोपगूढः ।
भ्रमन् दूरमग्नो भवागाधगर्ते, पुनः क्व प्रपद्येत तद्बोधिरत्नम् ? ॥ घ ॥ ४ ॥

शिखरिणी

विभिन्नाः पन्थानः प्रतिपदमनल्पाश्च मतिनः,
कुयुक्तिव्यासङ्गैर्निजनिजमतोल्लासरसिकाः ।

क १ यस्मात् બોધિરત્નથી विस्मापयित આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે તેવું. सुमन દેવ उल्लास આવિર્ભાવ जनि જન્મ भूरिभोगे ભોગ ઘણા લભ્ય હોય તેવું, ધનધાન્યસમૃદ્ધ ब्रह्माद्वैत શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યસ્વરૂપ प्रगुण ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળી नि सपत्न જેના જેવું અન્ય ન હોય તેવું भृश ખૂબ (ક્રિ વિ) उरुधिय વિશાળ બુદ્ધિવાળા

ख २ जनु જન્મ अर्दित પીડિત परिणामशुद्धि પરિણામધારા तस्मात् નિગોદમાંથી हन्त ખેદ બતાવનાર અવ્યય છે

ग ३ स्थावरत्व એકેંદ્રિયત્વ (નોટ) त्रसत्व બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ ઇંદ્રિય હોવાપણું पर्याप्ति પૂરી પર્યાપ્તિવાળા (નોટ) संज्ञि મનવાળાપણું (નોટ) स्थिर દીર્ઘ, નિબિડ, નિશ્ચળ मानुषत्व મનુષ્યપણું

घ ४ मिथ्यात्व અજ્ઞાન (નોટ) माया પરવંચન, છળ, કપટ उपगूढ વીંટળાઈ વળેલો मग्नो ઊંડો, ગરકાવ થઈ ગયેલો अगाध જેનો પાર ન આવે તેવો ઊંડો

न देवाः सान्निध्यं विदधति न वा कोऽप्यतिशय-
स्तदेवं कालेऽस्मिन् य इह दृढधर्मा स सुकृती ॥ ङ ॥ ५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

यावद्देहमिदं गदैर्न मृदितं नो वा जराजर्जरं,
यावत्त्वक्षकदम्बकं स्वविषयज्ञानावगाहक्षमम् ।
यावच्चायुरभङ्गुरं निजहिते तावद्बुधैर्यत्यता,
कासारे स्फुटिते जले प्रचलिते पालिः कथं बध्यते ॥ च ॥ ६ ॥

अनुष्टुप्

विविधोपद्रवं देहमायुश्च क्षणभङ्गुरम् ।
कामालम्ब्य धृतिं मूढैः स्वश्रेयसि विलम्ब्यते ॥ छ ॥ ७ ॥

ढ ५ विभिन्ना તદ્દન છૂટાછૂટા पन्थान માર્ગો मतिन (પોતાની નજરે) બુદ્ધિશાળીઓ व्यासङ्ग સંબંધ ઉલ્લાસ પુષ્ટિ, વૃદ્ધિ सान्निध्य સહાય, મદદ अतिशय વિશિષ્ટતા, સામાન્ય રીતે ખુલાસો ન મળે તેવી આશ્ચર્યકારક ઘટના. सुकृती નસીબદાર, પુણ્યશાળી

च ६ गद વ્યાધિ मृदित ચૂર્ણીકૃત, ખલાસ થઈ ગયેલુ जर्जर જીર્ણ अक्षकदम्बक ઇંદ્રિયોનો સમૂહ, કુલ ઇંદ્રિયો स्व પ્રત્યેકના, પોતપોતાના अवगाह ઊંડા ઊતરવુ ते स्फुटिते ફૂટી ગયેલા

छ ७ विविधोपद्रव અનેક પ્રકારના (વ્યાધિના) ઉપદ્રવો [illegible] धृति ધૈર્ય, ધીરજ, ટેકો श्रेयस् કલ્યાણ

क १ જે (બોધિરત્ન)થી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે તેવા દેવતાઓના સ્વર્ગની સંપત્તિના ભોગવિલાસ અને તેથી અનેક પ્રકારના આનંદ–ઉલ્લાસો પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારપછી પણ અનેક ભોગવિલાસોથી ભરપૂર સારા કુળમા જન્મ થાય છે, જે અદ્વૈત બ્રહ્મની પ્રકૃષ્ટ પદવીને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે, જે અદ્વિતીય છે અને જે પ્રાપ્ત થવુ મહામુશ્કેલ છે તે બોધિરત્નને હે વિશાળ બુદ્ધિવતો ! ખૂબ સેવો

ख २. નિગોદના અંધકૂપમા ભરાઇ પડેલા અને વારવાર થતા જન્મ અને મરણના દુખોની પીડાથી હેરાન થઈ ગયેલા જીવોને પરિણતિની એવી વિશુદ્ધિ ક્યાથી થાય કે જેના વડે તેઓ એ નિગોદમાથી બહાર નીકળી આવે ?

ग ३. તે (સૂક્ષ્મનિગોદ)માથી કદાચ બહાર નીકળે તો પ્રાણીને બાદર સ્થાવરપણુ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ત્રસપણુ મળવુ મુશ્કેલ છે, ત્રસપણુ મળી જાય તો તેમા પણ પચેન્દ્રિયપણું મળવુ દુર્લભ છે, પચેન્દ્રિયપણુ મળી જાય તો પર્યાપ્ત થવુ મુશ્કેલ છે, પર્યાપ્તત્વ મળે તો પણ સંજ્ઞીપણુ મળવુ મુશ્કેલ છે, તે મળે તો સ્થિર આયુષ્ય મળવું મુશ્કેલ છે અને તે મળી જાય તો પણ મનુષ્યત્વ દુર્લભ છે

घ ४. એ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને પણ આ મૂર્ખ પ્રાણી મહામોહ અથવા મિથ્યાત્વ કે માયા–કપટથી ઘેરાઈ જાય છે અને પરિણામે રખડપાટી કરતો સંસારના મોટા અગાધ કૂપમા વધારે ઊંડો ઊતરતો જાય છે. આવો પ્રાણી ધર્મસાધનસામગ્રીરૂપ બોધિરત્નને ક્યા મેળવે ? એવાના પત્તા ક્યા ખાય ?

ङ ५. મતમતાંતરો અને મતભેદો અનેક પ્રકારના થઈ ગયા છે, ડગલે ને પગલે બુદ્ધિશાળી–મતિવાળા લોકોનો પાર નથી, અને તેઓ અનેક પ્રકારની કુયુક્તિઓનો આશ્રય કરીને પોતપોતાના મંતવ્યોની પુષ્ટિ-વૃદ્ધિમા રસ લે છે દેવતાઓ અત્યારે કોઈ પણ પ્રકારની સહાય કરતા નથી અને અત્યારે કોઇ વિશિષ્ટ જ્ઞાન કે તેવો અતિશય છે નહિ. આવા વખતમા તો જે ધર્મ ઉપર દૃઢ રહે તેને ખરો નસીબદાર સમજવો

च ६ જ્યા સુધી આ શરીર વ્યાધિઓથી તદ્દન ખલાસ ન થઈ જાય, જ્યા સુધી વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત ન થઈ જાય, જ્યા સુધી સર્વ ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમા ઊતરવાની સ્થિતિમા રહેલી હોય અને જ્યા સુધી આયુષ્ય પૂર્ણ થયુ ન હોય ત્યા સુધીમા સમજુ માણસોએ પોતાના હિતને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કારણ કે સરોવર તૂટી જાય અને પાણી ધોધબંધ ચાલવા માડે, પછી પાળ કઈ રીતે બાધી શકાશે ?

छ ७. અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવોને આધીન શરીર છે અને આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે, છતાં પણ કઈ જાતની ધીરજનો ટેકો લઇને મૂઢ પ્રાણીઓ પોતાના ખરા હિતની બાબતમા વ્યર્થ કાળ નિર્ગમન કરે છે ? (એની કાઈ ખબર પડતી નથી.)

गेयाष्टक*

बुध्यतां बुध्यतां बोधिरतिदुर्लभा, जलधिजलपतितसुररत्नयुक्त्या ।
सम्यगाराध्यतां स्वहितमिह साध्यतां, बाध्यतामधरगतिरात्मशक्त्या ॥ बुध्यतां० ॥ १ ॥

चक्रिभोज्यादिवि नरभवो दुर्लभो, भ्राम्यतां घोरसंसारकक्षे ।
बहुनिगोदादिकायस्थितिव्यायते, मोहमिथ्यात्वमुखचोरलक्षे ॥ बुध्यतां० ॥ २ ॥

लब्ध इह नरभवोऽनार्यदेशेषु यः, स भवति प्रत्युतानर्थकारी ।
जीवहिंसादिपापाश्रवव्यसनिनां, माघवत्यादिमार्गानुसारी ॥ बुध्यतां० ॥ ३ ॥

आर्यदेशस्पृशामपि सुकुलजन्मनां, दुर्लभा विविदिषा धर्मतत्त्वे ।
रतपरिग्रहभयाहारसंज्ञार्तिभिर्हन्त मग्नं जगद्दुःस्थितत्वे ॥ बुध्यतां० ॥ ४ ॥

विविदिषायामपि श्रवणमतिदुर्लभं, धर्मशास्त्रस्य गुरुसन्निधाने ।
वितथविकथादितत्तद्रसावेशतो, विविधविक्षेपमलिनेऽवधाने ॥ बुध्यतां० ॥ ५ ॥

धर्ममाकर्ण्य सम्बुध्य तत्रोद्यमं, कुर्वतो वैरिवर्गोन्तरङ्गः ।
रागद्वेषश्रमालस्यनिद्रादिको, बाधते निहतसुकृतप्रसङ्गः ॥ बुध्यतां० ॥ ६ ॥

चतुरशीतावहो योनिलक्षेष्वियं, क्व त्वयाकर्णिता धर्मवार्ता ।
प्रायशो जगति जनता मिथो विवदते, ऋद्धिरससातगुरुगौरवार्ता ॥ बुध्यतां० ॥ ७ ॥

एवमतिदुर्लभात् प्राप्य दुर्लभतमं, बोधिरत्नं सकलगुणनिधानम् ।
कुरु गुरुप्राज्यविनयप्रसादोदितं, शान्तरससरसपीयूषपानम् ॥ बुध्यतां० ॥ ८ ॥

---

* રાગ—'તારે હો તાર પ્રભુ મુજ સેવક ભણી' એ સુપ્રસિદ્ધ શ્રી વીરસ્તવનના લયમા ચાલશે અનોમાં એને ધનાશ્રી રાગ જણાવે છે 'ધાર તરવારની સોહલી દોહલી' એ આનંદઘનજીના ચૌદમા જિનના સ્તવનના રાગમા પણ ચાલશે

૧. બોધિને અતિ દુર્લભ સમજ, મળવી ઘણી મુશ્કેલ સમજ – દરિયાના ઊડા જળમા પડી ગયેલા ચિતામણિરત્નને ન્યાયે કરીને તેને દુર્લભ સમજ. (પ્રાપ્ત થયેલ સામગ્રીનુ) સારી રીતે પરિપાલન કર અહી તારુ પોતાનુ હિત સાધ અને તારી પોતાની શક્તિથી હલકી ગતિ(દુર્ગતિ)ને અટકાવી દે.

૨. આ મહાભયકર સસારરૂપ અરણ્ય (જગલ) અનેક નિગોદ વગેરેની કાયસ્થિતિને લઈને અતિ વિશેષ વિસ્તારવાળુ (લાબુ) થયેલ છે તથા મોહ મિથ્યાત્વ વગેરે ચોરોનુ પ્રધાન નિવાસસ્થાન છે તેમા ભમતા–રખડતા, ચક્રવર્તીના ભોજન વગેરેની પેઠે મનુષ્યનો ભવ મળવો મહા–મુશ્કેલ છે

૩. આ સસારમા કદાચ મનુષ્યનો દેહ પ્રાપ્ત થાય પણ જો તે અનાર્ય દેશમા થાય તો તો ઊલટો તે નુકશાન કરનાર બને છે, કારણ કે પ્રાણીવધ વગેરે પાપ – આશ્રવો – ની આસક્તિવાળા ત્યાના મનુષ્યોને તે માઘવતી વગેરે નરકને રસ્તે લઈ જનાર થાય છે.

૪. આર્યદેશ પ્રાપ્ત થયેલા અને ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલા પ્રાણીઓને પણ ધર્મતત્ત્વને અગે જાણવાની ઇચ્છા થવી ઘણી મુશ્કેલ છે. મૈથુન, પરિગ્રહ, ભય અને આહારસજ્ઞાની પીડાઓને લઇને જગત્ અતિ વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં ગરકાવ થઇ જાય છે – ભારે ગડમથલમા પડી જાય છે, પડી ગયેલ છે

૫ કદાચ ધર્મતત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા થઈ આવે તો પણ ગુરુમહારાજની સમીપે જઇને ધર્મશાસ્ત્રનુ શ્રવણ થવુ મુશ્કેલ છે. કારણ કે વિપરીત પ્રરૂપણાના પ્રસગો અને વિકથા (કુથળી) વગેરેમા પડી જતા તે તે વિષયોના રસના આવેશથી ચિત્તની એકાગ્રતા અનેક પ્રકારના વિક્ષેપોને લઇને મલિન થઇ જાય છે (અને તેમ થતા તેને પરિણામે શ્રવણ દુર્લભ બને છે)

૬ ધર્મ સાભળીને અને તે સમજીને – તેનાથી બોધ પામીને પ્રાણી ધર્મકાર્યમાં ઉદ્યમ કરવા જાય છે ત્યારે રાગ, દ્વેષ, શ્રમ, આળસ, ઊઘ વગેરે અતરગના દુશ્મનના ટોળાઓ જેઓ સારુ કામ કરવાની તકનો હમેશા વિનાશ કરતા જ રહે છે તે તેમા બાધા કરે છે – ફાચડ મારે છે – કરતા અટકાવે છે

૭ ચોરાશી લાખ જીવયોનિમા તે કઈ જગ્યાએ ધર્મની વાર્તા સાભળી છે? ઘણે ભાગે જનતા તો ઋદ્ધિ, રસ, શાતાના મોટા ગૌરવોની મોટી મોટી વાતોમા આસક્ત થઇને અરસપરસ તે સબધી વાતચીત જ કર્યા કરે છે

૮. એવી રીતે અત્યત દુર્લભથી પણ દુર્લભ એવુ સર્વ ગુણોના ભડારરૂપ બોધિરત્ન (સમકિત) પ્રાપ્ત કરીને શાંતરસનુ સરસ અમૃતપાન જે મોટા ઉચ્ચ પ્રકારના વિનયના પ્રસાદથી તને પ્રાપ્ત થયુ છે તેનો ઉપયોગ કર – તે અમૃતરસને તુ પી.

નોટ :—

૧. बोधि પારિભાષિક, વિશિષ્ટ જ્ઞાન (નોટ જુઓ) सुररत्न ચિંતામણિરત્ન आराध्यता સેવ, પાલન કર (કર્મ 'बोधि') बाध्यतां ખલાસ કર, અટકાવી દે अधर તુચ્છ, હલકી
૨. चक्रिभोज्यादि ચક્રવર્તીનું મહાકલ્યાણ ભોજન વગેરે આ દશ દૃષ્ટાન્તો છે (નોટ જુઓ) भ्राम्यता ભમનારાઓનો कक्ष અરણ્ય, જંગલ कायस्थिति એક જાતિના શરીરમાં સ્થિતિ व्यायते લાંબું मुख्य પ્રધાન लग्न રહેઠાણ, નિવાસસ્થાન
૩. अनार्य નોટ જુઓ प्रत्युत ઊલટો अनर्थकारी નુકસાન કરનાર पापाश्रव અશુભ કર્મ આવવાના માર્ગો व्यसन આસક્તિ माघवती એ નામની સાતમી નરક मार्गानुसारी જીવને રસ્તે લઈ જનાર થાય છે તે
૪. स्पृशाम् અડકેલા, અવતરેલા विविदिषा જાણવાની ઇચ્છા रत મૈથુન सञ्ज्ञा ચાર સંજ્ઞા છે (નોટ જુઓ) आर्ति પીડા दुःस्थितत्व ખરાબ રીતે સ્થિત થવાપણું, ગડમથલ, દુર્દશા
૫ वितथ ઊલટું, વિપરીત विकथा રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા, ભોજનકથા तत्तद्रसावेश તેના રસનો આવેશ, અનુપ્રવેશ विक्षेप ડોળાણ अवधान ધ્યાન, એકાગ્રતા
૬ सबुध्य બોધ પામીને, સમજીને, જાણવા યોગ્ય જાણીને वर्ग સમૂહ अन्तरङ्ग અંદરનો श्रम થાક बाधते અડચણ કરે છે, આડા આવે છે सुकृत શુભ કરણી प्रसङ्ग અવસર
૭ चतुरशीतौ યોગથી योनिलक्षेपु લાખ યોનિ (૮૪ લાખ જીવાયોનિ)માં जनता પ્રાણીસમુદાય मिथो અરસપરસ, અંદરઅંદર गौरव ગૌરવ, આસક્તિ (ગૌરવ ત્રણ છે ઋદ્ધિ–ધન, રસ – ખાવાના પદાર્થો, શાતા – સુખ) (નોટ જુઓ) गुरु મોટું, મહાન
૮ अतिदुर्लभात् दुर्लभतम મુશ્કેલીથી મળી શકે તેનાથી પણ વધારે દુર્લભ प्राज्य ખૂબ प्रसाद અનુગ્રહ. उदित પ્રાપ્ત

બોધિદુર્લભભાવના : પરિચય

क १. આ ભાવનાનો પરિચય કરતા 'બોધિ' શું છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ કરવાની આવશ્યકતા છે 'બોધિ' શબ્દ बुध् ધાતુમાંથી નીકળેલ છે. એનો અર્થ 'જ્ઞાન'–જાણવું એ થાય છે આ એનો વિશુદ્ધ અર્થ છે. જ્ઞાન–સમજણ અદરથી જ જાગૃત થાય છે. આત્માનો સહજ સ્વભાવ જ્ઞાન છે કર્માવરણથી એનો એ સ્વભાવ આચ્છાદન પામી ગયો છે તેને પ્રકટ કરવો. ઉપરના આચ્છાદનોને દૂર કરવામા આવે ત્યારે જે પ્રકાશ થાય છે તે 'બોધિ' છે. બોધિ એટલે સ્પષ્ટ જ્ઞાન, વિવેકપૂર્વકનુ જ્ઞાન અને શુષ્કતા વગરનો પ્રકાશ વર્તન–ચારિત્ર વગરનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે, એટલે બોધિના અર્થમા જ્ઞાનની મુખ્યતા અને ચારિત્ર(વર્તન)ની સહાનુગામિતા સાથે જ સમજવાની છે

'બોધિ' શબ્દનો અર્થ ધર્મસામગ્રીની પ્રાપ્તિ એવો અનેક સ્થાનકે કરવામાં આવ્યો છે એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ–પ્રકાશસપત્તિનુ પરિણામ છે. બોધિનો અસલ ભાવ જ્ઞાનરૂપ છે અદરની જ્યોતિ જગાવનાર એ આત્મપ્રકાશ છે

એ આંતરપ્રકાશ હોઇને એને રત્નની ઉપમા આપી છે. જેમ રત્નમા પ્રકાશની મુખ્યતા હોય છે તેમ બોધિમા પણ પ્રકાશની વિશિષ્ટતા રહેલી છે અનેક સ્થાનકે બોધિનો અર્થ સમકિત કરેલો છે જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયના સમૂહને પણ બોધિ ગણવામાં આવેલ છે એ મૂળ અર્થનો જ વિસ્તાર છે, એમા પણ જ્ઞાનની જ મુખ્યતા રહેલી છે એ ભૂલવાનુ નથી.

કોઈ પ્રસગે 'બોધિ'નો અર્થ સામગ્રીપ્રાપ્તિ થાય છે, પણ એનો મુખ્ય મુદ્દો જ્ઞાન–આતર પ્રકાશને ખાસ કરીને અવલબે છે એ ત્યા પણ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે રત્નત્વ તો જ્ઞાનને જ ઘટે છે અને સાધનધર્મોના સત્ય સ્વરૂપને ગ્રહણ કરાવવાની તાકાત પણ તેની છે. સાધનોને સાધ્ય માનવાને કારણે વચગાળેના વખતમા જે મહાઅનર્થો થયા છે તે ઇતિહાસનુ પુનરાવર્તન ન થઈ જાય તેની સભાળ રાખવાની આવશ્યકતા પણ તે કારણે સહજ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે કાર્ય પણ 'બોધિ'નુ જ છે

બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી મુશ્કેલ છે. તે સબધી અનેક પ્રકારના ઉપદેશો શાસ્ત્રકારે અનેક ગ્રથોમા આપ્યા છે પદ્ધતિસર તે સમજવા યોગ્ય છે. આ ઉપદેશપદ્ધતિનુ મૂળ શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમા છે એના ત્રીજા અધ્યયનમાથી જરૂરી વિભાગ અત્ર વિચારી લઈએ એટલે પ્રસ્તુત વિષયને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નહિ રહે. તેને માટે ખાસ આ ગાથા છે–

चत्तारि परमंगाणि, दुल्लहाणीह जंतुणो ।
माणुसत्तं सुई सद्धा, संजमम्मि य वीरिअं ॥ १ ॥

"આ સસારમા પ્રાણીઓને ચાર મુખ્ય બાબતો મુશ્કેલીથી મળે છે : મનુષ્યપણું, ધર્મ-શ્રવણ, ધર્મશ્રદ્ધા અને સયમ(વિરતિ–ત્યાગ)મા વીર્ય. ૧. સસારમા નાના પ્રકારનાં ગોત્રો અને જાતિઓમા અનેક પ્રકારના કર્મો કરીને પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨. કોઈ વખત તે

દેવલોકમાં જાય છે, કોઈ વાર નારક થાય છે, કોઇવાર અસુર જાતિમા ઉત્પન્ન થાય છે અને જેવાં કર્મ કરે તે પ્રમાણેની ગતિમા તે જાય છે કોઈ વખત તે ક્ષત્રિય રાજા થાય છે, વળી કોઈવાર ચડાળ થાય છે, કોઈ વાર વર્ણસકર થાય છે, કોઈ વાર કીડો થાય છે, કોઇ વાર પતગ થાય છે, કોઇ વાર કુથુ થાય છે, કોઈ વાર કીડી થાય છે ૩–૪. કર્મમલથી રગદોળાયલા પ્રાણીઓ એ પ્રકારે ચોરાશી લાખ યોનિઓના ચક્રમા પડેલા હોઈ જેમ ક્ષત્રિયો લડાઇથી કદી ધરાતા નથી તેમ તેઓ સસાર વિષે કદી ઉદ્વેગ પામતા નથી ૫. પ્રાણીઓ કર્મના સંબંધથી અત્યત મૂઢ થઇને મનુષ્ય સિવાયની બીજી યોનિઓમા દુખી થાય છે, બહુ વેદના ભોગવે છે અને વધારે હેરાન થતા જાય છે ૬. અનુક્રમે ઘણાં કર્મોનો કોઇવાર નાશ થઈ જાય તો શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને કદાચિત્ મનુષ્યનો જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે ૭ મનુષ્યનુ શરીર મળ્યા પછી પણ જે ધર્મના શ્રવણ કરવાથી તપ, ક્ષમા અને અહિસાનો સ્વીકાર થાય એવા ધર્મનુ શ્રવણ દુર્લભ છે ૮. કદાચિત્ ધર્મનુ શ્રવણ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તેમા શ્રદ્ધા થવી પરમ દુર્લભ છે સાચી હકીકત સાભળ્યા છતા પણ અનેક પ્રાણીઓ પતિત થઈ જાય છે. ૯ ઉપર્યુક્ત શ્રુતિ અને શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરીને પણ વીર્ય(સયમ–શક્તિ) વધારે દુર્લભ છે. અનેકને એ હકીકતની રુચિ થાય તો પણ એનો અગીકાર થતો નથી ૧૦. મનુષ્યત્વ પામીને, ધર્મ–શ્રવણ કરીને અને તેની સદ્દહણા કરીને તેમ જ તે પ્રમાણે વર્તન કરીને તપસ્વીએ પોતાની જાત ઉપર સયમ કેળવવો જોઈએ અને કર્મરજ ઉડાવી દેવી જોઇએ ૧૧. આવી રીતે પવિત્ર થયેલા પ્રાણીની શુદ્ધિ થાય છે અને અગ્નિમા ઘી નાખે ત્યારે અગ્નિ જેમ પ્રદીપ્ત થાય છે તેમ શુદ્ધ થયેલા પ્રાણીનો ધર્મ પ્રદીપ્ત થાય છે ૧૨. કર્મબધના હેતુઓ છોડી દો. ક્ષમાદ્વારા યશને પુષ્ટ કરો એમ કરનાર પ્રાણી આ પાર્થિવ શરીરને છોડીને ઊર્ધ્વ દિશાએ ગમન કરે છે ૧૩. ઉન્નત શીયલયુક્ત મનુષ્યો વધારે ઊચા સ્થાનકે જાય છે અને ત્યા અતિ ઉજ્જવળ પ્રકાશથી દીપે છે જાણે ત્યાંથી કદી નીચે ઊતરવાના નથી એમ માનતા ત્યા આનદમા રહે છે ૧૪. દેવલોકના સુખો ભોગવતા મરજીમા આવે તેવુ રૂપ કરતા તેઓ ઉપરનાં કલ્પોમાં અનેક વર્ષો સુધી રહે છે ૧૫. પુણ્ય પ્રમાણે જેને જે સ્થાન મળ્યુ હોય ત્યા તેટલો વખત રહીને આયુષ્ય પૂરુ થયે દશ અંગથી શોભતુ મનુષ્યપણુ પામે છે. ૧૬. બગીચા, ખેતર, સુવર્ણ, પશુ, દાસ, નોકરચાકર એવા ચારે પ્રકારના આનદનાં સાધનો હોય તેવા કુટુબમા તે જન્મે છે (એક અગ) ૧૭ મિત્ર, જ્ઞાતિ (સગા), ઉચ્ચ ગોત્ર, સુદર વર્ણ, તદુરસ્ત શરીર, મહાપાડિત્ય, વિનય, યશ અને બળ એ નવ મળી દશ અગની પ્રાપ્તિ થાય છે ૧૮. મનુષ્યપણાના સુંદર ભોગો ભોગવીને અને વિશુદ્ધ સદ્ધર્મ આચરીને બોધિને પામે છે ૧૯. ઉપરની ચારે બાબતો દુર્લભ છે એમ સમજીને, સયમ લઈને તપથી કર્મનો નાશ કરીને શાશ્વત સિદ્ધમા તે જાય છે આ પ્રમાણે હુ કહુ છુ ૨૦."

આ વીશ ગાથાપ્રમાણ આખા અધ્યયનમા મુદ્દો એ છે કે મનુષ્યપણુ, ધર્મશ્રવણ, ધર્મ-

રુચિ અને સંયમમાં પ્રવર્તન અનુક્રમે વધારે ને વધારે દુર્લભ છે પ્રથમ મનુષ્યભવનું દુર્લભત્વ બતાવતા શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ટીકાકાર શ્રી ભાવવિજયજીએ દશ દૃષ્ટાન્તો આપ્યા છે તેના નામ આ પ્રમાણે છે :—

૧ ચૂલો, ૨ પાસા, ૩ ધાન્ય, ૪ દ્યૂત, ૫ રત્ન, ૬ સ્વપ્ન, ૭ ચક્ર, ૮ ચર્મ, ૯ યુગ, ૧૦. પરમાણુ આ દશે દૃષ્ટાન્તો બહુ સુંદર છે. એમાં લગભગ અશક્ય પ્રસંગો બતાવ્યા છે. છતાં છેવટે જણાવ્યું છે કે કોઈ દૈવકૃત્યથી કે અસાધારણ સંયોગવશાત્ એ અશક્ય જેવી વાત કદાચ બની આવે, પણ મહાપ્રયાસે અને અનંત વખત ફેરા માર્યા પછી મહામુસીબતે મળેલ મનુષ્યજન્મ ફરીવાર જલ્દીથી મળી શકતો નથી

આ દશ દૃષ્ટાન્તોનું ભાષાંતર પરિશિષ્ટમાં આપવા ઇચ્છા છે. પણ પુસ્તકના કદ પર તેનો આધાર રહેશે મુદ્દો ઉપર કહ્યો તે છે મનુષ્યભવની દુર્લભતા બતાવવાનો એ દશે દૃષ્ટાન્તોનો આશય છે જૈનકથારત્નકોષના પ્રથમ ભાગમાં સિંદૂર પ્રકરમાં તેનો ખ્યાલ બહુ સારો આપ્યો છે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૪ થી ૩૨

એ જ પ્રકારે શ્રદ્ધાના સંબંધમાં સાત દૃષ્ટાન્તો જમાલિ આદિ નિહ્નવોના તે જ ટીકામાં આપ્યા છે તે પણ તે સૂત્રથી જાણી લેવા

આ મુદ્દાને અનેક રીતે આ ભાવનામાં ચર્ચ્યો છે તેથી તેના મૂળની તપાસ કરી આ વાત શરૂઆતમાં લખી છે હવે આપણે પ્રથમ શ્લોકનો પરિચય કરીએ આ આખી ભાવના બહુ સુંદર છે અને તેના ઉપર ઘણું વક્તવ્ય કરી શકાય તેમ છે આવશ્યકીય લેખનરૂપ સંયમ રાખી સંક્ષેપ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે

બોધિરત્ન–જ્ઞાન બોધનો પ્રકાશ ધર્મસામગ્રીની પ્રાપ્તિ અને તેના આચરણથી કેવી કેવી વસ્તુ મળે છે તે

જુઓ ! પ્રથમ તો આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું દેવગતિનું સુખ મળે છે એ સુખમાં બહુ દીર્ઘ કાળ સુધી આનંદ અને વિલાસ કરવાના હોય છે. દેવલોકના વૈભવોમાં શૃંગાર, ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, વિનોદ, અપ્સરાઓના હાવભાવ, વિમાનની ગમત આદિ અનેક દેવીઓના પ્રસંગો હોય છે દેવોમાં પણ મહર્દ્ધિક દેવના વૈભવ કલ્પનાતીત હોય છે દેવેન્દ્રને એથી પણ વધારે મોટા વૈભવ હોય છે

આવા દેવભોગો બોધિરત્નને પરિણામે સહજ પ્રાપ્તવ્ય છે જો કે વિશિષ્ટ બોધિરત્નને ઓળખનાર એ સુખને વાંછતા નથી

એવા દેવલોકના સુખ ભોગવ્યા પછી નિરતિચાર બોધિરત્નના પ્રભાવની પ્રક્રિયા કરનાર શ્રેષ્ઠ કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર દશ ચીજો બતાવી છે તે સર્વ તેને સાંપડે છે, પણ એ ભોગમાં લપટતો નથી એ તો અધૂરા યોગ પૂરા કરે છે અને પરિણામે આત્મવિકાસ સાધે છે.

બોધિરત્નનો ખરો લાભ તો હવે આવે છે એ 'બ્રહ્મ—અદ્વૈત–પ્રગુણ–પદવી–પ્રાપક' છે બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યસ્વરૂપ અને અદ્વૈત અતિવિશિષ્ટ એવી ઉત્કૃષ્ટ ગુણોની પદવીને અપાવનાર આ બોધિરત્ન છે મતલબ કે જો તમારે બ્રહ્માદ્વૈત સાધવુ હોય તો બોધિરત્નને સેવો બોધિરત્નને સેવવુ એટલે મહામુસીબતે મળે તેવી એ ધર્મસામગ્રીઓ અને જ્ઞાનરત્નને પ્રાપ્ત કરી પ્રગતિ કરવી, આત્મવિકાસ સાધવો અને તે સબધમા ખાસ સાવધાન થઈ રાગદ્વેષના કોઇપણ પ્રપચમા પડી જવુ નહિ. બોધિરત્નનો દીપક–પ્રકાશ સાથે હોય એટલે માર્ગ તો જરૂર સૂઝી આવશે. માત્ર તેનો લાભ લેવા પૂરતો દૃઢ નિશ્ચય અને વીર્ય–શક્તિસ્ફુરણની આવશ્યકતા રહેશે.

આ સબંધમા આગળ ઘણું વક્તવ્ય છે. પ્રથમ બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ ઘણી મુશ્કેલ છે તે હવે બતાવે છે તેને યથાર્થ પ્રકારે સમજીને તેની સેવા કરો, તેનો સ્વીકાર કરો, તેની સાથે વ્યવહારુ ચર્ચારૂપે ઐક્ય સાધો, એ વાત પ્રથમથી જ કહી છે, હવે તે પ્રાપ્ત થવામા મુસીબતોને રજૂ કરે છે.

ख २. ઉત્તરોત્તર દુર્લભપણુ બતાવતાં પ્રથમ તો આ પ્રાણી અવ્યવહારરાશિમાંથી અનતકાળ સુધી નીકળતો જ નથી એ વાત બતાવે છે. અવ્યવહારરાશિ એટલે સૂક્ષ્મનિગોદ આકાશના અસખ્ય પ્રદેશ પર એક અને ત્યા જ બીજા અસખ્ય ગોલકો છે દરેક ગોળામા અસખ્યાતી નિગોદ છે એને આશ્રયીને પ્રત્યેક નિગોદમાં અનત જીવો રહેલા છે એક સોયના અગ્રભાગ પર અસખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશ હોય છે એવી એની સૂક્ષ્મતા છે

એ નિગોદના જીવો આપણા એક શ્વાસોશ્વાસ પ્રમાણુ કાળમા સાડાસત્તર ભવ કરે છે એટલે કે અઢાર વાર જન્મે છે અને સત્તર વાર મરે છે એનુ અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલુ શરીર હોય છે અને તે શરીર ચર્મચક્ષુથી અદૃશ્ય હોય છે આવી અસખ્યાતી નિગોદ અનાદિ કાળથી સર્વત્ર ચૌદ રાજલોકમા રહેલી છે એમા જ્યાસુધી જીવ રહે છે ત્યા સુધી તે 'અવ્યવહારરાશિયો' કહેવાય છે.

એમા કોઈ વખત અકામ નિર્જરા થઈ આવે તો પ્રાણી બાદર અનતકાયમા (સાધારણ વનસ્પતિમા) આવે છે એમા પણ એક શરીરમા અનત જીવો હોય છે સૂક્ષ્મ નિગોદમા અને એમા એટલો જ ફેર છે કે બાદરનુ અનત જીવસકીર્ણ શરીર ચર્મચક્ષુથી દેખાય છે અહી પણ એ જીવ અનત જન્મમરણ કરે છે એ હવે વ્યવહારરાશિમા આવ્યો કહેવાય છે એનો સહજ વિકાસ (Evolution) થયો ગણાય છે. ત્યાર પછી એ પાછો સૂક્ષ્મ નિગોદમા જાય તો પણ તે વ્યવહારરાશિયો ગણાય છે આવા અનેક જન્મ–મરણ તે નિગોદરૂપ ઘોર અધકારમા થયા કરે છે આમાથી નીકળવાનો એનો વારો ક્યારે આવે? એની પરિણામ-શુદ્ધિ ક્યારે થાય? અને એમાથી એ ક્યારે બહાર નીકળે?

આ તો હજુ મોટા ખાડાઓની વાત થઈ, નરભવ કે બોધિરત્નની વાત તો હજુ ઘણી દૂર છે એ ધ્યાનમા રહે

જીવોની અનતતાનો ખ્યાલ કરવા માટે એક જ હકીકત બસ ગણાશે મોક્ષમાર્ગ અનત પૂર્વકાળથી (અનાદિ કાળથી) ચાલુ છે, અનત જીવો મોક્ષે ગયા છે અને જાય છે, છતા એક નિગોદનો અનતમો ભાગ જ મોક્ષે ગયો છે અને અનત કાળચક્રો પછી પણ એક નિગોદનો અનતમો ભાગ જ મોક્ષે ગયો છે એમ ભવિષ્યમા કહેવાશે અનતના અનત ભેદ છે અને જીવસખ્યા લોકાકાશના પ્રદેશો કરતા અનંતગુણી છે. આવા મોટા ખાડામાથી કેમ નીકળાય? એ તો કોઈ ભવિતવ્યતાનો જોગ લાગી જાય અને કૂટતી ધાણીનો દાણો ઊડીને પેણામાથી બહાર પડી જાય એના જેવો ખેલ છે.

હવે જરા આગળ વધીએ ભવિતવ્યતા જાગી અને પ્રાણી નિગોદમાથી નીકળી બાદર અનતકાયમાઆવ્યો.

ગ રે બાદર અનતકાયમા આવ્યો એટલે કાઈ સૂક્ષ્મ નિગોદમાથી બચી જતો નથી બન્ને વચ્ચે વ્યવહારી થઇને પણ આટા અનતકાળ સુધી મારે છે એમ કરતા પ્રત્યેક વનસ્પતિ થયો ત્યા એક શરીરમા એક જીવ હોય છે ફળ, ફૂલ, પાદડા, અથવા ભીડા, તુરીઆ, ઘઉ, વટાણા વગેરે એના અનેક ભેદો છે. એમા પણ અસખ્ય કાળ પર્યટન કરે છે.

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ–સૂક્ષ્મ અને બાદર આ સર્વ સ્થાવર કહેવાય છે. એ સર્વમા અસખ્યકાળ આટા મારે અને વળી બન્ને જાતિની અનતકાયમા જઈ આવે. એમ કરતા ઘર્ષણ, ભેદન–છેદન થતાં સ્થાવરપણાથી આગળ વધી ત્રસપણુ પામે

સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર એ પાચ ઇદ્રિયો છે એમા અનુક્રમે બે ઇદ્રિયવાળા બેઇદ્રિય, ત્રણ ઇદ્રિયવાળા તેઇદ્રિય, ચાર ઇદ્રિયવાળા ચૌરિદ્રિય અને પાચ ઇદ્રિયવાળા પંચેદ્રિય આ સર્વ ત્રસ જીવો કહેવાય છે બે ત્રણ ચાર ઇદ્રિયવાળામા ખૂબ કાળ ભમે, ઉપર–નીચે આટા મારે, એકેદ્રિયના ઉપર કહેલા વિભાગોમા અને નિગોદમા પણ જઈ આવે એમ કરતા કરતા પચેદ્રિયપણુ પ્રાપ્ત કરે.

પાચે ઇદ્રિય મળી જાય એટલો વિકાસ થાય તો પણ પર્યાપ્તપણુ દુર્લભ છે અહી જરા ખુલાસાની જરૂર છે

પર્યાપ્તિ છ છે ૧ આહાર, ૨ શરીર, ૩ ઇદ્રિય, ૪ શ્વાસોશ્વાસ, ૫ ભાષા, ૬. મન

જીવ કાર્મણ શરીર સાથે ઉત્પન્ન થાય એટલે પ્રથમ આહાર લે, પછી શરીર બધાય, પછી ઇદ્રિયો બધાય, પછી એ શ્વાસોશ્વાસ લેવાની, ભાષા બોલવાની ને મન વડે ચિતવવાની શક્તિ મેળવે.

આ છ પર્યાપ્તિ પૂરી કરે એ પર્યાપ્ત કહેવાય

અનેક જીવો તો એ પર્યાપ્તિઓ પૂરી કર્યા વગર જ મરણ પામે છે એટલે પર્યાપ્ત થવુ એ પણ દુર્લભ છે પાચે ઇંદ્રિયવાળા શરીરમાં આવ્યા પછી પણ આ રીતે સર્વ મનની મનમાં રહી જાય તેમ છે અને પર્યાપ્તત્વ મળે પણ સજ્ઞિત્વ ન મળે તો પણ પચેદ્રિયપણુ નકામુ છે અસજ્ઞી પચેદ્રિય મનુષ્યો જે મળમૂત્રાદિમા ઉત્પન્ન થાય છે તેને મન હોતુ નથી પર્યાપ્તિ પાચ જ હોય છે. એવા મન વગરના પચેદ્રિયપણાનો સાધ્યદૃષ્ટિએ વિશેષ અર્થ નથી.

એમ કરતા ત્રસપણુ મળ્યુ, પચેદ્રિયપણુ ને પર્યાપ્તત્વ મળ્યુ, સજ્ઞિત્વ પણ મળ્યુ, પરતુ આયુષ્ય તદ્દન નાનુ–અલ્પ હોય તો પાછુ ચકડોળે ચડવાનુ થાય છે સ્થિર ને દીર્ઘ આયુષ્ય હોય તો કાંઈ પ્રકાશ સાપડે, રસ્તો દેખાય અને આદર પણ થાય.

એ સર્વ મળે તો પણ જળચર, સ્થળચર, ખેચરમા જાય અથવા નારક થાય કે દેવ થાય તો ત્રાસ ને પરાધીનતા જળચરાદિને, વેદના નારકોને અને અતિ સુખવિલાસ દેવોને માર્ગ પર આવવામાં વિઘ્નરૂપ છે મનુષ્યત્વ – મનુષ્યનો ભવ મળવો ઘણો મુશ્કેલ છે આવી રીતે નિગોદથી માડીને અનેક ચક્રોમાથી પસાર થઈને સજ્ઞી પચેદ્રિય અને સ્થિર આયુષ્ય સાથેનુ મનુષ્યત્વ મળવુ મહામુશ્કેલ છે અહી દશ દષ્ટાતોની સાર્થકતા સમજી લેવી હજુ બોધિરત્નની આડે તો ઘણી હકીકતો છે, પણ જેમ તેમ કરીને મહામુસીબતે આપણે મનુષ્યત્વ સુધી આવ્યા છીએ.

ઘ ૪. મનુષ્યનો ભવ મળે ત્યા પણ મહામોહનુ સામ્રાજ્ય વર્તે છે પ્રાણી પ્રેમમા પડી જાય, રસિકતામા લેપાઈ જાય, ગરીબાઈમા દબાઈ જાય, અભિમાનમા ચઢી જાય, ભોગવિલાસમા આસક્ત થઈ જાય, નકામી–અર્થવગરની ખટપટોમા અટવાઈ જાય, મોટાઈમા તણાઈ જાય, શરમથી લેવાઈ જાય, હાસ્ય, શોક કે ભયમાં લીન થઈ જાય કે પૈસા એકઠા કરવાના કામમા પડી જાય તો મારુ–તારુ કરવામા આખો ભવ હારી જઈ અગાધ સસારકૂપમા પાછો અટવાઈ જાય છે. અથવા અજ્ઞાન–મિથ્યાજ્ઞાનમા પડી જઈ પ્રકાશ પામતો નથી અને પ્રકાશની પાસે આવે તો તેને ઓળખતો નથી અલ્પ જ્ઞાનથી એ કોઈ વાર અભિનિવેશ કરી બેસે છે અને જ્યાં ત્યા ભરાઈ પડે છે કેટલીક વાર શકાઓ કરી માર્ગભ્રષ્ટ થાય છે અને ઘણીખરી વાર તો આખ જ ઊચી કરતો નથી પોતાના નાના સર્કલના સબધને દુનિયા માની એમા મસ્ત રહે છે અને જરા પણ પ્રગતિ કર્યા વગર આવ્યો હોય તેવો જ પાછો ચાલ્યો જાય છે.

મોહ અને મિથ્યાત્વ તો અજ્ઞાનમાથી ઉદ્ભવે છે, પણ માયા તો ભારે આકરી છે. પરવચન કરવાની વૃત્તિ અતે પોતાને પણ છેતરે છે ન હોય તેવા દેખાવાનો પ્રયાસ કરતા ઘણી વાર પોતામા કાઈ તો જરૂર છે જ એમ પ્રાણી માનતો થઈ આત્મવચન કરે છે. ગુણપ્રાપ્તિ કરવાને બદલે ગુણી હોવાનો દેખાવ કરવાની ઇચ્છા થાય છે અને દભ દાખલ

થઈને પ્રાણીને ઊંડા ખાડામાં ફેંકી દે છે મોહ, મિથ્યાત્વ અને માયા આ રીતે સત્યજ્ઞાનનો પ્રકાશ થવા દેતા જ નથી એટલે પચેંદ્રિયપણું, પર્યાપ્તત્વ, સંજ્ઞીપણું અને દીર્ઘઆયુષ્ય એ સર્વ સાથે મનુષ્યપણું મળે તો પણ એને બોધિરત્ન મળતું નથી.

બોધિરત્ન વગરનું મનુષ્યત્વ તદ્દન નિરર્થક છે, કારણ કે આ મનુષ્યભવ ઉદ્દેશ વગરનો થઈ જાય છે માત્ર ખાલી ફેરા મારવા જેવો થઈ જાય છે અને પ્રગતિ વગર ભવ પૂરો થઈ જાય છે ચારે બાજુ જોઈએ તો શું દેખાય છે? જીવનની સરખાઈ, ભાવનાની વિશિષ્ટતા, આગળ વધવાની ધગશ, વિચારોની વિશિષ્ટતા દેખાય છે? કે માત્ર સ્વાર્થ, એક નાનું વર્તુળ, અવ્યવસ્થિત નાદ અને અચાનક પડદો પડતા ખેલ ખલાસ થઈ જતો દેખાય છે? હવે ચારે બાજુની વાત મૂકી દઈ અંદર જોઈએ ત્યારે મોહરાજાના નાટકના એક નટ હોવા કરતા કાંઈ વિશેષ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હોય એમ લાગે તો સાફલ્ય ગણવું અને નહિ તો એ માર્ગે હજુ પણ વિચાર કરવાનો અવકાશ છે એમ ધારી દિશા ફેરવવી. બાકી વિચારવું કે બોધિરત્ન એ દુર્લભ છે, એ અંતરમાથી પ્રકટે છે અને પ્રકટે ત્યારે એની સુગંધ ચારે તરફ વિસ્તરે છે આ આત્મજ્ઞાન અને અંતરનો નાદ ક્યાં છે? કેમ મળતો નથી?

મનુષ્યત્વ મળ્યા પછી પણ કેટલા દુર્લભત્વના પ્રસંગો આવે છે તેની વિશેષ હકીકતો ગેય અષ્ટક પર મુલત્વી રાખી, અહીં અગત્યની થોડી બાબતો ઉપદેશરૂપે કહે છે તે ખૂબ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે નીચેના ત્રણે શ્લોકો ઉપદેશાત્મક છે. બોધિની વાત ફરી વાર અષ્ટકમા લેવામા આવેલ છે.

ૠ ૫. હાલમા વખત કેવો છે તે વિચાર. મતો અને પંથોનો પાર નથી એક વેદને અનુસરનાર પન્થો કેટલા છે? વૈશેષિક, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈમિનિ, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા, એ ઉપરાંત દ્વૈત, અદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, માધવ, રામાનુજ, વલ્લભાચાર્ય, શંકરાચાર્ય એવા નાના મતભેદોનો પાર નથી બૌદ્ધના પણ ચાર મોટા વિભાગો, મુસલમાનોના શિયા સુન્ની, ખ્રિસ્તીમા કેથોલિક, પ્રોટેસ્ટન્ટ, નોન કોન્ફોર્મિસ્ટ, પ્રેસ્બિટેરિયન, પ્યુરિટન અને દરેકના પાર વગરના પેટાભેદો આવા અનેક મતો, પંથો અને દર્શનો છે તેમા પોતાને બુદ્ધિશાળી માનનારા લોકોનો પાર નથી એક એક હેત્વાભાસો અને દલીલોની ગૂંચવણો એવી ઊભી કરી દે છે કે માણસનું મગજ ગૂંચવણમાં પડી જાય માત્ર દુઃખ એટલું જ છે કે દરેક બુદ્ધિશાળી માણસ પોતપોતાના મંતવ્યની સ્થાપના કરવાના રસમા એટલા પડી ગયેલા હોય છે કે એને પોતાની વાત સાચી છે એમ બતાવવાની પ્રબળ ઇચ્છા આડે પરસ્પર સમન્વય કરવાની કે સત્ય તારવવાની ભાવના, વૃત્તિ કે ઇચ્છા થતી જ નથી અંશસત્યને સર્વસત્ય માનવા મનાવવાની ઇચ્છા નીચે એકતા કરવાને બદલે અંતર વધતું જાય છે અને પરસ્પરના બળને કાપી નાખી સત્યનો નાશ કરવામા આવે છે, જેથી અલ્પ બુદ્ધિશક્તિવાળાનો ગૂંચવાડો વધતો જાય છે

આ બુદ્ધિશાળીઓના મતોનુ વિવેચન અત્ર કરવાનો અવકાશ નથી એક એક બાબતો પર વર્ષો પસાર થાય તેવી ચર્ચાઓ કરે છે અને યુક્તિઓ લગાવી ભાતભાતની દલીલો જનતા સમક્ષ રજૂ કરે છે કાળવાદ, સ્વભાવવાદ, નિયતિવાદ, વિવર્તવાદ, ઈશ્વરવાદ – એવા એવા વાદોનો પાર નથી એમા સત્યશોધન કરતા અશસત્ય પર ભારે જોર હોય છે અને જનતાને ભ્રમમા નાખવાના કે પડી જવાના પાર વગરના પ્રસગો હોય છે

આવી રીતે ચારે તરફ મતો, દર્શનો, પથો, વાદો, વિવાદો અને મઠોની જાણે બજાર માડી હોય તેવુ દેખાય છે વિદ્યાવ્યાસગથી ભરપૂર આ કર્મભૂમિમાં બુદ્ધિશક્તિનો ક્યા અને કેવો ઉપયોગ થયો છે એનુ એક મોટું પ્રદર્શન ઊભુ થાય તેવુ છે અને માનુષિક શક્તિના ગૌરવને માટે તે ગમે તેટલુ જબરુ કે નબળુ હોય પણ સામાન્ય માણસને તો મૂઝવી નાખે તેવુ હોય છે.

આ કાળમા દેવતાઓ કોઈ જાતની મહાય કરતા નથી અહી આવીને કોઈ જાતની ધર્મસબધી બાબતમા મદદ કરતા નથી

અત્યારે કોઈ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન – વિશિષ્ટ જ્ઞાનનુ અતિશાયીપણુ નથી કે જ્યા અથવા જેની પાસે તે હોય તેની નજીક જઈને શકાસમાધાન પણ કરી શકાય. મન પર્યવજ્ઞાન કે કેવળ-જ્ઞાન નથી, અવધિજ્ઞાન કે જાતિસ્મરણજ્ઞાન પણ પ્રાયે થતુ નથી અને વિશિષ્ટ સિદ્ધિ નથી એટલે એ પણ મોટી ગૂચવણ છે

આવી રીતે મતપથોની વિવિધતા, બુદ્ધિવાનોની વિપુળતા, યુક્તિ લગાવી સ્વમત-સ્થાપન કરવાની ઉત્સુકતા, દેવના સાન્નિધ્યનો અભાવ અને અતિશય જ્ઞાનનો અભાવ એ સર્વ અત્યારે વર્તે છે આવા વખતમાં અને આવા સયોગોમા તો જે ધર્મ ઉપર દઢ રહે તેને ખરો નસીબદાર સમજવો—એને સાચો ભાગ્યશાળી સમજવો

આ સ્થિતિ કાઈક અશે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના વખતમા હતી એમના વખતમા ધર્મચર્ચાઓ જોસભેર થતી હતી, વાદવિવાદો થતા હતા અને મતભેદો ઘણા હતા, છતા સ્વરક્ષણની પ્રબળ ભાવના ધર્મપરત્વે તે વખતે હતી

"આપણા સમયના પ્રશ્નો તો ઘણા આકરા છે ઉપાધ્યાયજીના વખતમા તો એકલા તપ-ગચ્છમા બાવન પંડિતો હતા, દેશ સમૃદ્ધ હતો, મુગલાઈના પાયા હચમચ્યા હતા, પણ હજુ એનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને તપતો હતો. અત્યારે આપણે બસો વર્ષના તદ્દન ઠડા કાળ પછી આવ્યા છીએ, જીવનકલહ પાર વગરનો છે, પૂર્વ અને પશ્ચિમની સસ્કૃતિના મહાન સઘર્ષણો ચાલી રહેલા છે અને જડવાદ શરૂઆતમા તો એવો આવ્યો કે ધર્મ એટલે ધતિગ કહેવાઈ ગયુ જીવનકલહની સખ્તાઇ, જડવાદનુ વાતાવરણ અને ધર્મચર્ચાને બદલે બીજા અનેક પ્રશ્નોની ગૂચવણો એટલી વધી પડી છે કે ધર્મસબધી વિચાર કરવાની ફુરસદ પણ ઘણાખરાને મળે તેમ નથી અને મળી જાય તો તેની દરકાર કે જરૂરીઆત પણ દેખાતી નથી સાધનો વધવા છતા સાધનોનો લાભ લેનારાની સખ્યા પ્રરતા પ્રમાણમા વધી છે કે નહિ તે પ્રશ્ન છે વર્તમાન યુગને બરાબર સમજવા માટે માત્ર આજુબાજુ જોવાની જ જરૂર છે અત્યારે પણ

જે ધર્મમા દૃઢ શ્રદ્ધાવાન રહે તે ખરો ભાગ્યશાળી સમજવો. અહીં શ્રદ્ધા તે સમજણ – પૃથક્કરણથી થયેલ બોધિરત્નના પ્રતાપે પ્રકાશદ્વારા થયેલ માન્યતાની જ વાત છે તે લક્ષ્યમાં રહે. જ્ઞાન વગરની શ્રદ્ધા સ્થિર ટકી શકતી નથી એ જાણીતી વાત છે બોધ(જ્ઞાન)ને પરિણામે જે શ્રદ્ધા, પ્રેમ, અતરનો વીર્યોલ્લાસ થાય તે ધર્મભાવના છે અને એવા ધર્મને સમજી, તેમા દૃઢ રહે તે આ કાળમા પણ જરૂર ભાગ્યવાન છે. જે ભાગ્યશાળીપણુ શ્રી ઉપાધ્યાયજીના સમયમા ગણાતુ હતુ તે ફરેલા સયોગોને અગે આ કાળમા અન્ય અનેક કારણોથી સવિશેષ સત્ય અને વાસ્તવિક બને છે

ચ ૬. ઉપર જણાવ્યુ તેમ અનેક ખાડાઓ વટાવીને મનુષ્યત્વ મળ્યુ છે ત્યારે તું નાની નાની ખટપટોમા પડી ગયો છે, તને અત્યારે તારી જાત પ્રત્યેની ફરજનો ખ્યાલ થતો નથી અને ઉપર ઉપરની બાબતોમા તુ અટવાઈ ગયો છે જરા છોકરાઓ મોટા થઈ કામ ઉપાડી લેશે એટલે આત્મચિતવન કરીશ, અમુક સંખ્યામા પૂંજી એકઠી થશે એટલે નિવૃત્ત થઇશ, પેન્શન લેવાનો હક્ક થશે એટલે વાનપ્રસ્થ થઈશ. આવા આવા ગોટા વાળી મનજીભાઇને સમજાવી લે છે પણ આ સોનાનો અવસર ચાલ્યો જાય છે. જો વિચાર કર:—

વ્યાધિઓનો પાર નથી રાજરોગો, ક્ષય, પક્ષઘાત, સગ્રહણી વગેરે થઈ જાય એટલે તુ પરાધીન કોઇપણ વ્યાધિ ઘર ઘાલે એટલે પરાધીનતા થાય અને એના ઉપચાર ઉપર જ ધ્યાન રહે મદવાડમા ભગવાન સાભરે એ તો આર્તસન્યાસ જેવુ છે અને તે પણ બહુધા તો સાભરતા જ નથી તુ આવા વ્યાધિનો ભોગ ન થાય ત્યા સુધીમા તારુ કર્તવ્ય કરી લે

વળી ન્યુમોનિઆ જેવા વ્યાધિઓ અમુક કલાકોમા પ્રાણીને અસાધ્ય સ્થિતિમા મૂકી દે છે એમાનુ કોઈ પણ ક્યારે આવશે તે કહી શકાય નહિ જરા–ઘડપણ દોડતુ નજીક આવતુ જાય છે અને આવે એટલે શું થાય છે તે અગાઉ વર્ણવાઈ ગયુ છે તે ઘડપણ તને ઝડપી ન લે ત્યા સુધીમા તુ ચેત

તારી પાચે ઇંદ્રિયો પોતાના વિષયમા સબળ છે તેટલા વખતનો લાભ લે આંખો જાય, કાન બહેરા થાય કે સ્પર્શેન્દ્રિય કામ ન આપે ત્યારે તુ શુ કરી શકીશ? આખ–કાનનો ઉપયોગ ન થાય તેની પરાધીનતા કેટલી હોય છે તે અનુભવ વગર તને સમજાતુ ન હોય તો જરા અવલોકન કરી જો

આયુષ્યનો ભરોસો શો? કોઈપણ ઉમ્મરે પ્રાણી ચાલી જતો દેખાય છે પ્રથમ ભાવનાના અષ્ટકના ચોથા શ્લોકમા આ સર્વ તે ગાયુ છે–વિચાર્યું છે. રાત સુધી જેની સાથે વાતો કરી હોય અને તદ્દન તદુરસ્ત સ્થિતિમા જેનાથી છૂટા પડચા હોઇએ તેને બીજી સવારે ચિતા ઉપર પોઢાડચા છે આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે, તો વ્યાધિથી શરીર વ્યાપ્ત ન થયુ હોય, ઘડપણ આવ્યુ ન હોય, ઇંદ્રિયો જવાબ આપતી હોય અને આયુષ્ય હોય ત્યાં સુધીમાં તારુ પોતાનુ ખરુ હિત થાય તેવો રસ્તો લઇ લે.

જ્યારે સરોવરની પાળ તૂટશે અને પાણી ચાલવા માડશે ત્યારે તુ શુ કરી શકીશ? પછી પાળ કેમ બધાશે? પછી તુ માટી નાખવા લાગીશ તો તે પણ ધોવાઈ જશે. આગ

લાગે ત્યારે કૂવો ખોદવાનો કોઈ અર્થ નથી. તરસ લાગ્યે કૂવો ખોદવા જવુ એ ડહાપણ રાડચા પછીના ડહાપણ જેવુ નકામુ છે.

જો ભાઈ! અત્યારે સોનાનો અવસર છે, શુભ ચોઘડિયુ છે, અમૂલ્ય તક સાપડી છે. મુલતવી રાખવાના ફળ માઠાં થાય છે ગયેલો અવસર ફરી ફરીને આવતો નથી. ઘણી તકો મળી પણ તેનો લાભ ન લેવાયો એવી તારા મનમા 'અબળખા' ન રહી જાય તે વિચારજે અને ખાસ ધ્યાનમા રાખજે કે પાણી ચાલવા માંડચા પછી પાળ બાધવી અશક્ય છે અને તે વખતે તો જરૂર પસ્તાવો થવાનો છે, પણ એ પસ્તાવો નિરર્થક છે તે વખતે પછી મોઢે ગગાજળ મૂકવામા આવશે, ગૌદાન કરાવવામા આવશે કે ધરમાદાની રકમ જાહેર કરવાનો વ્યવહાર સાચવવામા આવશે એમાં કાંઈ પાળ બધાવાની નથી, આત્મહિત થવાનુ નથી સાચી સમજણ હોય તો અત્યારથી જ પાળ બાધ અને જીવનનુ શ્રેય સાધી લે. આ ખાસ મુદ્દાની વાત છે

ઞ ૭. તુ વિચાર કર. તારુ શરીર અનેક ઉપદ્રવોને આધીન છે વ્યાધિઓની વાત ઉપર જણાવી છે અકસ્માતોનો પાર નથી. અગ્નિ, વીજળી, સર્પ વગેરે જનાવરોના ભયનો પાર નથી તુ ચાલ્યો જતો હોય અને મોટરનો એક આચકો આવે ત્યા ખેલ ખલાસ થઈ જાય તેવુ છે રેલ્વેમા ઊઘતા હોઇએ અને સાંધાવાળાની નજીવી ભૂલથી ગાડી ગબડી પડે છે અને રમત પૂરી થઈ જાય છે. ઘણીવાર મરણ ન થાય તો પણ અશક્તિ ને ખોડખાંપણ એવી આવી જાય છે કે આખી જિદગી બોજારૂપ થઈ પડે અકસ્માતના પ્રસગો એકઠા કરીએ તો પૃષ્ઠો ભરાય. આવી રીતે અનેક ઉપદ્રવોને અધીન શરીર છે અને તેને લઇને જ આયુષ્ય ક્ષણભગુર છે. કાલ સવારે શુ થશે તે કોઈ કહી શકે તેમ નથી.

આવી રીતે શરીરના ઉપદ્રવો અને આયુષ્યની ક્ષણભંગુરતા દીવા જેવી ઉઘાડી છે ત્યારે તું કયા જોર ઉપર મદાર બાંધીને તારા ખરા હિતની સાધનાના અતિ મહત્ત્વના કાર્યમા ઢીલ કરી રહ્યો છે? જો તને કોઈ પ્રકારની ખાતરી મળેલી હોય કે તુ એ ઉપદ્રવથી મુક્ત છે-કે મુક્ત રહેવાનો છે અથવા તો તું અમુક વર્ષો જીવવાનો છે તો તો તુ વિલબ કરે તે વાત ઠીક ગણાય, પણ એવો કોઈ આધાર મળે તેમ નથી. અતિ કસરતી શરીર-વાળા પણ નાની વયમા ચાલ્યા જાય છે તો પછી તુ તે શેના ઉપર મુસ્તકીમ થઇને હિતકાર્ય ઢીલમા નાખે છે? તારા હિત ને શ્રેયની વાત આ બન્ને શ્લોકમા કરી છે તે ખરેખરા હિત અને શ્રેયની છે એમ સમજ. ટૂકી નજરે કે ટૂક સમય માટે સહજ હિત થાય તેને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળાઓ ખરુ હિત ગણુતા નથી.

તુ આળસ–પ્રમાદથી કે બેદરકારીથી, અલ્પ વિચારણાથી કે ઉપેક્ષાથી પડી રહ્યો હોય તો ચેતી જજે પરપોટો ફૂટતા વાર નહિ લાગે અને ફૂટશે ત્યારે તે ફૂટે છે એમ ઘણીવાર તો તને ખબર પણ નહિ પડે તુ તે વખતે સાવધ હોઇશ કે બેશુદ્ધ હોઈશ તે પણ કહેવાય નહિ અને પછી તારી સર્વ મનની મનમા રહી જશે માટે ઊઠ, જાગૃત થા અને સ્વહિત અને પરમ શ્રેયસ્‌ની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કર.

બોધિદુર્લભભાવના :: ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. પ્રથમ સામાન્ય – સર્વને લાગુ પડતી – વાત કર્યા પછી તે જ વાતને ખીલવવાની છે. મુદ્દાની વાત કહેવાની એ છે કે, બોધ–સદ્દષ્ટિયાગ્જ્ઞાન બહુ મુશ્કેલીથી મળે છે. આ બોધિની દુર્લભતા તુ સમજ એ ચીજને જેમતેમ વેડફી નાખવા જેવી નથી એ કાઈ બજારુ ચીજ નથી, એ તો મહાપ્રયાસે મળે છે, તે માટે તુ નીચેનો સુપ્રસિદ્ધ દાખલો વિચારી જો—

અતિ દરિદ્રી એવો એક વિપ્ર હતો. મહામુસીબતે આખો દિવસ રખડી. ભિક્ષા માગી પૂરુ કરતો હતો એને વળી પરણવાની દુર્બુદ્ધિ થઈ એવા ગરીબોને મદદ કરનારા અને તેમા ધર્મ સમજનાર આર્યદેશમા બહુ હોય છે. એ પરણ્યો, દારિદ્ર્ય વધ્યુ અને ગુલામ દશાના એ વિપ્રે અનેક ગુલામો વધાર્યા એ કોઈ રીતે પૂરુ કરી શકે નહિ અન્નના ફાકા પડવા માડ્યા તે કટાળી ઘર મૂકીને ભાગ્યો. દૂર દેશમા ગયો ત્યા તપ કરવા લાગ્યો કોઇ દેવની કૃપાથી એને ચિતામણિ રત્ન મળ્યુ એ રત્નનો પ્રભાવ એવો ગણાતો કે ઇષ્ટ યાચિત વસ્તુ તેના અધિષ્ઠાતા દેવો પૂરી પાડે. બ્રાહ્મણ ગજી થયો, સમૃદ્ધિવાન થયો પણ જીરવવાની શક્તિ કેળવી નહિ. વહાણમા બેસી દેશ આવવા નીકળ્યો. બૈરી–છોકરા પણ સાભર્યા વહાણમા ઊભો ઊભો વિચાર કરે છે. ‘હુ આવુ ઘર બધાવીશ અને આવી ગાડી ખરીદીશ, આમ ચાલીશ અને આમ બોલીશ’ હાથમા ચિતામણિ રત્ન લઇને હર્ષમા નાચવા–કૂદવા લાગ્યો તેવામા એક મોટુ મોજુ આવ્યુ, વહાણ ડોલ્યુ અને સાથે ઊછળ્યુ દશ પદર વામના મોજામા વહાણ ફગોળાયુ, નાચતા બ્રાહ્મણના હાથમાથી રત્ન છટકી ગયુ અને મોટા દરિયામા પડી ગયુ ગયુ તે ગયુ. એનો પત્તો ક્યા લાગે ? બ્રાહ્મણભાઈ તો એ, ભગવાન એના એ !

એ રત્નની પ્રથમ પ્રાપ્તિ દુર્લભ અને પુન પ્રાપ્તિ વધારે દુર્લભ, આ ન્યાયે તુ ધ્યાનમા રાખ કે બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ અને પુન પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે અને જ્ઞાન–બોધનો મહિમા અવર્ણ્ય છે જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસમા જેટલા કર્મોનો નાશ કરી શકે છે તેટલાનો અજ્ઞાની કરોડો વર્ષે પણ કરી શકતો નથી. સમજણની બલિહારી છે. ક્રિયાની કિમત જરા પણ ઓછી ન કરતા જ્ઞાનને પ્રથમ સ્થાન જૈનશાસ્ત્રો સ્પષ્ટ શબ્દોમા આપે છે બોધ–પ્રકાશ – થી આખી દુનિયા દીવા જેવી નજર સામે રમે છે અને પ્રાણીનો વિકાસ બહુ વધારે કરી દે છે આત્મવિકાસના પાયા બોધ ઉપર જ ચણાય છે સમ્યગ્ બોધ થયો એટલે ખૂબ પ્રગતિ સાધ્ય થાય છે તેની સાથે આજુબાજુના સયોગો અનુકૂળ થઈ જાય છે અને બોધનુ ફળ ત્યાગ (વિરતિ) બેસે એટલે સોના સાથે સુગધનો સહયોગ થઈ જાય છે

આ બોધિને પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા જાગે અને તે પ્રાપ્ત થઈ જાય તો આગળનો માર્ગ ખૂબ સરળ થઈ જાય છે બોધ એ ખરેખર અમૂલ્ય રત્ન છે એની પ્રાપ્તિ જેટલી દુર્લભ છે તેટલી જ તે અભીષ્ટ, સ્પૃહણીય અને પ્રેરક છે.

એ બોધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પ્રમાદ છોડી દઈ, રાગદ્વેષાદિનો બનતો ત્યાગ કરી દઈ, એની આરાધના કર બોધિની આરાધના કરવી એટલે જ્ઞાનને પગે લાગવાની વાત ન હોય જ્ઞાનની – આંતરપ્રકાશની આરાધના એટલે જ્ઞાનમય જીવન જીવવાની તાલાવેલી, એની આસેવના અને એમા એકાગ્રતા. જ્ઞાનમય જીવનના આવિર્ભાવો આધિદૈવિક છે, અસાધારણ છે, ખરેખર સેવવા યોગ્ય છે એમા મનોરાજ્યો જ અનેરા હોય છે મોટા આયુષ્ય હતા ત્યારે જ્ઞાન-વિલાસમા કરોડો વર્ષો નીકળતાં, અને અનુત્તર વિમાનના દેવો જ્ઞાનરાજ્યમા જ બધો કાળ પૂરો કરે છે જ્ઞાનીનાં–'બોધિસત્ત્વોના' જીવનોનાં ઉદ્દયનો ચીતરી શકાય તેમ નથી, પણ આકર્ષક છે એ તો સાચા જ્ઞાની સાથે પરિચયમા આવતા દેખાય જીવનનુ સુખ કે સાર્થકય ધન કે વૈભવમા કદી નથી જણાયુ, પણ સાચા બોધવાળાના સત્સગમાં જ તે સદા અવસ્થિત છે.

એ બોધિરત્નની આરાધના કરી તારા ખરા હિતને આ સસારમા–આ ભવમા સાધ. એની આરાધના એ જ હિત છે એ સમજાય તેવી વાત છે અને તેમ કરીને તારી પોતાની આત્મશક્તિથી અધમ ગતિને અટકાવી દે જ્ઞાનમય જીવનનુ આ પરિણામ છે વિકાસ વધે એટલે નીચે ઊતરવાની વાત સભવે નહિ મુદ્દાની વાત જ્ઞાનમય જીવન કરી દેવાની છે અને તે અત્યારે શક્ય છે અને તારે ખાસ કર્તવ્ય છે. શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા માટે અને હોય તેને ટકાવી રાખવા માટે પણ જ્ઞાન–પ્રકાશની જરૂર છે. આ વાત તુ બરાબર સમજી લેજે અને સમજીને બોધિરત્નની દુર્લભતા વાર વાર ગાજે આ ભાવ પ્રત્યેક ગાથાને અતે યાદ કરવાનો છે. આટલો સર્વસાધારણ ઉપોદ્ઘાત કરી હવે તેની સિદ્ધિનાં કારણો સમજાવે છે

૨ નિગોદ–અવ્યવહારરાશિમા જીવોનુ શરીર, તેનુ આયુષ્ય અને તેના જન્મ–મરણની વિગત વિસ્તારથી આ પ્રકરણના ૨ ખ શ્લોકના પરિચયમા ચીતરેલ છે એ નિગોદની અનતકાળની કાયસ્થિતિ સમજવી.

ત્યારપછી વ્યવહારરાશિમા બાદરનિગોદમા પણ અનતકાળકાયસ્થિતિ ત્યારપછી પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયસ્થિતિ, પછી વાયુકાયસ્થિતિ, તેજસ્કાયસ્થિતિ, અપ્કાયસ્થિતિ, પૃથ્વીકાયસ્થિતિ ત્યાર પછી દ્વીન્દ્રિયકાયસ્થિતિ, ત્રીન્દ્રિયકાયસ્થિતિ, ચૌરિન્દ્રિયકાયસ્થિતિ અને પચેન્દ્રિયતિર્યચકાયસ્થિતિ આ સર્વનુ સક્ષેપત વર્ણન થઈ ગયુ છે એ સર્વ કાયસ્થિતિઓથી–પ્રત્યેકમા ગમનાગમનથી સસાર અનતકાળાવધિ બને છે

વળી એ સર્વ કાયસ્થિતિઓ મોહ અને મિથ્યાત્વ જેવા આકરા ચોરોનુ નિવાસસ્થાન છે એમણે મોટા ઘરો ત્યા બનાવી રાખ્યા છે અને પ્રાણીને તેઓ ખૂબ ઝગડાવે છે, ખરડે છે, ખેચે છે, પોતાના તાબામા રાખે છે અને તેને મહાઅધકારને અજ્ઞાનમા એટલો તો કેફથી ચકચૂર રાખે છે કે એ જરા પણ આગળ વધી શકતો નથી અને એ કાયસ્થિતિઓને વશ બનીને તે અહી-તહી સાધ્યના ઠેકાણા વગર આટા માર્યા કરે છે. મોહ અને મિથ્યાત્વના એના તરફના વર્તનનુ આ પ્રકરણના ઘ (૪) શ્લોકમા દિગ્દર્શન કરાવાયુ છે.

આવા મોટા સંસારઅરણ્યમા રખડતા નરભવની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી મુશ્કેલ છે. એ તો કોઈવાર અનંતકાળના પર્યટન પછી મળી જાય તો નસીબની વાત છે. આટલી હદ સુધીની વાત આપણે ख, ग અને घ શ્લોકોમા કરી ગયા છીએ.

ત્યાં દશ દૃષ્ટાન્તની વાત પણ થઈ ગઈ છે. એ દશ દૃષ્ટાન્તોમાં નરભવપ્રાપ્તિની દુર્લભતા બતાવવાનો મુદ્દો હતો ચક્રવર્તીના ઘરના ભોજનનુ દૃષ્ટાન્ત તેમા પ્રથમ હતું એક બ્રાહ્મણને ચક્રવર્તીના ઘરના ભોજનમા જે સ્વાદ મળ્યો તે તેની આખી રાજધાનીમાં કે અન્ય સ્થાનમા ન મળ્યો એ ચક્રવર્તીને રાજમંદિરે ફરી જમવાનો વારો જેમ વિપ્રને માટે દુર્લભ હતો તેમ નરભવ આ ચક્રભ્રમણમા ફરીવાર મળવો મુશ્કેલ છે આટલે સુધીની વાત ત્યા જણાવી હતી.

અનેક પ્રકારના જીવોની કાયસ્થિતિમાં ફરતા અંતે પંચેંદ્રિયપણુ, પર્યાપ્તપણુ, સંજ્ઞીપણુ અને મનુષ્યપણુ મળ્યુ છે. આ મહાભાગ્યયોગ છે આટલી હકીકત ધ્યાનમા રાખી હવે મનુષ્ય-પણાની પ્રાપ્તિને અંગે વિચાર કરીએ

૩. મનુષ્ય તરીકે જન્મ થયો, પણ જો અનાર્ય દેશમાં જન્મ થાય તો ઊલટું નુકસાન થાય છે આ ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન છે. જન્મસ્થાનપ્રાપ્તિ એ અકસ્માત્-યોગ છતા પ્રગતિને અંગે બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પુણ્યભૂમિ–કર્મભૂમિમા જન્મ થવો એ પણ મહદ્ ભાગ્યનુ પરિણામ છે.

આર્યદેશોનુ વાતાવરણ અહિંસાપ્રધાન હોય છે. જન્મસંસ્કાર બળવાન પડી જાય તો પ્રયાસ અલ્પ કરવો પડે છે. ધર્મોપદેશકો અને પુણ્યભૂમિઓ જે સ્થાનમા હોય તે આર્યદેશ કહેવાય છે. અહિંસાનુ સામ્રાજ્ય વર્તે અને સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, નિષ્પરિગ્રહતા આદિ મૂળ ધર્મોની જ્યાં પ્રતિષ્ઠા થાય તેને આર્યભૂમિ કહેવામા આવે છે. આર્યદેશમા ધર્મસંસ્કાર જન્મથી પ્રાપ્ત થવાના પ્રસંગો આવે છે અને બાળપણમા જે સદ્વિચાર અને સદ્વર્તન હૃદય પર છાપ પાડે છે તેનુ મૂલ્ય વિશેષ છે

જે દેશોમા પારકા પ્રાણ લેવામાં અન્યાય ન મનાતો હોય, જ્યા જીવ આપી ન શકે તેને જીવ લેવાનો અધિકાર નથી એ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર ન હોય, જ્યા માંસ મત્સ્ય કે ઇંડાના આહાર તરફ ઘૃણા પણ ન હોય તે દેશને અનાર્ય ગણવામા આવે છે જ્યા આખો જન્મારો પૈસાની જ વિચારણા હોય, જ્યા પરભવની ચિંતા ન હોય, જ્યા બની શકતા મોજ-શોખ અહીં જ ભોગવી લેવાનાં સૂત્રો પર આધાર રખાતો હોય ત્યા પરભવના હિતની વાત તો મુશ્કેલ જ છે આથી અનાર્ય દેશમા જન્મ થાય તો ઘણીવાર મનુષ્યદેહપ્રાપ્તિનો બદલો કાંઈ મળતો નથી અને ઊલટા અનેક પ્રકારની ધમાલ કરી, અંતે સંસારપરિભ્રમણને રસ્તે પડવાનુ થાય છે

અત્યારે પાશ્ચાત્ય દેશોમા જડવાદ, સંસારરસિકતા, કાવાદાવા, જીવનકલહની ભયંકર તીવ્રતા અને જીવનમા કેફ, ઉત્તેજકતા અને વૈષમ્ય સિવાય અન્યનો ભાસ થતો નથી ત્યા

લાબી નજરે મનુષ્યદેહપ્રાપ્તિની નિષ્ફળતા દેખાય તો તેમાં નવાઈ નથી. એમા કોઈ શોધક, વિચારક અને તત્ત્વજ્ઞ નીકળી આવે છે પણ તેમની સખ્યા એટલી નજીવી હોય છે કે તેમને માટે આ વાત નથી એટલું જ કહી, સામાન્ય રીતે અનાર્ય ભૂમિમા જન્મ એટલે અનેક અનિષ્ટ પરિણામો, ટેવો અને વ્યસનોની ગુલામી અને પરિણામે નરભવની નિષ્ફળતા સહેજે કલ્પી શકાય તેમ છે.

જે કેટલાક અનાર્ય દેશો હજુ પણ કેવળ જગલી દશામાથી ઊચે આવ્યા નથી તેને આ વાત વધારે લાગુ પડે છે. એકદરે પુણ્યભૂમિ–આર્યભૂમિમા જન્મ થવો એ કાઈ સામાન્ય લાભનુ કારણુ નથી. આત્મવિકાસના પ્રસગોને ત્યા અનેકગણો વધારે અવકાશ છે.

૪. આર્યદેશમા જન્મ થઈ જાય તો પણ ત્યા નીચેના પતનના પ્રસગો છે તે ધ્યાનમાં રહે

(ક) સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન, શોધ અને તરખટ.
(ખ) પરસ્ત્રી તરફ આકર્ષણ અને તે કારણે દુર્ધ્યાન અને વૈર.
(ગ) વેશ્યાના પ્રપચો, તેને પોતાની કરવાની તીવ્રતા ને સકટ.
(ઘ) પૈસા મેળવવા, જાળવવા અને ખરચવાની ગૂચવણ
(ઙ) પૈસાના મમત્વથી ઝગડા, લડાઈ, ટટા, રાજદરબારે ગમન.
(ચ) જમીનની તકરારોના ગભીર પરિણામો અને દુર્ધ્યાનો.
(છ) યુવાન દેખાવાના વલખા, શક્તિ લાવવાના પ્રયોગો અને આસક્તિ.
(જ) કીર્તિભય, રાજભય, ચોરભય, અકસ્માતભય વગેરે.
(ઝ) અમુક ભોજન બનાવવુ, ખાવુ, પકવાન્નો વગેરે તૈયાર કરવા–કરાવવાની વાતો
(ઞ) મોટા વરાઓ કરવાને પ્રસગે ભોજનને અગે થતા મહા આરભો.

આ મુદ્દાઓમા ચાર સજ્ઞાનો સમાવેશ થાય છે મૈથુન, પરિગ્રહ, ભય અને આહાર. આ ચાર બાબતોમા પડી જઈ પ્રાણી અનેક ઉપાધિઓ કરે છે અને તેની પીડામા મગ્ન થઈ જઇ તેમા રચ્યોપચ્યો રહે છે. અને એ પીડાનુ રટણ કેવુ હોય છે ! ધનની ધમાલ, ખાવા-પીવાની ખટપટ અથવા સ્ત્રીકથાસબધ કે મૈથુનમા પ્રવૃત્ત થયો એટલે એને બીજી વાત સૂઝતી નથી. મોટા સુખી ધનવાનોના હૃદય તપાસ્યા હોય તો ત્યા શાતિ જેવી ચીજ દેખાય નહિ શાતિ નથી, ત્યા સુખ નથી. એવી જાતનુ જગત એ દુસ્થિત કહેવાય છે કફોડા સયોગમા આવી ભરાયલુ જગતવાતાવરણ દુસ્થિત છે. એની પીડાનો પાર નથી, ઉકળાટનો હિસાબ નથી, અચોક્કસપણુ–ધૈર્યનાશની પરિસીમા નથી

એવા જગતમા ધર્મદારિદ્ર્ય હોય છે ત્યા ધર્મ શુ, એનુ સ્વરૂપ શુ, એ શા માટે આચરવો ઘટે, એના આચરણનો વિધિ કયો, આચરણનુ પરિણામ શુ – એ સર્વ વિચાર પરિગ્રહ–મૈથુનાદિમા પડેલાને સૂઝવો મુશ્કેલ છે ત્યા તો કલદારની વાત અને સ્ત્રી તથા

ભોજનની કથાઓ જ હોય, ત્યા સિનેમાસ્ટારોની ચર્ચા હોય, ત્યા કૉલેજની કન્યાની ચર્ચાઓ હોય આમા ધર્મને સ્થાન ન હોય, ધર્મનો પ્રવેશ ન હોય, ધર્મની ગધ ન હોય વાત કહેવાની એ છે કે મનુષ્યપણું મળી જાય અને આર્ય દેશમા જન્મ પણ થાય અને ત્યા સુસસ્કારી માત–પિતાને ત્યા ઉત્તમ કુળની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જાય, પરંતુ જો અબ્રહ્મ, પરિગ્રહ, ભય કે આહારને લગતા ભોગોપભોગમા પ્રાણી પડી ગયો તો ધર્મતત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી અને સાધ્ય કે હેતુ વગર આખા જીવન સુધી મોટા આરંભ કરી ધન એકઠું કરવામા કે ખાવાપીવાની ધમાલમા કે સ્ત્રીઓના ગાનતાન–વિલાસમા ગુલતાન રહેવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે અને અતે આવ્યા તેવા જવાનુ થાય છે. એ રીતે દુર્લભ મનુષ્યદેહ હારી જવાય છે

૫. કદાચ ઉપરની સર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય પણ સદ્‌ગુરુ પાસે ધર્મશ્રવણ કરવાની સગવડ ન બને તો ખાસ લાભ થતો નથી. શાસ્ત્રગ્રથોમા સર્વ વાત લખી શકાણી નથી. પરપરાજ્ઞાન માટે ગુરુગમની ખાસ જરૂર છે. વિધિવાદમા ગમે તેટલું લખ્યુ હોય પણ માત્ર વાચનથી ગુરુગમ વગર વ્યવહારનુ જ્ઞાન થવુ અશક્ય છે વિલાયતથી આવનારા અભ્યાસીઓ રજોહરણ સબધી ગમે તેટલુ વાચીને આવે પણ તેને બનાવવાની અને ઉપયોગ કરવાની રીત જોઈ આશ્ચર્યમા પડી જાય છે યોગના આસનો. મુદ્રાઓ વગેરે અનેક ગુરુમુખે સમજવાની જરૂર છે અને તત્ત્વજ્ઞાનમા પણ ચાવી જેવા સૂત્રોમા પરપરાજ્ઞાનની આવશ્યકતા ખૂબ રહે છે ગુરુઓએ શિષ્યોને સામે બેસાડી ન ભણાવતા બ્રાહ્મણો પાસે અભ્યાસ કરાવ્યો તેના પરિણામે ઘણુ સાપ્રદાયિક જ્ઞાન ચાલ્યુ ગયુ છે તેનુ અત્યારે બરોબર ભાન થાય છે.

આ તો ગુરુ પાસે જ્ઞાન લેવાની કે શ્રવણ કરવાની આવશ્યકતાની વાત કરી, પણ ઘણાને જાણવાની ઇચ્છા હોય છે છતા સાચી–ખોટી વાતો કરવામા અને રાજકથા, દેશ-કથામા એટલો સમય જાય છે કે એને ધર્મઅભ્યાસ કે ધર્મશ્રવણ કરવાની ફુરસદ જ મળતી નથી નકામી ચર્ચાઓ, ઢગધડા વગરના વાદવિવાદો અને ગપાટાસપાટાનો રસ એવો હોય છે કે તેમાં કલાકો નીકળી જાય, પણ ધર્મશ્રવણ કે અભ્યાસ વખતે સમય મળે નહિ અને કદાચ લોકવ્યવહારે જવાનુ બને તો મનમાં અન્ય વિક્ષેપો એટલા હોય છે કે અભ્યાસ કે શ્રવણમા એકાગ્રતા થાય નહિ અને એકાગ્રતા થયા વગર કોઈ નાની કે મોટી વાત જામતી નથી ઉપર ઉપરથી ચાલી જાય છે

ધર્મઅભ્યાસ કે શ્રવણને અગે બીજા અનેક વિચારણીય પ્રસગો કલ્પી શકાય કેટલાકને ગુરુ પાસે શ્રવણ કે અભ્યાસ માટે જવામા શરમ આવે, કોઇને તેમ કરવામા ગૌરવહાનિ લાગે, કોઈને અભ્યાસ કરવો બિનજરૂરી લાગે વગેરે ધર્મશ્રવણ કરવા જતા અનેક કાઠિયા આડા આવે છે તેની હકીકત સુપ્રસિદ્ધ છે. વળી ખોટી દલીલોમા ઊતરી જવાનુ બનતા અનાસ્થા થઈ જાય, પરભવ, કર્મ કે મોક્ષ માનવામા વિજ્ઞાન આડુ આવે વગેરે અનેક ગૂચવણો આ નવયુગમા ઊભી થઈ છે અને ખરી ચિન્તા તો ધર્મની મહત્તા જ ઊડી જતી

દેખાય છે એ છે આ સ્થિતિ છે આવા વખતમા ધર્મશ્રવણની દુર્લભતા જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યારે છાપાં વાંચવામાં જેટલો વખત જાય છે તેનો ચોથો ભાગ પણ ધર્મઅભ્યાસમા જાય તો ઘણી પ્રગતિ થાય તેમ છે. તે મુદ્દે આ વાત વિચારવી. આવા વર્તમાન યુગની ટીકા કરવાનો આશય નથી, પણ ધર્મ-અભ્યાસની દુર્લભતા બતાવવાનુ સાધ્ય છે અર્વાચીન પદ્ધતિએ શાસ્ત્રશ્રવણ કરાવનાર વિજ્ઞાનના અભ્યાસી, માનસવિદ્યાના જાણકાર ગુરુ જ્યારે ધર્મશ્રવણ કરાવશે ત્યારે ઊભા રહેવાની જગ્યા પણ નહિ મળે. અત્યારે કહેવાનો મુદ્દો એ છે કે મળેલી સર્વ સામગ્રી છતા ધર્મશ્રવણ દુર્લભ હોય જ અને આપણે વધારે એટલુ કહી શકીએ કે આ કાળમાં તે ખાસ દુર્લભ થતું જાય છે

૬. કદાચ ધર્મશ્રવણ કરવાનુ બની આવે, ગુરુમહારાજનો યોગ પણ બની આવે, એ શ્રવણને પરિણામે બોધ પણ થઈ જાય, સંસારનું સ્વરૂપ અને વસ્તુ કે સબધનુ અનિત્યત્વ ગ્રાહ્ય થાય અને બનતો ઉદ્યમ કરવાનો નિશ્ચય પણ થાય—એટલે સુધી આવે તો પણ એનો ઉદ્યમ બહિરગ રહેવાનો છે. એની ક્રિયા દ્રવ્યક્રિયા રહે છે

અતરગમા મહાન વૈરીસમૂહ હજુ બેઠો જ છે એના મુખ્ય નાયકો રાગદ્વેષ છે. એના બચ્ચાકચ્ચાનો પાર નથી કષાયો અદર રમ્યા કરે છે હાસ્ય, રતિ, અરતિ નાચ્યા કરે છે અને તે ઉપરાત એના અતરંગના—અદરના ગોટાનો પાર નથી. એને વાતવાતમા થાક લાગી જાય છે. એ ફરવા જશે તો પચીશ ચક્કર મારશે, પણ ઊભા ઊભા પ્રતિક્રમણ કરતા એને થાક લાગી જશે

આળસનો તો હિસાબ નથી. ધર્મઆચરણ કે યોગવિધાન વખતે એને બગાસા આવવા માડશે, ધર્મશ્રવણ કે ક્રિયા વખતે નિદ્રા જલ્દી આવે છે કારણ કે એમાં એને અતરંગનો રસ નથી રસ જામે એટલી એની તૈયારી કે એનો અભ્યાસ નથી. આવા તો અનેક અતરગ કારણો છે એ સુકૃત્યનો પ્રસગ આવવા જ દેતા નથી અને આવી જાય તો વાત મારી જાય એવુ સ્વરૂપ ઊભુ કરી દે છે. આ સર્વ વાતો આપણા અવલોકન અને અનુભવનો વિષય હોઈ શરમાવે તેવી છે એટલે વધારે વિવેચન માગતી નથી.

૭. આને માટે એક વાતનો વિચાર કરીએ. ચોરાશીલાખ જીવોત્પત્તિસ્થાનો છે. ઊપજવાના સ્થાનોની અનેરી વર્ણ, ગધ, રસ, સ્પર્શની વિવિધતાને 'યોનિ' કહે છે એની સંખ્યા ૮૪૦૦૦૦૦ છે 'સાત લાખ પૃથ્વીકાય'ના પાઠમા તુ આ ઘણીવાર ભણી ગયો હઈશ.

નિગોદથી મનુષ્યત્વ સુધીની અનેક કાયાઓનો તે અભ્યાસ કર્યો એમા તે કદી ધર્મની વાત સાભળી છે? ત્યારે સર્વ જગ્યાએ વાતો કેવી સાભળી? વિગતોમા ન ઊતરીએ વાતોના ત્રણ પ્રકાર છે .

(૧) **ઋદ્ધિ**—પૈસાસંબંધી વાતો. પૈસામા માલિકીની ચીજો, ઘર, ફરનિચર, ઘરેણાં સર્વ સમજવા તિર્યંચોને પણ ઘર–માળા–બિલ હોય છે. રહેવાના સ્થાન પર મૂર્છા થાય એ સર્વ વાતો આ ગૌરવમા આવે છે.

(૨) **રસ**—ખાવા–પીવાની વાતો ગૌરવ એટલે આસક્તિ. શાક સમારવા, ભોજન બનાવવા, શુ ખાશુ તેની કલ્પના કરવી વગેરે.

(૩) **શાતા**—શરીરને વ્યાધિના પ્રસંગો, દવાદારુ વગેરે.

આ ત્રણે ગૌરવોમા પ્રાણી પડ્યો રહે છે. એની વાતો કરે છે. નાના જીવો એની ચિંતવના નાના પાયા પર કરે છે, પણ પશુપક્ષી મનુષ્યાદિ સર્વ એમા આખો વખત ચકચૂર રહે છે.

સંસારમા ફરતાં તે અનેક વખત ઋદ્ધિ, રસ અને શાતાની વાતો સાભળી, પણ કોઈ જગ્યાએ તે ધર્મની વાતો સાભળી છે? ન સાંભળી હોય તો તેનુ કારણ શુ? અને સાભળી હોય તો તારી આ દશા હોય ખરી? આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે હવે તારો શુ વિચાર છે? અંતે ધર્મ વગર આરો આવે તેમ નથી, માટે જે કરવુ હોય તે સાધી લે. અવસર ગયા પછી તો માત્ર પસ્તાવો જ રહેશે અને આવો અવસર ફરીફરીને વારંવાર મળશે નહી.

૮. તને મનુષ્યત્વ મળ્યુ, શ્રવણની ઇચ્છા થઈ, ધર્મ તરફ વૃત્તિ થઈ અને તને સદ્ગુરુનો બોધ પ્રાપ્ત થયો, તને સદ્જ્ઞાનરત્ન પ્રાપ્ત થયુ તારે ખ્યાલમા રાખવુ કે એ સર્વ ગુણોની ખાણ છે, એ વસ્તુ અમૂલ્ય છે અને સાધારણ રીતે મળવી મુશ્કેલ છે તારા મહાન સુકૃતના ઉદયથી તને જ્ઞાનરત્ન પ્રાપ્ત થયુ છે તુ અનેક નદી–નાળા અને ખાડીઓ ઉલ્લઘી આ ભવ્ય પ્રકાશને પામ્યો છે તેનો તુ પૂરતો લાભ લે મનુષ્યત્વથી માડી તુ બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ સુધી પહોચ્યો તને ઘણી અનુકૂળતા મળી ત્યારે હવે તારે શુ કરવુ?

ગુરુમહારાજના પ્રાજ્ય–પ્રચુર વિનયથી ઉત્પન્ન થયેલ જે આ શાંત અમૃતરસ તને પ્રાપ્ત થયો છે તેનુ પાન કર તને જે શુભ સામગ્રીનો યોગ થયો છે અને તારામાં પ્રકાશ પડ્યો છે, તુ જાગ્યો છે તેનો લાભ તુ તેનુ પાન કરવા દ્વારા લે શાતરસપાન એટલે શુ? એ તને ફરી ફરી કહેવાની જરૂર ન હોય એ અંદરનો રસ છે, આત્મિક વિકાસ છે અને બાહ્ય ઉપાધિથી પર છે એના રસમાં પડ્યો એટલે બીજી જ જાળ છૂટી જશે. બોધિરત્નનો લાભ એટલે શાતરસમય જીવન શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયના નામોચ્ચાર સાથે શાતરસપાનનો મહિમા અત્ર ગાયો

* * *

આ ભાવનામા બોધિરત્ન પ્રાપ્ત થવા પહેલા ઉત્તરોત્તર નીચેની વસ્તુઓની પ્રાપ્તિની મુસીબતો બતાવી

૧ સૂક્ષ્મનિગોદ અવ્યવહારરાશિમાથી બહાર નીકળવુ
૨. સ્થાવર એકેદ્રિયપણુ
૩. ત્રસપણાની પ્રાપ્તિ
૪. પચેદ્રિયપણુ
૫. પર્યાપ્તત્વ
૬ સજ્ઞીપણુ
૭. દીર્ઘ આયુષ્ય
૮ મનુષ્યપણુ
૯ આર્યદેશમા જન્મ
૧૦ સસ્કારી કુળમા જન્મ
૧૧. ધર્મજિજ્ઞાસા
૧૨ ધર્મશ્રવણ
૧૩ ધર્મબોધ
૧૪. ધર્મમા ઉદ્યમ
૧૫ અતરંગ વૈરીનુ આક્રમણ

'જ્ઞાનાર્ણવ'મા નીચેના વિષયો ચર્ચ્યા છે તે સરખાવવા યોગ્ય છે
૧. નિગોદથી નિર્ગમ
૨. સ્થાવરત્વ
૩. ત્રસત્વ
૪. પચેદ્રિયત્વ
૫. મનુષ્યત્વ
૬. દીર્ઘ આયુષ્ય
૭ ઇદ્રિયસામગ્રી
૮ બુદ્ધિ
૯ મદકષાય
૧૦ નિર્વિષય ચેતસ્
૧૧ તત્ત્વનિશ્ચય
૧૨. કામાર્થલાલસા
૧૩ મિથ્યાત્વ
૧૪. બોધિરત્ન

બોધિરત્નમા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો સમાવેશ ઘણી જગ્યાએ કરવામા આવ્યો છે. બોધમા પ્રાધાન્ય જ્ઞાનને છે તે ખાસ ધ્યાનમા રાખવુ

વસ્તુપ્રાપ્તિની અનુક્રમે મુશ્કેલીઓ બતાવી મોટો દૈત્ય ખડો કરવાનો આશય નથી, પણ અનત સસારમા જે પરિસ્થિતિ થાય છે તેને અગે વિકાસમાર્ગમા જે અતિ અગત્યનો પ્રસગ બને છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવાનો આશય છે

આવી તકો કદાચ તને ઘણીવાર મળી હશે, પણ ખરો અવસર આવે ત્યારે આ ભાઈશ્રી બીજા કામમા પેસી જાય છે મોટી જાન કાઢીને જાય અને લગ્નનો વખત ઊઘમા ચાલી જાય તેવો આ બનાવ છે તકો વારવાર આવતી નથી, પણ આવે ત્યારે એને સામેથી પકડી લેવી ઘટે. અવસર ગયા પછી પસ્તાવો નકામો છે

શ્રી ચિદાનદજી મહારાજ કહે છે કે 'વાર અનતી ચૂક્યો ચેતન, ઇણ અવસર મત ચૂક' અનેકવાર તક મળી ત્યારે એનો તેં પૂરો કે જરાપણ લાભ લીધો નથી. લીધો હોય તો આ દશા અને આ રખડપાટો હોય ખરો? આ સબધમા એક દષ્ટાત 'ધર્મરત્નપ્રકરણ'મા વાચ્યુ હતુ, તેમા 'દાક્ષિણ્ય' ગુણ પર ક્ષુલ્લકકુમારની કથા છે[1] તેનો અતિ અગત્યનો મુદ્દો મને જુદો ભાસ્યો છે. સક્ષેપમા હકીકત નીચે પ્રમાણે છે —

---
૧ જુઓ ધર્મરત્નપ્રકરણ, ભાષાતર - ભાગ પહેલો, પૃષ્ઠ ૨૦૬ થી ૨૧૯

પતિના મૃત્યુથી વિધવા થયેલ કોઈ રાણીએ પૂર્ણ વૈરાગ્ય પામી ગુપ્ત રીતે ચારિત્ર લીધુ દીક્ષા લીધા પછી જણાયુ કે તે સાધ્વીને ગર્ભાધાન હતુ વિચક્ષણ ગુરુણીએ પ્રસૂતિ-કાર્ય ગુપ્ત રીતે કરાવ્યુ પુત્ર સાંપડ્યો એનુ ક્ષુલ્લકકુમાર નામ પાડ્યુ. તે બહુ ચાલાક અને ઉદાર મનનો થયો ભણ્યો ગણ્યો અને કુશળ થયો એટલે યોગ્ય વયે ગુરુએ તેને દીક્ષા આપી બાર વર્ષની વય થતા એને સસારમા જવા ઇચ્છા થઈ. માતાના આગ્રહે સંયમા-વસ્થામા બાર વર્ષ વધારે રહ્યો માતાની ગુરુણીના આગ્રહે બીજા બાર વર્ષ રહ્યો અધ્યાપક ગુરુના આગ્રહે ત્રીજા બાર વર્ષ રહ્યો ગચ્છાધિપતિના આગ્રહે ચોથા બાર વર્ષ રહ્યો. એના દાક્ષિણ્યનો પાર નહોતો ૬૦ વર્ષની વયે સસારમા પડવા નીકળી પડ્યો માતાએ ચાલતી વખતે રૂમાલ અને વીંટી નિશાની તરીકે જાળવી રાખ્યા હતા તે આપ્યા તે બતાવવાથી રાજ્યનો અર્ધભાગ મળે તેમ હતુ ક્ષુલ્લક ચાલ્યો રાજનગરે રાત્રિને વખતે પહોંચ્યો.

રાજમહેલમા નાટક ચાલતુ હતુ ક્ષુલ્લક મુનિ પણ તે જોવા ઊભા રહ્યા. આખી રાત નાટક ચાલ્યુ રાત્રિની બે ઘડી બાકી રહી ત્યારે નાચનાર વારાંગનાના પગ ઢીલા પડવા માંડ્યા રાજા-રાણી સિંહાસને બેઠા હતા મિજલસ જામી હતી નગરજનો હજારોની સંખ્યામા જોવા આવેલા હતા

યુવતી વારાંગના જરા ઢીલી પડવા લાગી ગાઈ ગાઈને જરા થાકી. તેને બગાસુ આવ્યુ તે જોઈ એની વૃદ્ધ માતા-અક્કા પછવાડે બેઠી હતી તેણે નીચે પ્રમાણે ગાથા કહી :

सुहु गाइयं सुहु वाइयं, सुहु नच्चिय सामसुंदरी ।
अणुपालिय दीहराइओ, सुमिणंते मा पमायए ॥

"હે શામસુંદરી ! તે સારી રીતે ગાયુ, સારી રીતે વગાડ્યુ, સારી રીતે નૃત્ય કર્યું, દીર્ઘરાત્રિ એ પ્રમાણે પસાર કરીને હવે સ્વપ્નને (રાત્રિને) અંતે – દાન મળવાને અવસરે પ્રમાદ ન કર (સાવધ થઇ જા)"

આ ગાથા ત્યા બેઠેલા અનેકને બંધબેસતી આવી ગઈ ક્ષુલ્લકે વિચાર કર્યો કે સાઠ વર્ષ ગુરુકુળવાસ સેવ્યો અને હવે અવસર પાક્યો છે ત્યારે મેં આ શો ધંધો આદર્યો ? આમ વિચારી પોતાનું રત્નકંબળ ઇનામમા ફેંકી દઈ પાછો ફર્યો, ગુરુ પાસે ગયો અને જીવન સફળ કર્યું બાર વર્ષથી પતિની રાહ જોઇ એક કુળવધૂ પતિત થવાની તૈયારીમા હતી તે પણ સ્થિર થઈ ગઈ એ પ્રમાણે રાજકુવરાદિ અનેક મનુષ્યો ચેત્યા

આવો અવસર મળે છતા તેનો લાભ લેતા પ્રાણી પાછો પડી જાય છે અથવા પ્રમાદ, વિકથા કે ખોટી ચર્ચામા મળેલ તકને ગુમાવી દે છે. મહામુસીબતે મળેલ બોધિરત્નને પેલા વિપ્રની પેઠે ફેંકી દે છે અને દરિદ્રીનો દરિદ્રી જ રહે છે એને નરભવ વગેરે અનેક સગવડો, અનુકૂળતાઓ મળી તેનો એ જરા પણ લાભ લઈ શકતો નથી.

આપણે આખો ભવ કેવી રીતે પસાર કરી દઇએ છીએ તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રાણીઓ કદી શાંતિથી પોતાની પ્રવૃત્તિનો હેતુ વિચારતા નથી અને ફેરમાં ચકચૂર બની

સંસારના પાયા માંડે છે. એ પોતાની આખી પ્રવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરે તો તેમા એને કોઈ જગ્યાએ હેતુ કે સાધ્ય દેખાશે નહિ અનેક જાતના મમત્વો કરવા તત બાધવા, અભિમાનથી રાચવુ અને જાણે પોતે કઈક છે એમ માની તદ્દન નિર્જીવ બાબતોને મોટી માની તેમા રચ્ચાપચ્ચા રહેવુ, આમા જીવન જેવુ કઈ નથી, મળેલ તકનો ઉપયોગ નથી અને આત્મવિકાસને અવકાશ નથી

આ સબધમા શ્રી સોમપ્રભાચાર્ય સિદૂરપ્રકરમા કહે છે કે—

अपारे संसारे कथमपि समासाद्य नृभवं, न धर्मं यः कुर्याद्विषयसुखतृष्णातरलितः।
ब्रुडन्पारावारे प्रवरमपहाय प्रवहणं, स मुख्यो मूर्खाणामुपलमुपलब्धुं प्रयतते ॥

'આ અપાર સસારમા મહામુસીબતે મનુષ્યદેહ પામીને પણ જે ઇદ્રિયના વિષયોના સુખની તૃષ્ણામા વિહ્વળ બની ધર્મ આચરતો નથી, તે મૂર્ખમા પણ મુખ્ય માણસ મોટા દરિયામા ડૂબતો હોય તે વખતે એને મળેલુ સુદર વહાણુ છોડી દઈને પથ્થર લેવાનો પ્રયાસ કરે છે' અનેક જીવો ભરદરિયામા પણ વહાણને છોડી દઈને પથ્થર લેનારા હોય છે, પછી તરવાને બદલે બૂડી મરે અને ઊડા અગાધ જળમા તણાઇ જાય તેમા કાઈ આશ્ચર્ય નથી આ ખરી વસ્તુસ્થિતિ છે અને નજર–સન્મુખ રાખવા યોગ્ય છે. અનેક પ્રાણીઓનુ શુ થાય છે તે જોઈ આપણુ શું થશે તે અત્ર વિચારણીય છે.

દરિયામા વહાણુ છોડી પથ્થરને પકડવાની વાત હસવા જેવી લાગશે, પણ વાસ્તવિક રીતે વિચારતા અનેક પ્રાણીઓનો વ્યવહાર એ કક્ષામા આવે છે. એ કદાચ સાચો–સારો માર્ગ જાણશે તો પણ એ સાચો માર્ગ આચરશે નહિ એનુ નામ જ ભરદરિયામા પથ્થરને પકડવાનુ છે મોહનો કેફ અને મમતાનો રાગ એવો મધુર હોય છે કે એમાં સાચો માર્ગ મળતો નથી, મળે તો સૂઝતો નથી અને સૂઝે તો એનો સવ્યવહાર થતો નથી આ સ્થિતિનો અત લાવવાનો અત્ર આશય છે બાકી તો અનેક વેશો ધર્યા છે, નવા નવા રૂપો લીધા છે અને અરઘટ્ટઘટિકા(રેંટ)ની જેમ નીચે આટા માર્યા છે. એમા કાઈ પાર આવવાનો નથી ઉપર આવે ત્યારે જરા આનદ–પ્રકાશ દેખાય, પણ જ્યા અદરથી પાણી ગયુ કે રેંટની બીજી બાજુએ ખાલી થઈને ઊંધે માથે નીચે ઊતરવુ પડે છે અને એમ ઉપર–નીચે ફર્યા કરવાનુ છે. આ વાત સમજુની ન હોય

સ્વપ્નના રાજ્યને સાચુ માનવુ અને પછી તેના ઉપર રાચી જવુ અને સસારમા ફર્યા કરવુ, એમા મજા શુ છે? હૃદયમદિરમા એકાદ વખત તો દીપક જગાવવો ઘટે – એના અજવાળે મ્હાલવુ ઘટે અને એના તેજની ભવ્યતા વિસ્તરવા દેવી ઘટે એ અતર દીપક થાય તો પોતાનુ અને પારકુ શુ છે તે સમજાશે અને પછી આગળનો રસ્તો પ્રકટ થવાથી એના ઉપર વ્યાપેલો અધકાર દૂર થઈ જશે સર્વત્ર પ્રકાશમય મહિમા વધતો જશે એક વખત પ્રકાશ થઇ જશે તો ગણતરીમા આવી જવાશે ગમે તેમ કરીને આ પ્રકાશ એક વાર કરવાની જરૂર છે.

એ પ્રકાશની તાલાવેલી લાગે તો બોધિરત્નની દુર્લભતા બરાબર સમજાય. ગમે તેમ કરીને ઘટમંદિરમાં દીપક એક વખત તો જરૂર પ્રગટાવ મહાપુણ્યયોગે અનેક ભવાંતરો પછી અત્યારે અનેક સામગ્રીઓ, સગવડો અને અનુકૂળતાઓ મળી છે, તેને સમજુ વેડફી નાખે નહિ કાંઈ ન સૂઝ પડે તો પણ સલામત બાજુએ રહેવાથી પરિણામે બોધિરત્ન જ ઉદ્યોતને પામે, એના પર પાસા પાડે અને એની કિંમત વધારી મૂકે. આ વિચારણા કરવાની આવશ્યકતા છે અને અત્યારે તેનો અવસર છે આખી રાત નાચ્યા પછી ખરા અણીના વખતે બગાસુ ન આવે, આળસ ન આવે, ઊંઘ ન આવે એની સાવચેતી રાખવાની છે અને એ સાવચેતી ગમે તે આશયથી પ્રાપ્ત થઇ જાય તો પણ અંતે બેડો પાર છે અને મનુષ્યદેહ મળ્યાનુ સાર્થક્ય છે.

આ રીતે બાર અનુપ્રેક્ષા (ભાવના) અત્ર પૂરી થાય છે. અનુપ્રેક્ષા એટલે જોવું તે-વિચારવું તે અનુપ્રેક્ષા (ભાવના) અંદરથી-આત્મદૃષ્ટિએ જોવાની છે. એમાં આંતર ચક્ષુ ખુલી જાય છે અને એક વાર આંતરદર્શન કોઈપણ યોગે થવા માંડે તો પછી માર્ગ સાંપડે છે. બારે ભાવના અનુપ્રેક્ષા માટે છે. એક પણ ભાવના અંતઃકરણના ઊંડાણથી વિચારવામાં આવે તો પ્રાણીના જ્વરને ઉતારી નાખે તેમ છે એક અથવા વધારે ભાવનાને અંતર-દૃષ્ટિએ ભાવવી એના પુનરાવર્તન થયા કરે તેથી ગભરાવુ નહિ. પુનરાવર્તન એ ભાવનાના પ્રાણ છે.

હવે બીજી ચાર ધર્મભાવના છે, ધર્મધ્યાન લાવનાર અને તેમાં સ્થિર કરનાર છે. **મૈત્રી**ભાવના પ્રાણીઓ તરફ પ્રેમ લાવનાર છે, **પ્રમોદ**ભાવના ગુણમાં રમણ કરાવનાર છે, **કરુણા**ભાવના હૃદયથી હિત કરનાર છે અને **માધ્યસ્થ્ય** ભાવના હૃદયની વિશાળતા બતાવનાર છે આ ચારે ભાવનાના વિમળ પ્રવાહમાં આપણે હવે પ્રવેશ કરીએ છીએ.

इति बोधिदुर्लभभावना. १२

પ્રથમ નિગોદ પછી સ્થાવરતા ત્રસતા પંચેન્દ્રિયતા હોય,
મનુષ્યપણું પામીને ધર્મ-શ્રવણથી સમકિત પામે કોય,
સુરમણિ સુરઘટ સુરતરુ મહિમા એની પાસે અલ્પ ગણાય,
બોધિરત્નની દુર્લભતા તે એક જીભથી કેમ કહાય ? ૧.

પં. અમૃતવિજયજી

ઉપાધ્યાયજી શ્રીજયસોમમુનિવિરચિત

બોધિદુર્લભભાવના

દુહા

વાર અનંતી ફરસીઓ, [1]છાલીવાટક ન્યાય,
નાણ વિના નવિ સાભરે, લોકભ્રમણ ભડવાય 1
રત્નત્રય ત્રિહુ ભુવનમે, દુલહા જાણી દયાળ,
બોધિરયણ કાજે ચતુર! આગમખાણિ સભાળ. 2

(રાગ ખભાતી)

દશ દૃષ્ટાતે દોહિલો, લાધો મણુઅ જમારો રે;
દુલ્લહો [2]અબરફૂલ જ્યુ રે, આરજ ઘર અવતારો રે.
મોરા જીવન રે, બોધિભાવના ઇગ્યારમી રે,
ભાવો હૃદય મઝારો રે મો૦ 1
ઉત્તમ કુળ તિહા દોહિલો, સદ્‌ગુરુ ધર્મ સયોગો રે,
પાચે ઇદ્રિય પરવડા, દુલ્લહો દેહ નિરોગો રે. મો૦ 2
સાભળવુ સિદ્ધાતનુ રે, દોહિલુ તસ ચિત્ત ધરવુ રે,
સુધી સદ્દહણા ધરી, દુક્કર અગે કરવુ રે મો૦ 3
સામગ્રી સઘળી લહી રે, મૂઢ મુધા મમ હારો રે,
ચિતામણિ દેવી દીઓ, હાર્યો જેમ ગમારો રે. મો૦ 4
[3]લોહકીલકને કારણે, યાન જલધિમા ફોડે રે,
[4]ગુણકારણ કોણ નવલખો, હાર હિયાનો ત્રોડે રે. મો૦ 5
બોધિરયણ ઉવેખીને, કોણ વિષયારથ દોડે રે?
કકર મણિ સમોવડ કરે, ગજ વેચે ખર હોડે રે. મો૦ 6
[5]ગીત સુણી નટની કહી રે, ક્ષુલ્લક ચિત્ત વિચાર્યું રે,
કુમારાદિક પણ સમજિયા રે, બોધિરયણ સભાર્યું રે મો૦ 7

---

1 બોકડાના વાડામા જેમ બધે બોકડો ફરી વળેલો હોય તેમ 2 આકાશનુ ફૂલ 3 લોઢાનો ખીલો 4 દોરા માટે 5 ગાથા

પ્રકરણ તેરમુ

મૈત્રીભાવના

अनुष्टुप्

सद्धर्मध्यानसन्धान–हेतवः श्रीजिनेश्वरैः ।
मैत्रीप्रभृतयः प्रोक्ता–श्चतस्रो भावनाः पराः ॥ क १ ॥
मैत्रीप्रमोदकारुण्य–माध्यस्थानि नियोजयेत् ।
धर्मध्यानमुपस्कर्तुं तद्धि तस्य रसायनम् ॥ ख २ ॥

उपजातिः

मैत्री परेषां हितचिन्तनं यद्भवेत्प्रमोदो गुणपक्षपातः ।
कारुण्यमार्ताङ्गिरुजा जिहीर्षेत्युपेक्षणं दुष्टधियामुपेक्षा ॥ ग ३ ॥
सर्वत्र मैत्रीमुपकल्पयात्मन् ! चिन्त्यो जगत्यत्र न कोऽपि शत्रुः ।
कियद्दिनस्थायिनि जीवितेऽस्मिन्कि खिद्यते वैरिधिया परस्मिन् ॥ घ ४ ॥
सर्वेऽप्यमी बन्धुतयानुभूताः, सहस्रशोऽस्मिन्भवता भवाब्धौ ।
जीवास्ततो बन्धव एव सर्वे, न कोऽपि ते शत्रुरिति प्रतीहि ॥ ङ ५ ॥
सर्वे पितृभ्रातृपितृव्यमातृपुत्राङ्गजास्त्रीभगिनीस्नुषात्वम् ।
जीवा प्रपन्ना बहुशस्तदेतत्, कुटुम्बमेवेति परो न कश्चित् ॥ च ६ ॥

उपेन्द्रवज्रा

एकेन्द्रियाद्या अपि हन्त जीवाः, पञ्चेन्द्रियत्वाद्यधिगम्य सम्यक् ।
बोधिं समाराध्य कदा लभन्ते, भूयो भवभ्रान्तिभियां विरामम् ॥ छ ७ ॥
या रागदोषादिरुजो जनानां, शाम्यन्तु वाक्कायमनोद्रुहस्ताः ।
सर्वेऽप्युदासीनरसं रसन्तु, सर्वत्र सर्वे सुखिनो भवन्तु ॥ ज ८ ॥

क १ धर्मध्यान ધ્યાનનો પ્રકાર सन्धान જોડવુ તે, અનુસંધાન हेतव કારણ, भावनाः परा શ્રેષ્ઠ, ઉત્કૃષ્ટ
ख २ नियोजयेत् યોજે, ગોઠવે उपस्कर्तुं તૈયાર કરવા, શોભાવવા रसायन સિદ્ધ ઔષધ
ग ३ आर्त પીડિત अङ्गि પ્રાણી रुज् રોગ जिहीर्षा દૂર કરવાની ઈચ્છા, અપહરણની ઇચ્છા
घ ४ उपकल्पय રચ, બનાવ चिन्त्यो વિચારનો વિષય કરવો; ગણવો, ધારવો તે कियत् કેટલાક, મર્યાદિત खिद्यते સંતાપ કરાય છે
ङ ५ प्रतीहि તુ જાણ, પ્રતીતિ કર, ખાતરી કર
च ६ पितृव्य કાકા स्नुषा દીકરાની વહુ इति એ કારણ માટે पर પારકો, શત્રુ, દુશ્મન
छ ७ एकेन्द्रियाद्या એક ઇંદ્રિયવાળા વગેરે, બે, ત્રણ, ચાર ઇંદ્રિયવાળા पञ्चेन्द्रियत्वादि પંચેંદ્રિયપણુ વગેરે અનુકૂળતાઓ એના વિવેચન માટે નોટ જુઓ विरामम् અટકાયત
ज ८ रोष द्वेष रुज् व्याधि द्रुह દ્રોહ કરનાર उदासीन સમતા रसन्तु આરોગો, આસ્વાદો,

क १. મૈત્રી વગેરે ચાર ઉત્કૃષ્ટ (શ્રેષ્ઠ) ભાવનાઓને શ્રી તીર્થંકર મહારાજે સદ્ધર્મ-ધ્યાન સાથે અનુસંધાન સાધનાર તરીકે ઉપદેશી છે-બતાવી છે.

ख २. મૈત્રી પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય ભાવાનાઓને ધર્મધ્યાનની તૈયારી કરવામા યોજવી. કારણ કે તે (ભાવનાઓ) તેનુ (ધર્મધ્યાનનુ) પાકુ રસાયણુ છે-મહા ઔષધ છે

ग ३ **મૈત્રી** એટલે પરના હિતનુ ચિંતવન **પ્રમોદ** એટલે ગુણનો પક્ષપાત. **કારુણ્ય** એટલે પીડા ભોગવતા પ્રાણીઓની પીડાઓ દૂર કરવાની ઇચ્છા. **ઉપેક્ષા** એટલે દુષ્ટબુદ્ધિવાળા તરફ મધ્યસ્થવૃત્તિ

घ ४. હે આત્મન્! તુ સર્વત્ર મિત્રભાવ-સ્નેહભાવ રચી દે આ દુનિયામાં તારો કોઈ શત્રુ છે એમ તારે કદી વિચારવું-ધારવુ પણ નહિ ગણતરીબંધ ટૂંકો વખત રહેનારા આ જીવતરમા પારકા ઉપર વૈરબુદ્ધિ કરીને સંતાપ કરાય છે

ङ ५. આ સંસારસમુદ્રમા સર્વે પ્રાણીઓને હજારો વખત બંધુ તરીકે તે પૂર્વકાળમા અનુભવેલા છે તેટલા માટે સર્વ જીવો તારા બંધુઓ છે અને કોઈ તારો શત્રુ નથી એમ તુ જાણુ-પ્રતીતિ કર.

च ६. સર્વે જીવો અનેક વખત તારી સાથે પિતાપણુ, ભાઈપણુ, કાકાપણુ, માતાપણુ, પુત્રપણું, પુત્રીપણુ, પત્નીપણુ, બ્હેનપણુ, પુત્રવધૂપણુ પામેલા છે-તેટલા માટે એ સર્વ તારુ કુટુંબ જ છે; અને તેટલા માટે કોઇ પણ તારે પર નથી-દુશ્મન નથી.

छ ७. એક ઇન્દ્રિયવાળા વગેરે જીવો પણ પંચેંદ્રિયપણુ વગેરે પ્રાપ્ત કરીને, સારી રીતે આત્મજ્ઞાનની આસેવના કરીને આ સંસાર-પરિભ્રમણના ભયથી ક્યારે વિરામ પામશે?

ज ८. વચન, કાયા અને મનનો દ્રોહ કરનારા રાગ અને દ્વેષ વગેરે પ્રાણીઓના વ્યાધિઓ શમી જાઓ! સર્વે પ્રાણીઓ ઉદાસીનભાવ - સમતાભાવના રસને આસ્વાદો! સર્વત્ર સર્વે પ્રાણીઓ સુખી થાઓ.

—* * *—

गेयाष्टक*

विनय! विचिन्तय मित्रतां त्रिजगति जनतासु ।
कर्मविचित्रतया गतिं विविधां गमितासु ॥ विनय!० ॥ १ ॥
सर्वे ते प्रियबान्धवा न हि रिपुरिह कोऽपि ।
मा कुरु कलिकलुषं मनो निजसुकृतविलोपि ॥ विनय!० ॥ २ ॥
यदि कोपं कुरुते परो निजकर्मवशेन ।
अपि भवता किं भूयते हृदि रोषवशेन? ॥ विनय!० ॥ ३ ॥
अनुचितमिह कलहं सता त्यज समरसमीन ।
भज विवेककलहंसतां गुणपरिचयपीन ॥ विनय!० ॥ ४ ॥
शत्रुजनाः सुखिनः समे मत्सरमपहाय ।
सन्तु गन्तुमनसोऽप्यमी शिवसौख्यगृहाय ॥ विनय!० ॥ ५ ॥
सकृदपि यदि समतालवं हृदयेन लिहन्ति ।
विदितरसास्तत इह रतिं स्वत एव वहन्ति ॥ विनय!० ॥ ६ ॥
किमुत कुमतमदमूर्छिता दुरितेषु पतन्ति ।
जिनवचनानि कथं हहा न रसादुपयन्ति ॥ विनय!० ॥ ७ ॥
परमात्मनि विमलात्मनां परिणम्य वसन्तु ।
विनय! समामृतपानतो जनता विलसन्तु ॥ विनय!० ॥ ८ ॥

---

* राग. 'विमलाचल नितु वंदीए' ए उपाध्यायजीना सुप्रसिद्ध स्तवनना लयमां चाले छे. एनी प्रतमां राग माटे लखे छे के "देशाखरागेण गीयते 'रे जीव! जिन धर्म कीजीए' ए देशी."

૧ હે વિનય! કર્મની વિચિત્રતાને કારણે જુદી જુદી જાતની ગતિ પામેલા ઊર્ધ્વ, અધો અને મર્ત્ય ત્રણે લોકના પ્રાણીઓ તરફ તુ મૈત્રી-મિત્રતાની ચિંતના કર.

૨ તે સર્વ પ્રાણીઓ તારા વહાલા બંધુઓ છે, આ દુનિયામા તારો કોઈ દુશ્મન નથી ખાલી નકામો કંકાસને વશ થઈને તારા મનને ખરડાયેલું કર નહિ-એવુ મન તો પોતાના સુકૃત્યોનો નાશ કરનારુ થાય છે.

૩. કોઈ પ્રાણી પોતાનાં કર્મને પરાધીન થઈને તારા ઉપર કોપ કરે તો શુ તારા હૃદયમા રોષને-કોપને અધીન થઈને તારે પણ તેવા જ થવુ ?

૪ આ દુનિયામા કલેશ કરવો તે સારા માણસને શોભતી વાત નથી. સમતારસ-(ના પાણી)મા વિહાર કરનારા હે મીન! એને તજી દે અને ગુણોના પરિચયમા પુષ્ટ થયેલ ચેતન! તુ માનસરોવરના હંસના વિવેક(બુદ્ધિમત્તા)ને સેવ

૫. શત્રુજનો પણ (પોતાનો) વિરોધ છોડી દઈને સમભાવ પ્રાપ્ત કરો અને સુખી થાઓ તેઓ પણ શિવ(મોક્ષ)સુખથી ભરેલા, ગૃહે જવાને ઉત્સુક મનવાળા થાઓ

૬ (પ્રાણીઓ) જો એક વાર પણ જરા સમતારસનો સ્વાદ હૃદયપૂર્વક કરે તો એનો સ્વાદ એક વાર જાણ્યા પછી તેઓ પોતાની મેળે તેના વડે જ પ્રીતિ પામે

૭ અહાહા! ખોટા અભિપ્રાયરૂપ કેફના મોમા પટેલા પ્રાણીઓ પાપકર્મના બંધનમા શા માટે પડતા હશે? અને તીર્થંકર મહારાજના વચનોને શા માટે પ્રીતિપૂર્વક પ્રાપ્ત કરતા નહિ હોય?

૮. નિર્મળ આત્માઓ પરમાત્મભાવમાં પરિણમીને વસો અને હે વિનય! જનતા સમતારૂપ અમૃતરસનુ પાન કરીને વિલાસ કરો

નોટ :—

૧ त्रिजगति ત્રણ જગતમા, ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્ય્છાલોક-તેમા गमितासु પ્રાપ્ત થયેલા

૨ वान्धवा બંધુ, સગાવહાલા कलि કલેશ, કંકાસ, રાગદ્વેષની પરિણતિ कलुष ખરડાયલુ, ચીતરાયેલુ विलोपी વિનાશ કરનાર

૩ परो કોઇ, પારકો, સામો भवता भूयते એ કર્મણિ પ્રયોગ છે

૪ अनुचित અયોગ્ય, અઘટિત मीन માછલુ कलहंस ઉત્તમ હંસ પક્ષી हसता ક્ષીરનીરવિવેકબુદ્ધિ, હંસપણુ पीन પુષ્ટ

૫ समे સમતા પ્રાપ્ત થયેલ गन्तुमनस જવાનુ મન છે જેનુ એવા

૬ लिहन्ति ચાટે, આસ્વાદે वहन्ति પામે

૭ किमु उत શા માટે? मत અભિપ્રાય मद કેફ, અભિમાન दुरित પાપ, પાપબન્ધન, અશુભ કર્મ उपयन्ति પામે છે, પ્રાપ્ત કરે છે

૮ परमात्मनि પરમાત્મામા, ઉત્કૃષ્ટ આત્મભાવમા विमलात्मना નિર્મળ આત્માવાળાઓના (चेतासि-મનો અધ્યાહાર્ય) परिणम्य એકરૂપ થઇને जनता પ્રાણીગણ, સર્વ જીવો विलसन्तु રમણ કરો, લહેર કરો

મૈત્રી :: પરિચય

ક ૧. જ્ઞાનાર્ણવના કર્તા શ્રી શુભચદ્રગણિ 'જ્ઞાનાર્ણવ' ગ્રથમા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ આખો ધ્યાનનો વિષય હાથ ધરે છે. તેઓ શરૂઆતમા સસાર-રચનાને કિન્નરપુર સાથે સરખાવી, અસદ્જ્ઞાનથી સસારવૈચિત્ર્ય જણાતુ નથી તે તરફ આશ્ચર્ય બતાવી જણાવે છે કે 'પ્રાણીઓ તરફ સમભાવ રાખ, નિર્મમત્વભાવનુ ચિતન કર, મનનુ શલ્ય દૂર કરીને ભાવશુદ્ધિ કર' ત્યારપછી આગળ જણાવે છે કે—**चिनु चित्ते भृशं भव्य, भावना भावशुद्धये। या सिद्धान्त-महातन्त्रे, देवदेवैः प्रतिष्ठिताः।** 'એ ભાવશુદ્ધિ માટે શ્રી સિદ્ધાન્તના મહાતત્રમા તીર્થકર મહારાજે સ્થાપન કરેલી (ઉપદેશેલી) ભાવના વાર વાર ભાવ. ત્યારપછી એ બારે ભાવના વર્ણવે છે (અનિત્યાદિ)

આમા કહેવાનો ભાવ એ પ્રાપ્ત થાય છે કે ભાવના ભાવશુદ્ધિ માટે ભાવનાની છે એ બારે ભાવનાની પ્રતિષ્ઠા શ્રી તીર્થકરદેવે સિદ્ધાન્તમા યોજી છે. આટલા ઉપરથી બાર ભાવનાનુ મૂળ અને સાધ્ય લક્ષ્યમા આવશે

ત્યારપછી યમ-નિયમ-ઇંદ્રિયદમનનુ વિગતવાર વર્ણન કરી, ધ્યાનના વિષય ઉપર તે લેખક જાય છે અને આર્ત તથા રૌદ્રધ્યાનનુ સ્વરૂપ વિસ્તારથી ચર્ચી, ધર્મધ્યાનનુ પ્રકરણ શરૂ કરતા (૨૭મા પ્રકરણમાં) પ્રથમ ધ્યાન કરનાર કેવો હોય તે જણાવતાં કહે છે કે— 'ધ્યાતા જ્ઞાનવૈરાગ્યસપન્ન હોય, ઇંદ્રિય-મન વશ કરનાર હોય, સ્થિર આશયવાળો હોય, મુમુક્ષુ હોય, ઉદ્યમી હોય, શાત હોય, ધીર હોય' આ સાત વિશેષણ કહી ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે કહે છે કે—**चतस्रो भावना धन्याः, पुराणपुरुषाश्रिताः। मैत्र्यादयश्चिरं चित्ते, ध्येया धर्मस्य सिद्धये।** 'મૈત્રી વગેરે ચાર ધન્ય ભાવનાઓ, જેનો આશ્રય પુરાણ પુરુષોએ કર્યો છે તે ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ધ્યાવવી.'

આટલી પ્રસ્તાવના કરી સક્ષેપમા આ ચાર ભાવના જણાવી છે. આ ચાર ભાવના ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે પ્રાથમિક છે એ અત્ર ફલિત થાય છે. આટલા ઉપરથી મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાનુ સ્થાન ક્યા આવે છે અને તેનો આશય શો છે તે ખ્યાલમા આવી જશે

બાર ભાવના સાથે દેવના દેવ (તીર્થકર મહારાજ)ના નામનો નિર્દેશ છે, જ્યારે ચાર ભાવનાને અગે પુરાણપુરુષોનો નિર્દેશ છે તે પણ અર્થસૂચક જણાય છે. ભાવનાનુ સ્થાન આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે

'અનુપ્રેક્ષા' એટલે વિચાર. આતરપ્રેક્ષણ Introspection એ બાર ભાવનાનો પ્રદેશ છે મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાનો પ્રદેશ ધર્મધ્યાનના હેતુભૂત થવાનો છે.

'સદ્ધર્મધ્યાનસધાન'—સમીચીન-શુદ્ધ ધર્મધ્યાન સાથે અનુસધાન કરાવનાર અથવા કરવાના હેતુભૂત અનુસધાન કઈ રીતે થાય ? બે વસ્તુ વચ્ચે અતર પડી ગયુ હોય તેને જોડી

આપનાર, વચ્ચે પુલનુ કામ કરનાર હોય તે અનુસંધાન કરનાર કહેવાય બે પત્રને જોડનાર ગુદર–એવુ જે કાર્ય, તે કરનાર સંસાર અને ધર્મધ્યાન વચ્ચે આતરો પડેલો છે તે પૂરી આપવાનુ કાર્ય આ ચાર ભાવનાઓ કરે છે. આ અનુસધાન બહુ અગત્યની બાબત હોઈ ચારે ભાવનાની વિચારણામા વારવાર લક્ષ્ય રાખવાનુ છે. એ સાધ્ય ધ્યાનમા રહે તો ભાવના એનુ કાર્ય બરાબર આપશે. શ્રી જિનેશ્વર મહારાજે મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાને સદ્ધર્મધ્યાન–સુંદર ધર્મધ્યાનનુ અનુસધાન કરાવનાર તરીકે બતાવી છે, ઉપદેશી છે આ રીતે ચાર ભાવનાનો ઉપોદ્ઘાત કરી હવે વર્ણન શરૂ કરે છે અને તેને પ્રાસગિક બનાવે છે

ચારે ભાવનાઓને ઉપાધ્યાયજી ‘પરા’ ભાવના કહે છે. પરા એટલે ઉત્કૃષ્ટ અથવા પ્રકૃષ્ટ (શુભ) પરિણામ લાવનાર આટલા ઉપરથી આ ચારે ભાવનાઓને પણ ધ્યાનમાર્ગમા–યોગ પ્રગતિમા કેટલુ અગત્યનુ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ખ્યાલ આવશે

શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે આ ચારે ભાવનાઓને પણ શ્રી જિનેશ્વરદેવે જ ઉપદેશેલી તરીકે જણાવી છે તેની નોધ લેવા યોગ્ય છે. આ સબધી ચર્ચા ઉપોદ્ઘાતમા જોવી

અહીથી આપણે પરા ભાવનાઓના બહુ સુદર પ્રદેશમા પ્રવેશીએ છીએ. આ ચાર ભાવનાઓ માટે ‘યોગભાવનાઓ’, ‘પરા–ભાવનાઓ’ અથવા ‘અનુસધાન–ભાવનાઓ’ શબ્દ વાપરવામા આવે તો તે યોગ્ય છે. આ વિવેચનમા એ શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે

પ્રથમના ત્રણે શ્લોક ઉપોદ્ઘાતરૂપે છે

સ્ર ૨. આ ચાર ભાવનાઓ તે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય છે એનુ વિસ્તારથી સ્વરૂપ હવે વિચારવાનુ છે સક્ષેપમા કહીએ તો—

જગતના સર્વ પ્રાણીઓ તરફ હિતબુદ્ધિ થવી તે **‘મૈત્રી’**, ગુણવાનને જોઈ સાંભળી જાણી આનંદ થવો તે **‘પ્રમોદ’**, દુખી પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ થવી તે **‘કરુણા’**, અશકય પરિસ્થિતિ વિષે અથવા પાપીજનો વિષે તિરસ્કાર ન કરતા ઉપેક્ષા કરવી તે **‘માધ્યસ્થ્ય’**

આ ચાર યોગ–ભાવનાઓને ધર્મધ્યાનની તૈયારી કરવા માટે યોજવી જેને ધર્મધ્યાન કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે આ ભાવનાઓને તે કાર્ય માટે પ્રથમ યોજવી જેમ કોઈ પ્રાણીને મહાવ્યાધિ થયો હોય તો તેને દૂર કરવા તે રસાયણની આસેવના કરે છે તે પ્રમાણે, એટલે કે જેમ ક્ષય કે એવા આકરા વ્યાધિ માટે રસૌષધિઓ વપરાય છે તે પ્રમાણે ભાવનાનો ઉપયોગ કરવો ક્ષયરોગવાળાને વસંતમાલતિ, પચામૃતપર્પટી, સહસ્રપુટી, અબ્રખ વગેરે આપવામા આવે છે સુવર્ણ, લોહ કે પારાને મારીને તેની ભસ્મ વગેરે આપવામા આવે છે તેનો આશય તદુરસ્તી અને શરીરને જોડવાનો હોય છે, તે પ્રમાણે જેનો આશય ધર્મ-ધ્યાનમાં ચેતનને જોડવાનો હોય તેણે આ ચાર ભાવનાઓ જોડવી રસાયણનુ સ્થાન ભાવના-ઓનુ છે તદુરસ્તી સાધ્ય છે તેમ મોક્ષ એ પરમ સાધ્ય છે. રસાયન શરીરશુદ્ધિ કરી બળ આપી તદુરસ્તી વધારે છે તે સર્વ કાર્ય આ ચારે પરાભાવનાઓ ધર્મધ્યાનને અગે કરે

છે એ પરમ ઔષધ છે અને અમોઘ છે. વ્યવહારમા જેને રામબાણુ ઉપાય કહે છે તેવો ધર્મધ્યાનને અ ગે એ યોગભાવનાનુ સતત ચિન્તન સિદ્ધ ઉપાય છે.

ગ ૩. ઉપોદ્ઘાત સમાપ્ત કરતા ચારે ભાવનાનું સક્ષેપમાં સ્વરૂપ કહી બતાવે છે અહી મૂળ શ્લોકનુ જ જરા વિવેચન કરીએ. એના પર વિસ્તાર એ પ્રત્યેક ભાવનાના યોગ્ય સ્થળે કરશુ.

મૈત્રી એટલે 'પરના હિતનુ ચિતવન' પર એટલે પોતા સિવાયના સર્વ જીવો એમાં મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, જળચર અને છેક એકેદ્રિય સુધીના સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ જાણે પોતાની જેવાં જ હોય તેમ સમજીને તેઓના હિતનુ ચિતવન કરવું, એટલે તેમની દુ:ખથી નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય તેનુ ધ્યાન, ચિંતવન કરવુ તે **'મૈત્રી'**

પ્રમોદ એટલે 'ગુણનો પક્ષપાત' અન્ય પ્રાણીના જ્ઞાન, સયમ, ત્યાગ, પરોપકાર, આત્મનિમજ્જન, સ્વાર્થપરિત્યાગ, દભત્યાગ, સરળતા, સત્યતા, દયાળુતા, નમ્રતા, વિનીતતા આદિ ગુણો જોઈ જાણી તેના તરફ પ્રેમ કરવો, તે ગુણોનુ બહુમાન કરવુ, તે ગુણોની પૂજા કરવી, તે તરફ હર્ષ બતાવવો, તે તરફ સતોષ બતાવવો, તે તરફ વારી જવુ અને ગુણને અગે ગુણવાન તરફ રાગ ધરાવવો એ **'પ્રમોદ'.**

કારુણ્ય એટલે 'શારીરિક પીડા ભોગવતા પ્રાણીઓની પીડા દૂર કરવાની ઇચ્છા'. પીડા ભોગવનારા પ્રાણીઓ – શરીરધારીઓને અનેક જાતની પીડાઓ હોય છે કોઈ રોગથી સબડચા કરતા હોય છે, કોઈનાં સુખો ઊડી જતા દેખાય છે, કોઈ ધન, ઘર કે પુત્રાદિના સુખથી વચિત થતા દેખાય છે અને ધનવાનો – સુખાલયમા મ્હાલનારા – ને પગે ચાલવું પડે છે, કઈક ધર્મભ્રષ્ટ થતા દેખાય છે, કોઈ દુ:ખમાં એટલા દબાઈ ગયા હોય છે કે મુખેથી દુ ખોનો ઉચ્ચાર પણ કરી શકતા નથી અને નિરતર દુ:ખમા સબડચા કરે છે શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક દુ ખનો પાર નથી એ દુ ખોની પીડાનુ વર્ણન કરવુ પણ મુશ્કેલ છે આ દુ ખોને દૂર કરવાની ઇચ્છા તે કરુણાભાવના કહેવાય છે. ભાવના એટલે 'અતરગ પ્રદેશમા વર્તતી ઇચ્છા' તે નિરતર લક્ષ્યમા રાખવાનુ છે ભાવનાનો પ્રદેશ જુદો છે, કાર્યનો ઉપદેશ જુદો છે. દુ ખ દૂર કરવાની ઇચ્છા તે **'કારુણ્ય'**

ઉપેક્ષા એટલે 'દુષ્ટબુદ્ધિવાળા તરફ મધ્યસ્થવૃત્તિ'. જેઓ પરધનહરણ કરવામા મજા માનતા હોય, જુગાર અને સટ્ટામા આસક્ત હોય, પરસ્ત્રીમાં રમણ કરનારા હોય, જીવહિંસામા રત હોય, દગા–ફટકા કરવામા જીવનસાફલ્ય માનતા હોય. દભ, ચોરી, પૈશુન્ય, નિંદા વિકથામા એકતાન બની જતા હોય તે સર્વને દુષ્ટબુદ્ધિવાળા કહેવામા આવે છે. તેવા પ્રાણીઓને સુધારવાનો ઉપાય બનતી શક્તિ, આવડત અને સમજાવટથી કરવા છતા જો તેઓ પોતાના અગ્રાહ્ય જીવનક્રમથી પાછા ન ઓસરે તો તેઓના તરફ બેદરકારી કરવી, તેઓ અંતે પોતાના કર્મને વશ છે અને કરશે તેવું ભોગવશે એમ માની એમના સંબધી

ખટપટ મૂકી દઈ તેમની ઉપેક્ષા કરવી અને તેમના માટે કાંઈ બોલવું કે વિચારવું નહિ તે **'ઉપેક્ષા'.** આ ઉપેક્ષાનું અપરનામ 'માધ્યસ્થ્ય' પણ કહેવાય છે. એ બન્ને નામોમાં પણ સાધ્ય એક છતા દૃષ્ટિબિન્દુ પૃથક્ છે તે એ ભાવવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરશું.

આવી રીતે ઉપોદ્‌ઘાત કરી જનતા પાસે આ ચાર યોગભાવનાનો પ્રદેશ રજૂ કર્યો. હવે આ ચાર ભાવના સબંધી ગાન કરવાનું છે એવી ભૂમિકા રજૂ કરી

બાર ભાવનાનો મૂળ પ્રદેશ અત્ર પૂરો થાય છે અને પરાભાવના અથવા અનુસંધાન-ભાવનાનો નવો વિશાળ પ્રદેશ ખુલ્લો થાય છે તે હકીકત મૂળ પ્રતિજ્ઞા કરતા આગળ જનારી હોઈ જરૂરી પ્રસ્તાવોચિત સહજ વિવેચન માગે છે આ ત્રણ શ્લોકમા એ વાત કરી હવે ક્રમપ્રાપ્ત મૈત્રીભાવનો વિચાર કરીએ ઇતિ વિમધ્યમ ઉપોદ્‌ઘાત

ઘ ૪. **મૈત્રી :** આ ભાવનામા જીવનનો અતિ સાદો અને અતિ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન વિચાર-વાનો છે એની વિચારણા નાના આકારમાથી શરૂ કરતાં એ અતિ વિશુદ્ધ દશામા લઈ જાય એટલું આ ભાવનામા બળ છે આપણે એ સર્વ પરિસ્થિતિમાથી પસાર થયા. હવે ચંચુપ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કરીએ

આ જીવનનો વિસ્તાર પૂરેપૂરો મળ્યો હોય તો પણ તે કેટલો ટૂંકો છે તે વિચારીએ. અહીં બહુ રહેવાનું થાય તો વધારેમા વધારે સો વર્ષ થાય. જો કે વર્તમાનકાળની અતિ ગૂંચવણમય જીવનકલહવાળી પરિસ્થિતિમા એ વય સોએ એક ટકાને અથવા કદાચ લાખે એક વ્યક્તિને પણ મળતી નથી, છતાં પણ સ્વીકારી લઇએ કે સો વર્ષનું આયુષ્ય મળ્યું છે તો પણ આટલા નાના જીવનમા મારા–તારાં કરવા અને કોઈના ઉપર વૈર બાધવું – એને શત્રુ ગણવો, એનો વિનાશ કરવા રચનાઓ કરવી, એને ઉખેડી નાખવા જાળો રચવી અને વૈરવૃત્તિને શાત કરવા કારસ્થાનો ગોઠવવાં, છટકાઓ માડવા અને ગોઠવણો કરવી એ શું ઘટિત વાત છે? આટલા નાના જીવન માટે સર્વ કરવું તે કોઈ રીતે શોભે તેવી વાત છે?

કોઈ પ્રાણી તરફ વૈરબુદ્ધિ હોય તો તે કેવા કારણોથી હોય છે? એ કારણોની બાધ-છોડ કરવામા આવશે તો જણાશે કે એમા સ્વાર્થવૃત્તિને વિશેષ સ્થાન છે. દુનિયાના મોટા ભાગના વૈર જર, જમીન અને જોરુ(સ્રી)ને કારણે હોય છે વૈર સ્વાર્થસંઘટ્ટથી જ બહુધા થાય છે જર અને જમીનમા મુદ્દો બહુધા એક જ હોય છે 'અધિકારી એક વસ્તુકા, ઉસમે હોત બિરોધ' એટલે કે વસ્તુ એક હોય એને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ બે જણાઓ કરતા હોય ત્યારે તેમની વચ્ચે વિરોધ–વૈર થાય છે આમા સ્વાર્થવૃત્તિ વિશેષ હોય છે જરા વિશાળ નજરથી કામ લેવામા આવે, જરા દિલની ઉદારતા બતાવવામા આવે, જરા ત્યાગ-ભાવ બતાવવામા આવે તો ધન અને જમીન માટે વૈર થવાનું સંભવે નહિ.

સીમંધરથી વેરના 'મોહ' વિશેષ કામ કરે છે માટે એ ફેંક છે. એને વશ પડેલ પ્રાણી પોતાની જાત ઉપર અંકુશ ખોઈ બેસે છે. વગર વિરોધે એવી બાબતથી વેર શમાવવા શક્ય છે

આ ઉપરાંત કીર્તિ કે પદવીને અંગે માનસિક વિરોધ થાય છે અને તે જ્યારે રૂપ લે છે ત્યારે દુશ્મનાવટનો આકાર ધારણ કરે છે. આવા વિરોધ તો જરા વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુ ચર્ચવાથી, રૂબરૂ ખુલાસા કરવાથી અથવા અંતરની ઉદારતા બતાવવાથી શમી જવા શક્ય છે.

વેર જેવી ચીજ આ જીવનમાં ન રાખીએ. વેરવૃત્તિ ધીમે ધીમે એટલી વધી જાય છે કે એને અસ્ખલિત રીતે વધવા દેવામાં આવે તો એ બહુ નુકસાન કરે છે. વેરવૃત્તિનું બાહ્ય દર્શન ક્રોધમા થાય છે. ક્રોધ એ કષાય છે, કષાય એ સંસાર છે અને સંસાર એટલે ચક્રભ્રમણ છે. ક્રોધનો સ્વભાવ આગ જેવો છે. જે ઘરમાંથી આગ ઊઠે છે ત્યાં પ્રથમ તો તેને બાળે છે અને જલનો યોગ ન મળે તો પાડોશના ઘરો પણ આગમાં ઝડપાઈ જાય છે. આપણે આજુબાજુના ઘરોનો ખ્યાલ વિચાર ન કરીએ તો પણ જ્યાં આગ ઊઠે તે ઘર તો જરૂર બળે એ વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે.

આવા મનોવિકારને તાબે થવું તને પરવડે તેમ નથી માટે તો સર્વ પ્રાણીઓ તરફ મિત્રભાવ રાખવો અને આ દુનિયામા કોઈ પણ પ્રાણી તારો શત્રુ નથી એમ તારે વિચારવું. સર્વ પ્રાણીમા મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, જળચર અને એક બે ત્રણ ચાર ઇંદ્રિયવાળા સર્વ પ્રાણીઓ આવી જાય છે એમ તારે સમજી લેવુ.

કોઈ પણ પ્રાણી, નાનો મોટો જીવ, સ્થાવર કે ત્રસ પ્રાણી તારો શત્રુ નથી એમ ચિંતન કર. જેનામાં જીવ આપવાની તાકાત નથી તેને જીવ લેવાનો અધિકાર નથી એમ તારે વિચારવુ. જીવ લેવાનો અધિકાર નથી એટલુ જ નહિ પણ કોઈની લાગણી દુખવવી એ પણ તને ઘટતુ નથી. તુ અહીં કેટલું બેસી રહેવાનો છે? અને આ સર્વ ધમાલ કોને માટે? ટૂંકા આયુષ્યમા ગમે ત્યારે ઊઠી જવાનુ છે તેમાં વેરના ખાતા બાંધીને તારો વિકાસ બગાડી નાખીશ તો આવતે ભવે તારે પરાધીનપણે પાછાં તે જ પ્રાણીઓ સાથે વિરોધ કરવા પડશે તુ એમ વિચાર કર કે ઔરંગઝેબ અને શિવાજી અત્યારે જ્યાં હશે ત્યા શુ કરતા હશે? શાસ્ત્રકાર કહે છે કે કરોડો વર્ષના આયુષ્યે નારક થયેલા રાવણ અને લક્ષ્મણ અત્યારે પણ લડ્યા કરે છે, અને લડે નહિ તો બીજુ કરે પણ શું? તારે જો આગળનો આખો રસ્તો આવા ખાડાખડીઓથી, કાંટાથી શૂળોથી કે ખીલાઓથી ભરી દેવો હોય તો તારી મરજીની વાત છે. અમે તો તને એક જ વાત કહીએ છીએ કે તારો આ માર્ગ અતિ ભૂલભરેલો છે, તારા વિચાર, વચન કે વર્તનમા વેર–દુશ્મનાવટ એવો શબ્દ પણ ન ઘટે

તુ તો સર્વત્ર મિત્રભાવ, સ્નેહભાવ, પ્રેમભાવ રચી દે. તારો આ દુનિયામા કોઈ શત્રુ નથી એમ ધારી લે. તને પછી માલૂમ પડશે કે તારો કોઈ દુશ્મન છે જ નહિ 'આપ તેવા

જગ' એ ન્યાય છે. આપણા મનમા જે ભાવના હોય છે તેની છાયા આજુબાજુ પડે છે, અને આપણા મનમા વેરબુદ્ધિ થઈ કે આજુબાજુ વૈર જ દેખાય છે બાકી થોડા દિવસનો અહી વાસ છે એમાં વળી દુશ્મન કોણ અને વૈરી કોણ? તુ પોતે કોણ છે? તુ ગમે તેટલી તારી જાતને ઊચી માન, પણ અનત જીવોમાનો તું એક છે એમા તે તારે વૈરવિરોધ શા? એ તને શોભતુ નથી. તુ કોની સાથે વેર કરે છે તે જ પ્રથમ વિચાર

ङ ५. સર્વ પ્રાણીઓ તરફ મૈત્રી રાખવાના અનેક કારણો છે. એક કારણ ઉપર જણાવ્યુ, હવે એક બીજુ કારણ અત્ર રજૂ કરે છે. તારે પરભવ માન્યા સિવાય તો છૂટકો નથી. પ્રાણીઓની બુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિની તરતમતા પરભવ સિવાય સમજી શકાય તેમ નથી. આવા અનેક ભવો તે કર્યા છે અનતકાળથી આ જન્મમરણની પરપરા ચાલ્યા જ કરે છે અને વિશ્વનો આદિ જડયો નથી અને જડી શકે તેમ પણ નથી. આ અનતકોટિ ભવપરપરામાં જે પ્રાણી સાથે તને વૈર કરવાનો પ્રસગ આવે તે પોતે જ તારો અનેક વાર બધુ થયેલો હોય છે તે તેની સાથે અનેક પ્રકારના આનદો ઉજવ્યા હશે, અનેક વાર તેમની સાથે ફર્યો હોઇશ, એક સાથે ભોજન કર્યા હશે અને કઇક કઈક જાતના સબધમા તેઓ સાથે આવ્યો હઇશ.

'બધુ' શબ્દમા સર્વ સગપણોનો સમાવેશ થાય છે તે આગળ વર્ણવવાના છે. તુ વિચાર કર કે જેની સાથે બધુભાવ એક વખત કર્યો તેની સાથે દુશ્મનાવટ કરીશ તે તને શોભશે? જેની સાથે સગપણ–સંબધ કર્યા તેની સાથે લડવું કે મોરચા માડવા એ શોભતી વાત લાગે છે? અને આવા બધુભાવો તે એક–બે વખત કર્યા હશે એમ ન ધારતો હજારો લાખો વખત તે અને તું બધુભાવે રહ્યા હશો.

આ પ્રાણીઓમા એકલા પચેદ્રિય મનુષ્યો કે તિર્યંચોનો સમાવેશ થાય છે એમ તુ ધારતો નહિ એમા સૂક્ષ્મનિગોદ એકેદ્રિયથી માડીને સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે, માટે સર્વ જીવો તારા બધુઓ જ છે એમ માન અને કોઈ પણ તારો શત્રુ નથી એમ તુ ધાર જે એકવાર પણ બધુભાવે થયો હોય તેની સાથે અબધુભાવ કરવો એ તારા જેવાને શોભે નહિ, પાલવે નહિ, છાજે નહિ

શત્રુ એટલે શુ? જરા ચાલુ સાધારણ ભૂમિકાથી ઊચો આવીને વિચાર તો કર કે તારે શત્રુ હોવા ઘટે? તારાથી કોઇને શત્રુ તરીકે મનાય ખરા? તારાથી આટલી નીચી ભૂમિકા પર ઊતરી જવાય ખરુ? આ વસ્તુસ્થિતિ છે અત્યારે તારે ખરો વિચાર કરવાનો છે પશ્ચાદવલોકન કરીને તારુ સ્થાન સમજી લે અને કોઈ પણ પ્રાણી તરફ જરા પણ અમિત્રભાવ, ગમે તેટલા સ્વાર્થના કારણે પણ ન જ થાય એવો નિર્ણય કર વળી તુ વિચાર કર—

च ६. ઉપરના મુદ્દાને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે, જો ભાઈ! જે પ્રાણી તરફ તુ દુશ્મનાવટ કરે છે અથવા જેને તુ તારો દુશ્મન ધારે છે તે પ્રાણી અનત પૂર્વકાળમા તારા પિતા તરીકે,

ભાઈ તરીકે, કાકા તરીકે, માતા તરીકે, પુત્ર તરીકે, પુત્રી તરીકે, સ્ત્રી તરીકે, બહેન તરીકે, પુત્રવધૂ તરીકે એમ અનેક વખત તારા સબધમા આવ્યા છે. અનાદિ સસારમાં તે અનેક સબધો કર્યા છે આ ઉપરાંત મામા, માસી, ફોઈ અને બીજા અનેક સંબધો કલ્પી શકાય. એ પ્રત્યેક સબધ તે અન્ય સર્વ પ્રાણીઓ સાથે અનેકવાર કર્યા છે

આ વાત તુ સમજી શકે તો તારે વિચારવુ ઘટે કે આખો પ્રાણીવર્ગ તે તારો કુટુબવર્ગ છે અને એમા કોઈ પારકો નથી, બહારનો નથી, દૂરનો નથી. એમ હોઇને તુ તારા પોતાના કુટુબી સાથે શત્રુતા કેમ કરી શકે ? જે તારા માતાપિતા થયા તેની સાથે તારાથી દુશ્મનાવટ થઈ ન જ શકે એણે તારી અનેક પ્રકારની ચીવટ કરી હશે, તને ઉછેર્યો હશે, સસ્કૃતિ આપી હશે, જીવનમા સ્થિત કર્યો હશે, તેની સાથે અત્યારે તુ મોરચા માડીને ઊભો રહે તે કોઈ રીતે લાજિમ ન ગણાય. આખો પ્રાણીગણ તારો કુટુબવર્ગ છે એવો વિચાર કરીશ ત્યારે તારા મનમા એક એવી જાતની વિશાળતા અને શાંતિ આવી જશે કે જેની તેની સામે ગમે તેટલા ભોગે વૈર કરવાનુ મન થશે જ નહિ, અનતકાળથી ચાલ્યા આવતા સસારમા તે સર્વ રગો કર્યા છે, સર્વના સબધમા તુ આવ્યો છે અને સર્વેએ તારા તરફ અનેક પ્રકારના પ્રેમ પ્રસાર્યા છે જ્યા પ્રેમ કર્યા. જ્યાથી વાત્સલ્યો ઝીલ્યા, જ્યા સાથે હર્યા-ફર્યા ત્યા વળી વૈરવિરોધ કેવો હોય ?

આમા સમસ્ત પ્રાણીસમૂહ તરફ 'કુટુબ'ભાવ જમાવવાની અને કેળવવાની જે વાત કરી છે તે ખૂબ સમજવા જેવી છે આ સંબધમા ખૂબ વિચાર કરવાનો છે. સામાન્ય રીતે પોતાના ધર્મવાળા—સ્વધર્મી—ને બધુ ગણવાનો ઉપદેશ અનેક સ્થાને મળી આવશે અને વધારે આગળ જશે તો મનુષ્યોને બધુ તરીકે ગણવાની વાત અને તેવો ઉપદેશ અન્યત્ર પણ મળશે. જૈનધર્મ સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને કુટુબી ગણવાની જે ભાવના બતાવે છે તે અનુપમ છે કોઈ પણ પ્રાણીને પર (દુશ્મન) કે અવર ન ગણવો એમા અહિંસાભાવ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિષ્ઠાને પામે છે, અને એવી વિશાળ મૈત્રી અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે તે તે સબધી અવલોકન, વાચન અને ચર્ચા કર્યા પછી કહી શકાય તેમ છે સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને કુટુબી ગણવાની આ વિશાળ ભાવના મૈત્રીને એના અતિ સુદર આકારમા બતાવે છે. આવી રીતે મૈત્રીભાવને મજબૂત કરી, ટૂકા જીવનમા વૈરવિરોધ ન કરવાની વાત મજબૂત કરી આખા સમસ્ત પ્રાણીવર્ગ તરફ કુટુબભાવ જમાવવા ઉપદેશ કરી, હવે એવો મૈત્રીભાવનાભાવિત ચેતન કેવો વિચાર કરે અને પોતાની આસપાસ સુદર આદોલનોદ્વારા કેવું વાતાવરણ જમાવે તે પર કર્તાશ્રી ખાસ ધ્યાન ખેચે છે

આ સબધમા આ જીવ ક્યા ક્યા ઊપજ્યો અને કેવા કેવા સબધો તેણે કર્યા તે વિષય પરત્વે અનિત્ય વગેરે ભાવનામા ખૂબ વિસ્તારથી વિવેચન થઈ ગયુ છે, તેમ જ સસાર-ભાવનાના ગેયાષ્ટકના પાચમા શ્લોકમા વિસ્તારથી ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે, તેથી હવે તે પર વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી નથી મુદ્દો અત્ર તદ્દન જુદો છે, પણ દલીલ તે જ છે, તેને તેના યોગ્ય આકારમા વિવેકપૂર્વક સમજી લેવો.

છ ૭. સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને પોતાના કુટુંબી ગણનાર પોતાના ગમે તેવા સ્વાર્થના ભોગે પણ તેનો કોઈ પ્રકારે વિરોધ તો ન જ કરે, પણ એ સર્વ પ્રાણીઓને અંગે એ શા શા વિચારો કરે તે હવે આપણે વિચારીએ

મૈત્રીભાવમા ઓતપ્રોત થયેલ પ્રાણી જ્યારે નિગોદનુ સ્વરૂપ સમજે, ત્યાંના જન્મમરણના આકડા વિચારે અને એ આખુ ચક્ર અનાદિ કાળથી ચાલ્યા કરતુ જુએ ત્યારે એને અંતઃકરણમા બહુ વેદના થાય છે, એને પ્રાણીઓના દુંખો અને ચક્રભ્રમણો માટે ભારે ત્રાસ આવે છે અને પ્રાણીઓના ઉદ્ધાર માટે એ કોઈ જાતના ઢોંગ વગર, દંભ વગર, અંતરની પ્રેરણાથી મહાકૃપાભાવિત ચેતનના તરંગો કરતો વિચાર કરે. એના વિચાર કેવા હોય? એ ચાલી જતા મંકોડાને કચરી નાખે નહિ, એ મચ્છરને આક્રમણ કરે નહિ, એ અનાજના કીડાધનેડીઆને દાબી દે નહિ. એ કોઈ જીવને મારી નાખવાની કલ્પના કરે નહિ. એ નારકના દુઃખો સાભળી 'ભલે એ પ્રાણીઓ એના કર્મો ભોગવે' એવુ વિચારે નહિ. એનો અંતરાત્મા પ્રાણીઓના દુઃખો જોઈ કકળી ઊઠે, એને અંતરથી અનંત કૃપા જાગે અને એ પૂરા પ્રેમથી ઇચ્છે કે એક, બે, ત્રણ, ચાર ઇંદ્રિયવાળા પ્રાણીઓ પણ ક્યારે પંચેંદ્રિયપણુ પ્રાપ્ત કરે? ક્યારે એ મનુષ્ય થાય? બોધિદુર્લભભાવનામા બતાવેલી સર્વ સામગ્રીઓ ક્યારે મેળવે? બોધિરત્ન કેમ જલ્દી પ્રાપ્ત કરે? તેઓ જ્ઞાનપ્રકાશનો પૂરતો લાભ લઈ પોતાનો આત્મવિકાસ કેમ જલ્દી સાધે? અને એ રીતે આ સંસારભ્રમણના ભયથી સર્વથા વિરામ ક્યારે પામે? તેમ જ તેઓ કૃતકલ્યાણ ક્યારે થાય?

મૈત્રીભાવના જેના હૃદયમા જાગે અને જે સર્વ પ્રાણીઓને કુટુંબી જાણે એની લાગણી કુંઠિત થઈ ન જાય, એ સર્વ જીવો તરફ બેદરકાર થઈ ન જાય, એને તો સર્વ જીવોનો મોક્ષ કેમ થાય અને આ સંસારચક્રમાથી પ્રાણીઓ કેમ મુક્ત થાય તેની જ ચિંતા થાય અને તેને અંગે જ ભાવનાઓ થાય શાસ્ત્રકાર આને ખરી **'ભાવદયા'** કહે છે. એમા સર્વ પ્રાણી તરફ આવી મહાકૃપા અંતરથી જાગે છે તીર્થંકરનો જીવ પૂર્વભવમાં આવી અપૂર્વ દયા ધારણ કરે છે તે કોઈ પણ તીર્થંકરનુ ચરિત્ર વાચતા પ્રાપ્ત થશે. સર્વ જીવો શાસનરસી થાય એ એમની ભાવના હોય છે એ જૈનશાસન પોતાનુ શાસન છે માટે અન્યે સ્વીકારવું જોઈએ એમ ભાવે નહિ, પણ ભવભ્રમણના ભયથી મુક્તિ અપાવનાર અને સંસારની સર્વ ઉપાધિ દૂર કરનાર આ અપ્રતિહત માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે તેનો લાભ સર્વ જીવોને કેમ સત્વર મળે તે પ્રકારની જ તમન્ના તેના દિલમા જાગે છે આવી વિશાળ દૃષ્ટિએ સર્વને દુઃખથી મુક્ત કરી, સંસારભ્રમણની જાળમાથી છોડાવી અનંત કાળ સુધી અવ્યાબાધપણાના સુખનો યોગ કરાવી ચોરાશી લક્ષ જીવયોનિના ફેરામાથી તેમને બચાવી લેવાની મહાવિશુદ્ધ ભાવના સત્પથગામીને હૃદયના ઊંડા ભાગમા થાય છે. મૈત્રીનો એક વિશાળ આવિર્ભાવ રજૂ કર્યો

ન ૮. મૈત્રીના બીજા આવિર્ભાવો કેવા હોય તેનાં દષ્ટાન્તો અત્ર આપે છે. આ તો સક્ષેપમા પ્રસગો રજૂ કર્યા છે. તે અનુસાર વિશાળ મૈત્રીભાવનાના બીજા આવિર્ભાવો કલ્પી લેવા

સાર્વત્રિક પ્રેમભાવવાળો પ્રાણી અ તરથી સમજે કે પ્રાણીઓના અ તરના રોગો રાગ-દ્વેષ વગેરે છે રાગ એ મીઠો વ્યાધિ છે, દ્વેષ કડવો-આકરો વ્યાધિ છે. એ બન્ને મોહ-રાજાના ઘરના છે, મોહરાયના સેનાપતિઓ છે અને આખો સ સાર એમણે ઊંધા પાટા બ ધાવીને પ્રાણીઓ પાસે મ ડાવ્યો છે અન્ય કોઈ પ્રાણી યા વસ્તુવિષયક અભિલાષ અથવા આકર્ષણ એ રાગ છે અને મનને ન પસદ આવે તેવી વસ્તુ કે પ્રાણી તરફ અરુચિ તે દ્વેષ છે. એ ઉપરાત 'આદિ' શબ્દથી મોહના બીજા અનેક આવિર્ભાવો સૂચવાય છે જેવા કે હાસ્ય, ભય, શોક, રતિ વગેરે આ સર્વ વ્યાધિઓનો સમાવેશ 'મોહ' શબ્દમા થઈ જાય છે. એણે કરેલા વ્યાધિઓથી આખો સ સાર મ ડાય છે અને એની સેવામા જન્મારો જાય છે એ ઉપરાત બીજી વાત એ છે કે એ વ્યાધિઓ મન, વચન અને કાયાનો મહાભયકર દ્રોહ કરનારા છે, એ ત્રણેનો દ્રોહ કરનારા છે, એના ખરા દુશ્મનો છે મનને વલણ આપનાર રાગ-દ્વેષ છે એને લઇને નિર્ણયો અનિષ્ટ અને એકતરફી આવે છે એમા આત્મહિતનુ શુદ્ધ સાધ્ય લક્ષ્યમા રહેતુ નથી અને ન્યાયબુદ્ધિ કુ ઠિત થઈ જાય છે મનના વિચાર અને તેની દોરવણી પ્રમાણે વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ થાય છે રાગદ્વેષજન્ય વ્યાધિઓ આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયાનો દ્રોહ કરનાર થાય છે રાગદ્વેષ દૂર ન થાય કે ઓછા ન થાય ત્યા સુધી સાચી પ્રવૃત્તિ-આત્મહિતસન્મુખતા-થવી અશક્ય નહિ તો અતિ મુશ્કેલ તો છે જ આવી પરિસ્થિતિ હોઇને મૈત્રીભાવિત, ઉન્નત દશાએ ચઢતો અથવા ચઢવાની ઇચ્છાવાળો પ્રાણી ઉપર્યુક્ત પ્રકારના વ્યાધિઓ શમી જાઓ એમ અ તરથી ઇચ્છે છે.

સર્વ પ્રાણીઓના રાગદ્વેષના આવિર્ભાવો દૂર થઈ જાઓ એવી ભાવના મૈત્રીવાસિત ચેતન કરે છે એ રાગદ્વેષને ઓળખી ગયો છે અને અન્ય પણ તેના સપાટાથી દૂર રહે એમ અ ત કરણથી ઇચ્છે છે હૃદયપૂર્વક મૈત્રી થાય તે કેટલી ઊ ડી ઊતરે છે તેનુ અત્ર દિગ્દર્શન કર્યું આમા કોઈ આપણી ઉપર વૈર રાખનાર હોય, કોઇએ આપણુ અપમાન કર્યું હોય, કોઈ આપણી નિદા કરનાર હોય, કોઇએ આપણા ઉપર અપકાર કર્યો હોય - વગેરે એવા પ્રકારના સર્વ પ્રાણીઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે એવા પ્રાણીઓના રાગદ્વેષો શમી જાઓ એમ મૈત્રીભાવના ભાવનારો ઇચ્છે એ પોતે રાગદ્વેષવશ ન થઈ જાય કે વૈર લેવા કદી ખ્યાલ પણ ન કરે એ તો એના ભીતરમા આવી જાય છે. મતલબ, દુનિયામા રાગદ્વેષનો નાશ પામી જાઓ એમ તે ઇચ્છે અને તે હકીકતને અ ગે પોતાની જાતને પણ તે નિયમમા સામેલ રાખે.

વળી તે ઇચ્છે કે સર્વ પ્રાણીઓ ઉદાસીનભાવ-સમતાભાવના રસને ચાખો જ્યા રાગદ્વેષ નથી ત્યા ઉદાસીનતા છે રાગદ્વેષના અભાવનુ એ સક્રિય રૂપ છે દુનિયાના સર્વ

પ્રાણીઓ સમતારસ ધરાઈ ધરાઇને પીઓ એમ તે અ તરથી ઇચ્છે. તે જાણે કે સમતા વગર ગમે તેટલી બાહ્ય ક્રિયા કરવામા આવે તે છાર ઉપર લીપણુ સમાન છે અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોઇએ તો તેનો વસ્તુત કાઇ અર્થ જ નથી. સમતા આવી જાય એટલે અ દરના તરંગો, ખ્યાલો, ગૂંચવણો, ગોટાળાઓ બધુ દૂર થઈ જાય છે અને અ તરાત્મા નીરવ શાતિ અનુભવે છે એ શાંતિનુ સ્વરૂપ વાણીથી અવિવરણીય તેમજ અવર્ણનીય છે, માત્ર અનુભવગમ્ય છે. આવી શાંતિ મૈત્રી સમજનારમા હોય છે અને તે સાર્વત્રિક થાય તેમ તે હૃદયથી ઇચ્છે છે એને જગતની અશાંતિ જોઈ એના તરફ વિરાગ થાય છે અને શાતિસામ્રાજ્યનો પ્રસાર એ પ્રેમભાવે સર્વ સ્થળે, સર્વ પ્રાણીઓમા થતો જોવા મન કરે છે

છેવટે તે અ તરથી ઇચ્છે છે કે 'સર્વત્ર સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ.' આ અતિ ઉત્કૃષ્ટ હૃદયભાવના છે. મૈત્રીભાવવાળો ચેતન અન્યનુ સ્થૂળ દુ ખ જોઈ શકતો નથી આ દુનિયાના દુ ખ–દારિદ્ર્ય અને મૂઝવણો જોઈ એને ખેદ થાય છે એ સ્થૂળ સુખે સર્વને સુખી જોવા ઇચ્છે છે આ સ સારમા કોઈ પણ જગ્યાએ દુ ખ ન રહે એવી એની વિશાળ ભાવના હોય છે. સર્વ પ્રાણી સર્વ પ્રકારે સુખી થાઓ એમ તે ઇચ્છે છે, અને આગામી ભવોમાં પણ પ્રાણીઓ હ મેશને માટે સાચા સુખી થાઓ અને તેમના જન્મ–મરણના ત્રાસો દૂર થઈ જાઓ એમ તે હૃદયપૂર્વક ઇચ્છે છે આમા **'सर्वत्र'** અને **'सुखिन'** એ બે શબ્દો મૂકીને કર્તાએ કમાલ કરી છે સર્વ સ્થાન અને સર્વ પ્રાણીઓ, આ ભવ અને પરભવ એ સર્વનો સમાવેશ આ વિશાળ ભાવનામા થઈ જાય છે દુનિયામા સર્વ પ્રાણીઓ સર્વ સ્થાનકે સુખી થાઓ અને પરભવે અન ત અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત કરો, આમ કહીને અતિ વિશાળ મૈત્રીભાવ રજૂ કર્યો છે.

આ શ્લોકમા ત્રણ બાબત રજૂ થઈ ૧ પ્રાણીના રાગદ્વેષો શમી જાઓ, ૨. પ્રાણીઓ સમતારસને આસ્વાદો અને ૩. સર્વ પ્રાણીઓ સર્વત્ર સુખી થાઓ

—x—

મૈત્રી : : ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. મૈત્રીભાવનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રસાદ ઉપરના પાંચ (છેલ્લા) શ્લોકોમાં રજૂ કર્યો છે. ગેયાષ્ટકમાં એ જ મુદ્દા પર વાત કરી છે તે આપણે સંક્ષેપમાં વિચારી જઈએ. મૈત્રીભાવ એ માનસવિદ્યાનો અદ્ભુત આવિર્ભાવ હોઈ એના પર અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી વિવેચન કરવું અતિ આવશ્યક છે. એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની અપરિમિત સૂક્ષ્મદર્શિતાનો પ્રબળ પુરાવો છે અને વિશ્વદયાનો જીવંત દાખલો છે

મૈત્રી જેના હૃદયમાં બરાબર જામેલ હોય તે ચેતન જૈનતત્ત્વરહસ્ય સક્રિય સ્વરૂપે સમજ્યો છે એમ કહી શકાય. આ મૈત્રીના ઘણા લક્ષ્યબિન્દુઓ છે. એમાં માનસવિદ્યાના ઘણા વિશાળ પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે. આપણે થોડાં વધારે દૃષ્ટિબિન્દુઓ વિચારી જોઈએ.

મૈત્રીભાવના અને કરુણાભાવનાને બહુ ગાઢ સંબંધ છે, તેથી કેટલીક વાર એકના પ્રદેશમાં બીજીનું સંક્રમણ થઈ જાય તો તે અનિવાર્ય છે, પણ એમાં જો મૈત્રીની વ્યાખ્યા તરફ બરાબર લક્ષ્ય રહે તો પ્રદેશ બરાબર વહેંચી શકાય તેમ છે જ્યાં પરહિતચિંતવન તરફ લક્ષ્ય રહે ત્યાં મૈત્રી છે અને જ્યાં વ્યાધિ–પીડામાંથી પ્રાણીને બચાવવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કરુણાભાવના છે હિતબુદ્ધિ ઉપર લક્ષ્ય એ મૈત્રીભાવનાનો પ્રદેશ છે, દુઃખ દૂર કરવાની વૃત્તિ એ કરુણાભાવનાનો પ્રદેશ છે

હિત–વિચારણામાં અહિત એટલે દુઃખોનો નાશ કે તેની વિચારણા તો જરૂર આવે, પણ તેમાં લક્ષ્ય તો હિત તરફ રહે છે, જ્યારે કરુણાભાવનામાં દુઃખ, વ્યાધિ કે અગવડ અને તેના દૂરીકરણ તરફ લક્ષ્ય રહે છે આ તફાવત ધ્યાનમાં રાખવો. બન્ને ભાવનાના પ્રદેશો તદ્દન અલગ છે અને પૃથક્કરણ કરતાં સૂઝી આવે તેમ છે બન્નેનું સાધ્ય તો આત્મારામનું અનુસંધાન ધર્મધ્યાન સાથે કરાવવાનું છે. તેથી બન્ને એકબીજામાં સંડોવાઈ જાય તો તેમાં કાંઈ ખાસ વાંધો નથી, પણ પ્રત્યેક સંયુક્ત વિચારને છૂટા પાડતાં તેના અંતરવાહી પ્રત્યેક પદાર્થને યથાયોગ્ય સ્થાન આપી શકાય તેમ છે. આ માનસશાસ્ત્રનો વિષય છે

ચેતન ! પ્રાણીઓ કર્મની વિચિત્રતાને લઈને જુદી જુદી ગતિમાં જાય છે. કોઈ નારક થાય છે, કોઈ સ્થળચર થાય છે, કોઈ પંખી થાય છે, કોઈ જળચર થાય છે, કોઈ સર્પ કે નોળિયા થાય છે અને કોઈ એક બે ત્રણ ચાર ઇંદ્રિયવાળા થાય છે. એ ગતિઓમાં પણ કોઈ ગાય, ભેંશ, ઘોડા વગેરે લોકોપયોગી જીવન ગાળે છે અને કોઈ નિર્માલ્ય જીવન ગાળે છે સર્વ પોતપોતાના કર્માનુસાર ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે તે સર્વને તું તારા મિત્ર જાણ, એ સર્વ તારા મિત્રો છે એમ તું ભાવ કોઈ કર્મયોગે ગધેડો થયો તો તે તિરસ્કારને યોગ્ય નથી અને કોઈ મચ્છર–માકડ થયો તો તેને તુચ્છ ગણીને હણી નાખવાનો તને અધિકાર નથી હરણ પણ તારો મિત્ર છે અને અશ્વ પણ તારો મિત્ર છે એનો આત્મા સત્તાગતે મોક્ષાધિકારી છે અને તેને કાળાંતરે મોક્ષે જવાનો સંભવ પણ છે કર્મના પરતંત્રપણાથી

એમાંના કોઈ તુચ્છ ગતિમાં ગયેલ હોય તેથી તારા મિત્રત્વ પરનો તેનો હક્ક દૂર થઈ જતો નથી માટે સર્વ ગતિના સર્વ પ્રાણીઓ તરફ તારો મિત્રભાવ લબાવ

'જનતા'નો અર્થ સાધારણ રીતે મનુષ્યસમૂહ–સાધારણ જાહેર પ્રજા એવો થાય, પણ અહી આખા પ્રાણીસમૂહને ઉદ્દેશીને એ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે એ શબ્દ जन् ધાતુ પરથી નીકળે છે અને એમાં જે જન્મ લે તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે. જૈન દર્શનમા મૈત્રીના આ વિશિષ્ટ તત્ત્વ પર અગાઉ ધ્યાન ખેચ્યુ છે. વિશાળ મિત્રભાવ સમસ્ત પ્રાણીવર્ગ સુધી લબાવ્યો છે એમા પોતાના ધર્મબધુ કે મનુષ્યસમાજની મર્યાદા નથી પણ સર્વ ગતિના સર્વ પ્રાણીઓ સુધી એની વિશાળતા લબાવી છે

૨. ઉપર પ ચ શ્લોકમાં જણાવ્યુ તે દલીલ મુજબ સર્વ પ્રાણીઓ તારા 'બધુઓ' છે. માતા, પિતા, સ્ત્રી, ભાઈ, બહેન, પુત્ર આદિ સગાઓનુ સમુચ્ચય–નામ 'બધુ' છે, અને તારા સગપણનો વિશાળ નજરે વિચાર કરીશ તો સર્વ તારા બધુઓ છે તારા એક અથવા બીજા સબધમા સર્વ પ્રાણીઓ અનેક વખત આવી ગયા છે આ દૃષ્ટિએ જોતા તારે કોઈને પોતાના દુશ્મન કે પરાયા ગણવા ન ઘટે.

આ તો ભવાંતરની વાત થઈ કોઈ પ્રશ્ન પણ ઉઠાવે કે એ વાતની પ્રતીતિ કેમ થાય? એમને પણ સર્વત્ર મિત્રભાવ રાખવા માટે બીજા દૃષ્ટિબિદુથી સમજાવે છે કોઈને શત્રુ ગણવો અથવા કોઈના તરફ શત્રુવટ રાખવી એટલે દ્વેષ થવો, દ્વેષ એટલે અ ત કરણની કાલિમા–કાળાશ અને એ કાળાશથી મન ગ દુ (કલુષિત) થાય છે

મનને રૂપી દ્રવ્ય સમજીએ તો તેમા શુકલ વર્ગણા અને શ્યામ વર્ગણા સભવે છે, અને તે તેમ જ છે પ્રત્યેક વિચારને આકાર હોય છે અને જેને વિશિષ્ટ જ્ઞાન (મન પર્યવજ્ઞાન) થાય તે અદરના વિચારનો આકાર જોઈ શુ વિચાર કર્યો તે જાણી શકે છે જ્યારે મનમા દ્વેષ થાય ત્યારે આખુ ચિત્ર તદ્દન કાળુ થઈ જાય છે તુ તારા મનનુ આવુ કાળુ ચિત્ર દોરવા ઇચ્છતો હોય તો જ અદર શત્રુતાને કે વૈરભાવને સ્થાન આપી શકે તારે ધ્યાનમા રાખવુ કે ઉક્ત પ્રકારનુ મન તારા પુણ્યનો નાશ કરનાર છે એટલે કે તારા વિકાસને વીખી નાખનાર છે આથી તારો વિકાસ અટકી જશે, એટલુ જ નહિ પણ અધોગતિ થઈ જશે

વાસ્તવિક રીતે તો સામો માણસ કદાચ તને નુકસાન કરનાર હોય તો પણ તુ વિશાળતા રાખ એ વિશાળતા, એ ઉચ્ચ મનોદશા, એ મહાનુભાવતા, એ સૌજન્યને તારા અન્તરમા બરોબર ઉતાર પછી તને કદી વૈર જાગશે જ નહિ તુ નિરર્થક વૈર કરવાનો તો વિચાર પણ ન કરે એમ માનીએ, પણ કારણ–પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય તો પણ તારા મનની ખાનદાની બતાવ અને આ દુનિયામાં કોઈ પણ પ્રાણી તારો દુશ્મન નથી, ન જ હોઈ શકે, એમ પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી અચળ ધ્યાન–વિચારણાથી ભાવ તુ એની મજા જોજે, એમા તારો ઉચ્ચગ્રાહ અનુભવજે અને એથી તારા સસ્કાર સુધારી આગળ વધજે આ જીવનનો ઉદ્દેશ છે તે ભૂલતો નહિ અને નિરર્થક ગૂચવણમા પડી તારા વિકાસને બગાડી નાખતો નહિ.

'ખરડાયેલું મન સુકૃત્યનો નાશ કરનારું છે.' એના અંતરમાં આ વિશિષ્ટ ભાગ વિશ્રાસને અંગે છે તે જરા ઊંડા ઊતરવાથી પ્રાપ્ત થશે. કોઈની માને ગોરચા માંડવાની નફીક્ત આદર્યા પછી મનમા કેવી કેવી રચનાઓ કરવી પડે છે, એ પર વિચાર કરીશ તો આ બાત સમજાશે.

૩ આ સબંધમા તને એક વાત કહેવાની છે. એક પ્રાણી પોતાના કર્મના ઉદયને લઈને તારી ઉપર કોપ કરે, કદાચ તને એકાદ ગાળ દે કે તારું અપમાન કરે તો શું તારે પણ તેના તરફ તેવા જ થવું? તારે પણ તેના ઉપર ક્રોધ કરવો? તો પછી તારામા ને તેનામા ફેર શો રહ્યો?

પૂર્વ કાળમા એક સાધુ બહાર જતા હતા રસ્તે એને ધોબી મળ્યો. એ ધોબી સાધુને અથડાઈ ગયો, સ્વભાવે ક્રોધી હતો એટલે સાધુને માર મારવા લાગ્યો. સાધુએ એક-બે ધોકા ખાધા, પરંતુ પછી સહન ન થઈ શકવાથી સાધુ સામે લાતો મારવા લાગ્યો. ધોબી મજબૂત હતો. સાધુને વધારે માર પડ્યો એટલે તેણે કોઈ દેવને સંભાર્યો દેવ આવીને છાનો ઊભો જોયા કરે છે કે સાધુ માર ખાય છે અને સામે લાતો મારે પણ છે. સાધુએ દેવને પૂછયું: "આમ ઊભા ઊભા જોયા શું કરો છો? મને મદદ કરો." દેવે કહ્યું: "હું તો સાધુને મદદ કરવા આવ્યો છુ, પણ અહીં તો બે ધોબીને જોઉં છું." સાધુ આ જવાબ સાંભળી સજ્જડ થઈ ગયા.

જેને 'ધોબી' થવું પાલવે તે કોપ કરનાર ઉપર કોપ કરે, બાકી જે મિત્રભાવ સમજે એ તો સામાના આત્માને હાનિ થતી જોઈને ખેદ પામે, પણ પોતાની સમતા જરા પણ ન ગુમાવે. વિશિષ્ટતાની પરીક્ષા આવા પ્રસંગે જ થાય છે. મિત્રભાવની વાતો કરવી સહેલી છે, પણ આવો પ્રસગ આવે ત્યારે મન ઉપર કાબૂ રાખવો અને પોતે પણ ધોબી ન થવું એમા જ ખરી કસોટી રહેલી છે

૪. કોઈ પણ પ્રકારનો કજિયો, કંકાસ કે કલહ કરવો એ સજ્જન માણસનું કામ નથી સજ્જન-સત્પુરુષ કોણ કહેવાય તે તું સમજી લે જે ધોબીની સાથે ધોબી થાય તે સજ્જન નથી સત્પુરુષ તો તે કહેવાય જેને પોતાની જાત ઉપર કાબૂ હોય, જેનામાં ક્ષમા-ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય અને જે આત્મ-વિચારણામા સ્થિર રહી ઊંડો ઊતરી જતો હોય

એક સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકમા સજ્જનના ×બાર લક્ષણો બતાવ્યા છે. તેમા ક્ષમાગુણને દ્વિતીય સ્થાન આપ્યુ છે. ક્રોધનો પ્રસગ આવે ત્યારે શાંત રહેવું અને મન પર કાબૂ રાખવો એ અસાધારણ ધૈર્ય સૂચવે છે એ નિર્બળતાનું ચિહ્ન નથી, પણ ખરેખરી મર્દાનગી છે. જમણા ગાલ પર ધોલ વાગે ત્યારે સામો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ છતા ડાબો ગાલ ધરવો એ અસાધારણ મનોબળ વગર બનવું અશક્ય છે ખરો સત્પુરુષ એવો પ્રસંગ આવે ત્યારે શાંતિનું ધ્યાન કરે છે, શાંતિના આંદોલનો ફેલાવે છે અને શાંતિમય વાતાવરણ કરી મૂકે છે. જ્યાં શાંતરસની ખરી જમાવટ થઈ હોય ત્યાં કોપ, ક્રોધ, ધમાલ કે કંકાસને સ્થાન ન જ હોય.

× બાર લક્ષણો આ પ્રમાણે છે —તૃષ્ણાછેદ, ક્ષમાભજન, મદત્યાગ, પાપમાં રત્યાભાવ, સત્યવચન, સાધુપદઅનુસરણ, વિદ્વત્સેવન, માન્યને માન, દુશ્મનનો વિનય, સ્વગુણ પર છાદન, કીર્તિપાલન અને દુઃખી પર દયા

હે આત્મા! તુ તો સમરસના સમુદ્ર કે જળપ્રવાહમા વિહરનાર છે. જે ગગાજળમા નાહ્યા હોય અથવા તેમાં ડૂબકી મારતા હોય તે કદી ખાબોચિયા સામુ જુએ પણ ખરા? સમરસ એ સરોવર કે સમુદ્રના જળ જેવુ છે જ્યારે ક્રોધ એ ગંધાતા ખાબોચિયાનુ જળ છે. તારા જેવો સમરસનો ગ્રાહક તે આવા ગધાતા પાણી સામે કદી દૃષ્ટિ કરે ખરો? કદાચ આવી ભરાણો હોય તો તેમા તે આનદ માને ખરો? માટે ભાઈ! તુ કલહ–કકાસને તજ. કદાચ તારી પાસે એના ખચાવો હશે, તુ એમા સકારણ તારા ગુન્હા વગર આવી ભરાણો હઈશ, તો પણ તને તે શોભતી વાત નથી તારે ત્યા કલહ–કકાસનુ નામ ન હોય, તને તે શોભે નહિ અને તારે તેનો પડછાયો પણ લેવો ન ઘટે

તુ કોણ? તે અનેક ગુણોનો પરિચય કર્યો છે, તુ ગુણોના સબધમા આવ્યો છે, તુ એનાથી પુષ્ટ થયો છે 'પરિ' એટલે ચારે તરફ અને 'ચય' એટલે વૃદ્ધિ. આ સ્થિતિમાં તુ કેવો હોવો જોઈએ તે વિચાર હસનુ કાર્ય શુ છે તે વિચાર એ દૂધમાથી પાણી જુદુ કરે છે અને દૂધ ખેચી લે છે જો તને ગુણનો ખરો પરિચય થયો હોય તો તુ હસવૃત્તિ ગ્રહણ કર, સારુ હોય તે ગ્રહણ કર અને ફોફા–ફોતરા ફેકી દે તારા જેવા ગુણપરિચયથી પુષ્ટ થયેલાને કકાસ કે વેર હોઈ શકે જ નહિ તારા દૂધશોધનમા જળ આવી જાય તેનો ત્યાગ કર તારી પોતાની પુષ્ટિ જળથી થવાની નથી અને તારામા દૂધ અને જળને જુદા પાડવાનુ વૈદગ્ધ્ય આવી ગયુ છે એટલે દૂધને ગ્રહણ કર અને જળને ફેકી દે

'સમરસનો મત્સ્ય' અને 'હસની વિવેકશક્તિ' આ બન્ને વાત મૈત્રીને ખૂબ પુષ્ટ કરનાર છે એનો અદરનો આશય જો બેસી જાય તો અતરાત્મા ખૂબ પ્રસન્ન થાય એવો એમાં ચમત્કાર છે.

૫ સમરસનો મીન કેવા વિચાર કરે છે અને એનો અતર–આશય કેટલો ઉચ્ચ હોય તેનો એક આવિર્ભાવ અત્ર રજૂ કરાય છે એ દશા ખૂબ ખીલવવા યોગ્ય છે. એ અભ્યાસ અને પરિશીલનથી પ્રાપ્ય છે એ ભાવ આપણે જરા સક્ષેપથી અવગાહી જઈએ

મૈત્રીવાસિત પ્રાણી વિચાર કરે કે જે મારા શત્રુ હોય, એટલે જે પોતાને મારા શત્રુ માનતા હોય તે પોતાનો મત્સર તજી દો વિરોધપણાવાળા મનને દૂર કરી, શત્રુવટની બુદ્ધિ ફેકી દો અને તેમ કરીને તેઓ પણ સુખી થાઓ!

મત્સર દૂર થાય એવુ એ ઈચ્છે તે પોતાના હિત ખાતર નહિ, પણ સામા પ્રાણીની ઉન્નતિ તે રીતે જ થાય એવી એની અતરની મૈત્રી–પ્રેમભાવના એમા હોય છે તે સાથે એમ પણ ઈચ્છે કે એવા પ્રાણીઓની શિવસુખવાસ પ્રાપ્ત કરવા પ્રત્યે પરિણતિ થાઓ એ પોતાના વિરોધી સત્ત્વોનો પણ ઉદ્ધાર થાય તેમ હૃદયથી ઇચ્છે છે, અને તેઓ સાંસારિક દૃષ્ટિએ સુખી થાય એટલુ જ ઇચ્છીને અટકી ન જતા તેઓનો વિકાસ સુધરી જાઓ, તેઓ મત્સર વગેરે

અતરગ શત્રુ પર વિજય મેળવી શિવપુરપ્રાપ્તિ માટે પ્રેરિત મનવાળા થાઓ એવી એ ઇચ્છા કરે આ અતિ વિશિષ્ટ ભાવના લખી જવી કે વાચી જવી જેટલી સહેલી છે તેટલી ક્રિયામા મૂકવી સહેલી નથી અતરથી દુશ્મનને પણ સુખ અને મુક્તિ ઇચ્છવા એ અસાધારણ ઉચ્ચ ભાવના અને ચિત્તનુ પરમ ઔદાર્ય છે.

જ્યારે હૃદયમા આવો વિશાળ ભાવ આવે છે, જ્યારે શત્રુ ઉપર સાચો સમભાવ આવે છે, જ્યારે શત્રુનુ પણ સારુ થાય એવો અતરનો આશય વ્યક્ત થાય છે ત્યારે મૈત્રી એના વિશિષ્ટ આકારમા રજૂ થાય છે

મૈત્રીભાવનાવાળો કોઈને તેના શત્રુ માને નહિ અને જે પ્રાણી શત્રુ ગણતા હોય તેના સબધી તે શુ ધારે તેને લગતી આ હકીકત છે આ વાત ખાસ ધ્યાનમા રાખવી. આવા વિશાળ મનોરાજ્યમા વિહરનારો સમરસ–મીન કેવા ઉચ્ચ આશયવાળો હશે તે કલ્પી લેવુ; અને જ્યા આવી વિશાળ ભાવના હોય તેના હૃદયમા મત્સર હોય એ તો કલ્પી પણ શકાય નહિ એવા પુરુષને કોઈની સામે મોરચા માડવાના ન હોય, કોઈની સાથે યુદ્ધ કરવાના ન હોય કે કોઈ સામે ટક્કર ઝીલવાની ન હોય એનામા અત્યત સ્થૂળ અને માનસિક બળ હોય છે તેનો ઉપયોગ એ મિત્રબુદ્ધિના વિકાસમાં કરે છે. એ સર્વત્ર બંધુભાવ જુએ છે અને એ આનદ–કલ્લોલમા વિલાસ કરે છે

૬ એક મહાન સત્ય કહે છે જો પ્રાણી એક વાર હૃદયપૂર્વક સમતારસનો એક લવલેશ પણ આસ્વાદ કરે તો પછી એને એનો શોખ થતા વાર ન લાગે. આ તદ્દન સ્પષ્ટ વાત છે

માણસને અફીણનુ વ્યસન કેમ લાગે છે? પ્રથમ સ્વાદ કરવા જરા લે, પછી સહેજ વધારે લે, પછી ન લે તો ચાલે જ નહિ આ રીતે જો સમતારસનુ વ્યસન પડી જાય તો પછી જીવન સમતામય થઈ જાય, પણ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે એક વખત જરા પણ સમતા અતકરણપૂર્વકની જોઈએ પછીની વાત એની મેળે–સ્વત આવી જશે.

તમે એક વાર જરા સમતારસ ચાખો કાઈ નહિ તો ઉપાધ્યાયજીના આગ્રહથી ચાખો એની મજા જુઓ પછી તો તમને એનુ વ્યસન પડી જશે–એના વગર ચાલશે નહિ તમે જ્યારે ઢોગ વગર, દભ વગર, હૃદયના ઊડાણથી સમતા ધારણ કરશો, સર્વ પ્રાણી તરફ બધુભાવ દર્શાવશો ત્યારે તમને એવી મજા આવશે કે એનુ વર્ણન તમે નહિ કરી શકો અને પછી તો તમારો વિકાસ એ માર્ગે ખૂબ વધતો જશે

આ જીવનનું પ્રધાન કર્તવ્ય વિકાસક્રમને સુધારી દેવાનુ છે આપણે ચારે તરફથી એટલા બધા રાગ, દ્વેષ, મોહ, મદ, મત્સરના વાતાવરણમાથી આવેલા હોઈએ છીએ કે કદાચ એનો સર્વથા ત્યાગ એકદમ મુશ્કેલ પડે, પણ એના ત્યાગના માર્ગે ચડી જવાય તો વિકાસ-માર્ગ જરૂર સરલ થઈ જાય, અને તે આશયથી જ સમતાલવને ચાટવાનો અત્ર ઉપદેશ છે, એ પ્રેરણા બહુ વિચારપૂર્વક આદરણીય છે. એનો આનદ અનુપમ છે પણ માત્ર અનુભવગમ્ય છે,

૭. મત્રીવાસિત ચિત્તને વિચાર થાય છે કે પ્રાણીઓ શા કારણે પાપમા પડતાં હશે ? એનું કારણ તપાસતા એને જણાય છે કે પ્રાણીઓ ઘણુ ખરુ પોતાના અભિમાનથી તદ્દન મૂર્ચ્છિત દશામા પડી જાય છે અને તેઓની ચેતના તદ્દન ચાલી જાય છે, તેઓનુ ભાન ખલાસ થઈ જાય છે પ્રાણીઓને પોતાની સમજણ માટે ઘણુ અભિમાન હોય છે. એનો અભિપ્રાય ઘણીખરી વખત અધૂરુ જ્ઞાન, અનુભવનો અભાવ અને દીર્ઘદૃષ્ટિની ગેરહાજરીને લઈને થયેલ હોય છે આવા તુચ્છ વિચારોના અભિમાનની મૂર્ચ્છામા પડી પ્રાણી ગમે તેવાં પાપો કરી બેસે છે, અને પાપો કરે એટલે એના ફળો તો પછી ચાખવા જ પડે તેમાં નવાઈ નથી. નવાઈ નથી એટલુ કહેવાથી વાત પતે તેમ નથી

પ્રાણી જાણે છે કે પોતાને પરભવનુ જ્ઞાન નથી, પોતામા કોઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાન નથી અને છતાં એ પોતાના મગજના ફાંટામા બહુ ચુસ્ત રહે છે આ વ્યાધિ પાશ્ચાત્ય સસ્કારના આગમન પછી વધતો જાય છે. એમા ઊડા અભ્યાસ કરતા છીછરાપણુ (ઉપરચોટિયાપણુ) ઘણુ છે છેવટનો અભિપ્રાય બાધતા પહેલા પ્રેમપૂર્વક સાદર અભ્યાસ અને વિચારણાની જરૂર છે

વિચારણા વગર માત્ર પૂર્વબદ્ધ વિચાર, ઓછા અભ્યાસે કરેલા નિર્ણયો અને આધારભૂત મૂળ પ્રકાશની અવજ્ઞાથી કરેલા નિશ્ચયો ઉપર મુસ્તકીમ રહેવામા આવે તો એના પરિણામે ગાડુ ગમે ત્યા ભરાઈ પડે છે, તેમા આશ્ચર્ય પામવા જેવુ કશું નથી કોઈ પણ પ્રાણી પોતાના ગમે તેવા મતના આધારે કરેલા નિર્ણયોના અભિમાનને વશ થઈ કાર્યો કરવા લાગે તો એ ખરેખર દુ ખનો વિષય બને છે મૈત્રીવાસિત પ્રાણીને ખેદ થાય કે એવા પ્રાણીઓ શા માટે પાપમા પડતા હશે ?

તે વધારે એમ પણ વિચારે કે એવા પ્રાણીઓ જિનવચનને રસપૂર્વક શા માટે સ્વીકારતા નહી હોય ? જિનવચનમા ભૂતદયા, મત્સરત્યાગ અને અતિમ સાધ્ય નિર્વાણ હોય છે. એ જો પ્રાણીને પ્રાપ્ત થઈ જાય તો એની મૈત્રી વિશ્વબધુત્વ સ્વીકારે અને એમ થાય તો તેવા પ્રકારનો પ્રાણી બચી જાય, તરી જાય, મુક્ત થઈ જાય એને જિનવચન ઉપર જે આકર્ષણ છે તે પોતાના ધર્મના કારણે ન જ હોય એણે સારી રીતે તપાસ, ચર્ચા, અભ્યાસ કરીને એ વચનમા રહેલ અપાર મૈત્રી–વિશ્વબધુભાવ બરાબર અનુભવ્યો છે અને એ દશા સાર્વત્રિક કરવી એ એવા જીવનનો ઉદ્દેશ હોય છે એને નવાઈ લાગે છે કે આવી વિશાળ ભાવનાને પ્રતિપાદન કરનાર જિનવચનને પ્રાણીઓ આદર અને પ્રેમપૂર્વક શા માટે નહી સ્વીકારતા હોય ?

આ મૈત્રીવાસિત ચેતનનો ઉદ્ગાર છે. એને પ્રાણીને પાપકર્મમા પડતા જોઈ ધ્રૂજ આવે છે, એને કકાસ–ક્લેશ જોઈ ત્રાસ થાય છે, ને મૈત્રીભાવનાના પરિપૂર્ણ સાક્ષાત્કારને સદા ઝખે છે એને હૃદયમાં પચાવી એ જે ઉદ્ગાર કાઢે છે તેને યથાપ્રકારે સમજવાની જરૂર છે. એમા અન્યના અસ્વીકારનો ધ્વનિ નથી, પણ ઉત્કૃષ્ટ રસાસ્થાનના સ્વીકારની વિજ્ઞપ્તિ છે અને તે અતરની ઊર્મિમાથી ઊછળેલ છે એમા હહા શબ્દ મૂકીને ઊર્મિના આદોલન બતાવ્યા છે.

એ એક શબ્દ આખા વિચારની ભવ્યતામા ખૂબ વધારો કરે છે એને એ સ્વરૂપે સમજી ચેતન ઉપસહારમા પ્રવેશ કરે છે.

૮. છેવટે શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ કહે છે કે જેઓના ચિત્ત વિમળ થયાં છે એટલે જેનામાથી મળ સર્વથા ગયો છે અથવા ઘણો ઓછો થયો છે તેઓ પરમાત્મભાવમા પરિણામ પામો જેઓને હૃદયની શુદ્ધિ થઈ છે અને મૈત્રીભાવનાનો જેને સાક્ષાત્કાર થયો છે તે ધર્મધ્યાનને પાત્ર થાય છે અને તેવો પ્રાણી અતરાત્મભાવમા પ્રવર્તી પરમાત્મભાવ ઉપર એકાગ્ર થાય છે મૈત્રી ધર્મધ્યાન સાથે અનુસધાન કરે છે, ધર્મધ્યાન આત્માને સન્મુખ કરે છે સન્મુખ થયેલા આત્માનુ સાધ્ય મુક્તિ છે અને તેનો ઉપાય પરમાત્મભાવમા પરિણમન છે.

પરમાત્મા શુદ્ધ નિરજન બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, નિરજન નિરાકાર છે, અનત અવ્યાબાધ સુખના ભોક્તા છે આત્માની મૂળ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા છે અને અજરઅમર થઈ અનંત જ્ઞાનદર્શનમા રમણ કરી સ્થિરતારૂપ ચરિત્ર પામેલા છે એ પરમાત્મસ્વરૂપ સાથે એકભાવ–એકતાન લાગે એ ધર્મધ્યાન છે વિમળ આત્માનુ લક્ષ્ય તો એજ હોય એને પછી કાંઈ સસારના નાચો નાચવાના હોય નહિ, નામા માડવાના હોય નહિ, અવ્યવસ્થિત દોડાદોડી કરવાની હોય નહિ પરમાત્મદશાના નાદમાં એ અનાહત નાદ સાભળે અને આત્મવિકાસ વધારતા જાય

મૈત્રી જ્યારે ખરી વિકાસ પામે અને એના પરિપૂર્ણ આકારમાં જામે ત્યારે આવી વિશાળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે વિમળ આત્માના વિલાસો અનેરા હોય છે, એના ઉડ્ડયન જબરજસ્ત હોય છે અને એની ભાવના અતિ વિશાળ હોય છે

'સર્વ જીવો સમતા–અમૃતનુ પાન કરી તેમા વિલાસ કરો'–આ મૈત્રીનુ ઉત્કૃષ્ટ ધ્યેય અને ચિતવન હોય છે. એને હૃદયથી એમ થાય કે સર્વ પ્રાણીગણ સમતા–અમૃતપાન કરી, એ રસપાન વારવાર કરી ખૂબ આનદ માણો એનો આનદ કેવો હોય તેનુ વિવેચન કરવાની જરૂર હવે ન હોય. સમતારસના પાન અદ્‌ભુત આનદને આપનારા છે, અને કર્યા હોય તો અનુપમ આનદને વિસ્તારનાર છે

મૈત્રી–મિત્રભાવ–વિશ્વબધુત્વ કરનાર પોતાનો વિચાર કરવા કરતા સર્વ પ્રાણીનો ખૂબ વિચાર કરે છે એને પોતાની સાથે સર્વને લઈ જવા ભાવના થાય છે, મૈત્રીભાવનાનુ એ સાચું રહસ્ય છે

ઉપસહાર ખૂબ સુંદર રીતે કરવામાં આવેલ છે એ દશા જ્યારે આવે ત્યારે મૈત્રીનો વિસ્તાર કેટલો વધી જાય છે તે વિચારવુ વિનય–ચેતનને ઉપદેશ કરવા દ્વારા લેખકમહાશયનું નામ આપણે ઉચ્ચારીએ છીએ આ મૈત્રીભાવનાનો સાર છે, ખૂબ આકર્ષક છે, હૃદયમા ઊતરી જાય તેવો માર્મિક છે અને સ્વપરને પરિપૂર્ણ નિર્મળ લાભ આપનાર છે.

ઉપસંહાર : મૈત્રી

યોગનુ એક સુપ્રસિદ્ધ સૂત્ર છે કે अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः। (૨–૩૫) એટલે એક પ્રાણીમા જ્યારે અહિંસા બરાબર જામી ગઈ હોય, એ સિદ્ધ થઇ હોય ત્યારે એની આસપાસના વાતાવણમા પણ વૈરનો ત્યાગ પ્રવર્તે છે કહેવાની વાત એ છે કે એવો પ્રાણી પોતે હિસા તો ન જ કરે, પણ એની છાયામાં, એના આજુબાજુના વાતાવરણમા પણ હિસક ભાવ ઊડી જાય છે. મહાતપસ્વી સાધુ કે સિદ્ધ યોગીના સાન્નિધ્યમાં આ દશાનો અનુભવ થાય છે. શ્રી તીર્થ કરદેવના વિહારપ્રદેશમા અને સમવસરણમાં પ્રાણી કુદરતી વૈર પણ ભૂલી જાય છે એ આ યોગસિદ્ધિનો ચમત્કાર છે કોઈ સિદ્ધ યોગીને મારવા કે તિરસ્કારવા આવે તે જ્યા નજીક આવે ત્યા અવાક્ થઇ જાય છે, તે આ વિશિષ્ટ ગુણનુ પરિણામ છે- એના કષાયજિત્ અ ત.કરણની છાયા એવા વાતાવરણમા પડે છે અને પ્રાણી સ્વાભાવિક વૈર પણ ભૂલી જાય છે.

મૈત્રી રાખવામા કે તે આદર્શના પોષણમા અત્યત આનંદ છે એક તો આ જીવન ઘણુ ટૂકું છે; તેમા ઝઘડા-ટટા ઘટે નહિ એ પ્રથમ વાત થઈ ગઈ છે અને બીજી વાત એ છે કે ચેતનના ગૌરવને વૈરવિરોધ શોભતા નથી તુ કોણ ? તારુ મૂળ સ્થાન શુ ? તારો વાસ અહી કેટલો ? અને તુ અત્યારના વૈરવિરોધ કયા ભવ માટે કરે છે ? આ દૃષ્ટિએ ખરેખરો વિચાર કરવાની જરૂર છે. પ્રાણી વિનાકારણ મોટા કલહ જમાવે છે અને હેરાન થાય છે. અ તે કલહથી કાઇ લાભ મળતો નથી અને તેની ખાતર કરેલ ધન અને શક્તિનો વ્યય નિરર્થક નીવડે છે

વર્તમાન યુગના કલહો દ્વદ્વયુદ્ધ કે હથિયારની લડાઈનુ રૂપ લેતા નથી ન્યાયાસન પાસે જવુ, ત્યા લખાણુ કરવા માટે ગમે તેવા બચાવો કરવા અને સાચા-ખોટા ઘાટ ઘડવા એ પણ વૈરનો એક પ્રકાર છે એને સ્થાને શાતિથી સમાધાન હિતકારી છે, અલ્પ ખર્ચાળ છે અને બિલકુલ કચવાટ વગરનુ છે એ જીદના કે અન્ય કોઈ કારણે અદર અદર સમાધાન શક્ય ન હોય તો લવાદીનો માર્ગ આદરણીય છે ગમે તેમ કરીને વૈરવૃત્તિને અવકાશ ન મળે એવી પરિસ્થિતિ મૈત્રીવાસિત હૃદયવાળો જરૂર કરે એના ઘણા માર્ગો છે, જે વ્યવહાર-કુશળ માણુસ સમજી શોધી મેળવી શકે છે અત્યારે આપણે ન્યાયાસન પર ઉલ્લેખ કરતા નથી કારણ કે તે અસ્થાને છે મુદ્દા વૈરવિરોધ ઓછો કરવાનો છે એના સબધમા સલાહ આપનારા પણ આ દિશાએ ઘણુ કાર્ય કરી શકે અને તે પ્રમાણે કરતાં આપણે કેટલાકને જોઇએ પણ છીએ.

આપણે વિરોધ કોની સાથે કરવો ? જેઓ અતે આપણા જેવા પ્રાણીઓ છે તેઓ સાથે વિરોધ કરવો ઘટે ? તેઓ અનેક વાર આપણા સબધીઓ થયા હશે એ વાત તો

ઉપર થઈ ગઈ એ ઉપરાંત એક બીજું પણ દૃષ્ટિબિંદુ વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રત્યેક ચેતન મૂળ સ્વભાવે અનંત જ્ઞાનદર્શનવાન છે અને મોક્ષનો અધિકારી છે. (બહુ અલ્પસંખ્ય 'અભવ્ય'ની વાત બાજુએ રાખીએ છીએ.) એવા મોટી સંખ્યાવાળા પ્રાણીઓના આઠ રુચકપ્રદેશો નિર્મળ થવા શકય છે એવા મોક્ષ જવા યોગ્ય ચેતનો સાથે લડવું-વઢવું આપણને ઘટે ખરું ? એમની સામે આપણાથી મોરચા મંડાય ખરા ?

અને એવી રીતે વૈર વધારવાનું પરિણામ શું થાય? વૈરને પોષવા યંત્રો ગોઠવવાં પડે, સાધનો યોજવા પડે અને એ આખો વખત મનમાં અનેક ચક્રો ગોઠવવાં પડે. મનમાં દ્વેષ જામે, દ્વેષથી ધમધમાટ થાય અને એવા વાતાવરણમાં આત્મવિકાસ બગડી જાય, એટલું જ નહિ પણ બહુ પાછા પડી જવાય. એવા સાધનોના પરિણામ ગમે તે આવે તે જુદી વાત છે. એ આખી દ્વેષવૃત્તિ આત્મવિકાસની આડે આવનાર છે, અંતઃકરણને વિરૂપ, અસ્થિર અને અધોગામી બનાવનાર છે. જેનો આશય આત્મવિકાસમાં પ્રગતિ કરવાનો હોય તે આવે રસ્તે ચઢે નહિ.

સંસારનું સ્વરૂપ સમજનાર અને મૈત્રીવાસિત હૃદયવાળો કેવા ભાવો રાખે તે જ અત્ર પ્રસ્તુત છે વૈરવિરોધનું પૃથક્કરણ કરવું પડે તે આ ભાવનામાં અપ્રસ્તુત વિષય ગણાય. પણ મૈત્રીનું વિરોધી તત્ત્વ મૈત્રીની બરાબર સમજણ માટે સમજવું જરૂરી હોવાથી ટૂંકમાં પતાવી આપણે મૈત્રીના વાતાવરણમાં વિહરીએ મૈત્રીભાવનાના વિશિષ્ટ પ્રસંગો આપણને 'બૃહત્શાંતિ'-માં સાંપડે છે. તેમાથી મૈત્રીવાસિત જૈનહૃદય શું ભાવના કરે તેના બે ત્રણ પ્રસંગો ચૂંટી કાઢીએ તે ઇચ્છે છે કે—શ્રી શ્રમણસંઘને શાંતિ થાઓ, જનપદના સર્વ લોકોને શાંતિ થાઓ, રાજા અને અધિકારીઓ (પ્રેસિડેન્ટ, ડિક્ટેટર વગેરે)ને શાંતિ થાઓ, રાજાઓની આજુબાજુ રહેનાર મંત્રી-પ્રધાનમંડળને શાંતિ થાઓ, સંબંધીઓને શાંતિ થાઓ, શહેરીઓને શાંતિ થાઓ.

આ ભાવ જૈન હૃદયનો હોય એ આખા જનપદની શાંતિ ઇચ્છે એ આખા શ્રીસંઘની શાંતિ ઇચ્છે, એ અધિકારી વર્ગની શાંતિ ઇચ્છે એમાં એ કોઈ જાતની બાદબાકી ન કરે એમાં એ પોતાને અનુકૂળ હોય તેટલાની જ શાંતિ ઇચ્છે એમ નહિ સર્વ જનપદ અને તેના ભલા માટે યત્ન કરી રહેલ સત્તાની પણ શાંતિ ઇચ્છે એની વિશ્વદયા એટલી વિશાળ હોય કે એમાં એને મારા તારા એવો ભેદ કરવાની ઇચ્છા પણ ન થાય, એ તો અંતરના નાદથી બોલે કે

शिवमस्तु सर्वजगत परहितनिरता भवन्तु भूतगणा ।
दोपा· प्रयान्तु नाशं, सर्वत्र सुखीभवन्तु लोकाः ॥

"આખા જગતનું કલ્યાણ થાઓ, સર્વપ્રાણીઓ પારકાનું હિત કરવામાં તત્પર બનો, સર્વ દોષો નાશ પામો, લોકો સર્વ સ્થાનકે સુખી થાઓ" આમાં એને સ્વજન,

સ્વમતાવલબી કે સ્વસગાની મર્યાદા હોય જ નહિ. એ તો આખા જગતના સર્વ પ્રાણીઓ ખૂબ સુખી થાઓ, ઐહિક આમુષ્મિક સાચા સુખના ભોક્તા થાઓ અને સર્વ દોષોનો નાશ થઈ જાઓ–એવુ જોવા જ ઇચ્છે.

એને તો 'ગૃહે ગૃહે' શાતિ જોઇએ છે. એની પ્રાર્થના પોતે શાતિ મેળવીને એને સાર્વત્રિક કરવાની હોય છે અને એ તો अम्ह सिवं तुम्ह सिवं એવો જ વિચાર કરતો હોય છે.

આ ખરી વિશિષ્ટ જૈન મૈત્રીભાવના છે. એને રાજદ્વારી વાતાવરણમા અહિસાનો પ્રસાર દેખાય તો એ રાજી રાજી થઈ જાય અને એવા પ્રસગે પોતાથી બનતી સહાય સક્રિય સ્વરૂપે આપે શસ્ત્રસંન્યાસસમિતિઓ જીનિવામાં મળે તો એના આનદનો પાર ન રહે એ દુનિયામાથી દારુગોળા બંધ થતા જોવા ઇચ્છે. એ આખી જનતા પ્રેમમા રહે અને સ્વાર્થ-સઘટ્ટન વખતે લવાદીથી નિકાલ લાવે એવા એના આદોલનો હોય. એને અહિસક કાર્યક્રમમાં મૈત્રીભાવનુ પરમ પોષણ દેખાય અને જીવનની સાદાઈ તથા સ્વાવલબનના ઉપદેશમા એને મૈત્રીની પરમ પોષણા દેખાય.

આ આખા મૈત્રીના પ્રયોગમાં કદી એને અમુક વર્ગ કે વ્યક્તિને બાદ રાખવાનુ ગમે નહિ એના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ હોય કે એને નુકસાન કરનાર હોય તેને પણ એ સુખ જ ઇચ્છે અને તેનો દ્વેષાગ્નિ સદાને માટે દૂર થાય તેવુ સાચુ શાશ્વત સુખ મેળવે એમ પણ એ ઇચ્છે મૈત્રીની પોષણા કરવામા એને દભ ન હોય કે ગર્વ ન હોય, પોતાની વાત જ સાચી એવો દુરાગ્રહ ન હોય અને મનની વિચારધારા નિરતર ઉઘાડી હોય, એની પાસે સમજણપૂર્વકની દલીલને અવકાશ હોય અને એનો વિશાળ ભવ્ય આત્મા આખા વિશ્વ-બંધુત્વમા લયલીન હોય

એવો પ્રાણી લડાઈના સમાચાર સાભળી દુખી થાય, વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મનુષ્યના નાશને અગે થતો જોઈ એને ત્રાસ થાય, એને મનુષ્યના ખોરાક ખાતર અનેક જીવોની થતી કતલના ખ્યાલથી પણ દુખ થાય અને કોઈપણ જીવનો સ્વચ્છદથી પણ નાશ થતો જોઈ–જાણી એને ગ્લાનિ થાય, એની ભૂતદયાને મર્યાદા ન હોય, એમા અપવાદ ન હોય, એમા છીડાં કે બારીબારણા ન હોય. સાસારિક પ્રયોગથી થતી દુખશ્રેણી પર વેદના થાય. એ બને તેટલા પ્રાણીને ત્રાસમાથી છોડાવવા બનતો પ્રયાસ કરે અને એની વિશાળતા તરફ પ્રાણીવર્ગ આનંદની નજરે જુએ.

શ્રી વીરપરમાત્માને સગમદેવે છ માસ સુધી ઉપદ્રવો કર્યા, પણ અતે એ થાકીને ગયો ત્યારે પ્રભુની આખમા કેવળ કૃપાના આસુ આવી ગયા.

कृतापराधेऽपि जने, कृपामन्थरतारयोः ।
ईषद् वाष्पार्द्रयोर्भद्रं श्रीवीरजिननेत्रयोः ॥

એ ઘણી આગળ વધી જાય છે તે આખી ભાવના માનસદૃષ્ટિએ વિચારતા અને એનુ પૃથક્કરણ કરતાં જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે.

મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના બાર ભાવનાથી જુદી પડી જાય તેમ છે, કારણ તેમાં સાધ્ય એક હોવા છતાં દૃષ્ટિબિન્દુનો તફાવત છે એટલા માટે બાર ભાવનાઓને 'અનુપ્રેક્ષા' ભાવના કહેવામા આવે છે અને આ મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાને 'પરાભાવના' અથવા 'યોગભાવના' કહેવામા આવે છે તેના કારણો ઉપર દર્શાવ્યા છે.

અહી એક મુદ્દો જરા સ્ફુટ કરવાની જરૂર છે અનિત્યભાવનામા સર્વની અનિત્યતા બતાવી, સર્વ સબધો અલ્પસ્થાયી બતાવ્યા અને અહી તો સર્વને પોતાના માનવા અને સર્વ જીવો સર્વ પ્રકારે સર્વ સ્થાનકે સુખી થાય એવી ભાવના બતાવી એમાં મુદ્દો તદ્દન જુદો જ છે એમા વિરોધ દેખાય તો તેમાથી એકતા શોધી લેવાની છે અમુક દૃષ્ટિએ જે ત્યાજ્ય (તજવા યોગ્ય) હોય તે સર્વથા ફેંકી દેવા જેવા જ હોય એમ સમજવાનુ નથી પોતાના સ્વત્વસ્થાપનને અગે જે પરકીય લાગે તેનુ હિત ઇચ્છવાનો પ્રસગ આવે ત્યારે તેને આખા જગતની અપેક્ષાએ પોતાના ગણાય આ દ્વિર્ભાવ સમજવો એ સ્યાદ્વાદમાર્ગની વિશાળતા છે, અપેક્ષાવાદનો મહાન વિજય બતાવે છે અને એની બન્ને આખો ખુલ્લી રાખવાની આવડત સૂચવે છે અનિત્ય અને મૈત્રીભાવનુ સમિલન કરવામા આવે અને તેના સમીકરણમા એકતાનો અનુભવ થાય ત્યા અનેકાત મતની ઝાખી છે એમ સમજાય એનો મુદ્દો ઉપર દર્શાવાઈ ગયો છે એની વિશેષ પ્રતીક્ષા કરવાનુ કાર્ય દક્ષ વાચક પર છોડવુ તદ્દન સલામત ગણાય

મૈત્રીભાવનામા ખ્રિસ્તી પ્રજાનો Love – પ્રેમનો સિદ્ધાત તો શરૂઆતથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બૌદ્ધપ્રતિપાદિત મૈત્રી મનુષ્યજાતિથી આગળ વધતી નથી. જૈન મૈત્રી ભાવદયામય છે, ભૂતદયામય છે અને અહિસાના અપ્રતિહત વિશાળ સિદ્ધાન્તને ઉત્કૃષ્ટ આકારમા મૂકનાર છે. એનો વિસ્તાર ન દેખી શકાય તેવા સૂક્ષ્મ જતુથી માડીને તિર્યચ, મનુષ્ય, નારકો અને દેવો સુધી લબાય છે.

એ ભાવ–વિચારણામા મજા એ છે કે એમા ભાવના કરતી વખત મનમા વિષાદ આવે તેમ નથી, ગ્લાનિ થાય તેમ નથી, દુખ દેખાય તેમ નથી. એમાં આનદના કલ્લોલ છે, વિશાળતાના વિસ્ફુલ્લિગો છે અને શાતિના રસોનો પ્રસાર છે એ વિચારણા જ્યારે આવશે ત્યારે છાતી ગજ ગજ ફૂલશે, હૃદય વિશાળ, વિસ્તૃત અને ભાવવાહી બનશે અને મન નિર્મળતાને પામશે. એ કરનારને આનદ છે અને જેના પ્રત્યે થાય તેને સુખ છે. એમાં એકના સુખને ભોગે બીજાને સુખ નથી, પણ બન્ને પક્ષને આનદ અને આનદ જ છે. એ ભાવનાના રાજમાર્ગો ગ્રથકર્તાએ ખૂબ સુદર રીતે પોષ્યા છે અને તે પર ચીવટથી ચર્ચા પરિચયમાં કરી છે વિસ્તારભયે તે દૃષ્ટિબિન્દુઓ ઉપસહારમાં ફરી વાર ચર્ચ્યા નથી.

ભૂતદયાની વિચારણામાં લીન થયેલા આપણે કોઈ જાતના સંકોચ વગર આપણાં કાર્ય-ક્ષેત્રોમાં મૈત્રીને તો જરૂર સ્થાન આપીએ. આપણે રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં વિહરતા હોઇએ તો શસ્ત્રસન્યાસ અને લવાદી–ફેસલાની વાતને બને તેટલુ અનુમોદન આપીએ, દુનિયાની એકતા કરવા પ્રયત્ન કરીએ, દેશહિતને વધારીએ આપણે વ્યાપારમા હોઇએ તો પ્રામાણિક લાભ લેવા લલચાઈએ, હ્રદયની કોમળતા વિકસાવીએ. આપણે વકીલાત કરતા હોઇએ તો ક્લેશ-કંકાસ અલ્પ કરવાની સલાહ આપીએ. આ જીવનમાં પોતાનો કોઈ વિરોધી છે એવું માનીએ નહિ અને પ્રેમરસથી, આનદઉત્સાહથી વગર સંકોચે આહ્લાદપૂર્વક બોલીએ કે—

खामेमि सव्वजीवे, सव्वे जीवा खमंतु मे ।
मित्ति मे सव्वभूएसु, वेरं मज्झं न केणइ ॥

"સર્વ જીવો પ્રત્યેનો વૈરવિરોધ હુ ખમાવું છું, સર્વ જીવો મને ક્ષમા કરો. મારે સર્વ જીવો સાથે મૈત્રી છે અને મારે કોઈ સાથે વૈર નથી." પ્રત્યેક જૈન હ્રદય–પ્રત્યેક મુમુક્ષુ આ વાતને હ્રદયમા કોરી રાખે અને નજર સન્મુખ આવે તેમ ગૃહદ્વારમાં, પુસ્તકમા. ટેબલ પર લખી રાખે. આટલો આત્મવિકાસ આ ભવમા થાય અને સર્વત્ર બંધુભાવ અંતરના આશયથી પ્રકટે તો જન્મારો સફળ છે, કાર્યસિદ્ધિના દ્વાર સુધી ગતિ છે અને અતિમ સિદ્ધિ હસ્તામલકવત્ છે

આ મહાન ભાવનાને ભાવવામાં દભને કે ગોટાને સ્થાન ન ઘટે, એમાં મનના મનામણાં ન ચાલે, એમા બાહ્ય દેખાવ ન છાજે. એ તો હ્રદયની ઊર્મિઓ છે, આત્મતેજના ચમકારા છે અને સસારસમુદ્રને સામે કાંઠે બળતા શાશ્વત દીપકના દર્શન છે. सर्वत्र सुखीभवन्तु लोकाः એ વાક્યનુ પુન: સ્મરણ કરી શ્રી વિનયવિજયજીના નામસ્મરણ સાથે શ્રી વીર પરમાત્માની અવિચળ મૈત્રીને લક્ષ્ય કરતા અત્રે વિરમીએ અને સમતારસના પાનમાં વિલાસ કરીએ.

—***—

પ્રકરણ ચૌદમું

પ્રમોદભાવના

स्रग्धरा

धन्यास्ते वीतरागाः क्षपकपथगतिक्षीणकर्मोपरागा-
स्त्रैलोक्ये गन्धनागाः सहजसमुदितज्ञानजाग्रद्विरागाः ।
अध्यारुह्यात्मशुद्ध्या सकलशशिकलानिर्मलध्यानधारा-
मारान्मुक्तेः प्रपन्नाः कृतसुकृतशतोपार्जितार्हन्त्यलक्ष्मीम् ॥ क १ ॥
तेषां कर्मक्षयोत्थैरतनुगुणैर्निर्मलात्मस्वभावै-
र्गायं गायं पुनीमः स्तवनपरिणतैरष्टवर्णास्पदानि ।
धन्यां मन्ये रसज्ञां जगति भगवतस्तोत्रवाणीरसज्ञा-
मज्ञां मन्ये तदन्या वितथजनकथां कार्यमौखर्यमग्नाम् ॥ ख २ ॥
निर्ग्रन्थास्तेऽपि धन्या गिरिगहनगुहागह्वरान्तर्निविष्टा,
धर्मध्यानावधाना समरससुहिताः पक्षमासोपवासाः ।
येऽन्येऽपि ज्ञानवन्तः श्रुतविततधियो दत्तधर्मोपदेशाः,
शान्ता दान्ता जिताक्षा जगति जिनपतेः शासनं भासयन्ति ॥ ग ३ ॥

क १ वीतरागा અરિહંતો, તીર્થંકરો ક્ષપક કર્મનો ક્ષય કરનાર માર્ગ (શ્રેણી) ગતિ ગમન, વિકાસ उपराग ગ્રસન, ગ્રાસ, મલિનતા गन्धनाग હાથીઓમાં પ્રવર, જેની ગંધથી અન્ય હાથીઓ નાસી જાય છે सहज જન્મથી, સ્વભાવથી (અન્યના ઉપદેશ વગર) समुदित ઉદય આવેલ विराग વૈરાગ્ય, વિરક્તભાવ अध्यारुह्य આરોહણ કરીને, ચઢીને सकल પરિપૂર્ણ (પૂનમનો) धारा અખંડ પ્રવાહ, ધાર आरान् તીરપ્રદેશ, કાંઠો प्रपन्ना પામ્યા सुकृत સારાં કૃત્યો आर्हन्त्यलक्ष्मीम् અરિહંતપદની વિભૂતિઓ (અતિશય, પ્રાતિહાર્ય વગેરે)

ख २ तेषां વીતરાગોમાં उत्थ ઊઠેલા, ઉદ્ભવેલા अतनु અનેક गायं गायं ગાઈ ગાઈને वर्णास्पद અક્ષર બોલવાના સ્થાનો દંત, ઓષ્ઠ, તાળવું, કંઠ, જિહ્વા, ઉર (છાતી,) મૂર્ધ (મસ્તક) અને નાસિકા रसज्ञा જિહ્વા, જીભ, રસને જાણનારી अज्ञा ન જાણનારી वितथ નકામી जनकथा લોકવાર્તા, ગપ્પાંસપ્પાં मौखर्य વાચાળપણું

ग ३ निर्ग्रन्थ મુનિ गहन ઊંડો વનપ્રદેશ गह्वर ખીણ, પર્વતમાં ઊંડી નીચી જગ્યા अवधान ઉપયોગવાળા सुहित તૃપ્ત श्रुत જ્ઞાન वितत વિસ્તૃત, વિશાળ शान्त કષાય જીતનાર दान्त અંતઃકરણ જીતનારા भासयन्ति દીપાવે છે, શોભાવે છે.

दानं शीलं तपो ये विदधति गृहिणो भावनां भावयन्ति,
धर्मं धन्याश्चतुर्धा श्रुतसमुपचितश्रद्धयाराधयन्ति ।
साध्व्यः श्लाघ्याश्च धन्याः श्रुतविशदधिया शीलमुद्भावयन्त्य-
स्तान्सर्वान्मुक्तगर्वाः प्रतिदिनमसकृद्भाग्यभाजः स्तुवन्ति ॥ घ ४ ॥

उपजातिः

मिथ्यादृशामप्युपकारसारं, सन्तोषसत्यादिगुणप्रसारम् ।
वदान्यतावैनयिकप्रकारं, मार्गानुसारीत्यनुमोदयामः ॥ ङ ५ ॥

स्रग्धरा

जिह्वे प्रह्वीभव त्वं सुकृतिसुचरितोच्चारणे सुप्रसन्ना,
भूयास्तामन्यकीर्तिश्रुतिरसिकतया मेऽद्य कर्णौ सुकर्णौ ।
वीक्ष्यान्यप्रौढलक्ष्मीं द्रुतमुपचिनुतं लोचने रोचनत्वं,
संसारेऽस्मिन्नसारे फलमिति भवता जन्मनो मुख्यमेव ॥ च ६ ॥

उपजातिः

प्रमोदमासाद्य गुणैः परेषां, येषां [1]मतिर्मज्जति साम्यसिन्धौ ।
देदीप्यते तेषु मनःप्रसादो, [2]गुणास्तथैते विशदीभवन्ति ॥ छ ७ ॥

घ ४ चतुर्धा ચાર પ્રકારનો (જ્ઞાનાદિ) समुपचित જમાવેલી, એકઠી કરેલી श्लाघ्य પ્રશંસાયોગ્ય, વ્રતિની, શ્રાવિકાઓ शील સદ્ગુણ અથવા બ્રહ્મચર્ય मुक्तगर्वा ગર્વ–અભિમાન છોડી દેનારાઓ भाग्यभाज નસીબદાર, ભાગ્યશાળીઓ

ङ ५ मिथ्यादृश મિથ્યાત્વી, પ્રથમ ગુણસ્થાનકે રહેનાર પ્રાણી सार પ્રધાન प्रसार વિસ્તાર, મધુરભાષિતા वैनयिक વિનયને લગતું, વિનયનો मार्गानुसारी રસ્તે ચઢેલા

च ६ प्रह्व devoted, attached, તત્પર सुकृति સુંદર કર્મવાળા, નસીબદાર भूयास्ता થાઓ (દ્વિ પુ દ્વિ વ) श्रुति શ્રવણ सुकर्ण સારા કાન प्रौढ વિશાળ, અનર્ગળ उपचिनुत પ્રાપ્ત કરો रोचनत्व રુચિ, પસંદગી, આનંદ

छ ७ मज्जति ડૂબે છે, મગ્ન થઈ જાય છે साम्यसिन्धु સમતારૂપ સમુદ્ર देदीप्यते શોભે છે, ઝળકે છે विशद શુદ્ધ, નિર્મળ

---

१ પાઠાંતર मति सज्जति
२. પાઠાંતર तथैति

क १. તે વીતરાગને ધન્ય છે જેણે ક્ષપકશ્રેણીના માર્ગે ગતિ કરીને કર્મોનો ત્રાસ દૂર કર્યો છે (કર્મની રતાશ અથવા મલિનતા દૂર કરી છે), જેઓ ત્રણ લોકમા ગધહસ્તી સમાન છે, જેમનામા સહજભાવે ઊઠી આવેલા જ્ઞાનથી વિરક્ત ભાવ જાગ્રત થયેલો છે, જેઓ પૂર્ણિમાના પૂર્ણચદ્રની કળા જેવા નિર્મળ ધ્યાનની ધારાએ પોતાની આત્મવિશુદ્ધિથી આરોહણ કરીને તેમ જ સેંકડો સુકૃત્યો કરીને, અરિહત પદની સર્વ વિભૂતિઓ ઉપાર્જન કરીને મુક્તિના નજીકના પ્રદેશને પ્રાપ્ત થાય છે (તે વીતરાગો ધન્ય છે)

ख २. તેઓ (વીતરાગ–તીર્થંકર દેવો)ના કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા અનેક ગુણોદ્વારા અને તેમની સ્તુતિ કરવામા પર્યવસાન પામેલા તેઓશ્રીના નિર્મળ આત્મસ્વભાવદ્વારા વારવાર ગાન કરી કરીને અમે આઠે ઉચ્ચારસ્થાનોને પવિત્ર કરીએ છીએ ભગવાનના સ્તોત્રનો ઉચ્ચાર કરનારી જીભ છે તે જ રસને જાણનાર હોઈ ધન્ય છે એમ માનુ છું, બાકી જે જીભ નકામી લોકકથા કરનારી હોય કે કોઈના ભારમા અથવા વાચાળપણામાં ડૂબી ગયેલી હોય તે ખરા રસથી અજાણ છે એમ માનુ છું.

ग ३. પર્વતના શિખરની ઉપર, એકાત વનપ્રદેશોમા, ગુફાઓમા કે ઊડા પ્રદેશોમા બેસીને ધર્મધ્યાનમા ઉપયોગ દેનારા, સમતારસથી તૃપ્ત અને પદર દિવસના અથવા માસમાસના ઉપવાસ કરનારા સાધુઓ પણ ધન્ય છે અને બીજા જેઓ જ્ઞાનવાન (સાધુઓ) છે, શ્રુતજ્ઞાનથી વિશાળ બુદ્ધિવાળા છે, ધર્મનો ઉપદેશ આપી રહેલા છે અને જેઓ શાત છે, દાન્ત (દમન કરનારા) છે, ઇંદ્રિયોને જીતનારા છે અને જગતમા જિનેશ્વર ભગવાનના શાસનને દીપાવનારા છે તેઓ પણ ધન્ય છે.

घ ४. જે ગૃહસ્થો દાન આપે છે, શીલ પાળે છે, તપ કરે છે અને ભાવનાઓ ભાવે છે, જેઓ જ્ઞાનદ્વારા જામેલી શ્રદ્ધાપૂર્વક એ ચાર પ્રકારના ધર્મનુ આરાધન કરે છે તે ધન્ય છે. સાધ્વીઓ અને શ્રાવિકાઓ — જેઓ જ્ઞાનથી નિર્મળ થયેલી બુદ્ધિપૂર્વક શીલગુણને શોભાવે છે તે ધન્ય છે. એ સર્વને ગર્વથી રહિત થઈને ભાગ્યશાળી મનુષ્યો વારવાર દરરોજ સ્તવે છે–પ્રશસે છે.

ङ ५. મિથ્યાદૃષ્ટિઓમા પણ પ્રધાન ગુણ ઉપકાર હોય, સતોષ સત્ય વગેરે ગુણોનો વિસ્તાર હોય, ઉદારતા (મધુરભાષિતા) હોય, નિયત્રણનો પ્રકાર હોય તો તે માર્ગાનુસારી હોઇને અમે તેની પણ અનુમોદના કરીએ છીએ.

च ६. હે જીભ! તુ સારી રીતે પ્રસન્ન થઇને સારા નસીબદાર પ્રાણીઓના સુદર ચરિત્રનુ ઉચ્ચારણ કરવામા તત્પર બની જા અને મારા કાનો બીજા કોઈની કીર્તિના શ્રવણ તરફ રસિકતા બતાવવા દ્વારા આજ સારા, સાચા કાનો થઈ જાઓ. અન્યની પાસે અઢળક લક્ષ્મી જોઇ મારા નેત્રો આનદને પ્રાપ્ત કરો આ સસારમા તમારા જન્મનુ એ જ પ્રધાન ફળ છે

छ ७. પારકાના ગુણો વડે પ્રમોદ પામીને જેઓની બુદ્ધિ સમતાસમુદ્રમા મગ્ન બને છે તેઓમા મનની પ્રસન્નતા ખૂબ શોભે છે તેમ જ તેનામા તેજ ગુણો ખૂબ નિર્મળ થાય છે

गेयाष्टक*

विनय! विभावय गुणपरितोषं, निजसुकृताप्तवरेषु परेषु ।
परिहर दूरं मत्सरदोषं, विनय! विभावय गुणपरितोषम् ॥ विनय० ॥ १ ॥
दिष्ट्यायं वितरति बहुदानं, वरमयमिह लभते बहुमानम् ।
किमिति न विमृशसि परभागं, यद्विभजसि तत्सुकृतविभागम् ॥ विनय० ॥ २ ॥
येषां मन इह विगतविकारं, ये विदधति भुवि जगदुपकारम् ।
तेषां वयमुचिताचरिताना, नाम जपामो वारंवारम् ॥ विनय० ॥ ३ ॥
अहह तितिक्षागुणमसमानं, पश्यत भगवति मुक्तिनिदानम् ।
येन रुषा सह लसदभिमानं, झटिति विघटते [1]कर्मवितानम् ॥ विनय० ॥ ४ ॥
अदधुः केचन शीलमुदारं, गृहिणोऽपि परिहृतपरदारम् ।
यश इह सम्प्रत्यपि शुचि तेषां, विलसति फलिताफलसहकारम् ॥ विनय० ॥ ५ ॥
या वनिता अपि यशसा साकं, कुलयुगलं विदधति सुपताकम् ।
तासां सुचरितसञ्चितराकं, दर्शनमपि कृतसुकृतविपाकम् ॥ विनय० ॥ ६ ॥
तात्त्विकसात्त्विकसुजनवतंसाः, केचन युक्तिविवेचनहंसाः ।
अलमकृषत किल भुवनाभोगं, स्मरणममीषां कृतशुभयोगम् ॥ विनय० ॥ ७ ॥
इति परगुणपरिभावनसारं, सफलय सततं निजमवतारम् ।
कुरु सुविहितगुणनिधिगुणगानं, विरचय शान्तसुधारसपानम् ॥ विनय० ॥ ८ ॥

---

* રાગ : 'ભલા સોગઠીઆ—મારી સોગઠીઆ'ના રાગમાં ચાલે છે—પાંચમી ભાવનાનો રાગ જણાવ્યો હતો તેને મળતો આ પ્રમોદભાવનાનો રાગ છે એની પ્રતમાં જણાવે છે કે ટોડી રાગમાં ગવાય છે 'ઋષભ ભકી મેરે મન ભક્તિ વગી' એ દેશી એમ ત્યાં જણાવેલ છે

૧ પાઠાંતર निदान

૧. અહો વિનય ! તુ ગુણોના તરફ પરિપૂર્ણ પ્રમોદભાવ ધારણ કર. પોતાના સુદરકૃત્યોને પરિણામે અન્ય પ્રાણીઓમા જે પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થયેલુ દેખાય તે તરફ પૂર્ણ સતોષ દાખવ અને તેઓના તરફની ઇર્ષ્યા (અદેખાઇ)ના દોષને દૂરથી છોડી દે અને ગુણરાગનુ વિભાવન કર.

૨. કોઈ નસીબદાર અનેક પ્રકારના દાનો ખૂબ આપે છે, કોઈ આ સસારમા ખૂબ માનને પ્રાપ્ત કરે છે–એ સર્વ ઘણુ મજાનુ છે આવી રીતે પારકાના ઉત્કૃષ્ટ ભાગ્યના સબધમાં તુ એવા પ્રકારના વિચારો શા માટે નથી કરતો કે જેથી કરીને તેમના સારા કૃત્યોમા ભાગ પડાવવાનો તને પણ લાભ મળી જાય ?

૩. જે (મહાપુરુષો)ના મન વિકાર વગરના થયેલા છે, જેઓ આ પૃથ્વી ઉપર રહીને જગતનો ઉપકાર કરી રહેલા છે એવુ ઉચિત આચરણ કરનારાઓના નામો અમે વાર વાર જપીએ છીએ.

૪ આહાહા ! એક સહનશીલતા ગુણ જ અન્ય કોઇની સાથે સરખાવી ન શકાય તેવો છે (અસમાન છે) એ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના પરમ સાધન ગુણને તુ તીર્થકર દેવમા નિહાળ એવા ક્ષમાગુણ વડે ક્રોધનો ક્ષય થવા સાથે વૃદ્ધિ પામતા કર્મોનાં મૂળ કારણો પણ એકદમ ઘટવા મડી જાય છે.

૫. કેટલાક ગૃહસ્થો પણ પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને અતિ ઉદાર શ્રેષ્ઠ શીલને ધારણ કરે છે ન ફળે તેવા આબાના ઝાડને ફળ બેસે તેવો તેમનો પવિત્ર યશ અત્યારે પણ આ સસારમા શોભા પામે છે.

૬. જે વનિતા(સ્ત્રી)ઓ પણ બન્ને કુળને યશપૂર્વક સુદર ધ્વજાપતાકાવાળુ કરે છે એટલે સદ્‌ગુણોને પરિણામે પ્રાપ્ત કરેલ યશકીર્તિથી પિતા અને સાસરાનાં — બન્ને કુળોને અજવાળે છે તેઓનુ દર્શન સુચરિતથી સચિત કરેલ સુવર્ણ જેવુ છે અને આચરેલા સારા કૃત્યોનુ પવિત્ર ફળ છે.

૭ તત્ત્વવેત્તા મહાપુરુષો, સાત્ત્વિક યોગીઓ અને સજ્જન પુરુષોમા જે અલકારરૂપ થયા હોય, જેઓ હકીકતને સમજાવવામા અને તે પર વિવરણ કરવામા હસ જેવી પૃથક્કરણશક્તિવાળા હોય તેઓએ આ જગતના વિસ્તારને ખૂબ શોભાવ્યો છે તેઓનુ સ્મરણ કરવુ તે પણ ધન્ય, શુભ પ્રસગ–મહાન શુભ અવસરનો યોગ છે. (તે ધન્ય દિવસ ને ધન્ય ઘડી છે જ્યારે એવા પુરુષોનુ નામસ્મરણ પણ થાય.)

૮ એ પ્રકારે પરના ગુણોનુ સ્મરણ કરી તેમા આનદ માનવો અને તેનુ ચિતવન કરવુ તેને જીવનનુ સારતત્ત્વ ગણીને તારા આ અવતારને નિરતર સફળ કર સારી રીતે સ્થિત થયેલ ગુણના ભડારોનુ ગુણગાન કર અને શાંતસુધારસનુ પાન જમાવી દે

—x—

નોટ:—

१ सुकृत સારા કૃત્યો आत्त પ્રાપ્ત કરેલ वर પ્રધાનતા परेषु બીજાઓના मत्सर માત્સર્ય; અદેખાપણું
२ दिष्ट्या Fortunately, luckily આનંદોદ્ગાર છે ભલે, સારું (કેવળપ્રયોગી અવ્યય) वर બહુ સારું, Alright (કે૦ પ્રયોગી) परपरभाग પારકા પ્રધાન ભાગ विभजसि તું ભાગ પડાવે सुकृतविभाग પુણ્યનો ભાગ, પુણ્યમાં ભાગ
३ इह આ સંસારમાં विदधति કરે છે उचिताचरितं યોગ્ય આચરણ–કર્તવ્ય કરનાર, સદાચારપ્રવૃત્ત
४ अहह અહાહા (કે૦ પ્રયોગી) तितिक्षा સહનશીલતા असमान (Incomparable) અન્ય સાથે અનુપમેય निदान મુખ્ય સાધન, મૂળ કારણ रुषा ક્રોધ સાથે लसत् વધતા–વૃદ્ધિ પામતા विवरते ઘટી જાય છે, નાશ પામી જાય છે वितानम् સમૂહ
५ अदधु ધારણ કરે છે उदार શ્રેષ્ઠ परदार પરસ્ત્રી–પારકી સ્ત્રી विलसति દીપે છે, શોભે છે. फलित ફળ પામેલો अफल ન ફળે તેવો (unproductive)
६ वनिता સ્ત્રી साक સાથે कुलयुगल બન્ને કુળ (પિતા અને સસરાના). सुपताक સુંદર પતાકાવાળું, સુપ્રસિદ્ધ राक સુવર્ણ, સોનું विपाक પર્યવસાન, ફળ, પરિણામ, શુભ પુણ્યફળ
७ तात्त्विक તત્ત્વજ્ઞાની, ફિલસુફ सात्त्विक સત્ત્વગુણવાળી, યોગી अवतस મસ્તકસ્થાનીય, અલંકાર अ ખૂબ સારી રીતે अकृषत આકર્ષણ કર્યું भुवनाभोग દુનિયાનો વિસ્તાર योग અવસર
८ परिभावन સ્મરણ सार પ્રધાન (વિશેષ્ય–અવતાર) सफलय તું સફળ કર सुविहित (well settled) સારી રીતે સ્થિત થયેલા विरचय સારી રીતે બનાવ, ગોઠવ, કર

પ્રમોદ : પરિચય

क १ મનુષ્યસ્વભાવના મોટા ભાગનું બરાબર અવલોકન કરવામાં આવશે તો એક વાત બહુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવ્યા વગર રહે તેમ નથી. તે એ કે એને પોતાની નાની વાત ઘણી મોટી લાગે છે અને પારકાની મોટી વાત પણ નાની લાગે છે અને ઘણી વખત તો એમાં હેતુની કલ્પના કરી તેને ઉતારી પાડવાના પ્રયત્ન થતા જોવામાં આવે છે. અન્યના ગુણ જોઈને રાજી થવું, એની પ્રશંસા કરવી, એ ગુણોનું બહુમાન કરવું અને એ ગુણવાનની કદર કરવાની વૃત્તિ રાખવી એ બહુ ઓછી જગ્યાએ દેખાય છે.

આવી સ્થિતિ શા માટે છે? તેનો વિચાર કરવાનું આ સ્થાન નથી. પ્રાણીને જો ગુણ તરફ ખરો પ્રેમ થયો હોય તો તે વધારવાની ખાસ જરૂર છે એ વાત સર્વ સ્વીકારે તેમ છે. આદરવા પહેલાં એ ગુણ ઓળખવાની પણ તેટલી જ જરૂર છે અને ગુણને બરાબર ઓળખીને તેની પ્રશંસા કરવા દ્વારા એ ગુણો તરફ સપ્રેમ આદર વધારવો એ ગુણપ્રાપ્તિનો આદર્શ સિદ્ધ કરવાનો રામબાણ ઉપાય છે

ગુણ ઉપર રાગ થાય એટલે એની પ્રશંસા અનિવાર્ય છે. ગુણોના ધારક તરફ અસૂયા, મત્સર કે ઉપેક્ષા કોઈ રીતે ન જ ઘટે. જે ગુણ પ્રાપ્ત કરવો હોય તે પ્રથમ તો આદર્શમા રહે છે. ગુણવાનદ્વારા ગુણને ઓળખાય. ગુણવાનની પ્રશંસા કરવી તે ગુણની કિંમત કરવા સરખુ છે. જેને ગુણ પ્રાપ્ત કરવા હોય તેને ગુણ અને ગુણીની પ્રશંસા ખાસ કર્તવ્ય છે.

પ્રમોદભાવનામાં ઘણી અગત્યની બાબતો શીખવાની છે. તેનો મુદ્દો એક જ છે કે જ્યા આ ગુણજ્ઞ પ્રાણી ગુણ જુએ-જાણે ત્યા એનુ ચિત્ત હર્ષથી પ્રફુલ્લ થઈ જાય, એ ગુણવાન ઉપર વારી જાય, એ ગુણવાનને અનેક પ્રકારે અંતરથી અભિનંદન આપે, એ ગુણવાનની ઉપાસના નિષ્કામ વૃત્તિએ કરવા ઉદ્યત થઈ જાય અને એને ગુણવાનની ધૂન લાગે.

કેટલાક ગુણો સામાન્યતઃ દૂર હોય છે અને કેટલાક વધારે દૂર હોય છે. આદર્શ ગુણો દૂર હોવા છતા ખાસ પ્રાપ્ય છે. પણ તે દૂર હોવાને કારણે પ્રથમ એ જેનામાં હોય તેને ઓળખતા શીખવાની જરૂર ખાસ રહે છે. ગુણને ઓળખવા માટે ગુણવાનને અભિનંદન એ પ્રમોદભાવનાનો પ્રથમ નિયમ છે.

એ ભાવનાશીલ પ્રાણીમાં એક બીજો ગુણ પણ ખૂબ વિકાસ પામે છે અને તેનુ નામ સહિષ્ણુતા (Toleration) છે એ ગુણદૃષ્ટિ એટલી વિકાસ પામે છે કે એ સાધારણ વસ્તુ કે જનાવરમાં પણ ગુણ શોધી શકે છે અને એ કોઈ વ્યક્તિ, ધર્મ કે સંસ્થા તરફ તિરસ્કાર રાખતો નથી આ ગુણથી કેટલી વિશાળતા આવે છે તે આપણે ઉપસંહારમા ખાસ જોશું, પણ ભાવનાપરિચયમા એ દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રહે તે ઘણુ શિક્ષણીય હોઈ શરૂઆતમાં તેની તરફ ધ્યાન ખેંચવુ જરૂરી ધાર્યું છે.

પ્રમોદભાવનાને લઈને ગુણ શોધવાની વૃત્તિ જાગૃત થાય છે, એને લઈને પ્રત્યેક પ્રાણી-માથી ગુણ શોધી તેને તેટલા પૂરતુ માન આપે છે. એને પોતાથી વિકાસક્રમમા ઊતરતી કોટિના પ્રાણી તરફ પણ પ્રેમ આવે છે અને એનો પ્રેમ અમર્યાદિત બની વિશ્વભાવી થઈ જાય છે. એ જનાવરોમાંથી પણ ગુણ શોધી શકે છે. એ હાથી પાસેથી ચાલતા શીખે છે, કૂતરા પાસેથી નિમકહલાલી શીખે છે, અશ્વ પાસેથી ઉદ્યોગ શીખે છે, બળદ પાસેથી શ્રમનો મહિમા જાણે છે, ગધેડા પાસેથી ધીરજ શીખે છે એ નાના મોટા દરેક મનુષ્ય પાસેથી ગુણ શીખે છે. એમા એને વય કે જાતિનો બાધ આવતો નથી, એને પોતાના મોટાનાના સ્થાનનો ખ્યાલ થતો નથી, એ તો વિક્રમ જેમ ઉર્વશીને સ્થાને સ્થાને શોધતો હતો તેમ પ્રત્યેક જીવમાથી ગુણ શોધે અને તે મળે ત્યારે રાજી રાજી થઈ જાય. આ ત્રીજો અગત્યનો મુદ્દો પ્રમોદ-ભાવનામા પ્રાપ્ય છે તે શોધનારને જરૂર મળે તેમ છે.

એ જ મુદ્દાના પેટાવિભાગ તરીકે એક અતિ વિશિષ્ટ તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે એ છે કે સામાન્ય રીતે સ્રીજાતિનો અનેક રીતે તિરસ્કાર કરવાના પ્રસંગો ગ્રંથકારો લે છે જ્યારે પ્રમોદભાવનાવાળો તેમાથી પણ અનેક ગુણો શોધી તેની પ્રશંસા કરશે અને તેનુ જીવન

ધન્ય બનાવશે આ પ્રસગનો મહિમા એના ઉપયુક્ત સ્થળે ખાસ નોંધવામાં આવશે. પણ સ્ત્રીની મુક્તિ માનનાર જૈનદર્શનનુ આ વિશિષ્ટ મતવ્ય કેવુ સાર્થક થાય છે તે પ્રાચીન, અર્વાચીન વિચારધારા મારફત સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરવામા આવશે. આ અતિ અગત્યનો પેટામુદ્દો પ્રમોદભાવનામાથી સાપડે છે. તેનુ અત્ર માત્ર દિગ્દર્શન કર્યું છે.

એક આનુષગિક મુદ્દો અનેક ગુણો તરફ ધ્યાન ખેચવાનો છે. આ પ્રમોદભાવનામા સુક્કી વાત નથી એમાં કચવાટ થાય કે ઘૃણા થાય તેવો એક પણ પ્રસગ આવનાર નથી. એમાં તો સદાચાર, સદ્‌ગુણો અને શાતિના ઝરણાં ફૂટશે અને ચારે તરફ આનંદ, શાતિ અને પ્રગતિ-વિકાસ થતો દેખાશે, અને આપણે એ પુણ્યપ્રવાહમાં સ્નાન કરી મોટા સમુદ્રમાં ડૂબકી મારતા હોઈએ એવો અનુભવ થશે. એ સમુદ્રમા તોફાન નથી, અવાજ નથી, ખારાશ નથી, જિંદગીનુ જોખમ નથી અને એના નિર્મળ પરમ પવિત્ર પ્રવાહમા, એના શાત દુગ્ધ-જળમા આજીવન પડ્યા રહેવાનો સિદ્ધ સંકલ્પ થાય તેવું છે.

બીજા નાના મુદ્દાઓ ઉપસહારમા ચર્ચવાના રાખી આપણે પ્રમોદભાવનામા વિલાસ કરીએ. ત્યા પ્રથમ દૃષ્ટિએ વીતરાગભાવ તરફ ધ્યાન જાય તે સ્વાભાવિક છે. આપણી સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના અને અતિમ આદર્શ સર્વ રાગદ્વેષથી મુક્ત થઈ, બહિરાત્મભાવ છોડી અતરાત્મભાવમા રમણ કરીએ તે છે તે સાથે પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાનો પણ હોય એમા નવાઈ નથી. આપણે પરમાત્મભાવની સર્વોત્કૃષ્ટ વાનગી અહી જોશુ. એ આદર્શને પહોચવા અન્ય-દર્શની કોઈ પ્રયત્ન પણ કરી શક્યુ નથી. જૈનદર્શન એ વીતરાગદશાને કેવી ચીતરે છે તે વિચારીએ આ વીતરાગને આપણે ઓળખવા—સમજવા પ્રયત્ન કરીએ

વીતરાગભાવ પ્રાપ્ત કરનાર પ્રાણીઓનાં ચરિત્ર જોઈએ તો તેથી વિકાસના ક્રમો સમજાશે શ્રી આદિનાથના જીવનુ ધન્ના સાર્થવાહના ભવથી કે શ્રી વીરપરમાત્માનુ નયસારના ભવથી જે ચરિત્ર વિચારીએ છીએ તેમા પ્રાણીનો વિકાસ કેમ થાય છે તે સમજાય છે. પ્રાણી ક્રમશ ધર્મસન્મુખ થતો જાય છે, એની વિશ્વબધુત્વભાવના ધીમે ધીમે વિશેષ જામતી જાય છે અને ગુણપ્રાપ્તિ અતરદશા સન્મુખ થતી જાય છે આ ગુણવિકાસ સાથે અદરનો વિકાસ ખૂબ સબધ રાખે છે.

છેલ્લા ભવમા એનો વિકાસ પામેલો આત્મા અવધિજ્ઞાન સાથે જન્મ લે છે. એ નિર્લેપ-પણે સાસારિક કાર્યો કરે છે પણ એનુ લક્ષ્ય સંસારથી છૂટવા તરફ હોય છે. પોતાના સ્થાનની જવાબદારી એ કદી વીસરતા નથી અને વ્યવહારધર્મોને યોગ્ય સ્થાન આપે છે. સસારને છોડતી વખતે એનુ વિશ્વબધુત્વ દાનમા (વાર્ષિક દાનમા) દેખાય છે એનો મહાન ત્યાગ આદર્શશાળી છે એ ત્યાગ વખતે એને મનપર્યવજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. પછી એ બાકી રહેલા કર્મોનો નાશ કરવા પ્રયાસ કરે છે અપ્રમત્તદશાએ પ્રાય કાળ પસાર કરે છે અને અદરની જાગૃતિને સદૈવ પોષે છે. એનો પ્રખર આત્મા આગળ વધે છે. કર્મક્ષયના માર્ગે ચઢેલ એ

આત્મા ક્ષપકશ્રેણી આદરે છે, શુક્લધ્યાનના બે પાયા સુધી વધતો જાય છે, કષાયો ને નોકષાયોનો નાશ કરે છે, ઇંદ્રિયો પર સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવે છે અને યોગોને બરાબર અંકુશમાં રાખે છે. નિર્મળ ધ્યાનધારાએ વધતી આંતરશુદ્ધિથી એ ચાર મોટા ઘાતી કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરી નાખે છે. એ ચાર કર્મો તે **જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય** અને **અંતરાય** છે. આ ચાર કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરીને એ કેવલ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે.

એના જ્ઞાનાતિશય, વચનાતિશય. પૂજાતિશય અને અપાયાપગમાતિશયનું વર્ણન કરીએ તો પુસ્તકો ભરાય. એમનું જ્ઞાન અતિ નિર્મળ છે. એ વસ્તુના ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ ભાવોને જાણે છે અને દેખે છે એના વચનનો અતિશય અતિ વિશિષ્ટ છે વાણી મનોહર, સર્વસુગમ્ય અને આરપાર ઊતરે તેવી-પ્રાણીનું એકાંત હિત કરનારી અને સાધ્ય-સન્મુખ લઈ જનારી થાય છે. તેમની બાહ્ય સમૃદ્ધિ વર્ણનાતીત છે સમવસરણની રચના, એમાં અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય, એની બાર પર્ષદાઓ, એમાં સુગંધિ ધૂપ તથા પુષ્પોના સમૂહ, દેવ-મનુષ્યની ભગવાન તરફ ભાવના અને ગુણરાગદૃષ્ટિ એ સર્વ અતિ આકર્ષક છે સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવો વાતાવરણમાંથી નાશ પામી જાય છે એ અપાયાપગમાતિશય છે

વીતરાગપ્રભુના ચિન્તનમાંથી ઉપદેશ, ઉપદેશના વિષયો અને વિશ્વબંધુત્વનો વિશાળ ખ્યાલ સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે બાહ્ય વૈભવ તો અન્યદેવકૃત હોય છે અને પ્રમોદ ઉપજાવે તેવો હોય છે. પણ ખરો પ્રમોદ તો વીતરાગદશાનો છે રાજ્યઋદ્ધિ છોડનાર અંતરાત્માનો વિકાસ કરવા કેવા પ્રયત્ન આદરે છે એ સર્વ ખૂબ વિચારવા જેવું ત્યાંથી પ્રાપ્ત થાય છે

એ વીતરાગદશાનો વિચાર કરતા અંતઃકરણ અપૂર્વ આનંદ વેદે છે એને બરાબર ઓળખી એને 'ધન્ય' સમજીએ એટલે પરમ ધ્યેયની સન્મુખ આવવા આપણે કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો કહેવાય

વીતરાગને બરાબર સમજવા માટે આખો વિકાસક્રમ સમજવો પડે એ સમજાય એટલે વીતરાગભાવની વિશિષ્ટતા મનમાં આવે. આવા વીતરાગને ધન્ય છે! એની આપણે જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે આપણે સ્થૂળ કે આંતર ત્યાગના સ્વપ્ના પણ સેવી શકતા નથી, ત્યારે સર્વસ્વને છોડી વીતરાગ અને વીતદ્વેષ થનારના વિશિષ્ટ મનોબળ માટે તો આપણે શું ધારી શકીએ ?

એટલા માટે એમના સંબંધી વાપરેલા પ્રત્યેક વિશેષણને આપણે સંક્ષેપથી વિચારી જઈએ. વીતરાગદશામાં રાગનો ત્યાગ છે તેટલો જ દ્વેષનો ત્યાગ છે મીઠું બંધન રાગ છે તેથી તેની મુખ્યતા કહી છે, પણ દ્વેષ તેના જેટલો જ અગત્યનો ભાગ સંસારભ્રમણ વધારવામાં ભજવે છે, તેથી આપણે તેમને 'વીતદ્વેષ' પણ સાથે જ ગણીએ તો તેથી આપણો મુદ્દો બરાબર જળવાશે. તેઓ કેવા છે તે વિચારી જઈએ.

કર્મો પૈકી મોહનીય કર્મ ખૂબ આત્મમલિનતા કરે છે અને આત્માના આખા દૃશ્યને બગાડી નાખે છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય કર્મ દૃશ્યની આડે ઘરણ કરે છે ઉપરાગ એટલે

મલિનતા અથવા ઘરણ (ગ્રહણ) આત્મદર્શન ઉપર ચડી ગયેલ મલિનતાને વીતરાગનો વિકસિત ચેતનરામ ક્ષપકશ્રેણીને માર્ગે દૂર કરે છે સાતમા ગુણસ્થાનક પછી બે પ્રકારની શ્રેણી મડાય છે ક્ષપક અને ઉપશમ. ક્ષપકશ્રેણીવાળો આત્મા કર્મોને કાપતો જાય છે, ઉપશમશ્રેણીવાળો કર્મોને દબાવતો જાય છે ક્ષપકશ્રેણીવાળો કર્મોનો ક્ષય કરી આગળ વધતો જાય છે, ઉપશમ-વાળો ખરી પ્રગતિ સાધી શકતો નથી અને અગિયારમે ગુણઠાણે જઈને પડી જાય છે શ્રી વીતરાગદેવ ક્ષપકશ્રેણીનો માર્ગ લઈને કર્મોની મલિનતા દૂર કરે છે, ઘાતીકર્મોને કાપી નાખે છે અને બાકીના કર્મોને લૂખા કરી મૂકે છે.

ગધહસ્તી ચાલે ત્યારે એની ગધથી બીજા હાથીઓ દૂર નાસી જાય છે. તીર્થંકરદેવ વિહાર કરે તે પ્રદેશમાથી મહામારી, દુકાળ, રોગ વગેરે ઉપદ્રવો દૂર થઈ જાય છે; તેથી વીતરાગ ગધહસ્તી સમાન છે

તીર્થંકર મહારાજનો આત્મા પૂર્વભવોમા ખૂબ વિકાસ સાધીને આવ્યો હોય છે, તેથી એમને ઉપદેશની જરૂર પડતી નથી. એમનામા જ્ઞાન સહજ હોય છે, જન્મથી પ્રગત આત્મા આત્મપ્રત્યક્ષ (અવધિ) જ્ઞાન સાથે આવે છે અને તેમા વધારો થતો જાય છે. એમનામા જે વિરાગ (વૈરાગ્ય) આવે છે તે કુદરતી છે, સહજ જાગેલ હોય છે અને વિમળ વિકાસનુ પરિણામ હોય છે એમને આખો સસાર દુખમય, અસાર અને બધનમય લાગે છે તેમનામા આ વૃત્તિ સાહજિક હોય છે એમને અન્યના ઉપદેશની અપેક્ષા રહેતી નથી

ધર્મધ્યાન ને શુક્લધ્યાનમા નિમજ્જન કરતો આત્મા આત્મશુદ્ધિથી ધ્યાનધારાએ ચઢે છે એમનુ ધ્યાન કેટલુ વિશાળ અને એનો વિષય કેવો સુદર હોય છે તે યોગગ્રથોમા ચર્ચ્યું છે પૂર્ણિમાના ચદ્રની કળા કેવી શાંત, સુદર અને નિર્મળ હોય! તેમાં પણ શરદ પૂનમની ચાદની કેટલી સ્વચ્છ અને આકર્ષક હોય? તેનુ વર્ણન જરૂરી નથી આવી નિર્મળતા તેઓશ્રીની ધ્યાનધારામા હોય છે અને વિશુદ્ધ ભાવે પ્રગતિના માર્ગે તેઓ આગળ વધતા જ જાય છે.

અનેક સુકૃત્યો કરીને તે આવ્યા હોય છે, વળી તીર્થંકરના ભવમાં પણ અનેક સુકૃત્યોની વૃદ્ધિ કરે છે અને અર્હન્તલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરીને મુક્તિને કિનારે પહોંચી જાય છે. દેવતાઓ સમવસરણ રચે કે ચક્રવર્તીઓ નમે તેમા તેમને રાગ નથી, અને કોઈ તેજોલેશ્યા મૂકી ઉપદ્રવ કરે તેના તરફ દ્વેષ નથી એમની બાહ્ય વિભૂતિ પણ અતુલ્ય છે, પણ એમનો આદર્શ ગુણસમૂહ અસામાન્ય હોઈ વિચારમા પાડી દે તેવો હોય છે

તીર્થંકરપદની ઋદ્ધિ સર્વ જીવોને પ્રાપ્ત થતી નથી, પરતુ સામાન્ય સિદ્ધો પણ ભાવનાવાહી જીવન વહન કરી દુનિયાનો પાર પામે છે

જે વીતરાગ અનત ગુણના ધરનાર, દુનિયાને દુખમાથી મુક્ત કરવા ઉપદેશ આપનાર અને આદર્શ વર્તનના જ્વલત દૃષ્ટાન્ત હોય તેમને ખરેખર ધન્ય છે! તેઓનો અવતાર

સફળ છે અને તેમનું કર્તવ્યનિષ્ઠપણું આદર્શ છે, અતિ વિશાળ ભાવે જગતને ઉપદેશ આપનાર અને અંતરાત્મદશામાં રમણ કરી રહેલા એ પરમાત્મભાવને પામનારા વીતરાગદેવને ધન્ય છે આપણો એ આદર્શ છે અને એમના માર્ગે અનુસરણ એ આપણો પંથ હોઈ સાધ્યસન્મુખ લઈ જનાર લોહચુંબક છે. આ વીતરાગભાવને અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી સમજી એને ઓળખાવો એ ખરો જીવનનો લ્હાવો છે. વીતરાગની ધન્યતા ગણવામાં એમના અતિશયો, વાણીના ગુણો, અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યો અને ખાસ કરીને ધર્મસામ્રાજ્યનું વાતાવરણ અવકાશને પામે છે અને તે એની ધન્યતા બતાવે છે

આ શ્લોકમાં તીર્થંકર–વીતરાગદેવની સાત બાબતો પર ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે ૧. વીતરાગદશા, ૨. કર્મનો ક્ષય, ૩. સહજ વૈરાગ્ય, ૪ નિર્મળ ધ્યાનધારા, ૫ આત્મશુદ્ધિ, ૬. આર્હન્ત્યલક્ષ્મી અને ૭. મુક્તદશાની પ્રાપ્તિ. આમાં અરિહંતપદની લક્ષ્મી કાંઈક બહિરંગ છે અને બહુધા અંતરંગ છે, બાકીની છયે બાબતો અંતરંગ છે.

ख २. એ તીર્થંકર–વીતરાગ ભગવાનમાં કર્મક્ષયથી અનેક ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે એની સરખામણી કરી શકાય એવો કોઈ પદાર્થ કે પ્રાણી જગતમાં વિદ્યમાન નથી વીતરાગદેવની વિશાળ ચર્યાનો ખ્યાલ કરવા માટે શાસ્ત્રકારે એમને ચાર બિરુદ આપ્યા છે તે ઉપરથી તેમના સંબંધમાં સહજ ખ્યાલ આવશે

(૧) તેઓ **'મહાગોપ'** કહેવાય છે ગાયોના મોટા ધણનું રક્ષણ કરનાર, ચરાવનાર અને તેનું સુખ ઇચ્છનાર પાળક (ગોવાળ) જેવી એકતાથી ગાયો તરફ વર્તે છે તેવી વિશાળ વૃત્તિએ–રક્ષણભાવે અંતરના નાદથી જનતા તરફ તેઓશ્રીનું વલણ હોય છે (૨) **'મહામાહણ'.** કોઈ કોઈ જીવને હણો નહિ એવી 'અમારી' ઘોષણાને પ્રવર્તાવનાર 'માહણ' કહેવાય છે તેવા મહત્ત્વવાળા સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલ એ મહાત્મા આખા પ્રાણીગણ તરફ અહિંસાભાવ વિસ્તારે છે, તેથી તે મહામાહણ કહેવાય છે. (૩) **'નિર્યામક'** તારુ સંસારસમુદ્ર અનેક તરંગથી વ્યાકુળ છે, એમાં પ્રાણીઓ તરંગો પર ચઢે છે અને અહીંતહીં અફળાય છે, કુટાય છે અને ડૂબતા જાય છે એને તારી, કાંઠે લાવી અનંત શિવસદને પહોંચાડનાર વીતરાગ નિર્યામક કહેવાય છે (૪) **'સાર્થવાહ'.** એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જવામાં અગાઉના જમાનામાં સથવારાની બહુ જરૂર હતી ચોર, લૂટારા, ભયંકર પ્રાણીઓ અને માર્ગની અગવડોમાં સહાય વગર મુસાફરી લગભગ અશક્ય ગણાતી મોટા સાર્થવાહો રક્ષકોની ટુકડી સાથે નીકળતા અને પોતાના સાર્થમાં અનેક પ્રવાસીઓને લઈ જતા. ધન્ના સાર્થવાહનું ચરિત્ર આદિનાથ-ચરિત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ છે સંસારઅટવી કેવી ભયંકર છે તે આપણે આ ગ્રંથના પ્રથમ શ્લોકમાં જોયું છે એ શ્લોકમાં જે કાર્યની મહત્તા બતાવી છે તે સાર્થવાહ બિરુદને સાર્થક કરે છે

આ તો સહજ ખ્યાલ આપવા ચાર બિરુદની વાત કરી. આવાં અનેક ઉપનામો શ્રી વીતરાગદેવને લાગી શકે છે એને લગતા અનેક અતુલ્ય મહાન ગુણો ભગવાનના આત્મ-

સ્વભાવમાથી કર્મક્ષયને પરિણામે ઉદ્ભવે છે. અનંત જ્ઞાન, અનત દર્શન, અનત ચારિત્ર અને અનત વીર્યને પરિણામે જે ગુણરાશિ જાગૃત થાય છે તે મહાન્ છે એ ગુણરાશિની જેટલી સ્તુતિ, પ્રશસા કે સ્તવના કરીએ તેટલી ઓછી છે.

સ્તવના કરવામા વાણીનો આશ્રય લેવો પડે છે. વાણી આઠ સ્થાનકમાં સમિશ્રણથી ઉદ્ભવે છે કઠ, તાળુ, મૂર્ધ, દાત, હોઠ, જિહ્વા, ઉર અને નાસિકા. આ આઠ સ્થાનો વીતરાગના ગુણોની સ્તવના વડે વારવાર પવિત્ર થાય છે. વીતરાગના પ્રત્યેક ગુણસ્તવનમાં ગુણ તરફ રાગ પ્રગટ થાય છે, અને ગુણરાગ એ ગુણપ્રાપ્તિનું અચૂક આવાહન છે. જેમ ગુણગાન વધારે થાય તેમ ગુણ તરફ પ્રેમ થાય છે અને પ્રેમપાત્ર વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન થાય છે. ભક્તિરસનો આ પ્રકાર છે ગુણગાનથી અનંતફળ પ્રાપ્ત થાય છે ખરી ભક્તિમા એકતાનતા થાય છે, અને યોગોની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ થાય છે રાવણનુ દૃષ્ટાન્ત આ સબધમાં સુપ્રસિદ્ધ છે અષ્ટાપદ પર્વત પર એ પ્રભુગુણગાનમા લીન થયો, તાત તૂટતા શરીરમાથી નસ કાઢી સાધીને પણ લયભગ થવા ન દીધો તેથી તેણે ત્યાં તીર્થંકરનામકર્મ ઉપાર્જન કર્યું. ગુણીના ગુણગાન-એ તો જીવનનો મોટો લહાવો છે.

જે જિહ્વા પ્રભુસ્તોત્રનો રસ જાણનારી છે તે પણ ખરેખર ધન્ય છે. એને જે રસના-રસને પિછાણનારનુ નામ આપવામા આવે છે તે નામને એ ગુણગાનથી સાર્થક કરે છે.

બાકી નકામી વાત-વિકથાઓ કરનાર જિહ્વા ખાલી વાચાળ થઈ આખો વખત બોલાબોલ કર્યા કરે છે, નકામા તડાકા-ફડાકા માર્યા કરે છે રાજ, સ્ત્રી, દેશ કે ભોજનની કથામા રસ લે છે તેને 'રસજ્ઞ' ન કહેવાય, પણ **અજ્ઞ** કહેવાય જિહ્વાપ્રાપ્તિનો સદુપયોગ વીતરાગના સ્તોત્ર, સ્તવન, નામોચ્ચારણ કરીને સાધવાનો છે.

જે પ્રકારે ફાવે તે રીતે વીતરાગના ગુણોને ઓળખી તેનો અનેક પ્રકારે ઉચ્ચાર કરવા દ્વારા તેને હૃદયમા સ્થાન આપી જીવન સફળ કરવાનો આમા ધ્વનિ છે

જે વિશાળ ચિત્ર વીતરાગદશાનુ આલેખવામા આવ્યું છે તેને અંતરમા ઉતારવુ, તેને ધન્ય સમજવુ અને એવા વિશ્વબધુ ભગવાનની દશા અતરથી ભાવી તેમા આનદ પામવો તેમ જ તેવા ગુણોને બહલાવવા એ વિશાળ વૃત્તિને ખૂબ પોષક છે, જિહ્વાપ્રાપ્તિનો સાર છે અને આત્મવિકાસનુ પરમ સાધન છે

ગ ૩. આત્મધર્મસન્મુખ થઈ, સસારનો સર્વ રાગ છોડી દઈ, જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાસી થઈ જે સાધુ મહાત્માઓ અત્યારે તીર્થંકરદેવના મહાવિશાળ તત્ત્વજ્ઞાનનો દુનિયામા પ્રકાશ કરી રહ્યા છે તેઓ ખરેખર ધન્ય છે

નિર્ગ્રંથ એટલે ગ્રથ વગરના ગ્રથ એટલે બધન સસારબધન જેનું છૂટી ગયુ હોય તે નિર્ગ્રંથ કહેવાય એમને માટે વાપરેલુ પ્રત્યેક વિશેષણ ખૂબ અર્થ-રહસ્યગર્ભિત છે. એમાં બધનત્યાગનો મહિમા બરાબર સમજાય છે એ વિશેષણો આપણે સક્ષેપથી જોઈ જઈએ.

એ પર્વતના શિખર ઉપર, ગહન વનના ઊંડાણમા, વિશાળ ગુફાના અંતમા કે નીચા પ્રદેશોમાં બેસીને આત્મધ્યાન લગાવી રહ્યા હોય છે. ધ્યાનસિદ્ધિમા આસનને પ્રધાનસ્થાન છે. તેને માટે નીચેના સ્થાનો જ્ઞાનાર્ણવકાર બતાવે છે (પ્રકરણ ૨૮)

"મહાતીર્થ સિદ્ધક્ષેત્રમા ધ્યાનસિદ્ધિ થાય છે સાગરના અંતભાગમા, વનના અંતભાગમા, ગિરિશિખર પર, નદીના પુલિનમાં, કમળવનમા, કિલ્લામા, શાલવૃક્ષોના જૂથમા, નદીના સંગમ પર, દ્વીપમા, નિર્જીવ વૃક્ષકોટરમા, જીર્ણ બગીચામા, સ્મશાનમા, જંતુરહિત ગુફામા, સિદ્ધકૂટમા, શાશ્વત કે અશાશ્વત જિનચૈત્યમા, જ્યા કોળાહળ ન થતો હોય તેવા શાંત સ્થાનમા, મનને પ્રીતિ કરનાર અને પ્રાણીઓને સુખ કરનાર સ્થાનમા, શૂન્યસ્થાનમાં, કેળલતામંડપમા અને શીત કે ગરમી રહિત સ્થાનમાં ધ્યાન કરવુ જે સ્થાનમા રાગ વગેરે દોષો લઘુતા પામે ત્યાં વસતિ કરવી અને ખાસ કરીને ધ્યાનકાળમાં તો જરૂર ત્યાં જ વસવુ " આ હકીકત કાંઈક વીસરાતી જતી જણાય છે અને યોગનો અભ્યાસ નાશ પામતો જણાય છે, તેથી લંબાણુ ટાચણુ કર્યું છે. આવા શાંત સ્થાનમા ચેતનરામને ધ્યાવતા નિર્ગ્રન્થને ધન્ય છે ! વળી તે કેવા હોય ? તે કહે છે —

એ શમરસમા તૃપ્ત હોય, એના મુખ પર શાંતિના શેરડા પડતા હોય, એના વાતાવરણમા અખંડ શાંતિ હોય, પક્ષ કે માસના ઉપવાસ કરનારા હોય, બાહ્ય અને આંતરિક તપના કરનાર હોય.

જે જ્ઞાનવાન્ હોય, એટલે ધાર્મિક અભ્યાસ જેમણે સારી રીતે કરેલો હોય અને જ્ઞાનના પરિશીલનથી જેમની બુદ્ધિ વિશાળ-થઈ ગઈ હોય, જેઓ ધર્મની વિશાળતા સમજી સ્યાદ્વાદમાર્ગનું રહસ્ય સમજી અન્યને સમજાવી શકતા હોય, જે જૈનધર્મમાં રહેલી વિશ્વધર્મ બનવાની વિશાળતા હૃદયમાં ધારી શકતા હોય, જેઓ ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ, અધિકાર અને યોગ્યતા સમજનાર હોય, જે પોતે 'શાંત' હોય એટલે કષાયરહિત હોય. પૂછનાર પણ ક્રોધ વગરના, પોતાને માટે અઘટિત ઉચ્ચ અભિપ્રાય નહી રાખનારા, કપટ વગરના અને મૂર્છાના સર્વથા ત્યાગી હોય તે 'શાંત' કહેવાય

જેમને પોતાના મન અને હૃદય પર કાબૂ હોય તે 'દાંત' કહેવાય. મન પરનો કાબૂ અને કાર્યનિર્ણય તે અપ્રતિમ ગુણ છે

'જિતાક્ષ'—ઇંદ્રિય પર વિજય કરનારા, પંચેદ્રિય વશ કરનારા – એને સર્વથા કાબૂમા રાખનારા

આવા સાધુપુરુષો નિર્ગ્રન્થ–પ્રવચનનો જગતમા વિસ્તાર કરી ભગવાનના અહિંસાના સંદેશા જગતને પહોંચાડે છે અને શાસનને દીપાવે છે ઉપદેશ દેવાની યોગ્યતામાં ધ્યાન, જ્ઞાન, ઇંદ્રિયદમન, પ્રકૃતિસૌમ્યત્વ અને શમરસલીનતા તથા તપને કેટલુ અગત્યનુ સ્થાન છે તે અત્ર જરૂર ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે જ્ઞાનથી પવિત્ર થયેલી બુદ્ધિવાળા મહાત્માઓ વિજ્ઞાનમાં

પણ પારગત હોય છે, દર્શનના અભ્યાસી હોય છે, તત્ત્વજ્ઞાનના રસિયા હોય છે અને છતા ઉપદેશનો પ્રસગ પૂરો થતા 'ગિરિગહન-ગુહાગહ્વાર'મા ચાલી જઈ ત્યા ચેતનરામને ધ્યાવનારા હોય છે

આવા મહાત્મા પુરુષો જગતમા જિનપતિના શાસનને ખૂબ દીપાવે છે એવા મહાત્યાગી, તપસ્વી, શાત યોગીઓની જેટલી પ્રશસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. એથી વિશાળ હૃદયવાળી જગદુદ્ધારરસિક મહાવ્યક્તિઓને અ તરના અનેક અભિનદન હો !!!

આ રીતે નિર્ગ્રન્થોની કેવી વિશિષ્ટ સુવાસ હોય છે તે ખૂબ વિચારવુ અને એવા પ્રસાદિત મહાવિશાળ આત્મધન ધરનાર થવાની ભાવના રાખવી તેમ જ જે તેવા હોય તેને માટે ખૂબ પ્રમોદ ધરવો.

આ શ્લોકમા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુનો સમાવેશ થાય છે. એ પ્રત્યેકના ગુણો વગેરે અન્ય ગ્રથોથી જોઈ લેવા

ઘ ૪. પ્રમોદભાવનાવાળો પ્રાણી અમુક વસ્ત્ર કે વેશથી મર્યાદિત હોતો નથી. એ જ્યા ગુણ જુએ ત્યા રાજી રાજી થઈ જાય છે એ અમુક વર્ગની જ પ્રશસા થાય એવી મર્યાદા બાધતો નથી ગુણદષ્ટિવાળાની હૃદયવિશાળતા કેટલી હોય છે તે તુરતમા જ જોવામા આવશે

ધર્મભાવનાનો પરિચય કરતા આપણે દાન, શીલ, તપ અને ભાવનો મહિમા સમજ્યા છીએ (જુઓ પૃ ૧૨ થી ૧૬) અભયદાન, સુપાત્રદાન, અનુકપાદાન, ધર્મોપગ્રહદાન, કીર્તિદાન વગેરે દાનના અનેક પ્રકાર છે શીલનો અર્થ સકુચિત અને વિસ્તૃત બે પ્રકારનો છે સકુચિત અર્થમા દેશથી કે સર્વથી બ્રહ્મચર્ય અને વિસ્તૃત અર્થમાં સાવદ્યયોગનુ પ્રત્યાખ્યાન આવે છે એ બીજા અર્થ પ્રમાણે બાર વ્રતો મુખ્યત્વે ધ્યાન ખેચે છે. (તપના બાર પ્રકાર માટે અગાઉ જુઓ) જ્ઞાનાદિ ગુણના ધારણ કરનાર માટે ભક્તિ, તેનુ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા, તેમના સુખની ચિંતા અને સસારની નિદા એ ભાવના કહેવાય છે (આદીશ્વરચરિત્ર, પર્વ ૧ લુ, શ્લો. ૨૦૦-૧)

એ ચાર પ્રકારનો ધર્મ પાળનાર ગૃહસ્થને ધન્ય છે. તે અવસર આવે ત્યારે મોટી રકમોના દાન કરે છે, પરસ્ત્રી સામે પણ જોતા નથી, યથાશક્તિ તપ-ત્યાગ કરે છે અને નિત્ય ભાવનાશીલ રહે છે એ ચારે પ્રકારના ધર્મો કરવામાં તેઓને ખરી શ્રદ્ધા હોય છે અને તે શ્રદ્ધા જ્ઞાનથી સમુચિત થયેલી હોય છે એનામાં વિચારશક્તિ તેમજ પૃથક્કરણશક્તિ ખીલેલી હોય છે. એનામા વિવેક જાગેલો હોય છે, એની શ્રદ્ધા પુષ્ટ અને નિશ્ચળ હોય છે અને તે અધ અનુકરણ ઉપર નહિ પણ વિશાળ સમજણ અને પ્રકાશ પર રચાયેલી હોય છે આવી શ્રદ્ધાપૂર્વક સમજણ-વિવેકથી એ ચારે પ્રકારના ધર્મને આચરે છે. એનામા 'શ્રુતસમુચિત' શ્રદ્ધા હોવાથી એ સર્વ પ્રકારે પ્રશસાપાત્ર છે અને એનુ સાધ્ય ગુણપ્રાપ્તિ હોવાથી એ

જરૂર આગળ વધે છે. એને જ્યાં અધશ્રદ્ધા લાગે ત્યા એ સ્પષ્ટ રીતે વિચાર જણાવે છે અને છતા એની શ્રદ્ધાને, એના ધર્મરાગને જરા પણ વાધો આવતો નથી. એની લાલસા 'ધર્મ કરનાર' હોવાનું ઉપનામ મેળવવાની ન હોય પણ એને ગુણ ઉપર ખૂબ રાગ હોય અને આગળ વધવા તાલાવેલી લાગેલી હોય. આવા ગૃહસ્થોને ધન્ય છે, તેઓ અભિનદનને પાત્ર છે, ભગવાનના પુત્ર છે, ભગવાનના સાચા સેવક છે, નિર્ગ્રંથના ખરા સહાયક છે અને જગતના ખરા બંધુઓ છે

પ્રમોદભાવના શ્રાવકના ગુણોની પ્રશંસા સર્વ ગુણગ્રાહી પાસે કરાવે છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે

જૈનદર્શનકારોએ પ્રથમથી જ સ્ત્રીઓને અનેક રીતે સરખું સ્થાન આપ્યુ છે. એમના ચતુર્વિધ સઘમા સ્ત્રીઓ પણ છે એનો મોક્ષ જવાનો હક્ક સ્વીકાર્યો છે અને એનાં પવિત્ર નામો પ્રભાતમા લેવાનો ઉપદેશ કરીને એના સદ્ગુણોની કિમત આકી છે જૈન ધર્મની આ વિશાળતાને કારણે એ સ્ત્રીની ધન્યતા પ્રમોદભાવે ભજે

એ સ્ત્રીઓ કેવી હોય ? જેઓનુ જીવન સાધુતામય હોય, જે અહિસા, સયમ અને તપોમય જીવન જીવી, પચમહાવ્રત ધારણ કરી આત્મપ્રગતિ કરતી હોય તેવી સાધ્વીઓને ધન્ય છે. એવી સાધ્વી સ્ત્રીઓ બુદ્ધિશાળી હોય છે, શ્રુતના અભ્યાસથી નિર્મળ થયેલ બુદ્ધિ-વાળી હોય છે અને શીલને એના વિશાળ અર્થ (ધર્માચરણ, સદ્ગુણપાલન)માં શોભાવનારી હોય છે વિચાર કરતા ચદનબાળા, બ્રાહ્મી. સુદરી, મૃગાવતી આદિના ધન્ય ચરિત્રો આપણી નજર આગળ તરી આવે છે.

વળી શ્રાદ્ધી–શ્રાવિકાઓ જેઓ શિયળ–બ્રહ્મચર્ય શ્રાવિકાની મર્યાદામા પાળી અતરાત્માને શોભાવની હોય તેને પણ ધન્ય છે રાજસભામા વિદ્વત્તાપૂર્વક કર્મનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપન કર-નાર મયણાસુદરી, ચપાનગરીનાં દ્વાર ખુલ્લા કરનાર સુભદ્રા તથા વિયોગદુખ સહન કરનાર અજનાસુદરી, સીતા આદિના વિશિષ્ટ સદ્ગુણો પ્રશસનીય છે, તેમના જીવન ધન્ય છે

નસીબદાર પ્રાણીઓ ગર્વમુક્ત થઈ આવા સાધુપુરુષો અને સાધ્વી સ્ત્રીઓની પ્રશસા કરી ગુણાનુરાગ પ્રદર્શિત કરે છે, તેમના વિશિષ્ટ વર્તન માટે હૃદયનો ઉલ્લાસ પ્રકટ કરે છે અને તે કાર્ય તેઓ અનેક વાર કરવામા વધતો વધતો આનદ લે છે

☞ ૫. ગુણનો ખરો રાગ થાય તેને ગુણ તરફ ખેચાણ હોય છે, એને મર્યાદાનાં બધનો અસર કરતા નથી વાડાની સકુચિતતા એને કેદ કરતી નથી અને દૃષ્ટિમર્યાદાની હદ અકિત રહેતી નથી. એ જૈન ધર્મના વિશાળ સિદ્ધાન્તો ન સમજેલા પ્રાણીઓ વિકાસ-ક્રમમા કદી પછાત હોય પણ માર્ગે ચઢી ગયેલા હોય તો તેના ગુણોની પણ પ્રશસા કરી, એને માટે તેમને યોગ્ય માન આપે છે.

એ અન્યમા સતોષવૃત્તિ જુએ એટલે તેને પ્રશસે છે, અન્યમાં સત્યપ્રિયતા જુએ ત્યા એ વારી જાય છે, ધનવાનની ઉદારતા જોઇ એ હર્ષઘેલો થઈ જાય છે, વિનયનો કોઈ પણ પ્રકાર જોઈ એ રાજી રાજી થઈ જાય છે

આટલા ગુણો ગ્રંથકર્તાએ નામ આપીને લખ્યા છે. માર્ગાનુસારીના પાંત્રીશ ગુણો શાસ્ત્રકારે વર્ણવ્યા છે એમા પ્રામાણિકપણુ, ન્યાયસપન્ન વિભવ એ મુખ્ય સ્થાનકે છે. એક એક ગુણ પ્રશંસાને પાત્ર છે પ્રમોદભાવનાભાવિત ચેતન અન્યના ગુણને જ જુએ છે. એ સમ્યગ્બોધ વગરના પ્રાણીમા પણ ગુણો જુએ એટલે એનુ હૃદય તો નમન કરે છે. એને રસ્તે ચઢેલા જોઈ એને આનદ થાય છે. કોઈ મોટી રકમની યોગ્ય સખાવત દુનિયાનાં દુખ –દર્દો દૂર કરવા માટે આપનારની હકીકત સાભળે કે તરત જ એ આનદોદ્ગાર કાઢે છે, એને લોકોના જ્ઞાનપ્રસાર માટેના પ્રયત્નોમા પ્રકાશ દેખાય છે અને જ્યા જ્યાં નમ્રતા, દયાળુતા, સમતા, ધીરતા આદિ સદ્ગુણ જોવામા કે જાણવામા આવે ત્યા આનદ આનદમય વાતાવરણ દેખાય છે

પ્રમોદભાવના પ્રાણીમાં કેટલી વિશાળતા ઉત્પન્ન કરે છે અને ગુણાનુરાગ કેટલો ગુણિયલ અને ગુણાકર્ષક બનાવે છે તેની પરાકાષ્ઠાનુ આ દૃષ્ટાંત છે. આમા વગર સકોચની વિશાળતા છે અને એ ખરુ જૈનત્વ છે

અત્યાર સુધીમા જ્યા જ્યા ગુણદર્શન થયા ત્યા ત્યા પ્રશસા કરી એના સ્થાનકે વ્યક્તિની વિચારણા કરતા ગુણપક્ષપાતની ભવ્યતા સ્પષ્ટ થાય છે. આ વાત ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અને એનાં રહસ્યદર્શનમાં જૈનત્વની ખરી ચાવી સાંપડે છે

ચ ૬. આટલા માટે પ્રેરકભાવે જીભ, કાન અને આખોને ઉદ્દેશીને કહે છે કે–હે જીભ! ભાગ્યવત પ્રાણીઓના સુચરિત્રો બોલવામા અથવા તેમના ગુણગાન કરવામા તુ સજ્જ થા. તારી પ્રાપ્તિનુ પરમ રહસ્ય મહાત્માઓના ગુણસ્તવનમાં છે કાનોને ભલામણ કરે છે કે અન્ય સદ્ગુણશાળી મહાપુરુષોના કીર્તિસ્તવન સાંભળવાની બાબતમા રસિક બન કર્ણ-પ્રાપ્તિનો એ સાચો લાભ છે અને ખૂબ મજા આપે તેવો એ પ્રસંગ છે અને આખોને ભલામણ કરે છે કે અન્ય પ્રાણીને યોગ્ય રીતે મોટી સપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય એ જોઈને તું આનદ પામ

સસારમા ખરો લાભ આ છે. સાધારણ રીતે અન્યની મહત્તા જોઈ તેને ઉતારી પાડવાનુ કાર્ય જીભ કરે છે, કાન એ પ્રશંસા સાંભળવા રાજી નથી હોતા અને પરોત્કર્ષ સહન કરવાની તાકાત બહુ અલ્પ પ્રાણીમાં હોય છે આ વિચારો પુસ્તકિયા નથી, પણ વસ્તુતઃ અનુભવસિદ્ધ છે. મનુષ્યસ્વભાવનો અભ્યાસ કરનાર આ બાબતની સાક્ષી પૂરી શકે તેમ છે. વાત નાની દેખાય છે, પણ ખાસ મહત્ત્વની છે અને ખાસ કર્તવ્ય હોઈ ગુણની સન્મુખ કરનાર છે.

આ અસાર સસારમા આપણે ક્યા ઘસડાઈ જવાના છીએ તે જાણતા નથી અતિ અલ્પ જીવનમાં પણ જો આટલી વિશાળતા કેળવીએ તો વિકાસક્રમમા કાઈક ઊંચા આવીએ. પરના નાના સરખા ગુણને પણ બહલાવતા શીખીએ તો આપણો માર્ગ જરૂર સરળ થાય. આ જીવનનુ મુખ્ય ફળ જીભ, કાન અને આખોના સદુપયોગમા છે. એ અતિ ગૌરવશાળી હકીકત એના વાસ્તવિક આકારમા સમજવા યોગ્ય છે.

સંસારને અત્ર અસાર કહેવાનું કારણ એ છે કે એમાં વિષયરસની કદી તૃપ્તિ થતી નથી. આપણે ગમે તેટલા ગાનો સાંભળીએ, દશ્યો જોઇએ કે ભાષણો. વિવેચનો ને ચર્ચાઓ કરીએ પણ એનાથી કદી ધરાતા નથી. નિંદા, વિકથા, મશ્કરી, ગપ્પા કે અર્થ વગરની ખ્યાલતો કરવામાં, સાંભળવામાં અને કોઈની મોટાઈ જોઈ તેને ઉતારી પાડવામાં અથવા સાધ્ય કે શિક્ષાના આદર્શ વગરનાં દશ્યો જોવામાં આંખોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. પ્રમોદભાવના જેની રગેરગમાં જામી ગઈ હોય તેના જીવનવૃત્તો અનેરા જ બની જાય છે. એ માર્ગે જીભ, કાન અને આંખોનો ઉપયોગ કરવાનો આમાં ગર્ભિત ઉપદેશ છે

છ ૭. અન્યના ગુણ જોઈ–જાણી જે પ્રસન્નતા અનુભવે છે તેનું આખું જીવન જ જુદા પ્રકારનું થાય છે. એવા પ્રાણીના મનમાં વિશાળ ભાવ જાગૃત થાય છે, એનામાં એક પ્રકારની પ્રાસાદિક વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે, એના મનોરાજ્યમાં આનંદનૃત્ય થાય છે અને એની છાતી ગજ ગજ ઊછળે છે

સામાન્ય દાખલો લઈએ એક શ્રીમાન્ શેઠે કેળવણીના પ્રસાર માટે એક લાખ રૂપિયા એક સંસ્થાને આપ્યા પ્રમોદભાવનાવાળો એ હકીકત વાંચી જાણી ખૂબ રાજી થશે એને એમાં શેઠશ્રીની ઉદારતા, ત્યાગવૃત્તિ અને વિવેકવૃત્તિ દેખાશે એ શેઠશ્રીના ઔદાર્યની પ્રશંસા કરી લાભ મેળવશે. અન્ય તે શેઠની ટીકા કરશે એણે લાખ જ કેમ આપ્યા? બે લાખ કેમ ન આપ્યા? એ તો સટ્ટામાંથી રળેલા હતા, એ તો લોભિયા છે, અભિમાની છે, પ્રશંસાનો ઇચ્છુક છે વગેરે. આ આખી ટીકા અર્થ વગરની છે, પણ અનેક વાર સાંભળવી પડેલ છે એનું કારણ વિશાળવૃત્તિનો અભાવ, પ્રમોદભાવનાની ગેરહાજરી અને ગુણદૃષ્ટિની ઊણપ છે જેણે જેટલી ઉદારતા બતાવી તેટલા પૂરતો તેને ધન્યવાદ છે અને એનો અમુક આશય (motive) હતો એમ ધારી લેવાનો આપણને બિલકુલ અધિકાર નથી. ગમે તેમ હોય પણ ઉદારતા તો પ્રશસ્ય જ છે.

આ રીતે દૃષ્ટિભેદ થાય છે પ્રશંસા કરનારના મનમાં કેટલો આનંદ થાય છે! કેટલીક વાર ગુણરાગી પ્રાણી ગુણવાન્ પ્રાણીની જેટલો જ લાભ અનુમોદનાને અંગે મેળવી શકે છે એના મનનો જે પ્રસાદ થાવ છે તે અવર્ણનીય છે અને તેનો મનપ્રસાદ તો ખરેખરો જબરો હોય છે

પ્રમોદભાવથી–અન્યના ગુણોની પ્રશંસાથી આપણા ગુણો નિર્મળ થાય છે. ગુણની નિર્મળતા એટલે એમાં પ્રગતિ લાખ રૂપિયા આપનાર શેઠશ્રીની પ્રશંસા કરનારમાં પણ ગુણબુદ્ધિ હોય છે તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

ગુણપ્રાપ્તિનો ઉપાય ગુણપ્રશંસા જ છે, ગુણશુદ્ધિનો ઉપાય પ્રમોદ છે, ગુણવૃદ્ધિનો માર્ગ અનુમોદન છે, ગુણપ્રવેશનું દ્વાર ગુણાનુવાદ છે અને ગુણસ્થિરતાનું સાધન પ્રમોદ છે.

ગુણપ્રશસા કરવાથી ગુણવાન્‌ને ગેરલાભ થતો નથી. પ્રશંસા કરનાર તે માર્ગે ચઢે છે અને કેટલીક વાર ઉત્તેજનને કારણે – પ્રશસાને પરિણામે ગુણમાં સ્થિર થાય છે અને પરને દૃષ્ટાતરૂપ બની ગુણવૃદ્ધિનુ કારણ પણ બને છે. આવી રીતે પ્રમોદભાવના પરસ્પરને અનેક રીતે ઉપકારી છે.

પ્રમોદ : ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. પ્રમોદભાવનાના મુદ્દાઓ આપણે પૂર્વપરિચયમા કાઈક સમજ્યા, એની વિશાળતા, હૃદયદ્રાવકતા અને આકર્ષકતા આપણે વિચારી. અષ્ટકમા એ મુદ્દાઓને અન્ય આકારમા રજૂ કર્યા છે

ચેતન ! તુ ગુણ જોઈને પ્રસન્ન થા, રાજી રાજી થઈ જા. 'પરિ' એટલે ચારે તરફથી અને 'તોષ' એટલે આનદ આ માનસિક ગુણ છે જ્યારે ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ત્યારે આખી દુનિયા આનદમય જણાય છે, કારણ કે આપણી દુનિયા સાધારણ રીતે આપણા ચિત્તનુ જ પ્રતિબિબ હોય છે એ કલુષિત હોય ત્યારે એને હવામા પણ અશાતિ જણાય છે, ઘનઘોર વાદળાં ચઢેલા અથવા ધુમસ થયેલી દેખાય છે અને જાણે આખી દુનિયા ઊડ ઊડ લાગે છે. જ્યારે એને અદર તોષ થયો હોય ત્યારે એને દુનિયા ક્રીડા કરતી, હસતી, વધાવતી દેખાય છે એમના પર જ્યારે એને પરિતોષ થયો હોય ત્યારે તો એની છાતી ઊછળે છે, એને સવિશેષ હર્ષ થઈ જાય છે અને એના વાતાવરણમા એને સર્વત્ર મીઠાશ ભાસે છે.

ગુણદર્શન તરફ જ્યારે પરિતોષ થાય ત્યારે આવો આનદ થાય છે મારા એક દીર્ઘ પરિચિત મિત્ર બહુ ગુણાનુરાગી હતા એમણે ગુણોનુ પત્રક તૈયાર કર્યું હતુ અને તેનો નિરતર પાઠ કરતા હતા વ્યવહારના નિત્ય ઉપયોગી ગુણનાં મથાળા નીચે તેમણે નીચેના ગુણો લખ્યા છે—(મે તેમના શબ્દોમાંજ તે અહી લખ્યા છે)

"દયાળુતા, સત્યતા, વિદ્વત્તા, ધૈર્યતા, ગભીરતા, નમ્રતા, ઉદારતા, લઘુતા, દાક્ષિણ્યતા, સ્વચ્છતા, નિર્મળતા, મધ્યસ્થતા, મિત્રતા, સભ્યતા, નિયમિતતા, કોમળતા, અક્રૂરતા, મિતાહારતા, મિતવ્યયતા, પ્રેમાળતા, ઉદાસીનતા, અક્રોધતા, વૈરાગ્યતા, જિતેદ્રિયતા, ક્ષમા–દયા–શાતતા, જનપ્રિયતા, નિર્લોભતા, દાતારતા, ભયશોકહીનતા, ઉદ્યોગતા, ગુણગ્રાહ્યતા, ગૃહસ્થતા, ચારિત્રતા, વ્યાયામતા " ગુણદર્શી કયા કયા ગુણો જુએ છે તેનું આ દૃષ્ટાન્ત તેમની ભાષામા છે. સાદુ જીવન અને ઉચ્ચ વિચારના જ્વલત દૃષ્ટાન્ત એવા સાદા મનુષ્યોમાથી સાપડે છે. આ પ્રત્યેક ગુણ પૈકી કેટલાનો ઉપયોગ દરરોજ થયો તેની નિત્ય નોધ કરનાર, અઢાર પાપ-

સ્થાનકોના પત્રક ભરનાર અને વિચારણામાં કલાકો કાઢનારને એ વ્યવસાયી જીવનનો વિચાર કરતા પ્રમોદભાવનાની વિશિષ્ટતા સાપડે છે

કોઇ પણ પ્રાણીમા કોઈ પણ ગુણ પ્રકટ થતો દેખાય તો તેનું બહુમાન કરવું, તેનો આદર કરવો, એનામા ગુણવૃદ્ધિ થાય તેવી તેની બૂઝ કરવી અને તેને ગુણમા મજબૂત કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.

પૂર્વસંચિત પુણ્યયોગે લક્ષ્મી આદિ સાધનને અંગે કોઈ ઉદારતા બતાવે તો એનો મત્સર ન કરવો, પણ એને મળ્યુ છે અને મળશે એવી ભાવના કરી હૃદયથી એમા આનંદ અનુભવવો. એની યોગ્ય પ્રશંસા કરવી એ ગુણપ્રાપ્તિનો સરળ ઉપાય છે.

પ્રમોદભાવિત આત્મામાં અસૂયા કે મત્સર તો હોય જ નહિ એ તો ગુણ જુએ તો પોતાની જાતને પણ ભૂલી જાય. એ ભાવણથી, વચનથી, ગાનથી, નૃત્યથી અથવા જે રીતે યોગ્ય જણાય તે રીતે **સત્ત્વગુણ** ઉપર વારી જાય પ્રમોદભાવનાનાં આદર્શો અને વર્તનો ઉચ્ચગ્રાહી જ હોય.

૨. જૈનદર્શનકારોએ ત્રિવિધ ત્રિવિધ શુભ–અશુભ બંધનની વાત કરી છે મન–વચન–કાયાના યોગોથી કર્મબંધન થાય છે તે આપણે આશ્રવભાવનામાં જોઈ ગયા છીએ તેના કરણ, કરાવણ અને અનુમોદન એમ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ વિભાગ છે કાયાથી કોઈ કાર્ય કરવુ, અન્ય પાસે કરાવવુ અને કોઈ કરતો હોય તેની પ્રશંસા કરવી આ ત્રણ રીતે શુભ અથવા અશુભ કર્મબંધ થાય છે. શુભાશુભ બંધનો કાર્યની આદેયતા–અનાદેયતા પર આધાર છે. એ જ પ્રમાણે વચન અને કાયાના ત્રણ ત્રણ પ્રકાર સમજી લેવા. આમા કોઈ કોઈ વાર 'કરણ, કરાવણ ને અનુમોદણ સરખા ફળ નિપજાયો' એટલે સુધી વાત બની જાય છે અનુમોદના કરનારની અંતરભાવના તીવ્રતમ હોય તો તે મૂળ કરનાર જેટલો ગુણશ્રેણીમા ચઢી જાય છે અને કોઈક અપવાદવાળા પ્રસંગોમા કરનાર કરતા વધારે લાભ પણ અનુમોદક મેળવી શકે છે. કરનારમાં કષાયપરિણતિ (માનાદિ) હોય અને અનુમોદકમા સરળતા હોય તો આ પણ સંભવે. આ પ્રમાણે વિચારણા લાબી થતી જાય છે, માટે હવે અહીં અટકી જઈએ.

કોઈ પ્રાણી ખૂબ દાન આપે, કોઈને બહુ માન મળે તો એમા તું આનંદ માન. દાન આપનારને ધન્ય છે, એ એના પૈસાનો સદુપયોગ કરે છે માન એના પુન્યથી મળ્યુ છે.

જે પ્રાણી દાન અથવા ભોગમા પૈસા વાપરતો નથી તેને અંતે ધનનાશ તો જરૂર જોવો પડે છે ભોગ તો પાપનુ દ્વાર છે. વળી ભોગ ભોગવાયો એટલે ખલાસ થઇ જાય છે. દાન એ ધનનો સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપયોગ છે ધન્ય છે એને કે જે દાન કરી ધન ઉપરની મૂર્છા ઉતારે છે

માન પામવા યોગ્યને માન મળે એ તો ઘણુ ઠીક થયુ કહેવાય દેશહિત કે સઘહિતના કામ કરનારને માન મળે તે યોગ્ય જ છે એના આપેલા ભોગો અને લીધેલ તસ્દીનો એને બદલો મળે છે. એ તો બહુ સારી વાત થાય છે

આવી રીતે અન્યનો—પારકાનો બધી બાબતો વિષે સવળો અર્થ લે, એની સારી બાજુ ઉપર વિચાર કર અને એની ઊજળી બાજુની પ્રશસા કર આ પ્રમાણે કરવાથી એના સુકૃત્યનો પણ તને ઉપર જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે કઇક ભાગ જરૂર મળશે.

આપણે જગતમા શુ જોઈએ છીએ? ઘણા દુ ખનો વિષય છે પણ સાચી વાત છે કે કોઈ દાન કરે તો લોકો તેમા દૂધમાંથી પોરા શોધશે, એનો અમુક આશય હતો એવી વાતો કરશે અને સુદર શરીરમા સાચુ—ખોટુ છિદ્ર શોધી કાઢી ત્યા ચચુપ્રહાર કરશે. પ્રમોદ-ભાવનાવાળો તો એ માર્ગે જાય જ નહિ પરના મનમા શુ હશે તે કલ્પવાનો વિચારસરખો પણ ન કરે. એ તો ત્યાગ અને સમર્પણના દૃષ્ટાન્તો જુએ એટલે ગુણદૃષ્ટિએ હર્ષઘેલો થઈ જાય

માન આપવા યોગ્યને એ જ્ઞાતિ, વય કે દેશનો તફાવત ન રાખતાં માન આપે, સાચા ગુણ જુએ ત્યા એ યોગ્ય રીતે પોતાનો હૃદયસત્કાર જાહેર કરે અને એ રીતે પારકાના સુકૃતમા ભાગ પડાવે. છતા પારકાને તો જે લાભ થવાનો હોય તે જ અને તેટલો જ થાય એ ખૂબીની વાત છે. આ પ્રમોદ કરનારનો લાભ એ મૂળ કાર્ય કરનારના લાભમાથી નીકળતો આવતો નથી, પણ એ સ્વતત્ર છે અને એ પ્રમોદમાથી જ જાગે છે

દુનિયાની સારી બાજુ જોનારને સારુ જ મળ્યા કરે છે.

૩. હવે પ્રમોદ કરવાના કેટલાક પ્રસગો રજૂ કરે છે જે મહાત્માપુરુષોના મનમાંથી રાગ, દ્વેષ ને મોહનો વિકાર નીકળી ગયો હોય છે તેનુ નામ અમે વારવાર જપીએ છીએ વીતરાગ પરમાત્માથી માડી જેના જેના વિકારો નાશ પામ્યા હોય તેના નામ પ્રમોદપૂર્વક વારવાર લઇએ છીએ એ નામો લેવાથી એમના ગુણો તરફ રાગ થાય છે અને આપણી ભાવના આદર્શ સ્થાનને પામે છે.

જે પરોપકારી પુરુષો જગત ઉપર ઉપકાર કરી રહ્યા છે તેઓનાં નામો જપીએ છીએ. જગડુશા જેવા દુષ્કાળઉદ્ધારકો અને આ સમયમાં ઉદ્દભવતા અનેક મહાપુરુષો પોતાની જાતને વિસારી દઈ જગત પર અનેક જાતના ઉપકાર કરે છે તે પ્રશસાપાત્ર છે કોઈ ગુલામ-ગીરીને નાશ કરવા મથે છે, કોઈ ગરીબોના કગાળ મકાનોને બદલે સાદા સસ્તાં મકાનો પૂરાં પાડવાનુ કામ કરે છે. કોઈ શારીરિક વ્યાધિઓ દૂર કેમ થાય તેને લગતા પ્રયોગો કરે છે, કોઈ જગતની શાતિ માટે પ્રયાસ કરે છે એવા અનેકવિધ ઉપકારકોના નામો અમે વારવાર લઈને અમારી જાતને કૃતાર્થ કરીએ છીએ. અસાધારણ સાહિત્ય તૈયાર કરનાર, દુ ખ દૂર કરનારી શોધો કરનાર, ધર્મોપદેશ કરનાર, સગુણત્વનો પ્રકાશ કરનાર સર્વ ઉપકારી છે, સર્વના નામો પ્રભાતમા લેવા યોગ્ય છે, એમા જાતિ કે ધર્મની મર્યાદા ન હોય.

૪. ગુણની કેટલી પ્રશસા કરીએ? એકેક ગુણને વિચારીએ તો પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી નાખે તેમ છે. ભગવાનનો એક તિતિક્ષાગુણ જ વિચારીએ. તિતિક્ષા એટલે સહનશીલતા, ક્ષમા. એ એક ગુણથી મુક્તિનુ સાધન તૈયાર થાય છે કર્મનુ જોર એટલુ આકરુ હોય છે કે એકલો મોહરાજા જ અભિમાનપૂર્વક પ્રાણીને સસારચક્રમા દીર્ઘકાળ ભમાવી શકે છે, પણ ભગવાન પોતાની તિતિક્ષાશક્તિથી એ સર્વ કર્મસમૂહ, જે અભિમાનથી ગાજતો હોય છે તેને એકદમ વિદારવા માડે છે અને અંતે તે સમૂળ નાશ પામી જાય છે.

ગુણની હકીકત એવી છે કે એક વખત એ ગુણને સર્વાશે ગ્રહણ કરવા નિશ્ચય થયો કે એની પછવાડે અનેક ગુણો સ્વત ચાલ્યા જ આવે છે. ક્ષમાગુણ નાનીમોટી બાબતોમાં ગમે તે ભોગે આદરવા નિર્ણય થયો એટલે અભિમાન ચાલ્યુ જાય, દભ ટકી શકે નહિ, મૂર્છાની ગધ સભવે નહિ, અસૂયા, મત્સર મૂળમાથી ઊઠે જ નહિ, નિદા પાસે પણ આવે નહિ વગેરે વગેરે. આ રીતે વિચારીએ તો કોઈપણ એક ગુણનો વિકાસ કરવાની જરૂર સમજાય. આપણે પાંચ-સાત બાબતને ન વળગતા એક ગુણને ગમે તે ભોગે વિકસાવવા અડગ પ્રયાસ કરીએ તો પણ કાર્ય સફળ થાય છે, જીવન ધન્ય બને છે અને સાધ્ય સમીપ આવે છે.

જે મહાપુરુષોએ એક સહનશીલતા – ક્ષમાગુણનો વિકાસ કર્યો તેની અતરથી પ્રશસા કરીએ છીએ કોઇ પણ એક ગુણની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરનારની પણ અમે પ્રશસા કરીએ છીએ.

૫. એક બીજુ દષ્ટાત વિચારીએ ગૃહસ્થ હોય, સાધન-સપન્ન હોય અને શારીરિક અનુકૂળતા હોય છતા પણ શિયળગુણને બરાબર વિકસાવે, પરદારાનો સર્વથા ત્યાગ કરે એને ધન્ય છે એવા ગૃહસ્થનો પવિત્ર યશ અત્યારે પણ જગતમા શોભા પામે છે, વિસ્તરે છે

'પરદારા' શબ્દમા વિધવા, કુમારી અને વેશ્યા એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે, એમા રખાયત સ્ત્રીનો પણ સમાવેશ થાય છે જાહેર રીતે પરણેલ સ્ત્રીમા સતોષ રાખવો એ ગૃહસ્થનો ધર્મ છે. એ ઉપરાત અન્ય કોઈ પણ સ્ત્રી તરફ એ પ્રેમ-રાગ નજરે ન જુએ, ન બોલે, ન વર્તે અને મન-વચન-કાયાથી પરસ્ત્રીને અગે શિયળ-બ્રહ્મવ્રત પાળે

આવા ગૃહસ્થનો યશ જગતમા જરૂર વિસ્તરે છે સાધારણ રીતે ન ફળે એવા કેટલાક અવકેશી આબા હોય છે, એના ઉપર જ્યારે કેરી આવે ત્યારે જરૂર તે આબાની કિમત થાય છે અનુકૂળતાવાળો ગૃહસ્થ અફળ આબા જેવો બહુધા હોય છે એ લાલચને વશ થઈ ફસી પડે છે અને ધનાદિની અનુકૂળતા એને એમા મદદ કરે છે એવુ છતા જે એકનિષ્ઠ રહે તે ધન્ય છે. એનો યશ જરૂર વિસ્તરે છે.

સામાન્ય રીતે આમા ફરજ ઉપરાત વિશેષતા નહિ લાગે, પણ એને અગે મુબઈ જેવા શહેરના ગૃહસ્થોના જીવનનો અભ્યાસ કરવાની જરૂરી છે શ્રી વિનયવિજયજી ઉપા-

ધ્યાયના વખતમા જે સયમપૂર્ણ ગૃહસ્થજીવનની પ્રશસા થતી હતી તે આજે ૩૦૦ વર્ષ પછી જરા પણ ફરી હોય એમ લાગતુ નથી એનો અત્યારની કલબોની વ્યવસ્થા, મોટરોની અનુકૂળતા. વીજળીની લાઇટ અને સટ્ટાને કારણે ધનની અસ્થિરતા એ સર્વ ઉપરથી સહેજે ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે.

આપણે એવા સયોગોમા બ્રહ્મચર્ય મર્યાદિત આકારમાં સ્વીકારી તે હદમાં પવિત્ર રહેનારની બલિહારી ગણીએ સુદર્શન શેઠનુ જીવન વિચારીએ, વિજય શેઠ તથા વિજયા શેઠાણીને સ્તવીએ અને પૂરતી અનુકૂળતા છતાં અનાસક્ત રહેનાર ધન્નાનુ ગૃહસ્થજીવન પ્રશસીએ રામની પ્રશસા એકપત્નીવ્રતને અગે છે લક્ષ્મણને સીતાજીનુ મુખ કેવુ છે તેની ખબર નથી અને દરરોજ પગે પડે છે તેથી માત્ર તેના પગનાં ઝાઝરને તે ઓળખે છે.

અત્યારના યુગમા મે એવા ગૃહસ્થોને જોયા છે કે જેઓ આડકતરી રીતે પણ પરસ્ત્રીને નિહાળતા નથી અને પિછાનતા પણ નથી. આમા કદાચ શરમાળપણાનો આરોપ આવે તે સભવિત છે, પણ વિશુદ્ધ આચરણ તો સર્વ કાળમા–સર્વ સમાજમા પ્રશસ્ય જ છે આપણા આવા સદાચારી સજ્જનોના સફળ જીવનને નમીએ. ઉપાધ્યાયજી તો એનો યશ ગાય, પણ આપણે તો ઝૂકી પડીએ, વારી જઈએ અને અતરથી એકનિષ્ઠ સસારી બ્રહ્મચારીને પ્રશસીએ, ધન્ય માનીએ અને આદર્શ ગણીએ.

અહી સાધારણ બાબતને મોટી બતાવવાનો પ્રયત્ન નથી ગૃહસ્થજીવનના પ્રસગમા આવ્યા વગર, અનુકૂળતાના લાભ લેનારની સખ્યા જાણ્યા વગર, લાલચ સામે ખડી હોય છતા લાત મારનારની સખ્યાના અભ્યાસ વગર, આ વાતની જેને મહત્તા ન લાગે તેણે આ બાબતમા વિશેષ અવલોકન કરવાની આવશ્યકતા છે. ઉચ્ચ ગુણશ્રેણીની પ્રમોદભાવનામા આ અતિશયોક્તિ નથી, એમ વગર શકાએ કહેવાય તેમ છે. અલ્પોક્તિ છે કે નહિ તે વિચારવાનુ આ સ્થળ નથી ધન્ય છે શુદ્ધ, પવિત્ર ગૃહસ્થજીવનને !

૬. જે પવિત્ર ગૃહિણીઓ શિયળગુણસપન્ન રહી બન્ને કુળની ઉજ્જવળ કીર્તિમાં વધારો કરે છે એમને પણ ધન્ય છે. ઉપર ગૃહસ્થસબધી જે વિચાર બતાવ્યા છે તે અત્ર દાખલ કરવાના છે. સ્ત્રીઓનું બળવાનપણુ વધારે પ્રશસ્ય એટલા માટે છે કે પુરુષો એમના તરફ બહુ મોહદૃષ્ટિએ જુએ છે. એમા માનસવિદ્યાનો મોટો પ્રશ્ન છે સ્ત્રીઓ કદી પુરુષ માટે એટલા મોહથી વિચાર કરતી નથી અને પુરુષો તો વાતો કે મશ્કરી સ્ત્રીસબધી જ બહુધા કરે છે એના કારણોમા અત્યારે ઊતરવુ પરવડે તેમ નથી, પણ એ સત્ય વાત છે. ચારિત્રની બાબતમા સ્ત્રીઓ વધારે યોગ્યતા દર્શાવનારી સર્વ યુગમા નીકળી છે એ નિસ્સશય છે.

ગ્રથકર્તા કહે છે કે આવી પવિત્ર વનિતાઓનુ દર્શન પણ ધન્ય છે. એ દર્શનમાં શું દેખાય ? સુદર ચરિત્ર – વિશિષ્ટ આચરણરૂપ સુવર્ણનો સચય દેખાય. એના મુખ કે દેહનાં

દર્શન થાય તો તેમા એનુ સત્ત્વગુણશાળી ચરિત્ર પ્રતિબિંબિત થયેલુ દેખાય અને એ દર્શન તેમના પોતાનાં સુકૃત્યોનુ ફળ બેસતુ હોય તેવુ આદર્શમય-ઉન્નત-વિશિષ્ટ જણાય.

પવિત્ર વનિતાઓની પાસે જતા કદી વિકાર ન થાય, એનુ દર્શન કરતા એનુ સદ્ગુણશાળી ચરિત્ર આખ સામે રજૂ થાય. એના દર્શનથી આખો પવિત્ર થતી લાગે. એના નામમા ચમત્કાર લાગે.

સ્ત્રીઓનો શિયળગુણ પ્રધાનભાવે આદરણીય છે ત્યા શિયળ સકુચિત અને વિશાળ બંને અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રાહ્મીસુંદરીનુ આદર્શ જીવન મનમા તેજપુજ ખડો કરે છે, કળાવતી, સીતા, દમયતી, સુભદ્રા, અજનાસુંદરી પ્રભાવ પાડે છે એવી સ્ત્રીઓ અત્યારે પણ વિદ્યમાન હોય છે એના દર્શન કરીએ, એના દર્શનથી પવિત્ર થઈએ, એના ગુણમાં ખૂબ આનંદ પામીએ

ગૃહસ્થની પ્રશસા કરતા પાંચમા શ્લોકમા अपि શબ્દ લેખકમહાત્માએ વાપર્યો છે અને આ શ્લોકમા પણ વાપર્યો છે તે મને પાદપૂરણાર્થે જ લાગે છે, અને તે વાત સાતમા (નીચેના) શ્લોકમાં તે શબ્દ નથી મૂક્યો તેથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

એ ગમે તેમ હોય, આપણા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિઓ માટે તો એવા ગૃહસ્થો અને એવી વનિતાઓ વદનને યોગ્ય છે "गुणाः पूजास्थान गुणिषु, न च लिंगं न च वयः।" એમના ગુણને જ માન છે અને પ્રમોદભાવનામા અમુક લિગ કે અમુક વયને સ્થાન જ નથી. ગુણ જ્યા દેખાય ત્યા નમી પડો એ એનો પ્રાસાદિક ધ્વનિ છે

શિયળનો પ્રભાવ અવર્ણ્ય છે. શિયળ સકુચિત અર્થમા પતિપરાયણતાને નિર્દેશે છે અને વિશાળ અર્થમા સદાચારને નિર્દેશી અનેક શુભ ગુણોને સગ્રહે છે જૈન સતી સ્ત્રીઓના ચરિત્રો જોવામા આવશે તો તેમા પરિણીતા સતીઓ ઉપરાત કેટલીક તદ્દન અપરિણીતા સ્ત્રીઓ પણ એ કક્ષામાં આવેલ જણાય છે ત્યાં શિયળનો વિશાળ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

કળાવતીનુ દૃષ્ટાન્ત મર્મને સ્પર્શે તેવુ છે શિયળસરક્ષણમાં એનાં બન્ને કાડાં કપાયા તો પણ એનુ મન ચળ્યુ નહિ મયણાસુદરીની પતિભક્તિ અને શ્રુતવિશારદ શ્રદ્ધા અનુપમેય છે એણે પતિનો હાથ ઝાલ્યો ત્યારે એને કોઢ હતો પણ એક ડગલુ પાછી હઠી નહિ, રોગની સુધારણા કરી અને પતિની ગેરહાજરીમા એના તરફની પોતાની એકનિષ્ઠા જાળવી. એક સાજે એ સાસુ સાથે વાત કરે છે અને પૂજાનો આનદ વર્ણવી અમૃતક્રિયાનુ સ્વરૂપ કહે છે અને પછી કહે છે કે 'આજે મારા દિલમાં એવો આનદ થયો છે કે તમારા પુત્રનો મેળાપ જરૂર થવો જોઇએ' તે વખતે ઉજ્જયિની નગરીની આસપાસ ઘેરો છે, રાજા બચાવ કરવા અશક્ત છે, તેવા આપત્તિના સમયમાં આવી વાત સાભળી તેની સાસુ કમળપ્રભા જરા હસી અને પરદેશ ગયેલા પુત્રના મેળાપની અશક્યતા બતાવી. ત્યા 'કરવા વચન પ્રિયાનુ સત્ય, કહે શ્રીપાળ તે દ્વાર ઉઘાડીએજી' આનાં વચનો સાથે સાંકળ ખખડી હશે ત્યારે

પતિનો અવાજ સાભળીને શા ઉમળકા આવ્યા હશે? આવુ ચમત્કારિક સતીત્વ આર્ય લલ-નામા હતુ હજુ છે અને આવડે તો જાળવી શકાય તેમ છે આવી વિશુદ્ધ વનિતાઓની પ્રમોદભાવે પ્રશસા કરીએ અને તેમના નામ લઈ પવિત્ર થઈએ.

૭. તાત્ત્વિક મહાપુરુષો તત્ત્વજ્ઞાનને યથાર્થ રીતે બતાવે છે. સાત્ત્વિક મહાત્માઓ આત્મારામમા રમણ કરી જગતની સર્વ ઉપાધિઓથી દૂર રહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો માર્ગ તત્ત્વવિવેચનનો હોય છે અને તે કાર્ય કરવા માટે જરૂરપૂરતા તેઓ સમાજના સબધમા આવે છે. સાત્ત્વિક યોગીઓ જગતને ઓળખી ગયા હોય છે. એ સમાજથી બહુધા દૂર રહી ઉત્તમ આદર્શો પૂરા પાડે છે

તત્ત્વજ્ઞાની અને સાત્ત્વિક યોગીમા તફાવત એ હોય છે કે તત્ત્વજ્ઞાની હેતુ ને હેત્વાભાસા-દિની ચર્ચા કરી શુદ્ધ નિર્ણય પર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. સાત્ત્વિક યોગી બુદ્ધિની દરમ્યાન-ગીરી વગર સીધા અતરાત્માને પૂછે છે અને ત્યાંથી એને શુદ્ધ ધ્વનિમાં ઉત્તર મળે છે. તત્ત્વ-જ્ઞાની અને યોગીમા આ મોટો તફાવત છે

બન્નેનુ સાધ્ય એક જ હોય છે, માર્ગ પૃથક્ હોય છે, પણ અતે મળી જાય છે. બાહ્ય નજરે એક વ્યવહારનુ આલબન લેનાર દેખાય છે. બીજામા નિશ્ચય તરફ વલણ વધારે દેખાય છે. સુજ્ઞ એ બન્નેનો સમન્વય કરે છે અને અનેકતામાં રહેલી એકતા શોધી કાઢે છે.

તાત્ત્વિક મહાપુરુષોમા આપણે શ્રીમદ્યશોવિજય મહારાજનુ નામ સત્તરમી સદીના 'અવતસ' તુલ્ય ગણીએ યોગીમા એ જ સદીના આનંદઘનજી શિખરસ્થાને આવે છે. આવા મહાપુરુષોના ગુણોનું કીર્તન કરવુ, તેમનુ નામસ્મરણ કરવુ એ મહાન શુભ યોગ છે. મોઘેરો લ્હાવો છે અને અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

અનેક સજ્જન પ્રાણીઓ આ દુનિયામા હતા અને અત્યારે છે. સજ્જન કોણ કહેવાય તેની વિચારણા માટે પ્રથમ ઘણુ લખાયેલ છે.

આવા સજ્જન પુરુષોના સ્મરણો પ્રેરક છે, બોધક છે. નિયામક છે. એમને અનત વદન હો! એવા મહાપુરુષો જગત પર ઉપકાર કરી દૃષ્ટાન્ત પૂરુ પાડનારા છે.

કેટલાયે મહાપુરુષો વસ્તુપરીક્ષા કરવામા અને તેનો વિવેક કરવામા હંસબુદ્ધિવાળા હોય છે. એ ક્ષીર અને નીરને જુદા પાડી સત્ત્વ સગ્રહે છે, કચરો ફેંકી દે છે અને સત્યનો સ્વીકાર કરી અન્યને તે પર પ્રકાશ પાડે છે યથાર્થ–અયથાર્થની પૃથક્કરણશક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર આવા પુરુષો સ્વપરઉપકાર કરે છે અને એ આપણા સર્વ માનને યોગ્ય છે. આવા મહાપુરુષો દૂર હોય કે નજીક હોય, પૂર્વકાળમાં થયા હોય કે અત્યારે વિદ્યમાન હોય, પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય – ગમે તે હોય તે આપણા સ્મરણને પાત્ર છે અને તેનું સ્મરણ કરી આપણી જાતને પવિત્ર બનાવી કૃતાર્થ કરીએ છીએ

૮. આવી રીતે અન્ય પ્રાણીઓમાં, અન્ય પ્રાણીઓ પૈકીના મહાપુરુષોમાં જે જે ઉચ્ચ ગુણો જડી આવે, મળી આવે, પ્રાપ્ત થાય તેનુ મનમા રટણ કરી આ જીવનને સફળ કરવુ. આ મનુષ્યભવ શા માટે મળ્યો છે? કાઈ ખાવા-પીવા કે પૈસા એકઠા કરવાનો એનો ઉદ્દેશ ન જ હોય. પૈસાવાળાને કોઈ પ્રકારનુ અંતરનુ સુખ હોય એવી માન્યતા વસ્તુ-સ્વરૂપનુ અજ્ઞાન સૂચવે છે. અહી તો ગુણને એકઠા કરી, સંગ્રહી, સ્વાયત્ત કરી, વિકાસમા પ્રગતિ કરવાનુ કર્તવ્ય છે એ કાર્યના ગુણને ઓળખી તેનુ બહુમાન કરવું અને તે દ્વારા ગુણના વાતાવરણમા પડી જઈ વિકાસની સપાટી ઊંચી લઈ જવાની છે

આપણે આ જીવનની શરૂઆતમા અમુક વિકાસની સપાટી પર હોઈએ છીએ એની સપાટી ઊંચી લઈ ગયા કે નીચે ઉતારી ગયા કે હતી તેની તે જ સપાટી રાખી રહ્યા-એ પ્રશ્નના નિર્ણય ઉપર જીવનની સફળતાની ગણતરી થાય છે આ ભવ સફળ કરવાનો વિશાળ માર્ગ પરગુણનુ પરિભાવન છે અને પરગુણનુ પરિભાવન એ જ પ્રમોદભાવના છે

એટલા માટે કેટલાક ગુણના ભંડાર જેવા મહારત્નો હોય છે, જેમનામાં ગુણો સારી રીતે સ્થિત થઈ ગયેલા હોય છે, ગુણો જામી ગયેલા હોય છે, ગુણો ઘર કરી રહેલા હોય છે, તેવાઓના ગુણોનુ ગાન કર એ ગુણની પ્રશંસા ભક્તિભાવે, પૂર્ણરાગથી કર. કવિતામા આવડે તો તેમા, ગદ્યમાં આવડે તો તેમાં, સાદા શબ્દોમાં આવડે તો તેમાં-તને ગમે તે રીતે તે ગુણગાનમા લીન થઈ જા, એના ગીતના તાલમા નિમગ્ન થઈ જા અને એનું બહુમાન કરવામાં તત્પર બની જા.

એ રીતે રાગાદિવિકારરહિત થઈ શાંતસ્વભાવમા વિવિધ પ્રેમના ભારથી એકરસ થઈ વિનોદ કર. શાંતરસનુ પાન કર પ્રમોદભાવના એટલે શાંતરસની ઉત્કૃષ્ટ જમાવટ છે આ રીતે હે વિનય! ગુણપરિતોષની રચના તુ કર

ઉપસંહાર : પ્રમોદ

'પ્રમોદ' શબ્દમા જ ચમત્કાર રહેલો છે. પ્રાણીમાં જો સહેજ પણ ગાભીર્ય કે ઓજસ્ હોય તો એને 'પ્રમોદ' શબ્દ બોલતા અંદર એક પ્રકારની વિશુદ્ધ લાગણી થયા વગર રહે નહિ.

પ્રમોદભાવનામા ગુણચિન્તન, ગુણપ્રશંસા, ગુણસ્તવન, ગુણમહિમા અને ગુણગાનની વાત છે. ગુણસબંધી આખુ તત્ત્વજ્ઞાન બહુ સંક્ષિપ્ત શબ્દોમાં આ લેખકમહાશયના સમકાલીન તત્ત્વજ્ઞાની શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે દ્વેષપાપસ્થાનકની સજ્ઝાયમા રજૂ કર્યું છે. એ પ્રત્યેક પાપસ્થાનકની સજ્ઝાયો એક એક ગ્રથ જેવી છે તેમ જ સૂત્ર જેવી છે, ચાવી જેવી છે ગુણનુ રહસ્ય ત્યાથી સમજી લઈએ. તેઓશ્રી કહે છે કે—

નિર્ગુણી તે ગુણવંત ન જાણે,
　　ગુણવંત તે ગુણ દ્વેષમાં તાણે. લાલન૦
આપ ગુણી ને વળી ગુણરાગી.
　　જગમા તેહની કીરતી ગાજી. લાલન૦
રાગ ધરી જે જીહા ગુણ લહીએ,
　　નિર્ગુણી ઉપર સમચિત્ત રહીએ. લાલન૦
ભવથિતિ ચિંતન સુજસ વિલાસે,
　　ઉત્તમના ગુણ એમ પ્રકાસે. લાલન૦

આ મહાન સૂત્રો છે, અર્થાતરન્યાસો છે, વિશિષ્ટ અનુભવનાં પરિણામો છે. એના પર ખૂબ આકર્ષક વિવેચન મુરબ્બી કુંવરજીભાઈએ કર્યું છે તે તેમના શબ્દોમાં જ ઉતારી લઉ છું·

"જગતમા બે પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે ગુણી અને નિર્ગુણી તેમા જે પોતે જ નિર્ગુણી હોય છે તે તો બીજાને ગુણી દેખતો જ નથી. કપટી માણસ બીજા સરલને પણ કપટી જાણે છે. પાપી માણસ બીજાને પાપી જાણે છે દુરાચારી માણસ બીજાને દુરાચારી ધારે છે લપટ માણસ સાધ્વી સ્ત્રીને પણ કુલટા ધારે છે આ પ્રમાણે જગત્પ્રવૃત્તિ છે તેમા કાઈ આશ્ચર્ય થાય તેમ નથી, કારણ કે જેવુ પોતાના અતરમા હોય છે, તેવુ જ બહાર દેખાય છે, પણ આશ્ચર્ય તો તેમા થાય છે કે પોતે ગુણી છતા પણ કેટલાક એવા ઈર્ષ્યાયુક્ત સ્વભાવવાળા હોય છે કે બીજાના ગુણને જોઈ શકતા નથી, સહન કરી શકતા નથી, અન્યથી થતી કોઈની પ્રશસા સાભળી શકતા નથી, તેથી તેના ગુણમાં મિથ્યા દોષારોપણ કરીને પોતાના હૃદયમા રહેલો દ્વેષ પ્રકટ કરે છે. ખરો સુજ્ઞ તો તેનો ભાવ તરત જ સમજી જાય છે અને તેના ગુણીપણામાં આ મોટી ખોડ છે એમ વિચારી હૃદયમા ખેદ પામે છે. શાસ્ત્રકાર આવા ગુણીની પ્રશસા કરતા નથી તે તો કહે છે કે–જે ગુણી અન્યના ગુણના રાગી હોય, પોતાના વિશેષ ગુણ કરતા પણ અન્યના સામાન્ય ગુણની–અલ્પ ગુણની કિમત વધારે આંકતા હોય, શુદ્ધ

અંતઃકરણથી તેની પ્રશંસા કરતા હોય, અનુમોદના કરતા હોય અને કરાવતા હોય તેવા પુરુષની જ કીર્તિ જગતમાં જાગૃત રહે છે, ફેલાય છે, વિસ્તાર પામે છે, માટે ગુણના ઇચ્છુક જનોએ પોતાનામા અલ્પ ગુણ હોય કે વિશેષ ગુણ હોય, પણ તે તરફ દૃષ્ટિ નહિ કરતા અન્ય મનુષ્યમા રહેલાં દાન, શીલ, સંતોષ, પરોપકાર, દયાળુતા, નિરભિમાનપણું, સરલતા, પ્રામાણિકતા, સત્યવાદીપણું, લોકપ્રિયતા, વિનય, વૈરાગ્ય અને ક્ષમા વગેરે ગુણોને થોડા કે વધતા પ્રમાણમા જોઈ હર્ષિત થવુ, તેની પ્રશંસા કરવી, તેની ખ્યાતિ થતી જોઈને રાજી થવુ અને તેનામા તે તે ગુણ બન્યા રહે, વૃદ્ધિ પામે અને વિશેષ પ્રશંસનીય થાય તેવી જિજ્ઞાસા રાખવી. આ પ્રમાણેના વર્તનથી વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો તેવા ગુણરાગી પ્રાણીની પોતાની જ કીર્તિ થાય છે, મનુષ્યમાત્ર તેને વખાણે છે. આવી સહનશીલતા રાખવી–રહેવી જેવી મુશ્કેલ છે તેવી જ જરૂરની છે.

"કર્તા મહાપુરુષ પ્રાંતે એવી ઉપયુક્ત શિક્ષા આપે છે કે–હે ભવ્ય પ્રાણીઓ! જ્યાં જ્યા ગુણ દેખો ત્યા ત્યા તે ગુણ અલ્પ પ્રમાણમા હોય કે વિશેષ પ્રમાણમા હોય, પણ તેના ઉપર રાગ કરો. ગુણ–ગુણી અભિન્ન હોવાથી ગુણી ઉપર રાગ કરવો તે જ ગુણ ઉપર રાગ કર્યા બરાબર છે, અને તેમ કરવાથી જ તે ગુણ પોતાનામા ન હોય તો પ્રગટે છે અને હોય તો વૃદ્ધિ પામે છે આટલાથી જ બસ ન કરતા, કર્તા કહે છે કે ગુણી ઉપર રાગ કરવાની સાથે નિર્ગુણી કે દુર્ગુણી ઉપર દ્વેષ ન કરશો મનમા એમ માની ન લેશો કે ગુણી ઉપર રાગ કરવો એટલે નિર્ગુણી ઉપર દ્વેષ કરવાનુ તો અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ થઈ ગયું. તમારે તો નિર્ગુણી કે દુર્ગુણી ઉપર દ્વેષ ન કરતા સમચિત્તવાળા રહેવુ, સમભાવ રાખવો, ક્રોધ ન કરવો, તેનામા પડેલા દુર્ગુણ કેમ નાશ પામે તેનુ ચિંતવન કરવુ, તેવો પ્રયત્ન કરવો, તે માણસ માને તેમ હોય તો તેને તેવા પ્રકારની હિતશિક્ષા આપવી. આપણાથી ન માને તો જેનાથી માને તેમ હોય તેની પાસે હિતશિક્ષા અપાવવી. તેની ઉપેક્ષા પણ ન કરવી. પ્રાંતે કોઈ પ્રયત્ને પણ જો તે માને નહિ, દુર્ગુણ છોડે નહિ, ઊલટો દ્વેષ વહન કરે તો પછી ઉત્તમ જનોએ ભવસ્થિતિનુ, સંસારમા વર્તતા અનેક પ્રકારના જીવોના કર્માયત્ત વર્તનનુ, પ્રાણીમાત્ર કર્મને વશ છે અને તે નચાવે તેમ નાચે છે એવી લોકસ્થિતિનુ ચિંતવન કરવું, પણ હૃદયમા તેના ઉપર દ્વેષ ન લાવવો, ખેદયુક્ત ન થવુ, સમભાવ જ રાખવો એવા દુર્ગુણી પ્રાણી પણ, તેની ભવસ્થિતિ ઘટશે ત્યારે, સંસાર અલ્પ રહેશે ત્યારે, જરૂર ગુણી થશે, સર્વમાન્ય થશે, પૂજ્ય થશે અને અનેક જીવોનુ હિત કરી પોતાના આત્મસ્વરૂપને પ્રગટ કરશે એમ વિચારવુ. ઉત્તમ જનોની વૃત્તિ નિરંતર આવી જ વર્તે છે"

("અઢારપાપસ્થાનકસજ્ઝાય, અર્થરહસ્ય")

આ ટાંચણ લંબાણથી મૂકવાનુ કારણ છે એમાં પ્રમોદભાવનાનું ક્ષેત્ર બહુ સુંદર રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે. એમા મધ્યસ્થભાવનાનો ભાવ લાવી છેલ્લી યોગભાવનાને જરા આકાર આપ્યો છે, પણ તે પ્રસ્તુત હોઈ પ્રાસંગિક છે વાત એમ છે, કે ગુણવાન પ્રાણી ગુણ જુએ

ત્યા રાજી રાજી થઈ જાય છે, એના હ્રદયની અંદર આનંદ થઈ આવે છે એની એને ઊર્મિઓ થાય છે અને એ વ્યક્ત કર્યા વગર એ હ્રદયને ખાલી કરી શકતો નથી. ગુણમા તો અનેકનો સમાવેશ થાય છે, એ પ્રત્યેકમા વળી તરતમતા હોય છે અને પ્રત્યેકનુ સ્થાન વિકાસક્રમમાં જુદુ જુદુ હોય છે, પણ નાનો મોટો પ્રત્યેક ગુણ પ્રમોદને પાત્ર છે અને ખૂબ મજા આપે તેવો છે.

પ્રમોદભાવના અન્યને અનુલક્ષીને કરવાની છે. એક પરોપકારી માણસનુ દૃષ્ટાંત લઈ તેની પ્રશંસા કરીએ ત્યારે મનમા જે અવર્ણનીય આનંદ થાય છે તે અનુભવગમ્ય જ છે. એ ગરીબો માટે, જરૂરિયાતવાળા માટે રાતદિવસ જે અગવડો ખમતા હોય અને અનેક પ્રકારની ઉપાધિનુ દુ ખ ઓછુ કરાવવા કે દૂર કરાવવા યત્ન કરતા હોય તેનો વિચાર કરતાં આત્મા ઉન્નત દશા અનુભવે છે. એના કાર્યમા કાંઈ ક્ષતિ હોય તો એ વિચારવાનુ આપણુ કામ નથી, એને પર-સેવા કરવામા કાંઇ હેતુ હશે એમ ધારી લેવુ એ આપણી નિર્બળતા અથવા અંદર રમી રહેલ ઈર્ષ્યા સૂચવે છે. એ આપણુ કામ નથી, એ આપણું ક્ષેત્ર નથી, એ આપણો વિષય નથી આપણે તો જે કોઈ પરોપકાર કરનાર હોય તેને પ્રશંસીએ અને તેમ ન જ બને તેમ હોય તો ચૂપ રહીએ, પણ પર-સેવા કરનારની નિંદા કે દોષારોપણમા તો કદી ભાગ ન જ લઈએ

આ પ્રમોદભાવના લખતા દોષ પર કાંઈ ન લખાય તો સારુ. ગુણ જેવા અને ગુણ જોઈ પ્રશંસા કરવી, આનંદમગ્ન થવુ એ દૃષ્ટિએ લખવાનો જ વિચાર હતો. સહજ દુર્ગુણ તરફ ધ્યાન અતિ અનિવાર્ય હોય ત્યાં જ ખેંચ્યુ છે

ખરી પ્રમોદભાવનાવાળાને ભારે મજા છે. એના વિશાળ હ્રદયમા આ દુનિયામાં પ્રકાશ જ દેખાય છે એ જનાવરમા, પક્ષીમાં, જળચરોમા અને નાનાં જંતુઓમાથી પણ ગુણ શોધી શકે છે અને તેને બહલાવે છે સાધારણ રીતે દુ ખ, દર્દ, શોક અને આપત્તિમય અસાર સંસારમા ગ્લાનિના પ્રસંગો વધારે હોય છે, પણ પ્રમોદવાળા ચિત્તને તો એમા પણ આનંદ જ હોય છે. એનુ ધ્યાન જ ગુણ શોધવા તરફ હોય છે અને "જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ" એ ન્યાયે એ તો જ્યા જુએ ત્યા એને ગુણ જ દેખાય છે

પ્રમોદભાવના કરનારમા સહનશીલતા ગુણ એટલો વધી શકે છે કે એનુ વિશ્વબંધુત્વ મૈત્રીભાવનાને એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમા રજૂ કરે છે એ પ્રત્યેક ધર્મ કે સંપ્રદાયમાથી વિશુદ્ધ તત્ત્વ શોધી તેની પ્રશંસા કરે છે, એ પ્રત્યેક ક્રિયામાથી રહસ્ય શોધી તેનો લાભદાયક પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરે છે, એ મહાતોફાની વિષયી કે વ્યસની પાસેથી પણ તત્ત્વ શોધી શકે છે અને એ તત્ત્વગવેષી થઇ આત્મવિકાસ વધારતો જ જાય છે.

પ્રમોદભાવિત આત્માને ધર્મરાગ ખૂબ હોય છે. એ કોઈ ધર્મ કે પંથની કદી નિંદા તો ન જ કરે, પણ તેમાથી એ સત્ય તારવે, દૃષ્ટિબિન્દુઓ સમજે અને પોતે ખૂબ વિકાસ પામતો જાય. સાથે અન્યને આદર્શ દૃષ્ટાન્ત પૂરુ પાડતો જાય.

પ્રમોદભાવનાવાળાને વય કે લિંગ ઉપર લક્ષ કદી જતું નથી. અમુક પ્રાણી વયમા નાનો છે કે મોટો, અથવા તેણે અમુક પ્રકારના વસ્ત્રો પહેર્યા છે કે નહિ કે હાથમાં અમુક ચીજો રાખી છે કે નહિ કે કપાળ પર અમુક ચિહ્ન કર્યું છે કે નહિ એ એની દૃષ્ટિમર્યાદાનો વિષય ન હોય. એનું ધ્યાન તો ગુણ તરફ જ હોય. ગમે તે વય કે ગમે તે લિંગ હોય, એ તો જ્યાં ગુણ જુએ ત્યા નમન કરે અને બહલાવવા અનેકવિધ પ્રયોગો કરે. આ વિશાળતા ભવ્ય છે, સ્પૃહણીય છે, વિકાસને માર્ગે ખૂબ સહાયક છે. ગુણના સબંધમા એક વાર્તિકમાં કહેવામાં આવ્યુ છે કે–'गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति, ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः।' 'ગુણો ગુણ જાણનારમા ગુણરૂપે પરિણામ પામે છે, તે જ બાબતો નિર્ગુણીને પ્રાપ્ત થતા દોષરૂપ થઈ જાય છે.' આ વાતમા ખૂબ રહસ્ય છે. આપણે જે દૃષ્ટિએ જગતને નિહાળીએ તેવી સૃષ્ટિ આપણને દેખાય છે. આ મુદ્દા પર આપણે ઉપર સહજ વિચાર પણ કર્યો હતો. નદીના સુદર મીઠાં જળ સમુદ્રમા જાય ત્યારે ખારા થઈ જાય છે આમા સસર્ગદોષ કેટલુ કામ કરે છે તેનુ દૃષ્ટાન્ત સમજાય છે. શત્રુજયા નદી મૂળમા બહુ મીઠી છે, પ્રવાહે મીઠી છે, પરતુ તેમા ગાગડીઓ નામની નદી ભળે છે ત્યારથી તે ખારી થઈ જાય છે મતલબ એ છે કે–ગુણ જાણનાર, ગુણને ઓળખનાર, ગુણની પિછાન કરનાર ગુણને ગુણ તરીકે ઓળખે છે અને તે જ બાબતો નિર્ગુણી પાસે જાય છે ત્યારે તેમાથી તે દોષો તારવે છે.

આપણે તો પરોપકાર કરનાર, ઉદારતા ધરાવનાર, સેવા કરનાર, સમાજ–ઉદ્ધારના કામ કરનાર, દુ ખ–દર્દ ઓછાં કરવાના પ્રયત્ન કરનાર, ધર્મોપદેશદ્વારા અતરગ વૃત્તિ સુધારનાર અને અહિંસા તથા સત્યના પયગામ પહોંચાડનારના ગુણો ગાવા, તેને માટે તેનું બહુમાન કરવું અને તે ગુણવિકાસ દુનિયામાં વિસ્તરે તેટલા માટે ઇષ્ટ પ્રયત્ન કરવા. અહી એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આખી દુનિયાને સુધારવાનો આપણે સોદો (કોન્ટ્રેક્ટ) કર્યો નથી, પણ જ્યા ગુણ દેખાય ત્યા પ્રશસવા અને ન દેખાય ત્યાં મૌન રહેવા તો જરૂર બધાયા છીએ. બધાયા છીએ એટલે જો આપણે આપણો આત્મવિકાસ સાધવો હોય તો તેમ કરવું એ આપણી આપણા તરફની ફરજ છે.

કોઈ સતપુરુષ હોય, આધિ–ઉપાધિ–રહિત હોય, સંસારબધનને છોડી આનદ માણતા હોય – એના ત્યાગની, એના વર્તનની, એની સત્યપ્રિયતાની પ્રશસા કરીએ ત્યારે અતરાત્મા કઈ દશા અનુભવે છે? ત્યા કેટલી શાતિ થાય છે? કેવો વિલાસ થાય છે? કેટલો તેજપુજ જણાય છે? આ વિચારીએ એટલે ગુણદૃષ્ટિ આવે છે અને એવી દૃષ્ટિ આવી ગઈ એટલે તો પછી ઉત્તરોત્તર વીતરાગભાવમાં પણ પ્રમોદ થાય છે અને જે ભાવનો પ્રમોદ થયો ત્યા પહોચવાનુ લક્ષ્ય થાય છે. લક્ષ્ય નિર્ણીત થયુ એટલે તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન થાય છે અને પ્રયત્ન શરૂ થતા સાધનોની શોધ થાય છે. સાધનો મળતાં જે આજનુ સાધ્ય હોય તે આવતી કાલનુ પ્રાથમિક પદચલન બને છે. આ રીતે પ્રમોદભાવ સાધ્યપ્રાપ્તિનો માર્ગ સરળ કરી આપે છે.

પ્રમોદભાવ સ્ત્રીપુરુષના ભેદને વિસરાવે છે, મહાન સહિષ્ણુભાવ પ્રાપ્ત કરાવે છે, નિરર્થક કથની કે નિંદામાથી બચાવે છે, ઈર્ષ્યા–અસૂયાને ભુલાવી દે છે, માત્સર્યને ખસેડી નાખે છે, પૈશુન્ય કે અન્યાયને પાદપ્રહાર કરે છે, કલહ–કકાસને તિલાંજલિ આપે છે, મનને વિશાળ બનાવે છે, કલ્પનાશક્તિને તીવ્ર બનાવે છે, વિચારણાશક્તિને વેગ આપે છે અને સંક્લિષ્ટ ભાવ, તુચ્છતા કે મંદતાને દૂર કરી દે છે.

એકાતમાં બેસી જરા ચેતનરામ સાથે વાતો કરીએ, જે મહાપુરુષોએ એને જોયો છે, જાણ્યો છે તેને યાદ કરીએ, દુનિયાની જંજાળમાથી જરા મુક્ત થઈ કોઈ પર્વતના શિખર પર કે ગિરિકંદરામાં કે વનપ્રદેશમા બેસી જરા મહાપુરુષોના યશોગાન ગાઈએ, ત્યા બેસી **'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે'** એવા ભાવો ગાઈએ, એના ગાનારને યાદ કરીએ, નિશદિન એના રટણ કરીએ ત્યારે જે અનિર્વચનીય આહ્લાદ થાય તે વચનાતીત છે, શબ્દાતીત છે, વર્ણનાતીત છે.

મનને વિશાળ કરનાર, આદર્શને નિર્મળ કરનાર, દુનિયાના સત્ત્વશાળી પુરુષોને પોતાની કૂખમા લાવનાર, સદા ઉજ્જવળ બાજુ ઉપર લક્ષ્ય રાખનાર પ્રમોદભાવમા શાતસુધારસની જમાવટ છે, રેલછેલ છે, આનંદમહોદય છે અને પ્રગતિમંદિરનું તે ખરુ સોપાન છે. શ્રીમદ્વિનયવિજય ઉપાધ્યાય પ્રમોદપૂર્વક પ્રમોદભાવમાં લીન થવા પ્રેરણા કરે છે. એ માર્ગે પ્રગતિ કરી ધર્મધ્યાનનું અનુસંધાન કરો.

इति प्रमोदभावना। १४.

જિહ્વા ડાહી થઈને ગુણીના ગુણનું પ્રેમે કરજે ગાન,
અન્ય–કીર્તિને સાંભળવાને સજ્જ થજો હે બંને કાન;
પ્રૌઢ લક્ષ્મી બીજાની નીરખી નેત્રો તુમ નવ ધરજો રોપ,
પ્રમોદભાવનાભાવિત થાશો તો મુજને તુમથી સંતોષ.

૫ અમૃતવિજયજી

પ્રકરણ પંદરમું

કરુણાભાવના

मालिनी

प्रथममशनपानप्राप्तिवाञ्छाविहस्ता-
स्तदनुवसनवेश्मालङ्कृतिव्यग्रचित्ताः ।
परिणयनमपत्यावाप्तिमिष्टेन्द्रियार्थान् ,
सततमभिलषन्तः स्वस्थतां क्वाश्नुवीरन्[1] ॥ क १ ॥

शिखरिणी

उपायानां लक्षैः कथमपि समासाद्य विभवं,
भवाभ्यासात्तत्र ध्रुवमिति निबध्नाति हृदयम् ।
[2]अथाकस्माद्स्मिन्विकिरति रजः क्रूरहृदयो,
रिपुर्वा रोगो वा भयमुत जरा मृत्युरथवा ॥ ख २ ॥

स्रग्धरा

स्पर्धन्ते केऽपि केचिद्दधति हृदि मिथो मत्सरं क्रोधदग्धा,
युध्यन्ते केऽप्यरुद्धा धनयुवतिपशुक्षेत्रपद्रादिहेतोः ।
केचिल्लोभाल्लभन्ते विपदमनुपदं दूरदेशानटन्तः,
किं कुर्मः किं वदामो भृशमरतिशतैर्व्याकुलं विश्वमेतत् ॥ ग ३ ॥

क १. प्रथम પહેલા તો (क्रि वि) अशन ખાવાના પદાર્થો विहस्ता વ્યાકુળ ચિત્તવાળા वसन કપડા वेश्म ઘર अलंकृति ઘરેણા (સોના, રૂપા તથા ઝવેરાતના) परिणयन લગ્નસબંધ अश्नुवीरन् મેળવે, પ્રાપ્ત કરે

ख २ उपायाना लक्षै લાખો ઉપાયો વડે कथमपि મહામુશ્કેલીએ भवाभ्यास અનાદિ અભ્યાસ, સંસ્કાર ध्रुव સ્થાયી अकस्मात् અણધારી રીતે, અણચિંતવી રીતે विकिरति નાખે છે रज ધૂળ

ग ३ स्पर्धन्ते સ્પર્ધા–હરીફાઈ કરે છે, મોટા કહેવરાવવા મથે છે मत्सर માત્સર્ય, પરનો ઉત્કર્ષ ન સહન કરવાની વૃત્તિ, અદેખાઈ, ઈર્ષ્યા अरुद्धा કોઈ પણ જાતના અંકુશ વિનાના क्षेत्र ખેતર, જમીન पद्र ગામ, નગર अनुपद ડગલે ને પગલે अरतिशत સેંકડો પીડા, ઉદ્વેગ, દુઃખ

---

૧ પાઠા : क्काशु तीरन्

૨ પાઠા · कथा

उपजाति

स्वयं खनन्तः स्वकरेण गर्तां,
मध्ये स्वयं तत्र तथा पतन्ति ।
[1]तथा ततो निष्क्रमणं तु दूरे-
ऽधोऽधः प्रपाताद्विरमन्ति नैव ॥ घ ४ ॥

प्रकल्पयन्नास्तिकतादिवाद-मेवं प्रमादं परिशीलयन्तः ।
[2]मग्ना निगोदादिषु दोषदग्धा, दुरन्तदुःखानि हहा सहन्ते ॥ ङ ५ ॥

शृण्वन्ति ये नैव हितोपदेशं, न धर्मलेशं मनसा स्पृशन्ति ।
रुजः कथंकारमथापनेया-स्तेषामुपायस्त्वयमेक एव ॥ च ६ ॥

अनुष्टुप्

परदुःखप्रतिकार-मेवं ध्यायन्ति ये हृदि ।
लभन्ते निर्विकारं ते सुखमायतिसुन्दरम् ॥ छ ७ ॥

घ ४ स्वकरेण પોતાના હાથ વડે જ गर्ता ખાડો तथा એવી રીતે निष्क्रमण બહાર નીકળવાનું दूरे છેટું રહે, દૂર રહે विरमन्ति અટકે છે

ङ ५ प्रकल्पयन् રચતા, બનાવતા, ગોઠવતા, प्रमाद પ્રમત્તભાવ (પારિભાષિક-પરિચય જુઓ) परिशीलयन्त પોષણ કરે છે (કૃદંત) दुरन्त છેડો ન આવે તેવા, અપરંપાર हहा આશ્ચર્ય.

च ६ धर्मलेश ધર્મનો અંશ, દેશથી ધર્મ कथंकार કયા ઉપાયે ? रुज વ્યાધિઓ अपनेया નિવારણ કરવા, સારું કરવા

छ ७ प्रतीकार નિવારણ, અટકાયત निर्विकार અનંત, વિકારરહિત, શાશ્વત आयतिसुन्दरम् ભવિષ્યમાં કલ્યાણ કરનારું

---

૧. પાઠા० यथा
૨. પાઠા० : मग्ना

क ૧. પ્રથમ તો ખાવાપીવાની વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા કરવામા પ્રાણીઓ આકુળ-વ્યાકુળ રહે છે, ત્યાર પછી કપડાં લેવા, ઘર બધાવવાં, ઘરેણા ઘડાવવાંની બાબતમાં વ્યગ્ર રહે છે, ત્યાર પછી લગ્ન-વિવાહ સબધમાં, પછી સતતિની પ્રાપ્તિની બાબતમા અને સાથે મનપસદ ઇદ્રિયોના ભોગો મેળવવાની અભિલાષાઓ કરવામા વ્યાકુળ રહે છે – આમા મનની સ્થિરતા ક્યાથી મેળવે ?

ख ૨. લાખો (સારા કે ખરાબ) ઉપાયો કરીને આ પ્રાણી જેમ તેમ સહજ વૈભવ મેળવે છે અને પ્રાપ્ત કરીને પૂર્વકાળના સસ્કારના લાબા અભ્યાસથી તે જાણે સ્થાયી જ હોય એમ ધારીને તેની સાથે હૃદયને જોડી દે છે, તેની સાથે પાકી ગાઠ પાડી દે છે, પરતુ દુષ્ટ ચિત્તવાળો શત્રુ અથવા રોગ અથવા ભય અથવા ઘડપણ અથવા તો વિકરાળ કાળ (મરણ) એ સર્વની ઉપર અણધારી રીતે ઓચિતી ધૂળ ફેરવી દે છે.

ग ૩. કેટલાક પ્રાણીઓ બીજાની સાથે સ્પર્ધા–હરીફાઈ કર્યા જ કરે છે, કેટલાક ક્રોધથી બળી-ઝળી જઈ પોતાના હૃદયમા અદર અદર મત્સરભાવ (દ્વેષ–અસહનવૃત્તિ) રાખ્યા કરે છે, કેટલાંક પૈસા ખાતર, સ્ત્રી ખાતર, ઢોરઢાખર ખાતર, જમીન ખાતર કે ગામ, નગર વગેરેની ખાતર નિરકુશપણે મોટી લડાઈ માડે છે, જગ જમાવે છે, કેટલાં યે લોભની ખાતર દૂર પરદેશમા રખડપાટી કરીને ડગલે ને પગલે આપદાઓને વહોરી લે છે આ વિશ્વ–દુનિયા તો સેકડો ઉદ્વેગો, આપત્તિઓ અને દુખોથી વ્યાકુળ થઈ ગયેલ છે. આમા આપણે તે શુ કરીએ અને શુ બોલીએ ?

घ ૪. (પ્રાણી) પોતાના હાથથી ખાડો ખોદીને પોતાની જાતે જ તે ખાડામાં એવી રીતે ઊંડો ઊતરે છે કે તેમાથી બહાર નીકળવાની વાત તો દૂર રહી, પણ એમા વધારે ને વધારે ઊડા પતનની બાબતથી પણ તે વિરામ પામતો નથી.

ङ ૫. પ્રાણીઓ નાસ્તિક વગેરે વાદોની રચના કરીને પ્રમત્તભાવનુ પોષણ કરે છે અને દોષોથી બળેલાઝળેલા રહીને નિગોદ વગેરેમાં ઊતરી જઈને અપરપાર દુખોને, અહાહા ! સહન કરે છે

च ૬. જે પ્રાણીઓ હિતનો ઉપદેશ સાંભળતા નથી અને ધર્મના એક અશને મનથી પણ સ્પર્શતા નથી – સ્વીકારતા નથી, તેમના વ્યાધિઓ કયા ઉપાયથી દૂર કરવા ? તેમને માટે તો આ એક જ ઉપાય છે

छ ૭. એવી રીતે પારકાના દુખોના નિવારણનો ઉપાય જે પ્રાણી પોતાના મનમાં ચિતવે છે તે વિકાર વગરનુ અને ભવિષ્યમાં મહાકલ્યાણ કરનારુ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે

गेयाष्टक*

सुजना! भजत मुदा भगवन्तं, सुजना! भजत मुदा भगवन्तम् ।
शरणागतजनमिह निष्कारणकरुणावन्तमवन्तम् रे ॥ सुजना!० ॥ १ ॥
क्षणमुपधाय मनः स्थिरतायां, पिबत जिनागमसारम् ।
कापथघटनाविकृतविचारं, त्यजत कृतान्तमसारं रे ॥ सुजना!० ॥ २ ॥
परिहरणीयो गुरुरविवेकी, भ्रमयति यो मतिमन्दम् ।
सुगुरुवचः सकृदपि परिपीतं, प्रथयति परमानन्दं रे ॥ सुजना!० ॥ ३ ॥
कुमततमोभरमीलितनयनं, किमु पृच्छत पन्थानम् ।
दधिबुद्ध्या नर जलमन्थन्यां, किमु निदधत मन्थानम् रे ॥ सुजना!० ॥ ४ ॥
अनिरुद्धं मन एव जनानां, जनयति विविधातङ्कम् ।
सपदि सुखानि तदेव विधत्ते, आत्माराममशङ्कम् ॥ सुजना!० ॥ ५ ॥
परिहरताश्रवविकथागौरव-मदनमनादिवयस्यम् ।
क्रियतां सांवरसाप्तपदीनं, ध्रुवमिदमेव रहस्यं रे ॥ सुजना!० ॥ ६ ॥
सह्यत इह किं भवकान्तारे, गदनिकुरम्बमपारम् ।
अनुसरताहितजगदुपकारं, जिनपतिमगदङ्कारं रे ॥ सुजना!० ॥ ७ ॥
शृणुतैकं विनयोदितवचनं, नियतायतिहितरचनम् ।
रचयत सुकृतसुखशतसन्धानं, शान्तसुधारसपानं रे ॥ सुजना!० ॥ ८ ॥

---

१ सुजना સજ્જન—સારા માણસો कारण અપેક્ષા, હેતુ अवन्तम् રક્ષણ કરતા; બચાવતા

२ क्षण થોડો વખત उपधाय સ્થાપીને कापथ ખોટો માર્ગ घटना રચના कृतान्त ધર્મનિર્ણય, Dogma

३ अविवेकी હિત—અહિત ન સમજનાર, ગાંડા भ्रमयति ચક્કરે ચઢાવે છે, ગોટાળામાં નાખી દે છે मतिमन्द ઓછી બુદ્ધિવાળા, સાધારણ સમજણવાળા

४ कुमत મિથ્યા અભિપ્રાય, દુષ્ટ મત भर રાશિ मीलित અજાયલી મીંચાઈ ગયેલી, ચોટેલી दधि દહીં जलमन्थनी ગોળી मन्थान રવૈયો, મન્થનદંડ, દહીં વલોવવાનું સાધન

५ अनिरुद्ध રોધ કર્યા વગરનું, निरंकुश आतङ्क પીડા, સંતાપ, વ્યાધિ, सपदि શીઘ્ર, તુરત आत्माराम આત્મબગીચામાં ફરનાર

---

* રાગઃ—'આજ ગયા'તા અમે સમવસરણમાં' એ દેશીમાં ચાલશે, પણ પંક્તિને છેડે 'રે' નથી આવતો ત્યાં છેલ્લું પદ જરા ખેંચવું પડશે પ્રતમાં 'રામકલી રાગ' જણાવ્યો છે 'હમારો અબર દેહુ મુરારિ' એ દેશી જણાવે છે

૧. સજ્જન બંધુઓ ! અંતઃકરણના ઉલ્લાસપૂર્વક ભગવાનને ભજો, તમે પૂર્ણ આનંદથી ભગવાનને ભજો. એ ભગવાન કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા વગર કરુણાવાળા છે અને એમને શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરનારા છે. એવા ભગવાનને ભક્તિથી ભજો

૨. (તમારા) મનને થોડો વખત સ્થિરતામાં સ્થાપન કરીને જિનાગમનો સ્વાદ ચાખો અને આડાઅવળા માર્ગોની રચનાથી તમારું વિચાર-વાતાવરણ વિકાર પામી જાય છે તે વિચારશ્રેણીને નુકસાન કરનાર અને અસાર સમજીને તેનો ત્યાગ કરો.

૩. હિતાહિત ન સમજનાર ગુરુ (ધર્મોપદેશક) જે સાધારણ અથવા મંદબુદ્ધિવાળા પ્રાણીને ભ્રમમાં નાખી દે છે તેનો ત્યાગ કરવો ઘટે. સદ્ગુરુ-મહાત્માનું વચન એક વાર પણ સારી રીતે પીધું હોય તો લીલાલહેર વિસ્તારે છે.

૪ ખોટા અભિપ્રાયના અંધકારરાશિથી જેની આંખો અંજાઈ ગઈ હોય એવાને તું માર્ગસંબંધી સવાલો શા માટે પૂછે છે? પાણીની ગોળીમાં દહીંની સમજણથી તારી રવઈને શા માટે નાખે છે?

૫. પ્રાણીઓના મનને અંકુશ વગર છૂટું મૂકી દીધું હોય તો તે અનેક પ્રકારની પીડા-ઉપાધિઓ કરી મૂકે છે એ જ મનને જો આત્મારામની વાટિકામાં રમણ કરતું અને શંકા વગરનું કર્યું હોય તો તે એકદમ સુખોને આપે છે.

૬. અનાદિ કાળના દોસ્ત થઈ પડેલા આશ્રવો, વિકથાઓ, ગૌરવો અને કામદેવને તું તજી દે અને સંવરને તારો મિત્ર બનાવ. ખરેખર, આ સાચેસાચું રહસ્ય છે.

૭. આ સંસારરૂપ મહાઅરણ્યમાં પાર વગરના વ્યાધિઓના સમૂહોને શા માટે સહન કરો છો? જિનપતિ નામના વૈદ્યરાજ જે જગતની ઉપર ઉપકારો કરી રહ્યા છે તેને અનુસરો.

૮. વિનયે કહેલું વચન જે ચોક્કસપણે ભવિષ્યમાં (તમારા) હિતની રચના કરનાર છે તેને એકવાર બરાબર સાંભળો અને અનેક પ્રકારના પુણ્ય અને સેંકડો સુખોની સાથે અનુસંધાન કરી આપનાર શાંતસુધારૂપ અમૃતનું પાન કરો

—*—*—*—

૬ परिहरत છોડો, તજો मदन કામદેવ, સ્પર્શેન્દ્રિય રાગ सावर સંવરની सातपदीन મિત્ર ध्रुव નક્કી, Certainly

૭ सहध्व તમે સહો છો-ખમો છો कान्तार જંગલ, અરણ્ય, गद વ્યાધિ निकुरब સમૂહ आहित સંપાદિત, કરેલ अगदङ्कार ઔષધ કરનાર, વૈદ્ય

૮ एक અદ્વિતીય અથવા એકવાર विनयोदित વિનયે કહેલું नियत ચોક્કસ, નિશ્ચિત सुकृत પુણ્ય, સદાચરણ सन्धान આત્મા સાથે સંયોજન रचयत કરો, રચો, બનાવો

કારુણ્ય : : પરિચય

क १. ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે એમા જે રાગદ્વેષનો કચરો જામ્યો છે તે પ્રથમ દૂર કરવો જોઇએ, અને તે માટે આ મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાની યોજના કરવામા આવી છે જેમ મૈત્રીભાવનામા રાગને વિશ્વ સુધી લબાવતા એ વિશાળ બની આખરે તેમા લય પામી જાય છે, તેમ દ્વેષનો ત્યાગ કરવાનો ઉપાય આખા વિશ્વમાં દયાભાવને લબાવતાં પ્રાપ્ત થાય છે પારકાના દુખસબધી વિચાર કરતા અને તેમાંથી તેને બચાવવાનો વિચાર કરતાં પ્રાણી વિશ્વબધુત્વભાવની પેઠે પોતાની કરુણાની પાખો ચારે તરફ વિસ્તારે છે અને પરિણામે એ પોતાની જાતને વીસરી જઈ વિશ્વદયામાં લીન થઈ જાય છે. આવા પ્રાણીને પારકાનાં દુઃખો જોવાનુ, તેનો અભ્યાસ કરવાનુ, તેનુ પૃથક્કરણ કરવાનું, તેને દૂર કરવાના ઉપાયો વિચારવાનું અને તે દ્વારા ચિત્તનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવાનુ સદ્ભાગ્ય સાપડે છે. એટલા માટે પારકાના દુ.ખોના પ્રકારો વિચારવા અને તેના પ્રતિકારો (દુખ દૂર કરવાના ઉપાયો) વિચારવા એ યોગપ્રગતિમા મનને સ્થિર કરવાને અગે અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. દુ.ખના પ્રકારો આ સસારમા એટલા બધા છે કે એને સર્વાંશે તો શુ પણ એના એક વિભાગના નાના અશને પણ પૂરતો ન્યાય આપી શકાય નહિ એટલા માટે દુખના પ્રસગો પર સામાન્ય અવલોકન કરી લેખક-મહાત્મા તેના ઉપર વિચારણા કરે છે અને બાકીની હકીકત વાચકની બુદ્ધિ પર છોડે છે.

આ દુખપરપરાની વિચારણામા પ્રતિકારના પ્રસગો આવી જશે અને પ્રત્યેક પ્રસંગમા દયા એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમા બહાર આવશે આટલો સામાન્ય ઉપોદ્ઘાત કરી આપણે એ પ્રસંગો અને પ્રતિકારના માર્ગો વિચારી જઇએ

બાહ્ય ક્રિયાઓ પર કાઈ ખાસ આધાર નથી આપણે જોયુ છે કે બાહ્ય દૃષ્ટિએ સમાન ક્રિયા કરનારના કર્મબંધમા ઘણો તફાવત પડે છે તે ક્રિયા કરતી વખતે મનની પ્રવૃત્તિ કેવા પ્રકારની વર્તે છે તે પર કર્મબધનો આધાર રહે છે એક ટેબલ પર બેસી વાતો કરનારમાંથી એક તીવ્ર ક્લિષ્ટ કર્મબધન કરે અને બીજો કર્મની નિર્જરા કરે એ બનવાજોગ છે માનસિક હલનચલન પર કર્મબધનો ઘણો આધાર છે

એ મનને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય, અને જ્યા ત્યા રખડતુ બધ કરાય અને એ ખૂબ પ્રસાદ પામે એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે મનને કબજામાં રાખવુ એ રાજયોગ છે અને 'મન સાધ્યુ તેણે સઘળુ સાધ્યુ' એ યોગી આનદઘનજીનુ વચન નિ.શક સત્ય છે. નીચેના પ્રસગો વિચારો. એ જ્યા હોય ત્યા મનની સ્થિરતા સભવે ખરી ?

આ પ્રાણીને સર્વથી પ્રથમ તો ખાવાની વસ્તુઓ મેળવવાની વાછા પાર વગરની હોય છે એ ગરીબ હોય તો અનાજ, શાક, ઘી, વગેરે ક્યાથી લાવવા તેની પીડા તેને હોય, ધનવાન હોય તો આજે કેટલા શાક કરવા તેની ખટપટ, પરિચયવાળો હોય તો આજે મ્હેમાનોને શુ જમાડવું તેની ખટપટ, ઉજાણીમા કે જમણવારમાં કયા કયા શાકોના

સયોગો કરવા, કેટલી ચટણીઓ બનાવવી, રસોઈ કેવી બનાવવી, ઠામ-વાસણ ક્યાથી લાવવા વગેરે અનેક પ્રકારની ભોજનને લગતી ગોઠવણો કરવાની હોય છે જેને હોય છે એ કદી પણ ધરાતો નથી અને ન હોય તે તો ધરાય જ શેનો? ઓછુ હોય તેને 'जठरपीठरी दुःपुरेयं, करोति विडम्बनाम्'—આ પેટરૂપ ખાડો કદી પુરાતો નથી અને વિડબના કર્યા કરે છે જેને બહુ હોય તેને અપચો, બધકોશ અને અતિસારની ગૂચવણ થયા કરે છે વાત એ છે કે, એક અથવા બીજા આકારમા પ્રાણી ખાવાની બાબતમા ઘડભાજ કર્યા જ કરે છે અને તેને માટે વિહ્વળ રહ્યા કરે છે. એટલી જ ગૂચવણ 'પાન'ની આવે છે. પાન એટલે પીણુ ઉનાળામા ઠંડા પાણી રાખવા, શિયાળામા સહેજ ગરમ રાખવુ અને નવા યુગમાં ક્લબોમા મદિરા વગેરે અનેક પ્રકારનાં પીણાંની અનેક વિવિધતાઓ ચાલ્યા જ કરે છે. આમા ભાગ, દુધિયુ, દૂધ, સોડાલેમન વગેરે ઠડા પીણાંનો સમાવેશ થઇ જાય છે. સર્વથી પ્રથમ ખાવા-પીવાની વસ્તુઓની વાંછાથી ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થાય છે. આ સ્થિતિમાંથી સન્યાસી સાધુઓ પણ ભાગ્યે જ મુક્ત રહે છે. મુક્ત હોય તે જરૂર વદ્ય છે.

પછી કપડાની ખટપટ, તે ખરીદવાની વ્યગ્રતા અને ફેશનની તપાસણીમા વ્યગ્રતા ખૂબ થાય છે. સ્ત્રીઓને તો આ વ્યગ્રતાનો પાર નથી. બ્લાઉઝના આકાર, બૉડિસના પ્રકાર અને પીન લગાવવાની પીડામા તથા બાલની ટાપટીપમા વ્યગ્રતાનો પાર નથી આમા ન હોય તેને અને હોય તેને પણ અગવડો અને ચિત્તની અસ્થિરતા કેટલી થાય છે તે અવલોકન કરવા જેવુ છે.

ત્યારપછી ઘરનું ઘર કરવુ – તેના પ્લાનો (નકશાઓ) તૈયાર કરાવવા અને ચણતરની સેકડો સામગ્રીઓ તથા કડિયા-સુતાર સાથેની માથાકૂટ અને ઘર બધાવ્યા પછી પણ તેનાં રગ, શોભા અને બગીચાની બાબતો તથા ગૃહોપસ્કરની ખરીદી અને ગોઠવણ ઇત્યાદિ – અનેક પ્રકારની વ્યગ્રતા ઉત્પન્ન કરે છે.

ત્યારપછી એનુ મન ઘરેણા ઘડાવવા-તૈયાર કરવા તરફ જાય છે. ઝવેરાત અને સોના-રૂપાના દાગીનાઓ મનુષ્યનો સમય રોકે છે અને છતા સાપડેલ ચીજની કિમત બહુ થોડા દિવસ જ ટકે છે એ જાણીતી વાત છે. આ સર્વ બાબતો પ્રાણીને આખો વખત ઊભો ને ઊભો જ રાખે છે એને ઊધમા પણ શાતિ મળતી નથી.

આ ઉપરાત પરણવાની ખટપટ ઓછી નથી. નવયુગમા તો વળી તે નવા આકારો ધારણ કરતી જાય છે. ઊગતી વય, પૂર્વપશ્ચિમની ભાવનાનુ સઘર્ષણ અને આખી વિવાહપદ્ધતિને નવયુગ સાથે એકરૂપ થતાં બહુ સમય લાગે તેમ જણાય છે. પોતાના કે પોતાનાં જે હોય તેના લગ્નનો પ્રશ્ન ચિત્તને ખૂબ વ્યગ્ર કરે છે પરણેલાને સુખ નથી અને વાઢા (કુવારા)ના માનસિક દુખોનો પણ પાર નથી.

લગ્ન પછી છોકરાં થાય એટલે એને ઉછેરવાની, કેળવવાની, વ્યવહારમાં જોડવાની ખટપટ રહ્યા જ કરે છે. આને લીધે ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

સર્વથી વધારે તો પાંચે ઇંદ્રિયના વિષયો ખૂબ જોર કરે છે એ જ્યાં ત્યાં પ્રાણીને માથાં મરાવે છે. એને કોઈ પ્રકારના ભોગથી તૃપ્તિ થતી નથી અને એક ઇચ્છા સહજ પૂરી થાય ત્યાં બીજી જાગે છે એને રાગરાગણી સાંભળવાની ઇચ્છાઓ, નાટક–સિનેમા જોવાના શોખો, સંગીતને સ્વાયત્ત કરવાની ભાવનાઓ, સ્ત્રી ભોગવવાની અભિલાષાઓ એવી તો વળગેલી હોય છે કે એને એકે કાર્યમાં સ્થિરતા થતી નથી અને મન આખો વખત આકુળવ્યાકુળ રહ્યા કરે છે

આમાં ચિત્તની એકાગ્રતા ક્યાં થાય? પ્રાણી પોતાને હાથે સંયોગો ઊભા કરે છે અને પછી એનાથી જ મૂંઝાય છે. એમાં હોય તેને સંતોષ નથી અને ન હોય તેને તો દુઃખનો પાર નથી.

આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં શાંતિનો સવાલ ક્યાં થાય? કેમ મળે? કેવી રીતે મળે? મનપ્રસાદ–ચિત્તસ્થૈર્ય કેમ થાય?

આવા સંયોગોમાં પડેલા, સ્વયં દુઃખને ઊભું કરી તેનાથી હેરાન થનારા પ્રાણીના સંયોગો પર કરુણાભાવ ન આવે તો બીજું શું થાય? ખૂબ વિચારવા જેવી આખી પરિસ્થિતિ છે ચારે તરફ દાવાનળ સળગી રહ્યો છે, ભયંકર ઉકળાટ છે, હાથે ઊભો કરેલો ત્રાસ છે અને ગૂંચવણનું ચક્કર દેખાય છે અનંત દયાવાન્ પ્રભુ કે યોગીને એ જોઈ હૃદયમાં શું ભાવ ઉત્પન્ન થતો હશે તેનો ખ્યાલ કરવા જેવું છે

ख २. કરુણાના પ્રસંગોનો આ દુનિયામાં પાર નથી અભિલાષાઓની વિવિધતા મનને સ્થિરતા આવવા દેતી નથી એ વાત ઉપર જોઈ હવે વૈભવની પ્રાપ્તિ, રક્ષણ અને નાશને અંગે કેવી કરુણાસ્પદ સ્થિતિ પ્રાણી ઉત્પન્ન કરે છે તે વિચારીએ

આ પ્રાણી વ્યાપાર કરે, સાચા–ખોટા કરે, પરદેશ જાય, ઉજાગરા કરે, ખાવાપીવાનું વીસરે, પોતાના સિદ્ધાન્તો કે ધર્મના આદેશોને લાત મારે, ન બોલાવવા યોગ્યની ખુશામત કરે, મહાઆરંભવાળા કર્માદાનના વ્યાપાર આચરે, અપ્રામાણિકપણું કરે, ચોખ્ખો લૂંટારાનો ધંધો હોય તેમ છતાં સાહુકાર હોવાનો દાવો કરે અને સદ્ભાગ્યથી વૈભવને એકઠો કરે, પણ એને એમાં કદી સંતોષ તો થતો જ નથી. એ સર્વ ધન, ગૃહ, અલંકારને પોતાના માની બેસે, એને સ્થાયી માની બેસે, એ ઘરના ઘર યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ પોતાના જ છે એમ માને, એ ખરીદીના દસ્તાવેજમાં આકાશથી પાતાળ સુધીના હક્કો પોતાના જ લખાવે અને અઘાટ વેચાણ કરી લે આ સર્વની અંદર એને 'ધ્રુવતા'(સ્થાયિત્વ)નો ખ્યાલ થાય છે એ મારું છે એવો જ એને ખ્યાલ હોય છે, અને એનો પડોશી એક ઇંચ જગ્યા દબાવે તો એ ઊંચોનીચો થઈ જાય છે.

પછી એ અનેક પ્રકારના મનસૂબા કરે છે છોકરાંના લગ્ન આવા કરશું અને અમુક અમુકને આમ નોતરશું વગેરે વગેરે. આવા શેખચલ્લીના વિચારો ચાલતા હોય છે અને

મનમાં તરંગો થતાં હોય છે ત્યાં કોઈ દુશ્મન આવી ફટકો મારે, અથવા કોઈ અસાધ્ય વ્યાધિ (ક્ષય, સંગ્રહણી વગેરે) થાય અથવા ન્યુમોનિયા કે ટાઇફોઈડ જેવો વિષમ જ્વર લાગી જાય અથવા કોઇ ભયનો પ્રસગ આવે અથવા તો જમરાજા ઓચિતુ આહ્વાન કરે એટલે સર્વ મનની મનમા રહી જાય છે અને એકઠો કરેલો વૈભવ, વસાવેલ સામગ્રી, તૈયાર કરેલ ઘરેણાં અને પોતાની માનેલી સર્વ ચીજો અને સર્વ સબંધીઓને અહી મૂકી એકલા ચાલ્યા જવુ પડે છે, અથવા નુકસાનીમા આવી પડવાથી પોતાની વસ્તુઓ પારકાના હાથમા જતી અથવા લિલામ થતી જોવી પડે છે આમાની એક પણ વાત ઉપજાવી કાઢેલ નથી. લગભગ દરરોજના અનુભવનો આ વિષય છે અને પ્રત્યેકને એક અથવા બીજા આકારમાં જરૂર બને છે. મકાન અને માલ પર ટાચો લાગે અને માલ વગેરે વેચાય એ સર્વ હૃદયદ્રાવક પ્રસગો આમા આવી જાય છે

આવા પ્રસગો પ્રાપ્ત થયે પ્રાણીની ધારણાઓ ધૂળ મળે છે, ગણતરી ઊંધી પડે છે અને ન ધારેલુ બની આવી રચેલ સૃષ્ટિનું આખુ ચક્ર ફેરવી નાખે છે, એ આપણે મહાન વિગ્રહ પછી તો એટલુ અનુભવ્યુ છે કે એ પર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર ભાગ્યે જ હોય

આમા વિચારવાની વાત અદરથી કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવી છે એક બાજુએ પ્રાણીના વૈભવ મેળવવાના વલખાને વિચારો, બીજી બાજુએ તેમાં નિષ્ફળ જનારાના ટકાઓ વિચારો, પછી જેને મળી જાય તેના મનની સ્થિતિ વિચારો, પછી મળેલ વૈભવને કેમ જાળવી રાખવો એની ચિંતાઓ વિચારો અને છેવટે એ વૈભવ જાય અથવા છોડવો પડે ત્યારે થતી દુખ-મય સ્થિતિ વિચારો.

એ સર્વથી જરા પર થઈ, સામાન્ય દુન્યવી ખ્યાલોથી જરા ઊચા આવી, થોડા વખત માટે પણ એનાથી પોતાની જાતને અલગ રાખી ચિતવી જોશો તો એ વૈભવની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને રક્ષણમા પડેલા પ્રાણીઓ જાણે કેફ કરી, ઊધુ માથું રાખીને મચ્યા જ રહેતા હોય એમ જરૂર લાગશે. એ સ્થિતિથી એમની સર્વ કાર્યપ્રવૃત્તિ તરફ તમને કરુણા આવશે, તમને એના ઉજાગરા, દોડાદોડ અને પરસેવા તરફ ગ્લાનિ થશે અને અતે એના સબધના ફરજિયાત છૂટકારા અથવા છોડાવવાના પરિણામ તરફ તમને અતરથી દયા આવશે. આવો કરુણાભાવ થાય અને એનો પ્રતિકાર કરવાનો વિચાર થાય તે મહાન છે, ભવ્ય છે, દિવ્ય છે અને સંગ્રહવા યોગ્ય છે.

ઉપર વર્ણવ્યા તે ઉપરાંત બીજા અનેક પ્રસગો દુનિયામાં પ્રાપ્ત થાય છે, પણ આ પ્રાણીમાં વાસનાના સસ્કાર એવા જામેલા હોય છે કે એ તો વસ્તુઓ ને ઘરબાર સાથે મડા-ગાંઠ બાંધે છે અને એ વસ્તુઓ કોઈક દિવસ પણ છોડવી પડશે એમ માનતો જ નથી અને કોઈ તેવુ સૂચવે તો તેને અપશુકન ગણે છે. આ સર્વ કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવી સ્થિતિ છે. આ વિચારણા એ કરુણાભાવનુ મૂળ છે, એના પ્રતિકારના પ્રસગો વિચારવા એ માધ્ય છે.

ગ ૨. વ્યાકુળતાના નીચેના પ્રસંગો વિચારો —

કેટલાક તો અન્યની સાથે સ્પર્ધા કરવામા જ વ્યગ્ર રહ્યા કરે છે. એને બીજાની નજરમાં પોતાના હરીફ કરતા સારા દેખાવુ છે. અદર વસ્તુ કે આવડત છે કે નહિ એનુ એને કામ નથી. એને તો માત્ર હરીફાઈ કરવી છે જ્ઞાતિઓના પટેલો, શેઠિયાઓ અને વ્યાપારીઓની અદર અદરની સ્પર્ધા જોઈ હોય તો વ્યાકુળતાનો ખરો ખ્યાલ આવે. જ્ઞાતિમાં કોઈ સારો થયો હોય તો તેને કેમ બેસાડી દેવો અથવા કાઈ નહિ તો તેની ખોટી વાતો કરવી એ જીવનમત્ર નાના શહેરો અને ગામડામા ખાસ જોવામાં આવશે.

સ્પર્ધા કરતા પણ મત્સર વધારે આકરો હોય છે. પરનો ઉત્કર્ષ સહન ન થાય એટલે ક્રોધથી બળી જાય છે અને પછી વાતો કરે તો થોડીક વાત સહજ સમજાય તેવી અને બાકીની દલીલમા शेषं कोपेन पूरयेत्–જ્યા અટકે ત્યા ક્રોધ કરીને દલીલો પૂરી પાડવી. આ માત્સર્યથી વ્યાકુળતા હદ બહારની થાય છે.

પૈસા, સ્રી, ગોધન, વાડી, ખેતર અથવા ગામગરાસને અગે પ્રાણીઓ મોટા જંગ માડી બેસે છે ધનની ખરી લડાઈઓ તો કોરટોમા જોવા જેવી થાય છે. સ્રીની ખાતર ખૂનો થાય છે અને ફાસીને લાકડે લટકવુ પડે છે. જમીન, ઘર, વાડી, બગીચા, ગામ–ગરાસના કજિયામાં પ્રાણી ખુવાર થઈ જાય છે અસલના વખતમા મોરચા મડાતા હતા અને લોહીની નદીઓ ચાલતી હતી, ત્યારે અત્યારે કોરટ, પોલિસ અને વકીલની સહાય લઈ યુદ્ધની ઇચ્છા પૂરી કરવામા આવે છે જર, જમીન અને જોરુના કલહોના સબધમાં અગાઉ ખૂબ વિવેચનો થયા છે અહી વિચારવાની વાત એ છે કે એવા ઝગડામા પડે એને અંદરની માનસિક અસ્થિરતા એટલી બધી થાય છે કે એ નિરાતે જપી શકતો નથી અને પાટિયા ગોઠવવામા અને પુરાવા તૈયાર કરવામા વ્યાકુળતાનો પાર રહેતો નથી. આવા ઝગડામા પડેલાને મનપ્રસાદ શુ થાય? એને આત્મારામ સાથે વાતો કરવાનો વખત પણ ક્યારે આવે?

લોભને વશ પડેલા પ્રાણીઓનો અવતાર તો ખરેખર શ્વાન જેવો થઈ જાય છે અહીથી પૈસા મેળવુ કે ત્યા માથુ મારુ કે આમ કરી નાખુ કે તેમ કરી નાખુ–આવા આવા વિચારો તેને આવ્યા જ કરે છે. પછી એ દૂર દેશમા જાય છે, સટ્ટા ખેલે છે, જુગાર રમે છે, અપમાનો સહે છે અને ન કરવાના અનેક કૃત્યો કરે છે. એના જીવનમાં શાંતિ, ધૈર્ય કે નિરાતને સ્થાન નથી આપત્તિ આવે ત્યારે તે જરા પાછો પડે છે પણ 'હાર્યો જુગારી બમણું રમે' તેમ એ પડતો જાય છે, ઊઠતો જાય છે અને સાત ડગલા આગળ ભરે તો પાચ ડગલા પાછો પડે છે આમ ધક્કેલે ચઢેલા એની વ્યાકુળતાનો પાર રહેતો નથી

સ્પર્ધા, મત્સર, ક્રોધ અને લોભના આ તો થોડાં ચિત્રો બતાવ્યાં છે, પણ એ પ્રત્યેકમા એને આપત્તિ, અધડામણુ અને રખડપાટો જ મળે છે, છતાં દુનિયા અત્યારે જાણે વ્યાકુળતાને વાયરે ચઢી ગઈ હોય એમ દેખાય છે.

ચારે તરફ મનોવિકારના કાળા વાદળો દેખાય ત્યા અમે તે શુ કરીએ અને શું બોલીએ? કેવા મોટા ઉપાય બતાવીએ અને કેવો ઉપદેશ આપીએ? જાણે આખી દુનિયા મોહની મદિરા પીને ઘેલી થઈ ગાડાની માફક ઠેકાણા વગરના વર્તન કરી રહી હોય એમ દેખાય છે લેખકમહાત્મા કહે છે કે– અમને ઘણો વિચાર થાય છે અને દુનિયાની આ વિચિત્ર ચર્યા જોઈ એના ગાડપણુને અગે ત્રાસ થાય છે. તમે આ ત્રાસો સમજો અને એમા રસ લઈ ઝૂકી પડ્યા છો તેને બદલે એ ત્રાસ છે એટલું સમજો

કરુણાભાવનાવાળો વિચારો કરી વધારે વધારે અવલોકન કરતો જાય છે એમ એને વિશેષ કરુણાના પ્રસગો સાપડે છે. એ દુનિયામા પીડા, ઉદ્વેગ, ગૂચવણ, ખોટી હોંસાતુસી અને દુઃખ, દારિદ્રય, દભ, દમન અને ઝગડાઓ જ દેખે છે, એને શુ કરવુ અને શુ બોલવુ તેને માટે પણ એને વિચાર થઈ પડે છે. ભૂતદયાભાવિત આત્માને આ અવલોકનને અગે ખૂબ કરુણા પ્રગટે છે અને તે અહર્નિશ વધતી જાય છે એ ચારે તરફ અસ્થિરતા અને વ્યાકુળતા જોઈ દુનિયાની ટૂંકી નજર માટે મનમા દ્રવે છે, ગૂચવાય છે અને અતરથી માનસિક દુખ વેદે છે. જ્યાં જુએ ત્યા એને કરુણાના પ્રસગો દેખાય છે

ઘ ૪. ભાવિતાત્મા વધારે અવલોકન કરે છે. ત્યા એ શુ જુએ છે? – પ્રાણી પોતાને હાથે ખાડો ખોદે છે અને એ ખાડામાં પોતે જ પડે છે એવો પડે છે કે એમાથી બહાર નીકળવાની વાત તો બાજુ ઉપર રહી, પણ એ ખાડામા પોતે વધારે વધારે ઊડો ઊતરતો જાય છે.

આ વાત ખરી છે, ખરી છે એટલુ જ નહિ, પણ તેમા મહાતથ્યાશ રહેલ છે આવો મનુષ્યભવ મળ્યા પછી પ્રાણી કામ–ક્રોધાદિને વશ થાય, અભિમાનમા આનદ માને, દભ, કપટ–રચના–જાળમા રસ લે, લોભની દોડાદોડીમા પડી જાય, શોકથી વિહ્વળ બને, રમતગમત, હાસ્ય, ઠઠ્ઠા–મશ્કરીમા સ્વતેજ ગુમાવે કે બીજા અનેક પ્રકારના મનોવિકારોને તાબે થઈ સસારમા રચ્યોપચ્યો રહે, ખાવાપીવામા જીવનની સાર્થકતા માને કે મોટાઈમા તણાઈ લાખો–ટૂકો થઈ જાય એ સર્વ શુ છે? એ સર્વ કોની પ્રેરણાથી થાય છે? એનુ પરિણામ શુ આવે? એ મોહરાયના વિલાસોમા મજા કલ્પવી એ ખાડો ખોદવાનું જ કાર્ય છે

મોહના વિલાસો એવા છે કે એને એક વાર અવકાશ આપ્યા પછી એ અટકે નહિ. એ તો ચાલ્યા તે ચાલ્યા. સ્રીભોગ કે ઇન્દ્રિયના અન્ય વિષયો કે કષાયની એક પરિણતિ લઈ વિચાર કરશો તો પતનની વ્યાપકતા, સરળતા અને નિર્ગમનની વિષમતા સમજાઈ જશે

સામાન્ય પ્રાણી એક વાર પરસ્રીસેવનના રસ્તે ઊતર્યો એટલે એ તો પછી તેમા ઊતરતો જ જશે 'જલકા ડૂબ્યા નીકસે, જો કછુ તારુ હોય, જો કોઈ ડૂબ્યા ઇશ્કમે, નીકસ્યા સુન્યા ન કોય' આ જાણીતી વાત છે, ખાડામા પડ્યા તે નીચે નીચે પડતા જ જાય છે. ધનપ્રાપ્તિમા પણ લાખ મળે ત્યારે દશ લાખની ઇચ્છા થાય છે. એક વાર કોઈ પણ મનોવિકારને માર્ગ

આપ્યો એટલે પછી અદર ને અદર ઊતરવાનુ જ થાય છે. ડુગર ચઢવુ દોહ્યલુ છે, ઊતરતા વાર લાગતી નથી. આ પ્રસગો વિચારવા યોગ્ય છે.

શુ આ જીવનનો ઉદ્દેશ નીચે ઊતરવાનો છે? અહીં આવીને કાંઈ કમાઈ જવુ છે કે હોય તે પૂજી પણ ગુમાવવી છે? આ પ્રપાત અને વધારે પ્રપાતનો વિચાર કરતાં ખેદ થાય તેમ છે.

ङ ૫. કરુણાના પ્રસંગોનો ક્યા પાર આવે તેમ છે? બુદ્ધિશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો પ્રાણી કલ્પનાઓ લગાવે છે. એને પરભવ સમજાતો નથી, આત્મા છે કે નહિ એની ખાતરી થતી નથી, મોક્ષની વાત એને સમજાતી પણ નથી અને પછી મતિકલ્પનામાં આવે તેવા ખુલાસા હાંકે રાખે છે. એને વૈભવ અને ગરીબાઈ કેવળ અકસ્માતનાં પરિણામો લાગે છે, એને શુભ–અશુભ વર્તનના લાભો અહીથી આગળ જતા દેખાતા નથી અને એને આખા વિશ્વનો કોયડો ઉકેલવામાં અવ્યવસ્થા અને અન્યાય સિવાય કાંઈ બીજુ દેખાતુ નથી એને નાસ્તિક-વાદ કે જડવાદમા કાંઈ વિચિત્રતા ભાસતી નથી. એ તો સસારમા ખાઓ, પીઓ અને આનદ કરો એમા જ સાર્થકતા સમજે છે અને તેનુ આખુ જીવન સાધ્ય કે હેતુ વગરનુ બની જાય છે

અહીં જડવાદમા ક્યા ભૂલ થાય છે અને તેમની માન્યતા કેટલી અવ્યવસ્થિત છે એ ચર્ચામાં ઊતરવાનુ નથી વાત એ છે કે, જડવાદના વમળમા પડી જઈ પ્રાણી પોતાનો આખો વિકાસ અટકાવી દે છે આખી સસારરચનામાં કાર્ય કરી રહેલા નિયમોનુ તેને કશું ભાન હોતુ નથી અને કોઈ સતોષકારક વિવરણ કરે તે તેને સમજવુ નથી. પછી એ પોતાના નાના મગજમાથી વિચિત્ર કલ્પનાઓ કાઢે છે અને એ રીતે પોતાનો સાધેલો વિકાસ પણ ગુમાવી બેસે છે.

આવા પ્રાણીઓ પછી રાગ, દ્વેષ અથવા વિકારના અવ્યવસ્થિત ધોરણો રજૂ કરે છે. જ્યા નજર ન પહોચે ત્યા 'અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય'નુ તત્ત્વ મૂકે છે અને અંધપરપરા ચલાવે છે કોઈ વાત સમજવી નહિ અને સહાનુભૂતિથી કોઈના વિચારોને સાંભળવા નહિ, અભ્યાસ કે પરિશીલનને નિર્બળતા માનવી એ અલ્પજ્ઞાનના પ્રચડ આવિર્ભાવો છે.

આવી રીતે પ્રમાદ(અજ્ઞાન)ના ભોગ થઈ પ્રાણીઓ ક્યાના ક્યા ફેકાઈ જાય છે? કોઈ નિગોદમા, કોઈ નરકમા, કોઈ તિર્યચમાં રખડી પડે છે અને જે બુદ્ધિશક્તિ એને મદદગાર થવી જોઇએ તે ન થતા તેના દુરુપયોગથી એ નીચે ઊતરી જાય છે. પછી તો એને અશુભ ગતિઓમા મૂગે મોઢે અનેક દુખો ખમવા પડે છે.

આમાં દુખનો વિષય એ છે કે પ્રાણી બુદ્ધિનો ઉપયોગ પ્રગતિ માટે કરવાને બદલે ઊલટો પાછો પડવામા કરે છે જવાબદારીને સ્થાને હોય તેના એક ઉત્સૂત્ર વાક્યમા અનત સસાર વધી જાય છે. મરીચિના ભવમા 'અહી પણ ધર્મ છે અને ત્યા પણ ધર્મ છે,'

એટલા મિશ્ર વાક્ય ખાતર ભગવાન મહાવીરના જીવને લગભગ એક કરોડને એક કરોડે ગુણીએ તેની જે સખ્યા આવે તેટલા સાગરોપમ સુધી સંસાર-પરિભ્રમણ કરવુ પડયુ આ વાતમા અતિશયોક્તિ નથી. ઉપદેશક કે જવાબદારના સ્થાનની મહત્તાનુ એમા ચિત્ર છે. આવા ભણેલા-ગણેલા માણસો પાછા પડી જઈ સસારમા રખડી પડે એ દુઃખનો વિષય છે.

च ૬. એક વધારે કરુણાનુ ચિત્ર કહી પછી મુદ્દા પર આવી જઈએ કેટલાક પ્રાણીઓ એના પોતાના હિતનો ઉપદેશ સાંભળતા નથી. એને સદ્વર્તન, સદ્‌ગુણો અને ઉચ્ચગ્રાહની શિક્ષા આપવામાં આવે તો તે સાંભળવાની એને ફુરસદ હોતી નથી એવા પ્રાણીઓ હિતની વાતને નિર્માલ્ય, જરીપુરાણા જમાનાના અવશેષો અને સડેલા મગજના બકવાદો ગણે છે અને મોજમજામાં ગુલતાન બની રહે છે. કેટલાએક પ્રાણીઓને ધર્મ 'હબગ' લાગે છે. જાણે ધર્મ ભૂલભૂલમા પણ પોતાને લાગી ન જાય એવા ભયમા એ રહ્યા કરે છે અને ધર્મપરાઙ્-મુખ રહેવામા સમજણની મર્યાદા માને છે. એને વિકાસક્રમમા ધર્મનુ સ્થાન શુ છે તે વિચારવાનો અવકાશ નથી. એ ધર્મના વાડા-ઝગડા અને બાહ્ય દેખાવો તરફ દૃષ્ટિ રાખી, ધર્મથી હિદને કે અન્ય દેશોને કેટલો ગેરલાભ થયો છે એની વાતો કરે છે, પણ ખરો ધર્મ એ શી વસ્તુ છે અને થતી ભૂલો સુધારવી શક્ય છે તેનો અને કોઈ પણ સયોગોમા સસ્કૃતિનો અમૂલ્ય વારસો ગુમાવવા યોગ્ય નથી એનો એને ખ્યાલ પણ આવતો નથી

કેટલાકને તો કોઈ જાતના રચનાત્મક વિચાર વગર જ માત્ર સ્વચ્છદ વર્તન ખાતર ધર્મનું નામ જ ગમતુ નથી.

આવા નીતિથી દૂર ભાગનારા અને ધર્મના વિચારથી પણ વચિત રહેતા પ્રાણીઓના સસારવ્યાધિઓ કઈ રીતે મટાડવા? ભાવિતાત્માને વિચાર થાય છે કે નીતિના સ્પષ્ટ ખ્યાલ વગરના અને સાધ્ય વગરના જીવનમાં રસ લઈ રહેલા પ્રાણીઓનુ શુ થશે? એ બિચારા ક્યા ખેચાઇ જશે? અને એમના પરિભ્રમણનો છેડો કઈ રીતે આવશે?

આવી રીતે આખા સસારમા દોડાદોડી, ગ્લાનિ, ઉપાધિ, ભય, ત્રાસ, અથડાઅથડી, મારામારી જોનાર અવલોકન કરીને જુએ છે ત્યારે એના હૃદયમા ભૂતદયા જામે છે. એને બાહ્ય કે અતર નજરે સસારમા ખોટા દેખાવો અને મોહરાજાનુ સામ્રાજ્ય દેખાય છે એને રાગ-દ્વેષના આવિર્ભાવો ચોતરફ ફેલાતા દેખાય છે અને પરવશ પડેલા પ્રાણીના હૃદયને આર્દ્ર કરે તેવી પરિસ્થિતિ એનામા મહાદયાભાવ વિસ્તારે છે.

પછી એ આ દુનિયાના દુખો વિચારી, લમણે હાથ દઈ બેસી રહેતો નથી કે આશા વગરનો અસાધ્ય કેસ ગણી વાતને મૂકી દેતો નથી. એ આ સર્વ વ્યાધિઓ, ઉપાધિઓ ને ગૂચવણોનો વિચાર કરે છે અને તેમાંથી તેને બહાર કાઢવાના ઉપાયો શોધે છે.

આ વ્યાધિઓનો અભ્યાસ અને વ્યાધિના ઉપાયોનુ ચિંતવન એ કરુણાભાવના છે. આ વ્યાધિઓનો એક જ ઉપાય છે અને તે ગેયાષ્ટકમા રજૂ કરવાનો છે.

છ ૭. આવી રીતે પ્રાણીઓ પારકાના દુખોનો વિચાર કરે અને તેને દૂર કરવાના ઉપાયો વિચારે તેથી અર્થાત્ સહાનુભૂતિ અને ભૂતદયાના વિચારોને પરિણામે મનપ્રસાદ પામે છે. એ મનપ્રસાદ એ માનસિક સુખ છે.

એ સુખને બે અતિ ઉપયોગી વિશેષણો આપવામા આવ્યા છે 'નિર્વિકાર' અને 'ભવિષ્યમા મહાકલ્યાણ કરનાર'

સુખ એટલે પરમાનંદ આનદ અહી યૌગિક સમજવો. નિર્વિકાર આનંદમાં કોઈ પ્રકારનો ફેરફાર થતો નથી. ટૂકામા કહીએ તો તે આનદ સ્થિર અને સ્થાયી થાય છે. વ્યવહારુ આનદ ક્ષણમા નાશ પામી જાય છે તેને અને આ આનદને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી શાશ્વત આનદ એ અપૂર્વ વસ્તુ છે અને એ ભાવિતાત્માને જ પ્રાપ્ય છે. એ સુખ ભવિષ્યકાળમા મહાકલ્યાણ કરનાર છે. પરમ કલ્યાણ એટલે સાધ્યની સદાને માટે પ્રાપ્તિ. તે સર્વ પ્રયાસનુ સાધ્ય અને પ્રાપ્ત કરવાનુ અતિ સુદર પરમ સ્થાન છે.

ભૂતદયા ચિંતવનાર, સસારને એના સાચા સ્વરૂપે નિહાળનાર, માનસવિદ્યાના ધોરણો સમજનાર, વિકાસક્રમની શ્રેણીના પ્રત્યેક સોપાનને સમજનાર અને દુખમા મગ્ન થયેલા પ્રાણી-રાશિને બહાર કાઢવાના ઉપાયો વિચારનાર વિશાળ હૃદયવાળા મહાનુભાવોને આ સર્વ શક્ય છે એમનો વિશાળ આત્મા ઉચ્ચ ઉડ્ડયન કરે છે, છતા એ નીચામાં નીચા સ્થાનની પ્રત્યેક કૃતિઓ સમજવા યત્ન કરે છે, તેના પ્રેરક મૂળ કારણોને સમજે છે અને સર્વને ઘટતુ સ્થાન આપી પોતાની ગતિ વધારતો જાય છે.

આ પરદુખમુક્તિના ઉપાય શા છે તે હવે આપણે નીચે વિચારશુ અત્યાર સુધી આપણે સાસારિક–ઐહિક ભાવોને અગે બાહ્ય અને આભ્યતરમા ગૂચવાઈ ગયેલા પ્રાણીઓના ચિત્રો જોયા અને એ જોવાને કારણે આપણે પણ જાણે એમનાં દુખથી મૂઝાતા હોઈએ એવી મનોદશા ઊભી કરી હવે આપણે તેનુ અવલોકન પણ કરશુ અને ઉપાયોનો વિચાર પણ કરશુ.

કારુણ્ય : ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. ઉપર જે ચિત્ર રજૂ કરવામા આવ્યુ છે તે હૃદયદ્રાવક છે. જાણે આખો સસાર અવળે માર્ગે ઊતરી ગયો હોય, જાણે ઐહિક સુખોમા અથવા મનોવિકારના વમળમા વલખા મારતો એ આભ્યતર દુશ્મનોને વશ પડી ગયો હોય એમ લાગે છે કરુણાભરપૂર હૃદયવાળાને આ આખા દશ્યના અવલોકનથી ખૂબ ખેદ થાય છે. એને સ્વપરદયાનો ખ્યાલ બરાબર હોય છે. એ પોતાની જાતને અન્યના સ્થાનમા મૂકી શકે છે અને પરદયાના ચિતવનમા સ્વદયા સિદ્ધ થઈ શકે છે એમ એ સમજે છે. એ વસ્તુના ઉપરઉપરના ખ્યાલોથી કદી લેવાતો નથી. એ અંતરથી આ સર્વ દેખાવો વિચારી, અવલોકી, આર્દ્ર થાય છે. એના દુખના ઉપાયોને શોધનારા તેને સમુચિત દિલાસો મળે તેવી ગભીર રચના હવે રજૂ કરતાં વિનયવિજય મહારાજ ગાય છે 'સજ્જનો! તમે અતરના ઉમળકાથી ભગવતને ભજો.' આ એક વાક્યમાં પરદુખ-નિવારણનો ઉપાય બતાવે છે. બીજા પણ ઉપાયો બતાવશે. પ્રથમ આ ચમત્કારિક ઉપાયની વિશિષ્ટતા જોઈએ.

તમે ભગવંતને ભજો જો તમારે ઉપરના સર્વ દુખો, ઉપાધિઓ અને અગવડો દૂર કરવાં હોય તો તમે ભગવાનને ભજો

તમે કોણ છો? તમે સજ્જન છો, સુજન છો, મોક્ષાભિલાષી છો, મોક્ષ જવા યોગ્ય છો. સજ્જનના નામને યોગ્ય કોણ ગણાય તે તમે અગાઉ જોઈ ગયા છો આવા સજ્જન તમે છો. તો પછી ભગવાનને ભજો.

એ ભગવાન કેવા છે? એ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, કોઈ જાતના બદલાની આશા વગર ધર્મોપદેશ દેનાર, સાચો માર્ગ બતાવનાર અને ભૂતદયાના સાગર છે એવા મહાકૃપાળુ પરમાત્માને તમે ભજો

એ ભગવાન એમનું શરણ કરનારને આશ્રય આપનાર છે અને બદલાની અપેક્ષા કે આશા વગર કરુણારસના ભડાર છે તેમ જ અન્યને તેનો લાભ આપનાર છે. એમની ભાવના જ્યારે સર્વ પ્રાણીને કર્મબધનથી મુક્ત કરવાની થાય, એમના આત્મદર્શનમા સમસ્ત જતુઓનુ હિત આવે ત્યારે એ વિશાળ હૃદયવાળા મહાત્મા તીર્થકર થવા યોગ્ય કર્મ બાધે છે અને એ વિશાળતા તેમનામા સતત ચાલુ રહે છે. આવા નિષ્કારણ કરુણા કરનાર ભગવાનને તમે ભજો

એ ભગવાન ઉપર વર્ણવેલા સર્વ દુખોમાથી રક્ષણ કરનાર છે. એમનો ઉપદેશ જ એવા પ્રકારનો હોય છે કે તેઓ દુખોમાથી રસ્તો બતાવે અને પ્રાણીઓનો વિકાસ કરે.

આવા નિષ્કારણ કરુણા કરનાર અને દુખમાંથી રક્ષણ કરનાર ભગવાનને કેમ ભજાય? એમની પાસે ધૂપ-દીપકાદિ કરવામા આવે તે [illegible] છે, એથી તો માત્ર આદર્શસન્મુખતા

થાય છે, બાકી ખરી પૂજના–ખરુ' ભજન તો એમનાં બતાવેલ અહિંસા, સંજમ અને તપના માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરવામા છે. 'શ્રી જિનપૂજા રે તે નિજ પૂજના રે' એટલે તીર્થંકરની પૂજા એ વસ્તુત પોતાની જ પૂજા છે. બાહ્ય ઉપચાર નિમિત્તકારણ તરીકે ઉપકારક ભાગ ભજવે, પણ છેવટે જોતા એ સાધન છે. ખરેખરી પૂજા તો એમના બતાવેલા માર્ગે ચાલી, રાગદ્વેષ પર વિજય મેળવી, મોહને હણી નાખી, આત્મપ્રગતિ સાધવી એ છે. તીર્થંકર આદર્શ પૂરો પાડે છે, બાકી એ કોઈ રીતે મોક્ષ આપી શકતા નથી કે મોક્ષને નજીક પણ લઈ આવતા નથી, પરંતુ એમણે બતાવેલા ત્યાગના બાહ્ય માર્ગોનુ અને મનોવિકારના વિજયના અંદરના માર્ગોનુ અનુસરણ એ ખરુ પૂજન છે. ભજન–પૂજનની પાછળ રહેલો ખરો આશય પણ આ જ છે.

તમને સંસારમાં કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રસંગો દેખાયા હોય તો જ્યાં ઉપાયની જરૂરિયાત લાગે ત્યા ભગવંતને માર્ગે ચાલી તેમનુ ભજન કરો, કરાવો, દુઃખથી પીડાતાને ઉપદેશો અને રક્ષણ કરનાર નિષ્કારણ દયાસાગરનુ શરણ સ્વીકારો

૨. પરિચયમા અનેક કરુણાના પ્રસંગો વિચાર્યા. એનો એક એક પ્રસંગ ઊંડાણથી વિચારતા મન ચક્કર ખાઈ જાય તેવુ છે આ સર્વ બાજીનો ખ્યાલ રમનારને આવતો નથી, પણ અવલોકન કરનાર તો આખી રમતનુ વેવલાપણુ જોઈ શકે છે આવા કરુણાના પ્રસંગોમાં પડેલાને તેમાથી બચવા સારુ નીચેની વાત કહે છે

ભાઈ! અમને તારી સ્થિતિ જોતા બહુ ખેદ થાય છે. તુ આમ સાધ્યના ધોરણ વગર રખડ્યા કરે છે તેને બદલે જરા થોડો વખત તારા મનને સ્થિર કર, જરા એને જ્યા ત્યા ભટકતુ અટકાવ તને જે દુખો દેખાય છે અથવા થાય છે તે સર્વ મનની અસ્થિરતાને કારણે છે. મનની સ્થિરતા થશે એટલે ખાવાપીવાની અભિલાષાથી માંડીને ઇંદ્રિયાર્થોની અભિલાષાઓ સુધીથી થતા દુખોનુ નિવારણ થઈ જશે, વૈભવની અસ્થિરતા ભવાભ્યાસથી–અનાદિ વાસનાથી થઈ છે તે દૂર થઈ જશે અને સ્પર્ધા, ક્રોધ કે યુદ્ધ અથવા લોભના પ્રસંગોનુ રહસ્ય સમજાઈ જશે અને આખી દુનિયાનો કોયડો ઉકેલાતો જણાશે કરુણાના પ્રસંગો ઓછા કરવાનુ અને છેવટે દૂર કરવાનુ આ રીતે ચિત્ત–સ્થિરતાથી બનશે

આવી ચિત્તની સ્થિરતા લાબો વખત થાય તો તો ઘણું ઘણુ અનુભવાશે, નહિ જણાયલાં સત્યો સાંપડશે; પણ એમ લાબો વખત ન બને તો થોડી થોડી વાર પણ ચિત્તસ્થિરતાનો અનુભવ કરી જુઓ અને એનો લાભ તપાસો

જ્યારે એવી સ્થિરતા કરો ત્યારે જિનાગમના ચક્ષુએ વિચાર કરજો કરુણાના પ્રસંગો જોવા માટે યોગ્ય ચક્ષુની જરૂર છે. એ વગર તમે જ્યા ત્યાં અથડાઈ પડશો. તપ અને ત્યાગના શુદ્ધ ધોરણ પર રચાયેલ એ આગમો તમને અવલોકન કરવા માટે સાચાં દૃષ્ટિબિંદુઓ પૂરાં પાડશે.

ઉપરના જેટલી જ અગત્યની બાબત વિકારમય વિચારવાતાવરણને દૂર કરવાની છે અવ્યવસ્થિત રીતે બતાવેલી માર્ગશ્રેણીઓ વિકારમય હોય છે, એમાં પરસ્પર વિરોધ હોય

છે, સાધ્યનુ લક્ષ્ય તેમા હોતુ નથી અને ઘણી વખત કુયુક્તિઓ, હેત્વાભાસો અને મર્મભેદી હોવાનો દાવો કરનાર મર્મસ્પર્શ વગરના ઉપલકિયા પર્યાલોચનોથી ભરપૂર હોઈ તમને જ્યા ત્યાં ખેચી જનાર હોય છે. આવા આડાઅવળા માર્ગોની રચનાના વમળમાં તમે પડી જશો તો તમારુ વિચારક્ષેત્ર વિકારમય થઈ જશે આવી વિચારપદ્ધતિ અસાર છે, પરમાર્થરહિત છે અને ગોટાળે ચઢાવનાર છે. 'કૃતાત' એટલે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના સિદ્ધાંત. આવા વિકારમય અને અસાર મતોને મૂકી દો.

અહીં મુદ્દો ચિત્તને સ્થિર કરી સત્ય માર્ગને સમજવાનો છે અને અસત્ય મતોને તજી દેવાનો છે. જ્યાં સુધી પ્રાણી પોતાના ધર્મમંતવ્યોને અનુભવની સરાણે ચઢાવી સ્પષ્ટ નથી કરતો ત્યાં સુધી એને શાતિ થતી નથી અને શાતિ વગર ગમે તેટલી વાતો કરવામાં આવે તેમા કાઈ વળે તેમ નથી.

અવ્યવસ્થિત ધર્મમાન્યતા છોડી દઈ દર્શનશુદ્ધિ કરો અને ચિત્તની સ્થિરતા કરો એટલે તમને કરુણામય પ્રસંગોના પ્રતિકારો મળી આવશે

૩. દર્શનશુદ્ધિના જેટલુ જ મહત્ત્વ ગુરુને અગે પ્રાપ્ત થાય છે. ગુરુ એટલે ધર્મોપદેષ્ટા, ધર્મનો અભ્યાસ કરાવનાર, ધર્મ બતાવનાર અમુક નજરે દેવ કરતાં પણ ગુરુને મહત્ત્વનું સ્થાન ઘટે છે, કારણ કે દેવને ઓળખાવનાર પણ ગુરુ જ છે.

ગુરુની પસંદગીમા ખૂબ ડહાપણ રાખવાની જરૂર છે. અનેક ભાવો પુસ્તકમાં લખાયલા હોતા નથી કેટલીક ચાવીઓ દ્વારા ગુરુ પદ્ધતિસર જ્ઞાન આપી શકે છે. સાપ્રદાયિક જ્ઞાન ગુરુ વગર પ્રાપ્ત થઈ શકતુ નથી. સર્વ ભાવો લખી શકાય તેમ નથી ગુરુ વગર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે, પણ કષાયવાળા અથવા મનોવિકારને વશ થનારા ગુરુ મળી જાય તો માર્ગને વિષમ કરી દે છે ખૂબ વિચક્ષણતા વાપરી ગુરુની પસદગી કરવી જોઈએ.

જે ગુરુ પોતે જ સ્વપરહિત સમજતા ન હોય, સત્યાસત્યના જ્ઞાન વગરના હોય, દીર્ઘદૃષ્ટા ન હોય, વ્યવહાર–નિશ્ચયનો સમન્વય કરવાના બુદ્ધિકૌશલ્ય વગરના હોય, ટૂંકમા જે અવિવેકી હોય તેવા ગુરુને દૂરથી તજી દેવા. એવા ગુરુ સામાન્ય બુદ્ધિવાળા અભ્યાસીને આડે રસ્તે ચઢાવી દે છે.

વસ્તુભાવના પૂર્ણ જ્ઞાન વગરના, દેશ–કાળના પરિવર્તનોને ન સમજનાર, સંસારના ભાવોમા આસક્ત, ધન કે સ્ત્રીના મોહમાં મૂંઝાઈ ગયેલા અને સામાન્ય જનોની સપાટી પર રહેલા ગુરુને તજી દેવા. આમાં દીક્ષિત–અદીક્ષિતનો સવાલ નથી ગુરુની પસદગીમા તેમનુ આંતર મનોરાજ્ય કેટલુ ખીલેલુ છે અને એ દૃષ્ટા છે કે નહિ એ મુખ્યત્વે કરીને તપાસવાનુ રહે છે. દૃષ્ટા હોય તેને સ્વીકારવા. અવિવેકી ગુરુ હોય તો પોતે રખડે છે અને આશ્રિતને પણ રખડાવી દે છે.

સદ્દગુરુમા મુખ્યત્વે કરીને ત્યાગ પ્રથમ તપાસવો. એની સસારગૃદ્ધિ વિચારવી. એના મનોરાજ્યના ઉદ્દયનો કેટલે સુધી પહોચે છે તે બરાબર જોવુ. એનામા નય ને પ્રમાણજ્ઞાનનુ પૃથક્કરણ અને સંગ્રહણ કેટલુ જામ્યુ છે તે તપાસવું સદ્દગુરુ ખરા ત્યાગી હોય, સામાન્ય જનપ્રવાહથી ખૂબ આગળ વધેલા હોય, ભૂતકાળના તેમ જ ભવિષ્યકાળના ઊડાણમાં નજર પહોચાડનાર હોય અને ગીતાર્થ હોય.

આવા સદ્દગુરુ પાસેથી એક વચન પણ બરાબર લક્ષ્યપૂર્વક ઝીલ્યુ હોય તો તે પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવા વ્યુત્પન્ન મહાપુરુષના પ્રત્યેક વચનમા ઉલ્લાસ ભરેલો હોય છે. એને સાભળવાથી કાન પવિત્ર થાય છે, વિચારવાથી મનમા આનદ થાય છે અને તે પ્રમાણે વર્તવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે રોહિણિયા ચોરે અનિચ્છાએ પણ એક ભગવદ્દવચન સાંભળ્યુ હતુ તેથી એની સિદ્ધિ થઈ ગઈ એવા ગુરુનો યોગ થવો મુશ્કેલ છે, પણ શોધતાં મળવા શક્ય છે

જે કરુણામય પ્રસગો પરિચયમાં રજૂ કર્યા છે તે પ્રત્યેકનો અને સર્વનો ઉપાય આવા સદ્દગુરુ બતાવે છે અથવા તેવા ગુરુ પાસેથી મળેલા જ્ઞાનદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ કૌશલ્યને પરિણામે સ્વય સ્ફુરી આવે છે. એટલા માટે ગુરુની પસદગી કુશળતાથી કરવામા આવે તો કરુણાભાવિત આત્માને શાતિ થાય તેમ છે અને કરુણાપાત્રને પ્રાણ મળે તેમ છે. પરમાનદ પ્રાપ્ત કરવાનો આ સ્પષ્ટ માર્ગ છે.

૪. તમે માર્ગસબધી સવાલો કોને પૂછો છો ? તમે તમારી પ્રેરણા ક્યાથી મેળવો છો ? તમે સસારમા આસક્ત, સ્ત્રી–ધનની મૂર્ચ્છામાં પડેલા, આડબરમાં મહિમા માનનારા, પૂર્વપુરુષોની પૂજી ઉપર વ્યાપાર કરનારા અને જીવનની સરખાઈ વગરના પ્રાણી પાસે માર્ગ પર પ્રકાશ પાડવાની આશા રાખો છો ? એમની આખો અવ્યવસ્થિત અભિપ્રાયરૂપ અધકારથી મીચાઈ ગયેલી હોય છે ત્યાથી પ્રકાશની આશા રાખવી એ તો પાણીથી ભરેલી ગોળીને રવૈયાથી વલોવીને તેમાથી માખણ કાઢવા જેવો પ્રયાસ છે. પાણી વલોવવાથી કદી માખણ નીકળ્યુ જાણ્યું છે ?

અત્યારે ચોતરફ નજર કરો. ધર્માધ્યક્ષસ્થાને બેઠેલામાં તમે સસાર જુઓ છો કે સસારથી કોઈ ઉપરિતન ભૂમિકા જુઓ છો ? જ્યા ઘોડાની શરતો કે સ્ત્રીઓના નાચરગો હોય, જ્યા ધનની મસ્તી અને સ્થાન–મહત્તાની જ પૂજા હોય ત્યાથી તમે માર્ગદર્શનની આશા રાખો એ અશક્યમાથી શક્યની ઇચ્છા કરવા જેવુ છે આ સર્વ ભ્રમ છે અને કોઈ પ્રકારનુ ઇષ્ટ પરિણામ આણવાની અશક્યતા દર્શાવનાર પ્રદેશ છે.

પ્રેરણા માટે તમે પાણી વલોવવાની વાત છોડી દો. વેળુ પીલવાથી તેલ નહિ નીકળે. પ્રેરણા જેનામા હોય તે જ પ્રેરણા આપી શકશે.–આદર્શ વગરનુ, સાધ્ય વગરનું જીવન

ગાળનાર તમને માર્ગ બતાવે એ અંધારામાં આટા મારવા બરાબર છે. બે–ચાર સારા શબ્દોમાં વાત કરનાર ઉપર મોહાઈ પડશો નહી ખરો ત્યાગ અંદર જાગ્યો છે કે નહિ એ તપાસજો અને એ તપાસવામા તમને સમય લાગે તો તેથી જરા પણ સંકોચ પામશો નહિ.

આ યુગમા એક બીજી પણ ઉપાધિ વધતી જાય છે. ધર્મને અલ્પ સ્થાન અપાતું જાય છે એ પ્રથમ ફરિયાદ છે, પણ તે ઉપરાત જે પ્રાણી ત્યાગીઓએ કરેલા નિઃસ્વાર્થ નિર્ણયો સમજવા, જોવા કે જાણવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી અને પાશ્ચાત્ય લેખકોના અભિપ્રાયોને કોઈ જાતની કસોટી વગર સ્વીકારી લેતા જાય છે તેઓ બેવડુ નુકસાન કરે છે આપણો અપૂર્વ વારસો નાશ પામતો જાય છે અને અવ્યવસ્થિત આદર્શોનું નિરર્થક સંમિશ્રણ થાય છે. ગુણ જરૂર પૂજ્ય છે, વિશિષ્ટ શિક્ષાસૂત્રો સર્વથા માન્ય છે, એને દેશ કે કાળની અવધિ નથી, પણ વિચાર વગરનુ સ્વીકરણ, પ્રાચીનો તરફનો તિરસ્કાર, શાતિથી આદર્શ સમજવાની અસ્થિરતા અને અનુભવ–અભ્યાસ કે આવડત વગર અભિપ્રાય બાધી નાખવાની ઉતાવળને પરિણામે ઘણુ નુકસાન થાય છે

પદ્યની આ ગાથામાં જે 'કુમત' શબ્દ વાપર્યો છે તે આવા સર્વ અવ્યવસ્થિત વિચારોને અંગે છે. એનો ઉપયોગ ધર્મ અને વ્યવહારની સર્વ બાબતોમાં એકસરખી રીતે થાય તેમ છે. ટૂંકમા વાત એ છે કે તમારે ઉપાધિઓનો પ્રતિકાર કરવો હોય તો પાણી વલોવવું છોડી દો અને દૂધનુ મંથન કરો. પાણી કયુ અને દૂધ કયુ એ શોધવાની મુશ્કેલી જરૂર છે, પણ એને વટાવે જ છૂટકો છે એનાથી ગભરાઈ જઈને મંદ થઈ બેસી જવાથી કાંઈ વળે તેમ નથી. મનઃપ્રસાદનું આ અનિવાર્ય પરિણામ પ્રયાસ કરીને સાધવા યોગ્ય છે

૫. કરુણાના પ્રસંગો દૂર કરવાનો એક સુંદર ઉપાય મનને અમુક પ્રકારનું વલણ આપવાનો છે આ એક વિશિષ્ટ ઉપાય છે અન્ય ઉપાયો બાહ્ય સાધનોને અપેક્ષિત છે, પણ આ (વિવક્ષિત) ઉપાય મનને એવા પ્રકારનુ કરી દેવાનો છે કે જેથી મનની ગ્લાનિ દૂર થાય. એ ઉપાય ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. એમા માનસવિદ્યાનો ઊંડો અભ્યાસ છે.

એનુ મહાન સૂત્ર એ છે કે 'મનના ઉપર જ્યાસુધી અંકુશ રાખવામા ન આવે અને તેને તદ્દન વશ કરવામા ન આવે ત્યાસુધી તે અનેક પ્રકારના રાગ, સંતાપ, સંદેહ, ભય વગેરે કરે છે. એ જ મન જો આત્મારામમા રમણ કરનાર થાય અને શંકારહિત થઈ જાય તો તે સુખોને આપે છે'

બહુ સાદી, સીધી અને સમજાય તેવી વાત છે પણ પ્રવૃત્તિ વખતે એટલી સહેલી નથી પ્રાણીને સુખ–દુઃખ લાગે છે કે સંતાપ–ચિંતા થાય છે એ સર્વ મનનું કારણ છે. મનમા એક વાતને મોટી માની લીધી એટલે એ વિચારપરંપરાને અવકાશ આપે છે. ખાસ કરીને પૂર્વવાસનાને લઈને મનનો સ્વભાવ ઇંદ્રિયના વિષયોમાં વલખા મારવાનો હોય છે અને એ

વિષયભોગ ન મળે એટલે મન મૂઝાય છે તેમ જ જીવનને નિસાર બનાવી મૂકે છે. આવી સ્થિતિમા મનને ઇદ્રિયના વિષયોમાથી ખેચી લાવવા શક્તિ પ્રાપ્ત થાય અથવા એને અમુક પ્રકારની અશુભ વિચારસરણીમા પડતુ અટકાવી શકાય તો સર્વ ઉપાધિઓનો ઉપાય સુગમ છે. અકુશરહિત મન સર્વ પ્રકારની વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે મનમાં જે કલેશ અને સતાપો થાય છે તે તેના ઉપરના અકુશની ગેરહાજરીને લઈને જ થાય છે.

એ જ મન આત્મારામમા રમણ કરતુ હોય, આત્મવાટિકામા વિહરતુ હોય, ઉચ્ચ-ગ્રાહવાસિત હોય, ભાવનાશીલ હોય, આદર્શવાન્ હોય તો અકલ્પ્ય સુખ આપે છે. આત્મા-રામમા મનને રમણ કરતુ ગણવુ એ જરા મુશ્કેલ વિષય છે, પણ અભ્યાસથી સાધ્ય છે.

એ ઉપરાત મનમા સદેહ ન રાખવો ઘટે સદેહ એટલે શકા–આશંકા. આમ હશે કે તેમ હશે એવી અવ્યવસ્થિત મનોદશાને પરિણામે અસ્થિરતા ખૂબ રહે છે, અને યોગનું જાણીતુ સૂત્ર છે કે **संशयात्मा विनश्यति** દુવિધામા બન્ને જાય છે, સાધ્ય મળતું નથી અને સામાન્ય કક્ષાનુ સ્થાન પણ જાય છે

એટલા માટે કરુણાના પ્રસગોની દરકાર જ ન કરે અને ગમે તે સયોગોમા મનને સ્થિર રાખી શકે એવી પરિસ્થિતિ નિપજાવવા યોગ્ય છે અને તે જ ખરો 'યોગ' છે. એ કાઈ યોગીઓ માટે ખાસ રાખી મૂકેલ વિષય નથી, સસારમા પણ રાજયોગને મોટુ સ્થાન છે અને તેની પ્રાપ્તિ કરુણાના પ્રસગો આવે ત્યારે વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે

આત્મારામમાં રમતું નિ:શક મન પણ આ પ્રમાણે કરુણાના પ્રસગોનો પ્રતિકાર કર-નાર આડકતરી રીતે થાય છે. વસ્તુત વસ્તુ પોતે કેવી છે તેના કરતાં તે મન પર શી અસર કરે છે તે પર તેના શિષ્ટત્વ–અશિષ્ટત્વનો આધાર રહે છે, અને એકને મન જે વસ્તુ વિનોદ કરાવે તે જ વસ્તુ અન્યને ઉદ્વેગ કરાવનાર થાય છે. મનને એ સબધમા કબજે કરી દીધુ હોય તો આ સર્વ ગૂચવણોનો નિકાલ થઈ જાય છે

૬. એક સાથે પ્રતિકારના અનેક ઉપાયો અહી બતાવે છે એ ઉપાયોનો અમલ પ્રાણી કરે તો કરુણાના પ્રસગો આવે જ નહિ એ મુદ્દા પર અહી આલબન છે.

ત્રણ કાળમા સત્ય, કોઈ પણ અપવાદ વગરનુ મહાન સત્ય, તને અત્ર કહેવામા આવે છે શાસ્ત્રગ્રથોમા અનેક સ્થાનકે છૂટી છૂટી વાતો કરી હોય તેનુ રહસ્ય તને અહી જણાવે છે. 'કરોડો ગ્રથમા જે કહ્યુ છે તે તને અર્ધા શ્લોકમાં કહી બતાવે છે.' આવી રીતે જે રહસ્યવાર્તા કહેવાણી છે તેવી આ વાત છે

પ્રથમ તો તારે આશ્રવો, વિકથાઓ, ગૌરવો અને કામદેવને છોડી દેવા, તેનો પરિચય બધ કરવો અથવા બને તેટલો ઓછો કરવો.

'આશ્રવો'ના બેંતાળીશ પ્રકાર સાતમી આશ્રવભાવનાના પરિચયમા વિસ્તારથી વિચાર્યા છે. પાચ ઇંદ્રિય, ચાર કપાય, પાચ અવ્રત, ત્રણ યોગ અને પચ્ચીશ ક્રિયા. (એના વિવેચન માટે જુઓ આશ્રવભાવના, વિવરણ)

'વિકથા' મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારની છે રાજ્યસબધી કથા, દેશસબધી કથા, સ્ત્રીઓ સબધી કથા અને ભોજનસબધી કથા આ વિકથાથી અર્થ વગરના પાપબધ થાય છે. સર્વ નકામી, સબધ વગરની, લડાઈ કરાવે તેવી, ઉશ્કેરે તેવી, ગૂચવે તેવી વાતો વિકથાઓમાં આવે છે પોતાની જજાળ પૂરી ન કરનારા નકામી વાતોમાં અને આખા શહેરની ફિકર કરવામાં નિરર્થક દૂબળા થાય છે.

'ગૌરવો': ઋદ્ધિ, રસ અને તંદુરસ્તીનુ (સાતાનુ) અભિમાન. આમા આસક્તિનું તત્ત્વ વિશેપ હોય છે વસ્તુ કરતા તેના ઉપરની લોલુપતા જ મહાકર્મબંધ કરાવનાર થાય છે. સંસારમા રખડાવનાર આ ત્રણે ગૌરવોને ખાસ ઓળખવા યોગ્ય છે.

'કામદેવ': સ્ત્રીસબધી રાગ (સ્ત્રીને પુરુષ પરત્વે સમજી લેવુ), તે સબધી વાચન, સરાગ ચિન્તન અને ચર્ચાઓ. આનો સમાવેશ આશ્રવમા બરાબર થઈ જાય છે, છતા કરુણાના પ્રસગો આણનાર હોવાથી એની ખાસ વિવક્ષા અહી જુદી કરવામાં આવી જણાય છે.

આ ચારેને તમે તજી દો, છોડી દો, વર્જી દો અને સવરભાવનાના પરિચયમા વર્ણવેલા સમિતિ, ગુપ્તિ, પરિપહ, ધર્મો, ભાવનાઓ અને ચારિત્રોની સાથે મિત્રતા કરો. એના ૫૭ પ્રકાર પર વિસ્તારથી વિવેચન થઈ ગયુ છે. (જુઓ સવરભાવના વિવરણ.)

આ આશ્રવના ત્યાગની અને સંવરને આદરવાની વાત અહી ફરીવાર જણાવવાનો ખાસ હેતુ છે આ પ્રાણી સસારમાં એટલો ઊડો ઊતરી ગયો છે કે એને આશ્રવો સાથે અનાદિકાળથી ઘર જેવો સબધ થઈ ગયો છે આ સબધ દૂર કરવો વિકટ છે એટલી જ મુસીબત સવર સાથે સબધ કરાવવાની છે. એની વાસના ખૂબ ઊડી ઊતરી ગયેલ હોવાને કારણે એને આશ્રવો ખૂબ ગમે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—'જેમ લગ્નસબધને આર્યસસ્કૃતિમા પવિત્ર માનવામા આવે છે, જેની સાથે સપ્તપદી થઈ તેની સાથે આજીવન સબધ રહે છે, તેવો 'સપ્તપદીન' સબધ તુ સવર સાથે કર. જાણે તારા આર્યવિધિએ સવર સાથે લગ્ન થયા છે એમ સમજ.' એ લગ્નમા છૂટાછેડાને સ્થાન નથી, એ તો જીવન–મરણના સબધ થયા આ વાત ન ભુલાય માટે ખાસ ભાર મૂકીને કરુણાપ્રસગોના પ્રતિકાર તરીકે ધ્યાન પર લાવવામા આવી છે

૭. કરુણાભાવિત સહૃદય મહાત્મા કહે છે—ભાઇઓ! ચેતનો! તમે આ સસારમાં શા સારુ અનેક વ્યાધિઓ સહન કરો છો? તમે ભવાટવીમા ભૂલા પડચા છો, તમે મોહરાજાને ચકરાવે ચઢી ગયા છો, તમે રાગને પાલવે વળગી પડચા છો, તમે અસ્થિર માનસને અધીન

થઈ ગયા છો; તમે કૃતાંતથી કાયર થઈ ગયા છો, તમે આટા મારીને થાકી ગયા છો, તમે જીવનકલહની ચિંતામા ગૂંચવાઈ ગયા છો, તમે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિના ભોગ થઈ પડ્યા છો, તમે વ્યવસ્થિત નિર્ણયને અભાવે અથડાઈ પછડાઈ રહ્યા છો, તમે સાધ્ય અને હેતુ વગરની પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ થઈ ગયા છો, તમે સ્પર્ધા, ઈર્ષ્યા અને શોકના વાતાવરણમા ભાન ભૂલી ગયા છો, તમે આવા આવા અનેક સ્થૂળ અને માનસિક, સાચા અને કલ્પેલા વ્યાધિઓમા પડી ગયા છો આ તદ્દન સાચી વાત છે

આ પત્રકમા પાના ભરાય તેટલા વ્યાધિઓ લખાય તેમ છે, પણ તેની હવે જરૂર નથી. આ સર્વ શા માટે? તમે આમ કેમ ભૂલા પડી ગયા? ક્યાં ચઢી ગયા? ક્યાં દોડ્યા જાઓ છો? શા સારુ દોડાદોડી કરો છો? દોડીને ક્યા પહોંચશો? તમારી ફાળ કેટલી લખાશે? અને છેવટે શુ? આ તે કાઈ વાત કરો છો? તમારા જેવા પ્રાણી આટઆટલા વ્યાધિઓ મુગે મ્હોઢે સહન કરી જાય એ તે કાઈ ચલાવી લેવા જેવી વાત છે?

ત્યારે કરવુ શુ? અરે ભાઈ! આમ ચિંતા કરશો કે મૂઝાશો એમા કાઈ વળશે નહિ. કોઈ વ્યાધિને પારખી શકે એવા ચતુર વૈદ્યને શોધો તે વૈદ્યને જો બરાબર નિદાન આવડશે તો તમારા વ્યાધિને પારખી એ તમારી ચિકિત્સા કરશે વ્યાધિમા સબડ્યા કરવુ એ તમારા જેવાને ઘટે નહિ અને પ્રગતિઈચ્છુકને તો પાલવે પણ નહિ.

વૈદકના ધધામા સાચા વૈદ્ય હોય તે દવા કરતા પહેલા વ્યાધિ શો છે તેનો નિર્ણય કરે છે વૈદ્યની ખરી કિમત નિદાન કરવામા છે. નિદાન જેને આવડે તે ચિકિત્સા તો તુરત કરી શકે છે. તુ એવા વૈદ્યરાજને શોધી કાઢ કે જે તારો આ કરુણ પ્રસગોનુ નિદાન બરાબર કરે, તારા વ્યાધિના મૂળોને શોધી તને ઉપાય બતાવે, એટલે તારા વ્યાધિઓ હમેશને માટે ચાલ્યા જશે. તુ સદાનો નીરોગી બનીશ.

અમે તપાસ કરી તો અમને જણાયુ છે કે પ્રાણીઓના વ્યાધિઓ તીર્થંકરદેવને બરાબર સમજાયા છે તેઓ તેનુ નિદાન અને તેની ચિકિત્સા બરાબર જાણે છે. એ ઉપર-ઉપરની દવા કરનારા નથી. એ વ્યાધિને મૂળમાથી કાઢી નાખનાર છે અને ચેતનને સ્વાસ્થ્ય આપનાર છે અમે તને એ વૈદ્યરાજનો આશ્રય કરવા ભલામણ કરીએ છીએ અમારો આગ્રહ એને માટે ખાસ નથી, પણ અમારો અનુભવ તને જણાવીએ છીએ તુ વૈદ્યને શોધ ત્યારે પણ બરાબર સાવધ રહેજે જ્યા ત્યા ભરાઈ પડીશ તો વ્યાધિ કરતા ઉપાય વધારે ભયકર નીવડનારા થઈ પડવાનો સભવ છે ગમે તેમ કર, પણ વ્યાધિમા પડી ન રહે, નકામો સબડ્યા ન કર, સિદ્ધવૈદ્યોની સલાહ લે અને તારા વ્યાધિઓ હમેશ માટે દૂર કર. ચેતનના આરોગ્યની જરૂર છે અને તે વિશિષ્ટ વૈદ્ય દ્વારા પ્રાપ્ય છે

૮. છેવટે ભવિષ્યકાળમાં લાબી નજરે તમને ખૂબ હિત કરે તેવુ એક વચન તમે સાંભળો એ વચન વિનયે કહેલુ છે અથવા વિનયપૂર્વક બોલાયલુ છે

વિનય એટલે એક તો–આ ગ્રંથના કર્તા પૂજ્ય શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય મહારાજ 'સ્યાદ્વાદવાદી' એવો એનો બીજો અર્થ થાય છે વિશેષ નયને જાણનાર, તેને ધ્યાનમા રાખીને બોલનાર એ અર્થ થાય જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓ ધ્યાનમા રાખી પ્રવચન કરનાર વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની અથવા સર્વજ્ઞ ભગવાન એવો પણ તેનો અર્થ થાય સિદ્ધવચન બોલનાર, ત્રિકાલાબાધિત સત્યોને એના યથાસ્વરૂપે અતિશયોક્તિ કે અલ્પોક્તિ વગર રજૂ કરનારને માટે આ પરિભાષા ઘટે છે.

અહીં જે વચન તમને ઉપસંહારમાં કહેવામાં આવે છે તે તમને દીર્ઘકાળે ખૂબ લાભ કરનાર છે. એ ઉપરચોટિયો ઉપચાર નથી કે અર્થવગરનો બકવાદ નથી એ નાના વચનમા ખૂબ રહસ્ય સમાયેલુ છે.

એ વાત એ છે કે જો તમારે કરુણાપ્રસંગોનો પ્રતિકાર કરવો હોય તો શાંતસુધારસનુ પાન કરવું, એટલે શાતરસને ખૂબ પીવો, પેટ ભરીભરીને પીવો, કચોળા ભરીભરીને પીવો એ પાન તમને અનેક પ્રકારના સુખ અથવા સદાચરણો સાથે અનુસંધાન કરાવી આપશે, એક પછી એક પુણ્યપ્રવાહની શ્રેણી બાધી આપશે અને વળી એ સયોજન આત્મામા થશે એટલે એ ચિરકાળ ચાલે તેવુ થશે

શાતરસના પાનની ભલામણ આ રીતે વારવાર કરવામા આવે છે તેનુ કારણ એક જ છે અને તે એ છે કે કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રસગો ભવિષ્યમાં ન થાય, ન જાગે, ન ઊઠે તે માટેનો એ રાજમાર્ગ છે, એ સિદ્ધ માર્ગ છે અને બહુજનસમત માર્ગ છે ભાવનાને છેડે કર્તામહાશયનુ નામ આડકતરી રીતે જણાવ્યુ છે. તમે શાતરસનુ આસ્વાદન કરો, તેના રસમાં લુબ્ધ થઈ જાઓ અને તેના કેફના ઘેનમાં પડી જાઓ એમ થશે એટલે કરુણાના પ્રસગો પ્રાપ્ત થશે નહિ

અતરની વેદનાથી આ આખી ભાવના લખાઈ છે અને તેને છેડે આકરા, દુખમય રોગોના નિવારણનો માર્ગ બતાવ્યો છે કરુણાભાવના કરતા આવી રીતે મુદ–આનદ લાવી શકાય, ભગવાનનુ ભજન આનદથી કરતા કરુણા અતર્ગત થઈ જાય અને દુખની વિચારણામા પણ લહેર આવે એવી વિશાળ શક્તિ આ ભાવના આપે તેમ છે એને માટે ખરુ આત્માનુસધાન કરવાનુ છે અને જુદા જુદા ઉપાયોનો વ્યવહારુ ઉપયોગ કરવાનો છે. કરુણાભાવ પણ ભગવદ્–ભજનનો આનદ પ્રાપ્ત કરાવે છે એ આ ભાવનાની વિશિષ્ટતા છે.

—×—

ઉપસંહાર : કરુણા

કરુણાભાવનાનુ સ્વરૂપ રજૂ કરતા શ્રી જ્ઞાનાર્ણવકાર નીચેના ત્રણ શ્લોકો રજૂ કરે છે તે બહુ અર્થસૂચક અને ગભીર છે

दैन्यशोकसमुत्त्रासरोगपीडार्दितात्मसु ।
वधबन्धनरुद्धेपु याचमानेपु जीवितम् ॥ १ ॥
क्षुत्तृट्श्रमाभिभूतेपु शीताद्यैर्व्यथितेपु च ।
अविरुद्धेपु निस्त्रिंशैर्यातमानेपु निर्दयम् ॥ २ ॥
मरणार्तेपु जीवेपु यत्प्रतीकारवाञ्छया ।
अनुग्रहमति· सेयं करुणेति प्रकीर्तिता ॥ ३ ॥

'જે પ્રાણી દીનતાથી, શોકથી, ત્રાસથી, રોગથી, પીડાથી દુખિત હોય, વધ–બંધનથી રુધાઈ ગયેલ હોય, પોતાના જીવન માટે પ્રાર્થના કરતા હોય, ભૂખ, તરસ, થાકથી પીડિત હોય, ઠડી વગેરેથી હેરાન થઈ ગયેલો હોય, દયા વગરના પ્રાણીઓથી નિર્દયપણે મરાઈ મગાઈને હેરાન થઈ ગયેલો હોય અથવા મરણાત કષ્ટ પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ હોય–એવા કોઈ પણ પ્રકારના પ્રાણીના દુખમા તેના દુખનો ઉપાય કરવાની ઇચ્છાપૂર્વકની જે ઉપકારબુદ્ધિ તેનુ નામ કરુણા કહેવાય છે

આ સૂત્રમા સક્ષેપમા કરુણાભાવનાનો આદર્શ સુદામ રીતે બતાવવામા આવ્યો છે માત્ર એમા સ્થૂળ કરુણાના પ્રસગો બતાવ્યા છે એ ધ્યાનમા રાખવુ. એમાં જે દીનતાથી માડીને કરુણાના પ્રસગો બતાવ્યા છે તે સર્વના સબધમા ઉપાય (પ્રતિકાર) કરવાની ઇચ્છા-પૂર્વક ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ તે કરુણા

આપણા ગ્રથકર્તાએ એની વ્યાખ્યા કરતા જણાવ્યુ છે કે कारुण्यमार्ताङ्गरुजां जिहीर्षा। 'પીડા પામતા પ્રાણીઓના વ્યાધિઓને દૂર કરવાની ઇચ્છા' (પ્રકરણ ૧૩, શ્લોક ૩) આમા વ્યાધિઓની વ્યાખ્યા કરતા કહેવામાં આવ્યુ છે કે તેમા રોગ, સુખભગ, ધનહાનિ,, ધર્મ-હીનતા, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે તેઓએ નીચેના કરુણાજનક પ્રસગો આપ્યા છે

૧ ખાવુપીવુ, ઘર ચણાવવા, ઘરેણા ઘડાવવા, લગ્ન, સતતિ અને ઇંદ્રિયના ભોગવિષયોની અભિલાષાઓ (સ્થૂળ પદાર્થો પાછળ આયુષ્યવ્યય)

૨. વૈભવ મહામુસીબતે મેળવવો અને પછી તેને પોતાનો માનવો અને દુશ્મન, રોગ, ઘડપણ કે મરણને લઈને વૈભવને છોડવો પડે ત્યારે દયાપાત્ર થવુ (રાગજન્ય)

૩. સ્પર્ધા, મત્સર, લડાઈ, લોભના આવિર્ભાવો (દ્વેષજન્ય)

૪. નાસ્તિકતા વગેરે વાદ ઊભા કરવા અને મિથ્યાજ્ઞાનને તાબે થઈ તેની પ્રરૂપણા કરવી અને તેને લઈને વિકાસક્રમ ઉલટાવી નાખવો (ધર્મહાનિ)
૫. હિતોપદેશ ન સાભળવો અને ધર્મને સ્પર્શ પણ થવા ન દેવો (ધર્મહીનતા)

આવા ચિત્રો રજૂ કરીને માત્ર અક્રિય કરુણા કરીને બેસી રહેવાનો આશય આ ભાવનાનો નથી. અનુગ્રહના પ્રકારો ગેયાષ્ટકમા નીચે પ્રમાણે બતાવ્યા છે તે પણ શોધી લેવા

૧. ભગવતની ભક્તિ કરવી, એને યથાસ્વરૂપે ઓળખવા. (ગાથા ૧)
૨. શાસ્ત્રગ્રથોને સમજવા અને કુયુક્તિથી ફસાઈ ન જવુ (ગા. ૨) આ બ નેમાં દેવતત્ત્વની શુદ્ધિ કરવાની વાત કહી
૩. અવિવેકી ગુરુનો ત્યાગ કરવો અને સુગુરુનો સ્વીકાર કરવો (ગા ૩). આ ગાથામા ગુરુતત્ત્વની શુદ્ધિ કરવાની વાત કહી.
૪ કુમતનો ત્યાગ કરી સાચા પથે પડી જવું (ગા ૪) આ ગાથામા ધર્મતત્ત્વની શુદ્ધિ કરવાની વાત કહી.
૫. મનની ઉપર અકુશ રાખવો, એને આત્મવાટિકામા રમણ કરાવવુ અને એમાથી શકા, કાંક્ષા દૂર કરી નાખવી (ગા ૫) આ ગાથામા યોગસાધનની વાત કહી
૬ આશ્રવોનો ત્યાગ કરવો અને સવરોનો સ્વીકાર કરવો (ગા. ૬) આ ગાથામા હેય-ઉપાદેયની સમુચ્ચય સૂચના કહી.
૭. જિનપતિનુ વૈદ્યપણુ સ્વીકારી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવુ (ગા ૭) આ ગાથામા પ્રતિકારને અગે ઉત્કૃષ્ટ ચિકિત્સાનો માર્ગ બતાવ્યો
૮ શાતસુધારસનું પાન કરવુ
આ ગાથામા ગ્રથનુ સપ્રયોજનત્વ સ્થાપિત કર્યું. (ગા. ૮)

આ રીતે કરુણાભાવનાનો આખો પ્રશ્ન સક્ષેપમા વિચારવામા આવ્યો છે. મનુષ્યની દુનિયામા નજર કરતા ચારે તરફ ભય, શોક, ઉપાધિ, કકાસ, નિદા, હૃદયની તુચ્છતા, ક્રોધની જ્વાળા, અભિમાનના ગર્જારવો, કપટ-દભની નીચતા, તૃષ્ણાના ઝાઝવા અને એવા એવા અનેક હૃદયદ્રાવક પ્રસગો જ જોવામા આવશે. એમા સ્થૂળ દૃષ્ટિએ પણ આનંદ થાય તેવા પ્રસંગો નહિવત્ જણાશે, જ્યારે દુ ખ, ત્રાસ, ભય, થાક, સંતાપના પ્રસગોનો પાર દેખાશે નહિ આ સર્વનુ અવલોકન કરનારને શુ થાય?

આવા પ્રસગો જોઈ સહૃદય પ્રાણીનુ મન જરૂર દ્રવે એ એવા પ્રસગોમા ગૂચવાઈ ન જાય, એ એવા પ્રસગે નાસભાગ કરવા ન લાગે, એ ડરી પણ ન જાય એની અવલોકન-શક્તિ એ પ્રસગોના મૂળ શોધે અને પ્રાણીને તાત્કાળિક અનુગ્રહ તો જરૂર કરે અને દુ ખ-માથી બહાર કાઢવાની ઇચ્છા કરે અને ભવિષ્યમા એવા પ્રસગો ન આવે તે માટે ખૂબ વિચારણા કરે આવા પ્રસગોને વિચારવા, તેના તાત્કાળિક ઉપાયો યોજવા અને તેના નિમિત્ત-

કારણુ દૂર કરવા ઉપરાત ઉપાદાનકારણોને પણ શોધી, બહાર કાઢી બતાવી તે તરફ પણ પ્રાણીઓનુ ધ્યાન ખેચવુ એ વિશાળ ભાવ આ કરુણાભાવનામા પ્રાપ્ય થાય છે.

ઘણા પ્રસગોમા મૈત્રીભાવનાનો અને કરુણાભાવનાનો પ્રસગ બહુ નજીક આવી જાય છે અને કેટલીક વાર તે એકબીજામા સક્રમણ કરે છે 'સર્વ સુખી થાઓ' એવી ભાવના મૈત્રીપ્રેરિત ભાવિતાત્મામા જેટલી શક્ય છે તેટલી જ કરુણાપ્રેરિત આત્મામા શક્ય છે માત્ર પ્રસગ શો છે અને પરિસ્થિતિ શી છે તેના નિરાકરણ ઉપર જ તે ભાવનામા કઈ પ્રવર્તે છે તેનો નિર્ણય કરી શકાય

કોઈ પ્રસગોમા બન્ને ભાવનાઓ એકબીજામા અન્તર્ગત બને તો તેમાં કોઈ પ્રકારનો વાધો નથી વિશાળ દૃષ્ટિમાં બન્નેની આવશ્યકતા એકસરખી છે. મૈત્રીમાં 'પ્રેમ' એના શુદ્ધ વ્યાપક અર્થમા મુખ્ય સ્થાન લે છે અને કરુણાભાવનામા 'દયા' એના વ્યાપક અર્થમા મુખ્ય સ્થાનકે આવે છે બન્નેમા હૃદયની વિશાળતા છે. તીર્થંકરદેવ સર્વ જીવને શાસનરસિયા કરવા ભાવના કરે છે તેમાં મૈત્રી અને કરુણાભાવનાની મિશ્રતા છે તે બરાબર વિવેક કરવાથી સમજાઈ શકાશે

ચિત્તપ્રસાદના સાધન તરીકે અને તે દ્વારા સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે આ ચારે ભાવનાનુ યોગગ્રથોમા બહુ સુદર સ્થાન છે ત્યા મૈત્રીભાવનાનો વિષય સુખ અથવા સુખી પ્રાણીઓ કરેલો છે અને કરુણાભાવનાનો વિષય દુખ અથવા દુ:ખી પ્રાણીઓ કર્યો છે પાતજલ યોગદર્શનના પ્રથમ પાદના તેત્રીશમા સૂત્ર પર વિવેચન કરતા પ્રો. કણીઆ જણાવે છે કે–બીજી ભાવના દુખી વિષે કરુણાની છે, જે દુખી મનુષ્યો હોય તેના ઉપર કરુણા વા દયા રાખવી, એટલે જેમ પોતાના દુખોનો નાશ કરવાની ઇચ્છા સર્વને થાય છે તેમ સર્વના દુખો નાશ પામો એવી ઇચ્છા સાધકે રાખવી એ ઇચ્છારૂપ ભાવનાના બળથી તે સાધક કોઇનો અપકાર નહિ કરવાનો, તેમ જ એ ભાવના બળ પામવાથી અન્યને અપકાર કરવાની વિરોધી વૃત્તિ પણ એ સાધકની શમેલી જ રહેવાની આ રીતે આ ભાવનાથી પરાપકારની ઇચ્છારૂપ ચિત્તમળ દૂર થાય છે વળી અયોગી પુરુષોમા દ્વેષરૂપ મોટો મળ હોય છે એ દ્વેષ વૈરી પ્રાણી ઉપર હોય છે તેથી જ્યાસુધી વૈરી પ્રાણીરૂપ વ્યાઘ્રાદિ હોય છે ત્યા સુધી તેને દ્વેષ થયા કરે છે. તેમા સમગ્ર વ્યાઘ્રાદિરૂપ વૈરબુદ્ધિના વિષયભૂત પદાર્થોનો તો નાશ થવો અશક્ય છે તેથી દ્વેષ દૂર કરવા માટે તેમના વિષે વૈરબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો એ જ ઉપાય છે એ ત્યાગ આ કરુણારૂપ ભાવનાથી થાય છે. જ્યારે 'જીવન્મુક્તિવિવેક'મા ઉદાહૃત—

प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा, भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूताना, दयां कुर्वन्ति मानवाः ॥

એ સ્મૃતિ અનુસાર આત્મવત્ સર્વ પ્રાણી વિષે 'સર્વ પ્રાણી સુખી થાઓ, સર્વ નિરામય થાઓ, સર્વ કલ્યાણને પામો, કોઈ પણ દુ:ખને ન પામો' એ પ્રકારની કરુણાવૃત્તિનો ઉદય

થાય છે ત્યારે તેમને વિષે તેથી વિરોધી વૈરબુદ્ધિ કેવી રીતે રહે? આ પ્રમાણે વૈરબુદ્ધિ જતી રહેવાથી આ ભાવના વડે દ્વેષરૂપ મળનો પણ બાધ થાય છે, તેમ જ દુઃખીની અપેક્ષાથી પોતે સુખી છે એમ જાણવાથી 'હુ ઐશ્વર્યવાળો છુ, અનેકભોગસાધનસપન્ન છુ, સિદ્ધ છુ, બળવાન છુ' વગેરે પ્રકારનો દર્પ (ગર્વ) પણ જતો રહે છે, કારણ કે સર્વ પ્રાણીને આત્મવત્ ગણી થતી દયા આ પ્રકારની અન્ય પ્રતિ થતી તિરસ્કારબુદ્ધિની વિરોધી છે આમ આ ભાવના પરાપકારેચ્છા, દ્વેષ. દર્પ વગેરેની પરિપથી હોવાથી સાધકે અવશ્ય આદરવા યોગ્ય છે. એ ભાવનાની સિદ્ધિથી પણ ચિત્ત એના વિરોધી દોષથી રહિત થવાથી પ્રસન્ન થાય છે.

કરુણાભાવનાનો આ આદર્શ યોગી પતજલિનો છે એમ એના ટીકાકારો જણાવે છે મૈત્રીભાવથી પ્રેમ વિશ્વવ્યાપી થતા રાગ દૂર થાય છે અને અસૂયા અને ઈર્ષ્યા નામના દુર્ગુણો પર વિજય થાય છે કરુણાભાવથી પરપ્રાણીને આત્મવત્ ગણવાની વૃત્તિ થતા દ્વેષ દૂર થાય છે અને પરિણામે ક્રોધ અને માન નામના દુર્ગુણો પર વિજય થાય છે. રાગ અને દ્વેષ પર વિજય થવાથી ચિત્તને ડોળી નાખનારા બે ભયકર તત્ત્વો પર સામ્રાજ્ય આવે છે અને આ રીતે રાગ અને દ્વેષના વિજય દ્વારા જ ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરાય છે ચિત્તસ્થિરતા યોગમા પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે અને એ સમાધિ આદિ વિશિષ્ટ યોગાગમા પ્રવેશ કરવા માટે ખાસ જરૂરની હોઈને આ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે

આ ચારે ભાવનાનો યોગને અંગે ઉપસ્થિત થતો પ્રસગ ખાસ આકર્ષક હોઈને એનો વિચાર અહી સક્ષેપમા ટપકાવી લઈએ આથી ચારે ભાવનાનો યોગદૃષ્ટિએ ખ્યાલ પ્રાપ્ત થઈ જશે

પ્રથમ પાદના ૩૩મા સૂત્ર(પાતંજલ યોગદર્શન)નુ અવતરણ કરીએ એ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે —

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणा सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातः चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

સૂત્રાર્થ:–"સુખી, દુખી, પુણ્યવાન્ અને પાપી માણસો ઉપર અનુક્રમે મૈત્રી, દયા મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવના કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે" આ સૂત્ર ઉપર સ્વામી બળરામ ઉદાસીનરચિત ટીકાનુ ભાષાતર કરતાં શ્રી છોટાલાલ સવાઈલાલ વોરા પૃ ૯૯–૧૦૦ (પાતજલદર્શનપ્રકાશ)મા જણાવે છે કે – (લખાણ ઉતારો છે તે પૂરો થશે ત્યા નિર્દેશ કરવામાં આવશે) 'જે પુરુષ સુખભોગસપન્ન–સુખી છે તેના પર મૈત્રીની ભાવના કરવી, જે પુરુષ દુખી છે તેના પર કૃપાની ભાવના કરવી, જે પુણ્યશાળી છે તેના પર. મુદિતા(હર્ષ)ની ભાવના કરવી અર્થાત્ તેને જોઇ આનદિત થવુ અને જે પુરુષ પાપાચરણવાળો છે તેના ઉપર ઉપેક્ષા એટલે ઉદાસીનતાની ભાવના કરવી અર્થાત્ તેથી સાથે ઉદાસીનભાવથી વર્તવુ.

એવી રીતે એ ચારે ભાવનાના અનુષ્ઠાનથી શુકલધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ત્યારપછી ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ જાય છે તે પછી પ્રસન્ન થયેલુ ચિત્ત એકાગ્રતારૂપ સ્થિતિપદનો લાભ મેળવે છે

ભાવ એવો છે કે–રાગ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, પારકા ઉપર અપકાર કરવાની ઈચ્છા, અસૂયા અને અમર્ષ નામના રાજસ, તામસ છ ધર્મો ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી મલિન કરી દે છે, તે છ ચિત્તમળ કહેવાય છે એ છ જાતના ચિત્તમળ હોવાથી ચિત્તમા છ જાતનુ કાલુષ્ય પેદા થાય છે, જેમ કે રાગકાલુષ્ય દ્વેષકાલુષ્ય અને ઈર્ષ્યાકાલુષ્ય, પરાપકારચિકીર્ષાકાલુષ્ય, અસૂયાકાલુષ્ય અને અમર્ષકાલુષ્ય.

'રાગકાલુષ્ય'–સ્નેહપૂર્વક અનુભવ કરેલા સુખમાંથી "આ સુખ મને સર્વદા પ્રાપ્ત હો" એવા આકારની જે રાજસ વિશેષ વૃત્તિ ઊપજે છે તે રાગકાલુષ્ય કહેવાય છે, કેમ કે તે રાગ સઘળા સુખસાધનના વિષયોની પ્રાપ્તિ ન થવાથી ચિત્તને વિક્ષેપ વડે કલુષિત કરી દે છે.

'દ્વેષકાલુષ્ય'—દુ ખભોગ પછી દુ ખ દેવાવાળા વિષયના અનિષ્ટ ચિતનપૂર્વક "આ દુઃખ આપનારી વસ્તુ નષ્ટ હો અને મને દુ ખ ન હો" એવી જે તામસવૃત્તિ વિશેષ થાય છે તે દ્વેષકાલુષ્ય કહેવાય છે, કેમ કે દ્વેષ દુ ખહેતુ સિહ, વાઘ વગેરેનો અભાવ ન હોવાથી સર્વદા ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી કલુષિત કરી દે છે

'ઈર્ષ્યાકાલુષ્ય'—બીજા માણસનુ ગુણાધિક્ય વા સ પત્તિઆધિક્ય જોઈ ચિત્તમા જે ક્ષોભ અથવા એક જાતની બળતરા થાય છે, તે ઈર્ષ્યાકાલુષ્ય કહેવાય છે, કેમ કે તે પણ ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી કલુષિત કરી દે છે

'પરાપકારચિકીર્ષાકાલુષ્ય'—બીજાને અપકાર (બૂરુ) કરવાની ઇચ્છા. તે પણ ચિત્તને વિહ્વળ કરી કલુષિત કરે છે

'અસૂયાકાલુષ્ય'—કોઇના વખાણવા લાયક ગુણોમા દોષનો આરોપ કરવો. જેમકે વ્રત-આચારશીલ પુરુષને દભી–પાખડી જાણવો અને તે મુજબ જાહેરમા બોલવુ તે

'અમર્ષકાલુષ્ય'—કુત્સિત વચનશ્રવણપૂર્વક પોતાના અપમાનને સહન ન કરતા તેની ઉપર ક્રોધ કરવો અને તેની ઉપર વૈર લેવાની ચેષ્ટા કરવી તે અમર્ષકાલુષ્ય કહેવાય છે '

આ છ પ્રકારના કાલુષ્ય જ પુરુષોના ચિત્તમા વિદ્યમાન હોવાથી ચિત્તને મલિન કરી વિક્ષિપ્ત કરી નાખે છે એટલા માટે ચિત્તમાં તેઓના અસ્તિત્વમાત્રથી જ ચિત્તની પ્રસન્નતા અને એકાગ્રતા દુ સાધ્યા–ન મેળવી શકાય તેટલી કઠિન બને છે.

મૈત્રી વગેરે ભાવનાથી એ ચિત્તમળોની નિવૃત્તિ કરવી એ યોગેચ્છુનુ પ્રથમ કર્તવ્ય છે, જેથી નિર્મળ થયેલુ ચિત્ત એકાગ્રતાની યોગ્યતાવાળુ થઈ જાય એવો સૂત્રકારનો આશય છે.

તેમા સુખી પુરુષોની સાથે મિત્રભાવથી વર્તીને રાગ અને ઈર્ષ્યાના કાલુષ્યની નિવૃત્તિ કરવી, અર્થાત્ જ્યારે કોઈ સુખી જોવામા આવે ત્યારે તેની સાથે મૈત્રી કરી એમ સમજવુ

કે આ સઘળા સુખ મારા મિત્રનાં છે, તેથી તે મારાં જ છે એથી જેમ પોતાને રાજ્યલાભ ન હોય અને પોતાના પુત્રને હોય તો તેને પોતાનો જાણવાથી રાજ્ય ઉપરનો રાગ નિવૃત્ત થાય છે, તેમ મિત્રના સુખને પણ પોતાનુ સુખ માનવાથી રાગ અવશ્ય નિવૃત્ત થઈ જશે એમ જ્યારે માણુસ પારકુ સુખ પોતાનુ સમજશે ત્યારે બીજાના ઐશ્વર્યને જોઇ ચિત્તમાં દાહ ન પામતાં પ્રસન્ન થશે, અને ઈર્ષ્યા પણ નિવૃત્ત થઈ જશે

એ પ્રમાણે દુ ખી પુરુષો ઉપર કૃપા કરીને દ્વેષ તથા પરાપકારચિકીર્ષારૂપ કાલુષ્યની નિવૃત્તિ કરવી. અર્થાત્ જ્યારે કોઇ દુ:ખી મનુષ્ય જોવામા આવે, તો પોતાના ચિત્તમા "એ બિચારાને બહુ મોટુ કષ્ટ થતુ હશે, કેમ કે અમારા ઉપર પણ કોઈ સંકટ આવી પડે છે તો કેટલુ દુ:ખ ભોગવવુ પડે છે તે અમે જાણીએ છીએ" એવો વિચાર કરી તેનુ દુ ખ દૂર કરવાનો યત્ન કરવો, પણ એમ ન જાણવુ કે તેના દુ:ખ કે સુખમાં આપણે શુ પ્રયોજન છે? એમ ન ધારતા જ્યારે એવી રીતની કરુણામયી ભાવના ચિત્તમા ઉત્પન્ન થશે ત્યારે પોતાના જેવી સઘળાના સુખની ચાહનાથી વૈરીનો અભાવ થવાથી, દ્વેષ અને પરાપકારચિકીર્ષા નિવૃત્ત થઈ જશે

એ પ્રમાણે જ્યારે પુણ્યાત્મા માણુસ જોવામા આવે ત્યારે ચિત્તમા "અહો! મોટુ ભાગ્ય આના માતાપિતાનુ કે જેનાથી આવા પુણ્યશાળી કુળપ્રદીપ સત્પુરુષનો જન્મ થયો છે, અને તે પુણ્યશાળીને પણ ધન્યવાદ છે કે તન, મન અને ધનથી પુણ્યકાર્યમા પ્રવૃત્ત થયેલો છે" એવી રીતના આનંદને પામે અને એવી રીતની મુદિતાભાવના ચિત્તમા ઉત્પન્ન થશે ત્યારે અસૂયારૂપી ચિત્તનો મળ પણ અવશ્ય નિવૃત્ત થશે.

એવી રીતે પાપી પુરુષ જોવામા આવે તો પોતાના ચિત્તમા "તે આપણુ કુત્સિત બોલશે અને આપણું અપમાન કરશે તેની કુટિલતાનો આપણે બદલો લેવાનુ શુ પ્રયોજન છે? તે જે ચાહે તે કરે, પોતાના કર્તવ્યનુ ફળ પોતે ભોગવશે" એવી રીતે તેના ઉપર ઉપેક્ષાની ભાવના કરવી આમ ઉપેક્ષાની ભાવનાથી અમર્ષરૂપ ચિત્તમળ નિવૃત્ત થઈ જાય છે

એ પ્રમાણે જ્યારે એ ચારે ભાવનાના અનુષ્ઠાનથી આ સઘળા કાલુષ્ય નિવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે વર્ષાઋતુ પછીના જળની પેઠે ચિત્ત પણ અવશ્ય નિર્મળ થઈ જાય છે, એથી પ્રથમ, એ ચારે ભાવનાના અનુષ્ઠાનથી ચિત્તપ્રસાદન (સ્વચ્છ ચિત્ત) કરવારૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે"

અહી સદર ગ્રંથનો ઉતારો પૂર્ણ થાય છે આ લખાણુ ઉતારો મુદ્દામ કારણુસર ખાસ પ્રાસંગિક જણાયાથી દાખલ કર્યો છે એ ઉતારો વાચવાથી ચારે યોગભાવનાનુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ જશે, ચારે ભાવનાના પ્રદેશો કેટલા સ્પષ્ટ અને નિરનિરાળા છે તેનો ખ્યાલ આવશે અને પ્રત્યેકના આશય, હેતુ અને લક્ષ્ય કયા કયા છે તે સમજાશે

કરુણાભાવના સાથે મૈત્રીનો ખાસ ગાઢ સંબંધ છે અને એક રીતે જોઈએ તો એ ડાબી–જમણી આંખ જેવી છે, આનો એકી સાથે ખ્યાલ કરવા માટે આ આખો ઉતારો એક

સાથે આપી દીધો છે એ ઉતારો યોગમતે હોઈ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ચિત્તપ્રસાદનમાં પ્રત્યેક યોગભાવના કેવી રીતે કામ આપે છે તેનો હાર્દિક ભાવ સ્પષ્ટ કરવાનો આ પ્રસંગ પ્રાસ્તાવિક હોવાથી સહજ લખાણના જોખમે પણ આ ઉપસંહારમા તેને સ્થાન આપ્યુ છે

આપણા મૂળ ગ્રંથને અંગે જણાવવાનુ કે પ્રતિકારના માર્ગોનુ નિદર્શન અન્ય કોઇ લેખકે જણાવ્યુ નથી પરંતુ સર્વેએ તેની આવશ્યકતા જરૂર સ્વીકારી છે. આપણા લેખક–મહાત્મા ઉપાધ્યાયજીએ આખુ અષ્ટક એ ઉપાયોની વિચારણામા રજૂ કર્યું છે એ એમનું વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે

એમનુ બીજું વિશિષ્ટ તત્ત્વ તે કરુણાજનક પ્રસંગોના કારણરૂપે ધર્મહીનતાનું તત્ત્વ દાખલ કરવું તે છે, અને તે દાખલ કરીને ન અટકતા તેના પ્રતિકારનો પણ વિસ્તાર કરી બતાવ્યો છે. એની વિચારણામા ભગવદ્‌ભજનની આવશ્યકતા, ગુરુશુદ્ધિ અને ધર્મમાર્ગની શોધ — એ ત્રણ માર્ગોનો નિર્દેશ કરી એમણે દેવ–ગુરુ–ધર્મની ત્રિપુટીને સભાળવાની વાત કરી એક આકર્ષક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે, એમ કોઈ પણ સહૃદય પુરુષને લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

ધર્મહીનતાને કરુણાના પ્રસંગોમા ગણવી એ અભિનવ વાત છે એ માર્ગનો સ્વીકાર કરવામા ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજીએ બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી છે ધર્મહીનતાને કારણે અથવા કુમતના સ્વીકારનુ પરિણામ શુ આવે છે તે પર નજર રાખીને આ અતિ અગત્યનો વિષય તેમણે ચર્ચ્યો છે

ધર્મહીન પ્રાણીઓને જ્યારે ધર્મરાગી પ્રાણી જુએ ત્યારે તેના ઉપર ચીડ આવે છે, પણ એમ ન થવું જોઈએ કરુણાભાવિત આત્મા એવા પ્રાણીની મદ વિકાસસ્થિતિ સમજે, એને એમ લાગે કે એ બિચારો પાણી વલોવીને માખણ તારવવાનો નિરર્થક પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. આવો કષ્ટસાધ્ય પ્રાણી ધર્મની મશ્કરી કરે, હેલના કરે, ધર્મને ‘હંબગ’ કહી નિંદે કે ધર્મરાગીને ધર્મના પૂંછડા કે એવા ઉપનામો આપે તેથી એ જરા પણ ઉશ્કેરાતો નથી કે ગુસ્સે થતો નથી એના અંતરમા ધર્મને હસનારા કે ધર્મવિરુદ્ધ બોલનારા માટે ઊંડાણ-માથી દયા સ્ફુરે છે અને એને મીઠા શબ્દોથી, દલીલથી, ચર્ચાથી, લેખથી ભાષણથી અને એવા વિધવિધ ઉપાયોથી ધર્મમાર્ગે લાવવા માટે પ્રેરણા થાય છે આ રીતે મૈત્રીભાવના જેમ સહિષ્ણુતા આણે છે તેમ તદ્દન બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી કરુણાભાવના પણ એ જ પરિણામ પામે છે

કરુણાભાવનાથી બે મુદ્દા ખૂબ સુસાધ્ય થાય છે તે ખાસ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે. એક એનાથી દ્વેષ પર વિજય મળે છે અને બીજુ એનાથી પર ઉપર વૈર લેવાની કે સજા કરવાની વૃત્તિ દૂર થાય છે. મૈત્રીમા પ્રેમદ્વારા રાગ ઉપર વિજય મળે છે ત્યારે કરુણામાં દયાદ્વારા દ્વેષ ઉપર વિજય મળે છે. આ અતિ મહત્ત્વનો વિષય છે

કરુણાભાવનાના પ્રસંગો પરત્વે પ્રતિકારની વિચારણામા મન ઉપર વિજય કરવાની વાત કરી છે તેમાં આખો રાજયોગ સમાય છે વાત એ છે કે ઘણીખરી વખત તો સુખ

અને દુ:ખ એક મનની કલ્પના જ હોય છે. અમુક વસ્તુની ગેરહાજરીને લીધે એક પ્રાણીનુ મન મોટુ ભયકર દુઃખ માની લે અને બીજાને તે જ બાબત કઈ જરા પણ મહત્ત્વની લાગતી ન હોય. નાની નાની જરૂરિયાતો અને જેલમા તેના અગેના મનસ્વી હુકમો જુદા જુદા કારાવાસીઓના મન પર કેવી અવનવી અસર કરે છે તેનો અહી જાતઅનુભવ થાય છે મન પર અકુશ જેટલે અશે આવે તેટલે અંશે આ બાબત ઘટતા મહત્ત્વવાળી લાગે છે. કરુણાપાત્ર લાગતા પ્રાણીઓના મનમાં જો આ પ્રકારની વિચારણા આવી જાય અને તે પ્રાણી મન પર અકુશનુ ચાતુર્ય પ્રાપ્ત કરે તો દુનિયાનાં દુખો ઘણા અલ્પસખ્યક બની જાય.

આપણે હવે સમુચ્ચયદષ્ટિએ કરુણાભાવનાનો વિચાર કરીએ. દુનિયામાં ચારે તરફ દુ.ખ, ઉપાધિ અને ત્રાસોમા સબડતા પ્રાણીઓ જોવામા આવે છે. એની દુખમુક્તિના ઉપાયો યોજવા એ કરુણાભાવના છે. એના કેટલાક ઉપયુક્ત પ્રસગો વિચારીએ.

અનેક પ્રાણીઓ તદ્દન નિરાધાર જોવામાં આવશે જેમના માતપિતા ગુજરી ગયા હોય, ઊંચે આભ અને નીચે ધરતી હોય, રહેવાને ઘર નહિ, પહેરવાને વસ્ત્ર નહિ, ખાવાને ચીજ નહિ અને પીવાના સાધન તરીકે એક વાટકો પણ નહિ, આવા પ્રાણીઓને જોઈ કેમ વિચાર આવ્યા વગર રહે? એનાં ઓશિયાળા ચહેરા અને અશ્રુથી ભરેલી આખો જોતા જો કરુણા ન ઊપજે તો હૃદય પથ્થરનું બનેલુ ગણાય

આવા નિરાધાર અનાથને માટે આપણી શક્તિને છુપાવ્યા વિના દુખનિવારણનો પ્રયત્ન સાચી કરુણા છે અને તે જ ખરી હિતાવહ છે એ નિર્વિવાદ છે

આવી ભાવના જે હૃદયમાં વર્તતી હોય તેને દ્વેષ કે અન્યનું બૂરુ કરવાની ઇચ્છા પણ ન જ થઈ શકે એમાં નવાઈ જેવુ નથી. એ નાનામા નાના જીવથી માડીને મનુષ્ય સુધી સર્વ જીવોનાં દુખ વગેરે અનિષ્ટ પ્રસગો જોઈ આર્દ્ર થઈ જાય છે અને તેને તેમાંથી છોડાવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, યોજના કરે છે, અમલ કરે છે

આ કરુણાભાવને વિશાળ દૃષ્ટિએ વિચારવામા આવશે તો એ શાતરસ છે, અમૃતના પ્યાલા છે, આનદોદધિના ઉછાળા છે, પ્રેમના પરિસ્પન્દો છે, દ્વેષનો તેમા સર્વથા બહિષ્કાર છે અને વિજયમાર્ગે પ્રયાણ છે એમ જરૂર લાગશે શ્રીવિનયવિજયજી કહે છે કે—આવા અનુપમ શાંતરસનુ તમે પાન કરો, સક્રિય પાન કરો

इति करुणाभावना. १५.

પ્રકરણ સોળમું

માધ્યસ્થ્યભાવના

श्रान्ता यस्मिन् विश्रमं संश्रयन्ते, रुग्णाः प्रीतिं यत्समासाद्य सद्यः ।
लभ्यं रागद्वेषविद्वेषिरोधादौदासीन्यं सर्वदा तत्प्रियं नः ॥ क १ ॥
लोके लोका भिन्नभिन्नस्वरूपा, भिन्नैर्भिन्नैः कर्मभिर्मर्मभिद्भिः ।
रम्यारम्यैश्चेष्टितैः कस्य कस्य, तद्विद्वद्भिः स्तूयते रुष्यते वा ॥ ख २ ॥
मिथ्या शंसन्वीरतीर्थेश्वरेण, रोद्धुं शेके न स्वशिष्यो जमालिः ।
अन्यः को वा रोत्स्यते केन पापात्तस्मादौदासीन्यमेवात्मनीनम् ॥ ग ३ ॥
अर्हन्तोऽपि प्राज्यशक्तिस्पृशः किं, धर्मोद्योगं कारयेयुः प्रसह्य ।
दद्युः शुद्धं किन्तु धर्मोपदेशं, यत्कुर्वाणा दुस्तरं निस्तरन्ति ॥ घ ४ ॥
तस्मादौदासीन्यपीयूषसारं, वारं वारं हन्त सन्तो लिहन्तु ।
आनन्दानामुत्तरङ्गत्तरङ्गैर्जीवद्भिर्यद्भुज्यते मुक्तिसौख्यम् ॥ ङ ५ ॥

क १ श्रान्त થાકી ગયેલા, ક્ષીણ થઈ ગયેલા विश्रम વિસામો, આરામ रुग्णा માંદા, વ્યાધિવાળા, વાંકા વળી ગયેલા विद्वेषि હાડવૈરી रोध અટકાયત, અનુદ્ભવ औदासीन्य રાગદ્વેષ-પક્ષપાતનો વિરહભાવ

ख २ स्वरूप દેખાવ, આવિર્ભાવ मर्मभिद् મર્મ-અંતરનો ભાગ, તેને ભેદનાર, ઊંડે સુધી ઊતરી જનાર चेष्टित ક્રિયા, પ્રવૃત્તિ रुष्यते રોષ કરાય, ગુસ્સે થવાય.

ग ३ मिथ्या અસત્ય, અન્યથાભાવ शंसन् ઉપદેશતો, પ્રરૂપતો रोद्धुं નિષેધવાને, અટકાવવાને जमालि શ્રી–વીરભગવાનનો સંસારીપણાનો જમાઈ અને હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય रोत्स्यते અટકાવી શકાય, રોકી શકાય आत्मनीन આત્માને હિત કરનાર

घ ४ प्राज्य મહાન स्पृश સ્પર્શ કરનાર धर्मोद्योग ધર્મમાર્ગે પ્રવૃત્તિ, ધર્મકાર્યમાં પ્રેરણા प्रसह्य બળજોરીથી, જબરજોરીથી दुस्तर દુઃખે-મુશ્કેલીએ તરી શકાય તેવો (સંસાર-સમુદ્ર)

ङ ५ लिहन्तु ચાટો, આસ્વાદો उत्तरङ्गत्तरङ्ग ઉત્ એટલે વધારે વધારે વધતા જતા, જેમાંથી ઊછળતા જતા (સમુદ્રનાં) મોજાં जीवद्भिः પ્રાણીઓ વડે (કર્મણિપ્રયોગ છે) भुज्यते ભોગવાય છે, પ્રાપ્ત કરાય છે

क ૧. જેમા થાકી ગયેલા પ્રાણીઓ આરામને મેળવે છે, જેને મેળવીને વ્યાધિગ્રસ્ત પ્રાણીઓ અથવા શરીરે વાકા વળી ગયેલા પ્રાણીઓ પ્રેમરસનો સ્વાદ કરે છે, જેમા રાગ-દ્વેષ જેવા મહાઆકરા દુશ્મનોનો રોધ થવાથી એકદમ ઉદાસીનભાવ પ્રાપ્ત થાય છે એ (માધ્યસ્થ્યભાવ) અમને બહુ ઇષ્ટ છે

ख ૨. અદરના મર્મસ્થાનને ભેદી નાખનારા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કર્મોને લઈને આ લોકમાં પ્રાણીઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપના નાના પ્રકારના આવિર્ભાવોને દેખાડનારા થાય છે તેમના પસદ આવે તેવા અથવા ન પસંદ આવે તેવાં વર્તનો જાણનારા સમજુ પ્રાણીઓ આમા કોની પ્રશંસા કરે અને કોના ઉપર રોષ કરે ?

ग ૩. ખુદ તીર્થેશ્વર શ્રીમહાવીરપરમાત્મા જેવા પણ પોતાના શિષ્ય જમાલિને અસત્યની પ્રરૂપણા કરતો અટકાવી શકયા નહિ, તો પછી કોણ કોને કયા પાપથી અટકાવી શકે ? તેટલા માટે ઉદાસીનતાને જ આત્મહિતકર સમજવી

घ ૪. શ્રીતીર્થંકરદેવો અસાધારણ શક્તિ-બળવાળા હોય છે, છતા તેઓ પણ શુ બળજોરીથી ધર્મ તરફ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે ? નથી કરાવતા. પણ તેઓ યથાસ્વરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ જરૂર આપે છે, જેનો અમલ કરનારા પ્રાણીઓ દુસ્તર ભવસાગરને તરી જાય છે.

ङ ૫. તેટલા માટે ઉદાસીનતા(માધ્યસ્થ્ય)રૂપ અમૃતના સારને સતપુરુષો વારવાર આસ્વાદો એના આનંદના વધારે વધારે ઊછળતા મોજાઓ વડે મુક્તિનુ સુખ પ્રાણી પ્રાપ્ત કરે છે

—x—

गेयाष्टक*

अनुभव विनय! सदा सुखमनुभव, औदासीन्यमुदारं रे ।
कुशलसमागममागमसारं, कामितफलमन्दारं रे ॥ अनु० ॥ १ ॥
परिहर परचिन्तापरिवारं, चिन्तय निजमविकारं रे ।
वदति कोऽपि चिनोति करीरं, चिनुतेऽन्यः सहकारं रे ॥ अनु० ॥ २ ॥
योऽपि न सहते हितमुपदेशं, तदुपरि मा कुरु कोपं रे ।
निष्फलया किं परजनतप्त्या? कुरुषे निजसुखलोपं रे ॥ अनु० ॥ ३ ॥
सूत्रमपास्य जडा भाषन्ते, केचन मतमुत्सूत्रं रे ।
किं कुर्मस्ते परिहृतपयसो, यदि 'पीयन्ते मूत्रं रे ॥ अनु० ॥ ४ ॥
पश्यसि किं न मनःपरिणामं, निजनिजगत्यनुसारं रे ।
येन जनेन यथा भवितव्यं, तद्भवता दुर्वारं रे ॥ अनु० ॥ ५ ॥
रमय हृदा हृदयंगमसमतां, संवृणु मायाजालं रे ।
वृथा वहसि पुद्गलपरवशतामायुः परिमितकालं रे ॥ अनु० ॥ ६ ॥
अनुपमतीर्थमिदं स्मर चेतनमन्तःस्थिरमभिरामं रे ।
चिरं जीव विशदपरिणामं, लभसे सुखमविरामं रे ॥ अनु० ॥ ७ ॥
परब्रह्मपरिणामनिदानं, स्फुटकेवलविज्ञानं रे ।
विरचय विनय! विवेचितज्ञानं, शान्तसुधारसपानं रे ॥ अनु० ॥ ८ ॥

---

* રાગ :—આ અષ્ટકના રાગની દેશી પ્રસિદ્ધ છે 'આજ ગયા'તા અમે સમવસરણમા' એ જાણીતી ઢાળમા ચાલે છે પ્રતમા એને પ્રભાતિરાગ લખે છે 'આદર જીવ! ક્ષમા ગુણ આદર'ની દેશી જણાવે છે

१. પાઠાતર विबन्ति

ગેયાષ્ટક : માધ્યસ્થ્યભાવના

૧. વિનય! અતિ પ્રધાન ઉદાસીનતાના સુખનો તું અનુભવ કર, નિરંતર અનુભવ કર. એ ઉદાસીનભાવનું સુખ પરમ કલ્યાણની સાથે સંગતિ કરાવી આપનાર છે, સર્વ સુવિહિત શાસ્ત્રોનો સાર છે અને ઇષ્ટ ફળ આપનાર કલ્પવૃક્ષ છે, માટે એ ઉદાસીનતાના સુખને અનુભવ.

૨. પરચિંતાના વિકલ્પજાળોને તજી દે અને તારું પોતાનુ અવિકારી તત્ત્વ (આત્મસ્વરૂપ) ચિંતવ. કોઇ માણસ (ઘણુ) બોલે છે પણ કાટાવાળા કેરડાને માત્ર ઉપાર્જન કરે છે અને કોઈ બીજો આબા(નાં ફળો)ને એકઠા કરે છે – ચૂટે છે.

૩. જો કોઈ (પ્રાણી)ને હિતનો ઉપદેશ કરવામાં આવે ને તેને તે સહન કરી લે નહિ – તેના ઉપર રુચિ પણ આણે નહિ, તો પણ તેના ઉપર તુ કોપ કર નહિ. પારકા માણસ સબધી અર્થ વગરની નિષ્ફળ ચિતા કરીને તુ શા માટે તારા પોતાના સુખનો નાશ કરે છે?

૪. કેટલાક મૂર્ખશિરોમણિઓ સુશાસ્ત્રવિહિત હકીકતને તજી દઈને સૂત્રસિદ્ધાત-વિરુદ્ધ ભાષણ કરે છે તેને માટે આપણે શુ કરીએ? સુદર દૂધ છોડી દઈને તેઓ ખરેખર મૂત્ર પીએ છે

૫. જે પ્રાણી જે ગતિમાં જવાનો હોય છે તેને અનુસારે તેની ચિત્તવૃત્તિઓ પરિણામ પામે છે તે તુ કેમ જોઇ શકતો નથી? અને કયા પ્રાણીએ ક્યાં અને કેવા થવુ, પોતાની ભવિતવ્યતાનો પ્રકાર કેમ મુકરર કરવો તે સબધમા તારાથી કોઈ પણ પ્રકારની અટકાયત થવી દુષ્કર છે (આ હકીકત તુ કેમ જોઈ શકતો નથી? કેમ જાણી શકતો નથી? કેમ ઘટાવી શકતો નથી?)

૬. ચિત્તને પસદ આવે તેવી સમતાને હૃદયથી રમાડ અને માયાના જાળાંઓને ખલાસ કરી દે. પુદ્ગલોની તાબેદારી તુ તદ્દન નકામી કરે છે. કેમ કે તારુ આયુષ્ય તો મર્યાદિત વખત માટે જ છે (માટે તુ ઉદાસીનતાના સુખનો અનુભવ કર.)

૭. આ (ઉદાસીનતા અથવા અદર બેઠેલો ચેતનરામ) કોઈની સાથે સરખાવી ન શકાય તેવુ (અનુપમ) તીર્થ છે, સદા જાણી શકાય તેવુ ચેતન (જીવન) છે, અતરની અદર બિરાજ-માન થયેલ છે, અતિ રમણીય છે અને શુદ્ધ પરિણામમય છે તેને તુ વારવાર સ્મરણપથમા લાવ. તેને યાદ કર. તેને ધ્યાવ એથી ચિરકાળપર્યંત શાશ્વત સુખને હે જીવ! તુ પ્રાપ્ત કરીશ

૮. એ (ઔદાસીન્ય) પરબ્રહ્મરૂપ ચેતનભાવનુ પરમ સાધન છે, એ સ્પષ્ટરૂપે કેવળ વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે. અહો વિનય! આ શાતસુધારસ, જેમા જ્ઞાનનુ વિવેચન–પૃથક્કરણ કરવામા આવેલ છે, તેના પાનને તુ નિરતર કર (અથવા વિનયે કરેલા કે વિનયપૂર્વક કરેલા વિવેચન-વાળા જ્ઞાનમય આ શાતસુધારસના પાનને તુ કર, તુ એનુ પાન કર, તુ એને પી)

મનમા રાગદ્વેષની છાયાના પ્રસગો આવે ત્યારે ચેતીને– ચોંકીને ઊભા રહેવાનું છે. આપણી વિશ્વદયાને અગે આપણે ઉપદેશ, સલાહ કે સૂચના કોઈ પ્રાણીને કરીએ તેને અનુસરવા તે બધાયેલ છે? કદાચ આપણા દૃષ્ટિબિંદુમાં પણ સ્ખલના હોવાનો સભવ ખરો કે નહિ? અથવા એ તમારી સલાહ ન માને કે કદાચ તમારુ અપમાન કરે તો પણ તમને શુ? જો તમે તેના જેવા ઉપર ક્રોધ કરશો તો તમારો ઉપર જણાવેલો આદર્શ ક્યાં રહ્યો? પછી તો તમે પણ નીચે ઊતરી જાઓ અને તેની બાજુમા બેસી જાઓ

આવે પ્રસગે મન પર સયમ રાખવો એજ કર્તવ્ય છે વિચારવુ કે પ્રાણી કર્મવશ છે, કર્મનો નચાવ્યો નાચનાર છે અને એકદરે પરવશ છે. એના ઉપર ક્રોધ કરવો કે એની સામે થવાનો પ્રયાસ કરવો એ તમારા જેવા ઉચ્ચ આદર્શવાળાને ન ઘટે. એવે પ્રસગે તમારે 'ઉપેક્ષા' કરી દેવી, તમારે એવા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પ્રાણી તરફ બેદરકારી કરી દેવી અને જાણે તમે તેના દુષ્કૃત્ય તરફ ઉપેક્ષા ધરાવો છો એમ ધારી લેવુ. આનુ નામ **ઉદાસીનતા** અથવા **માધ્યસ્થ્ય** કહેવાય.

'ઉદાસીનતા'મા બેદરકારી અને છતા અતરનો ખેદ એ પ્રધાનભાવ છે. એમા મનને ઊલટું વલણ આપવાનો પ્રયાસ કરવાનો છે.

'માધ્યસ્થ્ય'મા મન તદ્દન સ્થિર થઈ જાય છે દરિયાના તોફાન એમા ન હોય. એ તો જાણે પોસ માસનું પાણી થઈ જાય આમા મનની સમતાનુ પ્રાધાન્ય છે, છતા આ આખી મનોદશામા નિષ્ઠુરતા નથી, તિરસ્કાર નથી, નિષ્કાળજી નથી. પૂરતા પ્રયત્નો વડે અધપતિત પ્રાણીને માર્ગ પર લઈ આવવાનુ કર્યા છતા તે ઊચો ન આવે ત્યારે તેના પ્રત્યે કેવુ વલણ ધારણ કરવુ તેને લગતા માર્ગનુ એમા નિદર્શન છે. એમા વ્યવસ્થિત ઉપેક્ષાબુદ્ધિ છતાં સ્વાર્થ, બેદરકારી કે અયોગ્ય ત્યાગ નથી આ ભાવ આખી ભાવનાની વિચારણામા જોવામાં આવશે.

આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ મુખ્યત્વે કરીને વિશાળ દૃષ્ટિ ખીલવવાનો છે, કર્મપારતત્ર્ય સમજાવવાનો છે અને રાગ–દ્વેષ ઉપર સપૂર્ણ વિજય મેળવવાનો છે

આટલો ઉપોદ્ઘાત કરી આપણે આ **ઉદાસીનતા** અથવા **ઔદાસીન્ય** નામથી પણ ઓળખાતી, **'માધ્યસ્થ્ય'** તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી અને ઉપેક્ષાના નામને પણ યોગ્ય રીતે ધારણ કરતી છેલ્લી ચોથી યોગભાવનામા પ્રવેશ કરીએ

ઉદાસીનભાવ અમને સર્વદા પ્રિય છે, એ અમને બહુ ગમે છે, અમને તેનો વિચાર કરતા પણ આનદ આવે છે — એમ થાય છે તેનુ કારણ શુ? આપણે એ ઉદાસીનભાવનો જરા પરિચય કરીએ

એ ઉદાસીનભાવ રાગ–દ્વેષરૂપ મહાઆકરા દુશ્મનોના રોધથી પ્રાપ્ત થાય છે અહી ઉદાસીનતાની પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવ્યો રાગ–દ્વેષને તો આપણે આ વિચારણામા સારી રીતે

જાણી ચૂકચા છીએ, એ મોહરાયના બન્ને પુત્રો છે અને એ આખા જગતને પોતાની મોરલી ઉપર નચાવે છે એ જ્યાસુધી પ્રાણી ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે ત્યાસુધી પ્રાણી સંસારથી દૂર જઈ શકતો નથી, અને એનો દોર વર્ણવતા શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે—'વજ્રબંધ પણ જસ બળ તૂટે રે, નેહતંતુથી તે નવિ છૂટે રે' એટલે પોતાની શક્તિથી વજ્રબંધ—મહાઆકરા બંધનને તોડી નાખી શકે એવા બળિયા પ્રાણી સ્નેહના તાંતણાને તોડી શકતા નથી આવો આકરો રાગ સંસારમા પ્રાણીને ખેંચી ખેંચીને રાખે છે મોટા દેવો પણ એનું વશવર્તિત્વ છોડી શક્યા નથી અને અષાઢભૂતિ તથા નંદિષેણ જેવા મુનિઓ પણ એને વશ પડી ગયા છે.

દ્વેષની કાળાશ તો મહાભયંકર છે, ચિત્તને ડોળી નાખનાર છે, પ્રબળ વિકાર કરાવનાર છે અને બીજા અનેક મનોવિકારોને જન્મ આપનાર છે રાગ—દ્વેષમાથી કષાયો અને નોકષાયો જન્મે છે અને એ અનેક રીતે પ્રાણી પર આક્રમણ કરી એનો સંસાર વધારી મૂકે છે ને એના સાધ્ય—મોક્ષને દૂર ને દૂર રાખે છે. સાધ્યને પ્રાપ્ત થવા ન દેનાર આ રાગ—દ્વેષ પ્રાણીના ખરા આકરા દુશ્મનો એટલા માટે છે કે એ સાધ્યનું સામીપ્ય પણ થવા દેતા નથી.

એવા આકરા રાગ—દ્વેષરૂપ મહાભયંકર દુશ્મનોનો રોધ કરવાથી ઉદાસીનતા જન્મ પામે છે. રાગદ્વેષનો સંપૂર્ણ રોધ થાય તો સંપૂર્ણ ઉદાસીનતા આવે છે અને ઓછો—વધતો થાય તો તે પ્રમાણમા ઓછી—વધતી આવે છે રાગદ્વેષનો રોધ એ સાધ્યપ્રાપ્તિનું સાધન છે. ઔદાસીન્ય એ રોધથી પ્રાપ્ત છે અને એ રોધ કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, તેથી એ ઉદાસીનતાને ઓળખવા જતા આપણા હાથમા ઇષ્ટસિદ્ધિનું એક અનેરું સાધન પણ આવી જાય છે. ઉદાસીનતા આવા પ્રકારની છે તેથી તે અમને ખૂબ ઈષ્ટ છે.

રાગદ્વેષનો રોધ કેમ કરવો એ અત્ર મુખ્ય વિષય નથી એના પ્રસંગો, સાધનો અને માર્ગો અગાઉ ચર્ચાઈ ગયા છે અત્ર તેનો નિર્દેશ જ કરવાનો છે આ ભાવનામા એ જરૂર મળી આવશે, તે શોધી લેવાની સૂચના કરીને અહી ઔદાસીન્યના એ મોટા ફળ બતાવીએ —

શ્રમથી થાકી ગયેલા, ચિંતાથી મૂંઝાઈ ગયેલા, સંતાપના ભારથી દબાઈ ગયેલા પ્રાણીઓ આ ઉદાસીનતામા આરામ મેળવે છે. સખ્ત ગરમીના સંતાપથી ગરમ ગરમ થઈ ગયા હોઈએ, માથે તડકો ધોમ ધખતો હોય અને ચારે તરફ ફાકા ઊડતા હોય ત્યારે નાની ઝૂંપડીમા નિર્મળ ઠંડું જળ મળે અને પગ લાંબા કરવા પથારી મળે ત્યારે જેવો આરામ થાય તેવો આરામ મોહજન્ય અનેકવિધ સંતાપોથી તપી ગયેલા ચેતનને ઉદાસીનભાવમા મળે છે ૧૧૫ ડિગ્રીમાં ઉઘાડે પગે મુસાફરી કરનારને પાણીનું પરબ આવે ત્યારે જેવો આરામ મળે છે તેવો આરામ ચેતનને ઉદાસીનભાવ આપે છે.

રોગી માણસને કોઈ બાબતમા પ્રીતિ થતી નથી અને ખાવું, પીવું, બોલવું કે રમવું એમા એનો રસ જામતો નથી સંસારરોગથી હેરાન થઈ ગયેલા પ્રાણીને ઉદાસીનભાવમા

ગેયાષ્ટકની નોટ:—

૧ औदासीन्य ઉદાસીનતા મધ્યસ્થપણુ उदार મુખ્ય, પ્રધાન कुशल પરમ કલ્યાણ (મોક્ષ) सार રહસ્ય मन्दार કલ્પવૃક્ષ
૨ पर પરવસ્તુ, પારકા, પરાયા परिवार સમૂહ, વિકલ્પજાળ अविकार અવિકારી, શાશ્વત चिनोति એકઠા કરે છે, મેળવે છે, ચૂંટે છે सहकार આંબો
૩ तप्स्या ચિંતા, સંતાપ વડે–દાગ लोप નાશ, વિનાશ
૪ सूत्र મૂળસૂત્ર, આગમગ્રંથો(મા કહેલી હકીકતો) ·अपास्य છોડી દઈને, ·ઉત્થાપીને उत्सूत्र સૂત્રથી ઊલટુ पयस् દૂધ मूत्र મૂતર
૫ परिणाम વિચાર, વૃત્તિના આવિષ્કારો गति જન્માતરનુ સ્થાન, ભવિષ્યનુ સ્થાન भवितव्य થવુ તે, ભવિતવ્યતાની સ્થિતિ दुर्वार જેની અટકાયત કરવી મુશ્કેલ હોય તેવુ
૬ हृदयंगम હૃદયને પસંદ આવે તેવી, મનોહર संवृणु સંકેલી લે, સંકોચી લે, ખલાસ કરી દે, બધ કર परवशता તાબેદારી, ગુલામી परिमित મર્યાદિત, હદ બાંધેલ, મુકરર (પરિણામે અતિ અલ્પ)
૭ अनुपम ઉપમા ન આપી શકાય તેવુ, Incomparable चेतनम् Conscious, living, જીવત अन्तःस्थित અંતરમા રહેલ, ઊંડાણમા વસ કરેલ अभिराम રમણીય, સુદર विशद શુદ્ધ, નિર્મળ अविराम નિરતરને માટે, હમેશને માટે
૮ परब्रह्म નિર્વિકાર, નિરજન, શુદ્ધ ચૈતન્ય परिणाम ચેતન निदान પ્રધાન કારણ विज्ञान વિશિષ્ટ જ્ઞાન विरचय બનાવ, વારવાર કર, ગોઠવ विवेचित વિવેચન–પૃથક્કરણ કરેલુ છે. જેમા એવુ

માધ્યસ્થ્ય : પરિચય

क १. મનોવૃત્તિના અતિ વિચારણીય પ્રદેશમા આપણે હવે જઈએ છીએ માનસવિદ્યાનો જેટલો વધારે પરિચય કે અભ્યાસ હશે તેનો આ ભાવનામાં તેટલા પ્રમાણમા ઉપયોગ થશે

આ સંસારમા અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓ હોય છે કેટલાક પ્રાણીઓ તદ્દન ઊંધી ખોપરીના હોય છે તેને સલાહ કે ઉપદેશ આપવામા આવે તો તે માને તો નહિ એટલુ જ નહિ પણ ઉપદેશ આપનાર ઉપર ગુસ્સો કરે. દ્વેષ કરે અને દ્વેષને પરિણામે અપમાન, ગાલીપ્રદાન કે તોફાન પણ કરે

'પચતત્ર'મા વાનર અને સુઘરીનુ દૃષ્ટાન્ત પ્રસિદ્ધ છે. સુઘરીનો માળો બહુ વ્યવસ્થિત હોય છે. એનાથી ઘી પણ ગળી શકાય છે ચોમાસામા એ સુઘરી (પક્ષીવિશેષ) ઝાડ પર લટકતા પોતાના માળામા બેઠેલી હતી વરસાદ ખૂબ પડતો હતો. વીજળીના ઝબકારા થતા હતા અને વાદળનો ગર્જારવ થતો હતો ત્યા એક વાનર તે ઝાડ નીચે આવ્યો અને ઠંડીથી

દાત કચકચાવવા અને શરીરે ધ્રૂજવા લાગ્યો પેલી સુઘરીને એ સ્થિતિમાં એને જોઈને દયા આવી એટલે બોલી 'ભાઈ! તુ મનુષ્યની આકૃતિવાળો દેખાય છે, ચતુર જણાય છે, તો ઉનાળામા માળો કે એવુ રહેવાનુ સ્થાન તે તૈયાર કેમ ન કર્યુ ?' વાંદરો કહે 'ચૂપ પડી રહે, ગડબડ ન કર' વળી એ વધારે ધ્રૂજવા લાગ્યો, એટલે સુઘરી બોલી –"ભાઈ! આખો ઉનાળો તે આળસમા શા માટે ગુમાવ્યો ?" વાદરો ચિડાયો એક–બે ગાળ ચોપડી દીધી. વળી વરસાદ વધ્યો અને કડાકા થયા. વાદરો વધારે ધ્રૂજવા લાગ્યો. સુઘરી દયા લાવી વધારે શિખામણ દેવા લાગી. વાદરો બોલ્યો–'રાડ, શુચિમુખિ! પડિતમાનિની! ચૂપ રહે, નહિ તો ઘર વગરની કરી મૂકીશ.' સુઘરી ચૂપ રહી, પણ વળી ઠડીનો માર વધ્યો અને વાદરો ખૂબ ધ્રૂજવા લાગ્યો એટલે સુઘરીએ વળી પાછો સારા વખતમાં ઘર બાધી લેવાના ડહાપણુસબધી ઝાડ પર માળામાં બેઠા બેઠા ઉપદેશ આપ્યો. વાંદરાથી હવે રહેવાયુ નહિ. એણે જવાબમા કહ્યુ–"ઘર બાધવાની મારામાં શક્તિ નથી, પણ ઘર ભાગવાની તો જરૂર છે." એટલુ બોલી બે–ચાર ગાળો વર્ષાવી, ફલાગ મારી સુઘરીનો માળો વીખી નાખ્યો

આવા સંયોગો દુનિયામા ખૂબ આવે છે આપણે કોઈને સલાહ કે સૂચના આપીએ અને તે સમજે કે અનુસરે નહિ ત્યારે શુ કરવુ ? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય આ ભાવનામા કરવાનો છે બહુ વ્યવહારુ પણ ઉચ્ચ ભૂમિકાનો આ સવાલ છે

આ દુનિયામા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ અનેક હોય છે જેના ઉપર તમે ઉપકાર કર્યો હોય તે સામે અપકાર કરનારા હોય છે. કેટલાક ખૂન, મારામારી, તોફાનમા રસ લેનારા હોય છે, કેટલાક પારકુ ધન કે પરની મિલ્કત પચાવી પાડવામા આનદ લેનારા હોય છે. કોઈ ચોર, કોઈ લૂટારા, કોઈ ઠગારા, કોઈ વિશ્વાસઘાતી, કોઈ ફાસિઆ, કોઈ દુરાચારી, કોઈ પરસ્રીમા આસક્ત, કોઈ મોડી રાત્રે રખડનારા, કોઈ દારૂડિયા, કોઈ માયાવી, કોઈ દભી, કોઈ ક્રોધી, કોઈ જૂઠુ બોલનારા, કોઈ લોભી, કોઈ અભિમાની, કોઈ નિદા કરનારા, કોઈ, હિસક, કોઈ બીકણ, કોઈ ઈર્ષ્યાળુ–વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ હોય છે એવા પ્રાણીઓને બનતી સલાહ આપવી, સાચો માર્ગ બતાવવો અને તેમને દુષ્ટ માર્ગથી દૂર કરાવવા બનતા પ્રયાસો અનેક રીતે જરૂર કરવા, પણ એવા પ્રયાસમા સિદ્ધિ ન થાય તો શુ કરવુ એ પ્રશ્ન અહીં ઊભો થાય છે. અનેક પ્રકારના દુષ્ટ આચરણવાળા પ્રાણીઓ તરફ આપણે કયા પ્રકારનુ વલણ દાખવવુ ઘટે ? એ ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નને અગે આપણે આપણા મનના ઊડાણમા ઊતરવુ પડે

આપણો ઉદ્દેશ રાગદ્વેષ ઓછા કરી, સર્વથા એનો ક્ષય કરી વીતરાગદશા પ્રાપ્ત કરવાનો છે આવા પ્રકારનો વિકાસ સર્વથા ઇષ્ટ અને સાધ્ય છે એ ધારીને આપણે ચાલીએ છીએ

વીતરાગદશા પ્રાપ્ત કરવાની ભાવનાવાળાને એ આદર્શે પહોચવા માટે પોતાની ભૂમિકા શુદ્ધ કરવી ઘટે એ માટે એણે મનને શોધવુ પડે, સમાર્જવુ પડે, સાફ કરવુ પડે.

પ્રીતિ મળે છે, રસ જામે છે અને આનદ થાય છે અથવા ‘રુગ્ણ’ એટલે પ્રેમભગ્ન, નિરાશા-પ્રાપ્ત, આવાને પણ પ્રેમ સાપડે છે.

આવી રીતે સતાપને બદલે આરામ અર્પનાર અને રોગીને રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર આ ઔદાસીન્ય છે એને બરાબર ઓળખી જવાશે ત્યારે આ વિવેચનમા વિશેષોક્તિ જરા પણ નહિ લાગે, ઊલટુ, એમા અલ્પોક્તિ લાગશે એ આપણે જ્યારે એના સ્વરૂપમા રમણ કરશુ ત્યારે સ્પષ્ટ થશે

અહી જે થાક-ખેદ અને રોગ-વ્યાધિની વાત કરી છે તેના વિવિધ પ્રકાર છે. સર્વ પ્રકારના થાકથી અહી આરામ મળે છે અને વ્યાધિ છતા સુરુચિ જાગે છે

અહી રાગ-દ્વેષના રોધની વાત કરી છે તે અશથી જ સમજવાની છે. સપૂર્ણ રોધની દશા ગુણસ્થાનક્રમમા આગળ આવે છે તેની અહી માત્ર ભાવના હોય છે, આ વાત ધ્યાનમા રાખવી રાગદ્વેષનો બની શકે તેટલો રોધ એ મુમુક્ષુઓએ કરવાનો છે એ ધ્યાનમા રહે, પણ સપૂર્ણ રોધ થયા વગર સાચી ઉદાસીનતા અપ્રાપ્ય છે એમ ધારવાનુ નથી. આ સર્વ હકીકત નીચેનુ સ્વરૂપ વાચતા સ્પષ્ટ થશે

ઘ ૨. ઉદાસીનતા કેમ કરાય તેનો એક પ્રકાર ભવ્ય રીતે બતાવે છે કર્મસ્વરૂપ આપણે જાણીએ છીએ આશ્રવભાવનામા એના આવવાના માર્ગો આપણે જોઈ ગયા છીએ. એ સર્વ નવા કર્મોને અગે વાતો હતી, પણ જે કર્મો અગાઉ પ્રાણીએ એકઠા કર્યા હોય તે તો ભોગવવા જ પડે.

कृतकर्मक्षयो नास्ति, कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्य, कृत कर्म शुभाशुभम् ॥

‘કરેલા કર્મનો ક્ષય સેકડો વર્ષો જાય તો પણ થતો નથી એનાં – શુભઅશુભ કર્મોના સારા-ખરાબ ફળ અવશ્ય જ ભોગવવા પડે છે’ એક નિર્જરાની વાત બાદ કરતા કર્મની વાત એવી છે કે એને ભોગવે જ છૂટકો, એનાથી નાસી છૂટાય તેમ નથી અને નિર્જરાની વાત તો ઘણી પારિભાષિક અને વિશેષણવતી છે, જેનો વિચાર નવમી ભાવનામા કર્યો છે

કર્મથી પ્રાણી અનેક ગતિમા જાય છે, ત્યા કર્મો એને ઇદ્રિયો આપે છે, ત્યા એને ઓછુ-વધતુ આયુષ્યકર્મ આપે છે, ત્યા એના શરીરનુ બધારણ, એની આકૃતિ, એના અગોપાંગ, એના રૂપ, વાણી, કીર્તિ, પ્રાપ્તિ, અપ્રાપ્તિ, તદુરસ્તી, વ્યાધિગ્રસ્તતા, સૌભાગ્ય આદિ નાની-મોટી અનેક બાબતો પૂર્વોપાર્જિત કર્મોના યોગે પ્રાપ્ત થાય છે

આથી લોકો જુદા જુદા સ્વરૂપના જોવામા આવે છે. કોઈ મહેનત કરી થાકી જાય છતા અપયશ પામે છે, કોઈ વગર મહેનતે કે અલ્પ પ્રયાસે કીર્તિ વિસ્તારે છે, કોઈ ભાષણ કરવા ઊભો થાય તો લોકોને ખસવુ ગમતુ નથી અને કોઇ બોલવા ઊઠે ત્યાં લોકો ચાલવા માડે

છે, કોઇ રૂપવાન અને કોઇ કદરૂપા, કોઈ કાણા આધળા, બહેરા કે જડબુ બેસી ગયેલા, કોઇ યુવાન, મજબૂત અને પડછંદો પડે તેવા, કોઇ નિરંતર દવા ખાવાવાળા દમલેલ, તો કોઇ તદ્દન તંદુરસ્ત; આવા હજારો લાખો પ્રકારના માણસો–પ્રાણીઓ દુનિયામા છે.

સંસારભાવનામા એના અનેક નાટકો આપણે જોઇ ગયા છીએ સ્વરૂપભિન્નતા તો, એટલી છે કે લગભગ પ્રત્યેક પ્રાણીમા તેનુ વ્યક્તિત્વ જરૂર હોય છે. અને સ્વરૂપભિન્નતા સાથે પ્રત્યેકના કાર્યોમા પણ વિવિધતા જોવામા આવશે કોઇ દાન આપનાર, સદાચારી, મિત-ભાષી, સાચી સલાહ આપનારા, પોતાની ફરજનો ખ્યાલ કરનારા, જીવનને સારી રીતે વ્યતીત કરી વિકાસ સાધનારા જોવામા આવશે અને કોઇ નમાલિયા, તરંગી,-અપ્તરંગી, દુરાચારી, રખડુ નાદે ચઢી ગયેલા, વ્યસની, અપ્રામાણિક જીવન વહનારા જોવામા આવશે.

બાહ્યસ્વરૂપ અને ચેષ્ટિતના વર્ણનો કરવા બિનજરૂરી છે. એ દરરોજના અનુભવનો વિષય છે.

સ્વરૂપપ્રાપ્તિ અને વર્તન કર્માધીન હોવાથી એને 'મર્મભેદ' કહેવામાં આવ્યા છે મર્મ એટલે ઊંડાણભાગ આ મર્મને ભાગી નાખનાર કર્મો અનેક પ્રકારના નાચો કરાવી રહેલ છે. એને લઈને પ્રાણી સુરૂપ–કુરૂપાદિ અનેક રૂપો લે છે અને શુભ, અશુભ આચરણો-વર્તનો કરે છે કોઈ ખરા 'ગૃહસ્થ' અથવા 'સાધુજીવન' ગાળનારા જોવામા આવે છે અને કોઇ તદ્દન ખસી ગયેલા બદમાશો જેવા હોઇ પોતાનુ સમગ્ર જીવન વેડફી નાખે છે

આમા પ્રશંસા કોની કરવી? અને રીસ પ્રણ કોના ઉપર ચઢાવવી? જ્યા જોઇએ ત્યા કર્મનો પ્રભાવ એવો દેખાય છે કે એનુ વર્ણન કરવા બેસીએ તો ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા જેવી મોટી કથા લખવી પડે અને છતા તેનો છેડો તો કદી ન જ આવે આખી રમત મંડાણી છે અને ચારે તરફ તુમુલ યુદ્ધ ચાલી રહ્યુ છે આવા અનેક પ્રાણીઓ અને તેમના વિધવિધ વર્તનો વિચારતાં કોના ઉપર રાજી થવુ અને કોના ઉપર રીસ કરવી? આ વાતમા કોઈ રસ્તો નીકળે તેમ નથી

જો પ્રાણી પોતાના કાર્યો પર કાબૂ રાખી શકતો હોય તો જુદી વાત છે, પણ પુરુષાર્થ કરનાર સિવાયનો મોટો ભાગ પરાધીન હોય છે, કોઇનો નચાવ્યો નાચનાર છે અને જન્મ પહેલા તેમ જ મરણ પછી અંધકારના પડદા પછવાડે પડેલ છે.

આમા પ્રશંસા કે નિંદા કોની કરવી? આ વખતે વિચારણાને પરિણામે જે મનની સ્થિતિ થાય તેનું નામ ઉદાસીનતા. એ કર્મની રમત જુએ એટલે એ દારૂડિયાને ગટરમાં પડતો જોઈ નિંદા ન કરે, કે સારી રીતે કપડા પહેરેલા આકૃતિવાન્ ગૃહસ્થને જોઇ પ્રશંસા ન કરે એ કર્મના પરિણામ જાણે, જાણીને અનુભવે અને અનુભવીને મનમાં ખરી વાત સમજી જાય

આવો પ્રાણી માધ્યસ્થ્યભાવ રાખી કોઇના ઉપર ક્રોધ કે કોઇની નિંદા કરતો નથી કે કોઇની પ્રશંસા કે સ્તુતિ કરતો નથી એ બન્ને સ્થિતિને પોતાની ઇષ્ટસાધનામા વ્યાઘાત

કરનારી સમજે છે અને એવી પારકી પચાત કરવાની એને ફુરસદ ન હોઇ એ દુનિયાના વિચિત્ર બનાવો કે પ્રાણીઓના વિચિત્ર સ્વરૂપો તરફ ઉદાસીન રહે છે

સાધારણત પરની પ્રશસા કે નિદા રાગદ્વેષજન્ય જ હોય છે અને વિશિષ્ટ વિકાસના હેતુવાળાને એ અકર્તવ્ય જ હોય છે. એને બીજાની બાબતમા નકામુ માથુ મારવુ પસદ જ હોતુ નથી એને નિરર્થક ટોળટપ્પા મારવા ગમતા નથી અને એને એમા આનંદ આવતો નથી

આવા પ્રકારની વૃત્તિ એ ઉદાસીનતા છે. એ જાતે વિદ્વાન છે, કર્મને ઓળખનાર છે અને કર્મના બધ ઉદયાદિ ભાવોને સમજનાર છે. એને વિવિધતામા નૂતનતા લાગતી નથી આ દશા ઉદાસીન આત્માની હોય

ખાસ કરીને શિયાળ છતા સિહના ટોળામાં સિહનુ ચામડુ ઓઢી સિહ તરીકે પસાર થનારા દભી કાર્યવાહકો અને રાગદ્વેષમાં ગચીમાચી રહેલા ઉપદેશકો, આદર્શ કે ભાવના વગરના સન્યાસી-સાધુઓને જોઈ ખેદ થાય છે, પણ એવા વખતે પણ ઉદાસીનતા ધારણ કરવી અને મર્મભેદી કર્મની સ્થિતિ વિચારવી એ જ કર્તવ્ય છે. કર્મ અનેક પ્રકારના નાચો કરાવે છે, એમા ક્યા રાજી થવુ અને ક્યા ખિન્ન થવુ ?

આમા પ્રયત્ન કરવાનો માર્ગપ્રાપ્તિ કરાવવાનો નિષેધ નથી, પણ પ્રયત્ન છતા પ્રાણી ન સુધરે તો પોતાના ચિત્તમા વિક્ષેપ થવા ન દેવો અને રાગ કે દ્વેષની પરિણતિ ન થઈ જાય તે બાબત પર ધ્યાન રાખવુ આવા પ્રકારના મનના વલણને 'ઉદાસીન' વિશેષણ અપાય છે

ગ ૩. સમજુ માણસોને ઉદાસીનભાવ કેવો રાખવો ઘટે તે વાત શ્રીવીરપરમાત્મા અને જમાલિના દૃષ્ટાતથી સમજાવે છે.

અનત જ્ઞાનના ધણી અને જાતે સબળ હોવા ઉપરાત અનેકસહાયસપન્ન પણ અમુક સયોગોમા કેવુ વલણ ધારણ કરે છે તે વિચારો જમાલિ ભગવાનની પુત્રીનો પતિ એટલે પોતાનો સસારીપક્ષે જમાઈ-થાય એણે વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી ખૂબ અભ્યાસ કર્યો, વિદ્વાન્ થયો

ભગવાનનો એક સિદ્ધાન્ત હતો કે कडेमाणे कडे જે કરવા માડ્યુ તે કર્યું, चलमाणे चलिप એટલે ચાલવા માડ્યો એટલે ચાલ્યો આ હકીકત સમયજ્ઞાનની છે, ઘણી સૂક્ષ્મ છે એક તતુને તોડવા માડ્યો તેને તૂટ્યો જ ગણવો તૂટવા માડવાના સમયે જેટલા તતુ તૂટ્યા તેની નજરે ત્યા જોવાનુ છે જો એ તૂટવા માડવાની ક્રિયા અને તૂટવાની ક્રિયા જુદે જુદે સમયે થાય તો અનવસ્થાદોષ લાગી જાય છે અને ધ્યાનમા રાખવુ કે આખ મીંચીને ઉઘાડતા અસખ્યાત સમય થાય છે.

ઉપરનો સિદ્ધાન્ત સ્થૂળ બાબતોને લગાડવામા વિભાગો પાડવા જ પડે આ આખુ પુસ્તક છાપવા માડ્યુ એટલે આખુ છપાઇ ગયું એવો એનો ભાવ નથી, પણ આ ગ્રથ જે

સમયે છાપવા માડચો તે પૈકી એની જેટલી ક્રિયા એક સમયમા શરૂ થઈ તે તેટલા પૂરતી તે સમયમાં પૂરી થઈ ગઈ આ વાત સમયનો ખ્યાલ કરતા સમજાય તેવી છે. એક સેકન્ડમા ૧૮૦૦૦૦ માઈલ ચાલવાવાળો પ્રકાશ માર્ગના પ્રત્યેક પરમાણુને સ્પર્શીને જ ચાલે છે, પણ જે સમયે એ અમુક પરમાણુને સ્પર્શવા લાગે તે જ સમયે તેને સ્પર્શે છે. આ સાદુ પણ સમજાય તેવુ સૂત્ર છે

જમાલિ એ સમય જેવા બારીક વિભાગને લગાડવાનુ સૂત્ર મોટી બાબતને લગાડવા ગયો. એ માદો થયો ત્યારે સથારો કરવા શિષ્યને કહ્યુ પોતાને દાહજ્વર થયો હતો. તેણે 'સથારો કર્યો ?' એમ પૂછતા 'હા, કર્યો' એમ સાભળતા ત્યા જઇને જોયુ તો હજુ સથારો પૂરો થયો નથી તેમ જોઇને એને સૂઝ પડી કે શ્રીમહાવીરનો સિદ્ધાન્ત 'કરવા માડ્યુ તે કર્યુ ' એવો છે તે ખોટો છે.

આ એનો ઓખો મતિભ્રમ હતો એને પૃથક્કરણ કરતા આવડ્યુ નહિ સથારો કરવાની ક્રિયાના અવયવો પાડીને એ પ્રત્યેક નાના અવયવને એ સિદ્ધાન્ત લાગુ કરત તો એ સમજી શકત, પણ તાવના જોરમા એને ભ્રમ થયો અને વીરનો સિદ્ધાન્ત ખોટો છે એવા તર્કને એણે સિદ્ધ માન્યો.

આ શાસ્ત્રીય વિષયને વધારે લબાવવો, સ્થળસકોચને કારણે ઉચિત નથી તે વાતનો સાર એ છે કે પોતાનો શિષ્ય અને સસારપક્ષે જમાઇ જમાલિ હતો એને એના ખોટા સિદ્ધાતથી રોકવાને ભગવાન પોતે શક્તિવાન્ ન થયા આમા અશક્તિનો સવાલ નથી, પણ ગાઢ મિથ્યાત્વમા પડેલાની કદાગ્રહવૃત્તિનુ જ્ઞાન પોતાને હતુ તેથી એની ભવસ્થિતિ સમજી ભગવાન ઉદાસીન રહ્યા

આવી રીતે ઉત્સૂત્ર બોલનાર, ધર્મને વગોવનાર અનેક પ્રાણી તરફ ખેદ થાય તેવુ છે કેટલાક ધર્મને નામે દુકાનદારી ચલાવે છે, કેટલાક ધર્મને નામે રળી ખાય છે, કેટલાક ધર્મ-સિદ્ધાતોને મરડીમચડી પોતાને અનુકૂળ અર્થ કરે છે અને કેટલાક અનેક પ્રકારે ધર્મ સાથે ચેડા કાઢે છે, પણ આપણુ ગજુ શુ ? આપણને સાભળનાર કોણ છે ? બનતા શાંતિમય પ્રયાસ કર્યા પછી નિરોધ ન થાય તો વિચારવુ કે જે કાર્ય ભગવાન પોતે ન કરી શક્યા તે તુ કેમ કરી શકે ?

મતલબ, એવા ધર્મને મલિન કરનાર તરફ પણ માધ્યસ્થ્યભાવ રાખવો એ એના કર્મને વશ છે અને એવી ખોટી પ્રરૂપણા કરનાર કે સમાજને સમજણ વગર ચકરાવે ચઢાવનાર જરૂર પોતાના કર્મફળ ભોગવશે એમ વિચારી પોતાના મનને અસ્થિર થવા ન દેવુ નિર્જીવ બાબતોના ઝગડા ઉપસ્થિત કરી સમાજના ટુકડા કરાવનાર તરફ અને ઉદાસીનભાવ રાખવો

રાગદ્વેષના વમળમા પડી ગયા પછી બહાર તરી આવવુ ઘણુ મુશ્કેલ છે અને ધર્મની બાબતમા અવ્યવસ્થિત ઉપદેશ કરનાર કે સાધનધર્મોના નિરર્થક ઝગડા કરનાર તત્ત્વ સમજ્યા નથી એમ વિચારી એમની અલ્પજ્ઞતા તરફ દયા ધરાવવી. મહાવિશાળ દૃષ્ટિબિંદુઓની સાપેક્ષ દૃષ્ટિવાળા આદર્શમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ સમજાવી શકાય છે, અને તેમનો સમન્વય કરી શકાય છે એ માટે બને તેટલો પ્રયત્ન જરૂર કર્તવ્ય છે, છતા વિશાળ દૃષ્ટિને અભાવે કે અપેક્ષા સમજવાની બિનઆવડતને કારણે કોઈ સામે પડે તો વીર પરમાત્માનુ દૃષ્ટાત વિચારવુ, અતરથી મધ્યસ્થભાવ રાખવો તેમ જ કોઈ પણ બાબતને અગત ન બનાવતા પોતાના કાર્યમા જરૂર મશગૂલ રહેવુ અને તેમ કરતા સામે પડનાર પર ઉદાસીનભાવ રાખવાનુ ચૂકવુ નહિ

ઘ ૪. મિથ્યા ઉપદેશ કરનારા તરફ ઉદાસીનતાની બાબત વિચારી, હવે પ્રચારકાર્યમા પણ મધ્યસ્થવૃત્તિ રાખવાની અતિ જરૂરી બાબત કહે છે ત્યા પણ તીર્થંકર મહારાજની પોતાની સ્થિતિ જ વિચારવાથી આપણને દૃષ્ટાત મળે છે

તીર્થંકર મહારાજમા ત્રણ જગતનો વિજય કરવા જેટલુ બળ હોય છે તેમના સબધમા અતરાયકર્મ સર્વથા ક્ષય પામેલ હોય છે એવા તીર્થંકરદેવ પણ ધર્મપ્રચાર બળજોરીથી કરતા નથી એ કોઇને પરાણે ધર્મ પળાવવા પ્રયત્ન કરતા નથી એ પોતાની શક્તિનો કે વૈભવનો કશો ઉપયોગ કરી ધર્મપ્રચાર કરતા નથી એ તો શુદ્ધ ધર્મનુ સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે એ કોમળ, મધુર ભાષામા ધર્મનુ શિક્ષણ આપે છે એ બોલે છે ત્યારે 'મહાનુભાવ', 'દેવાનુપ્રિય', 'ભવ્ય સત્ત્વ' એવા સુદર શબ્દોથી આમત્રણ કરે છે. એમનો ભાષાપ્રયોગ અતિ મધુર, એમની ઉપદેશશૈલી સચોટ, સીધી અને હૃદયગમ હોય છે એમનો ઉપદેશ સર્વ પ્રાણીઓ સમજી શકે તેવો સરળ માર્ગગામી અને હિતાવહ હોય છે એ સસારનુ સ્વરૂપ, કર્મનુ સ્વરૂપ મોક્ષનુ સ્વરૂપ, જીવ અને કર્મનો સબધ અને કર્મ અને પુરુષાર્થનો સબધ વગેરે અનેક બાબતો બરાબર રીતે પ્રેમપૂર્વક–પ્રેમ ઉપજાવે તેવી ભાષામાં અને પ્રાણીનુ હિત થાય તે દૃષ્ટિ ધ્યાનમા રાખી પ્રકટ કરે છે અને તેમના ઉપદેશને અનુસરીને પ્રાણીઓ આ દુસ્તર ભવસમુદ્ર તરી જાય છે આ તેમની પ્રચારપદ્ધતિ ખાસ અનુકરણીય છે તેમા નીચેના મુખ્ય તત્ત્વો આકર્ષક છે

તીર્થંકરની ભાષા સર્વ સમજી શકે તેવી સરળ હોય છે

તીર્થંકરની ભાષા અત્યત મધુર હોય છે

તીર્થંકરની ભાષા આક્ષેપરહિત હોય છે

પ્રત્યેક પ્રાણી એમ સમજે છે કે એને પોતાને ઉદ્દેશીને જ ભગવાન ઉપદેશ આપે છે

ઉપદેશનો સ્વર મધ્યમ અને વાણી યોજનગામિની હોય છે વાણીના પાત્રીશ ગુણ છે તે પૈકી મુદ્દાના ગુણો અત્ર બતાવ્યા છે. આ તત્ત્વ પ્રચારકાર્ય કરનારે ખાસ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે.

એમા ભાષાની મધુરતા અને સચોટ શૈલી ઉપરાંત સહિષ્ણુતાનુ તત્ત્વ ખાસ ખીલવવા યોગ્ય છે. પ્રચારકાર્ય કરનારનુ કામ પ્રચાર કરવાનુ છે, કોઈના માથા ઉપર પોતાનો મત જબરીથી બેસાડવાનુ એનુ કામ નથી. મારી–પીટીને ધર્મ કરાવાતો નથી, દબાણથી ધર્મ થઈ શકતો નથી, ફોસલાવવાથી ધર્મ થતો નથી, લાલચથી ધર્મ થતો નથી અને એવી બળજોરી, ધમકી કે લાલચથી કરાવેલ ધર્મ લાભકારક પણ થતો નથી.

પ્રચારકે પોતાનુ કાર્ય જરૂર કરવુ, પણ સાભળનાર તેની વાત ન સ્વીકારે તો તેથી ગુસ્સે ન થઈ જવું, પોતાની વૃત્તિમા ફેરફાર ન થવા દેવો. પ્રચાર કરનારનુ આ ક્ષેત્ર છે અને પોતાના ક્ષેત્રની બહાર એ જેટલો જાય તેટલો તે પાછો પડે છે. કેટલાક પાદરીઓ–કાજીઓ ધર્મમા વટલાવવા જે કાર્ય કરે છે તેમા જે અયોગ્ય તત્ત્વ છે તે આ રીતે વર્જ્ય છે. પ્રચાર કરનારની ફરજ ઉપદેશથી પૂરી થાય છે. પ્રાણી સસ્કારબળે ન સુધરે તો તેને અગે વૃત્તિમા વિક્ષોભ થવા દેવો ન ઘટે.

ધર્મની બાબતમા મિથ્યા માન્યતાવાળો હોય તેને ગમે તેવા અયોગ્ય શબ્દોથી બોલાવવાની રીતિ અનેક રીતે ગર્હણીય છે. આ વર્તમાન સમયમા કોઈ ગમે તેવી માન્યતા રજૂ કરે તો તેમાં રહેલુ અસત્ય સમજાવવા માટે પ્રયાસ કરવો, ચર્ચા કરવી, પણ હલકા શબ્દો બોલવાની રીતિ યોગ્ય નથી એમ કરવાથી તો પોતાનો વિકાસ પણ અટકી જાય છે ઉપદેશ–પ્રચારકાર્યમા મધ્યસ્થભાવ તજાઈ જવાનો ભય વધારે છે ધર્મપ્રેમ જ્યારે ઝનૂનનુ રૂપ લે છે ત્યારે બહુ નુકસાન કરી મૂકે છે. આ બીજી ચેતવણી

ધર્મના નાના નાના તફાવતોમા કે સાધનધર્મોમા મધ્યસ્થતા ખોઈ બેસવી એ તો જૈનધર્મના સામાન્ય જ્ઞાનનો પણ અભાવ બતાવે છે ગચ્છ અને પેટાગચ્છોના મતભેદો તદ્દન નિર્માલ્ય હોય છે, વિશાળતાની આવડતના અભાવમૂલક હોય છે અને વ્યવહારુ બુદ્ધિ, ધર્માભ્યાસ અને અન્યના દૃષ્ટિબિન્દુઓ સમજવાની આવડત હોય તો સમન્વય કરી શકાય તેવા હોય છે સમન્વયની કળા ન આવડે તો પણ ઉશ્કેરણી ન જ જોઈએ મદિર–મૂર્તિને સાધનધર્મ માનનારાઓ સ્થાનક પાસે ઊભા રહી વરઘોડામા ન છાજતા ગાન કરે કે ખરતરને ગધેડા કહેવામાં આવે એમા સામાન્ય સભ્યતા નથી, જૈનત્વ નથી, વ્યવહારદક્ષતા નથી અને પ્રસ્તુત યોગભાવનાનો તદ્દન અભાવ છે.

ધર્મમતભેદપ્રસગે તથા ધર્મોપદેશનુ કાર્ય કરતા મધ્યસ્થભાવ રાખવાની જરૂર છે. જેને ધર્મ અસ્થિ–મજ્જાએ જામ્યો હોય તે જ મધ્યસ્થ રહી શકે છે જૈનદર્શનનુ આ વિશિષ્ટ તત્ત્વ વિશાળ દૃષ્ટિ વગર પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી. ઘણી વખત તો ઉત્સાહ કે લાગણીને વશ થઈ દક્ષિણી લોકો જેને 'ભાડણુ' કહે છે તે કરવામા ધર્મરાગ મનાય છે આ સરિયામ ખોટી માન્યતા છે અને જૈનદર્શનના પ્રાથમિક જ્ઞાનનો પણ અભાવ બતાવે છે પ્રચારક અને ઉપદેશકે તો અખડ શાતિ રાખવી ઘટે, મધ્યસ્થવૃત્તિને ખાસ કેળવવી ઘટે અને ઉપાય કરવા છતા

ઉપદેશ ન લાગે તેવા પ્રાણી તરફ ઉદાસીનભાવ રાખવો ઘટે આ પ્રયોગ જરા મુશ્કેલ છે, પણ ખાસ જરૂરી છે અને ધર્મની વિશાળતા સિદ્ધ કરી બતાવનાર છે

ङ ૫. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી સતપુરુષો ઉદાસીનતારૂપ અમૃતના સારતત્ત્વને આસ્વાદે.

'આ પ્રમાણે' એટલે ઉપર જે હકીકત રજૂ કરી તે કારણને ધ્યાનમા લઈને પ્રાણી ઉદાસીનતા ધારણ કરે અહી પ્રથમ ઉદાસીનતાનુ ફળ બતાવ્યુ, પછી સ્તુતિ કે રોષની નિષ્ફળતા કર્મના મર્મને લઈને રજૂ કરી અને પછી ધર્મસબધી મિથ્યા ઉપદેશ કરનાર પર અને ઉપદેશ સાભળનાર શ્રોતાની કષ્ટસાધ્યતા પર મધ્યસ્થતા રાખવાની વાત કહી. એ સર્વનુ પરિણામ શુ ?

જે ખરા સતપુરુષો હોય, જેને સસાર મિથ્યા ભાસ્યો હોય, જેને આ સંસારમાંથી નાસી છૂટવાની તાલાવેલી લાગી હોય, જેને બધન એ ખરુ કેદખાનુ સમજાયુ હોય, જેને સાસારિક ભાવમા પ્રવૃત્તિ એ બાળકના ખેલ લાગ્યા હોય, જેણે આત્મારામનો કાંઇક અનુભવ કર્યો હોય અને જે સામે જોવાને બદલે અદર જોતા શીખ્યા હોય તેવા સતપુરુષો વારવાર આ ઉદાસીનભાવરૂપ અમૃતને જ સેવે છે

એ ઔદાસીન્યને અમૃત કહેવાનુ કારણ એ છે કે પુરાણકથા પ્રમાણે જેમ સમુદ્રમન્થન કરીને દેવોએ અમૃત શોધ્યુ તેમ શાસ્ત્રમહાર્ણવનુ મથન કરીને આ ભાવનાઓ શોધી કાઢી છે.

એ અમૃતમા પણ ખાસ 'તર' જેવો મુદ્દાનો માલ, એનો સાર, એનો ઉત્તમોત્તમ વિભાગ ઉદાસીનભાવ છે એ બજારુ ચીજ નથી અને એ બજારમાથી લભ્ય પણ નથી. ખૂબ પરિશીલન અને નિયત્રણને પરિણામે વૃત્તિઓ પર કાબૂ આવે ત્યારે આ ભાવ ખીલે છે. સતપુરુષો – જેમનુ સાધ્ય આ પ્રપચજાળ મૂકી એનાથી દૂર ચાલ્યા જવાનુ છે તેઓ – આ અમૃતના ખરા સારને વારવાર આસ્વાદે

આ આસ્વાદન શોખ માટે નથી, પારખવા માટે નથી કે ઇંદ્રિયતૃપ્તિ માટે નથી. એના આનદરગમા પડેલો પ્રાણી અતે મુક્તિસુખને મેળવે છે એનો અનુભવ એવો આહ્લાદક છે કે એના સુખઉલ્લાસની લહરીમા પ્રાણી સસારસમુદ્ર તરી જાય છે. એને સસારના મોજાઓ ધક્કેલે ચઢાવી શકતા નથી, પણ એને આ ઉદાસીનભાવરૂપ જે સ્ટીમર કે ત્રાપો મળ્યો છે તેની સહાયથી એ આનંદતરગને હિલોળે ચઢે છે અને આનદના પ્રવાહમા તરતો તરતો મુક્તિ સુધી પહોચી જાય છે આટલી હદ સુધી કેમ વધી શકાતુ હશે તેનો ખ્યાલ કરવો હોય તો, એક વાર ઉદાસીનભાવ રાખવા પ્રયત્ન કરો, ગમે તેવા ઉશ્કેરણીના પ્રસગે પણ વૃત્તિ પર સયમ રાખો અને પછી એના પરિણામ તપાસો તો જરૂર લાગશે કે એ મોક્ષસુખની વાનગી છે આટલી વાનગીનુ આસ્વાદન થાય તો પછીનો માર્ગ ઘણો સરલ છે

—*—*—

માધ્યસ્થ્ય : ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. ચાલુ દુનિયાના વ્યવહારમા જે પ્રાણીઓ અતિ નીચા ઊતરી ગયેલા હોય, જેમનુ નીતિ કે વર્તનનું ધોરણ અસત્ય કે અપ્રામાણિકપણા પર રચાયેલ હોય, જેઓ જીવવધને શાક સમારવાની ક્રિયા સમાન ગણતા હોય, જેઓ પરધનહરણ કરી વ્યવહાર ચલાવતા હોય એવા અનેક પ્રાણીઓ તરફ સમભાવ રાખવો ધર્મના માર્ગનુ ઉલ્લઘન કરનારા હોય, મતિકલ્પનાથી ધર્મની સ્થાપના કરનારા હોય, આત્માની હયાતી પણ ન સ્વીકારનારા હોય, કર્મ, પરભવ કે મોક્ષને સમજવાનો યત્ન પણ ન કરનાર હોય અને ઉપદેશ આપનારને હીચકારા, જગલી કે બાયલા, બબૂચક ગણતા હોય તેવા પ્રાણીઓ તરફ પણ સમભાવ રાખવો

જેના હૃદયો વિકારોથી ભરેલા હોય, સસારને ચોટી પડેલા હોય, ધન, સ્ત્રી, કુટુંબ કે વ્યાપાર સિવાય અન્ય વિચાર કરવાની જેમને ફુરસદ પણ ન હોય અને ધર્મ તરફ ઉપેક્ષા નહિ પણ તિરસ્કાર હોય તેવા પ્રાણીઓ તરફ પણ સમભાવ રાખવો

ક્રોધાદિ કષાય, હાસ્યાદિ નોકષાય, સ્ત્રી-પુરુષ-સ્નેહ, દાપત્ય, નિદા, અસૂયા, ઈર્ષ્યા, કલહ આદિ આતર વિકારોમા મસ્ત રહેનાર, જરા પણ વિકાસની ભાવના કે લાગણી વગરના અને તિરસ્કારથી ભરેલા તરફ પણ સમભાવ રાખવો

આનુ નામ ઉદાસીનતા અથવા માધ્યસ્થ્ય છે.

વિશાળ ઉદાસીનભાવને તુ અનુભવ. એ ઉદાસીનતાનુ સુખ ઉદાર છે. સર્વ સુખમા પ્રધાન સુખ છે તે કેવી રીતે તેનો વિચાર કર —

પ્રથમ તો એ ઔદાસીન્ય કુશળની સાથે સમાગમ કરાવી આપનાર છે આ 'કુશળ' બહુ સમજવા યોગ્ય છે આપણે કુશળ-સમાચાર પૂછીએ છીએ એમા આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી મુક્તતાનો સવાલ હોય છે અને ઘણુ ખરુ તો ઉપચારરૂપે હોય છે. પણ ખરુ 'કુશલ' તો નિત્ય સુખ થાય તે છે શાશ્વત, અવિનશ્વર સુખ એ કુશળ છે સમજુ પ્રાણીની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સુખપ્રાપ્તિ અને દુ ખનાશ માટે હોય છે અને તે સ્થાયી હોય તો જ ઇષ્ટ ગણાય છે એવુ અબાધિત સુખ જ્યા મળે તેવુ સ્થાન છે તેની સાથે સમાગમ કરાવી આપનાર આ ઔદાસીન્ય છે. દ્વેષ અદરથી નીકળી જાય એટલે પરંપરાએ એ સ્થાને પહોચાય, તે કારણે એને સમાગમ કરાવી આપનાર ગણાય અને અહી પણ રાગદ્વેષની પરિણતિ ગઈ એટલે મોક્ષતુલ્ય સ્વભાવ-પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી એને આ વિશેષણ યોગ્ય રીતે અપાયુ છે.

બીજુ, એ ઉદાસીનતા આગમનો સાર છે, સુવિહિત શાસ્ત્રોનુ એ રહસ્ય છે, આગમ-ગ્રથોમાથી તારવી કાઢેલ માખણ છે બહુ શાસ્ત્રગ્રથો વાચી-લખી છેવટે પર્યવસાન પામવાનુ સ્થાન આ ઔદાસીન્યભાવમા આવે છે. ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીએ જીવનને અતે 'જ્ઞાનસાર'

લખ્યો એમા આખો આ ભાવ બતાવ્યો છે અને **'ઉપશમસાર છે પ્રવચને'** એ વાત એમણે એકથી વધારે સ્થળે કરી છે એનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર આ વિશેષણ છે.

છેવટે એ ઉદાસીનતા ઇષ્ટ ફળ આપનાર કલ્પવૃક્ષ છે એ વૃક્ષ પાસે જે જોઇએ તે માગો તે મળે એ જ મિસાલે માધ્યસ્થ્યવૃત્તિ એક વખત પ્રાપ્ત થાય તો પછી ગુણવિકાસને અગે જે માગો તે મળે તેમ છે ઉદાસીનભાવ સમજનાર કાઈ પૈસા, ઘરબાર કે સ્ત્રી તો માગે જ નહિ, એને તો ગુણવૃદ્ધિ જ ઇષ્ટ હોય, અને ઉ.ાસીનતામા એવો ચમત્કાર છે કે એ બરાબર જામેલ હોય તો સર્વ ઇષ્ટ ગુણો એની પછવાડે જરૂર ચાલ્યા આવે છે

આ ત્રણ વિશેષણયુક્ત ઔદાસીન્યભાવ, જે ખરેખર પ્રધાનસુખ છે, અપરિમિત આનદમય છે, આતરવૃત્તિનો શાત પ્રવાહ છે તેનો તુ જરા અનુભવ કર, એને જરા સેવી જો, એને જરા વ્યવહારુ આકારમા પોતાનો બનાવ.

જગતમા અનુભવની બલિહારી છે. વાતો ગમે તેટલી કરવામા આવે કે તે પર મોટા લેખો લખવામા આવે એમા કાઈ વળે તેમ નથી, એમા ખરી મજા કદી નહિ આવે આ વિષય બુદ્ધિવિલાસ કરવા જેવો નથી, એ તો જાતે અનુભવવા જેવો છે અને અનુભવીને જીવવા જેવો છે અનુભવ કરવો એટલે એકાદ વખત અનુભવ કરીને પાછા જ્યા હતા ત્યા જઈને બેસવુ એવો અર્થ નથી એનો દરરોજ અનુભવ–અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. તેની જેમ ટેવ પડશે એમ એ જામશે, જામશે એટલે રાગદ્વેષ ખસતા જશે, એ ખસશે એટલે સ્વરૂપાનુસધાન થશે અને તેમ થયુ એટલે કુશળ–સમાગમ થશે આ વિશિષ્ટ સુખનો અનુભવ સદા કરો, એનાથી આતરપ્રદેશને રગી દો અને ચિત્તનો પ્રવાહ એ માર્ગે વહેવા દો પછી એનો આનદ જોજો

૨. કર્તા કહે છે કે તને એક તદ્દન રહસ્યની વાત કહેવાની છે અને તે પર તારે ખૂબ વિચાર કરવાનો છે તને એમાથી આ આખી ભાવનાનુ આતરરહસ્ય પ્રાપ્ત થશે પણ તે ખૂબ વિચારણાથી જ મળશે.

તુ ખૂબ પરચિતા કરે છે તેને છોડી દે પરચિતા એટલે પારકાની ચિતા તુ તારી સતતિની અથવા તારા સબધીની ચિતા કરે છે, તેઓના અનેક પ્રસગો, તેમની તદુરસ્તી વગેરે અનેક બાબતોની તુ એટલી ચિતા કરે છે કે એને પરિણામે તને તારો પોતાનો વિચાર કરવાનો સમય જ મળતો નથી ઉપરાત તુ દેશના બનાવોની રાજદ્વારી ખટપટોની, રશિયામા આમ બન્યુ અને આયર્લાડમાં તેમ બન્યુ, સમાજવાદીઓ આમ ફાવ્યા અને સામ્યવાદીઓ એમ ફટકાયા, હેર હિટલરે આમ કર્યું અને સ્ટેલીને તેમ કર્યું–આવી આવી નકામી ચિંતા કરે છે, પણ એમા તારું સ્થાન શુ અને તુ પોતે ક્યાં ઘસડાતો જાય છે તેનો વિચાર જ કરતો નથી.

અથવા તું પરભાવની ચિંતા કર્યા કરે છે ધન, શરીર વગેરે સર્વ પરવસ્તુઓ છે. પર-સંબંધી વિચારણા તે પરવિચારણા છે અને પરભાવમાં રમણ કરવું એ પણ પરરમણ છે. પર એ નિરંતર પર છે, ક્રોડ ઉપાયે પણ પર એ પોતાનુ થનાર નથી એમ જાણવા છતા આ બન્ને પ્રકારની 'પરચિંતા' તુ કરે છે તે છોડી દે. આ વિકલ્પજાળો નિરર્થક છે, એકાગ્રતાના વિઘાતક છે અને તને નીચે ઉતારનારા છે

તુ તારા પોતાના અવિકારી તત્ત્વને વિચાર તું પોતે જ અસલ સ્વરૂપે તદ્દન વિકાર-રહિત, સચ્ચિદાનંદમય, પરબ્રહ્મસ્વરૂપ, જ્યોતિર્મય, નિરંજન, નિરાકાર, અનંત જ્ઞાનાદિમય છે એને તુ ચિંતવ દુ:ખની બાબત એ છે કે તારી સાથે એ સબંધી વાત કરતા પણ જાણે એ કોઇ અપર પુરુષ હોય, જાણે કોઇ દૂરનો સહેજ ઓળખાણુવાળો હોય એવા શબ્દોમાં વાત કરવી પડે છે. તારી પોતાની વાત કરતા તને કહેવુ પડે કે તુ તારો વિચાર કર એ ઘણી શરમની વાત છે. એમા કહેનાર કે સાભળનારની શોભા નથી, છતાં તને સાફ કહી દેવાની જરૂર છે કે તુ તને ઓળખતો નથી, ઓળખવા પ્રયત્ન પણ કરતો નથી, એની સાથે એકાંતમાં વાતો કરતો નથી. એનો પરિચય કરતો નથી, એની સાથે કદી સ્વરૂપસામ્ય સાધતો નથી

વિકાર એટલે સમુદ્‌ભવ ને વિગમ – ઉત્પત્તિ ને નાશ – જમે અને ઉધાર. આવા પ્રકારના વિકાર વગરનો તુ છે તુ પોતે અવિનાશી–શાશ્વત છે, પણ તે તારા સ્વરૂપને તે અનુભવ્યુ, ઓળખ્યુ જાણ્યુ -નથી એને તુ વિચાર, એનો અભ્યાસ કર અને એમા મગ્ન બની જા.

જો, વાત એવી છે કે તુ સાભળીશ તો તને નવાઈ લાગશે, પણ ખરેખર સાચી વાત છે અને તે એ છે કે એક પ્રાણી મોટી મોટી વાતો કરે છે પણ સરવાળે માત્ર કેરડો મેળવે છે અને બીજો મોટી વાતો કરતો નથી પણ આંબાના ફળ (કેરીઓ) મેળવે છે. આ કોયડો છે તે ઉકેલીશ તો તને ઉદાસીનભાવના સ્વરૂપનો અનુભવ થશે વાત કરવી એ એક હકીકત છે અને ખરો લાભ મેળવવો એ તદ્દન જુદી જ હકીકત છે વાતો કરવાથી મોક્ષ મળી જાય તેમ હોય તો મારા–તારા જેવા ક્યારના યે ત્યા પહોંચી ગયા હોત! પણ સાચી વાત કરજે, કદી મોક્ષ જવાની સાચી ઇચ્છા થઈ છે ? કદી પૂર્ણ ગંભીરપણે મોક્ષ જવુ જ છે એવો વિચાર થયો છે ખરો ? બરાબર મનને પૂછીશ તો જવાબ મળશે કે–ખાતાપીતા મોક્ષ મળી જાય તેવુ હોય તો ભલે મળે, એવી વાત ઊંડાણુમા હશે એની બે કસોટીઓ પૂછુ ?

મોક્ષનાં ગાડા બંધાતા હોય તો તેનુ ભાડું ઠરાવવામાં ખેંચતાણ કરે ? કે જે માગે તે આપીને તે ગાડીમા ચઢી બેસે ?

મોક્ષમા કાંઈ ખાવાપીવાનુ મળવાનુ નથી, ત્યા દરરોજના છાપા આવવાના નથી ત્યાં રંગરાગ નથી–વગેરે સ્થિતિનો વિચાર કર્યો છે ?

આ તદ્દન નિર્માલ્ય લાગતા સવાલો ખૂબ મહત્ત્વના છે. એમા ખૂબ રહસ્ય છે અને એકાન્તમાં બેસીને ચેતનની સાથે વાતો કર્યા વગર એનુ રહસ્ય સમજાય તેમ નથી

વાત એ છે કે ઘણુ બોલનાર કેટલીક વાર સમયનો મિથ્યા વ્યય જ કરે છે. એની વાત સાભળો તો આનદ થાય, પણ એનો વ્યવહાર તેનાથી પ્રતિકૂળ હોય છે, તો તે કેરડો જ મેળવે છે એ કેરડાનુ ઝાડ કાટાથી ભરેલુ હોય છે અને અલ્પ નાના પાંદડાંવાળું હોઇ આરામ લેવા લાયક પણ હોતુ નથી એના ફળ તૂરા અને મોળા હોય છે. બહુ બોલનાર હોય પણ અતરમા સાધ્યની જાગૃતિ વગરનો હોય તો તે કાઈ પણ લાભ મેળવતો નથી અને બીજો બોલનાર ન હોય પણ એકાગ્ર ચિત્તે ચેતનરામને ધ્યાવનાર હોય તો આબાના ફળો – ઇષ્ટ ફળો પ્રાપ્ત કરે છે

'બહુ બોલે તે બાઠો' એ આખુ સૂત્ર તારે વિચારવાનું છે સાધુ ગોચરીએ ગયા, ત્યા એક વગરવિચાર્યું વચન બોલાઈ જવાથી એમને રાણીની કૂખે જન્મ લેવો પડ્યો એ જન્મ બાદ પૂર્વભવનુ સ્મરણ થતાવેત ત્યા એણે ન બોલવાનો નિયમ રાખ્યો એકદા બાજુના જગલમા એ સૈન્યપરિવાર સાથે ફરવા ગયો ત્યા કાગડાને બોલવાને કારણે મરવુ પડ્યુ ત્યારે એ માત્ર માર્મિક 'ક્યાં બોલ્યો ?' એટલુ જ બોલ્યો અને સાથેના નોકરને પણ એ જ રીતે સમજાવ્યો એ આખી કથા મૌન અથવા તો વાણીસયમનુ મહત્ત્વ સમજવા માટે બહુ જ ઉપયોગી છે

આપણે આખા દિવસમા નકામુ કેટલુ બોલીએ છીએ તેનો વિચાર કરીએ તો શક્તિના દુર્વ્યયનો ખરો ખ્યાલ આવે

આ સર્વ સાધારણ રીતે સમજાય તેવા સત્યો છે. એ વાત તારા ચિત્તમાં બેઠી હોય તો હવે ઉદાસીનતાને અગે તે તપાસી જા

અન્ય મનુષ્યોમા તુ અવગુણ જુએ, દુરાચાર જુએ, ધમાલ જુએ કે પાપવૃત્તિ જુએ ત્યારે તુ તેની ચર્ચા, ટીકા કે નિદા શા માટે કરવા મડી જાય છે ? તે કેવળ નકામી પરચિતા છે એ છોડી દે એને બદલે તારો પોતાનો નિર્વિકાર ભાવ વિચાર એટલે તને પરચિતા કરવી ગમશે જ નહિ વળી તુ વિચાર કે એવી ટીકા કરનારા કેરડા મેળવે છે તો તારે કેરડા મેળવવા છે કે આબાના ભોગી થવુ છે ?

અર્થ વગરની પરચિતા કરનારને ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થતી નથી, એ તો નકામો વ્યવસાય છે. મધ્યસ્થવૃત્તિ રાખનારને પરચિતા કરવી ઓજે નહિ, એના ઉચ્ચ ધોરણ પાસે એ વાત પાલવે નહિ એ માર્ગે લાવવા પ્રયાસો કરે પણ ચિતા ન કરે ચિતાને તો વ્યવહારમા ચિતાસમાન કહી છે અને ઘણા પ્રાણીઓ લેવાદેવા વગર પારકી ચિતામાં પોતાની જાતને હોમે છે ઉદાસીન આત્માની એ દશા ન હોય

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે માયાની સજ્ઝાયમા કુસુમપુરના શેઠને ઘેર ઊતરેલા બે સાધુઓ – એક તપસ્વી અને બીજા મોકળા(શિથિળ)નુ દૃષ્ટાન્ત આપ્યુ છે તપસ્વી સાધુ પોતાથી ઊતરતા સાધુની નિંદા જ કર્યા કરે છે અને શિથિળ સાધુ તપસ્વીના ગુણ ગાય છે. આમા તપસ્વીને ભવદુસ્તર કહ્યો અને શિથિળને ખરો ત્યાગી કહ્યો આપણી ચાલુ ગાથામાં એવો તપસ્વી હોય તેને કેરડો મળે અને એવો શિથિળ હોય તે આબાના ફળ મેળવે.

અહી ચિંતાની વાત કરી છે તે કેટલીક વાર નિષ્ફળ હોવા છતા ઘણી વખત મૂળમા સારા આશયથી થયેલી હોય છે પાપી, દ્વેષી, દુરાચારીને જોઇ ચિંતા કરવી એ એક નજરે સારી લાગે પણ નિરર્થક હોઇ નકામી છે પ્રયાસ કર્યા પછી વાત છોડી દેવાનો અહી ઉદ્દેશ છે. ચિંતા કરી શક્તિનો વ્યય કરવો નહિ એ સીધો ઉપદેશ છે મનની સ્થિરતા એ સાધ્ય છે.

૩. ઉપર જણાવેલી વાત અહી જુદા આકારમા કહે છે તદ્દન શુદ્ધ હિતબુદ્ધિથી સાચા હિતના માર્ગે લાવવાનો ઉપદેશ અથવા સલાહ તુ કોઇને આપ અને તે માણસ તે સાભળે નહિ, સાભળે તો તેને તે રુચે નહિ અને રુચે તો પણ તે પ્રમાણે વર્તવાનો તારી પાસે વિચાર બતાવે નહિ – આ સર્વ બનવાજોગ છે

આવા સયોગોમા પણ તુ તારા મન ઉપરનો કાબૂ ખોઈ નાખ નહિ તેં સાચી સલાહ આપીને તારી ફરજ બજાવી, પણ પછી એથી આગળ જવાનો તારો અધિકાર નથી. સામો મનુષ્ય તારી વાત સાભળે નહિ એટલે તારાથી તેના ઉપર કોપ કેમ થાય ? એ રીતે તુ તારી જાતને નકામી દુખી બનાવે છે. ગુસ્સે થવાથી તારુ માનસિક સુખ તુ બગાડી મૂકે છે મનની સ્થિરતા એ આત્માનુ સુખ છે, ચંચળ મન એ આત્માનુ દુખ છે તારે તારા ઉપદેશનાં પરિણામો તરફ શા માટે જોવુ જોઇએ ? તુ તારા અધિકારની બહાર જાય છે એનો ખ્યાલ કરજે. પ્રથમ તો તારો ઉપદેશ અમોઘ કે અપ્રતિપાતી (infallible) હોય એમ ધારવાનુ તારે કારણ નથી બીજુ, સામા પ્રાણીનો વિકાસ સદ્ગુણક્રમારોહમા એટલો વધી શકે તેવો છે કે નહિ તેનુ તને જ્ઞાન નથી

સામા પ્રાણીની દુર્નિવાર પરિસ્થિતિના ઘણાં કારણો હોઈ શકે. કેટલીક વાર વય, અનુભવની કચાશ આદિ પણ કારણો હોય છે ગમે તેમ હોય પણ તારે એ સયોગોમાં અસ્વસ્થ થઈ જવુ કોઇ રીતે યોગ્ય નથી

બીજુ તારે એ વિચારવાનુ છે કે એવા પ્રકારનો તારો સતાપ નિષ્ફળ છે. એમ ધાર કે તે સભા સમક્ષ સત્ય બોલવા પર અસરકારક ભાષણ કર્યું, છતા કોઈ સત્યવ્રત લેનાર શ્રોતામાંથી ન નીકળ્યો તો તારે ગુસ્સે થઈ સભા છોડી ચાલ્યા જવુ એ વાત યોગ્ય છે ?

એક વ્યક્તિની પાસે તે ત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો, તે પીગળ્યો નહિ, તો તુ તેને શુ શાપ આપી શકે ? તેના પર ગુસ્સે થઈ શકે ? ગુસ્સે થઇશ તો તારુ મન ચ ટોળિયે ચઢી

જશે, એથી તુ કાઈ બગડેલ બાજી સુધારી શકીશ ? આ રીતે તારા માનસિક–આત્મિક સુખનો નાશ કરવાનો રસ્તો કદાપિ લઇશ નહિ. એ વખતે મનની સ્થિરતા જાળવી રાખવી એ ઉદાસીનભાવ છે કાર્ય કરીને છૂટી જવુ અને પછી એ વાતની 'તથા' ન કરવી એ જીવનનો મત્ર જેને પ્રાપ્ત થઇ જાય તે અનંત મનશાતિ મેળવી શકે છે

ધાર્મિક બાબતમા ઉપદેશકોએ અને વ્યવહારમાં વડીલવર્ગે આ સૂત્ર ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવા જેવુ છે. એના તરફ બેદરકારી રાખવાથી ઘણી ગેરસમજ, કદાગ્રહ અને વિષવાદ વધી જતા જોવામા આવ્યા છે ઉપદેશ આપનારે એક વાત ધ્યાનમા રાખવી કે સમજાવટથી જ માર્ગ પ્રાપ્ત કરાવાય છે પોતે દબાણ કરવાનુ સ્થાન ભોગવે છે તેનો ખોટો ઉપયોગ ઉપદેશક, વડીલવર્ગ, વકીલ કે ડૉક્ટર કરે તો તે અયોગ્ય છે અને સામો પ્રાણી તે ઉપદેશ, સલાહ કે સૂચના માન્ય ન કરે ત્યારે તપી જવુ એ તો લગભગ સ્થાનભ્રષ્ટ થવા જેવું છે.

૪. કેટલાક જડ મનુષ્યો મૂળ સિદ્ધાન્તની હકીકત ઉલટાવી નાખી સૂત્રસિદ્ધાન્તવિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે આવા મનુષ્યો ઘણુ અયોગ્ય કામ કરે છે, પણ આપણે શુ કરી શકીએ ?

અહી ઉત્સૂત્રને અગે ઘણા વિચારવા લાયક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે દરેક દર્શનમા અમુક મૂળ મુદ્દાઓ હોય છે આત્માની હયાતી, પરભવ, કર્મ, આત્માનો અનાદિ સબધ અને પ્રયાસથી કર્મથી મુક્તિ વગેરે મૂળ બાબતો છે જીવ અને જગતનો સબધ, નિગોદનો સિદ્ધાત એ મૂળ બાબતો છે આવી બાબતોમા જે સમજી–જાણી વિરુદ્ધ વાત કરે તે ઉત્થાપક ગણાય છે એવા પ્રાણીને સમજવા પ્રયત્ન કરવો, એની પાસે દલીલો કરવી અને એને મૂળ સિદ્ધાંતો સમજાવવા, છતા તે ન સમજે તો પછી તેની સાથે કપાય ન કરવો. તેની ભવસ્થિતિ પાકી નથી એમ વિચારવુ. આપણુ કર્તવ્ય સમજાવટથી પૂરુ થાય છે.

વિધિ–સાધનધર્મોની બાબતમા વિચાર કરી એક માર્ગ સ્વીકારવો, પણ સામાન્ય બાબતમા મતભેદ પડે તો તેથી ઉશ્કેરાઇ જવુ નહિ ઘણીખરી વાર એમા દૃષ્ટિબિંદુનો જ તફાવત હોય છે કોઈ પ્રાણી વ્યાખ્યાન કરતી વખતે મુહપત્તિ બાંધવા ઇચ્છતો હોય અને અન્ય તે બિનજરૂરી ગણતો હોય તો પોતાનો અભિપ્રાય શાંતિથી જણાવવો, પછી કદી સામા મોરચા માડવા નહિ એમા મુદ્દાનો સવાલ જ નથી અને મતભેદને અવકાશ હોય ત્યા 'ઉત્થાપક', 'મિથ્યાદૃષ્ટિ' કે 'ઉત્સૂત્રપ્રરૂપક' એવા આકરા શબ્દનો ઉપયોગ કરી બેસવો નહિ. ગચ્છના ભેદો પડ્યા છે તે આ વિશાળ દૃષ્ટિની ગેરહાજરીમા પડ્યા છે એમા તત્ત્વ જેવુ કાઇ નથી કોઇ ચોથનો સ્વીકાર કરે કે કોઇ પાચમનો સ્વીકાર કરે અને કોઇ ઇરિયાવહિયા આગળ, પાછળ કે બને વાર બોલે, એમાં મૂળ મુદ્દાનો કાઈ સવાલ નથી બનતો સમન્વય કરવો, પડેલા ભેદો ઓછા કરાવવા પ્રયત્ન કરવો પરતુ મુદ્દો કદી ચૂકવો નહિ

જેઓ ઉત્સૂત્ર ભાપણ કરે છે તે સુદર દૂધ તજી દઈને 'મૂત્ર' પીએ છે એવો શબ્દ-પ્રયોગ શ્રીમાન્ વિનયવિજયજી મહારાજે કર્યો છે મને લાગે છે કે સૂત્ર (પક્તિ બીજીમા)-

ની સાથે અનુપ્રાસ મેળવવા એ પ્રયોગ કર્યો હશે. બાકી આવા અનુપમ ગ્રંથમા એવા શબ્દપ્રયોગને સ્થાન ન ઘટે કદાચ એવો શબ્દપ્રયોગ એમના વખતની પ્રચલિત ભાષામા અશિષ્ટ નહી ગણાતો હોય. સૂત્ર–ઉત્સૂત્રની વાત આવે ત્યા આકરો ભાષાપ્રયોગ કરવાથી મધ્યસ્થભાવ પોષાવાને બદલે હાનિ પામતો, આઘાત પામતો લાગે છે

જે અનુપમ ભાષાશૈલીમાં આખો ગ્રંથ લખ્યો છે એને અનુરૂપ આ ઉક્તિ નથી એટલુ અત્યંત ક્ષોભ સાથે લખવાનુ ધાષ્ટર્ય કરવુ અપ્રાસંગિક લાગે છે સાહિત્યની ભાષામા એને 'હીનોપમા' કહેવાય. શાંતરસનાં પરબ મંડાયાં હોય ત્યા એ દુર્ગંધ ન ઘટે, આ મારો પોતાનો મત છે.

ધર્મચર્ચા, તત્ત્વનિવેદન કે વ્યાપ્તિવિશિષ્ટ ન્યાયચર્ચા ચાલતી હોય ત્યારે મનની સ્થિરતા ખૂબ રાખવી. વ્યવહારમા પણ ઉશ્કેરાઈ જવાની વાત વર્જ્ય ગણાય તો ધર્મચર્ચામા તો સવિશેષ વર્જ્ય ગણાય અને ધર્મચર્ચામા હકીકતની અગત્ય કદી ખ્યાલ બહાર ન જવા દેવી કેટલાક ગચ્છભેદના ઝગડાઓ વર્ષો સુધી અને કેટલાક તો સેંકડો વર્ષ સુધી ચાલ્યા છે. પણ એમા તત્ત્વનો–મુદ્દાનો સવાલ જ હોતો નથી વિધિમાર્ગનો ઝગડો કરવો એ વિશાળ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિંદુઓ સમજવાની અલ્પ શક્તિ બતાવે છે

ગમે તેવા ધર્મચર્ચાના પ્રસંગો આવે ત્યારે મનને સ્થિર રાખવુ, સમજવા માટે ખુલ્લુ રાખવુ, સામાના દૃષ્ટિકોણ સમજવાની કે કલ્પવાની જિજ્ઞાસા રાખવી, સત્ય શોધવુ–સત્યનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે એમ સમજવુ પોતાની માન્યતા સિવાય અન્ય સત્ય ન જ હોઈ શકે એવા ધોરણથી વાત શરૂ ન કરવી. વિચારવાન્ સર્વનો સમન્વય કરી શકે છે અને વિશાળતા પાસે સર્વ ખુલાસા શક્ય છે. પરિપૂર્ણ પ્રયાસ કરવા છતા પણ વિચાર–ઐક્ય ન જ થઈ શકે તો પણ પ્રેમથી છૂટા પડવુ. ચર્ચા એ વિદ્વાનોની મોજ છે, અને રમતનો નિયમ (Sportsman's spirit) એવો છે કે હારે, જીતે તે બન્ને પ્રેમથી ભેટીને હસ્તધૂનન કરી છૂટા પડે આ વિશાળ ભાવ ખીલવવા જેવો છે પ્રયાસ કરતાં ન સમજે તો પછી કર્તાશ્રી કહે છે તેમ 'किं कुर्मः?' (આપણે શુ કરીએ?) આવો ભાવ રાખવો આ વિશિષ્ટ મધ્યસ્થભાવ છે. એનો અમલ અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ જોતા મુશ્કેલ દેખાય છે, પણ સુખને માટે જરૂરી છે, ઉપયોગી છે, આદરણીય છે

૫. આ સંસારમા તુ નકામો મૂઝાય છે વાત એમ છે કે પ્રત્યેક પ્રાણીનુ મન અમુક વિકાસક્રમમાથી આવેલુ હોય છે એટલે એને જેવા સંસ્કારો પડ્યા હોય અને અહી એણે જે વિશેષ સંસ્કારો મેળવ્યા હોય તેને અનુસરીને એ ચાલ્યો જાય છે મનને જે રસ્તે જવાનુ હોય ત્યા તે જાય છે અને એની અટકાયત અશક્ય છે અથવા મુશ્કેલ છે

આ વાત ઘણી સરળ છે તમે કોઈ પણ મનુષ્ય માટે કહેવા ધારો કે અમુક સંયોગોમા તે કેમ વર્તશે, તો જો તમારે તેનો પરિચય હોય તો બરાબર કહી શકશો. એકને માટે

તમે કહેશો કે એ પ્રાણાંતકષ્ટે પણ જૂઠુ નહિ બોલે, બીજાને માટે કહેશો કે એ તો લટ્ટુજી છે, વખત પ્રમાણે સઢ ફેરવશે. દરેક સયોગ માટે પરિચયને અંગે તમે કહી શકો.

આ બતાવે છે કે પ્રત્યેક પ્રાણી અમુક રેખા પર ચાલનાર હોય છે અને તે તેના વિકાસ પર આધાર રાખે છે વિકાસમા તરતમતા એટલી હોય છે કે એની ગણના ન થાય. એનું વર્ણન અશક્ય હોવા છતા એ સમજી શકાય તેવી ચીજ છે. શરત એટલી જ કે પરિચય પૂરતો હોવો જોઇએ

જે પ્રાણીનો વિકાસ જેટલો થયેલો હોય તેટલો તે કાર્યપ્રસગે ભાગ ભજવી શકે છે, અને પ્રત્યેક પ્રાણીનો વિકાસ કેટલો થયો છે અને અહી તેમા વધારે પ્રગતિ કરશે કે પાછો પડશે તે વાતનુ નિયામક યત્ર તારા હાથમા નથી, તેથી તુ એ સબધી ચિતા કરે તે તદ્દન નિરર્થક છે.

અમુક પ્રાણી તારી ઇચ્છાને અનુરૂપ નથી એ પર ચર્ચા, નિદા કે પ્રશસા કરવાને બદલે 'તે એવો છે' એમ ધારીને ચાલ જે બાબતમા તારી જવાબદારી નથી તે બાબત અન્યથા હોવી જોઇએ અથવા અન્ય સ્વરૂપે હોવી જોઇએ એવી તારી કલ્પનાઓ પણ અર્થ વિનાની છે અન્યના દુરાચાર, દુરાચરણ, અસભ્ય વર્તન, અયોગ્ય સભાષણ કે અન્ય કોઇ કૃત્ય માટે તુ તેના ઉપર કોપ કઈ રીતે કરી શકે? તને તે તારા ધોરણ પ્રમાણે ન ગમે તે ખરી વાત છે કોઇ પરસ્ત્રી પર અત્યાચાર કરે, ખૂન કરે, મારામારી કરે કે ચોરી, લૂટ, બખાડા કરે ત્યારે તેણે તેમ ન કરવુ ઘટે એવો તને વિચાર થાય તે જુદી વાત છે. પણ તેટલી મર્યાદાએ તારું કાર્ય પૂરુ થાય છે. તે પહેલા બને તો સમાજને કે વ્યક્તિને સુધારવા પ્રયત્ન કર, ઉપદેશ આપ, છતા પણ એના મન પર એને કાબૂ ન હોય તો તારે વાત મૂકી દેવી તારે ગુસ્સે થવાનુ કે તારુ પોતાનુ લોહી ગરમ કરવાનુ કાઇ કારણ નથી. તારો યોગ્ય પ્રયાસ છતા પ્રાણી પાપકર્મથી ન મુકાય તો તેનો એવો જ વિકાસ થયો છે એમ સમજી તુ તારા કાર્યમા રત રહેજે.

પ્રત્યેક પ્રાણીનુ માનસિક બધારણ જુદા જુદા પ્રકારનુ હોય છે, જેનો જેટલો વિકાસ થયો હોય તે ધોરણે તે વર્તે છે તેની ગતિ અનુસાર તેની બુદ્ધિ થાય છે અને કોનુ શુ થયુ તે અટકાવી શકવાની તારામા શક્તિ નથી, એટલી વાત ધ્યાનમા રાખી સાચા માર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે યોગ્ય પ્રયત્ન જરૂર કરજે. પણ ધારેલ પરિણામ ન આવ્યે તારા મનને અસ્થિર કરીશ નહિ તુ વિચારજે કે તે તારી સમજ પ્રમાણે પ્રયાસ કર્યો છે, અને એટલા ખ્યાલથી સતોષ પામજે

આખી દુનિયાને સુધારવાનુ કાર્ય અશક્ય છે. આખી દુનિયા ગરમીથી ત્રાસ પામતી હોય તો સર્વ સ્થાને ચદરવા ન બધાવી શકાય, પણ ગરમી ઓછી કરવા બીજા પ્રયત્નો થઈ શકે. આવી શુભ બાબતમા યોગ્ય પ્રયત્ન કરવાની ના નથી, પરતુ અશક્ય વાતો વિચા-

સ્વી તે ગાંડપણુ છે. પોતાની શક્તિ, આવડત અને સયોગો અનુસાર પ્રયત્ન કરતા ફળ ન દેખાય તો મૂઝાવાનુ નથી. એ વખતે મનની સ્થિરતા રાખવી એ ઉદાસીનભાવ છે

વળી અન્યની ભવિતવ્યતા દુર્વાર છે એ વાત તારે છેવટે દિલાસારૂપે અને ઉદાસીન-ભાવની ખીલવણી પૂરતી જ વિચારવાની છે, કારણ કે અન્યની ભવિતવ્યતા શી છે તેનુ તને જ્ઞાન નથી. પુરુષાર્થને પૂરતો અવકાશ છે. માટે એને માર્ગ પર લઈ આવવા, તેનામા પ્રગતિ કરાવવા જરૂર પ્રયત્ન કરજે અને પછી મધ્યસ્થભાવ ભજજે.

૬. ઉદાસીનભાવનામા ખાસ કરીને ક્રોધ–કષાયનો ત્યાગ કરવાનો છે અથવા તે મનો-વિકાર ઉપર જેટલો બને તેટલો કાબૂ મેળવવાનો છે. ક્રોધ, કોપ, અમર્ષ, ગુસ્સો અથવા એને લગતી અદરની વૃત્તિ થવા ન દેવી અથવા થાય તો તે પર કાબૂ મેળવવો એ આખી ભાવનાનુ ફળ છે. એ ફળ પ્રાપ્ત કરવાના જુદા જુદા માર્ગો બતાવે છે

(ક) તુ હૃદયગમ–મનોહર સમતા સાથે ક્રીડા કર સમતા જાણે તારી પ્રેમેશ્વરી હોય એમ તુ એની સાથે રમ. એની સોબતમા આનદ માણ. એના વિયોગે દુઃખી થા. એનુ અને તારુ એક ભાવદાંપત્ય કર સર્વ સયોગોમા મનને તુલ્ય પરિણામવાળુ રાખવુ એ સમતા છે. એ સમતા હોય તો ક્રોધનો વિકાર સ્થાન પામી શકતો નથી શમ એ સ્વભા-વાલબન છે અને જ્ઞાનનો પરિપાક છે એમ શમાષ્ટકમાં શ્રીયશોવિજયજી કહે છે એ હોય તો વિકારનો નાશ થઈ જાય છે.

(ખ) તુ માયાના જાળાઓને ખલાસ કર. મનમા કાઈ હોય અને બહાર કાઈ બોલવુ, વર્તન, વચન અને વિચારણામા વિરોધ રાખવો અને અનેક પ્રકારના ગોટા વાળવા એ વૃત્તિનો તુ ત્યાગ કર જે પ્રાણીને ઉદાસીનભાવ કેળવવો હોય તેને દેખાવ–દભ પાલવે નહિ એ તો આગળ અને પાછળ, ભૂતકાળમા કે ભવિષ્યમા, રાય કે રક સાથેના વર્તનમા એકરૂપ જ હોય, એને દભ ગમે નહિ, દેખાવ પાલવે નહિ, છળ ગમે નહિ, કપટ આવડે નહિ અને કોઈની ઉપર ખોટો લાભ લેવો ગમે નહિ મધ્યસ્થ દેખાવાનો એ કદી દભ ન કરે. એને અતરથી મધ્યસ્થવૃત્તિ ગમે અને તે પર પોતાના વર્તનની રચના કરે ઉદાસીનભાવ અને દભનો સબધ અશક્ય છે, દભ હોય ત્યા ઉદાસીનતા રહી શકે નહિ.

(ગ) તુ જડ વસ્તુ કે જડભાવો પર ખોટો આધાર રાખે છે પુદ્ગળ તારા નથી, તુ પુદ્ગળનો નથી, એને વશ પડવાથી તુ ઉદાસીન રહી શકતો નથી પરજનનો સબધ કે તેને વશવર્તિત્વ જેટલુ ભયકર છે તેટલુ પરવસ્તુના સબધમા પણ ભયકરત્વ છે એક ચા કે દારૂની ટેવ હોય તો પરવશતા કેટલી પ્રગતિ રોકે છે એ વાત પર વિવેચનની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. એ જ પ્રમાણે મનોવિકારનુ વશવર્તિત્વ પણ પરવશતા જ છે મનોવિકારો પણ ઉદા-સીનતાના વિરોધી છે.

આ ત્રણે વાત ઉદાસીનભાવનામા કહેવાનુ કારણ એ છે કે તારુ આયુષ્ય ઘણુ મર્યાદિત છે. તુ અહી બહુ બહુ તો પણ કેટલા વર્ષ રહેવાનો છે? એમા પુદ્ગળનુ વશવર્તિત્વ કે પરભાવનુ વશવર્તિત્વ તને ભારે પડી જશે, માટે ઉપરની ત્રણે બાબતો સુધારી લે અને ઉદાસીનભાવ સ્વીકાર, સમજ, આદર

૭. આ ઔદાસીન્ય મહાન તીર્થ છે.

'તીર્થ' શબ્દના ઘણા અર્થ છે તીર્થ એટલે મોટી નદી ઊતરવાનો ઘાટ, ઓવારો સસારસમુદ્ર કે મોટા નદને ઊતરવા માટે એ ઓવારો છે તીર્થ એટલે માર્ગ, રસ્તો. ઉદાસીનતા ખરો રસ્તો છે, પવિત્ર માર્ગ છે.

તીર્થ એટલે પવિત્ર જગ્યા, યાત્રાનુ સ્થાન ઉદાસીનતાનુ આ તીર્થત્વ આ ભાવના જે બરાબર બતાવી રહી છે અને પૂરી થતા સુધીમા જરૂર ઝળકી જશે. તીર્થ એટલે ઊતરવાનો દાદરો સસારથી ઊતરી જવુ હોય તો આ દાદરાથી ઊતરી અન્ય માર્ગ પકડી શકાય છે. તીર્થ એટલે સામુદ્રધૂની, બે મોટા સમુદ્રને જોડનાર આ તીર્થ સસાર અને મોક્ષને જોડનાર છે તીર્થ એટલે ઉપાય, વચ્ચેના સહાયક વગેરે અનેક અર્થ એ શબ્દને લાગે તેમ છે એ ઉદાસીનભાવ (ઔદાસીન્ય) અથવા માધ્યસ્થ્ય (મધ્યસ્થભાવ) નામના તીર્થને નીચેના વિશેષણો લાગુ પડે છે.

એ તીર્થ 'અનુપમ' છે. એની સાથે સરખાવી શકાય એવો બીજો ઘાટ કે ઓવારો અમારા જાણવામા આવ્યો નથી

એ તીર્થ ચેતન છે, સમજી શકાય તેવુ છે, જીવતુ-જાગતુ છે અને અન્યથી છૂટુ પાડી શકાય તેવુ છે.

એ તીર્થ અતરમા પ્રતિષ્ઠિત છે એનો પ્રદેશ અતરદેશમા છે. ત્યા શોધવાથી તે જડે તેમ છે

એ તીર્થ અતિ રમણીય છે, બહુ મનોહર છે. એનો સાક્ષાત્કાર, અનુભવે થાય એક વાર ઉદાસીન રહો અને એ ભાવની રમણીયતા અનુભવો. એ ખૂબ આકર્ષક છે તમને છોડવુ નહિ ગમે

એ તીર્થ અત્યત સ્વચ્છ, સુદર ફળ આપનાર છે. કોઈ ક્રિયા નિષ્ફળ હોતી જ નથી, અતિ વિશુદ્ધ ફળ આપવા એ આ તીર્થનો સ્વભાવ છે

આવા ઔદાસીન્ય અથવા માધ્યસ્થ્ય તીર્થનુ તુ સ્મરણ કર. તેને તુ યાદ કર. તેનો તું પાઠ કર. એ નામમા પણ એટલી પવિત્રતા છે કે એ લેવાથી પણ તને એક જાતની શાતિ આવી જશે

આ પ્રમાણે એ અનુપમ તીર્થનુ સ્મરણ કર એટલે તને ચિરકાળપર્યંત અવિરામ સુખ મળશે. નિરંતરનુ શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરાવી આપે એવુ આ અનુપમ તીર્થ છે.

'આ તીર્થ' એમ કહીને ગ્રંથકર્તાએ તીર્થનુ નામ અધ્યાહાર્ય રાખ્યુ છે એમનો ઉદ્દેશ ઔદાસીન્ય કહેવાનો જ હોવો જોઇએ ત્યાં પોતાના ચેતનને તીર્થસ્થાને લેવામાં આવે તો પણ ઉપરનાં સર્વ વિશેષણો તેને લાગુ પડે તેમ છે ચેતન પોતે તીર્થ છે, અનુપમ છે, અંતસ્થિત છે, અભિરામ છે અને વિશદ પરિણામવાન્ છે. એ પણ સત્તાએ પરમાત્મા હોવાથી અને સર્વ પ્રયત્ન એને માટે હોવાથી એનુ સ્મરણ કરી, તદ્દ્વારા અવિરામ સુખ એને પ્રાપ્ત કરાવવાનુ છે. એ સર્વ વાત બરાબર બેસતી આવે છે એ તીર્થને પણ યાદ કરો-સ્મરો.

આ આખી ગાથા ઔદાસીન્ય માટે છે એ સમજાય તેવુ છે. શક્યાર્થ બતાવવો જોઇએ તેથી ચેતનજીને પણ ત્યાં દાખલ કર્યા છે ચેતનનુ વિશેષણ 'ચેતનમ્' મૂકવુ શોભે નહિ, તેથી પ્રથમનો અર્થ જ વધારે સમીચીન છે.

ઔદાસીન્ય આવું છે. ખરેખર એ તીર્થ છે. ભેટવા યોગ્ય આદર્શરૂપ પવિત્ર જગ્યા છે, જાતે પવિત્ર છે અને આશ્રય લેનારને પવિત્ર કરે તેવી એ વિશુદ્ધ ભૂમિકા છે

આપણે તીર્થભૂમિએ શા માટે જઇએ છીએ ? એના વાતાવરણમા એવી વિશુદ્ધિ હોય છે કે એથી વિચારશુદ્ધિ અને ક્રિયાશુદ્ધિ થાય છે. જે પવિત્રતા અને પવિત્ર વાતાવરણનો ત્યા અનુભવ થાય છે તે માધ્યસ્થ્યભાવમા પ્રાપ્ય છે

આ ગાથાનો અર્થ બીજી રીતે પણ શક્ય છે. પ્રત્યેક વિશેષણને ઔદાસીન્ય સાથે જ લેવુ. ઉદાસીનભાવ અનુપમ તીર્થ છે, એ જીવંત છે, અંતરમા સ્થિત છે. મનોહર છે, વિશદ-પરિણામવાન્ છે અને અવિનાશી સુખ આપનાર છે. આ અર્થ સર્વાંગસુંદર લાગે છે

૮. એ ઔદાસીન્ય-માધ્યસ્થ્યભાવનુ વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. હજુ પણ થોડા વર્ણનાત્મક ભાવો બતાવે તેવા વિશેષણો આપે છે એ પરબ્રહ્મરૂપ પરિણમનનુ પરમ સાધન છે પરબ્રહ્મ એટલે પ્રકૃષ્ટ બ્રહ્મ, નિર્વિકાર, નિરંજન શુદ્ધ ચૈતન્ય. એ પરબ્રહ્મનુ સ્વરૂપ 'જ્ઞાનસાર'ના બીજા મગ્નાષ્ટકમા શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે બતાવ્યુ છે. આ વિકાર વગરના, શરીર વગરના શુદ્ધ ચૈત્યન્યસ્વરૂપને પરબ્રહ્મસ્વરૂપ કહેવામા આવે છે ચેતનનુ તદ્રૂપ જે પરિણમન થાય, તદ્રૂપ થવાપણુ થાય તેનુ નિદાન (પરમ સાધન) ઉદાસીનભાવ છે ઉદાસીનભાવ આવી જાય તો અંતે સ્વાભાવિક રૂપ ચેતન પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને લાગેલ સર્વ મળ દૂર થઈ જાય છે ઔદાસીન્યભાવને એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમા આ વિશેષણ રજૂ કરે છે ઉદાસીનભાવ પ્રાપ્ત થયા પછી જુદા જુદાં પગલાં લઈ ચેતન કેવી રીતે પરબ્રહ્મસ્વરૂપ સાધે છે તે પર વિવેચન કરવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

એ ઉદાસીનતા સ્પષ્ટ રીતે કેવળ વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાનમાં મલિનતા નથી હોતી. ત્યા અખ ડ શાતિ અને રાગાદિપરિણુતિ પર કાબૂ હોય છે. જ્યા સમજણ હોય ત્યા સાંસારિક ભાવને રજૂ કરનાર રાગાદિભાવોની દરમ્યાનગીરી ન જ સ ભવે. આ વિશિષ્ટ જ્ઞાન એટલે નિર્મળ શ્રુતજ્ઞાન સમજવુ, અને તે આત્મવિશિષ્ટ ભાન સુધી લઈ જઈ છેવટે સ પૂર્ણ વિજ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન) પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ સમજવુ.

એ ઔદાસીન્ય જાતે જ વિવેચિત જ્ઞાન છે એમા શુદ્ધ–અશુદ્ધ, યથાર્થ–અયથાર્થ, ગ્રાહ્ય–ત્યાજ્ય વસ્તુ અથવા ભાવોનુ વિવેચન હોય છે ઉદાસીનતાની સાથે વિવેચનશક્તિ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. વિવેચનજ્ઞાનથી–વિવેકથી સદ્ કે અસદ્નો તફાવત સમજાય છે અને ચેતન માર્ગ-પ્રાપ્તિ બરાબર કરે છે.

વિનય ! આવા શાતસુધારસ અમૃતના રસનુ તુ પાન કર. એ અમૃતને ધરાઈ ધરાઈ ને પી, એના રસના ઘૂ ટડા લેતો જા અને એના આન દના ઓડકાર આવે તેમા મસ્ત થઈ મોજ માણ

આવા અનેક વિશેષણને યોગ્ય ઉદાસીનભાવ છે. તેને તુ સમજી–ઓળખી તારા જીવન સાથે વણી નાખ એના આન દતર ગો તને ભવસમુદ્રને કા ઠે લઈ જશે.

અહી વિનયને ઉદ્દેશ કરવા દ્વારા કર્તા શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયના નામનુ સૂચન કર્યું છે. આ ગ્ર થ અહી પૂરો થાય છે તેથી એનુ પાન કરવાની–એ ભાવનાઓને વાર વાર ભાવવાની ભલામણ પણ કરી અને એ રીતે આ ગ્ર થનુ અતિ રમ્ય મોળમુ ચિત્ર પૂરુ કર્યું.

ઉપસંહાર : માધ્યસ્થ્ય (ઔદાસીન્ય)

ચોથી યોગભાવના **માધ્યસ્થ્ય** અત્ર પૂરી થાય છે. એને ઉદાસીનભાવ પણ કહેવામાં આવે છે એને ક્વચિત્ ઉપેક્ષાભાવનાના નામથી પણ સબોધવામા આવેલ છે.

આ ત્રણે શબ્દોના ત્રણ જુદા જુદા ભાવો છે તેનુ પર્યવસાન આખરે તો પોતાની જાતને સાસારિક ભાવોથી દૂર રાખવામાં જ આવશે ત્રણ દૃષ્ટિબિન્દુઓ આપણે જરા તપાસી જઈએ.

ઉદાસીનભાવ–ઔદાસીન્યમા મુખ્ય ભાવ ચિત્તને અંદર ખેચવાનો છે. જ્યારે જ્યારે આનદ અથવા શોકની વૃત્તિમા કોઈ પણ પ્રકારનો ક્ષોભ થવાનો પ્રસગ આવે ત્યારે તે વૃત્તિ પર કાબૂ રાખી એ વૃત્તિથી મનને–ચિત્તને પાછુ ખેચી લેવુ એ ભાવ ઉદાસીનતામા આવે છે એક મોટો વરઘોડો નીકળે ત્યારે ઉદાસીન આત્માની આખ ખુલ્લી હોય તો પણ એની નજર કાંઈ જોતી નથી. એના મન ઉપર કાઈ અસર થતી નથી એને ગમે તેવા આપ્તજનના મરણથી ક્ષોભ થતો નથી આ વૃત્તિ અને નિષ્ઠુરતામા ઘણો ભેદ છે ઉદાસીનતામા તે તરફ લક્ષ્યનો અભાવ છે, જ્યારે નિષ્ઠુરતામા વૃત્તિને દારૂ પાયેલો હોય છે

મધ્યસ્થવૃત્તિમાં ક્રોધ કે રોષ કરવાનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે મનમા શાતિ રાખવાની મુખ્યતા છે. આમાં વૃત્તિમા હલનચલન થાય છે, પણ ક્ષોભ થતો નથી.

ઉપેક્ષામા એ તરફ ધ્યાન જાય છે પણ સહજ તિરસ્કારપૂર્વક એ બાબતની જાણે દરકાર નથી એવી વૃત્તિ થાય છે

આમાની ઘણીખરી બાબતો દાખલાઓ લેવાથી બરાબર બેસે તેવી છે આ જીવનમા ઉદાસીનભાવ રાખવાના પ્રસગો તો ઘણા આવે છે, પણ તેવે વખતે પ્રાણી પૂર્વબદ્ધ વિચારોથી. ખોટી લાગણીઓના ખેચાણોથી અથવા બીજા અનેક મનોવિકારોથી શાત રહી શકતો નથી. આપણે એક માણસને ખરી અણીને વખતે હજાર રૂપિયાની સહાય કરી હોય, પછી આપણે તે રકમ તેની પાસે માગી પણ ન હોય, થોડા વખત પછી એ જ માણસ આપણને શરમાવે તેવુ આળ આપણા ઉપર મૂકે, આપણને ન શોભે તેવા આરોપો મગજમાંથી ઉઠાવીને મૂકે અને અપશબ્દો કહે ત્યારે તેને માટે શુ વિચાર થાય ? એવા પ્રસગમા પણ જે તદ્દન અલિપ્ત થઈને ઊભો રહે અને જાણે પોતાને એ આરોપ સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી એવુ વર્તન કરે એ ઉદાસીનભાવ પામ્યો કહેવાય

એ પ્રાણી વિચાર કરે કે સામો મારા ઉપર ગમે તેટલા આક્ષેપો કરે તેથી મારે શુ ? આ વૃત્તિ રહેવી ઘણી મુશ્કેલ છે. આ વૃત્તિ કેળવતા કેળવતા એ જાણે સાક્ષીભાવે જ ઊભો હોય એટલે સુધી એ પહોચી જાય છે "સ્વભાવસુખમા મગ્ન અને જગતના તત્ત્વનુ અવલોકન કરનાર પુરુષનુ પરભાવને વિષે કર્તૃત્વ નથી, માત્ર સાક્ષિત્વ છે" (મગ્નાષ્ટક, જ્ઞાનસાર ૨–૩)

આ ઘણી પ્રગતિમય સ્થિતિ છે. સામાન્ય વ્યવહારમા પ્રાણી પરભાવ સાથે એટલો તો એકરૂપ થઈ જાય છે કે એને જુદો પાડવો એ લગભગ અશક્ય વાત બની જાય છે.

જાહેર સભામા કે મેળાવડામાં તમારુ ગેરવાજબી રીતે અપમાન કરનાર તરફ પણ મધ્યસ્થવૃત્તિ રહે, એની વાત વિચારતા પેટમાથી પાણી પણ હાલે નહિ અને એની ચર્ચા કરતાં ઉશ્કેરણી થાય નહિ ત્યારે માધ્યસ્થ્ય આવ્યું છે એમ સમજવુ.

એ મધ્યસ્થવૃત્તિ આવે ત્યારે તે નીતિ (પોલિસી) તરીકે નહિ પણ નૈસર્ગિક શુદ્ધ વિચારણાને પરિણામે આવવી ઘટે એ વિચારકને એમ થાય કે તુ કોણ? તારું અપમાન શુ? તને માન કેવુ? જે સમાજ કે વર્તુલમા તુ માન માને છે તેની સ્થિતિ કેટલી? તારી સ્થિતિ કેટલી? અને જે માન મળશે તેને અને તારે જ્યારે તું અહીથી જઈશ ત્યારે અને ત્યારપછી શો સબધ રહેશે? આવા આવા વિચારોને પરિણામે એના મનમા માધ્યસ્થ્ય આવે છે અને પછી ચિર અભ્યાસથી વારવારના આસેવનથી જામી જાય છે છેવટે એ એનો સ્વભાવ બની જાય છે જ્યારે પ્રાણીમા ધાર્મિક વૃત્તિ વધી હોય છે, પણ વિવેચનશક્તિ ખીલી હોતી નથી ત્યારે એ કોઈને હિસા કરતો સાભળીને ઉશ્કેરાઈ જાય છે શરૂઆતમા ધાર્મિક વૃત્તિ સર્વદા ઝનૂનનુ રૂપ લે છે કોઈ પણ પ્રકારના પાપને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવાની પ્રત્યેક પ્રાણીની ફરજ છે, પણ પ્રયત્ન કરતી વખતે અથવા તેમા નિષ્ફળતા મળ્યા પછી ચિત્તવૃત્તિ પર કાબૂ રાખવો એ મુશ્કેલ છે. એ ભાવ ચીવટથી આવે છે, ખીલવવાથી વધે છે અને અભ્યાસથી જામે છે એ ભાવને માધ્યસ્થ્ય કહેવામા આવે છે

'જ્ઞાનાર્ણવ'મા શ્રીશુભચદ્રગણિ બહુ સક્ષેપમા નીચેની વાત કરે છે.

क्रोधविद्धेपु सत्त्वेपु, निस्त्रिंशक्रूरकर्मसु ।
मधुमांससुरान्यस्त्रीलुब्धेष्वत्यन्तपापिपु ॥
देवागमयतिव्रातनिन्दकेष्वात्मशंसिपु ।
नास्तिकेपु च माध्यस्थ्यं, यत्सोपेक्षा प्रकीर्तिता ॥

"ક્રોધી પ્રાણીઓ ઉપર, નિર્દયપણે ઘાતકી કર્મ કરનારા પર, મધ, માસ, મદ્ય (દારૂ) અને પરસ્ત્રીમા લુબ્ધ પ્રાણી ઉપર, અત્યત પાપી પ્રાણીઓ ઉપર, દેવ, આગમ (શાસ્ત્ર) અને સાધુસમુદાયની નિદા કરનાર પ્રાણીઓ ઉપર પોતાની પ્રશસા કરનારા પ્રાણીઓ ઉપર અને નાસ્તિક પ્રાણીઓ ઉપર જે રાગદ્વેષરહિત ભાવ – મધ્યમા વૃત્તિ રાખવી તેને ઉપેક્ષા કહેવામા આવે છે"

આ વર્ણનમા કહેલા પ્રત્યેક પ્રકારના પ્રાણી ઉપર ઊચુ મન થયા વગર રહેવુ મુશ્કેલ છે સદ્‌ગુણી સ્વભાવવાળા પુરુષ અહિસાના નિયમને બરાબર સમજનાર હોઈ જ્યારે અન્ય પ્રાણી નિર્દયપણે વધ કરે છે એમ સાભળે ત્યારે એના મનમા જરૂર રોષની લાગણી થઇ આવે, પરતુ એક માણસે દશ-બાર ખૂન કર્યા હોય કે પાચ-પચાસ જનાવરનો શિકાર કર્યો

હોય એની વાત સાભળે યા નજરે જુએ ત્યારે જેની વૃત્તિમાં ઉશ્કેરણી ન થાય તે મધ્યસ્થભાવ પામ્યો છે એમ સમજવુ. આ ભાવે પહોચવાની આપણી ભાવના છે

સદ્‌ગુણી પ્રાણી વેશ્યાગમન કરનારની, રાત્રે રખડનારની કે દારૂ પીનારની વાત સાભળે ત્યારે એ પ્રાણી તરફ એને તિરસ્કાર આવે, પરંતુ આવે પ્રસંગે મધ્યસ્થવૃત્તિવાળો પ્રાણી આવા નીતિભ્રષ્ટ પ્રાણીઓની પણ ઉપેક્ષા કરે. એ વિચારે કે એના કર્મ એ ભોગવશે, એ સબધી આપણે ઉશ્કેરાવાથી લાભ શો ?

પ્રાણીને યોગ્ય માર્ગ બતાવવાના પ્રયત્નને આમા બાધ નથી. જેમા ઉપાય ચાલે તેવુ ન હોય અથવા કરેલ ઉપાય નિષ્ફળ નીવડેલ હોય ત્યા મધ્યસ્થભાવ રાખવાનો છે. એના તરફનો તિરસ્કાર નિષ્ફળ છે, નકામો છે, આપણને રાગ-દ્વેષમાં નાખનાર છે અને પરિણામ વગરનો છે.

અત્યંત પાપી માણસને જોઇ આપણે ઉશ્કેરાઇએ તેમાં વળે શુ ?

આ પ્રશ્ન ધાર્મિક બાબતમા વધારે અગત્યનો છે ધર્મની નિંદા કરનાર, ગુરુની નિંદા કરનાર કે તદ્દન નાસ્તિક હોય તેના તરફ પણ મધ્યસ્થભાવ રાખવાની જરૂર છે. એ પ્રાણીનો જેટલો વિકાસ થયો હોય તેટલો જ તે વધી શકે. એને ધર્મમાર્ગમા સ્થિર રાખવા જરૂર પ્રયત્ન કરવો, એને મુદ્દાઓ સમજાવવા પણ અંતે એણે ન સમજવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તો તેને છોડી દેવો એની ખાતર મનને ઊચું-નીચુ કરવાની જરૂર નથી આ ભાવ જો બરાબર સમજવામા આવે તો પરમત-સહિષ્ણુતાનો ગુણ સહેજે પ્રાપ્ત થાય તેમ છે માધ્યસ્થ્ય સમજનાર પરમત સહી શકે છે, એ સર્વત્ર સત્ય જોવા પ્રયત્ન કરે છે એ પોતાના મુદ્દા કરતા અન્ય મુદ્દાઓમાં સત્યાંશ હોવાનો અસ્વીકાર ન કરે. મધ્યસ્થભાવ ખીલે તો ધર્મના અનેક ઝગડાઓ દૂર થઈ જાય ખાસ ધર્મ જેવી વિશાળ બાબતો દુનિયાદારી ઝગડાઓથી દૂર જ રહેવી ઘટે. એને બદલે અત્યારે સર્વ ઝગડાઓ જાણે ધર્મમા જ આવી ચઢચા હોય એવુ દેખાય છે એ મધ્યસ્થભાવની ઉપેક્ષા છે, ઉપેક્ષાની પણ ઉપેક્ષા છે અને ઊડી ધાર્મિક વૃત્તિના પાયા વગરનુ ચણતર છે

જ્યારે કોઇ પ્રાણી તમારી આગળ પોતાની મોટી મોટી વાતો કર્યા કરતો હોય, સાધારણ બનાવને મોટુ રૂપ આપતો હોય, પોતે આગેવાન હોવાનો ન ટકે તેવો દાવો કરતો હોય અને સાધારણ બનાવ પોતાના સબધમા બન્યો હોય તેને અતિશયોક્તિથી મોટા રૂપકો આપતો હોય ત્યારે પ્રથમ દૃષ્ટિએ કા તો તમને હસવુ આવે અથવા ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય જેમ માણસ નાના વર્તુળમા ફરનાર હોય છે તેમ તે આત્મપ્રશસા વધારે કરે છે. અજ્ઞાન અને આત્મપ્રશસા સાથે જ જાય છે નાના ગામડાના પાચ ઘરની નાતનો શેઠ પોતાની જાતની વાતો કરે ત્યારે આકાશના તારા જ ઊતરવા બાકી રહે છે આમા ઉદાસીનતાનો છાટો નથી અને મધ્યસ્થતાનો સવાલ જ નથી, પણ આવાની વાતો સાંભળવામા આવે ત્યારે મનની સ્થિરતા રાખવી અને તેના પર ગુસ્સે ન થતા એની પામરતા વિચારવી એ મધ્યસ્થ દશા છે

આત્મપ્રશંસાના પ્રસંગો વ્યવહારમાં આવે છે તેટલા જ ધાર્મિક બાબતોમાં પણ જોવામાં આવે છે. એક સાધારણ સંઘની વાતો કરે ત્યારે તે પોતાના સંઘને ભરત ચક્રવર્તીના સંઘ સાથે સરખાવે અથવા અર્ધા પૃષ્ઠનું અવ્યવસ્થિત કાવ્ય (જોડકણું) લખી તેની પછવાડે એ પંક્તિ જેટલું પોતાનું નામ લખે ત્યારે આપણને ચીડ આવે છે. પણ એવા સંયોગોમાં એના આત્માનો વિકાસ અને કર્મનો વિપાક તથા મોહરાજાના જાસૂસોના કાર્ય પર વિચાર કરી મનને સ્થિર રાખી શકે એની બલિહારી છે

ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા, વિધિમાર્ગની ગૂંચવણોનો નિકાલ કરતાં, નિત્યાનિત્ય, ભેદાભેદાદિ પ્રશ્નો પર વાદવિવાદ ચાલતા ટપાટપી થઈ જવાના પ્રસંગે માધ્યસ્થ્ય ગમે એ વધ છે એ આપણો આદર્શ છે. આ મુશ્કેલ પ્રસંગ છે, પણ વધારે ધ્યાન રાખવા યોગ્ય છે. ધર્મ–ચર્ચામા નરકના દ્વારો બતાવનાર, પોતાના મતથી જુદા અભિપ્રાય ધરાવનારને હીનોપમા આપનાર કે અપશબ્દ બોલનાર પોતાનો મુદ્દો મજબૂત કરતા નથી. અહીં એ વાતનો સવાલ નથી પણ એવો પ્રસંગ આવે અને સામો તમને નરકના દ્વારો બતાવે કે અયોગ્ય સવાલો જાહેરમા પૂછી અપ્રસ્તુત બાબતો તેમાં દાખલ કરી. જાણે તમે તેનાથી મહાન થઈ ગયા હો એવો દેખાવ કરે ત્યારે મધ્યસ્થવૃત્તિ રાખવી એ આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ છે

આ પ્રાણી કોઈ મનુષ્ય ઉપર અથવા કોઈ વસ્તુ ઉપર અથવા કોઈ ભાવ ઉપર રાગ કે દ્વેષ કરતો હશે ત્યારે તે કદી વિચારતો હશે કે એમ કરવામા એ શું કરે છે? રાગના પાત્ર પ્રાણી ચીજ કે ભાવ બેસી રહેવાના નથી, પોતે બેસી રહેવાનો નથી, કરેલ રાગનો અનુભવ પણ ઊડી જવાનો છે, તો પછી આ બધી ધમાલ અને રતિ કે અરતિ શા માટે? સર્વ સંયોગોમા મનને નિશ્ચળ રહેતા શીખવવાનું છે મનની ચંચળતા સર્વથી વધારે નુકસાન કરનાર છે મન પર વિજય એટલે જીવનયાત્રાનું સાફલ્ય છે એ રાજયોગ છે. માધ્યસ્થ્ય કે ઔદાસીન્ય ચંચળ મનવાળા બહુધા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, અને અન્ય પ્રાણીઓ પોતાના કાર્યોના ફળ લેવાના–મેળવવાના જ છે એને અંગે આપણામા સકારણ કે અકારણ ઉશ્કેરણી ઘટતી નથી.

ઉદાસીનભાવ જરા ભાવી જુઓ આપણે જાણે સાક્ષીભાવે બેઠા છીએ, હાથપગ જોડી શાંત થઈ જોયા જ કરીએ છીએ અવલોકન કરીએ છીએ અને જાણે આપણી આસપાસ જે નાટક થાય છે તેની સાથે આપણને પોતાને કાંઈ લેવાદેવા નથી આ સ્થિતિમા એવા એવા સત્યો સમજવામા આવશે કે જેનો ખ્યાલ કદી સ્વપ્ને પણ નહિ થયો હોય જેવું કોઈ પણ હકીકત સાથે તાદાત્મ્ય કર્યું કે તરત સાક્ષીભાવ ચાલ્યો જાય છે અને પછી તો મોહરાજા પોતાનું લશ્કર છોડી મૂકે છે. મનોવિકારને ચકરાવે ચઢયા એટલે ક્રોધ, માન, રતિ, અરતિ, શોક વગેરે ઘાણ કાઢી નાખે છે અને પ્રાણીને કદી ઊંચો આવવા દેતા નથી

યોગાધિરાજ પરમાત્માએ કદી વચ્ચે પડવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી એની પાસે ઇંદ્ર આવે કે ચક્રવર્તીઓ આવે તો ત્યા પણ સાક્ષીભાવ અને ગોશાળક એમના શિષ્યો પર તેજોલેશ્યા

મૂકે તો ત્યાં પણ સાક્ષીભાવ, જમાલિ ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા કરે તો ત્યા પણ સાક્ષીભાવ અને દશાર્ણભદ્ર અપૂર્વ સામૈયુ કરે તો ત્યા પણ સાક્ષીભાવ.

આ માધ્યસ્થ્ય જાળવવું મુશ્કેલ છે આ યુગમા વળી અનેક પ્રસગોમા ગૂચવાડા થતા જાય છે તેથી વધારે મુશ્કેલ છે. પણ પ્રસગ વગર કસોટી નથી અને આંખો મીચીને ઝપલાવવા જેવો બીજો કોઈ ઉન્માદ નથી માટે શ્રીમાન્ વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયજી કહે છે તેમ તસ્માદૌદાસીન્યપીયૂષસારં વારં વાર હન્ત સન્તો લિહન્તુ ।

'સત્પુરુષો ઉપરનાં કારણોને લઈને ઔદાસીન્યરૂપ અમૃતને વારવાર આસ્વાદો.' એ આસ્વાદનથી મગળમાળા વિસ્તરે છે.

ઉપેક્ષાભાવમાં પાપ કરનાર તરફ બેદરકારી રહે છે ગમે તેવા ભયકર પાપી સબંધી હકીકત જાણી અથવા જોઈ એને એના કર્મ ઉપર છોડી દેવાની વૃત્તિને 'ઉપેક્ષા' કહેવાય પાપ કરનારને પાપમાંથી છોડાવવાનો અથવા તેને ઠેકાણે લાવવાનો અત્ર પ્રતિબધ નથી, એ સર્વ કર્યા પછી પણ પ્રાણી પાપકાર્યમાથી નિવૃત્ત ન થાય તો તેના તરફ બેદરકારી રાખવી 'એ જાણે અને એના કર્મ જાણે,' આવા પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ થાય તેને ઉપેક્ષા કહેવામા આવે છે.

ઘણી વખતે પાપની વાતો સાથે આપણને સીધો સબધ હોતો નથી અમેરિકા કે યૂરોપમા કોઈ ખૂની, લૂંટારા, દગાબાજી કરનારાની વાત વાચીએ તે વખતે તેના તરફ ઉપેક્ષા જ શક્ય છે, અને પાપના પ્રકારો તો એટલા છે કે તેના પ્રાણીના ભેદો કરતાં પણ વધારે ભેદો કલ્પી શકાય આ સર્વના સબધમા આપણે શુ કરી શકીએ ? નકામી એવી વાતની ચર્ચા કરી મનને બગાડવામા લાભ નથી આવી સમજણ નિત્ય આચારમા ઊતરે એ આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ છે.

આ ભાવના અને મુદિતા–પ્રમોદભાવના અનુક્રમે પાપ અને પુણ્યસબધી વિચારણા કરે છે. પ્રમોદમાં પુણ્ય તરફ પ્રશસા થાય છે ત્યારે આ ઉપેક્ષાભાવનામા પાપ તરફ ઉદાસીનભાવ થાય છે. આ બન્ને ભાવનાના સબધમા પ્રો કર્ણીઆ પાતજલ યોગદર્શનમા લખે છે કે–"અન્ય ભાવનામા મુદિતા તથા ઉપેક્ષા છે મુદિતા એટલે પ્રીતિ અને ઉપેક્ષા એટલે ઉદાસીનપણુ. પુણ્ય કરનાર જનો વિષે પ્રીતિની ભાવના તથા પાપી વિષે ઉદાસીનવૃત્તિ સાધકે રાખવી. પ્રાય લોકો પુણ્યના ફળની ઇચ્છા રાખે છે છતા પુણ્ય કરતા નથી અને પાપના ફળની અનિચ્છા છતા પાપ કરે છે, તેથી પાછળથી 'મે કેમ પુણ્ય ન કર્યું, મે શાથી પાપ કર્યું' એ પ્રકારનો પશ્ચાત્તાપ થાય છે એ પ્રકારનો પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત આ બે ભાવનાથી આવતો નથી કારણ કે જે સાધકની લોકો વિષે પુણ્યાત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધિ થાય છે તે માણસની સ્વભાવથી જ પુણ્ય વિષે પ્રીતિ થવાની, તેથી અનેક વિઘ્નો વચ્ચે પણ અડગ રહી તે ભૂલ્યા વિના પુણ્ય કરવાનો, તથા પાપી વિષે થતી ઉપેક્ષાબુદ્ધિથી સ્વાભાવિક રીતે જ પાપથી દૂર રહીને ચાલવાનો પાપી વિષે યોગના સાધકે દ્વેષ ન કરવો પણ માત્ર ઉદાસીનવૃત્તિ ચાલુ રાખવી, એ પણ આ ભાવનાનો ધ્વનિ છે" (પૃ ૧૧૨)

આ ટાચણુમા એક નવુ દૃષ્ટિબિન્દુ છે. ઉદાસીનભાવ કેળવનાર સ્વભાવત· પાપમાર્ગે જઈ શકતો નથી અને આ લાભ પણ ઘણો મોટો છે. મનમાં ગમે તે હેતુ ધારીને ઉદાસીન-વૃત્તિ કેળવવાની જરૂર છે.

આ ચારે યોગભાવનાને અગે માનસશાસ્ત્રનો ખૂબ અભ્યાસ કરવાની જરૂર રહે છે. મનનુ કાર્ય કેવી રીતે થાય છે, વૃત્તિ કેમ ઉદ્ભવે છે, એની વાસના કેવી રીતે રહે છે અને એને કબજામા લાવવા કેવા પ્રયત્ન કરવા પડે છે એ સર્વનો હિસાબ આ ચારે ભાવનામા સારી રીતે થાય છે.

ચારે ભાવનાથી આત્માની ભૂમિકા ખૂબ ઊચી થાય છે એ ભાવના ભાવતા ચિત્તમળ દૂર થાય છે અને વ્યવહારની ચાલુ શ્રેણીથી ઊચે ઉડ્ડયન કરવાનુ આતરસામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યા પ્રાણીને પોતાના સ્થાનનો ખ્યાલ થવા માડે, અનંત વિશ્વમા પોતાની લઘુતા જણાય, જ્યા વિચારણાનુ ક્ષેત્ર વિસ્તારવાળુ બનતુ જાય ત્યા પછી એ નજીવી બાબતોમા પડતો નથી અને ઉચ્ચગ્રાહી આત્મા ઉચ્ચ આદર્શ તરફ પ્રયાણ કરતો જાય છે એને વિજ્ઞાનપદ્ધતિએ રચાયલા માર્ગે ચાલવાનુ મન થાય છે અને એનુ સાધ્ય તરફ પ્રયાણ સ્પષ્ટ હોય છે.

પ્રયાણના માર્ગો સર્વના જુદા જુદા હોય, પણ સાધ્ય તો સર્વનુ એક હોય છે: અનંત-અવિનશ્વર સુખપ્રાપ્તિ અને દુખનો હમેશને માટે ત્યાગ માર્ગનો આખો નકશો વિશિષ્ટ યોગગ્રથોમા બતાવ્યો છે અને ત્યા પસદગી માટે અવકાશ પણ પૂરતો આપવામા આવ્યો છે.

ઉદાસીનભાવ પીયૂષનો સાર છે, ખૂબ આનદમા લય કરી દે તેવો અને ચાલુ વ્યવહા-રમા ભાત પાડે તેવો છે. એ ભાવ વર્તે ત્યારે અતરમાથી રાગદ્વેષ નાશ પામતો જાય છે અને વૃત્તિઓ પર કાબૂ આવે છે યોગીરાજ આનદઘનજી **'મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું'** એ નાના સૂત્રને જે મહત્ત્વ આપે છે તેનો ઉદ્દેશ આ ભાવને ખીલવવાનો છે. મન એક વખત કાબૂમા આવી જાય એટલે સર્વ પ્રકારનો આનદ સર્વ સયોગોમા વર્તે છે.

આવી રીતે આ ચાર યોગભાવનાઓ ધર્મધ્યાનની સાથે અનુસધાન કરાવનાર છે એનાથી આત્મનિશ્ચય થાય છે, વિષય તરફના મોહનો વિલય થઈ જાય છે, યોગચિતા સ્થિર થાય છે, મોહનિદ્રા ઊડી જાય છે અને છેવટે એનુ આત્મતેજ એટલુ વધી જાય છે કે આ સસારમાં એ મુક્તના જેવી સ્થિતિ અનુભવે છે.

અહી આ અત્યત વિશિષ્ટ ભાવનાનો વિષય ઉપાધ્યાયજી પૂરો કરે છે. પ્રશસ્તિમા પ્રસ્તુત હકીકત રજૂ થશે. આ ચોથી ભાવનાથી ભાવિત ચેતન યોગમાર્ગે પ્રગતિ કરો એટલુ ઇચ્છી અત્ર વિરમીએ.

इति माध्यस्थ्यं. १६

પ્રશસ્તિ

स्रग्धरा

एवं सद्भावनाभिः सुरभितहृदयाः संशयातीतगीतो-
न्नीतस्फीतात्मतत्त्वास्त्वरितमपसरन्मोहनिद्राममत्वाः ।
गत्वा सत्त्वाऽममत्वातिशयमनुपमां चक्रिशक्राधिकानां,
सौख्यानां मंक्षु लक्ष्मीं परिचितविनयाः स्फारकीर्तिं श्रयन्ते ॥ १ ॥
दुर्ध्यानप्रेतपीडा प्रभवति न मनाक्काचिदद्वन्द्वसौख्य-
स्फातिः प्रीणाति चित्तं प्रसरति परितः सौख्यसौहित्यसिन्धुः ।
क्षीयन्ते रागरोषप्रभृतिरिपुभटाः सिद्धिसाम्राज्यलक्ष्मीः,
स्याद्वश्या यन्महिम्ना विनयशुचिधियो भावनास्ताः श्रयध्वम् ॥ २ ॥

पथ्यावृत्तम्

श्रीहीरविजयसूरीश्वरशिष्यौ सोदरावभूतां द्वौ ।
श्रीसोमविजयवाचकवाचकवरकीर्तिविजयाख्यौ ॥ ३ ॥

---

१ संशयातीत સંશયરહિત, શંકા વગરનું गीत well sung, સારી રીતે કીર્તન કરાયલું, પ્રશંસા પામેલું उन्नीत ઊંચે ચઢેલું, મહત્ત્વ પામેલું स्फीत ગુણસમૃદ્ધ अपसरन् દૂર થતા सत्त्वा સત્ત્વવંત પ્રાણીઓ अममत्वातिशय નિર્મમત્વસ્વભાવપ્રકર્ષ मंक्षु શીઘ્ર, જલદી परिचितविनया વિનયના–વિનીત ભાવના પરિચયવાળા स्फार વિશાળ

२ प्रेत પિશાચ प्रभवति જોર કરે છે मनाक् જરા પણ काचिद् કોઈ અનિર્વચનીય, અપૂર્વ अद्वन्द्व અદ્વિતીય स्फाति વૃદ્ધિ, growth परित ચારે તરફ सौहित्य તૃપ્તિ, satiety, satisfaction सिन्धु સમુદ્ર, દરિયો रोष દ્વેષ रिपुभटा દુશ્મનના લડવૈયા साम्राज्य એકછત્ર રાજ્ય वश्या સ્વાધીન श्रयध्वम् ભજો, સેવો, આશ્રય કરો

३ सोदरौ ભાઈઓ वाचक ઉપાધ્યાય

गीति

तत्र श्री कीर्तिविजयवाचकशिष्योपाध्यायविनयविजयेन ।
शान्तसुधारसनामा संदृष्टो(ब्धो) भावनाप्रबन्धोऽयम् ॥ ४ ॥
शिखिनयनसिन्धुशशिमितवर्षे हर्षेण गन्धपुरनगरे ।
श्रीविजयप्रभसूरिप्रभावतो यत्न एष सफलोऽभूत् ॥ ५ ॥

उपजाति

यथा विधुः षोडशभिः कलाभिः सम्पूर्णतामेत्य जगत्पुनीते ।
ग्रन्थस्तथा षोडशभिः प्रकाशैरयं समग्रैः शिवमातनोतु ॥ ६ ॥

इन्द्रवज्रा

यावज्जगत्येष सहस्रभानुः, पीयूषभानुश्च सदोदयेते ।
तावत्सतामेतदपि प्रमोदं, ज्योतिःस्फुरद्वाङ्मयमातनोतु ॥ ७ ॥

---

૪. सन्दृष्टो બનાવ્યો, અમલ અર્થ અવલોકરો–જોયો ભાવાર્થ તૈયાર કર્યો પ્રવન્ધ ગ્રંથ, સાહિત્યરચના

૫ शिखि અગ્નિ, ત્રણની સંજ્ઞા नयन આંખ, બેની સંજ્ઞા सिन्धु સમુદ્ર, સાતની સંજ્ઞા शशि ચંદ્ર, એકની સંજ્ઞા

૬ विधु ચંદ્ર पुनीते પ્રકાશ કરે છે, આનંદ પમાડે છે शिव મોક્ષ, કલ્યાણપરંપરા आतनोतु વિસ્તારો

૭ सहस्रभानु હજાર કિરણવાળો સૂર્ય पीयूषभानु અમૃતરશ્મિ, ચંદ્ર उदयेते પ્રકાશ પામે છે, ઉદય થાય છે प्रमोद આનંદ ज्योति स्फुरद् જ્યોતિને ફેલાવતુ वाङ्मय શાસ્ત્ર आतनोतु વિસ્તારો, ફેલાવો

૧. એવી રીતે અતિ સુંદર ભાવનાઓ વડે સુગંધિત થયેલા હૃદયવાળા પ્રાણીઓ – જેમનું આત્મતત્ત્વ સંશયરહિત હોઈ યોગ્ય પ્રશંસા અને મહત્ત્વને પામેલ છે તથા જે (આત્મતત્ત્વ) ગુણસમૃદ્ધ છે એવા વિશિષ્ટ આત્મતત્ત્વવાળા પ્રાણીઓ – મોહનિદ્રા અને મમત્વને દૂર કરી દઈને અને વિનયગુણનો સારી રીતે પરિચય કરીને ખરા સત્ત્વવંત થઈ, નિર્મમત્વભાવનો પ્રકર્ષ પામીને, મોટા ચક્રવર્તી અને દેવોના પતિ ઇંદ્રથી પણ અધિક એવી પ્રાણીઓના સુખોની અનુપમ લક્ષ્મીને અને અતિ વિશાળ કીર્તિને શીઘ્ર પામે છે.

૨. જે ભાવનાના મહિમા–પ્રભાવથી, અપધ્યાનરૂપ પિશાચોની પીડા જરા પણ જોર પકડી શકતી નથી, જેના મહિમાથી કોઇ અનિર્વચનીય અદ્વિતીય સુખભાવની વૃદ્ધિ ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે અને જેના પ્રભાવથી સુખની તૃપ્તિનો દરિયો ચારે બાજુએ ફેલાઇ જાય છે અને જેને લઇને રાગ–રોષ વગેરે શત્રુસૈન્યના લડવૈયાઓ ક્ષય પામી જાય છે તથા એકછત્ર મોક્ષના રાજ્યરૂપ આત્મઋદ્ધિ સ્વાધીન થાય છે તે ભાવનાઓને તમે વિનયથી પવિત્ર થયેલી બુદ્ધિવાળા થઇને સેવો–ભાવો.

૩. શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરના બે શિષ્યો થયા તે (સાંસારિકપણે પણ) ભાઇઓ હતા શ્રી સોમવિજય વાચક અને શ્રી કીર્તિવિજય વાચકવર.

૪. તેઓ પૈકી શ્રી કીર્તિવિજય વાચકના શિષ્ય ઉપાધ્યાય **વિનયવિજયે** આ ભાવના-સંબંધી રચનાવાળો **શાંતસુધારસ** નામનો ગ્રંથ વિચાર્યો–અવલોક્યો (બનાવ્યો).

૫. સંવત્ ૧૭૨૩ માં શ્રી **ગન્ધપુર** (ગાંધાર) નગરમાં શ્રી વિજયપ્રભસૂરિના પ્રસાદથી અત્યંત હર્ષ સાથે આ યત્ન સફળ થયો – ગ્રંથ પૂરો થયો.

૬. જેવી રીતે ચંદ્ર પોતાની સોળ કળાથી પરિપૂર્ણતા પામીને જગતને આનંદ આપે છે – પ્રકાશ આપે છે તેવી જ રીતે આ ગ્રંથ સર્વ મળીને સોળ પ્રકાશ (પ્રકરણો) વડે કલ્યાણને વિસ્તારો.

૭. જ્યાં સુધી આ જગતમાં હજાર કિરણોવાળો સૂર્ય અને અમૃત કિરણવાળો ચંદ્ર પ્રકાશ કરે ત્યાંસુધી સદા જ્યોતિને સ્ફુરાવતું આ વાઙ્મય (શાસ્ત્ર) સજ્જન પુરુષને આનંદ આપો.

પ્રશસ્તિપરિચય

૧. આ શ્લોકમા ભાવનાનુ ફળ સામાન્ય રીતે બતાવે છે. મુખ્ય કેન્દ્રસ્થ વિચાર એ છે કે ભાવનાભાવિત પ્રાણીઓ લક્ષ્મી અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે એ પ્રાપ્ત કરવાની લક્ષ્મી કેવા પ્રકારની હોય તેના વિવેચનમાં જણાવે છે કે આ દુનિયામા ચક્રવર્તીની લક્ષ્મી અને દેવલોકમા ઇન્દ્રની લક્ષ્મી સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. તેનાથી વધારે લક્ષ્મી કઈ હોઈ શકે તે શોધી કાઢવુ એ લક્ષ્મી તે મોક્ષલક્ષ્મી છે, ભાવનાભાવિત પ્રાણીઓ તે મોક્ષસપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

ચક્રવર્તીની લક્ષ્મી ઐહિક છે અને ઇદ્રની પણ તે ભવ પૂરતી છે, તેથી અધિક લક્ષ્મી અતરલક્ષ્મી છે. તે સિદ્ધદશામા મળે છે. એવા આતરસુખનુ વર્ણન અશક્ય છે આ મહાન લક્ષ્મી સદ્ભાવનાશાળી પ્રાણીઓ મેળવે છે

તેવા પ્રાણીઓને વિસ્તૃત કીર્તિ પણ મળે છે એવા ભાવનાશીલ પ્રાણીઓને કીર્તિની દરકાર હોતી નથી. પણ આતર સામ્રાજ્યનુ એ વિશિષ્ટ પરિણામ છે અને વણમાગ્યુ મળી જાય છે

એવા ભાવનાશીલ પ્રાણીઓ કેવા હોય છે તેનુ વર્ણન જરા વિચારવા જેવું છે અને લક્ષ્મી તથા કીર્તિ કોને મળે છે તેનો ઊડો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. તે ભાવનાભાવિત સાધકનુ ચિત્ર જોઇએ —

(ક) પ્રથમ તો સદ્ભાવનાશીલ પ્રાણીઓનુ હૃદય ભાવનાથી સુગધિત થયેલુ હોય છે. ઈર્ષ્યા, અસૂયા, કષાય કે કોઈ પણ પ્રકારની ક્લેશવૃત્તિ વગરનુ ચિત્ત હોય તે સુગંધી ચિત્ત કહેવાય છે એ પોતે સુગધમય હોય છે અને વાતાવરણમા સુગધને ફેલાવે છે. જેના ચિત્તમા એક ભાવના જામે તે પણ કૃતકૃત્ય થઈ જાય તો પછી અનિત્યાદિ વિવિધ ભાવનાઓથી ભરેલા પ્રાણીનુ ચિત્ત કેટલી સુવાસથી ભરપૂર હોય તેને વર્ણવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

(ખ) એવા પ્રાણીઓને વિનયગુણનો સારી રીતે પરિચય થયેલો હોય છે વિનયગુણ વગર ભાવનાજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતુ નથી. વિનેય એટલે આજ્ઞાંકિત શિષ્ય. યોગપ્રગતિ કે ભાવનાપ્રગતિમા ગુરુપારતત્ર્ય અને ગુરુમાર્ગદર્શનની ખાસ અગત્ય છે. ભાવનાશીલ પુરુષ મહાત્મા યોગીઓના ચરણની ઉપાસના કરી, વિનયગુણ વડે તેમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી આત્મપ્રગતિ સાધે છે

(ગ) એવા પ્રાણીનુ આત્મતત્ત્વ ખૂબ વિકાસ પામેલુ હોય છે, એને માટે ચાર યોગ્ય વિશેષણો વાપર્યા છે તે પ્રત્યેક વિચારવા યોગ્ય છે આત્મતત્ત્વ એટલે ચેતનરામ, આત્મા. જેને માટે આ સર્વ તૈયારી છે તે અદર બેઠેલા ચેતનજી એ ચાર વિશેષણથી વિશિષ્ટ હોય છે.

એ આત્મતત્ત્વ ''સંશયાતીત' હોય છે સંસારમા વિકલ્પનો પાર હોતો નથી અને સંશય હોય ત્યાસુધી સિદ્ધિ થતી નથી संशयात्मा विनश्यति । એ આત્મા શંકા કે આકાક્ષાથી રહિત શુદ્ધ નિશ્ચયવાળો હોય છે, એ મેરુ પેરે નિષ્કંપ હોય છે અને સ્પષ્ટ નિર્ણયવાળો હોય છે

એ આત્મતત્ત્વ 'ગીત' હોય છે, એટલે પ્રશંસા પામેલ હોય છે. કેવા પ્રકારના આત્મતત્ત્વની (પ્રશંસા સમુત્કીર્તન) થાય તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. જે મળથી રહિત થતો જતો હોય તે આત્મા તેટલે અંશે સમુત્કીર્તનને યોગ્ય છે તદ્દન વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થવાના કાઠા પર બેઠેલાનુ આત્મતત્ત્વ પ્રશંસાયોગ્ય કહેવાય

એ આત્મતત્ત્વ 'ઉન્નીત' હોય. ઊંચે લઈ જનાર – મહત્ત્વના સ્થાનને માર્ગે ચઢી જનાર આ આત્મતત્ત્વ વિશુદ્ધિને માર્ગે પ્રગતિ કરનાર હોય. ગીતમા બાહ્ય પ્રશંસાનો સવાલ આવે છે અને ઉન્નતિમા આત્મતત્ત્વની પોતાની પ્રગતિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે

વળી એ આત્મતત્ત્વ 'સ્ફીત' હોય છે એટલે એ ગુણસમૃદ્ધ હોય છે આત્મતત્ત્વના ગુણો કેટલા છે તે આ સ્થાને જણાવવાની જરૂર ન જ હોય. એના અનેક ગુણો ઓછાવધતા પણ એટલા પ્રમાણમાં તેનામા વિકાસ પામેલા હોય છે કે એને 'સમૃદ્ધ' કહી શકાય.

(ઘ) એવા પ્રાણીઓ મોહનિદ્રા અને મમત્વને દૂર કરનારા હોય છે આ બહુ વિશિષ્ટ ગુણ છે ખાસ વિચારવા યોગ્ય વિશેષણ છે. મોહ એટલે અનાદિ અજ્ઞાન આ પ્રાણીને સંસાર સાથે જોડનાર અજ્ઞાન–અવિદ્યા ભયંકર છે. એના પરિણામે એ સાચા–ખોટાને ઓળખી શકતો નથી. અનાદિ અજ્ઞાન એ ખાસ દૂર કરવા યોગ્ય વસ્તુ છે. આ અજ્ઞાન જાય ત્યારે પ્રાણીને સત્યજ્ઞાન થાય છે.

ત્યાર પછી નિદ્રા મહાદુ:ખદાયી છે. નિદ્રા એટલે પ્રમાદ પ્રમાદથી પ્રાણી સંસારયુક્ત રહે છે. એને પ્રગતિ કરવાની પ્રેરણા જ થતી નથી. એ જેમ હોય તેમ પડ્યો રહે છે આ પ્રમાદભાવ ઉક્ત સત્ત્વવંત પ્રાણીને દૂર થતો જાય છે

અજ્ઞાન જાય અને પ્રમાદ દૂર થાય તો પણ મારા–તારાના મમત્વરૂપ અનાદિ સંસ્કાર છૂટતો નથી સંસારમાં રખડાવનાર આ મમત્વ પણ ખૂબ આકરુ છે. તે આપણે પ્રત્યેક ભાવનાના વિવેચનમા જોઈ ગયા છીએ.

એ મોહ, પ્રમાદ અને મમત્વના નાશથી ખૂબ પ્રગતિ થાય છે, એ પ્રાણી તેને દૂર ફેંકી દે છે. એ ફરી વખત આવે નહિ અને સત્તામા પણ રહે નહિ એવી રીતે એના ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવતો જાય છે.

(ઙ) એવો પ્રાણી પછી સત્ત્વવંત થાય છે, એને પોતાની જાત પર કાબૂ અને વિશ્વાસ આવે છે અને પછી તે 'અમમત્વાશ્રયત્વ' પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે–એ નિર્મમત્વભાવનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપરના વિશેષણમા તો એ મમત્વને દૂર કરે છે એમ કહ્યુ છે, પણ એટલાથી એનો પૂરો પત્તો લાગતો નથી. પૂરી પ્રગતિ કરવા માટે એણે નિર્મમત્વભાવનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કરવો પડે છે. એટલે એનામાં મમત્વભાવનું અપસરણ હોય તે ઉપરાત નિર્મમત્વ-નિર્મોહિત્વનો પ્રકર્ષ એનામાં રાજમાન થવો ઘટે.

આવો પ્રાણી અનુપમ લક્ષ્મી અને કીર્તન પામે છે. એ આત્મઋદ્ધિ(લક્ષ્મી)ને ઉપમા આપી શકાય તેવો કોઇ શબ્દ આ દુનિયામા વિદ્યમાન નથી. એ અનિર્વચનીય છે, અનુપમેય છે અને માત્ર અનુભવગમ્ય છે.

વિનયથી પવિત્ર થયેલી બુદ્ધિવાળા થઈને તમે એ ભાવનાઓ ભાવો. વિનયનો મહિમા ઉપર બતાવ્યો છે. એ ભાવના એટલે બાર અને ચાર મળીને ઉપર વર્ણવેલી સોળ ભાવના. એ ભાવનાનો મહિમા કેવો છે તેનુ સક્ષિપ્ત વર્ણન વિચારો.

क. એ ભાવનાના પ્રભાવથી અપધ્યાનોની પીડા થતી નથી.

અપધ્યાન અથવા દુર્ધ્યાન એટલે આર્ત-રૌદ્રધ્યાન એ ખરેખર પીડા કરનારાં છે, એ દુર્ધ્યાન થાય ત્યારે પાર વગરની માનસિક વ્યથા કરનાર છે અને જૂના વખતમાં ભોળા માણસોને ભૂતપ્રેત વળગતા તેના જેવો એ ખરેખરો વળગાડ છે ભાવનામાં એટલું બળ છે કે એ કોઈ પ્રકારના દુર્ધ્યાનને થવો જ દેતી નથી, એટલે પછી એ દુર્ધ્યાનની પીડા ઉદ્ભવતી જ નથી આ અસાધારણ લાભ છે. યોગગ્રંથમા તો આ અપધ્યાનના વિષય પર અનેક પ્રકરણો લખાયા છે, તે ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે.

ख. એ ભાવનાઓના પ્રભાવથી કોઈ અનિર્વચનીય અદ્વિતીય સુખ-ભાવની વૃદ્ધિ ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે.

એ ભાવના ભાવતા જે સુખ થાય છે તે વર્ણન કરી શકાય તેવુ નથી, કોઈ અચિંત્ય, અનનુભૂત, અપૂર્વ સુખ તેથી પ્રાપ્ત થાય છે અને એવુ સુખ ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે એ તો શાત પ્રદેશમા બેસી અનિત્ય કે મૈત્રીભાવના ભાવી હોય અન આ સુખનો અતસ્પર્શ થયો હોય તો જ તેનો ખ્યાલ આવે. બાકી સાકરની મીઠાશ કયા શબ્દોમા વર્ણવી શકાય? એ તો સાકર ખાવામા આવે તો જ સમજાય. ભાવનાથી થતી ચિત્તપ્રસન્નતા અનુભવ જ સમજાવે. અત્ર વર્ણનમા તો માત્ર તેનુ રૂપક આપી શકાય. એનુ રૂપક પણ ખરુ પ્રાપ્ત થતુ નથી. કર્તા 'કોઈ' એવા શબ્દથી કલ્પના કરવાની પ્રેરણા કરે છે આ અદ્વિતીય ચિત્તપ્રસન્નતા ભાવનાના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે

ग. ભાવનાના પ્રભાવથી સુખતૃપ્તિનો દરિયો ચારે તરફ રેલાઈ જાય છે ભાવનાનુ સુખ ચારે તરફ, દિશાઓમા અને વિદિશાઓમા ફેલાઈ જાય છે. ભાવનાથી સુખની તૃપ્તિ થાય છે, એથી ચિત્ત ધરાઈ જાય છે, એનો વિસ્તાર દરિયા જેટલો વધી જાય છે, તેનો ચારે તરફ પ્રસાર થાય છે. ભાવનાનુ વાતાવરણ ચારે તરફ કેવા ઉજ્જવળ, શાત, સુખી, પ્રકાશમય દિગંત કરી દે છે તે વર્ણવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

ઘ. ભાવનાના મહિમાથી રાગ–રોષ વગેરે શત્રુસૈન્યના લડવૈયાઓ ક્ષય પામી જાય છે. અંતરમા બે પ્રકારનાં યુદ્ધો ચાલતા જ હોય છે એક બાજુએ ચારિત્રરાજનુ લશ્કર અને બીજી બાજુએ વૃદ્ધ મહામોહરાયનુ લશ્કર એનુ અનાદિ યુદ્ધ ચાલતુ હોય છે મોહરાય પોતાના બે પુત્રો–રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર(રાગ ને રોષ)ને પોતાનુ લશ્કર સોપે છે પણ જરૂર પડે તો ઘરડે ઘડપણે બે હાથમા બે તરવાર લઈ વૃદ્ધ મોહરાજ પોતે પણ ઊતરી પડે છે. એના કષાય, નોકષાય આદિ અનેક લડવૈયાઓ–સૈનિકો છે. ભાવનાના મહિમાથી આ સર્વ લડવૈયાઓ પ્રથમ નાસભાગ કરે છે, પછી છુપાઈ જાય છે અને ભાવનાનુ બળ વધી જાય તો અંતે ક્ષય પામી ખલાસ થઈ જાય છે. અન્યત્ર આ યુદ્ધનું વર્ણન થઈ ગયુ છે.

ટ. એ ભાવનાઓના મહિમાથી એકછત્ર મોક્ષસામ્રાજ્યરૂપ આત્મઋદ્ધિ સ્વાધીન થાય છે. આ આત્મઋદ્ધિનો કે સામ્રાજ્યનો પરિચય કરાવવો હવે બાકી રહેતો નથી.

આવી ભાવનાઓને તમે ભાવો–સેવો–આદરો એમાં કોઈ વાત બાકી રહેતી નથી. દુર્ધ્યાનની નાની વાતથી માંડીને તેને દૂર કરવાથી આદરેલી શ્રેણી અતે આત્મઋદ્ધિ ઘેર લાવીને સિદ્ધિસામ્રાજ્યલક્ષ્મી અપાવે છે. આથી વધારે શુ જોઇએ ?

૩. શ્રીહીરવિજયસૂરિ સોળમી સદીમા થયા તેમના જીવનવૃત્ત માટે જુઓ શ્રીહીરસૌભાગ્ય કાવ્ય. એમનો જન્મ વિક્રમ સવત્ ૧૫૮૩ (વીર સવત્ ૨૦૫૩), દીક્ષા વિ. સ. ૧૫૯૬, આચાર્યપદ વિ. સ. ૧૬૧૦, સ્વર્ગગમન વિ. સ. ૧૬૫૨. એમણે પાદશાહ અકબરને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન સબધી માહિતી આપી હતી.

એમના સબધી શ્રીવિદ્યાવિજયજીનો 'સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્' ગ્રથ વાચવા યોગ્ય છે તેઓ તપગચ્છની ૫૮મી પાટે ગચ્છાધિપતિ થયા છે.

એમને બે શિષ્યો હતા · શ્રીસોમવિજય વાચક અને શ્રીકીર્તિવિજય વાચક. વાચક એટલે ઉપાધ્યાય. આ બન્ને સસારીપણે પણ ભાઈઓ હતા, એક માબાપના પુત્રો હતા એમ આ શ્લોકથી જણાય છે.

૪. એ પૈકી શ્રીકીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ **શાંતસુધારસ** ગ્રથ બનાવ્યો, રચ્યો.

મૂળમા 'સંદૃષ્ટો' એમ લખ્યુ છે તેનો અર્થ 'વિચાર્યો', 'અવલોક્યો' એમ થાય છે આ શબ્દ લેખકમહાત્માની નમ્રતા સૂચવે છે

૫. પુસ્તકલેખનની સાલ અકના ઊલટા ક્રમમા આપવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે. પિંગળમા પણ બે અંક થાય ત્યારથી તેની ગતિ વામ કરવાનું જણાવેલ છે

એ સજ્ઞાજ્ઞાન માટે એકાક્ષરી કોશ જોવો.

અહીં જે ચાર સજ્ઞા આપી છે તે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે.

શિખી (અગ્નિ) ૩, નયન (આંખ) ૨
સિન્ધુ (સમુદ્ર) ૭, શશી (ચદ્ર) ૧

એ અંકોને ઉપરના નિયમે ઉલટાવતા વિક્રમ સંવત્ સત્તરશે ને ત્રેવીશ (૧૭૨૩) પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ગ્રથ ગંધપુર નગરમાં પૂરો થયેલ છે. એ ગધપુર તે ગાધાર જંબુસર પાસે છે તે સભવે છે. ત્યા અત્યારે જૈન વસ્તીનું નામ નથી. અઢારમા સૈકામાં એની જાહોજલાલી કેવી હતી તે પર વિવેચન શ્રીવિનયવિજયના જીવનવૃત્તમા જોવામાં આવશે

આ ગ્રંથ પૂરો થયો ત્યારે તપગચ્છના મુખ્ય આચાર્ય શ્રીવિજયપ્રભસૂરિ હતા. એમનો જન્મ વિ. સ. ૧૬૭૫, દીક્ષા સ. ૧૬૮૯, આચાર્યપદ સ ૧૭૧૩, સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૪૯. તે સમયે જૈન સમાજની દશા કેવી હતી અને ભારતની રાજકીયાદિ પરિસ્થિતિ કેવી હતી તે માટે જુઓ એમનુ જીવનવૃત્ત.

૬. આ ગ્રથના સોળ પ્રકાશ (પ્રકરણો) પાડવામાં આવ્યાં છે પ્રત્યેકમાં એક એક ભાવના ગાઈ છે

૭. પ્રાતે શુભ ઇચ્છાપૂર્વક આશીર્વચન છે

इति प्रशस्तिपरिचय

—x—

ઇતિશ્રી વિનયવિજયોપાધ્યાયવિરચિત
'શાન્ત-સુધારસ' ગ્રંથ
વિવેચનસહિત
સંપૂર્ણ

*